ACTA
MVSEI NAPOCENSIS

XIII

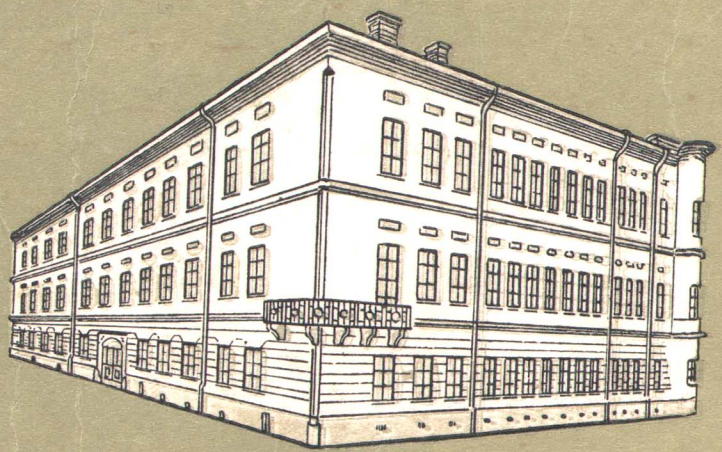

1976

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

COMITETUL DE CULTURĂ ŞI EDUCAŢIE SOCIALISTĂ AL JUDEŢULUI CLUJ
MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI
CLUJ-NAPOCA

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

XIII

1976

https://biblioteca-digitala.ro

COLEGIUL DE REDACȚIE:

P. BUNTA,
doctor în istorie
(secretar de redacție);
H. DAICOVICIU,
doctor în istorie
(redactor responsabil);
ȘT. FERENCZI,
doctor în istorie;
I. GLODARIU,
doctor în istorie;
I. KOVÁCS,
doctor în istorie;
I. MITROFAN;
FR. PAP;
ȘT. PASCU,
membru al Academiei R. S. România;
C. POP;
G. A. PROTOPOPESCU,
doctor în istorie;
L. VAJDA,
doctor în istorie;
N. VLASSA.

Fondator: CONSTANTIN DAICOVICIU

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS"
Anuarul Muzeului de istorie
al Transilvaniei.
Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,
Cluj-Napoca,
str. Emil Isac nr. 2
Tel.: 2.26.77

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS"
Annuaire du Musée d'Histoire
de Transylvanie.
Toute correspondance
sera envoyée à l'adresse:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,
Cluj-Napoca (România).
str. Emil Isac nr. 2

https://biblioteca-digitala.ro

FORMAREA OMULUI NOU — FACTORUL FUNDAMENTAL AL ÎNTREGII ACTIVITĂȚI IDEOLOGICE ȘI POLITICE DIN ROMÂNIA SOCIALISTĂ

„În educarea socialistă a maselor, cunoașterea istoriei proprii constituie un factor important al dezvoltării conștiinței de sine a poporului, al cunoașterii a ceea ce a fost înaintat, cu adevărat revoluționar în trecutul său, precum și a ceea ce a fost retrograd și trebuie combătut".

(Expunerea tovarășului Nicolae Ceaușescu la Congresul educației politice și al culturii socialiste)

Între 2—4 iunie 1976, în mîndra capitală a patriei noastre — București s-au desfășurat lucrările primului Congres al educației politice și culturii socialiste.

Eveniment politic de importanță cardinală în viața și activitatea întregului nostru popor, care, sub conducerea încercată a Partidului Comunist Român, își pune întreaga hărnicie și talentul pentru făurirea societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintarea patriei spre comunism, Congresul educației politice și al culturii socialiste se înscrie în sfera practicii larg democratice a reuniunilor organizate de partid la nivel național cu scopul bine definit al analizei concrete și al stabilirii unor măsuri corespunzătoare în vederea asigurării mersului mereu ascendent al societății noastre socialiste.

Congresul, organizat sub egida Frontului Unității Socialiste — *„organism politic larg, revoluționar, democratic, care unește în rîndurile sale, sub conducerea Partidului Comunist Român, toate organizațiile obștești, toate categoriile sociale, exprimînd elocvent unitatea armonioasă a oamenilor muncii, fără deosebire de naționalitate, a întregului nostru popor în jurul Partidului Comunist Român" (v. Programul P.C.R.) —, a constituit cel mai reprezentativ și democratic* forum *de elaborare colectivă a planurilor de perspectivă privind* formarea omului nou. *În acest larg context, Congresul, reunind cadrele, activul de bază din sfera educației politice și culturii, a constituit încununarea unei ample pregătiri, expresia unor largi dezbateri ce s-au desfășurat, timp de mai multe luni, în cadrul adunărilor de partid și organizațiilor obștești, precum și prin intermediul presei și radioteleviziunii. Cu o limpezime de cristal, rezoluția Congresului evidențiază interesul profund și preocuparea vie a întregii noastre națiuni socialiste pentru ridicarea la un nivel cît mai înalt a tuturor compartimentelor muncii educative și în ansamblu a vieții spirituale contemporane. Atît lucrările Congresului cît și dezbaterile premergătoare au oglindit elocvent creșterea conștiinței revoluționare a maselor largi populare, uriașa forță a partidului nostru, chezășia îndeplinirii cu succes a complexului program de formare a omului nou.*

Pe baza strălucitei expuneri a tovarășului Nicolae Ceaușescu, Congresul a analizat și dezbătut în spiritul înaltei responsabilități comuniste, activitatea politico-ideologică și cultural-educativă de formare a omului nou, constructor conștient și devotat al societății socialiste multilateral dezvoltate și al comunismului în România. Model de analiză materialist-dialectică complexă a fenomenelor vieții sociale, expunerea prezentată de secretarul general al partidului, ca și cuvîntarea

https://biblioteca-digitala.ro

rostită la încheierea congresului, definesc cu claritate direcțiile fundamentale ale activității politico-ideologice și cultural-educative în anii ce vor urma.

În unanimitate adoptată drept program al întregii activități a partidului și statului, a organismelor educative și cultural-artistice, a întregii noastre națiuni în marea bătălie pentru înfăptuirea hotărîrilor de importanță istorică ale Congresului al XI-lea, a liniei politice generale a partidului de unire într-un torent de nestăvilit a eforturilor întregii națiuni pe calea măreață a progresului material și spiritual al României socialiste, expunerea tovarășului Nicolae Ceaușescu reprezintă un document de inestimabilă valoare ideologică, teoretică și practică, îndreptar deosebit de prețios pentru viața partidului și a întregii noastre națiuni.

Congresul educației politice și al culturii socialiste, prin caracterul larg cuprinzător și reprezentativ al participanților, prin problematica de înaltă valoare umanistă abordată, prin dezbaterile sale profunde care au ridicat o complexitate de idei revoluționare și prin perspectivele ce le-a deschis în lumea contemporană, a demonstrat creșterea conștiinței revoluționare a maselor largi populare, interesul lor continuu ascendent pentru ridicarea la un nivel superior a întregii vieți spirituale a națiunii noastre socialiste, ceea ce confirmă încă odată istoricele hotărîri ale Congresului al XI-lea, a principiilor Programului P.C.R., a întregii politici interne și externe a partidului. Se definește astfel o largă perspectivă în care activitatea politică și cultural-educativă devine, tot mai pregnant, un element polarizator al întregii noastre națiuni pentru înfăptuirea Programului partidului, pentru accelerarea progresului multilateral al patriei, ceea ce justifică pe deplin hotărîrea luată ca și pe viitor, după fiecare Congres al partidului, să se organizeze, la nivel național, ample dezbateri privind coordonatele definitorii ale omului nou, Congresul educației politice și al culturii socialiste devenind un for de examinare a formelor și metodelor dezvoltării conștiinței socialiste, pregătirii complexe a factorului uman pentru următoarele momente ale edificării noii societăți.

Anii revoluției și construcției socialiste sînt marcați în patria noastră de adînci transformări de ordin structural și de prefaceri înnoitoare, care au implicat viața întregii noastre societăți. Într-o perioadă de timp scurtă — circa trei decenii —, România a străbătut mai multe etape istorice, trecînd de la orînduirea burghezo-moșierească la orînduirea socialistă, proces în care au dispărut pentru totdeauna clasele exploatatoare, fiind astfel lichidată exploatarea omului de către om.

Simultan cu dezvoltarea bazei tehnico-materiale a noii orînduiri au fost perfecționate relațiile de producție și sociale, s-au produs mari schimbări în structura socială a societății. În asemenea condiții, principala forță politică ce asigură mersul ferm, mereu ascendent, al patriei pe calea civilizației și progresului a devenit alianța dintre clasa muncitoare, țărănime, intelectualitate. Elementul unitate, *incluzînd toți oamenii muncii, fără deosebire de naționalitate, este determinant pentru asigurarea victoriei socialismului și comunismului în România.*

Pornind de la premisa că socialismul este rodul creației conștiente a maselor, chintesența realizărilor geniului uman, opera de făurire a noii orînduiri este hotărîtor determinată de folosirea celor mai noi rezultate ale procesului cunoașterii științifice, partidul a acordat o atenție deosebită tuturor problemelor incluzînd dezvoltarea învățămîntului, științei și culturii, în general amplului proces de educație. Așadar, complexul proces al revoluției culturale a însemnat pe de o parte dezvoltarea și perfecționarea rețelei de instrucție publică, generalizarea învățămîntului de 10 ani, fapt ce conferă României dreptul de a se situa între țările

https://biblioteca-digitala.ro

cu un învățămînt dezvoltat, iar pe de altă parte o puternică înflorire a cercetării științifice originale cu importante contribuții la modernizarea industriei și agriculturii, la soluționarea unor complexe probleme ale dezvoltării economico-sociale a patriei. În acest context, se poate înțelege într-un fascicol de lumină justețea concluziilor și obiectivelor stabilite de plenara C.C. al P.C.R. din 1971, a căror valabilitate a fost demonstrată de realizările din plan educativ-politic și de cele privind cultura nouă, socialistă a României.

„Formarea omului nou, constructor conștient al celei mai drepte orînduiri sociale — sublinia la congres tovarășul Nicolae Ceaușescu —, constituie cea mai mare și mai complexă sarcină, cea mai nobilă răspundere, îndatorirea revoluționară de onoare a partidului nostru comunist. Tocmai de aceea este necesar ca în acest domeniu să acționăm în mod organizat, pe baza unei orientări de perspectivă clare, științifice".

Este de necontestat faptul că strălucitele succese obținute în domeniul educației politice, științei și artei se datoresc existenței la baza activității ideologice, politice și cultural-educative a concepției revoluționare despre lume și viață a partidului — materialismul dialectic și istoric, Programul P.C.R. — Carta teoretică, ideologică și politică a comuniștilor români, expresia marxism—leninismului creator în România.

Odată cu eforturile pentru ridicarea nivelului cunoașterii, pornind de la principiul că fiecare om are personalitatea și individualitatea sa, considerînd că este necesar să se dezvolte înaltele valori morale și virtuțile profund umane prefigurate de gîndirea filozofică materialist-dialectică, de etica socială revoluționară, de principiile orînduirii noi, socialiste și comuniste, partidul nostru acționează cu consecvență pentru formarea unui om de omenie, cu o pregătire multilaterală, a comunistului de omenie. Creînd condițiile sociale favorabile afirmării plenare a personalității umane, socialismul, în același timp, o educă în spiritul dragostei de dreptate și adevăr, al cinstei și curajului, al simplității, al hotărîrii de a munci împreună cu semenii săi pentru prosperitatea întregii societăți. La Congres a fost puternic subliniată necesitatea obiectivă ca în formarea omului nou, să se acționeze potrivit principiului imuabil după care munca, *activitatea socială utilă constituie factorul determinant al conștiinței socialiste, al educării morale și politice a maselor. Se consideră, așadar, necesar ca în continuare să se pună pe prim plan educarea oamenilor, în special a tineretului, prin și pentru muncă. De-aici rezultă concluzia că propaganda de partid, activitatea politică și cultural-educativă sînt cu atît mai eficiente cu cît determină înțelegerea de către fiecare cetățean a datoriei morale și patriotice de a-și consacra întreaga energie, competență și forță de creație pentru dezvoltarea proprietății socialiste — principalul izvor al înfloririi economico-sociale a României contemporane. Chemată să asigure pregătirea tineretului pentru muncă și viață, școala constituie un factor principal de educație și formare a omului nou, care trebuie să continue cu toată perseverența și fermitatea eforturile de legare strînsă a învățămîntului cu cercetarea și producția. De asemenea, școala de toate gradele trebuie să asigure însușirea de către tineret a celor mai noi cunoștințe teoretice — științifice și culturale —, să dezvolte în rîndurile tineretului respectul și pasiunea pentru munca concretă, producătoare de valori materiale. În același timp trebuie să crească rolul educativ al școlii, contribuția ei pe o arie cît mai largă la cultivarea în rîndul tineretului a înaltelor trăsături morale ale omului nou.*

https://biblioteca-digitala.ro

Activității ideologice, politico-educative îi revine sarcina de importanță majoră de a cultiva spiritul de creație propriu, mîndria de a aduce contribuții originale prețioase la progresul științei și tehnicii românești, la patrimoniul cunoașterii universale. A dezvălui noi taine ale materiei, ale naturii, a face ca rezultatele cunoașterii să se materializeze cît mai curînd în producție, în viața socială, în progresul și bunăstarea generală a poporului — sînt coordonate pe care trebuie să vehiculeze cu însuflețire cei ce se consacră cercetării științifice și tehnice, toți cei ce muncesc.

Etapa istorică pe care o parcurgem solicită generalizarea în viața socială a principiilor eticii și echității socialiste *și, bazate pe proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producție, pe afirmarea noilor relații de producție și a principiilor de repartiție socialistă, făurirea unor noi raporturi între oameni, de egalitate și dreptate socială. Se impune în atari condiții o susținută muncă educativă, care să implanteze adînc în conștiința oamenilor ideea că fiecare primește de la societate în raport cu contribuția concretă adusă la progresul patriei, combătîndu-se acele tendințe de a subordona interesele generale ale societății intereselor particulare înguste, de a da societății cît mai puțin, pretinzînd de la ea cît mai mult.*

În întreaga activitate politică și culturală un loc central îl ocupă problema educării tuturor oamenilor muncii, fără deosebire de naționalitate, și în primul rînd a tineretului, în spiritul patriotismului revoluționar, socialist. *Recunoștința și prețuirea față de generațiile trecutului, față de sacrificiile și jertfele uriașe ce au contribuit la apărarea ființei naționale a poporului, de lupta pentru libertate și neatîrnare, pentru dreptate națională și socială, formează caracteristici de bază ale dragostei față de țară, a căror rezultantă esențială este hotărîrea de a duce mai departe, în noile condiții istorice, făclia progresului și civilizației socialiste pe pămîntul României. Așadar, patriotismul revoluționar, dragostea și devotamentul față de țară sînt o reflectare a conștiinței socialiste și comuniste, expresia îndatoririi de onoare față de glia strămoșească și față de noua societate, de viitorul ei.*

Considerăm necesar să subliniem faptul că documentele Congresului indică adevărul că a fi patriot înseamnă a milita permanent împotriva oricăror discriminări naționale, împotriva șovinismului, a concepțiilor și manifestărilor rasiste, pentru deplina egalitate în drepturi a tuturor oamenilor muncii, fără deosebire de naționalitate, pentru frăție în munca și lupta comună. Atitudinea patriotică include, desigur, prietenia cu toate popoarele țărilor socialiste, cu popoarele statelor în curs de dezvoltare, cu toate popoarele lumii, respectul față de sentimentele naționale ale altor popoare, de libertatea și independența lor.

La Congres, secretarul general al partidului, în spiritul dezideratelor formulate mai înainte, a definit în mod magistral conținutul și caracteristicile de bază ale patriotismului revoluționar, puternică forță motrice a progresului României socialiste. În acest context complex, transpunerea efectivă în viață a acestei concepții devine o sarcină de onoare a organizațiilor de partid, de masă și obștești, a tuturor instituțiilor cultural-educative, educația patriotică devenind un factor de dezvoltare a răspunderii față de moștenirea înaintașilor, față de apărarea independenței și integrității patriei, a tuturor cuceririlor revoluționare, de întărire și mai puternică a unității tuturor fiilor patriei, fără deosebire de naționalitate.

Avînd în vedere faptul că în întreaga perioadă a construcției socialiste și a trecerii spre comunism națiunea are de îndeplinit o misiune de importanță majoră, că grija pentru dezvoltarea națiunii, a trăsăturilor ei noi care apar în

https://biblioteca-digitala.ro

socialism constituie o parte integrantă a însăși edificării noii orînduiri, este necesar ca activitatea educativă să contribuie la cunoașterea temeinică de către întregul nostru popor a politicii partidului nostru în problema națională, a modului de abordare marxist-leninistă, teoretică și practică a problemei națiunii socialiste și naționalităților conlocuitoare. Problema este privită de partidul nostru, după cum sublinia tovarășul Nicolae Ceaușescu, „în perspectiva istorică a dezvoltării forțelor de producție și perfecționării relațiilor sociale, a dispariției claselor și categoriilor sociale, a omogenizării și formării unei societăți unice a oamenilor muncii".

În această optică, activitatea ideologică și politico-educativă trebuie să difuzeze larg politica partidului nostru, preocuparea sa consecventă pentru asigurarea deplinei egalități în drepturi a oamenilor muncii aparținînd naționalităților conlocuitoare, pentru soluționarea problemelor lor specifice, acționînd pentru cimentarea trainică a prieteniei și unității dintre toți oamenii muncii — români, maghiari, germani, sîrbi și de alte naționalități —, pe baza stimei reciproce, a deplinei egalități în drepturi, pentru dezvoltarea prieteniei și frăției în lupta și munca pentru progresul patriei comune.

Unul dintre factorii importanți ai dezvoltării conștiinței de sine a poporului, ai cunoașterii a ceea ce a fost înaintat, cu adevărat progresist și revoluționar în trecut, precum și a ceea ce a fost retrograd și trebuie combătut, este cunoașterea istoriei naționale, *care mărește considerabil valențele educării socialiste a întregii națiuni. Studierea istoriei, permanent călăuzită de comcepția materialist-dialectică, pune în lumină adevărul obiectiv, rolul maselor, al popoarelor, permite cunoașterea legăturilor tradiționale dintre ele, a raporturilor de solidaritate și întrajutorare în lupta pentru cauza libertății și independenței, precum și a aspectelor vechii politici de dominație și asuprire promovată de marile imperii din trecut, practicile de dominație a altor popoare și de învrăjbire națională dusă de clasele asupritoare. Este imperios necesar ca istoria să pună în întreg fascicolul său de lumină lupta clasei muncitoare, a comuniștilor pentru eliberarea națională și socială. Istoria, în contextul activității ideologice și politico-educative, redată desigur obiectiv, călăuzită de interpretarea corectă, principială a datelor și faptelor istorice, joacă rolul unei puternice arme a prieteniei și solidarității între popoare și, în consecință, a colaborării și păcii internaționale. Aceasta are o importanță majoră în ce privește lichidarea surselor de neîncredere și animozitate create în mod artificial de-a lungul veacurilor între popoare, după cum la fel de clar se desenează ideea că tendințele de denaturare și falsificare a datelor istorice, interpretarea lor subiectivă, eronată, în funcție de conjunctură sau pe baza unor interese unilaterale, nu slujesc prieteniei dintre popoare, nu corespund spiritului de dreptate și adevăr al clasei muncitoare, poziției ei principiale, critice în ce privește valorificarea trecutului.*

Filele zbuciumatei istorii românești sînt deosebit de bogate în fapte măreție, care pot servi drept pietre fundamentale pentru educația patriotică a tineretului, a tuturor generațiilor.

Pornind de la această premisă, în anul 1976, cu întreaga considerație cuvenită, s-au aniversat 375 de ani de la moartea năpraznică pe cîmpia de lîngă Turda a lui Mihai Viteazul — unificatorul de o clipă, în 1600, al celor trei țări românești. Ilustră personalitate a evului mediu românesc, Mihai și-a depășit cu mult veacul în care a trăit. El a înțeles imperativul major al sfîrșitului veacului al XVI-lea în lumea sud-estului european, urmărind pe de o parte

https://biblioteca-digitala.ro

unificarea celor trei țări românești, pe de altă parte, ridicarea într-o unitate indisolubilă a românilor și a celorlalte popoare din Balcani, în vederea loviri și alungării imperiului semilunii de la Dunărea de jos și din întreg sud-estul european.

Și Mihai, pentru realizarea mărețului său vis, a găsit căile concrete ale realizării! Călugărenii și Giurgiu (august-octombrie 1595), Șelimbăr (1599), intrarea în Moldova (mai-iunie 1600) sînt momente cruciale ale concretizării marelui vis. Viteazul a devenit personalitate de legendă, el întruchipează cele mai nobile aspirații ale întregului popor român.

Dar, în condițiile existenței imperiilor rapace: otoman și habsburgic și a politicii expansioniste a regatului polonez, întruchipată de cancelarul Jan Zamoyski, creația lui Mihai nu va rezista intrigilor abile ale diplomației străine. Veni Mirăslău la 18 septembrie 1600. Trădat și înfrînt, Mihai pribegi pe la Praga și Viena, pentru a obține ajutorul necesar refacerii. Împăcat de Rudolf al II-lea cu generalul imperial George Basta „pro forma", veniră în Transilvania și Guruslău (3 august 1601) este ultima strălucită victorie a Viteazului. Primit cu mare entuziasm la Cluj, el puse un steag pe locul unde a fost tras în țeapă credinciosul său căpitan Baba-Novac. Trecu mai departe, urcînd golgota Feleacului și se opri pe cîmpia de lîngă Turda. Aici, la 8 (18) august 1601, din ordinul lui Basta, mercenarii valoni comiseră unul dintre cele mai cumplite asasinate din istorie. Capul lui Mihai a fost dus de un credincios — paharnicul Turturea, la mănăstirea Dealul, iar trupul a fost îngropat aici în colbul pămîntului transilvan.

A fost mare prin faptele lui politice și militare, realizatorul de o clipă al unității naționale românești, dar a plătit cu viața curajul său. Dar rămase în inimile românilor de pretutindeni ca marele simbol al unității naționale.

În clipele în care România socialistă strîns unită în jurul Partidului Comunist Român și a ilustrei personalități a lumii contemporane care este secretarul său general, președintele țării, tovarășul Nicolae Ceaușescu, se pregătește să sărbătorească un veac de la obținerea independenței sale naționale, Mihai este un simbol care a strălufgerat veacurile lăsînd în urmă-i dîră de lumină, ce a luminat calea plină de jertfe a poporului nostru.

Au trecut și vor trece ani, veacuri, apoi milenii, dar fapta celui ucis acum 375 de ani pe pămînt turdean va rămîne de-a pururi în amintirea națiunii noastre socialiste.

Educația socialistă, dezvoltarea culturii se integrează în procesul lărgirii continue a democrației noastre socialiste, *ca unul dintre factorii de majoră importanță în dezvoltarea generală a țării, în participarea* întregului popor, *cu dăruirea, hărnicia și întregul său talent, la construirea conștientă a propriului său minunat destin.*

De asemenea, Congresul a evidențiat cu deosebită pregnanță faptul că, în activitatea educativă, un rol de mare însemnătate revine artei, *creării unor opere de artă care să reflecte întregul patos revoluționar, redînd realitatea în mod veridic, opere din care să se desprindă un puternic suflu mobilizator, militînd cu pasiune intransigentă pentru perfecționarea omului, implicit a societății. În spiritul partinic, revoluționar, menirea artei este de a reda cele mai nobile sentimente ale constructorilor noii orînduri sociale și, totodată, de a biciui — folosind ca elemente de pondere: satira și umorul — mentalitățile înapoiate, dezvăluind cu franchețe lipsurile și erorile, dînd maselor largi populare o perspec-*

https://biblioteca-digitala.ro

tivă însuflețitoare de muncă și luptă. Avînd la bază dialectica materialistă, filozofia noastră revoluționară despre lume, creația artistică trebuie să-și tragă seva din realitatea social-istorică în mijlocul căreia este generată, orice instrăinare de viață, cu lipsa unui scop de înaltă ținută civică, cu gratuitatea așa-zisei teze a „artei pentru artă" este incompatibilă cu dezvoltarea societății noastre, este infirmată de întreaga dezvoltare nu numai a culturii naționale, dar și de cea a culturii universale.

Situarea pe poziții revoluționare în artă înseamnă de fapt orientarea conștientă în direcția unei active contribuții la transformarea înnoitoare, progresistă a societății, a omului. Este obiectiv necesar în contextul actualității noastre socialiste ca creația literar-artistică să cultive tradițiile de înfrățire ale oamenilor muncii, ale luptei pentru eliberare națională și socială, pentru o viață mai bună, unitatea în muncă pentru construirea societății socialiste, pentru înflorirea multilaterală a scumpei noastre patrii — Republica Socialistă România. Numai o astfel de artă are un caracter cu adevărat revoluționar, umanist, slujește omului, poporului, patriei, cauzei socialismului, păcii și prieteniei între popoare și în general umanității.

Complexa activitate de formare a omului nou, de dezvoltare a conștiinței socialiste a maselor, de popularizare a Programului partidului, de unire a eforturilor întregului popor, solicită presei și radioteleviziunii *mari răspunderi, eforturi și obligații. Pe viitor este obiectiv necesar ca mijloacele de informare și educare a maselor să acorde atenție mereu sporită ridicării calității activității lor, creșterii nivelului politic al materialelor publicate, precum și abordării mai temeinice a problemelor muncii politice, culturale și artistice. Presa este necesar să manifeste o exigență sporită, un înalt spirit de răspundere civică și politică-partinică, un profund respect pentru adevăr, înlăturîndu-se superficialitatea, senzaționalul, militîndu-se cu pasiune pentru promovarea spiritului revoluționar, comunist, în întreaga complexitate a vieții sociale.*

În optica largă a dezvoltării lumii contemporane, o sarcină importantă a activității ideologice, subliniată în cuvîntarea tovarășului Nicolae Ceaușescu, o constituie studierea tuturor fenomenelor și schimbărilor ce se produc permanent atît în societatea socialistă cît și în lumea contemporană. *Științele sociale, toate institutele de cercetare în acest domeniu au îndatorirea de a aborda cu mai multă îndrăzneală, în mod mai competent și aprofundat, problemele teoretice actuale și de perspectivă ale vieții economice-sociale din România și din întreaga lume. Astfel, se impune studierea mai aprofundată a schimbărilor ce se produc în structura socială a țării noastre, în relațiile de producție și sociale, rolul claselor în societatea socialistă, al raporturilor dintre ele, procesul apropierii treptate a claselor și al dispariției deosebirilor esențiale dintre acestea, tendința omogenizării sociale și a formării în perspectivă a societății unice a oamenilor muncii. De asemenea, apare ca deosebit de importantă* studierea contradicțiilor existente în socialism, *precum și acțiunea conștientă a partidului și statului pentru soluționarea acestora, pentru împiedicarea transformării lor în contradicții antagoniste. În aceeași direcție majoră, se impune preocuparea privind aprofundarea problemelor legate de conducerea științifică a societății, de perfecționarea permanentă a democrației socialiste — factor inseparabil de făurirea socialismului și comunismului.*

În această direcție partidul a trasat sarcina finalizării elaborării unor lucrări teoretice fundamentale și totodată, de a se trece la realizarea altora noi, de

https://biblioteca-digitala.ro

majoră importanță pentru viața și activitatea ideologică și politică: Istoria Partidului Comunist Român, Istoria României, Istoria mișcării revoluționare și muncitorești internaționale, precum și istoria mișcărilor de eliberare națională, antiimperialistă. De asemenea, se vor depune importante eforturi pentru întocmirea unei istorii universale proprii, iar în scopul de a se oferi o orientare clară asupra dezvoltării spirituale a poporului nostru, apare necesitatea elaborării unei istorii a literaturii și limbii române, a unei istorii a învățămîntului în România, precum și a unei istorii a evoluției creației științifice în patria noastră.

Înfăptuirea măsurilor privind perfecționarea educației politice, dezvoltarea și înflorirea multilaterală a culturii socialiste, se realizează prin întărirea continuă a conducerii de către partid a întregii noastre națiuni socialiste în lupta pentru realizarea istoricelor hotărîri ale Congresului al XI-lea.

În concluzie, organele și organizațiile de partid au ca sarcină de cea mai mare importanță, aceea de a îndruma și conduce unitar *întreaga muncă ideologică și cultural-educativă consacrată formării omului nou, dezvoltării pe multiple planuri a conștiinței socialiste a maselor. În acest sens, trebuie subliniat faptul că Congresul a dat o înaltă apreciere indicației tovarășului Nicolae Ceaușescu — pe care și-a însușit-o pe deplin — cu privire la asigurarea conducerii unitare a tuturor sectoarelor educației și culturii, încît pînă la ultima unitate economică și administrativă, pînă la ultima echipă culturală, activitatea să se desfășoare sub conducerea nemijlocită a organelor și organizațiilor de partid, iar pe plan central — a Comitetului Central al Partidului Comunist Român. Drept recunoștință față de magistrala expunere a secretarului general al C.C. al P.C.R., Congresul a adoptat-o, în unanimitate, ca* programul *educației revoluționare, socialiste a oamenilor muncii din patria noastră.*

Procesul de dezvoltare a conștiinței socialiste își găsește reflectarea nemijlocită în modul cum sînt îndeplinite sarcinile economice, în rezultatele obținute în industrie, agricultură, investiții, în toate sferele de activitate, în atitudinea înaintată față de muncă, în spiritul de ordine și disciplină. Prin înfăptuirea vastului Program adoptat de Congresul educației politice și al culturii socialiste, ideile nobile ale Partidului Comunist Român, concepția sa revoluționară, umanistă, se afirmă ca o uriașă forță materială, dinamizatoare, în transformarea societății românești, în înfăptuirea măreților idealuri de dreptate și echitate socială, în făurirea societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintarea României spre comunism.

GEORGE PROTOPOPESCU

https://biblioteca-digitala.ro

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

GEORGE PROTOPOPESCU, Formarea omului nou — factorul fundamental al întregii activități ideologice și politice din România socialistă III

LIVIU GROZA, Două interesante descoperiri arheologice din județul Caraș-Severin 1

Deux découvertes archéologiques du département Caraș-Severin 5

GH. LAZAROVICI — Z. MILEA, Săpături arheologice la Bădeni. Campania din 1968 7

Die archäologischen Grabungen des Jahres 1968 von Bădeni 34

ISTVÁN FERENCZI, Contribuții la topografia arheologică a văii Someșului (în sectorul Vad—Surduc) 37

Beiträge zur archäologischen Topographie des Someș-Tals (im Abschnitt Vad — Surduc) 49

P. GEOROCEANU — M. GEOROCEANU — C. LIȘOVSCHI-CHELEȘANU, Observațiuni faunistice asupra mormintelor scitice din necropola de la Ozd 51

Observations sur la faune des tombeaux scythiques de la nécropole de Ozd . . . 54

CONSTANTIN SCARLAT, Apeductul antic de la *Callatis* 55

L'aqueduc antique de Callatis 64

EUGEN STOICOVICI, Efecte structural-texturale la monedele antice obținute prin batere 65

Effets structuraux dans la texture des monnaies antiques obtenues par la frappe 70

HADRIAN DAICOVICIU — IOAN GLODARIU, Puncte de reper pentru cronologia cetăților și așezărilor dacice din Munții Orăștiei 71

Points de repère pour la chronologie des forteresses et des habitats daces des Monts d'Orăștie 80

JAN TRYNKOWSKI, Urmările demografice ale cuceririi Daciei de către romani 81

Les conséquences démographiques de la conquête de la Dacie par Trajan . . . 88

HADRIAN DAICOVICIU — IOAN PISO, Inscripții din Sarmizegetusa 89

Inscriptions de Sarmizegetusa 97

https://biblioteca-digitala.ro

H. WOLFF, *Miscellanea Dacica* (II) 99

DORIN ALICU — CONSTANTIN POP — VICTOR CĂȚĂNAȘ, Ateliere de pietrărie la Ulpia Traiana Sarmizegetusa . . . 125

Steinmetzwerkstätten in Ulpia Traiana Sarmizegetusa 140

DORIN ALICU, Integrarea monumentelor de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* în circuitul turistic și muzeistic 141

Die Einbeziehung der Denkmäler von Ulpia Traiana Sarmizegetusa *in den turistischen und musealen Kreislauf* 161

LIVIU GROZA — VOLKER WOLLMANN, Două inscripții romane din zona Caransebeș 163

Zwei römische Inschriften aus dem Stadtgebiet Caransebeș 168

DAN ISAC, Helenius și Saciro de la Westerndorf. Considerații asupra unui vas terra sigillata de la Orșova 169

Helenius und Saciro von Westerndorf. Betrachtungen über ein Terra-Sigillata-Gefäss aus Orșova 175

DAN ISAC — MIHAI BĂRBULESCU, Atestări ale parcelor pe teritoriul Daciei romane 177

Des attestations des Parcae *dans le territoire de la Dacie romaine* 184

VASILE MOGA, Contribuții în legătură cu officina și produsele tegulare ale Legiunii XIII Gemina la Apulum 191

Contributions au sujet des officines des produits tégulaires de la XIIIe légion Gemina d'Apulum 195

IOAN MITROFAN, Vestigii din Napoca romană 197

Funde aus der Römerstadt Napoca 204

DOINA BENEA, Officina militară de la Dierna (sec. III—IV e.n.) 205

Die Militärziegelei von Dierna (3.—4. Jh.) 210

N. VLASSA, Două noi piese paleocreștine din Transilvania 215

Deux nouvelles découvertes paléochrétiennes en Transylvanie 230

EUGEN IAROSLAVSCHI, Cuptoarele pentru redus minereul de fier de la Șoșdea, jud. Caraș-Severin 231

Les fours à réduire le minerai de fer trouvés à Șoșdea, dép. Caraș-Severin . . 234

G. FERENCZI — I. FERENCZI, Săpături arheologice la Mugeni. Studiu preliminar (II) 239

Les fouilles archéologiques de Mugeni. Étude préliminaire (II) 247

ADRIAN BEJAN, Un atelier metalurgic din sec. VI e.n. de la Drobeta — Turnu-Severin 257

Eine Werkstatt zur Metallverarbeitung in Drobeta — Turnu-Severin aus dem 6. Jahrhundert u. Z. 268

https://biblioteca-digitala.ro

BEATRICE DAICOVICIU, Aspecte demografice în Cronica lui Grigore din Tours 279
Aspects démographiques dans la Chronique de Grégoire de Tours 284

MARIUS PORUMB, O veche ctitorie românească — biserica din Cicău (jud. Alba) 285
Eine alte rumänische Stiftung, die Kirche von Cicău (Kr. Alba) 287

VIORICA GUY MARICA, Originea decorului cu putti în arta transilvăneană 291
Les origines du décor aux petits Amours (putti) dans l'art transylvain . . . 327

MAGDALENA BUNTA, Aurari clujeni și operele lor (sec. XVI—XVII) (I) 329
Goldschmiede aus Cluj und ihre Werke (16.—17. Jh.) (I) 350

FRANCISC PAP, Comerțul Clujului cu Cracovia în registrele vamale din prima jumătate a sec. XVII 351
Le commerce de Cluj avec Cracovie dans les régistres de douane de la première moitié du XVIIe siècle 370

ADRIANA MAXA, Ornamentul în piatră la Palatul Mogoșoaia — Stilul brîncovenesc 373
Das Steinornament am Mogoșoaia-Palast — Der Brîncoveanu-Stil 383

NICOLAE SABĂU, Originea iconografică a unui relief clujean din veacul al XVIII-lea 385
Die ikonographische Herkunft eines clujer Reliefs aus dem 18. Jahrhundert 388

NICOLAE EDROIU, Note de epigrafie româno-chirilică (II) 393
Rumänisch-cyrillische Epigraphienoten (II) 397

LIVIU BOTEZAN, Accentuarea procesului de deposedare a iobagilor din Transilvania de posesiunile lor obștești în perioada 1785—1820 399
Die Verschärfung des Enteignungsprozesses der Gemeingüter der siebenbürgischen Leibeigenen 1785—1820 408

GRAȚIANA ALICU, Un manuscris inedit de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea 409
Eine unveröffentlichte Handschrift vom Ende des 18. Jhs. 417

AT. POPA, Bisericile vechi din Lupșa 427
Alte Kirchen in Lupșa 430

VIORICA POP, Mobilier în stil clasicist în muzeele clujene (a doua jumătate a sec. XVIII — începutul sec. XIX) 433
Mobilier en style classiciste dans les musées de Cluj (seconde moitié du XVIIIe siècle — début du XIXe siècle) 441

https://biblioteca-digitala.ro

RODICA SOFRONI, Aspecte privind situația financiară a Transilvaniei în perioada 1849—1867 443
Über die finanzielle Lage Siebenbürgens zwischen 1849—1867 456

MARIA ROȘCA-ROSEN, Din activitatea Camerei de Comerț și Industrie din Cluj (1851—1868) 463
Aus der Tätigkeit der Industrie- und Handelskammer aus Cluj (1851—1868) 468

DUMITRU V. FIROIU, Despre contribuția lui Alexandru Ioan Cuza la crearea dreptului României moderne 469
Sur la contribution d'Alexandre Jean Cuza à la création du droit de la Roumanie moderne 479

L. VAJDA, Întreprinderea de fier Vlăhița (1878—1924) 481
Das Eisenwerk Vlăhița (1878—1924) 498

E. GLODARIU, Înființarea, organizarea și activitatea culturală desfășurată de societatea „Petru Maior", a studenților români din Budapesta 505
Die Entstehung, Organisierung und kulturelle Tätigkeit des Leservereins „Petru Maior" der rumänischen Studenten aus Budapest 522

MARIA MAGDALENA JUDE — NICOLAE CORDOȘ, Prima Reuniune de agricultură la românii transilvăneni 523
Der erste Landwirtschaftliche Verein der siebenbürger Rumänen 535

GEORGE PROTOPOPESCU, Tratativele dintre guvernul român și grupările beligerante în perioada 1914—1916 537
Les négotiations entre le gouvernement roumain et les forces béligérantes entre 1914—1916 555

IOAN CHIȘU, Politica P.C.R. de atragere a armatei la lupta revoluționară, antifascistă și antihitleristă a poporului 557
La politique du P.C.R. pour cointéresser l'armée dans la lutte révolutionnaire, antifasciste et antihitlérienne du peuple 569

P. MUNTEANU, Aspecte ale luptei muncitorilor mineri din Valea Jiului pentru instaurarea și consolidarea regimului democrat-popular 571
Aspects de la lutte des mineurs de la Vallée de Jiu pour l'instauration et la consolidation du régime démocrate-populaire 578

PETRU BUNTA, Marginalii la ultima ședință a Consiliului de miniștri prezidată de generalul Nicolae Rădescu 579
Adnotations au sujet de la dernière séance du Conseil des ministres présidée par le général Nicolae Rădesco 594

I. OPRIȘ, Relația dintre monumente și muzee în Italia 597
La relation entre les monuments et les musées en Italie 600

https://biblioteca-digitala.ro

ANA MARIA CIPĂIANU, Obiecte medievale de artă decorativă în muzeele de istorie. Valențe muzeografice, metode de prezentare 603

Objets d'art décoratif médiéval dans les musées d'histoire. Valeur muséologique, méthodes d'exposition 613

ANA MARIA ARDOS, Rolul muzeului de istorie în procesul instructiv-educativ școlar 621

Die Rolle des Geschichtsmuseums im Erziehungs- und Unterrichtsprozess 630

TUDOR SOROCEANU, Ottó Trogmayer, *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé* (recenzie) 631

TUDOR SOROCEANU, János Banner / István Bóna, *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés* (recenzie) 635

CONSTANTIN POP, Paul MacKendrick, *The Dacian Stones Speak* (recenzie) 639

I. I. RUSSU, Pólay Elemér, *A dáciai viaszostáblák szerződései* (recenzie) 643

HADRIAN DAICOVICIU, *Inscripțiile Daciei romane* (recenzie) . . 651

DAN ISAC, Géza Alföldy, *Noricum* (recenzie) 657

IOANA HICA-CÎMPEANU, É. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567—829) in Hungary* (recenzie) 663

HADRIAN DAICOVICIU, *Publicațiile Muzeului Național* (recenzie) 665

FRANCISC PAP, *Mihail P. Dan* 669

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES 671

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

DOUĂ INTERESANTE DESCOPERIRI ARHEOLOGICE DIN JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN

În rîndurile de față vom semnala două interesante descoperiri arheologice din județul Caraș-Severin, care, deși plasate cronologic la mare distanță una față de cealaltă, prin ineditul lor trezesc interesul pentru unele aspecte privind istoria străveche și antică ale acestor meleaguri. Este vorba de o piesă neolitică de cult și de o pușculiță romană.

1. Piesă de cult (fig. 1), de ceramică, descoperită în așezarea neolitică de la Ohaba Mîtnic. Depistarea acestei stațiuni a început în anul 1963 grație preocupărilor neobosite pentru arheologia Banatului a regretatului academician Constantin Daicoviciu, care, înștiințat de noi, însărcinează pe cercetătorul Sever Dumitrașcu să efectueze cîteva sondaje în zonă. Sub conducerea acestuia colectivul Muzeului de etnografie și istorie locală din Caransebeș, din care am făcut și noi parte, în urma datelor furnizate de învățătorul Alecu Bogănescu, cercetează punctul de la Ohaba Mîtnic[1]. Nu intenționăm să facem o descriere detaliată a stațiunii respective, dar credem de cuviință că unele date privind localizarea ei sînt necesare. Așezarea de la Ohaba Mîtnic se află pe un bot de deal cu pante repezi, fapt ce a determinat degradarea prematură a solului prin spălarea stratului vegetal de către intemperii. Acest lucru a făcut ca resturile culturii

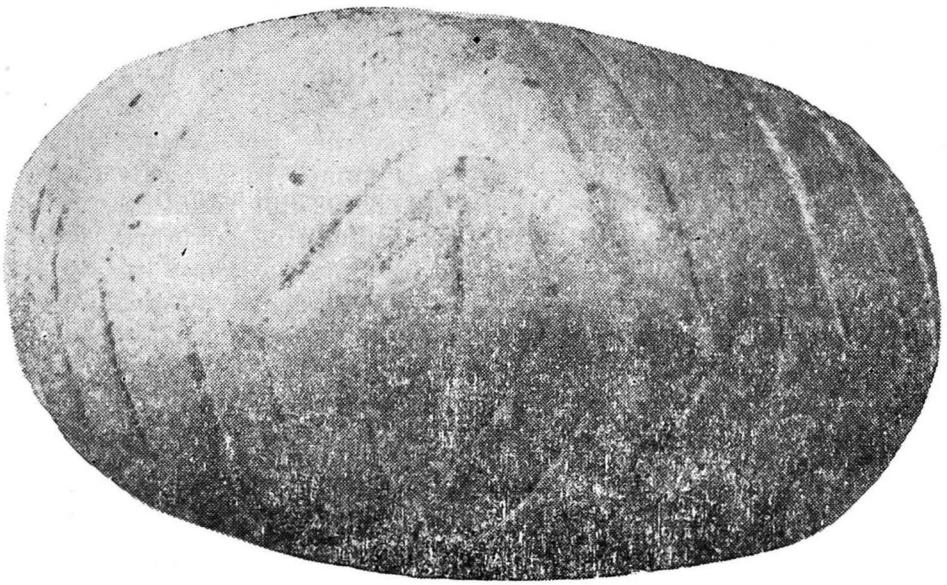

Fig. 1 — Piesa ceramică de la Ohaba Mîtnic

[1] S. Dumitrașcu, în *Lucrări științifice*, seria B, Oradea, 1969, p. 517—521.

https://biblioteca-digitala.ro

materiale să rămînă la suprafaţă, obiectele arheologice putînd fi astfel uşor recoltate cu ocazia diferitelor campanii agricole. Piesa de care ne ocupăm, găsită pe arătură în urma unei ploi torenţiale de vară, nu poate fi încadrată din acest motiv într-o stratigrafie precisă şi, deci, nu putem şti, spre o eventuală plasare, locul pe care îl ocupa în cadrul bordeiului respectiv. Totuşi, pentru o imagine cît mai reală a stratigrafiei aşezării, amintim că sondajele efectuate aici au determinat doar un singur strat de cultură materială[2]. Cît despre cronologia ei, cercetătorul clujean Gheorghe Lazarovici făcînd o comparaţie între inventarul arheologic rezultat de la Ohaba Mîtnic cu cel de la Balta Sărată şi Zorlenţul Mare (nivelul II), ajunge la concluzia că această aşezare se încadrează în cultura Vinča-Turdaş faza B_1—B_2[3].

Descrierea piesei neolitice de ceramică este simplă. Ea are forma elipsoidală, asemănătoare unei pîinişoare, prezentînd pe faţeta superioară, bombată, un decor geometric incizat. Ornamentul porneşte de la o linie mediană transversală din ale cărei capete se desprind în spirale meandrice (distanţa între ele variază de la 1—1,5 cm) triunghiuri ce se termină la extremităţi. Dimensiuni: lungimea 14,8 cm, lăţimea 8,8 cm, grosimea 5,3 cm, greutatea 800 g. Este bine conservată.

În ceea ce priveşte utilizarea acestui obiect, de o formă atît de interesantă, s-au emis mai multe ipoteze, printre care amintim pe cele ce presupun a fi vorba fie de o pintaderă, gen tampon, folosită spre tatuare, fie destinată jocului copiilor (părere pusă în legătură cu prezenţa ceramicii miniaturizate) sau obiect de cult cu puteri magice datorat iluziei optice a decorului incizat. Dar cele mai multe supoziţii îşi găsesc formularea prin aceea că piesa a fost confecţionată pentru o formă de manifestare religioasă care oglindeşte una din ocupaţiile de bază ale neoliticului, şi anume agricultura. Ne asociem acestei păreri şi credem că nu greşim atunci cînd afirmăm că obiectul este o imitaţie de pîine pe care meşterul olar a modelat-o şi a ornamentat-o folosind aceleaşi desene care erau caracteristice şi decorării vaselor din comunitate. Cu toate că în aşezarea de la Ohaba Mîtnic s-a descoperit şi ceramică fină, arsă la negru, piesa la care ne referim a fost prelucrată din aceeaşi pastă din care se modela ceramica grosolană folosită uzual la prepararea şi păstrarea hranei. Din aceeaşi pastă, dealtfel, erau confecţionate şi statuetele ce reprezentau cultul fecundităţii şi al fertilităţii, cult generat de activitatea zilnică, agricultura, de pe urma căreia membrii comunităţii îşi cîştigau existenţa.

Nu trebuie să surprindă faptul că piesa de la Ohaba Mîtnic are o formă interesantă, căci este cunoscut faptul că aşezările neolitice prezintă surprize în ceea ce priveşte diversitatea unor obiecte care prin caracterul lor divers, fie ca formă, fie ca întrebuinţare, au atras atenţia specialiştilor. Unele au fost publicate de cercetătorul clujean Nicolae Vlassa, fiind puse în legătură cu influenţele orientale[4], ipoteză autorizată pe care o considerăm cu totul îndreptăţită şi pentru piesa amintită.

Pentru ţara noastră „pîinea" neolitică de la Ohaba Mîtnic constituie un unicat. Ea îşi găseşte bune analogii cu o piesă aparţinînd culturii Vinča (fig. 2), descoperită în aşezarea eponimă de pe teritoriul R.S.F. Iugoslavia. Aceasta,

[2] Idem, *op. cit.*, p. 518.
[3] Gh. Lazarovici, în *Banatica*, II, 1973, p. 39.
[4] N. Vlassa, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 1—12.

https://biblioteca-digitala.ro

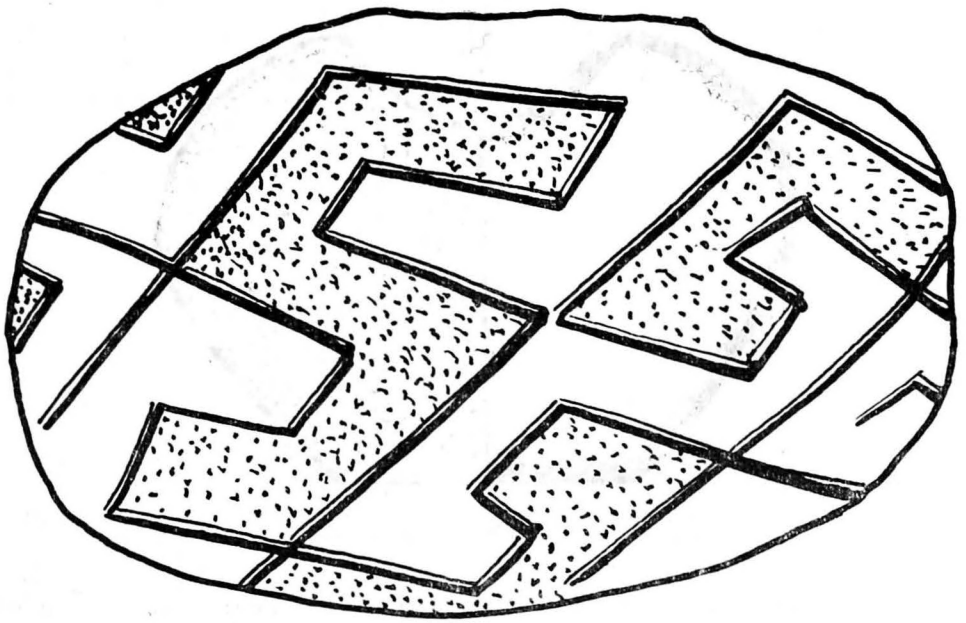

Fig. 2 — Piesa ceramică din cultura Vinča (R.S.F. Iugoslavia)

găsită la adîncimea de 5,1 m[5], este apropiată ca dimensiuni şi formă cu piesa de la Ohaba Mîtnic (plasată însă cronologic la nivelul B_1—B_2). „Pîinea" din cultura Vinča are doar partea superioară concavă, motivul ornamental în „cîrlige" unghiulare fiind pictat în culoare roşie, după ardere.

Semnalarea acestui obiect neolitic descoperit la Ohaba Mîtnic îmbogăţeşte gama variată a plasticii minore a culturii Vinča-Turdaş.

2. *Puşculiţă romană* (fig. 3), descoperită în anul 1962, pe malul rîului Timiş, în aşezarea civilă de lîngă castrul *Tibiscum*[6], aşezare care, ridicată la rangul de *municipium* pe timpul împăratului Septimius Severus[7], a avut din punct de vedere economico-social şi politic un rol important în antichitatea clasică.

În cele ce urmează vom descrie un recipient mai puţin întîlnit printre tipurile ceramicii romane, şi anume un vas folosit pentru păstrarea monedelor. Ne referim la categoria cunoscută în literatura de specialitate sub denumirea de *loculi*[8]. Cît priveşte răspîndirea lor în provincia traiană, numărul este redus (9 exemplare)[9], ele fiind încadrate în aşa-numitul tip „Trier" (sau „romano-ger-

---

[5] M. M. Vasić, *Prehistoriska Vinča*, II, Beograd, p. 43, nr. 1253, pl. XXXIII, fig. 70—72. Piesa are analogii în nivelul care corespunde unui orizont după: Vl. Milojčić, Vinča C_1: M. Garašanin, Vinča-Pločnik I; Korošec, III A; Fr. Holste, Vinča C; Gh. Lazarovici, Vinča C_2. Mulţumim şi pe această cale lui Gh. Lazarovici, de la Muzeul de istorie al Transilvaniei, pentru informaţia şi bibliografia dată.

[6] Pentru garnizoanele care au staţionat în castrul de la *Tibiscum*, vezi M. Moga, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 135—149.

[7] *IstRom*, I, 1960, p. 366.

[8] I. Winkler, în *Apulum*, V, 1964, p. 203—215.

[9] Idem, *op. cit.*, p. 203—208.

https://biblioteca-digitala.ro

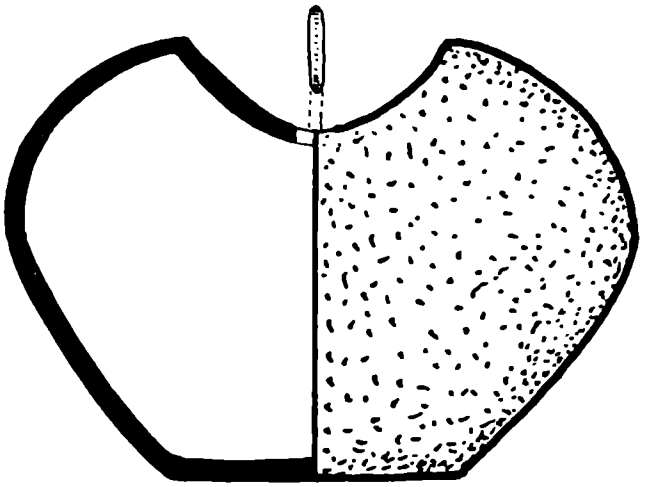

Fig. 3 — Puşculiţa de la *Tibiscum*

manic"),[10] de forma unei pere turtite în partea superioară. După volumul lor, puşculiţele romane se împart în funcţie de numărul monedelor (de obicei denari) pe care îl pot conţine (pînă la 600 de monede, pînă la 1000 de monede şi peste 1000 de monede)[11].

Puşculiţa de la *Tibiscum* aflată de noi într-o groapă apărută prin prăbuşirea malului rîului Timiş, împreună cu un ulcior spart în regiunea superioară şi cu o fructieră, avînd format identic cu un vas provenit din castrul de la Buciumi (jud. Sălaj)[12]. Menţionăm că tot în acest loc, cu prilejul unor periegheze ulterioare, au fost găsite fragmentele unei amfore (astăzi reconstituită, în Muzeul de etnografie şi istorie locală din Caransebeş) şi a numeroase resturi ceramice romane. Mulţimea fragmentelor ceramice descoperită în această cavitate şi absenţa unui zid sau a unei construcţii în apropiere, ne-a îndreptăţit să emitem ipoteza că este vorba de o groapă în care se aruncau resturile menajere, ipoteză devenită certitudine cu ocazia efectuării ulterioare a unui sondaj în acel loc.

Puşculiţa, găsită goală, este confecţionată din lut, avînd în compoziţie şi nisip fin, folosit ca degresant, şi are o culoare cenuşie închisă. Este lucrată la roată, simetric dimensionată, uşoara deformare ce se observă pe suprafaţă trebuie pusă în legătură cu perioada de uscare a lutului, nicidecum datorită confecţionării. Dimensiuni: înălţimea 10 cm, diametrul părţii concave 14,5 cm, diametrul fundului 6,5 cm. Tăietura pentru introducerea monedelor este de 3 cm. iar concavitatea spre interior are o adîncime de 1,8 cm. Puşculiţa se păstrează fragmentar (în partea concavă se observă o spărtură de 5,3×4 cm). Face parte din tipul puşculiţelor „Trier" (în formă de pară turtită), iar din punct de vedere al volumului de monede conţinute se încadrează în categoria a doua (pînă la 1000 monede). Ţinîndu-se seama de faptul că această puşculiţă a fost aruncată (deci, după folosire — şi prin aceasta înţelegem scoaterea monedelor) într-o groapă,

[10] Idem, *op. cit.*, p. 209.
[11] Idem, *op. cit.*, p. 208.
[12] E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuţii la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 50, pl. XXV/3 = XXVI/6.

https://biblioteca-digitala.ro

unde au fost găsite alături fragmente ceramice ce pot fi datate în secolul al II-lea e.n. şi începutul veacului următor, propunem aceeaşi încadrare cronologică şi pentru puşculiţă.

Credem că cele două piese semnalate mai sus vor constitui informaţii de care specialiştii celor două epoci istorice vor ţine seamă în elucidarea unor probleme privind timpurile trecute ale meleagurilor bănăţene.

LIVIU GROZA

DEUX DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES DU DÉPARTEMENT CARAŞ-SEVERIN

(Résumé)

L'auteur publie une „paine" néolithique trouvée à Ohaba Mîtnic (fig. 1), c'est-à-dire un objet en terre cuite imitant un galet. Il y a des analogies à Vinča, en Yougoslavie (fig. 2). Ensuite, on publie une tirelire romaine, trouvée à *Tibiscum* (fig. 3).

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

SĂPĂTURI ARHEOLOGICE LA BĂDENI
CAMPANIA DIN 1968

Bădeni — Movilă

În vara anului 1968 muzeul din Turda a făcut cîteva sondaje în partea de est a satului, la răsărit de movila ce se înalţă cu cca. 5—6 m deasupra cîmpului din jur. Movila este situată la sud de grajdurile CAP-ului. Aici au fost descoperite anterior cîteva piese de metal: o fibulă şi un ac de bronz, de la sfîrşitul Hallstattului B şi doi cercei de bronz din sec. al XI-lea, precum şi cîteva vase atribuite culturii Otomani[1]. În această zonă au fost trasate trei secţiuni (pl. I/1).

Secţiunea 1 a fost trasată către poalele movilei în locul unde, înainte cu cîţiva ani, au fost descoperite cîteva morminte cu cercei de tip Bjelo-Brdo. Secţiunea are dimensiunile de 15×1 m şi este orientată NNV—SSE. *Stratigrafia: a,* între 0—0,20 m este un strat de humus recent în care apar, sporadic, fragmente ceramice moderne; *b,* între 0,20—0,40 m este un strat negru cenuşos, cu urme de cărbune, pămînt ars şi fragmente ceramice care aparţin culturii Basarabi. Din loc în loc, cîte o groapă de stîlp coboară în pămîntul viu, fără a se putea preciza care este nivelul de la care a fost săpată; *c,* în jumătatea nordică a săpăturii, între 0,40—0,75 m, este un strat de cultură din epoca bronzului, avînd o culoare brună; *d,* sub acest strat urmează pămîntul argilos, steril din punct de vedere arheologic.

Secţiunea 2 are dimensiunile de 50×2 m şi este orientată nord-sud. Aceasta se află la est de movilă. *Stratigrafia: a,* între 0—0,25 m este humusul recent în care apar, sporadic, fragmente ceramice moderne; *b,* între 0,25—0,50 m este un pămînt negru cenuşos, granulos, ce are la partea inferioară fragmente ceramice din sec. X—XI şi puţină ceramică romană de culoare cenuşie; *c,* între 0,50—1,20 m este un strat de cultură de culoare brună, în care apar fragmente ceramice din epoca bronzului. În partea superioară şi la zona de contact cu nivelul anterior apar fragmente ceramice ce aparţin culturii Basarabi; *d,* între 1,20—1,30 m, într-un strat de culoare gălbuie, sînt fragmente ceramice Criş. De-a lungul secţiunii au fost găsite o serie de gropi sau complexe de locuit, a căror sumară descriere o prezentăm în cele ce urmează: *1, groapa A* are înălţimea de 1 m şi baza de 1,50 m. Pe fund a avut o mică vatră de lut cu gardină (pl. II/3—4). Materialul ceramic, puţin la număr, aparţine epocii bronzului; *2, groapa B* este mai la suprafaţă şi intersecta, parţial, groapa A (pl. II/3—4). Printre alte fragmente ceramice, este şi unul care aparţine culturii Otomani (pl. XVI/1). *3,* în carourile 7—10, la adîncimea de 0,60 m, este un nivel de călcare marcat de o vatră de foc, o îngrămădire semicirculară din pietre de rîu şi podina unei locuinţe de suprafaţă (pl. II/6). Fragmentele ceramice de aici aparţin epocii bronzului; *4—5,* vetre de

---

[1] Z. Milea, în *SCIV,* 19, 3, 1968, p. 513—516.

https://biblioteca-digitala.ro

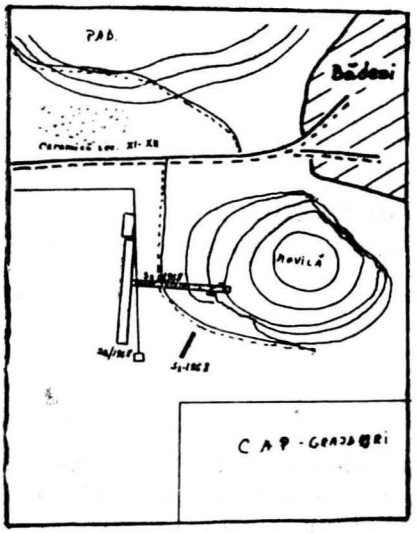

1

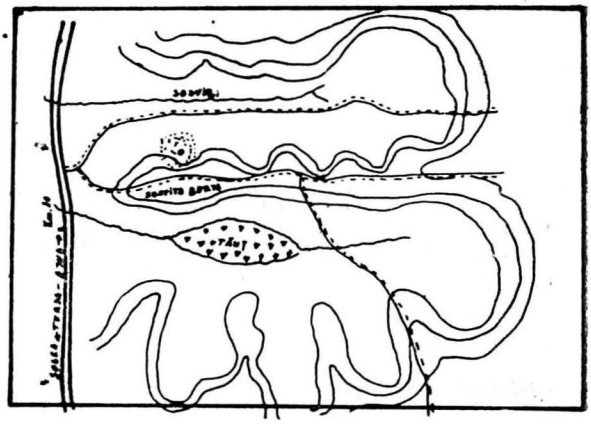

2

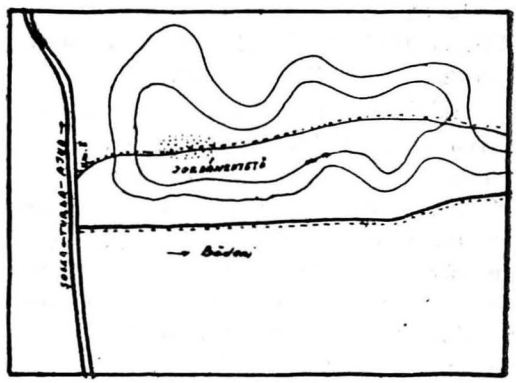

3

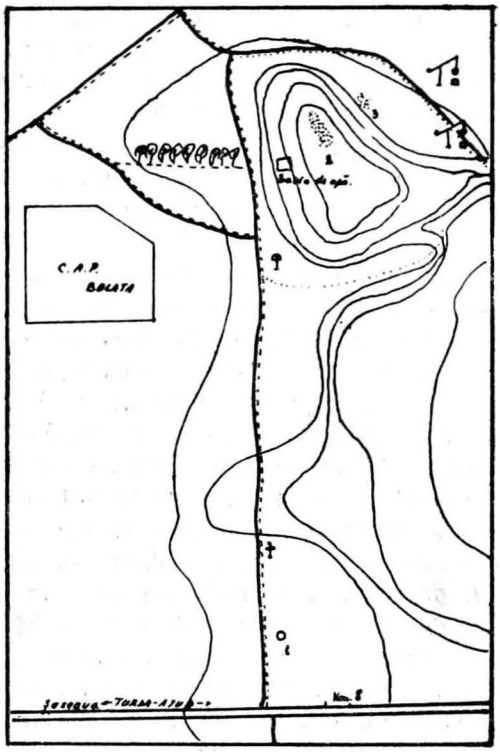

4

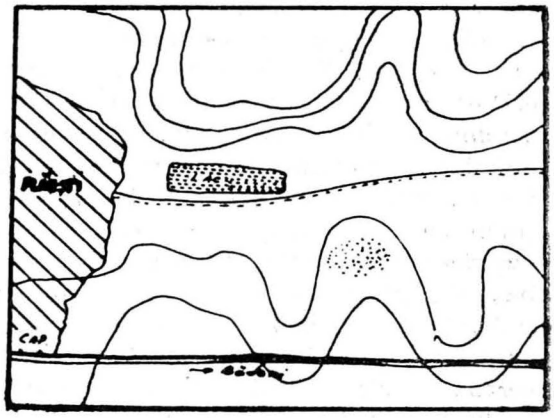

Pl. I. 1, Bădeni—Movilă; 2, Locul unde a fost descoperit depozitul de bronzuri și așezarea hallstattiană; 3, Loc cu ceramică romană; 4, Puncte cu urme arhelogice din hotarul comunei Bogata; 5, Urme arheologice în hotarul satului Plăești.

https://biblioteca-digitala.ro

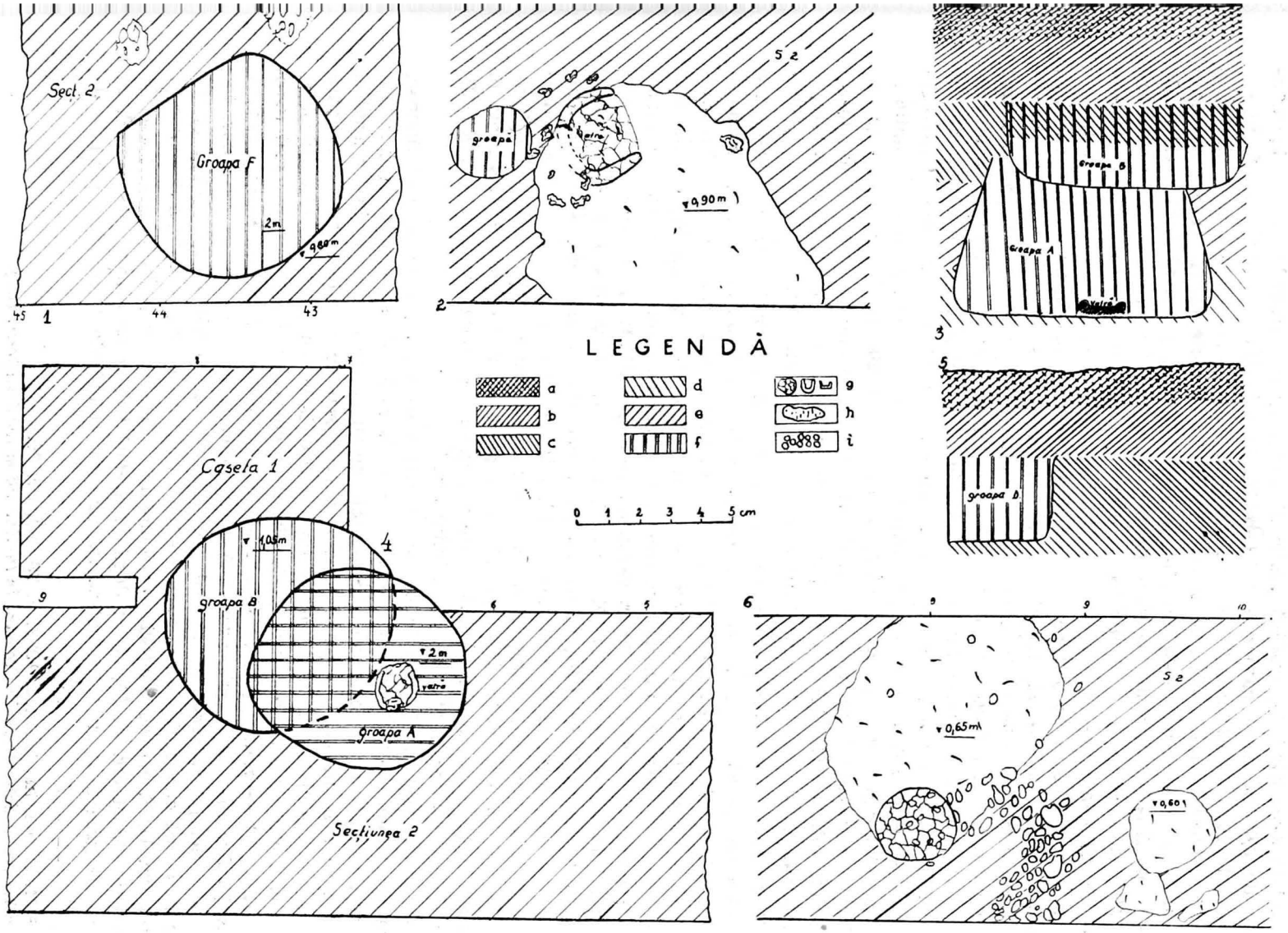

Pl. II. *Legendă :* a, humus recent ; b, pămînt negru-cenușiu cu ceramică prefeudală, romană, hallstattiană și din epoca bronzului ; c, strat cu materiale din epoca bronzului ; d, pămînt brun-gălbui cu urme din epoca bronzului ; e, nivel de săpare f, umplutură de groapă ; g, vetre de foc ; h, podină de lut ; i, îngrămădire din pietre de rîu.

https://biblioteca-digitala.ro

foc izolate s-au găsit în profilul vestic al secțiunii, în carourile 12—13, la adîncimea de 0,60 m și în carourile 21,50—22,30, la adîncimea de 0,90 m; *6*, în carourile 27—28, în profilul estic, se află groapa C, cu fundul elipsoidal (pl. III/5), ce a fost doar parțial golită. Materialul ceramic aparține epocii bronzului; *7*, în profilul estic, în caroul 30—31, se află *groapa D* (pl. II/5). Lîngă gura acesteia, la nivelul de săpare al gropii, s-a găsit un ac de păr din bronz cu capul ornamentat (pl. V/1); *8—9*, resturile unei alte locuințe de suprafață se află în carourile 31,50—33,50, la adîncimea de 0,90 m. Din această locuință se mai păstrează vatra de foc cu gardină, resturile podinei din lut și o mică groapă dinspre nord (pl. II/2), numită de noi *groapa E*. Materialul ceramic descoperit în locuință este sărac; *10*, la adîncimea de 0,60 m, în carourile 38,80—39,60 m, au fost găsite trei cărămizi romane așezate una lîngă alta, ce păreau a fi capacul unui mormînt, dar la ridicarea acestora nu s-a găsit nimic, încît nu le putem explica rostul. Una din ele avea imprimată ștampila legiunii a V-a Macedonica; *11*, în carourile 41,20—42,10 și la adîncimea de 0,55 m a fost preparat un nivel de călcare, cu oase de animale și material ceramic de sec. X—XI; *12*, în carourile 42,80—44,30 a apărut o groapă în formă de potcoavă, în care s-au găsit mai multe fragmente ceramice din epoca bronzului (pl. XIII/3; XIV; XV). Groapa coboară pînă la 1,80 m adîncime de la actuala suprafață a solului, avînd adîncimea de 1,10 m (pl. II/1).

Secțiunea a 3-a a fost trasată perpendicular și la mijlocul secțiunii a 2-a. Are dimensiunile de 55×1 m și are o întrerupere de cîțiva metri în zona drumului agricol (cf. pl. I/1). La capătul estic stratigrafia este asemănătoare cu cea din S. 2. La vest de drumul agricol nu mai este strat de cultură, ci, din loc în loc, sînt gropi ce se adîncesc în lutul galben. De-a lungul secțiunii au fost semnalate următoarele gropi: *1*, *groapa G* este în carourile 2—3 (pl. III/1); *2*, în carourile 4—5,60 este un semibordei de sec. X—XI (*gr. H*, pl. III/1); *3*, *groapa I* este în caroul 45,20—46,70 (pl. III/4 și IV/1), în ea s-a găsit material ceramic din epoca bronzului; *4*, *groapa J* este în casetele C_1—C_2 (pl. III/3 și IV/1) și avea în conținut oase de animale și cărbune; *5*, *groapa K* este în carourile 50,30—51,30 și a fost delimitată parțial în C_2. Materialul ceramic descoperit aparține culturii Basarabi; *6*, *groapa L* este în caroul 51,30—52,50 și are materiale din epoca bronzului (pl. XVI/2). În ea s-au găsit bucăți de chirpic și pămînt ars.

În stadiul actual al cercetărilor este dificil a se preciza care au fost tipurile, forma și dimensiunile locuințelor. Cert este că la mijlocul și în partea superioară a stratului de cultură sînt cunoscute locuințe de suprafață cu podea din lut argilos, peste care s-a amenajat o vatră de foc simplă sau cu gardină. Pereții se pare că au fost din lemn și se pare că nu au fost lipiți cu lut, pentrucă chirpicul lipsește. Bordeie nu au fost semnalate, dacă nu cumva unele gropi, cele mai mari (gr. A, gr. C — numai parțial săpată — și gr. F), au fost folosite temporar ca locuințe. Prezența vetrei din groapa A s-ar putea și în acest fel explica, dar, tot așa de bine, putea servi la uscatul gropii. Gropi asemănătoare ca formă și dimensiuni sînt cunoscute la Otomani — Cetățuie[2]. Unele gropi au fundul și pereții drepți (gr. D, F, K), cu analogii la Otomani — Cetatea de pămînt[3], altele sînt în formă de clopot (gr. A, C), cu analogii în același loc, la un orizont mai tîrziu[4], în vreme ce groapa L are gîtul cilindric, iar spre fund este tronconică. Gropile de

[2] M. Roska, în *AISC*, I, 1932, p. 73—80, fig. 20.
[3] I. Ordentlich, *Așezările Otomani în lumina ultimelor descoperiri* (ms).
[4] *Ibidem*, în orizont *Otomani II*.

https://biblioteca-digitala.ro

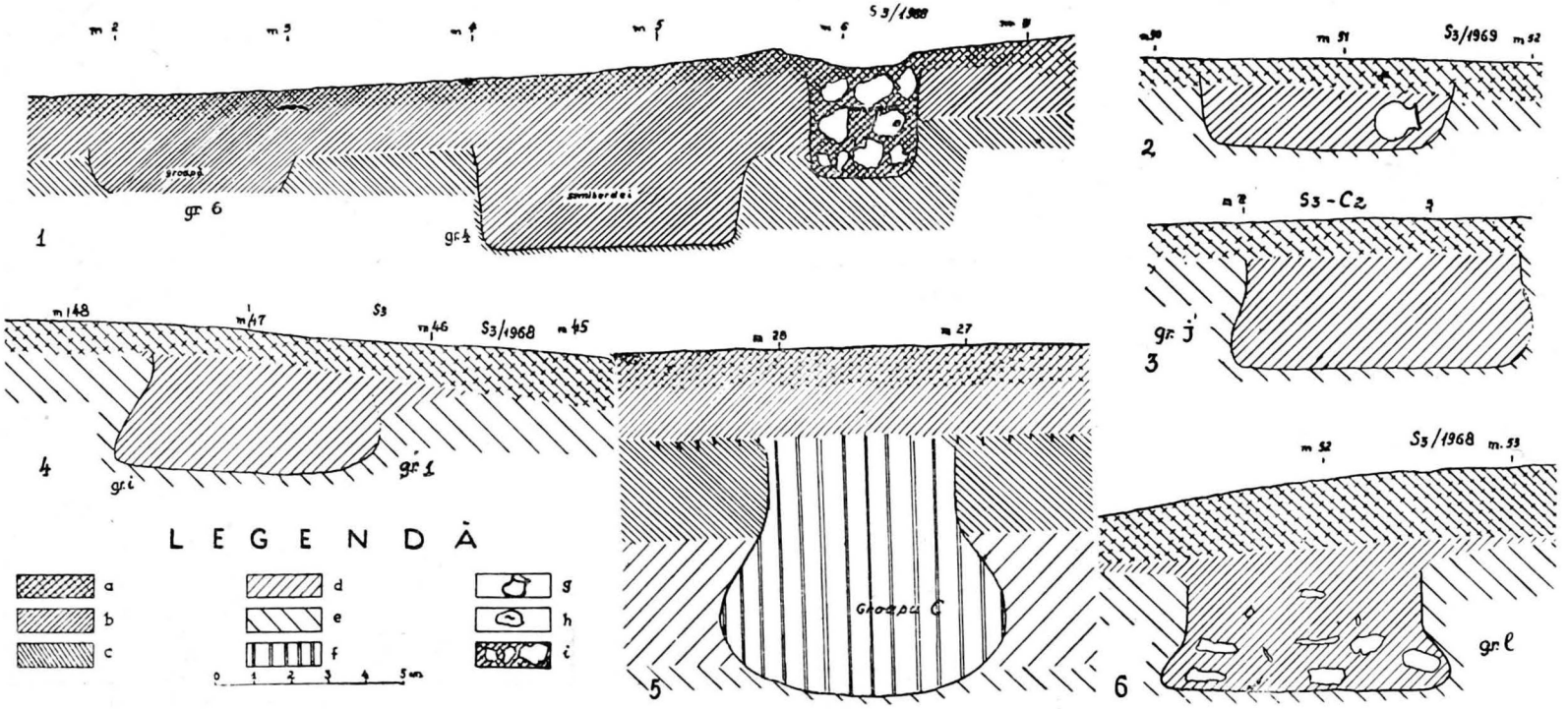

Pl. III. *Legendă:* a, humus recent; b, pămînt negru-cenuşiu, granulos; c, strat din epoca bronzului; d, pămînt brun-gălbui cu sporadice urme din epoca bronzului şi Criş; e, pămînt galben fără urme arheologice; f, umplutură de groapă; g, vase hallstattiene; h, chirpic; i, fundaţie de la o construcţie recentă.

https://biblioteca-digitala.ro

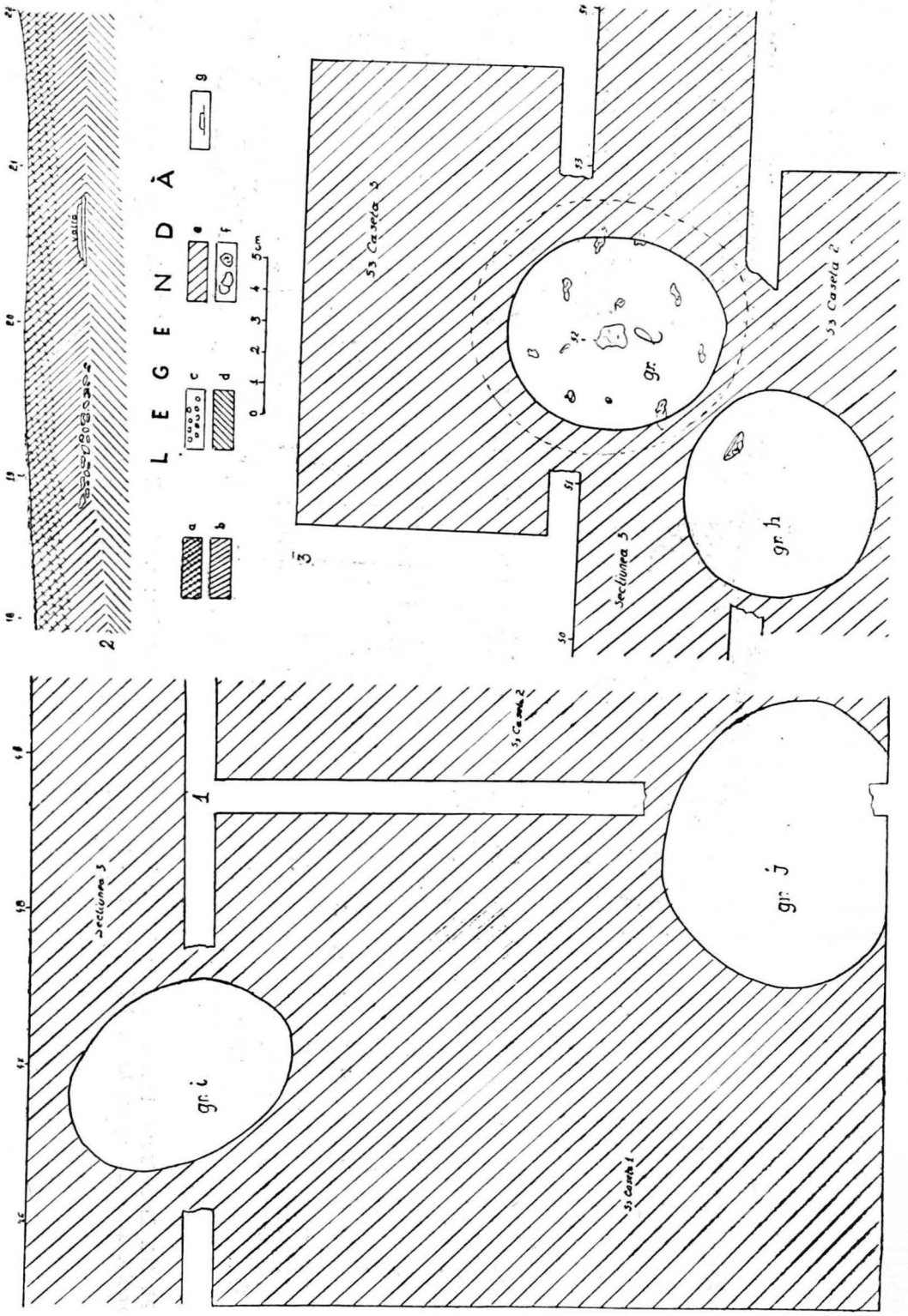

https://biblioteca-digitala.ro

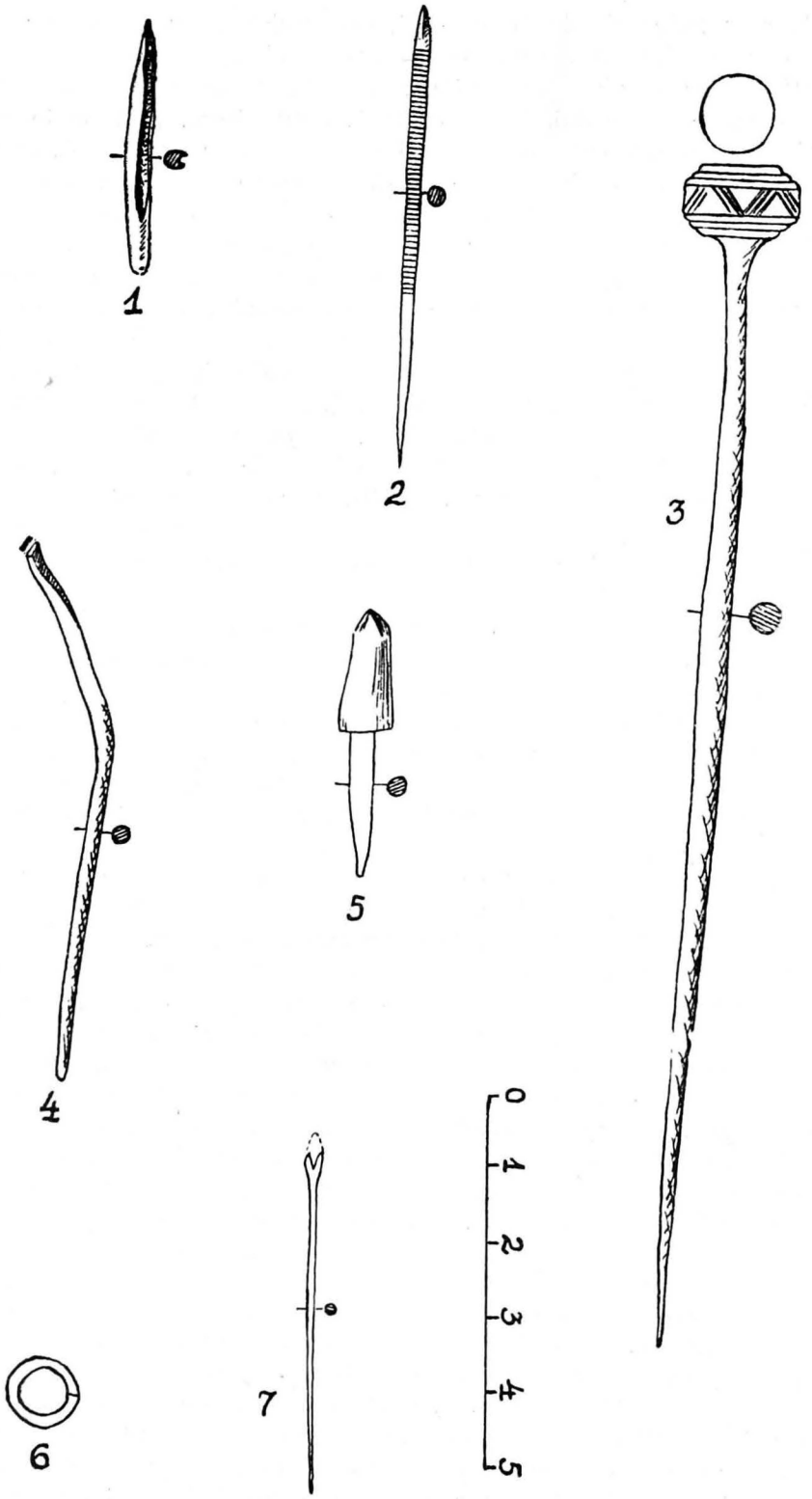

Pl. V. 1—4, 7, unelte de bronz și cupru; 5—6, obiecte de os.

https://biblioteca-digitala.ro

pe movilă s-ar putea să fie de provizii, dar multe din acestea s-ar putea să fie pentru scoaterea lutului necesar confecționării vaselor.

Materialul arheologic. Din săpături a rezultat un bogat material arheologic ce aparține epocii bronzului. Deoarece materialul diferă, prin unele caracteristici, de alte descoperiri din această vreme și care sînt ușor de atribuit culturilor Otomani și Wietenberg, considerăm necesară o descriere și o prezentare detaliată.

Ceramica de uz comun este mai puțină la număr, în comparație cu cea fină. În pastă se folosește ca degresant nisip cu bobul mare și chiar pietricele, care dau un aspect grosier. Suprafața vaselor este rău netezită. La exterior, uneori, se observă urmele unui slip cu nuanțe brun-portocalii. Arderea este întotdeauna bună. Starea fragmentară a vaselor nu permite prea multe reconstituiri de forme. Repertoriul formelor este sărac. Cele mai frecvente tipuri de vase sînt: oale în formă de sac cu corpul ușor bombat (pl. VI/1—2; VIII/2; X/1; XV/4). Această formă apare la toate adîncimile (pl. XVIII, tip I). Ornamentele constau din brîuri crestate sau alveolate (pl. X/1; XV/4), brîuri simple (pl. VI/3), crestături pe buză (pl. VI/2), proeminențe crestate (pl. XV/4), barbotină organizată (pl. VIII/6) și striuri, care sînt în mai mică proporție decît pe ceramica de uz comun (fig. 1a). Acestea din urmă sînt dispuse vertical (pl. XVI/2), oblic sau grupate.

Ceramica fină se deosebește de cea anterioară prin amestec, netezire sau lustru. După factură și culoare sînt patru variante mari: *I, ceramică de culoare negru-brună,* cu nisip cvarțitic ca degresant; în spărtură are o culoare închisă (neagră, brună, cenușie), iar la exterior are, cîteodată, două straturi superficiale bine lustruite, cu slip de diferite nuanțe (gama este de la negru la brun). Formele de vase (vezi pl. XVII/1) predominante sînt castroanele (forma A cu diferitele sale variante), predominante la adîncimea de 0,80—1 m, dar care apar numai la această categorie ceramică. *II, ceramică fină de culoare roșu-gălbuie,* cu nuanțe gălbui spre castaniu. Pasta este fină, bine arsă, amestecată cu nisip fin. Uneori slipul are nuanțe brune. Suprafața este bine netezită și chiar lustruită. Formele cunoscute sînt (vezi pl. XVII/II): castroane (tip B), străchini (tip C) și diferite tipuri de oale (tip D); *III, ceramica neagră-cenușie, grafitată:* are un slip de culoare cenușie și acesta este uneori grafitat, alteori este lutul amestecat cu grafit. Culoarea este cenușie cu nuanțe argintii. Suprafața este bine lustruită. Arderea este bună, nisipul este fin, bine ales. Pereții vaselor sînt subțiri și rezonanți. Această categorie apare dominant la adîncimea de 0,80—1 m. Tipurile de vase sînt B, C, D, cu variantele lor. Peste adîncimea de 0,80 apare numai tipul B (pl. XVII/III); *IV, ceramica neagră,* fină, este arsă uniform. Suprafața este bine lustruită. În spărtură vasele au o culoare neagră. Culorile variază între negru și cenușiu. Formele dominante sînt tipurile B și C. Tipul D apare doar la mijlocul stratului de cultură (pl. XVII/IV). Mai sus am prezentat descoperirile, folosind o anumită metodă, care are avantajul de a preciza procentual evoluția formelor pe cîteva categorii ceramice.

În planșa XVIII sînt forme de vase, așezate pe criteriul adîncimilor la care au fost descoperite, și a principalelor tipuri de vase: *Tipul I* sînt forme de vase ale ceramicii de uz comun. *Tipul II,* ceramică fină, sînt forme de vase cu gît și buza evazată și cu profilul diferit. *Tipul III* sînt străchini cu corp profilat, cu sau fără toarte. *Tipul IV* sînt castroane sau străchini cu pereții curbi. Mai este și o altă serie de forme, care sînt greu de reconstituit, dar care pot fi aproximate: *ceștile* (pl. XVIII/22 și 36), variante de castroane (pl. XVIII/8, 15, 47) sau părți de vase a căror formă este greu de precizat (pl. XVIII/1, 9, 16, 26—27, 46). Tot aici

https://biblioteca-digitala.ro

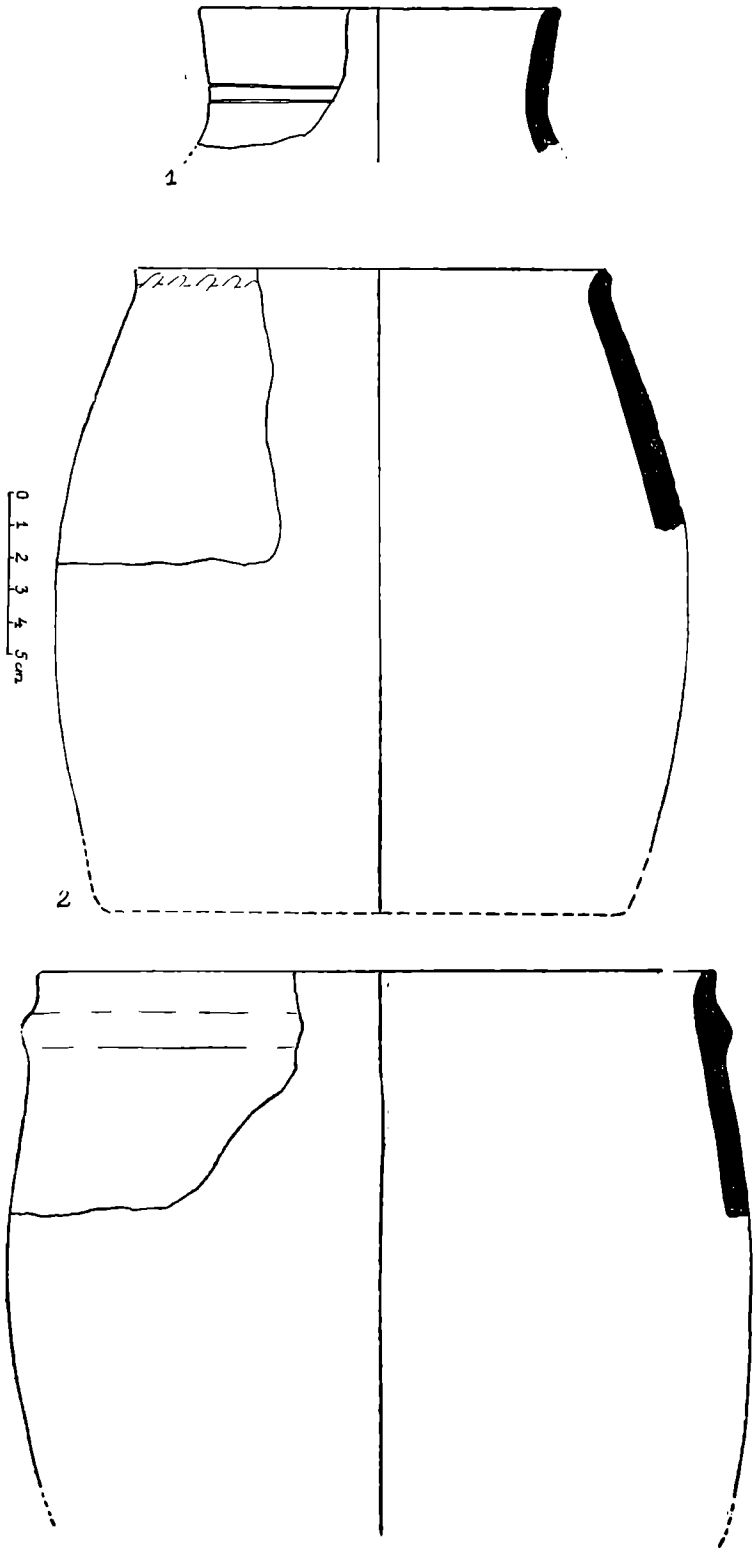

Pl. VI. Ceramică de uz comun *(adîncimea 1—1,20 m)*.

https://biblioteca-digitala.ro

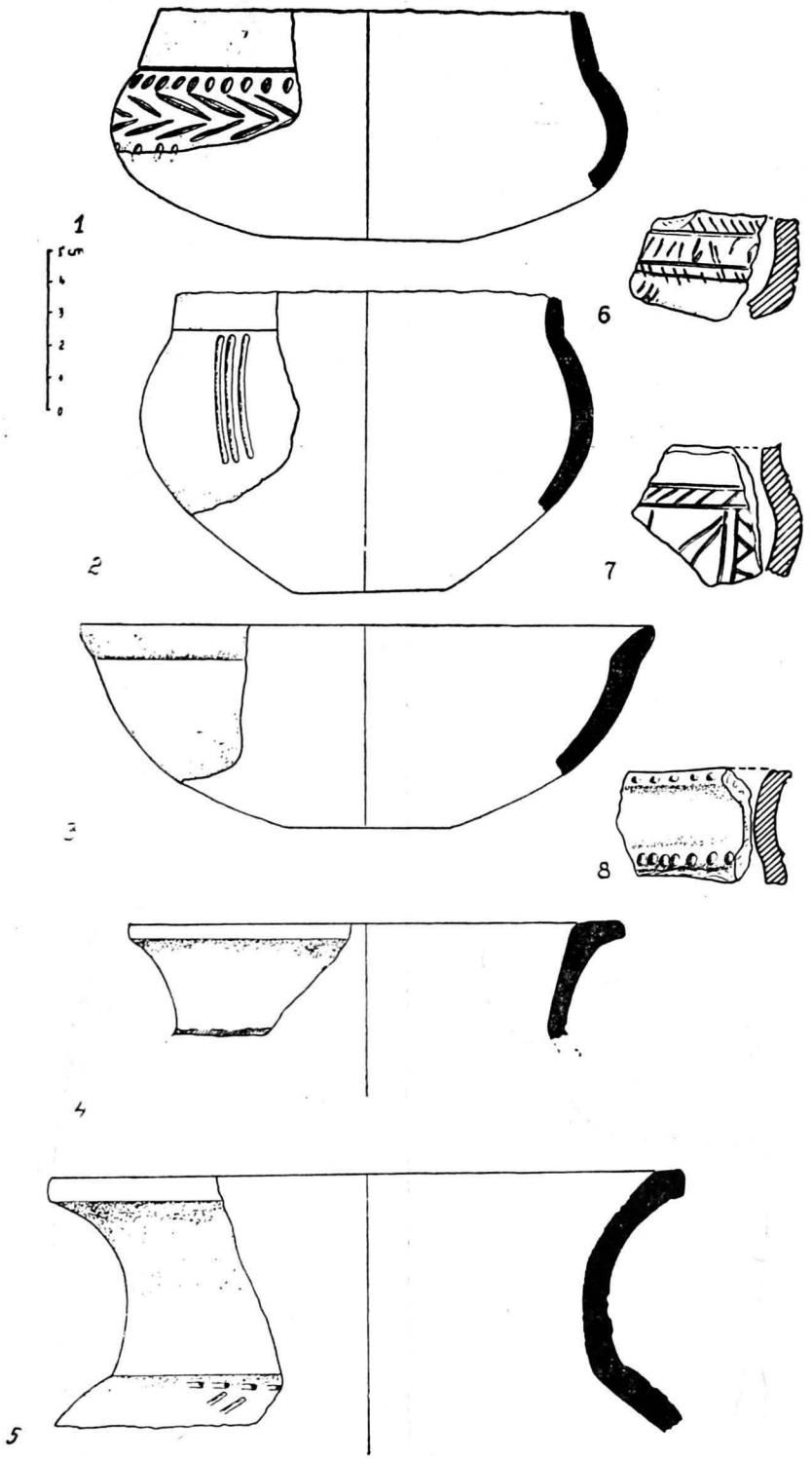

Pl. VII. Ceramică fină *(adîncimea 1—1,20 m)*.

https://biblioteca-digitala.ro

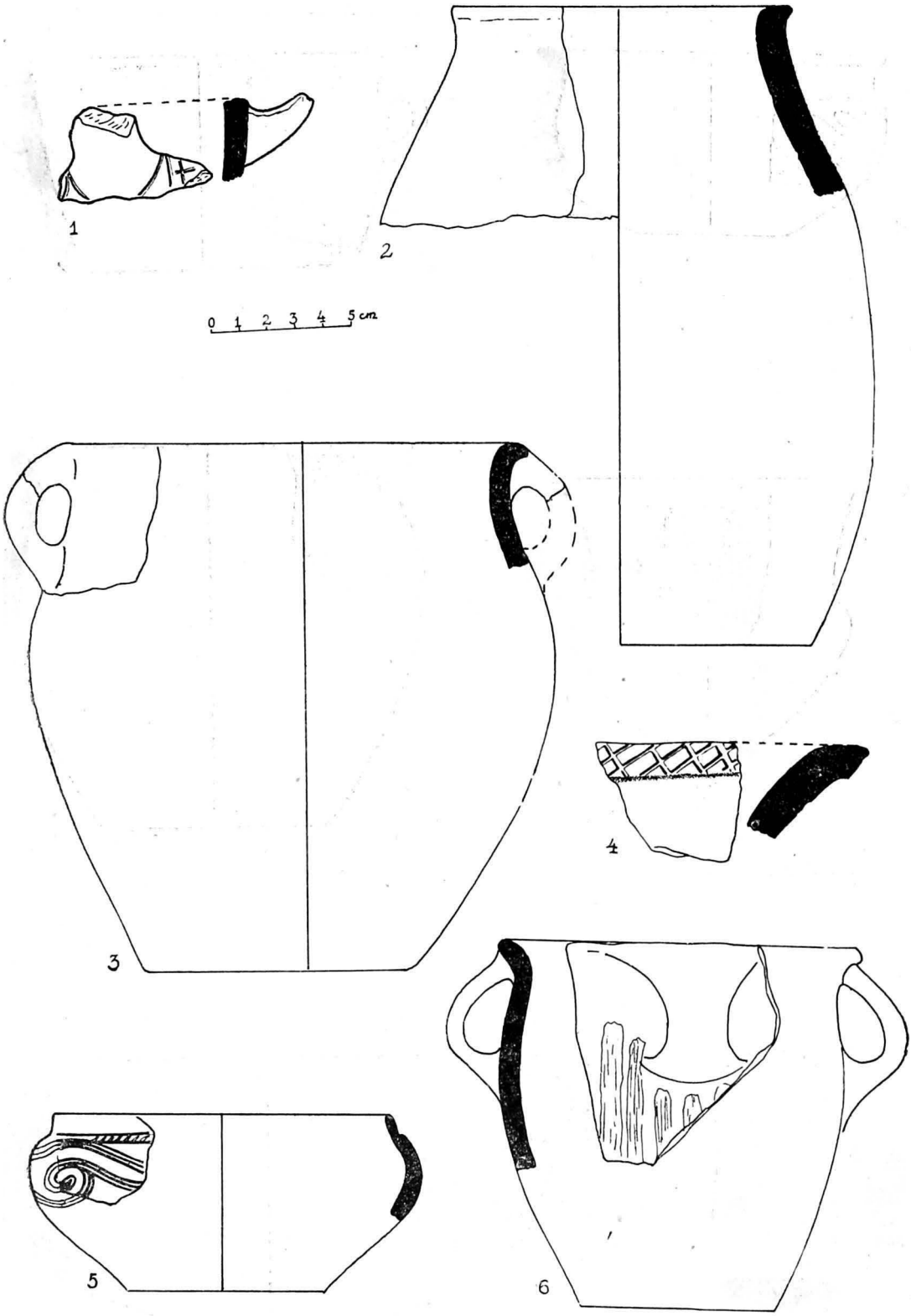

Pl. VIII. 1, fragment Otomani; 2, 3, 6, ceramică de uz comun; 5, fragment din faza Wietenberg II *(adîncimea 0,80—1 m)*.

https://biblioteca-digitala.ro

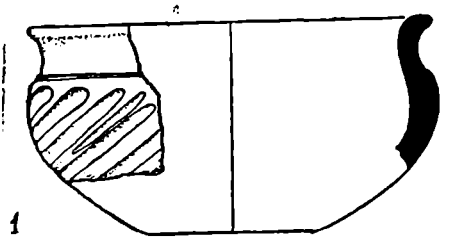

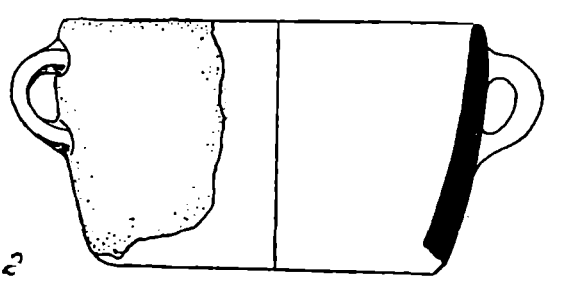

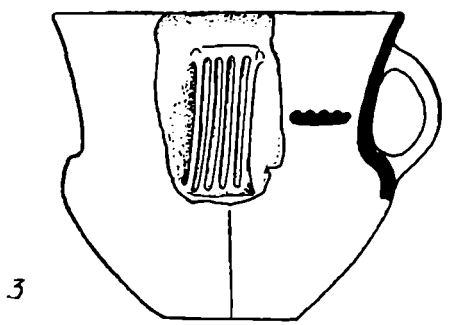

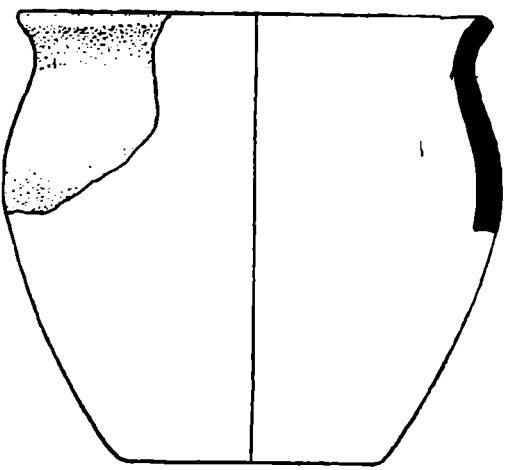

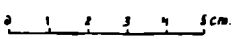

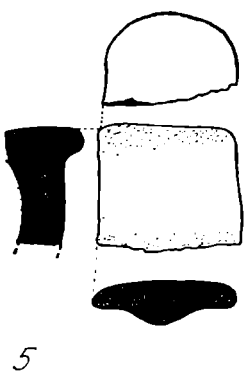

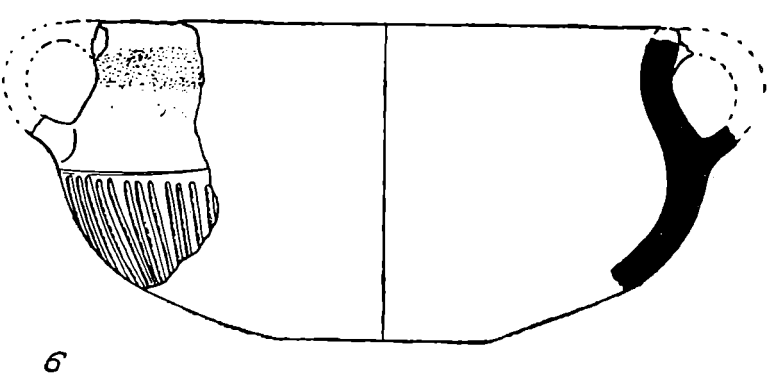

Pl. IX. Ceramică semifină și fină *(adîncimea 0,80—1 m)*.

https://biblioteca-digitala.ro

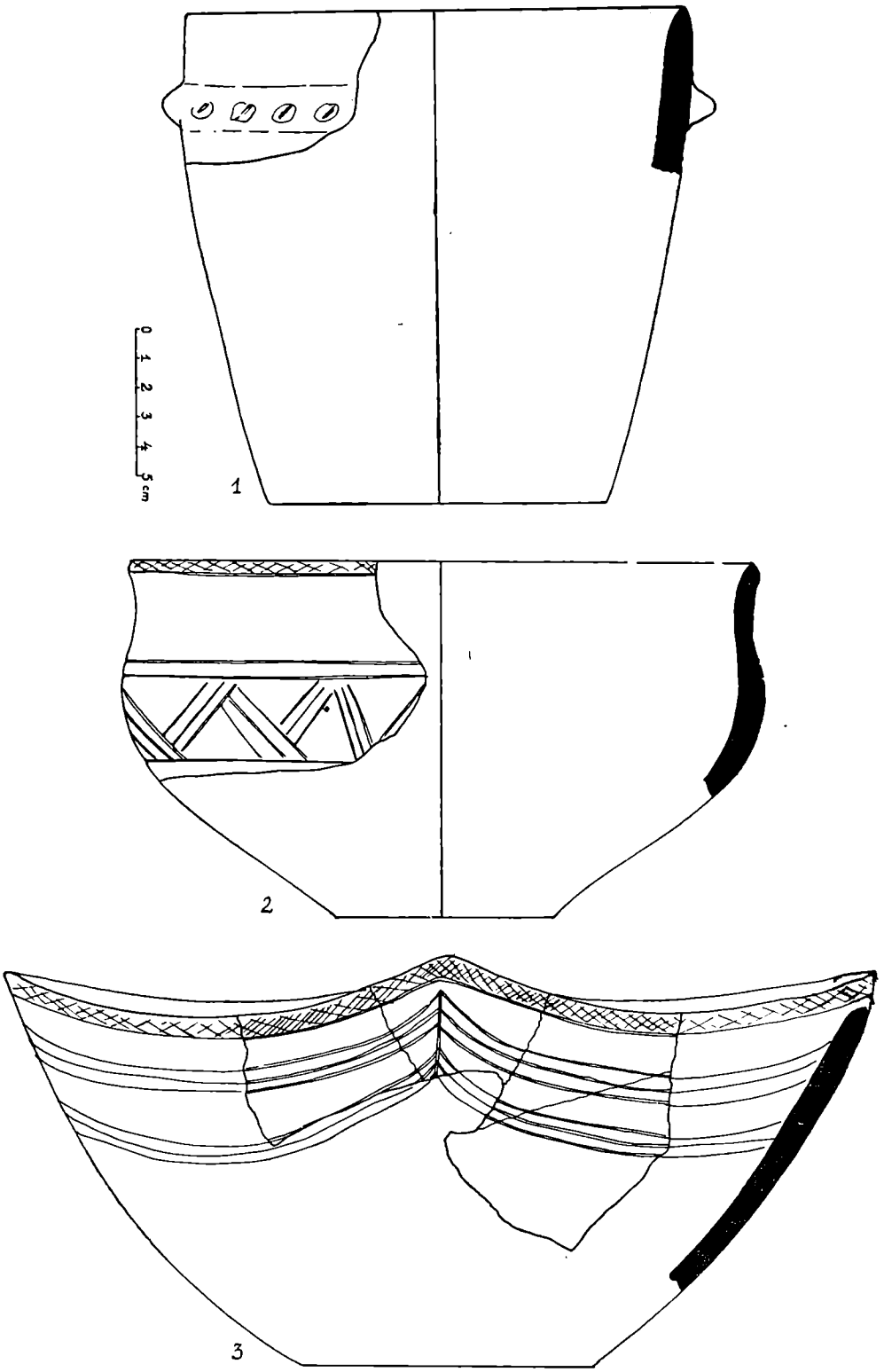

Pl. X. 1, ceramică de uz comun; 2—3, fragmente Wietenberg II *(adîncimea 0,80—1 m)*.

https://biblioteca-digitala.ro

trebuiesc amintite şi vasele din *groapa F* (pl. XVIII/52—56). Analiza noastră s-a axat şi pe tipurile de toarte. Unele a) din acestea se apropie de cele tubulare; b) toarte cu secţiune rotundă; c) toarte în formă de bandă şi d) toartă cu proeminenţă (pl. XVIII/5). Aceasta din urmă nu a fost găsită în nivel de epoca bronzului, iar factura acesteia nu spune mare lucru. Ornamentele la ceramica fină constau din: *striuri* înguste sau late, adînci sau plate, grupate sau simple, făcute pe o pastă de culoare cenuşie, neagră sau gălbui-roşcată. Unele vase striate sînt uneori lustruite. Striurile apar chiar şi pe ceramica grafitată (pl. XVI/2). Striurile predomină între 0,70—1 m. *Ornamentele cu măturicea* se întîlnesc în proporţie mai mare decît pe ceramica de uz comun. O altă categorie de ornamente sînt *canelurile* sau derivatele lor. Acestea se întîlnesc, de obicei, pe ceramică neagră, dar şi pe alte categorii. Sînt dispuse întotdeauna pe partea superioară a vaselor sau pe umăr. Motivele constau din: caneluri orizontale (pl. XII/6), verticale (pl. XII/3) sau oblice (pl. IX/1, XII/7, 9, 12, 17, 19); alteori sînt grupate cîte trei-patru şi dispuse orizontal (pl. XVI=VI/7) sau vertical (pl. XII/10; XVII/VI/2—6, 15). Printre derivatele canelurilor pot fi: excizii lustruite, incizii lustruite sau apăsături cu obiecte lustruite la un cap. Motivele ornamentale sînt: asemenea ramurilor de brad (pl. VII/1; XII/14; XVII=VI/1, 11; VII/1—2), puncte lustruite (pl. VII/8; XII/9), striuri canelate (pl. IX/6), caneluri pe toarte (pl. IX/3) şi triunghiuri haşurate cu linii lustruite (pl. XI/8; XII/11, 19; XVII=VI/18, 20). Cert este că toate aceste ornamente apar în strat între 0,70—1,10 m, iar masate la adîncimea de 0,80 m. *Ornamentele incizate* sînt caracteristice fazelor timpurii ale culturii Wietenberg (VII/6—7; VIII/4—5; X/2—3; XVII=VIII/1—2, 5—15) şi culturii Otomani (8/5—7, 11; VII/5; VIII/1; XIII/3, 8, 10; XV/1—4; XVI/1; XVII=VII/3—4, 16). Unele dintre aceste ornamente sînt lucrate în tehnica *Absatzstich* (pl. XVII=VI/3—4), pe o ceramică de culoare roşie. Alte fragmente ornamentate cu incizii, după factură forme şi ornamente, sînt deosebite, fiind, foarte probabil, importuri culturale (pl. XVI/1, 3). În *colecţia Apáczai* din Plăeşti mai sînt cîteva vase care au fost descoperite la Bădeni de cetăţeni, cu ocazia diverselor lucrări. Unele din acestea aparţin culturii Otomani (pl. XVI/4, 7). Sînt însă şi unele, dintr-o pastă atipică, greu de atribuit vreunei culturi (pl. XVI/5, 6).

Uneltele. Din săpătură au fost descoperite următoarele piese de metal: o bucată de bronz cu şănţuleţ — foarte probabil o sulă ciocănită — (pl. V/1); un ac de păr cu cap cilindric, ornamentat cu incizii (pl. V/3); un ac de păr, ornamentat cu incizii, fără cap (pl. V/2); o bucată de sîrmă de cupru sau bronz (pl. V/4) şi un ac de cusut cu urechi, tot din bronz (pl. V/7). Mai sînt: un ac de os, foarte probabil folosit la îmbrăcăminte; o verigă de os (pl. V/6) şi o fusaiolă tot de os. Din lut, s-au păstrat cîteva fusaiole (pl. XVI/3).

Încadrarea tipologico-cronologică şi culturală

Înainte de a se trece la o analiză mai aprofundată este necesară precizarea principalelor caracteristici ale materialului de la Bădeni: ceramica de uz comun are ca forme vasele borcan (pl. XVIII/tip I) şi este ornamentată cu striuri şi măturicea *(Besenstrich)* şi ornamente plastice; ceramica fină este de obicei de culoare neagră sau culori întunecate; apare ceramica grafitată; formele de vase sînt castroanele, străchinile şi oalele (pl. XVIII/tip II—IV); ornamentele sînt: striurile cu măturicea *(Besenstrich)*, striuri adînci, canelurile, împunsăturile suc

https://biblioteca-digitala.ro

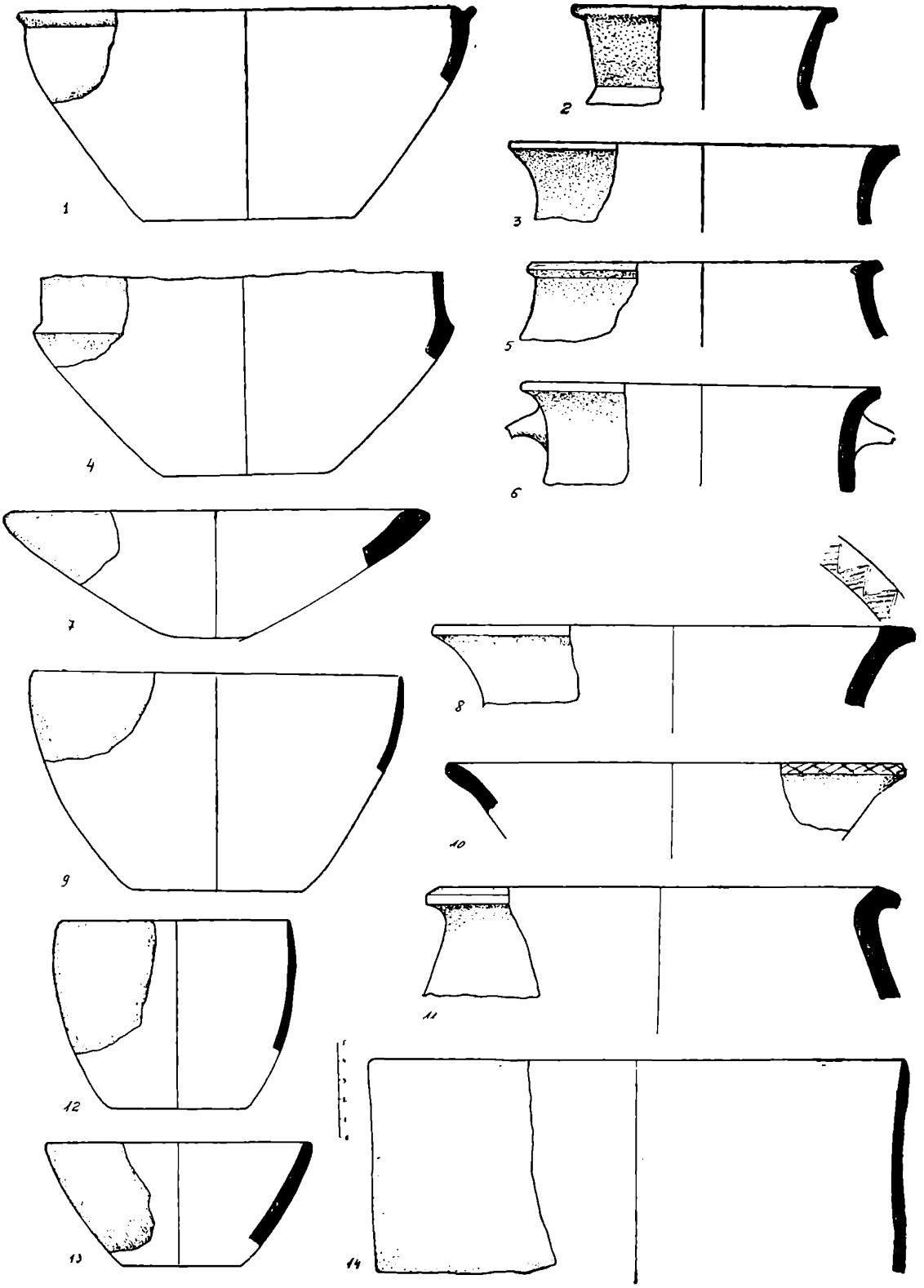

Pl. XI. Ceramică semifină şi fină *(adîncimea 0,60—0,80 m)*.

https://biblioteca-digitala.ro

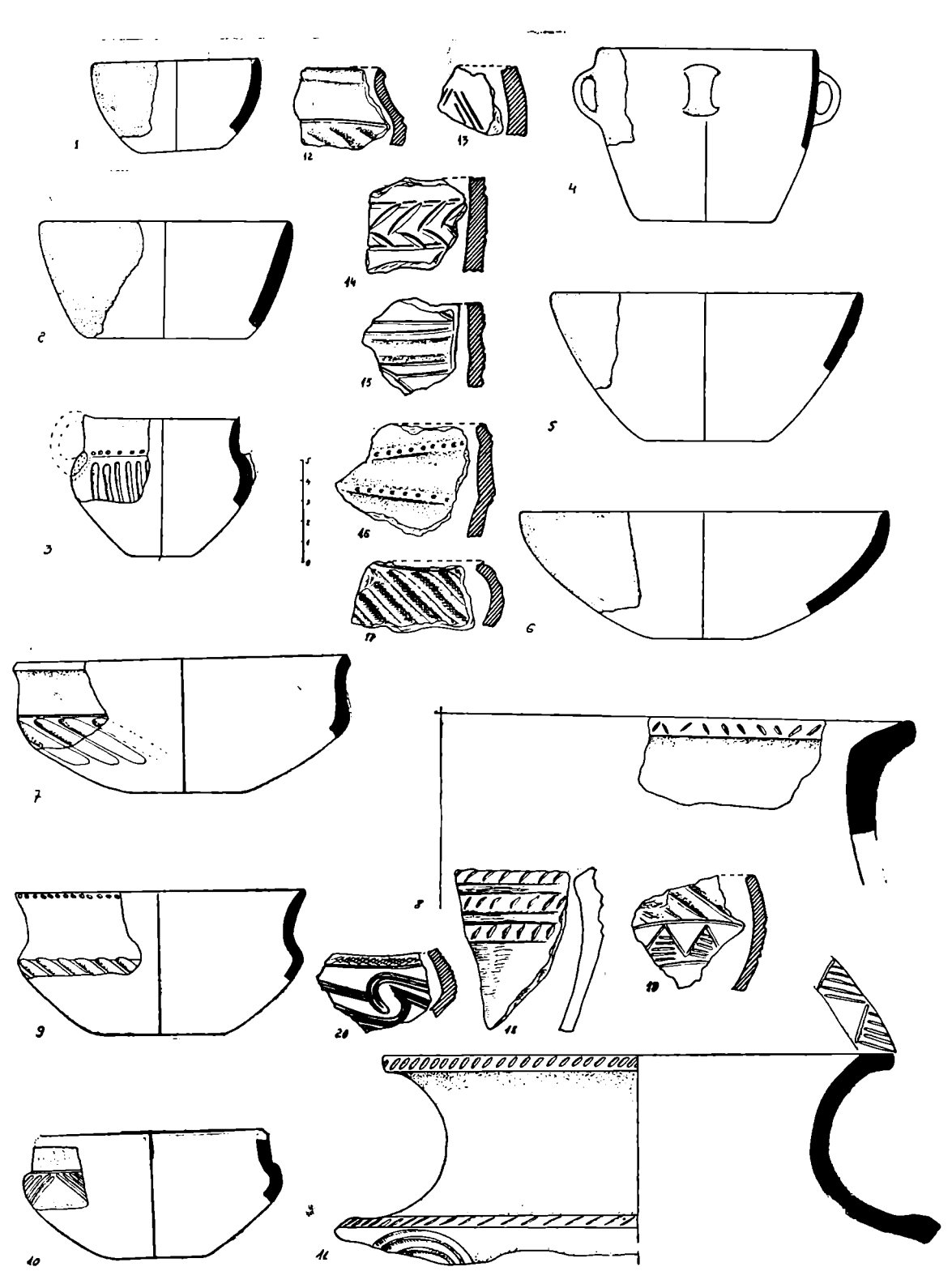

Pl. XII. Ceramică fină *(adîncimea 0,60—0,80 m)*.

https://biblioteca-digitala.ro

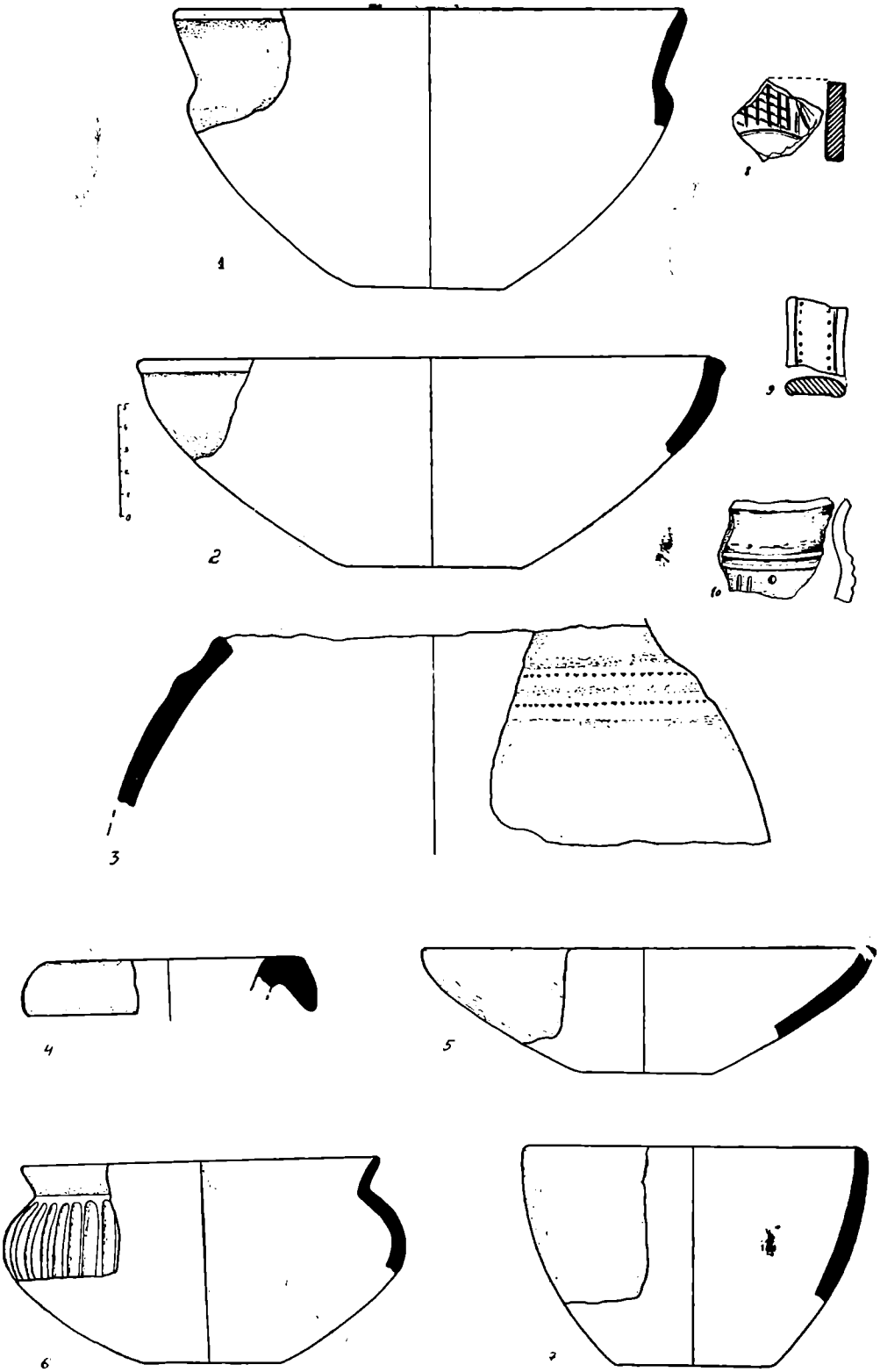

Pl. XIII. Ceramică semi- şi fină *(adîncimea 0,50—0,60 m)*.

https://biblioteca-digitala.ro

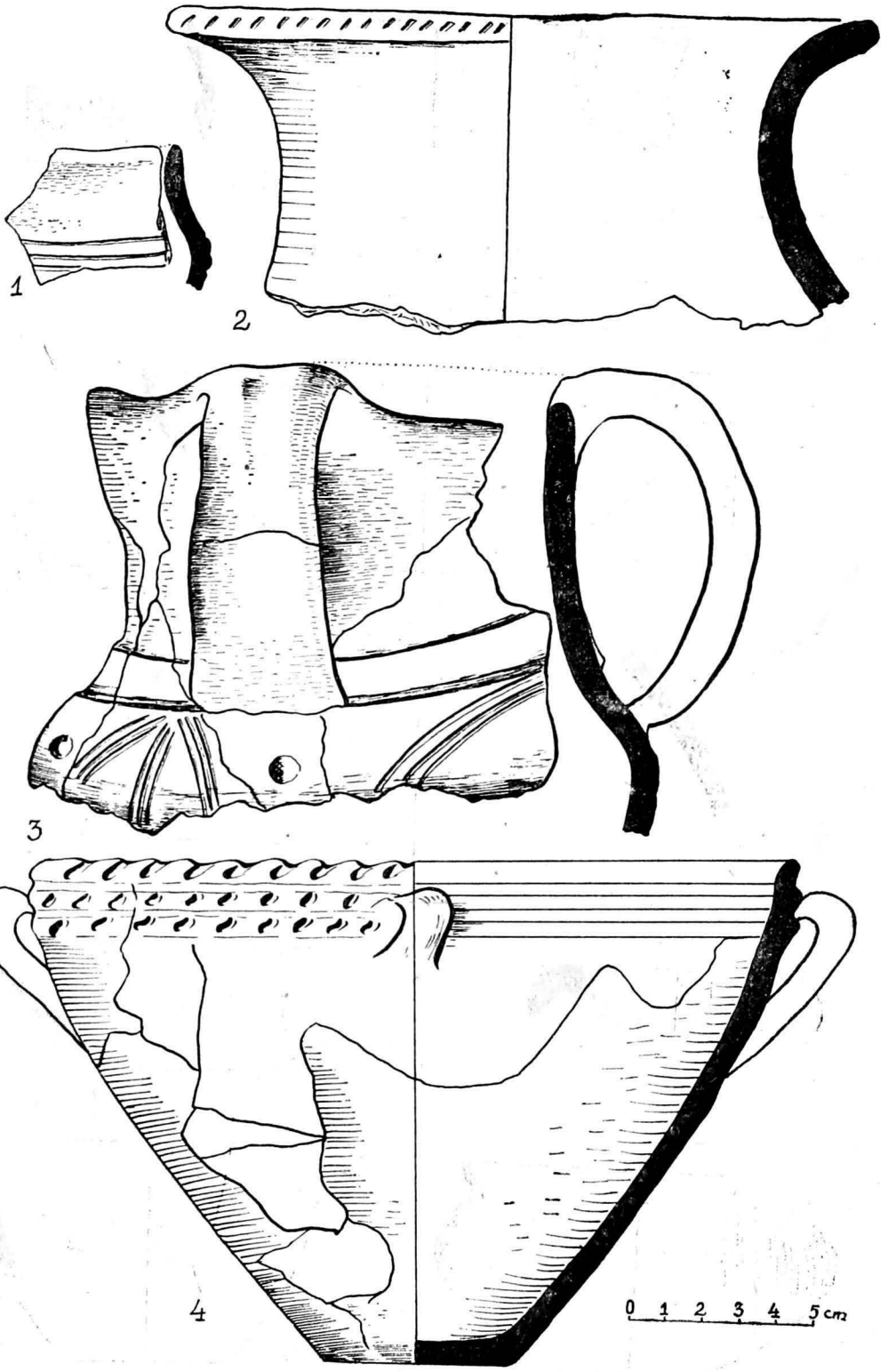

Pl. XIV. Ceramică din *groapa F.*

https://biblioteca-digitala.ro

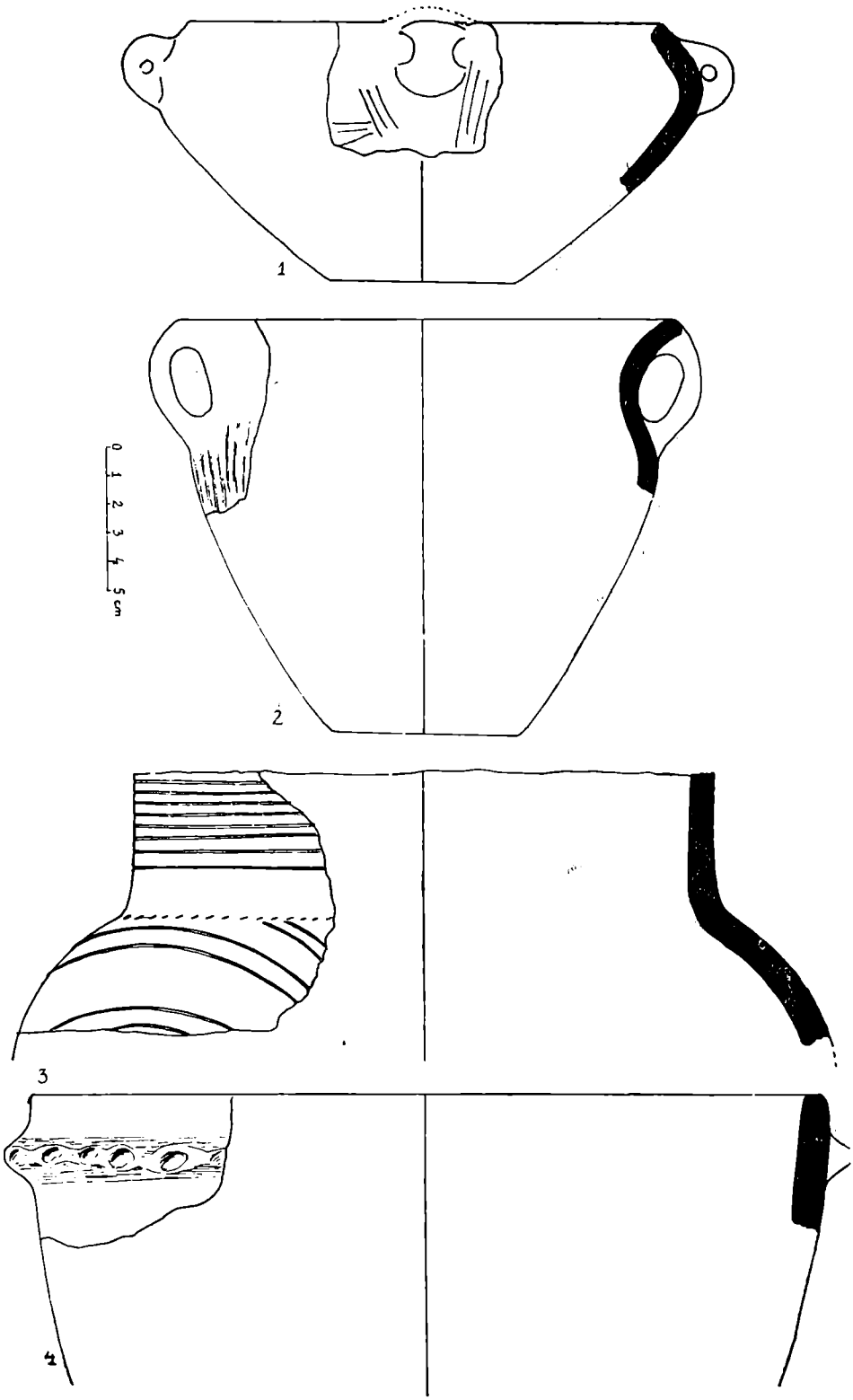

Pl. XV. Ceramică din *groapa F*.

https://biblioteca-digitala.ro

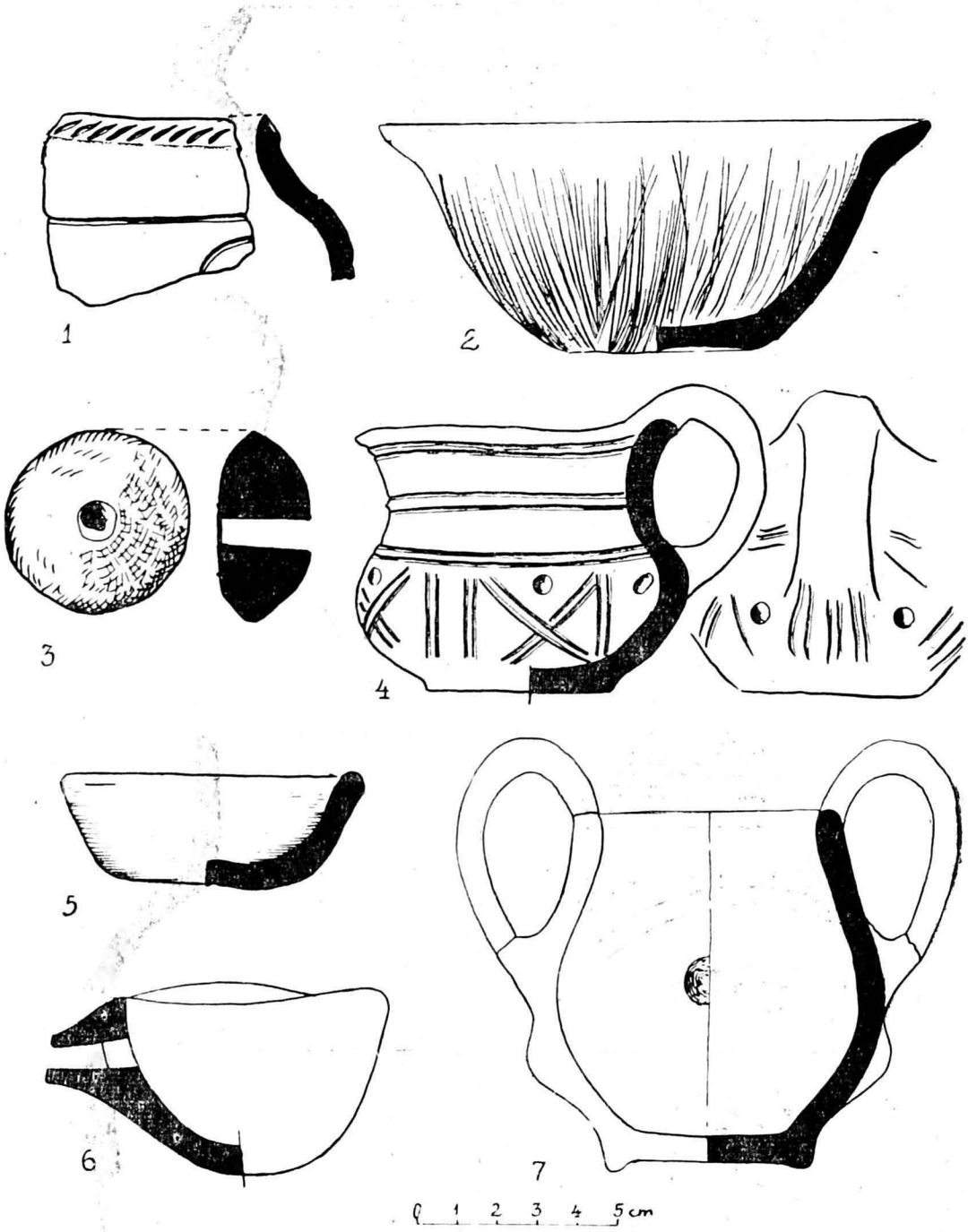

Pl. XVI. 1, ceramică din: *groapa B*; 2, groapa L; 3, din *secțiunea a 2-a*; 4, 7, din *colecția Apáczay*.

https://biblioteca-digitala.ro

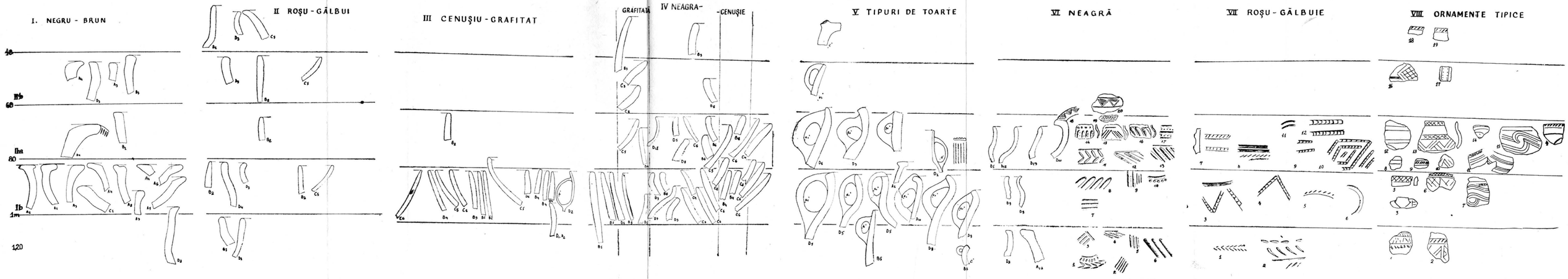

Pl. XVII. Tabel comparativ la diverse categorii ceramice.

https://biblioteca-digitala.ro

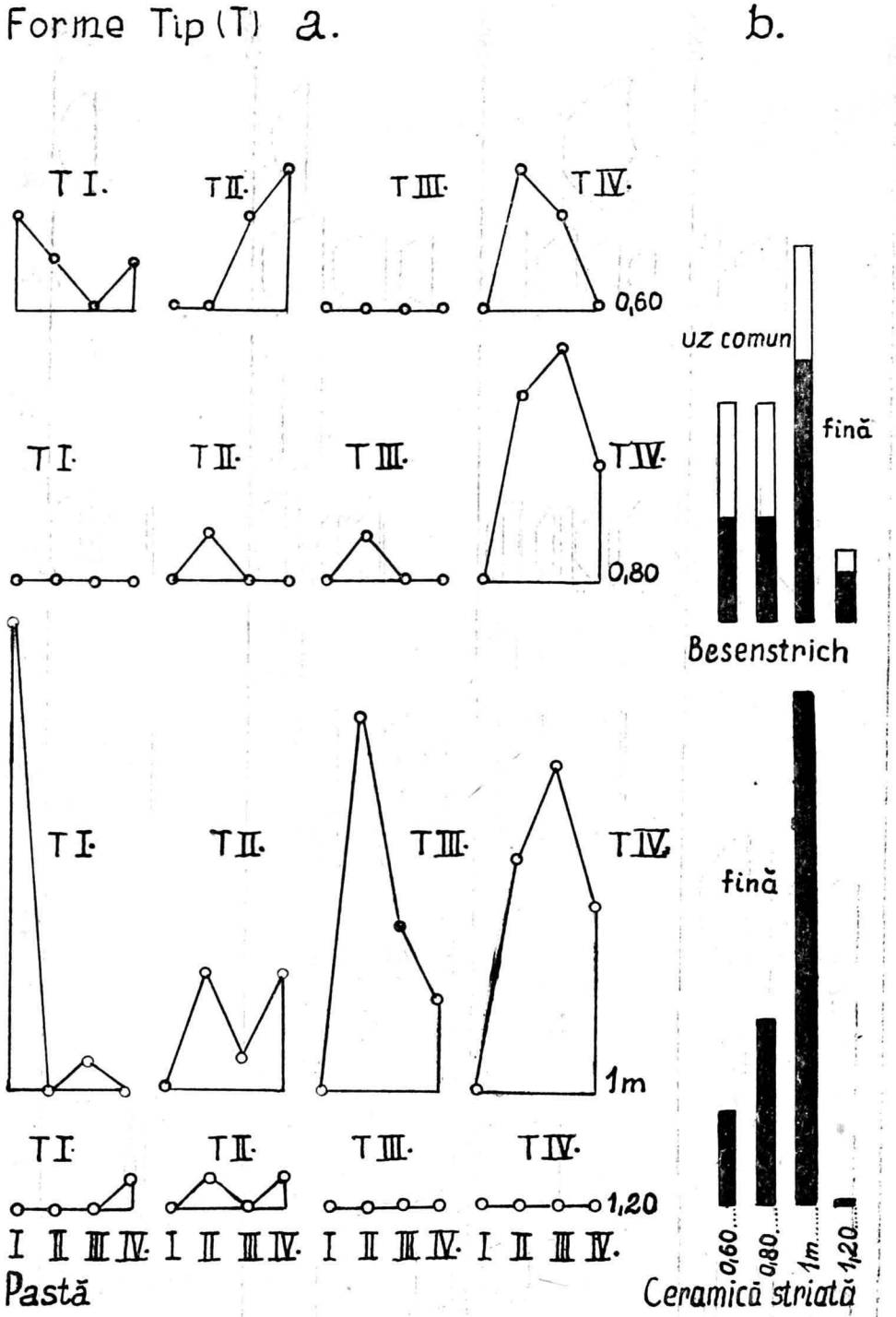

Fig. 1. a, statistica comparată între ornamentele striate şi cele cu măturicea; b, statistica evoluţiei principalelor forme de vase, pe adîncimi.

https://biblioteca-digitala.ro

cesive late *(Absatzstich)* şi inciziile geometrice (rectilinii, spirale ori curboliniare), lipsa benzii meandrice punctate sau haşurate, tipică pentru fazele dezvoltate ale culturii Wietenberg

Aşezarea de la Bădeni se află la poalele Munţilor Apuseni, într-o zonă unde sînt atît aşezări Wietenberg, cît şi Otomani[5]. Cu prilejul publicării materialului de la Deuş făceam unele referiri la materialul de la Bădeni, înclinaţi fiind — după ceramica ornamentată cu striuri şi măturicea, ca şi unele fragmente ceramice tipice pentru faza Otomani II — să considerăm prezenţa unui nivel Otomani suprapus de un nivel Wietenberg[6]. La o analiză mai atentă şi sistematică (vezi pl. XVII—VIII) se constată că nu este vorba de un nivel Otomani propriu-zis, iar materialele ce pot fi azi atribuite culturii Wietenberg sînt mult mai numeroase. După cum se ştie, evoluţia culturii Wietenberg, pînă nu de mult, nu era bine cunoscută[7]. Prof. K. Horedt a presupus o fază timpurie, lucru confirmat de cercetările de la Derşida ale lui N. Chidioşan şi de materialul publicat[8]. În ultimul timp N. Chidioşan[9] şi T. Soroceanu[10] au adus importante contribuţii privind evoluţia culturii Wietenberg.

Pe baza observaţiilor stratigrafice ştim că ultimul orizont din epoca bronzului îl reprezintă gropile, în special groapa *F şi B* care străbat stratul pornind de la partea superioară a stratului de cultură. Printre alte elemente de import, anterior precizate aici, este o ceaşcă de tip Otomani II (pl. XIV/3). În colecţia *Apáczai* este o alta asemănătoare (pl. XVI/4). În *groapa B* sînt de asemenea cioburi Otomani II (pl. XVI/3). Ambele au analogii la Deuş[11]. Începutul aşezării de la Bădeni este greu de precizat, pentrucă lipsesc cercetări din această vreme în podişul transilvănean. În cele ce urmează vom încerca a preciza originea unor elemente, ca şi orizontul cronologic la care apar, în măsura în care stadiul actual al cercetărilor îl permite.

Ornamentele cu măturicea *(Besenstrich)* — noi facem diferenţă între acestea şi striurile care sînt mai adînci şi mai înguste — apar asociate cu ornamentele textile în aria culturii Otomani, în cel mai timpuriu orizont (Otomani Ia[12]), pentru ca apoi în faza Otomani II ornamentele textile să dispară, iar cele cu măturicea să se restrîngă[13]. Pe Someş, în aria culturii Suciu de Sus[14] şi în Transilvania se menţin, fără a se putea demonstra o continuitate directă pînă la sfîrşitul epocii bronzului[15].

---

[5] Gh. Lazarovici, în *Apulum*, IX, 1971, p. 71—82, 79, fig. 6.

[6] *Ibidem*, p. 78.

[7] K. Horedt, în *St Com*, 13, 1967, p. 137—153, 138.

[8] *Ibidem*; N. Chidioşan, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 155—175; p. 157, 158.

[9] Vezi nota 8. Comunicare la colocviul de arheologie din decembrie 1973.

[10] T. Soroceanu, în *Centenar Muzeal Orădean (CMO)*, Oradea, 1972, p. 165—172; *Idem*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 493—515.

[11] Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 73, fig. 2/13; pe atunci le atribuiam unei faze Otomani tîrzii (Otomani III) determinaţi fiind de prezenţa proeminenţelor canelate. Cum în ultimul timp se fac diferenţieri între Otomani IIIa timpuriu, şi IIIb tîrziu, credem că este necesară precizarea încadrării acelui material la un orizont foarte timpuriu.

[12] D. Popescu, în *SCIV*, 16, 1965, p. 783; K. Horedt, *op. cit.*, p. 139; K. Horedt — M. Rusu — I. Ordentlich, *Sondajul arheologic de la Otomani* (ms. la M. Rusu); C. Kacsó, în *SCIV*, 23, 1, 1972, p. 31—44.

[13] I. Ordentlich (ms.).

[14] T. Báder, în repetate rînduri, în referate de doctorat, susţine aceste ipoteze.

[15] Descoperirile noastre; materialul este inedit, la Muzeul Transilvaniei din Cluj. Descoperirile provin de la Căprioara, Cluj şi Deuş.

https://biblioteca-digitala.ro

Ornamentele textile dispar în a doua jumătate a fazei Otomani I (Otomani Ib — după Ordentlich)[16] sau în Otomani II — după alte opinii[17]. Precizarea este necesară, atît cronologic cît şi, poate, geografic, deoarece în sudul Banatului, la Gornea, într-un complex închis Periam I—IV — Otomani I apar numai cele cu măturicea, fără cele textile[18]. Ornamente cu măturicea se întîlnesc în orizonturile Periam I—IV[19], Tószeg A[20], Tei I — Căţelu[21], iar în aria culturii Wietenberg la Cipău — Cătunul Sf. Gheorghe, Derşida, Iernut — Hulpişti, Moreşti, Aiud etc[22]. La Bădeni apar asociate, în proporţie mai mică, cu striurile.

Striurile sînt mai adînc incizate şi apar la Bădeni în număr mai mare decît ceramica ornamentată cu măturicea. Este foarte posibil ca striurile să fie transmise culturii Wietenberg de către cultura Coţofeni, cultură pe care unii cercetători o văd componentă la formarea culturii Wietenberg[23]. Pentru aceasta ar pleda unele analogii de la Băile Herculane, unde, într-un orizont Coţofeni — Kostolac tîrziu[24], apare, alături de striuri, şi barbotina organizată[25]. În faza I-a a culturii Tei se întîlnesc: barbotina, striurile şi ornamentele cu măturicea[26]. Ni se pare că striurile în aria culturii Otomani nu apar împreună cu ornamentele textile, ci la un orizont mai tîrziu, Otomani I spre II. De altfel, în Ungaria de sud şi sud-est, în orizontul Tószeg A, ornamentele cu măturicea sînt fără ornamente textile, apoi cu ornamentele textile[27], în vreme ce, la orizontul Tószeg B, sînt împreună cu striurile adînci[28], situaţie similară cu Bădeni.

Un alt element ce este la Bădeni, în număr relativ mare, în comparaţie cu alte aşezări, sînt canelurile şi derivatele acestora. Originea canelurilor nu ştim dacă poate fi legată de cele din perioada de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului, fiind cunoscută în zonele învecinate în culturile: ceramica canelată din Cehoslovacia[29], Baden-Pécel[30] în Ungaria şi, mai rar, în culturile Kostolac în Iugo-

---

[16] K. Horedt — C. Seraphin, *Die Prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighişoara — Schässburg*, *Antiquitas*, Reihe 3, Bonn, 10, 1971, p. 14; C. Kacsó, *op. cit.*, p. 40.

[17] I. Ordentlich, *op. cit.* (ms.).

[18] La Gornea, din cercetările noastre. Nepublicat.

[19] K. Horedt, *op. cit.*, p. 139; K. Horedt — C. Seraphin, *op. cit.*, p. 14.

[20] K. Horedt, *op. cit.*, p. 139; K. Horedt — C. Seraphin, *op. cit.*, p. 14 şi urm.

[21] K. Horedt, *op. cit.*, p. 139; V. Leahu, *Cultura Tei*, Bucureşti, p. 89.

[22] K. Horedt, *op. cit.*, p. 138—139; N. Vlassa, *ActaMN*, II, 1965, p. 19—38, p. 28, fig. 7/9; Idem, în *ActaMN*, III, 1966, p. 399—402, 401, pl. 3/9—11; N. Chidioşan, *op. cit.*, p. 173.

[23] K. Horedt, *op. cit.*, p. 141; I. H. Crişan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 39—76, 52.

[24] În săpătura lui P. Roman din 1967, caroul lg, niv. 6, pe vatră şi caroul ld, niv. 9, săpături la care am participat. Materialele sînt nepublicate pînă în prezent.

[25] *Ibidem*, caroul ld, niv. 9.

[26] V. Leahu, *op. cit.*, p. 89.

[27] A. Mozsolics, în *ActaArchBp*, II, 1952, p. 35—69, pentru niv. *Tószeg A* sînt ornamente *Besenstrich*, fără a fi însoţite de striuri şi fără ornamentele textile, cf. pl. XXVI—XXIX; pentru niv. *Tószeg B timpuriu* apar ornamentele textile, cf. niv. o-i, pl. XVIII—X; iar în *Tószeg B tîrziu* apar şi striurile cf. niv. o—g, pl. IX—XVI, pentru ca în niv. f să se facă trecerea la cultura Füzesabony.

[28] F. Tompa, *BerRGK*, 24—25, 1934—1935, la *Tata*, pl. XXV/16; la *Hatvan*, pl. XXX/11, 12, 16; N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit im Nord-Ost-Ungarn*, Budapesta, 1968, la *Tiszaluk-Dakandomb*, pl. XLVII/23 şi la *Tibalddaroc-Bérkut*, pl. LXV/17, p. 181.

[29] N. Tasić, *Énéolithique*, în *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie*, Beograd, 1971, p. 287.

[30] *Ibidem*, p. 287—288; Vl. Milojčić, în *WPZ*, 34, 1943, p. 52.

https://biblioteca-digitala.ro

slavia[31] și Cernavoda[32] în sud-estul României sau de-a lungul Dunării[33]. În epoca bronzului lipsesc, în faza de început, la orizontul cronologic Periam I—IV—Otomani I, dar, mai tîrziu, se întîlnesc la orizontul Tószeg B[34], Hatvan[35], Otomani II[36] și Wietenberg II[37]. Analogiile pe care le-am prezentat nu ne lămuresc dacă este vorba despre importuri reciproce sau de influențe ori „modă" culturală. Evoluția lor ulterioară ne determină a le atribui culturii Wietenberg[38]. În culturi contemporane cu orizonturile Wietenberg tîrzii, apar în grupurile Otomani IIIa[39], Vattina — Belotić — Bela Crkva[40], Zuto Brdo[41], Gîrla Mare[42] și Hatvan tîrziu[43].

Ornamentele incizate (pl. XVII—VIII, cu excepția nr. 2—4, 16, care sînt Otomani) sînt caracteristice culturii Wietenberg. Ele încep încă din nivelul Wietenberg I[44], pentru orizontul Wietenberg II sînt caracteristice[45], iar unele se continuă

---

[31] *Idem*, în *PZ*, 1949—1954, 34—35, p. 151—158; B. Stalio, în *ZborNM*, II, 1959, p. 324; M. Garašanin, în *Starinar*, IX—X, 1958—1959, p. 34, pl. II/2, 3; M. Simovlievič la *Banatska Dubica*, în *Starinar*, IX—X, 1958—1959, p. 376.

[32] P. Roman, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 32—169, în special p. 33, vezi aci și bibliografia referitoare la această zonă.

[33] I. Uzum—Gh. Lazarovici — I. Dragomir, în *Banatica*, II, 1973.

[34] F. Tompa, *op. cit.*, la *Pákadvár*, pl. XXIX/2; la *Dunapentele*, pl. XXIX/3 și la *Szöreg*, pl. XXI/14, 19.

[35] N. Kalicz, *op. cit.*, pl. LV/6, 11, 15, 19; L/2, 8, 16 pentru *Tiszaluk-Dakandomb* și pl. LXII/12 pentru *Tibalddaroc-Bérkut*, pe aceleași fragmente sînt analogii și pentru ornamentele de pe pl. noastre, cf. pl. XVII—VI/18.

[36] T. Báder — S. Dumitrașcu, în *Materiale*, IX, 1970, p. 127—137, fig. 6/16, 17 de la p. 133; D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 56, fig. 15/17, iar pentru pl. XVII—VI/5a sînt analogii tot la *Socodor*, p. 56, fig. 15/11 și p. 120, fig. 73/4.

[37] K. Horedt, în *Materiale*, II, 1956, p. 224, fig. 10/11; I. Berciu—Al. Popa, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 267—271, fig. 4/4, p. 27, iar pentru ornamentul pl. noastre XVII—VI/8, 12, 13, 16 sînt analogii tot la *Sîntimbru*, cf. I. Berciu și Al. Popa, *op. cit.*, p. 270, fig. 4/3, 16; T. Soroceanu, în *CMO*, 1972, pl. III/1.

[38] La *Nepos—Vărarea*, cf. M. Roska, *ErdRep*, p. 301, nr. 47, fig. 364/1; pentru pl. XVII — VII/14 sînt analogii la: I. H. Crișan, *op. cit.*, fig. 5/12; la Avasalja, cf. Z. Székely, în *Materiale*, V, 1959, p. 720, pl. VI/11; I. H. Crișan, în *Materiale*, IX, 1970, p. 157, fig. 13/2; în aria culturii Hatvan, la *Tibalddaroc-Bérkut*, *op. cit.*, pl. LXV/17; pentru pl. XVII—VI/5, 12, 13 sînt analogii la *Lechința*, cf. I. H. Crișan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 39—76, pl. 5/7 și la *Cipău-Cătunul Sf. Gheorghe*, cf. N. Vlassa, în *ActaMN*, II, 1965, p. 28, fig. 7/13; D. și I. Berciu, în *Apulum*, II, 1946, p. 34—35, fig. 29/3, 24/5—6; 25/2, 7; 36/14; 28/5; p. 38, fig. 23/1; 27/20, 28 la *Țelna-Gugu*; *Idem*, fig. 38/3, 9; 42/7; pentru formele XVI—VI/15 sînt analogii la *Tibalddaroc-Bérkut*, cf. N. Kalicz, *op. cit.*, pl. LXII/12; pentru formele XVII—VII/2 sînt analogii la *Sf. Gheorghe — Avasalja*, cf. Z. Székely, *op. cit.*, pl. IV/4, iar pentru pl. XVII—VI/18 sînt analogii la *Cipău-Sf. Gheorghe*, cf. N. Vlassa, în *ActaMN*, II, 1965, p. 28, fig. 7/12.

[39] Pentru pl. XVII—VI/5 sînt analogii la *Socodor*, cf. D. Popescu, *op. cit.*, p. 156, fig. 15/11, p. 120, fig. 73/4; și la *Vărșand*, *Idem*, p. 120, fig. 74/5; 75/6; pentru XVII—VI/14 sînt analogii la *Deuș*, cf. Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 76—77, fig. 5/18; pentru XVII—VI/8 sînt analogii tot la *Deuș*, *Ibidem*, p. 73—74, 77, fig. 2/12, 3/7 și la *Cetea*, cf. I. și D. Berciu, *op. cit.*, p. 30, fig. 24/2; 28/8; 29/6.

[40] D. Berciu, în *ZborNM*, IV, 1964, p. 43—50, în special la p. 49; M. și D. Garašanin, în *ZborNM*, III, 1962, p. 67, fig. 9, în tumulul 9, la orizont Reinecke A/B_1.

[41] J. Todorović, la *Tavan — Ostrove, Stare kulture u Djerdapu*, p. 37.

[42] D. Berciu, *op. cit.*, p. 49.

[43] D. Popescu, *op. cit.*, p. 38, la un orizont *Tószeg B—C*; N. Kalicz, *op. cit.*, p. 157.

[44] Pentru ornamentele pl. XVII—VIII/10, 13 sînt analogii la *Derșida*, cf. N. Chidioșan, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 162, fig. 6/7; pentru ornamentele pl. XVII—VIII/5, 7 sînt analogii la *Cetea* cf. I. și D. Berciu, *op. cit.*, pl. 26/5; 29/5, p. 38 foarte probabil la un orizont Wietenberg II/III.

[45] Pentru ornamentul pl. XVII—VIII/2 sînt analogii la *Derșida* niv. II, cf. N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 163, fig. 7/5.

https://biblioteca-digitala.ro

în faza a treia a aceleeași culturi[46]. Mai sigur de atribuit fazei a II-a sînt spiralele, din una sau mai multe linii incizate, făcute pe o ceramică neagră lustruită (pl. XVII=VII/5, 7). Ele au analogii la Wietenberg[47], Derșida[48], Palatca[49], Sîntimbru[50], Tilișca[51] și în cultura Otomani, la Sîntion[52].

Pentru ornamentele din împunsături succesive late *(Absatzstich)* am citat cu alt prilej analogii și o hartă de răspîndire[53]. Alte analogii sînt (pentru pl. XVII=VII/3—4, 10, 12) la Țelna-Gugu[54] și Sîntimbru[55].

Reconstituirile de forme pe care le-am dat în cele peste 10 planșe sînt, mai ales, pentru a pune la dispoziția cercetătorilor tipuri de vase atît de necesare unor operații de tipologie pentru stabilirea unei evoluții interne a unei civilizații. În această direcție prof. K. Horedt, în monografia culturii Wietenberg, a dat o planșă cu reconstituiri de forme[56]. N. Chidioșan a reușit a preciza la Derșida o evoluție interioară pentru unele forme de vase[57]. Pe baza acesteia și a altora, colegul T. Soroceanu valorifică materialul de la Palatca, reușind a preciza și aci o anumită evoluție interioară[58]. Comparînd reconstituirile noastre (pl. XVIII) cu tipurile prof. K. Horedt, reies o serie de corespondențe[59], care dau siguranța unei încadrări exacte și a unei anumite evoluții tipologice interne a culturii Wietenberg, confirmînd, pentru o altă zonă, opiniile lui N. Chidioșan de la Derșida[60].

Varietatea restrînsă a formelor din straturile inferioare de la Derșida[61] nu permite decît analogii de ordin general și, în special, pentru formele ceramicii de uz comun[62]. Pentru orizontul Derșida II (nivel 4) sînt mai multe analogii cu Bădenii[63].

---

[46] Pentru ornamentele XVII—VII/7 și XVII—VIII/5 sînt analogii la *Lechința—Podei*, cf. I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 47, fig. 5/12, 18, 20; pentru ornamentul pl. XVII—VIII/16 sînt analogii la *Cipău — Sf. Gheorghe*, cf. N. Vlassa, *op. cit.*, p. 28; și la *Țelna — Gugu*, cf. D. și I. Berciu, *op. cit.*, p. 48, fig. 39/5.

[47] K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 117, fig. 5/4, 11; K. Horedt — C. Seraphin, *op. cit.*, pl. 30/7—23.

[48] N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 171, fig. 12.

[49] T. Soroceanu, în *CMO*, 1972, p. 171, pl. III/2, 4.

[50] I. Berciu — Al. Popa, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 270, fig. 4/5.

[51] N. Lupu, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 481, fig. 4/17.

[52] A. D. Alexandrescu, în *SCIV*, 3—4, 1955, p. 490, fig. 3/1, niv. *I*.

[53] K. Horedt, în *WPZ*, 28, 1941, p. 83—95; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 75, fig. 4/3—5, 7, 9, la *niv. IIIa*.

[54] D. și I. Berciu, *op. cit.*, fig. 44/14—16.

[55] *Ibidem*. I. Berciu — Al. Popa, *op. cit.*, p. 270, fig. 4/6, foarte probabil la un nivel Wietenberg II.

[56] K. Horedt, *op. cit.*, fig. 12.

[57] N. Chidioșan, *op. cit.*, fig. 12.

[58] T. Soroceanu, *op. cit.*

[59] Se pot stabili următoarele corespondențe între planșele noastre și cele ale prof. K. Horedt din *Dacia*, N.S., IV, 1960: pl. XVIII/8 *(la noi)* = fig. 12 A_6 *(la Horedt)*; respectiv 16 = C_1; 18 = B_4; 14 = A_2; 1,26 = $A_{2,7}$; 30 = E_{10}; 7,25 = $F_{12,16}$; 28 = F_6; 37 = K_6; 30 = F_5 (cu alt tip de toartă); 4 = F_{13}; 5 = E_{13}; 39 = E_{19}.

[60] Așezarea de la Derșida se află la periferia ariei culturii Wietenberg, fapt ce a dat naștere la unele îndoieli privind importanța evoluției acestei civilizații. Avînd în vedere caracterul dinamic al culturii Wietenberg, credem că aceste îndoieli, în parte, sînt neîntemeiate.

[61] N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 171, fig. 12, *niv. 5*.

[62] Între *Derșida* și *Bădeni* se pot stabili următoarele corespondențe: pl. XVIII/2, 53 *(la noi)* = pl. 6/6 *(la N. Chidioșan*, cf. *Dacia*, N.S., XII, 1968); XVIII/3 = 6/1—2,4; XVIII/12 = 6/11.

[63] Ca și mai sus XVII—IA_5 *(la noi)* = 7/5 *(la Chidioșan)*; XVIII/49 = 7/1; XVIII/6—7, 25, 39 = 7/3, 9; XVIII/37 = 7/6; XVIII/55 = 7/7.

https://biblioteca-digitala.ro

Analogiile tipologice pe care le prezentăm trebuiesc privite evolutiv. O serie de asemănări pot fi întîmplătoare, altele au o evoluţie îndelungată sau origine mai veche. Pentru unele forme originea ar trebui căutată în cultura Schneckenberg A[64] sau B[65] sau în orizonturi contemporane[66]. Vasul (pl. XIV/4) are analogii în faza a II-a a culturii Otomani[67] sau la sfîrşitul acesteia şi începutul fazei Otomani III, cum este cazul vasului de la Deuş[68]. Vasele de *tip IIIa* (vezi pl. XVIII/5=A_5) au analogii în aşezări Wietenberg cu elemente caracteristice fazelor timpurii[69], dar şi în aşezări cu materiale Wietenberg evoluate (faza a III-a)[70].

La încheierea unei amănunţite analize tipologice şi stilistice cu orizonturi imediat anterioare, contemporane sau ulterioare orizontului cronologic al materialului de la Bădeni, se desprind cîteva concluzii ce credem că trebuiesc reţinute:

1. Locuirea de la Bădeni îşi începe evoluţia la un orizont timpuriu, contemporan cu sfîrşitul fazelor Periam I—IV, Otomani Ib, Nyírség, Schneckenberg B şi sfîrşitul fazei Wietenberg I de la Derşida (niv. 5).

2. Aşezarea, prin toate caracteristicile materialului, aparţine culturii Wietenberg, unei faze timpurii nesesizate, pînă în prezent, în centrul Transilvaniei.

3. Ornamentele canelate de aici sînt la un orizont foarte timpuriu şi sînt acceptate. Fenomenul care le-a cauzat a determinat, poate, la periferia nord-vestică a acestei civilizaţii, apariţia fazei Wietenberg II de la Derşida.

4. Striurile şi „besenstrichul" arată o componentă vestică şi sud-vestică la formarea acestui orizont.

5. Aşezarea de la Bădeni nu umple golul dintre evoluţia ultimelor comunităţi Coţofeni — orizontul împunsăturilor succesive — şi faza Wietenberg II. Între ele se pot încadra materialele descoperite la Cipău — Sf. Gheorghe, Iernut — Hul-

---

[64] Pentru pl. XVIII/22 *(la noi)* sînt analogii la A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Braşov, 1941, p. 22, fig. 6; respectiv XVIII/38 = fig. 8, p. 23.

[65] Ca şi mai sus, pentru pl. XVIII/11 *(la noi)* sînt analogii la p. 34, fig. 15 *(la Prox)*; respectiv XVIII/8 (tip IIIa = C_1) = pl. XXI/8 *(la Prox)*.

[66] La orizont *Horodiştea—Folteşti I*, cf. M. Dinu, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 134, fig. 4/6; şi la orizont *Reni II*, cf. S. Morintz — P. Roman, *ibidem*, p. 80, fig. 26/6.

[67] K. Horedt — M. Rusu — I. Ordentlich, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 317—324, fig. 7/1,4 la p. 320, *pentru Otomani*; şi pentru *Sîntion*, cf. A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 490, fig. 3/1, *niv. I*; la *Mediesul Aurit*, cf. T. Báder — S. Dumitraşcu, *op. cit.*, p. 134, fig. 7/6.

[68] Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 73, fig. 2/13.

[69] La *Bogata—Ranta*, cf. D. şi I. Berciu, *op. cit.*, p. 87, fig. 6/4.

[70] Pentru subvarianta A_1 = XVIII/16 *(la noi)* sînt analogii la *Ţelna—Gugu*, cf. I. şi D. Berciu, *op. cit.*, p. 28, fig. 7/3; pentru tip A_3 sînt analogii la *Cipău—Sf. Gheorghe*, cf N. Vlassa, *op. cit.*, p. 79, 28, fig. 7/3; pentru A_4 = XVIII/19, 35 sînt analogii la *Ţelna—Gugu* cf. I. şi D. Berciu, *op. cit.*, p. 48, fig. 38/1 şi la *Lechinţa—Podei*, cf. I. H. Crişan, *op. cit.*, pl. 5/16; pentru A_5 = XVIII/5 sînt analogii la: *Cipău—Sf. Gheorghe*, cf. N. Vlassa, *op. cit.*, p. 28, fig. 7/9 şi *Cetea*, cf. I. şi D. Berciu, *op. cit.*, fig. 24/2; 26/2; 11; 29/7 şi K. Horedt, în *WPZ*, 28, 1941, p. 83—95, fig. 2/1, p. 89; la *Ţelna-Gugu*, cf. I. şi D. Berciu, *op. cit.*, p. 48, fig., 38/8; p. 51, fig. 42/14; pentru tipul A_6 sînt analogii la *Ţelna—Gugu*, cf. I. şi D. Berciu, *op. cit.*, p. 48, fig. 38/8, p. 51, fig. 42/14; pentru tipul D_2 = XVIII/21 sînt analogii la *Cetea*, cf. I. şi D. Berciu, *op. cit.*, fig. 29/10; pentru tipul D_9 = XVIII/11 sînt analogii la: *Cetea*, cf. K. Horedt, *op. cit.*, p. 86, fig. 1/4; şi *Ţelna—Gugu*, cf. I. şi D. Berciu, *op. cit.*, fig. 36/10; 39/3; pentru tipurile D_{12-13} = XVIII/37 sînt analogii: la *Ţelna—Gugu*, cf. I. şi D. Berciu, *op. cit.*, pl. 39/2; la *Nuşeni*, cf. K. Horedt, *op. cit.*, p. 86, fig. 1/2 şi la *Lechinţa—Podei*, cf. I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 46, fig. 5/7, 12, 20; iar pentru tipul C_2 = XVIII/41 sînt analogii la *Cipău—Sf. Gheorghe*, cf. N. Vlassa, *op. cit.*, p. 20, fig. 7/10.

https://biblioteca-digitala.ro

pişti, Moreşti, Aiud etc., în unele dintre aceste locuri fiind elemente Glina III — Schneckenberg şi şnurceramice[71].

6. Aşezarea de la Bădeni nu depăşeşte orizontul Wietenberg II. Legăturile cu etapele mai tîrzii credem că trebuiesc interpretate în sens evolutiv, iar nu cronologic. Ele precizează orizontul de la care apar anumite forme de vase.

7. Pe baza observaţiilor de la Bădeni şi Derşida, o serie de aşezări sau materiale conţin elemente de orizont Wietenberg II — Sf. Gheorghe — Bedeháza[72], Tilişca[73], Sîntimbru[74], Sîntion[75], Deva[76], Cetea[77], Ţelna-Gugu[78], Cheile Turzii[79] şi Petroşeni[80].

8. Orizontul cronologic este precizat prin descoperirile de la Podul Pripoculuí — Sebeş, unde este o aşezare cu materiale de tip Wietenberg II, nepublicate, şi un ac de tip Br. A_2[81—82].

GH. LAZAROVICI — Z. MILEA

DIE ARCHÄOLOGISCHEN GRABUNGEN DES JAHRES 1968 VON BĂDENI

(Zusammenfassung)

In der Arbeit werden nur die bronzezeitlichen Funde analysiert. Es wurde eine Abfolge von Schichten und Materialien festgestellt: unten auf dem Grund eine Schicht mit wenigen Keramikscherben der Criş-Kultur; eine bronzezeitliche, cca. 60—70 cm. dicke Schichte; darüber, hallstattzeitlicher, römischer und frühmittelalterlicher Fundstoff.

Aufgrund einer ins Einzelne gehenden Typenanalyse, aufgrund des stratigraphischen Bildes von hier und den Nachbargebieten, des Auftretens verschiedener Ziermuster und Formen kommt der Verfasser zu folgenden Schlüssen:

1. Die Besiedlung beginnt in Bădeni in einem frühen Horizont, der mit den Endphasen von Periam I—IV, mit Otomani Ib, Nyírség, Schneckenberg B und dem Ende der I. Wietenberg Phase von Derşida (5. Niveau) zeitgleich ist.

2. Die Siedlung gehört nach allen charakteristischen Merkmalen des Fundstoffs der Wietenbergkultur an, u.zw. einer frühen, bisher in Mittelsiebenbürgen nicht festgestellten Phase.

3. Die kannelierten Verzierungen von hier sind sehr frühzeitig. Das Phänomen, das sie hervorrief, hat — vielleicht — am Nordwestrand dieser Kultur das Erscheinen der II. Wietenberg-Phase von Derşida bestimmt.

4. Die Strich- und Besenstrichverzierung weist auf eine westliche und südwestliche Komponente bei Bildung dieses Horizonts hin.

---

[71] K. Horedt, în *St. Com.*, 13, 1967, p. 139; N. Vlassa, *op. cit.*, p. 28, fig. 7/9; *Idem* în *ActaMN*, III, 1966, p. 399—402, pl. 3/9, 11.

[72] K. Horedt, în *Materiale*, II, 1956, p. 26, fig. 10/1—2, 6, 11, 15—16; Z. Székely, *op. cit.*, p. 718, pl. IV/4; Z. Cserey, în *Aluta*, I, 1969, p. 4—5, fig. 1/1.

[73] N. Lupu, *op. cit.*, p. 481, fig. 4/4, 7, 10, 15, 17.

[74] I. Berciu şi Al. Popa, *op. cit.*, p. 270, fig. 4/4—7, 9.

[75] A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 490, fig. 3/1, *niv. I.*

[76] K. Horedt, în *WPZ*, 28, 1941, p. 91, fig. 29.

[77] *Ibidem*, fig. 2/3—4.

[78] I. şi D. Berciu, *op. cit.*, pl. 41/14—16.

[79] K. Horedt, *op. cit.*, p. 91, fig. 3/1.

[80] *Ibidem*, fig. 3/5.

[81] I. şi D. Berciu, *op. cit.*, fig. 24/2; 26/2, 11; 29/7, 10.

[82] N. Chidioşan, *op. cit.*, p. 174; K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 136, fig. 15; cu analogii la orizont *Tószeg* B_2, la *Dunaföldvár*, cf. F. Tompa, *op. cit.*, pl. 29/17.

https://biblioteca-digitala.ro

5. Die Siedlung von Bădeni füllt die Lücke zwischen den letzten Coţofeni-Gemeinschaften — Furchenstich-Horizont — und der II. Wietenberg Phase nicht aus. Dazwischen könnte sich zeitlich der Fundstoff von Cipău — Sf. Gheorghe, Iernut — Hulpişti, Moreşti, Aiud usw. einschieben. In einigen der genannten Orte erscheinen Elemente von Glina III — Schneckenberg und Schnurkeramik.

6. Die Siedlung von Bădeni geht über den Horizont Wietenberg II nicht hinaus. Die Verbindung mit späteren Gruppen müssen — wie wir glauben — im evolutiven, nicht im chronologischen Sinne erklärt werden. Sie weisen aber auf den chronologischen Horizont hin, von dem an gewisse Verzierungen und Gefässformen auftreten.

7. Aufgrund der Beobachtungen von Bădeni und Derşida konnten bei einer ganzen Reihe von Siedlungen und Materialien (Sf. Gheorghe — Bedeháza, Tilişca, Sîntimbru, Sîntion, Deva, Cetea, Ţelna-Gugu, Cheile Turzii, Petroşani, usw.) Elemente des Horizontes Wietenberg II gefunden werden.

8. Der chronologische Horizont wird durch die Funde von Podul Pripocului — Sebeş näher bestimmt, wo es eine Siedlung mit unveröffentlichtem Fundstoff vom Typ Wietenberg II gibt und wo auch eine Nadel vom Typ Br. A_2 gefunden wurde.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

CONTRIBUȚII LA TOPOGRAFIA ARHEOLOGICĂ A VĂII SOMEȘULUI (ÎN SECTORUL VAD — SURDUC)

În cursul anilor 1968, 1969 și 1971, din încredințarea prof. C. Daicoviciu, am făcut investigații sistematice pe teren în vederea studierii, măcar în linii mari, a problemei apărării graniței romane din nordul provinciei Dacia Porolissensis[1]. Cu această ocazie am cutreierat o fîșie mai îngustă sau mai lată de pe ambele maluri ale Someșului unit[2], în concordanță cu necesitățile impuse de cercetarea cît mai completă a teritoriului în cauză. Deși scopul nostru principal a fost, evident, depistarea a cît mai multor elemente de apărare (castre, burguri, turnuri sau alte vestigii cu caracter militar), care făceau parte din sistemul defensiv roman, existent și pe aceste meleaguri, nu am scăpat din vedere nici vizitarea altor puncte, contribuind, și prin aceasta, la o cunoaștere arheologică cît mai detaliată a acestui colț de țară care pînă acum nu a reușit să atragă pe arheologi și istorici în măsura cuvenită.

După cum se știe, valea Someșului unit, mai ales jumătatea de sud-est, adică cea a „cursului superior", despre care va fi vorba în nota de față, a fost locuită încă din neolitic în sectorul cuprins aproximativ între Dej și Ileanda[3]. În perioada de tranziție, cea eneolitică, respectiv în epoca cuprului (față de fenomenul constatat al extinderii în aproape toată Transilvania a teritoriilor ocupate mai ales de purtătorii complexului cultural Coțofeni), în valea rîului, mai bine zis în extremitatea nordică a Podișului Someșan, sculptat, se poate constata o vădită restrîngere a spațiului folosit pentru așezările omenești. În momentul de față, pe baza cunoștințelor noastre actuale, mult prea lacunare, nu putem da acestui fenomen o explicație cît de cît acceptabilă. În valea Someșului unit porțiunea locuită pare să ocupe numai o fîșie îngustă, în formă de „golf", care, pornind de la Dej, se întinde cam pînă la Rus-Dăbîceni. În cursul epocii următoare, cea a bronzului, spațiul ocupat de comunitățile gentilico-patriarhale începe din nou să se extindă,

---

[1] Prezentarea rezultatelor principale ale acestor cercetări formează subiectul altui studiu. În cursul investigațiilor noastre repetate, efectuate în vederea depistării celor mai diferite elemente de fortificație din care este compus sistemul de apărare roman, de-a lungul rîului Someș, au luat parte: D. Alicu, Eug. Iaroslavschi, L. Kománomi și L. Kun (studenți). Ținem să mulțumim și cu această ocazie călduros pentru ajutorul substanțial și multilateral ce ni l-a acordat, în repetate rînduri, cărăușul nostru Aurel BAIAS din Vad, care nu ne-a părăsit nici în zonele cele mai greu de cutreierat, periculoase nu odată pentru orice fel de transport.

[2] În privința problemelor foarte complexe de geografie fizică — cunoașterea cărora se impune de la bun început — din cauza cadrului restrîns al lucrării, nu putem da detalii. Pentru toate acestea, cf. sinteza de o valoare deosebită a prof. Al. Savu, *Podișul Someșan. Studiu geomorfologic*, Cluj, 1963, dizertație de doctorat, în formă de manuscris, păstrată în biblioteca Facultății de biologie-geografie a Universității Babeș—Bolyai din Cluj-Napoca (secția de geografie).

[3] Vezi: Gy. László, în *ErdM*, XLVIII, 3—4, 1943, p. 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384—385, precum și schița-hartă nr. 1; idem, în *Szolnok—Doboka megye magyarsága*, Cluj—Dej, 1944, p. 22—26, precum și schița-hartă nr. 1.

https://biblioteca-digitala.ro

vestigiile acestei epoci, mai degrabă ale ultimei faze, şi a primelor două din epoca următoare: Hallstatt (A şi B), fiind prezente chiar în locuri relativ retrase şi mai greu accesibile.

Ţinînd cont de starea actuală a cercetărilor de teren, care, trebuie să o spunem deschis, sînt foarte rămase în urmă, porţiunea mai sus pomenită a văii Someşului unit ajunge aproape nelocuită în ultimele două perioade ale primei vîrste a fierului (Hallstatt C şi D), această situaţie rămînînd neschimbată pentru întreaga epocă a Latène-ului[4], epocă atît de importantă pentru formarea culturii materiale şi spirituale a dacilor şi a începuturilor statului lor.

Situaţia se va schimba numai o dată cu pătrunderea trupelor romane victorioase şi după încadrarea şi a acestor teritorii în limitele noii provincii, fixate încă de marele împărat Traian. În cursul celor 165 de ani ai stăpînirii romane, fişia amintită de pe ambele maluri ale Someşului rămîne, foarte probabil, tot timpul o zonă de graniţă, nelocuită de vreo populaţie civilă, deoarece pînă în momentul de faţă, în afara vestigiilor unei singure *villa rustica*, considerată înaintea efectuării unor săpături arheologice drept *castellum*[5], nu se cunosc alte urme.

În perioada lungă, de mai multe secole, de după părăsirea Daciei de către administraţia şi trupele romane, istoria aşezărilor din această zonă ajunge şi mai greu de cunoscut. În momentul de faţă, desigur din cauza insuficienţei cercetărilor competente [în afara unei mulţimi de toponime de origine slavă (cum ar fi, de pildă: Bîrsău, Delniţa, Dobrocina, Gîlgău, Glod, Ileanda, Letca, Lozna, Rogna, Şimişnea, Tihău, Turbuţa etc.[6]) din perioada simbiozei slavo-române], nu avem la dispoziţie nici o informaţie istorică precisă, nici un material concret de natură arheologică.

După cum rezultă chiar şi din această trecere în revistă a situaţiei actuale, în viitor sînt imperios necesare şi în această zonă a judeţului Sălaj cercetări de teren cît mai amănunţite, atotcuprinzătoare, pentru a detecta vestigiile necunoscute care, desigur, zac încă în pămînt. Depistarea, cercetarea, dezvelirea şi studierea acestora cu toată acurateţea necesară, va arunca o lumină şi asupra continuităţii procesului istoric în acest colţ de ţară.

În cele ce urmează dorim să contribuim cu cîteva date noi la întocmirea unei hărţi arheologice viitoare a zonei despre care a fost vorba mai sus, înşiruindu-le în „aval", cum ar spune geografii.

1) VAD (jud. Cluj, pe schiţa-hartă nr. 19). *a*) În linie dreaptă la 600—700 m sud de centrul comunei se ridică un deal înalt (fig. 2), numit de localnici „Cetăţeaua" (506 m), legat de restul înălţimilor, mai ales de „Dosul Fundăturii" (541 m),

---

[4] Cf. *IstRom*, I, 1960, pl. XI.

[5] Vezi: K. Torma, în *AEM*, III, 1879, p. 89—90; idem, în *ÉTTK*, vol. IX, 2, Budapest, 1880, p. 88—89; J. Kádár, în *Szolnokdoboka vármegye monographiája*, vol. II, Dej, 1900, p. 353; I. Marţian, *Urme din războaele romanilor cu dacii*, în *Publicaţiile Comisiunii Monumentelor Istorice, secţiunea pentru Transilvania*, vol. I, Cluj, 1921, p. 17. În schimb, vezi. Á. Buday, în *Dolg*, V, 1914, p. 45—47. Cf. şi *T.I.R., Aquincum—Sarmizegetusa—Sirmium*, fasc. I, 34, Budapest, 1968, harta anexă.

[6] Cf. N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XVI pe baza toponimiei şi a onomasticii*, Academia Română. *Studii şi cercetări*, nr. XXI, Bucureşti, 1933; de ex.: Bîrsău (p. 547), Glod (p. 288), Rogna (p. 417, 463, 496); I. Kniezsa, în *Szent István Emlékkönyv*, vol. II, Budapest, 1938, p. 430 cu nota 4, p. 448 cu nota 4, precum şi schiţa-hartă de la capătul studiului; idem, în *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve*, vol. I, Budapest, 1943, Rogna (p. 257, nr. 10), Lozna (p. 257, nr. 12), Ciachi—Gîrbău (p. 257, nr. 14), Şimişna (p. 259, nr. 37) etc.

https://biblioteca-digitala.ro

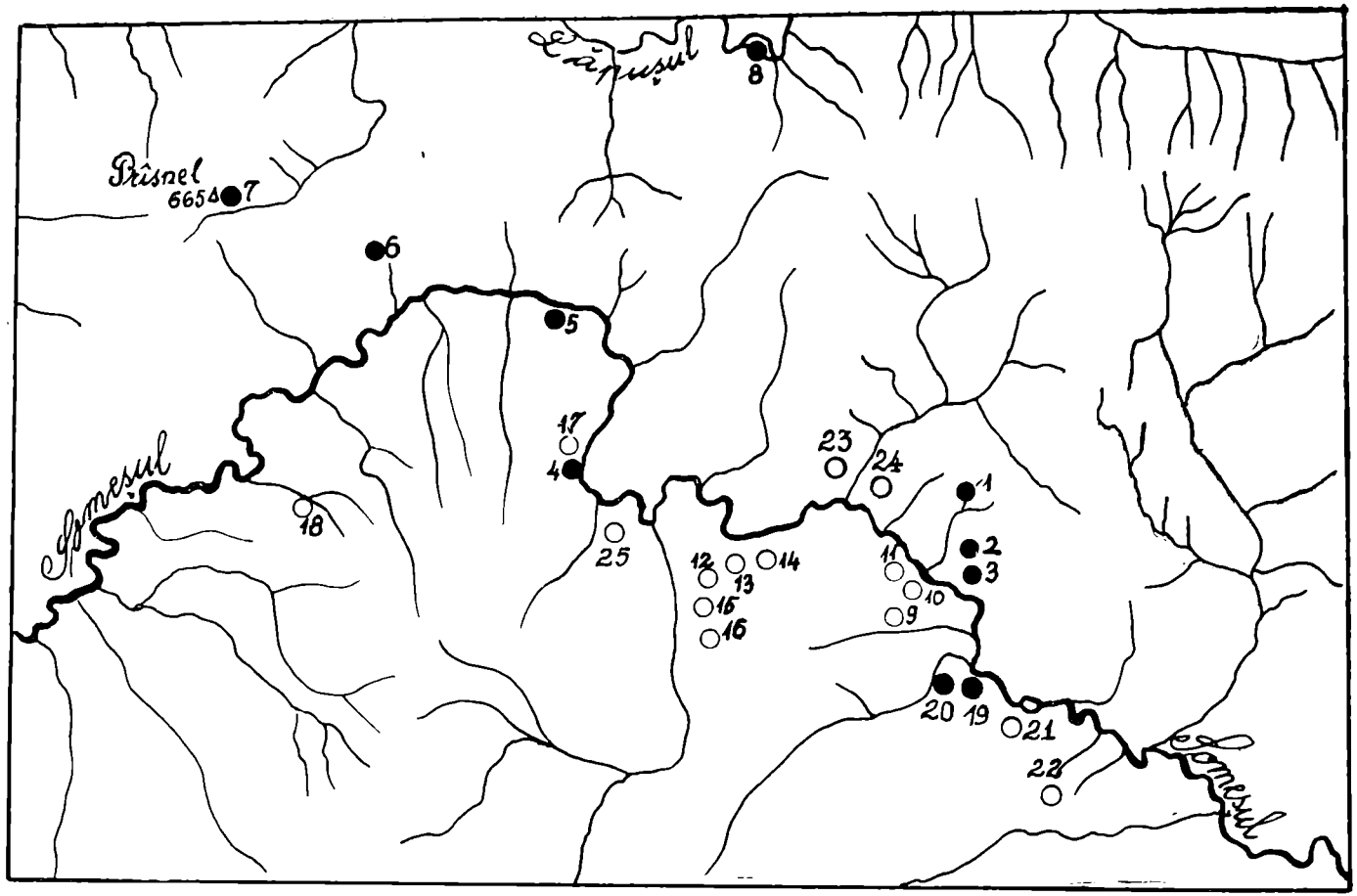

Fig. 1 — Schița teritoriului cercetat. Cercurile umplute marchează așezări, iar cele goale toponimele suspecte, care nu au dat deocamdată rezultate arheologice. Numerele corespund celor puse în paranteză, din text, în legătură cu descrierea obiectivelor.

https://biblioteca-digitala.ro

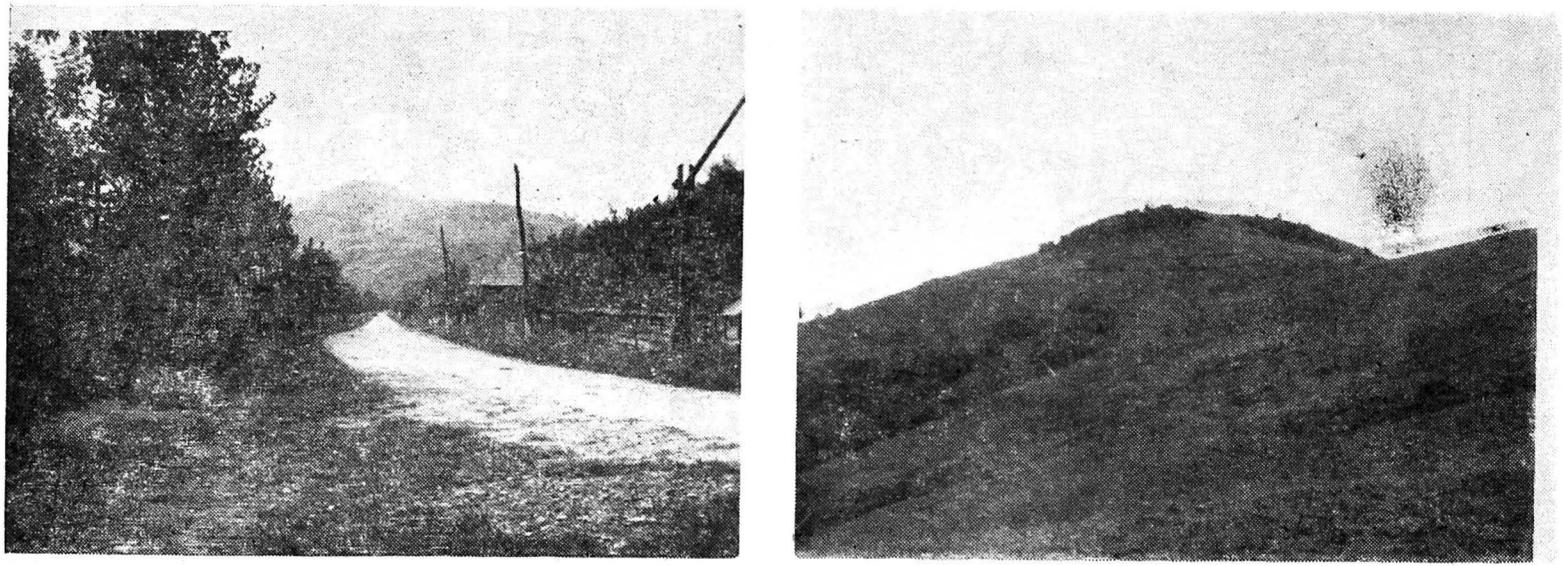

a b

Fig. 2 — *a)* „Cetăţeaua" de la Vad, văzută dinspre satul Valea Groşilor şi *b)* privită de pe ramificaţia ei nordică, în formă de terasă, care coboară spre prima localitate (pe schiţa-hartă marcată cu nr. 19)

https://biblioteca-digitala.ro

printr-o șa mult mai joasă, fiind îngustă și ea. Nu departe de coama șeii și, totodată aproape de începutul urcușului spre dealul „Cetățeaua", sînt niște izvoare cu debit constant de apă. Pe această latură panta dealului este foarte piezișă și abruptă, chiar stîncoasă. Conform unor afirmații mai vechi, pe micul platou superior, lung de 50—60 m și lat de 10—12 m, în a. 1893, s-ar fi aflat „fragmente ceramice grosiere, apoi tencuială, un nasture de aur și un cercel de argint, care ar fi avut ca ornament o frunză de stejar cu ghindă"[7].

Cu ocazia recunoașterilor noastre făcute în repetate rînduri pe acest loc izolat, care, de altfel, oferind o priveliște minunată, asigură controlarea întregii văi a Someșului unit între Dej și satul Valea Groșilor, respectiv comuna Gîlgău, pe o distanță de aproximativ 20 km, în plus și asupra sectorului de jos a Văii Bogății, actualmente nu se mai vede nimic, nici măcar cea mai mică urmă de întăritură artificială. Pe suprafața platoului care, de altfel, are un strat foarte subțire de humus actual, după care urmează nemijlocit o gresie fină, moale, din miocen, se pot culege sporadic cioburi atipice, probabil databile în epoca comunei primitive.

b) La aproximativ 1,1 km sud-vest de comună, după ieșirea din sectorul de vale mai strîmt din apropierea nemijlocită a Vadului, „Valea Bogății" primește din dreapta un mic afluent cu ape limpezi, numit „Valea Cetățelii", care izvorește din dealul „Țicloaie". Acest fir de apă, avînd o pantă longitudinală relativ mare, și-a format un con de dejecție considerabil, asemănător unei terase inferioare. La începutul ei dinspre panta dealului (care se înalță deasupra ei), spre vest de firul apei, se află un izvor cu un debit bogat în apă: „Fîntîna Vlădichii" (aici veneau episcopii Vadului la plimbare). Pe tot acest teren, cu o întindere de circa 1,5 ha, cu o pantă foarte dulce spre „Valea Bogății", astăzi folosit pentru scopuri agricole, se pot aduna din arătură fragmente ceramice aparținînd epocii comunei primitive. Judecînd după caracterul lor, ele aparțin, foarte probabil, culturii Wietenberg din epoca bronzului (pe acest loc a mai făcut cercetări pe teren și arheologa Mariana Beldie care a condus lucrările la restaurarea bisericii episcopale din localitate).

2) CĂPÎLNA (com. Gîlgău, jud. Sălaj, pe schița-hartă nr. 1—3). *a*) Satul, așezat pe o terasă pleistocenă (T_3) a Someșului, și-a avut vatra, cu cîteva sute de ani în urmă, mai sus de cea actuală, fiind „înghesuit" într-un sector strîmt al acestei văi, între înălțimile cu pante repezi, numite „Coasta Măzărichii" (483 m, dreapta) și „Ponița" (562 m, stînga). „Valea Căpîlniței", care curge prin sat, primește din dreapta, în cursul ei superior, un afluent format din trei văi mici — „Pîrîul Cireșului", „Valea Maotii" și „Pîrîul Hotroapei" — și numit, după unirea lor, „Valea Maotii". La aproximativ 650 m depărtare de confluența acestei văi cu „Valea Căpîlniței", pe o mică terasă joasă, care se ridică abia cu 2—3 m deasupra albiei pietroase a „Văii Hotroapei", se pot aduna de pe arătură cioburi grosiere, atipice, precum și bucăți de chirpici. Fragmentele ceramice sînt de culoare portocalie-brună în exterior și cenușie-deschisă în interior. Urmele slipului se mai văd ici-colo pe suprafața mîncată a cioburilor. Cu ocazia modelării vaselor, ca degresant au fost folosite pietricele de cuarț.

Cioburile, respectiv bucățile de lipitură arsă de diferite mărimi, stau mărturie că pe această mică terasă a „Văii Maotii" în cursul orînduirii comunei primitive, cîndva în epoca neolitică sau, mai curînd, în cea a bronzului, a existat o mică

[7] I. Marțian, în *ArchÉrt*, XXIII, 1903, p. 285; idem, *Rep*, nr. 719; J. Kádár, *op. cit.*, vol. V, Dej , 1902, p. 455; *ErdRep*, p. 237—238, nr. 32.

https://biblioteca-digitala.ro

așezare, ascunsă în această vale laterală, ferită de vînturi, împrejmuită de codri seculari, în apropierea nemijlocită a apelor „Văii Maotii".

b) Dealul „Poniţa" (562 m), situat la est de satul Căpîlna, între acesta şi satul Muncel (com. Cîţcău, jud. Cluj), coboară în formă de trepte, probabil terase vechi[8], spre valea Someşului. La circa $1^1/_2$ km distanţă est—sud-est de localitate, cam pe la mijlocul versantului de sud al dealului, este un teren (în formă de terasă), puţin mai neted, numit de săteni „Podul Delniţii". Acest loc, cu aproximativ 50 m deasupra albiei actuale a rîului, folosit cu cîţiva ani în urmă ca fînaţ, acoperit cu pădure deasă în timpuri nu prea îndepărtate, a fost arat prima oară în toamna anului 1968 cu plug mecanizat. În arătura proaspătă s-au conturat foarte clar 10—12 pete de culoare mai închisă faţă de restul arăturii, cu cîte un diametru de 4—7 m. Mai ales din bulgării de pe suprafaţa acestor pete mai închise la culoare, dar şi în împrejurimile lor s-au putut culege multe fragmente ceramice şi, în număr mai redus, unelte de piatră cioplită şi aşchii de piatră.

Petele de pămînt de culoare mai închisă marchează, fără îndoială, conturul urmelor unor locuinţe străvechi, planul şi sistemul lor de construcţie putîndu-se afla relativ uşor prin executarea unor săpături conduse de persoane competente. (Notăm că aici nu am găsit bucăţi de lipitură arsă, observaţie pe baza căreia ne putem gîndi, înainte de toate, la nişte locuinţe făcute din material lemnos.)

După pastă, ardere şi alte caracteristici ale cioburilor, în marea lor majoritate atipice, mica aşezare în discuţie am putea-o încadra în epoca bronzului (?), fără pretenţia de a determina, pe baza urmelor găsite la suprafaţă, cărei culturi aparţin. (Ar putea să intre în discuţie, mai degrabă, cultura Wietenberg.).

c) Pe o altă terasă a Someşului, numită „Izvoarele cele mari" şi „Izvoarele cele mici", mai joasă cu circa 20 m în sens vertical faţă de cea pomenită anterior, a existat în timpul orînduirii societăţii primitive, probabil tot în epoca bronzului, o altă aşezare, apărată foarte bine de condiţiile naturale. Mai precis, staţiunea se găseşte pe o porţiune de terasă bine păstrată, cu pante abrupte spre Someş, situată deasupra cantonului C.F.R., la capătul de sud-est al fostei gări Căpîlna, în vecinătatea vadului Someşului spre satul Valea Groşilor. Ar fi riscant să vorbim, deocamdată, despre presupuse legături între ultimele două aşezări străvechi, deşi nu putem exclude de pe acum, cu desăvîrşire, această posibilitate.

Coasta în pricină, cu terase etajate, succesive, expuse bătăii soarelui, bogată în izvoare, cu o vizibilitate largă asupra văii rîului pînă la Cîţcău, Cetan, Vad, pe de o parte, şi pînă la Dobrocina-Fodora, pe de altă parte, condiţiile naturale bune de apărare, subliniate prin faptul că pe cele două laturi ale teraselor, dar mai ales în cazul terasei de jos, sînt nişte torenţi adînci (aceştia însă pot fi şi mai recenţi), le-au făcut de la bun început prielnice pentru apariţia unor aşezări în aceste puncte.

3) RUS (jud. Sălaj, pe schiţa-hartă nr. 4). La nord-vest de centrul comunei, în apropierea părţii de hotar numită „Cetatea Pintii" (care cade însă, în hotarul satului Buzaşi), sub nişte dealuri scunde (371 m), cu pante însă abrupte, împădurite, se întinde o terasă pleistocenă (T_{2-3} ?) de dimensiuni apreciabile, ferită de inundaţii, cu pante scurte, dar repezi. În apropierea punctului unde drumul dintre localităţile actuale Rus şi Buzaşi coboară de pe această terasă, mai precis pe o suprafaţă situată între drumul judeţean şi panta abruptă a dealului, spălată de apele Someşului, se găsesc sporadic fragmente atipice de ceramică. Pe baza lor

[8] Al. Savu, *op. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro

trebuie să presupunem în acest loc existența unei așezări primitive, databilă, eventual, în epoca neolitică sau în cea a bronzului.

4) NEGRENI (com. Ileanda, jud. Sălaj, pe schița-hartă nr. 5). Punctul următor care are legătură cu problema tratată este o mică porțiune a terasei pleistocene a Someșului (T_3 ?), aflată la aproximativ 800 m depărtare est de biserica satului. Promontoriul scund, cu straturi dure de calcar eocenic la bază, este mărginit dinspre sud și est de către văioaga „Văii Oșenii", adîncă de 15—18 m, care curge din direcția „Dealului Nucului" (403 m), iar dinspre nord de albia Someșului, care îl apără printr-un mal abrupt, stîncos. În arăturile (de culoare cenușiu-deschisă, din cauza condițiilor pedologice speciale) de pe acest promontoriu neted, numit „Șesul Mic", se observă cioburi atipice, pete colorate din pricina unor substanțe de origine organică, pe baza cărora putem presupune existența, de astă dată a mai multor locuințe primitive, cu vetre de foc etc. În momentul de față ar fi greu să avansăm atribuirea stațiunii, doar pe baza materialului recoltat, uneia sau alteia dintre epocile orînduirii societății primitive. Această încadrare nu se va putea face decît după efectuarea unor săpături, măcar cu caracter de sondaj. (După cît sîntem informați, așezarea nu este cunoscută în literatura de specialitate.)

5) LEMNIU (com. Răstoci, jud. Sălaj, pe schița-hartă nr. 6). În monografia fostului județ Solnoc-Dăbîca se poate citi în legătură cu această localitate (așezată într-o vale lăturalnică, neînsemnată, din dreapta Someșului) afirmația[9] cum că vechea vatră a satului nu era pe locul vetrei actuale, ci mult mai sus pe coasta dealului, în partea de hotar numită „Știubei". Locul respectiv, în vecinătatea căruia se găsește actualmente un grup de case, se află la o depărtare de circa 2,2 km (în linie dreaptă) de biserica satului, într-o zonă care formează capătul de sus al văii largi (ce coboară lin de pe acea imensă suprafață (= plan) de straturi de calcar eocenic, care spre nord se termină într-un adevărat aliniament de cueste, încadrat fiind, probabil, și acesta în sistemul de apărare roman).

În mai multe locuri, de pe arătură, se pot aduna, sporadic, cioburi, în majoritate atipice, formînd totuși două soiuri net distincte. Prima specie, de ceramică grosieră, avînd caracter mai primitiv, pare să aparțină orînduirii comunei primitive (pot intra în discuție epoca neolitică sau, mai degrabă, primele două perioade ale primei vîrste a fierului); ceramica mai fină (de culoare cenușie-închisă sau aproape neagră, lucrată cu roata olarului), ornamentată cu linii paralele ondulate, pare să se dateze la sfîrșitul epocii migrațiilor, aparținînd așa-zisei ceramici de factură „slavă", aproximativ secolele IX—X. Cioburile se găsesc în număr mai mare pe suprafața unor pete de culoare închisă ale suprafeței arate. Cu ocazia vizitei noastre în 1969 s-au văzut ici-colo și urmele roșcate ale unor vetre fețuite. Un miner pensionar, care locuia în una dintre casele învecinate, pretindea că ar fi găsit un ulcior intreg, fragmentul unui vas mare, precum și cîteva monede care însă, fiind puse în pod, au avut destinul obișnuit al majorității obiectelor găsite de oamenii simpli: „s-au distrus și au fost aruncate" ...

La vreo 400—500 m depărtare nord—nord-est de locul stațiunii vechi de la „Știubei", nemijlocit la est de ultima casă actuală, cea mai estică a cătunului în curs de formare, se găsește un teren înconjurat de un val și șanț de dimensiuni nu prea mari, cu un plan patrat, mijlocul acestui loc curios fiind ocupat de o colină scundă cu un diametru de 3,50 m. După spusele localnicilor „aici ar fi

[9] J. Kádár, *op. cit.*, vol. V, p. 48.

https://biblioteca-digitala.ro

existat biserica vechiului sat". În orice caz nu ar strica să se facă pe acest loc (plantat, de altfel, cu pomi roditori) o mică săpătură de verificare, pentru a se vedea dacă nu ascunde totuşi cumva urmele unei clădiri cu caracter militar din epoca romană.

6) VALEA REA (com. Letca, jud. Sălaj, pe schiţa-hartă nr. 7). Lîngă sat, nemijlocit la nord de el, se ridică falnică şi singuratică înălţimea impozantă a Prîsnelului (de vest, 656 m, fig. 3), parte integrantă a acelui aliniament de cueste, care începe de la Rona, lîngă oraşul Jibou, şi ţine pînă în apropierea satului Buteasa[10].

Platoul întins, înclinat spre sud, dominant, cu o largă vizibilitate în toate direcţiile, greu accesibil, astăzi pleşuv, al Prîsnelului (de vest) este format din straturi de calcar eocenic rezistent, de pe suprafaţa cărora a fost de mult spălată şi cărată cea mai mare parte a solului fertil, imediat după tăierea neraţională, din trecut, a pădurii. Asemănător scheletului unei reptile uriaşe din era mezozoică, calcarul galben este în cele mai multe locuri descoperit. În petele de sol original (de pădure) încă se pot aduna fragmente ceramice cu ornamentaţie feluritä, aparţinînd culturii Wietenberg (faza evoluată), din a doua jumătate a epocii bronzului. Prin descoperirea acestor urme străvechi este dovedită existenţa aici, pe acest vîrf izolat, a unei aşezări importante, întărite de chiar condiţiile naturale, fiind superflue elemente de fortificaţie artificiale, deşi au fost presupuse astfel de urme[11].

7) SĂLNIŢA (com. Vima Mică, jud. Maramureş, pe schiţa-hartă nr. 8). Credem necesar să amintim tot în cadrul acestei prezentări un punct de interes arheologic, din vecinătatea graniţei actuale a judeţului Sălaj, vizitat cu ocazia perieghezelor noastre de-a lungul văii Someşului. Este vorba de „Cetăţeaua" din hotarul acestui cătun răsfirat, cu aspectul unui sat de munte. Locul[12] se află la o depărtare de circa 1 km de la biserică spre nord-est.

Punctul „Cetăţeaua" (fig. 4) este, de fapt, o creastă stîncoasă goală, înconjurată din trei părţi de un meandru foarte mult adîncit (constituind totodată şi un sector de la începutul defileului foarte întortocheat, impracticabil, al rîului Lăpuş, afluent principal din dreapta Someşului), tăiat la 35—40 m adîncime în calcarele eocene, sedimentate transgresiv peste cristalinul micului masiv al Prelucilor. Şaua,

---

[10] După părerea geografilor, această culme de deal (într-un sens mai larg al numelui pomenit în textul principal) face parte din districtul munţilor mici, insulari, din est (Meseş — Preluca), format dintr-o serie de culmi largi şi măguri (munţi-horst), cu marginile abrupte, cu văi adînci şi strîmte. Înălţimea variază între 500 şi 1000 m (997 m în Meseş, 663 m în Prîsnel şi 811 m în Preluca). Toţi „munţii" sînt formaţi din şisturi cristaline, excepţie făcînd Prîsnelu care este alcătuit, în schimb, din roci dure sedimentare paleogene. Vezi, bunăoară: P. Coteţ, C. Martiniuc, *Geomorfologia*, în *Monografia geografică a Republicii Populare Române*. I. *Geografie fizică*, (Bucureşti), 1960, p. 225.

[11] K. Palmer, *Nagybánya és környéke*, Baia Mare, 1894, p. 264. Menţionăm cu această ocazie că de pe teritoriul Prîsnelului (de vest) a cules material de tip Wietenberg din epoca bronzului şi Simon Ciurtea, domiciliat pe atunci la Purcăreţ (com. Letca, jud. Sălaj), fost student la Institutul pedagogic de 3 ani de la Oradea, prezentînd cîteva fragmente ceramice provenite de pe acest vîrf golaş tovarăşului lector Sev. Dumitraşcu.

[12] Cf. J. Kádár, *op. cit.*, vol.VI, Dej, 1903, p. 309. Notăm aici că nu am reuşit să identificăm cetatea „regelui Matei" din apropierea satului Romăneşti, amintită în monografia citată (vol. V, p. 582, nota 2), despre care s-a afirmat că pe locul ei ar fi fost executate şi săpături. Am interogat un pădurar pensionar care timp de 40 de ani a făcut serviciu în această zonă, însă nici el nu ştia nimic de existenţa acestei „cetăţi". Problema, totuşi, rămîne deschisă pînă la executarea unor recunoaşteri amănunţite pe teren.

https://biblioteca-digitala.ro

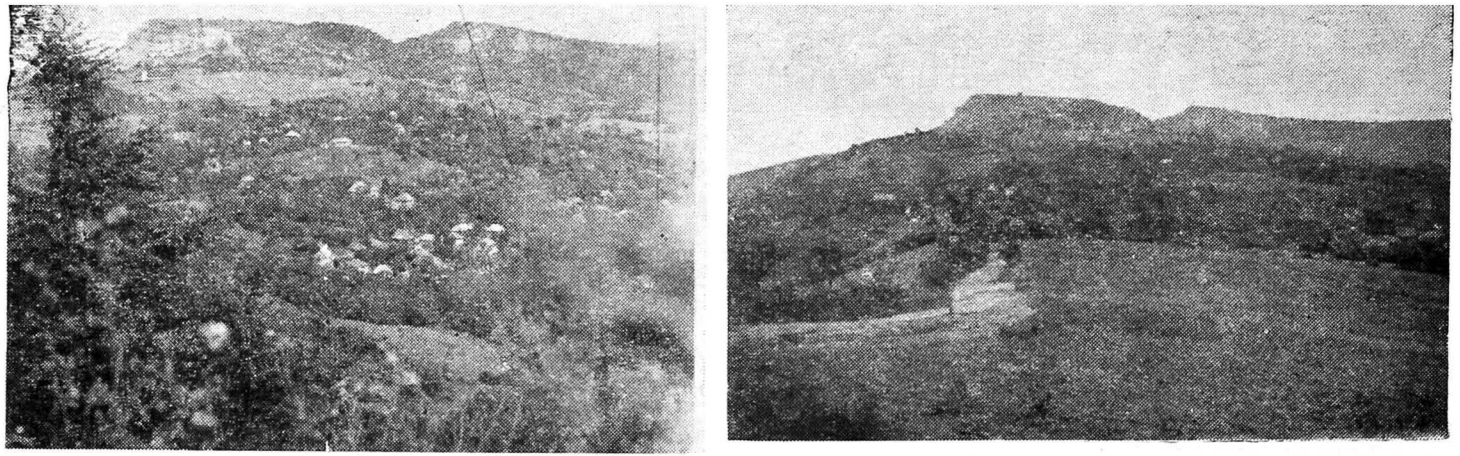

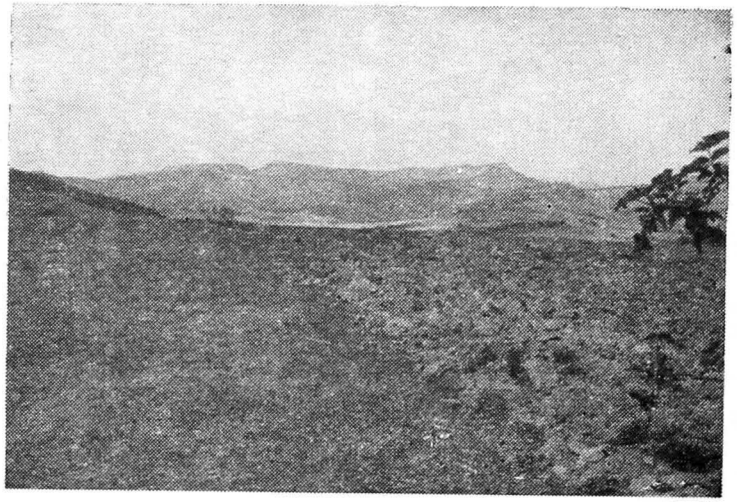

Fig. 3 — *a)* și *b)* Platourile celor două „Prîsnele" (de vest, în față, și de est, în fundal). În prim plan satul Vălișoara (fosta Valea Rea, com. Letca, jud. Sălaj); *c*) idem, văzute dinspre sud-est, de pe malul stîng al Someșului (pe schița-hartă marcate cu nr. 7).

https://biblioteca-digitala.ro

care leagă acest bot stîncos de restul înălțimilor mai mari, ce urmează spre sud, este relativ netedă, mai puțin stîncoasă, în bună parte acoperită de pajiște. Pe această suprafață se văd, sporadic, fragmente mărunte de ceramică, cu pietricele de cuarț în compoziție, „mîncate" de intemperii, de aspect „preistoric".

*

În cele de mai sus am prezentat cîteva așezări mai mult sau mai puțin importante din timpul orînduirii societății primitive, precum și de la sfîrșitul perioadei migrațiilor. Arheologilor de mîine le va reveni sarcina de a le cunoaște mai îndeaproape și de a le valorifica în măsura cuvenită. Noi am vrut doar să atragem atenția specialiștilor asupra acestor stațiuni „preistorice", necunoscute pînă acum.

Înainte de a ne încheia lucrarea mai trebuie să amintim însă, măcar în treacăt, și alte cîteva puncte topografice care, cu ocazia vizitei noastre, cu toate că au un nume care atrage atenția, nu prezintă, pentru moment, nici un interes arheologic. Iată cîteva dintre acestea:

1) PEȘTERA (fost Peșteș, localitate componentă a municipiului Dej, jud. Cluj, pe schița-hartă nr. 22). La circa 2 km depărtare sud-est de centrul satului, în aval, spre satul Șomcutu Mic, în stînga „Văii Peșteșului" este o ramificație cu pante repezi, ieșindă spre vest, a culmei care desparte această vale de cea a Someșului, denumită de localnici „Cetățel"[13]. La fața locului nu se vede nici o întăritură artificială și cu ocazia unui mic sondaj nu am dat de nici un material arheologic.

2) VAD (jud. Cluj, pe schița-hartă nr. 21). Partea de hotar numită „Bastia" (sau „Baștia"[14]) se află la aproximativ 2 km spre sud de comună, spre satul Cetan și se înalță deasupra drumului județean Dej—Surduc. Configurația geografică, aici, indică locul unde Someșul, printr-un meandru, forțează drumul chiar sub poalele dealului, care are aici o pantă abruptă, stîncoasă, împădurită. Deși după rezonanță numele ar fi suspect, nu prezintă nici un interes din punct de vedere arheologic.

3) DOBROCINA (com. Gîlgău, jud. Sălaj, pe schița-hartă nr. 9—11). *a*) „Comoara" sau „Vîrful Comorii" (512 m) este un deal, un fel de promontoriu împădurit, situat între valea Someșului și „Valea Crișanului", cu pante abrupte, ridicîndu-se la sud de sat, care, îngustînd valea rîului, o preface într-un sector de „defileu", totodată făcînd posibilă supravegherea asupra unei porțiuni lungi a văii principale. Pe suprafața ei, în dreapta drumului de care, ce urcă de la Dobrocina, se văd doar niște gropi ale căutătorilor de comori, în formă de pîlnie, fără să aibă însă vreun interes arheologic[15].

b) „Cetățelele" sînt trei-patru movile de origine naturală, „glîmei" sau „copîrșoaie" cum îi spun geografii, născute în urma unor alunecări de teren, ce s-au format pe versantul de sud-vest al unui bot de deal, numit „Bucium", care coboară treptat spre sud-est între „Valea Crișanului" și sat. Deși în literatura

[13] Cf. J. Kádár, *op. cit.*, vol. V, p. 444. Între toponimele culese în 1864 de lingvistul Fr. Pesty există și o parte de hotar cu numele „Dumbrava" „... pe vîrful căreia, în decada a cincea a secolului trecut, au fost aflate într-un vas de lut de către un localnic un pieptene de aur, brățări și monede de argint. Pieptenul a fost vîndut la Cluj, iar celelalte obiecte au ajuns la Sibiu ...". Nu este cu totul exclus ca tezaurul să fi aparținut epocii dacice.

[14] Vezi: J. Kádár, *op. cit.*, vol. V, p. 455; *ErdRep*, p. 237—238, nr. 32.

[15] Asupra acestui deal, suspect după nume, Tr. Mureșan ne-a atras atenția, pentru care îi mulțumim și pe această cale.

https://biblioteca-digitala.ro

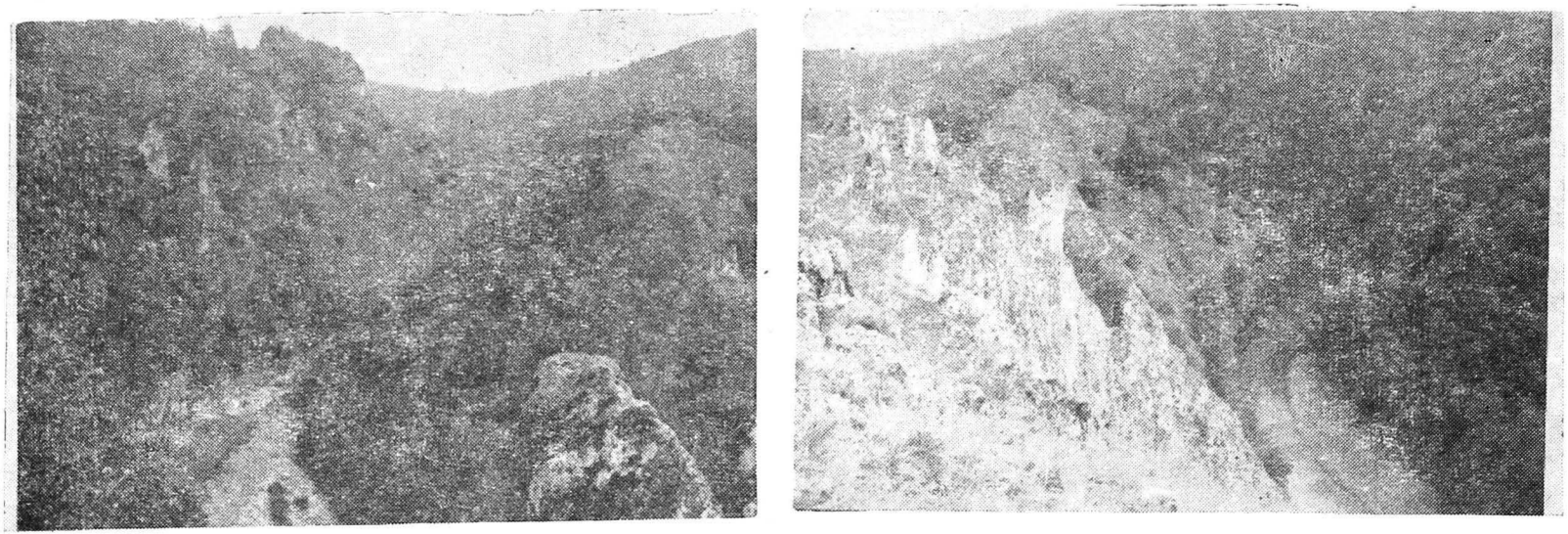

Fig. 4 — Punctul „Cetățeaua" de la Sălnița. În dreapta începutul defileului rîușorului Lăpuș; în stînga continuarea meandrului săpat adînc în calcar eocenic (pe schița-hartă marcată cu nr. 8).

https://biblioteca-digitala.ro

de specialitate se semnalează ca provenind din partea de hotar „Cetățele" niște fragmente ceramice din eneolitic, zgrunțuroase[16], noi nu am reușit să aflăm nici o urmă arheologică.

c) După afirmația localnicilor, și în partea de hotar numită „Grădini" ar fi existat ceva pe vremuri, noi însă, vizitînd-o, nu am reușit să depistăm nimic.

4) GÎLGĂU (jud. Sălaj, pe schița-hartă nr. 23—24). *a—b*) Deși după spusele locuitorilor comunei în părțile de hotar „Preluci" (care se înalță la nord-est de localitate) și „Pe față" (situată la sud-est de comună) ar fi fost vetrele satului vechi[17], nu am reușit să găsim vreo urmă arheologică.

c) În mica, dar interesanta colecție școlară din localitate se păstrează patru topoare șlefuite de piatră, perforate, dintre care două provin din locuri neprecizate, al treilea de la Gîlgău (partea de hotar „Valea Poienii"), iar al patrulea de la Gostila (com. Gîlgău)[18]. Ele par a fi tîrzii, datîndu-se din perioada de tranziție spre epoca bronzului sau chiar din această ultimă epocă.

5) FODORA ROMÂNĂ (com. Gîlgău, pe schița-hartă nr. 12—14). Pe dealurile „Virful Cetății" (489 m), „Chelemenescu" (respectiv „Călmănescu") și „Fața cea Brudărească" (toate situate la o mai mică sau mai mare distanță spre sud-vest de centrul satului), pomenite în literatura de specialitate[19] ca locuri de descoperire, nu am reușit cu ocazia vizitei noastre făcute în grabă să dăm de inventare arheologice.

6) ȘIMIȘNA (com. Rus, jud. Sălaj, pe schița-hartă nr. 15—16). *a—b*) Pe înălțimile dominante (cu o priveliște minunată în toate direcțiile) a „Cetățelelor" (600 m), precum și a conului „Țucluiului Șimișnei" care se află la răsărit de sat, la o depărtare de aproximativ 2200, respectiv 800 m de biserică, nu se văd nici cele mai mici urme arheologice. Pe versantul de est, abrupt, al culmei „Cetățelelor" se aliniază mai multe movile, de tip glîmeie „produse" de alunecări masive de teren.

7) RUS (jud. Sălaj, pe schița-hartă nr. 25). Pe vîrful mamelonului înalt de deal, numit „Citera" (455 m), situat la vest de centrul comunei, deal care domină întregul sector de sud-nord al văii Someșului între Rus și Bizușa, nu am avut ocazia să descoperim nimic interesant din punct de vedere arheologic.

8) BUZAȘI (com. Ileanda, jud. Sălaj, pe schița-hartă nr. 17). „Cetatea Pintii", care se află puțin spre nord-vest de jumătatea distanței între Rus și Buzași, este de fapt o văioagă adîncă, un canion-miniatură, săpat în straturile de gresie sau conglomerat oligocene, cu niște văgăuni pitorești, excepționale pentru ascunziș, folosite, probabil, de ceata lui Pintea Viteazul; vestigii arheologice însă nu am depistat[20].

9) CLIȚ (com. Băbeni, jud. Sălaj, pe schița-hartă nr. 18) — „Cetățeaua". Cercetarea vîrfului de deal împădurit, ascuns într-o vale laterală din stînga rîului, de formă conică, cu acest nume „promițător", situat la sud de sat, la o distanță

---

[16] *ErdRep*, p. 69, nr. 63.

[17] J. Kádár, *op. cit.*, vol.III, p. 501, 512.

[18] Mulțumim și aici în mod deosebit pentru amabilitatea cu care tovarășa profesoară Margareta Lar ne-a arătat obiectele colecției școlare de la Gîlgău, fundată de dînsa.

[19] J. Kádár, *op. cit.*, vol. III, p. 458; *ErdRep*, p. 207, nr. 16.

[20] M. Roska trece partea de hotar amintită la comuna Rus (cf. *ErdRep*, p. 214, nr. 67), iar ca provenind de la locul „Cetatea Pintii" pomenește material ceramic. Nu este imposibil ca, de fapt, să fie vorba de terasa amintită în lucrarea de față, la punctul nr. 3, ea fiind în nemijlocita apropiere a peretelui de stîncă cu numele citat.

https://biblioteca-digitala.ro

de circa 1200 m de biserica satului (socotit în linie dreaptă), în stînga „Văii (pitorești) a Cliţului", nu a dat nici un rezultat. Vîrful (aplatizat?), cu un diametru de circa 35 m, nu are nici elemente de întărîtură, nici urme de caracter arheologic, cu toate că prin șaua foarte îngustă, mai joasă cu aproximativ 15 m, ar fi fost extrem de ușor de apărat. Poate a fost un loc de refugiu al populației satului actual, în vremuri de restriște.

*

Cu cele prezentate mai sus am dorit să contribuim la completarea unei hărți arheologice viitoare a văii Someșului. Așezările descoperite recent și cercetate de noi numai la suprafață, databile în diferite epoci, dar mai ales în timpul orînduirii societății primitive, nu modifică esențial tabloul cunoscut și pînă acum prin studierea zonei din punct de vedere al istoricului așezărilor, obținut prin fixarea celor mai felurite descoperiri pe harta arheologică a acestui colț de țară. Dacă proiectăm pe o hartă fizică așezările depistate cu ocazia investigațiilor noastre, putem constata că spațiul ocupat în epoca bronzului, față de cunoștințele dinaintea efectuării perieghezelor noastre, se extinde ușor spre nord-vest prin depistarea așezării de înălțime cu material de tip Wietenberg de pe coama dominantă a Prîsnelului (de vest). Un alt punct nou, mai însemnat, cîștigat prin cercetările noastre din 1968—1969, este și acela de la Lemniu-„Știubei", care, după cum ne-am putut convinge, a oferit material mai important, aparținător la două epoci: (probabil) primei vîrste a fierului și sfîrșitului perioadei migrațiilor (secolele IX—X ?), fiind, poate, în legătură directă cu posibilitatea trecerii mai ușoare din Valea Bîrsăului, adică dinspre Depresiunea Baia Mare, în valea Someșului (sectorul Răstoci-Dej). În ceea ce privește nașterea și caracterul celorlalte stațiuni descoperite, din punctul de vedere al metodei chorologice se va putea spune mai mult numai pe baza unor studii serioase geomorfologice și antropogeografice, combinate cu rezultatele unor săpături arheologice efectuate cu competență și din acest punct de vedere.

ISTVÁN FERENCZI

BEITRÄGE ZUR ARCHÄOLOGISCHEN TOPOGRAPHIE DES SOMEȘ-TALS (IM ABSCHNITT VAD-SURDUC)

(Zusammenfassung)

In den Jahren 1968—1969 und 1971 hat der Verfasser systhematische Geländeforschungen unternommen um die Frage der Verteidigung der römischen Grenze aus dem Norden der Provinz Dazien eingehend studieren zu können. Bei dieser Gelegenheit hatte er in Übereinstimmung mit der Notwendigkeit einer vollständigen Erforschung der genannten Gegend einen schmälern oder breitern Landstreifen auf beiden Ufern des vereinten Someș durchwandert. Obwohl in erster Reihe die Auffindung verschiedener Elemente des römischen Verteidigungssystems (Burgen. Türme und andere Spuren militärischen Charakters) verfolgt wurde, blieb auch das Aufsuchen anderer Stellen im Augenschein behalten, was zur genauen archäologischen Erforschung dieser Gegend führte. Mit der vorliegenden Abhandlung versucht der Verfasser einen Beitrag zur spätern Ausarbeitung einer archäologischen Karte des Someș-Tals zu bringen.

https://biblioteca-digitala.ro

Die neuentdeckten Siedlungen, welche vom Verfasser nur an der Oberfläche erforscht wurden und verschiedenen Perioden, vorallem der Urgemeinschaft angehören, bringen keine wesentliche Änderungen im bisherbekannten archäologischen Bild. Wenn die bei dieser Gelegenheit entdeckten Siedlungen auf eine physische Landkarte aufgetragen werden, läßt sich aufgrund der Wietenbergsiedlung von der Prîsnel-Anhöhe feststellen, daß der in der Bronzezeit bewohnte Raum sich etwas nach Nord-Westen ausdehnt. Eine neuere bedeutende Fundstelle die (wahrscheinlich) zwei Epochen, der Hallstatt- und Ende der Völkerwanderungzeit (IX—X. Jh.) angehört, befindet sich bei Lemniu. Was die Herkunft und Charakter der andern Funde anbetrifft, läßt sich nur vom Standpunkt der chorologischen Methode aufgrund eingehender geomorphologischen und anthropogeographischen Untersuchungen — ergänzt mit kompetenten archäologischen Grabungen—Näheres ermitteln.

https://biblioteca-digitala.ro

OBSERVAȚIUNI FAUNISTICE ASUPRA MORMÎNTELOR SCITICE DIN NECROPOLA DE LA OZD

Necropola de la Ozd este constituită din 16 morminte de inhumație, din care 14 au fost studiate în anii 1965—1968, iar 2 descoperite în 1938—1939 au fost distruse.

Materialul faunistic cercetat este constituit din oase de ofrandă de carne, ce provin din 10 morminte (M. 4; M. 5; M. 6; M. 7; M. 8; M. 9; M. 11; M. 13; M. 14; M. 15). Restul mormintelor fie că nu conțin oase de ofrandă (M. 10; M. 12; M. 16), fie că ele au fost distruse în mormintele descoperite incidental.

Descrierea materialului faunistic

1. Mormîntul Nr. 4 (bărbat) conține o tibia de ovină.

2. Mormîntul Nr. 5 (bărbat) conține fragmente de ileum, femur și tibia de bovine.

3. Mormîntul Nr. 6 (copil de sex feminin în vîrstă de circa 6 ani) conține un fragment de humerus de iepure sălbatic, cu urme de oxizi de bronz. Menționăm că fragmentul s-a găsit în vecinătatea unei brățări de bronz.

4. Mormîntul Nr. 7 (bărbat) conține un astragal de bovină.

5. Mormîntul Nr. 8 (femeie) conține fragmente de coxal și femur, ovine.

6. Mormîntul Nr. 9 (femeie) conține fragmente dintr-o tibia de ovină situată în vasul de ofrandă și un incisiv de iepure sălbatic găsit lîngă schelet.

7. Mormîntul Nr. 10 (femeie) conține un fragment de femur de ovină.

8. Mormîntul Nr. 13 (femeie) conține un fragment de coxal și unul de tibie de ovină.

9. Mormîntul Nr. 14 (bărbat) conține fragmente de coxal și tibia și un astragal de bovină, precum și un fragment de femur de ovină.

10. Mormîntul Nr. 15 (femeie) conține un fragment de tibia de ovină.

În total au fost identificate în cele 10 morminte cercetate un număr de 19 oase întregi sau fragmente de oase, aproape toate provenite de la ofranda de carne. În urma calculării indicelui procentual pentru fiecare specie, în raport de numărul total de piese osoase, se constată că cele mai numeroase oase de la ofranda de carne provin de la specia ovină (47,8%), urmat de specia bovină (42,1%). Cu totul accidental și numai în două morminte au fost găsite și oase de animal sălbatic (10,1%).

În toate mormintele orfanda de carne a fost constituită din porțiuni ale membrului pelvin (regiunea fesieră, a coapsei și a gambei). Menționăm că în nici un mormînt nu s-au găsit oase de porc și cabaline.

https://biblioteca-digitala.ro

Discuţii

Studiul arheologic al necropolei de la Ozd, întreprins de către V. Vasiliev şi A. Zrínyi (1974) ne-a furnizat date importante în ceea ce priveşte inventarul şi elementele de rit şi ritual funerar, ceea ce ne-a permis să încercăm formularea unor ipoteze asupra semnificaţiei social-economice a ofrandei de carne şi să reliefăm unele aspecte legate de creşterea şi exploatarea animalelor domestice în epoca respectivă.

După caracteristicile inventarului funerar, necropola de la Ozd datează din perioada scitică timpurie (începutul sec. VI î.e.n.). Această afirmaţie, credem noi, este susţinută şi de către caracteristicile ofrandei de carne, care în această epocă se compunea în cea mai mare parte din ovine şi bovine şi rar din cabaline. Aceasta ca urmare a faptului că în epoca respectivă dezvoltarea economico-socială a triburilor scitice era încă destul de slabă.

Faptul că în nici unul din mormintele cercetate nu am găsit oase de porc este semnificativ şi ne face să credem că triburile din zona Ozd erau nomade sau seminomade. Prezenţa acestor animale în comunităţile umane presupune existenţa unei vieţi sedentare, deplasările dese, specifice triburilor nomade, fiind incompatibilă cu creşterea acestei specii.

În ceea ce priveşte ofranda de carne de cabaline, neîntîlnită de noi în mormintele necropolei de la Ozd, dar semnalată pe teritoriul Transilvaniei în mai multe locuri ca: Cipău (K. Darnay — 1909), Teiuş (K. Horedt — 1953), Bratei, Bartolomeu-Braşov, Şaroş-Sonde, îşi poate găsi explicaţia economică. În epoca scitică timpurie calul reprezenta o însemnată valoare economică şi de utilitate, fiind unicul mijloc de locomoţie rapidă folosit de către triburi în campaniile lor războinice.

După modul de repartizare a ofrandei de carne în morminte, se constată că în cele de femei predomină oasele de ovine, iar în cele de bărbaţi oasele de bovine şi, cu unele excepţii, şi oasele de ovine. O situaţie similară se întîlneşte şi în mormintele de la Teiuş şi Blaj. Acest fapt ne permite să formulăm o dublă ipoteză: de ordin social şi economic.

Din punct de vedere social triburile scitice, în epoca timpurie, se găseau în faza de patriarhat, în care autoritatea bărbatului era predominantă. Acestuia, ca şef şi stăpîn absolut al familiei, i se jertfea un animal mai valoros (bovină) ca semn al recunoaşterii autorităţii sale. Femeii scite, situată pe o treaptă inferioară în organizaţia socială a tribului, i se făcea un ospăţ funerar mai redus şi i se depunea în mormînt o ofrandă de carne, constînd dintr-un animal mai mic.

Existenţa ofrandelor de carne, diferenţiate în raport de sex, mai poate avea şi o explicaţie de ordin economic. Ovinele fiind animale docile, uşor de crescut, puţin pretenţioase la hrană şi cu producţii legate de specificul muncii femeilor, creşterea şi exploatarea lor a fost probabil încredinţată acestora, devenind cu timpul o ocupaţie specifică în cadrul familiei şi tribului. În sprijinul acestei ipoteze vine şi existenţa constantă în mormintele de femei a fusaiolelor, unelte pentru torsul lînii. În afara ocupaţiilor războinice, în perioadele de pace, bărbaţii

https://biblioteca-digitala.ro

se ocupau cu creșterea și exploatarea bovinelor, îndeletnicire care cere forță fizică. În plus, bovinele erau folosite și la tracțiune pentru deplasările pe care le făceau mereu aceste populații nomade. Herodot, descriind viața sciților, arată că aceștia își transportau familiile și avutul în care mari, compartimentate, trase de boi.

Puținele resturi de animale sălbatice găsite în mormintele de femei (M. 6 și M. 9) pot avea o dublă semnificație: fie ca obiecte de podoabă sau amulete (restul de humerus de iepure din M. 6, care presupunem că a fost atașat la brățara de bronz), fie ca ofrandă de carne. Dacă luăm în considerație cea de a doua posibilitate, trebuie să facem remarca, de altfel destul de evidentă, că vînatul nu constituia decît un mijloc ocazional de procurarea hranei. Personal înclinăm să credem că prima ipoteză este cea mai veridică.

Concluzii

Fără a avea pretenția unei cercetări exhaustive, care să elucideze în totalitate aspectele zooeconomice și sociale ale vieții sciților din Transilvania, în epoca timpurie, observațiile noastre, făcute pe un număr redus de piese osoase, nu ne permit să formulăm, după părerea noastră, concluzii valabile decît cel mult pentru necropola de la Ozd.

1. Creșterea și exploatarea ovinelor era o ocupație pastorală principală a triburilor scitice, ea fiind încredințată femeilor.

2. Bovinele erau crescute și folosite ca animale de producție, dar mai ales pentru tracțiune. Cu aceasta se ocupau mai mult bărbații.

3. Cabalinele fiind animale cu valoare economică însemnată și principal mijloc de deplasare rapidă pentru campaniile războinice ale sciților, nu erau sacrificate și folosite ca ofrandă de carne.

4. Creșterea porcinelor nu era o ocupație compatibilă cu viața nomadă.

P. GEOROCEANU — M. GEOROCEANU — C. LISOVSCHI-CHELEȘANU

BIBLIOGRAFIE

1. Darnay, K. 1909. *Archaeologiai Értesitő*, Budapest, XXIX, p. 165, citat din V. Vasiliev, 1972, *Necropola scitică de la Blaj.*

2. Horedt, K. 1953. *Materiale*, I, pag. 800.

3. Herodot. 1961, vol. I, cartea IV. București, Editura științifică.

4. Vasiliev, V. 1972. *Necropola scitică de la Blaj. Apulum*, X, p. 20—64.

5. Vasiliev, V. și col. 1973. *Două morminte scitice descoperite la Teiuș. Sargetia*, X, p. 27—43.

6. Vasiliev, V., A. Zrínyi. 1974. *Necropola scitică de la Ozd. File de istorie*, III, p. 89—137.

https://biblioteca-digitala.ro

OBSERVATIONS SUR LA FAUNE DES TOMBEAUX SCYTHIQUES DE LA NÉCROPOLE DE OZD

(Résumé)

On a étudié les restes de faune de 10 tombeaux de la nécropole scythique des alentours du village d'Ozd (Dép. Mureş), constitués des os provenant des offrandes rituelles de viande. La grande majorité des restes appartiennent à l'espèce ovine (47,8%) et elle se trouvent généralement dans les tombeaux des femmes. Dans ceux des hommes prédominent les os bovines (42,1%). En deux tombeaux on a découvert des os d'animaux sauvages aussi (de lièvre).

La signification de l'offrande de viande, outre le fait qu'elle représente un rite funéraire, peut avoir une double explication: l'une d'ordre social, l'autre économique. Au point de vue sociale, c'était à l'homme, chef de famille, qu'on faisait un festin funéraire plus riche et une offrande de viande provenant d'un animal plus valeureux (bovin). Pour la femme l'offrande de viande était moins valeureuse (ovine). L'explication d'ordre économique est fondée sur la division du travail à l'intérieur de la famille et du tribu. Les femmes s'occupaient de l'élevage des ovins, tandis que les hommes élevaient les bovins. Les os de lièvre étaient employés comme parures ou amulettes.

https://biblioteca-digitala.ro

APEDUCTUL ANTIC DE LA *CALLATIS*

Aprovizionarea cu apă potabilă a navelor a constituit, întotdeauna, indiferent de epoca istorică dată, o problemă destul de dificilă[1]. Aparentul paradox de „căutare a apei potabile într-un mediu al apelor"[2] este explicat prin faptul că în decursul unei perioade de navigație organismului uman îi este indispensabilă această substanță vitală, care nu poate fi suplinită, decît în rare cazuri[3], cu apa puternic sărată a mării.

În cele ce urmează vom face referiri privind depistarea unui apeduct antic la *Callatis* și rolul acestuia pentru aprovizionarea (facerea plinului)[4] cu apă potabilă a corăbiilor străvechi care acostau în acest important port al Pontului Euxin. Din studiul epavelor aflate sub apă în portul *Callatis*[5], a navei descoperită la Marsilia de scafandrii francezi sau după reconstituirea corabiei lui *Pytheas*, reconstituire datorată cunoscutului cercetător F. Lallemand[6], rezultă că ambarcațiunile antice aveau amenajări speciale pentru păstrarea apei potabile necesare unui îndelungat voiaj maritim. Apa era ambarcată[7] la bord fie în amfore[8], fie în compartimentele etanșe din cală, construite special în acest scop[9], ea fiind apoi distribuită rațional, astfel ca provizia să ajungă pentru întreaga perioadă de navigație sau pînă la viitorul punct de aprovizionare.

---

[1] Strabo, II, 3, 4; B. Kozlowski, *Istoricul navei*, București, 1960, p. 39—106; G. Scurtu, *Asigurarea hidrografică a navigației maritime*, București, 1963, p. 6—22 etc.

[2] J. Richard, *L'océanographie*, Paris, 1907, p. 130—137; P. I. Bărbuneanu, *Mările și oceanele pămîntului*, ed. II, București, 1967, p. 285—300; C. S. Antonescu, *Marea*, București, 1968, p. 32—44; C. Bondar, *Marea Neagră*, București, 1973, p. 201—218 ș.a.

[3] Aceste cazuri rare se referă la expedițiile vikingilor sau la cîteva experiențe ale lui A. Bombard (*Naufragé volontaire*, Paris, 1958) și C.S. Antonescu (*Mamifere din mări și oceane*, București, 1966, p. 81), care au avut drept scop demonstrarea că în anumite condiții omul poate folosi apa sărată a mării pentru potolirea setei. Dealtfel, pentru cetacee această apă este potabilă (cf. C.S. Antonescu, *Mamifere* ..., p. 81 și 88—99).

[4] Expresie marinărească ce definește cantitatea totală de apă pe care o poate lua o navă la plină încărcare (vezi *Lexiconul maritim englez-român*, București, 1971, s.v. *topping up quantity*).

[5] Cercetări subacvatice efectuate de C. Scarlat și V. Cosma în anul 1966.

[6] F. Lallemand, *Pytheas*, București, 1965.

[7] În limbaj marinăresc „ambarcare" înseamnă „încărcare" (vezi *Lexiconul maritim* ..., s.v. *embarkation*).

[8] F. Lallemand, *op. cit.*, p. 47—48; V. Canarache, *Importul amforelor stampilate la Istria*, București, 1957, p. 5—19 și 31—39.

[9] Primele ambarcațiuni străvechi erau foarte simple, fără punți și compartimente. Între secolele VI—I î.e.n. tehnica construcției corăbiilor se dezvoltă foarte mult, navele mari primesc amenajări speciale, ca de pildă, compartimentele care aveau rol și de balast (cf. B. Kozlowski, *op. cit.*, p. 38—90).

https://biblioteca-digitala.ro

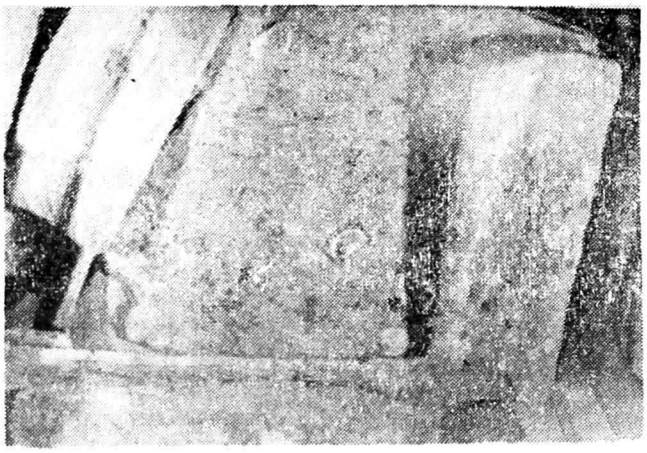

Fig. 1 — Fragmente din apeduct descoperite printre ruinele submerse ale portului *Callatis*.

Despre traseul apeductului de la Mangalia, a cărui porțiune finală am identificat-o în zona maritimă[10], în anii 1967—1968, dovezile au fost adunate și definite de abia în 1974[11]. Aceasta se datorează poate și faptului că scurtele porțiuni de apeduct care porneau de sub apă (fosta zonă emersă[12]) către țărmul actual[13], indicau eronat direcția nord, investigațiile noastre pentru căutarea izvoarelor și traseul acestuia fiind, astfel, greșit îndreptate spre terenurile înalte[14] de lîngă cetatea *Callatis*, fără a se bănui existența lor la 11,6 km spre vest, în capătul actualului lac Mangalia (în antichitate fost estuar)[15]. Apoi, numeroasele canale sau jgheaburi zidite din plăci de piatră (astăzi parțial conservate), fragmentele de ceramică ale unor conducte[16] (fig. 1), descoperite deasupra cheurilor portului antic[17] (acum submers)[18], scoteau în evidență utilitatea unei aducțiuni artificiale pentru aprovizionarea cu apă a corăbiilor.

---

[10] Cercetările submarine proprii au dus la descoperirea unor porțiuni de apeduct, care astăzi sînt expuse în Muzeul Marinei Române din Constanța.

[11] Cercetarea și identificarea întregului traseu al apeductului a fost efectuată de C. Scarlat și M. Pavel.

[12] Digurile portului *Callatis* sînt actualmente sub apă în așa-numita „fostă zonă emersă", zonă care se afla în epoca antică deasupra nivelului M. Negre.

[13] J. Richard, *op. cit.*, p. 38—65; L. B. Ruhin, *Bazele litologiei*, ed. II, București, 1966, p. 257—280; P. I. Bărbuneanu, *op. cit.*, p. 347; C. Scarlat, *Fenomene hidrometeorologice, hidrobiologice, geologice, care au determinat imersiunea porturilor antice Callatis, Tomis, a țărmului și a unor porțiuni mari din cetăți*, în *Almanahul turistic*, 1974, p. 170—173; C. Scarlat, *Studiu asupra modificării conturului țărmului*, sub tipar la *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, București, 1976.

[14] În această zonă, pe o rază de 5—8 km², majoritatea izvoarelor sînt de natură sulfuroasă. Cercetări proprii (1964—1968) și ale Institutului Geologic din București (1960—1973). Cf. și C. Preda, *Callatis*, București, 1963, p. 26—27.

[15] C. Brătescu, *Lacul Mangalia*, București, 1915; C. Scarlat, *Căi navigabile de acces în interiorul vechiului teritoriu geto-dac din Dobrogea*, sub tipar la *Muzeul Național*, IV, București, 1977.

[16] Colecția de vestigii arheologice submarine a fost donată de C. Scarlat Muzeului Marinei Române din Constanța.

[17] C. Scarlat, *Portul antic Callatis, cercetări de arheologie submarină*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 529—540.

[18] Sub nivelul actual al mării (în epoca antică aceste vestigii au fost emerse, deci se găseau la suprafață).

https://biblioteca-digitala.ro

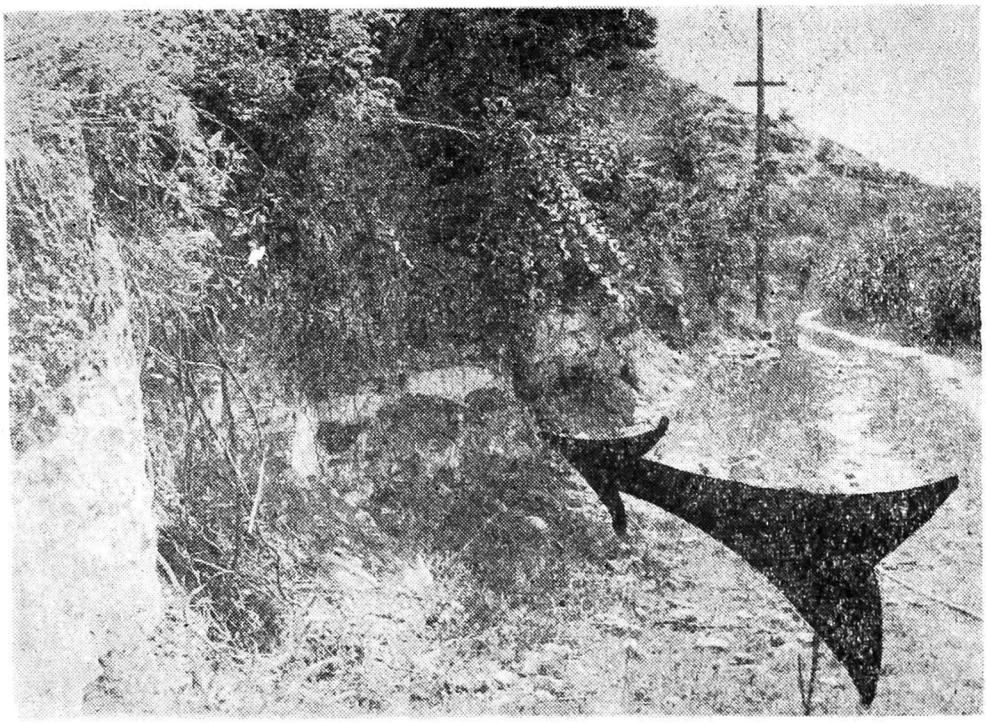

Fig. 2 — Porțiune din apeduct săpată sub stîncile de pe malul lacului Mangalia.

În 1968 am putut depista o nouă ramificație a apeductului[19] în zona cheurilor acoperite de apă din lacul Mangalia, iar doi ani mai tîrziu, cu ocazia construirii unui drum pe latura de nord (opus satului Limanu) a amintitului lac, s-a constatat că malul stîncos al acestuia a fost consolidat de o construcție veche, care s-a făcut remarcată după dizlocarea straturilor de pămînt. Astfel, în 1974 am reușit să identificăm cu certitudine, sub stîncile abrupte din zona noii artere de comunicație, un apeduct (fig. 2—3), de construcție asemănătoare cu cel găsit în regiunea maritimă a portului *Callatis* în anii 1967—1968, de fapt una și aceeași lucrare hidrotehnică de proporții.

Traseul ingeniosului edificiu de aducțiune a apei este orientat către portul antic, urmînd fidel malul nordic, înalt, al lacului Mangalia. El pornește din extremitatea vestică a lacului, din zona izvoarelor cu apă dulce de la Hagieni, îndreptîndu-se spre mare. Apeductul are o lungime de 11,6 km, cu o diferență totală de nivel (poziția izvoarelor față de nivelul mării) de 37 m, iar înclinarea pantei de scurgere a apei prin canalul zidit fiind variabilă în amonte. În prima porțiune de la izvoare ductul lui este întrerupt, lucru care credem că pledează fie pentru o coborîre a apei în trepte prin bazine de acumulare, fie printr-un traseu sinuos pe marginea văilor interioare, mult mai lung, cu înclinare constantă. Cert este însă faptul că în zona drumului, unde apeductul a fost dezgropat în întregime pe o lungime de 800 m (la jumătatea distanței dintre izvoare și punctul final din portul antic), înclinarea pantei este de 0'42", deci foarte lină, menținîndu-se aceeași la valoarea respectivă. La o distanță de 5 km de la țărmul mării spre vest, apeductul este situat la 1,1 m deasupra nivelului lacului

[19] C. Scarlat, *Portul antic Callatis* ..., fig. 5 (vezi danele din lacul Mangalia).

https://biblioteca-digitala.ro

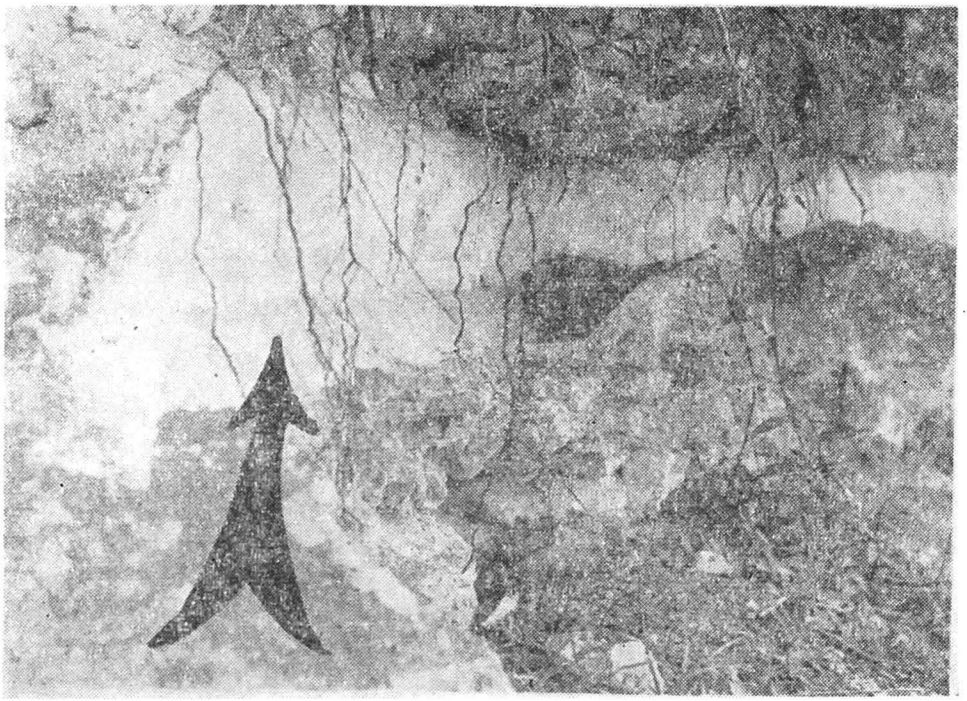

Fig. 3 — Detaliu din traseul apeductului pe marginea lacului Mangalia.

Mangalia. Dealtfel, pentru aceste măsurători am avut în vedere determinările topografice și poziția cheurilor antice din extremitatea maritimă, zona portuară antică fiind submersă și aflîndu-se cu 2—3 m mai jos față de actualul țărm. Acest fenomen este datorat atît ridicării nivelului Mării Negre, cît și eroziunilor malului produse de valuri[20].

Este interesant de remarcat faptul că diferențele de nivel măsurate în teren cu înclinometrul corespund cu cele rezultate din calculele pe hîrtie. Astfel, dacă se notează cu α unghiul de pantă, cu a, respectiv a_1 lungimea pantei de scurgere a apei (ipotenuza), cu b și b_1 orizontala locului la nivelul superior, situată la 5 km de capătul final al apeductului (cateta mare) și cu c și c_1 înălțimea (cateta mică) se obțin relații matematice pentru două zone de măsurători în teren: una, pe distanța de 5 km (zona extremă) și cealaltă de 800 m (zona intermediară). Relațiile se verifică reciproc astfel: a) pentru porțiunea de apeduct în care construcția se păstrează (800 m) fără degradările ce întrerup urmărirea terenului, în zona centrală (fig. 4a), cu valorile măsurate: $a = 800$ m, $c = 0{,}180$ m, conform teoremei sinusurilor $c = a \cdot \sin \alpha$, rezultă că $\sin \alpha = \frac{c}{a} = \frac{0{,}180}{800} = 0{,}00022$, de unde în tabelele matematice[21] pentru $\sin \alpha = 0{,}00022$ îi corespunde o valoare a unghiului α de 0′42″; b) pentru lungimea finală de 5 km (de la zona centrală la extremitatea apeductului, fig. 4b), diferența de nivel va fi conform elementelor:

[20] O. Șelariu, *Studiu asupra oscilațiilor de nivel la Constanța*, în vol. omagial închinat lui C. Brătescu, București, 1965, p. 105—111; P. I. Bărbuneanu, *op. cit.*, p. 347—349; C. Scarlat, *Studiu ...*, sub tipar la *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, București, 1976.

[21] Vezi *Manualul inginerului*, I, București, 1965, p. 60 (coloana *sin*, cu interpolare între 0,00029 și 0,00022).

https://biblioteca-digitala.ro

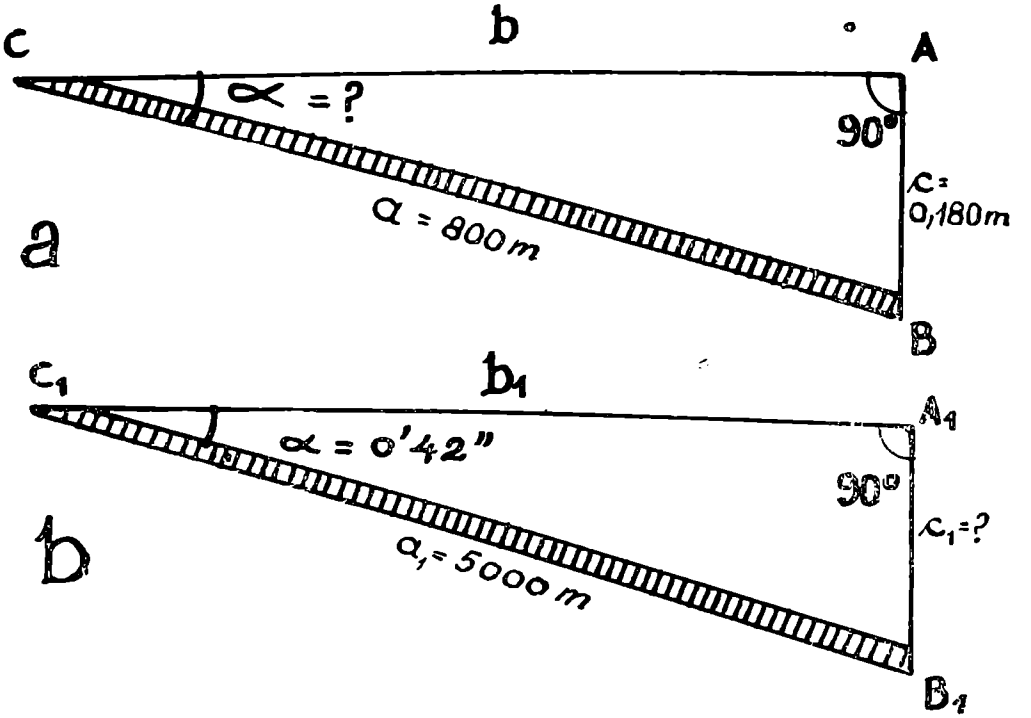

Fig. 4 — a, Schiţa de calcul a înclinării pantei apeductului pentru zona intermediară (800 m); b, Schiţa de calcul a înclinării pantei apeductului pentru zona extremă (5 km).

$c_1 = a_1 \cdot \sin \alpha = 5000 \cdot 0{,}00022 = 1{,}1$ m. Nu putem şti ce calcule matematice anîice au fost întrebuinţate la edificarea apeductului, dar este cert că uniformitatea pantei (atît sectorul continuu, cît şi cel ce presupune trepte sau sinuozităţi) indică o tehnică de construcţie destul de avansată.

Din studiul pantei apeductului rezultă că el era conceput să dirijeze apa potabilă către port. Nu se exclude însă nici posibilitatea, deşi, deocamdată, nu există dovezi, ca şi oraşul *Callatis*, situat la nord de radă şi la un nivel cu 15 m[22] mai ridicat decît extremitatea apeductului, să fi fost alimentat parţial de aceeaşi sursă cu apă dulce de la Hagieni (37 m altitudine). Această ipoteză este plauzibilă, ţinîndu-se seama, pe de o parte, că în zonele apropiate cetăţii toate izvoarele sînt de natură sulfuroasă, iar, pe de altă parte, diferenţa de nivel şi debitul mare al apei ce curgea prin apeduct[23] (77.760 m^3/zi, în cazul că sursa de la Hagieni era captată în partea superioară într-un bazin de acumulare sau 38.880 m^3/zi debit mijlociu şi 19.440 m^3/zi debit mic, în situaţia că izvoarele erau direct dirijate în apeduct) pot asigura alimentarea simultană a radei şi a oraşului *Callatis*[24].

[22] Determinări topografice proprii în anul 1970.

[23] Bibliografia pentru calcularea debitului de apă (cantitatea de lichid care trece printr-o secţiune transversală în unitatea de timp): P. Iancu, *Sisteme hidraulice navale*, Bucureşti, 1963, p. 265—298; P. Brădeanu, *Mecanica fluidelor*, Bucureşti, 1973, p. 52—131; E. Trofin, *Hidraulică şi hidrologie*, Bucureşti, 1974, p. 47—180 etc.

[24] Ipotetic, aprovizionarea cu apă potabilă a oraşului *Callatis* putea fi asigurată printr-o ramificaţie trasă din apeduct, vizînd, astfel, principiul vaselor comunicante sau prin amenajarea unui bazin de acumulare în partea sudică a cetăţii.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 5 — Detaliu (secțiune transversală) privind ductul apeductului din zona de pe malul lacului Mangalia.

Pe scurt, se cuvine să vorbim despre tehnica de construcție a apeductului descoperit la Mangalia. În secțiune transversală el este de formă aproximativ patrulateră (fig. 5), cu latura de 33 cm. Pe ductul său, la suprafață, acolo unde stîncile sînt compacte, meșterii antichității au cioplit jgheabul direct în piatră (fig. 6), acoperindu-l cu plăci bine rostuite și etanșe, legate cu mortar de culoare albă, iar în porțiunile unde malul lacului Mangalia este argilos s-au întrebuințat segmente de canal zidite tot din plăci stîncoase ecarisate, prinse cu mortar și a căror lungime variază între 0,50—1,30 m. Astăzi, datorită construirii drumului modern pe malul de nord al lacului Mangalia, din apeduct nu s-au mai păstrat decît cîteva fragmente, ele constituind elemente naturale de rezistență pentru consolidarea peretelui acestei artere de comunicație.

În linii generale, traseul apeductului a putut fi reconstituit (fig. 7). El pornește, după cum am amintit, din regiunea izvoarelor cu apă potabilă de la Hagieni, urmează fidel malul nordic al lacului Mangalia, trece prin apropierea băilor

https://biblioteca-digitala.ro

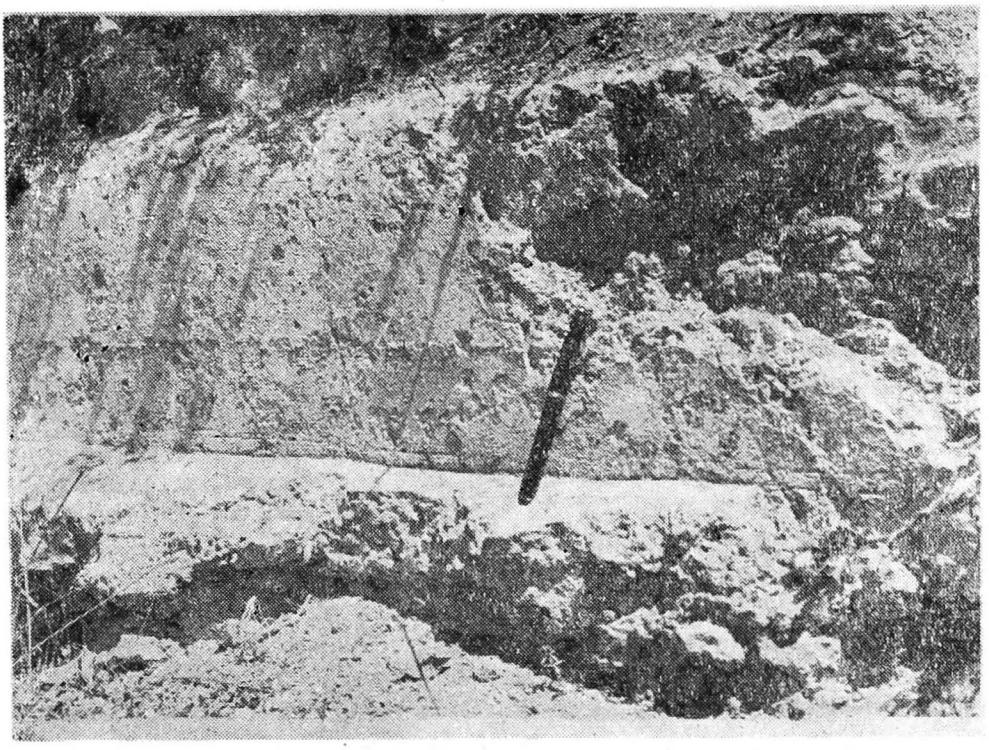

Fig. 6 — Canalul apeductului din malul stîncos al lacului Mangalia.

romane[25] ale căror urme se află în punctul numit „Cheul sulfuros" (aici, probabil, a fost trasă din el o punctie, *punctis*[26]) și ajunge în portul *Callatis*. În zona submersă a radei antice s-au depistat trei ramificații ale apeductului, dar dispunerea danelor lasă să se bănuiască existența a încă două, iar în regiunea cheurilor sînt evidente alte cîteva puncții.

Datarea apeductului de la Mangalia este dificilă de precizat, deoarece se pare că această lucrare hidrotehnică și, în mod cert, portul antic submers sînt construcții mult mai vechi decît perioada romană. Apoi, numeroasele vestigii (resturi de epave, diferite tipuri de ancore, ghiulele de catapulte, bombarde, obiecte ceramice etc.)[27] descoperite în rada portului callatian pe care apeductul îl deservea, aparțin unor epoci istorice diferite (elenistică, romano-bizantină, genoveză, modernă și contemporană), care deși fac dovada de necontestat a navigației neîntrerupte în aceste locuri, sînt elemente ce nu permit o încadrare cronologică sigură. Deci, s-ar putea ca apeductul să fie anterior cuceririi romane, perioadă în care cu certitudine el era folosit. Semnificativ în această privință îl constituie faptul că fără un apeduct aprovizionarea cu apă potabilă[28] a navelor romane într-un timp relativ scurt, în condițiile muncii manuale a sclavilor, era practic de nerealizat, dacă se ține seama că o corabie, cu un deplasament total

[25] Băile au funcționat cu diferite amenajări pînă nu demult. Istoricul lor urmează a fi publicat de către C. Scarlat.

[26] P. Grimal, *Civilizația romană*, I, București, 1973, p. 352.

[27] Vestigiile sînt expuse în sala „Callatis" din Muzeul Marinei Române din Constanța.

[28] Apa de mare nu poate fi întrebuințată nici pentru spălat.

https://biblioteca-digitala.ro

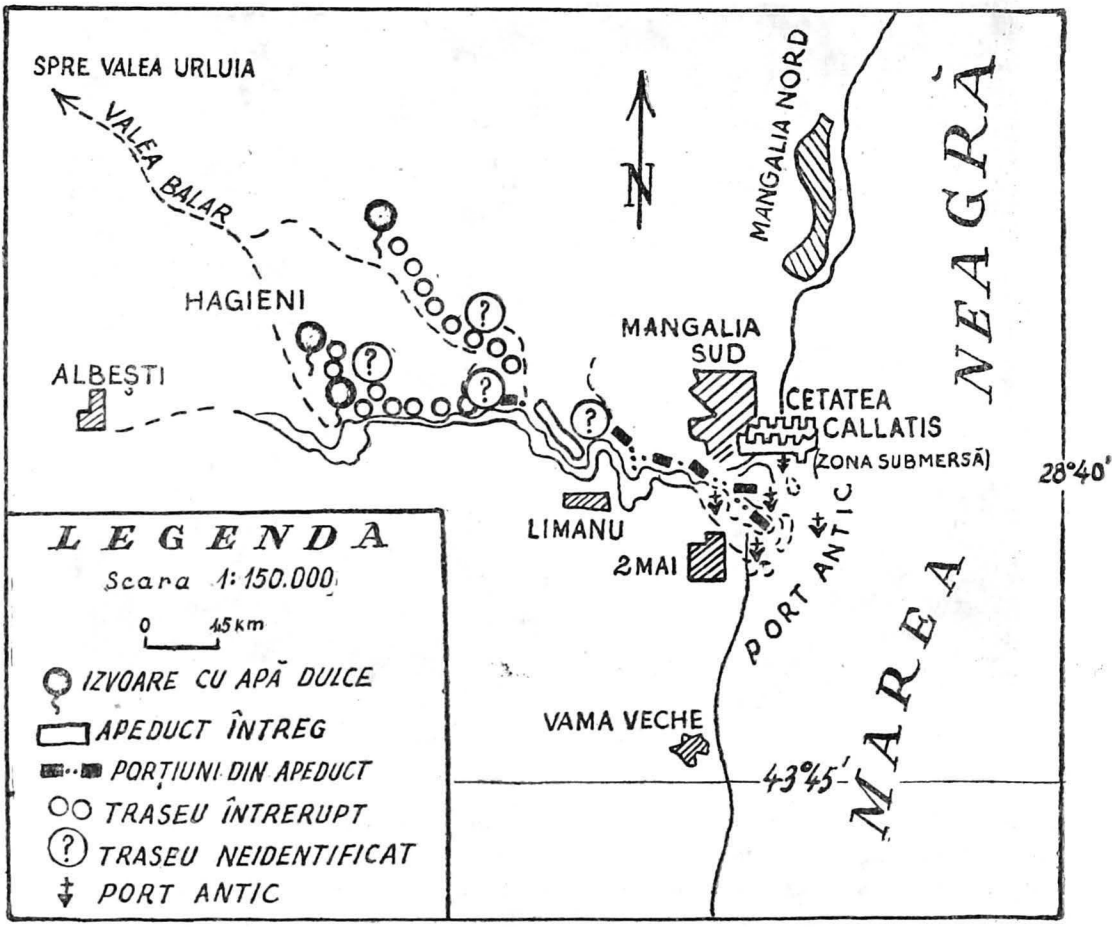

Fig. 7 — Reconstituirea traseului apeductului antic de la *Callatis* (după C. Scarlat).

de 15.000 de amfore[29] (echivalentul a 500 tdw[30]), ambarca aproximativ 20—25 tone de apă (circa 800—1000 de amfore), în cazul vaselor de război[31] această cantitate dublîndu-se.

În lumea romană se cunosc cîteva renumite lucrări ale genului, printre care amintim apeductele *Aqua Appia* (312 î.e.n.), cu o lungime de 16 km, *Anio Vetus* (272 î.e.n.), *Mercia* (144 î.e.n.), *Tepula* (123 î.e.n.), *Iulia* și *Virgo* (19 î.e.n.), *Alsietina*, construit în timpul lui Augustus sau *Claudia* și *Anio Novus*, edificate

[29] Epava unei corăbii grecești din Delos (sec. IV î.e.n.), care a fost descoperită la 60 m adîncime în M. Mediterană, în rada portului Marsilia, avea acest deplasament.

[30] Vezi *Lexiconul maritim* ..., s.v. *tone deadweight* = „capacitatea de încărcare a navei", „tone corp-mort".

[31] Ipoteza existenței unei flote militare la *Callatis* a fost confirmată prin descoperirea în zona porțiunii finale a apeductului, la penultima mare puncție, sub cheurile din fostul estuar (incinta inferioară a portului antic) a unei ancore romane cu două brațe (astăzi în Muzeul Marinei Române din Constanța), identică ca formă cu aceea a unei corăbii de război imaginată pe Columna traiană (cf. C. Cichorius, *Die Relief der Traianssäule*, II, Berlin, 1900, LXXXVI, 228).

https://biblioteca-digitala.ro

între anii 47—52 e.n.[32]. Din studiul comparativ a acestor lucrări hidrotehnice antice se poate afirma că apeductul de la *Callatis* este aproape identic ca principiu cu cel numit *Aqua Appia*, ridicat la Roma de *Appius Claudius* în anul 312 î.e.n.[33]. Ambele sînt construcţii arhaice cu o tehnică rudimentară privind aducţiunea apei, fără ziduri de susţinere, arcuri sau viaducte. Cel de la *Callatis* este un simplu canal zidit în piatră, care urmăreşte panta naturală a terenului cu toate sinuozităţile malului nordic al actualului lac Mangalia (fost cîndva estuar, aşa cum am afirmat). Vădita asemănare între cele două lucrări de dirijare a apei ne îndreptăţeşte să denumim, deocamdată, apeductul callatian — în lipsa altor elemente edificatoare — „apeduct model 312 î.e.n.", însă fără a putea preciza dacă el a fost ridicat în epoca civilizaţiei eline (cînd grecii puteau imita aici un model văzut de ei la Roma) sau dacă fiinţa din secolele imediat următoare celui reperat ca model. De asemenea, problema originii meşterilor acestui apeduct rămîne nelămurită. Deşi este curios faptul ca romanii, care cunoşteau atît de bine experienţa dirijării apelor prin conducte, să fi aplicat o metodă de construcţie atît de arhaică la *Callatis*, nu este exclusă posibilitatea ca tocmai ei să fi folosit aici această metodă din anumite considerente rămase necunoscute sau din lipsă de timp. Această ultimă supoziţie se referă, credem, la situaţia că o flotă mare romană, fie comercială, fie militară, dispersată la *Callatis*[34] solicita continuu o cantitate apreciabilă de apă potabilă pentru plinuri. Pe de altă parte, nu se poate admite ca ambarcaţiunile greceşti, dintr-o epocă mai veche, să fi putut supravieţui (ca, dealtfel, şi portul în sine) fără o dirijare ordonată a apei potabile. Sub acest aspect problema rămîne deschisă unor cercetări viitoare. Cu toate lacunele amintite se pot însă desprinde cîteva concluzii certe, care atestă necesitatea construirii apeductului callatian, precum şi importanţa lui: a) izvoarele din oraşul Mangalia şi împrejurimi, inclusiv cele submarine şi cele din lac (descoperite sub apă în anul 1968)[35], sînt de natură sulfuroasă[36] (există pînze de apă freatică la joasă altitudine, în care, probabil, se infiltrează hidrogen sulfurat din zonele abisale ale Mării Negre[37]); b) totala lipsă a surselor de apă potabilă (izvoare) pe o rază de peste 5—8 km^2 în jurul portului şi oraşului antic; c) orientarea ductului apeductului către portul grecesc este corespunzătoare (unghiul azimutal mediu 90°—100°, înclinarea, panta şi nivelul minim identificat pe traseu + 1,1 m, 0 m, -1,5 m); d) configuraţia marelui port, capacitatea lui de dislocare la dane a peste 50 de corăbii comerciale simultan[38], precum şi posibilităţile de adăpostire a flotei militare, fac dovada că principalii consumatori de apă potabilă erau navele şi anexele portuare; e) altitudinea sursei de apă (izvoarele de la Hagieni sînt la 37 m înălţime faţă de nivelul mării) fiind cu 22 m

[32] P. Grimal, *op. cit.*, p. 349—352.

[33] Idem, *op. cit.*, p. 349.

[34] C. Scarlat, *Portul antic Callatis* ..., p. 532—535, este de părere că acest port grecesc depăşea cu mult ca importanţă alte rade antice existente în Pontul Euxin.

[35] C. Scarlat, *Zona submarină de la Capul Midia la Vama Veche*, în *Terra*, 3, 2, 1971, p. 43—46.

[36] *Ibidem*.

[37] T. Porucie, *Marea Neagră*, în *Buletinul Societăţii române de ştiinţe*, nr. 4—5, 1911; I. Popescu-Voiteşti, *Mangalia, situaţia sa geologică şi izvoarele sale minerale*, în *Analele Dobrogei*, 1936 (vezi: izvoarele mezotermale sub presiune); N. Pop, *Flancul maritim al Dobrogei*, în *Meteorologia, hidrologia şi geografia apelor*, Bucureşti, 1965; M. Iancu, *Consideraţii fizico-eografice asupra Dobrogei maritime*, în *Dobrogea maritimă*, 1966, p. 125—147.

[38] Date rezultate din determinările topografice submarine.

https://biblioteca-digitala.ro

mai mare decît aceea a cetății (15 m) duce la ipoteza că apeductul, conform principiului vaselor comunicante, putea alimenta cu apă potabilă și cetatea *Callatis;* f) debitul mare de apă din aducțiunea finală a apeductului (minim 810 m^3/h, maxim 3.240 m^3/h)[39] era suficient pentru a asigura necesitățile consumului din port, anexele lui și, ipotetic, ale orașului.

Apeductul descoperit la Mangalia reprezintă o lucrare hidrotehnică antică remarcabilă, constituind, eventual, o sursă de inspirație pentru construcțiile similare ale epocilor următoare.

CONSTANTIN SCARLAT

L'AQUEDUC ANTIQUE DE *CALLATIS*

(Résumé)

On décrit et on fait des considérations sur le trassé, le volume et le fonctionement d'un aqueduc antique lequel portait l'eau des environnements de la ville de Callatis (Mangalia).

[39] Vezi nota 23.

https://biblioteca-digitala.ro

EFECTE STRUCTURAL-TEXTURALE LA MONEDELE ANTICE OBȚINUTE PRIN BATERE

Prin baterea metalelor se evidențiază clar, la microscop, o tendință de reașezare și de deformare a particulelor constitutive ale acestora. Efectul este cu atît mai evident cu cît forța aplicată este mai mare. Se produc forme turtite și orientări noi ale particulelor agregatelor metalice cu tendința de a se aranja într-o poziție perpendiculară pe direcția forței. În felul acesta, metalele maleabile, printre care se numără în primul rînd argintul și apoi bronzul, tind spre o structură lamelară și spre o textură stratificată (șistuozată).

Pentru stabilirea unității valorice a efectului mecanic asupra metalelor s-a introdus noțiunea de „grad de alungire", exprimat prin raportul c/a, unde c reprezintă alungirea granulei (particulei) în direcția perpendiculară pe forță, iar a reprezintă alungirea medie (respectiv contracția medie) în direcția forței. Se constată astfel că gradul de alungire este o mărime supraunitară: $c/a > 1$, valoarea sa crescînd proporțional cu forța aplicată[1—4].

Pe de altă parte, tot în cazul unei comprimări, grosimea pieselor metalice scade în anumite limite, în funcție de maleabilitatea metalelor — o proprietate specifică — și de intensitatea forței aplicate. Astfel, din fig. 1 rezultă că pentru aceeași forță, compresiunea este mai mare la argint decît la bronz. Diagramele specifice din fig. 1 s-au obținut de noi prin presarea celor două metale cu forțe diferite, la temperatura de 20° C. În tabelul 1 sînt reprezentate valorile presiunilor aplicate, exprimate în tone, și contracțiile respective, în procente, raportate la grosimea inițială a metalelor.

Avem deci două criterii după care vom putea recunoaște dacă metalele și respectiv monedele, au fost *bătute* (comprimate, forjate, laminate) sau *turnate*.

Pentru a recunoaște și a urmări deformările de orice grad în metale, acestea vor fi cercetate — așa cum am amintit — la microscopul metalografic. Vom analiza în lumină reflectată forma și dimensiunile sau *structura* particulelor conținute în metal, după cum și modul de așezare al lor, unele în raport cu celelalte sau *textura* particulelor metalice, date valoroase în legătură cu gradul de deformare a fazelor existente în metalul bătut.

Variațiile de structură și de textură constatate este bine să fie fixate prin fotografiere la microscopul metalografic după fiecare operație de comprimare la presă (fig. 2—7). Procedînd astfel s-a ajuns la constatarea că în cazul argintului, particulele care formează un agregat se aplatizează și se orientează în planul de șistuozare (fig. 2). Maleabilitatea metalelor, cît și mărimea forței aplicate pot fi apreciate microscopic prin faptul că atît aplatizarea granulelor cît și stratificarea lor se accentuează în mod vizibil (fig. 2).

În cazul unor aliaje polifazice, ca de exemplu în cazul bronzului (cu 5—10% Sn), variațiile de structură și de textură sînt mai evidente. Fig. 3 ne arată

[1] E. Heyn, O. Bauer, *Metalographie*, I—II, Berlin, 1926, p. 67—71.

https://biblioteca-digitala.ro

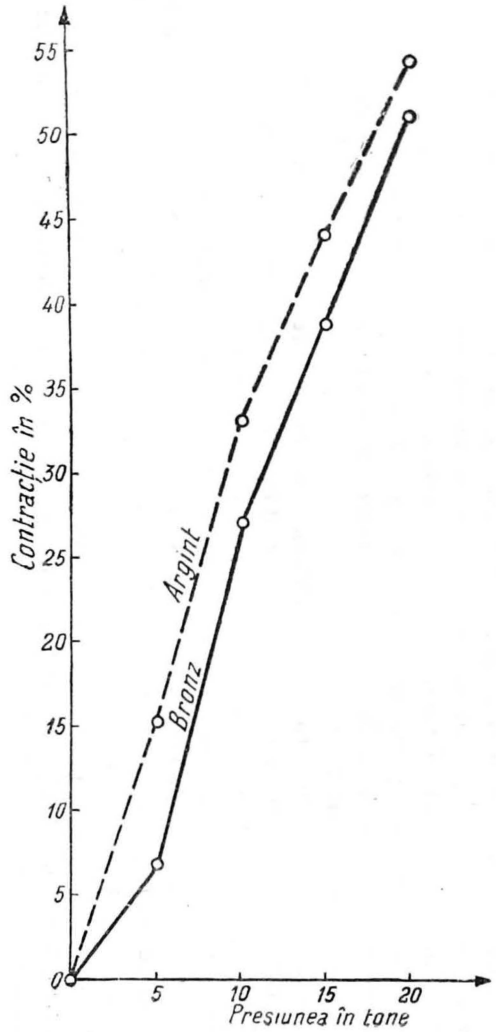

Fig. 1 — Diagramele de contracție (comprimare) la argint și bronz.

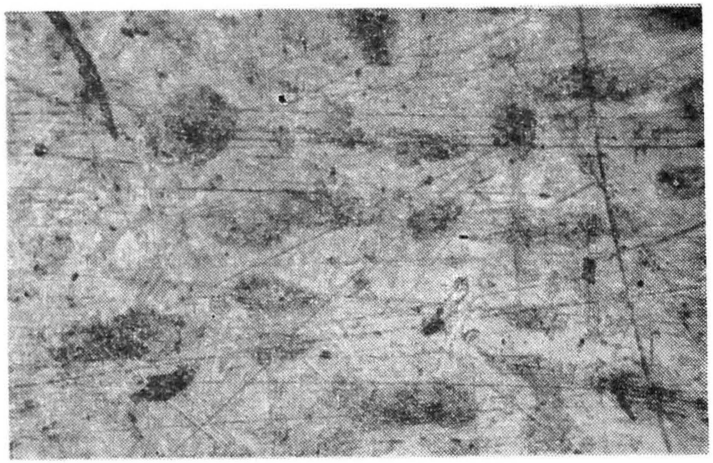

Fig. 2 — Argint presat și stratificat. Corodat cu HO_3N diluat. Mărit de 50×.

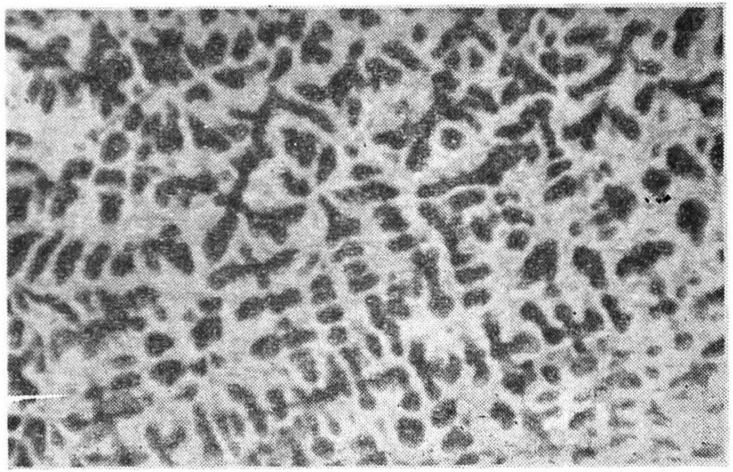

Fig. 3 — Bronz nepresat (turnat), cu dendritele orientate la întîmplare. Corodat cu amină cuprică. Mărit de 50×.

https://biblioteca-digitala.ro

structura și textura bronzului turnat, înainte de batere. În microfotografie se observă structura dendritică caracteristică cu faza α, formată dintr-o soluție solidă de staniu în cupru. Al doilea component al bronzului îl formează un amestec eutectoid alcătuit din fazele $\delta + \alpha$[2, 3, 4]. Analizînd fig. 3 se observă cum în bronzul turnat dendritele sînt orientate în toate direcțiile, ceea ce indică o orientare la întîmplare a agregatelor granulare, reprezentînd structura și textura rezultată prin turnare.

Prin intervenția forței de compresiune, granulele se reorientează și direcția dendritelor se uniformizează (fig. 4).

Crescînd și mai mult forța aplicată, deformarea bronzului se accentuează, rezultînd tot mai clar formarea unui plan de stratificare orientat perpendicular pe direcția forței (fig. 5). În microfotografiile de detaliu din fig. 6 și 7 se observă atît compoziția bronzului (fazele α și $\delta + \alpha$), cît și stratificarea (șistuozarea) acestora.

Capacitatea de comprimare a metalelor în general și în special a argintului și a bronzului se mărește mult prin ridicarea în timpul baterii a temperaturii metalului. S-a stabilit pe cale experimentală că la temperatura de aprox. 400° C contracția argintului este de 26,92% față de grosimea inițială a metalului, iar aceea a bronzului de 11%. Turtirea a fost realizată printr-o simplă lovire cu ciocanul, cu o forță de aprox. 100 kg pe cmp (Tabel 1).

Revenind la curbele de comprimare din fig. 1, acestea ne indică forțele limită superioare de aplicat pentru a obține un efect de comprimare dorit, la temperatura normală (20° C).

TABELUL 1

Comprimarea la rece a metalelor argint și bronz

Proba nr.	Presiunea t/cmp	Comprimarea față de grosimea inițială în %	Observații
Rondelă de Ag Ag 1	0	0	Etalon nepresat obținut ca rondele prin turnare
4	5	15,2	La 400° C, prin lovire cu ciocanul (forța 100 kg/cmp) se realizează o contracție de 26,92 % a argintului
2	10	33,1	
4	15	44,1	
2	20	55,8	
Placă bronz 3	0	0	Etalon nepresat, placă turnată de bronz cu 10 % Sn
B_2 1	5	6,9	La 400°C prin lovire cu ciocanul (forța 100 kg/cmp) se realizează o contracție de 11,1 % a bronzului
B_2 1	10	27,0	
B_2 2	15	38,8	
B_2	20	50,3	

[2] M. Rădulescu, V. Drăgan, H. Hubert, C. Opriș, *Atlas metalografic*, București, 1974.
[3] M. v. Schwarz, *Metall- und Legierungskunde*, Stuttgart, 1929.
[4] A. P. Guliaev, *Metalurgie fizică*, București, 1954.

https://biblioteca-digitala.ro

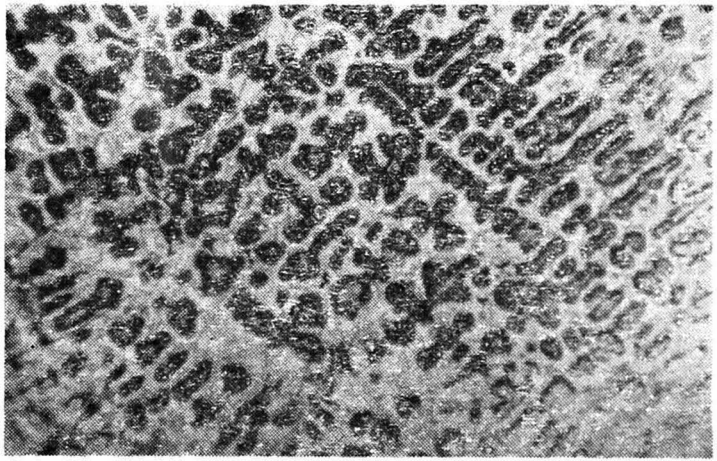

Fig. 4 — Bronz presat, cu dendritele ordonate. Corodat cu amină cuprică. Mărit de 50×.

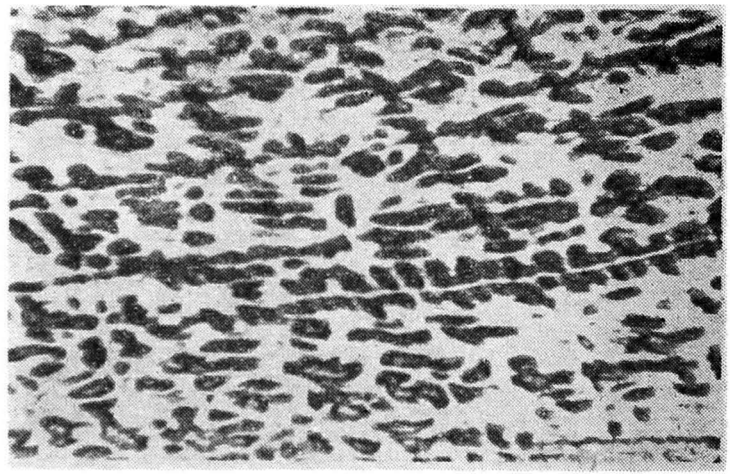

Fig. 5 — Bronz presat, cu dendritele distruse şi orientate în planul de şistuozare (perpendicular pe direcţia forţei). Corodat cu amină cuprică. Mărit de 50×.

Fig. 6 — Figură de detaliu pentru punere în evidenţă a compoziţiei şi a stratificării fazelor α şi $\alpha + \delta$. Corodat cu amină cuprică. Mărit de 150×.

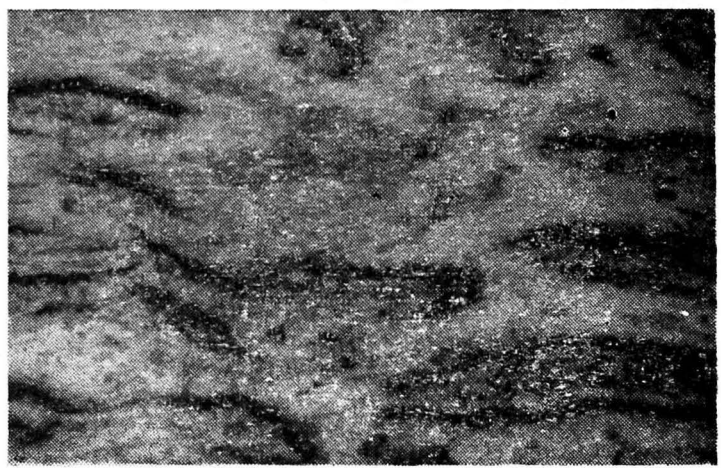

Fig. 7 — Figură de detaliu pentru punerea în evidenţă a compoziţiei şi a stratificării fazelor din componenţa bronzurilor. Corodat cu amină cuprică. Mărit de 150×.

https://biblioteca-digitala.ro

În practică însă, prin încălzire, forţele puse în joc pentru obţinerea efectelor dorite sînt de 10 ori mai mici.

În continuarea studiului nostru au fost luate în considerare o serie de monede de argint şi de bronz despre care se ştia[5] că au fost aplatizate şi şistuozate prin batere, la care s-au făcut acum, cu ocazia studiului de faţă, măsurători de grosime, în părţile imprimate şi neimprimate ale monedelor. Prin analiza valorilor medii obţinute se constată o micşorare de volum foarte variată, oscilînd de la monedă la monedă între 18,9 şi 63,2% din grosimea iniţială a metalelor (rondelelor) (Tabel 2).

TABELUL 2

Contracţia în % la o serie de monede de argint şi bronz

Nr. crt.	Monede de argint (Ag) şi bronz (Bz)	Grosimea în mm: Maximă (*M*) (media)	Grosimea în mm: Minimă (*m*) (media)	Diferenţa (*M* − *m*)	Contracţia (faţă de grosimea maximă) în %	Observaţii
0	1	2	3	4	5	6
1	Ag, dacică, *Acta*, IV, fig. 21	4,45	2,10	2,35	52,8	
2	Ag, dacică, *Acta*, IV, fig. 20	4,75	1,70	3,05	63,2	
3	Ag, dacică, *Acta*, IV, fig. 29	3,40	2,36	1,04	30,5	
4	Ag, dacică, *Acta*, IV, fig. 30	2,03	1,09	0,94	46,3	Cu foarte mult cupru
5	Ag, dacică, *Acta*, IV, fig. 32	1,40	0,86	0,54	38,6	Cu foarte mult cupru
6	Ag, dacică, *Acta*, IV, fig. 33	2,73	0,7	2,03	74,0	
7	Ag, dacică, *Acta*, IV, fig. 31	3,65	1,15	2,50	68,5	
8	Ag, dacică, *Acta*, IV, fig. 1	4,5	1,16	2,34	52,0	
9	Ag, dacică, *Acta*, IV, fig. 8	3,75	1,50	2,25	60,0	
10	Nedescrisă, similară ca fig. 32	1,53	1,24	0,29	18,9	Schifată; cu foarte mult cupru
11	Ag, dacică, *Acta*, IV, fig. 6	2,00	1,22	0,78	39,1	
12	Bronz, Vultur B (mare)	3,80	2,30	1,50	39,4	
13	Bronz, Vultur B (mic)	5,80	3,80	2,00	34,5	
14	Filip, Viminacium	3,55	2,70	0,85	23,9	
15	Severus Alexander (222—235)	3,60	2,40	1,20	33,4	
16	Filipus (249)	3,60	2,77	0,83	23,1	
17	Traianus	2,54	1,45	1,09	42,7	
18	Pautalia Caracalla	3,68	3,10	0,58	16,7	
19	Gallienus Prov. Dacia	3,20	2,30	0,90	28,2	
20	Caracalla	1,81	1,225	0,585	32,2	Două fragmente
21	Brutus Denar suberat	1,405	0,60	0,805	57,05	Două fragmente, bronz argintat, cu pojghiţă de argint de 0,13 mm (sub 10% din grosimea monedei)

Din datele tabelului 2 rezultă deci că aceste comprimări ale monedelor, obţinute prin batere, oscilează între 1/5 şi 2/3 din grosimea iniţială a metalelor.

Conform curbelor de comprimare ale argintului şi bronzului, vizibile în fig. 1, forţa întrebuinţată la baterea monedelor de argint ar fi oscilat între 6,2 şi 20 tone pe cm^2 şi între 8,3 şi 20 tone pentru monedele de bronz, la temperatura camerei.

Aceste valori sînt prea mari pentru ca ele să fi putut fi realizate şi aplicate, în antichitate, la baterea monedelor.

[5] E. Stoicovici, în *SCN*, 4, 1968, p. 343—354; idem, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 375—382.

https://biblioteca-digitala.ro

Cum însă capacitatea de comprimare a metalelor în discuție crește spectaculos cu temperatura, forțele aplicate efectiv pentru obținerea fețelor monedelor de argint și de bronz au fost de 10 ori mai mici. Atingerea acestor valori cu un ordin de mărime mai scăzut nu mai putea forma o problemă pentru experimentatele monetării ale antichității.

Rezultă astfel ca o consecință logică, utilizarea rondelelor și a matrițelor încălzite pentru confecționarea monedelor din antichitate, atît la daci, cît și la romani.

Grosimile medii maxime și minime ale monedelor prezentate în tabelele 1 și 2 au fost măsurate cu un sferometru Zeiss la care se citește exact sutimea de mm.

În ceea ce privește unele păreri[6], după care recunoașterea pe cale microscopică a tehnicii turnării nu ar fi concludentă, să ne fie îngăduit să considerăm la rîndul nostru că aceste păreri nu sînt suficient de bine fundamentate experimental.

EUGEN STOICOVICI

EFFETS STRUCTURAUX DANS LA TEXTURE DES MONNAIES ANTIQUES OBTENUES PAR LA FRAPPE

(Résumé)

Les méthodes métallographiques permettent d'induire les procédés en usage pour le coulage et la frappe des monnaies d'argent et de bronze, emises par les Daces et le Romains. Pour ce faire, on doit considérer les données structurales de la texture (mises en lumière par la microphotographie), ainsi que les courbes de la contraction de l'argent et du bronze (voir les fig. 1—7).

[6] M. Sulițeanu, în *SCN*, 5, 1971, p. 251—253; C. Preda, în *SCN*, 4, 1968, p. 62, 66; idem, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, p. 374—376.

https://biblioteca-digitala.ro

PUNCTE DE REPER PENTRU CRONOLOGIA CETĂȚILOR ȘI AȘEZĂRILOR DACICE DIN MUNȚII ORĂȘTIEI

Cu privire la începuturile, fie și modeste, ale locuirii dacice în Munții Orăștiei n-a existat — și nu există încă — un punct de vedere acceptat unanim sau măcar de majoritatea specialiștilor. În chip foarte general, dăinuirea acestui complex se plasează în secolele I î.e.n. — I e.n.[1], mai precis pînă la cucerirea romană, dar față de această opinie „moderată" există păreri extreme, care se depărtează sensibil de ea. S-a spus, bunăoară, că prima fază de existență a cetății de la Costești ar data din sec. IV—II î.e.n.[2], dar s-a făcut și afirmația că cetățile dacice din Munții Orăștiei nu sînt mai vechi decît mijlocul sec. I î.e.n.[3].

Dacă atribuirea unei antichități exagerate cetății de la Costești este imputabilă stadiului incipient al cercetărilor asupra civilizației dacice din spațiul intracarpatic, opiniile divergente de astăzi au un temei obiectiv: cunoașterea foarte parțială a materialului arheologic descoperit în Munții Orăștiei. În adevăr, cu excepția cetății de la Piatra Roșie[4], nici unul din obiectivele arheologice dezvelite în această zonă n-a fost integral publicat: această împrejurare a făcut ca vestigiile descoperite să ajungă în mod izolat la cunoștința specialiștilor, neexistînd posibilitatea unor asocieri de materiale[5]. Nu avem încă o imagine clară asupra asocierii, în complexe închise, a diverselor categorii de vestigii dacice: obiecte de metal, ceramică, monede etc. În aceste condiții există riscul de a scăpa din vedere faptul că, de exemplu, o anumită formă ceramică poate fi mai veche decît se crede îndeobște sau că, dimpotrivă, ea durează un secol sau chiar două după apariția sa.

Se înțelege că, într-o asemenea situație, studiul de față nu poate avea pretenția să rezolve problema complexă a cronologiei cetăților și așezărilor dacice din Munții Orăștiei. El își propune numai țelul, mult mai modest, de a oferi cîteva puncte de reper pentru cercetările viitoare și de a corecta anumite păreri eronate sau exagerate cu privirile la începuturile și la sfîrșitul acestor cetăți și așezări. Insistența asupra problemei începuturilor locuirii dacice din Munții Orăștiei este justificată de faptul că tocmai în privința lor opiniile se deosebesc uneori considerabil, așa cum s-a văzut mai sus.

Pentru a da expunerii un caracter mai sistematic, vom trata separat descoperirile cele mai semnificative din diferitele cetăți și așezări, încercînd să schițăm, în fiecare caz, un cadru cronologic. Concluziile generale se vor degaja, sperăm, de la sine.

---

[1] Vezi, de exemplu, C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, p. 279.

[2] D. M. Teodorescu, în *ACMIT*, 1929, p. 289—290.

[3] R. Vulpe, în *Studii și Comunicări*, Pitești, 1968, p. 51.

[4] C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954.

[5] Mai mult, există încă mari cantități de materiale nerestaurate și neprelucrate.

https://biblioteca-digitala.ro

1. *Costeşti*

S-a arătat mai demult că, dintre toate cetăţile din Munţii Orăştiei, cea de la Costeşti pare mai veche[6]. Numai aici principalul element defensiv este valul de pămînt cu palisadă, adică un tip de fortificaţie moştenit din epoca hallstattiană; numai aici tehnica nouă a zidului masiv de piatră, inspirat din arhitectura militară elenistică, este folosită doar parţial, acolo unde terasele superioare şi platoul dealului erau mai lesne accesibile, ca un adaus la fortificaţia iniţială[7]. Cît despre ceramică, ea pare, în genere, mai arhaică decît cea de la Grădiştea Muncelului sau Blidaru: ponderea vaselor lucrate cu mîna e mai mare, iar vasele pictate, atît de caracteristice ultimului nivel de la Sarmizegetusa sau Feţele Albe, lipsesc cu desăvîrşire la Costeşti[8].

Se poate încerca schiţarea unei cronologii relative a sistemului defensiv al cetăţii de la Costeşti.

Atît săpăturile mai vechi[9] cît şi cele mai noi[10] au constatat că valul roşu care înconjoară cetatea fusese precedat, aproximativ pe acelaşi traseu, de alt val de pămînt, întărit cu o palisadă dublă. Urmele palisadei se văd în parii groşi (20—22 cm în diametru) înfipţi vertical în pămînt pe toată lungimea valului, distanţa dintre cele două rînduri de pari fiind de circa 3,30 m. În unele secţiuni s-au putut vedea şi bîrnele transversale care legau între ele cele două rînduri de pari ale palisadei.

Este neîndoielnic că acest val a constituit primul element al cetăţii. Iniţial, deci, cetatea de la Costeşti a fost o simplă fortificaţie de pămînt, ca atîtea altele de tradiţie hallstattiană. Ulterior, au fost construite: zidul cetăţii cu bastioanele de curtină, bastioanele izolate şi turnurile-locuinţă. Poate tot acum s-a ridicat şi palisada dublă din jurul platoului superior.

Ni se pare dificil să plasăm construirea zidului în *opus quadratum* înainte de domnia lui Burebista, dar, pe de altă parte, caracterul incomplet al acestui element defensiv nu permite încadrarea lui sub urmaşii marelui rege. Rezultă, în mod logic, că zidul cetăţii de la Costeşti, împreună cu celelalte elemente amintite mai sus, au fost ridicate de Burebista; în acest caz, primul val de pămînt trebuie să fie anterior lui Burebista sau, oricum, să dateze măcar din primii ani ai domniei acestuia.

Cetatea a fost cucerită de romani în anul 102 e.n.[11]. În 103—105, cu material provenit şi din construcţiile distruse, se ridică valul roşu, care desfiinţează bastionul I, tăindu-i colţul nord-estic. Desigur, dezafectarea acestui bastion nu înseamnă

---

[6] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 48—49.

[7] Evident, discuţia se poartă în jurul cetăţilor cercetate sistematic pînă acum. Nu este exclus ca fortificaţia de pe înălţimea Prisaca, de exemplu, fortificaţie construită, pare-se, numai din pămînt, să se dovedească şi mai veche decît cetăţuia Costeştilor.

[8] Din motivele arătate mai sus, nu vrem să utilizăm olăria ca element de datare absolută. Totuşi, amintim că un vas descoperit la Costeşti încheie, după I. H. Crişan (*CDGTr*, p. 111—113 şi pl. LXXXVIII/4), seria formelor intermediare între vasele bitronconice protodacice şi vasele piriforme, împrejurare care ne îndeamnă să-l datăm la sfîrşitul sau în a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n.

[9] D. M. Teodorescu, *op. cit.*, p. 277, 279; C. Daicoviciu, *Aşezările dacice din Munţii Orăştiei. Partea I: Studiul topografic al aşezărilor*, Bucureşti, 1951, p. 9.

[10] Informaţie Ştefan Ferenczi.

[11] C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 15.

https://biblioteca-digitala.ro

că zidul de piatră și celelalte bastioane și-ar fi pierdut și ele funcția defensivă. În adevăr, blocarea porții dintre bastionul II și curtină, lipsită de sens dacă zidul și bastionul n-ar fi fost refăcute după primul război dacic al lui Traian, dovedește că lucrările de reconstrucție nu s-au limitat numai la valul de pămînt.

Cetatea de la Costești este din nou cucerită și definitiv distrusă de romani în anul 106 e.n.

Caracterul de acropolă și de reședință al cetății de la Costești face ca existența ei să nu poată fi despărțită de aceea a așezării civile din valea Apei Grădiștii, în hotarul și chiar pe vatra satului actual. De aceea, vom trata împreună cele cîteva descoperiri de mai mare vechime, care au fost făcute în cetate și în așezarea civilă: este vorba de obiecte de bronz din import și de monede.

Trebuie menționat, în primul rînd, un atașe de *situla* în formă de inimă, cu spin și cîrlige, databil la sfîrșitul sec. II î.e.n., sigur nu mai tîrziu decît primele decenii ale sec. I î.e.n.[12] În secolul I î.e.n. se datează și un atașe de castron[13], precum și două *situlae* (una întreagă, cealaltă fragmentară)[14].

În punctul *Valea Plaiului*, situat în partea sud-estică a satului Costești, s-a găsit întîmplător, în anul 1953, o monedă dacică de argint de tip hunedorean, iar în anul 1956 încă una[15]. În singurul sanctuar *intra vallum* din cetățuia Costeștilor a fost descoperit un denar republican de la Paulus Aemilius Lepidus, emis la Roma în anul 71 î.e.n.[16]

Dintr-o zonă mai largă din jurul cetății de la Costești provin cîteva descoperiri monetare care concordă, din punct de vedere cronologic, cu cele menționate mai sus. De la Ludeștii de Jos se cunoaște o stanță monetară reprezentînd reversul unui denar roman din anul 84 î.e.n.[17], iar de la Bobaia un tezaur de monede de argint, încă inedit, cuprinzînd imitații după tetradrahmele thasiene, drahme din Apollonia și Dyrrhachium și denari romani mai vechi decît mijlocul sec. I î.e.n.

Dacă se ține seama de toate aceste elemente, credem că nu se poate contesta existența cetății și a așezării de la Costești în primele două-trei decenii ale secolului I î.e.n., dacă nu chiar la sfîrșitul secolului precedent.

2. *Piatra Roșie*

Săpăturile lui C. Daicoviciu au pus în evidență trei faze ale construcțiilor de pe această înălțime.

Cea dintîi, pe care autorul săpăturilor o plasează în epoca lui Burebista, cuprinde: incinta din blocuri de calcar, marea clădire din interiorul ei, sanctuarul patrulater cu baze de coloane și turnurile izolate de pază. În faza a doua, poate în epoca dintre Burebista și Decebal, au fost construite cele două clădiri din

---

[12] I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 235, pl. XXXIII.
[13] Idem, *op. cit.*, p. 235, pl. XLIV.
[14] Idem, *op. cit.*, p. 235, pl. XLV.
[15] H. Daicoviciu, în *ActaMN*, I, 1964, p. 114.
[16] Determinarea a fost făcută de Iudita Winkler, căreia îi aducem cuvenitele mulțumiri.
[17] C. Pop, în *Civiltà*, p. 120—121, A_{45}.

https://biblioteca-digitala.ro

partea nordică a platoului, care au desființat sanctuarul. În sfîrșit, fazei a treia (epocii lui Decebal) îi aparține marea incintă de piatră de stîncă legată cu pămînt de pe coasta răsăriteană a dealului[18].

Descoperirile nu infirmă această opinie privind începuturile cetății. Se semnalează o drahmă histriană, o imitație după tetradrahmele thasiene, trei denari republicani emiși între 150/125—87 î.e.n.[19] și, element care nu ni se pare lipsit de importanță, o imitație după un denar roman republican al lui M. Porcius Laeca (124—103 î.e.n.)[20].

Au mai fost descoperite la Piatra Roșie și două obiecte de bronz, sigur databile în sec. I î.e.n.: o toartă mobilă de castron și o buză de castron cu astragale și ove, ambele produse campaniene[21].

3. *Blidaru*[22]

Materialul arheologic descoperit în această cetate este prelucrat încă în prea mică măsură pentru a putea furniza date semnificative din punctul de vedere al cronologiei absolute. Tot ce se poate face este o încercare de cronologie relativă.

În prima fază au fost construite cetatea I și turnurile V—VI care, inițial, erau turnuri izolate. Nu este exclus ca tot acum să fi fost săpată cisterna, dar nu putem avea nici o certitudine în această privință.

După cît se pare, cetatea I a fost demantelată, total sau parțial (pe laturile ei de sud și de est lipsește paramentul exterior al zidului, iar turnul II este pe jumătate distrus), acțiune care nu poate fi pusă decît pe seama condițiilor păcii din anul 102 e.n. În 103—105 însă, se execută aici lucrări de refacere a capacității defensive, constînd mai ales din construirea cetății a II-a, care înglobează între zidurile ei și turnurile V—VI. Dacă cetatea 1 fusese demantelată în întregime, aceasta înseamnă că acum a fost reconstruită latura ei de nord (cea vestică rămînînd numai ca un fel de „prag" despărțitor față de cetatea a II-a), precum și turnurile I, III și IV. Dacă însă demantelarea fusese efectuată doar parțial, atunci e posibil ca acum să nu fi intervenit nimic nou la cetatea I.

În orice caz, refacerea și completarea întăriturilor de pe Blidaru au avut loc în grabă și în condițiile lipsei de blocuri de calcar: așa se explică de ce paramentul exterior al zidului cetății I n-a mai fost refăcut peste tot și de ce, la cetatea a II-a, s-a utilizat pe alocuri tehnica *opus mixtum*, constînd în alternarea unor porțiuni din blocuri fasonate cu porțiuni din piatră de stîncă.

Natural, sfîrșitul cetății trebuie plasat în anul 106 e.n.

---

[18] C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 124—125.
[19] C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 75—77.
[20] Idem, *op. cit.*, p. 77.
[21] Vezi pentru datare, I. Glodariu, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 357, nr. 20—21 și pl. II/3, 2, IV/3, 2.
[22] Vezi rapoartele de săpături în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 124—147; VI, 1—2, 1955, p. 219—228; *Materiale*, III, 1957, p. 263—270; VIII, 1962, p. 463—466; C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Sarmizegetusa. Cetățile și așezările dacice din Munții Orăștiei*, ed. a II-a, București, 1962, p. 22—24.

https://biblioteca-digitala.ro

4. *Sarmizegetusa (Dealul Grădiștii)*

Extrema sărăcie de material din cetatea de refugiu de aici nu permite, cel puțin deocamdată, nici un fel de considerații privind începuturile fortificației. Totuși, se poate stabili și în acest caz o cronologie relativă, precum și datări precise pentru fazele finale.

Construirea incintei în *opus Dacicum* de forma unui patrulater neregulat reprezintă, desigur, cea dintîi fază a cetății de pe Dealul Grădiștii, dar data ei nu poate fi cu certitudine fixată[23]. Se știe, în schimb, că cetatea a fost precedată de o locuire ale cărei urme au fost sesizate pe locul porții ei de vest[24].

Incinta a fost dărîmată pe alocuri pînă la temelie de daci, potrivit stipulațiilor păcii din anul 102 e.n. Tot dacii au reclădit-o însă, în pripă, în preajma celui de-al doilea război cu Traian; graba este dovedită de nerespectarea legăturilor de bîrne și de folosirea unor materiale luate de la canalul din incinta sacră sau de la alte construcții.

A urmat apoi o nouă distrugere, dar nu pînă la temelie (106 e.n.). După cucerirea cetății, romanii au instalat aici o garnizoană și au refăcut zidul, utilizînd piese mutilate din incinta sacră, dar și material tipic roman (blocuri și lespezi sculptate, cărămidă)[25].

Dacă cetatea n-a oferit date pentru stabilirea începuturilor locuirii dacice de pe Dealul Grădiștii, incinta sacră, situată la est de ea, a furnizat o serie de asemenea repere cronologice. Le vom enumera, încercînd la sfîrșit să desprindem din ansamblul lor anumite concluzii:

a) Sondajele efectuate în 1950—1951 în marele sanctuar circular au pus în evidență, la 2 m sub nivelul acestuia, un nivel mai vechi cu pămînt ars, cărbuni, fragmente ceramice și cu un șir de pietre de stîncă. Interpretat inițial ca un sanctuar mai vechi, nivelul acesta nu reprezintă, probabil, decît o locuire anterioară sanctuarului circular[26].

b) În sanctuarul vechi de pe terasa a XI-a, pe una din bazele de coloană de calcar, a fost descoperit cunoscutul medalion de lut ars cu reprezentarea Bendidei-Diana, imitată după aversul unui denar roman emis în anul 80 î.e.n.[27]

c) În același sanctuar a fost descoperită o monedă de bronz (as) de la împăratul Claudius, emisă în anul 41 e.n.[28]

d) La 1,50 m deasupra nivelului sanctuarului vechi s-au descoperit urmele unui sanctuar împrejmuit cu stîlpi de andezit, contemporan cu celelalte construcții de andezit de pe terasa a XI-a[29].

---

[23] Notăm că, după C. Daivociciu, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 231, „cetatea cea mare de pe Dealul Gradiștii e o construcție relativ nouă, ridicată în vederea adăpostirii populației și a organizării ultimei rezistențe".

[24] C. Daicoviciu și colaboratorii, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 174.

[25] Cu privire la aceste faze ale cetății Sarmizegetusa, vezi C. Daicoviciu, în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 150.

[26] Vezi C. Daicoviciu și colaboratorii, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 115—117; III, 1952, p. 286—287.

[27] C. Daicoviciu și I. H. Crișan, în *Materiale*, V, 1959, p. 396—397.

[28] C. Daicoviciu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 341.

[29] C. Daicoviciu și I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 397.

https://biblioteca-digitala.ro

e) La 10—20 cm deasupra nivelului acestui sanctuar cu stîlpi de andezit s-a identificat nivelul roman[30].

f) Pe terasa a X-a se păstrează urmele (stîlpi de calcar) ale unui sanctuar mai vechi decît cel cu 60 de coloane de andezit. La nivelul său au fost descoperite fragmente ceramice de factură mai rudimentară decît cele din nivelul superior[31].

g) Zidul care susţine terasa a IX-a, separînd-o de terasa a X-a, a fost construit încă pe vremea sanctuarului vechi cu stîlpi de calcar, căci canelurile din blocurile lui pătrund mai adînc decît nivelul sanctuarului cu 60 de coloane de andezit. În schimb, gardul de piatră care merge paralel cu zidul, mai aproape de sanctuarul cel nou, este contemporan cu acesta din urmă, deoarece este aşezat pe acelaşi nivel[32].

h) Zidul care susţine terasa a X-a, separînd-o de terasa a XI-a, este dublu; el constă din două ziduri paralele, lipite unul de celălalt, dar acestea n-au fost construite în acelaşi timp. Mai întîi a fost ridicat zidul din spate (dinspre nord), iar apoi cel din faţă; o dovadă în acest sens este faptul că şirul sudic de coloane al marelui sanctuar de andezit de pe terasa a X-a a fost aşezat pe zidul din spate, a cărui parte superioară fusese, în acest scop, demolată. Aceasta înseamnă că zidul din spate este contemporan cu sanctuarul vechi (de calcar) de pe terasa a X-a, iar zidul din faţă cu sanctuarul nou (de andezit)[33].

i) Sanctuarul cu 60 de coloane de andezit de pe terasa a X-a nu era terminat la izbucnirea războiului cu Traian[34].

j) Pe terasa a X-a s-a găsit, într-o secţiune, un denar roman din anul 71 î.e.n.[35]. După toate probabilităţile, nivelul la care a fost descoperit aparţine sanctuarului vechi de calcar.

Aşezarea civilă de pe Dealul Grădiştii oferă şi ea, deşi cercetată într-o foarte mică măsură, cîteva repere cronologice:

a) Cu circa 60 m înainte de a ajunge la bazinul de apă, venind dinspre cetate, la aproximativ 50 m spre sud de potecă, se află un turn de veghe de lemn. În secţiunea trasată s-au găsit fragmente ceramice dacice şi 6 drahme din Dyrrhachium care, după cum se ştie, cunosc în Dacia o perioadă de maximă circulaţie între sfîrşitul sec. II şi mijlocul sec. I î.e.n.

b) Pe una din terasele Dealului Grădiştii[36] au fost dezvelite, în 1951, vestigiile unei case de lemn. În apropierea acestei terase au fost descoperite întîmplător două imitaţii de tetradrahme thasiene şi doi denari romani republicani (124/103 şi 81 î.e.n.)[37], provenind, probabil, dintr-un tezaur.

c) Într-un alt punct din apropierea aceleiaşi terase a fost găsit un denar roman din 99—94 î.e.n.[38].

d) În punctul *La Tău* s-a găsit întîmplător un denar roman din anul 87 î.e.n.[39]

e) Pe o altă terasă a Dealului Grădiştii au fost constatate două niveluri de locuire (două case de lemn suprapuse). Pe una din cele trei vetre de foc ale

---

[30] Iidem, *op. cit.*, p. 398—399.
[31] C. Daicoviciu şi colaboratorii, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 158.
[32] Iidem, *op. cit.*, p. 162—164.
[33] Iidem, în *SCIV*, III, 1952, p. 288—289.
[34] Iidem, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 159.
[35] Vezi nota 16.
[36] E vorba de terasa nr. 1 din schiţa publicată în *SCIV*, III, 1952, p. 303, fig. 26.
[37—39] Vezi nota 16.

https://biblioteca-digitala.ro

casei noi s-a descoperit o monedă de la Traian, în a cărei legendă nu figurează titlul de *Dacicus*[40].

f) Pe terasa O.P. 1, în încăperea B, a fost descoperită o cuțitoaie de fier cu stampila HERENNI, datînd din sec. I e.n. Pe aceeași terasă s-a găsit un fragment de *terra sigillata* de cea mai bună calitate[41].

g) Pe terasa a II-a de pe Platoul cu șase terase, în locuința poligonală, s-au descoperit: vasul de cult cu stampila DECEBALVS PER SCORILO, un sesterț de la Traian emis în 101—102 și un clopoțel de bronz databil în sec. I e.n.[42]

Ce concluzii se pot desprinde din aceste date?

Trebuie să recunoaștem că elementele de cronologie absolută sînt încă puține în incinta sacră. Totuși, în măsura în care există (discul de lut ars cu reprezentarea zeiței Bendis, moneda descoperită pe terasa a X-a și caracterul mai rudimentar al ceramicii nivelului inferior de pe terasa a X-a), ele pledează pentru o datare încă în prima jumătate a secolului I î.e.n.

Mai numeroase, elementele de cronologie absolută din așezarea civilă vorbesc și ele despre o locuire în prima jumătate a secolului I î.e.n. Este de remarcat faptul că obiectele și monedele tîrzii (sec. I e.n.) se găsesc în nivelul superior de locuire (moneda de la Traian) sau, acolo unde s-a constatat un singur nivel, în asociere unele cu altele (cuțitoaia, fragmentul de *terra sigillata*, clopoțelul de bronz și ceramica pictată dacică de pe terasa O.P. 1, vasul cu stampilă și o monedă de la Traian pe terasa a II-a de pe Platoul cu șase terase).

Cît privește cetatea propriu-zisă, începuturile ei sînt greu de fixat, dar e foarte posibil ca ea să nu fi fost construită decît în sec. I e.n. În schimb, sînt bine precizate cronologic fazele ei finale deși, trebuie să recunoaștem, această precizare se datorează în primul rînd asocierii elementelor de cronologie relativă (distrugeri și refaceri ale zidului) cu datele izvoarelor literare.

5. *Fețele Albe (punctul Șesul cu brînză)*[43]

În acest punct există un complex de construcții dacice, dispuse pe patru terase (există, de fapt, aici cinci terase, toate amenajate de mîna omului, dar pe una — terasa a IV-a — nu se găsesc construcții). Dezvelirea lui a permis stabilirea precisă a unei cronologii relative.

Inițial, a fost tăiată panta dealului și au fost amenajate terasele I și a II-a, protejate de zidul de susținere B; pe ambele terase au fost construite locuințe, reprezentînd *nivelul inferior*.

A doua fază este marcată de un incendiu care a distrus locuința de pe terasa a II-a; în locul ei a fost ridicată o nouă locuință care constituie, pe această terasă, *nivelul mijlociu*.

În faza a treia, panta a fost în continuare tăiată și s-au amenajat terasele III și V, protejate de zidurile A, A_2 și C. Pe terasa a III-a a fost construit un sanctuar circular cu stîlpi de calcar, iar pe terasa a V-a o anexă gospodărească.

[40] C. Daicoviciu și colaboratorii, în *SCIV*, III, 1952, p. 306.

[41] Iidem, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 182—185.

[42] Iidem, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 195—202. Cu privire la datarea clopoțeilor, vezi și R. Forrer, *Das roemische Strassburg-Argentoratae*, Bd. II, Strassbourg, s.a., p. 498 și fig. 367 dreapta.

[43] Vezi H. Daicoviciu și I. Glodariu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 465—473; X, 1973, p. 65—96.

https://biblioteca-digitala.ro

Ceva mai tîrziu, terasa a III-a a fost consolidată prin construirea zidului A_1, care cade perpendicular pe zidurile A şi A_2, unindu-le.

Are loc apoi o distrugere a tuturor construcţiilor, urmată de demantelarea zidului B, de lărgirea terasei I şi de construirea pe ea a unei mari locuinţe circulare care reprezintă *nivelul superior;* o nouă construcţie se ridică şi pe terasa a II-a, ea constituind şi în acest caz *nivelul superior.* În schimb, sanctuarul de pe terasa a III-a şi anexa gospodărească de pe terasa a V-a par a nu fi fost refăcute.

Se constată, în sfîrşit, o distrugere definitivă, prin incendiu, a construcţiilor de pe terasele I şi a II-a.

Ţinînd seama de împrejurările istorice cunoscute, cronologia absolută a fazelor finale ale aşezării din punctul *Şesul cu brînză* se poate stabili în felul următor:

Distrugerea construcţiilor de pe terasele I (nivelul inferior), a II-a (nivelul mijlociu), a III-a şi a V-a poate fi plasată în anul 102 e.n. şi pusă pe seama armatelor romane care, în cursul primului război dacic al lui Traian, ajung pînă lîngă Sarmizegetusa. În acest caz, este vădit că ridicarea noilor construcţii de pe terasele I şi a II-a (nivelurile superioare) are loc între cele două războaie dacice, iar distrugerea lor definitivă se petrece în anul 106 e.n.

Descoperirile confirmă, în genere, aceste concluzii. În adevăr, ceramica pictată şi chiupurile roşii cu buza „în trepte" au fost descoperite exclusiv în nivelul superior de pe terasele I şi a II-a[44]. În nivelul superior al terasei I, în locuinţa circulară amintită, a fost descoperită o toartă de caserolă de bronz cu stampila [AN]SI DIODORI, databilă în a doua jumătate a sec. I şi la începutul sec. II. e.n.[45].

Cu privire la începuturile locuirii de la Feţele Albe, se poate semnala faptul că pe terasa a II-a, în nivelul mijlociu, au fost descoperite fragmente ceramice lucrate la roată dintr-o pastă dură, zgrunţuroasă, de culoare roşie, avînd suprafaţa exterioară lustruită. Tot aici au fost găsite două vase — *situlae* din lut ars, lucrate la roată din pastă cu grafit şi ornamentate cu butoni semisferici.

La drept vorbind, poziţia stratigrafică a acestor descoperiri e firească şi ea concordă cu cele constatate în diverse aşezări în privinţa ceramicii. Se poate spune, de exemplu, că, la fel cu ceramica roşie, lustruită, lucrată la roată din pastă dură, şi ceramica neagră, lustruită, lucrată cu mîna, nu se găseşte decît în nivelurile cele mai vechi de la Feţele Albe (aceeaşi observaţie, pentru ceramica neagră, s-a făcut la Căpîlna). Aceste două categorii de vase nu sînt, probabil, mai recente decît mijlocul secolului I î.e.n.

Dimpotrivă, chiupurile cu buza „în trepte" de culoare roşie, vasele cu toartă orizontală falsă şi ceramica pictată de tip Grădiştea Muncelului se întîlnesc, peste tot în Munţii Orăştiei, numai în nivelurile puternic arse, adică în nivelurile ce marchează distrugerea provocată de romani. Ele se datează, deci, în a doua jumătate a sec. I e.n.

La capătul acestor consideraţii se pot formula cîteva concluzii cu privire la apariţia şi dezvoltarea complexului din Munţii Orăştiei.

Ni se pare neîndoielnică vechimea mai mare a cetăţii de la Costeşti în comparaţie cu alte obiective din Munţii Orăştiei (de exemplu cetăţile de pe Blidaru

[44] Semnificativă în această privinţă este o cană pictată cu motive geometrice şi zoomorfe, descoperită în locuinţa cea mai recentă de pe terasa II-a (vezi *ActaMN*, X, 1973, p. 76 şi fig. 24); ea se datează la sfîrşitul sec. I e.n. (vezi I. Glodariu, *op. cit.*, p. 226, nr. 27/47).

[45] H. Daicoviciu şi I. Glodariu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 471—472 şi fig. 11.

https://biblioteca-digitala.ro

și Dealul Grădiștii); locuirea ei începe în mod cert măcar în primele două-trei decenii ale secolului I î.e.n., dar mai probabil încă la sfîrșitul veacului precedent.

Credem că sanctuarele din nivelul inferior de la Sarmizegetusa au cam aceeași vechime. Această convingere nu este sugerată numai de descoperirile menționate mai sus, ci și de faptul că Strabo vorbește despre un munte sfînt al dacilor, Kogaionon, care cu greu ar putea fi localizat în altă parte decît pe Dealul Grădiștii; autorul antic lasă să se înțeleagă că această calitate de munte sacru avea o considerabilă vechime[46].

E firesc ca măcar o parte a așezării civile de pe Dealul Grădiștii să aibă aceeași vechime cu sanctuarele, fapt sugerat și de unele descoperiri monetare. În schimb, cetatea de refugiu de aici pare într-adevăr mai nouă. În această ordine de idei, nu ni se par lipsite de însemnătate faptul că Strabo, autor bine informat, nu pomenește nici un cuvînt despre Sarmizegetusa sau împrejurarea că numele Sarmizegetusei nu apare în nici un izvor asociat cu numele lui Burebista. Despre Sarmizegetusa vorbește însă, pentru o epocă vădit mai tîrzie, Ptolemeu, care-i dă și epitetul de „regească", desemnînd-o astfel drept cetate de scaun a regilor daci[47].

Se poate considera apoi că nivelul inferior de pe terasele I și a II-a de la Fețele Albe (punctul *Șesul cu brînză*), ca și nivelul mijlociu de pe terasa a II-a datează și ele măcar din prima jumătate a sec. I î.e.n.

Cît privește complexul de fortificații de piatră din Munții Orăștiei, construirea principalelor sale elemente trebuie pusă pe seama lui Burebista deși, evident, opera începută de el a fost continuată de succesorii săi. Originea elenistică a zidurilor dacice în *opus quadratum* presupune că ridicarea lor a avut loc într-o perioadă cînd marele rege întreținea strînse legături cu cetățile pontice.

S-a spus, pe bună dreptate, că cetatea de la Costești a fost reședința permanentă, de fiecare zi, a regilor statului dac[48]. Această afirmație este cu siguranță valabilă pentru Burebista, dar probabil că și pentru urmașii săi pînă la Decebal inclusiv. Pe de altă parte însă, epitetul de „regească" pe care-l dă Sarmizegetusei Ptolemeu sugerează că așezarea de pe Dealul Grădiștii s-a ridicat treptat pînă la rangul de „capitală". Acest proces este imposibil de datat, dar dacă se ține seama că, sub Burebista, Dealul Grădiștii cu sanctuarele sale era numai un munte sacru și de faptul că primii doi succesori ai regelui asasinat au îndeplinit concomitent funcțiile de mare preot și de rege, n-ar fi poate hazardat să presupunem că sporirea importanței *politice* a acestui centru religios a început sub Deceneu și Comosicus.

Sfîrșitul cetăților și așezărilor dacice din Munții Orăștiei a fost provocat de cucerirea romană[49].

---

[46] Strabo, VII, 3, 5.

[47] Ptolemeu, III, 8, 4.

[48] C. Daicoviciu, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 126.

[49] Există, e drept, și alte opinii care nu ni se par fondate. Ne referim în primul rînd la încercarea de a stabili data finală a unor cunoscute fortificații dacice pe parcursul sec. I e.n. (M. Babeș, în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 136—138). Este vorba despre cetățile de la Bîtca Doamnei (sfîrșitul sec. I î.e.n.: M. Babeș, *op. cit.*, p. 138), Tilișca, Piatra Craivii și, eventual, Piatra Roșie (ultimul sfert al sec. I î.e.n. — începutul sec. I. e.n.; idem, *op. cit.*, p. 136), a căror dată finală este de plasat în realitate la războaiele dacice ale lui Traian. Cu toate că trei dintre fortificațiile menționate (Bîtca Doamnei, Piatra Craivii, Tilișca) n-au fost publicate monografic, se cunosc materiale arheologice provenind din ele și a căror datare se prelungește cel puțin în prima jumătate a sec. I e.n. (Bîtca Doamenei: v. I. Gloda-

https://biblioteca-digitala.ro

Concluziile formulate în încheierea acestui studiu au, recunoaştem, un caracter întrucîtva ipotetic şi, tocmai de aceea, le prezentăm cu prudenţă. Credem însă că ele corespund, în linii generale, realităţii istorice şi că viitoarele cercetări le vor confirma în mare măsură.

HADRIAN DAICOVICIU — IOAN GLODARIU

POINTS DE REPÈRE POUR LA CHRONOLOGIE DES FORTERESSES ET DES HABITATS DACES DES MONTS D'ORĂŞTIE

(Résumé)

Les auteurs examinent les vestiges les plus significatifs du point de vue chronologique découverts à *Coseşti* (forteresse et habitat civil), *Piatra Roşie* (forteresse), *Blidaru* (forteresse), *Sarmizegetusa* (forteresse, zone sacrée, habitat civil) et *Feţele Albe* (habitat civil). Bien que ces vestiges (objets de bronze importés du monde gréco-romain, monnaies) ne sont pas nombreux, ils permettent en fin de compte d'établir au moins le commencement et la fin de la plupart des complexes mentionnés.

Après avoir esquissé la chronologie relative des forteresses et des habitats, les auteurs essaient de les dater.

La tâche est relativement simple pour la fin des sites, car ils sont tous détruits par l'armée romaine (deux fois de suite en certains cas) au cours des guerres daciques de Trajan. Pour leur début, la tâche est moins aisée; toutefois, on peut arriver à la conclusion que la forteresse et l'habitat de Costeşti sont les plus anciens (fin du IIe ou commencement du Ier siècle av. n. è.). Le niveau inférieur de la zone sacrée de Sarmizegetusa, une partie de l'habitat civil de ce cité et les niveaux inférieurs de Feţele Albe (peut-être la citadelle de Piatra Roşie aussi) ont le même âge ou presque, tandis que les débuts de la forteresse de Sarmizegetusa sont plus tardifs.

riu, *op. cit.*, p. 239, nr. 24/a; Piatra Craivii: v. idem, *op. cit.*, p. 236—237, nr. 11/b, 1; Tilişca: v. idem, *op. cit.*, p. 241, nr. 32/b, d), la fel ca şi la Piatra Roşie (idem, *op. cit.*, p. 238, nr. 19/c—d, f). De altminteri, nu vedem motivul pentru care cetatea de la Piatra Roşie şi-ar fi încetat existenţa mai repede decît celelalte elemente ale sistemului din Munţii Orăştiei. De fapt, pentru nici una din cetăţile amintite nu există motive să li se fixeze data finală înaintea războaielor cu Traian.

https://biblioteca-digitala.ro

URMĂRILE DEMOGRAFICE ALE CUCERIRII DACIEI DE CĂTRE ROMANI*

Din numeroasele teme care intră în cîmpul vizual al istoriografiei românești, problema etnogenezei românilor este, fără îndoială, una din cele mai cercetate[1]. Este o problematică importantă, extrem de complicată. Ea se compune dintr-o serie de probleme dintre care unele intră în competența istoriei antice. Aceste probleme sînt:

I. Problema supraviețuirii dacilor în cursul războaielor lui Traian și problema legată de ea a dăinuirii populației autohtone pe teritoriul provinciei romane Dacia[2].

II. Problema romanizării Daciei[3].

III. Problema, dacă în momentul retragerii legiunilor și administrației romane din provincie pe timpul domniei lui Aurelian întreaga populație romanizată a Daciei a părăsit teritoriul ei sau dacă masa ei fundamentală a rămas în continuare pe loc[4].

Aș vrea să mă ocup de unele aspecte ale celei dintîi probleme, atingînd în parte pe cea de a doua.

Încă pe la începutul secolului al XVIII-lea, domnitorul Moldovei și în același timp un eminent intelectual al epocii sale, Dimitrie Cantemir (1673—1723), în numeroasele sale lucrări și înainte de toate în „Hronicul vechimii româno-moldovlahilor" accentua trecutul roman al poporului român și idealiza istoria sa. Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, istoricul și lingvistul Samuil Micu-Clain (1745—1806) a formulat, într-o serie de lucrări, părerea potrivit căreia cucerirea și colonizarea Daciei constituie originea poporului român pe aceste meleaguri, poporul român fiind privit drept urmaș direct al cuceritorilor romani. Traian era „săditorul și părintele românilor ce și astăzi sînt în Dachia".[5] Această concepție i-a permis să-și înceapă opera sa de bază, „Istoria, lucrurile și întîmplările românilor", de la distrugerea Troiei, peregrinările lui Enea și întemeierea Romei.

---

* Comunicare prezentată în ziua de 11.IX.1974 la Congresul General al Istoricilor Polonezi din Torun.

[1] Vezi, de ex., C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ștefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, Bucarest, 1963, unde este citată litetratura corespunzătoare.

[2] În literatura de specialitate poloneză aceste probleme sînt analizate de A. Ladomirski, *Die politisch-gesellschaftliche Lage der autochtonen Bevölkerung Daziens zur Zeit der römischen Herrschaft*, în *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr. 118, Antiquitas III, Wroclaw, 1970, p. 151—186 (în limba polonă, cu un rezumat în l. germană).

[3] Vezi C. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei*, în *Apulum*, VI, 1, 1968, p. 261—271 și literatura citată acolo.

[4] Această problemă a stîrnit în ultimul timp o vie polemică. Vezi *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, I, 1973, cuprinzînd un bogat material al Colocviului pe această temă care s-a ținut în anul 1971 la Freiburg.

[5] C. Cîmpeanu, *Un capitol necunoscut al lui Samuil Micu Clain despre „Războaiele lui Traian cu Dacii"*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 286.

https://biblioteca-digitala.ro

Acest fel de a vedea lucrurile constituia un puternic argument politic din memoriul celor doi episcopi — cel ortodox, Gherasim Adamovici şi cel unit, Ioan Bob — prezentat în anul 1791 împăratul Leopold al II-lea. Acest memoriu, cunoscut sub denumirea de *Supplex libellus Valachorum Transsilvaniae*, cuprindea postulatele egalizării în drepturi politice a românilor cu ungurii şi saşii. În jurul acestui document s-a încins o polemică, atacurile venind din partea unor cărturari unguri şi saşi, ceea ce a provocat o replică din partea celor români, care, în anii următori, a fost reluată pe scară mai largă de şcoala istorică romantică română, denumită „Şcoala ardeleană", reprezentată de susnumitul Samuil Micu-Clain, de Gheorghe Şincai şi, mai ales, de Petru Maior. În anul 1812, Petru Maior scria în „Istoria pentru începutul românilor în Dakia": „... Dakia cu prilejul războiului romanilor se deşartă cu totul de lăcuitori...". „... Toţi cu muieri şi cu prunci cu tot au fugit din Dakia şi s-au retras la învecinaţii şi prietenii lor sarmate — deşertarea a toată Dakia de toată viţa dakilor cu atîta mai la îndemîna se putu împlini, că romanii cu atît mai tare fierbea sîngele în ei, ca cu totul să dezrădăcineze şi să prăpădească viţa rupătorilor de pactuire şi pururea neodihnitorilor daki..."

Părerile de acest fel au fost propriu-zis dezvoltate de ştiinţa română în tot cursul secolului al XIX-lea. Cunoscutul istoric şi lingvist August Treboniu Laurian, în opera sa „Istoria Românilor" (Iaşi, 1853), ca şi Samuil Micu-Clain, a început istoria sa de la întemeierea Romei, mergînd chiar mai departe, deoarece cronologia istoriei României pînă în timpurile moderne a fost recalculată în anii începînd de la înteiemerea Romei.

În anul 1871 a apărut lucrarea lui Robert Roesler (*Romanische Studien*, Leipzig), în care a fost expusă teoria sa, dezvoltată ulterior de numeroşii săi continuatori, care glăsuia că dacii în timpul celor două războaie ale lui Traian au fost în parte ucişi (ceea ce s-a întîmplat parţial şi după războaie), în parte au fost transformaţi în sclavi, iar restul au fugit de pe teritoriul provinciei. Provincia a rămas populată de colonişti, care în anul 271 au părăsit-o integral. Românii ar fi urmaşi ai populaţiei romanizate din sudul Balcanilor, care au venit pe teritoriul situat la nord de Dunăre tîrziu, în orice caz în Transilvania ei ar fi apărut după unguri (sec.X). Această teorie a fost cel mai complet dezvoltată în partea ei antică în lucrările vestitului istoric ungur A. Alföldi[6].

Împotriva acestei teorii s-au ridicat istoricii români, polemizînd cu diferitele ei teze, precum şi cu concluziile generale care decurgeau din ea[7], aducînd argumente hotărîtoare ce-i dovedeau netemeinicia.

Arheologia a furnizat argumente care au rezolvat în mod definitiv această controversă. Elementele de cultură materială a dacilor care coexistă cu monu-

---

[6] A. Alföldi, *Daci e Romani in Transilvania*, Budapest, 1940. Merită să cităm aici concluzia finală a cărţii: „... Possiamo così conchiudere che nella Transilvania non vi e traccia di continuità sia dacica sia romana ... Ma questi Traci romanizzati avevano la loro patria molto a sud de Danubio e penetrarono tra i monti della già provincia Dacia soltanto in pieno Medioevo". Vezi idem, *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapest, 1944.

[7] C. Daicoviciu, *Problema continuităţii în Dacia*, în *AISC*, III, 1941, p. 200—270; M. Macrea, *Les Daces à l'époque romaine à la lumiere des récentes fouilles archéologiques*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 205—220; I. I. Russu, *Daco-geţii în Dacia romană*, în *Sargetia*, III, 1956, p. 39—56.

https://biblioteca-digitala.ro

mentele culturii romane de pe teritoriul provinciei Dacia constituie o dovadă arhigrăitoare în favoarea supraviețuirii populației autohtone[8].

S-ar părea că această dispută, care a durat atîta vreme, ar trebui să fie încheiată. E drept că astăzi nu mai există îndoială în ceea ce privește supraviețuirea dacilor după cucerirea romană, dar se pune întrebarea care anume parte din această populație a putut supraviețui — parte în sens cantitativ și calitativ.

Chiar în condițiile lipsei complete a surselor privitoare la pierderile de oameni suferite de daci în cursul celor două războaie ale lui Traian, am avea tot dreptul să afirmăm că luptele sîngeroase și de lungă durată nu puteau să nu se răsfrîngă defavorabil asupra raporturilor demografice ale populației autohtone. Se știe că un efect direct al războielor este creșterea mortalității printre bărbați-războinici, iar pe de altă parte absența lor îndelungată de acasă determină scăderea numărului de căsătorii contractate (de altfel, situația de pericol general în care se afla societatea nu era prielnică pentru așa ceva), toate acestea ducînd la scăderea bruscă a numărului de nașteri. Războaiele favorizează apariția și răspîndirea bolilor și epidemiilor. Tot așa, războaiele sînt însoțite, de obicei, de migrări ale populației, a căror scară și intensitate sînt foarte variate. Acum, migrările exercită o influență considerabilă asupra scăderii numărului de nașteri și asupra creșterii mortalității[9].

Astfel, chiar în lipsa completă a informațiilor corespunzătoare, nu trebuie să neglijăm pierderile suferite de populația Daciei. Din fericire, există totuși unele izvoare foarte reale pentru problema noastră.

Ioannes Lydus (sec. VI) în „De magistratibus" (II, 28), scriind, de altfel, despre timpuri destul de îndepărtate de cele ce ne interesează, a inserat după opera pierdută a lui Criton, „Getica"[10], următoarea informație: Traian a capturat în Dacia 5 milioane livre *(litron)* de aur, de două ori atîta argint, afară de aceasta vase prețioase, cirezi de vite, armament și peste 500 000 de bărbați înarmați *(andron machimotaton)*. Aceste cifre cu adevărat fantastice au fost corectate de J. Carcopino[11], care a arătat pe baza paleografiei că din cauza diferențelor în scriere a cifrelor grecești din secolul al II-lea și de pe timpul lui Ioannes Lydus, cifrele date de Criton au fost multiplicate cu 10. Am avea deci 500 000 de livre de aur (=165 tone), 1 milion de livre de argint (=330 tone) și 50 000 de prizonieri. Cu toată această îndreptare substanțială a lui J. Carcopino, această informație a fost în repetate rînduri pusă la îndoială. Unii cercetători puneau la îndoială numărul de prizonieri, alții mărirea tezaurului jefuit. Printre aceștia din urmă figurează de curînd I. I. Russu[12]. Mi se pare că această informație trebuie acceptată integral sau respinsă tot integral.

Faptul că romanii au capturat în Dacia mari bogății pare să fie neîndoielnic. În acest sens pledează cunoscuta scenă de pe Coloana lui Traian (CXXXVIII)

---

[8] D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.

[9] Vezi M. S. Averbuch, *Vojny i narodonaselenie v dokapitalističeskih obščestvah*, Moskva, 1970.

[10] I. I. Russu, *Getica lui Statilius Crito*, în *StCl*, XIV, 1972, p. 111—128.

[11] J. Carcopino, *Les richesses des Daces et le redressement de l'empire romain*, în *Dacia*, I, 1924, p. 28—34 (= *Un retour à l'impérialisme de conquête : l'or des Daces*, în *Points de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, 1934, p. 73—86).

[12] I. I. Russu, *Comorile regelui Decebal*, în *Sargetia*, IV, 1966, p. 97—107.

https://biblioteca-digitala.ro

care reprezintă momentul transportării acestor bogăţii de către romani din fortăreţele dacice cucerite. Ne aflăm, de asemenea, în posesia informaţiei furnizate de Cassius Dio (LXVII, 14, 4), care descrie împrejurările anecdotice în care Decebal a ascuns, iar romanii au regăsit această comoară[13].

O indicaţie indirectă rezultă din imensele cheltuieli pe care le-a putut face Traian după războiul cu dacii (să nu uităm că Domiţian a lăsat vistieria goală): construcţii la Roma, Ostia şi în provincii, noi unităţi militare, gratificaţii etc. În sfîrşit, s-a demonstrat că după războaiele cu dacii s-a putut observa o importantă scădere a preţului aurului în întregul Imperiu[14].

Se pare, deci, că nu avem nici un motiv să ne îndoim de capturarea în Dacia a unor bogăţii imense.

Tot aşa, dacă vom analiza numărul de 50 000 de prizonieri, trebuie să semnalăm că în istoria Romei această cifră nu este excepţională. În perioada celui de-al II-lea război punic au fost vînduţi 30 000 de tarentini (Liv., 27, 16); în anul 177 — 20 000 de sarzi (Aur. Victor, 57); în anul 167 — 150 000 de epiroţi (Liv., 45, 34); în anul 146 — 55 000 de cartaginezi (Oros., IV, 23, 3); în anul 104 — 140 000 de cimbri şi teutoni (Oros., IV, 23, 3).

Din perioada războaielor purtate de Caesar în Gallia se poate cita faptul lăurii în captivitate a unui număr de 53 000 de atuatuci, care au fost vînduţi. În total, numărul de prizonieri luaţi în cursul acestor războaie se ridică la un milion.

În anul 25 au fost prinşi 36 000 de salassi (Cass. Dio, LIII, 25, 4; Strabo, IV, 7), iar în timpul războiului cu evreii din anii 66—71, 97 000 de oameni (Ios. Fl., *Bel. Iud.*, VI. 9, 3). Lucius Verus a luat în timpul cuceririi Seleuciei 40 000 de prizonieri (Eutr., VIII, 10), iar Septimius Severus, în timpul cuceririi Ctesiphonului, 100 000 de prizonieri (Cass. Dio, LXXIX, 9, 4)[15].

Dispunem, de asemenea, de un anumit număr de inscripţii în care sînt citaţi sclavi daci; ele sînt, din nefericire, greu de datat[16]. Este sigur că mulţi comandanţi ca Lusius Quietus, Licinius Sura, Hadrian şi alţii au obţinut de la Traian prizonieri. S-ar putea să-i fi obţinut şi soldaţii, aceasta fiind o practică destul de curentă. Cassius Dio scrie (LVIII, 15, 1) că la întoarcerea lui Traian din Dacia, la Roma au fost organizate în cinstea victoriei mari jocuri, care au durat 123 de zile, în timpul cărora au fost omorîţi 10 000 de gladiatori; nu încape îndoială că printre ei se găseau şi prizonieri daci. Astfel, 50 000 de prizonieri reprezintă o cifră perfect verosimilă, deşi nu este exclus ca ea să fi fost puţin rotunjită.

Mai dispunem de o informaţie dată de Criton, căruia nu i s-a acordat pînă acum o atenţie mai mare, fiind în mod vădit neglijată[17]. În scholiile către Lucian

---

[13] Vezi însă S. Lambrino, *Rîul Sargetia şi tezaurele lui Decebal*, în *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 223—228.

[14] J. Guey, *De l'„Or des Daces" (1924) au livre de Sture Bolin (1958)*, în *Mélanges Carcopino*, Paris, 1966, p. 445—475 şi literatura citată.

[15] E. M. Ştaerman, *Rascvet rabovladelčeskih otnošenii v rimskoj respublike*, Moskova, 1964, p. 36—48; idem, *Rabovladelčeskie otnošenia v rannej rimskoj imperii*, Moscova, 1971, p. 14—16.

[16] A. Bodor, *Dacian Slaves and Freemen in the Roman Empire and the fate of the Dacian Prisoners of War*, în *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica*, Sofia 1963, p. 345—52; idem, *Contribuţii la problema cuceririi Daciei*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 137—162.

[17] I. I. Russu, în *StCl*, XIV, 1972, p. 121.

https://biblioteca-digitala.ro

s-a păstrat informaţia provenită de la Criton (*Scholis in Luciani Icaromenippum*, 16) potrivit cărei dacii au fost exterminaţi de Traian, rămînînd în viaţă doar 40 de bărbaţi. La aceasta se poate adăuga o binecunoscută informaţie a lui Eutropius (VIII, 6, 1): *Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta.*

După cum vedem, toate aceste informaţii alcătuiesc un tot logic. În primul text Criton arată că au fost luaţi prizonieri 50 000 de bărbaţi înarmaţi, iar în cel de-al doilea că în Dacia au rămas în viaţă doar 40 de bărbaţi; în sfîrşit, Eutropius afirmă că Dacia a fost complet secătuită de bărbaţi.

Nu cred că această concordanţă ar putea fi întîmplătoare. Se pare că în urma operaţiunilor militare, iar mai tîrziu datorită unei acţiuni planificate de exterminare şi de transformare în sclavi, Dacia într-adevăr a fost secătuită de bărbaţi, înţelegînd prin aceştia persoanele de sex bărbătesc apte de a purta arme.

Cu acest prilej merită să atragem atenţia asupra a două texte interesante care caracterizează politica Romei faţă de popoarele dosebit de periculoase sau nesupuse. Suetonius (*Aug.*, 21) scrie că faţă de triburile care se revoltau prea des sau recurgeau la acţiuni perfide, Augustus aplica pedeapsa care consta în vînzarea prizonierilor cu condiţia să fie folosiţi ca sclavi departe de patria lor[18]. Iar în *Res gestae Divi Augusti* (3) citim: *Externas gentes, quibus tuto ignosci potuit conservare quam excidere malui.* Acest text cuprinde acelaşi gînd ca şi textul lui Suetonius.

Războaiele dintre daci şi Domiţian, care nu făceau cinste Romei, precum şi rezistenţa dîrză pe care au opus-o dacii lui Traian constituiau un motiv pentru ca răfuiala cu acest popor să fie radicală. S-ar fi putut lua desigur măsuri pentru a masacra întreaga populaţie sau pentru a o transforma în sclavi, dar aceasta ar fi o acţiune greu de realizat şi nu era neapărat necesară. Era suficient să se înlăture din societatea dacă acea parte care constituia cel mai mare pericol — bărbaţii apţi de a purta arme, deci circa $^1/_4$ din totalul populaţiei ei. Se ştie că în primii ani după cucerire adolescenţii din populaţia autohtonă care ajungeau la vîrsta de adulţi erau înlăturaţi în mod sistematic de pe teritoriul provinciei. În timpul domniei lui Traian şi Hadrian au fost formate cel puţin trei unităţi din armata auxiliară (*ala I Ulpia Dacorum*, care staţiona în Cappadocia, *cohors I Ulpia Dacorum*, care staţiona în Siria şi *cohors I Aelia Dacorum* din Britannia), pentru care recrutarea se făcea pe teritoriul Daciei[19]. Desigur că denumirea *Dacorum* nu constituie o dovadă certă că aceste unităţi erau formate din daci (teoretic s-ar putea să fie vorba de locuitorii din provincia Dacia). Este însă îndoielnic ca în primii ani după cucerire, cînd se depuneau mari eforturi pentru colonizarea noii provincii, ea să fi fost deposedată de elementele imigrate; erau deci adolescenţii daci ajunşi la vîrsta adultă, pe care romanii îi ţineau departe de patria lor.

Este probabil că tineretul dac a fost recrutat şi pentru alte unităţi. De pe teritoriul Africii, din Lambaesis, provine o inscripţie care cuprinde nume de soldaţi din *legio III Augusta* (CIL, VIII, 18 085), care în anul 144 *honesta missione missi sunt*, deci şi-au început serviciul în anii 117/118. Un număr de 19 din ei provin din

[18] Suet., *Aug.*, 21, 6: *Neque aut crebrius aut perfidiosius rebellantis graviore umquam ultus est poena, quam ut captivos sub lege venundaret ne in vecina regione servirent neve intra tricensimum annum liberarentur.*

[19] C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 137—162.

https://biblioteca-digitala.ro

Napoca, fiind în cea mai mare parte Aelii; deci au obținut cetățenia în momentul intrării în legiune, ceea ce ne face să credem că erau daci (unul din ei poartă cognomenul Tarsa, altul Bitus)[20].

Practica înlăturării elementelor periculoase prin înrolarea lor în unități militare de pe teritoriile îndepărtate era deseori aplicată de romani[21].

Fără a absolutiza lucrurile, aș dori să formulez ipoteza că în urma tuturor acestor acțiuni pe teritoriul provinciei din populația autohtonă au rămas mai ales copii, femei și bătrîni[22]. Mai mult, această populație se afla într-o situație deosebit de grea, fiind expusă la dislocări masive. Așa, de pildă, din motive de siguranță a fost transmutată întreaga populație din regiunea foarte dens populată înainte vreme a Munților Orăștiei și Sebeșului[23]. Aceste dislocări au avut desigur și cauze economice, autohtonii fiind deposedați de cele mai bune pămînturi. Pînă nu demult, pe teritoriul provinciei nu se cunoștea nici o așezare cu populație autohtonă care să fi dăinuit în același loc de-a lungul întregii perioade de dinainte și de după cucerire[24]. Această lipsă e azi suplinită de noile cercetări.

Din primele zile ale existenței sale provincia este foarte intens colonizată[25].

Colonizarea oficială dirijată de stat s-a manifestat sub două forme. Prima din ele constă în înființarea orașelor noi pentru coloniști. Încă pe timpul lui Traian a fost înființată capitala provinciei, Colonia Ulpia Traiana, dar, în același timp, într-o serie de alte puncte din Dacia se așezau noii veniți din diferite părți ale Imperiului, printre care predominau veteranii din războiui cu dacii. Tot pe timpul domniei lui Traian sînt atestate epigrafic localități ca Apulum, Ampelum, Potaissa, Napoca, Dierna, care în anii următori au căpătat drepturi urbane (pe timpul lui Hadrian, Drobeta și Napoca au devenit municipii)[26].

Cealaltă formă de colonizare dirijată de stat a constat în acțiunea de transmutare de pe teritoriul Dalmației a unor grupuri importante din triburile *Pirustae*, *Baridustae*, *Sardeates*, așezîndu-le în vederea exploatării aurului în împrejurimile localității Alburnus Maior[27].

Alături de această coloniazre mai există o colonizare neoficială, spontană, spre acest „Klondyke" danubian îndreptîndu-se oameni din întreg Imperiul roman, fapt confirmat în mod pregnant de inscripțiile găsite. Cuvintele lui Eutro-

---

[20] G. Forni, *Il recrutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano, 1953, p. 73.

[21] Suet., *Tib.*, 36, 2; J. Burian, *Latrones milites facti (Ad SHA, Marc., 21, 7)*, în *Eunomia*, IV, 1960, p. 47—49.

[22] Printre cuvintele de origine autohtonă care s-au păstrat în limba română, singurii termeni care definesc pe oameni sînt: băiat, cață, copil, prunc, moș. Se observă că ele privesc în mod exclusiv copii și oameni în vîrstă. V. Scurtu, *Termenii de înrudire în limba română*, București, 1966, p. 12, 49, 54, 82; I. I. Russu, *Elemente autohtone în limba română*, București, 1970, p. 101, 181—182.

[23] C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 314.

[24] D. Protase, *Observații în legătură cu așezările rurale din Dacia romană*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 505—511; idem, *Observații asupra așezărilor rurale din Dacia romană și postromană (sec. II—VI) pînă la venirea slavilor*, în *Banatica*, I, 1971, p. 93—105; I. Mitrofan, *Așezări ale populației autohtone în Dacia Superioară*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 141—162.

[25] J. Trynkowski, *Varenii din Sarmizegetusa*, în *PrzeglHist*, LVI, 1965, p. 381 și urm., unde este citată literatura corespunzătoare.

[26] C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Daveloppement urbain et romanisation dans la province de Dacie*, în *Centenar Muzeal Orădean*, 1972, p. 153—160.

[27] C. Daicoviciu, *Les „Castella Dalmatarum" de Dacie. Un aspect de la colonisation et de la romanisation de la province de Dacie*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 259—266; S. Morzek, *Relațiile sociale în minele de aur romane din Dacia*, Torun, 1966, p. 31—50 (în limba polonă).

https://biblioteca-digitala.ro

pius: *Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat, ad agros et urbes colendas* — nu sînt cîtuşi de puţin o exagerare retorică.

Însumînd cele spuse mai sus, obţinem următorul tablou al raporturilor demografice ale provinciei: populaţia autohtonă se compunea în cea mai mare parte din femei, copii şi bătrîni.

Între populaţia imigrată predominau bărbaţii — veterani, după cum şi la restul coloniştilor prevalau bărbaţii, acest fenomen fiind obişnuit şi natural în asemenea mişcări de migrare (excepţie fac, probabil, ilirii strămutaţi din Dalmaţia pentru exploatarea aurului, ei fiind, după cît se pare, dislocaţi în grupuri întregi, împreună cu familiile lor). Trebuie să mai adăugăm aici garnizoana militară compusă din circa 50 000 de soldaţi[28] (prin anul 170 în Dacia existau 50 000 soldaţi, fiind o situaţie cînd garnizoana provinciei a fost mărită cu prilejul războaielor marcomanice, dar imediat după cucerire şi în preajma expediţiei contra parţilor numărul lor era desigur mai mare).

Prin urmare, pe o de parte preponderenţa netă a femeilor (la populaţia locală), iar pe de altă parte a bărbaţilor (la populaţia imigrată). O asemenea situaţie trebuie să ducă neapărat la apariţia frecventă sau chiar masivă a căsătoriilor mixte[29].

După cît se pare, şi acceptarea ipotezei căsătoriilor mixte ne poate ajuta să explicăm procesul de romanizare rapidă şi profundă a provinciei.

Cred că romanizarea Daciei nu este un fenomen din domeniul culturii (aşa după cum îl vede S. Czarnowski în cazul Galliei — „acceptarea culturii străine")[30], ci, înainte de toate, un proces etnic — proces de asimilare.

„Perturbarea comunităţii teritoriului în urma strămutării unei anumite părţi din populaţie pe alt teritoriu sau în urma aşezării pe un teritoriu, care înainte vreme a fost unitar din punct de vedere etnic, a unor grupuri etnice străine mai importante tulbură unitatea teritorială şi duce la dezvoltarea proceselor de asimilare"[31]. Această constatare generală a cercetătorului sovietic se potriveşte foarte bine cu situaţia din provincia Dacia. Toate aceste fenomene au apărut în Dacia simultan. Structura neobişnuită a populaţiei autohtone (lipsa de bărbaţi), numeroasele transmutări ale populaţiei locale au dus în mod inevitabil la slăbirea rezistenţei ei faţă de influenţele exterioare, prilejuind spargerea completă a unităţii comunităţilor rurale şi, în primul rînd, a familiei patriarhale, purtătoarea tradiţiei şi a obiceiurilor strămoşeşti, înlesnind în felul acesta dezvoltarea proceselor de asimilare. V. Kozlov scrie că „aceste căsătorii mixte constituie din punct de vedere etnic o puternică pîrghie pentru dezvoltarea proceselor etnice... Căsătoriile mixte sparg existenţa etnică anterioară cel puţin a unuia din soţi şi deşi rareori se sfîrşesc cu asimilarea lui deplină, duc la pătrunderea limbii şi culturii şi pregătesc terenul pentru dezvoltarea acestui proces..."[32].

---

[28] M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 217.

[29] Este interesant că printre cuvintele de origină latină care şi-au schimbat în limba română semnificaţia lor originară se află cuvinte ca „mire" (din lat. *miles*) şi „bărbat" (din lat. *veteranus*). V. Scurtu, *op. cit.*, p. 157, 11; Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, Bucureşti, 1968, p. 191, 118. Dintre cuvintele de origine autohtonă atrag atenţia în limba română; „zestre", „leagăn". I. I. Russu, *Elemente autohtone* ..., p. 101.

[30] S. Czarnowski, în *Kultura*, Warszawa, 1958, p. 34—46.

[31] V. I. Kozlov, *Dinamika čislennosti narodov*, Moskva, 1969, p. 273.

[32] *Op. cit.*, p. 344.

https://biblioteca-digitala.ro

Copiii rezultați din asemenea căsătorii sînt nevoiți să se definească într-un fel etnic. „În majoritatea cazurilor preferința este aici acordată apartenenței etnice a tatălui. Abaterea de la acest principiu este legată de egalizarea reală în drepturi a părinților și mai ales de poziția social-juridică a mamei"[33].

Nu încape nici o îndoială că poziția femeii dace în căsătoriile mixte cu colonişti a fost mult inferioară.

Cred că schema ipotetică prezentată mai sus a raporturilor demografice din provincia Dacia din primii ani după cucerirea ei, fiind în acord cu izvoarele, ce-i drept zgîrcite, de care dispunem, explică fenomenul romanizării complete și profunde a acestei provincii în decursul unei perioade relativ scurte de stăpînire romană (106—271).

JAN TRYNKOWSKI

LES CONSÉQUENCES DÉMOGRAPHIQUES DE LA CONQUÊTE DE LA DACIE PAR TRAJAN

(Résumé)

L'auteur reprend la question des pertes daces pendant les deux guerres menées par Trajan pour la conquête de la Dacie. Tout en soulignant la continuité de la population dace sous la domination romaine, il attire l'attention sur les graves pertes subies par la Dacie en hommes capables de porter les armes. De ce point de vue, les informations des auteurs anciens (Eutrope, Lydus, etc.) sont vraisemblables et il ne faut pas les rejetter.

La population autochtone étant composée surtout de femmes et d'enfants, tandis que les masses colonisées comprenaient surtout des hommes, les mariages mixtes ont dû être très fréquents après la conquête de la Dacie. Les enfants nés des couples mixtes devaient se définir ethniquement d'une manière quelconque et leur préférence allait tout naturellement vers l'appartenance ethnique du père, c'est-à-dire vers l'élément romain. Les conséquences démographiques de la conquête ont agi donc en Dacie en faveur d'une romanisation rapide.

[33] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro

INSCRIPȚII DIN SARMIZEGETUSA

Inscripții din templul lui Liber Pater[1]

1. — Fragment al unui relief votiv de marmură cu inscripție (fig. 1), avînd dimensiunile 14×36×4 cm și literele de 1,2 cm. În registrul superior se distinge, pornind de la stînga spre dreapta, două personaje scunde, probabil Sileni. Al doilea poartă pînă deasupra genunchilor un veșmînt strîns cu o cingătoare, al cărei capăt atîrnă în față. Urmează, cu chitonul coborîndu-i pînă la glezne, un personaj feminin, bacchantă sau Libera, ținînd în dreapta ceva ce seamănă cu un *thyrsus*. În partea dreaptă pare a ședea sau a fi pe jumătate culcat însuși Liber, căruia îi este închinat relieful. Ciudat este că poartă ceva asemănător cu niște pantaloni, obiect de vestimentație neobișnuit pentru Liber — Dionysos. Ne aflăm, totuși, în fața unei scene dionysiace alcătuite din elemente pe care nu le-am întîlnit pînă acum laolaltă și nu putem să nu regretăm că nu s-a păstrat întregul relief. În schimb, inscripția este ca și întreagă:

Deo numini Libero Pa[tri ex] / voto Cl(audius) Anicetus aug(ustalis) [col(oniae)].

Literele sînt neglijent săpate, iar cuvintele sînt despărțite prin mici triunghiuri. Neobișnuit este să fie invocat în același timp *deus* și *numen;* cu totul greșit este dativul *Libero Pa[tri],* în locul genitivului, după *numini.* Se pare că Claudius Anicetus, greco-oriental de origine, cunoștea destulă latină pentru a lua parte ca augustal la viața publică a orașului, dar că nu ajunsese să pătrundă termenii romani mai pretențioși. Din CIL III 1069 (Apulum) aflăm numele complet al dedicantului, T. Claudius Anicetus, și faptul că era *aug(ustalis) coloniar(um).* În CIL III 1440 (Sarmizegetusa) apare ca *aug(ustalis) c[ol(oniae)] Sarmiz(egetusae) metrop(olis).* Prin *coloniae* din CIL III 1069, dacă socotim că sînt două, înțelegem fie Sarmizegetusa și Colonia Aurelia Apulensis, de la Severus Alexander la Philippus, fie Colonia Aurelia Apulensis și Colonia Nova Apulensis, începînd cu domnia lui Decius[2]. Nu e cazul să insistăm asupra acestei întrebări, căci textul inscripției s-a păstrat numai în transcrieri și e foarte cu putință să se fi stre-

---

[1] În legătură cu acest templu au fost publicate: un raport preliminar (H. Daicoviciu și colaboratorii, în *Sargetia,* XI-XII, 1974—1975, p. 225—228), o parte din reliefurile votive anepigrafe (Adriana Rusu, în *Apulum,* XIII, 1975, p. 697—703), o mare inscripție votivă și de construcție (H. Daicoviciu și I. Piso, în *ActaMN,* XII, 1975, p. 159—163) și un fragment de inscripție de marmură (I. Piso, în *Sargetia,* XI-XII, 1974—1975, p. 64—65, nr. 15). Toate inscripțiile prezentate în acest articol se află în Muzeul arheologic din Sarmizegetusa.

[2] D. Tudor, în *Dacia,* N.S., VI, 1962, p. 204. În legătură cu cele două colonii „gemene", v. C. Daicoviciu, *TransAnt,* p. 128, n. 4; idem, în *SCIV,* I, 2, 1950, p. 225—228; C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, în *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik,* München, 1972, p. 97; iidem, în *Centenar muzeal orădean,* 1972, p. 155.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 1 — Fragment de relief votiv.

curat greşeli. De altfel, în varianta lui Lazius întîlnim forma COLONIAE[3]. Datorită titlului *metropolis* purtat de Sarmizegetusa în CIL III 1440, putem data şi inscripţia din templul lui Liber Pater începînd cu domnia lui Severus Alexander[4].

2. — Trei fragmente ale unui altar epigrafic de marmură (fig. 2), măsurînd împreună 50×23×11 cm şi avînd literele de 3 cm. Coronamentul a fost întregit după un alt altar, închinat lui Aesculapius şi Hygiei[5], lucrat nu numai în acelaşi stil, dar, se pare, şi de aceeaşi mînă. Nu putem şti dacă a fost închinat de aceleaşi persoane. În r. 2, după I, urmează mai degrabă P decît D. Iată lectura:

Libero p[a]/tri p[ro sal(ute)]? / ...

3. — Fragment de relief votiv de calcar cu inscripţie (fig. 3), avînd dimensiunile 7,5×15×6 cm şi literele de 1 cm. În partea păstrată a reliefului, foarte

[3] V. comentariul lui Th. Mommsen la CIL III 1069. E posibil să fi fost scris COLON·AP (Th. Mommsen, *loc. cit.*) sau COLON·SAR (I. M. Cărbuneanu, *Adunarea provincială a Daciei*, Bucureşti, 1889, p. 95; M. Krascheninnikof, în *Philologus*, LIII, 1894, p. 184, n. 165). Asupra întregii discuţii v. J. Trynkowski, în *Eos*, LVI, 1966, p. 222.

[4] Vezi C. Daicoviciu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 153 sqq.

[5] Oct. Floca, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 104—105 = *AnnÉp*, 1933, 19, recitită de I. Piso, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 165—166, nr. 1 (foto).

https://biblioteca-digitala.ro

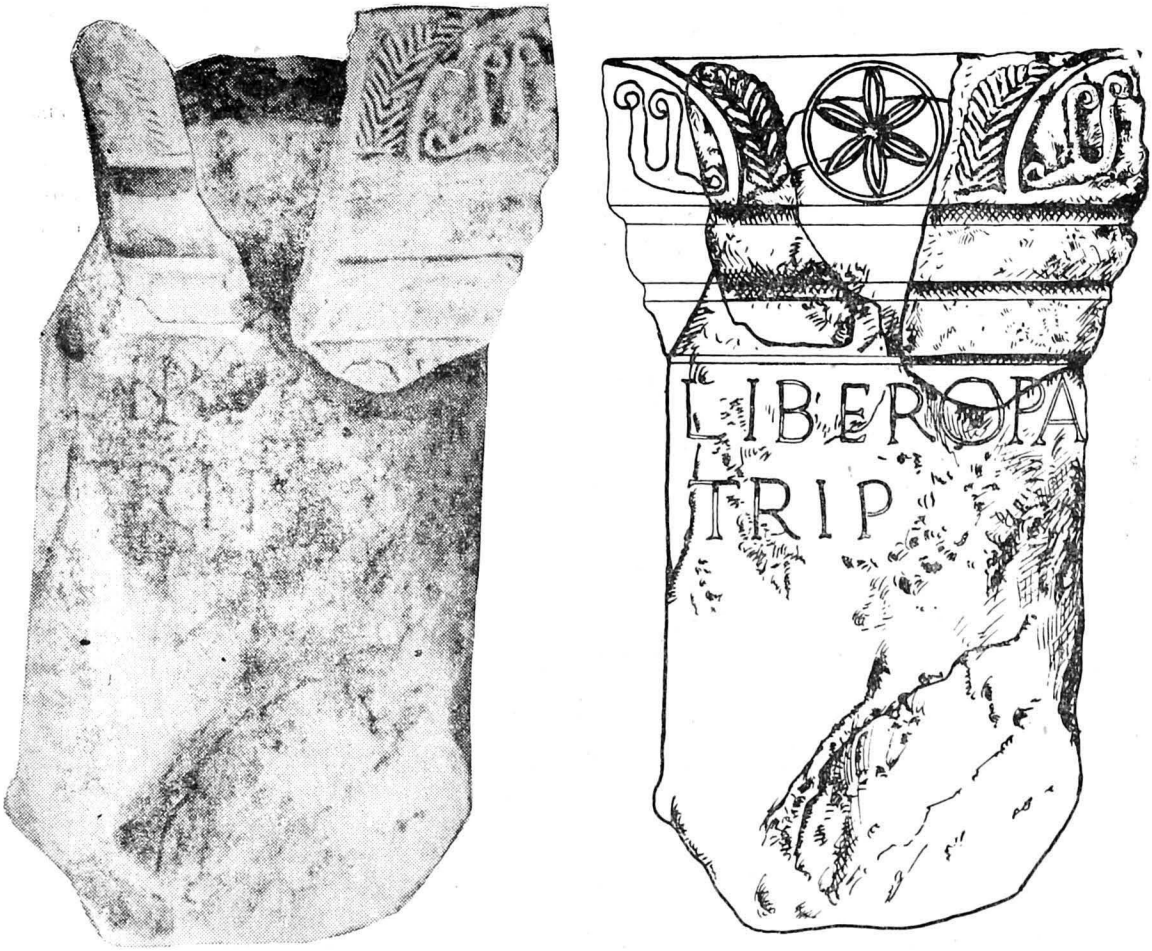

Fig. 2 — Altar epigrafic fragmentar.

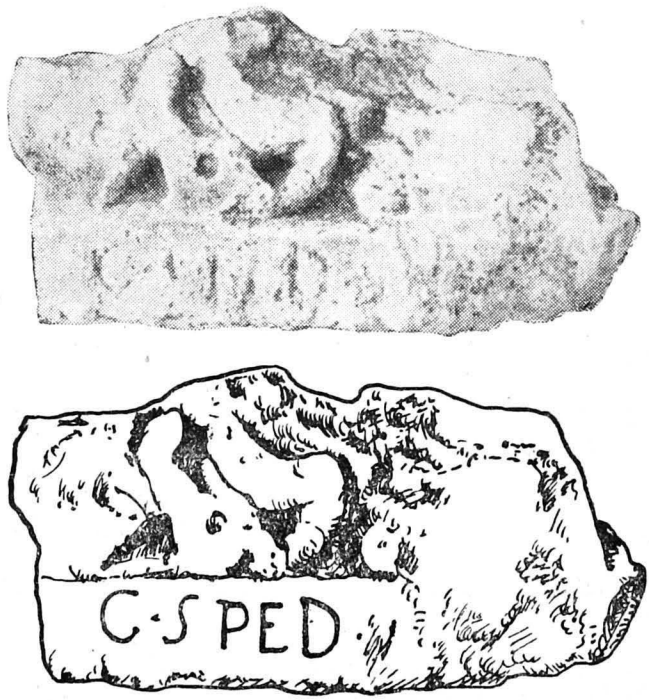

Fig. 3 — Fragment de relief votiv.

https://biblioteca-digitala.ro

corodată, nu se mai distinge nimic. În cîmpul inscripției se vede un C urmat de un punct și de literele SPED. După încă un punct s-ar părea că urmează o hastă, dar nu există nici o siguranță. Lectura este:

... C(aius) Sped(ius) ...

Familia Spediilor, purtînd un *nomen* italic[6], i-a dat Sarmizegetusei pe *flamen*-ul C. Spedius Hermias[7] și pe duumvirul C. Spedius Clemens[8]. Aceleiași familii îi datorează *praenomen*-ul, *nomen*-ul și, totodată, libertatea C. Spedius Valerianus[9] și C. Spedius Victorinus[10], augustali ai capitalei.

4. — Două fragmente ale unui altar de marmură (fig. 4), avînd dimensiunile 53×24×27 cm și literele de 2,2 cm. Încercăm a stabili axa centrală a inscripției

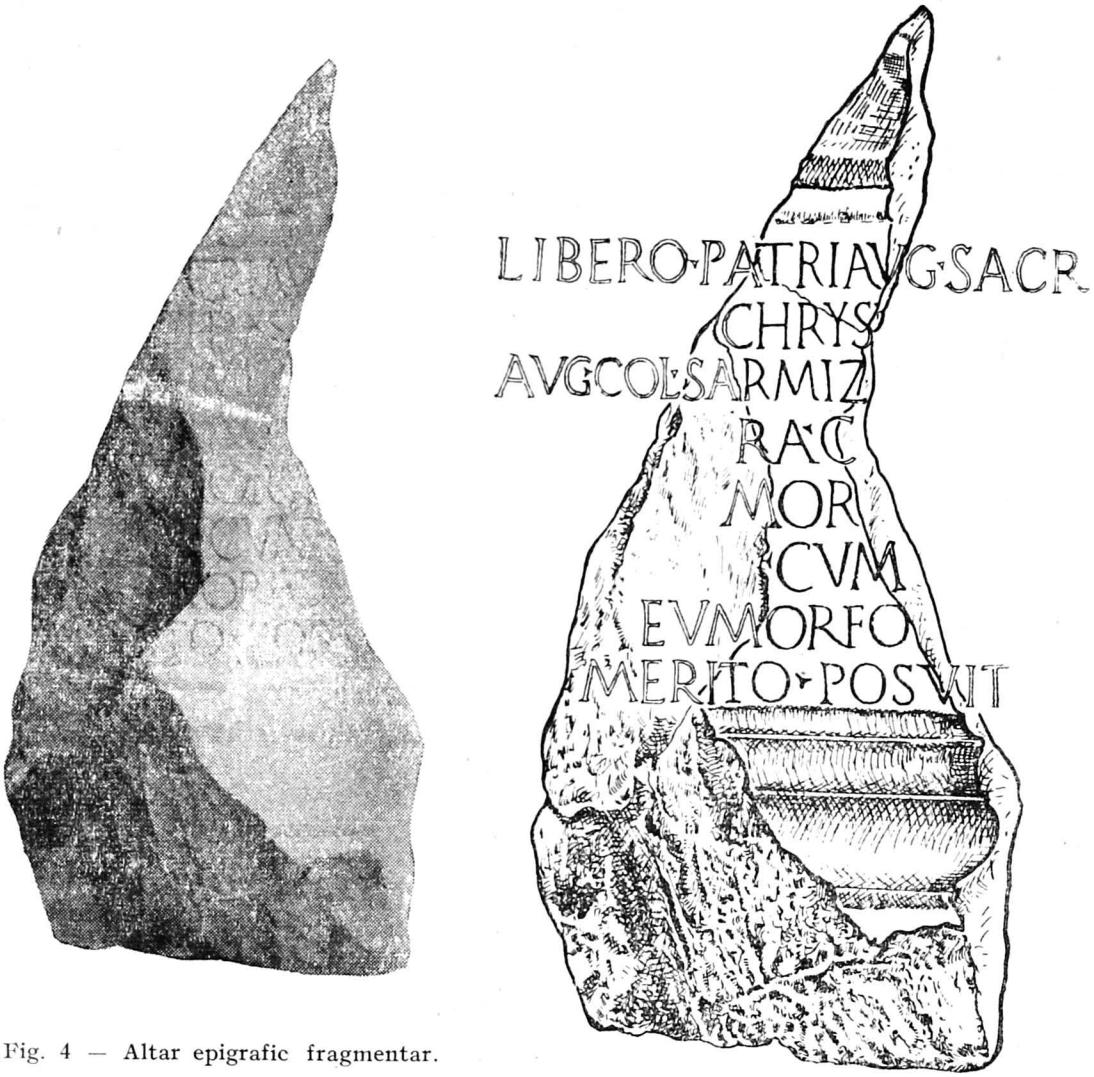

Fig. 4 — Altar epigrafic fragmentar.

[6] W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 236.
[7] CIL III 1417 a.
[8] CIL III 1498.
[9] CIL III 7767, 7933. Același personaj îl întîlnim, probabil, în lista din Palatul Augustalilor (C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 245, nr. 4; v. și p. 247—248).
[10] C. Daicoviciu, *loc. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro

cu ajutorul r. 8, unde ITO·POSV se citește *[mer]ito posu[it]*. R. 1 se citește probabil *[Libero p]atri Au[g(usto) sacr(um)]*. *Cognomen*-ul începe cu literele CHRYS, urmate, sus, de o rămășiță a unui V sau E. Poate fi *Chrys[ermus]*[11] sau ceva asemănător, oricum un nume de libert, cu care se potrivește foarte bine funcția de *[aug(ustalis) col(oniae) Sa]rmiz(egetusae)*. Pentru r. 4—5 e greu de găsit o soluție. În r. 6—7 s-ar putea citi *... cum ... / ... [Eu]morfo ...*, chiar dacă ne-am aștepta ca acest nume[12] să fie scris cu PH și nu cu F; indică aceeași categorie socială. Prezentăm cu prudență și cu unele îndoieli următoarea lectură:

[Libero P]atri Au[g(usto) sacr(um)?] / ... Chrys ... / [aug(ustalis)? col(oniae) Sa]rmiz(egetusae) ... / ... ra c ... / ... mor ... / ... cum ... / ... [Eu]morfo? . : . / merito posuit.

5. — Fragment al unui relief de marmură cu inscripție (fig. 5), având dimensiunile 10,5×7×3,5 cm și literele de 2,5 cm. Din reliefful, foarte îngrijit lucrat, se mai vede laba piciorului lui Liber Pater și, lîngă el, partea posterioară a panterei. În ce privește inscripția, după urma unei litere, care ar putea fi la fel de bine C, G sau T, urmează VS.

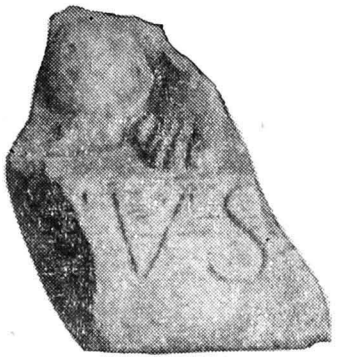

Fig. 5 — Fragment de relief de marmură.

6. — Fragment al unui altar de marmură (fig. 6), având dimensiunile 18×20×12 cm și literele de 2 cm. Literele TRI ne determină să citim:

[Libero pa]tri / ...

7. — Fragment al unei lespezi epigrafice de marmură (fig. 7), având dimensiunile 35×29×8 cm și literele de 7,5 cm. S-a păstrat LI, evident de la *Li-[bero] ...*

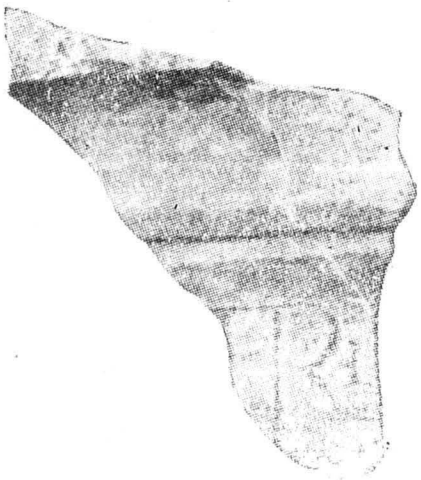

Fig. 6 — Fragment de altar de marmură.

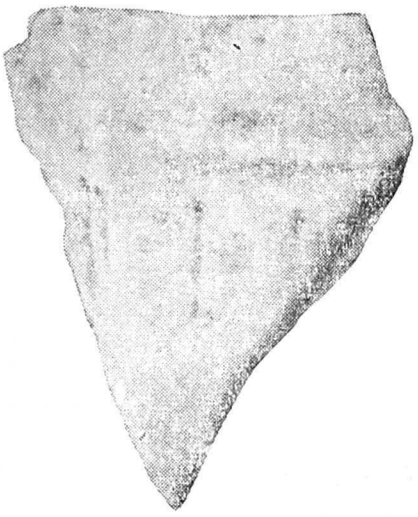

Fig. 7 — Fragment de lespede epigrafică.

[11] W. Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, s.v.
[12] *Op. cit.*, s.v.

https://biblioteca-digitala.ro

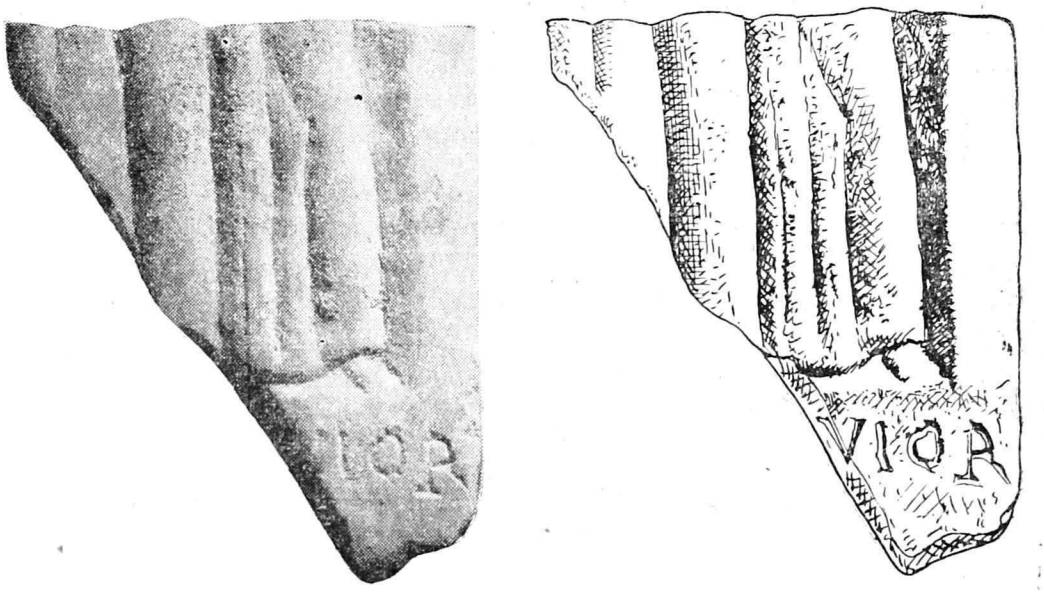

Fig. 8 — Fragment de relief de marmură.

8. — Fragment al unui relief de marmură cu inscripție (fig. 8), avînd dimensiunile 10×11×3 cm și literele de 1—1,5 cm, descoperit în *cubiculum* de nord-est al templului. Tot aici s-au găsit baza de cărămidă a unui altar și cîteva reliefuri reprezentîndu-l pe Silvanus și Silvanele[13], ceea ce a condus la ideea că în această parte a templului erau „găzduite" divinitățile destul de apropiate, prin natura lor, de Liber.[14] Marginea reliefului e separată de relieful însuși printr-o bandă vopsită în roșu. În colțul din dreapta, jos, se vede vîrful unui picior care iese de sub faldurile, schematic executate, ale unui veșmînt aparținînd probabil unei Silvane. Judecînd după numărul faldurilor, în stînga acesteia se afla o a doua însoțitoare a lui Silvanus. Inscripția, din care s-a păstrat VIOR, pare a fi fost închinată, împreună cu relieful, în sănătatea unei familii cum ar fi cea a Octaviilor[15]. Deci:

... [pro salute Octa?]vior(um).

Relief închinat lui Aesculapius și Hygiei

9. — Relief fragmentar de marmură descoperit întîmplător în afara zidurilor orașului, pe locul unde se află astăzi grădina lui Arimie Munteanu, la vreo 50 m spre nord-vest de Căminul cultural al comunei[16]. Reprezintă partea infe-

[13] Vezi Adriana Rusu, *op. cit.*, p. 697—698.
[14] Vezi H. Daicoviciu și colaboratorii, în *Sargetia*, XI-XII, 1974—1975, p. 229.
[15] CIL, III 1539.
[16] Piesa ne-a fost dată spre publicare de profesorul Victoruț Coroiescu; îi aducem aici cuvenitele mulțumiri pentru salvarea fragmentului de relief și pentru amabilitatea cu care ni l-a pus la dispoziție.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 9 — Relief închinat lui Aesculapius și Hygiei.

rioară a unei plăci votive închinate divinităților vindecătoare Aesculapius și Hygia[17]. Dimensiunile actuale: 16,9×9×2,6 cm. Inscripția ocupă un cîmp înalt de 5,3 cm în partea de jos a piesei. Înălțimea literelor: 1—1,3 cm.

Imaginea reprezentată este aproape complet distrusă, dar ea trebuie să fi fost un produs de serie, astfel încît identificarea celor două personaje principale

[17] Cultul lui Aesculapius și al Hygiei era puternic la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Săpăturile din 1973—1975 au dezvelit aproape complet un sanctuar închinat acestor divinități (v. H. Daicoviciu și colaboratorii, în *Sargetia*, XI-XII, 1974—1975, p. 225—228. De materialul epigrafic atestînd acest cult în capitala Dacieie traiane s-a ocupat I. Piso, în *Sargetia*, XI-XII, 1974—1975, p. 57—64.

https://biblioteca-digitala.ro

nu ridică nici o dificultate. În dreapta se disting bine labele picioarelor lui Aesculapius, încălțate în sandale. Fără îndoială, zeul se sprijinea cu mîna dreaptă de caracteristica-i măciucă, din care se mai vede capătul inferior, foarte gros: pe măciucă era încolăcit șarpele, din care nu se poate distinge decît coada, sumar schițată de meșter, care pătrunde puțin în partea de sus a cîmpului inscripției. Partea stîngă a reliefului o reprezenta, desigur, pe Hygia, din imaginea căreia n-a mai rămas decît laba piciorului stîng; e puțin probabil ca în stînga zeiței să se mai fi aflat vreun personaj mitologic, căci lățimea totală a piesei nu pare să fi depășit 18 cm.

Este greu de spus ce reprezintă detaliul sculptural care se zărește la extremitatea dreaptă a piesei. Ar putea fi vorba de faldurile mantiei zeului care să ajungă pînă la pămînt, dar și de labele cîinelui care-l însoțește, uneori, pe Aesculapius[18].

În starea de conservare a reliefului, căutarea de analogii devine imposibilă. Amintim numai cu titlu de exemplu altă placă votivă descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, a cărei inscripție este întrucîtva asemănătoare[19].

Din fericire, starea foarte proastă de conservare a monumentului n-a afectat decît într-o mică măsură inscripția, care poate fi citită cu ușurință. Ea glăsuiește:

[Num]ini Aesculapio et [Hy]giae Ulp(ius) Avill(ius) Florenti(nus) / ex voto.

Ligaturi există numai în rîndul al doilea: A+V în gentiliciul Avillius și N+T+I în cognomenul Florentinus. Cuvintele, cu excepția celor din rîndul al treilea, sînt despărțite printr-o incizie de formă triunghiulară.

Este de remarcat forma gramaticală incorectă a numelui zeului: dativul *Aesculapio* în locul genetivului *Aesculapii* cerut de cuvîntul precedent *numini*. Greșeala trebuie, probabil, imputată neatenției lapicidului, obișnuit cu scrierea numelor de divinități la cazul dativ în inscripțiile votive.

Dedicantul, Ulpius Avillius Florentinus, nu mai apare în nici o altă inscripție din Dacia. Pe epigrafa noastră el nu are *praenomen*, dar poartă, în schimb, două nume gentilice: *Ulpius* și *Avillius*, ca și un alt locuitor al Sarmizegetusei, Ulpius Domitius Hermes, augustal al coloniei, cunoscut din două inscripții[20]. Gentiliciul Ulpius a fost, desigur, adoptat după numele împăratului biruitor și colonizator al Daciei; poate chiar dedicantul inscripției noastre să fi fost adus aici, în ctitoria din Țara Hațegului, de Traian. În acest caz, el a putut adopta și prenumele împăratului, căci înmănuncherea unui *praenomen* și a două *nomina gentilia* se practica[21]; nu e exclus însă nici ca el să-și fi înlocuit propriul său prenume cu gentiliciul imperial. Oricum, prezența gentiliciului Ulpius ne îndeamnă să datăm piesa mai degrabă în prima jumătate a secolului al II-lea e.n.

---

[18] W. Fauth, în *Der kleine Pauly*, s.v. *Asklepios*; P. Grimal, *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*, ed. a IV-a, Paris, 1969, s.v. *Asclepios*, p. 54.

[19] I. Piso, *op. cit.*, p. 60—61, nr. 5 și fig. 5a.

[20] CIL III 1425, 1426.

[21] *Exempli gratia*, și pentru a rămîne în sfera numelor discutate aici, citățm pe M. Ulpius Domitius Aesthius din Cius (CIL III 12480), pe consularul M. Ulpius Ofellius Theodorus, cunoscut din mai multe epigrafe din Cappadocia (CIL III 6903 = 12163, 6912, 6918, 6930, 6931, 12174, 12190, 12191), și pe A. Avillius Urinatius Quadratus, *consul suffectus* în anul 156 (CIL VI 2086).

https://biblioteca-digitala.ro

Scris uneori cu un singur L, gentiliciul *Avillius* este sigur italic, poate etrusc[22]. El mai este atestat în Dacia, cu formă feminină (Avillia Pietas), la *Alburnus Maior* (Roșia Montană)[23]. Descoperirea lui și la Sarmizegetusa contribuie la o apreciere mai justă și mai completă, deci mai aproape de realitatea istorică, a colonizării cu elemente italice a Daciei traiane.

HADRIAN DAICOVICIU — IOAN PISO

INSCRIPTIONS DE SARMIZEGETUSA

(Résumé)

Les auteurs publient huit inscriptions trouvées dans le temple de Liber Pater de Sarmizegetusa et une inscription découverte par hasard sur l'emplacement de la commune actuelle.

Les inscriptions découvertes dans le temple sont pour la plupart fragmentaires et le nom de la divinité honnorée manque parfois. Cependant, le lieu de découverte et l'exemple des inscriptions mieux conservées font penser dans tous les cas à Liber Pater.

La neuvième inscription est dédiée aux divinités de la médicine — Aesculapius et Hygia, dont le culte est fortement attesté à Sarmizegetusa. Le dédicant, Ulpius Avillius Florentinus, doit être un colon italique.

[22] Vezi W. Schulze, *op. cit.*, p. 72, nota 3.
[23] CIL III 1262.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

MISCELLANEA DACICA (II)*

I. Die Kolonie Sarmizegetusa und die Verwaltungsorganisation Daciens in traianischer Zeit: Zu CIL III, 1443

Unter den Erforschern des römischen Dacien ist heute die Ansicht weit verbreitet, daß die traianische Kolonie Sarmizegetusa zur Zeit ihrer Gründung lediglich *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica* geheißen habe und daß ihr der dakische Ortsname *Sarmizegetusa* erst unter Hadrian beigelegt worden sei. Diese Meinung, die m.W. auf Constantin Daicoviciu zurückgeht[1], fußt auf einer Bemerkung Mommsens[2] und bleibt durchaus im Rahmen der erkennbaren Regeln für die Benennung römischer Städte, die einen Lokalnamen im Stadttitel eben nicht fordern. So hat beispielsweise die ebenfalls traianische Kolonie bei Xanten am Niederrhein, die *colonia Ulpia Traiana*, niemals einen Ortsnamen besessen, obgleich man auf das bekannte *Vetera* hätte zurückgreifen können.[3] Selbst in dem Stadtgesetz von Urso fehlt er durchweg: Die caesarische Deduktionskolonie heißt, in verschiedenen Abkürzungen, nur *colonia Genetiva Iulia* oder *colonia Genetiva* bzw. *colonia Iulia*.[4] In vier Fällen ist auch Sarmizegetusa mit Sicherheit allein *colonia Dacica* genannt worden; die Belege gehören wohl alle noch in das 2. Jh., wenn auch schwerlich in die traianisch-hadrianische Epoche oder gar Traians Regierung, wie Mommsen meinte.[5]

---

* Der erste Teil, (I), ist in *ActaMN* 12, 1975, 139—158 erschienen.

[1] *ACMIT* 4, 1932/38, 360 f. (= C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj 1938, 9f.); ds., *TransAnt*, 128, A. 2; ds., in: *Studien zur Geschichte Osteuropas*, Teil III, Graz/Köln 1966, 10. C. u. H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)* 2. Aufl. Bucureşti, 1966, 10; ds. *Akten VI. Kongreß* 97. M. Macrea, in *IstRom*, Bd. 1, Bucureşti 1960, 360; ds., *ArchClass* 19, 1967, 147; ds., *Dacia* N.S., 11, 1967, 124. D. Tudor, *Oraşe* 75. Russu, *Dacia şi Pannonia* 54, A. 51.

[2] CIL III p. 228: „Hoc autem Sarmizegetusae nomen maxime proprium oppidi non abest nisi a quattuor titulis Apulensi n. 1100, Ampelensi n. 1323, Sarmizegetusensi n. 1443, Mehadiensi n. 1572 simplici coloniae Dacicae nomine contentis, quorum cum Sarmizegetusensis omnium Dacicorum antiquissimus sit, quippe positus propter ipsam coloniam Dacicam conditam a. 110, tres quoque reliqui omnino eiusdem aetatis videntur esse. Quare colonia Dacica nomine Sarmizegetusae omisso certum indicium videtur esse aetatis Traianae".

[3] Vgl. dazu H. v. Petrikovits, *Das römische Rheinland, Archäologische Forschungen seit 1945*, Köln-Opladen 1960, 96—105; Chr. Rüger, *Germania inferior, Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit, Beih. BJ* 30, Köln 1968, 85 ff.; Galsterer-Kröll, *Epigr. Stud.* 9, 1972, 116, Nr. 234.

[4] CIL II 5439 = ILS 6087 = Bruns[7] 28 = FIRA I[2] 21. Vgl. H. Galsterer, *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der iberischen Halbinsel*, Madr. Forsch.8, Berlin 1971, 8 f., A. 11. Zum Namen *colonia Iulia Genetiva* vgl. Galsterer-Kröll, *Epigr. Stud.* 9, 1972, 91; 110, Nr. 147.

[5] S.o.A.2; neuerdings z.B. noch D. Tudor, *Dacia*, N.S., 6, 1962, 203; ds., *Oraşe* 75. — Es handelt sich um CIL III, 1100 (datiert durch das in der Inschrift erwähnte *municipium Aelium Napoca*, das Marcus schon zur Kolonie erhob, in die Zeit von Hadrian bis Marcus); III, 1323 (einem ehemaligen Decurionen der dalmatischen Kolonie Claudia Aequum gesetzt,

https://biblioteca-digitala.ro

C. Daicoviciu deutete die Übertragung des Namens der ehemaligen Hauptburg Decebals auf die dacische Kolonie damit, „daß die neue Gründung Traians auf dem Boden des römischen Dakien r e c h t l i c h den Platz der Hauptstadt des freien Dakien eingenommen hat."[6] Diese Interpretation trägt der Gepflogenheit Roms, möglichst an lokale Traditionen anzuknüpfen, ebenso Rechnung wie seinem vitalen Interesse, wichtige Zentren nicht auf schwer zugänglichen und damit auch kaum zu überwachenden Berghöhen zu belassen. Die Kolonie Traians war vielmehr politisch, strategisch, wirtschaftlich und verkehrstechnisch ideal gelegen, nämlich für Dacien zentral,[7] am Eingang des Eisernen-Tor-Passes in sicherer Entfernung zu den Karpathen, in einer fruchtbaren, agrarisch gut nutzbaren Ebene und an der Hauptverkehrsader des römischen Siebenbürgen, die bereits Traian anlegen ließ (CIL III, 1627; 107/8 n. Chr.). Die Kolonie eignete sich somit glänzend zum Mittelpunkt des neueroberten Gebietes und sollte dafür auch allem Anschein nach von vorneherein gelten.

C. Daicovicius Deutung stimmt jedoch darin etwas seltsam, daß der Bezug auf Decebals Hauptsitz erst unter Hadrian erfolgt sein soll und nicht ebenfalls schon durch Traian. Im Jahre 118, wo der volle Stadttitel *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* zum ersten Male bezeugt ist,[8] oder ein bis zwei Jahre später wurde Dacien geteilt, war eine der zwei ursprünglichen Besatzungslegionen, die IV. Flavia, nach Obermoesien zurückverlegt worden, und hatte der nunmehr praetorische Legat Oberdaciens seinen hauptsächlichen Aufenthalt in Apulum, dem Standort der *legio XIII Gemina*, genommen.[9] In der Kolonie resi-

---

der mit 30 Jahren auch bereits *dec. col. Dac.* geworden war: Am bequemsten könnte man den doppelten Decurionat mit der Einwanderung bald nach der Eroberung Daciens erklären; diese Vermutung wird dadurch bestätigt, daß der Errichter der Inschrift, M. Opellius Adiutor, *IIvir col. Daci(cae)*, offensichtlich in einer Weihung, die in Aiud [36 km südlich von Potaissa/Turda] gefunden wurde, nur *Ilvir col.* heißt [III, 942]; CIL III, 1323 stammt aus dem von Aiud 45 km [Luftlinie] entfernten Ampelum/Zlatna; beide Inschriften müssen in die Zeit gehören, wo Sarmizegetusa noch die einzige Kolonie Siebenbürgens war, also spätestens in die Regierung des Marcus; denn sonst ließe sich *col(oniae)* nicht eindeutig auf eine bestimmte Kolonie beziehen, da das Territorium Sarmizegetusas schwerlich über Apulum hinaus gereicht hat; lediglich *dec. col.* findet sich auch noch auf einem anderen in Aiud entdeckten Stein [III, 943 (161/62 n. Chr.) *Acta MN* 3, 1966, 452 f.]; das zeigt, daß man CIL III, 942 ebenfalls Sarmizegetusa zuschreiben darf und die beiden gleichnamigen Personen also höchstwahrscheinlich identisch sind; ein Unsicherheitsfaktor bleibt allerdings die *colonia Malva*, die möglicherweise schon unter Hadrian, wahrscheinlich jedoch spätestens durch Marcus den Koloniestatus erlangte [s.u.S. (I), 149, 156—157)]; wenn sie im Banat lag, können CIL III, 942 und 943 ohne Bedenken Sarmizegetusa zugerechnet werden, da Malva dann zu weit entfernt wäre); *AnnÉp* 1968, 441 (wohl Ende 2. Jh. oder Anfang 3. Jh. wegen *in honorem domus divinae* [vgl. I. I. Russu *StCl* 9, 1967, 215 f.]; ab Alexander Severus pflegt der Beiname *metropolis* bei Sarmizegetusa nicht zu fehlen); CIL III, 1572 (undatiert, wegen der drei anderen Inschriften wohl am ehesten auch aus dem 2. Jh. [oder Anfang des 3. Jh.?]); Mehadia, wo die Inschrift gefunden wurde, lag möglicherweise auf dem Territorium Sarmizegetusas [wegen III, 1562 und vielleicht auch III, 1580; anders Tudor, *OR*[3] 165, der aber Dierna nicht berücksichtigt]).

[6] *ACMIT* 4, 1932/38, 360 f.

[7] Romula liegt, wenn man die Route über den Vulkan-Pass wählt, etwa gleichweit von Sarmizegetusa entfernt wie Porolissum.

[8] CIL III, 1445 mit p. 1407; vgl. III, 1462 und 1551, wohl von 119 und ebenfalls mit dem vollständigen Stadtnamen (vgl. Russu, *Dacia şi Pannonia* 53 ff.).

[9] Diese Feststellung ergibt sich aus der Zweckmäßigkeit, den Legionsstab auch für die Provinzverwaltung zu nutzen, aus der notwendigen Anwesenheit des Legionskommandeurs in der Garnison und aus folgenden Indizien: 1. Die *equites singulares*, von denen ein *exercitator* in traianischer Zeit auf einer Weihung aus Sarmizegetusa genannt wird (CIL III, 7904;

https://biblioteca-digitala.ro

dierten weiterhin nur der Finanzprocurator[10] und eine Versammlung von Honoratioren der Provinz, die vor Alexander Severus allerdings nicht als regelmäßig einberufener Landtag[11] erwiesen werden kann. Zu Beginn der Regierung Hadrians war Sarmizegetusa also nicht mehr das unumstrittene Zentrum der Provinz, die auch nur noch einen Teil des Reiches Decebals umfaßte. Man müßte daher bei C. Daicovicius Zeitansatz der Übertragung des Namens *Sarmizegetusa* auf die Kolonie zusätzlich annehmen, Hadrian habe damit ihren Verlust an Ansehen ausgleichen oder sogar verschleiern wollen. Es läßt sich aber m.E. zeigen, daß diese Datierung von ihrer Grundlage her nicht richtig sein dürfte, da die nur abschriftlich erhaltene Inschrift CIL III, 1443, die als einzige aus traianischer Zeit den Stadtnamen mit COLONIA DACICA angibt, bislang nicht richtig rekonstruiert oder

---

vgl. D. Protase, *ActaMN* 4, 1967, 69), sind nun in Apulum stationiert (CIL III, 1160 [Tempelbau]; 1195 [?; Grabinschrift]; 7787 [Weihung]; 7799 [Grabinschrift]; 7800 [Grabinschrift]; vgl. I. I. Russu, *SCIV* 23, 1972, 76). — 2. Von den 24 dacischen Steininschriften, die A. Stein für die Statthalter Oberdaciens zwischen 120 und 167 anführt (*Die Reichsbeamten von Dazien*, Diss. Pann. I 12, Budapest 1944, 19—36), stammen zwar 10 aus Sarmizegetusa und nur 7 aus Apulum neben ebenfalls 7 aus der übrigen Provinz, aber die Verteilung auf die Inschriftentypen zeigt die Art der Bindung: Weihungen des Legaten: 0/3/4; Weihungen zum Wohle des Statthalters: 0/1/1; Bauinschriften: 1/1/0; Ehrungen für den Legaten: 5/0/1; Ehrungen für den Statthalter als Patron: 4/0/0 (C. Curtius Iustus; zweimal M. Sedatius Severianus; [*L. Orfi*?]*dius* [*Seneci*?]*o* [zum Namen: R. Syme, *JRS* 43, 1953, 160]; als Entlasser von Soldaten: 0/1/0; andere indirekte Erwähnungen: 0/1/1. In späterer Zeit tritt Sarmizegetusa noch stärker zurück. Von den 44 Erwähnungen der Legaten der Tres Daciae auf Steininschriften, die A. Stein (a.O. 38—76, ohne die Procuratoren und *vice praesides*) von M. Claudius Fronto ab nennt, waren 38 in Dacien aufgestellt, davon 5 in Sarmizegetusa (einschließlich der beiden Ehrungen für die Söhne des C. Arrius Antoninus), 10 in Apulum und 23 in anderen Orten des Provinzkomplexes, meistens in Lagern, zu folgenden Verhältnissen: Weihungen des Statthalters: 1/4/5; Weihungen für den Legaten: 0/1/2; Dedicationen des Consularis bzw. Weihungen *sub legato*: 0/2/11; Bauinschriften: 0/0/5; Ehrungen für den Statthalter: 3/2/0; Patronatsverhältnis: 1/0/0 (M. Claudius Fronto); Einsetzung eines Sacerdos: 0/1/0. Aus diesen Aufschlüsselungen geht eindeutig hervor, daß die Statthalter zwar von Sarmizegetusa als der Metropole Ehrungen entgegennahmen, daß sie sich dort aber nicht regelmäßig aufhielten. Andernfalls müßten in Sarmizegetusa vor allem einige Weihungen mehr erhalten sein. Selbst in Grădiştea Muncelului sind es zwei [CIL III, 1415; 1416]. Dasselbe Ergebnis legen die numehr 8 Inschriften des P. Furius Saturninus nahe (vgl. I. Piso, *ActaMN* 9, 1972, 463—469; CIL III, 1177 stammt ursprünglich aus Sarmizegetusa [cf. CIL III, p. 1407], ist aber nicht mit III, 1460 identisch, wie A. Stein, a O. 35 meinte). — Vgl. auch Daicoviciu, *TransAnt* 94; A. Stein, a.o. 62 f.; M. Macrea, *Dacia*, N.S., 11, 1967, 133; C. u. H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana* (*Sarmizegetusa romană*), 2 Aufl. Bucureşti 1966, 35; u.a.

[10] Vgl. z.B. Daicoviciu, *TransAnt* 94; C.u.H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*[2] 1966, 35; M. Macrea, *Dacia*, N.S., 11, 1967, 133; Tudor, *Oraşe* 76; 90.

[11] So I. Piso, *ActaMN* 9, 1972, 467 f. aufgrund der beiden gleichlautenden Inschfriten, die P. Furius Saturninus von der *devota provincia* errichtet wurden. Dieser vereinzelte Vorgang erweist aber noch keine regelmäßige Einberufung einer Honoratiorenversammlung der Provinz. Auffälligerweise sind im 2. Jh. zwar fünf Legaten (einschließlich Q. Marcius Turbo [vgl. Russu, *Dacia şi Pannonia* 53 ff.]) und D. Terentius Gentianus als der Sohn des ersten Statthalters und Gründers der Kolonie (CIL III, 1462 = ILS, 1046) als Patrone Sarmizegetusas geehrt worden (s. auch o.A. 9), aber es liegt keine weitere Dankesbezeugung der Provinz vor. Die Legaten, die 153 n. Chr. zum Konsulat des M. Sedatius Severianus nach Rom reisten, können gut Abgesandte Sarmizegetusas gewesen sein, deren Patron Severianus war (ILS, 9487; *AnnÉp.* 1933, 249); denn Mehadia, wo sie ihr Votum für eine glückliche Rückkehr einlösten (CIL III, 1562), kann auf dem Territorium Sarmizegetusas gelegen haben. (Sicher gehörte der Ort zu Oberdacien.).

https://biblioteca-digitala.ro

zumindest als „Gründungsinschrift" von Mommsen, Hirschfeld und jüngst noch N. Gostar[12] als zu bedeutsam eingeschätzt wurde.

CIL III, 1443 ist allein von Mezerzius in drei verschiedenen Fassungen, von denen den Versionen I und II wohl jeweils eine eigenständige Abschrift zugrundeliegt,[13] überliefert: ich wiederhole sie hier nach dem Abdruck im CIL:

I Varhel) fragmentum prope ecclesiam Walachicam.

SARIS DIVI NERV
TRAIANI AVGVSTI
CONDITA · COLONIA
DACICA

PER
V · M · SCAVRIANVS
'cetera sunt abolita'

II In ruinis oppidi Varhel in loco castrorum.

AVSPICIIS CAE
SARIS DIVI NERVAE
TRAIANI AVGVSTI
CONDITA COLONIA
DACICA

PER
M SCAVRIANVM
EIVS PRO PR

III Varhel.

I · O · M
ROMVLO PARENTI
MARTI AVXILIATORI
FELICIBVS·AVSPICIIS·CAE
SARIS · DIVI NERVAE
TRAIANI AVGVSTI
CONDITA COLONIA
DACICA
SARMIZ
PER
M SCAVRIANVM
EIVS·PRO·PR

Daß das dritte Exemplar „foede interpolatus" sei, hat Mommsen bereits mit Recht festgestellt. Die zweite Variante kennzeichnete er mit „male suppletus", weil er die erste Zeile für weitgehend irrig hielt und die siebente als Verbesserung des ohne Ergänzung unerklärlichen PER / V·M· SCAVRIANVS in Form I verstand.

---

[12] Mommsen, CIL III, p. 208 s.; O. Hirschfeld, *SAWW* 77, 1874, 365, A. 2; B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Klio Beih. 6, Leipzig 1906, 60 f.; M. Macrea, in: *IstRom*, Ed. 1., Bucureşti 1960, 360; Tudor, *Oraşe* 73; N. Gostar, *Condita colonia Dacica*, *Apulum* 9, 1971, 305–321.

[13] Diese Vermutung, die wegen des Zusatzes bei Exemplar I „cetera sunt abolita" sicher zutrifft, äußerte schon Mommsen, ad inscr. Da das handschriftliche Exemplar des Mezerzius nicht erhalten blieb, sind wir ausschließlich auf spätere Exzerpte angewiesen: Vgl. dazu Mommsen, ad inscr.; zu den Autoren: CIL III, p. 153–155; u.A. 16; ferner N. Gostar, *Apulum* 9, 1971, 305–315. — Gostars Meinung, daß die Kopien von zwei Inschriften stammten (a.O. 305 f.; 311 ff.), vermag ich jedoch nicht zu teilen. Denn es wäre doch ein äußerst seltsamer Zufall, daß beide Inschriften nahezu gleichartig zerstört wurden. Die beiden Versionen unterscheiden sich nur an den Bruchstellen, indem Nr. II die erste sowie letzte Zeile und AE von NERVAE und das M in SCAVRIANVM zusätzlich gegenüber Nr. I aufweist, während II das V zu Beginn der 7. Zeile fehlt. Die für Gostars Ansicht m.E. unumgängliche Prämisse, daß die Bruchstellen der Inschrift nur ganze Buchstaben abtrennten, widerspricht der epigraphischen Erfahrung. Die Differenzen zwischen den beiden Kopien lassen sich jedoch leicht erklären, sobald man Nr. II als weniger sorgfältig und die erste Zeile von Nr. II wenigstens durch die Silbe CAE für interpoliert hält. Diese Vervollständigung der Überlieferung war für das Verständnis von II 2 mindestens erforderlich und ist wegen des fehlenden *Imp(eratoris)* und ohne Lücke, die ja nicht vermerkt ist, sicher irrig — dies ganz unabhängig von der Frage, ob nun zwei Vorlagen oder eine vorhanden waren. Da wir die Form des Steines — Block oder Platte — nicht kennen, muß man sogar in Erwägung ziehen, daß Abschrift II durch ein Fragment zumindest in der letzten Zeile komplettiert worden war. Denn die sehr unterschiedlichen Zeilenlängen sind durch die Vermutung, daß die Inschrift auf einer mehrfach und bizarr zerbrochenen Marmortafel stand, am bequemsten zu deuten.

https://biblioteca-digitala.ro

Allerdings tradiert II (im Gegensatz zu I) als Zeile 8 EIVS PRO PR, woran Mommsen natürlich keinen Anstoß nahm. Er verbesserte demnach:

ex AV*ctoritate imp. cae*
SARIS · DIVI · NERV*ae f.*
TRAIANI · AVGVSTI
CONDITA COLONIA
5 DACICA

PER
leg. V · M · SCAVRIANVS p. C. 110
leg. EIVS·PRO·PR
d. d.

Es ist jedoch nicht einzusehen, weshalb in der ersten Zeile von Version II nur AV richtig angegeben worden sein sollte. Wegen des fehlenden „Praenomen" *Imp(eratoris)* erscheint eher die gesamte Zeile suspekt, besonders da sich CAE/SARIS von selbst ergeben würde und der Genetiv ein Wort voraussetzt, von dem er abhängig war; auch hier bietet sich der vorgefundene Ausdruck AVSPICIIS wegen CONDITA geradezu zwangsläufig an. Wenn man schon diese Zeile für schlecht ergänzt hält, dann aus methodischer Vorsicht die ganze, zumal das erste Exemplar sie nicht kennt. Dieser Argumentation widerspricht keineswegs die Richtigkeit der in der zweiten Fassung mitgeteilten Z. 8, die zwar formal erforderlich war, aber wegen des Ausfalles des Schlüsselwortes *legatum* mit Sicherheit nicht der Erfindungsgabe eines frühneuzeitlichen Gelehrten entsprang. Hier lag auch kein unmittelbarer Anlaß zu einer Vervollständigung vor. Da außerdem bei Nr. I nach der letzten Zeile „cetera sunt abolita" hinzugefügt ist, darf man annehmen, daß Z. II 8 nur mit den oberen Enden der Buchstaben erhalten blieb, die erst bei der zweiten Lesung entziffert wurden (s. auch A. 13). Dasselbe kann entsprechend zwar auch für AVSPICIIS und AE von NERVAE gelten, nicht jedoch für CAE in II 1, das vielmehr in Z. II 2 gestanden haben muß. Denn CAE/SARIS wäre nicht nur das einzige abgetrennte Wort in der Inschrift, sondern vor ihm fehlt auch *Imp(eratoris)* bzw. ein Zeichen für eine Lücke; schließlich muß vor SARIS die Zeile unvollständig gewesen sein, weil, wie noch zu zeigen sein wird, auch sonst die Inschrift auf der linken Seite abgebrochen war. Daher kann II 1 vorerst von der Rekonstruktion ausgenommen werden.

Entscheidend für das Verständnis der Inschrift ist zweifellos die Ergänzung der vorletzten Zeile. Mit Recht haben O. Hirschfeld[14] und B. Filow[15] bemängelt, daß SCAVRIANVS nach Mommsens Vorschlag mit bloßem Cognomen genannt sei und auch die *legio V Macedonica* nur mit M abgekürzt wäre. Außerdem war in dem Mommsen damals noch nicht bekannten Manuskript des Antonius Verantius I 6 mit ...VM· SCAVRIANV... angegeben,[16] so daß damit das stärkste Argument für Mommsens Ansicht, der Nominativ SCAVRIANVS in Version I, fortfiel. Hirschfeld und Filow griffen daher auf eine Lösung Borghesis[17] zurück,

[14] *SAWW* 77, 1874, 365, A. 2
[15] *Legionen* (s.o.A.12), 60 f.
[16] CIL III, p. 1407. — Vgl. zu Verantius: III, p. 154; 1373 s., n. 2.
[17] Orelli-Henzen, *Inscr. Lat. sel. coll.* III (1856) p. 494 s., ad n. 509.

https://biblioteca-digitala.ro

nach der [*d. terenti*]/VM·SCAVRIANV[*m*] zu lesen war.[18] In der Tat ist dieser Zusatz ebenso unumgänglich wie legatum in Z. II 8. Während jedoch dieses Wort, zu *leg.* abgekürzt, noch in Z. II 8 Platz finden würde, müßte man die erste Hälfte des Namens des Statthalters nach PER in II 6 einschieben, sofern man die Annahme eines größeren Ausfalles auf der linken Seite des Steines umgehen möchte: PER [*d. terenti*]/VM·SCAVRIANVM mit 11 und 12 Buchstaben. Abgesehen von der auffallend ungeschickten Worttrennung vor der letzten Silbe und Verantius' Verweis auf eine Lücke vor ...VM bereitet diese Rekonstruktion formal-epigraphische Schwierigkeiten. Wenn man nämlich DACICA in II 5 wenigstens in die Mitte setzt, so würde das Wort etwa auf der Höhe der Lücke hinter PER beginnen, so daß die Verbindung zwischen den Zeilen II 5 und II 6 sehr schmal wird. An eine Rasur zu denken sind wir nicht berechtigt, da Terentius Scaurianus nicht der Nominalstrafe unterlag;[19] wahrscheinlich hätte Mezerzius die Ausmeißelung auch vermerkt oder wenigstens in III eine Ergänzung gewagt. DACICA kann man nur nach links rücken, wenn man dahinter ein Wort vermutet — und das würde bedeuten: den Ortsnamen *Sarmiz(egetusa).* Dann ist jedoch die ebenfalls notwendige Vervollständigung des Kaisernamens — wenigstens NERV*ae f. nervae* — nicht recht unterzubringen. Wenn wir aber voraussetzen, daß dem Kopisten der Inschrift ungefähr die linke Hälfte des Steines nicht mehr vorlag, lösen sich diese Komplikationen leicht. Die Richtigkeit einer solchen Arbeitshypothese wird freilich erst durch die Brauchbarkeit des Ergebnisses erwiesen sein.

Für eine Wiederherstellung der Inschrift ist die grundsätzliche Entscheidung notwendig, ob die Abschriften des Mezerzius die Zeilentrennung sorgfältig bewahrten, wie dies schon Mommsen im Kommentar zur Inschrift meinte und auch Gostar voraussetzt, oder nicht. Die Übereinstimmung der Fassungen I und II und die ohne Ergänzungen schwer oder gar nicht verständlichen Zeilen II 3 und II 8 geben beiden mit guter Wahrscheinlichkeit Recht.

Wenn nun die Zeileneinteilung originalgetreu tradiert wurde,[20] ist mit den

---

[18] Diese Korrektur ist fast ausnahmslos übernommen worden: Vgl. z.B. Groag, RE 5 A 670; R. Paribeni, *Optimus Princeps,* Bd. 1 Messina 1926, 314; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien,* Diss. Pann. I 12, Budapest 1944, 9. M. E. Smallwood, *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian,* Cambridge 1966, n. 479, druckte freilich den Text Mommsens. — Allgemein wird folgender Wortlaut der Inschrift für gültig angesehen: [*Ex*] *au*[*ctoritate Imp.Cae*]*saris divi Nerv*[*ae f. Nervae*] *Traiani Augusti condita colonia Dacica per* [*D. Terenti*]*um Scaurianum* [*leg.*] *eius pro pr.* Gostar tritt neuerdings jedoch für folgende Faussung ein (*Apulum* 9, 1971, 311 ff.; die unterstrichenen Buchstaben standen seiner Meinung nach nur auf dem zweiten Stein [dazu o.A.13]): *Auspiciis* [*Imp.*] *Caesaris divi Nervae* [*f. Nearve*] *Traiani Augusti condita colonia Dacica per* [*D. Terenti*]*um Scaurianum* [*legatum*] *eius pro pr.* — Vgl. auch M. Macrea, in: *Istoria României,* Bd. 1, Bucureşti 1960, 360, und die Übersetzung bei Tudor, *Oraşe* 73.

[19] In der Inschrift des Ti. Claudius Maximus (*Ann Ép* 1969/70, 583), die erst nach Traians Tod eingemeißelt wurde, ist Terentius Scaurianus noch erwähnt. Da sein Sohn D. Terentius Gentianus, der Patron von Sarmizegetusa (CIL III, 1462 ILS, 1046), das väterliche Cognomen nicht führte, hätte man vor allem diesen Namensteil eradieren müssen, nicht aber etwa das beiden gemeinsame Prae- und Gentilnomen.

[20] Wenn man dagegen annimmt, daß die Zeileneinteilung falsch tradiert wird, so darf man aus methodischen Gründen nur die Ergänzungen zulassen, die unbedingt notwendig sind, weil man anders zu leicht in ein wildes Spekulieren abgleitet — es sei denn, daß man gleichmäßig *alle* Namen und Titel vollständig einsetzte und sich so eine neue Inschrift schüfe. Daß man gerade dann entsprechend den anderen Inschriften der Kolonie den vollen Stadtnamen *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* zu schreiben hätte, sei nur am Rande bemerkt; denn wenn auch in offiziellen Inschriften Kurzformen begegnen (s.u.A. 22;

https://biblioteca-digitala.ro

notwendigen Einfügungen in den letzten beiden Zeilen deren Länge angezeigt, da man zwischen PER und dem Namen schwerlich ein Füllsel einzwängen könnte und auch für die Lücke zwischen dem Namen und dem Titel des Statthalters kaum ein passendes weiteres Wort finden würde. Ebenso ist mit Sicherheit in Z. II 3 [*f. nervae*] einzusetzen.[21] Damit erreicht man eine Zeilenlänge von 21 Buchstaben in Z. II 3 und 20 B. in Z. II 7, womit auch die notwendige Auffüllung von II 2 mit [*imp. cae*]SARIS zu 21 B. übereinstimmt. Das bedeutet aber, daß die Diskrepanz zu den erhaltenen drei Buchstaben in Z. II 6 bzw. 6 B. in Z. II 5 kaum anders als mit der Zerstörung der übrigen Worte dieser Zeilen erklärt werden kann. In ihnen müßten ausgerechnet die Beinamen und der Ortsname der Kolonie gestanden haben, deren Fehlen nach der Analogie so auffällig war. Denn obgleich in offiziellen Inschriften der Stadttitel auch verkürzt wiedergegeben werden kann,[22] sollte man in einer Inschrift, die die Gründung der Kolonie erwähnt, den vollen Stadtnamen erwarten, wie dies auch bei Vaga (CIL VIII, 14389) und wahrscheinlich Thamugadi (CIL VIII, 17842/43 vgl. u. A. 80) der Fall ist. COLONIA / ... DACICA / ... muß also ebenfalls aufgefüllt werden, wenn man die Inschrift nicht willkürlich behandeln will.[23]

Die erforderlichen Ergänzungen liegen, was ihren Inhalt betrifft, auf der Hand, sofern man von Z. II 1 vorerst einmal absieht:

	*imp. cae*SARIS DIVI NERVAE	21 (6/15)
	f. nervae TRAIANI AVGVSTI	21 (7/14)
	germ. dacici CONDITA COLONIA	24 (*10*/14)
4	*ulpia traiana augusta* DACICA	25 (*19*/6)
	sarmizegetusa PER	16 (*13*/3)
	*d. terenti*VM SCAVRIANVM	20 (8 12)
7	*legatum* EIVS PRO PR	16 (7 9)

69; 89), so darf man dennoch nicht nach Willkür hier eine Kurzform auswählen, weil es ja keineswegs beweisbar ist, daß zwischen den Worten *colonia / Dacica / per* kein Ausdruck fehlte, sondern ausgerechnet hier alle drei Worte ohne Lücke so in der Inschrift gestanden hatten. Dringend erforderlich sind in Z. 2 [*Imp. Cae*]*saris*, in Z. 2 f. *Nerv*[*ae f. nervae*], in Z. 7 [*D. Terenti*]*um* und in Z. 8 [*leg.* oder *legatum*] *eius*; für Z. 1 mag man ein passendes Bezugswort der Genetive wählen, sei es *ex auctoritate* oder *auspiciis* o.ä. Der Name des Kaisers wäre dann in einer noch ausgeprägteren Kurzform verwandt worden, nämlich ohne Titulatur und sogar ohne die Siergernamen. Die daraus resultierende Folgerung, daß in Hinblick auf die Termini die Inschrift kaum offiziellen Charakter gehabt haben kann, beraubte auch die Benennung der Stadt lediglich mit *colonia Dacica* jeden paradigmatischen Gewichtes. Unter jener unwahrscheinlichen Voraussetzung also könnte man aus CIL III, 1443 nicht das ursprüngliche Fehlen des Ortsnames Sarmizegetusa im Titel der Kolonie erschließen. Denn mit ziemlicher Sicherheit wäre CIL III, 1443 dann nicht mit den Inschriften von Thamugadi (CIL III, 17842 s.) und Vaga (CIL VIII, 14395; s.u.A. 30) vergleichbar, weil man dafür eine ausführliche Titulatur des Kaisers verlangen müßte.

[21] Vgl. zur Namensform Traians nur den Index bei Dessau, ILS III, p. 274 oder P. Bureth, *Les Titulatures impériales dans les papyrus, les ostraca et les inscriptions d'Égypte (30 a.C. — 284 p.C.)*, Bruxelles 1964, 50—54.

[22] Vgl. z.B. die Ehrung für die Frau des Kaisers Marcus in CIL III, 1449: *Faustinae / / Aug. / divi Pii / filiae / col. Sarmiz.*

[23] Darin liegt m.E. der Irrtum von N. Gostar, der für die Z. II 4—6 keine Ergänzung vorsah, wohl aber in Z. II 1—3 und 7—8 (*Apulum* 9, 1971, 311 ff.). Aber wenigstens in Z. II 4 fehlten nach AVGVSTI die Siegerbeinamen. Vgl. auch o.A. 20.

https://biblioteca-digitala.ro

Wie leicht zu sehen ist, fällt die 3. Zeile zu lang aus, wenn man *Germanici* voll ausschreibt. Da sicher PR(*aetore*) in Z. 7 und sehr wahrscheinlich (gemäß dem Brauch) *imp(eratoris)* in Z. 1 abgekürzt waren, kann man bei *Germ(anici)* dasselbe annehmen; diese Abbreviatur ist zusammen mit *Dacicus* sehr verbreitet.[24] Bei einem Mittel von ca. 20 Buchstaben schwankt die Zahl um höchstens + 5 und — 4 B. Dabei scheint mir das Ergebnis in Z. 7 gesichert zu sein. Für Z. 5 kann das allein erhaltene sehr kurze Wort PER anzeigen, daß vor ihm der Stein um einige Buchstabenbreiten freigelassen war; diese Annahme bereitet keine Schwierigkeiten, da mit PER ein neuer Abschnitt der Inschrift beginnt und es nicht sehr schön gewesen wäre, den Namen des D. Terentius Scaurianus auf zwei Zeilen zu verteilen. Es scheint mir daher nicht geboten zu sein, die nur einmal belegte Form[25] *Sarmizegethusensium* (19 B.) einzusetzen. Da nun außerdem die Z. 4 aller Wahrscheinlichkeit nach enger beschrieben war, braucht man die erhaltenen Teile in Z. 5 nicht schmaler zu vermuten als in Z. 4 — Die 25 Buchstaben in Z. 4 könnten nur vermindert werden, wenn man einen Beinamen fortläßt; nach Möglichkeit ist das aber zu vermeiden, weil alle Beinamen gut traianisch sind, selbst *Augusta*.[26] An eine Abkürzung sollte man ebenfalls nicht denken, weil sowohl COLONIA als auch DACICA ausgeschrieben sind. Einer Ergänzung wie [*ulp. traian. august.*]DACICA (21 [*15*/6]) würde immer das Odium des Erzwungenen anhaften. Trotzdem können alle Beinamen in der Inschrift gestanden haben, da wir weder die Schriftdichte dieser wie der anderen Zeilen kennen, noch wissen, ob Z. 4 nicht etwa sogar mit einwenig kleineren Buchstaben verfaßt wurde. Dasselbe gilt vielleicht auch für Z. 3. Hier kann jedoch in keinem Falle der Siegername *Germ(anici)* fortgelassen werden, weil er neben *Dacicus* nicht zu fehlen pflegt.[27] In jedem Falle lassen sich 5 zusätzliche Buchstaben in Z. 4 und vier in Z. 3 auch bei gleicher Schrifthöhe noch gut unterbringen, sofern man nur eine dem Inhalt angemessene repräsentative, breite Schriftform unterstellt. Insge-

---

[24] Vgl. auch P. Kneißl, *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser, Untersuchungen zu den Siegerbeinamen des ersten und zweiten Jahrhunderts*, Hypomnemata 23, Göttingen 1969, 72; o.A. 21.

[25] CIL III, 7429 (gef. in Oescus): *coloniar(um) ... Traianae Sarmizegethusensium ex Dacia superiore*; wegen der Erwähnung der Dacia superior sowie des municipium Romula ist die Inschrift um 165 zu datieren (vgl. auch F. Vittinghoff, *ActaMN* 6, 1969, 144, A. 81; N. Gostar, *SCIV* 2, 1951, 166).

[26] Bei folgenden Verleihungen von Beinamen und Gründungen Traians findet sich dieser Ehrentitel: *Colonia Concordia Ulpia Traiana Augusta Frugifera Hadrumetina* (CIL VI, 1687 [321 n. Chr.]; vgl. F. Vittinghoff, *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*, Wiesbaden 1952, 83, A. 5; 110, A. 3; dagegen L. Teutsch, *Das Städtewesen in Nordafrika in der Zeit von C. Gracchus bis zum Tode des Kaisers Augustus*, Berlin, 1962, 145 f.; Galsterer-Kröll, *EpSt.* 9, 1972, 77, A. 189; 88; L. Foucher, *Hadrumetum*, Paris/1969, 106—116; 138 ff.; 146 f. — Vielleicht erhielt H. unter Augustus nur das *ius Latii*?); *municipium Ulpium Traianum Augustum Tubursicu Numidarum* (ILAlg I, 1240; 1237). Unsicher, aber nicht unwahrscheinlich bleibt die Vergabe des Stadttitels Augusta durch Traian an Lepcis Magna, weil hier dieser Beiname zwischen den *sicher traianischen* (dazu IRTrip, 353) in einer Weihung des 3. Jh. steht: *colonia Ulpia Traiana Augusta Fidelis Septimia Salonina Lepcis Magna* (IRTrip, 284).

[27] Vgl. P. Kneißl, *Die Siegestitulatur* (s.o.A. 24), 193—198; er zitiert freilich zu Unrecht CIL III, 24 als Ausnahme (S. 196, A. 38), da Germanicus nur im Namen des Brunnens fehlt: *fons felicissimus Traianus Dacicus*. In IGRR I, 1343 (gef. in Talmis/Aegyptus) ist die gesamte Titulatur irregulär: ἔτους η' Τραουινοῦ Κάσαρος Δακικοῦ (sic!).

https://biblioteca-digitala.ro

samt scheint nämlich der Aufbau der Inschrift sorgfältig überlegt zu sein. Die Worte ordnen sich in den Zeilen zu klaren, zusammenhängenden Gruppen; Worttrennungen fehlen offenbar, so daß man ziemlich gleiche Buchstabenzahlen je Zeile kaum erwarten kann. Ihre maximalen Schwankungen wären jedenfalls in der vorgeschlagenen Rekonstruktion (16:25) erheblich geringer als in derjenigen Mommsens (3:16) oder Gostars (3:22).

Sachliche Schwierigkeiten bereitet die Ergänzung der Zeile vor dem Kaisernamen. Da dieser im Genetiv steht, ist ein Bezugswort notwendig. Man mag dabei an AVSPICIIS denken, wie jetzt wieder N. Gostar[28] oder vielleicht besser an [*divinis*] AVSPICIIS o.ä., um die Zeile mit 16 Buchstaben besser zu füllen. Es wäre auch eine Weihung *pro salute* Traians denkbar; dann müßte man allerdings am Schluß der Inschrift auch einen Veranlasser derselben anfügen, beispielsweise [*veterani leg(ionis) IIII Flaviae*] (22 B.). Aber das ist alles viel zu spekulativ und viel zu unsicher. Es genügt für unsere Zwecke, wenn wir den Namen der Kolonie und ihres Gründers richtig ergänzt haben. Daß uns verborgen bleibt, weshalb die Inschrift eingemeißelt wurde, weil eben dies von der Ergänzung der ersten und ggf. auch einer letzten (neunten) Zeile abhängt, ist eine bedauerliche, aber nebensächliche Tatsache. Denn selbst wenn man sich für AVSPICIIS entscheidet, weil Mezerzius dieses Wort tatsächlich gelesen haben könnte, bleibt der Inschriftentyp unklar. An einen offiziellen „Triumphbogen", an dem die Inschrift angebracht gewesen wäre,[29] sollte man vorerst nicht denken, da weder ein solcher Bogen in Sarmizegetusa bisher gefunden wurde, noch die Art der Inschrift darauf verweist. Denn es handelt sich sicher nicht um eine Ehrung wie in Althiburos oder Avitta Bibba, noch läßt das Fehlen der Kaisertitel *pont. max., trib. pot..., imp. VI, cos. V, p. p.* einen offiziellen Bau erkennen, der anläßlich der Gründung errichtet oder wenigstens gestiftet worden war wie in Vaga oder wohl auch Lepcis Magna. Diese Titulatur fehlt auch in der Gründungsinschrift von Thamugadi nicht.[30] Eine Entscheidung über den Aufstellungsort und den Zweck von CIL III, 1443 scheint mir bei der jetzigen Quellenlage übereilt zu sein. Vom Typ her gleicht sie CIL III, 1446, einer Bauinschrift für den Aquädukt von Sarmizegetusa aus dem Jahre 131/32, in der ebenfalls kein Handelnder, die Inschrift Veranlassender im Nominativ genannt ist. Wenn CIL III, 1443 an einem Stadttor Sarmizegetusas angebracht war, wie etwa die durch das Nordtor Kölnseinfahrenden Reisenden C·C·A·A· / *valerianA GALLIENa* lasen (CIL XIII, 8261), wäre der Name des Veranlassers überflüssig gewesen.

---

[28] *Apulum* 9, 1971, 308 ff.

[29] So N. Gostar, *Apulum* 9, 1971, 315 f. (mit der Literatur).

[30] Zu den einzelnen Belegen vgl. Gostar, a.O. — CIL VIII, 14395 (209 n. Chr., aus Vaga) und VIII, 17842 s. (100 n.Chr., aus Thamugadi), beides Bauinschriften des Triumphbogens, der den jeweiligen Kaisern wegen der Koloniegründung erbaut worden war, bieten auch in anderen Punkten keine bzw. keine eindeutige Parallele zu CIL III, 1443. In VIII, 14395 fehlt die Legion (Z. 4: *col. Septimia Vaga nomini et auspiciis divinis eorum inlustrata per T. Flavium Decimum procos. c. v. colonia deducta arcum fecit* ...). In VIII, 17842 s. ist der im bloßen Ablativ genannte Legat von „Numidien" eher Datierungsanhalt: *Imp. Caesar ... co[l(oniam)] ... per leg(ionem) III Aug. fec(it) [L. M]unati[o] Gallo, leg. Aug. pro pr.* Der Kolonietitel ist vielleicht nur eine Kurzform (s.u.A. 89) — CIL III, 1443 dürfte schwerlich gefälscht sein, weil Terentius Scaurianus zu Anfang des 16. Jh. wohl noch nicht als erster Statthalter Daciens bekannt war: CIL XVI, 56 (aus Ungarn) wird zuerst von Eckhel erwähnt.

https://biblioteca-digitala.ro

CIL III, 1443 ist mithin in folgender Form zu rekonstruieren:

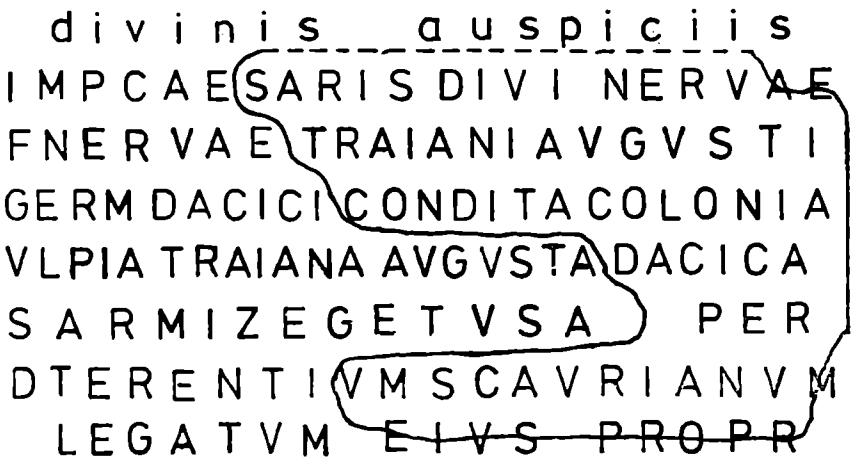

Über das Gründungsjahr von Sarmizegetusa gibt die Inschrift leider keine exakte Auskunft. D. Terentius Scaurianus war sicher der erste Statthalter Daciens, aber wir wissen nicht genau, wie lange er die neue Provinz regiert hat, frühestens jedenfalls 106 und bis ca. 110/112 n. Chr.[31] Der Münztyp Traians, der auf dem Revers die Zeremonie der Koloniededuktion zeigt,[32] darf nicht allein

[31] Vgl. dazu A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien* 1944, 9 f.: „106 (11. VIII.) – 110 (2. VII)"; W. Eck, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian, Prosopographische Untersuchungen mit Einschluß der Jahres- und Provinzialfasten der Statthalter*, Vestigia 13, München 1970, 8; 166–173: vom 11.8.106 „bis mindestens zum 2. Juli 110"; M. Speidel, *JRS* 60, 1970, 151: „from as early as August A.D. 106 till at least July 110". N. Gostar, *Apulum* 9, 1971, 316 f., hält mit C. Daicoviciu, *TransAnt* 92, als Schlußdatum offenbar auch 112 für möglich. Während man für den Abberufungstermin nur den terminus post (2.7.110) und keinen weiteren Anhaltspunkt für eine Entscheidung zwischen den vorgeschlagenen Daten besitzt, ist der 11. August 106 wahrscheinlich zu früh gewählt (vgl. dazu jetzt auch W. Eck, RE Suppl. 14 s.v. Terentius Scaurianus). Denn Traian nahm, wie wir jetzt aus *AnnÉp* 1969/70, 583 wissen, Decebals Kopf in Ranisstorum entgegen. Die Soldaten der *coh. I. Brittonum* ∞ wurden aber in Darnithithi von Traian mit dem römischen Bürgerrecht ausgezeichnet (CIL XVI, 160). Wir haben keinen Anlaß zu der Annahme, daß das Hauptquartier Traians in Darnithithi in die Zeit nach Decebals Tod fällt. Im Gegenteil, man sollte eine Tapferkeitsverleihung doch wohl spätestens zu diesem Anlaß erwarten, wenn sie nicht unmittelbar nach der Heldentat erfolgte. In der Endphase des Krieges, als man mit Einzelabteilungen die Reste des Feindes in alle Richtungen verfolgte, hat Traian schwerlich sein Hauptquartier ständig gewechselt (vgl. dazu C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, SAWW 217, 1, Wien 1937, 116 ff.). Die sechste Imperatorenakklamation, die Traian aufgrund des Todes von Decebal erhielt, müßte in den Juli oder auf Ende Iuni vorverlegt werden, wenn Traian vor dem 11.8. von Decebals Tod erfuhr. Die fünfte Akklamation ist uns jedoch unter denselben Suffektkonsuln wie in XVI 160 noch am 14. Juli belegt (XVI 52); der Krieg wäre erstaunlich schnell zu Ende gebracht worden. Dies alles macht es sehr unwahrscheinlich, daß bereits am 11. August 106 Terentius Scaurianus als Statthalter eingesetzt war. Zudem läßt sich zeigen, daß XVI 160 sehr wahrscheinlich erst 110 redigiert wurde und derselben Konstitution entstammt wie XVI, 163 (vgl. H. Nesselhauf, ad XVI, 160; H. Wolff, *Chiron* 4, 1974, A. 15).

[32] Vgl. P. L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts, I: Die Reichsprägung zur Zeit des Traian*, Stuttgart 1931, 129 f.; C.u.H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, 2. Aufl. Bucureşti 1966, 9; N. Gostar, *Apulum* 9.

https://biblioteca-digitala.ro

auf Sarmizegetusa bezogen werden, weil ein direkter Hinweis auf die dacische Stadt fehlt und Traian viele Kolonien gegründet hat, so Poetovio, Ratiaria, Oescus, Ulpia Traiana (Xanten), Thamugadi (100 n. Chr.), Lepcis Magna (110 n. Chr.?) u.a. Die Münze verherrlicht vielmehr allgemein Traian als den Gründer römischer Städte. Damit entfällt auch sie als Datierungsmittel. Da die ersten Auxiliarsoldaten in Dacien erst kurz vor oder im Jahre 110 n. Chr. entlassen wurden (CIL XVI, 57; 163) und analog dazu vermutlich vor 110 auch keine Legionare demissionierten, liegt es nahe, die Koloniegründung für frühestens kurz vor 110 zu vermuten, sofern jedenfalls Veteranen nach Sarmizegetusa deduziert wurden. Denn offenbar ließen es die Verhältnisse in der Provinz vorher noch nicht zu, Soldaten zu entpflichten. Das braucht gar nicht auf Unruhen oder kriegerische Entwicklungen hinzuweisen, von denen wir nichts wissen, sondern dürfte eher nur anzeigen, daß man auf alte, erfahrene Soldaten, die man bei der Einrichtung der Provinz besonders gut verwenden konnte, nicht verzichten wollte und darüberhinaus die Arbeit scheute, die nun einmal eine Entlassung und (bei Auxilien) die darauf folgende administrative Vorbereitung der Bürgerrechtsverleihung erfordern. In der Tat hatte D. Terentius Scaurianus erhebliche Organisationsprobleme zu lösen, hinter denen die Gründung einer Kolonie zurückstehen mochte. Nachdem noch im Herbst 111 und Anfang 112 die *victoria Dacica* auf den Münzen gefeiert worden war, ließ Traian erst 112 Münzen schlagen mit der Aussage, Dacien sei befriedete Provinz des Kaisers: DACIA AVGVSTi PROVINCIA.[33] Dies deutet m.E. an, daß erst jetzt die Umwandlung des decebalischen Dakien zu einer römischen Provinz abgeschlossen war, und vielleicht wurde erst zu diesem Zeitpunkt Terentius Scaurianus von seiner Statthalterschaft abberufen.[34] Das alles zeigt wahrscheinlich, daß man die Gründung Sarmizegetusas ohne neue Quellen nicht unmittelbar nach der Beendigung des 2. Dakischen Krieges ansetzen darf, sondern sie eher um das Jahr 110 vermuten sollte. Mit Sicherheit aber gehört die Deduktion der *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* in die Einrichtungsphase der Provinz; schon deswegen darf man die Einbeziehung der Stadt in den Organisationsplan des traianischen Dacien vermuten.

Von größerem historischen Belang dafür ist der Name der neuen Kolonie. Die Beinamen *Ulpia Traiana Augusta* kennzeichnen sie als Werk des Kaisers; das ist durchaus normal. Ungewöhnlich ist hingegen der kaiserliche Triumphalname *Dacica*,[35] der die Verbundenheit der Kolonie mit Traian und seinen Taten wohl

---

1971, 316; u.v.a. (Gegen E. Jonás, *ArchÉrt* 41, 1927, 310–312 [= 133 – 137].) – Ähnliche Typen kommen des öfteren in den Lokalprägungen vor, z.B. SNG Deutschland 8563; 8571; BMC Phoenicia p. 131, n. 16; BMC Mysia p. 103 ff.; M. Grant, *From Imperium to Auctoritas*, Cambridge 1946, n. 246.

[33] Vgl. Strack, *Reichsprägung* (s.o.A. 32) I 207–209; M. Macrea, *Dacia* 11, 1967, 125.

[34] Vgl. o.A. 31. Die Länge von ca. 6 Jahren würde dem nicht widersprechen, sondern dürfte bei der Einrichtung einer neuen Provinz sinnvoll sein. Unter Hadrian hatte Sex. Iulius Severus mindestens ebenso lange die Statthalterschaft von Dacia superior inne (vgl. W. Eck, *Senatoren* [s.o.A. 31] 188–200), und C. Claudius Severus, der erste propraetorische Legat von Arabia, blieb von 106 bis ca. 115 in dieser Provinz (Eck, a.O. 166–180; G. W. Bowersock, *ZPE*, 5, 1970, 41 f.; 46 f.) und hatte also fast 10 Jahre lang denselben Posten bekleidet.

[35] Es handelt sich hier sicher nicht um einen „geographischen" Beinamen, wie B. Glasterer-Kröll meinte (*EpSt* 9, 1972, 97). Denn daß Sarmizegetusa in Dacien lag, war (zumindest in dieser Provinz) allgemein bekannt; die „dacische" Kolonie ist eine Banalität, die man m.W. niemals in einen offiziellen Stadttitel aufnahm. Denn *colonia Aurelia Dacica Napoca* in AE 1956, 230 ist bedingt durch den Aufstellungsort der Inschrift im moesischen

https://biblioteca-digitala.ro

noch stärker hervorkehren sollte: Sie ist die Gründung des Eroberers von Dakien und des Besiegers von Decebal. Dies ist auch offensichtlich der Grund, weshalb *Dacica* gelegentlich in der Form *col. Dacica* als Hauptname erscheint (s. o. A. 5). Auf den Sieg über das dakische Königreich verweist schließlich die Übertragung des Namens der in 40 km Luftlinie entfernt liegenden Zentralburg Decebals auf die neue Kolonie. Das dakische Sarmizegetusa war zu einem römischen geworden, nun aber nicht mehr inmitten unzugänglicher Berge gelegen, sondern als Stadt von Ackerbürgern in einer fruchtbaren Ebene, nicht mehr wehrhafter Sitz von Herrschern und religöses Zentrum eines feindlichen Reiches, sondern Hauptort einer friedlichen Gebietskörperschaft, in der römische Zucht und Ordnung gewöhnte Veteranen vermutlich den Ton angaben. Die Titulatur der ersten Kolonie Daciens ist also nach einem einheitlichen Prinzip geformt. Auch das zeigt m.E. an, daß dieser Stadtname vollständig bereits von Traian verliehen wurde.

Aus der Titulatur der Kolonie Traians, insbesondere der Übertragung des Ortsnamens Sarmizegetusa kann man mit aller Vorsicht noch eine weitere Beobachtung ableiten. Die Stadt war offensichtlich bewußt als Kapitale der neuen Provinz geplant; diese Aufgabe hat sie auch nach den spärlichen Zeugnissen traianischer Zeit ausgefüllt. Sarmizegetusa ist die einzige Kolonie, abgesehen vielleicht von Camulodunum (Colchester), die bei der Provinzeinrichtung als Mittelpunkt projektiert war. Das führt uns aber auf das Problem der Ver-

---

Oescus (so z.B. auch Galsterer-Kröll, a.O. 97), ähnlich dem Titel der *col. Claudia Aequum* (Čitluk), der einmal in einer Inschrift aus Ampelum auftaucht: *dec. col. Delmatiae Cl(audia) Aequo, item dec. col. Dac.* (CIL III, 1323): Bezeichnenderweise heißt es hier korrekt *Delmatiae*, nicht *Delmatica*. Ein Parallelfall zu dem Beinamen *Dacica* könnte in dem Stadttitel der *colonia Iulia Augusta Numidica Simitthus* (Chemtou; CIL VIII, 14612 mit 22197; vgl. Galsterer-Kröll, a.O. 97 mit A. 274; 102, Nr. 39; F. Vittinghoff, *Römische Kolonisation* [s.o.A. 26], 112, A. 2; L. Teutsch, *Städtewesen in Nordafrica* [s.o.A. 26], 32 f.) liegen, da diese ihrem Beinamen nach sicher julische Kolonie nicht einmal in Numidien, sondern in Africa Proconsularis lag. Leider sind uns die exakte Gründungszeit und die Umstände der Deduktion unbekannt. Immerhin bereitet es eine gewisse Schwierigkeit, daß die Kolonie bei Plinius (*n.h.* 5, 29) als *oppidum c.R.* genannt ist, also ihm aus seinen meist augusteischen Quellen offenbar nicht als Kolonie, sondern als *municipium c.R.* bekannt war (vgl. dazu jedoch auch F. Vittinghoff, in: *Corolla memoriae E. Swoboda dedicata*, Graz 1966, 228; ferner 230 ff.), sofern sich der Antiquar hier nicht irrte. Simitthus könnte mithin eine tiberische Koloniegründung gewesen sein, die im Zusammenhang mit der Zerschlagung des Tacfarinas-Aufstandes erfolgt war. Es sind aber auch andere Gründe für den Beinamen denkbar, jedoch spricht nichts für einen Vergleich mit dem numidischen Thubursicu Numidarum (Khamissa), wo *Numidarum* Unterscheidungsmerkmal gegenüber dem in Africa vetus gelegenen Thubursicu Bure (Teboursouk) ist, wie z.B. *Diarrhytus* und *Regius* die beiden Hippo oder *Maius* und *Minus* die beiden Thuburbo oder Uchi von einander absetzen. (Vgl. zu Thubursicu Numidarum und „Numidien"-während und nach dem Tacfarinas-Aufstand R. Syme, *Tacfarinas, the Musulamii and Thubursicu*, in: *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of A. Ch. Johnson*, Princeton, 1951, 113—130.) — Demgegenüber kommen gelegentlich kaiserliche Titel, die nicht zum bis dahin üblichen Namensrepertoire gehörten, in Stadtnamen vor. Dazu zählt z.B. Caracallas posthumer Zuname *Magnus* (*Antoninus*) im Titel von Giufi: *municipium Aurelium Alexandrianum Augustum Magnum Giufitanorum* (CIL VIII, 866; 23995; vgl. Galsterer-Kröll, a.O. 101, Nr. 22); oder *Pius Felix* aus der Titulatur des Commodus bei Pupput: *colonia Aurelia Commoda Pia Felix Augusta Pupput* (CIL VIII, 24092 und 24093; vgl. Galsterer-Kröll, a.O. 96; 101, Nr. 34); und bei Jerusalem: *colonia Aurelia Aelia Capitolina Commodiana Pia Felix* (vgl. Galsterer-Kröll, a.O. 139, Nr. 529). Eine ungewöhnliche Übernahme der Namen Hadrians zeigt der Stadttitel von Iconium in einer offiziellen Ehreninschrift vom Jahre 137 n. Chr. für L. Aelius Caesar: *col(onia) Aelia Traiana Aug(usta)* (*ASAA* 6/7, 1923/24, 347, Abb. 4), anstelle des üblichen *colonia Aelia Hadriana Augusta* (CIL III, 12136 [137 n.Chr.]; III, 12137 [212 n.Chr.]; vgl. Galsterer-Kröll, a.O. 137, Nr. 502), Vgl. auch u.A. 120.

https://biblioteca-digitala.ro

waltungsorganisation Daciens, deren untere, bevölkerungsnahe Ebene zu großen Teilen fast unbekannt ist.

Soviel wir wissen, hatte dem dakischen „Staat" unter Decebal eine zentralistisch auf den König zugeschnittene und auf personalen Verpflichtungen fußende Ordnung zugrunde gelegen, wie sie ähnlich von manchen hellenistischen Herrschaften bekannt ist.[36] Mit der Beseitigung des dakischen „Staates" in der Person des Königs und dessen unmittelbarer Gefolgsleute mußte daher auch seine Verwaltungsform aufgelöst werden. Denn mit einem festen Apparat, den man, wie in Ägypten, römischerseits hätte übernehmen können, dürfen wir natürlich nicht rechnen. D. Terentius Scaurianus konnte zum Ersatz aber auch nicht auf einheimische Selbstverwaltungseinheiten zurückgreifen, welche die Römer in den meisten anderen Teilen ihres Imperium als Stammesverfassungen oder sogar hochentwickelte Poleis angetroffen und gefördert hatten. Denn selbst im 2. Jh. n. Chr. lassen sich in Dacien keine peregrinen „Städte" oder Stammesgemeinden nachweisen; auch war die indigene Oberschicht, die *pileati*, die jene Körperschaften zu regieren gehabt hätte, offensichtlich in und nach den beiden Kriegen Traians soweit ausgerottet, vertrieben oder umgesiedelt worden, daß uns m.W. keiner ihrer Angehörigen im römischen Dacien mehr genannt wird.[37]

Wenn C. Patsch meinte, den *vicus Anar[torum] R[..]ul(...)*, der in einem Meilenstein vom Jahre 236 erwähnt ist (CIL III, 8060), als Beispiel dafür anführen zu können, daß sich „das alte Volkstum in seiner Stammesverfassung mit einem Vicus als Hauptort des Territoriums allem Anschein nach bis zum Ende der römischen Herrschaft erhalten" habe,[38] so findet dies in der Inschrift keinen Rückhalt; andere Quellen, die nähere Auskunft geben könnten, fehlen.[39] Gerade weil uns die Anarti als ein (wohl keltischer) Stamm in vorrömischer Zeit bekannt sind,[40] sollte man die Umwandlung in eine *civitas* erwarten; aber der Meilenstein

---

[36] Vgl. C. Daicoviciu, *Le probleme de l'état et de la culture des Daces à la lumière des nouvelles recherches*, Bucarest 1955, bes. S. 14—17 (= *Dacica* S. 79—83); ds. *SCIV* 6, 1955, 47—60 (= *Dacica* S. 50—63); ds., in: *IstRom*, Bd. 1, Bucureşti 1960, 293 ff. H. Daicoviciu, *Studia Istorie* Cluj 1959, 14 ff.; ds., *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj 1972, 76—91; 97—104; 285 ff.; 373; S. 91: „statul dac nu dispunea încă de un aparat ramificat şi bine închegat (für die Zeit Burebistas); ds., *ActaMN* 5, 1968, 54: „societatea dacică se constituise într-o formă centralizată de organizare politică, în cadrul căreia centrul se dezvolta cu prioritate".

[37] Vgl. etwa die Namenslisten von A. Kerényi, *Die Personennamen von Dazien*, Diss. Pann. I 9, Budapest 1941, 151—154; 272 f. und I. I. Russu, *AISC* 4, 1941/43, 207—222. — Sofern die Abkunft Regalians von Decebal nicht bloß erfunden war (SHA, *v.XXX tyr.* 10, 8; vgl. A. Stein, RE 1 A, 464), brauchen seine Vorfahren nicht in Dacien geblieben zu sein (vgl. jedoch C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, SAWW 217, 1, Wien 1937, 176). Daß *Ziais, Tiati f., Daca, uxor Piepori regis Coisstobocensis* (CIL VI, 1801 = ILS, 854) in Dacien gelebt habe und nicht etwa eine vornehme freie Dakerin war, ist angesichts der Stellung ihres Mannes durchaus nicht wahrscheinlich (anders urteilte offenbar Patsch, a.O. 179).

[38] *Der Kampf um den Donauraum* (s.o.A. 37), 179 f.; 140 ff.

[39] Zur *regio Ans.*, die Patsch als zweiten Beleg heranzieht, die aber schon wegen des Begriffes *regio* nicht als Selbstverwaltungsorganisation verstanden werden kann, s.u.A.58.

[40] ILS, 8965; CIL III, 10552; Ptol. 3, 8, 3. Vgl. A. Mócsy, RE Suppl. 11, 38, der hinsichtlich der Deutung von CIL III, 10552 zu dezidiert urteilt: Die bei dem Eravisker-Oppidum auf dem Gellért-Berg von Budapest begrabene *Iulia Utta Epponis f. Florin[a] na[t]iu[n(e)] Anarti(a)* (Lesung unklar) braucht keineswegs von einem Neubürger abzustammen, der unter Augustus, Tiberius oder Caligula Römer wurde; sie braucht daher auch nicht zur Stammesaristokratie der Anarter zu gehören. Es ist ebenso gut möglich, daß Iulia Utta aus Nordwest-Dacien kam und erst im 2. oder 3. Jh. römische Bürgerin wurde. *Anartia* wäre

https://biblioteca-digitala.ro

übergeht das Wort und gibt nicht etwa die Entfernung *a civitate Anartorum* oder *ab Anartis* o.ä. an, sondern unterstellt vielmehr, daß die Anarti der Provinz, sofern ihnen überhaupt irgendeine gebietskörperschaftliche Organisationsform gewährt worden war, nur einen Vicus besaßen. Ein Vicus erweist aber, zumal wenn er in unmittelbarer Nachbarschaft eines Auxiliarlagers liegt wie R..ul., noch keine Civitas, die sich in den weitgezogenen Grenzen der römischen Provinzialverwaltung genossenschaftlich selbst regierte; *vicus Anartorum* läßt auch andere Ordnungstypen zu. Tatsächlich gab es in Dacien wohl auch andernorts Vici, die offenbar keiner Stammesgemeinde integriert waren. So erbat der *vicus Patavissensium* (Potaissa/Turda) von Septimius Severus den Koloniestatus (Ulp., dig. 50, 15, 1, 9): *Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit.* Ulpian spricht hier auffälligerweise nur vom *vicus*, nicht vom *municipium Septimium Potaissa*, wie die Stadt vor der Kolonieerhebung hieß, oder gar von einer *civitas*; das kann man m.E. nur so deuten, daß der in der kaiserlichen Zentralverwaltung tätige Jurist, der sich offensichtlich über den vorherigen Status von Potaissa irrte,[41] nicht an die Existenz von Civitates in Dacien dachte. Obgleich man außer dem Pirustenviertel von Alburnus maior, dem *vicus Pirustarum*,[42] in Dacien keine weitere Siedlung mit diesem Titel belegt findet, darf man diese Bezeichnung beispielsweise erwarten bei Porolissum, das in einem Auxiliardiplom von 189 (?) n. Chr. als Heimatangabe erscheint (CIL XVI, 132), oder bei Cumidava, zu dem eine Bevölkerungsgruppe der Cumidavenser gehörte, aus der die *coh. VI no[va C]umidavensi[um]* rekrutiert worden war (*AnnÉp* 1950, 16 = 1969/70, 546), oder bei Sucidava, das wohl im 3. Jh. ein *territorium Sucidavense* mit *curiales*, also einer gewissen Selbstverwaltung, besaß,[43] das sich aber bezeichnenderweise trotzdem nicht *civitas* nannte. Viele andere Siedlungen, die man Vici nennen könnte, lagen vor den Toren eines Legions- oder Auxiliarlagers, wie eben auch der *vicus Anartorum*. Wenn man überhaupt eine Organisationsweise aus den Angaben jenes Meilensteines erschließen kann, dann am ehesten die vermutliche Kontrolle des Militärs über die lagernahe Siedlung und die Anarti;[44] darauf jedenfalls führt doch wohl die doppelte Eigenschaft von R[..]ul. als Lagerdorf und als ein — wie auch immer geartetes — Zentrum der provinzangehörigen Anarter.

---

dann eine Herkunftsangabe ähnlich der des Porolissensers von CIL XVI, 132, die zwar auf eine ethnische Einheit hinweist, aber keine mehr oder weniger autonome Stammesverfassung verlangt. (Vgl. auch A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 61; 64.) Die Stellung der Anarter innerhallb der Provinz Dacia Porolissensis würde in keinem Fall durch die Grabinschrift erhellt.

[41] Diese Annahme kann man nur umgehen, sofern man in Potaissa ebenso wie in Apulum ein Municipium (aus den Canabae) neben der Kolonie (aus dem indigenen Vicus [vgl. CIL III 1627]) vermutete. Ich sehe aber derzeit nicht die Möglichkeit, diese bislang einmalige Dualität auch hier nachzuweisen, da die Siedlung, die in der Form eines Halbkreises das Legionslager umgibt, nicht so eindeutig zu unterteilen ist wie in Apulum und eine Fundortstatistik der Inschriften mit *municipium* bzw. *colonia* kein klares Ergebnis zeigt.

[42] CIL III, p. 944 s., tab. cer. VIII: *domus partem ... qu(a)e est Alb(urno) Maiori vico Pirustar[um in]t[er] ad[fines Platorem Accep]tianum et Ingenuum Callisti.* — Zu der Siedlungsweise in *castella* vgl. C. Daicoviciu, *Les „Castella Dalmatarum" de Dacie*, *Dacia* 2, 1958, 259—266 (= *Dacica* S. 325—333). Bei einem entwickelten System von peregrinen Stammesgemeinden wäre es vermutlich gar nicht erst zu der Übernahme dieser dalmatinischen Organisationsform gekommen.

[43] *AnnÉp.*, 1914, 122; Tudor, *OR*[3] p. 507, n. 189.

[44] Vgl. auch schon C. Daicoviciu, *ActaMN* 3, 1966, 169 f. (= *Dacica* S. 400 f.); allgemein: D. Protase, *ActaMN* 5, 1968, 507 f.

https://biblioteca-digitala.ro

In der bekannten Inschrift des Sex. Iulius Possessor von Sevilla[45] wird allerdings das unterdacische Romula eine *civitas* genannt; aber dieses Wort ist hier allem Anschein nach nicht terminologisch richtig verwendet worden. Das ergibt sich m.E. aus dem Kursus des Possessor, der nicht lange vor 160 n. Chr. in Dacia inferior *praef. coh. III Gallor.*, *praepositus* bzw. *curator*[46] *numeri Syrorum sagittariorum item alae primae Hispanorum* und *curator civitatis Romulensium Malvensium*[47] war. Danach bekleidete Possessor den Militärtribunat in der kappadokischen Legion XII Fulminata und war *curator* in der syrisch-phönikischen Kolonie Arca/Caesarea ad Libanum.[48] Da er als Kommandeur der *ala I Hispanorum* nur den Titel eines *praepositus* bzw. *curator* führte, hatte er lediglich den außerordentlichen Befehl über diese Formation inne, nachdem er vorher, gemäß der Ämterfolge beider Kursus-Inschriften (s.o.A. 46), zum Chef der syrischen Bogenschützen ernannt worden war (oder jedenfalls unabhängig von dem Bestellungstermin diesen Auftrag hauptsächlich und regulär erfüllte). Sonst müßte nämlich die gegenüber dem *numerus* erheblich ranghöhere Kavallerietruppe zuerst genannt sein. Die außerplanmäßige Betrauung mit der Alenpraefectur ergibt sich ferner aus der Regel, daß dieser Posten erst nach der *praefectura cohortis* und dem Legionstribunat erreicht wurde.[49] Alle drei Auxiliareinheiten standen damals in Dacia inferior: Die *coh. III Gallorum* in Pons Aluti (Ioneştii Govorii) oder eher in Hoghiz am Oberlauf des Olt;[50] der *numerus Syrorum sagittariorum* wohl in

---

[45] CIL II, 1180 = ILS, 1403 = F. Vittinghoff, *ActaMN* 6, 1969, 135–139. Die Zeilen 2–8 lauten: . . . / *praef. coh. III Gallor. praeposito nume/ri Syror. sagittarior. item alae primae Hispa/nor. curatori civitatis Romulensium Mal/vensium tribuno mili. l. XII Fulminatae / curatori coloniae Arcensium adlecto / in decurias ab optimis maximisque / imp. Antonino et Vero Augg.* . . .

[46] In der parallelen Inschrift aus Mactar (G. Ch. Picard, *RA* 1968, 297 ff.) heißt es im Gegensatz zu CIL II, 1180: *praef. coh. III Gall. cura/tor numeri Syrorum sagittariorum item / alae primae Hispanorum trib. mil. leg. XII F. ad/lectus in decurias ab optimis maximisq./ Impp. Antonino et Vero Augg.* . . .

[47] Die Einwände von C. Daicoviciu, *ActaMN* 7, 1970, 125; 127 f., gegen die Lesung *Malvensis* treffen m.E. nicht zu, da diese Lesart nicht nur auf dem Gipsabguß im Museum von Sevilla beruht, sondern auch auf der hervorragenden Abschrift von San Martin im Jahre 1792. Nach dem Zeugnis von Delgado, der San Martin ausführlich wörtlich zitiert, rühmte sich dieser seiner großen Sorgfalt und betonte selber: „. . . . und durch sie (d.h. seine [San Martins] Abschrift) wird man sehen, wieweit diejenigen sich von einander unterscheiden und abweichen, die über sie (i.e. die Ischrift) geschrieben haben". San Martin war sich also der Diskrepanzen in den Behandlungen der Inschrift seit Morales voll bewußt und hat die Inschrift gerade daraufhin überprüft. Seine Abschrift besitzt daher eine erheblich größere Glaubwürdigkeit als die unkontrollierte Aufzeichung der Gewährsleute von Morales aus dem Jahre 1575. (Zu Einzelheiten vgl. F. Vittinghoff, *ActaMN* 6, 1969, 135–138, bes. A. 34; 36; 39; 41). Unabhängig von dieser Lesung ist die Deutung des Namens; die Identität von Romula und Malva ist aus ihm nicht zu schließen.

[48] Vgl. F. Vittinghoff, *ActaMN* 6, 1969, 173, A. 73; zu den Belegen ferner Galsterer-Kröll, *EpSt* 9, 1972, 140 f., Nr. 538 (irrig zu CIL II, 1180). Zu spät setzt A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, 2. Aufl. Oxford 1971, 281, die Koloniegründung an (unter Elagabal).

[49] Vgl. E. Birley, *Roman Britain and the Roman Army*, Kendal 1953, 133–153; ds., *Carnuntum Jb* 3, 1957, 13–17; das Material dazu bei H. G. Pflaum, *Recueil des notices et mémoires de la Société Archéologique, Historique et Géographique du Département de Constantine* 69, 1955/56, 151–166. — Diese Reihenfolge trifft z.B. auch bei Q. Petronius Novatus zu, der nach AE 1967, 644 folgende Kommandeursposten bekleidete: *praef. coh.* [V] *Gallor., trib. mil. leg. XIII Geminae, praef. eq(uitum alae) I Hisp(anorum), praef. eq(uitum alae) I Campagon(um)* — alles dacische Formationen (vgl. auch I. I. Russu, *SCIV* 21, 1970, 155–164; G. M. Jarrett, in: *EpSt* 9, 1972, 202).

[50] Vgl. Wagner, *Dislokation* 138 f., Tudor, *OR*[3] 35; I. I. Russu, *SCIV* 23, 1972, 71. Nr. 43.

https://biblioteca-digitala.ro

Romula (Reşca);[51] die *ala I Hispanorum p.f.* in Slăveni, etwa 20 km südlich von Romula am Olt.[52] Schon aus der Nähe der beiden letztgenannten Garnisonen zueinander, verbunden mit der Vertretung wenigstens des Alenkommandeurs, kann man mit einiger Wahrscheinlichkeit folgern, daß Possessor die beiden Funktionen zumindest kurzfristig gleichzeitig ausübte.[53] Dasselbe deutet vielleicht auch die Einsparung des Titels und die Verknüpfung beider Ämter durch *item* an, da Possessor die Reiter nicht etatmäßig führte. Wahrscheinlich trifft aber die Aufgabenkopplung ebenfalls für die *cura* über die *civitas Romulensium Malvensium* zu, die, gleich derjenigen über Arca, nur in der Inschrift von Sevilla, nicht auch in der von Mactar, erwähnt wird. Obgleich die beiden erhaltenen Kursus des Possessor die Posten chronologisch exakt aneinanderreihen,[54] lassen sie bei parallelen Aufträgen durchaus die Aufzählung nach der Wichtigkeit — also Hauptamt, Vertretung, Zusatzbetreuung — zu, besonders da sich die Verbindung beider Militärämter durch den gleichen Titel anbot. Zu dieser Vermutung führt bereits die sehr wahrscheinliche Stationierung der Syrer in Romula selber. Entscheidender ist jedoch, daß man der Überwachung Romulas eine etwa gleichartige Bedeutung zumessen müßte wie der Aufsicht über die Kolonie Arca/Caesarea, wenn sich Possessor hier wie dort (s.o.A. 54) dieser Funktion ohne andere dienstliche Beschäftigungen widmen konnte. Aber es fällt schwer, beide *curae* zu vergleichen. Denn in Dacien sind nicht nur *curatores civitatis* anderweitig unbekannt, sondern auch — wie gesagt — keine weiteren peregrinen Stammesgemeinden belegt.[55]

---

[51] CIL III 8032; AnnÉp 1939, 28; 1914, 120. Vgl. H. T. Rowell, RE 17, 2553; Wagner *Dislokation* 214 f.; Tudor, *OR*³ 352 f.; I. I. Russu, *ActaMN* 6, 1969, 175; ds., *SCIV* 23 1972, 76, Nr. 82; M. P. Speidel, *Dacia*, N.S., 17, 1973, 169 E.

[52] Vgl. Wagner, *Dislokation* 44 f.; Tudor, *OR*³ 344; I. I. Russu, *SCIV* 21, 1970, 161 f.; ds., *SCIV* 23, 1972, 66, Nr. 9.

[53] So auch schon H. T. Rowell, RE 17, 1553; Wagner, *Dislokation* 214 f.; H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris 1960/61, 504 f.; Tudor, *OR*³ 196 f.; PIR² J 480; M. G. Jarrett, in: *EpSt* 9, 1972, 191. (Seine Meinung, daß Possessor als Kohortenpraefect die beiden anderen Kommandos innehatte, läßt sich angesichts der Entfernung der Standorte [73 km Luftlinie oder 51 mp. nach der Tab. Peut.] nicht halten. Es wäre außerdem nicht zu rechtfertigen, weshalb er außer der Reihe gleich zwei Formationen nebenher übernehmen mußte, die nicht am selben Ort lagen und sonst eigene Kommandeure besaßen.)

[54] Vgl. o.A. 45 u. 46. Zweifel an der chronologisch richtigen Einordnung der *adlectio in decurias*, die zumeist vor der Bekleidung von ritterlichen Offiziersposten erfolgte (vgl. M. G. Jarrett, in: *EpSt.* 9, 1972, 191) scheinen mir nicht berechtigt zu sein, da beide Inschriften darin übereinstimmen. Vor der *adlectio* wird in CIL II, 1180 die *cura coloniae Arcensium* erwähnt, die Possessor wohl nicht gleichzeitig mit dem Legionstribunat ausgeübt haben kann, da die *legio XII Fulminata* in Kappadokien, Arca aber in Syrien lag. Daher würde die *adlectio* nicht die Aufzählung der „zivilen Ämter" einleiten, worin die einzige Rechtfertigung für die Durchbrechung der zeitlichen Folge gesucht werden könnte. Die *cura* über Arca muß man mit Possessors Militärdienst im Osten (und dem Partherkrieg?) in mittelbare Verbindung bringen, weil der aus Mactar stammende Ritter bis zu seinem Posten als *proc. Aug. Alexandriae ad Mercurium* (*RA* 1968, 297 ff.) zum Osten des Reiches offenbar keine weiteren Beziehungen hatte.

[55] Zur civitas Paralissensium in CIL III, 2866 vgl. F. Vittinghoff, *ActaMN* 6, 1969, 139, A. 48; die Inschrift stammt aus Nedinum in Dalmatien. — Selbst Ampelum, wo zweimal ein *ordo* belegt ist, können wir nicht als *civitas* nachweisen (CIL III 1308 = *AnnÉp* 1968, 442 [200 n. Chr.]; III 1293 = M. Ackner, F. Müller, *Die römischen Inschriften in Dazien*, Wien 1865, n. 547 [undatiert, aber wegen *proc. Aug. n(ostri)* wohl erst 3. Jh.]). CIL III, 1308 ist eine Ehreninschrift für Septimius Severus, die der *ordo Ampele[nsium]* — bezeichnenderweise nicht der *ordo civitatis* oder *municipii A.* — errichtete und der Statthalter der Drei Dacien weihte. CIL III, 1293 setzten ein Privatmann aus Syrien und der *ordo Amp(elensium)* gemeinsam, während der Procurator des Bergwerkbezirkes die Sorgwaltung

https://biblioteca-digitala.ro

Überhaupt gibt es *curatores* peregrinrechtlicher Gebietskörperschaften im Westen des Imperium Romanum nur äußerst selten und allein bei gallischen Civitates.[56] Ein *curator civitatis* dürfte also in Romula eigentlich gar nicht vorkommen. Außerdem wurde der Ort noch unter Marcus, wahrscheinlich um 165 n. Chr. oder etwas später, ein Municipium. Das kleine dakische Nest[57] hätte folglich wenn man Possessors Titel ernst nimmt, kurz vorher seine Einrichtungen dermaßen in Unordnung gehabt, daß man zu ihrer Wiederherstellung eines ritterlichen Staatskommissars bedurfte, ja daß dieser die Aufgabe nicht einmal neben seinen Militärkommandos, die er offenbar kombinieren durfte, hätte wahrnehmen können. Die Einrichtung des Municipium durch Possessor darf man schon gar nicht erwägen, da in diesem Falle zumindest der richtige Stadttitel erwartet werden müßte; die seltsame Umschreibung dieser Aufgabe mit dem Terminus *curator*, der auch bei der *colonia Arcensium* verwandt wird, verböte gleichfalls diesen scheinbaren Ausweg. Ohne die Annahme, daß Possessor alle drei Ämter weitgehend nebeneinander ausfüllte, läßt sich mithin sein Kursus nicht recht verstehen. Bei ihrer Gleichzeitigkeit braucht die *cura* in Romula nämlich keine herausragende Bedeutung besessen zu haben. Dann etwa hätte Sex. Iulius Possessor das Kommando über den Numerus (und die Ala) regulär mit der Aufsicht über einen benachbarten Verwaltungsbezirk gekoppelt, der in der spanischen Inschrift ungenau *civitas* anstelle von *regio, territorium* o.ä. genannt worden wäre. Eine derartige Verwendung von Abteilungskommandeuren kennen wir auch in anderen

übernommen hatte. Nach Ackner-Müller ist zu lesen: .../... *ductum*/ ... *ma domo* / *Itur. et ordo Amp.* /*C. Aurel. Salviano* / *proc. Aug. n. curante.* Offensichtlich fehlte dem *ordo* ein für die Ausführung der Ehreninschrift zuständiger Beamter. Überhaupt sind Magistrate einer gebietskörperschaftlichen Organisation von Ampelum nicht bekannt, wohl aber ein *adiutor mag(istri) coll(egii)* (CIL III, 7822, aus Abrud), womit anscheinend das *collegium aurariarum* gemeint ist (vgl. CIL III, 941; 7827; aber auch CIL III, p. 924 ss., tab. cer. 1 [= FIRA III, 41]), und mehrere Decurionen bzw. Beamte von Sarmizegetusa, Apulum und anderen Städten (Sarmizegetusa: III, 1279—1284; 1321; 1323; *AnnÉp*, 1944, 27; Apulum: *AnnÉp* 1902, 143; Aequum: III, 1323; Splonum: III, 1322 [*AnnÉp* 1968, 443]; vgl. jedoch Mommsen, CIL III, p. 215), Mit Recht hat C. Daicoviciu auf die ursprünglich dalmatische Organisationsform von *castella* im Bergwerksdistrikt hingewiesen (s.o.A. 42); auf den Mangel einer *civitas* deutet wohl auch die Charge des *princ(eps) adsignato(rum)* [so!] *ex m(unicipio) Splono* (III, 1322; s.o.). Angesichts dieser Quellenlage kann der *ordo Ampelensium* wohl nur als das in Ampelum tätige Organ des *collegium aurariarum* oder einer anderen Vereinigung der Bewohner des Bezirkes der Bergwerke verstanden werden, wenn auch *ordo* bei Collegien verhältnismäßig selten begebt, im Gegensatz zu *decurio* (vgl. Kübler, RE 18, 931; Waltzing; *DizEp* II 379; ILS, III 2, p. 719; zu *decurio* vgl. z.B. CIL III, p. 2556; ILS III, 2, p. 721). Solange jedenfalls das Bergwerksgebiet sein administratives Zentrum in Ampelum hatte, darf diese Siedlung nicht ohne eindeutige Belege als Hauptort einer sich selbst verwaltenden Gebietskörperschaft verstanden werden, da sich beides bodenrechtlich ausschließt und ein kompliziertes Nebeneinander von *civitas*/*municipium* und Bergwerksdistrikt nicht ohne Not vorausgesetzt werden sollte. Daher wird man auch ein septimisches Municipium (so Daicoviciu, *TransAnt* 130; Tudor, *Oraşe* 186; E. Popescu, *StCl* 9, 1967, 195 f.; u.v.a.) im Raum von Ampelum, der noch in 3. Jh. dem *procurator aurariarum* unterstand (vgl. z.B. S. Mrozek, *Zeszyty naukowe Uniwersitetu Mikolaja Kopernika w Toruniu, Nauki humanistyczno-spoleczne 32, Historia IV*, (Torun) 1968, 62 ff.; ds., *Apulum* 7, 1968, 308 ff.; 322; 316 f.; ferner z.B. G. Alföldy, *BJ* 170, 1970, 168 ff.; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 267 ff.; 279 f.), nicht erwarten dürfen. Die Existenz eines *ordo* ist allein kein hinreichendes Indiz für eine „Stadt", gleichgültig ob römischen, latinischen oder peregrinen Rechts (vgl. z.B. auch F. Vittinghoff, *Akten VI. Kongreß* 85). — Unzugänglich ist mir S. Mrozek, *Les mines d'or de Dacie au II siècle, Aspects sociaux et administratifs*, Torun 1966 (polnisch mit franz. Résumé).

[56] Vgl. C. Daicoviciu, *Nesciendi ars* ..., Sibiu 1944, 25, A. 21; *AArch Slov* 19, 1968, 27, A. 23; F. Vittinghoff, *ActaMN* 6, 1969, 139.

[57] Vgl. F. Vittinghoff, *ActaMN* 6, 1969, 139 f.

https://biblioteca-digitala.ro

Provinzen bei peregrinen Gebietskörperschaften oder Verwaltungsbezirken, insbesondere im 3. Jh. in Dacia Porolissensi für die *regio Ans(amensium?)*, die wohl durch Beneficiarier von Samum aus kontrolliert wurde.[58] Auch der Titel *curator (civitatis)* wäre nicht technisch exakt benutzt worden, sondern anstelle von *curam agens* o.ä. Wenn nun die Aufsicht über zivile Verwaltungsbezirke in Dacien zu den gewöhnlichen Amtsobliegenheiten der Chefs einer Hilfstruppe gehörte, wäre es gut verständlich, weshalb wir sonst von einer derartigen Funktion nichts hören. Possessor mag sie vermerkt haben, weil er sie mit seinen beiden Kommandos außerhalb der normalen Laufbahn ausübte, und mag angesichts der Schwierigkeit, eine solche titellose Aufgabe zu bezeichnen, zu dem ungenauen und übertreibenden, aber allgemein verständlichen Ausdruck *curator civitatis* gegriffen haben.

Wenn diese Interpretation der Inschrift von Sevilla, die ihre Beweiskraft lediglich aus den Schwierigkeiten anderer Erklärungsversuche zieht, richtig ist, gewinnen wir einen Anhalt für eine *hypothetische* Lösung des Problems, wie Dacien eigentlich verwaltet wurde, bevor die römischen Municipien und Kolonien gegründet waren, und wie auch noch darnach die transsylvanischen Gebiete am Karpathenfuß im 3. Jh. administrativ erfaßt wurden: Offenbar fiel dieser Auftrag weitgehend dem Militär zu, freilich nicht in der Art, daß man „Militärterritorien" bildete, die von den Einheiten in gleicher Weise wie eine Gebietskörperschaft direkt verwaltet wurden,[59] sondern daß einigen Offizieren oder Unteroffizieren der Truppe als des Ausführungsorganen des Statthalters nur die allgemeine Überwachung der Administration oblag, die selber mithilfe von *munera* der jeweils geeigneten Bewohner der betreffenden Region durchgeführt wurde. Das Militär stellte also vermutlich die Verwaltungsspitze und ersetzte so den Decurionenrat und die Beamten vor allem in ihrer Funktion als politischer Entscheidungsorgane. Auf Einzelheiten, die aus dieser Hypothese für die dacische Provinzialverwaltung folgen würden, kann ich in diesem Rahmen nicht eingehen. Es sei daher nur nebenbei angemerkt, daß die Dislokation der Lager nicht notwendig Aufschluß über Verwaltungszentren gibt, da solche Aufgaben auch von Außenposten, beispielsweise den Beneficiarierstationen, übernommen worden sein können. Auch wäre die administrative Rolle des Militärs nicht außergewöhnlich, solange sie nur im Wesentlichen auf polizeiliche Verrichtungen und die Organisation der Eintreibung der Tribute und anderen Leistungen beschränkt blieb.

---

[58] Vgl. allgemein H. Zwicky, *Zur Verwendung des Militärs in der Verwaltung der römischen Kaiserzeit*, Diss. Zürich, Winterthur 1944, 11—17; auch 72—76. — Zu Samum: N. Gostar, *Milites — decuriones coloniae, Contribuţii la istoria decurionatului în Dacia, Studii şi cercetări ştiinţifice, Istorie* (Iaşi) 14, 1963, 259—266; C. Daicoviciu, *ActaMN* 3, 1966, 164—171 (= *Dacica* S. 396—402). Zur ländlichen Besiedlung Daciens vgl. D. Protase, *Observaţii în legătură cu aşezările rurale din Dacia Romană, ActaMN* 5, 1968, 505—511, bes. 507 f.; I. Mitrofan, *Aşezări ale populaţiei autohtone în Dacia superioară, ActaMN* 9, 1972, 141—162. — Für Africa vgl. z.B. CIL V, 5267 = ILS, 2721; für Dalmatien etwa CIL III, 2882; 9832; 9864 a (Centurionen als *iudices* eingesetzt zur Grenzfeststellung zwischen einigen Gemeinden); für Britannien: RIB 583; 587 (dazu I. Richmond, *JRS* 35, 1945, 15—29 [mit einigen Irrtümern]).

[59] Vgl. dazu F. Vittinghoff, *Das Problem des „Militärterritoriums" in der vorseverischen Kaiserzeit*, in: *I diritti locali nelle province romane con particolare riguardo alle condizioni giuridici del suolo*, Rom (im Druck); ds., *Die rechtliche Stellung der canabae legionis und die Herkunftsangabe castris, Chiron* 1, 1971, 299—318; ds., *Akten VI. Kongreß* 89. — Natürlich hat das Militär seit je für die Versorgung Soldaten abgestellt; vgl. z.B. A. Mócsy, *Das Lustrum Primipili und die Annona Militaris, Germania* 44, 1966, 312—326.

https://biblioteca-digitala.ro

Jeder Einheit wäre dann zu diesem Zweck ein Bezirk zugewiesen worden, der größte sicherlich der in Apulum stationierten Legion; das von Lagern fast (?) ausgesparte Bergwerksgebiet um Ampelum und Alburnus Maior unterstand nach allem, was wir wissen, immer einem Procurator.[60] Ein Personenstandsregister war nach der *lex Aelia Sentia* und *Papia Poppaea*[61] und der Bestimmung Mark Aurels (SHA, *v. Marci* 9, 7 f.) nur für römische Bürger erforderlich, die zu diesem Zweck beispielsweise in Ägypten bis nach Alexandria reisen mußten[62] und in Dacien vielleicht den Statthaltersitz oder die nächste römische Stadt aufzusuchen hatten. Die Rechtsprechung kann für Römer und bei gewichtigen Streitfällen dem Statthalter, für Peregrine den lokalen Befehlshabern im Rahmen ihrer Polizeifunktion zugefallen sein. Öffentliche Gebäude und Straßen baute wohl auch das Heer nach den Anweisungen der Statthalter. Die durch die lateinische Dienstsprache und römische Zivilisation geprägte Armee konnte somit auch durch ihre administrative Tätigkeit die „Romanisierung" der Provinz erheblich fördern.[63]

Die Besatzungstruppe Daciens trug aber wohl nicht allein die Verwaltung der neueroberten Provinz, sofern überhaupt die obige Hypothese das Richtige trifft. Denn das Zentrum Daciens bildete die im Rahmen der Provinzgründung deduzierte Kolonie römischer Bürger *Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. Auch ohne direkten Beleg dürfen wir vermuten, daß es den *cives Romani*, die sich in dem neuen Gebiet niedergelassen hatten (vgl. Eutr., *brev.* 8, 6, 2), besonders größeren Grundeigentümern unter ihnen, möglich war, das Bürgerrecht der Kolonie zu erwerben und damit an ihrer Selbstverwaltung entsprechend dem Zensus teilzuhaben. Dies würde auch bequem erklären, warum wir Inschriften von Decurionen der Kolonie weit außerhalb der Grenzen ihres Territoriums finden (vgl. z. B. o. A. 5). Im traianischen Dacien war Sarmizegetusa jedenfalls wahrscheinlich der administrative Hauptort für alle römischen Bürger. Dies ist umso wichtiger, als Traian selber die Ansiedlung in der Provinz sehr gefördert hat, wenn wir auch die Zahl der Neusiedler nicht schätzen und ihre Relation zu den verbliebenen Dakern nicht bemessen können.[64] Angesichts der Notwendigkeit, die Provinzialverwaltung stärker auszubilden, als dies in Regionen mit entwickelten Stadtstaaten und Stammesgemeiden erforderlich gewesen wäre, hatte anscheinend bereits Traian alle Voraussetzungen geschaffen, um die Provinz schnell an die römische Zivilisation zu assimilieren. Das ist ja auch voll geglückt,

[60] Vgl. o.A. 55. Zum wahrscheinlichen Lager bei Abrud vgl. Daicoviciu, *Transylvanie* 108; *Dacia* 7/8, 1937/40, 300.

[61] Vgl. BGU 1690 = CPL 160 = FIRA III 5 (26.12.131); P. Mich. 169 = CPL 162 (145 n.Chr.). Ferner Apul, *apol.* 89. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, Bd. 2, 3. Aufl. Leipzig 1887, 547; M. Kaser, *Römisches Privatrecht*, Bd. 1, 2. Aufl. München 1971, 273.

[62] Vgl. z.B. die Geburtsurkunden CPL 148 — 164. H. Braunert, *Cives Romani und* κατ' οἰκίαν ἀπογραφαί, in: *Antidoron M. David oblatum*, Leiden 1968, 11—21, dessen These zwar durch die Neufunde SB 10219 und 10437 eingeschränkt wird, im Wesentlichen aber richtig bleibt. — In Syria Palaestina spielte Caesarea offenbar eine ähnliche Rolle, indem am Sitz des Legaten die wesentlichen Verwaltungsunterlagen aufbewahrt wurden (vgl. P. Berol. inv. 21652, publiziert von H. Mäuler in den *Akten des XIII. Internationalen Papyrologenkongresses Marburg/Lahn 1971*, Münchener Beitr.z.Papyrusforsch.u.ant.Rechtsgesch. 66, München 1974 [im Druck]).

[63] Vgl. dazu z.B. Daicoviciu, *Transylavanie* 110 ff.; ds., in: *Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben, Festschrift für Fr. Altheim*, Berlin 1969, I 543 ff.; jedoch auch M. Macrea, *ArchClass* 19, 1967, 152.

[64] Vgl. zu diesen Fragen vor allem M. Macrea, *Romani e Daci nella provincia Dacia*, *ArchClass* 19, 1967, 146—169.

https://biblioteca-digitala.ro

wie nicht nur die Tatsache zeigt, daß es heute eine rumänische Sprache gibt, sondern wie es auch die schnell steigende Zahl der römischen Städte erkennen läßt: Unter Hadrian waren es Napoca, Drobeta und vielleicht auch Malva, unter Marcus Apulum 1 und Romula, unter Septimius Severus, kaum 100 Jahre nach der Eroberung Daciens, Porolissum, Potaissa, Apulum II, Dierna und möglicherweise schon Tibiscum. Mit der vermutlichen Ausnahme von Malva, über dessen Gründungsform wir ebensowenig wissen wie über seine Lokalisierung (s.u.S. (I) 149), waren alle diese Städte anfangs Municipien, d.h. gewachsene, nicht gänzlich neugegründete Siedlungen wie Sarmizegetusa, und befanden sie sich alle außer Napoca (und Malva?) in der unmittelbaren Nachbarschaft von Legions- oder Auxiliarlagern,[65] deren Zuständigkeiten sie möglicherweise für ein vielleicht erweitertes Territorium übernommen hatten. Es drängt sich daher die Frage auf, ob nicht Traian die „Romanisierung" Daciens von vorneherein geplant hatte. Die programmatische Namenswahl für Traians Kolonie und die Stellung Sarmizegetusas in der Provinzorganisation Daciens könnten dafür sprechen; jedoch bedarf es für eine Beantwortung dieser komplexen Frage noch intensiver Forschung. Da wir nur äußerst selten und vielleicht auch nur in Dacien die Chance besitzen, eine bewußte „Romanisierungspolitik", ja überhaupt langfristige Planung in der römischen Politik wahrscheinlich zu machen, lohnt es sich, dieses Problem, das hier nur kurz skizziert werden sollte, weiter im Auge zu behalten und das notwendige Material zusammenzutragen.[66]

II. Zum Beinamen des Municipium Drobeta (CIL III, 8017 + p. 1018)

Das Municipium Drobeta führt gewöhnlich nur den Beinamen *Hadrianum*,[67] der seiner Form nach in nichtrömischen Gemeinden zwar recht zahlreich vorzufinden ist, für Städte mit einem römischen oder latinischen Statut dagegen ganz untypisch war, weil in deren Zubenennungen normalerweise ein aus dem Cognomen eis Kaisers abgeleiteter Beiname nicht allein vorkommt.[68] Selbst in Kurzform ist diese Art der Titulatur nur sehr selten.[69] Wenn man einmal von

[65] Vgl. auch die Übersicht von C.u.H. Daicoviciu, *Akten VI. Kongreß* 97 f.; F. Vittinghoff, *Festschr. Jankuhn* 134 f. Auch der Pagus Micia lag bei einem Auxiliarlager, ebenso der *vicus Anartorum*.

[66] Gerade die Siedlungsarchäologie vermag hier zu helfen, beispielsweise in der Frage einer planmäßigen Anlage. Ebenso bedarf es einer grundlegenden Untersuchung der militärischen bzw. statthalterlichen Stationen Daciens oder der Prüfung der Frage, ob Claudius Ptolemaeus für seine Beschreibung Daciens vielleicht direkt oder indirekt überwiegend die traianischen Commentarii benutzt hat.

[67] CIL III, 14219[9]. *AnnÉp* 1905, 110; 1914, 117; 1949, 197; 1959, 313 (?); 315; Tudor, *OR*[3] *Suppl.Epigr.* 2; 41. Diese Form kommt auch in Ehrungen für den Kaiser oder einen Statthalter vor.

[68] Vgl. Galsterer-Kröll, *EpSt* 9, 1972, 50; 56; 77 ff.

[69] Vom *municipium Aurelium Alexandrianum Augustum Magnum Giufitanorum* (CIL VIII, 866; 23955) kennen wir die Kurzform *respublica municipii Alexandriani Giufitani* (VIII 865. Die *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* heißt auch *colonia Traiana Sarmizegethusensium* (CIL III, 7429) oder häufiger *colonia Dacica Sarmizegetusa* (CIL III, 1177; 1196; 1385; 1446; 1460; 7959; 12587; s.o.A. 5). Comama wird auf Münzen und Inschriften u.a. *colonia Iulia Augusta Prima Fida Comama* genannt (CIL III, 12149; 12150; vgl. 6886; Head, *Historia Nummorum*[2] 1911, 707; B. Lewick, *Numismatic Chronicle* VII. ser., 7, 1967, 29—35) und auf Münzen auch nur *colonia Augusta Comama* (Head, a.O.; Lewick, a.O. 32). Ebenso führen die Münzen von Berytus u.a. die Legende *colonia Iulia Antoniniana Augusta Felix*

https://biblioteca-digitala.ro

einer ziemlich wertlosen Pseudotribus aus severischer Zeit, als Drobeta sich wohl schon eine septimische Kolonie nannte, absieht,[70] scheint der gentilizische Beiname *Aelium* nur in (I), 137—152 behandelten Inschrift aus Smederevo und in CIL III, 8017 belegt zu sein, die auch als erste das *municipium Drobeta* für das Jahr 145 nachweist.[71]

Daß in dieser Inschrift, die sich damals noch im Museum von Turnu Severin befand, *Aelium* zu lesen sei, hatte m.W. als erster Al. Bărcăcilă konjiziert.[72] Jetzt hat jedoch D. Tudor in der 3. Auflage seines Buches *Oltenia Romană* eine Federzeichnung der Inschrift veröffentlicht, in der er die Z. 10 so angibt: RES PVBLICA VN EL. Da er aber anläßlich der Interpretation der Inschrift auf diese wichtige Konstituierung des Textes nicht eingeht, sondern genau besehen dessen altbekannte Unsicherheit voraussetzt und da er auch nirgends zu erkennen gibt, wie er zu seiner Lesung gelangte,[73] dürfte der Nachweis, daß in der Tat die Angaben der früheren Abschreiber so zu deuten sind, nicht nutzlos sein, zumal ein so hervorragender Epigraphiker wie A. v. Domaszewski die Schriftfläche bereits im Jahre 1885 als „ita evanidam, ut de locis difficilioribus iudicari non possit" (zu CIL III, 8017) beurteilte.

Schon der erste Abschreiber, Kretschmann, konnte die Zeilen 10 und 11 nicht mehr entziffern; sie fehlen daher auch in der ersten Edition der Ehreninschrift für Pius in CIL III, 1581. Erst F. Römer publizierte im Jahre 1866 eine vollständige, jedoch von Fehlern nicht ganz freie Lesung,[74] in der diese Zeilen folgendermaßen wiedergegeben sind:

RESPVBLICA MVN FL

HADRIANI FRONT

Kurze Zeit später gab E. Desjardins[75] die Abschrift von Boissière vom Jahre 1865 bekannt, die er aber nach Mommsens Feststellung[76] nicht richtig wiedergegeben hatte. Mommsen stützte sich dabei auf eine Mitteilung Reniers, der er auch die

---

Berytus (BMC Phoenicia 72 ff.) und *colonia Antoniniana Augusta Berytus* (ib. 72). Zu Thamugadi vgl. u.A. 89; zu Urso o.A. 4. — Einige von mehreren Beinamen, die von kaiserlichen Gentilicia abgeleitet sind, oder solche, die aus kaiserlichen Cognomina entstanden und neben einem gentilicischen Titel stehen, können natürlich immer ausfallen, solange nur wenigstens ein gentilicischer übrig bleibt. — Vgl. dazu vor allem Galsterer-Kröll, *EpSt.* 9, 1972, 91 f.

[70] CIL VI 32523 a 32: AEL ... DR[*ub.*], aus dem Jahre 204 n.Chr. Drobeta ist wohl schon zwischen 198 und 200 als *colonia Septimia* belegt: *AnnÉp*, 1914, 118 (vgl. Al. Bărcăcilă, *SCIV* 16, 1965, 805 f.).

[71] Die Inschrift ist Antoninus Pius (vielleicht anläßlich seines vierten Konsulates?) gewidmet, dessen Titulatur auf 145 weist: *trib. pot. VIII, imp. II, cos. III I.*

[72] *Une ville daco-romaine: Drubeta, L'archéologie en Roumanie*, Connaisance de la terre et de la pensée Roumaines 9, Bucarest 1938, 11 mit. A. 3; 23.

[73] S. 124, Abb. 41; vgl. S. 178; ds., *Oraşe* 291; ds., *Drobeta*, Bucureşti 1965, 10. (Die Angaben Tudors sind leider nicht immer zuverlässig; vgl. C. Daicoviciu, *ActaMN* 6, 1969, 537—544).

[74] *ArchKözl*, 6 (Pest) 1866, 184, Nr. 936; er gibt in Z. 9 statt COS IIII PP an: COS IIII AE//, in Z. 1 CÆS statt CAES, und verzeichnet noch einige andere Abweichungen bei I — longum und Punkten.

[75] *Annali dell' Istituto di corrispondenza archeologica* 40, 1868, 35 ff., n. 29.

[76] CIL III, p. 1018 ad n. 1581: „Titulum ... melius descripserunt Römer ... et Boissière, quod exemplum Renierius misit ediditque non accurate Desjardins in ann. inst. 1868 p. 36".

https://biblioteca-digitala.ro

Bemerkung Boissières entnahm, daß die ganze Z. 10 zweifelhaft sei. Boissière hatte darnach gesehen:

RESPVBLICMVNI

HADRIANIBROBET

Aufgrund der beiden Kopien entschied sich Mommsen (CIL III, p. 1018 ad n. 1581) für die nachstehende Wiederherstellung:

RES PVBLIC MVN FL

HADRIANI dROBET

Nach einer erneuten Revision des Steines bestätigte O. Hirschfeld teilweise diese Kompilation Mommsens:[77] Für Z. 10 gab er PVBLICAMVN an, zu Z. 11 DROBET. Leider fügte er aber nicht hinzu, ob er in Z. 10 auch FL vorgefunden habe, so daß W. Kubitschek zu der Überzeugung gelangte,[78] Hirschfeld habe weder diese Buchstaben noch eine senkrechte Haste wie Boissière bemerkt. Da jedoch Hirschfeld nur seine eigenen Emendationen zur Inschrift publizierte und dementsprechend in Z. 10 RES und in Z. 11 HADRIANI fortließ, ist jene Folgerung unzulässig; sein Schweigen könnte allenfalls als eine Billigung von Mommsens bzw. Römers Entzifferung FL ausgelegt werden. So beließ es A. v. Domaszewski nach seiner abschließenden Überprüfung des Quaders in CIL III, 8017 bei dieser Fassung der Z. 10/11:

RES PVBLICA MVN FL

HADRIANI DROBET

Sie ist bis zu dem Aufsatz von W. Kubitschek in Klio 10, 1910, verbindlich geblieben;[79] Kubitschek schlug nämlich die Verbesserung zu MVNIC vor, da nach dem N auch aufgrund des Zeugnisses von Boissière eine senkrechte Haste gestanden habe, die die (an sich erwünschte) Lesung AEL ausschließe.[80] Er selber hatte freilich die Inschrift daraufhin nicht überprüft, wie dies gleichfalls Al. Bărcăcilă (s.o.A. 72) als für sich gültig anzudeuten scheint, indem er die Formulierung wählte: „où la lecture plus véridique s e r a i t Ael(ii) et non Fl(avii)" (Sperrung von mir).

Kubitschek war von dem Nachweis ausgegangen, daß der Beiname FL*(avii)* aus mehreren sachlichen Gründen unmöglich sei. Seiner Argumentation kann man nur Weniges hinzufügen.

1. Noch bis in traianische Zeit sind die römischen Städte im Donaugebiet nicht unmittelbar an der „Grenze", sondern im Hinterland im Schutze eines weiten von römischen Truppen besetzten Vorfeldes errichtet worden, obgleich es sich dabei zumeist, unter Traian sogar ausschließlich, um Kolonien handelte. Es besteht

[77] *SAWW* 77, 1874, 422 = EE 2, 1875, n. 444. Hirschfeld führte nur die Worte an, zu denen er Verbesserungen geben konnte.

[78] *Klio* 10, 1910, 255.

[79] *Klio* 10, 1910, 253—256, besonders 255.

[80] G. Forni, in: *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, Bucureşti 1960, 236, bemerkt zu der Inschrift: „Il sopranome FL che precede Hadriani è un errore per aEL." Die Abschreiber geben aber keine Lücke an!

https://biblioteca-digitala.ro

nämlich kein Grund zu der Annahme, daß Ratiaria und Oescus noch vor der Eroberung Daciens deduziert wurden.[81] Nach Oescus dürften wohl nicht vor dem Abzug der *legio V Macedonica*, die in den Donaukriegen eingesetzt war (und vielleicht auch der *legio XI Claudia*, die dort möglicherweise kurz stationiert war, bevor sie nach Durostorum abrückte) Siedler geschickt worden sein.[82] Sarmizegetusa lag im Herzen Daciens, Poetovio tief im Innern Pannoniens. Erst Hadrian hat neben der donaunahen Kolonie Mursa Grenzorte an der Donau zu Municipien erhoben, sicher die „Vici" bei den Legionen von Viminacium, Aquincum und Carnuntum, das als verkehrsgünstig gelegene Provinzhauptstadt schon seit dem Jahre 14 n. Chr. eine Garnison hatte. Es wäre daher ganz unverständlich, daß bereits in flavischer Zeit jenseits der Donau, auch wenn dort etwa gleichzeitig ein Auxiliarlager bestanden haben sollte,[83] eine einheimische Siedlung zum Municipium gemacht worden wäre. Wenn überhaupt eine römische Stadt, dann käme in diesem alten Spannungsgebiet doch wohl nur eine Veteranenkolonie in Frage, bei der allein man mit einiger Wahrscheinlichkeit erwarten konnte, daß sie sich wenigstens kurzfristig gegen einen feindlichen Überfall zu wehren wußte. Wegen des späteren Municipium ist aber eine flavische Bürgerkolonie unmöglich.

2. Mit Ausnahme der vespasianischen Gründung von Icosium / Alger sind jedoch provinziale latinische Kolonien bisher nur in Spanien, Norditalien (bis 49 v. Chr.) und Gallien, besonders in der Narbonensis, nachgewiesen, und dort gehören sie alle in republikanische oder augusteische, in den Tres Galliae vielleicht auch claudische oder noch spätere Zeit.[84] Seit dem Bundesgenossenkrieg

---

[81] Vgl. F. Vittinghoff, *Festschr. Jankuhn* 132—142.

[82] Vgl. z.B. F. Vittinghoff, *Fetschr. Jankuhn* 135; R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, Bd. 2, Bucureşti 1968, 96; R. Vulpe, in: *Acta Antiqua Philippopolitana, Studia historica et philologica*, Sofia 1963, 147. — B. Gerov, *RhP* 3e sér., 24, 1950, 158—165, hat aufgrund von *AnnÉp*, 1935, 78 die Meinung vertreten, daß nach der *legio V Macedonica*, die 112 n.Chr. wegen CIL III, 777 sicher bereits in Troesmis stationiert war (vgl. auch E. Doruţiu-Boilă, *SCIV* 23, 1972, 46), die *legio XI Claudia* einige Jahre in Oescus ihr Lager hatte, bevor sie noch unter Traian nach Durostorum verlegt wurde. Dieser Vorschlag hat zwar in der neueren Forschung kaum Resonanz gefunden (vgl. etwa G. Alföldy, *AArchHung* 11, 1959, 118; R. Vulpe, a.O.; jedoch auch R. Syme, *JRS* 49, 1959, 32, A. 69: „The legion may have been for a short time at Oescus (cf. *AnnÉp*, 1935, 78), ..."); da wir aber über die Verteilung der Legionen kurz nach dem Dakerkrieg in Moesien fast gar nicht unterrichtet sind, ist Gerovs Vermutung durchaus erwägenswert. Ob die *legio II Traiana* in Moesia inferior und damit vielleicht auch in Oescus länger stationiert war (vgl. Ritterling, RE 12, 1485 f.), bleibt völlig offen.

[83] Vgl. R. Florescu, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, Beih. BJ 19, Köln, 1967, 145; D. Popescu, *Dacia*, N.S. 9, 1965, 479.

[84] Zur *colonia Icosium* vgl. Plin, *n.h.* 5, 30: *et Latio dato Tipasa, itemque a Vespasiano imperatore eodem munere donatum Icosium*; CIL VIII, 20853 (74/6 n.Chr.). M. Leglay, *AntAfr* 2, 1968, 19—22. — Zu Spanien vgl. H. Galsterer. *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der iberischen Halbinsel*, Madr. Forsch. 8, Berlin 1971, 7—16; 27. — Zu Norditalien: Ascon, *in Pis* p. 3 C(= 2 s. KS). — Zur Narbonensis: F. Vittinghoff, *Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*, Wiesbaden 1952, 64—70; 100—104; B. Galsterer-Kröll, *Chiron* 3, 1973, 290 ff. — Die *colonia Augusta Treverorum* scheint erst unter Claudius eine vielleicht latinische Stadtgemeinde geworden zu sein: Vgl. z.B. Vittinghoff, *Kolonisation* 101; *ZRG* 68, 1951, 480 f.; E.M. Wightman, *Roman Trier and the Treveri*, London 1970, 39—42. — Lugdunum Convenarum, das schon zu Strabons Zeiten das *ius Latii* besaß (Strabo 4, 2, 2), ist 52 n.Chr. noch als *civitas* nachgewiesen (CIL XIII, 254), bei Ptolemaeus 2, 7, 13, der m.W. bei keiner latinischen Kolonie Κολωνία hinzufügt, und in ILT Gaules 59 (undatiert) als *colonia*. Ob freilich daraus folgt, daß der Kolonietitel „frühestens in claudischer Zeit" verliehen ward (so B. Galsterer-Kröll, a.O. 299), oder ob nicht wahrscheinlicher der in Aquitanien verbreitete Gebrauch von *civitas* in CIL XIII, 254 ungenau war,

https://biblioteca-digitala.ro

von 90/87 v. Chr. ist keine latinische Kolonie mehr nachweislich mit Neusiedlern deduziert worden, sondern sie wurden jeweils aus den indigenen Bewohnern als privilegierte Gebietskörperschaften *veteribus incolis manentibus* (Ascon., p. 3 C) konstituiert; sie entsprechen also darin den latinischen Municipien, die im Donau-Balkanraum bislang nur in Noricum (und möglicherweise auch an der dalmatinischen Küste?) angetroffen wurden.[85]

3. Da schließlich der Beiname FL(avii) nur in der schlecht erhaltenen Inschrift CIL III, 8017 vorkommen soll, bleibt gar nichts anderes übrig, als der erdrückenden Analogie zu weichen und diese Lesung abzulehnen.

Aber Kubitscheks Vorschlag, daß stattdessen MVNIC zu rekonstruieren sei, ist in gleicher Weise unwahrscheinlich. Denn damit würde Römer und vielleicht auch Hirschfeld unterstellt, ein L mit einem C, also einen rechtwinkligen mit einem runden Buchstaben verwechselt zu haben. Nun ist es zwar durchaus vorstellbar, daß (zumindest) Römer, der die Inschrift schon bald nach ihrer Entdeckung abschrieb, als sie folglich noch am wenigsten verwittert gewesen sein dürfte,[86] sich versah; aus methodischer Vorsicht muß man aber seinen Angaben solange Glauben schenken, wie man mit ihnen zu einem brauchbaren Ergebnis gelangen kann. Immerhin war ja auch Boissière, zu dessen recht seltener Abkürzung MVNI ein C glänzend gepaßt hätte, weder dieser Buchstabe in den Sinn gekommen noch eine Lücke aufgefallen.

Das geforderte sinnvolle Ergebnis ist zu erreichen, wenn man nicht AEL, sondern eine Ligatur von A und E, bei das E senkrecht steht, annimmt: Æ. Diese Form Æ bzw. Æ findet man z. B. in CIL III, 8253 oder 14507 ant. 6.[87] Auf einem schlecht lesbaren, verwaschenen Stein ist der schräge Anstrich eines Buchstabens, da unverhofft, leicht zu übersehen. Der senkrechten Haste unmittelbar nach dem N, die Boissière bezeugt, wird gleichfalls Rechnung getragen. Eine Lücke, die hätte angezeigt werden müssen, lag nicht vor, wenn man die Ligatur nicht erkannte, zumal die Wortgrenze einen kleinen Abstand, in dem man einen Trennungspunkt hätte erwarten können, erlaubt. In einer offiziellen Inschrift darf man zu dieser Zeit die orthographisch falsche Form *(a)EL(ii)* sicher nicht als wahrscheinlich betrachten.[88]

Wenn die vorgeschlagene Lösung richtig ist, dürfte der ursprüngliche Beiname von Drobeta *Aelium Hadrianum* gelautet haben; der übliche Stadttitel *municipium Hadrianum Drobeta* wäre also eine Kurzform, die sich schon früh aus uns leider

---

kann hier offen bleiben; denn dieses Beispiel würde wegen der sicheren Latium-Vergabe spätestens unter Tiberius am ehesten die nachfolgende Verleihung des (römischen) Stadtrechts nahelegen, sofern der Wechsel *civitas/colonia* relevant ist. Für Drobeta müßte jedenfalls — nach dem augenblicklichen Wissensstand — die gleichzeitige Übertragung von Personal- und Stadtrecht angenommen werden, da eine vorausgehende Stammesgemeinde hier noch unbekannt ist.

[85] Vgl. z.B. F. Vittinghoff, *Akten VI. Kongreß* 85; B. Galsterer-Kröll, *Chiron* 3, 1973, 302–305; H. Galsterer, *BJ* 171, 1971, 733, A. 11; 735.

[86] Nach Römer, *ArchKözl*, 6, 1866, 184 wurde die Inschrift „im Februar 1865 an der Landstraße nach Craiova etwa 300 Schritte östlich der Stadt" Turnu Severin in den Ruinen Drobetas gefunden. M. J. Ackner, F. Müller, *Die römischen Inschriften in Dazien*, Wien 1865, kennen den Stein noch nicht.

[87] Vgl. auch CIL III, 8174: AN = ANI.

[88] Vgl. Kubitschek, *Klio* 10, 1910, 255, A. 1.

https://biblioteca-digitala.ro

nicht mehr erkennbaren Ursachen als stereotype Benennung durchsetzte.[89] Der Verzicht auf den gentilizischen Beinamen *Aelium* ist in jedem Falle bemerkenswert, weil das Municipium damit die uns ersichtlichen Regeln in Richtung auf die schlechter gestellten peregrinen Städte durchbrach. Haben solche „Regeln" (s.o.A. 68) etwa gar nicht bestanden? Handelte es sich bei der Übernahme von kaiserlichen Gentilnomina in die Beinamen römischer Städte lediglich um einen Brauch, der über den stadtrechtlichen Status einer Gemeinde nichts aussagte? Denkbar wäre es. Denn die meisten peregrinen Städte mit cognominalen Kaiserbeinamen gehören in den griechischen Ostteil des Reiches, zu dem Dacien, wie die Stadttitel *metropolis* bei Sarmizegetuza und bei Apulum *chrysopolis* zeigen, offenbar engere Beziehungen besaß, als es auf den ersten Blick den Anschein hat.

H. WOLFF

[89] So heißt Thamugadi in Afrika nur *colonia Marciana Traiana Thamugadi* (CIL VIII, 17842; 17843 [die beiden „Gründungsinschriften" vom Triumphbogen 100 n.Chr.]; *AnnÉp*, 1913, 25). in Rom dagegen in der Grabinschrift eines Thamugadensers: *legatione functi patriae suae coloniae Ulpiae Thamugadis ex Numidia* (CIL VI, 1803 b).

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

ATELIERE DE PIETRĂRIE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Unul din obiectivele cercetate în campaniile arheologice din anii 1973—1975 a fost complexul de temple dedicate, după cum rezultă din numeroasele inscripții și reliefuri[1] de marmură și gresie, zeilor medicinei Aesculap și Hygea.

În partea de sud a complexului monumental, în interiorul incintei, s-a găsit o platformă de piatră (fig. 1), patrată, cu latura de 3 m și un prag de 1×1 m în partea de est a ei. Platforma consta din două sau trei rînduri de piatră de rîu și stîncă legate cu mortar. În centrul ei era o groapă cu diametrul de circa 1 m, adîncită 0,40 m în solul viu. În jurul platformei și pe ea a apărut o mare cantitate de așchii de marmură, de diverse dimensiuni. Această cantitate remarcabilă de resturi rezultate, în general, după cioplirea pietrei ne permite să formulăm ipo-

Fig. 1 — Platforma atelierului de pietrărie din incinta sanctuarelor dedicate zeităților Aesculap și Hygea.

[1] I. Piso, *Epigraphica (I). Inscripții găsite la Sarmizegetusa în anul 1973*, în *Sargetia*, XI (sub tipar) ; A. Rusu, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 698—703, fig. 3(8, 9, 10), 4(11, 12a—b).

https://biblioteca-digitala.ro

teza existenței în acel loc a unui atelier de sculptură antic[2]. Groapa din centrul platformei în care nu s-au găsit deloc aşchii şi nici alte materiale antice considerăm că era destinată unui butuc, unui postament de lemn pe care se aşeza materialul de sculptat. Probabil, atelierul era în aer liber sau avea pereți din lemn. Nu am găsit încă urme de stîlpi de lemn în exteriorul ei. În campania viitoare, după ce va fi degajată complet platforma, vom putea să ne pronunțăm cu exactitate dacă au fost sau nu stîlpi pentru susținerea unui acoperiș sau a eventualilor pereți de lemn. Menționăm lipsa dărîmăturilor pe latura de vest a atelierului, latură degajată complet datorită secțiunii M_1[3].

Este curioasă la prima vedere existența unui atelier de pietrărie în incinta unor temple. Dimensiunile sale reduse, însăşi amplasarea sa, ne fac să credem că el asigura doar nevoile, necesitățile de rit, de întreținere ale templelor, executînd, probabil, şi comenzile celor care doreau să-şi arate astfel recunoştința lor față de zei.

Desigur, nu era acesta unicul atelier al oraşului şi numeroasele piese sculpturale, inscripții, elemente arhitecturale găsite sau provenite de la Sarmizegetusa sînt dovezi pentru existența unor ateliere de pietrărie, ba mai mult chiar a unei „şcoli de sculptură" care avea un anumit stil de execuție.

Spre exemplificare, supunem discuției un număr de şase monumente anepigrafe provenite fie de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, fie din cîteva localități moderne, situate pe fostul teritoriu rural al acestui oraş antic şi care deşi au fost descoperite la oarecare distanță de capitala Daciei romane — fapt explicabil datorat unor evenimente din decursul timpului — sînt, cu certitudine, originare din metropola provinciei traiane.

1. Stelă (fig. 2), din marmură, descoperită la Ulpia Traiana. Dimensiuni: 148×66,5×18,5 cm. Se păstrează în muzeul din localitate (inv. 2089).

Placa, cu o oarecare pretenție în execuția artistică, fracturată în partea dreaptă, prezintă pe fațeta centrală cîmpul inscripțional (60,6×40,2 cm), mărginit de un chenar simplu, lat de 7 cm, fiind ornamentată în partea superioară cu un fronton împodobit cu un motiv floral. Acrotera păstrată în stînga sus şi acelaşi decor vegetal triunghiular de sub ea, apoi grosimea nu prea mare a piesei (18,5 cm) şi piciorul de implîntare din partea inferioară, lasă să se întrevadă că este vorba de o stelă.

2. Cippus (fig. 3), de marmură, din Ulpia Traiana Sarmizegetusa, fără precizarea punctului de descoperire. Dimensiuni: 41,5×46×40 cm. Actualmente, în Muzeul din Sarmizegetusa (inv. 2092).

Monumentul este fragmentar, avînd ruptă în diagonală partea superioară, chenarul stîng şi porțiunea inferioară dreaptă din spate. Cele cîteva elemente conservate (şase profilaturi la bază, chenarul simplu, lat de 11 cm şi cîmpul inscripțional de 79,7×36,2 cm) nu permit încadrarea acestei piese într-o categorie funcțională precisă de monumente, ea putînd fi un *cippus* funerar sau onorar.

3—4. Două altare (fig. 4), din calcar. Se păstrează astăzi în curtea tov. Viorica Dumbravă din comuna Sarmizegetusa nr. 7 şi sînt folosite, suprapuse, la construcția

---

[2] Un atelier temporar a fost semnalat la Mausoleul Aureliilor. Cf. C. Daicoviciu — O.Floca, în *Sargetia*, I, 1937, p. 5, nota 1: „Din resturile mărunte de piatră, aflate lîngă zidul de înconjur, cam la înălțimea temeliei care corespunde cu nivelul antic al solului se constată că cioplirea şi fasonarea pietrelor, pentru a se potrivi în zid s-a făcut chiar la fața locului".

[3] H. Daicoviciu şi colab., *Principalele rezultate ale săpăturilor din 1973—1974 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi semnificația lor*, în *Sargetia*, XI—XII, 1976, p. 225—231.

https://biblioteca-digitala.ro

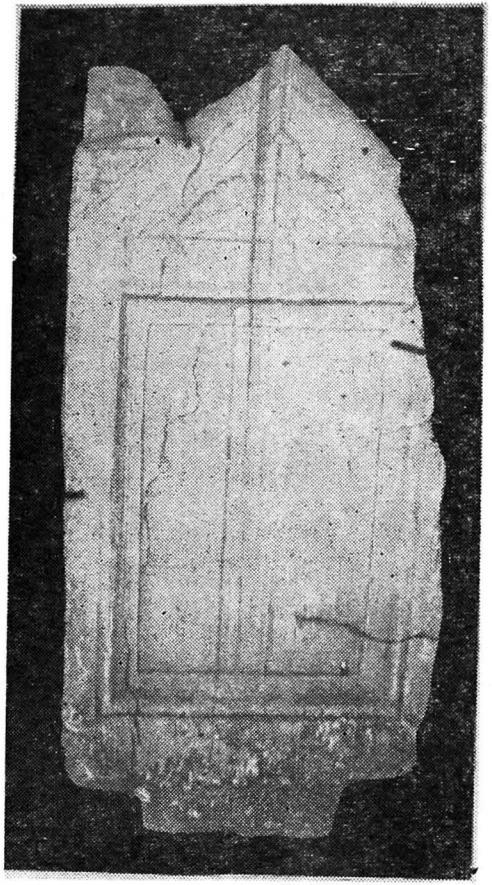

Fig. 2 — Stelă anepigrafă.

Fig. 3 — Cippus anepigraf.

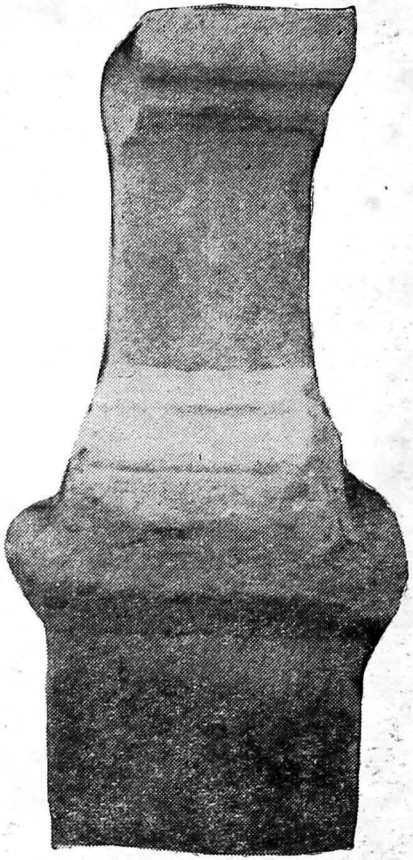

Fig. 4 — Altare anepigrafe.

https://biblioteca-digitala.ro

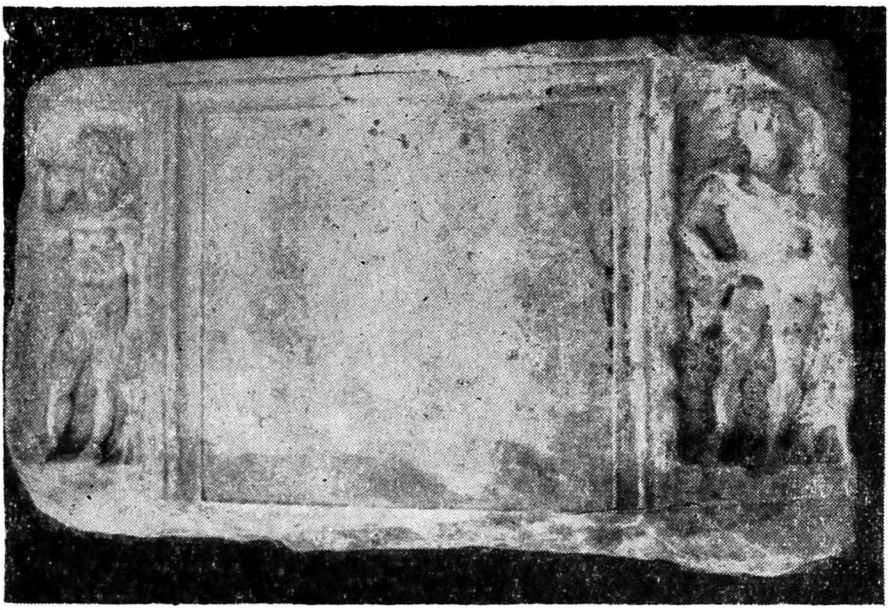

Fig. 5 — Placă anepigrafă cu reprezentări.

unui stîlp ce susține pridvorul casei. Dimensiuni: 75,5×65,3×64,8 cm (cel inferior) și 80×44×35,5 (cel superior).

Descrierea acestor două altare se face cu oarecare greutate din cauza cimentării și zugrăvirii lor în construcția modernă. Ambele sînt simple, au borduri puternic profilate, cîmpurile inscripționale fiind de 31×35 cm (la cel de jos) și 37,4×50,9 cm (la cel de sus). Nu putem ști dacă ele erau *arae* votive sau funerare.

5. *Placă cu reprezentări*[4] (fig. 5), din marmură, adusă în vara anului 1975 la Muzeul de arheologie din Sarmizegetusa de la castelul Kendeffy din Sîntămăria Orlea. Dimensiuni: 150×90×21 cm (inv. 2090).

Monumentul, bine păstrat, constituie, probabil, o stelă sau un element component al unui mausoleu. Pe placa centrală, spațiul gol în care urma a se insera inscripția, mărginit de un chenar simplu, lat de 6 cm, este flancat lateral de cîte un altorelief. Cel din stînga prezintă pe eroul mitic Hercule și cerberul, iar cel din dreapta pe Mercur și un cocoș. Monumentul, impresionînd prin calități artistice remarcabile, se înscrie în seria unor analogii ale genului, cum, bunăoară, ar fi lespedea cu epitaful Aureliei Lucilla și două reprezentări ale lui Attis, lespede provenită, probabil, de la Sarmizegetusa și zidită pe latura sudică a bazei clopotniței bisericii din Strei[5].

6. *Altar* (fig. 6), din marmură. Ca și precedentul monument a fost adus din curtea castelului de la Sîntămăria Orlea la Muzeul de arheologie din Sarmizegetusa (inv. 2091). Dimensiuni: 74,5×39,7×37 cm.

Altarul, parțial distrus în regiunea superioară, este simplu; baza are patru profilaturi puternice, iar cîmpul inscripției măsoară 34,5×30,9 cm. Sus, se observă

[4] V. Wollmann, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 213, nr. 12, fig. 14a—b.
[5] CIL, III, 1496; V. Wollmann, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 215—216, nr. 14, fig. 16.

https://biblioteca-digitala.ro

un mic con de pin, simbol funerar care atribuie acestui tip de piese altarul respectiv.

Credem că cele două piese provenite de la Sîntămăria Orlea au fost confecționate la Sarmizegetusa și au ajuns în această localitate în decursul veacurilor, din cauze rămase necunoscute.

O simplă privire asupra celor șase monumente anepigrafe descrise este suficientă pentru a permite constatarea că acestea fac parte din categoria pieselor expuse spre vînzare, lucru dovedit, în primul rînd, de spațiile mari goale din cîmpul inscripțional, acolo unde ar fi trebuit să fie inserate textele epigrafelor comandate și care din anumite motive n-au mai fost incizate. Dacă pînă acum ipoteza ființării unor ateliere de lapicizi în capitala Daciei romane era plauzibilă, descoperirea unei astfel de officine în incinta complexului de sanctuare dedicate zeilor Aesculap și Hygea și exemplele monumentelor anepigrafe enumerate mai sus, duc — prin atestare arheologică — la *certitudinea* existenței acestora. Dar logica faptelor ne îndeamnă și spre căutarea unor particularități de ordin stilistic sau a unei tehnici asemănătoare de execuție a sculpturilor ulpiene. Ele, în măsura în care, deocamdată, ne permit împrejurările, pot constitui un punct de plecare în formularea unei teorii — bazată pe o minuțioasă studiere a materialului — privind trăsăturile caracteristice, proprii, ale metodelor de confecționare artistică folosite în cadrul unei adevărate „școli de sculptură" din Ulpia Traiana.

Fig. 6 — Altar anepigraf.

Pentru a elucida măcar în parte această problematică vom face, în primul rînd, referiri la cîteva piese votive și onorare[6], presupuse a fi creațiile meșterilor din metropolă și care considerăm că au o caracteristică comună „de lucru" în ceea ce privește ornamentica lor. Este vorba de lespezile epigrafe descoperite în interiorul templului lui Liber Pater din Sarmizegetusa[7] (în muzeul din localitate, inv. 2056, fig. 7) și cel al maurilor de la Micia[8] (fig. 8), de inscripția provenită din

[6] Ne preocupă doar latura artistică a monumentelor, analiza textelor acestora și considerațiile de ordin istoric fiind deja judicios publicate de diferiți cercetători.

[7] H. Daicoviciu—I. Piso, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 159—163, fig. 1.

[8] C. Daicoviciu, în *Sargetia*, II, 1941, p. 119—120, fig. 1 (= *AnnÉp*, 1944, 74 și *Dacica*, Cluj, 1969—1970, p. 261).

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 7 — Inscripție din Templul lui Liber Pater (după H. Daicoviciu—I. Piso).

Fig. 8 — Inscripție din Templul maurilor.

casa parohială din Hășdat[9] (în Muzeul din Deva, inv. 2196, fig. 9) și, în sfîrșit, de două fragmente, unul de la Ulpia Traiana[10] (în Muzeul din Sarmizegetusa, inv. 2093, fig. 10) și celălalt încastrat în zidul bisericii din Pești[11]. Toate aceste monumente sînt confecționate din marmură de Bucova, avînd forma unor plăci

[9] G. Téglás, în *Klio*, X, 1910, p. 495, nr. 1; N. Gostar, în *Materiale*, II, 1956, p. 639—642, fig. 2.

[10] I. Piso, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 677, nr. 5, fig. 1/5.

[11] H. Daicoviciu—I. Piso, *op. cit.*, p. 159, nota 1.

https://biblioteca-digitala.ro

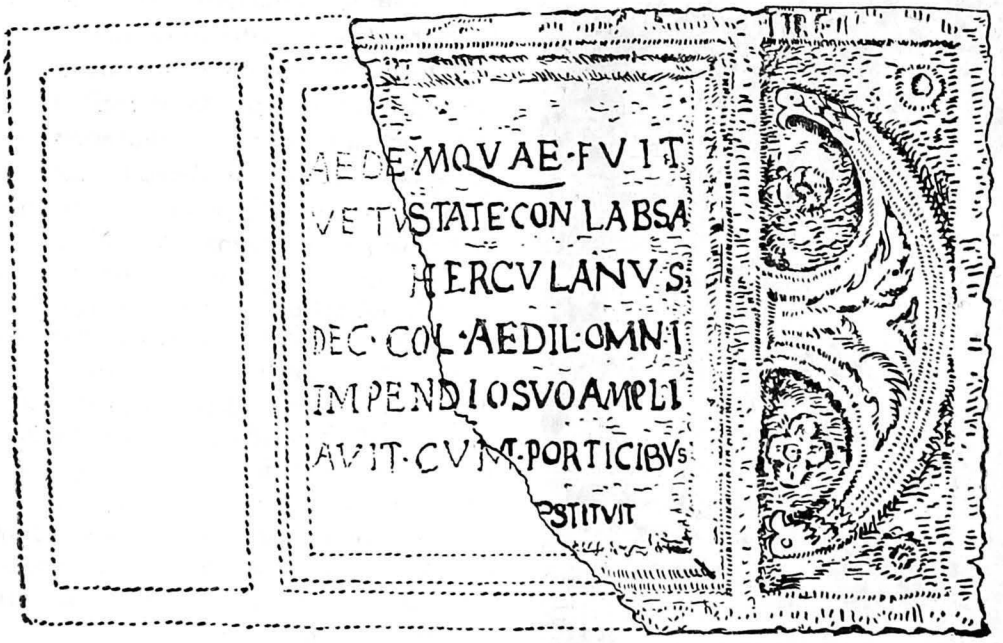

Fig. 9 — Inscripție de la Hășdat (după N. Gostar).

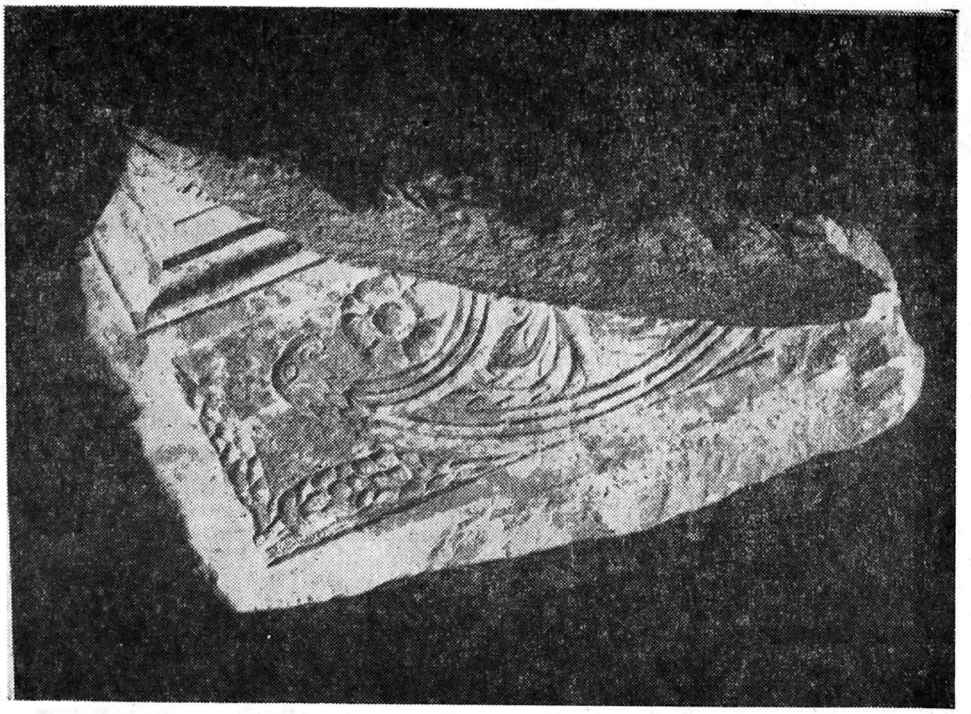

Fig. 10 — Fragment sculptural de la Sarmizegetusa.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 11 — Stelă cu „lunetă".

late. Cîmpul inscripției este încadrat de registre laterale, decorate prin frumoase sculpturi ce amintesc ornamentul *pelta*, terminat în capete de vulturi (cea mai caracteristică parte a figurației) și înconjurate de motive vegetale, care diferă însă de la piesă la piesă, dar cu variante restrînse la un număr de patru (rozete, frunze de acant, mici *coronae* și ghirlande). Referitor la aceste decorații, sîntem pe deplin convinși că ele aparțin unui „stil propriu" al centrului artistic de sculptură în piatră, ce funcționa pe meleagurile Sarmizegetusei. În argumentarea afirmației noastre ne bazăm pe faptul că piesele respective provin în totalitate din acest important oraș și că ornamentarea amintită (*pelta* cu capete de vulturi) nu este, deocamdată, atestată în altă parte a Daciei.

Apoi alte trei monumente funerare fragmentare, de tipul stelelor cu medalion, descoperite fortuit pe teritoriul capitalei antice și expuse astăzi în lapidarul Muzeului din Sarmizegetusa (inv. 1231[12], inv. 7[13], inv. 14[14] — fig. 11), se remarcă printr-o interesantă particularitate tehnică, și anume, executarea unui unghi ascuțit format prin intersectarea liberă a chenarului sculptural în partea de jos a circumferinței medalionului cu cîmpul inscripției (așa-numita „lunetă"). Acest detaliu întîlnit numai în cazul stelelor cu medalioane ar fi caracteristic — după părerea cercetătoarei L. Țeposu-Marinescu[15] — pentru ilustrarea unei concepții artistice proprii metropolei Daciei traiane. Noi înclinăm a-i da dreptate și considerăm că amănuntul tehnic întîlnit destul de frecvent aici, și rar pe monumente similare provenite de la Micia, cum, de pildă, este epitaful veteranului Aurelius Maurus și al familiei sale[16] (în Muzeul de istorie al Transilvaniei, inv. MIC 6) ar indica mai degrabă o iradiere stilistică ulpiană particulară într-o anumită arie

[12] O. Floca, *Muzeul de arheologie Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ghid, [Deva, 1967], p. 70, nr. 1231.

[13] *Ibidem*, nr. 7.

[14] Idem, *op. cit.*, p. 68, nr. 14.

[15] Șef de secție la Muzeul de istorie al R. S. România din București. Îi exprimăm și pe această cale mulțumirile noastre pentru sugestia dată.

[16] CIL, III, 6267; A. Schöber, în *Dolg*, II, 1911, p. 281—282, fig. 8; Gr. Florescu, în *EDR*, IV, 1926—1927, p. 93—94, nr. 29, fig. 23; H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 138, nr. D_{65} (= *Civiltà*, p. 153—154, nr. D_{71}).

https://biblioteca-digitala.ro

culturală; semnificativ în această privinţă este şi faptul că Micia constituia un *pagus*[17], aparţinînd teritoriului rural al Ulpiei Traiane. Desigur, problema interferenţelor stilurilor compoziţionale ale diferitelor „şcoli de sculptură" din provincia nord-danubiană rămîne deschisă unor cercetări sistematice viitoare.

Numeroasele opere sculpturale cunoscute de la Sarmizegetusa[18] sau din localităţile vecine sînt, apoi, argumente convingătoare care pledează logic pentru existenţa mai multor ateliere de lapicizi în capitală, cantitatea impresionantă a acestora nepermiţînd practic confecţionarea lor într-o singură officină. Dealtfel, nici nu este de conceput ca unul dintre cele mai importante centre urbane din Dacia romană, cu rang de *colonia* chiar de la întemeierea provinciei[19], să fie lipsit de astfel de ateliere, cu o concepţie artistică unitară. Vorbind despre „şcoala de sculptură" de aici cu un stil bine conturat, trebuie să considerăm că ea a reuşit să coordoneze activitatea şi să influenţeze modalităţile de prelucrare a pietrei în cadrul micilor ateliere locale din împrejurimi, chiar dacă prototipurile unor monumente (cum, de exemplu, sînt statuile feminine funerare gen „grande Ercolanese"[20], mai puţin probabil produse de import) au fost copiate după „albumele artistice" ale vremii care circulau în lumea mediteraneană clasicizată. Şi iarăşi nu este întîmplător faptul că tocmai pe teritoriul anticei Sarmizegetusa sînt atestaţi epigrafic trei lapicizi din totalul de cinci cunoscuţi în Dacia, şi anume, unul chiar din Ulpia Traiana, care îşi pune semnătura CLA(udius) SATVRNIN(us) SCVLPSIT[21] pe o reprezentare statuară feminină, lucrată de el (astăzi în Muzeul din Deva, fig. 12—13), apoi DIOGENES[22], originar din Aquae (Călan), şi M(arcus) COCCEIVS LVCIVS[23] de la Micia, care ridică Victoriei Augusta şi Geniului Colegiului de lapicizi din localitate o inscripţie, alături de [HERMEROS LAPI]DARIVS[24] de la Cristeşti (jud. Mureş) şi, în fine, T(itus) IVLIVS[25], dintr-o localitate neprecizată a provinciei. În legătură cu aceşti *lapidarii* se impune o precizare.

---

[17] C. Daicoviciu, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 3—43; C. Daicoviciu, în *Sargetia*, II, 1941, p. 117—124; O. Floca, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 341—342; O. Floca, în *Materiale*, I, 1953, p. 781—782; O. Floca — V. Vasiliev, în *Sargetia*, V, 1968, p. 121—152; O. Floca — L. Mărghitan, în *Sargetia*, VII, 1970, p. 43—52; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, vezi indice; D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966, p. 59; C. Petolescu, în *Sargetia*, IX, 1972, p. 43—49 ş.a.

[18] Monumentele ulpiene au fost publicate în numeroase lucrări de specialitate care se ocupă de arta provincială a Daciei romane, lucrări apărute fie în ţară, fie în străinătate. Nu găsim necesar a le înşira acum, deoarece lista lor ar fi prea lungă, apoi am nedreptăţi, poate, fără voie, pe unii autori.

[19] CIL, III, 1443; C. Daicoviciu şi H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana* (*Sarmizegetusa romană*), Bucureşti, 1962, p. 8—9 etc.

[20] În muzeele noastre se păstrează reuşite statui de acest tip. Spre exemplificare, citäm una, astăzi în Muzeul judeţean Hunedoara din Deva (vezi L. Ţeposu-David, în *RömRum*, p. 244, nr. G_{83} = *Civiltà*, p. 237, nr. G_{47}).

[21] CIL, III, 1413; K. Torma, în *ArchKözl*, I, 1863, p. 141; I. I. Russu, în *ActaMN*, I, 1964, p. 184; M. Macrea, *op. cit.*, p. 355.

[22] CIL, III, 7895; G. Téglás, în *Hunyadvármegye története*, 1902, p. 113, fig. 189; V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane* (*Contribuţii la o reconstituire istorică*), Piteşti, 1929, p. 38, 46, 81, 91, 94; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 183; M. Macrea, *op. cit.*, p. 307 şi 312.

[23] CIL, III, 1365; V. Christescu, *op. cit.*, p. 81—82, 93; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 183; M. Macrea, *op. cit.*, p. 312.

[24] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 183—185, nr. 1, fig. 1, cu bibliografia.

[25] CIL, III, 1601: V. Christescu, *op. cit.*, p. 81—82, 91, 94; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 184; M. Macrea, *op. cit.*, p. 312.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 12 — Statuie executată de Claudius Saturninus.

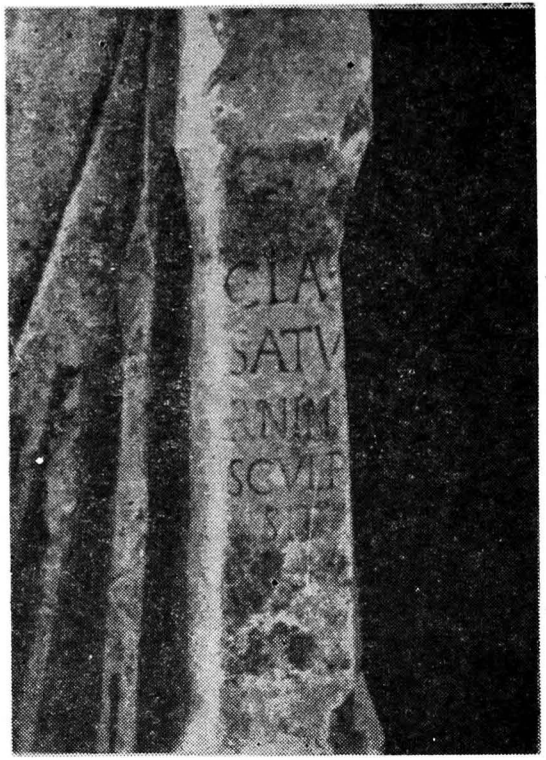

Fig. 13 — Aceeași (detaliul inscripției).

https://biblioteca-digitala.ro

Ei nu sînt lucrătorii ce scot roca din cariere, ci artiștii care finisează piatra necesară unor construcții și, în primul rînd, plăsmuiesc sculpturi[26].

Dar o bună funcționare a mai multor ateliere presupune o riguroasă organizare a lor, de unde n-ar fi exclusă posibilitatea ca meșterii lapicizi din Ulpia Traiana să fi fost asociați într-un *collegium lapicidarum* — asemănător celui de la Micia[27] — este drept neatestat încă epigrafic sau arheologic aici.

Revenind cu discuția la atelierele din așezările vicinale care gravitau în jurul centrului artistic sculptural dezvoltat în capitala Daciei, conchidem că produsele lor constau din lucrări mai puțin pretențioase din punct de vedere al măiestriei tehnice, ca, de pildă, fasonarea la fața locului a pieselor brute necesare construcțiilor, sarcofagelor ș.a. ori a unor monumente care lasă uneori de dorit sub aspectul calității.

Atestarea unui important centru artistic de sculptură în piatră la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (identificarea arheologică a unui atelier în incinta sanctuarelor dedicate zeităților vindecătoare Aesculap și Hygea a fost, dealtfel, făcută) vine să completeze cu date noi ce conturează fundamentat, fie pe baza săpăturilor de specialitate, fie prin analiza stilistică a monumentelor și particularităților inscripțiilor, imaginea unor ateliere sau centre de pietrărie, cunoscute în Dacia, cum ar fi cele din Napoca[28], Potaissa[29], Apulum[30], Micia[31], Porolissum[32], Gherla[33] și Cristești[34].

Materialul litic divers, folosit atît la construcții, pavaje, confecționarea decorului arhitectural, cît și pentru inscripții, monumente de tipuri diferite, pune legitima întrebare de unde a fost el adus, unde s-a exploatat în antichitate.

În cercetarea acestei problematici ne-am bazat pe efectuarea unor analize mineralogico-petrografice[35] la un număr de *42* de piese. Prin compararea datelor obținute astfel (vezi lista din anexă) cu harta geologică a regiunii (fig. 14), putem presupune cîteva zone posibile de exploatare a materiei prime în antichitate.

Marmura (calcar cristalin), material frecvent întîlnit la Sarmizegetusa, folosită în construcții, dar mai ales la prelucrarea monumentelor scrise sau sculptate, era extrasă din cariera de la Bucova[36], lucru îndeobște cunoscut. Cariera, aflată în apropierea Sarmizegetusei, la circa 12 km vest, situată pe malul stîng al rîului

---

[26] M. Macrea, *op. cit.*, p. 312.

[27] CIL, III, 1365; V. Christescu, *op. cit.*, p. 82; A. Bodor, în *OmD*, p. 47; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 183; M. Macrea, *op. cit.*, p. 312.

[28] A. Bodor, *op. cit.*, p. 47; C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 486—489.

[29] Z. Milea—V. Feneșan, în *RevMuz*, III, 3, 1966, p. 267—268; I. Mitrofan, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 518—519 și 522; I. Mitrofan—L. Țeposu, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 533—534.

[30] C. Pop și colab., în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 419.

[31] L. David—L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 130—131; L. Țeposu—Marinescu, în *Muzeul Național*, I, București, 1974, p. 21.

[32] C. Pop și colab., *op. cit.*, p. 419.

[33] L. Țeposu-Marinescu, în *Muzeul Național*, I, București, 1974, p. 20—21.

[34] C. Pop și colab., *op. cit.*, p. 419.

[35] Analiza mineralogico-petrografică a fost făcută de Conf. dr. I. Mureșan, șeful Catedrei de Geologie-Paleontologie a Facultății de Științe Naturale—Geografie din cadrul Universității „Babeș—Bolyai" Cluj-Napoca, căruia îi exprimăm gratitudinea și pe această cale.

[36] M. J. Ackner, în *JCC*, 1856, p. 7; C. Goos, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 266; G. Téglás, în *Ungarische Revue*, 1889, p. 261; V. Lațiu, *Carierele de piatră din Transilvania și industria ceramică*, Cluj, 1934, p. 4; G. Pîrvu, *Carierele de piatră din R.P.R.*, București, 1964, p. 65; V. Wollmann, în *Sargetia*, X, 1973, p. 107.

https://biblioteca-digitala.ro

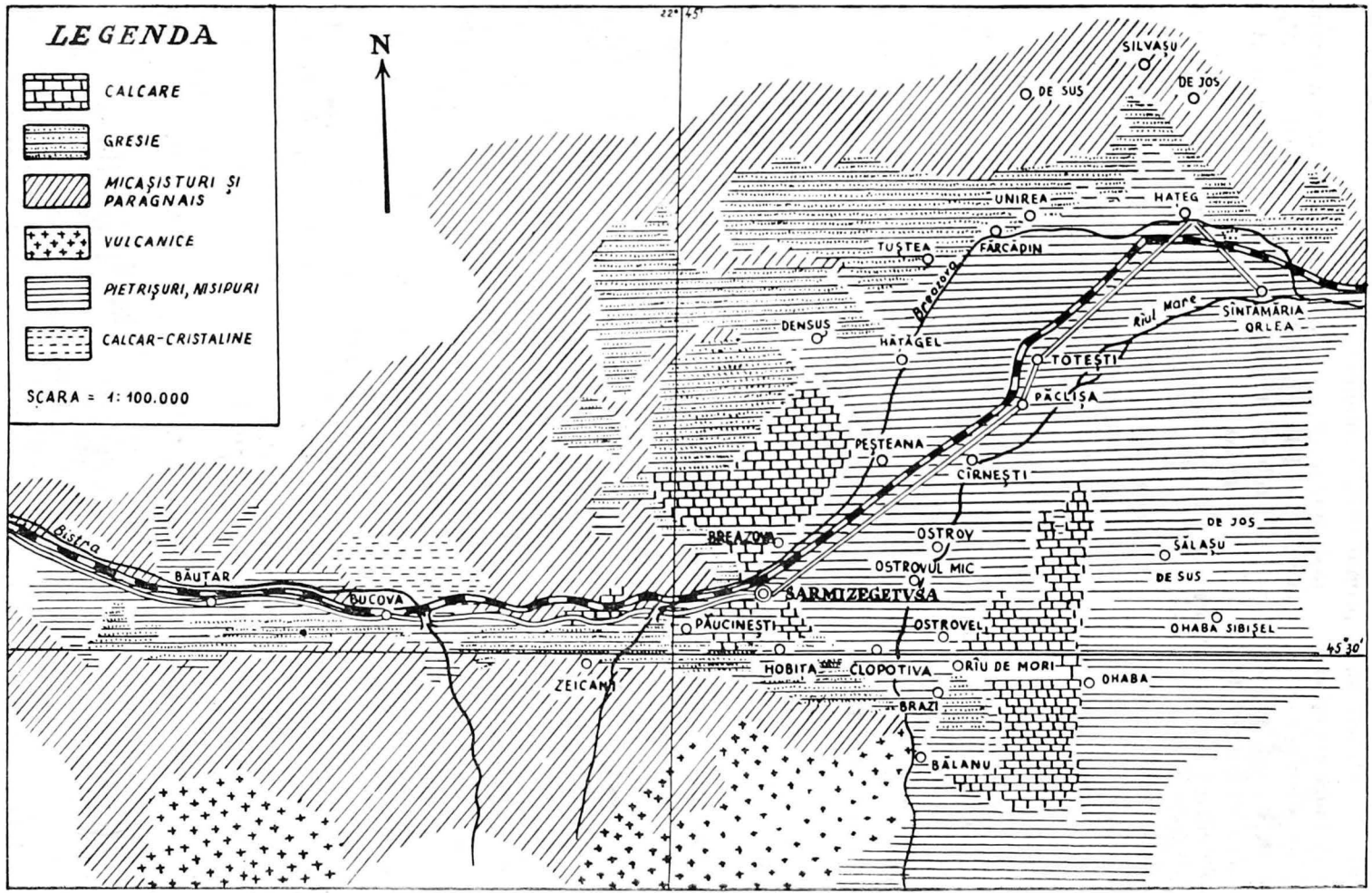

Fig. 14 — Harta geologică a zonei Sarmizegetusa (execuție S. Balaskó).

https://biblioteca-digitala.ro

Bistra, a constituit o sursă de aprovizionare în antichitate nu numai pentru Ulpia Traiana, ci şi pentru celelalte oraşe din Dacia intracarpatică[37]. Din cele 23 de probe de marmură luate de noi, toate, fără excepţie, indică locul de exploatare Bucova. Putem avea acum certitudinea — aceasta fiind şi intenţia analizelor privind materia primă respectivă — că în antichitate cariera de la Ruşchiţa, cu marmură calitativ superioară celei de Bucova, şi a cărei exploatare sistematică a început în anul 1884, nu era cunoscută de romani[38].

Numeroase monumente de la Sarmizegetusa sînt prelucrate din diferite gresii. Acestea provin din cimentarea nisipurilor fine şi au o compoziţie mineralogică diversă, clasificîndu-se în gresii silicoase, calcaroase, argiloase, feruginoase, micacee, fosilifere etc. Rocă destul de dură, cu rezistenţa de rupere la compresiunea de 300—2500 kgf/cm^2, gresia se exploatează destul de uşor ca piatră brută sau semiprelucrată. Ea apare în depozite sub formă de straturi sau lespezi[39].

Acest material relativ simplu de lucrat şi destul de rezistent faţă de agenţii atmosferici, a fost folosit din plin la Ulpia Traiana. Din gresie s-au modelat altare, stele, edicule, lei apotropaici (probele nr. 24—25, 29 şi 33), fiind deci folosită în lucrări de artă, cu precădere cea funerară. În cantităţi deosebite a mai fost întrebuinţată şi la construcţia pavajelor, placajelor pentru porţi, postamentelor de coloane şi coloanelor, pragurilor etc. (eşantioanele nr. 26—28, 30 şi 31). Tot din acest material sînt şi paramenţii fasonaţi ai zidului de incintă ai oraşului (proba nr. 32). Folosirea frecventă a gresiei, în special la construcţii, presupune existenţa unei cariere bogate şi de lungă durată.

Formaţiunile de gresii sînt numeroase în jurul Sarmizegetusei. Ele apar într-un întins depozit între rîul Cerna şi Breazova, în partea de nord-vest a depresiunii Haţegului. Însă distanţa acestui depozit faţă de capitala Daciei este prea mare pentru a presupune ca romanii să fi adus gresia de aici. Un zăcămînt mai mic există în nordul Sarmizegetusei, la vest de satul Breazova. Dar cele mai apropiate formaţiuni de gresii (depozite bogate, pe o adîncime între 3 şi 5 km nord—sud, în straturi de 0,5—6 m şi prezentînd pe alocuri separaţiuni în lespezi) se întind începînd din vestul localităţii Băuţar pe o fîşie îngustă la miazăzi de trecătoarea Porţile de Fier ale Transilvaniei, în sudul Sarmizegetusei pînă la est de punctul Peştera[40]. În acest depozit, undeva în jurul satului Hobiţa, cunoscut pentru urmele romane[41] descoperite acolo, la circa 2 km sud de metropolă, trebuie să fi existat cariera de exploatare a gresiei.

Tot în cantitate mare a fost folosit ca material de construcţie sau pentru monumente şi calcarul. Acesta este o rocă sedimentară de precipitaţie chimică, în general monominerală, alcătuită din calcită şi alte minerale care îi dau culori diferite. Uneori conţine şi fosile. Rezistenţa de rupere la compresiune este de 200—2000 kgf/cm^2, fiind, astfel, mai puţin dur decît gresia[42]. Calcarul este, de asemenea, mai uşor supus distrugerii la agenţii atmosferici, dar este mai lesne de prelucrat şi mai frumos. Astfel, calcarul oolitic prin modelare şi şlefuire primeşte un aspect marmorean. Pentru aceste calităţi a fost folosit la faţada Pala-

[37] V. Wollmann, în *Sargetia*, X, 1973, p. 113.

[38] V. Laţiu, *op. cit.*, p. 4 şi G. Pîrvu, *op. cit.*, p. 66, afirmă că această carieră era cunoscută în antichitate, dar fără dovezi concludente.

[39] G. Pîrvu, *op. cit.*, p. 15—16.

[40] *Harta geologică*. 25 Deva.

[41] O. Floca, în *Materiale*, I, 1953, p. 744 sqq.

[42] G. Pîrvu, *op. cit.*, p. 17—18 şi 228—229.

https://biblioteca-digitala.ro

tului Augustalilor (eșantionul nr. 34), probabil la mormîntul Aureliilor sau la mausoleul din stînga văii Drașcovului. Cantitatea relativ redusă de monumente de calcar existentă astăzi la Sarmizegetusa se explică prin folosirea lui la construcții de către localnici, care de-a lungul vremurilor, prin ardere, l-au transformat în var.

Depozite de calcar în jurul Sarmizegetusei sînt mai puțin numeroase în comparație cu cele de gresie. Cel mai îndepărtat se află între Rîul Mare și valea Sibișelului, la est de Sarmizegetusa, care cu greu a putut fi exploatat în antichitate datorită distanței. Un zăcămînt mare se găsește în jurul localității Breazova, la nord-est de Ulpia Traiana, unde sînt cunoscute vestigii romane[43]. Descoperirea aici a unui mormînt, placat cu marmură semiprelucrată (proba nr. 21), ne face să credem că în vechime calcarul de Breazova nu era întrebuințat. Un alt depozit din acest material, cunoscut și astăzi, se găsește la vest de Sarmizegetusa, în zona Păucinești-Zeicani. Exploatarea modernă se află în valea Iordăchel[44], regiune în care s-au făcut descoperiri de material roman (cărămizi și ceramică). Probabil, cariera antică se afla în aceeași zonă sau în apropiere.

Frecvent, în edificiile romane de la Ulpia Traiana apar ca material de construcție formațiunile de paragnais și micașist (eșantioanele nr. 35—36 și respectiv 37—38). Acestea sînt roci metamorfice cu structură uniformă granoblastică a căror culoare variază de la alb în dungi sau cu pete pînă la brun ori cenușiu. Rezistența de rupere la compresiune este foarte mare, de peste 2500 kgf/cm^2. Ele se folosesc ca piatră brută, dar nu se pretează la prelucrare din cauza fisurării lor de-a lungul stratificației[45]. Paragnaisurile și micașisturile, aflate și în văile apelor, sînt atît de obișnuite în construcțiile antice încît nu există îndoiala că erau exploatate în cariere.

Formațiunile de paragnais se găseau în apropiere, în partea de nord-vest a localității romane, pe malul stîng al rîului Breazova. Sătenii presupun existența unei cariere străvechi în punctul „Pîrîul Buhii", punct situat între Sarmizegetusa și construcțiile romane din Poiana Selei[46]. O altă formațiune de paragnais apare și în sud-estul Rîului Mare, dar mult prea departe de capitală în comparație cu primul zăcămînt.

Micașistul provine din versanții nordici ai Munților Retezat și a fost probabil exploatat în sudul localității Hobița[47].

O altă rocă folosită mai ales pentru sarcofage și într-o oarecare măsură pentru rîșnițe sau chiar sculpturi este andezitul de tip Uroiu (probele nr. 39—41). Avînd o structură porfirică și o textură poroasă, el aparține familiei andezitelor cu augit și apare în două nuanțe (cenușie și roșcată). Cariera romană cunoscută în regiune se afla pe versantul sudic și estic al dealului Uroiu (în apropierea Simeriei). Un andezit asemănător s-a exploatat în antichitate și în partea de nord-vest a localității Deva, pe dealul Pietroasa[48] (analiza nr. 42).

Prin rezultatele obținute în urma analizelor mineralogico-petrografice a unor monumente, elemente de construcție și arhitectonice, rezultate comparate cu harta geologică a regiunii, putem afirma că cerințele edilitare și artistice romane recla-

[43] O. Floca, în *Sargetia*, II, 1941, p. 40—41; I. Mitrofan, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 41.
[44] G. Pîrvu, *op. cit.*, p. 228—229.
[45] Idem, *op. cit.*, p. 20.
[46] Al. Ferenczi, în *Dacia*, I, 1924, p. 270 sq.
[47] *Harta geologică*. 25 Deva.
[48] V. Wollmann, în *Sargetia*, X, 1973, p. 111.

https://biblioteca-digitala.ro

mau întrebuinţarea materialului litic cel mai apropiat, aflat la îndemînă în zonă[49]. Excepţie face andezitul adus atît de la Uroiu, cît şi de la Pietroasa-„Pîrîul Băilor". Probabil, piesele provenite de acolo erau finisate în apropierea carierei şi abia apoi aduse la Sarmizegetusa spre vînzare.

Presupunerile noastre privind localizarea carierelor vor putea fi controlate cu prilejul unor periegheze în jurul Sarmizegetusei, organizate de colectivul arheologic de aici, în următoarele campanii de săpături.

DORIN ALICU — CONSTANTIN POP — VICTOR CĂŢĂNAŞ

ANEXĂ

LISTA

monumentelor pe care s-au făcut analize mineralogico-petrografice

Nr. crt.	Denumirea monumentului	Localizarea	Bibliografia	Structura petrografică
1	2	3	4	5
1	Inscripţie onorară	MuzIstTrans, inv. I. 604	CIL, III, 1454	Calcar cristalin
2	Inscripţie votivă	MuzSarm, inv. 2056	*ActaMN*, XII, p. 159—163	,, ,,
3	Inscripţie votivă	MuzSarm, inv. 158	O. Floca, *Ghid*, p. 68	,, ,,
4	Inscripţie onorară	MuzSarm, inv. 5	O. Floca, *Ghid*, p. 29	,, ,,
5	Inscripţie onorară	For, inv. 524	*Dacia*, III—IV, p. 551	,, ,,
6	Inscripţie funerară	MuzIstTrans, inv. IN. 12	CIL, III, 1534	,, ,,
7	Inscripţie funerară	MuzSarm, inv. 2094	*Sargetia*, I, p. 18	,, ,,
8	Stelă	MuzSarm, inv. 1064	O. Floca, *Ghid*, p. 69	,, ,,
9	Placă cu motiv „pelta"	MuzSarm, inv. 2093	*Apulum*, XIII, p. 677	,, ,,
10	Stelă anepigrafă	MuzSarm, inv. 2089	Vezi fig. 2	,, ,,
11	Altar anepigraf	MuzSarm, inv. 2091	Vezi fig. 6	,, ,,
12	Placă funerară anepigrafă	MuzSarm, inv. 2090	*Apulum*, XIII, p. 213	,, ,,
13	Cippus anepigraf	MuzSarm, inv. 2092	Vezi fig. 3	,, ,,
14	Placă votivă	MuzIstTrans, inv. IV. 1977	*Apulum*, IX, p. 561	,, ,,
15	Statuie votivă	MuzSarm, inv. 160	O. Floca, *Ghid*, p. 61—63	,, ,,
16	Relief votiv	MuzIstTrans, inv. 5561	*Apulum*, IX, p. 559	,, ,,
17	Acroteră	MuzIstTrans, inv. 5562	*Sargetia*, IX, p. 67—68	,, ,,
18	Capitel	Templul lui Liber Pater	—	,, ,,
19	Postament de altar imperial	Palatul Augustalilor	—	,, ,,
20	Bloc de susţinere	Intrare în For, Palatul Augustalilor	—	,, ,,
21	Placă de mormînt	Breazova, MuzSarm, inv. 2095	*Sargetia*, II, p. 40—41	,, ,,
22	Tesserae de mozaic	Clădirea cu mozaic	—	,, ,,
23	Aşchii din cioplire	Atelierul de pietrărie, Templele lui Aesculap şi Hygea	—	,, ,,
24	Stelă cu medalion	MuzSarm, inv. 7	O. Floca, *Ghid*, p. 70	Gresie calcaroasă
25	Perete de aedicula	Drăşcov, MuzSarm, inv. 1491	—	,, ,,
26	Bloc de zid	Pronaos, Templul lui Liber Pater	—	,, ,,

[49] V. Christescu, *op. cit.*, p. 36.

https://biblioteca-digitala.ro

ANEXĂ (continuare)

1	2	3	4	5
27	Poartă	Camera Tezaurului, Palatul Augustalilor	—	,, ,,
28	Pavaj	Camera Tezaurului, Palatul Augustalilor	—	,, ,,
29	Stelă cu medalion	MuzSarm, inv. 1231	O. Floca, *Ghid*, p. 70	Gresie micacee
30	Bază de coloană	Cella, Templul lui LiberPater	—	,, ,,
31	Bloc de prag	Templele lui Aesculap și Hygea	—	,, ,,
32	Bloc de zid	Zidul de incintă al orașului	—	Gresie silicoasă
33	Leu funerar	Drașcov, MuzSarm, inv 1492	—	Gresie fosiliferă
34	Capitel de pilastru adosat	Palatul Augustalilor	C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, fig. 22	Calcar oolitic sarmațian, fosilifer, cu cerithium
35	Bloc de zid	Clădirea cu mozaic	—	Paragnais
36	Bloc de zid (sec. IV)	Palatul Augustalilor	—	,,
37	Pavaj	Curtea mare, Clădirea cu mozaic	—	Micașist
38	Bloc de zid	Palatul Augustalilor	—	Micașist alterat
39	Coronament funerar	MuzIstTrans, inv. MIC. 14	*EDR*, IV, p. 104—105	Andezit de Uroiu
40	Sarcofag	MuzSarm, inv. 522	*Sargetia*, II, p. 30—32	,, ,,
41	Sarcofag	Drașcov, MuzSarm, inv. 2096	—	,, ,,
42	Rișniță	Poiana Selei, MuzIstTrans, inv. V. 17389	—	Andezit de Deva, „Pîrîul Băilor"

STEINMETZWERKSTÄTTEN IN ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Zusammenfassung)

Das Thema des Artikels war durch den Fund einer quadratischen Steinplattform mit einer Seitenlänge von 4,75 m gegeben, die während der archäologischen Ausgrabungskampagnen von 1973—1975 in Ulpia Traiana im Tempelbezirk des Äskulap und der Hygiaea aufgedeckt wurde und von der wir aufgrund der vielen, auf ihr liegenden Marmorsplitter annehmen, daß sie der Boden einer Steinmetzwerkstatt war.

Gewiß war dies nicht die einzige derartige Werkstätte der Stadt und zur Unterstützung dieser Hypothese erörterten wir sechs inschriftlose, in Sarmizegetusa gefundene Statuen, die zum Verkauf in den Werkstätten der Stadt angefertigt worden waren.

Eine genaue Untersuchung anderer Denkmäler aus Ulpia Traiana, insbesondere der beschriebenen, seitlich in *pelta* mit stilisierten Adlerköpfen verzierten Steinplatten und der Grabstelen mit „Lünette" — Stile, die in Dakien nur für das Gebiet von Ulpia Traiana charakteristisch sind — führt uns zu der Behauptung, daß hier eine richtige Bildhauerschule mit eigenem Arbeitsstil tätig war. Übrigens sind in der Hauptstadt des römischen Dakien und dem dazugehörigen Gebiet die Namen von drei Steinmetzmeistern belegt, nämlich CLA(udius) SATVRNIN(us), DIOGENES und M(arcus) COCCEIVS LVCIVS.

Da uns die Herkunft des Steinmaterials interessierte, das zur Herstellung von Denkmälern und Bauten diente, führten wir 42 mineralogisch-petrographische Analysen durch.

Es stellte sich heraus, daß der in Sarmizegetusa verwendete Marmor nur aus den Marmorbrüchen von Bucova stammt. Das übrige Material nämlich Sand- und Kalkstein, Paragneise und Glimmerschiefer wurde sämtlich in der Nähe der Hauptstadt gebrochen. Der für Sarkophage und manchmal für Handmühlen verwendete Andesit wurde aus Uroiu, einem in der Nähe von Simeria gelegenen Steinbruch und aus Pietroasa — „Pîrîul Băilor" nahe bei Deva gebracht.

https://biblioteca-digitala.ro

INTEGRAREA MONUMENTELOR DE LA *ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA* ÎN CIRCUITUL TURISTIC ŞI MUZEISTIC

Capitala Daciei romane, *Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa* a fost localizată ca atare pe teritoriul satului Grădiştе, acum Sarmizegetusa, de umanistul Johannes Mezerzius prin anul 1516. Distruse sistematic pînă la sfîrşitul sec. XIX, ruinele ei au fost transformate de ţărani în carieră de piatră, iar marmura arsă în cuptoare de var. Numeroase inscripţii, reliefuri, statui, sînt transportate de aici pentru a împodobi castele nobiliare, edificii publice sau particulare.

În anul 1880 se înfiinţează la Deva o *Societate de istorie şi arheologie a districtului Hunedoara* care va încerca să ia unele măsuri pentru salvarea ruinelor. Din materialele colecţionate de aici *Societatea* va pune bazele unui muzeu de arheologie la Deva. Tot ea iniţiază primele săpături cu caracter sistematic la Sarmizegetusa, dar rezultatele sînt puţin şi deficient publicate. De aceea, din numeroasele săpături ale membrilor *Societăţii*, doar puţine au putut fi identificate pe teren.

În anul 1921 ruinele de la Sarmizegetusa intră în atenţia *Comisiunii monumentelor istorice pentru Transilvania*, care la rîndul ei va căuta să ferească monumentele de distrugere[1].

Curînd după aceea, prin anul 1924, după ce localizează o serie de vechi cercetări pe teritoriul Sarmizegetusei, C. Daicoviciu începe săpăturile ştiinţifice şi sistematice la *Ulpia Traiana*. Sub conducerea sa sînt scoase la lumină între anii 1924 şi 1936 două *villae suburbanae*, Palatul Augustalilor, o parte din for, amfiteatrul, mausoleul Aureliilor[2]. Prin grandoarea lor două dintre monumentele descoperite atunci au intrat în atenţia cercetătorilor şi au fost efectuate imediat lucrări de consolidare; este vorba de Palatul Augustalilor şi amfiteatru[3].

Mausoleul Aureliilor nu a fost conservat, dar singurul mormînt de cărămidă descoperit în el este reconstruit în muzeu[4]. Conservarea sa nu era oportună atunci, deoarece se afla în afara arterelor de circulaţie, necesita măsuri speciale de conservare şi protejare a blocurilor din calcar din care era construit zidul său şi era greu de asigurat supravegherea monumentului. Acoperit cu pămînt, mausoleul aşteaptă condiţiile favorabile pentru a fi redezvelit şi conservat.

---

[1] C. Daicoviciu, *Fouilles et recherches de Samizegetusa*, în *Dacia*, I, 1924, p. 225—227, 232; Idem, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 372—373.

[2] C. Daicoviciu, *op. cit.*, în *Dacia*, I, 1924, p. 234—243; Idem, *op. cit.*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 372—405; Idem, *Fouilles de Sarmizegetusa (1925—1928)*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 518—540; C. Daicoviciu — O. Floca, *Mausoleul Aureliilor de la Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, I, 1937, p. 1—23.

[3] Em. Panaitescu, *Probleme şi metode arheologice în Dacia Superior*, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. X—XI; C. Daicoviciu, *op. cit.*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 393.

[4] C. Daicoviciu, *op. cit.*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 405.

https://biblioteca-digitala.ro

Încă din 1924 se pun la Sarmizegetusa, de către conducătorul săpăturilor, bazele unui muzeu[5], în care vor intra obiectele descoperite în timpul lucrărilor. Este momentul în care Sarmizegetusa intră în circuitul muzeistic. Construirea unui hotel aici, în anul 1937, aşezarea indicatoarelor spre monumentele descoperite, existenţa unui custode al muzeului care avea obligaţia de a da explicaţii vizitatorilor, apariţia unui ghid al muzeului[6], marchează integrarea Ulpiei Traiane în circuitul turistic.

Despre cercetările efectuate după 1936 nu mai ştim nimic, nefiind publicate în revistele de specialitate.

Săpăturile sînt reluate în 1973 sub conducerea lui H. Daicoviciu, din necesitatea delimitării cît mai exacte a zonei arheologice, în vederea sistematizării comunei. Din acest motiv atenţia cercetătorilor de la *Ulpia Traiana* s-a axat nu numai pe cele cîteva obiective centrale care vor fi discutate mai jos, ci şi pe secţiuni-sondaje pentru delimitarea unor perimetre de construcţie. Astfel au fost depistate locuinţe interesante care nu au fost cercetate integral, ci doar semnalate, ele urmînd a fi descoperite pe măsura sistematizării comunei, a construcţiei drumurilor de acces spre ele, pentru ca momentul descoperirii să fie urmat imediat de conservarea lor.

În partea de est a amfitetrului au fost descoperite integral două obiective importante atît pentru arhitectura provincială a Imperiului roman, cît şi pentru istoria propriu-zisă a metropolei. Este vorba de templele dedicate zeilor *Liber Pater* şi *Aesculap* şi *Hygea*.

Primul, parţial afectat de construcţia şoselei Haţeg-Caransebeş prin taluzarea şanţului de scurgere şi de o groapă rezultată în urma exploatării pietrei de construcţie, groapă care practic a desfiinţat trei ziduri şi o porţiune din treptele care duceau la altar, este destul de bine conservat, existînd toate elementele pentru întocmirea exactă a planului său.

Complexul dedicat lui *Aesculap* şi *Hygea* este mai slab conservat, suprafaţa respectivă fiind mult timp teren arabil. Din acest motiv s-au păstrat puţine elemente arhitectonice. Existenţa a mai multor faze de construcţie cronologice şi paralele au pus probleme deosebite în interpretarea planului.

În partea de nord-vest a comunei, în stînga văii Draşcovului s-a dezvelit un alt monument interesant, un mausoleu patrulater, relativ bine păstrat.

Conservarea şi restaurarea primelor două monumente a devenit necesară în primul rînd pentru importanţa lor ştiinţifică. Amplasarea şoselei în apropierea lor, distanţa redusă faţă de amfiteatru, permit transformarea templelor respective imediat în obiective de interes muzeistic şi turistic. Depistarea în aceeaşi zonă a încă două temple impresionante prin dimensiuni, templul lui *Malagbel* la nord de *Aesculap* şi *Hygea* şi *Diis* şi *Proserpina* la vest de *Liber Pater*, temple care vor fi dezvelite cu prioritate în următorii ani, toate în ansamblu vor crea un complex monumental dominat la nord de zidul cetăţii şi la vest de amfiteatru.

Conservarea la suprafaţă a mausoleului patrulater cu zid din blocuri de calcar, interesant prin descoperirea în el a trei morminte, dintre care unul cu sarcofag de piatră şi două de cărămidă, a unui perete de *aedicula* sculptat, a unui leu funerar, fragmente arhitectonice etc. nu este necesară din mai multe

[5] Idem, *op. cit.*, p. 374.
[6] Idem, *op. cit.*, p. 355.

https://biblioteca-digitala.ro

motive: în primul rînd, în momentul de față nu există un drum de acces spre monument, iar distanța față de muzeu este de cca. 2 km. Scoaterea din circuitul agricol a terenului numai pentru mausoleu este deocamdată nerentabilă. De aceea, monumentele alterabile, ca de exemplu peretele de *aedicula*, leul funerar, sarcofagul de piatră, două colonete, au fost transportate la muzeu și adăpostite, mausoleul propriu-zis fiind acoperit cu pămînt. Conservarea lui și restaurarea parțială va fi utilă în momentul cercetării necropolei vestice și a transformării ei, prin dezvelire totală și conservare, în punct muzeistic și turistic.

Fiecare obiectiv arheologic săpat pînă acum la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* poate beneficia de denumirea de monument. Monumentele arheologice sînt definite ca „acele edificii sau ansambluri, care căzînd în ruină, din cauza vechimii, neîngrijirii sau a unor cataclisme, au stat îngropate vreme îndelungată în pămînt și au fost descoperite prin săpături"[7].

Beneficiind de această calitate, ele sînt cuprinse în patrimoniul cultural național al țării, conform legii 63/1974, art. 2, b. Importanța lor și legea ne obligă la conservare și restaurare.

Problema conservării și restaurării monumentelor a preocupat omenirea de aproape două secole, perioadă în care au apărut teorii deseori contradictorii, referitoare la aceste acțiuni.

Prima jumătate a sec. al XIX-lea se caracterizează prin așa-numita perioadă empirică. Este epoca consolidărilor, proptirilor, a adăugării de contraforți.

Perioada a doua, corespunzătoare celei de a doua jumătăți a sec. al XIX-lea este străbătută de două tendințe opuse: prima, inițiată de Viollet le Duc, se baza pe ideea unității de stil, deci, a intervenției categorice asupra monumentului, iar a doua, răspîndită de John Rusckin, interzicea orice intervenție asupra monumentului.

A treia etapă durează pînă după al doilea război mondial și este tributară principiului restaurării istorice, orientîndu-se spre stricta conservare a monumentului. Această etapă a fost prezentă la Sarmizegetusa prin consolidările cu ciment a ruinelor, imediat după descoperire.

Etapa a patra, etapa zilelor noastre, admite pe lîngă restaurarea istorică, completări care însă să nu modifice caracterul monumentului, respectînd întru totul parametrii inițiali ai construcției respective[8].

Intervenția asupra monumentului, completările, înlocuirile sau extirparea din întreg a unor piese sculpturale supuse mai ușor distrugerilor și adăpostirea lor au constituit probleme discutate la *Colocviul privind conservarea monumentelor de piatră*[9] de la Veneția din 22—27 iunie 1970 sub egida UNESCO. G. de Angelis d'Ossat, profesor la Facultatea de arhitectură a Universității din Roma, în referatul său intitulat *Rolul arhitectului conservator în cooperarea științifică pentru protecția și conservarea monumentelor de piatră*, precizează printre altele că lucrările de consolidare nu trebuie să modifice aspectul superficial al blocurilor de piatră, de asemenea subliniază caracterul excepțional și limitat al înlocuirilor. Pot fi înlocuite numai acele pietre care sînt complet degradate. Pentru înlocuirea lor se propun două soluții: sau còpii de foarte bună calitate, fie opere

[7] Gh. Curinschi, *Restaurarea monumentelor*, București, 1968, p. 15.
[8] Gh. Curinschi, *op. cit.*, p. 73—91.
[9] Lucrările colocviului sînt prezentate de L. Vasilescu și I. Istudor în *Colocviul privind conservarea monumentelor de piatră*, în *BMI*, XL, 2, 1971, p. 74—79.

https://biblioteca-digitala.ro

de sculptură contemporană. Autorul propune apoi cîteva metode care evidențiază intervențiile contemporane asupra monumentului. Aceste metode sînt:

1) Marcarea întregii suprafețe noi, rezultate din restaurare.
2) Marcarea conturului inserției efectuate.
3) Combinarea celor două metode.

În consecință, trebuie urmărită conservarea cît mai exactă a autenticității și vieții monumentului[10], deziderate cuprinse în punctul 9 al „Cartei internaționale asupra conservării și restaurării monumentelor"[11]: *Restaurarea este o operație ce trebuie să aibă îndeobște un caracter excepțional. Ea are ca scop conservarea și punerea în evidență a valorii estetice și istorice a monumentului și se bazează pe respectul rămășițelor trecutului și pe documentele autentice. Ea se oprește acolo unde începe ipoteza, dincolo de aceasta, orice lucrare de completare considerată indispensabilă va fi înțeleasă ca o compoziție arhitectonică și va trebui să poarte pecetea epocii noastre.*

Înainte de a analiza fiecare monument de la Sarmizegetusa este necesar să precizăm conținutul a trei termeni folosiți curent, dar nu întotdeauna în adevăratul lor sens. Sînt termeni care vizează monumentul după ce acesta este scos la lumină de către arheologi, anume: conservare, restaurare, prezervare. Pentru obiectele de muzeu, în literatura de specialitate doi dintre termeni, conservare și restaurare au fost precizați[12]. De asemenea, au fost precizați acești termeni și pentru monumente în general. Astfel: „Prin conservare se înțelege întregul șir de măsuri care au drept obiectiv păstrarea monumentului în bună stare și, ca o consecință, prelungirea existenței sale... Trăsătura distinctivă a lucrărilor de conservare este aceea că ele nu-și propun modificarea aspectului monumentului, păstrîndu-l în forma în care a ajuns pînă în zilele noastre"[13], iar „Prin restaurare se înțeleg acele categorii de lucrări care înglobînd și obiectivele conservării urmăresc să-l readucă (monumentul) fie la înfățișarea inițială, fie la o formă pe care a căpătat-o în cursul uneia dintre etapele valoroase ale existenței sale"[14].

Dacă noțiunea de conservare corespunde ca sens pentru toate categoriile de monumente din diferite epoci, pentru restaurarea monumentelor antice sînt necesare cîteva precizări.

În general, din punctul de vedere al stării de conservare inițială, monumentele antichității romane de la noi pot fi clasificate în trei categorii:

1) Monumente din care se păstrează foarte puțin, încît este greu de stabilit însuși planul lor.

2) Monumente cu planul păstrat integral în structura cărora există elemente bine conservate.

3) Monumente ale căror elemente constructive, arhitecturale și decorative se păstrează în cea mai mare parte pînă astăzi.

Prima categorie de monumente este, în general, numai de interes științific, arheologic. În această categorie intră îndeosebi așezările rurale sau sezoniere,

[10] Idem, *op. cit.*, p. 76—77.

[11] Grigore Ionescu, *O nouă cartă internațională privind conservarea și restaurarea monumentelor istorice*, în *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, 2, 1967, p. 9—12.

[12] I. Koródi, *Principiile și problemele fundamentale ale restaurării obiectelor de muzeu*, în *RevMuz*, VI, 5, 1969, p. 425.

[13] Gh. Curinschi, *op. cit.*, p. 21.

[14] Idem, *op. cit.*, p. 22.

https://biblioteca-digitala.ro

castra aestiva. Lucrările de conservare pentru acest tip de monumente presupun mari cheltuieli și deocamdată nu sînt rentabile.

Pentru a doua categorie de monumente, conservarea se impune de la sine. De cele mai multe ori însă se apelează la cel mai simplu și rapid mod de conservare, adică acoperirea lor cu pămînt. Este soluția cea mai potrivită, dacă nu există fonduri pentru conservarea lor la suprafață. După conservare aceste monumente se pretează la acțiuni de restaurare, dar nu în limitele definiției expuse. Unele monumente păstrează în componența lor elemente întregi sau parțial distruse. Numai acestor elemente li se pot aplica lucrări de restaurare, redîndu-le aspectul inițial sau al unei perioade din viața lor. Această reîntregire trebuie făcută cu multă atenție, în așa fel încît să nu distoneze cu înfățișarea actuală a monumentului, renunțîndu-se chiar la ea în cazul că devine inestetică în cadrul complexului monumental. Intervenția restauratorului într-un monument antic nu presupune prin urmare restaurarea sa generală, ci restaurarea unuia sau a mai multor elemente ale sale. Așadar, se impune termenul de restaurare parțială a monumentului, urmată conservării generale. Monumentele antice au suferit în cursul existenței lor diverse transformări, reconstituiri, adăugiri. Este util atît pentru cercetători, cît și pentru turiști, ca aceste elemente să fie evidențiate nu numai pe planuri, ci și pe teren. Dacă fazele care s-au păstrat pot fi sesizate prin încălecările de ziduri sau prin diferențele de stil în construcția zidurilor pentru fazele desființate parțial sau total nu mai există elemente vizibile la suprafață. Aceste faze au fost stabilite doar arheologic. De aceea, pentru evidențierea lor se pot aplica mai multe metode, dintre care cele mai utile sînt următoarele:

1) Marcarea traseului zidurilor desființate cu stîlpi de lemn sau metal pe întreg perimetrul monumentului, chiar și în zonele unde zidurile vechi au fost refolosite. Această metodă este recomandabilă pentru monumentele complexe cu multe faze de construcție.

2) Marcarea la suprafață doar a colțurilor și pereților despărțitori ai fazei dispărute, prin zidirea unui rînd sau două de piatră. Metodă practică în cazul unor monumente simple, cu puține faze de construcție.

În categoria a treia putem încadra deocamdată un singur monument, cel de la Adamclisi, posibil de a fi restaurat integral.

Acțiunea de conservare conjugată cu cea de restaurare este necesar să fie urmată de o acțiune permanentă de prezervare a monumentului. În primul rînd trebuie asigurată existența monumentului împotriva agenților naturali: ploaia, zăpada, praful, prin curățirea zăpezii în timpul iernii de pe ziduri, prin curățirea drenajelor, prin acoperirea în timpul iernii a pavimentelor de mozaic sau cociopesto, prin impregnarea periodică a elementelor conservate în acest mod, prin protejarea în ultimă instanță a suprastructurilor de calcar sau a pavimentelor cu acoperișuri care însă să nu altereze estetica monumentului.

În procesul de prezervare trebuie urmărită apărarea monumentului și împotriva acțiunii directe sau indirecte a omului. Dacă împotriva acțiunii directe a omului se pot lua măsuri prin îngrădiri, pază, interzicerea categorică a accesului în interiorul monumentului sau pe ziduri, împotriva acțiunii indirecte a vibrațiilor, a zgomotului, a poluării este mult mai greu de luat măsuri. Aceste vicii ale societății noastre contemporane alterează cel mai grav monumentele.

https://biblioteca-digitala.ro

În unele țări s-au luat măsuri, ca de exemplu interzicerea circulației rutiere în zona monumentelor[15] sau spălarea periodică a acestora.

Asupra importanței istorice și turistice a monumentelor noastre antice nu mai este necesar să atragem atenția, dar ne putem exprima speranța că Direcția monumentelor istorice în noua organizare va privi cu mai multă atenție monumentele antice cele mai ușor supuse distrugerilor și dispariției. Se știe că un monument antic neconservat la timp și distrus este practic *irecuperabil*.

*

DMIA a realizat în 1964 Proiectul de ansamblu A 19/1964 pentru restaurarea Complexului roman de la Sarmizegetusa: (1. Palatul Augustalilor și Forul; 2. Amfiteatrul; 3. Mausoleul Aureliilor), avizat favorabil, cu condiții, cu nr. 19 din 18. 07. 1964, în valoare de 4 200 000 lei, proiect realizat de arh. E. Chefneaux.

Din acest proiect s-a realizat, începînd din 1965, conservarea și restaurarea parțială a amfiteatrului și au început lucrările de conservare a Palatului Augustalilor.

AMFITEATRUL

Este cea mai monumentală construcție descoperită la Ulpia Traiana. Secole de-a rîndul a fost transformat de săteni în carieră de piatră pentru cele mai diverse construcții din localitate. În anul 1888 Societatea de istorie din Deva va cumpăra terenul pentru a opri demolarea monumentului. Primele săpături au fost efectuate între 1890—1893 de G. Téglás și P. Király[16]. În anii 1934—1936 amfiteatrul este dezvelit în întregime, iar în 1937 ruinele sale sînt consolidate cu ciment[17].

Amfiteatrul de la Ulpia Traiana este o construcție de formă eliptică, de mărime mijlocie, 89×69 m. Zidul este de tip *opus incertum*, din piatră de rîu, pe alocuri piatră de stîncă și cărămidă, iar intrările sînt în general marcate de blocuri fasonate. În centrul arenei, sub nivelul ei, are o cameră cu bazin și canal de scurgere. Tribunele erau compartimentate, compartimentele dinspre arenă fiind umplute cu pămînt bătut pentru a putea susține băncile de piatră și marmură, iar cele exterioare erau goale, fiind suporturi pentru bănci de lemn[18].

În cadrul proiectului de restaurare din 1964, valoarea devizului pentru amfiteatru se ridica la suma de 738 020 lei, sumă eșalonată pe ani pînă în 1972 inclusiv. Din păcate nu am reușit să vedem proiectul de restaurare al amfiteatrului și nici raportul final. Din dările de seamă anuale rezultă că s-au făcut completări de ziduri, plombe, săpături arheologice, lucrări de desfacere a porțiunilor de zid desprinse și alunecate, sprijiniri, rostuieli etc.

Astăzi amfiteatrul se prezintă ca un monument impresionant pentru vizitatori. Este de remarcat calitatea superioară a zidăriei și rostuielilor, mascarea aproape perfectă a copertinei de beton, aspectul natural al zidăriei conferit de stratul de iarbă de pe ziduri, strat care are și un rol protector.

---

[15] Un exemplu concludent este tocmai interzicerea circulației rutiere în Piața Domului din Milano.

[16] C. Daicoviciu, *op. cit.*, în *Dacia*, I, 1924, p. 230.

[17] C. Daicoviciu, *op. cit.*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 393.

[18] Idem, *op. cit.*, p. 395—401.

https://biblioteca-digitala.ro

Desigur, apar și deficiențe în conservarea clădirii și mai ales în prezentarea ei. Astfel, sectoarele interioare ale tribunelor era necesar să fie umplute cu pămînt bine bătut pentru a susține băncile de piatră și marmură. De asemenea, umplerea compartimentelor exterioare cu pămînt și plantarea de gazon ar da un plus de grandoare monumentului. Inexistența unui sistem de drenaj a compartimentelor tribunelor, băltirea apei de ploaie și a apei provenite din zăpezi, duce la degradarea lor. Este inestetică și îi răpește mult din autenticitate placa de beton care încadrează bazinul central și canalul de scurgere. Atît bazinul, cît și canalul, au rămas descoperite și neprotejate de o balustradă, necesară pentru a îndepărta pericolul de accidentare a vizitatorilor și-n deosebi a copiilor. Nu s-a creat nici panta necesară scurgerii apei din bazin, astfel încît permanent în bazin există o peliculă de apă murdară, greu de drenat, atracție permanentă pentru turiști de a transforma bazinul într-o groapă de gunoi.

Cu cheltuieli minime se poate ridica cu cîțiva centimetri nivelul bazinului, se poate monta o balustradă în jurul său, se poate acoperi canalul cu lespezi de piatră, pămînt și iarbă, lăsîndu-se pentru vizitatori o casetă protejată cu o balustradă.

Nu am înțeles de ce s-a renunțat la marcarea suprafețelor de zidărie nou rezultate în urma conservării. Cîteva fotografii vechi sînt singurele dovezi ale realității arheologice și nu pot fi puse întotdeauna la dispoziția turiștilor sau cercetătorilor.

Fiind unicul amfiteatru descoperit integral și conservat din Dacia și unul dintre cele mai frumoase amfiteatre provinciale este necesară o permanentă grijă și întreținere atentă a monumentului.

TEMPLUL ZEIȚEI NEMESIS

Se pare că în cadrul aceluiași proiect referitor la amfiteatru s-a realizat și conservarea templului zeiței Nemesis. Literatura arheologică referitoare la cercetările efectuate aici este lacunară. Construcția a fost parțial dezvelită de G. Téglás, P. Király, G. Szinte, prin 1890. Rezultatele au fost publicate în *L'Annuaire de la Société d'Histoire et d'Archéologie*, Deva, 1891/2, p. 119, 1893/6, p. 37.

În 1938 C. Daicoviciu scria: „Lîngă amfiteatru, în apropierea porții principale de răsărit se văd ruinele unei construcții considerate de obicei ca templu al zeiței Nemesis"[19]. Planul acestei construcții apare în pl. III a lucrării citate alături de amfiteatru, fără a fi hașurată. Prin urmare, în perioada de cercetare a amfiteatrului nu s-au făcut cercetări la templul zeiței Nemesis, s-a realizat numai o curățire a ruinei după cum rezultă din fotografii (fig. 1). Nu avem cunoștință nici de cercetări ulterioare, pînă în 1962, întrucît planul dat de C. Daicoviciu în 1938 corespunde cu planul care apare în lucrarea editată în 1962 de către C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, referitoare la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*[20].

Prin urmare, s-au restaurat și conservat (fig. 2) ruinele descoperite de G. Téglás, fără a fi definitivată săpătura și fără a se stabili cu exactitate planul acestei construcții. Planul actual este greu comparabil cu al unui templu. Stratigrafia orizontală, fazele de construcție, nu mai pot fi lămurite, delimitate acum,

[19] Idem, p. 403.

[20] C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana* (*Sarmizegetusa romană*), București, 1962, pl. IV.

https://biblioteca-digitala.ro

întrucît s-au făcut rezidiri, rostuieli, iar zidurile desființate în antichitate, resturile lor, ziduri aflate sub nivelul solului actual, nu au fost scoase în evidență. Se pare că a lipsit cu desăvîrșire săpătura arheologică în timpul restaurării.

Desigur, pentru știință este o pierdere parțial recuperabilă, în sensul că se pot face încă săpături pentru determinarea planului și poate a fazelor. De nerecunoscut vor rămîne însă în porțiunile restaurate intrările, nivelul antic, ce și cît a fost adăugat în timpul conservării.

PALATUL AUGUSTALILOR ȘI FORUL

Săpăturile la Palatul Augustalilor și la For au început în 1924 și au continuat pînă în 1928, cu excepția anului 1926.

Palatul Augustalilor, identificat ca atare de C. Daicoviciu[21], a fost construit la jumătatea secolului II după un plan unitar, simetric, de formă patrulateră, orientat S—N. Edificiul acoperă o suprafață de 5 525 m^2, avînd dimensiunile de 85×65 m. Fiind o construcție unitară, tipul de zid este același *opus incertum* pentru fețele interioare și exterioare și *opus caementicium* între fețele zidului. Spre deosebire de amfiteatru, aici nu s-a folosit piatra de rîu, ci numai piatră de tuf calcaros, cărămidă și marmură pentru pilaștri și arcuri. Acoperișul era din țiglă[22].

Forul se compune din două părți. Prima, mai îngustă, mărginită spre nord de o latură a Palatului Augustalilor, era acoperită cu țiglă, iar în centru se observă încă bazele unor coloane care susțineau acoperișul. Partea a doua, de dimensiuni mai mari, era în aer liber și pavată cu lespezi de gresie. Forul a fost doar parțial săpat. Zidul său este construit în tehnica *opus incertum* din piatră de rîu[23].

Datorită, în bună parte măsurilor luate de C. Daicoviciu, pentru conservarea monumentului, în 1937, concretizate prin betonarea unor ziduri, realizarea de acoperișuri, amenajarea unor drenaje, îngrădirea monumentului, Palatul Augustalilor a rămas permanent un punct de atracție pentru specialiști și vizitatori.

În toamna anului 1973 DMIA a început aici lucrările de conservare și amenajare a monumentului, acțiune primită cu satisfacție atît de specialiști, cît și de organele locale. Citățm din proiectul de restaurare și amenajare a Palatului Augustalilor:

Situația actuală a monumentului

Palatul Augustalilor, pentru care s-a elaborat prezentul proiect de execuție (PEI), care prevede lucrările de protejare, conservare și consolidare urgente, a fost decopertat numai parțial. Lucrările de protecție provizorie executate din lemn sînt deteriorate. Pietrele sculptate, zidurile, pavimentele de piatră sau cărămizi, bolțile celor două cisterne pentru apă, ș.a. se distrug, fiind expuse intemperiilor. Piesele provenite din această construcție monumentală sînt răspîndite în localitățile din împrejurimile Sarmizegetusei. Sepele de mortar de ciment executate deasupra zidurilor de piatră s-au degradat. Pe unele porțiuni zidurile s-au surpat. Scurgerea apelor pluviale nu este asigurată.

[21] C. Daicoviciu, *op. cit.*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 519—521.
[22] Idem, p. 522—523.
[23] Idem, p. 538—540.

https://biblioteca-digitala.ro

Prevederile proiectului

Proiectul actual, în faza STE, dezvoltă propunerile temei de proiectare, lucrările propuse limitîndu-se la un singur obiectiv: Palatul Augustalilor.

Se prevăd următoarele lucrări mai importante:

a) săpături pentru cercetări și decopertări;

b) ridicarea topografică a terenului;

c) construcții provizorii de protecție;

d) identificarea și readucerea pieselor răspîndite în împrejurimi, în vederea unor anastiloze parțiale sau a expunerii lor muzeistice;

e) relevarea pieselor de arhitectură și a celor de sculptură;

f) consolidări (completări de zidărie, plombe, subzidiri, injectări, rostuieli, copertine din beton armat);

g) refacerea bolților cisternelor;

h) izolații hidrofuge;

i) construcții definitive de protecție;

j) anastiloza unei trave a fațadei (în cazul cînd piesele descoperite vor face posibilă o reconstituire științifică);

k) transporturi de pămînt;

l) amenajarea terenului (alei de acces, spații verzi, împrejmuiri);

m) drenaje;

n) instalația electrică exterioară.

. . . . .

ȘEF PROIECT,
arh. E. CHEFNEUX.

Din motive rămase necunoscute pentru noi, lucrările începute aici în 1973 au fost întrerupte. Cele cîteva săptămîni de activitate a restauratorilor au reușit să schimbe, din păcate, în rău aspectul monumentului și să expună distrugerii grăbite unele părți esențiale din edificiu[24].

Prin decopertarea stratului protector de pămînt și iarbă de deasupra zidurilor și bolților cisternelor s-a grăbit ruinarea lor (fig. 3). Prin golirea cisternelor de pămînt, moloz și dărîmătură, s-a scos la iveală un strat de tencuială antică, expusă acum intemperiilor. Materialul de construcție rămas, piatră, nisip, împrăștiat în curtea monumentului nu afectează numai din punct de vedere estetic (fig. 4), dar rănește părți sensibile, ca de exemplu pilaștri, monumente sculpturale sau chiar fragmente de inscripții (fig. 3, marcate de săgeată). Ideea salutară de a separa blocurile ornamentale de cele simple și adăpostirea lor s-a concretizat prin realizarea a două șiruri de blocuri lungi, paralele cu zidul despărțitor al curților palatului, dînd impresia falsă de fapt, de ziduri monumentale antice, iar blocurile ornamentate, în parte încă amestecate printre celelalte, au rămas în continuare neadăpostite (fig. 5). Acțiunea intemperiilor asupra monumentelor este necruțătoare (vezi fig. 6—7).

Este necesară o cît mai grabnică revenire asupra hotărîrii de întrerupere a lucrărilor, pentru a transforma din nou Palatul Augustalilor într-un monument vizitabil, pentru a opri distrugerea vizibilă și rapidă a cisternelor, pentru a se înlătura zidurile false nou create, pentru a se elibera de sub moloz și piatră pilaștrii și bazele lor, pentru a se realiza minunatul proiect de restaurare și conservare a acestui imens complex arheologic.

[24] *România pitorească*, 8, 1975, p. 13.

https://biblioteca-digitala.ro

Pentru monumentele descoperite în anii 1973—1975, devizele de restaurare au fost făcute de un grup de specialişti arheologi, tehnicieni, ingineri, maiştri şi s-a încercat să se prevadă, cît mai exact, aspectele dificile ale acestor lucrări încă din faza de deviz.

TEMPLUL ZEULUI LIBER PATER

Templul a fost descoperit printr-o secţiune de control în 1973 şi a fost dezvelit complet în 1974. De formă patrulateră, avînd dimensiunile de 27,60×20,20 m, aflat în imediata apropiere a şoselei naţionale, păstrat relativ bine, monumentul se preta la conservare şi chiar la restaurarea unora din părţile sale. Pronaosul era marcat de blocuri mari de calcar şi gresie, cu acoperişul susţinut de două coloane. Intrarea largă de 3 m era pavată cu plăci de marmură, din care s-a păstrat fragmentar una. *Cella* era delimitată de coloane de gresie din care au mai ajuns pînă la noi o coloană întreagă, dar fisurată, şi jumătatea superioară a alteia. Spre altar se urca pe trepte, şi ele probabil placate cu marmură sau gresie. Pe prima treaptă se aflau bazele de marmură a unor coloane şi s-a găsit şi un fragment din coloană. În spatele altarului central se aflau trei cubicule. În cubiculul de vest s-a găsit baza unui mic altar de cărămidă şi două şiruri paralele din acelaşi material în faţa uneia dintre intrări. Cubiculul de est, o parte din treptele altarului central, o parte din fundamentul cellei, au fost desfiinţate în epoca modernă de o imensă groapă, fiind transformate într-o carieră de piatră (fig. 8). De asemenea, colţul cubiculului de vest a fost distrus prin taluzarea şanţului şoselei naţionale.

Din aceste motive, conservarea şi restaurarea acestui templu a implicat mari lucrări de zidărie, realizate în cea mai mare parte în anul 1974. În anul 1975 s-a terminat zidăria şi s-au aşezat copertinele necesare apărării zidurilor din beton armat, mascate de un rînd de piatră, pentru a da un aspect natural ruinei. Înlocuiri nu s-au făcut decît în două cazuri. La şirul de cărămizi au fost înlocuite cele sparte şi la primul rînd de trepte două blocuri laterale mult prea deteriorate. Una din problemele dificile a fost ridicarea celor trei coloane, dintre care două parţial turnate în beton. Datorită vibraţiei provocată de circulaţia pe şosea, au fost necesare fundaţii de cca. 1,2 m adîncime, din beton, fundaţii care au depăşit fundamentul zidurilor de susţinere a coloanelor. Legătura dintre coloane şi baze s-a făcut prin intermediul unor bare de metal. Degajarea completă a monumentului, una din prevederile proiectului de deviz, s-a făcut prin săparea unei fîşii de 3 m lateral şi 6 m lăţime în faţa intrării, la nivelul de călcare antic (fig. 9). Drenajele, rigolele de scurgere, rostuielile, umpluturile de pămînt au fost alte prevederi din proiectul de deviz realizate.

Devizul total de lucrări a însumat cifra de 49 711 lei, din care s-au cheltuit, în 1974, 18 289 lei.

TEMPLUL ZEILOR AESCULAP ŞI HYGEA

Lucrările de cercetare au început aici în anul 1973, fiind continuate şi în 1974. S-a descoperit o imensă incintă sacerdotală cu mai multe clădiri, temple sau *fana*, camere adiacente, fîntîni, cu mai multe faze de construcţie, din care au rezultat încălecări de ziduri, ziduri desfiinţate, suprapuneri etc. Fazele de construcţie sînt pe larg discutate în raportul de săpături aflat în pregătire.

Cele două fîntîni aflate în 1973 au necesitat urgente măsuri de restaurare,

https://biblioteca-digitala.ro

întrucît erau în pericol de prăbuşire după golire. De asemenea, au fost necesare măsuri de protejare imediate la unul din temple, unde zidurile foarte subţiri, cca. 0,40 m şi pavimentul de cociopesto al altarului nu ar fi rezistat intemperiilor. Astfel s-a construit un acoperiş cu suprafaţa de 100 m^2. Datorită acestui acoperiş în acest an, cînd au început lucrările de conservare a templului, micul *fanum* poate fi conservat în cele mai bune condiţii şi cu minimum de cheltuieli.

După conservare, acoperişul îşi pierde utilitatea şi poate fi folosit în protejarea noilor monumente descoperite, de exemplu a camerelor cu hypocaustum şi mozaic, descoperite în anul 1975 lîngă amfiteatru. Deoarece au trecut peste doi ani de la descoperire şi datorită faptului că zona unde este amplasat templul a fost mult timp teren agricol, zidurile sînt slabe, unele sînt deplasate, încît, de multe ori, a fost necesară demolarea lor pînă în temelie şi reconstruirea lor.

De fiecare dată s-a păstrat un martor pentru a nu depăşi înălţimea originală. În proiectul de deviz s-a prevăzut golirea incintei de pămînt şi a unei fişii de 3 m în afara zidurilor, pentru a scoate în evidenţă întregul complex. O problemă deosebită o constituie marcarea zidurilor desfiinţate şi a fazelor. Pentru marcarea zidurilor desfiinţate se pot folosi două metode: prima, prin jalonarea lor cu stîlpi metalici şi a doua, prin marcarea colţurilor şi a despărţiturilor cu un rînd sau două de piatră. Prin îmbinarea celor două metode se poate obţine un aspect estetic deosebit.

Valoarea totală a devizului s-a ridicat la suma de 182 000 lei.

În general, înălţimea zidurilor de la nivelul solului este şi va fi şi după conservare redusă, de aceea va fi necesară o permanentă întreţinere a aspectului ruinei, prin cosirea periodică, la intervale scurte, a incintei templului. Amplasarea aleelor de vizitare va fi posibilă numai după dezvelirea completă la nivelul antic al curţii templelor.

Toate aceste monumente, precum şi cele care vor fi săpate în următorii ani, pentru securitatea lor necesită o curte, o împrejmuire. Citäm din memoriul proiectului de deviz al acestei împrejmuiri:

Întrucît s-au observat distrugeri intenţionate, ca de exemplu martelarea unei baze de coloană de marmură din templul zeului Liber Pater (vezi *„România Pitorească"*, nr. 8/1975, pag. 12), distrugerea unui postament de poartă în interiorul amfiteatrului sau distrugeri neintenţionate de către turişti şi animale prin slăbirea zidurilor şi prăbuşirea lor, a padimentelor cu sau fără mozaic, distrugerea spaţiilor arheologice de către vite, murdărirea zonei arheologice cu resturi alimentare de către turişti, am întocmit prezentul memoriu şi proiect de deviz.

Luînd în considerare cele arătate mai sus, importanţa monumentelor, necesitatea întreţinerii lor permanente, propunem realizarea unei îngrădiri a monumentelor şi relevăm necesitatea unui post de supraveghere pentru paza şi întreţinerea lor, prin aceasta asigurîndu-se în afară de securitatea monumentelor şi buna lor întreţinere, vizitarea lor în mod civilizat, organizat şi instructiv.

În acest context, accesul în zona arheologică s-ar face pe baza biletelor de intrare, fiind posibilă astfel amortizarea în scurt timp a cheltuielilor de construcţie a gardului împrejmuitor.

Pentru aceasta propunem două variante de îngrădire:

Varianta I: presupune 1 018 m.l. gard, una poartă mare şi una poartă mică, conform devizului, în sumă totală de 84 000 lei.

Varianta II: presupune îngrădirea aproape a fiecărui monument şi însu-

https://biblioteca-digitala.ro

mează un total de gard de 990 m.l., trei porți mari și trei porți mici, care ridică suma totală la 84 328 lei.

Ne pronunțăm pentru prima variantă (fig. 10), din următoarele motive:

1. presupune un singur post de supraveghetor;
2. cuprinde și monumentele identificate și încă nesăpate;
3. creează un spațiu arheologic unitar, cu posibilități excelente de vizitare;
4. permite amenajarea unui parc cu alei de acces;
5. permite transformarea unora din monumente în spații muzeale sezoniere prin expunerea sub supraveghere a obiectelor provenite de la aceste obiective. care în prezent sînt depozitate la muzeu;
6. realizează în mai mare măsură un beneficiu muzeului;
7. prin ghidarea grupurilor în interiorul rezervației se realizează un beneficiu și din punct de vedere instructiv-educativ.

Săpăturile din acest an au dat la iveală o interesantă clădire cu mozaic bicolor, cu hypocaustum, cu tencuiala zidurilor păstrată pe alocuri, cu bazine și canale de scurgere. Problemele legate de conservarea și protejarea acestei clădiri vor fi subiectul altei lucrări.

În următorii ani vor fi săpate cu prioritate alte două sau trei clădiri aflate în zona amfiteatrului, clădiri care intră în interiorul împrejmuirii.

Templul zeului oriental Malagbel, aflat momentan în afara împrejmuirii, la cca. 100 m sud de templul zeilor Aesculap și Hygea, templu ale cărui ruine se observă printre brazde, supuse necontenit degradării, și care se va înscrie perfect în complexul arheologic nou creat, intră de asemenea în planul de săpături. Împrejmuirea lui se va face prin rabatarea laturii sudice a gardului spre vest și prin prelungirea laturii de sud-vest cu un minimum de cheltuieli.

Prin construirea unui motel la Sarmizegetusa, proiectat pentru următorii ani, cabana turistică aflată în centrul monumentelor își va pierde rolul ei comercial și va fi probabil desființată. Se va crea astfel posibilitatea de a închide latura nordică a împrejmuirii pe direcția șoselei și a dezvelirii ruinelor vizibile în drumul de țară și parcarea de lîngă cabană.

În faza următoare a lucrărilor pot fi identificate și descoperite drumurile antice care legau clădirile între ele, precum și drumul spre cetate. În funcție de drumuri se pot amenaja aleile permanente de vizitare, se poate amenaja un adevărat parc arheologic.

Clădirea actualei cabane poate deveni un mic muzeu de sezon, muzeu în care vor fi expuse cele mai recente piese descoperite sau expoziții cu o anumită tematică arheologică.

Prin protejare, conservare și restaurare, clădirile antice scoase la lumină de arheologi în această zonă, clădiri care formează un adevărat cartier al orașului antic, sînt puse la dispoziția specialiștilor și vizitatorilor. Este necesară însă o atentă și permanentă întreținere a monumentelor supuse inevitabil atît intemperiilor, cît și acțiunii mai mult sau mai puțin intenționate a vizitatorului turist[25].

DORIN ALICU

[25] Mulțumim pentru ajutorul dat în efectuarea lucrărilor de conservare tov. P. Stoican, președintele Comitetului de Cultură și Educație Socialistă al județului Hunedoara, V. Zgîrcea, primarul comunei Sarmizegetusa, I. Koródi, cercetător principal la Muzeul de istorie al Transilvaniei I. Jurj, tehnician cu probleme de sistematizare, Dragotescu Ioan, Ion Munteanu, maiștrii zidari, și tuturor cetățenilor care prin activitatea lor au realizat aceste lucrări.

https://biblioteca-digitala.ro

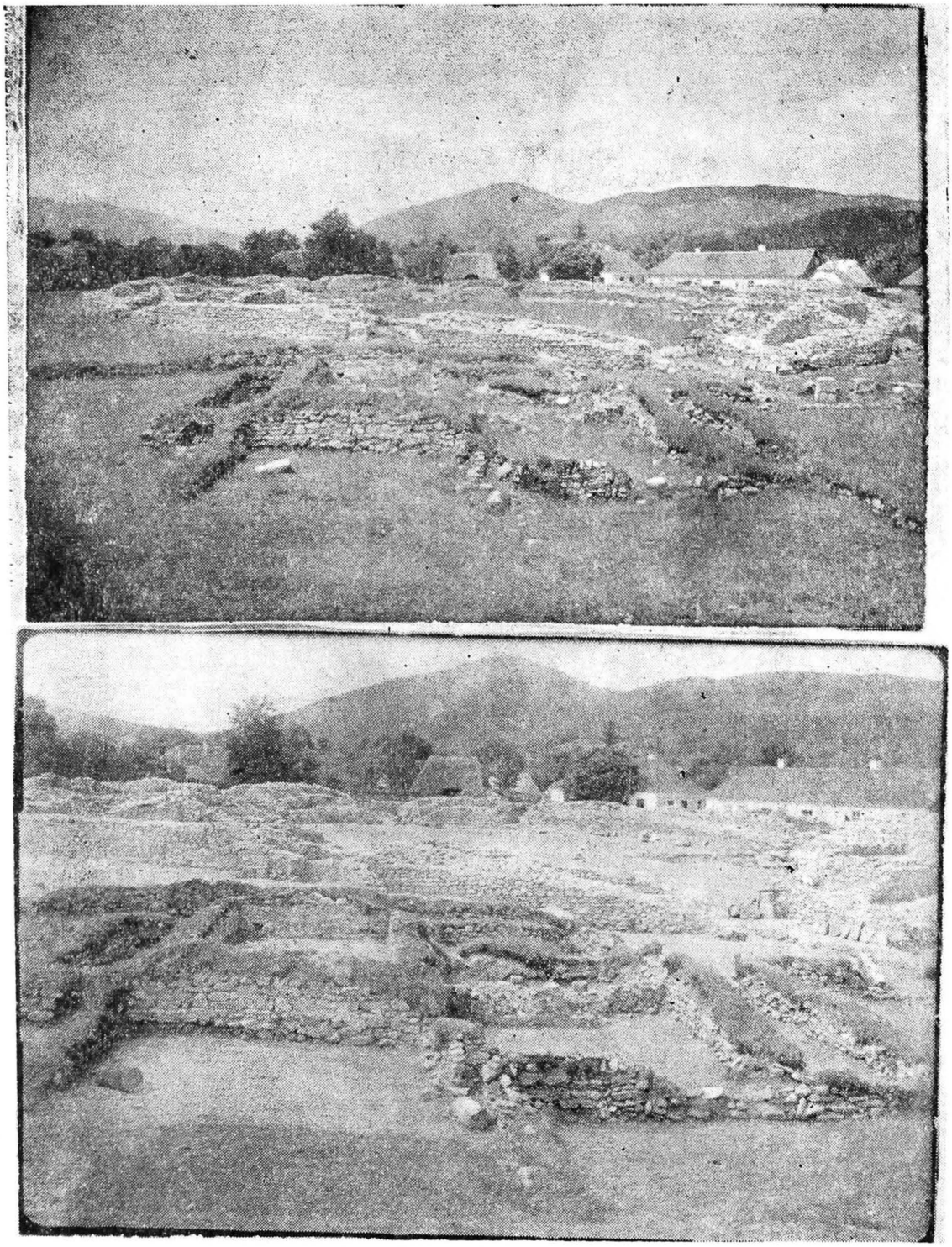

Fig. 1 — sus: Ruinele templului zeiței Nemesis, în 1936; jos: Același templu, în 1937.

https://biblioteca-digitala.ro

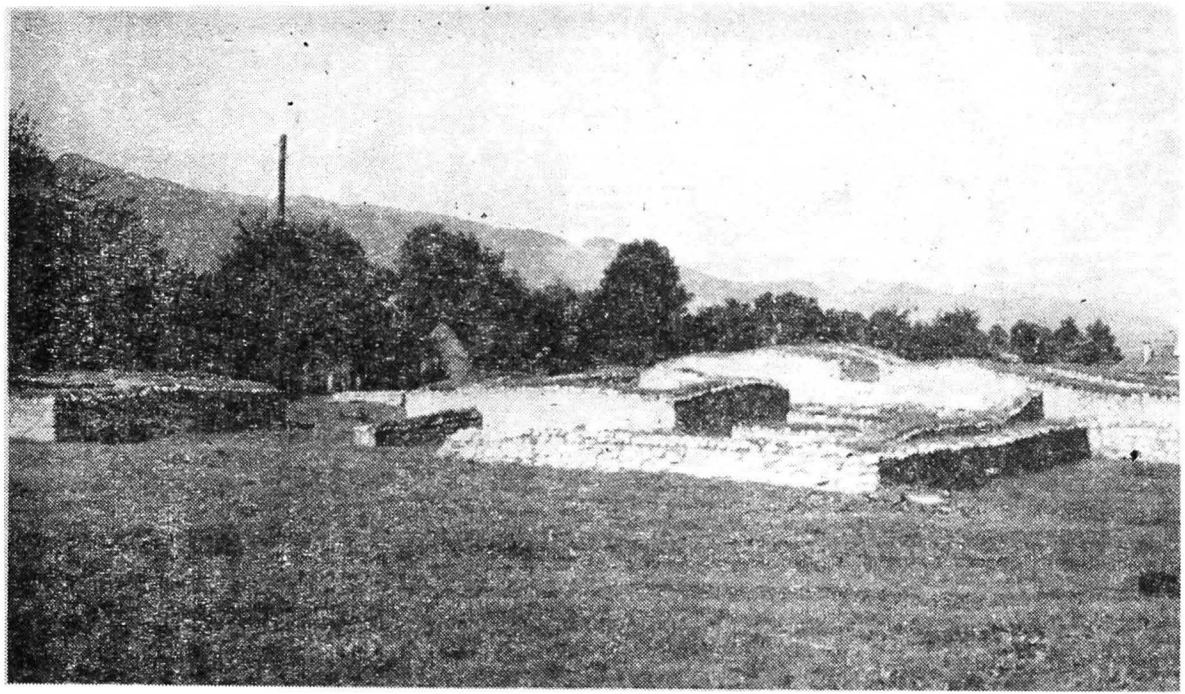

Fig. 2 — Templul zeiţei Nemesis restaurat parţial.

https://biblioteca-digitala.ro

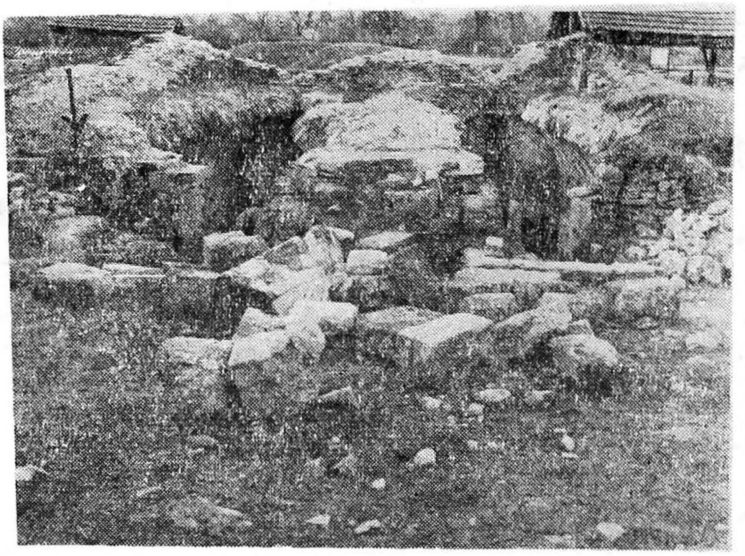

Fig. 3 — Cisternele de la Palatul Augustalilor lipsite de stratul protector.

Fig. 4 — Intrarea spre for barată de materia de construcție.

https://biblioteca-digitala.ro

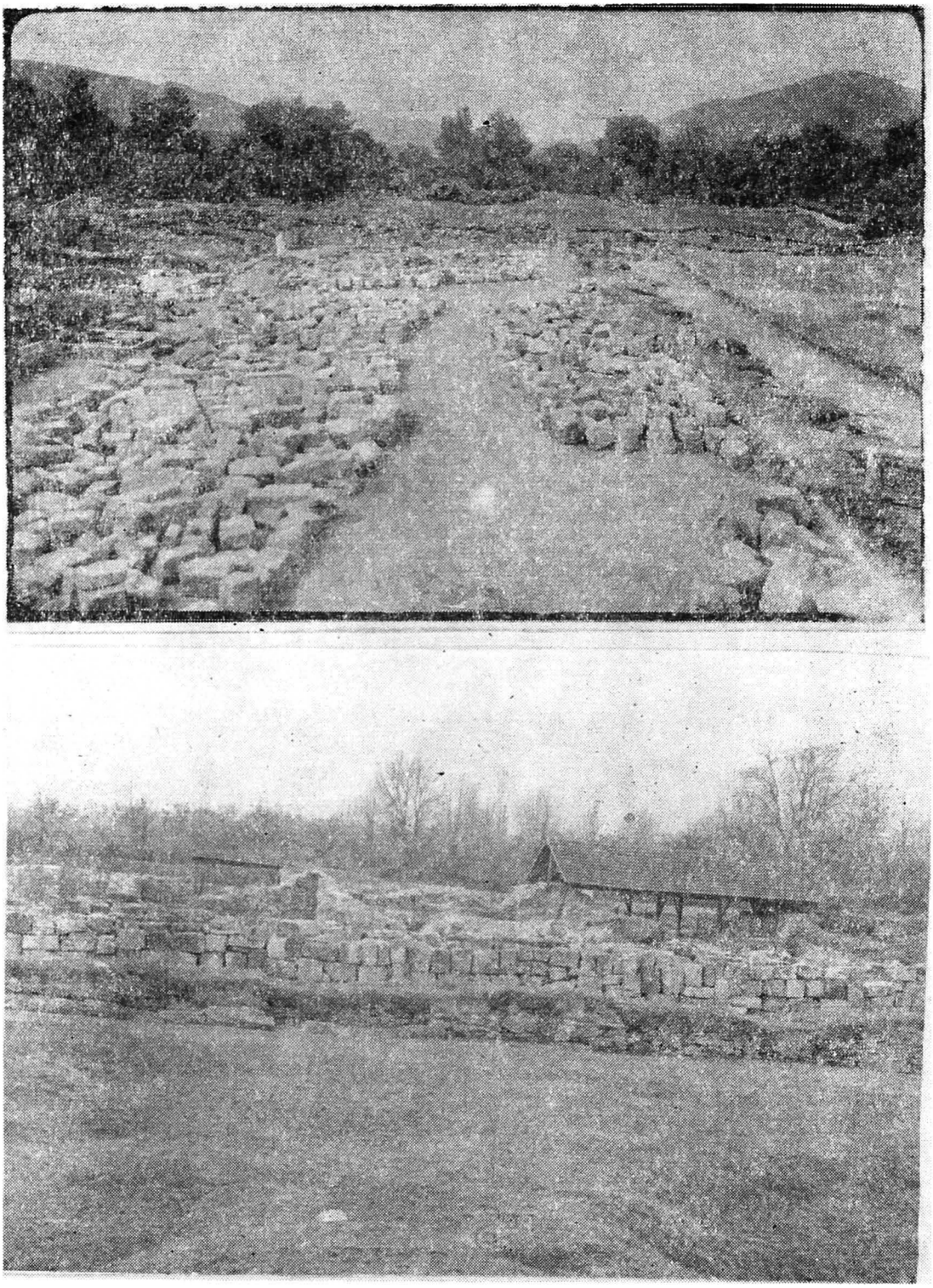

Fig. 5 — sus: Curtea mică a palatului, înainte de aranjarea blocurilor; jos: Zid fals realizat prin aranjarea blocurilor.

https://biblioteca-digitala.ro

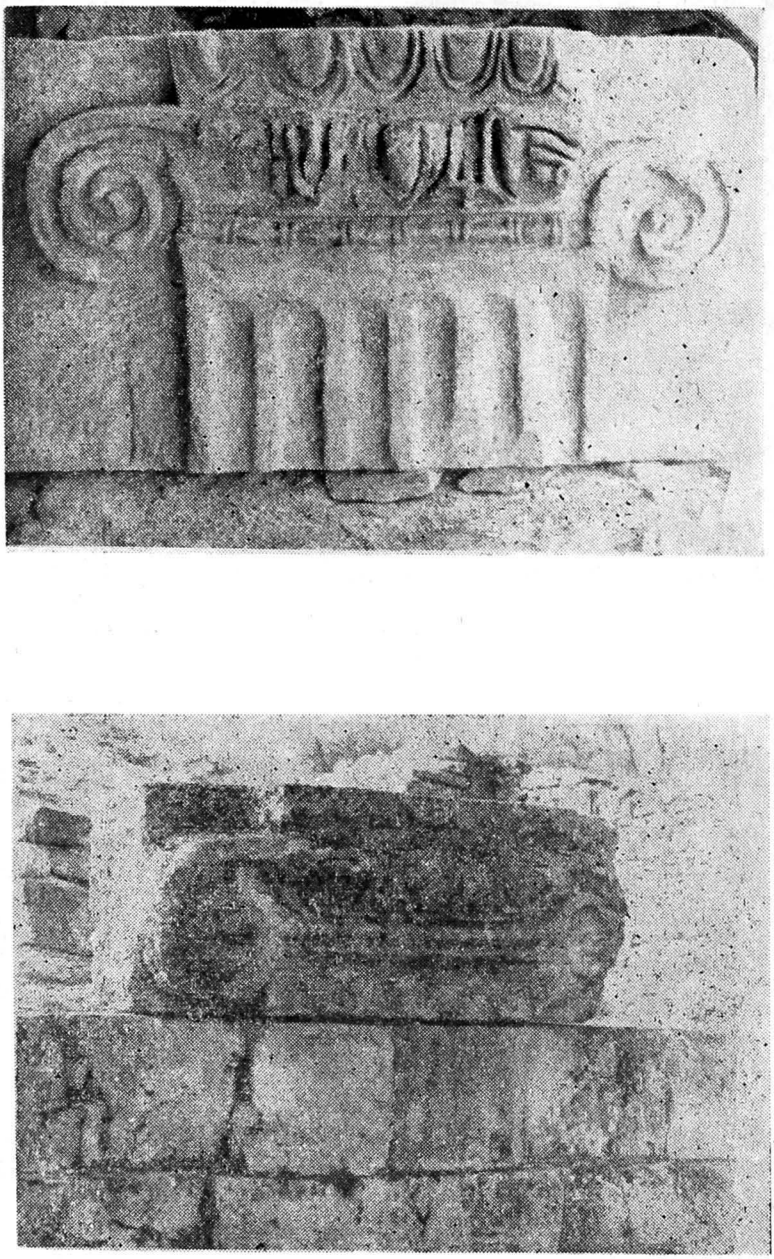

Fig. 6 — sus: Capitel de pilastru adăpostit; jos: Capitel de pilastru în aer liber.

https://biblioteca-digitala.ro

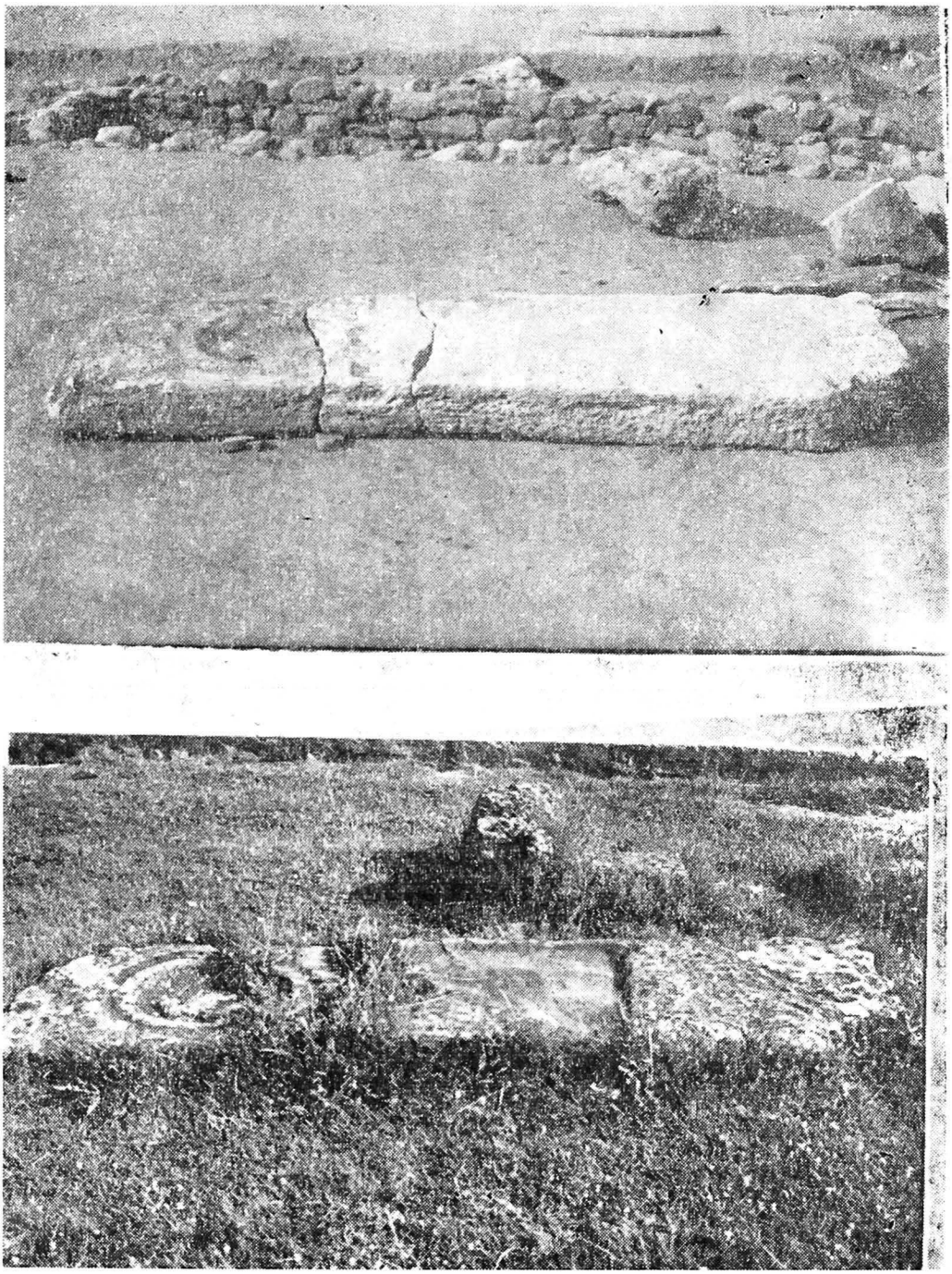

Fig. 7 — sus: Stelă funerară din amfiteatru, înainte de 1937; jos: același monument, în 1975.

https://biblioteca-digitala.ro

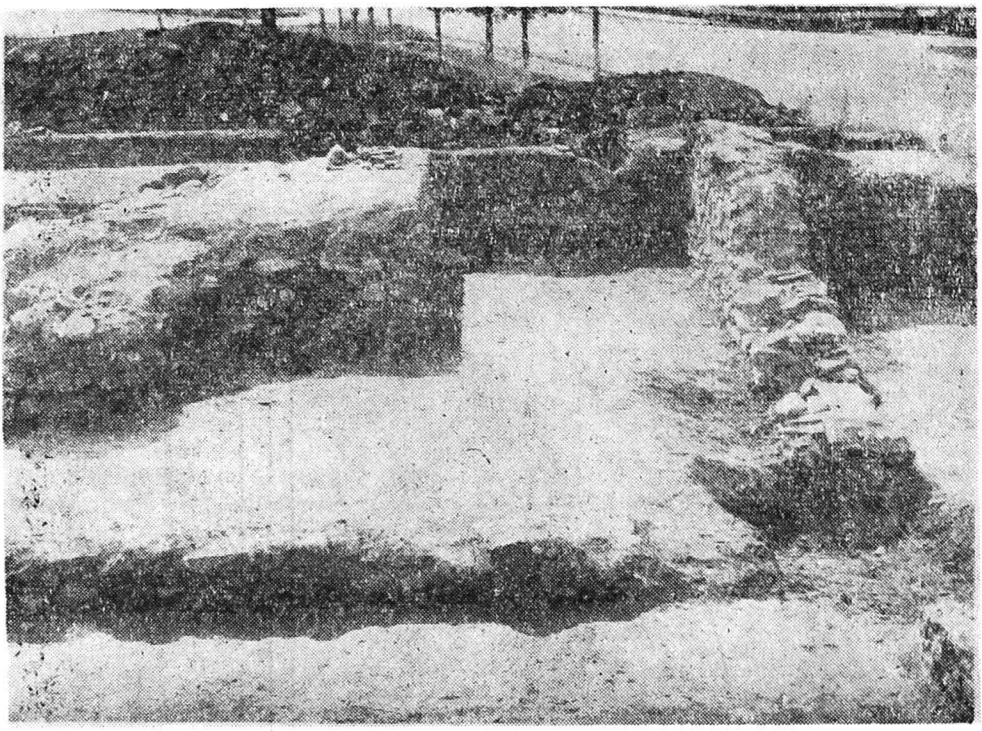

Fig. 8 — Porţiune desfiinţată în epoca modernă prin exploatarea pietrei la templul zeului Liber Pater.

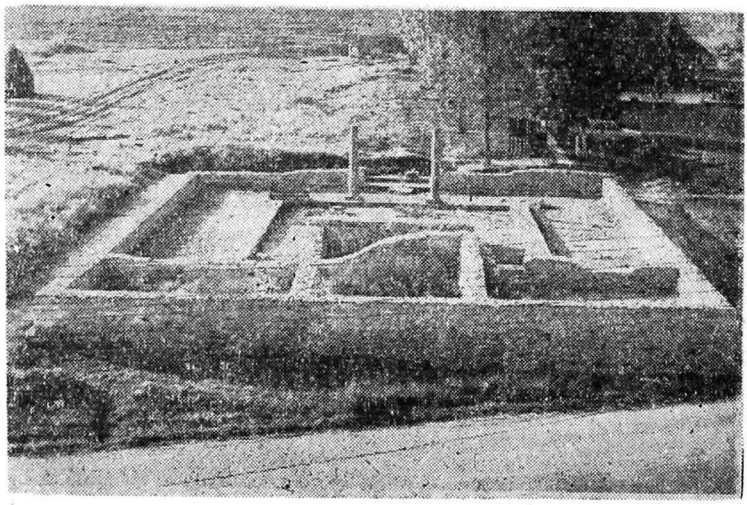

Fig. 9 — Templul lui Liber Pater conservat.

https://biblioteca-digitala.ro

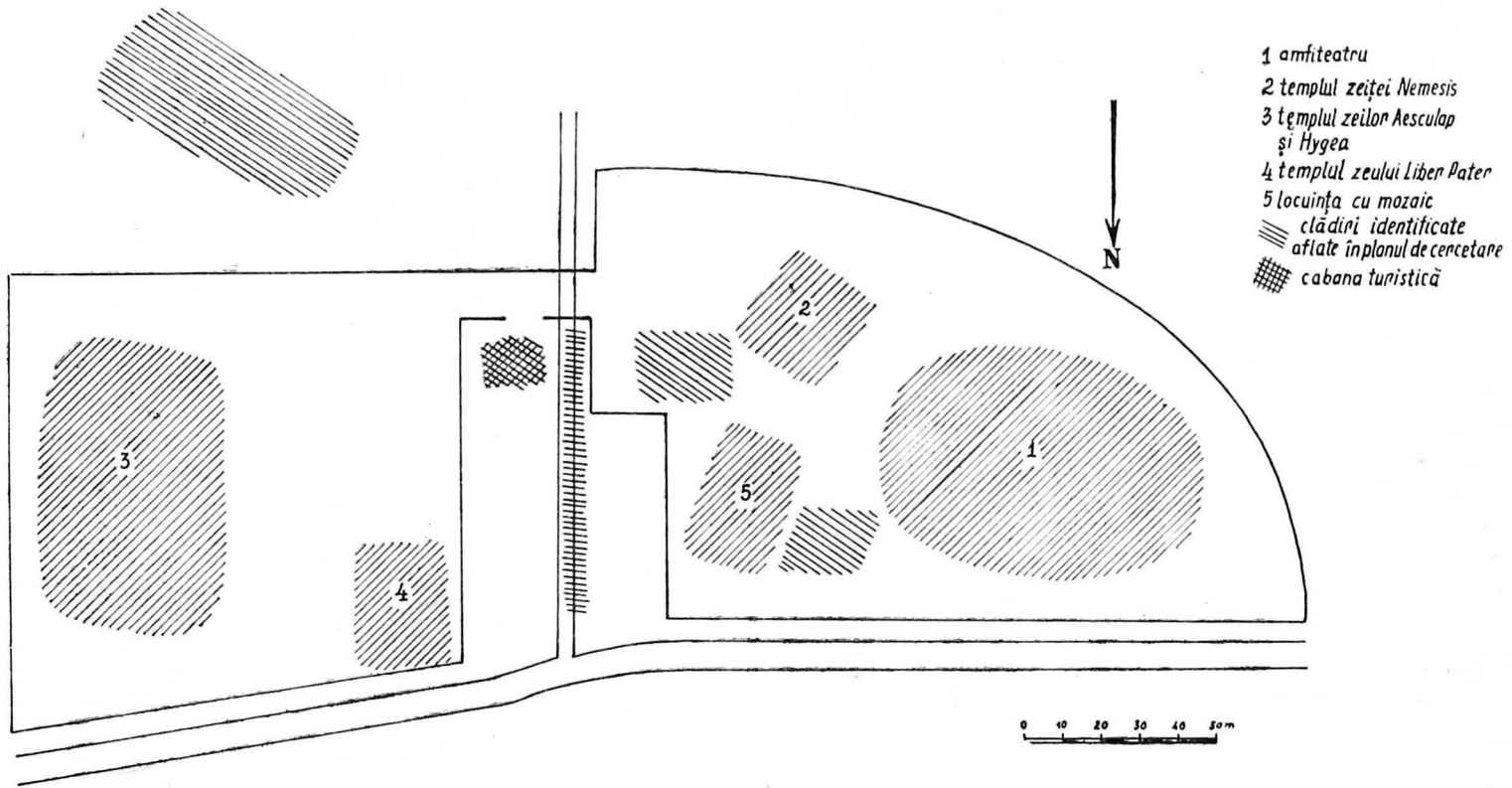

Fig. 10 — Plan de împrejmuire a templelor din zona amfiteatru.

https://biblioteca-digitala.ro

DIE EINBEZIEHUNG DER DENKMÄLER VON *ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA* IN DEN TURISTISCHEN UND MUSEALEN KREISLAUF

(Zusammenfassung)

Die Hauptstadt des römischen Daziens, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* wurde als solche um 1516 lokalisiert. Jahrhundertelang wurden ihre Ruinen als Steinbruch von der umgebenden Dorfbevölkerung benützt. Den von Prof. Constantin Daicoviciu in 1924 begonnenen systematischen Ausgrabungen folgte schon damals die Sicherstellung der wichtigsten freigelegten Anlagen und zwar des Amphitheaters und des Palastes der Augustalen.

Die unter der Leitung von Hadrian Daicoviciu in 1973 eingeleiteten neuen Ausgrabungen förderten drei andere interessante Bauwerke ans Tageslicht: die Tempeln von Aesculap und Hygea, von Liber Pater und eine Wohnung mit Mosaik.

Die technischen Fragen ihrer Konservierung sowie Grundprobleme der Restaurierung archäologischer Denkmäler sind das Thema der vorliegenden Arbeit.

Gemäss der *Internationalen Charta für Denkmalschutz und Restaurierung* habe ich den Begriff der teilweisen Restaurierung eingeführt, als den passendsten für die antiken Denkmäler Daziens.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

DOUĂ INSCRIPȚII ROMANE DIN ZONA CARANSEBEȘ

Lotul impunător de inscripții și cărămizi romane cu stampile din importantul centru Tibiscum a fost îmbogățit cu noi descoperiri epigrafice fragmentare. Una a apărut în urma acțiunii sistematice de revizuire a întregului material epigrafic de pe teritoriul Banatului de sud-est în vederea publicării volumului II din culegerea de inscripții *Inscriptiones Daciae Romanae, Dacia Superior*, fasc. 1 (pars occidentalis), în curs de apariție, iar cea de a doua reprezintă o descoperire fortuită, făcută într-un context arheologic semnificativ.

CARANSEBEȘ

1. — **Placă votivă,** din marmură albă-gălbuie, stare fragmentară cu dimensiunile 38×32, litere înalte, r. 1 = 43 mm, r. 2—4 = 40 mm (fig. 2 a—b). Reprezintă colțul stîng de sus al unei piese încastrată acum în zidul de la intrare (sub poartă) la casa proprietarului Ion Nanu (str. Retezat nr. 9) din Caransebeș. Inscripția fragmentară identificată în 16 martie 1976 și degajată de stratul gros de mortar a fost zidită în peretele casei încă pe la sfîrșitul veacului trecut de fostul proprietar prof. Ilie Orzescu împreună cu alte materiale litice din zonă. Ar fi deci de presupus că inscripția fragmentară a provenit din apropiatul Tibiscum (Jupa); dar menționarea unui *adiutor tabularii* în textul epigrafei ne îndeamnă mai degrabă să căutăm locul ei de proveniență în capitala Daciei *(Ulpia Traiana)* situată la 78 km est de Caransebeș.

Cîmpul inscripției (colțul stîng de sus) este încadrat de o profilatură corectă, de tipul clasic la monumentele bune ale Daciei, executată la fel ca și literele cu multă măiestrie și eleganță. În rîndul 1 se poate citi numele divinității *Apollo*[1], căruia îi este dedicată inscripția, după care ar fi putut să fie scris și un epitet *Augusto* sau *Aug(usto) Sac(rum)* sau vreo altă formulă ori zeitate, ca *Diana;* rîndul 2 poate fi întregit eventual au[g lib(ertus)]:

Apollini [et Dianae ?]
Optatus au[g(usti) n(ostri) vern(a) ?]
[a]diut(or) t[abul(arii) prov. Dac. ?]
[? pro] se [et suis - - - - - - ?]

---

[1] *Apollo,* vechiul zeu grec (devenit și roman) al sănătății și forței, apoi al soarelui etc.; este cunoscut în Dacia din cîteva dedicații și reliefuri; inscripțiile cunoscute pînă la a. 1900 se află în CIL, III, cele descoperite ulterior: *Materiale,* VI 1959, p. 884—885; nr. 22 „Apollini aus. sac." la Alburnus Maior (Roșia Montană); *ProblMuz,* [1964], p. 31 = *CongrEpigrV,* p. 350—351 = *AnnÉp,* 1972, 454: „Deo Forti Apollini Parthico", Potaissa (Turda); *Apulum,* X 1972, p. 165—171 = *AnnÉp,* 1972, 456 la Apulum etc.

https://biblioteca-digitala.ro

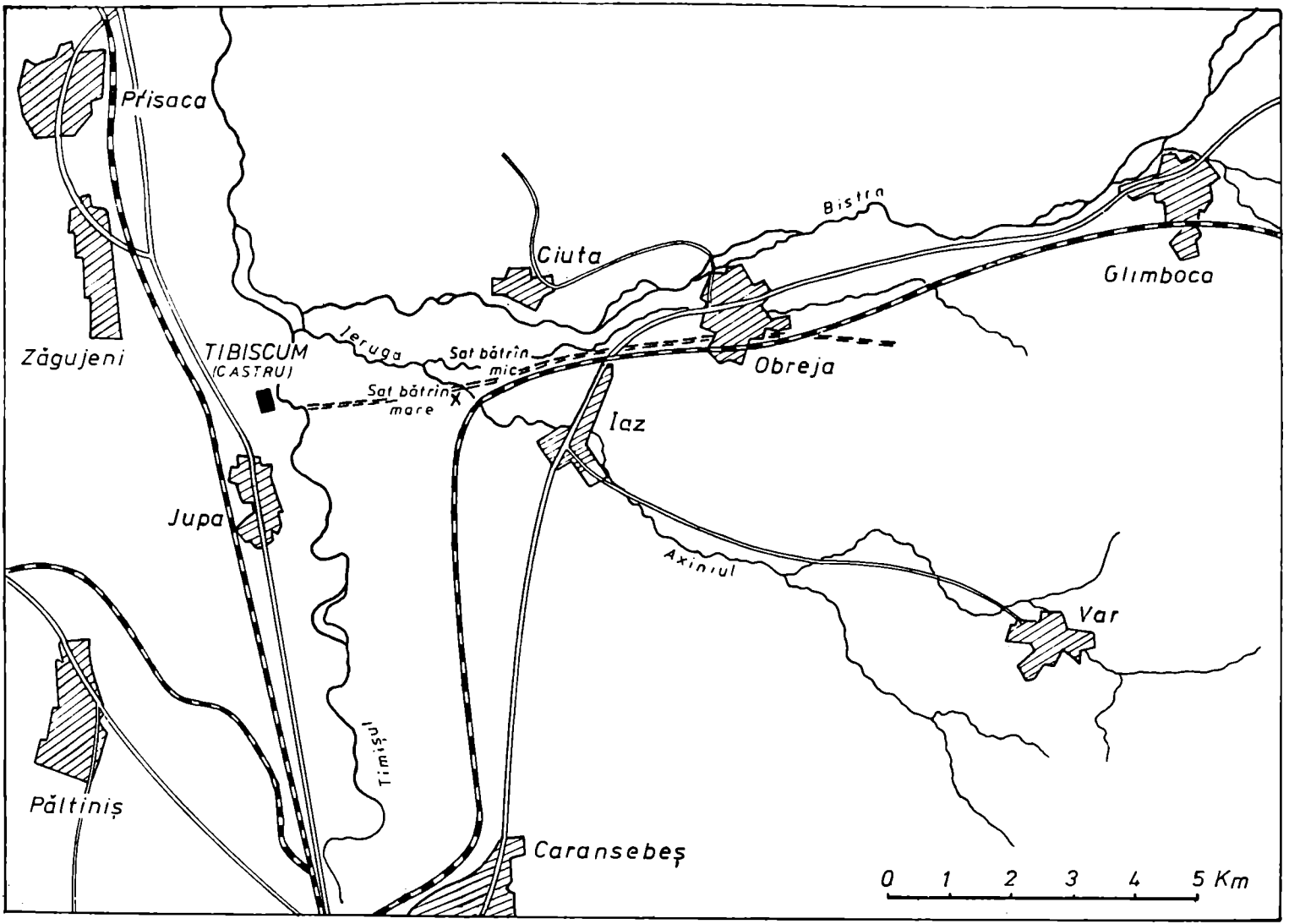

Fig. 1 — Harta teritoriului Caransebeș și împrejurimi, scara 1 : 25.000 ; cu indicarea locului de descoperire a inscripției nr. 2 (×) și a drumului roman (linii duble întrerupte).

https://biblioteca-digitala.ro

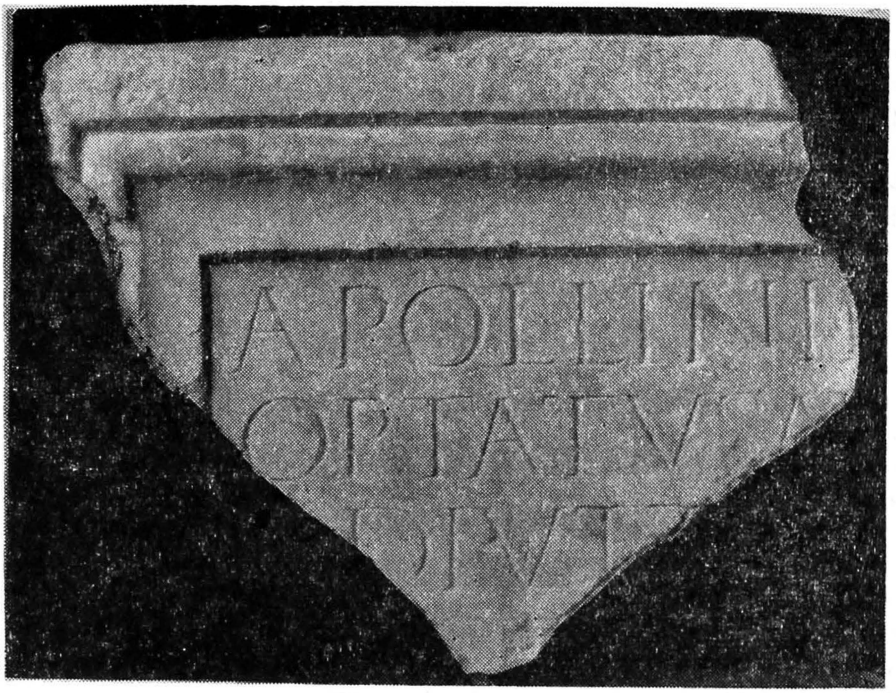

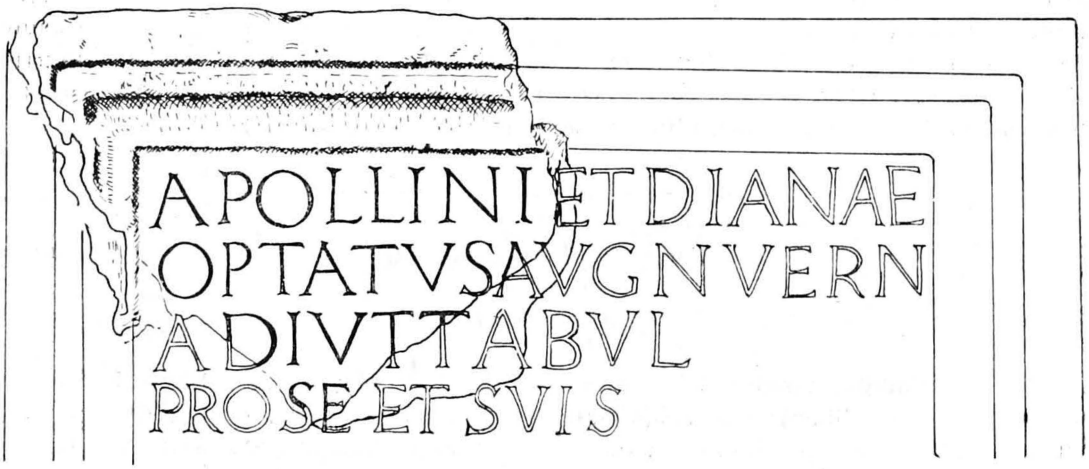

Fig. 2 a—b — Placă votivă, Caransebeș, Str. Retezat, nr. 9.

Traducere: „(Zeu)lui Apollo [și Dianei? închinare?] Optatus sclav (ori libert ?) al împăratului, ajutor al *tabulariu*-lui (Daciei ?) pentru sine (?) și ai săi (?) ... (a pus prinosul ?) sau a făcut clădirea", pe al cărui frontispiciu era incastrată placa inscrisă.

Dedicantul *Optatus*, ca sclav (sau libert ?) al casei imperiale din Roma poartă un singur nume, care în sistemul *tria nomina* avea funcția de cognomen. Pentru acest nume mai cunoaștem din Dacia un exemplu: „Optatus praef(ectus) leg(ionis)

https://biblioteca-digitala.ro

M(acedonicae) c(onstantis)" dintr-o altă inscripție votivă[2]. Acest general avea desigur *praenomen* și *nomen gentilicium*, pe care nu le mai scrie, la fel *Optatus* al nostru, dacă era *libertus*, avea sau va fi avut cele două elemente antroponimice luate după împăratul — „patronus" al său care l-a făcut cetățean: *Marcus Ulpius* —, *Publius Aelius* —, *Marcus Aurelius* —, etc. Funcția de *adiutor tabularii*[3] și-a exercitat-o mai curînd la Ulpia Traiana, chiar dacă placa votivă putea să fie pusă la Tibiscum (unde el se va fi aflat în vreun interes oficial sau personal).

IAZ (com. Obreja)

2. — **Placă de construcție,** din marmură gălbuie, fragment, compus din 2—3 bucăți, cu dimensiunile 37×42×3 cm, litere înalte, 45 mm. Fragmentul epigrafic nu se păstrează în forma inițială, ci tăiat în formă rotundă, fiind reutilizat probabil încă în antichitate ca masă (?); se pot distinge litere și cuvinte numai din ultimele 5 rînduri ale părții centrale a cîmpului inscripției; nici o urmă de chenar sau de cadru ornamentat (fig. 3 a—b). Fragmentul a fost descoperit împreună cu cărămida nr. *3* și un vîrf de suliță în arătură la 22 februarie 1976 de către învățătorul P. Patrichie Puraci în hotarul satului I a z (vezi harta, fig. 1) la cca. 1,5 km spre est de ruinele castrului și așezării Tibiscum, în locul numit de localnici „Satul Bătrîn mare", nu departe de drumul care ducea spre castru și de punctul arheologic numit „Troian". Din cîmpul inscripției lipsesc cel puțin 3—4 rînduri și din textul păstrat pot fi întregite numai ultimele trei rînduri. Dacă întregirea [*pe*]r din r. 3 este valabilă, urmează după el la cazul acuzativ numele, indicînd pe un tribun (posibil din cohorta de garnizoană de la Tibiscum) cu numele *Publius Aelius Gemellus (Gemellinus ?)*, care a făcut (sau s-a îngrijit să fie executată vre-o construcție sau monument) în cinstea unui împărat (?) etc. Din r. 1—2 ale fragmentului nu putem face nici o întregire sigură:

— — — — ARI — — — — —
— — — — — COT — — — — —
[pe]r P(ublium) Ae[lium]
Gemel[l(in)um]
tribu[n(um)]

3. — **Cărămidă,** fragment cu dimensiunile 130×90×65 mm, litere înalte de 23 mm, ștampilă liberă: C I S, *C(ohors) I S(agittariorum)*, fig. 4 a—b. O cărămidă cu aceleași litere, imprimate invers (sinistrorsum ?) s-a descoperit în ruinele castrului Tibiscum[4], aparținînd foarte probabil trupei auxiliare care a staționat

[2] CIL, III 892 = E. Groag, *Die römischen Inschriftensteine der Hofbibliothek*, extras din *Oster- u. Pfingstbeilage 1913 der Wiener Montagsrevue*, p. 31, nr. XXVI.

[3] Despre *tabularium*, serviciu fiscal (departament de finanțe) imperial sau al provinciei și *tabularius* (un fel de contabil șef în serviciul procuratorului financiar al provinciei și care era de fapt un „ministru de finanțe" al districtului) în *RE*, IV A (1932), col. 1962—1984. Un alt *adiutor tabularii* la Ampelum (Zlatna), cf. I. Igna, *Cultul lui Esculap și al Higiei cu specială privire la Dacia superioară*, în *Biblioteca istorică*, Cluj, nr. 104, 1935, p. 92 ș.a.

[4] Cf. M. Moga, Ion I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara, 1974, p. 92, nr. 55; unitatea este atestată și epigrafic în inscripția publicată pentru prima dată în acest catalog, p. 8—10, nr. 2.

https://biblioteca-digitala.ro

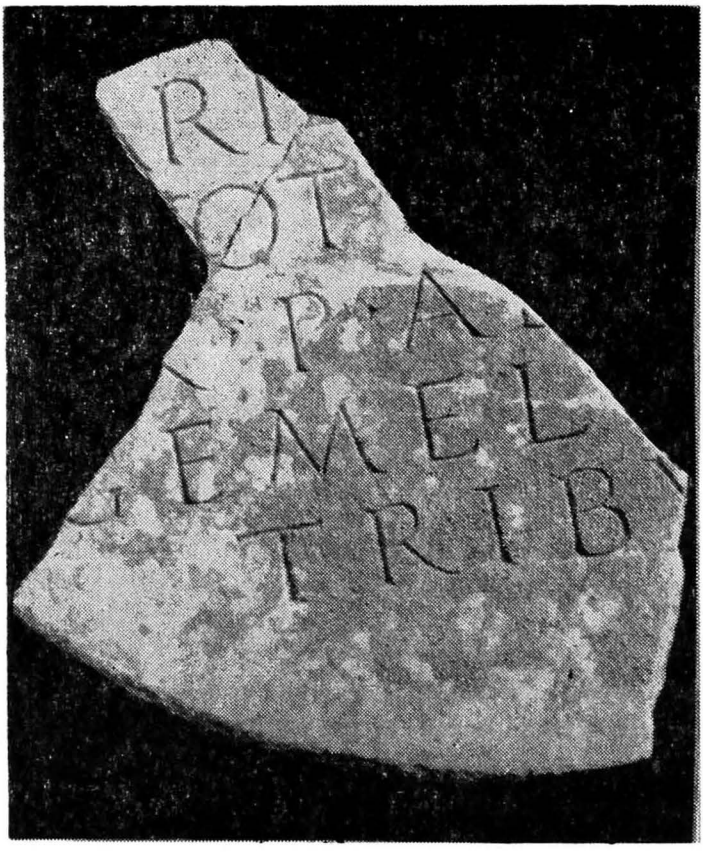

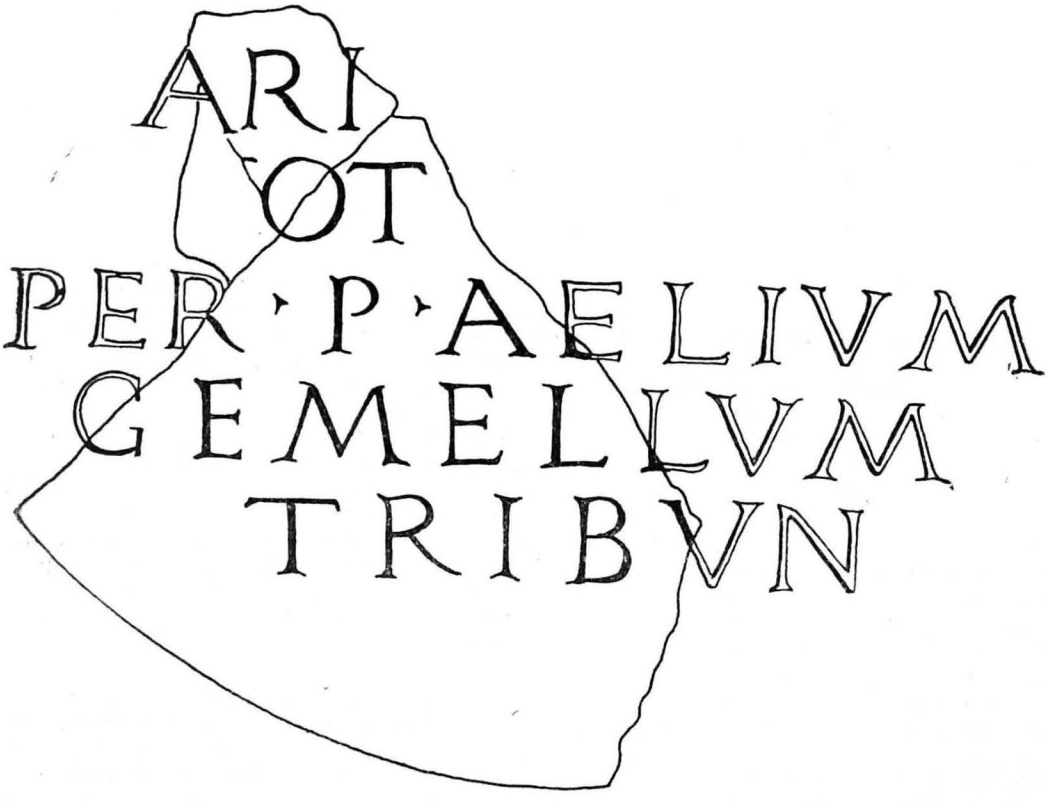

Fig. 3 a—b — Placă de construcție descoperită la Iaz (com. Obreja).

https://biblioteca-digitala.ro

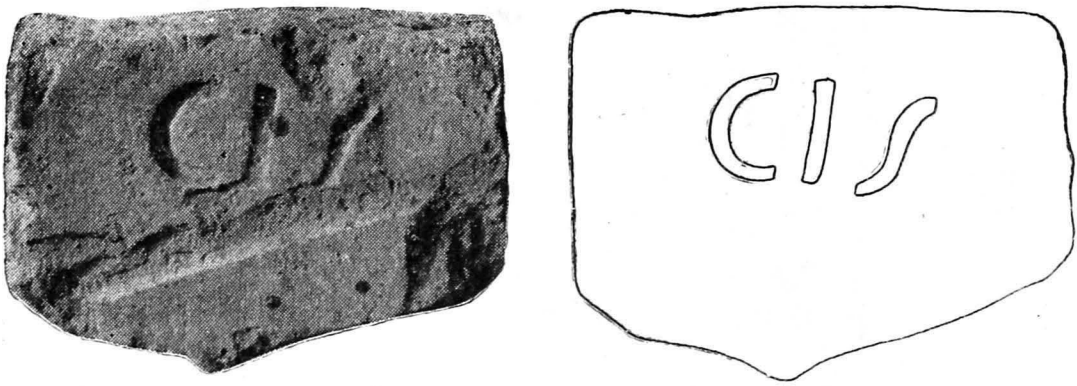

Fig. 4 a—b — Cărămidă cu ştampila *C(ohors) I S(agittariorum)* descoperită la Iaz (com. Obreja).

aici cîtăva vreme în timpul împăratului Marcus Aurelius (la anul 165), fie că a participat la vreo expediţie militară în sud-estul provinciei Dacia, fie la lucrări de construcţie de ceva mai lungă durată, împreună cu *Cohors I Vindelicorum* şi *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium*. Această unitate pare să fie aceea cunoscută şi la Drobeta în sec. III[5].

LIVIU GROZA — VOLKER WOLLMANN

ZWEI RÖMISCHE INSCHRIFTEN AUS DEM STADTGEBIET CARANSEBEŞ

(Zusammenfassung)

Die erste der beschriebenen Inschriften stellt eine Widmungstafel dar, welche als Bruchstück in der Toreinfahrt eines Hauses in Caransebeş eingemauert war und erst nach Freilegung von Mörtelbewurf gelesen werden konnte. Nachdem der Stifter dieser Inschrift ein *adiutor tabularii* ist, muss angenommen werden, dass der Inschriftstein aus Ulpia Traiana stammt, wo sich der Sitz des Provinzprokurators befand, in dessen Diensten sich *Optatus* wahrscheinlich befand.

Der zweite Inschriftstein, als auch der Ziegelstempel nr. 3, stammen aus dem an dem Ruinenfeld *Tibiscum*'s angrenzenden Dorf I a z. Aus den zwei letzten Zeilen ist der Name des Tribunen (wahrscheinlich einer hier befindlichen Cohorte angehörend) *Publius Aelius Gemellus* oder *Gemellinus* ermittelt worden, welcher diesen *titulus operis publici*, oder das Gebäude an dem er angebracht war, errichten liess. Die Buchstaben des Ziegelstempels CIS konnten aufgrund eines gleichen schon bekannten (in Spiegelschrift eingeprägten Stempels) von Tibiscum als C(ohors) I S(agittariorum) gedeutet werden, Hilfstruppe welche auch aus einer Inschrift im selben Standlager bekannt ist.

[5] Cf. *Arhivele Olteniei*, 1934, p. 99 (= *OltR*[3], p. 482—3, nr. 7), CIL, III 6279 (= ILS, 3154), 8018 (=ILS, 7847 = *Monumenti della Dacia Inferior*, p. 38), *Arhivele Olteniei*, 1938, p. 49 (= *AnnÉp*, 1939, 19 = *OltR*[3], p. 492, 58) ş.a. inedite, ca şi în cărămizi COH I SAC (CIL, III 8074, 23) şi altele inedite la Muzeul Porţilor de Fier din Drobeta Turnu-Severin. Cîteva aserţiuni eronate în legătură cu data staţionării acestei trupe în Dacia: *SCIV*, 26, p. 426, care nu se bazează pe descoperiri sigure.

https://biblioteca-digitala.ro

HELENIVS ŞI SACIRO DE LA WESTERNDORF. CONSIDERAŢII ASUPRA UNUI VAS TERRA SIGILLATA DE LA ORŞOVA*

Săpăturile de salvare executate în anul 1968 la Orşova, în diferite puncte ale oraşului, au scos la iveală o importantă cantitate de materiale arheologice, rămase pînă astăzi neprelucrate. Astfel, în depozitele Institutului de Istorie şi Arheologie al Universităţii din Cluj-Napoca se păstrează un număr destul de mare de fragmente de ceramică *terra sigillata*, importată în Dacia, respectiv la Orşova-Dierna din manufacturile specializate din vestul imperiului. Această marfă, descoperită în cursul unei singure campanii de cercetări, în curtea fostului Liceu din Orşova (secţiunea J II), constituie pe lîngă un destul de precis mijloc de datare şi o dovadă elocventă în privinţa importurilor de ceramică de lux în Dacia sudică, prin poarta de intrare care a fost Dierna romană, pe Dunăre.

Adusă la început de către soldaţi, în timpul şi imediat după cucerirea Daciei, ceramica *terra sigillata* satisfăcea mai întîi gustul acestei categorii de provinciali, fapt demonstrat de descoperirea unor importante cantităţi de asemenea ceramică cu deosebire în castre, la Buciumi (jud. Sălaj), Bologa (jud. Cluj), Gilău (jud. Cluj), Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud), Slăveni (jud. Olt) etc. Mai tîrziu ea este adusă pe cale comercială de către negustori, satisfăcînd în egală măsură necesităţile locuitorilor din marile oraşe ale Daciei romane, ca Apulum, Napoca, Romula, Porolissum sau din aşezările civile şi cele dezvoltate în jurul castrelor. În epoca în care Dacia este constituită ca şi provincie romană, ceramica sigilată descoperită aici provine cu deosebire din oficinele Galliei centrale, în special Lezoux, apoi din cele aflate în răsăritul Galliei, mai ales Rheinzabern, pe Rin, sau din zona trans-renană, de la Westerndorf cu deosebire. În provincia Dacia pătrunde însă şi marfă din oficinele cele mai răsăritene, cunoscute mai bine în ultima vreme, anume din cea a lui Pacatus de la Aquincum, în Pannonia, respectiv din atelierul considerat a fi funcţionat undeva tot în Pannonia, poate la Siscia.

Cercetările de la noi privind ceramica *terra sigillata* sînt încă incipiente, cu excepţia întrucîtva a materialului descoperit, nu totdeauna în condiţii cunoscute, în Oltenia[1]. În muzeele din Transilvania şi Banat există o mare cantitate de material ceramic de import aproape necunoscut şi care se cere integrat în circuitul ştiinţific. O asemenea cercetare ar avea rostul să completeze substanţial tabloul vieţii economice a Daciei romane, să stabilească sau să clarifice noi aspecte ale legăturilor ei comerciale. Cu toată viziunea noastră încă incompletă, deocamdată, în ceea ce priveşte întreaga Dacie, avem de pe acum dovada faptului că asemenea ceramică se fabrica şi în provincia traiană,

---

* Comunicare prezentată la sesiunea de comunicări ştiinţifice a Muzeului de istorie şi etnografie din Lugoj, 9 noiembrie 1975.

[1] Gh. Popilian, *La céramique sigillée d'importation découverte en Oltenie*, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 179–216.

https://biblioteca-digitala.ro

evident de calitate inferioară, de imitaţie. O demonstrează descoperirea unor tipare la Romula[2], Apulum[3], Potaissa (inedit), Porolissum (inedit) etc. Simpla existenţă a unor tipare de confecţionat ceramică sigilată este considerată suficientă pentru a proba fiinţarea unor ateliere locale[4], ele constituind în acelaşi timp dovezi peremptorii în privinţa posibilităţilor încă nebănuite ale Daciei de a se integra cît mai bine în sistemul economic al acestei părţi a Imperiului Roman.

În cele ce urmează vom prezenta unul din fragmentele de *terra sigillata* ieşit la iveală cu ocazia săpăturilor din curtea Liceului din Orşova[5], care prezintă după opinia noastră un dublu interes, legat de oficina respectivă de fabricaţie, în legătură cu care aduce o serie de clarificări şi precizări, cît şi în ceea ce priveşte unele aspecte ale importurilor de ceramică de lux în Dacia romană în general şi în Banatul sudic în special.

Fragmentul, destul de slab conservat, spălat de apă, dar totuşi perfect identificabil, provine dintr-un vas de forma Dragendorff 37, o formă des întîlnită în cadrul ceramicii realizate în tipare (fig. 1). Confecţionat dintr-o pastă fină de culoare roşie-cărămizie şi acoperit cu glazură ceva mai închisă, fragmentul în discuţie are sub buză, în zona neornamentată, ştampila oblică şi răsturnată a meşterului care a turnat vasul în tipar: SACIRO F(ecit) (fig. 2).

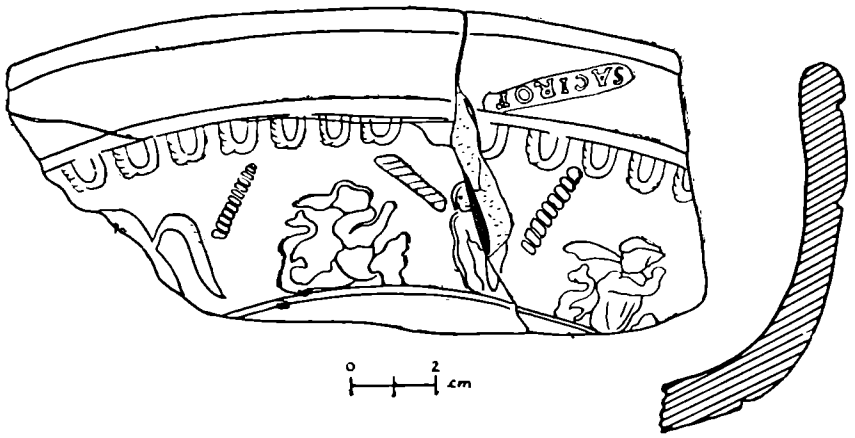

Fig. 1 — *Terra sigillata* de la Orşova cu ştampila SACIRO F.

Fig. 2 — Ştampila de pe vasul de la Orşova.

[2] Idem, *Un atelier de Terra Sigillata à Romula*, în *Dacia*, N.S., XVI, 1972, fig. 1/1—2,6.

[3] V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane*, Piteşti, 1929, p. 62 sq., Pl. I, fig. 2 (stînga şi mijloc), Pl. II, fig. 1 (Muz Ist Trans., Cluj-Napoca, inv. 3677).

[4] J. Déchelette, *Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine*, I, Paris, 1904, p. 205.

[5] Săpăturile au fost conduse de dr. I. Winkler, de la Institutul de Istorie şi Arheologie al Universităţii din Cluj-Napoca şi prof. univ. A. Bodor de la Facultatea de Istorie-Filosofie din Cluj-Napoca, care au avut bunăvoinţa de a-mi înlesni studierea ceramicii sigilate descoperite în curtea Liceului Orşova, în secţiunea J II.

https://biblioteca-digitala.ro

Ştampila cu numele lui SACIRO F, precum şi elementele de decor ale vasului de la Orşova permit atribuirea lui centrului ceramic trans-renan de la Westerndorf, lîngă Rosenheim pe rîul Inn, la graniţa provinciei Raetia cu Noricum (azi în R. F. Germania). Oficinele de la Westerndorf au fost studiate de Hefner încă în anul 1863[6], cercetările mai recente reuşind să aducă noi precizări, identificînd, cum a făcut cercetătoarea maghiară Kiss Katalin,[7] pe cei trei meşteri principali din acest centru. Au urmat apoi studiile germanului Hans-Jörg Kellner[8] şi ale polonezului Bogdan Rutkowski[9], care reluînd părerile lui Kellner stabileşte căile principale ale exportului ceramicii de Westerndorf înspre răsărit. Atelierele de la Westerndorf au activat începînd cu domnia lui Marcus Aurelius şi pînă în primul sfert al secolului al III e.n., după unii cercetători pînă în 240 sau chiar, se pare exagerat, pînă în 275. F. Oswald şi D. Pryce, autorii primei sinteze moderne asupra ceramicii *terra sigillata* după cea a lui H. Dragendorff din 1895, opiniau pentru intervalul 160—200 e.n., ultima dată fiind emendată cu un plus de la 20 la 40 de ani de către alţi specialişti[10].

Revenind la vasul în discuţie, provenit de la Westerndorf, el pare a aduce în privinţa acestui centru cîteva detalii în plus, raportate la cei 40 sau 50 de ani de producţie, timp în care trei meşteri principali şi-au asociat o multitudine de colaboratori.

SACIRO din ştampila de pe vasul de la Orşova este unul dintre asociaţii unui astfel de proprietar de atelier. El este identificat din ştampile ca activînd la Westerndorf, dar, după cunoştinţele noastre, este puţin cunoscut în privinţa repertoriului său motivistic, în legătură cu care vasul de la Orşova pare a aduce binevenite completări. Un meşter cu nume identic activează în prima jumătate a secolului al II-lea e.n. la Lezoux, în Gallia centrală, dar este evident că nu poate fi vorba de una şi aceeaşi persoană cu cea de la Westerndorf şi datorită faptului că acela fabrică doar vase *terra sigillata* lise, neornamentate[11].

---

[6] J. v. Hefner , *Die römische Töpferei in Westerndorf*, în *Oberbayerisches Archiv*, 22, 1863.

[7] Katalin Kiss, *A westerndorfi Terra-Sigillata gyár*, în *ArchÉrt*, 1946—1948, p. 216—274 (= Kiss).

[8] H.-J. Kellner, *Zur Sigillata-Töpferei von Westerndorf I*, în *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 26, 2, 1961, p. 165—203; idem, *Die keramischen Funde aus den Grabungen der „Römersektion" in und bei Westerndorf. Zur Sigillata-Töpferei von Westerndorf II*, în *Das bayerische Inn-Oberland*, 33, 1963, p. 5—50; idem, *Die raetischen Sigillata-Töpfereien und ihr Verhältnis zu Westerndorf. Zur Sigillata-Töpferei von Westerndorf III*, în *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 27, 1962, p. 115—129; idem, *Beiträge zum Typenschatz und zur Datierung der Sigillata von Westerndorf und Pfaffenhofen. Zur Sigillata-Töpferei von Westerndorf IV*, în *Das bayerische Inn-Oberland*, 35, 1968, p. 5—72.

[9] B. Rutkowski, *The export of the Westerndorf ware*, în *Archaeologia*, XVIII, 1967, p. 55—70.

[10] F. Oswald-T. Davies Pryce, *An introduction to the study of Terra-Sigillata*, London, 1966, p. 11; P. Karnitsch, *Die Reliefsigillata von Ovilava (Wels, Oberösterreich)*, Linz, 1959, pp. 51—53 opiniază pentru anul 275; H. — J. Kellner, *Westerndorf I*, p. 168 consideră că oficinele îşi restrîng activitatea în jurul anului 240.

[11] F. Oswald — T. Davies Pryce, *op. cit.*, p. 122 (cu menţiunea şi a lui SACIRO F de la Westerndorf), p. 211 (SACIRO pe un mortarium *terra-sigillata* de forma Ritterling 12); Györgyi Juhász, *Die Sigillaten von Brigetio*, în *DissPann*, 2, 3, 1936, nr. 270—274 (ştampile pe vase Drag. 18/31, 32 şi 33 de la Lezoux, din epoca Traian-Antonini); *Der römische Limes in Österreich*, XVIII, 1933, p. 159: ştampila SACIRO F pe farfurii Ludowici Ta şi Tb, socotite produse de la Westerndorf.

https://biblioteca-digitala.ro

Cercetătoarea Kiss Katalin a identificat trei meşteri principali la Westerndorf, pe baza ştampilelor şi evident al studiului comparat al elementelor de decor folosite. Cei trei olari care produc *terra sigillata* începînd cu domnia lui Marcus Aurelius sînt COMITIALIS, HELENIVS şi ONIO[RIX]. SACIRO este unul din cei 15 asociaţi sau colaboratori care fac parte din cercul lui HELENIVS, în atelierul căruia lucrează, folosindu-i, în calitate de „bowl finisher" tiparele. Nu ştim, este adevărat, dacă SACIRO a confecţionat la rîndul său tipare, în orice caz repertoriul motivistic pe care-l foloseşte, luat în întregime de la patronul său, cum este cazul vasului de la Orşova, pare a infirma o asemenea ipoteză. Kiss Katalin, atunci cînd îl pomeneşte pe SACIRO printre cei 15 colaboratori ai lui HELENIVS[12], o face doar pe baza unui fragment de la Aquincum[13], care păstrează numai ştampila SACIRO F, identică cu cea de la Orşova, precum şi o parte din decorul ovelor. Pe acest considerent avem impresia că fragmentul descoperit la Orşova ar putea reprezenta cea mai completă lucrare a lui SACIRO care s-a păstrat deocamdată, îmbogăţind în acest fel datele referitoare la cercul lui HELENIVS de la Westerndorf.

Vasul de la Orşova are un şir de ove caracteristice lui HELENIVS, care foloseşte 6 tipuri diferite. Ovele de pe fragmentul în discuţie, deşi foarte prost imprimate (fig. 1), sînt, după clasificarea lui Kiss, de tipul 5—6. Registrul principal, realizat în stilul liber, cuprinde următoarele motive: 1.) Vultur, cu capul spre stînga şi aripile desfăcute (Kiss 48); 2.) Triton sau Scylla, cu privirea şi vîsla spre stînga (Kiss 22); 3.) Matroană (Kiss 16); 4.) Element de decor de forma unor bastonaşe segmentate (Kiss 87). Figurile se repetă în continuare, pînă ce cuprind întreaga circumferinţă a vasului. În ciuda stării precare de conservare a fragmentului de la Orşova identificarea motivelor ornamentale nu ridică probleme.

Ajungînd la capitolul elementelor de decor folosite de către SACIRO, care sînt identice cu cele ale patronului său HELENIVS şi a cercului său, se cuvin cîteva date referitoare la acest meşter care nu şi-a început activitatea la Westerndorf, ci mai înainte la Les Allieux şi Lavoye, în Gallia răsăriteană şi apoi la Rheinzabern pe Rin[14]. De la Rheinzabern el vine la Westerndorf, ultima etapă a activităţii sale de fabricant de sigilate, aducînd cu sine şi foarte multe din elementele de decor folosite de el în marele centru de pe Rin. Acest lucru, dovedit, printre alţii, şi de Kiss Katalin, este demonstrat cu prisosinţă de vasul de la Orşova, care deşi „contrasemnat" de asociatul SACIRO, are ca motive ornamentale, în totalitate, o serie de figuri folosite de HELENIVS şi în timpul activităţii sale la Rheinzabern. În acest fel se poate stabili o perfectă concordanţă dintre aceleaşi elemente de decor ale lui HELENIVS de la Westerndorf (Kiss) şi de la Rheinzabern (Ricken)[15]. Motivele de pe vasul de la Orşova ar corespunde

---

[12] Katalin Kiss, *op. cit.*, p. 232; mai recent, P. Karnitsch, *Sigillata von Iuvavum* (*Salzburg*), Salzburg, 1971, p. 40, bazîndu-se şi pe studiile lui Kellner (*Westerndorf IV*), socoteşte că cei trei meşteri principali, identificaţi de Kiss, au lucrat în prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Acest fapt, raportat la activitatea lui SACIRO, determină datarea produselor semnate de el în perioada tîrzie de existenţă a centrului de la Westerndorf, în orice caz după 200.

[13] Katalin Kiss, *op. cit.*, Pl. XXX, 23 şi XXXIII, nr. 22 (ştampila).

[14] *Ibidem*, p. 217; P. Karnitsch, *Die Reliefsigillata von Ovilava*, Linz, 1959, p. 54.

[15] H. Ricken, *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. Textband mit Typenbildern zu Katalog VI der Ausgrabungen von Wilhelm Ludowici in Rheinzabern 1901—1914, Materialien zur römisch-germanischen Keramik*, Heft 7, Bonn, 1963 (= Ricken).

https://biblioteca-digitala.ro

prin urmare cu cele de la Westerndorf şi Rheinzabern, după cum urmează: Ove Kiss 5—6 = Ricken E 27; 1.) Vultur Kiss 48 = Ricken T 201; 2.) Triton sau Scylla Kiss 22 = Ricken M 104 a; 3.) Matroană Kiss 16 = Ricken M 31; 4.) Elementul de decor Kiss 87 este comun la mai mulţi meşteri de la Rheinzabern.

La Westerndorf HELENIVS lucrează mai întîi în atelierul lui COMITIALIS, cu care colaborează, dovadă fiind vasele cu ştampila lui HELENIVS, dar cu motivele ornamentale caracteristice lui COMITIALIS. Ulterior el devine independent, creindu-şi la rîndul său o producţie proprie, bazată în principal pe experienţa acumulată la Rheinzabern, sub influenţa acestui centru realizîndu-şi vasele. HELENIVS, care-şi asociază la un moment dat un număr de 15 colaboratori, printre care şi pe SACIRO, va ajunge, împreună cu cercul său, un concurent serios pentru fostul său patron COMITIALIS, cu care este de fapt contemporan. În acest moment al activităţii sale trebuie plasată şi cea a lui SACIRO, care realizează vase turnate în formele lui HELENIVS, cu motivistica acestuia, dar pe care le semnează SACIRO, cu indicaţia F(ecit).

O a doua chestiune care se cere discutată aici este legată de penetraţia vasului în Dacia, la Orşova-Dierna şi de semnificaţia acestui fapt, în contextul vieţii economice a Daciei romane. Este evident că în stadiul actual al cercetărilor privind *terra sigillata* din Dacia, ar fi pripită orice ipoteză cu caracter general, exhaustiv, în privinţa importurilor în provincia nord-dunăreană. Totuşi, luînd în consideraţie şi tabloul oferit de această problemă raportată la Oltenia romană (Popilian), precum şi unele păreri generale referitoare la exporturile ceramicii de la Westerndorf în provinciile dunărene (Kellner, Rutkowski), putem face cîteva sumare consideraţii, care nu se vor nicidecum definitive, în legătură cu aspectul general al exportului acestei mărfi şi cu cel în mod particular legat de Dacia romană.

H.-J. Kellner şi B. Rutkowski, care au cercetat difuzarea ceramicii de Westerndorf în celelalte provincii, ajung la concluzia revelatoare potrivit căreia ceramica respectivă a fost vehiculă spre răsărit, în principal pe calea de apă a Dunării şi pe drumul limesului[16]. Urmărind locurile de descoperire a ceramicii fabricate în oficinele de la Westerndorf, B. Rutkowski, în harta de răspîndire a descoperirilor, ne oferă un tablou destul de complet, cu excepţia Moesiei şi a Daciei, cum singur o mărturiseşte. El a observat că în comparaţie cu produsele de la Rheinzabern, cele de la Westerndorf, deşi în mare contemporane, se prezintă în evidentă inferioritate cantitativă. În schimb, marfa de Westerndorf pare a-şi fi găsit o fermă piaţă de desfacere cu deosebire în castrele de pe limes, începînd cu Lauriacum şi continuînd cu Vindobona, Carnuntum, Arrabona, Brigetio, Aquincum. De aici descoperirile urmează, spre sud, linia Dunării, cuprinzînd, printre altele, Intercisa şi Acumincum, precum şi alte localităţi ca Mursa, în zona de vărsare a Savei în Dunăre. Harta lui Rutkowski scoate în evidenţă şi descoperiri în interiorul Pannoniei, în jurul lacului Balaton şi pe Sava, în acest caz mărfurile ajungînd pe Dunăre pînă la Singidunum, de unde iau calea Savei, spre vest. De asemenea, datorită rolului comercial pregnant jucat de marile castre de pe limes, în special Carnuntum şi Brigetio, marfa de Westerndorf este desfăcută şi la nord de fluviu, în „barbaricum".

[16] H.-J. Kellner, *Westerndorf I*, p. 165, fig. 1 (harta); B. Rutkowski, *op. cit.*, *passim*, fig. 1 (harta de difuzare).

https://biblioteca-digitala.ro

În ceea ce privește Dacia romană, apare cu claritate faptul că această ceramică pătrunde, nu mult timp după ce a fost produsă, mai întîi prin porțile provinciei de la Dunăre, adică prin localitățile Drobeta, Dierna și Lederata. Venite pe Dunăre, mărfurile de tot felul, printre ele și sigilatele, urmau apoi drumul imperial al Daciei, care începînd în localitățile Drobeta și Lederata se unea apoi la Tibiscum, pentru a străbate Dacia de la sud la nord, pînă la Porolissum. Marfă de Westerndorf este cunoscută lui Rutkowski doar de la Romula, Slăveni și Cristești, această din urmă localitate în Dacia intracarpatică, pe Mureș. Ea apare însă, așa cum am văzut și la Orșova, în afara vasului lui SACIRO din săpăturile efectuate în anul 1968 ieșind la iveală și alte fragmente care pot fi atribuite cercului lui COMITIALIS și celui al lui HELENIVS. De asemenea, ceramică produsă la Westerndorf a fost descoperită și la Apulum ca și în alte localități ale Daciei intracarpatice, urmînd a fi publicată cu altă ocazie. Cel puțin în cazul Olteniei romane, Rutkowski consideră Oescus (Gighen) ca fiind un punct de pătrundere al sigilatelor de la Westerndorf, doar pe considerentul, logic, că pe la Oescus, respectiv Celei-Sucidava trecea drumul care venind din Balcani urca pe Olt și ajungea în Transilvania[17]. Fără a putea combate deocamdată în mod direct o atare opinie, cum încearcă, cu oarecare temei Gh. Popilian[18], care observă că de la Oescus nu se cunoaște încă marfă de Westerndorf, putem în orice caz socoti Dierna de pe Dunăre ca unul din punctele pe unde se importau, cel puțin pentru Banatul sudic, mărfuri de la Westerndorf. Importanța localităților dunărene în cuplarea Daciei la marele drum comercial dinspre vest ne apare, în acest context, încă o dată demonstrată.

O altă cale posibilă de difuzare în Dacia a ceramicii sigilate de Westerndorf și evident și a celei din alte centre, poate fi și cea dinspre vest, dinspre Pannonia, pe drumul care începînd la Lugio[19], pe Dunăre, trecea prin țara sarmatică pînă la Partiscum, pe Tisa, de unde urmînd calea Mureșului pătrundea în Dacia pînă la Apulum și Cristești, unde se cunosc sigilate fabricate în oficinele de la Westerndorf. În măsura în care va putea fi identificată asemenea ceramică și în Dacia Porolissensis, poate fi luat în considerație și drumul de la Aquincum la Porolissum[20].

Vasul cu ștampila SACIRO F de la Orșova deschide posibilitatea unei discuții care depășește în importanță aspectul strict comercial pe care-l comportă. Pe lîngă elementele de datare pe care le oferă, el contribuie la relevarea unor noi detalii în privința oficinelor de la Westerndorf, ajutînd la o mai aprofundată înțelegere a mecanismului producției, a raporturilor statornicite între meșterii principali, proprietari de oficine și numeroșii lor colaboratori. În sfîrșit, împreună cu celelalte fragmente scoase cu ocazia săpăturilor de salvare de pe teritoriul Orșovei, el demonstrează pulsul ridicat al vieții economice pe malul stîng al Dunării și în Banatul sudic în general, îndemnînd pe cercetători să aducă noi precizări în legătură cu istoria Diernei romane, despre care, din păcate, doar rezultatele ultimelor săpături mai pot sta mărturie.

DAN ISAC

[17] B. Rutkowski, *op. cit.*, p. 57.
[18] Gh. Popilian, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 188, nota nr. 85.
[19] B. Rutkowski, *op. cit.*, p. 63; L. Balla — I. Toth, *À propos des raports entre la Pannonie et la Dacie*, în *Acta Classica Univ. Scient. Debrecin.*, IV, 1968, p. 76.
[20] L. Balla — I. Toth, *loc. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro

HELENIVS UND SACIRO VON WESTERNDORF BETRACHTUNGEN ÜBER EIN TERRA-SIGILLATA-GEFÄSS AUS ORŞOVA

(Zusammenfassung)

Unter der Terra-Sigillata Bruchstücken die 1968 in Orşova (Kreis Mehedinţi) während der archäologischen Ausgrabungen gefunden wurden, befindet sich auch ein verziertes Gefäss der Form Drag. 37 mit dem Stempel SACIROF (Abbildungen 1, 2). Dieses Gefäss das in der Töpferwerkstatt des HELENIVS in Westerndorf von einem seiner Gehilfen, unter denen sich auch SACIRO befand, — warscheinlich ein „bowl finisher" — hergestellt wurde, bringt uns einige neue Einzelheiten über den Kreis des HELENIVS. Die Verzierung des Gefässes (Eierstab Kiss 5—6; Adler Kiss 48=Ricken T 201; Triton oder Scylla Kiss 22=Ricken M 104; Wegegöttin Kiss 16=Ricken M 31) wurde vom Besitzer der Töpferei, HELENIVS, während er in Rheinzabern arbeitete, gebraucht. Nachdem er eine Zeitlang in der Töpferei des COMITIALIS in Westerndorf tätig war, entfaltete er hier seine eigene Produktion, indem er, u.a. auch den SACIRO mitbeteiligte, der dann Gefässe mit den Verzierungen des HELENIVS herstellte.

Das Gefäss des SACIRO aus Orşova scheint seine vollständigste einstweilen erhaltene Arbeit zu sein, wie dieser uns bekannt ist, laut Kiss wenigstens, nur von einem Stempel auf einem Bruchstück Drag. 37 von Aquincum, das aber nur die Verzierung der Eierstäben behält. SACIRO von Westerndorf ist mit seinem Namensvetter aus Lezoux der die unverzierten Gefässe der Form Drag. 18/31, 32 und 33 herstellte und der in der Zeit des Trajan und der Antonini tätig gewesen ist, nicht identisch.

Der Verfasser stützt sich auf die Studien von H.-J. Kellner, B. Rutkowski und Gh. Popilian und ergänzt das Problem der Warenausfuhren von Westerndorf nach Dazien. Ausser der Bescheinigung dieser Ware in Slăveni und Reşca-Romula (Kreis Olt) und Cristeşti (Kreis Mureş), dringt diese westerndorfer Keramik entlang der Donau, durch das Eingangstor nach Dazien, das römische Dierna, das heutige Orşova. Eine andere Verbreitungsmöglichkeit könnte auch eine aus Pannonien gewesen sein: der Weg Lugio-Partiscum-Micia (Veţel, Kreis Hunedoara) von wo aus diese Ware entlang des Flusses Mureş nach Apulum (Alba-Iulia) und Cristeşti ankam.

Ausser diesen 5 Ortschaften ist die Terra Sigillata von Westerndorf (die noch nicht veröffentlicht ist) auch in anderen interkarpatischen Stellen Daziens festgestellt worden. Sie zeigen uns einen Teil der Handelsbeziehungen des Römischen Daziens mit den anderen Donauprovinzen des Römischen Reiches.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

ATESTĂRI ALE PARCELOR PE TERITORIUL DACIEI ROMANE*

Antichitatea greco-romană a creat ideea destinului implacabil, care îl urmărește pe om de la naștere pînă la moarte, hotărîndu-i dinainte toate evenimentele vieții. Concepția destinului sau a ursitei a luat naștere mai întîi la greci, sub forma unui personaj abstract numit *Moira* (Μοῖρα). Din această noțiune abstractă, mitologia greacă clasică a dezvoltat un adevărat cult, închinat celor trei *Moirai*, triadă feminină a destinului. Socotite drept surori ale Chorelor, cele trei Moire. inseparabile în cadrul trinității, vor purta la început denumirea generică de Κλῶθες („Torcătoare" — Homer), iar ceva mai tîrziu se vor individualiza, primind fiecare cîte un nume și o calitate. Astfel, cele trei *Moirai* se vor numi Clotho (Κλωθώ — „Torcătoarea"), Lachesis (Λάχεσις — „Ursitoarea") și Atropos ("Ατροπος — „Fatalitatea"), semnificînd, în sensul filozofic al vieții, trecutul, prezentul și viitorul[1].

În arta greacă, reprezentările celor trei Moire sînt destul de rare, începînd cu vase pictate și terminînd cu reliefuri. Tipul arhaic le înfățișează sub întruchiparea a trei femei înveșmîntate cu chiton lung, avînd în mînă cîte un toiag și pe cap diademe, așa cum sînt redate, de exemplu, pe „ara Borghese"[2].

În epoca romană, destinul sau *Fatum* avea inițial caracterul unui principiu moral abstract și în același timp nediferențiat. Fiecare om era supus încă de la naștere unui asemenea *Fatum* sau unei *Parca* (de la *parere*, „a zămisli", „a naște"). Mitologia romană, creatoare, după modelul grec, a personajului *Parca*, care asista la naștere, a amplificat credința prin asimilarea altor doi factori de predestinare natală, *Nona* și *Decuma*. Ia ființă și la romani o triadă semnificînd ideea ursitei, a destinului, asemănătoare Moirelor grecești: cele trei *Parcae* sau *tria Fata* și care se vor numi tot Clotho, Lachesis și Atropos.

Reprezentările celor trei *Parcae* în epoca romană sînt destul de rare, deosebirea notabilă față de iconografia grecească constînd din individualizarea celor trei genii care sînt înzestrate fiecare cu atribute specifice. Iconografia Parcelor în epoca romană[3] pare a fi mai puțin legată de un cult propriu-zis și le prezintă, de obicei, împreună, mai ales pe reliefuri. Astfel, pe basoreliefurile foarte asemănătoare între ele, unul pe ghizdul unei fîntîni romane *(puteal)* din Madrid, celă-

---

* Comunicare prezentată, într-o formă mai restrînsă, la Sesiunea științifică de comunicări a Muzeului de Arheologie Constanța (27—29 octombrie 1975).

[1] *RE*, XV, 2, *s.v. Moira*, 2449—2497; *LexMyth*, II, 2, *s.v. Moira*, 3084—3102 și III, 1, *s.v. Parca, Parcae*, 1569 sq.; *DA*, II, *s.v. Fatum*, 1016—1021; *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, V, Roma, 1963, *s.v. Moirai*, p. 143 sq.

[2] *RE*, XV, 2, 3093, fig. 2396. Pentru iconografia grecească a lor vezi *Enciclopedia dell'arte antica* ..., p. 143 sq.

[3] *RE*, XV, 2, 2488—2494; *LexMyth*, II, 2, 3095—3099; *Enciclopedia dell'arte antica* ..., *loc. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro

lalt din castelul Tegel (Berlin)[4] (pl. I/1), Parcele sînt înfăţişate cu atributele lor specifice. Clotho este redată cu fusul şi fuiorul, Lachesis cu sorţii vieţii, iar Atropos este înfăţişată cu globul şi cu un *volumen* pe care sînt însemnate destinele muritorilor.

Deosebit de frecvente sînt reprezentările Ursitoarelor pe sarcofage, fapt datorat rolului funerar pe care îl jucau Parcele în ideologia religioasă romană. Astfel, sarcofagul din Muzeul Pio Clementino (Vatican)[5] sau cel din Muzeul Capitolin (Roma)[6], le asociază cu Mercurius, care conduce sufletele defuncţilor în infern. Un produs al artei romane provinciale din secolul al II-lea e.n., sarcofagul de la Arles (Muzeul Louvre)[7] (pl. IV/1), este edificator în privinţa rolului jucat de Parce în viaţa noului născut, în sensul că Lachesis, cu globul, îi hotărăşte norocul, Clotho îi toarce firul vieţii, iar Atropos îi consemnează destinul în cartea vieţii.

Genii întruchipate de trei tinere femei, al căror rol în viaţa muritorilor se manifestă începînd cu naşterea şi terminînd cu moartea, Parcele sînt înrudite şi cu zeiţa Tyche — Fortuna. Ele contribuie, împreună cu Dioscurii şi cu Mercurius, la trecerea defuncţilor în împărăţia lui Pluto, în momentul în care se rupe firul vieţii,[8] pe care sorocul l-a oprit din derularea lui.

În provincii, credinţa în *Fata* sau *Parcae* a luat o deosebită amploare în ţinuturile locuite de celţi şi germani, în zona renană, Gallia şi Britannia, unde sînt denumite *Matres Parcae* sau *Matronae*, bucurîndu-se de un număr destul de important de inscripţii votive şi reprezentări, mai ales teracote şi reliefuri[9]. În aceste părţi celto-germanice ale Imperiului reprezentările Parcelor sînt contaminate de credinţa în *Matronae* sau *Matres*, divinităţi ale vieţii şi belşugului, avînd o înfăţişare deosebită de cea a Parcelor greco-romane, mai ales în ceea ce priveşte coafura. Cultul Matroanelor de origine celto-germană este atestat prin cîteva inscripţii şi în Dacia romană[10], deosebindu-se de Parcele greco-romane „clasice".

În provinciile dunărene ale imperiului, *tria Fata* sau *Parcae* sînt atestate cu deosebire în inscripţii funerare, uneori această invocare avînd un caracter de compătimire şi de jale. Cea mai mare parte a acestor epigrafe provin din Dalmatia[11]. În Dacia romană, aşa cum se va vedea în continuare, nu se cunosc decît reprezentări ale unei singure membre a triadei — Clotho, care suplineşte astfel rolul întregii trinităţi. Credinţa în Parce în Dacia, ca de altfel şi în celelalte provincii este legată de cultul morţilor, dat fiind caracterul pregnant funerar al acestor divinităţi cu valoare de personificare morală.

Cultele Daciei romane se prezintă într-o mare varietate, indicînd atît caracterul puternic al romanizării, cît şi pe cel al colonizării, care a determinat un veritabil „mozaic" de credinţe, de diferite origini, printre care cele greco-romane

---

[4] *RE*, XV, 2, 3095, fig. 2; *JÖAI*, VI, 1903, p. 99, fig. 48.
[5] *RE*, XV, 2, 3096, fig. 3.
[6] *RE*, XV, 2, 3096, fig. 4.
[7] Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des romains*, Paris, 1966, pl. IV/1.
[8] *RE*, XV, 2, 2485—2488
[9] E. Krüger, *Matres Parcae im Treverergebiet*, în *Schumacher — Festschrift*, Mainz, 1930, p. 249—253; G. Bordenache, în *StCl*, XI, 1969, p. 96 sqq. şi nota nr. 3, cu bibliografie recentă.
[10] M. Macrea, *Cultele germanice în Dacia*, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 243—256; Idem, *Viaţa în Dacia romană*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1969, p. 377.
[11] *Dalmatia:* CIL, III, 2083, 2183, 3146, 8385, 8847, 9106, 9259, 9623 etc.; *Pannonia:* 4443, 10.907, 11.156, 11.229, 13.455; *Noricum:* 11.821; *Raetia:* 5715; *Moesia:* 13.718.

https://biblioteca-digitala.ro

ocupă locul principal. Destul de rare în Imperiu, atestările credinţei în *Fata* sau *Parcae* în Dacia romană se rezumă, după cunoştinţele noastre, deocamdată, la trei monumente, două reprezentări şi o epigrafă. Prilejul de a face cîteva consideraţii asupra acestui aspect particular al religiilor din Dacia romană, ne este oferit de un interesant vas antropomorf descoperit la Cluj-Napoca încă în secolul trecut şi rămas inedit. Acesta, interpretat ca atare, se adaugă celorlaltor dovezi ale invocării Ursitoarelor în epoca romană pe teritoriul Daciei, adică ediculei funerare de la Potaissa şi epitafului de la Gherla.

Remarcăm de la început că se pot constata trei deosebiri esenţiale între reprezentările Parcelor din Dacia romană şi tipul grecesc, arhaic, prezent pe teritoriul României, în Dobrogea elenistică, sub forma unei edicule votive[12]. Primele două deosebiri faţă de tipul arhaic vizează modul de reprezentare. Este vorba, în ambele situaţii din Dacia romană, de o singură *Parca*, şi anume de Clotho, spre deosebire de redarea triadei pe monumentul histrian şi pe cele greceşti în general. Pe de altă parte, în reprezentările dacice provinciale apar şi atributele lui Clotho, adică fusul şi fuiorul. Cel de-al treilea aspect deosebit îl constituie destinaţia reprezentărilor din Dacia romană. În timp ce edicula de la Histria are un caracter votiv, monumentele care o înfăţişează pe Clotho în Dacia au un evident caracter funerar, unul din ele fiind de fapt o piatră sepulcrală. Inscripţia de la Gherla are menirea de a întregi caracterul funerar al Parcelor din Dacia romană.

1. *Vas antropomorf* (pl. II/1, 2; pl. III/1, 2) descoperit la Cluj-Napoca şi păstrat în Muzeul de Istorie al Transilvaniei[13]. Vasul, confecţionat dintr-o pastă

---

[12] Pe teritoriul ţării noastre, credinţa în *Moirai* apare în epoca elenistică la Histria, fiind documentată de o *aedicula* votivă cu inscripţie, descoperită în templul Afroditei şi datînd din sec. III î.e.n. Această unică reprezentare histriană se înscrie în tipul iconografic clasic al Moirelor, în cadrul căruia triada încă nu este înzestrată cu atributele specifice, apărute în epoca romană. Vezi G. Bordenache, în *StCl*, IX, 1967, p. 147—149, fig. 4; Idem, în *StCl*, XI, 1969, p. 95—100, fig. 1; Idem, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, Bucureşti, 1969, p. 38 sq., nr. 60 pl. XXVII.

[13] Î = 21 cm; inv. 4127, cu indicaţia, din registrul anterior anului 1899: „Egy emberalakot ábrázoló korsószerű edény töredéke (Teteje és alja hiányzik)". A fost descoperit în secolul trecut, împreună cu alte materiale ceramice şi osteologice, cu menţiunea că provine din grădina „Asociaţiei agronomice regnicolare" („Országos gazdasági egylet kertje"). Dintre celelalte materiale care însoţesc vasul antropomorf, am putut identifica pe baza vechilor numere de inventar cea mai mare parte a pieselor şi anume: un ulcior cu trei torţi (pl. IV/3), avînd la baza fiecăreia, respectiv deasupra buzei cîte un inel; confecţionat dintr-o pastă fină cărămizie şi acoperit cu un strat de firnis maroniu (Î = 25 cm, inv. 4126); un vas mic din pastă fină de culoare roşie-cărămizie, acoperit cu firnis roşu, avînd spartă partea superioară (inv. 4120); un fragment dintr-un arc de vertebră dorsală umană (determinare dr. H. Roth, şef de lucrări la catedra de anatomie umană a I.M.F. Cluj-Napoca; inv. 4122). Conform registrului de inventar, împreună cu acest fragment de os s-au mai descoperit alte trei oase (inv. 4121, 4123 şi 4124) („Egy hasas korsócska alja és szája, benne négy csonttöredék"), toate plasate într-un vas spart (inv. 4120 a), obiect pe care nu l-am putut depista, ca şi un alt fragment ceramic cu inv. 4125.

Locul de descoperire, grădina „Societăţii agronomice regnicolare" se afla, după cunoştinţele noastre, undeva în partea de sud a oraşului roman, în afara zidurilor, între străzile Gheorgheni şi V. Babeş, adică într-o zonă a cimitirelor oraşului, aşa cum o atestă descoperirile de morminte şi de monumente funerare, inclusiv sarcofage, de pe străzile Plugarilor, A. Iancu, în zona Pieţii Păcii şi a vechii grădini botanice de la începutul străzii Clinicilor (vezi I. Mitrofan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 208; *Istoria Clujului*, 1974, p. 38). Fragmentul de os uman şi caracterul vasului antropomorf constituie indicii sigure privind provenienţa dintr-un mormînt (sau din morminte) a acestor obiecte, chiar dacă nu sîntem încă în stare să precizăm relaţia exactă cu celelalte descoperiri din zonă.

https://biblioteca-digitala.ro

foarte fină, galben-cărămizie şi acoperit cu un strat de firnis roşu, vizibil încă pe unele porţiuni, este spart la partea superioară, lipsindu-i în acelaşi timp toarta, precum şi fundul. El a fost realizat prin turnare în tipar, din două părţi sudate pe axa longitudinală, fapt pentru care prezintă o uşoară asimetrie. Vase antropomorfe cu înfăţişarea unor personaje feminine, ca piesa de la Napoca, sînt destul de rare, putînd aminti cu această ocazie un vas de o formă asemănătoare de pe Rin[14] şi mai ales alte două exemplare, de la Vindobona (Viena)[15], avînd forma unor femei îmbrăcate în costum noric.

Vasul de la Napoca redă corpul unei femei, învesmîntată cu o tunică cu mîneci pînă la cot şi cu decolteu rotunjit. Faldurile îmbrăcăminţii sînt realizate schematic, delimitîndu-se de partea bombată a vasului, care este lisă, prin trei benzi paralele care pot să sugereze o cingătoare. În faţă, poate jucînd rolul unui element vestimentar, sînt reprezentanţi doi franjuri avînd la capete cîte un ciucure în forma frunzelor de iederă[16]. Ca elemente de podoabă, personajul poartă cîte o brăţară la ambele mîini, iar la gît un colier. Pe fiecare umăr se distinge cîte o fibulă mare, de un tip mai greu de precizat, cu piciorul perfect vizibil şi în partea din spate a vasului, neornamentată, cu excepţia benzii circulare (pl. III/2). Vasul avea o singură toartă mică, care pornea din regiunea capului, azi lipsă, şi se închidea în cea a umerilor (pl. III/1).

Personajul ţine în mîna stîngă un fuior, de la care porneşte, în diagonală, un fir spre fusul aflat în mîna dreaptă, acesta din urmă fiind redat, datorită calităţii tiparului, destul de grosier. Cele două obiecte fac posibilă identificarea, cu foarte multă probabilitate, a figurii cu una din cele trei *Parcae*, anume cu Clotho, înfăţişată în epoca romană cu ustensilele de tors firul vieţii.

Vasul de la Napoca îşi găseşte o excelentă analogie, singura de fapt, într-o piesă ceramică descoperită într-un cimitir roman tîrziu din Pannonia, la Győr (Arrabona) şi păstrată în Muzeul „Xántus János" din localitate[17]. Vasul cu înfăţişarea lui Clotho de la Győr (pl. IV/2) provine dintr-un cimitir de secolul IV, datat cu ajutorul monedelor în intervalul de timp de la 300 la 370. Diferenţele între cele două piese, în afară de cea strict cronologică, rezidă şi din faptul că vasul de la Győr face parte din categoria ceramicii glazurate pannonice, de proveniență locală, precum şi din tehnica de confecţionare, în sensul că acesta este realizat după procedeul clasic, elementele anatomice, podoabele şi atributele fiind aplicate în tehnica barbotinei. Piesa din Pannonia o prezintă pe Clotho îmbrăcată cu aceeaşi tunică cu mîneci scurte, avînd însă cîte două brăţări pe ambele mîini, perechea de fibule mari pe umeri şi un colan ornamentat la gît, podoabe prezente şi la exemplarul din Dacia. Capul Parcei, care se păstrează, este încununat cu o diademă cu o rozetă la mijloc. În mîna dreaptă are un pahar, iar în cea stîngă fuiorul şi fusul, lipite unul de altul.

---

[14] E. Gose, *Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland, Beiheft 1 der Bonner Jahrbücher*, 1950, nr. 272.

[15] A. Neumann, *Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens*, Wien-Köln-Graz, 1972, p. 37, fig. 25, 26.

[16] Un *cingulum* asemănător la o statuie din piatră, înfăţişînd-o pe Iuno Regina (Chesters) — J. M. C. Toynbee, *Art in Britain under the Romans*, Oxford, 1964, pl. XXIII.

[17] B. Thomas Edith, *Römaikori mázas agyag díszedények a győri múzeumban*, în *Arrabona*, 3, 1961, p. 26—29, nr. 4, fig. 8; *A győri Xántus János Múzeum kiállítási vezetője*, Győr, 1967, p. 34, fig. 7.

https://biblioteca-digitala.ro

Vasul de la Győr, aducînd din punct de vedere al detaliilor anatomice şi al execuţiei generale cu cele două ulcioare înfăţişînd femei norice, de la Vindobona (v. *supra* nota 15), are incizată pe suprafaţa sa, înainte de ardere, inscripţia latină IENVARIE PIE ZESES. Aceasta reprezintă o formulă de salut caracteristică epocii constantiniene şi mai tîrzii. Numele personajului, la vocativ, urmat de formula „pie zeses", traductibilă prin „să fii mulţumit, Ienuarie" sau prin „numai bine, Ienuarie"[18], reprezintă o inscripţie-urare cu un caracter laic, obişnuită pe diferite vase sau podoabe din epoca romană tîrzie. O analogie apropiată nouă, ca esenţă doar, o constituie cunoscuta inscripţie QVARTINE VIVAS de pe arcul de fibulă transformat în inel, de la Micia şi datînd din aceeaşi epocă (CIL, III, 6288).

În legătură cu provenienţa vasului de la Napoca, un unicat în felul său, cel puţin în Dacia romană, datorită calităţii pastei şi a manierei superioare de execuţie, ar putea fi considerat un import. Această ipoteză, în condiţiile în care despre producţia ceramică din Dacia romană nu se cunosc prea multe lucruri la ora actuală, nu este aprioric acceptabilă doar datorită caracterului „special" al vasului, chiar în raport cu toate formele ceramice produse în Dacia. Facem această afirmaţie, bazîndu-ne pe existenţa chiar la Napoca a unor dovezi certe de confecţionare a unor categorii ceramice cu ajutorul tiparelor. Astfel, de pe teritoriul oraşului provin mai multe tipare de lucerne[19], precum şi două tipare rotunde pentru confecţionarea medalioanelor aplicate pe pereţii unor vase cu destinaţie specială, piese considerate greşit a fi slujit la ornamentarea unor prăjituri[20]. Dat fiind faptul că atît în Napoca cît şi în alte localităţi ale Daciei se cunosc o serie de tipare, mai ales pentru confecţionarea teracotelor, se poate afirma probabilitatea provenienţei vasului în discuţie chiar din acest oraş roman sau din oricare alt centru ceramic provincial. Acest fapt pare cu atît mai probabil, cu cît dispunem astăzi de date mai detaliate şi mai numeroase care ne oferă posibilitatea să privim într-o altă lumină valenţele provinciei Dacia în producerea unor categorii de ceramică de lux, cum este de exemplu *terra sigillata*. O dovedesc o serie de tipare pentru producerea de imitaţii, descoperite la Apulum[21], Romula[22], Potaissa (inedit), Porolissum (inedit) etc.

2. *Perete de ediculă funerară* (pl. V/1), descoperit la Potaissa (Turda) şi ornamentat pe ambele feţe. Pe una din laturi este înfăţişată o femeie, învesmîntată cu chiton lung şi deasupra o mantie mai scurtă, bustul şi capul lipsind datorită fragmentării piesei. În mîna dreaptă personajul are un fus spre care porneşte firul de la fuiorul ţinut desigur în mîna stîngă. În faţa personajului apare un copil nud, care priveşte spre femeie, întinzînd spre aceasta mîinile într-un gest căruia cu greu i s-ar putea găsi altă semnificaţie decît cea de rugă. Pe cealaltă faţă a monumentului sînt reprezentate figurile în picioare a doi defuncţi, bărbat şi femeie, poate (?) părinţii copilului. Probabilitatea reprezentării pe peretele de

[18] B. Thomas Edith, *op. cit.*, p. 28.
[19] V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane*, Piteşti, 1929, pl. VI/5. Alte cîteva tipare, păstrate în MuzIst Trans, sînt inedite.
[20] Idem, *op. cit.*, pl. V/1, 2.
[21] Idem, *op. cit.*, pl. II/1.
[22] Gh. Popilian, în *Dacia*, N.S., XVI, 1972, p. 147, fig. 1—2.

https://biblioteca-digitala.ro

aedicula de la Potaissa a unei Parce a fost semnalată deja[23], fără însă a o identifica cu Clotho.

Față de o atare interpretare s-ar putea obiecta faptul că ustensilele de tors ar indica ocupația defunctei. Pe o stelă funerară de la Intercisa (Dunaújváros) este înfățișat, deasupra inscripției, bustul unei femei îmbrăcată în costum noric, avînd pe umeri cele două fibule mari, de tip norico-pannonic și ținînd în mîini un fus și un fuior[24]. Faptul că avem de-a face cu un portret al defunctei corespunde, s-ar părea, uzanțelor; nouă însă nu ni se pare deloc imposibilă ipoteza potrivit căreia cele două obiecte (despre care totuși nu avem certitudinea că reprezintă un indiciu privind ocupația defunctei) pot simboliza în mîinile defunctei „portretizate" tocmai ideea precarității vieții.

Oricum, asocierea femeii cu fusul de pe peretele de ediculă de la Potaissa cu copilul, certifică, și după opinia noastră, semnificația legată de Parce a scenei[25]. Copii reprezentați pe reliefuri cu o semnificație funerară și mai complexă, în cadrul cărora sînt prezente și Parcele, apar mai ales pe sarcofage, ca de exemplu pe monumentul păstrat la Galeriile Uffizi (Florența)[26] (pl. I/2), pe un altul, din vila Doria Pamphili (Roma)[27], ca și pe sarcofagul, amintit deja, de la Arles[28] (pl. IV/1). Asocierea scenelor cu copii, reprezentați totdeauna nuzi, cu Parcele, constituie o transpunere artistică a vechilor credințe în participarea Moirelor la momentul nașterii, cînd ele determină soarta noului născut[29]. În fine, piesa de la Potaissa rămîne, după cunoștințele noastre, singura reprezentare a destinului pe un perete de *aedicula*, demonstrînd felul în care o veche credință greco-romană își găsește ecou în arta provincială de la periferia Imperiului roman.

3. *Inscripție funerară* (pl. V/2), descoperită la Gherla[30], păstrată în Muzeul de istorie al Transilvaniei (inv. IN. 2669). Tabloul credinței în Parce este întregit astfel de o singură inscripție, care le pomenește sub denumirea de *Fata*. Epigrafa, a cărei parte dreaptă lipsește, dăunînd înțelesului ei deplin, se poate citi astfel: Ael · Ingenua · e ... / inis · Iris · hic · iac[et] ... / Sub · terra · mis[era ?]... / Alita · es · in · ann[is] ... / Plus · Fata · veta[runt] ... / Iam · nulla · est · .../ Parentes · mater · ... (lectura I. I. Russu). Inscripția nu a mai fost, se pare, interpretată ca atare, ea constituind încă o dovadă a felului în care provincialii din Dacia romană au înțeles acțiunea forțelor destinului. În rîndul nr. 5, expresia „plus Fata veta[runt]" exprimă acțiunea neîndurătoare care se opune prelungirii vieții aceleia care a fost Aelia Ingenua. Dacă acceptăm acest sens, epitaful se înscrie în rîndul inscripțiilor care pomenesc Parcele sau *Fata*, cunoscute la Roma

[23] Publicată de I. I. Russu — Z. Milea, în *ProblMuz*, 1964, p. 29—31, nr. 18, fig. 18 a—b; republicată de M. Jude — C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, 1972, p. 12 sq., nr. 14, pl. VIII/1—2 și de către O. Floca — W. Wolski, în *BMI*, XLII, 3, 1973, p. 17, nr. 41, fig. 54—55, p. 37, în aceste din urmă cazuri avansîndu-se ipoteza că ar putea reprezenta o Moiră sau Parcă.

[24] A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923, p. 82, sq., nr. 181, fig. 90; cf. O. Floca — W. Wolski, *loc. cit.*

[25] O. Floca — W. Wolski, *loc. cit.*

[26] *Enciclopedia dell'arte antica ...*, p. 143, fig. 181.

[27] Fr. Cumont, *op. cit.*, pl. XXXVII/1.

[28] Idem, *op. cit.*, pl. IV/1.

[29] *RE*, XV, 2, 2485 sq.; *DA*, II, 2, 1020.

[30] A. Kerényi, *A dáciai személynevek*, Budapest, 1941, nr. 2274; I. I. Russu, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 269, nr. 1 (fără fotografie sau desen, cu corectări ale lecturii lui Kerényi).

https://biblioteca-digitala.ro

și în provinciile Imperiului[31]. Majoritatea acestora sînt inscripții funerare, în care Parcele primesc epitete adecvate acțiunii lor, de felul „crudeles Parcae"[32], mai puține fiind epigrafele cu caracter votiv[33].

Cele trei atestări ale Parcelor probează existența și pe teritoriul provinciei dacice a acestei credințe greco-romane, general răspîndite în Imperiu. Se completează astfel, cu un aspect nerelevat pînă acum în lucrările asupra vieții spirituale din provincia traiană, „mozaicul" de obiceiuri și credințe practicate aici.

Două concluzii credem că se desprind în urma prezentării materialului discutat: pe de o parte, dat fiind caracterul funerar al pieselor analizate, se accentuează ideea, avansată mai sus, că în această epocă, Parcele reprezintă, de cele mai multe ori, mai degrabă simboluri funerare decît subiectul unui cult în sine; pe de altă parte, apare o posibilă „extindere" a atribuțiilor uneia dintre Parce — Clotho, care, substituindu-se celorlaltor două, ajunge să fie singura reprezentată figurativ.

Într-adevăr, Edit B. Thomas neagă caracterul funerar al vasului de la Györ, pe motivul naturii inscripției, respectiv datorită faptului că Clotho ar fi „Parca vieții"[34]. După cercetătoarea maghiară, acest vas ar putea fi un dar de nuntă al lui Ienuarius, care ulterior a fost înhumat împreună cu el[35]. Această din urmă ipoteză este probabilă, avînd în vedere faptul că Parcele se manifestă în toate momentele vieții omului, de la naștere și pînă la moarte. După opinia noastră însă, în epoca romană tîrzie și poate chiar în secolele II și III, concepția în rolul bine precizat al fiecărei Parce în parte pare să se fi pierdut întrucîtva, de vreme ce în Dacia și în Pannonia întîlnim doar reprezentări ale unei singure Ursitoare, aceasta fiind, în toate cele trei cazuri, Clotho. Parca Clotho este redată pe edicula de la Potaissa, piesă funerară prin excelență, după cum vasul de la Napoca provine cu siguranță dintr-un cimitir, într-un mediu asemănător descoperindu-se și exemplarul de la Györ. Și poate nu tocmai întîmplător, defuncta de pe stela de la Intercisa, mai sus amintită, ține în mînă tot atributele lui Clotho.

Faptul că în epoca romană rolul lui Clotho pare a se generaliza, asumîndu-și atribuțiile întregii triade, reiese cu claritate din cîteva inscripții care atestă faptul că Parca Clotho este considerată acum nu numai ca torcătoare, ci și ca aceea care rupe firul vieții. O epigrafă din Roma, datată în anul 120 e.n. vine în sprijinul afirmației noastre, întrucît ea precizează că deși „invidit Lachesis", totuși „Clotho me saeva necavit"[36]. O altă inscripție este de asemenea revelatoare atunci cînd afirmă „... rapuit nimis invida Clotho"[37]. Astfel se poate înțelege mai bine gestul de implorare al copilului de pe peretele de ediculă de la Potaissa, prin care Clotho este conjurată să-i hotărască o soartă favorabilă și să-i depene, încet, un fir al vieții cît mai lung.

În acest context, rolul funerar al lui Clotho este perfect explicabil, atributele sale specifice devenind în concepția romană provincială simbolurile morții.

---

[31] Fr. Buecheler, *Carmina latina epigraphica*, Lipsiae, 1895, nr. 101, 102, 464, 537, 1122, 1206, 1768 etc.; *RE*, XV, 2, 2478—2479.
[32] Fr. Buecheler, *op. cit.*, nr. 120.
[33] G. Alföldy, în *Germania*, 42, 1964, p. 55, fig. 1, de exemplu.
[34] B. Thomas Edith, *op. cit.*, p. 29.
[35] Idem, *ibidem*.
[36] CIL, VI, 7578 (rîndul 11).
[37] Fr. Buecheler, *op. cit.*, nr. 1169 (rîndul 7).

https://biblioteca-digitala.ro

De altfel, Parca reprezentată pe vasul de la Györ are în mînă și un pahar, cunoscut simbol funerar, ceea ce susține afirmația noastră.

Monumentele atestînd-o pe Clotho, descoperite în Dacia și în Pannonia, sînt o dovadă vie a diversității vieții religioase în cele două provincii; în cazul Pannoniei, vasul de la Györ fiind semnificativ pentru persistența, în epoca romană tîrzie (sec. IV) a unei vechi credințe păgîne, greco-romane. Interesul stîrnit de aceste produse ale spiritualității romane provinciale, este cu atît mai deosebit, cu cît atestările Parcelor sînt relativ rare, începînd chiar cu perioada cînd a luat naștere această credință, epoca Greciei arhaice și clasice.

DAN ISAC — MIHAI BĂRBULESCU

DES ATTESTATIONS DES *PARCAE* DANS LE TERRITOIRE DE LA DACIE ROMAINE

(Résumé)

L'étude présente un aspect inédit de la vie spirituelle de la Dacie romaine — la croyance dans le destin — *Fatum*, et dans ses personifications — *Parcae*, en s'appuyant sur trois attestations: deux représentations figurées et une inscription.

1. Cruche anthropomorphe en argile, découverte à *Napoca* (Cluj-Napoca, dép. de Cluj) (pl. II—III). Représente Clotho, une des trois Parques, avec les attributs lui spécifiques: le fuseau et la quenouille. La cruche a appartenu à un sépulcre. Une bonne analogie nous est offert par un autre vase avec la représentation de la même *Parca*, découvert dans le cimetière romain de Györ (*Arrabona* — Pannonia) (pl. IV/2).

2. Fragment d'une *aedicula* funéraire, de *Potaissa*. (Turda, dép. de Cluj) (pl. V/1). Représente Clotho avec les mêmes attributs; devant-elle se trouve un enfant nu, dans une attitude d'imploration.

3. Inscription funéraire découverte à Gherla (dép. de Cluj) (pl. V/2). Ce qui est significatif c'est l'expression contenue dans la cinquièmme rangé de l'inscription: „Plus Fata vetarunt...".

D'après l'analyse du matériel épigraphique et figuratif de la Dacie et aussi d'après quelques inscriptions des autres provinces de l'Empire, on peut établir des aspects particuliers de cette croyance en Dacie et généralement dans l'Empire du II-ème et III-ème siècles. Clotho s'empare maintenant des attributions des autres Parques: elle file toujours la trame de la vie des mortels, mais elle coupe aussi ce fil. C'est pour cela que dans les représentations figuratives de la Dacie et de la Pannonie, elle fait son apparition toute seule, et pas sous la forme de la triade — *Tria Fata*. On souligne aussi le caractère funéraire de Clotho: ses représentations signifient plutôt un symbole funéraire que le sujet d'un culte proprement-dit.

https://biblioteca-digitala.ro

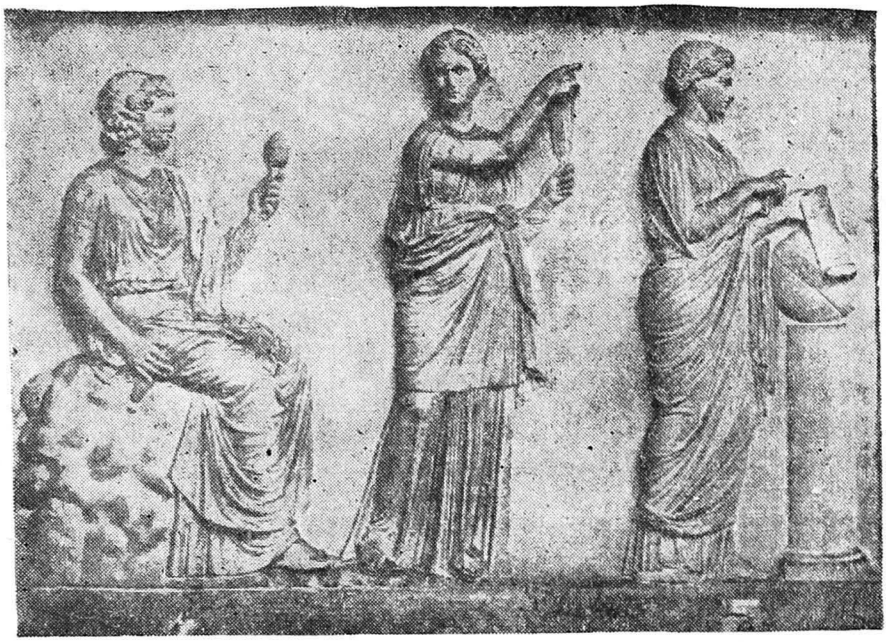

1

2

Pl. I — 1, Relieful cu Moire de la Tegel; 2, Sarcofagul de la Uffizi.

https://biblioteca-digitala.ro

1

2

Pl. II — 1, 2, Vas de la Napoca cu înfățișarea lui Clotho.

https://biblioteca-digitala.ro

1

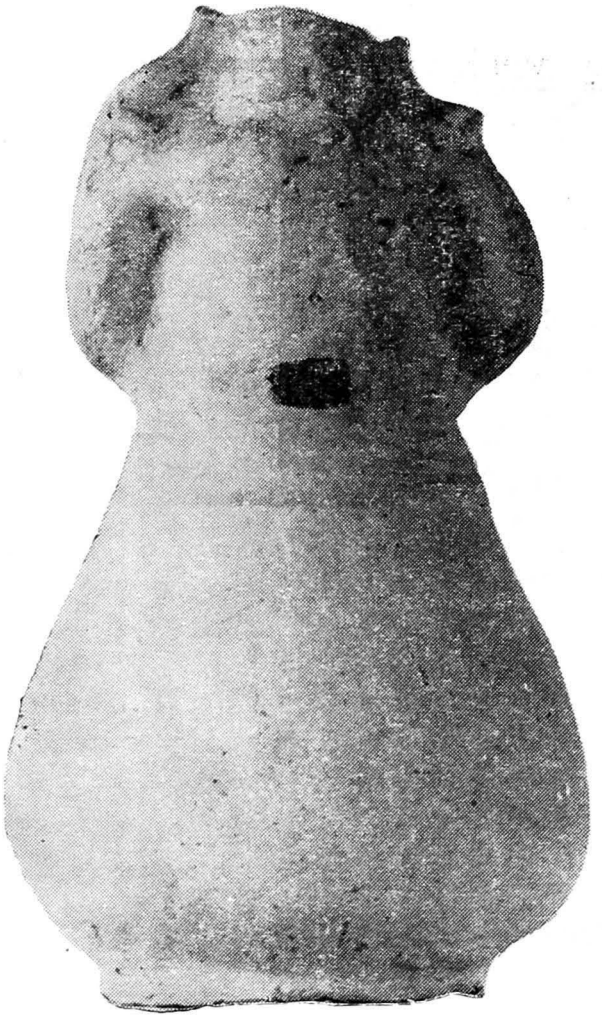

2

Pl. III — 1, 2, Acelaşi vas (profil şi spate).

https://biblioteca-digitala.ro

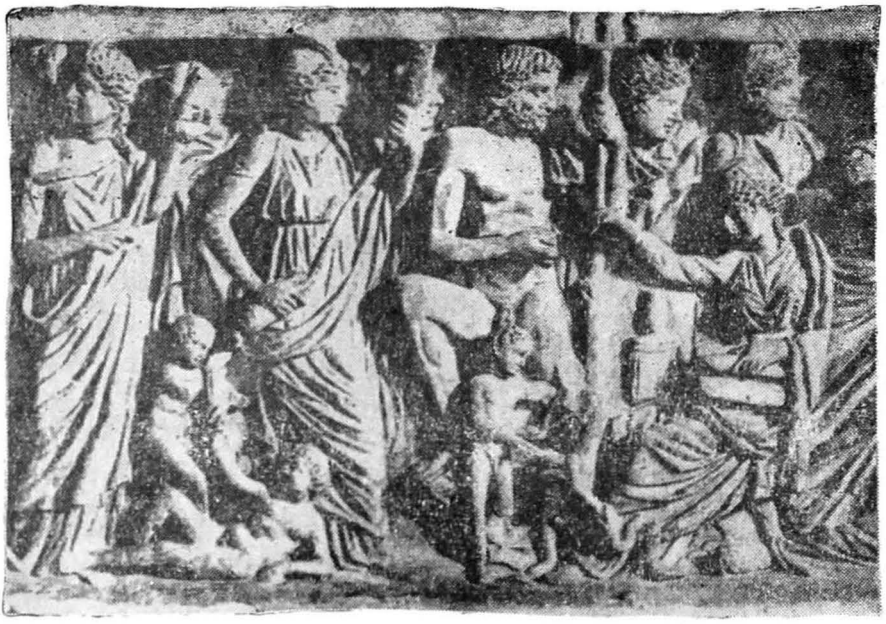

1

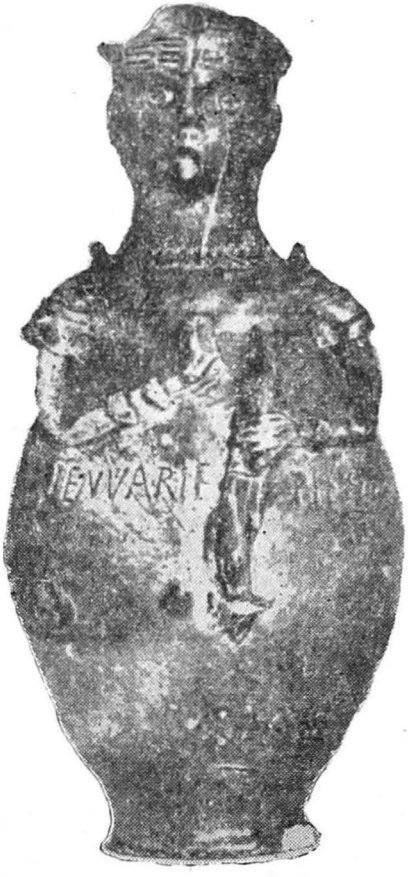

2

3

Pl. IV — 1, Sarcofagul de la Arles; 2, Vas de la Arrabona (Győr) cu înfățișarea lui Clotho; 3, Ulcior cu trei torți de la Napoca.

https://biblioteca-digitala.ro

1

2

Pl. V — 1, Perete de edicuă de la Potaissa; 2, Inscripția de la Gherla.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

CONTRIBUȚII ÎN LEGĂTURĂ CU OFFICINA ȘI PRODUSELE TEGULARE ALE LEGIUNII XIII GEMINA LA APULUM

Începuturile vieții romane la Apulum sînt strîns legate de prezența pe teritoriul acestui important centru urban al Daciei[1] a uneia dintre unitățile militare participante la eforturile Imperiului roman de cucerire a spațiului nord-dunărean, legiunea XIII Gemina care, după încheierea ostilităților militare și înglobarea în Imperiu a Daciei, s-a instalat aici, contribuind, pentru mai bine de un secol și jumătate, la cele mai însemnate evenimente militare din istoria Daciei și, implicit, a orașului garnizoană Apulum.

Castrul legiunii XIII Gemina de la Apulum, construit în piatră și ocupînd o suprafață de circa 32 ha, se ridica pe un platou natural ce oferea o bună posibilitate de supraveghere a zonelor din jur. În apropierea lui s-au dezvoltat ulterior cele două așezări urbane — Colonia Aurelia Apulensis și Colonia Nova Apulensis — a căror istorie este din ce în ce mai bine cunoscută[2]. Distrugerile pricinuite de construirea, în epoca feudală, a mai multor cetăți au făcut aproape imposibilă cercetarea sistematică a taberei legiunii menționate, încît singurele indicii în legătură cu activitatea legiunii la Apulum sînt oferite de materialul epigrafic și de o impresionantă cantitate de produse tegulare cu ștampila unității.

În cele ce urmează vom încerca să ilustrăm unul din multiplele aspecte ridicate de staționarea la Apulum a legiunii XIII Gemina și anume cel legat de activitatea officinei sale, a atelierelor de cărămidărie, unde detașamente speciale de soldați au fabricat cărămizi, țigle, precum și alte materiale de construcție, intens utilizate și răspîndite pe teritoriul Daciei romane. De la început, ținem să subliniem că cercetările arheologice și descoperirile întîmplătoare de pe raza municipiului Alba Iulia nu au permis, cel puțin pînă acum, sesizarea unor cuptoare de ars materiale tegulare[3]. Aceeași constatare rămîne valabilă și în ceea ce privește majoritatea localităților din Dacia în care au staționat, de asemenea, unități militare. Cu toată această lipsă, avînd în vedere varietatea și bogăția produselor tegulare cu ștampila unor legiuni, trupe speciale (pedites, equites) sau unități auxiliare și, ținînd seama de unele analogii din alte provincii romane, putem afirma că și pe teritoriul Daciei au existat și funcționat cărămidării militare, cu o susținută muncă în acest domeniu. Am putea aminti, în această ordine de idei, în afara officinei de la Apulum, cărămidăriile militare de la

---

[1] În legătură cu istoricul orașului Apulum a se vedea bibliografia selectivă din *TIR*, L. 34, Budapest, 1968, s. v. *Apulum*.

[2] Al. Popa, Al. Aldea, *Colonia Aurelia Apulensis Chrysopolis*, în *Apulum*, X, 1972, p. 209—220, bibliografia de la nota 1.

[3] Pînă în prezent la Apulum au apărut doar cuptoare pentru ars vase.

https://biblioteca-digitala.ro

Potaissa, Porolissum, Dierna[4] ş.a. Cu timpul, din castre producţia de materiale tegulare a trecut şi în mediul civil, încît multe din cărămizile, ţiglele şi o mare varietate de produse ceramice, descoperite în centre cum au fost: Ulpia Traiana, Apulum, Napoca, Micia etc., erau executate în atelierele unor particulari[5].

Pînă în prezent pe teritoriul Daciei se cunosc cu siguranţă doar trei cuptoare pentru materiale de construcţie — cărămizi, ţigle, elemente de mozaic — de la Ulpia Traiana, Micia (în cadrul unui grup de 5 cuptoare, unul pentru cărămizi şi ţigle) şi Orheiul Bistriţei[6]. Cuptoarele, cu excepţia ultimului, ce prezintă unele particularităţi (formă de potcoavă, lucrat din piatră), aparţin tipului clasic de cuptor, răspîndit în întreaga lume romană: sînt din cărămidă, au o formă paralelipipedică şi două părţi componente (praefurnium şi camera de ars obiectele). Dimensiunile relativ mari şi o oarecare masivitate, în comparaţie cu cuptoarele pentru vase, sugerează destinaţia lor. Din punct de vedere al apartenenţei, cuptoarele de la Ulpia şi Micia au aparţinut unor producători particulari, în vreme ce descoperirea de la Orheiul Bistriţei a fost interpretată ca fiind de natură militară, a cohortei I Hispanorum, ce staţiona aici[7].

Pornind de la aceste cîteva exemple, am putea presupune că şi la Apulum au fiinţat cuptoare identice, funcţionînd undeva în apropierea rîului Mureş, în locuri unde exista argilă, materie primă utilizată în fabricarea produselor tegulare.

Majoritatea cărămizilor şi ţiglelor de la Apulum au apărut în zona castrului, a thermelor şi în substrucţiile mai multor clădiri romane. Numărul acestor produse este în continuă creştere, deoarece cu ocazia deselor lucrări cu caracter edilitar apar fie întregi, fie fragmentare, ţigle şi cărămizi, dintre care cea mai mare parte păstrează ştampila legiunii XIII Gemina. Un singur exemplu ni se pare edificator: în toamna anului 1969, cu ocazia săpării unor şanţuri, la unul din obiectivele industriale din municipiul Alba Iulia, au fost găsite peste 70 de cărămizi de formă dreptunghiulară şi pătrată, cu insemnele unităţii.

O altă problemă care îşi aşteaptă rezolvarea este aceea legată de modul organizării cărămidăriei militare de la Apulum. Cu mulţi ani în urmă, ocupîndu-se succint de cărămidăriile din Dacia, profesorul M. Macrea[8] prezenta o cărămidă descoperită în thermele de la Drobeta, cu următoarea inscripţie: „... Aurelius Mercurius milis cohortis Primae Saggitariorum in figlinis magister...". Comentînd expresia *„in figlinis magister"*, autorul conchide că termenul reprezintă o funcţie tehnică, îndeplinită de unul din numeroşii *„principales"* ai unităţilor militare romane. Cu rezerva cuvenită, ne gîndim (specificăm: este doar o simplă ipoteză) că acelaşi grad, am spune tehnic, conducea munca atelierelor de cărămizi şi ţigle de la Apulum, avînd în subordine detaşamente

[4] V. Christescu, *Viaţa economică în Dacia romană*, Piteşti, 1929, p. 74—76; M. Macrea, *Note au sujet des briqueterie en Dacie*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 275—280; Şt. Ferenczi, L. Mărghitan, Oct. Floca, *Micia, grupul de cuptoare romane pentru ars ceramică*, Deva, 1970; D. Benea, *Officina militară de la Dierna*, lucrare în manuscris. Mulţumim autoarei pentru permisiunea de a fi consultat manuscrisul.

[5] V. Christescu, *op. cit.*, p. 74—76.

[6] Oct. Floca, *Der römische Zigellofen von Sarmizegetusa*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 431—440; D. Protase, Şt. Dănilă, *Un cuptor de ars cărămizi la Orheiul Bistriţei*, în *Apulum*, V, 1965, p. 557—561; L. Mărghitan, *Un cuptor de ars obiecte ceramice recent descoperit la Micia*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 531—535.

[7] D. Protase, Şt. Dănilă, *op. cit.*, p. 561.

[8] M. Macrea, *op. cit.*, p. 279—280.

https://biblioteca-digitala.ro

specializate în fabricarea produselor tegulare. Astfel văzute lucrurile, apare ca explicabilă frecvența unui număr de peste 50 antroponime, întîlnite pe acest material de construcție. Ceea ce este și mai interesant constă în aceea că dintre toate unitățile militare cantonate în Dacia, numai produsele officinei militare apulense au imprimate pe materialele sale antroponimul șefului de atelier, dovedind pe lîngă o organizare specifică, un înalt grad de dezvoltare a atelierelor cărămidăriei unității de la Apulum[9]. Analiza inscripțiilor produselor tegulare oferă, în continuare, cîteva date despre maniera de lucru. Multe din cărămizile și țiglele legiunii XIII Gemina au imprimate, cu ajutorul unor tipare, aplicate direct sau invers (retrograd) ștampila unității și antroponimul șefului de atelier. În funcție de ștampilă, tegulele apulense se împart în trei variante. Prima și, credem, cea mai simplă consta în imprimarea într-un singur rînd a numelui unității (LEG XIII GEM; LĒG XIII GE; LEG XIII G) urmată, uneori, de un antroponim plasat în același rînd (LEG XIII GE HERA; LEG XIII G ANT etc.). Pe o altă categorie de tegule tiparul cuprinde două rînduri: abrevierea unității și, sub ea, antroponimul. Cele mai răspîndite nume de cărămidari militari la Apulum, în cazul că s-ar întocmi o asemenea statistică, par să fie: AVR. GAIVS (cca. 50), AVR. ENTHIMIVS (48), AVR. MENANDER (38), LVCRETIVS AQUILA (38), AVR. CONON și AELIVS VALENS (36), VLP. FRONTO (33). La aceștia se adaugă produsele ștampilate ale cărămidarilor Aur. Apollonius, Aur. Demeter, Aur. Godes, Aur. Callistratus, Aur. Dionisi, Aelius și Iulius Deiotarus, Cornelius Valerius sau Valerianus, Flavius Vitalis, Fl. Eliodorus, Iul. Marcianus etc., cu o producție larg răspîndită nu numai la Apulum, ci și în alte localități din Dacia[10]. În sfîrșit, în cîteva cazuri, ștampila aplicată pe produsele officinei militare cuprinde trei rînduri. Cînd remarcăm acest lucru avem în vedere unele din materialele executate de Aur. Menander și Anneius Saturninus; sub abrevierea LEG XIII G, antroponimul ocupă două rînduri.

Adăugate la numele de soldați, ofițeri și comandanți ai legiunii XIII Gemina, cunoscute din inscripții, antroponimele imprimate pe materialele tegulare ilustrează, în același timp, originea etnică a celor ce și-au îndeplinit stagiul militar în cadrul unității militare, în timpul cînd aceasta făcea parte din efectivele cantonate la nordul Dunării. Alături de antroponime cu o puternică rezonanță italică, sînt de semnalat nume grecești, illire, celtice etc.

Vom readuce în discuție, în cele ce urmează, doar cîteva din produsele tegulare păstrate în colecțiile Muzeului Unirii din Alba Iulia. Un fragment dintr-o țiglă, apărută la sfîrșitul secolului trecut, are imprimat următorul text: II GE POT (fig. 1) și, ceea ce este mai interesant, exemplare identice, întregi și fragmentare, s-au găsit și la Vindobona[11]. Cunoscîndu-se faptul că de la Vindobona legiunea a fost transferată la Apulum, avem o dovadă că exemplarele descoperite la Alba Iulia par să aparțină, așa cum, de altfel, s-a stabilit, primilor ani de după ocuparea Daciei și cantonarea legiunii la Apulum[12]. Aceleiași perioade îi corespunde, probabil, țigla: LEG XIII GE TAƆI (fig. 2). Prima interpretare a ștampilei a fost: legio XIII Geminae et I Adiutricis, argument al cantonării

[9] I. I. Russu, *Inscriptiones tegularum legionis XIII Geminae*, în *Apulum*, V, 1965, p. 217—232, nota 4.

[10] *CIL*, III, 1629, 8064—8065, 12608.

[11] A. Neumann, *Ziegel aus Vindobona*, în *Der römische Limes in Österreich*, XXVII, Wien, 1973, nr. 1290, 1291, 1313—1319, 2250—2251.

[12] I. I. Russu, *op. cit.*, nr. 18, nota 7.

https://biblioteca-digitala.ro

aici a celor două unități. În realitate, după cum a dovedit-o Ritterling, în 1924, este vorba doar de antroponimul Tadius, plasat în același rînd cu numele unității, înlăturîndu-se o eroare încetățenită în multe lucrări de specialitate[13].

O altă tegulă interesantă cuprinde, pe lîngă abrevierile cunoscute, un element nou și anume verbul *fecit* prescurtat *FE*. Produsele în cauză au fost executate sub supravegherea lui Aurelius Godes (fig. 3). Nu putem încheia aceste observații, fără a aminti că utilizarea verbului *fecit* este întîlnită și la Vindobona[14], cu deosebirea că aici lipsește antroponimul sau reprezintă tocmai un antroponim prescurtat.

Aminteam mai sus că materialele tegulare cu însemnele legiunii XIII Gemina au apărut într-o seamă de localități din Dacia[15]; tocmai de aceea, considerăm că stabilirea ariei de răspîndire a produselor officinei apulense ar putea aduce însemnate contribuții în chestiunea pe care o dezbatem. În încercarea de a stabili principalele direcții de răspîndire a materialelor legiunii XIII Gemina ne bazăm pe cîteva considerente de ordin istoric. În primul rînd, așa după cum este cunoscut, între anii 107/108 e.n. și pînă la cea de a treia reorganizare administrativă a Daciei, din timpul lui Marcus Aurelius[16], legiunea XIII Gemina a fost unica trupă de acest tip staționată în Dacia. Cum la Apulum și în Dacia a avut loc, în aceste cinci decenii, o intensă activitate constructivă, pe plan militar și civil, este normal ca unele din cele mai importante edificii să folosească și materiale de construcție lucrate de unitățile militare din provincie. Cu certitudine, legiunea de la Apulum a adus un aport substanțial, utilizîndu-se materialele officinei sale. În acest fel, credem că variantele de țigle și cărămizi: LEG XIII GEM, sesizate în localități cum ar fi Porolissum, Potaissa, Călugăreni, Inlăceni ș.a. aparțin, cronologic, primelor decenii ale secolului II e.n. cînd singura legiune din Dacia a fost legiunea XIII Gemina. La varianta LEG XIII GEM (cu subvariantele cunoscute), răspîndită nu numai în localitățile susmenționate, remarcăm o altă serie de produse însoțite, de data aceasta, de un antroponim. Inscripțiile tegulare cu menționarea lui AELIVS AEDVS, AEL. BASSVS, AVR. CONON, AVR. CALLISTRATVS, AVR. MENANDER, AVR. MOMMO, LVCRETIVS AQVILA, VLP. FRONTO, IVL. MARCIANVS etc. au apărut la Ulpia Traiana, în localitățile de pe valea Mureșului (Cenad, Bulci, Cigmău-Germisara, Micia). Aquae, Caput Stenarum ș.a. cunoscute ca puncte de dislocare a unor *vexillationes legionis XIII Geminae*[17]. Dintre localitățile înșirate se detașează Micia, unde s-au descoperit, după orașul-garnizoană Apulum, cele mai numeroase produse tegulare ale legiunii. Numărul de tipuri de ștampilă, unele în mai multe exemplare, se ridică la cifra de 36[18], indicînd un însemnat transport de asemenea produse, venit la Micia pe valea Mureșului. O largă răspîndire a produselor officinei legiunii se constată, și apare cît se poate de normal, în vastul territorium al orașului

[13] Idem, *op. cit.*, nr. 21, notele 8—10.

[14] A. Neumann, *op. cit.*, nr. 1223—1228, 2244—2245.

[15] Vezi nota noastră nr. 10.

[16] M. Macrea, *Organizarea provinciei Dacia*, în *ActaMN*, III, p. 121—153.

[17] V. Moga, *Detașamentele legiunii XIII Gemina în Dacia*, în *Apulum*, X, 1972, p. 151—164.

[18] L. Mărghitan, *Cărămizi cu ștampila legiunii XIII Gemina, recent descoperite*, în *Rev. Muz.*, V, 5, 1968, p. 446—448; C. Petolescu, L. Mărghitan, *Țigle și cărămizi ștampilate din thermele de la Micia*, în *Muzeul Național*, I, 1974, p. 247—255. O variantă a articolului nostru am prezentat-o la cel de-al X-lea Congres al asociației internaționale RCRF, ținut în Elveția, la Augst, în luna septembrie 1975.

https://biblioteca-digitala.ro

Apulum, în numeroasele aşezări civile, cu caracter economic, agrar, ce au utilizat constant cărămizile şi ţiglele legiunii.

Înainte de a încheia menţionăm că în afara materialelor tegulare cu insemnele legiunii XIII Gemina la Apulum, eventual într-un atelier deosebit, au fost executate produse aparţinînd unei unităţi speciale, *Numerus Singulariorum*, corp mixt format din infanterişti — *pedites Singulares* — şi călăreţi — *equites Singulares* —, detaşaţi ca trupă de pază a guvernatorului Daciei. Materialele acestei unităţi cuprind, între altele, cărămizi rotunde, utilizate la instalaţiile de încălzire. Ştampila trupei are următoarele variante: PED SIN, PSC, PS, pentru *pedites Singulares;* EQVIT SING şi NS pentru *equites* şi *numerus Singulariorum*. Cu rare excepţii, materialele respective au apărut doar la Apulum, întărind convingerea că soldaţii din NS au constituit garda permanentă şi personală a guvernatorului şi comandantului militar al Daciei.

Putem conchide că activitatea officinei militare de la Apulum a fost deosebit de fertilă. De la primele produse tegulare întrebuinţate la construirea castrului şi apoi la diverse edificii, publice ori particulare, de pe teritoriul centrului urban Apulum, producţia cărămidăriei şi a atelierelor sale s-a răspîndit în aşezările civile înconjurătoare şi în centrele sau fortificaţiile mai depărtate. Aceste dovezi certifică rolul important al officinei militare în producerea şi apoi distribuirea materialelor de această categorie. Nu este o exagerare (şi urmele arheologice o demonstrează) că dintre toate unităţile militare ce au staţionat şi produs, în Dacia, cărămizi sau ţigle, cele mai numeroase şi variate produse au fost cele ale legiunii XIII Gemina, unitate ce şi-a adus şi în această direcţie o contribuţie remarcabilă, după cum şi-a adus în domeniul istoriei militare, politice, a teritoriului nord-danubian.

VASILE MOGA

CONTRIBUTIONS AU SUJET DES OFFICINES DES PRODUITS TÉGULAIRES DE LA XIIIe LÉGION GEMINA D'APULUM

(Résumé)

L'article met en evidence les aspects de la présence à Apulum de la XIIIe légion Gemina et surtout l'activité de fabrication des tuiles, briques et d'autres matériaux de construction. Ainsi on précise que jusqu'à présent il n'est pas découvert à Apulum aucun four de briques, du type connu à Ulpia Traiana, Micia et Orheiul Bistriţei. Malgré cela, le nombre impressionnant des matériaux tégulaires aux éstampilles de la XIIIe légion Gemina indique, indirectement, l'existence des officines militaires, dont les produits ont été largement utilisés et répandus sur le territoire de la Dacie romaine. Sont passés en revue les types d'éstampilles et les plus connus anthroponimes des artisans, dont le nom est découvert sur les briques et les tuiles de la XIIIe légion Gemina. L'auteur met en discussion trois produits d'Apulum, bien connus, qui par leur problématique donnent des informations sur les commencements de la présence à Apulum de la XIIIe légion Gemina et, implicitement, avec l'existence de ses ateliers.

Sur la base des découverts de quelques produits similaires, avec l'éstampille de cette unité, on montre, en conclusion, l'aire de la diffusion des matériaux fabriqués dans les officines militaires d'Apulum et des unes des *vexillationes* de cette légion, disloqués dans plusieurs localités de la Dacie.

https://biblioteca-digitala.ro

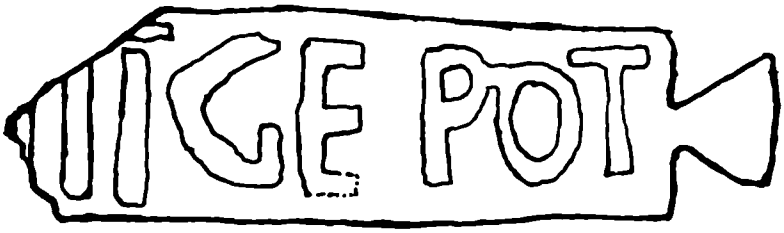

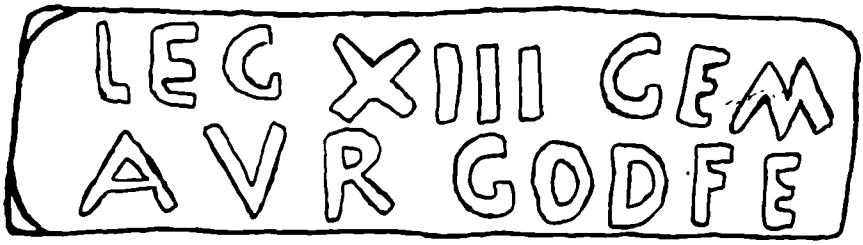

Fig. 1—3 — Produse tegulare aflate la Apulum.

https://biblioteca-digitala.ro

VESTIGII DIN NAPOCA ROMANĂ

Dintre tot mai multele descoperiri arheologice privind epoca romană făcute în ultimul timp în diferite puncte de pe teritoriul orașului Cluj-Napoca[1], cu ocazia mereu mai numeroaselor lucrări edilitare și de construcții, în cele ce urmează ne vom ocupa numai de două dintre acestea[2], ambele situate în vatra orașului roman *Napoca*[3], în partea de nord-est a acestuia, foarte apropiate una de alta: prima, de-a lungul străzii Gheorghe Doja, iar a doua, între aceeași stradă și strada Cotită, adică pe locul unde s-a edificat noul Magazin Universal, descoperiri care, după cum vom vedea, se completează una cu alta, aducînd noi date la cunoașterea orașului antic.

I. Descoperirile din strada Gheorghe Doja au fost făcute cu cîțiva ani în urmă, în 1968, cu ocazia efectuării unor lucrări edilitare de-a lungul laturii de vest a străzii. Cu acest prilej a fost săpat un șanț[4] lat de 1,50 m, adînc de 1,90 m, care în unele locuri a fost lărgit în formă de casete adîncite pînă la 3,50 m. De-a lungul acestui șanț, cu toate că materialele aparținînd epocii antice au apărut de cele mai multe ori răvășite și amestecate cu materiale din epocile medie și modernă de lucrări din aceste epoci și mai noi, cu toate acestea, acolo unde pămîntul a fost mai puțin deranjat, s-au putut face și unele observații stratigrafice și de amănunt. Astfel, în dreptul clădirii cu nr. 13 s-a constatat că stratul modern ține de la suprafață pînă la 0,70 m, de unde îi urmează cel medieval pînă la 1,40 m, cu multe întrepătrunderi în adîncime[5], apoi cel roman pînă la 3 m, apoi un strat de pămînt negru și apoi, de la 3,30 m, stratul aluvionar. O constatare asemănătoare, nu departe de acest loc, însă cu date puțin diferite, s-a făcut și în dreptul casei cu nr. 21; aci stratul modern ține pînă la 1 m adîncime, cel medieval pînă la 2 m, de unde urmează cel roman. Subliniem,

---

[1] Pentru o perioadă mai apropiată vezi: I. Mitrofan, *Contribuții la cunoașterea orașului Napoca*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 197—214; idem, *Descoperiri arheologice în Cluj și împrejurimi*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 657—666; N. Vlassa, *Descoperiri arheologice în Cluj*, în *Materiale*, IX, 1970, p. 529—532; idem, *Contribuții la problema racordării cronologiei relative a neoliticului Transilvaniei la cronologia absolută a Orientului apropiat*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 21—34; M. Bărbulescu, *Marcus Aurelius Apollinaris procurator Augusti Daciae Porolissensis*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 171—179; I. I. Russu, *Începuturile orașului daco-roman Napoca*, în *Revista de istorie*, 27, 1974, 10, p. 1473—1484.

[2] Celelalte descoperiri cu caracter funerar, ca și cercetările sistematice făcute în necropola de la începutul străzilor Plugarilor și Muncitorilor, vor fi publicate de Ioana Cîmpeanu.

[3] Despre aria orașului roman *Napoca* vezi I. Mitrofan, *Contribuții la cunoașterea orașului Napoca*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 198, 209—211 și fig. 12.

[4] Paralel și aproape alăturat unui șanț săpat tot cu acest scop în anul 1959, cf. I. Mitrofan, *Contribuții*..., p. 200.

[5] Fundații, pivnițe, gropi, etc.

https://biblioteca-digitala.ro

de asemenea, faptul că în cuprinsul acestui şanţ urme materiale romane au apărut numai pînă la limita dintre clădirile cu nr-le 29 şi 31[6]. Ele constau din ziduri şi numeroase materiale provenind de la construcţii, blocuri de pietre, mortar, cărămizi, ţigle şi olane şi dintr-o mare cantitate de ceramică provenind de la vase de dimensiuni şi forme diferite, toate acestea, în cele mai multe cazuri, răvăşite şi amestecate cu materiale din epocile următoare. Totuşi, după cum în parte s-a arătat, în unele locuri s-au putut face şi unele observaţii mai amănunţite. Aşa de exemplu în dreptul clădirii cu nr. 7 s-a putut nota un zid, care a apărut la 1,35 m adîncime şi care continuă şi sub nivelul săpat numai pînă la 1,90 m adîncime, iar în apropierea acestui zid cu 1,60 m mai în spre vest, s-au aflat foarte multe ţigle şi olane de la acoperişul unei construcţii. În dreptul clădirii cu nr. 15, în casetă săpată, la 1,90 m adîncime s-a dat chiar de urmele unei construcţii, cu ziduri groase de 0,75 m, făcute din blocuri de piatră legate cu mortar, în *opus incertum* şi care continuau pînă la adîncimea de 3,40 m[7]. Între aceste ziduri, între 2,50 şi 2,65 m s-a aflat un strat de arsură, iar sub el unul de mortar, gros de 0,10 m, care pare să indice nivelul de clădire a edificiului ale cărei temelii adîncite 0,65 m străpung un strat de pămînt cu arsură şi ceramică romană, pînă la 3 m adîncime, apoi stratul de pămînt negru, pătrunzînd 10 cm în stratul aluvionar. În primul strat de arsură, amintit, pe lîngă foarte multe fragmente de cărămizi, ţigle, olane şi fragmente de vase s-a aflat şi o lucernă cu stampila CISF[8]. Tot aici, încălecînd zidurile descrise, înfipt în straturile de arsură şi mortar, s-a descoperit un zid ulterior celorlalte şi care comparativ cu primele a fost construit mai puţin temeinic.

Tot cu acest prilej, în dreptul clădirii cu nr. 17 şi la nu prea mare adîncime, la 1,05 m, dar împreună şi cu alte urme romane, aflat în poziţie verticală[9], a apărut un altar dedicat lui *Silvanus Domesticus* (pl. I). Altarul, din piatră calcaroasă, gălbuie, înalt de 0,55 m, lat de 0,30 m, gros de 0,24 m, are trei laturi lucrate, cu profilatură obişnuită, formată în faţă prin trepte şi linii şănţuite şi lateral prin pante oblice, iar a patra plană. În partea de sus, în zona centrală, monumentul se termină printr-un vas pentru libaţii, distrus aproape total în timpul descoperirii. Frontonul, de altfel destul de simplu, constituit dintr-o bandă orizontală deasupra profilaturii, e ornamentat la mijloc cu rozetă, iar la margini, de asemenea, cu cîte o rozetă şi, se pare, cu cîte o imitaţie de acroteră, acum în cea mai mare parte distruse. Textul inscripţiei, format din 5 rînduri, din litere înalte de 3,8 cm, e relativ simplu, cu V şi A din rîndul al doilea în

[6] Probabil în continuare în această porţiune stratul antic a fost excavat, deoarece în şanţul săpat de-a lungul acestei străzi în 1959, aceste urme apar, în continuare, înspre nord, încă cîţiva metri.

[7] Se pare că de urmele acestei clădiri sau ale uneia învecinate s-a dat şi în anul 1936, cu prilejul unor lucrări similare; observaţii M. Macrea.

[8] Astfel citită în timpul descoperirii. Dacă aceasta e lectura cea bună şi nu cumva trebuie citită altfel, ca de exemplu CPSF, ştampilă cu siglele cele mai apropiate de siglele deslușite de noi şi care e cunoscută în două exemplare în Dacia (cf. N. Gostar, *Inscripţiile de pe lucernele din Dacia romană*, în *Arh. Mold.*, I, p. 160, nr.. 10 92—93, p. 178 şi C. Băluţă, *Opaiţele romane de la Apulum* (I), în *Apulum*, IV, 1961, p. 197); atunci avem de-a face cu ştampila unu, producător necunoscut atît în Dacia cît şi în provinciile pannono-raetice; vezi S. Loeschckei *Lampen aus Vindonissa*, Zürich, 1919, p. 297 (109) şi Dora Iványi, *Die pannonischen Lampen*, Budapest, 1935, p. 149, 266—267 şi pl. 83, 5—7.

[9] Însă secundară.

https://biblioteca-digitala.ro

ligatură și punctuație în formă de mici frunzulițe, cu toate că a fost deteriorat în timpul descoperirii, mai ales primele două rînduri, se poate citi totuși cu ușurință:

SILVANO	Silvano
DOMES.VA	Domes(tico) Va-
LER.VALE	ler(ius) Vale-
RIANVS	rianus
V.S.L.S.	V(otum) S(usceptum) L(ibens) S(olvit)

Mai puțin sigură ni se apre întregirea formulei de încheiere, care ne este necunoscută[10].

Tot aici, la aproximativ 1,50 m de acest loc, în pămîntul scos din șanț s-au aflat două fragmente de cărămizi cu ștampila legiunii a V-a Macedonica: una, întreagă, cu literele înalte de 1,8 cm, însă foarte slab imprimate, încadrate într-un cartuș în formă de *tabula ansata* care, la rîndul lui, e încadrat într-un cartuș dreptunghiular (pl.: IV/1), cealaltă, fragmentară, s-au păstrat inițialele L și M și capetele siglei V (spartă în timpul lucrărilor), se află, de asemenea, într-un cartuș în formă de *tabula ansata* care, la rîndul lui, la fel, e încadrat într-un cartuș, însă, de data aceasta, de formă ovală[11] (pl. IV/2). Tot de aici sînt încă două cărămizi cu aceeași stampilă[12]: una întreagă IN 21691 și cealaltă numai parțială IN 21692, s-au păstrat numai capetele siglei V și puțin din partea stîngă, de sus, a siglei M.

Mai menționăm, din dreptul clădirii cu nr. 7, un fragment de rîșniță, din dreptul clădirii cu nr. 9 un fus și o bază de coloană, din dreptul străzii Emil Zola un capitel de coloană și un altar din piatră, anepigraf (pl. II), de 32×17×16 cm, lucrat pe toate cele 4 laturi cu o profilatură liniară pronunțată, la fel și pe partea de deasupra, unde se află dăltuit și un mic vas pentru libații, spart parțial, iar din dreptul clădirii cu nr. 23, de la 2,50 m adîncime, dintr-un strat gros de arsură: mozaic din lut ars, cărămizi de la piloni de *hypocaustum* și grîu carbonizat.

II. Celelalte descoperiri, dintre strada Gh. Doja și strada Cotită, adică de pe locul unde a fost edificat noul Magazin Universal, au fost făcute în anul 1975, cu ocazia excavării pămîntului pentru fundația clădirii. Cu acest prilej, printre numeroasele ziduri și materiale aflate, din epocile modernă și medievală — terenul respectiv fiind intens locuit și folosit și în aceste epoci[13] —, în special în porțiunile unde straturile n-au fost total răscolite sau chiar desființate de lucrări din aceste vremi, mai ales înspre limita inferioară a săpăturii, s-a dat,

---

[10] Cel puțin în provinciile dunărene, dacă nu e o greșeală de lapicid a formulei uzuale *V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*, formulă întîlnită aici și pe unul din monumentele închinate lui *Silvanus Domesticus*, cf. C. Daicoviciu, *Notițe arheologice și epigrafice*, în *AISC*, I/II, p. 60 adică în final în loc de M să fi repetat inițiala S.

[11] Ambele ștampile deosebite ca formă de cele cunoscute deocamdată, cf. I. Szilágyi, Budapest, *A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek*, 1946, pl. I—III; I. H. Crișan, *Șantierul arheologic Turda*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 436, fig. 9 și I. I. Russu, Z. Milea, *Materiale epigrafice și sculpturale în Muzeul raional Turda*, în *ProblMuz*, (1964), p. 22—23, fig. 10 a—b.

[12] Vezi registrele de inventar ale Muz. ist. Trans.

[13] Cf. Jakab Elek, *Kolozsvár története*, Buda, 1870, p. 198 și urm; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 13, 126, 285, 606; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, București, 1958, p. 12 și urm. și *Istoria Clujului*, Cluj, 1974.

https://biblioteca-digitala.ro

de asemenea, şi de numeroase urme de clădiri, din piatră şi cărămidă, şi de materiale de la construcţii romane ca fragmente de arhitrave, fusuri şi baze de coloană din piatră, cărămizi, ţigle, olane, *tegulae mammatae*, de o mare cantitate de fragmente precum şi de un fragment dintr-un altar, ornamentat pe una din laturi cu ciorchini de struguri.

Tot între aceste ruine, cam la jumătate distanţă între străzile amintite, s-a aflat şi un remarcabil altar votiv dedicat lui *Iupiter Optimus Maximus* şi *Silvanus*, celorlalţi zei şi zeiţe ocrotitori (pl. III). Lucrat din piatră dură, cochiliferă, cenuşie-gălbuie, înalt de 1,48 m, lat de 0,80 şi gros de 0,49 m, altarul are trei laturi lucrate, iar a patra plană. Profilatura dintre bază, corp şi capitel, pe laturile lucrate, e realizată în faţă şi pe latura stîngă sus, prin trepte uşor alveolate şi linii şănţuite, iar pe latura din dreapta şi pe cea stîngă jos, numai printr-o pantă oblică. Pe fronton, pe o fîşie lată orizontală, deasupra unei benzi înguste, în zona centrală se află reliefate două spirale ce încadrează un cerc cu umbo la mijloc, iar la margini (partea din stînga fiind distrusă) cîte un arc de cerc şi cîte o imitaţie de acroteră. Deasupra acestei fîşii decorate, pe o treaptă formată prin îngustarea capitelului, la colţurile din faţă se află cu aripile desfăcute pe laturile adiacente cîte un vultur; s-a mai păstrat parţial doar cel de pe colţul din dreapta. Cîmpul inscripţiei, de 69×51 cm, cuprins în cadrul unui chenar simplu, de asemenea profilat[14], conţine un text format din 8 rînduri, ale cărui litere, înalte de 7 cm în rîndurile I—VII şi se pare de 4 cm în rîndul VIII, sînt dăltuite cu siguranţă şi cu destulă eleganţă. Se pot desluşi cu uşurinţă primele 5 rînduri şi cu oarecare probabilitate începutul următoarelor 2 rînduri, în rest cîmpul inscripţiei e foarte puternic erodat şi literele aproape şterse:

I O M	I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
ET SILVANO	et Silvano
CETERIQVE	ceteri(s)que
DEIS DEABQ	deis deab(us)q(ue)
CONSERVATOR	conservator(ibus)
P AERI. .	P.Aeri . .
ANV . . .	anu . . .
N	. n

De asemenea, s-au găsit 6 fragmente de cărămizi, fiecare avînd imprimată într-un cartuş dreptunghiular ştampila FISC. Pe 5 dintre acestea, dintre care numai două au ştampila întreagă (pl. V/1, 3), de 7,4×2,8 cm, pe celelalte fiind păstrată numai fragmentar (pl. V/2, VI/1—2) şi dintre care pe 4 literele sînt slab reliefate[15] şi de multe ori greu lizibile, textul e redat retrograd (pl. V, VI/1—2) şi numai una, păstrată şi ea fragmentar într-un cartuş mai îngust, de 2,4 cm, foarte slab imprimată (pl. VI/3) şi cu literele aproape ilizibile, are textul redat normal, de la stînga la dreapta.

---

[14] Remarcăm cu acest prilej că astfel de chenare, încadrînd cîmpul inscripţiei, în afară de monumentele dedicate unor persoane, fie ele oficiale sau particulare, în viaţă sau dispărute, pe monumente închinate zeităţilor, nu le întîlnim decît pe cele consacrate lui *Iupiter Optimus Maximus* sau lui şi altor divinităţi, ca în cazul de faţă.

[15] Pe acestea, literele sînt înalte de 1,7 cm, iar pe a 5-a, mult mai bine conturate, de 1,8 cm.

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. I. Altar votiv din strada Gheorghe Doja.

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. II. Altar anepigraf din strada Gheorghe Doja.

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. III. Altar votiv de pe locul Magazinului Universal.

https://biblioteca-digitala.ro

1

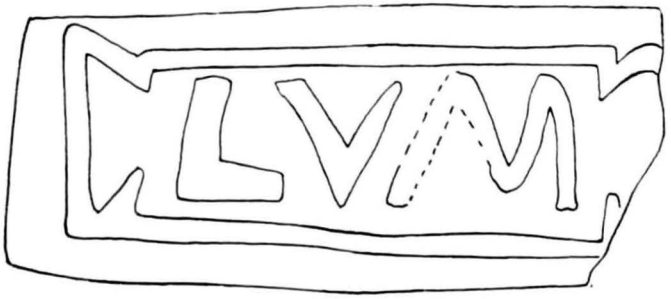

2

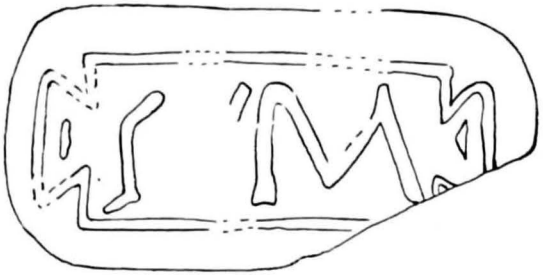

3

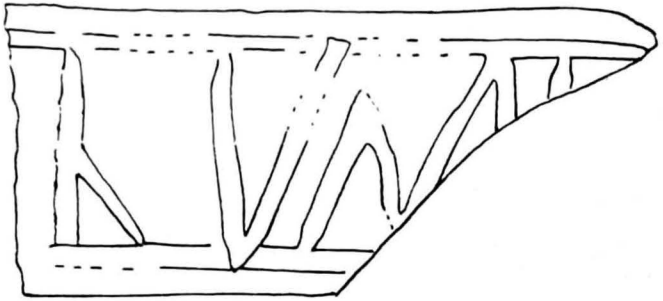

Pl. IV. Stampila LVM imprimată pe cărămizi şi ţigle — 1—2, din strada Gheorghe Doja; 3, de pe locul Magazinului Universal.

https://biblioteca-digitala.ro

1

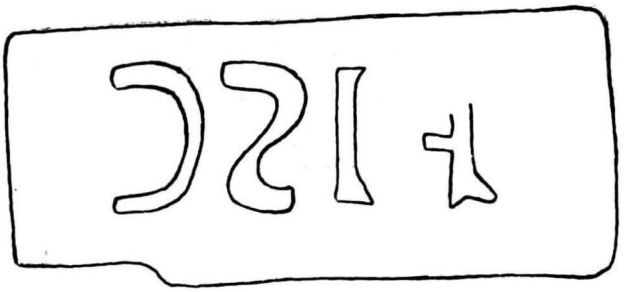

2

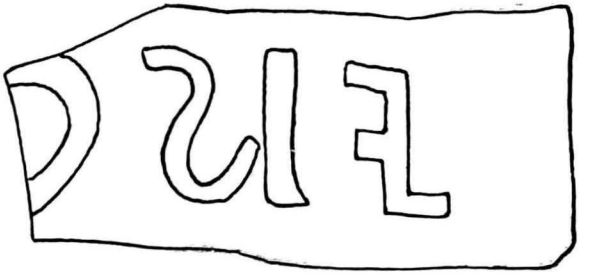

3

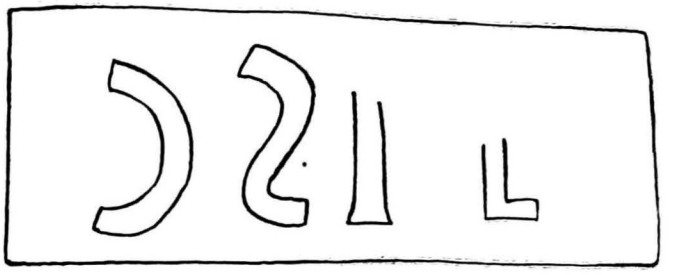

Pl. V. Stampila FISC imprimată retrograd pe cărămizi de pe locul Magazinului Universal.

https://biblioteca-digitala.ro

1

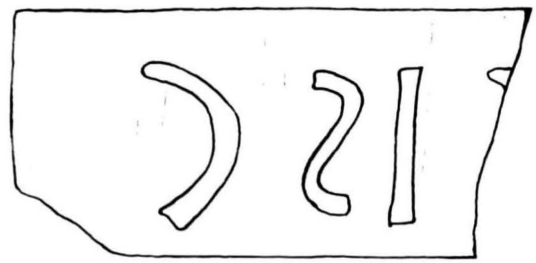

2

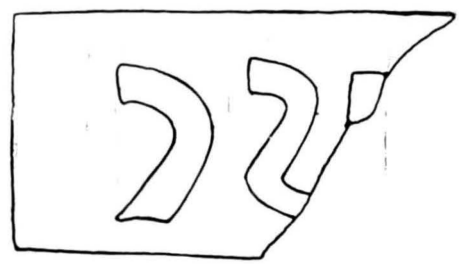

3

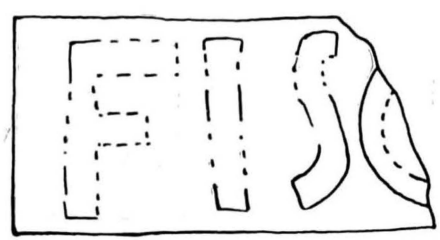

Pl. VI. Stampila FISC de pe locul Magazinului Universal — 1—2, imprimată retrograd pe cărămizi; 3, imprimată normal.

https://biblioteca-digitala.ro

Tot aici însă, în apropierea străzii Gheorghe Doja şi nu departe de cele descoperite în această stradă[16], s-a dat şi de un fragment de ţiglă cu ştampila legiunii a V-a Macedonica, ştampilă şi ea fragmentară (pl. IV/3), din care s-au păstrat într-un cartuş, încadrat la rîndul lui într-un alt cartuş, uşor imprimate, iniţialele L în formă de lambda, V şi o bună parte din M, precum şi partea de sus a unei litere care nu poate fi definită sau poate fi din bara verticală a unei *tabula ansata*[17].

Aceste descoperiri, după cum se poate observa din cele relatate, completează şi totodată ne furnizează noi date cu privire la arhitectonica, viaţa religioasă şi viaţa socială din *municipium* şi apoi *colonia Napoca*.

Astfel, s-au putut urmări în unele locuri încălecări de ziduri şi cel puţin 3 nivele de construcţie[18], precum şi urme de incendieri aparţinînd primelor două faze. De asemenea, s-a constatat că multe dintre numeroasele ziduri durate din pietre legate cu mortar în *opus incertum*, din piatră şi cărămidă, *opus mixtum*, sau numai din cărămidă, *opus latericium*, mai ales cele din faza mijlocie, temeinic ridicate, provin de la clădiri somptuoase, unele cu *hypocaustum*, toate acoperite cu ţigle şi olane. Unele, după elementele de arhitrave descoperite, de dimensiuni respectabile şi meşteşugit lucrate, după multele coloane, la fel de dimensiuni considerabile, găsite uneori, ca în cel de al doilea punct, pe un spaţiu restrîns unde pe cca. 10×5 m s-a dat de 8 fusuri de coloane[19], par să fi fost construcţii grandioase, probabil edificii publice sau poate chiar temple, dacă ne gîndim şi la natura monumentelor descoperite.

Altarul pus în cinstea lui *Silvanus Domesticus* e al treilea de acest gen găsit la *Napoca*[20]. Şi pe acesta, după cum se poate observa, ca şi pe celelalte două, descoperite anterior, numele zeului *Silvanus* e însoţit de epitetul *Domesticus*, atribut ce lasă să se întrevadă că aici zeul era adorat în ipostaza de ocrotitor al gospodăriei, al ogoarelor, adică al casei cu turmele şi cîmpurile sale[21], fapt ce pare să rezulte şi de pe unul din cele două monumente figurate tot de aici[22]. Dedicantul, *Valerius Valerianus*, om de condiţie liberă, cetăţean roman, se pare un locuitor de vază al urbei, trebuie că a fost şi el unul din mulţii posesori de proprietăţi rurale în zonele fertile din jurul Napocei[23], iar prin identitatea de nume cu

---

[16] La aproximativ 30 de m.

[17] Dacă ar fi să notăm o literă, prin comparaţie cu alte ştampile, n-ar putea fi decît F, capătul cartuşului nepermiţînd alte litere, vezi I. Szilágyi, *op. cit.*, pl. III, 39 şi I. H. Crişan, *op. cit.*, fig. 9/6, ori partea de sus din bara verticală a unei *tabula ansata*, I. Szilágyi, *op. cit.*, pl. II, 26 şi I.I. Russu, Z. Milea, *op. cit.*, p. 22, fig. 10 b.

[18] Fapt constatat şi cu alt prilej, vezi nota 7.

[19] Lungi de 2,87 m şi cu diametrul maxim de 0,48 m.

[20] Şi toate cam de aceleaşi dimensiuni, vezi C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 60 şi I. Mitrofan, *Contribuţii...*, p. 203, acesta fiind de fapt cel mai mare.

[21] J. A. Hild, *Silvanus*, în *DA*, IV, 2, p. 1341—1342; R. Peter, *Silvanus*, în *Roscher's Lexikon*, IV, c 849, 869; Keune, *Silvanus*, în *RE*, III, A, c 122, 123; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, 1969, p. 361.

[22] A. Rusu, *Consideraţii privind cultul lui Silvanus în Dacia*, în *Sargetia*, X,1973, p. 401, fig.2.

[23] Cf. I. Mitrofan, *Villae rusticae în Dacia Superioară*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 130—136; idem, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 42—44, 45, 46.

https://biblioteca-digitala.ro

cel de pe alte 2 inscripţii de la Ilişua[24], ar putea fi identificat cu fostul decurion al *ala*-ei *Frontoniana* ce staţiona în castrul de aici[25].

Celălalt altar, dedicat lui *Iupiter Optimus Maximus* şi *Silvanus*, celorlalţi zei şi zeiţe ocrotitori, împodobit cu vulturi, atribute ale zeului suprem[26], de către un dedicant sau poate dedicanţi, — după cum s-a arătat, textul inscripţiei în partea finală fiind foarte deteriorat şi în cea mai bună parte ilizibil —, în orice caz, după masivitatea şi execuţia aproape ireproşabilă a monumentului, un om important, poate un fost miiltar sau un înalt funcţionar[27], sau poate o asociaţie a oraşului, un *concilium*[28], e deocamdată unicul monument din Dacia, şi se pare destul de rar chiar în Imperiu, pe care sînt asociaţi într-o relaţie nemijlocită aceşti doi zei[29]. Asociere care, dacă pînă în prezent, în această zonă, se încearcă să se facă numai pe baza asemănării celor două zeităţi pe unele monumente figurate[30], acum e atestată epigrafic, confirmînd, de fapt, încă odată, popularitatea de care se bucurau în Dacia şi respectiv la *Napoca* — metropolă şi oraş de mari proprietari funciari — atît *Iupiter*[31], geniu tutelar al poporului roman, cel mai bun şi mai mare dintre zei[32], cît şi *Silvanus*[33], care, chiar dacă era o zeitate secundară[34] şi care chiar dacă se confunda sau nu cu o divinitate locală[35], avea o sferă destul de largă de atribuţii[36], destul de precise şi aproape chiar nemijlocite în bunul mers al gospodăriei[37].

Stampila *FISC*, aflată pe cele 6 cărămizi şi găsită pe încă o cărămidă acum peste o sută de ani tot în Napoca[38], unică deocamdată prin laconismul şi natura materialului pe care a fost descoperită, cel puţin pentru Dacia[39], dacă prin com-

---

[24] CIL, III, 808, 811.

[25] C. Torma, în *ErdMuzÉvk*, 1 (1861), 28—30; III (1864—1865), 10—67, şi *ArchÉrt.* XIV, 1880 (60—62); idem, *Limes*, 1880, p. 128—129; M. Macrea, *op. cit.*, p. 232; I. I. Russu, *Inscripţiile Daciei romane*, I, Bucureşti, 1975, p. 144.

[26] P. Perdrizet, *Iupiter*, în *DA*, III, 1, 1900, p. 701, 703, 705, 708, 713.

[27] Fapt care pare că s-ar putea deduce din partea finală a rîndului VII.

[28] NAPOCENS, dacă ţinem seama de N din ultimul rînd, dacă nu cumva exprimă acţiunea unei colectivităţi, POSVERVNT.

[29] Deocamdată cunoaştem un altar dintr-un templu ridicat la Roma de *augustalis possessores*, CIL,VI,30940 (= 3697), pe care, în afară de *Silvanus* care e supranumit şi *Sanctus*, celelalte elemente votive sînt aproape identice, şi un monument votiv din *Germania Superior*, CIL, XII 6618, închinat lui *I. O. M. Silvano cons. şi Dianae Aug.*; şi CIL, VIII, 19199 unde apare numai *Iovi, Silvano Aug. Sac.*, sau CIL VIII 5933 şi 9195 unde în înşiruirea unor divinităţi lui *Iupiter* îi urmează *Silvanus*.

[30] A. Rusu, *op. cit.*, p. 399.

[31] Vezi H. Daicoviciu, în *Istoria Clujului*, 1974, p. 39—40, unde face o succintă prezentare.

[32] P. Perdrizet, *op. cit.*, p. 711—712.

[33] Numărul monumentelor pe care apare acum *Silvanus* la *Napoca* singur sau asociat, crescînd la şase: vezi C. Daicoviciu, *ibidem*. I. Mitrofan, *Contribuţii la cunoaşterea oraşului Napoca*, 1964, p. 203—204; A. Rusu, în *op. cit.*, p. 396, precum şi cele două prezentate aici.

[34] J. A. Hild, *op. cit.*, p. 1341, 1344.

[35] J. A. Hild, *op. cit.*, p. 1344; M. Macrea, *op. cit.*, p. 361; A. Rusu, *op. cit.*, p. 399.

[36] J. A. Hild, *op. cit.*, p. 1341—1344.

[37] *Idem*, p. 1342.

[38] Însă puţin mai departe de locul recentelor descoperiri, în Piaţa Libertăţii, C. Torma, *Neue Inschriften aus Dacien*, în *AEM*, III, 1879, p. 117, nr. 29, întregită Fl(avii) Isc (...) şi copiată greşit în CIL III 8075, 24.

[39] Cu prilejul acestor descoperiri am fost informat de către N. Gudea că recent astfel de ştampile pe cărămizi au fost aflate şi în Raetia. Vezi şi Georg Spitzlberger, *Die römischen Ziegelstempel aus dem nördlichen Teil der Provinz Raetien*, în *Saalburg Jahrbuch*, XXV, 1968, p. 97—98, 169, pl. 13 nr. 355 b — 356 unde sînt date 3 cărămizi cu stampila *FISCAL*.

https://biblioteca-digitala.ro

paraţie cu acelaşi grup de litere întîlnit uneori la fel abreviat în textul unor inscripţii, designînd cuvîntul *FISCUS*[40] sau *FISCALIS*, după cum ar reieşi din stampilele descoperite nu demult, tot pe *cărămizi din Raetia*[41], o întregim la fel — lectură care dacă e cea justă şi nu e cumva ştampila cărămidăriei — *figlina* — colonie;[42], a unui detaşament militar[43], sau pur şi simplu *figlina* unui particular[44], — atunci ne oferă indicii noi privind *fiscus*-ul imperial la *Napoca* atestat pînă acum numai prin procuratorii financiari cunoscuţi din inscripţii[45]. Pe baza acestor descoperiri putem să întrevedem acum aici şi oficii ale fiscului imperial al provinciei *Dacia Porolissensis*[46], oficii edificate, de data aceasta, cu cărămizi din *figlinae* proprii şi deosebite de cel de la *Ampelum*, unde, după cum ne este cunoscut, clădirea a fost ridicată, cu cheltuieli, de un procurator domenial[47].

De asemenea, subliniem că cele 4 fragmente de cărămizi şi fragmentul de ţiglă cu ştampila, în variante diferite şi totodată deosebite de cele cunoscute[48], în 3 cazuri şi ea fragmentară, a legiunii a V-a Macedonica, atestă acum, pentru prima dată, contingente ale acestei legiuni, din oraşul vecin *Potaissa*, la *Napoca*, contingente afectate oraşului în locul acelor formaţiuni militare anterioare, cuprinse în *exercitus Daciae Porolissensis*[49], şi cunoscute şi ele aici, unele tot din ştampile de pe cărămizi[50].

IOAN MITROFAN

---

[40] CIL, VI, 8570; CIL, XV, 7974, 7974 a; cf. G. Humbert, *Fiscus*, în *DA*, II, 2, 1896, p. 1142—1145; M. Rostowzew, *Fiscus*, în *RE*, VI, 2, 1909, c. 2385—2404; idem, *Fiscus*, în *Dizionario epigrafico di antichità romana*, III, Roma, 1922, 96—138,

[41] Cf. nota 39. Vezi şi nota 40 şi CIL, VIII, 9249.

[42] *Fi(glina) S(ummae) C(oloniae)* ?. vezi CIL. III, 8075, 26 (= 1633, 10 unde se vorbeşte de o *tegula* cu stampila *Col(onia) Nap(oca)*.

[43] A unei cohorte (în acest caz citită de la dreapta la stînga sau normal cînd apare imprimată retrograd), după cum presupune colegul N. Vlassa.

[44] *Fi(glina) Sc(auriana)* ? vezi şi nota 38; Cognomenul de *Scaurianus* fiind întîlnit pînă în prezent în Dacia numai în inscripţii: CIL, III, 1610 la *Ampelum*? unde, după I. I. Russu, *Epitaful sclavului Scaurianus*, în *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 883—887, e vorba de un *caesaris servus vilicus*; CIL, III, 1081, de la *Apulum*, unde poate fi menţionat acelaşi personaj, cf. şi I. / Russu, *Epitaful...*, p. 887, nr. 1 şi CIL, III, 1443 din *Sarmizegetusa* unde se vorbeşte de însuşi primul guvernator al Daciei traiane, vezi N. Gostar, *Condita colonia Dacica*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 305—306, 311—315, unde se arată că de fapt au fost două inscripţii.

[45] CIL, III, 853, 856, 857, 965, 1464, 7659, 7662, H. — G. Pflaum, *Deux carrières équestres de Lambere et de Zana*, III, 1955, p. 135—136, M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 171—176 şi 177—178, unde prezintă cronologic pe cei nouă procuratori financiari atestaţi; vezi şi H. Daicoviciu, *op.* cit., p. 30—32.

[46] Care şi după 168/169 din punct de vedere administrativ şi financiar rămîne o entitate aparte.

[47] I. I. Russu, *Inscripţii din Dacia*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 886—887; vezi Humbert, *op. cit.*, p. 1142, 1144 şi M. Rostowzew, *Fiscus*, în *Dizionario epigrafico di antichità romana*, III, 1922, p. 97—103.

[48] Vezi nota 11.

[49] Vezi I. I. Russu, Z. Milea, *op. cit.*, p. 25—26; I. Mitrofan, *Contribuţii...*, p. 206, 207, 212; C. Daicoviciu — D. Protase, *O diplomă militară din Dacia Porolissensis*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 176; M. Macrea, *Exercitus Daciae Porolissensis et quelques considérations sur l'organisation de la Dacie romaine*, în *Dacia*, N.S., 1964, p. 152; D. Tudor, *Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968, p. 228; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 32.

[50] I. Mitrofan, *ibidem*; M. Macrea, *Exercitus...*, p. 152 n. 40.

https://biblioteca-digitala.ro

FUNDE AUS DER RÖMERSTADT NAPOCA

(Zusammenfassung)

Von den immer zahlreicheren, zwischen 1968 und 1975 auf dem Stadtgebiet von Cluj-Napoca bei städtischen Arbeiten und Bauten gemachten römerzeitlichen Funden werden hier zwei vorgelegt: diejenigen von der Gheorghe Doja-Straße und die zwischen dieser und der Cotită-Straße gemachten Entdeckungen; beide Straßen liegen im Weichbild der antiken Stadt.

I. Längs der Gheorghe Doja-Straße konnten neben den Funden von neuzeitlichem, mittelalterlichem und antikem Material auch einige stratigraphische Beobachtungen gemacht werden: die neuzeitliche Schicht reicht von der Oberfläche bis in 1 m Tiefe, die mittelalterliche bis 2 m und die römerzeitliche bis zu 3,30 m. In der römischen Schicht konnte man stellenweise Reste von Gebäuden und drei Bauschichten, sowie Spuren von Bränden bemerken. Hier wurde auch ein dem *Silvanus Domesticus* geweihter Altar (Taf. I), vier Ziegelfragmente mit dem Stempel der *legio V. Macedonica* (Taf. IV/1—2), eine Firmalampe, ein kleiner inschriftloser Altar (Taf. II) und Bruchstücke verschiedener Bauteile gehoben.

II. An der anderen Stelle, zwischen der Gheorghe Doja- und der Cotită-Straße, wo das neue Warenhaus errichtet wird, kamen — neben zahlreichen Mauern und anderem Fundstoff aus der Neuzeit und dem Mittelalter — besonders gegen den Boden der Grabungen zahlreiche Gebäudereste aus Stein und Ziegeln, sowie verschiedene römische Bauteile wie: Bruchstücke von Architraven, steinerne Säulenschäfte und -basen, Mauer-, Dach- und Hohlziegel, *tegulae mammatae*, sowie eine große Menge Gefäßscherben ans Licht. Zwischen diesen Ruinen fand man auch einen bemerkenswerten, dem *Jupiter Optimus Maximus* und *Silvanus*, sowie den übrigen Göttern und Göttinnen geweihten Altar (Taf. III), sechs Ziegelbruchstücke mit dem Stempel FISC = FISCUS? (Taf. V—VI), sowie ein Ziegelstempelfragment der *legio V. Macedonica* (Taf. IV/3).

All diese Funde ergänzen die bereits bekannten und liefern neue Daten über Bauweise, religiöses und gesellschaftliches Leben im *Municipium* und später in der *Colonia Napoca*.

https://biblioteca-digitala.ro

OFFICINA MILITARĂ DE LA DIERNA
(SEC. III—IV E.N.)

În urma scăderii apelor Dunării la începutul lunii iunie 1974, am fost anunţaţi că în apropierea peşterii Veterani au apărut cîteva schelete.

Cu ocazia unei cercetări pe teren s-au putut observa, în afara zidului medieval din aval, trei schelete orientate vest-est, deranjate, fără nici un inventar. În cursul anilor 1966—1969, Grupul de Cercetări Complexe „Porţile de Fier", a efectuat săpături arheologice în fortificaţia medievală de la peştera Veterani, cu care ocazie au fost identificate şi zidurile ce flancau în amonte şi aval peştera (cercetările efectuate au rămas inedite, cu excepţia unor informaţii laconice apărute în lucrările de specialitate).[1] Fără a intra în detalii privind descoperirile recente ce nu formează obiectul lucrării noastre, considerăm mormintele de factură tîrzie, din sec. al XVIII-lea, cînd este ştiut că peştera a fost fortificată de către austrieci pentru a împiedica navigaţia pe Dunăre a corăbiilor turceşti. Atenţia ne-a fost atrasă de un număr mare de cărămizi fragmentare romane, ce se aflau în spaţiul dintre aceste două ziduri. Îndepărtînd parţial stratul superficial de grohotiş, a apărut pe o porţiune mică, lată de 1,30 m, o platformă formată din cărămizi mari (40×28×5 cm), legate cu mortar. Deşi nu se poate vorbi de o stratigrafie, întrucît apele Dunării au ros tot stratul de cultură, s-a putut totuşi observa că această platformă se află sub primul rînd de piatră al zidului medieval. Cercetările arheologice efectuate au identificat urme romane în interiorul peşterii, fragmente ceramice, monede datate în sec. III—IV,[2] dar nu am găsit nici o menţiune asupra unor descoperiri romane în zona din faţa peşterii; este probabil ca această platformă să nici nu fi fost atinsă. Între cărămizi a fost descoperită una cu ştampila fragmentară... DIERNA. Cu mulţi ani în urmă în această peşteră au mai fost descoperite asemenea cărămizi cu ştampila DRP DIERNA.[3]

Prezenţa unor cărămizi cu asemenea ştampilă atestă utilizarea şi fortificarea acestei peşteri şi în epoca romană.

Descoperirea la peştera Veterani a unor cărămizi cu ştampila oraşului Dierna, ca şi prezenţa lor în diferite puncte în zona Cazanelor, ne determină a lua în discuţie acest tip de ştampilă. Menţionarea numelui oraşului pe ştampilă denotă clar că materialele de construcţie au fost executate într-o *officina* de la Dierna.

---

[1] Pentru bibliografie asupra peşterii Veterani: *SCIV*, XX, 1969, 3, p. 300. *Atlasul Complex Porţile de Fier*, Bucureşti, 1970, p. 178; C. S. Nicolăescu-Plopşor, *Rezultatele arheologice din zona „Porţilor de Fier"*, Craiova, 1968, p. 59; C. S. Nicolăescu-Plopşor şi colab., *Pe firul istoric al Cazanelor*, în *Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie 1964*, I, Bucureşti, 1970, p. 12—13.

[2] C. S. Nicolăescu-Plopşor, *Rezultatele arheologice...*, p. 40.

[3] D. Laitin, *Anuarul XXIV al Gimnaziului Orşova*, Orşova, 1943, p. 9.

https://biblioteca-digitala.ro

Pînă în prezent la Dierna sînt atestate următoarele tipuri de cărămizi ştampilate: COH I BR ∞[4], LEG XIII G[5], LEG XIII R[6], DRP DIERNA (avînd şi varianta DRP DIERИA), DIERTRA[7].

Prima ştampilă, COH I BR, a fost identificată cu Cohors I Ulpia Brittonum Milliaria, unitate militară care a construit castrul şi a staţionat un timp destul de scurt la Dierna, în prima jumătate a sec. II e.n.

Ştampilele legiunii a XIII Gemina (LEG(io) XIII G(emina) şi LEG(io) XIII R(atiaria)), datează dintr-o perioadă tîrzie, din a doua jumătate a secolului III e.n. Cărămizile cu ştampila LEG XIII R, care au apărut în cursul cercetărilor efectuate la cetatea romană tîrzie, se datează probabil în perioada imediat ulterioară retragerii aureliene, cînd pentru construirea şi fortificarea unor cetăţi au fost deplasate detaşamente de la sediul general al legiunii, din Ratiaria, dar care depindeau încă direct de acesta. Cărămizile cu această ştampilă au putut fi executate şi la locul de staţionare al detaşamentului respectiv, punîndu-se în urma numelui unităţii toponimicul sediului principal de garnizoană.

Legiunea XIII Gemina este atestată în sec. III—IV în diferite localităţi, pe ştampile apărînd în urma numelui legiunii şi toponimicul sediului de garnizoană, prescurtat în diferite forme. Fără a epuiza toate atestările menţionăm: LEG XIII G.RAT (*Ratiaria*, Desa etc.), LEG XIII R (*Dierna*), LEG XIII G P(ontibu)S (*Diana*/Kladovo — RSFI), *Drubeta*, *Ad Aquas* (Miloşevo? — RSFI), *Pontes* (Kostol — RSFI). *Pontes* este toponimul aşezării de pe malul drept al fluviului, din faţa Drubetei. În timpul lui Diocleţian — Constantin cel Mare va primi numele de Transdrobeta, cum este cunoscut şi în Notitia Dignitatum. În măsura în care considerăm valabilă lectura ştampilei: LEG XIII G P(ontibu)S, atunci aceasta se datează în perioada Aurelian — Diocleţian, cînd aici a existat probabil un detaşament al legiunii care avea o *officina* militară.

În acest context, confecţionarea materialelor de construcţie cu ştampila LEG XIII R, chiar la Dierna, este posibilă şi probabilă.

Cărămizile ce conţin în ştampilă toponimicul oraşului sub forma DRP DIERNA (cu varianta DRP DIERИA) sînt cele mai numeroase şi aria lor de răspîndire este foarte întinsă. Lectura acestor ştampile este controversată privind primele trei litere (DRP) din faţa toponimicului Dierna. Editorii CIL, E. Swoboda etc. au propus întregirea: D(e) R(e)P(ublica) DIERNA, cărămizile datîndu-se în sec. II-III e.n.[8] O lectură diferită a propus D. Tudor, întregind astfel: D(acia) R(i)P(ensis) DIERNA, ceea ce datează asemenea ştampile în sec. III-IV e.n., lectură adoptată de majoritatea cercetătorilor, fiind de fapt singura posibilă. Asemenea litere DRP, DAR, DRI etc. apar şi pe ştampilele altor toponimice ca: *DIANA* (Kladovo — RSFI), *AQUIS* (Miloşevo — RSFI)[9], care sînt datate tot în această perioadă. O cărămidă păstrată în colecţia Muzeului Porţilor de Fier are ştampila pe două rînduri, inversă: DRP/AQUIS. De fapt, este vorba de două ştampile diferite, aplicate una deasupra celeilalte, cea de jos semnificînd numele oraşului Aquis, iar cea de deasupra, într-un alt cartuş: DRP, redînd numele provinciei

[4] CIL, III, 8074, 10.
[5] CIL, III, 8074, 13.
[6] V. Wollmann, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 539—553.
[7] *SCIV*, XXI, 1971, 3, p. 300; N. Gudea, *Actes du IXe Congrès International d'études sur les frontièrres romaines. Mamaia 1972*, Bucureşti, 1974, p. 177.
[8] V. Wollmann, *op. cit.*, p. 539—553.
[9] T.I.R., L, 34, p. 23.

https://biblioteca-digitala.ro

Dacia Ripensis. Prezența acestor trei litere întotdeauna la începutul ștampilei, înaintea toponimicului orașului în officina căruia era realizată, poate fi pusă în legătură cu inițialele ce semnificau numele provinciei. Menționarea alături de toponimicul localității și a inițialelor principale ale numelui provinciei ne determină să credem că avem de-a face cu ateliere militare. La Dierna nu există decît un singur tip de ștampile cel DRP DIERNA (cu varianta DRP DIERИA), deși în lucrările de specialitate se consideră existența încă a unui tip: DIERNA care însă nu apare decît pe ștampile fragmentare, la care lipsesc cele trei litere din față. Același lucru se observă și la ștampilele care prezintă toponimul DRUBETA; toate cărămizile publicate au ștampilele fragmentare, ceea ce a determinat să se creadă că existau ștampile numai sub această formă. În colecția Muzeului Porților de Fier se păstrează un fragment de ștampilă ..P DRUB, ceea ce denotă că formula obișnuită era DRP DRUB (sau DRUBETA).

Datarea unor asemenea cărămizi într-o perioadă tîrzie este indubitabilă, datorită faptului că ele apar (ne referim numai la ștampilele DRP DIERNA) cu predilecție numai în fortificații de sec. III-IV e.n. sau în așezări datate cu monede în această perioadă.[10] O delimitare cronologică mai precisă a acestui tip de ștampilă nu este posibilă. Este probabil că împărțirea legiunilor pe limes în unități de sine stătătoare va duce cu timpul la identificarea lor cu sediul de garnizoană pe care îl au în acel moment: Diana, Dierna, Drubeta, Aquis, pentru a nu menționa decît cîteva.

Prezența majoritară a descoperirilor de cărămizi cu ștampila DRP DIERNA în fortificațiile de secolele III-IV denotă faptul că au fost executate într-o *officina* militară.

Este surprinzătoare intensa activitate a cărămidăriei de la Dierna, relevată prin aria mare de răspîndire a produselor sale în nu mai puțin de 13 localități. Materialele de construcție produse în officina sa sînt atestate la: *Cuppae* (Golubac — RSFI)[11], Ribnički Potok[12], Veliki Gradac (Doniji Milanovac — RSFI)[13], Golubinje[14], Malo Golubinje[15], Hajdučka Vodenica[16], *Transdierna* (Tekija)[17], *Aquis* (Miloșevo — RSFI)[18], Prahovo[19], *Ratiaria* (Arčar — RPB)[20], iar pe malul dacic la *Drobeta*[21] și peștera Veterani.

Cartarea cărămizilor cu ștampila DRP DIERNA ne relevă faptul că tot malul drept al fluviului, din zona Cazanelor pînă la granița Moesiei Prima (și chiar

---

[10] *Dierna* (*SCIV*, XXI, 1971, 3, p. 519), Malo Golubinje (*Arh Pregl*, III, 1967, p. 61), Hajdučka Vodenica (*ArhPregl*, III, 1967, p. 58), Ribnički Potok (*ArhPregl*, IV, 1968, p. 73—74) etc.

[11] D. Tudor, în *SCIV*, X, 1960, 2, p. 335—365.

[12] D. Petrović, în *ArhPregl*, IV, 1968, p. 73—74 : în ruinele unei biserici medievale s-au descoperit 150 de ștampile, ceea ce este o cantitate enormă, dacă ne gîndim că ștampilarea se făcea odată sau de cîteva ori la un cuptor de cărămizi.

[13] M. Mirković, *Rimske gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Belgrad, 1968, p. 109.

[14] F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien, 1892, p. 38.

[15] L. Popović, în *ArhPregl*, III, 1967, p. 61.

[16] E. Cerskov, în *ArhPregl*, III, 1967, p. 58.

[17] D. Tudor, *op. cit.*, p. 348. M. Mirković, *op. cit.*, p. 111.

[18] D. Tudor, *op. cit.*; *AEM*, XIII, 1890, p. 37.

[19] În privința acestui centru, unde au apărut multe cărămizi cu ștampila DIERNA, întrucît pînă în ultimii ani a fost identificat cu *Ad Aquas*, e posibil să fie vorba de un singur centru, cel de la Prahovo. Vezi T.I.R., L 34. F. Kanitz, *op. cit.*, p. 51—52.

[20] D. Tudor, *op. cit*, p. 348.

[21] D. Tudor, *OltR*[3], *SE*, 57.

https://biblioteca-digitala.ro

centre din interiorul acestei provincii, precum: Cuppae, Ribnički Potok, Veliki Gradac), erau aprovizionate cu material de construcție din officina de la Dierna. Nu mai puțin de 3 centre aflate în afara zonei Cazanelor: *Transdierna*, *Ad Aquas* și *Ratiaria* primesc cărămizi și din această officină. În comparație cu centrele de pe malul de sud al fluviului, pe teritoriul fostei provincii prezența lor este atestată doar în trei centre: Dierna, Drobeta, peștera Veterani; în ultimul punct apariția acestor cărămizi este legată de construirea probabilă a unui chei în fața peșterii, necesar navigației, cu un post de observare a traficului comercial și militar.

Față de prezența numeroasă a cărămizilor cu ștampila DRP DIERNA în diferite puncte de pe ambele maluri ale fluviului, ștampile similare, redînd toponimice, apar într-un număr mult mai mic de localități: *Drubeta* (două localități)[22]. *Ad Aquas* (Miloșevo — RSFI) (trei localități)[23]. *Diana* (Kladovo — RSFI)[24], fapt datorat în bună măsură și condițiilor naturale. În zona Cazanelor îngustimea malului (dintre fluviu și munte) abia permitea construirea unor fortificații. Pentru realizarea materialului de construcție necesar — cărămida — lipsea în primul rînd lutul adecvat. Transportarea pe Dunăre a acestor materiale de construcție era mult mai lesnicioasă, decît pe drumul îngust săpat în stîncă ce lega cetățile între ele pe malul drept al fluviului. Pentru satisfacerea nevoilor de refortificare a limesului dunărean, executarea în *officina* de la Dierna a materialelor de construcție era o soluție preferabilă și de fapt singura posibilă.

Îndeobște se consideră că materialele de construcție militare erau realizate de către detașamente de cărămidari care se deplasau în diferite puncte, aplicînd ștampila sediului principal de garnizoană[25]. Cu toată aria mare de răspîndire a cărămizilor cu ștampila Diernei, apare evident faptul că ele au fost confecționate într-o singură cărămidărie și de aici distribuite diferitelor fortificații de pe Dunăre; în parte acest lucru se datorează și condițiilor naturale deosebite din zona Cazanelor.

În sfîrșit, ultimul tip de ștampilă care este cunoscută la Dierna a apărut în cursul ultimelor cercetări efectuate la cetatea romană tîrzie: DIERTRA[26]; lectura ei a fost legată de Transdierna (Tekija), localitate aflată în fața Diernei, pe malul drept al fluviului. Asemenea ștampile nu sînt pînă în prezent cunoscute în altă parte. Ele au fost confecționate fie în localitatea de pe malul iugoslav al Dunării, la Transdierna, fie, așa cum credem, tot în cărămidăria de la Dierna de către un detașament al legiunii XIII-a Gemina (ce staționa în localitatea învecinată). Spre a se deosebi de cărămizile executate de unitatea staționată la Dierna, s-a aplicat ștampila *Diertra*. Remarcăm, în sprijinul ipotezei noastre, forma în care apare menționată această localitate — DIERTRA — adică DIER(na) TRA(ns), „Dierna de peste fluviu". S-ar părea că denumirea localității de la sud de Dunăre nu era încă fixată, din moment ce acest toponim este dat în forma DIER(na) TRA(ns), iar nu Transdierna, cum apare menționată mai tîrziu. În

[22] *Drubeta* (CIL, III, 14216, 10), *Ad Aquas* (Miloșevo — RSFI) (CIL, III, 14215, 13).

[23] *Ad Aquas* (D. Tudor, *op. cit.*), *Bononia* (D. Tudor, *op. cit.*), *Drubeta* (D. Tudor, *OltR*[3], *SE*, 58).

[24] *Ad Aquas* (CIL, III, 14215, 13), *Bononia* (D. Tudor, *op. cit.*), *Drubeta* (D. Tudor, *op. cit.*; CIL, III, 14216), *Dierna* (D. Tudor, *op. cit.*; V. Wollmann, *op. cit.*, p. 547—548).

[25] D. Tudor, *OltR*,[3] p. 358.

[26] Vezi nota 6.

https://biblioteca-digitala.ro

cursul secolelor II-III așezarea romană de pe malul drept era de mică importanță, numele ei nu este menționat în izvoarele vremii (Tabula Peutingeriana și Itinerariul Antoninian) și nici în inscripții. De fapt, prima menționare în izvoarele literare a acestui toponim o avem în Notitia Dignitatum, or. XLII, 29, la sfîrșitul sec. IV — începutul sec. V. La fel ca și Transdierna, există și localitatea Transdrobeta, al cărei toponim s-a format în urma retragerii aureliene din Dacia, cînd în fața celor două orașe romane puternic dezvoltate s-au ridicat fortificații, care din punct de vedere militar completau sistemul de apărare al limesului în porțiunile respective. Celelalte două toponimice cunoscute din Notitia Dignitatum: Transalba și Translucum, cunoscute în Dacia Ripensis, n-au fost încă identificate pe malul stîng al fluviului. Ștampila *Diertra* datează din perioada imediat următoare reformelor lui Dioclețian, cînd detașamente ale legiunii a XIII-a Gemina au fost amplasate la ieșirea din zona Cazanelor, la Dierna și Transdierna. Ștampila *Diertra* reprezintă prima atestare epigrafică a localității Transdierna.

Existența cărămidăriei de la Dierna în sec. III-IV aruncă o lumină nouă asupra importanței militare și economice a orașului în această perioadă. Activitatea intensă a *officinei* de la Dierna presupune existența unui lut corespunzător pentru confecționarea cărămizilor, punct aflat în imediata apropiere a vechiului oraș Orșova, în locul numit „Dălboaca", care pînă în ultimii ani (înainte de formarea lacului de acumulare) a fost folosit ca lutărie. Din păcate, cuptoare pentru arderea cărămizilor n-au fost depistate în cursul cercetărilor efectuate în anii 1966—1969.

Activitatea economică a officinei militare de la Dierna pune în evidență și un alt aspect, și anume că Dierna nu a fost un simplu „cap de pod la nord de Dunăre", expresie ce s-a încetățenit în literatura de specialitate pentru centrele din această perioadă ce au aparținut fostei Dacii. Dimpotrivă, în noua provincie, Dacia Ripensis, Dierna reprezintă un centru militar și economic de primă importanță.

Amploarea deosebită a dezvoltării economice a orașului este relevată și de circulația monetară din această perioadă, Dierna fiind unul din principalele centre prin care a pătruns moneda romană în Banat, unde se constată un intens schimb monetar, neîntîlnit nici în provinciile învecinate.[27]

În cele de mai sus am încercat relevarea unui singur aspect al activității militare și economice a Diernei în secolele III-IV e.n. Existența unor ateliere meșteșugărești militare în această perioadă trebuie căutată și în alte așezări de pe malul stîng al fluviului, considerate în noul context istoric ca „simple capete de pod" pe teritoriul fostei provincii Dacia, expresie ce ni se pare cu totul neadecvată pentru perioada secolelor III-IV.

Construirea unor fortificații ca și reutilizarea altora vechi, situate mult mai la nord de linia Dunării, poate aduce în discuție întinderea stăpînirii romane în condițiile provinciei Dacia Ripensis. În această perioadă, la nord de Drobeta cu circa 15 km, se construiește un *castellum* la Puținei, de mari dimensiuni (100 × 40 m). La nord de Dierna, la Mehadia[28], săpăturile arheologice au consta-

[27] E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Trei tezaure monetare din Banat din secolul IV*, Lugoj, 1974.

[28] M. Macrea, în *Studii*, I, 1949, 2, p. 139. Idem, *Viața în Dacia romană*, București 1969, p. 466—467.

https://biblioteca-digitala.ro

tat urme de viață și o folosire a castrului și în perioada constantiniană. Refaceri ale castrului s-au constatat și la Tibiscum.[29]

Cercetarea activității unor ateliere militare, cum sînt cele de la Dierna, Drobeta etc., contribuie la cunoașterea importanței economice a acestor centre, într-o perioadă cînd orașe ca Transdierna, Transdrobeta, Transalba, Translucum nu erau încă constituite ca centre militare, însești toponimele lor fixîndu-se în această perioadă, ele existînd, poate, pînă atunci ca simple așezări rurale lipsite de importanță.

DOINA BENEA

DIE MILITÄRZIEGELEI VON DIERNA (3.—4. JH.)

(Zusammenfassung)

Im Jahre 1974 wurde infolge Fallens des Wasserspiegels der Donau, vor der Veterani-Höhle das Bruchstück eines (DRP) DIERN(a) — Ziegels gefunden.

Das ausgedehnte Verbreitungsgebiet von Ziegeln mit derartigen Stempeln veranlaßte uns, diesen Ziegelstempeltyp zur Diskussion zu bringen.

Die Stempelziegel mit dem Stadtnamen in Form von DRP DIERNA (als Variante DRP. DIERNA) oder einfach DIERNA wurden in einer *officina* dieser Stadt angefertigt. Hinsichtlich der ersten drei Buchstaben DRP vor dem Stadtnamen sind die Meinungen geteilt. Die CIL-Herausgeber, F. Swoboda u.a. schlagen die Ergänzung D(e)R(e)P(ublica) DIERNA vor und datieren sie in das 2.—3. Jh. u.Z.; D. Tudor bringt eine andere Ergänzung in Vorschlag, nämlich D(acia) R(i)P(ensis) DIERNA und datiert die Ziegel in das 3.—4. Jh.; diese Datierung ist tatsächlich die einzig mögliche, denn daß die Ziegel in die Spätzeit anzusetzen sind, ist zweifellos richtig, denn sie erscheinen meist nur in Befestigungen des 3.—4. Jhs. oder in münzdatierten Ansiedlungen dieser Zeit.

Die intensive Tätigkeit der Ziegelei von Dierna ist erstaunlich; sie drückt sich in dem großen Verbreitungsgebiet ihrer Erzeugnisse aus, das nicht weniger als 13 Ortschaften umfaßt: Cuppae, Ribnički Potok, Veliki Gradac, Golubinje, Malo Golubinje, Hajdučka Vodenica, *Transdierna*, *Ad Aquas*, Prahovo, *Ratiaria*, *Drobeta* und die Veterani-Höhle. Die kartographische Aufnahme der Ziegel mit gleichem Stempel ergibt die Tatsache, daß vom Eisernen Tor angefangen das ganze rechte Donauufer bis zur Grenze Moesiens und sogar Märkte innerhalb dieser Provinz wie Cuppae, Ribnički Potok, Veliki Gradac, von Dierna aus mit Baumaterial versehen wurden, was zum Großteil auch den natürlichen Gegebenheiten dieses Gebiets zuzuschreiben ist.

Im Laufe der letzten Untersuchungen von Dierna wurde ein neuer Stempeltyp gefunden: DIERTRA, also DIER(na) TRA(ns) = Dierna jenseits des Flusses. Der Name der südlich des Stromes gelegenen Ortschaft scheint noch nicht festgelegt gewesen zu sein, sonst hätte man ihn nicht in dieser Art geschrieben, sondern Transdierna, wie er später erwähnt ist. Dieser Stempel ist der erste Beleg für den am rechten Ufer gelegenen Ort.

Die wirtschaftliche Betätigung der Militärziegelei von Dierna hebt auch einen anderen Aspekt heraus. Sie zeigt, daß Dierna nicht nur ein einfacher „Brückenkopf nördlich der Donau" war, eine Bezeichnung, die sich in der Fachliteratur für die dakischen Zentren dieser Zeit eingebürgert hat, sondern im Gegenteil in der neuerrichteten Provinz Dacia Ripensis ein äußerst wichtiges Militär- und Wirtschaftszentrum darstellte.

[29] E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *op. cit.*, p. 91.

https://biblioteca-digitala.ro

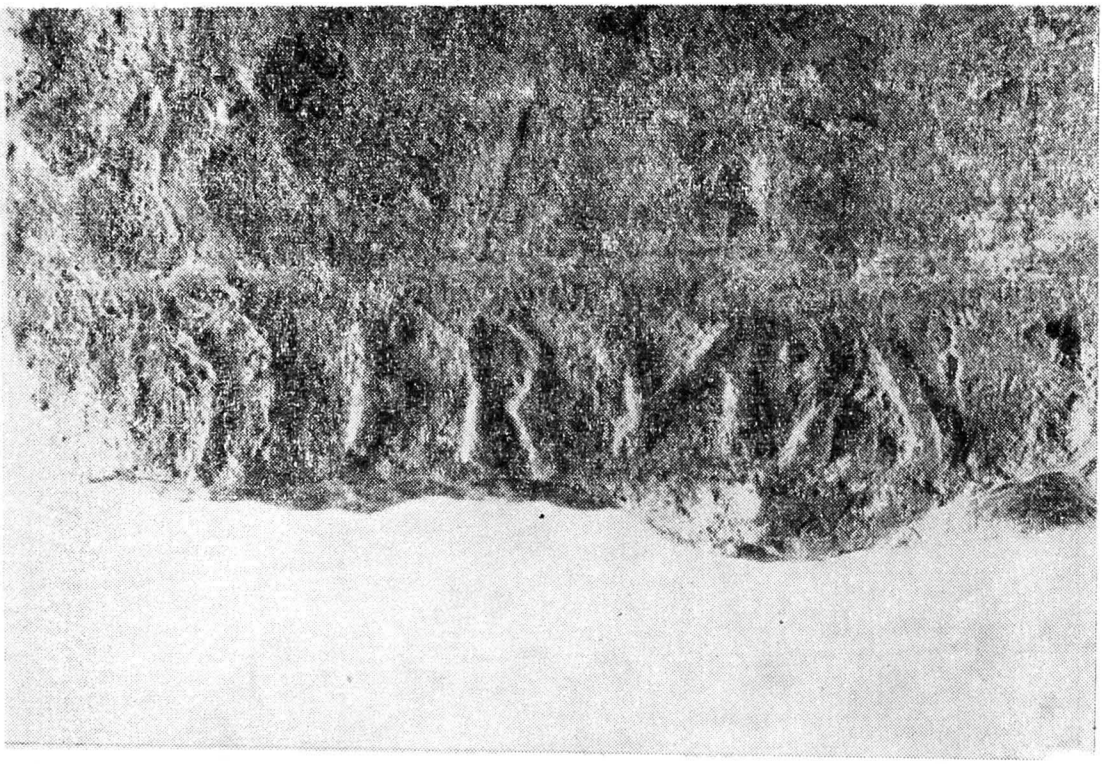

Fig. 1 — Peştera Veterani. Cărămidă cu ştampila DRP DIERNA.

Fig. 2 — Dierna. Cărămidă cu ştampila DRP DIERNA.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 3 — Dierna. Cărămidă cu ştampila DIERTRA (foto şi desen).

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 4 — Drobeta. Ştampila DRP/AQUIS (în col. Muz. Porţilor de Fier).

https://biblioteca-digitala.ro

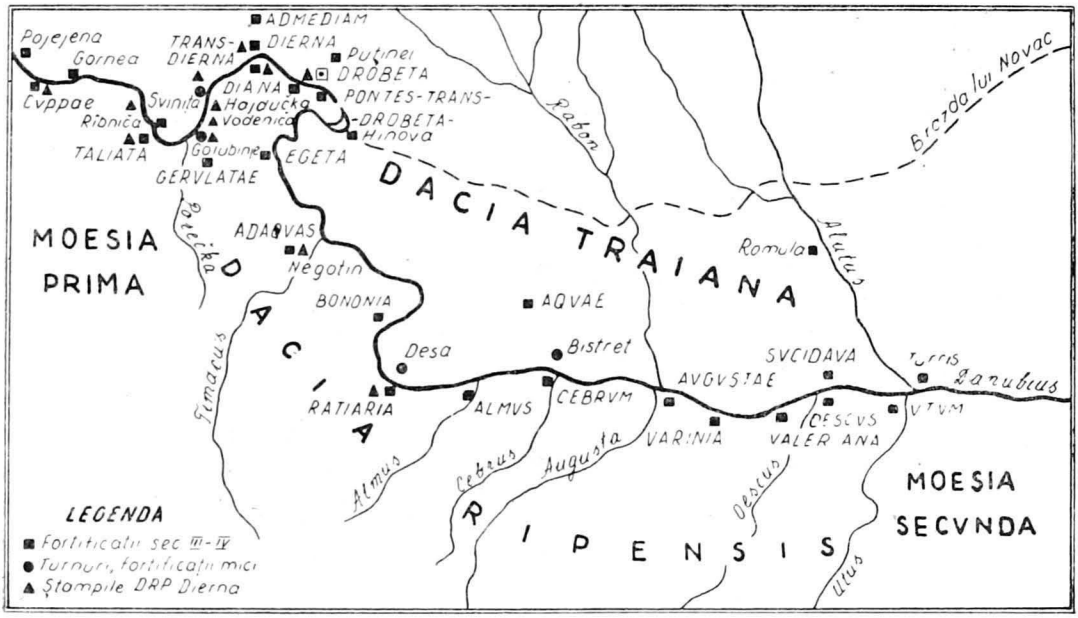

Fig. 6 — Dierna. Harta răspîndirii cărămizilor cu ştampila DRP DIERNA.

https://biblioteca-digitala.ro

DOUĂ NOI PIESE PALEOCREȘTINE DIN TRANSILVANIA

În anul 1958 apărea studiul profesorului I. I. Russu, *Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania. Contribuții la istoria creștinismului daco-roman*[1]. Cu binecunoscuta-i acribie științifică, profesorul clujan făcea o exhaustivă trecere în revistă a problemei și a bibliografiei acesteia[2], întocmea un repertoriu complet al monumentelor paleocreștine transilvănene, cu istoricul amănunțit al descoperirii, publicării și interpretării fiecărei piese[3], separa obiectele nesigure, necreștine ori pseudocreștine[4], lămurea problema acelor vestigii paleocreștine ce figurau ca provenind din Dacia intracarpatică numai din pricina unor vechi inadvertențe bibliografice[5] și-și încheia valoroasa lucrare cu o serie de considerații istorice privind cantitatea, răspîndirea teritorială și prezumptiva apartenență etnică a acestor materiale.[6]

Dincolo de existența faptică — reală și incontestabilă — a celor circa 15 obiecte *sigur* paleocreștine din repertoriul lui I. I. Russu[7], problema esențială rămîne cea a *datării* pieselor transilvănene, respectiv plasarea (măcar a *unora*) dintre ele încă *înainte* de 271 (275?) e.n. sau a *tuturor după* această dată. De răspunsul ce se poate da respectivei întrebări depinde, în ultimă instanță, nu numai momentul atestării — mai timpurii ori ceva mai tîrzii — a primelor vestigii creștine în această zonă, ci și faptul dacă noua religie e documentabilă (oricît de sporadic) încă din timpul Daciei romane și persistă aici și după retragerea aureliană, ori avem de-a face exclusiv cu piese pătrunse pe teritoriul fostei provincii intracarpatice *după* această retragere.

Nu intră în intenția noastră a lua atitudine în controversa teoretică a problemei, limitîndu-ne a preciza că printre principalii promotori ai primei presupuneri s-au numărat (cu nuanțări de interpretare de la un caz la altul): V. Pârvan, A. Bunea, A. Nanu, Șt. Meteș, N. Lupu, C. C. Giurescu[8]. În opoziție cu părerile lor s-a situat — după o temeinică analiză critică a materialelor socotite atît de „timpurii" (sec. II-III) și a izvoarelor — C. Daicoviciu[9], urmat de M. Macrea

[1] *Studii teologice*, ser. II, București, X/5–6, 1958, p. 311–340.
[2] *Ibidem*, p. 311–313.
[3] *Ibidem*, p. 313–330.
[4] *Ibidem*, p. 330–334.
[5] *Ibidem*, p. 334–335.
[6] *Ibidem*, p. 335–340.
[7] Numărul lor poate fi, eventual, mărit cu 1–2 obiecte, de certă proveniență din Ardeal, *posibil* paleocreștine, fără a se putea aduce o peremptorie dovadă în acest sens.
[8] Lista bibliografică a cunoscutelor lor lucrări la I. I. Russu, *op. cit.*, p. 312.
[9] În *AISC*, II, 1933–35, p. 192–209; în *Transilvania*, nr. 72, Sibiu, 1941, p. 576–578; în *Geopolitica și geoistoria*, II, București, 1942, p. 93–96; *TransAnt*, Buc., 1945, p. 234–237, 254–257; în *Mélanges offerts à J. Marouzeau*, Paris, 1948, p. 119–124; în *Studii*, I, 1948, p. 122–127. Trebuie făcută precizarea că savantul clujan admitea, totuși, posibilitatea existenței unor elemente izolate, gnostico-paleocreștine, încă din timpul provinciei; cf. *AISC*, II, 1933–35, p. 203–204 și *Studii*, I, 1948, p. 123.

https://biblioteca-digitala.ro

și O. Floca.[10] În fine, mai mulți istorici și arheologi (I. Barnea, D. M. Pippidi, Em. Condurachi, K. Horedt, D. Tudor, B. Mitrea, L. Țeposu-David, I. I. Russu), care s-au ocupat de aceeași temă, au păstrat o atitudine oarecum „rezervată", nepronunțîndu-se tranșant în favoarea uneia sau celeilalte dintre ipoteze.[11]

De bună seamă, în amintitele lucrări se preciza de fiecare dată — și facem și noi cuvenita precizare — că pentru zona sud-bănățeană și sud-oltenească imediat învecinată Dunării (ca să nu mai vorbim de Dobrogea!) problema se pune sensibil *altfel*. Relativa abundență a vestigiilor vechi-creștine (din veacurile IV—V și cele următoare) în aceste teritorii nemijlocit legate de sudul fluviului, deci de Imperiu, făcea posibilă presupunerea că și înainte de 271 elemente izolate paleocreștine (și mai ales gnostice) putuseră exista aici, — fapt dovedit, de altfel, și de rămășițele arheologice".[12]

Revenind la teritoriul Transilvaniei, menționăm că de la momentul apariției repertoriului dat de I. I. Russu, deci din 1958, lista obiectelor gnostice și paleocreștine s-a îmbogățit cu cîteva geme-*abrasax*[13] *(sic!)*, redînd fie binecunoscuta divinitate anguipedo-alectorocefală[14], fie alte subiecte din repertoriul gnostic[15], precum și cu unele opaițe sigur paleocreștine[16], acestea din urmă datate însă — fără echivoc — în sec. IV. Rezultă deci, că la ora actuală materialul ce poate fi pus la contribuție nu depășește 20—22 mărunte piese — maximum 25, socotind și unele ce, eventual, s-ar adeveri „recuperabile" printr-o interpretare în atare sens. Nu este mai puțin adevărat că (lăsînd de o parte cele cert databile în sec. IV sau chiar V), asupra acelora ce *ar putea* fi de dinainte de 271 e.n. plutește în continuare incertitudinea datării, implicit posibilitatea de a fi — chiar în limitele secolului III — de *după* retragerea aureliană.

*

Deliberat am plasat la începutul articolului nostru considerațiile de mai sus (ce, poate, mai de grabă s-ar fi cuvenit la sfîrșitul lui), tocmai din dorința de-a prezenta cititorului nu numai actualul stadiu de cercetare a problemei, dar și nemijlocitele ei implicații istorice. Astfel, în cunoștință de cauză, va putea fi cumpănită și judecată valoarea documentară — inegală, de altfel — a celor două piese ce ne-am propus să le prezentăm.

---

[10] Trimiterile la I. I. Russu, *op. cit.*, p. 313.

[11] *Ibidem*.

[12] Ultima discuție în acest sens: D. Benea — A. Șchiopu, *Un mormînt gnostic de la Dierna*, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 115—125.

[13] L. Țeposu-David, în *OmD*, 1960, p. 530, nr. 47, 48, 49, respectiv p. 527, fig. 2/51, 52, 50, p. 531; Idem, în *SCIV*, X/2, 1959, p. 463 sqq.; Idem, în *SCIV*, XV/2, 1964, p. 257 sqq. (gemă de la Micia, posibil gnostică, înfățișîndu-l pe Harpokrates).

[14] Vezi A. Delatte — Ph. Derchain, *Les intailles magiques gréco-égyptiennes* (în cele ce urmează: *Intailles* ...), Paris, 1964, p. 23 sqq., nr. 1—34. Vezi și D. Wortmann, *Neue magische Gemmen*, în *BJ*, 175, 1975, p. 63 sqq., nr. 1—5.

[15] Atragem atenția asupra exemplarelor nr. 47—48 din lista Luciei Țeposu-David (*OmD*, p. 530 și p. 527, fig. 2/51—52), ambele provenind de la Micia, cu excelente analogii paleocreștine și gnostice: vezi *DACL*, VI, 1, 1924, s.v. *Gemmes*, col. 839—840, nr. 173, fig. 5055, respectiv *Intailles*..., p. 38, nr. 36. Evident, nu intră în discuție cîteva pietre gravate, susceptibile a fi gnostice, din fosta colecție a baronului Brukenthal, despre ele știindu-se explicit că *nu* provin din Dacia; vezi L. Țeposu-David, în *StCom*, 12, Sibiu, 1965, p. 83 sqq.

[16] Vezi C. L. Băluță, în *Apulum*, VI, 1967, p. 619—623 și în *Apulum*, IX, 1971, p. 701—704.

https://biblioteca-digitala.ro

I. Inel mic, de cu totul mărunte dimensiuni (1,5 × 1,6 cm), lucrat din fir simplu de aur, avînd capul în formă de oval prelung. Dimensiunile capului: 1,2 × 0,5 cm. Gr. = 2 g; puritatea aurului: 950‰ (practic peste 23 #). Inventar: IV. 5232 (fig. 1/1 a-b).

Piesa a intrat în posesia Muzeului de istorie al Transilvaniei la data de 3. III. 1941, ca lăsămînt al profesorului de desen Borbély Samu. Loc de descoperire: *Turda*, cu specificarea că a fost aflat cu ocazia unor săpături pentru fundația unei clădiri.

Inelul — ce prezintă o formă tipic romană — are delimitat ovalul prelung al capului cu o linie slab incizată. În cîmpul astfel mărginit se vede: VT·F, cunoscuta formulă *Ut(ere) f(elix)* (vezi fig. 1/1 a, mult mărită, pentru a se distinge detaliile grafice ale inscripției).

Prin urarea de „folosește-l fericit", ce-o are gravată, inelul de aur de la Turda se alătură celui de argint, din castrul de la Bologa, mai de mult cunoscut[17], cu precizarea că exemplarul de la Bologa are inscripția retrogradă (Ч TV) și a servit, în consecință, drept inel sigilar.

E lungă controversa asupra semnificației exacte — păgînă, creștină, păgînă și creștină — a urării VTERE FELIX. Cert rămîne faptul că ivirea ei se consideră a fi de dată tîrzie (nu înainte de 250 e.n.!), datare solid sprijinită și de tipologia obiectelor pe care apare: inele, fibule (cu „capete de ceapă"), catarame, linguri de argint. Evident, e greu să se susțină caracterul paleocreștin al unui obiect ce poartă sus-amintita dedicație, mai ales dacă ea nu e întovărășită și de *alte* simboluri creștine, deși nu-i mai puțin adevărat că în *DACL* se opinează, repetat, pentru *acest* caracter al urării.[18]

Ca mai apropiate de formula aflată pe inelul de la Turda se mai pot cita — în afara piesei de la Bologa — trei inele provenind de la Salona și împrejurimile acestui oraș:[19] unul de aur, cu inscripția V·F [U(tere) f(elix)][20], unul de argint, tot cu V·F[21], iar pe al treilea, tot de argint, e gravat VTERE FELIX VIVAS.[22]

În tot cazul, simptomatic rămîne faptul că, din totalul aparițiilor sale, formula *Utere felix* se află, în netă majoritate, pe piese al căror caracter paleocreștin e necontestat[23], restul găsindu-se pe obiecte cărora — prin forma și, implicit, datarea lor — această atribuire le este probabilă sau măcar posibilă.

---

[17] *CIL*, III, 1639[4]; vezi H. Finály, *Római nyomok Erdély északnyugati részén*, în *Erdélyi Muzeum-Egylet Évkönyvei*, III, 1864—1865, p. 8, nr. 3, pl. I/11. Ultima publicare la K. Horedt, *Eine spätrömische Fingerringform*, în *Arch.Korrespzb.*, 3/2, 1973, p. 227, 228 fig. 1/1.

[18] *DACL*, I, 1, 1924, s.v. *Acclamations*, col. 248, unde se fac referiri și la corespondenții greceşti ai urării: XPω = *utere*, EIPHNH XPω = *utere in pace*, aclamații apărute în contexte ce fac de netăgăduit caracterul lor creștin; *DACL*, I, 2, 1924, s.v. *Anneaux*, col. 2198; *DACL*, III, 2, 1914, s.v. *Cuiller*, col. 3173, 3178—3179 (*utere felix, utere felex*); *DACL*, V, 2, 1923, s.v. *Fibule*, col. 1558, 1562, 1579. Vezi și *RE*, IA, 1, s.v. *Ringe*, mai ales col. 822—833.

[19] Discutate în *DACL*, I, 2, 1924, col. 2198.

[20] *CIL*, III, 10189[8].

[21] *CIL*, III, 10189[9].

[22] *CIL*, III, 10189[7]. Alte exemple: Géronde (Elveția) (*DACL*, I, 2, 1924, col. 2219) și Sisteron (De Laplane, *Histoire de Sisteron*, Digne, 1843, vol. I, p. 34, pl. I/9; *CIL*, XII, 5692[14]).

[23] Vezi în acest sens și E. Diehl, *Inscr. lat. christ. vet.*, I, Berlin, 1925, nr. 880—881, 1938, 2205 A, 2420 d; III, 1931, p. 525.

https://biblioteca-digitala.ro

Tocmai în această ordine de idei ni se pare a fi avut, în mare măsură, dreptate Vl. Milojčić atunci cînd admitea caracterul creştin al lingurilor de argint — de o formă specifică — pe care se iveşte urarea ce-o discutăm[24], chiar dacă ea nu-i întotdeauna întovărăşită şi de o cruce, un „chrismon", peşte, porumbel, diverse alte simboluri ori cuvinte neîndoielnic creştine. Că nu toate lingurile de argint de acest *tip* (mai ales cele total lipsite de simboluri ori cuvinte gravate pe ele) vor fi fost *linguri euharistice* (pentru administrarea împărtăşaniei) şi nici măcar folosite neapărat numai de creştini — este iarăşi o părere greu de respins, în acest sens rămînînd îndreptăţite obiecţiile formulate de Böhme.[25]

Ocupîndu-se de inelul de argint de la Bologa, cu legenda *Utere felix* sinistrogradă, K. Horedt rămînea şi el la o precaută apreciere a valorii dedicaţiei pentru caracterul creştin al piesei.[26] În acelaşi timp însă, discutîndu-i forma — tîrzie — şi tehnica de ornamentare — şiruri de triunghiuri realizate în *niello* — era obligat să-l înserieze printre obiecte (inele, fibule)[27] al căror aspect paleocreştin e foarte probabil, iar într-un caz indiscutabil. Exemplarul la care facem aluzie e un inel de argint aflat la *Epitaurum* (Ragusa)[28], într-a cărui inscripţie apare formula VIVA(S).

Or, ştiut este că — singură ori în asociaţie cu alte cuvinte — urarea VIVAS e socotită cert creştină, trimiterile în acest sens fiind superflue.[29] De altfel, caracterul creştin al inelului de la *Epitaurum* e chiar de două ori dovedit: prin inscripţia ce-o poartă[30] şi prin simbolistica gemei încastrată în el.[31]

Revenind la urarea *Utere felix* am face încă o singură precizare: ştiut este că ea apare adeseori pe fibulele cu „capete de ceapă". Nefiind, îndeobşte, întovărăşită şi de alte simboluri, aspectul ei creştin s-a socotit a fi dubios. Cunoscînd însă predilecţia pentru criptare, pentru escamotarea evidenţei simbolistice în creştinismul primitiv, nu ni se pare imposibil ca în cazul dat chiar suportul inscripţiilor — deci *corpul* fibulelor cu „capete de ceapă", prin excelenţă *cruciform* — să fi fost interpretat drept reprezentarea crucii.

În cazul inelului de aur de la Turda ne aflăm deci, cum reiasă din cele discutate, în faţa unei piese a cărei cea mai precaută definire este: *posibil paleocreştină*.

II. A doua piesă de care ne ocupăm e astfel definită în cel mai vechi registru de inventar al Muzeului de istorie al Transilvaniei: „Gemă de mărgean; o figură umană în picioare, în jur inscripţie barbară, ilizibilă; prinsă în montură

---

[24] Vl. Milojčić, *Zu den spätkaiserzeitlichen und merowingischen Silberlöffeln*, în *BerRGK*, 49, 1968, p. 111 sqq., 122, 126 (exemplar cu VTERE + FELIX).

[25] H. W. Böhme, *Löffelbeigabe in spätrömischen Gräbern nordlich der Alpen*, în *Jahrb. RGZM*, 17, 1970, p. 186—191.

[26] *Op. cit.*, p. 227, 229.

[27] *Ibidem*, p. 228, fig. 1/1—5 şi tabelul comparativ de la p. 229.

[28] Pentru prima dată publicat de A. J. Evans, *Antiquarian researches in Illyricum*, în *The Archaeologia*, XLVIII, 1885, p. 27, fig. 11. Ultima ilustrare la K. Horedt, *op. cit.*, p. 228, fig. 1/3.

[29] De dragul exemplificării, a se vedea *DACL*, *passim*, dar mai ales sub cuvintele la care (pentru *Utere felix*) făceam trimiterile *supra*, n. 18. În mod special pe inele: *DACL*, I, 2, 1924, col. 2218 sqq.

[30] *DACL*, I, 2, 1924, col. 2198, col. 2197 fig. 704.

[31] *DACL*, VI, 1, 1924, col. 851, nr. 242, fig. 5111.

https://biblioteca-digitala.ro

de aur".[32] Se precizează totodată, sub nr. de inventar 4732 ce-l poartă obiectul, că el a fost aflat în cartierul „Partoș" al orașului Alba-Iulia (*Apulum*), fiind donat muzeului din Cluj de către cunoscutul arheolog transilvănean Torma Károly.[32a]

Ca atare, piesa e într-adevăr o gemă de mărgean (coral) de culoare roșu-carne, prinsă într-o mică montură (ramă) de aur. Greutatea totală (medalionul + piatra): 2 g; puritatea aurului medalionului: 900‰ (22).

Medalionul (rama monturii) a fost lucrat din folie subțire de aur și prevăzut cu o mică tortiță (urechiușă) canelată, putînd fi astfel purtat legat de vreun lănțișor. Aversul (fața) medalionului are lamela zimțuită în mici denticule triunghiulare, petaliforme (fig. 1/2 a), pe cînd reversul (dosul, deci partea ce *nu era la vedere* în timpul purtării, întoarsă fiind către corpul purtătorului) este lucrat ca o ramă simplă, lisă (fig. 1/2 b). Dimensiunile ovalului medalionului: 1,4×1,2 cm; dimensiunile tortiței canelate: 0,5×0,25 cm.

Este cert, din capul locului, că montura de aur a gemei de coral reprezintă o lucrătură antică; tortița *canelată*, aversul denticulat triunghiular, indică sec. III e.n., cu precădere *a doua jumătate* a acestui veac[33]. Ni se pare mai presus de dubiu (inclusiv pentru motive ce le vom discuta în continuare) că prinderea gemei în montura de aur reprezintă o fază *ulterioară* gravării pietrei, rămînînd a se stabili, pe cît va fi posibil, *cînd* s-a făcut acest lucru. Deocamdată ne mulțumim a remarca faptul — evident din fig. 1/2 b — că *personajul în picioare*, constituind inițial partea gravată (aversul) *gemei*, a ajuns (odată cu montarea pietrei în rama de aur) revers în cadrul *medalionului;* ba mai mult: a ajuns să stea într-o poziție nefirească, *cu capul în jos*, pe partea ce *nu se vedea* a podoabei.

Dat fiind faptul că rama acoperea parțial semnele grafice din jurul personajului gravat pe gemă, am socotit utilă scoaterea acesteia din montura-i de aur, spre a putea fi pe-ndelete studiată. Operația s-a executat în laboratorul de restaurare al Muzeului de istorie al Transilvaniei, cu toată atenția ce-o necesita nedeteriorarea monturii ori a pietrei. Chiar în cursul operației de scoatere a gemei s-a constatat că pe marginea ei erau slabe urme dintr-o substanță gălbuie, pulverulentă, ce s-a dovedit la analiză a fi *sulf*. Or, știut este că tehnica prinderii pietrelor semiprețioase de metalul bijuteriilor prin chituire cu sulf topit era larg răspîndită în epoca romană tîrzie, fiind preluată și continuată mai ales la unele categorii de podoabe din epoca migrațiilor (cu precădere din sec. V)[34].

Trecînd la descrierea piesei centrale a micii bijuterii, notăm următoarele:

Gemă de coral, de culoarea cărnii, ovală; 1,2×1 cm; are forma unui segment de sferă mult aplatizat. Găurelele extrem de mici ce se zăresc (pe fotografiile mărite, fig. 2 a—b) pe ambele fețe ale gemei provin de la canaliculele ce străbăteau — cum e și firesc — scheletul calcaros al celenteratului din care s-a confecționat piesa.

[32] În original în limba maghiară.

[32a] Vezi și *AEM*, III, 1879, p. 122 și *CIL*, III, 8078[1].

[33] Pentru toartă, D. Benea — A. Șchiopu, *op. cit.*, p. 116—117, fig. 2—3, p. 120; pentru denticulele triunghiulare, chiar la monturi de geme (paleocreștine ori gnostice): *DACL*, VI, 1, 1924, col. 811, fig. 4939, col. 819, fig. 4953, col. 827, fig. 4989; *Intailles...*, prima planșă color, nr. 179.

[34] Vezi discuția la B. Arrhenius, *Granatschmuck und Gemmen aus nordischen Funden des frühen Mittelalters*, Stockholm, 1971, p. 94. Un exemplu concludent în acest sens îl oferă aplicile mari, acviliforme, din tezaurul Apahida II; cf. K. Horedt — D. Protase, *Das zweite Fürstengrab von Apahida* (*Siebenbürgen*), în *Germania*, 50, 1—2, 1972, pl. 49—50, p. 214, n. 108. Amintim, cu titlu de curiozitate, că originile îndepărtate ale tehnicii respective duc spre Egiptul antic, vezi A. Lucas, *Ancient egyptian materials and industries*, Londra, 1948, p. 305 sqq.

https://biblioteca-digitala.ro

Încă înainte de-a discuta în amănunt elementele figurative ori inscripţiile celor două feţe ale gemei ţinem să remarcăm unele detalii „tehnice":

Considerăm că fig. 2 b constituise *aversul iniţial* al gemei, care, la început — ca orice gemă obişnuită — nu purtase decît figura umană şi şarpele ce unduia sub picioarele ei. De reţinut că execuţia acestora respectă toate canoanele „pietrelor gravate" (de veac III e.n.), fiind de bună calitate artistică şi realizată prin *forare* cu burinul. Socotim că în această primă fază *reversul iniţial* al pietrei (fig. 2 a) fusese neted, urmînd a constitui partea ce se încastra într-un inel.

La o dată *ulterioară* executării scenei gravate (personajul şi şarpele), pe gemă au fost incizate patru cuvinte: două pe avers (de o parte şi de alta a personajului în picioare) şi două pe revers. Faţă de îngrijita forare a scenei figurate, se constată o simplă *scrijelare* a literelor celor patru cuvinte, executate, fără îndoială, de o altă mînă decît cea a meşterului care a gravat iniţial gema. Evident, este practic imposibil a se răspunde la întrebarea: *cît timp* a trecut între executarea gemei ca atare şi incizarea celor patru cuvinte pe feţele sale? Asupra acestei probleme vom reveni, ocazie a ne justifica şi presupunerea că adăugirea inscripţiei a modificat şi vechea funcţionalitate apotropaică a gemei, înlocuind-o cu una nouă.

La tot cazul, ni se pare indiscutabil faptul că *inscripţia exista deja* în momentul prinderii gemei în montura de aur. Dovada acestui lucru o vedem nu numai în aceea că talpa medalionului a ajuns să acopere parţial unele litere (vezi fig. 1/2 b), ci mai ales în faptul că marginea gemei a fost uşor pilită, spre a o adapta dimensiunilor ramei de aur. Această pilire a avut drept consecinţă uşoara *deteriorare* a unora dintre literele cuvîntului (constînd din trei semne grafice) aflat în faţa personajului în picioare. Este vorba de afectarea părţii inferioare a semnelor X şi E, indiciu concludent că respectivul cuvînt era deja incizat pe gemă în momentul cînd acesteia i-a fost niţel „ajustat" conturul (vezi fig. 2 b).

Din păcate, nici de data aceasta nu putem stabili cît timp va fi trecut între scrijelarea inscripţiei şi prinderea pietrei în montură de aur. Totuşi, din toate cele discutate, se desprind trei „etape" în care s-a operat asupra gemei:

1. Gravarea personajului şi a şarpelui de sub picioarele sale;
2. Scrijelarea celor patru cuvinte ale inscripţiei;
3. Montarea pietrei în medalionul de aur.

Reamintim că penultima şi ultima operaţiune modifică radical *sensul* şi *modul de purtare* a piesei încastrate. Fostul *avers al gemei* (fig. 2 b) se preschimbă în *revers al medalionului* (fig. 1/2 b), scena figurată ajungînd a fi purtată cu capul la vale; fostul *revers al gemei* (mai întîi neted, apoi prevăzut cu două cuvinte incizate) (fig. 2 a) devine *aversul medalionului* (fig. 1/2 a).

Am socotit de cuviinţă a fixa toate aceste observaţii de la bun început, ele fiind posibile chiar şi numai pe baza analizei mai sus făcute. În continuare ne vom ocupa de semnificaţia artistică şi simbolistică a scenei figurate, de cea epigrafică, lingvistică şi istorică a inscripţiei, încercînd a racorda rezultatele la cele trei etape — mai sus enumerate — ale „cronologiei interne" a gemei.

1 a. Personajul în picioare, gravat pe gemă, este zeiţa *Isis*, învesmîntată într-un lung *chiton*. Pe cap poartă o diademă, de sub care îi scapă — căzîndu-i pe umăr — părul adunat într-o „coadă" groasă. Mîna dreaptă lăsată în jos, stînga ridicată în dreptul gurii, în consacratul „gest al lui Harpokrates", sim-

https://biblioteca-digitala.ro

bolizînd: „tăcere", „discreție", „păstrarea tainei"[35]. Sub picioarele (schițînd un mic pas spre stînga) ale zeiței se întinde, unduindu-și corpul și înălțîndu-și capul spre fața ei, *un șarpe*, atribut binecunoscut în cultul isiac, simbol htonian prin excelență.

În ansamblul ei scena gravată pe gemă se înscrie în obișnuitele canoane ale reprezentărilor isiace, fiecare detaliu al compoziției (gestul zeiței, figura șarpelui) avînd o cunoscută și îndelung discutată semnificație simbolistică[36]. De bună seamă, n-avem intenția și nici posibilitatea de-a discuta — prin prisma unei mărunte și, în ultimă instanță, banale geme reprezentînd-o pe Isis — toate implicațiile ce s-ar putea deduce, mulțumindu-ne a specifica următoarele:

— considerăm piesa ca făcînd parte din larga categorie a „gemelor magice greco-egiptene", anume un exemplar din seria celor pe care figurează Isis[37];

— ca execuție a primei sale „etape", gema e o tipică lucrare alexandrină, confecționarea ei făcîndu-se deci în Egipt;

— în această primă etapă (gravarea scenei figurate) gema este (și rămîne) un mic talisman pe deplin încadrabil în gama largă a reprezentărilor „zeiței cu mii de nume și mii de forme"[38];

— dintre nenumăratele-i ipostaze, Isis figură pe gema de care ne ocupăm în cea de zeiță a pămîntului și a lumii subpămîntene[39], întovărășită fiind de cel mai caracteristic atribut al acestei interpretări: șarpele[40].

2 a. Cum arătam mai sus, la o dată ulterioară executării gemei ca atare s-au incizat pe ea patru cuvinte: două pe fața cu Isis și șarpele (fig. 2 b) și două pe revers (fig. 2 a). Precizăm, de la bun început, că ceea ce i se păruseră a fi „inscripții barbare, ilizibile" celui ce a făcut descrierea piesei în registrul de inventar[41], nu-s decît obișnuite cuvinte *grecești*, consemnate în tot atît de obișnuita scriere grecească. Notăm, totodată, că formele nu tocmai „clasic gramaticale", diversele prescurtări, intervertiri ori substituiri de semne grafice, cuvinte

---

[35] Vezi discuția la L. Țeposu-David, în *SCIV*, XV/2, 1964, p. 257—258; *RE*, VII, 2, col. 2410, s.v. *Harpokrates*; *Intailles...*, p. 106 sqq. A nu se uita faptul că, în mitologia egipteană, Harpokrates este, de cele mai multe ori, o *ipostază* a lui Horus, însuși numele său (*Har-pe-chrod*) semnificînd: Horus, copilul; cf. *RE*, VIII, 2, col. 2433 sqq., s.v. Ὧρος, mai ales col. 2435—36; *Intailles...*, p. 104—105.

[36] Vezi W. Drexler, *Isis*, în W. H. Roscher, *Lex.Myth.*, II, 1, col. 360—548, cu un imens material și o enormă bibliografie; *RE*, IX, 2, col. 2084—2132. Vezi și W. Drexler, *Der Cultus der aegypt. Gottheiten in den Donauländern*, în *Myth.Beit.*, I, Leipzig, 1890 (cu suplement epigrafic, în *Ungar.Revue*, 1889); D. Popescu, *Le culte d'Isis et de Sérapis en Dacie*, în *Mél. de l'École roum. en France*, 1927, p. 158—209.

[37] *Intailles...*, p. 82—89; pentru reprezentările zeiței pe obiecte mărunte: *RE*, IX, 2, col. 2109.

[38] *Isis Panthea*, μυριώνυμος, μυριόμορφος; cf. *Lex. Myth.*, II, 1, col. 546; Luci Apulei *Metamorphoseon*, 11, 22 (*dea multinominis*), 11, 5 (*... elementorum omnium domina, ... summa numinum, regina manium, prima caelitum, deorum dearumque facies uniformis, quae caeli luminosa culmina, maris salubria flamina ... cuius numen unicum multiformi specie, ritu vario, nomine multiiugo totus veneratur orbis*), 11, 25 (*te superi colunt, observant inferi, tu rotas orbem, luminas solem, regis mundum, calcas Tartarum. tibi respondent sidera, redeunt tempora, gaudent numina, serviunt elementa. tuo nutu spirant flamina, nutriunt nubila, germinant semina, crescunt germina. tuam maiestatem perhorrescunt aves caelo meantes, ferae montibus errantes, serpentes solo latentes, beluae ponto natantes.*).

[39] Vezi discuția în *RE*, IX, 2, col. 2115—2118.

[40] Isis și șarpele: *ibidem*, col. 2124; *Lex. Myth.*, II, 1, col. 533—538. Ciudata „coamă" a reptilei-acolit (vezi fig. 2 b) ne face să bănuim că e vorba, de fapt, de șarpele leontocefal *Chnubis-Glykon*; vezi *Intailles...*, p. 54—73, cu bibliografia.

[41] Arheologul și epigrafistul Á. Buday.

https://biblioteca-digitala.ro

ori formulări ciudate şi criptate, aparent lipsite de sens, constituie tot atîtea „bizarerii" ale textelor incizate pe gemele magice şi talismanele greco-egiptene, gnostice şi paleocreştine, total *fireşti* însă în ochii acelora ce s-au ocupat îndeaproape de respectivele categorii arheologice[42].

În tentativa de-a descifra inscripţia gemei de la Apulum plecăm de la faţa cu scena figurată, deşi — cum vom încerca s-o demonstrăm — *textul* (în întregimea sensului său) începe pe cealaltă faţă a pietrei, deci pe cea care, iniţial, fusese reversul (fig. 2 a).

În spatele zeiţei a fost incizat cuvîntul *NEIKA*, clar vizibil şi citibil fără echivoc. Grafia literei *N*, asemănătoare unui *H* e cunoscută şi răspîndită în cadrul textelor „magice" de pe categoria de geme de care ne ocupăm, neridicînd nici un fel de posibile obiecţii[43]. Forma *NEIKA*, mai rar uzitată decît cea de NIKA, este şi ea, nu o singură dată, atestată, chiar în contexte apropiate celui de pe piesa noastră[44]. Nu discutăm momentan faptul dacă forma populară (coruptela) *NEIKA* de pe gema de la „Partoş" corespunde unui indicativ prezent (νικᾷ) sau unui imperativ (νίκα) [(el) *învinge* sau *învinge*!], optarea în acest sens putîndu-se face numai după desluşirea sensului întregii inscripţii.

În faţa Isidei, imediat lîngă bordura gemei, în spaţiul cuprins între capul şarpelui şi pînă la înălţimea capului zeiţei (vezi fig. 2 b) au fost incizate trei litere: *XEA*. Mai sus am avut ocazia să arătăm că părţile inferioare ale literelor *X* şi *E* au avut puţin de suferit în momentul prinderii pietrei în rama de aur a medalionului; totuşi ele au rămas pe de-a-ntregul lizibile.

Reamintind cele mai înainte zise despre săriri de litere şi contracţii de cuvinte în inscripţiile „magice" de pe geme[45], socotim că avem de-a face, în cazul dat, cu χειά: „gaură (vizuină) unde se ascund şerpii", „bîrlog (cuib, vizuină) a unei fiare", „grotă (sălaş) a unei fiare", „loc retras", „refugiu"[46]. Acordînd cu primul cuvînt: NEIKA / XE(ι)A(ν), cu sensul de [el] *învinge cuibul* (bîrlogul, vizuina, sălaşul, ascunzătoarea, refugiul) *şarpelui* (fiarei) ori *învinge cuibul* (bîrlogul, vizuina, sălaşul, ascunzătoarea, refugiul) *şarpelui* (fiarei)!

O atare interpretare a celor două cuvinte zgîriate pe (fostul!) avers al gemei (vezi fig. 2 b şi fig. 1/2 b) s-ar racorda perfect cu sensul scenei figurate (Isis şi *şarpele*), mai exact cu *dezafectarea funcţionalităţii apotropaice iniţiale a gemei*,

---

[42] Vezi *Intailles..., passim*; *DACL*, I, 1, 1924, s.v. *Abrasax*, col. 127—155 (mai ales col. 137 sqq.: „Essai de vocabulaire gnostique"); *ibidem*, col. 155—183, s.v. *Abréviations*; *DACL*, VI, 1, 1924, s. v. *Gemmes*, col. 794 sqq.; J. Marquès-Rivière, *Amulettes, talismans et pantacles*, Paris, 1938; *DACL*, I, 2, 1924, s.v. *Amulettes*, col. 1784—1860 (cu bibliografia); *ibidem*, col. 2174—2223, s.v. *Anneaux*; N. Vlassa, *Interpretarea plăcuţei de aur de la Dierna*, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 125—141 (cu bibliografia).

[43] *Intailles..., passim*, mai ales p. 207 nr. 281, p. 78 nr. 94; fenomenul invers (H afectînd grafia unui N) este şi el cunoscut.

[44] Vezi *DACL*, XII, 1, 1935, col. 1269—1272, cu bibliografia (pentru NIKA), mai ales col. 1270 (pentru forma NEIKA). Pentru aceasta din urmă, vezi şi A. Héron de Villefosse, *Intaille romaine découverte en Algérie*, în *Bull. de la Soc. nat. des antiq. de France*, 1883, p. 64—67. Cf. şi *DACL*, I, 1, 1924, s.v. *Acclamations*, col. 247—248, cu posibilele interpretări (necreştină — uneori creştină — creştină), evident în funcţie de context, ale vocabulei νίκη. Discuţia, în contradictoriu, la Cumont, *Les inscriptions chrétiennes de l'Asie Mineure*, 1895, p. 16—18, respectiv Hirschfeld, *Une question d'épigraphie et de théologie*, în *Philologus*, 1891, p. 430—435 şi *Bull. critique*, 1893, p. 459.

[45] Vezi *supra*, n. 42.

[46] *TGL*, VIII, col. 1371, s.v. χειά; M. A. Bailly, *Dict. grec-français*, Paris, 1899, s.v. χειά.

https://biblioteca-digitala.ro

— fapt pe de-a-ntregul concordant și cu modul ciudat (am zice: frizînd impietatea) în care zeița și atributul ei preferat ajung (cu capul în jos) să constituie revers (ascuns, nepurtat la vedere) al medalionului (vezi fig. 1/2 b). Or, la data respectivă (aproximativ mijlocul sec. III), o asemenea „blasfemiere" la adresa simbolisticii cultului isiac — oficializat în tot Imperiul, în mare vogă și prețuire chiar în casa imperială — nu și-o putea permite decît un adept al singurei religii ce nu s-a amalgamat sincretistic cu „misterele" egiptene[47]: creștinismul primitiv. Cu alte cuvinte, deja din această fază a investigației, deducțiile converg spre caracterul paleocreștin al textului incizat pe gema de la Apulum.

Arătasem în precedență că anihilarea, prin conținutul inscripției, a vechiului sens magic al gemei a dus și la transformarea reversului pietrei — inițial neted — în *avers*, funcție clar vizibilă mai cu seamă după montarea în medalionul de aur (vezi fig. 2 a și fig. 1/2 a). Corespunzător sensului deslușit [NEIKA / XE(ι)A(ν)], pe nou-creatul avers ar urma să se specifice: cine face respectiva acțiune[48] sau cine e invocat s-o facă[49].

Examinînd gema (fig. 2 a, respectiv fig. 1/2 a) vedem că pe ea au fost incizate — dextrograd și de citit de „jos" în „sus" — trei litere: *XVS* sau *XYS*, în funcție de valoarea de V sau Y ce-o acordăm semnului grafic din mijloc. De fapt, și într-un caz și în celălalt avem de-a face cu prescurtarea cuvîntului (numelui) Hristos, cunoscut — tocmai pe categoria de geme de care ne ocupăm — în infinite abrevieri și criptări[50]. Cert rămîne faptul că XVS e prescurtarea pentru Hristus sau Hrestus, indiferent că ne-o imaginăm ca X(PEST)VS, X(REST)VS, X(PECT)VS, X(RECT)VS sau sub atît de răspîndita manieră paleocreștină (I)X(Θ)YS ori (I)X(Θ)VS[51]. Că toate aceste „variante" sînt posibile, ne-o dovedește chiar și o simplă verificare a trimiterilor din n. 50, cu suficiente exemple pentru substituiri de tipul: R pentru P *(ro)* sau invers, Σ scris semilunar (C), ca un S ori — precum pe piesa noastră — ca un Z inversat (Ƨ). Tocmai de aceea ne mulțumim să ilustrăm o singură piesă (fig. 3), o gemă paleocreștină pe al cărei avers Hristos apare sub chipul (cîtuși de puțin „canonic") al lui *Sol Invictus*[52], iar reversul poartă: un *chrismon*, o variantă a simbolului *ankh* ('nḫ = viața) și o *ancoră* (toate trei în *interpretatio aegyptiaca*)[53], sub care

---

[47] Sau dacă totuși a făcut-o, atunci acest lucru s-a petrecut în detrimentul cultelor egiptene de epocă tîrzie, mergînd pînă la anihilarea esenței acestora. Fenomenul s-a soldat cu îmbogățirea hagiografiei vechi-creștine cu o serie de elemente ori personaje împrumutate de la credințele egiptene și implantate — cu o modificare corespunzătoare de esență și atribute — în mitologia creștină. Asupra acestor probleme vom mai reveni.

[48] La modul afirmativ, constatativ, presupunînd că NEIKA are sensul de νικᾷ, indicativ prezent.

[49] Dacă NEIKA e de înțeles drept νίκα, imperativ, ceea ce ar cere subiectul la vocativ.

[50] Vezi *DACL*, VII, 2, 1927, s.v. *Jésus-Christ*, col. 2393—2468, mai ales col. 2445—2446 (pe geme) și 2447—2449 (pe amulete); *ibidem*, col. 1990—2086, s.v. IXΘYΣ, cu o enormă bibliografie; *DACL*, I, 1, 1924, col. 1—25, s.v. AΩ; *ibidem*, col. 155—183, s.v. *Abréviations*; *DACL*, I, 2, 1924, col. 1784—1860 (cu bibliografia), s.v. *Amulettes*; *DACL*, VI, 1, 1924, col. 794—864 (cu bibliografia), s.v. *Gemmes* etc.

[51] Alte variante: X(PECT)VC, X(RECT)VC, X(PEƧT)VΣ, X(REƧT)VΣ, (I)X(Θ)YΣ, (I)X(Θ)VΣ, (I)X(Θ)YC, (I)X(Θ)VC, rămînînd numai în limitele *tipului de abreviere* a numelui lui Hristos prezent pe gema noastră.

[52] În mînă cu simbolul biciului magic, *nekhekh* (*nḫḫ*).

[53] *Intailles...*, *passim*, dar mai cu seamă p. 367—368. Pentru ancoră, ca simbol paleocreștin, *DACL*, I, 2, 1924, s.v. *Ancre*, col. 1999—2031; *DACL*, IV, 2, 1921, s.v. *Égypte*, col. 2516.

https://biblioteca-digitala.ro

urmează inscripția EICVYC / XRECTV⊆ / ΓABRIE(Λ) / ANANIA(EΛ) / AME(N)[54]. De reținut amalgamul de semne magice „egiptene", litere grecești și latine în una și aceeași inscripție, nemaivorbind de grafia XRECTV⊆, cu R latin, un *sigma* semilunar (C), iar celălalt aidoma ca pe gema de la Apulum (⊆).

De deosebită importanță rămîne pentru noi faptul că astfel textul propoziționii de pe gema de la „Partoș" capătă sens și tîlc: X(PECT)V⊆ // NEIKA / XE(I)A(N), deci cu subiectul la nominativ, ceea ce așează acțiunea la indicativ prezent, cu înțelesul de *Hristos învinge cuibul* (bîrlogul, ascunzătoarea, sălașul, refugiul) *șarpelui* (fiarei, „răului")[55].

Ajungem, în sfîrșit, la cel de al patrulea cuvînt zgîriat pe gemă, tot pe fostul revers, respectiv pe *noul avers* al pietrei și, implicit, al medalionului (fig. 2 a și fig. 1/2 a). Citind tot dextrograd, dar de data aceasta de „sus" în „jos", avem: un A (larg deschis și plasat ușor în „curbura" gemei), T, T, I și W (ω unghiular, rezultînd firesc din simpla *incizare* — nu forare! — într-o materie dură). Deci ATTIW *(Attio)*, cognomen[56] la nominativ, fără îndoială cognomenul *proprietarului*, situație întîlnită atît pe gemele, cît și pe amuletele magice[57].

Textul întreg este deci: ATTIW / X(PECT)V⊆ // NEIKA / XE(I)A(N), cu înțelesul: *Attio; Hristos învinge vizuina șarpelui*, evidentă aluzie la „învinsul", „desființatul", „respinsul" simbolism magic inițial al micului talisman de piatră. Inscripția, de clar caracter creștin arhaic, e, totodată, o scurtă „profesie de credință" de aspect declarativ, după tipicul a numeroase geme „magice" — indiferent că-i vorba de Hristos ori de (multe) alte divinități[58].

[Subliniind că spre o atare dezlegare a inscripției și interpretare a sensului și semnificației sale duc toate argumentele de ordin epigrafic, lingvistic și istoric, vrem totuși — înainte de-a trece mai departe — să stăruim o clipă asupra unor obiecții ce s-ar putea invoca față de soluția ce-am propus-o. Într-un cuvînt, preferăm să fim noi acei ce ne facem o posibilă „întîmpinare", — și tot noi să dovedim netemeinicia ei.

Arătam că dezlegarea χε(ι)ά, la acuzativ χε(ι)ά(ν), pentru grupul de litere XEA, ni se pare cea mai firească și perfect concordantă cu celelalte elemente. Prin absurd, socotind că cea de a treia literă nu e A (deși *ductus*-ul îi este

---

[54] A. F. Gori și F. B. Passeri, *Thesaurus gemmarum astriferarum antiquarum*, Florența, 1750, t. III („De gemma pastorali"), p. 277, nr. 163; B. de Montfaucon, *L'Antiquité expliquée et représentée en figures*, Paris, 1722, pl. CLXVII, p. 370; *DACL*, I, 1, 1924, col. 151, fig. 32; *ibidem*, VI, 1, 1924, col. 855—856, nr. 278, fig. 5140; F. Dölger, *Das Fischsymbol in frühchristlicher Zeit*, Roma, 1910, p. 292.

[55] Acțiunea la imperativ cerea subiectul la vocativ: XPICTE, cum e cazul — pentru a da un exemplu — într-o inscripție din Aphrodisias, în Caria: XPICTE/NIKA, vezi Th. Reinach, *Inscriptions d'Aphrodisias*, în *Revue des études grecques*, XIX, 1906, p. 297; *DACL*, XII, 1, 1935, col. 1270.

[56] Exemple: *CIL*, III, 1400; *CIL*, III, 4933; *CIL*, III, 11556; *CIL*, II, 6257[18]; *CIL*, XIII, 7047. Antroponimul (din aceeași „familie" cu general-răspînditul *Attius* ori cu *Atto*) e considerat de origine celto-germanică (A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz*, I, Leipzig, 1896, col. 276), ceea ce nu vine, cîtuși de puțin, în contradicție cu limba greacă a inscripției. Dincolo de faptul că sîntem la mijlocul sec. III — epocă de intensă amalgamare onomastică — e de subliniat că nu este obligatoriu să ne imaginăm că inscripționarea (de evident caracter *magic*) a făcut-o, *manu propria*, posesorul gemei. În schimb, coruptela NEIKA e socotită a se fi născut sub influența pronunției latine, după „generalizarea" (în aclamații) a vocabulei NIKA (*DACL*, XII, 1, 1935, col. 1270).

[57] *Intailles...*, *passim*; *DACL*, I, 2, 1924, s.v. *Amulettes*, col. 1784 sqq.; *ibidem*, X, 1, 1931, s.v. *Magie*, col. 1067 sqq.

[58] *Intailles...*, p. 14—16, 315.

https://biblioteca-digitala.ro

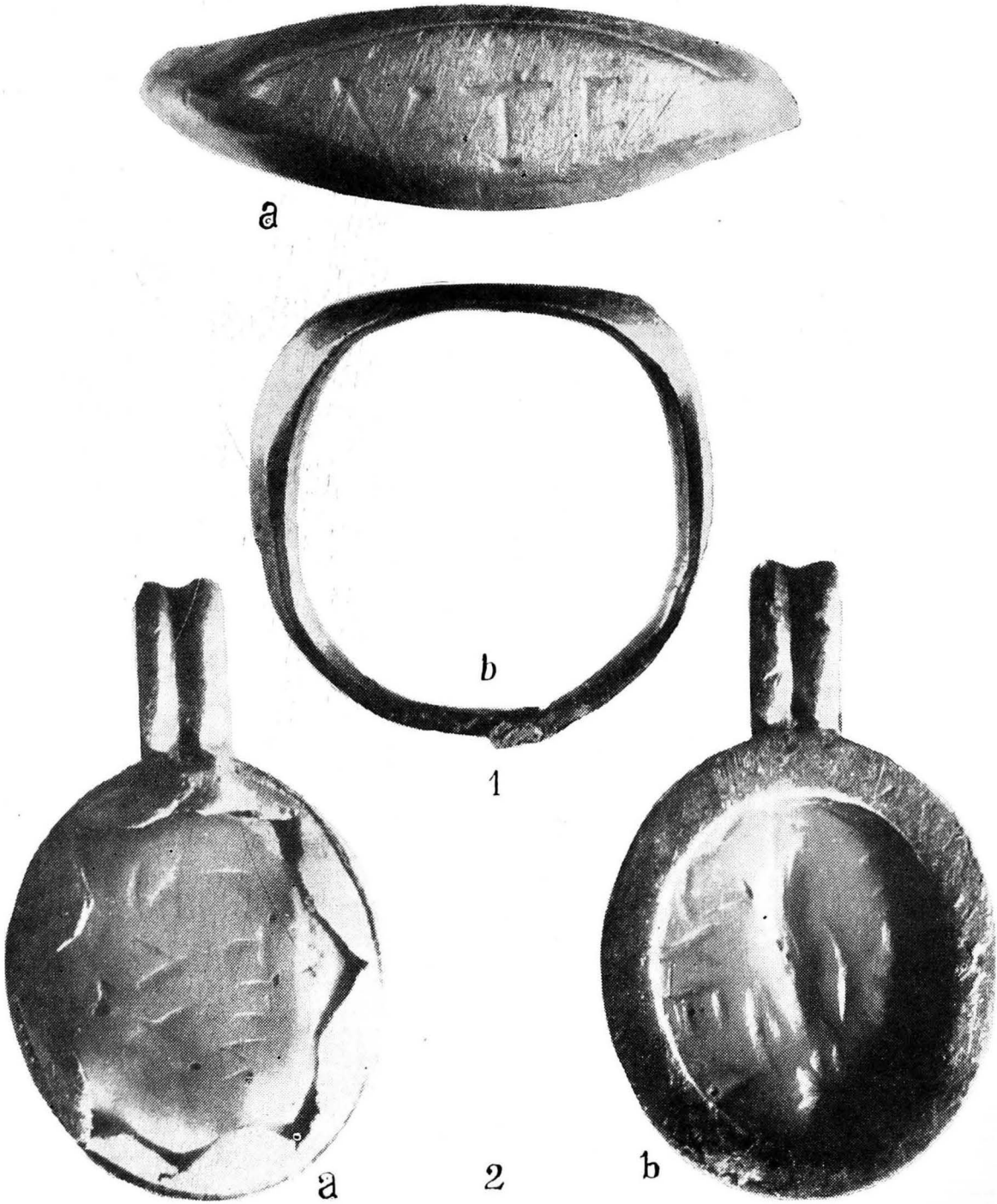

Fig. 1 — 1, a—b, inel de aur de la Turda; 2, a—b, gemă de la Alba-Iulia în montură de aur.

https://biblioteca-digitala.ro

a

b

Fig. 2 — a—b, gema de la Alba-Iulia (fotografie).

https://biblioteca-digitala.ro

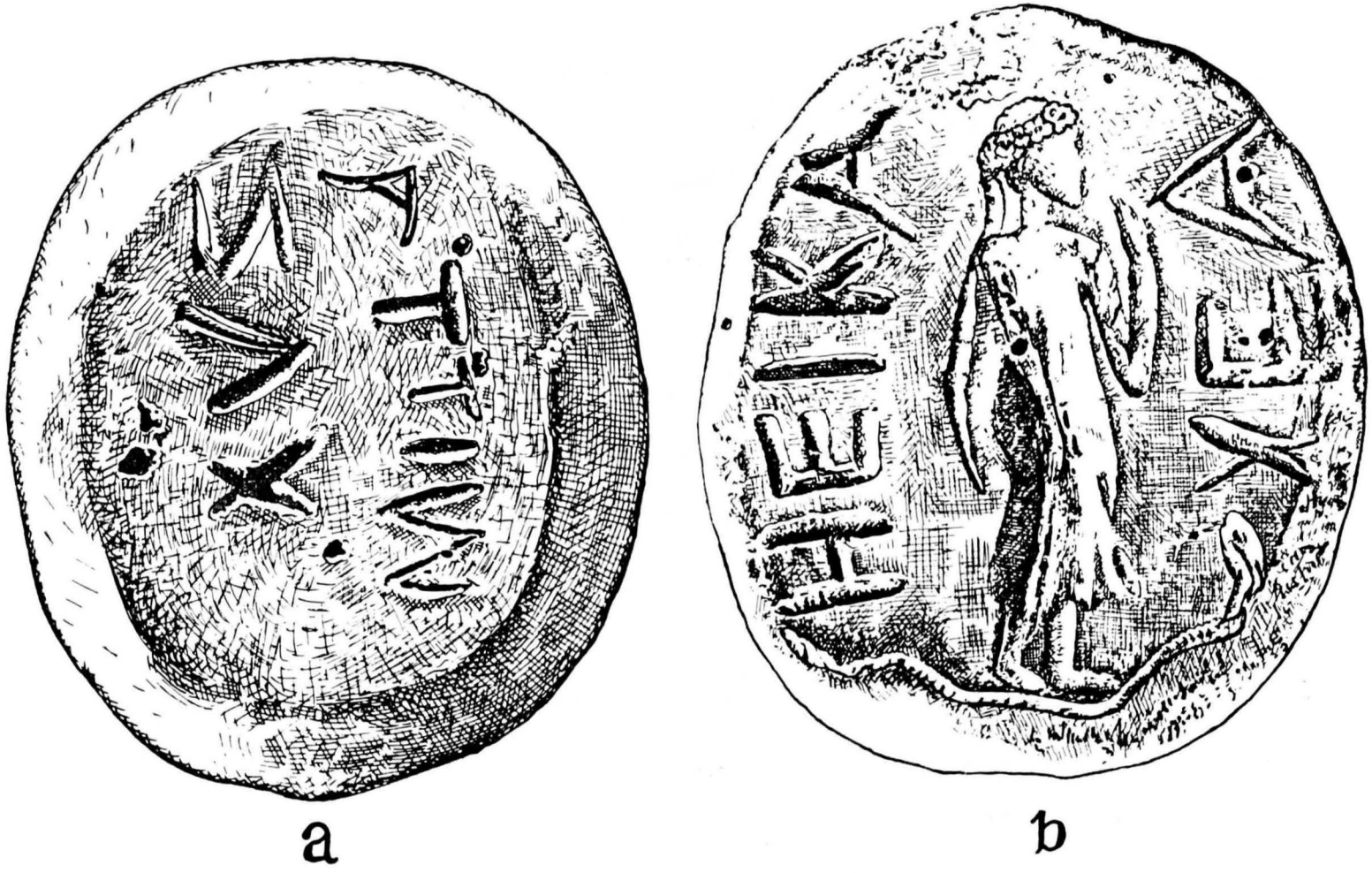

Fig. 2 — (desen).

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 3 — Gemă paleocreştină.

https://biblioteca-digitala.ro

identic cu A din NEIKA, vezi fig. 2 b!), am avea XEΛ. Pornind de la aceste trei litere și consultînd vocabularul de termeni „magico-gnostici" prezenți pe *abrasax*-uri, talismane și în papyrii magici[59], singurul corespondent posibil ar fi XEΛ(ωMEPA)[60], cunoscut pe o gemă descrisă de Chabouillet[61].

Numai că XEΛωMEPA nu figurează printre „cuvintele magice" de pe geme în prima tentativă de grupare alfabetică și *explicare* a acestora, datorată lui Bellermann[62], — nemaivorbind de faptul că rămîne, și în glosarele mai tîrzii de termeni magici, un cuvînt *total lipsit de sens în limba greacă!* De altfel, aceeași situație persista pentru zeci și zeci de cuvinte bizare, fără înțeles în greacă ori latină, nu mai puțin frecvente însă pe gemele „magice", multe rămase pînă astăzi ne- sau insuficient explicate[63]. O parte a acestora se poate considera „recuperată" epigrafic și ca interpretare a sensului după apariția „Vocabularului de angelologie" a lui Moise Schwab[64], care a arătat că numeroși asemenea termeni „magici" sînt iudaisme gnostico-kabbalistice[65], mai mult sau mai puțin corect fonetizate (mai exact, *vocalizate*!) de greco-alexandrini.

Într-o atare interpretare XEΛωMEPA are înțelesul de „nisipul Gomorrhei", cu sensul de simbol al „răului", al „blestemului"[66] și e, fără îndoială, înrudit cu Χελομβρα și Χελομβραμ de pe gemele magice greco-egiptene, — cuvinte rămase inexplicate de către Delatte și Derchain[67].

Admițînd deci (repetăm: prin absurd!) că pe gema noastră ar fi de citit XEΛ(ωMEPA), sensul inscripției ar deveni *Attio; Hristos învinge „nisipul Gomorrhei"*, învinge adică „simbolul răului", înțeles ce — la urma-urmei — n-ar fi prea îndepărtat de cel propus inițial de noi.

O a doua obiecție posibilă (și ne grăbim să adăugăm: și mai puțin întemeiată decît prima!) ar fi următoarea: grupul de trei litere e de citit nu *XEA*, ci *YEΛ*, deși ni se pare absolut evident caracterul de X și nu de Y al primului semn grafic (vezi fig. 2 b). Unica posibilitate de întregire ar fi, în acest caz. ὑελ(ος) ὑελ(ίτης), ὑελ(ώδης), variante cunoscute pentru ὑαλος, ὑαλίτης, ὑαλώδης sau ὑαλοειδής[68], cu sensul de *sticlă, sticlos, cristal, cristalin, vitros, asemănător sticlei, piatră transparentă ca sticla, lentilă de sticlă* ori — subînțelegîndu-se ὑ:λ(ώδη λίθος — avînd chiar semnificația mai largă de *piatră prețioasă transparentă.*

Numai că o asemenea întregire ar da naștere fie la *Attio; Hristos învinge sticla* (?!) (piatra prețioasă?!), fie la *Attio învinge sticla* (?!) (piatra prețioasă?!),

---

[59] *DACL*, I, 1, 1924, col. 137 sqq.; K. Preisendanz, *Papyri graecae magicae*, Leipzig, 1928—1940 (trei volume, dintre care două apărute, al treilea—cuprinzînd index-urile—fiind distrus în 1941. S-a păstrat din el numai un șpalt, pus de către Preisendanz la dispoziția lui A. Delatte și Ph. Derchain, care l-au utilizat frecvent; vezi și *Intailles...*, p. 11—12).

[60] *DACL*, I, 1, 1924, col. 146 și 147.

[61] A. Chabouillet, *Catalogue général et raisonné des camées et pierres gravées de la Bibliothèque imperiale suivi de la description des autres monuments exposés dans le cabinet des médailles et antiques*, Paris, 1858, nr. 2228.

[62] *Drei Programmen über die Abraxas-Gemmen*, Berlin, 1820, fasc. 3, p. 29—33.

[63] *Intailles...*, p. 351—361.

[64] M. Schwab, *Vocabulaire de l'angélologie d'après les mss. hébreux*, în *Mémoires présentés à l'Acad. des inscr.*, 1re série, t. X, Paris, 1897.

[65] A. Franck, *La Kabbale ou la philosophie des Hébreux*, Paris, 1892.

[66] *DACL*, I, 1, 1924, col. 146.

[67] *Intailles...*, p. 359, p. 331 nr. 502, p. 337—338 nr. 516, p. 340 nr. 520; vezi și C. C. Edgar, *A love charm from the Fayoum*, în *Bulletin de la Société arch. d'Alexandrie*, N.S., VI, 1925, p. 42.

[68] Vezi *s.v.*, în orice dicționar.

https://biblioteca-digitala.ro

XVS rămînînd fără sens. Ambele formule ni se par aberante şi total ilogice, raportat la ansamblul celor discutate. Prima este absurdă în sine; a doua la fel, căci nu ni-l putem imagina pe Attio în postura de gravor al gemei (deci cel ce a gravat scena cu Isis şi şarpele), nemaivorbind de faptul că e lipsit de sens ca un gravor al unei — obişnuite — geme să-şi încheie banala activitate „lăudîndu-se" (şi vorbind despre sine la *pers. III indicativ prezent*?!) că „învinge" piatra preţioasă care, în cazul dat, mai e şi *opacă* . . .].

Revenind, după acest excurs, la cele mai sus stabilite — respectiv la clarificarea textului inscripţiei şi, implicit, a primelor două faze „funcţionale" ale gemei — ne mai îngăduim cîteva scurte consideraţii istorice.

Ca execuţie iniţială (gravarea scenei cu Isis şi şarpele), prin toate detaliile sale stilistice şi tehnice (inclusiv materialul folosit: coralul roşu), gema este o tipică lucrare greco-egipteană, provenind, cu maximum de şanse de probabilitate, din atelierele alexandrine[69]. Figuraţia iniţialului ei avers se înscrie firesc în iconografia cultului isiac, cult ce-şi va menţine cu tenacitate caracterul esoteric pînă tîrziu (sec. IV şi chiar V), deci pînă într-o epocă în care, practic, creştinismul ajunge a se consolida drept *religie de stat, oficială*. Ba chiar mai mult: pe măsura căderii în desuetudine a cultelor legate de vechiul pantheon greco-roman, „misterele egiptene" (printre ele pe prim plan serbările isiace) ajung să reprezinte forma predilectă a recrudescenţei şi a „frondei" păgîne în Imperiul tîrziu[70].

Evident, din această înfruntare creştinismul a ieşit pînă la urmă biruitor, nu fără a fi absorbit însă numeroase elemente de cult şi de iconografie religioasă de clară filiaţie egipteană, vehiculate cu precădere prin filiera gnostică ori cea a creştinismului koptic. Ajunge să amintim, ca exemplificări: transmutaţia — specifică paleocreştinismului egiptean — Horus > Horos > Hristos[71]; sinonimizarea Isis — fecioara Maria (fie în ipostaza Isis alăptîndu-l pe pruncul Horus — Maria alăptîndu-l pe pruncul Hristos, fie în cea de Maria călcînd şarpele, ca „simbol al răului", interpretare iconografică în care funcţia fostului acolit, şarpele, s-a schimbat radical, el devenind întruchiparea „păcatului originar")[72]; legenda hagiografică a sfintei Pelaghia, ocrotitoarea navigatorilor, copios inspirată din mitul Isidei Pelagia, în ipostaza de zeiţă a mării[73].

Pentru a înţelege mediul spiritual în care se naşte, pe de o parte, piesa de care ne ocupăm, pe de altă parte inscripţia ce-i modifică, la un moment dat, funcţionalitatea apotropaică, este necesar a pomeni — măcar în cîteva cuvinte — situaţia aparte în care ia fiinţă şi evoluează acea ciudată şi contradictorie „ideologie" ce poartă îndeobşte numele de „creştinismul alexandrin".

Făcînd apel la o tradiţie — în cea mai mare parte apocrifă — ce i-ar plasă începuturile încă în perioada „apostolică", comunitatea creştină din Alexandria stă, începînd cu mijlocul sec. II, sub semnul acelei şcoli teosofico-filosofice ce poartă numele de *Didaskalé* şi ai cărei cei mai de seamă reprezentanţi au fost Clement din Alexandria şi Origene. Închegarea acestei comunităţi are loc în cel mai cosmopolit oraş al antichităţii, unde îşi disputau întîietatea şi, implicit, îşi

[69] Vezi *Intailles* . . ., p. 15—18, cu suficiente justificări pentru o atare atribuire.

[70] A. Alföldi, *A festival of Isis in Rome under the christian emperors of the IVth century*, *DissPann*, ser. II, 7, 1937; *RE*, IX, 2, col. 2112—2113.

[71] Discuţia la W. Drexler, în *Lex. Myth.*, II, 1, col. 431—432, cu bibliografia; impactul cultului Isidei cu gnosticismul şi creştinismul primitiv: *ibidem*, col. 427—431.

[72] *Ibidem*, col. 429—431.

[73] *Ibidem*, col. 474 sqq.; pentru relaţia cultului isiac cu paleocreştinismul vezi şi *RE*, IX, 2, col. 2094—2095.

https://biblioteca-digitala.ro

extindeau prozelitismul zeci de secte: reprezentanți ai vechilor culte — de-acum sincretistice — locale și greco-romane, diversele școli teosofice iudeo-semitice[74], școlile gnostice ale lui Valentin, Basilide și Simon din Samaria, sectele întemeiate de Secundus, Epiphan, Isidorus, Marcos, Colarbasus, Heracleon, Theodot, Carpocrates, nemaivorbind de ophiți, sethieni, cainiți, antitacți, borbonieni, phibioniți, adamiți, prodicieni, agapeți etc., — de a căror pomenire mișună cataloagele heresiologice ale „părinților bisericii"[75].

De bună seamă, este imposibil a schița un tablou — cît de sumar — al creștinismului arhaic din Egipt[76] prin prizma discutării unei singure și mărunte piese arheologice. Cert rămîne faptul că în acest veritabil „cazan ideologic" în care se topeau, fără posibilitatea unei clare cristalizări, cele mai felurite și mai stranii concepte, mituri, dogme și credințe, nici paleocreștinismul alexandrin n-a rămas nealterat și neinfluențat, ca să nu mai vorbim de faptul că reprezentanții săi dădeau dovadă de aceeași poftă de dispută și controversă ca ai oricărei alte secte. Se știe, de pildă, că au fost necesare veacuri de exegeză oficială ulterioară pentru a se „explica" de ce Clement din Alexandria a propovăduit eternitatea materiei, *crearea* lui Dumnezeu-fiul, existența a două sau chiar trei *logos*-uri mediatoare între divinitate și creatura umană, metempsihoza etc. Exemplificarea e valabilă și pentru Origene, egiptean de origine, om de vastă cultură, succesorul lui Clement la conducerea amintitei *Didaskalé*, cel puțin la fel de versat în filosofia antică și în hățișurile teosofico-speculative ale gnosticismului cît și în „dogma" creștină[77]. Pildele s-ar putea continua cu Denys, Athenodor, Malchion, Theognost, Serapion și Arius, ca să pomenim numai cei mai de vază directori ai *Didaskalé*-ului între circa 180 și începutul secolului al IV-lea[78], cu precizarea suplimentară că „învățătura" lor s-a mișcat adeseori „pe muche de cuțit" ori chiar a alunecat în ceea ce — cu trecerea timpului — „biserica creștină oficială" (catolică sau răsăriteană) a ajuns să califice drept erezii.

Poate mai mult decît orice argumentare sînt revelatoare pentru starea de lucruri din Alexandria cele spuse de Flavius Vopiscus, într-un excurs cîtuși de puțin măgulitor la adresa cetățenilor orașului, dar care e edificator pentru înțelegerea amalgamului filosofico-teosofic de care vorbeam: *„Illic qui Serapem colunt, Christiani sunt et deuoti sunt Serapi qui se Christi episcopos dicunt. Nemo illic archisynagogus Iudaeorum nemo Samarites nemo Christianorum presbyter non mathematicus non haruspex non aliptes. Ipse ille patriarcha cum Aegyptum uenerit, ab aliis Serapidem adorare ab aliis cogitur Christum"*[79]. Chiar admițînd

---

[74] A nu se uita că diaspora iudaică și cea avîndu-și obîrșia în ținuturile sud-semitice preislamice însuma circa o treime din populația orașului.

[75] *DACL*, IV, 2, 1921, col. 2401 sqq.; *ibidem*, I, 2, 1924, col. 133; J. Marquès-Rivière, *op. cit.*, p. 100 sqq., 141 sqq.

[76] Pentru acesta vezi *DACL*, IV, 2, 1921, s.v. *Égypte*, col. 2401—2571, cu bibliografia și *DACL*, I, 1, 1924, s.v. *Alexandrie*, col. 1098—1210, cu bibliografia.

[77] *DACL*, IV, 2, 1921, col. 2408—2414, cu bibliografia.

[78] Lista completă: *DACL*, I, 1, 1924, col. 1175.

[79] „Acolo cei care venerează pe Serapis sînt creștini și-s devotați lui Serapis cei ce-și zic episcopii lui Hristos. Nu există acolo șef de sinagogă al iudeilor, nu există samaritean, nu există preot al creștinilor, care să nu fie astrolog, prezicător, îngrijitor al atleților [mai exact: masseur, n.n.]. Însuși patriarhul, cînd vine în Egipt, de unii e constrîns să adore pe Serapis, de alții să se închine lui Hristos". (Vopiscus, *Vita Saturnini*, c. 8). Dintre edițiile *SHA* le-am folosit pe cele apărute sub îngrijirea lui H. Iordan și F. Eyssenhardt (Berlin, 1864) și E. Hohl (Leipzig, ed. Teubner, 1965). Textul traducerii noastre diferă, în mod neesențial, de cel dat de C. Drăgulescu în *Istoria Augustă*, [Cluj, 1971], p. 514.

https://biblioteca-digitala.ro

caracterul apocrif al inseratului (citatul, cum este ştiut, e din pretinsa „scrisoare" a împăratului Hadrianus către cumnatul său, consulul Servianus, scrisoare inclusă în *Vita Saturnini* pentru a ilustra stările de lucruri din Egipt)[80] şi ştiind atitudinea pro-păgînă a *HA*[81], spusele lui Vopiscus caracterizează o situaţie în bună măsură reală chiar şi pentru o perioadă mai timpurie decît veacul al IV-lea.

În mod interesant se reflectă cele două alternative ale „spiritului alexandrin" — disputa înverşunată ori tendinţa de conciliere şi amalgamare prin tot felul de speculaţii filosofice — în categoria de materiale de care ţine şi piesa de la Apulum: „gemele magice". O răsfoire a cărţii lui Delatte şi Derchain[82] ne oferă sute de exemple de simboluri şi texte ce pendulează, prin infinite gradări, între cele două extreme: de la formulări imprecatorii (la adresa unor divinităţi ori „forţe" socotite ostile) pînă la subtile tentative de henotheism eclectic, încercînd, măcar în registrul magico-ocult, o fuziune a credinţelor şi superstiţiilor egipteano-semito-greco-romane[83].

Prin formula inscripţiei sale gema aflată la „Partoş" îşi are asigurat nu numai caracterul paleocreştin, ci acest caracter i-a fost subliniat prin *opoziţie* cu aspectul ei iniţial de gemă legată de cultul isiac. Ca atare, faptul constituie un mărunt dar elocvent exemplu asupra intoleranţei şi exclusivismului fanatic al noii secte, justificînd, măcar în parte, acuzaţiile ce li s-au adus creştinilor, începînd cu Tacit şi pînă în zorii evului mediu, şi explicînd calificativele de *hebetes, stolidi, obtusi, insensati, indocti, inepti, obstinati*, ce li s-au aplicat adeseori în antichitatea tîrzie[84]. De altfel, aceeaşi categorie de materiale arheologice („gemele magice" şi diversele talismane şi amulete)[85] explică pe deplin şi acuzaţia de practicatori ai magiei ce li se aducea creştinilor[86], fapt la care mai adăugăm doar precizarea că *sub acest aspect* respectivele produse paleocreştine se aseamănă — uneori pînă la identitate — cu cele gnostice, de care, adeseori, cele propriu-zis *creştine* sînt dificil ori chiar imposibil de separat[87].

Revenind, un moment, la inscripţia de pe gema de care ne ocupăm, subliniem că expresia NEIKA [NIKA] e tipică pentru caracterul „combatant" al noii religii, fiind aproape necunoscută — în cazul „gemelor magice" greco-egiptene — cu aplicare la *alte divinităţi*[88]. În schimb, inscripţiile paleocreştine de limbă

---

[80] Analiza textului a făcut-o Lécrivain, *Études sur l'Histoire Auguste*, Paris, 1904, p. 342, 382, arătînd că respectiva „scrisoare" are aceleaşi expresii şi turnuri de limbaj ca şi întregul context din *Vita Saturnini*, fiind deci din sec. IV.

[81] Vezi pertinentele analize ale lui Straub, *Studien zur HA*, Berna 1962 şi *Heidnische Geschichtsapologetik in der christlichen Spätantike. Untersuchungen über Zeit und Tendenz der HA*, Bonn, 1963.

[82] *Intailles..., passim.*

[83] Vezi discutarea fenomenului: *ibidem*, p. 14—18, 315, precum şi reflecţiile lui S. Eitrem, *Orakel und Mysterien am Ausgang der Antike*, 1947, p. 37 sqq.

[84] Pentru aceste probleme vezi documentatul studiu al lui H. Leclercq, în *DACL*, I, 1, 1924, col. 265—307, s.v. *Accusations contre les chrétiens*, cu o bogată bibliografie.

[85] Vezi şi *Reallexikon für Antike und Christentum*, I, Stuttgart, 1950, col. 397—411, s.v. *Amulett*.

[86] Vezi *supra*, n. 84.

[87] J. Marquès-Rivière, *op. cit.*, p. 100—120, 141—175; *Intailles..., passim*, dar mai ales p. 283—287; N. Vlassa, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 125 sqq.; *supra*, n. 42.

[88] Practic un singur exemplu: *Intailles...*, p. 99, nr. 124. De altfel, chiar şi această gemă se înscrie în tematica ciclului magic „Anubis şi învierea" şi nu trebuie uitat că în secta gnostico-creştină a sethienilor (închinătorii lui Anubis) Hristos era adorat în bizara ipostază de Hrestos-Anubis, cum o adevereşte un papyrus gnostic de la Leyden (vezi discuţia şi trimiterile la J. Marquès-Rivière, *op. cit.*, p. 156).

https://biblioteca-digitala.ro

greacă abundă în formula *Hrestus (Hristus) nika*[89], formulă perpetuată pînă azi în ritualul frîngerii pîinii euharistice în cadrul liturghiei (grecești) de rit constantinopolitan[90]. Varianta latină, respectiv aclamația *Christus vincit*, este și ea adeseori uzitată în epigrafele paleocreștine de limbă latină[91].

3 a. În legătură cu cea de a treia — și ultima — fază în care s-a acționat asupra gemei aflate la Apulum, respectiv asupra montării ei într-un mic medalion de aur, ar mai fi de făcut următoarele scurte observații:

Conform unui manuscris magic gnostic, păstrat la Oxford, *coralul* este adecvat, în concordanță cu preceptele lapicizilor magici, pentru confecționarea gemelor ce poartă *numele ori chipul Isidei-Hecate*, în ipostaza de zeiță a nopții și a lumii subpămîntene. O astfel de gemă era considerată eficace contra otrăvurilor și a înfrîngerii. Dacă scenei îi era alăturat *și un șarpe*, piatra primea proprietăți profilactice împotriva dușmanilor și a rănirii[92].

Ni se pare a putea surprinde în aceste prescripții explicația confecționării ca atare a gemei de care ne ocupăm, cu alte cuvinte motivarea apotropaică a scenei sale figurate.

Se întîmplă însă ca un tratat medieval timpuriu despre proprietățile „magice" ale pietrelor — *Rosa Angelica* — să facă precizarea că o gemă de coral, *purificată în prealabil*, apoi *prinsă într-o montură* și atîrnată de un colier, protejează copiii de orice rău[93]. Știută fiind tenacitatea perpetuării rețetarelor magice (mai ales a celor referitoare la amulete) din antichitatea tîrzie pînă adînc în evul mediu[94], nu ni se pare imposibil ca prescripția din *Rosa Angelica* să fie și ea ecoul unor mai vechi superstiții. În acest caz inscripționarea creștină a gemei magice isiace îmbracă și un evident caracter de „purificare" a piesei, care apoi a fost prinsă în montura-i de aur, cu scopul clar de-a fi purtată atîrnînd într-un lănțișor ori colier. De bună seamă, e regretabil că nu știm nimic despre condițiile descoperirii piesei de la „Partoș", căci o eventuală proveniență a măruntei bijuterii dintr-un mormînt de copil ar fi edificatoare în sensul observațiilor de mai sus.

*

În concluzie:

Faza executării gemei, respectiv stilul scenei sale gravate, indică sec. III (mai de grabă prima jumătate a veacului). Totalitatea argumentației indică drept loc al confecționării Egiptul, mai precis Alexandria.

„Creștinarea" piesei, prin inscripția scrijelată pe ea, are scopul „purificării" ei, anihilîndu-i funcția apotropaică primordială și modificîndu-i destinația și modul de purtare. Datarea acestei operațiuni e evident *posterioară* confecționării gemei și imediat *premergătoare* montării în rama de aur.

Tipologia monturii de aur indică — după cum s-a arătat — mijlocul secolului III, poate chiar primele decenii ale celei de a doua jumătăți a secolului.

---

[89] Vezi *supra*, n. 44. În plus: *DACL*, I, 1, 1924, col. 252, 1135, fig. 284; *DACL*, III, 2, 1914, col. 3185.

[90] *DACL*, I, 2, 1924, s.v. *Anaphore*, col. 1917, fig. 512—513; *DACL*, V, 2, 1923, s.v. *Fractio panis*, col. 2116.

[91] *DACL*, I, 1, 1924, col. 252.

[92] Discuția și trimiterile la J. Marquès-Rivière, *op. cit.*, p. 272, 146—147; *DACL*, VI, 1, 1924, col. 858—859.

[93] J. Marquès-Rivière, *op. cit.*, p. 272.

[94] *Ibidem*, p. 267—269; N. Vlassa, *op. cit.*, p. 133—134, 137 sqq.

https://biblioteca-digitala.ro

Înclinăm a crede că şi fazele a doua şi a treia au ca loc de execuţie tot Egiptul, deşi nu se poate exclude aprioric ca operaţiunile acestor două faze să fi fost făcute în Dacia sau — dată fiind enorma arie de răspîndire a gemelor magice greco-egiptene[95] — oriunde în Imperiu, gema ajungînd apoi în Dacia. Totuşi, discutatele caracteristici ale textului inscripţiei, limba greacă a epigrafei, ne îndeamnă a vedea şi în modalitatea exprimării sale tot un „produs" alexandrin.

Ajungerea piesei în Dacia e de pus, cu maximum de şanse de probabilitate, în răstimpul 250—271. Purtătorul ei va fi aparţinut vreunei familii de orientali, adeptă a noii religii, familie plecată poate chiar din Egipt, unde persecuţiile împotriva creştinilor, gnosticilor şi iudeilor s-au ţinut lanţ începînd chiar din timpul domniei lui Hadrianus[96]. Ca atare, pătrunderea micului talisman paleocreştin poate avea chiar şi o dată ceva mai tîrzie, ulterioară retragerii aureliene, piesa venind din zona sud-dunăreană a Imperiului.

Indiferent că ne oprim la o datare încă în ultimii ani ai provinciei sau la una imediat post-aureliană, izolata descoperire de la Apulum adevereşte, o dată în plus, viziunea pe care profesorul C. Daicoviciu o avea despre caracterul răzleţ şi accidental al răspîndirii creştinismului primitiv pe teritoriul Daciei intracarpatice[97].

N. VLASSA

DEUX NOUVELLES DÉCOUVERTES PALÉOCHRÉTIENNES EN TRANSYLVANIE

(Résumé)

On publie un anneau d'or de Turda, portant l'inscription VT(ere) F(elix) et un intaille de Alba Iulia.

L'intaille, de corail, portant d'abord une représentation isiaque, a été „christianisé" en gravant, ultérieurement, l'inscription ATTIW / X(PECT)VS // NEIKA / XE(I)A(N). Puis, l'intaille a été monté en or.

L'auteur commente cette pièce du point de vue archéologique, linguistique et historique.

[95] Vezi *Intailles...*, p. 15.
[96] *DACL*, IV, 2, 1921, col. 2401 sqq.; *DACL*, I, 1, 1924, col. 1098 sqq.
[97] Vezi *supra*, n. 9.

https://biblioteca-digitala.ro

CUPTOARELE PENTRU REDUS MINEREUL DE FIER DE LA ŞOŞDEA, JUD. CARAŞ-SEVERIN*

Cu ocazia unor periegheze efectuate de Octavian Răuţ, fostul director al muzeului de istorie din Reşiţa şi Gheorghe Lazarovici pe teritoriul satului Şoşdea, comuna Măureni, au fost depistate în mai multe puncte mari cantităţi de zgură provenită din reducerea minereului de fier. Locurile în care se găseşte zgură sînt numite de săteni: „Zgurile Mari", „Zgurile Mici", „Între Rîuri", „În Izlaz", „Giuri Can", „La Par".

În 1962 Gheorghe Lazarovici a efectuat un sondaj la „Giuri Can"[1]. Punctul menţionat se află în partea de sud-est a satului, pe malul nordic al rîului Bîrzava. Se pot observa acolo trei movile aplatizate din care sătenii duc an de an zgură pentru a o folosi la amenajarea curţilor. O secţiune trasată între movile nu a relevat existenţa unei aşezări sau a unor urme de locuinţe; s-au descoperit doar fragmente mărunte de zgură şi cîteva cioburi mici.

A fost cercetată o movilă — M_1 — cea mai apropiată de Bîrzava, în mare parte distrusă de rîul care, mutîndu-şi an de an albia, a săpat pînă în mijlocul ei. În profilul secţiunii S_2 (fig. 1), de 17/1 m, orientată est-vest, paralelă cu Bîrzava, exista următoarea stratigrafie: 1, deasupra un sol vegetal a cărui grosime nu depăşea 15 cm; 2, sub acesta urmează un pămînt negru cu mici fragmente de zgură şi ceramică, gros de 30—70 cm; 3, în centrul movilei, sub stratul de pămînt negru, se găseşte un alt strat constînd din pereţi de cuptor şi bucăţi mari de zgură, înalt de 60—70 cm; 4, aceste dărîmături au căzut peste un pămînt gălbui, gros de aproximativ 20 cm, în care se află cioburi, iar la bază se află: 5, stratul steril de argilă. Se observă că cel de-al patrulea strat, constînd din pămînt galben, a fost anume amenajat pentru a se obţine o suprafaţă plană, pe care erau înălţate cuptoarele.

Partea inferioară a trei cuptoare a fost descoperită în caseta C_1, deschisă la nordul secţiunii S_2, paralelă cu aceasta (fig. 3). La unul din cuptoare a fost prinsă întreaga circumferinţă a vetrei; celelalte două, mai prost păstrate, ne sugerează doar cu aproximaţie dimensiunile.

Cuptoarele aveau vatra de formă circulară, puţin albiată. Peretele cuptorului, de formă tronconică, era confecţionat din pămînt bătut, amestecat cu mici bucăţele de piatră. Datorită arderii, el s-a vitrificat în partea interioară, devenind lucitor. Spre exterior peretele este mai puţin ars, avînd culoare cărămizie sau negricioasă. Grosimea pereţilor este de 25—30 cm, iar diametrul interior măsoară 1,20 m. Înălţimea cuptorului nu poate fi stabilită cu precizie. Oricum,

---

* Comunicare prezentată la cea de-a treia ediţie a simpozionului „In memoriam Constantini Daicoviciu", Caransebeş, 13—14 martie 1976.

[1] Rezultatele acestui sondaj fac obiectul prezentei comunicări, colegul Gh. Lazarovici avînd amabilitatea de a ne ceda dreptul de publicare.

https://biblioteca-digitala.ro

judecînd după dimensiunile relativ mari ale vetrelor, aceasta trebuia să ajungă pînă la 1,50 m.

Datorită cantităţii foarte mari de perete căzut, presupunem că pe acelaşi loc au funcţionat succesiv mai multe cuptoare. Materia primă folosită pentru obţinerea fierului era magnetitul (Fe_3O_4), minereu ce conţine un ridicat procent de fier şi din care s-a găsit o destul de mare cantitate împrăştiată în zonă[2].

Combustibilul folosit pentru reducere era mangalul (cărbune obţinut prin distilarea uscată a lemnului, fără accesul aerului). De obicei, în cuptor, alături de minereu de fier şi mangal, se puneau şi anumite roci (fondanţi) menite să ajute procesul de reducere prin antrenarea impurităţilor din minereu. Nu ştim dacă asemenea fondanţi erau întrebuinţaţi şi la cuptoarele de la Şoşdea, cert e că în zona cercetată nu au fost descoperiţi. S-ar putea ca o analiză metalografică a unei mostre de zgură provenită din cuptor să ne edifice şi asupra acestui lucru[3].

Cuptorul se umplea cu mangal, minereu de fier şi, eventual, fondanţi, în straturi succesive, după care se aprindea în partea de jos. Cu ajutorul foalelor se introducea un curent de aer ce întreţinea arderea şi asigura temperatura ridicată necesară începerii procesului de reducere. Acesta din urmă, după cum ne demonstrează analizele metalografice efectuate pe un calup de fier de la Piatra Craivii, se desfăşura în patru faze succesive[4]. Metalul se aduna în formă de turtă la partea inferioară a cuptorului, iar părţile nemetalice şi nevolatile se combinau atît între ele, cît şi cu o parte din fier, formînd zgura.

Pentru a se scoate din cuptor turta de fier, trebuia să se dărîme peretele, iar pentru reluarea operaţiei de reducere era necesară înălţarea unui nou cuptor[5]. Aceasta este, desigur, explicaţia numărului mare de pereţi de cuptor găsiţi pe acelaşi loc. Avînd în vedere dimensiunile relativ mari ale cuptoarelor (se ştie că de obicei ele nu atingeau înălţimi mai mari de 70—80 cm) deducem că turta obţinută în urma unei operaţiuni de reducere ajungea pînă la 40—50 kg[6].

---

[2] Întîmplător bucata de minereu analizată este magnetit, dar nu este exclus ca pe lîngă magnetit să se fi folosit şi minereuri mai sărace în fier, dar mai uşor de procurat pentru că magnetitul e un minereu ce se găseşte la adîncime.

[3] Pentru utilitatea unor asemenea analize metalografice, vezi V. Wollmann, *Valoarea cercetărilor metalografice pentru studierea unor descoperiri arheologice*, în *Apulum*, IX, 1974, p. 283—293.

[4] V. Wollmann, *op. cit.*, p. 287—288, fig. 4—7.

[5] Privind în timp evoluţia tratării termice a metalelor, J. Maréchal (s.v. *Métallurgie*, în *Dictionnaire archéologique des techniques*, Paris, 1964, p. 622—675) constată că primele cuptoare mediteraneene constau dintr-o cameră de combustibil, deasupra căreia se afla o cupolă sub care era topit metalul (cupru, plumb, bronz); aceste două „încăperi" erau separate de o vatră perforată ce lăsa să treacă flăcările, imitînd cuptoarele de olărit. În Toscana, în regiunea Campiglia Marittima, s-au găsit urmele unor asemenea cuptoare care au servit la topirea aramei şi a plumbului; metalul era depus în creuzete aşezate pe o vatră perforată. Mai tîrziu minereul, în amestec cu mangal, se va pune direct în cuva cuptorului. Cînd se foloseau metale fuzibile, acestea puteau să se scurgă printr-o deschizătură făcută în acest scop. În schimb, în cazul fierului (care nu se topea) trebuia distrusă o parte a cuptorului pentru a scoate turta ce urma să fie bătută cu ciocanul cu scopul înlăturării părţilor impure şi a bulelor de aer.

[6] Greutatea medie a turtelor de fier obţinute curent de faurii daci era mult mai mică: 9—10 kg (cf. I. Glodariu, *Un atelier de făurărie la Sarmizegetusa dacică*, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 110), dar sînt şi unele mult mai mari. La Tomeşti, de pildă, s-au descoperit bulgări de

https://biblioteca-digitala.ro

Tipul de cuptor folosit la Şoşdea este cel cunoscut încă din Latène şi răspîndit în întreaga Europă centrală: de formă tronconică, cu pereţii duraţi din pămînt bătut şi cu sistemul de umplere prin horn. Începînd cu Latène-ul timpuriu metalurgia fierului s-a dezvoltat continuu, astfel că descoperirile de cuptoare sînt relativ numeroase. În Boemia şi în regiunile celtice de est s-a folosit un tip de cuptor cu horn mic, cu partea inferioară uşor adîncită în pămînt şi cu un sistem de aerisire artificială prin ţigle de ventilaţie. Aceste cuptoare sînt adeseori unite într-un atelier săpat în pămînt (Boemia, Polonia de sud)[7] sau aranjate în aliniamente paralele, numărul lor trecînd uneori de 200.[8] Toate au dezavantajul de a nu putea fi utilizate decît o singură dată. Doar în Bavaria a fost răspîndit un tip de cuptor cu horn, ce ajungea pînă la 1,25 m înălţime, construit în aşa fel, încît se putea înlătura zgura şi funcţiona cu un curent de aer natural[9].

Pe teritoriul ţării noastre este cunoscut pînă acum un tip de cuptor care permitea înlăturarea zgurii printr-o deschizătură acoperită cu un semidisc de lut, la Doboşeni[10] şi Fizeş[11]. Cum la Şoşdea nu a fost descoperit nici un fragment de disc sau vreo bucată de perete care să păstreze urma „uşii", presupunem că acolo avem de-a face cu acel tip de cuptor, mai puţin practic, ce necesita dărîmarea după fiecare operaţie de reducere.

Forma cuptoarelor nu este semnificativă pentru datare, deoarece din Latène şi pînă în feudalismul timpuriu acestea au rămas aproape neschimbate. Aşa, de pildă, aproape aceeaşi formă o au cuptoarele dacice de la Grădiştea Muncelului[12], Doboşeni[13], Bragadiru[14], ca şi cele din perioada prefeudală şi feudală timpurie[15]. Doar materialele arheologice descoperite împreună cu aceste cuptoare pot ajuta la o datare ceva mai precisă. La Şoşdea descoperirile constau în exclusivitate din ceramică confecţionată dintr-o pastă bună, de culoare cenuşie, lucrată la roată. Formele cele mai des întîlnite sînt strachina de dimensiuni mijlocii, cu buza dreaptă sau uşor răsfrîntă în exterior şi oala cu buza dreaptă, puţin adîncă (fig. 4). Pe baza acestei ceramici, întîlnită în Banat şi în alte localităţi apropiate, opinăm pentru încadrarea cronologică a cuptoarelor de la Şoşdea în sec. IV e.n.

---

zgură atingînd 40—50 kg. (P. Ianoş, D. Kovács, *Periegheză arheologică în bazinul Ciucului*, în *Studii şi materiale*, II, Tg. Mureş, 1967, p. 49), iar pe muntele Tîmpu de lîngă Grădiştea Muncelului au fost descoperite cîteva turte ce cîntăresc peste 40 kg fiecare.

[7] R. Pleiner, *Stare evropske kovarstvi*, Praha, 1962, p. 262.

[8] K. Bielenin, *Komplexe technologischer und archäologischer Forschungen über die frühgeschichtliche Eisenverhüttung im Gebiet des Swietokrzyskie Gebirge*, în *ArchPolona*, X, 1968, p. 159—170.

[9] R. Pleiner, *op. cit.*, p. 262.

[10] Z. Székely, *Raport preliminar asupra sondajelor executate de muzeul regional din Sf. Gheorghe în anul 1956*, în *Materiale*, V, 1959, p. 231—246.

[11] E. Iaroslavschi, R. Petrowszky, *Cuptoarele de redus minereul de fier de la Fizeş, jud. Caraş-Severin*, în *Tibiscus*, III, Timişoara, 1974, p. 147—155.

[12] C. Daicoviciu şi colab., *Şantierul arheologic Grădiştea Muncelului — Blidarul*, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 195—231; S. Jakó, *Cercetări arheologice la cetatea Grădiştea Muncelului în anii 1803—1804*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 111—112.

[13] Z. Székely, *op. cit.*, p. 232—233.

[14] M. Turcu, *Cuptorul pentru redus minereul de fier descoperit la Bragadiru (sec. II—I î.e.n.)*, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 389—392.

[15] Pentru perioada post-aureliană foarte utile sînt studiile lui Ştefan Olteanu, referitoare la producţia minieră şi meşteşugărească. Bibliografia asupra acestei probleme la Şt. Olteanu, *Vechi preocupări de reducere a minereului de fier pe teritoriul oraşului Bucureşti*, în *Bucureşti*, IX, 1972, p. 109—114, nota 1.

https://biblioteca-digitala.ro

Descoperirea cuptoarelor de la Şoşdea, coroborată cu descoperirea anterioară de la Fizeş (se pare că în teritoriul satului Berzovia se găsesc, de asemenea, urmele unor cuptoare de acelaşi fel) este deosebit de importantă, ea demonstrînd existenţa în Banat, în epoca de după retragerea stăpînirii romane din Dacia, a unui centru metalurgic autohton[16], de însemnătate locală sau zonală.

EUGEN IAROSLAVSCHI

LES FOURS À RÉDUIRE LE MINERAI DE FER TROUVÉS À ŞOŞDEA, DÉP. CARAŞ-SEVERIN

(Résumé)

On publie trois fours à réduire le minerai du fer, appartennant au IV-e siècle, découverts à Şoşdea (dép. Caraş-Severin). Les fours appartiennent tipologiquement, au modèlles connues depuis le Latène.

[16] H. Daicoviciu, *Noutăţi în problemele istoriei Daciei*, în *Steaua*, 4, 1976, p. 43.

https://biblioteca-digitala.ro

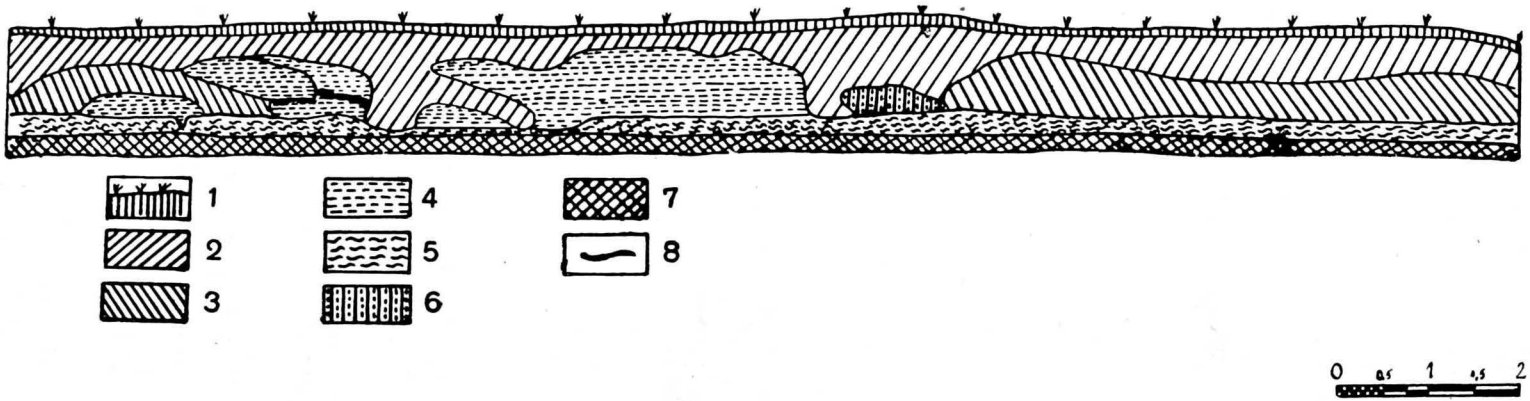

Fig. 1 — Șoșdea — Giuri Can, S_2, profilul peretelui de nord: 1, humus actual; 2, pămînt negru cu mici fragmente de zgură și ceramică; 3, pămînt negru cu zgură măruntă și funingine; 4, pereți de cuptoare dărîmate, zgură; 5, pămînt gălbui cu cioburi; 6, pămînt nisipos, culoare castanie; 7, steril; 8, pămînt fin, nisipos, culoare brună.

https://biblioteca-digitala.ro

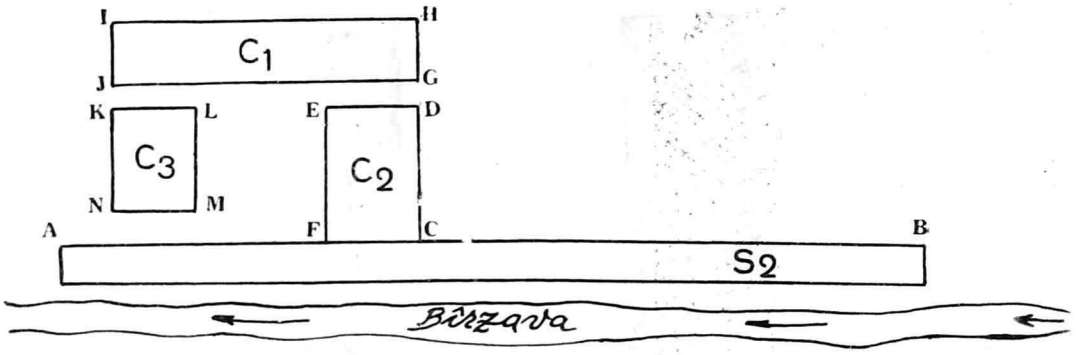

Fig. 2 — Şoşdea — Giuri Can. Planul general al săpăturilor.

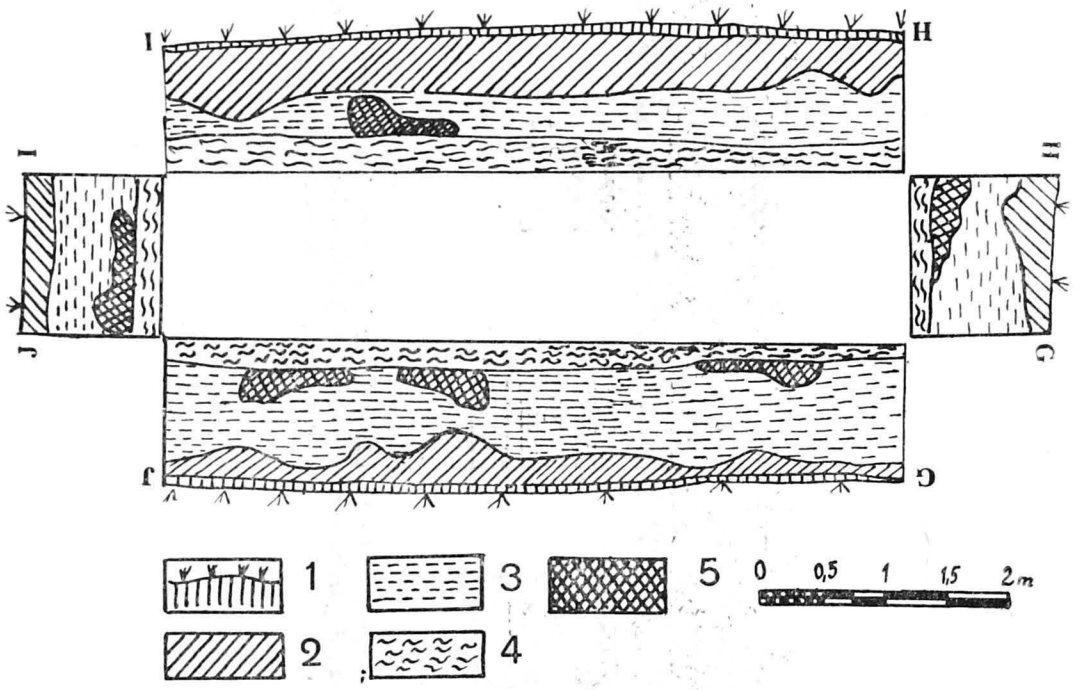

Fig. 3 — Şoşdea — Giuri Can. Profilele casetei C_1: 1, humus actual; 2, pămînt negru cu mici fragmente de zgură şi ceramică; 3, pereţi de cuptoare dărîmate, zgură; 4, pămînt gălbui cu cioburi; 5, vatră de cuptor.

https://biblioteca-digitala.ro

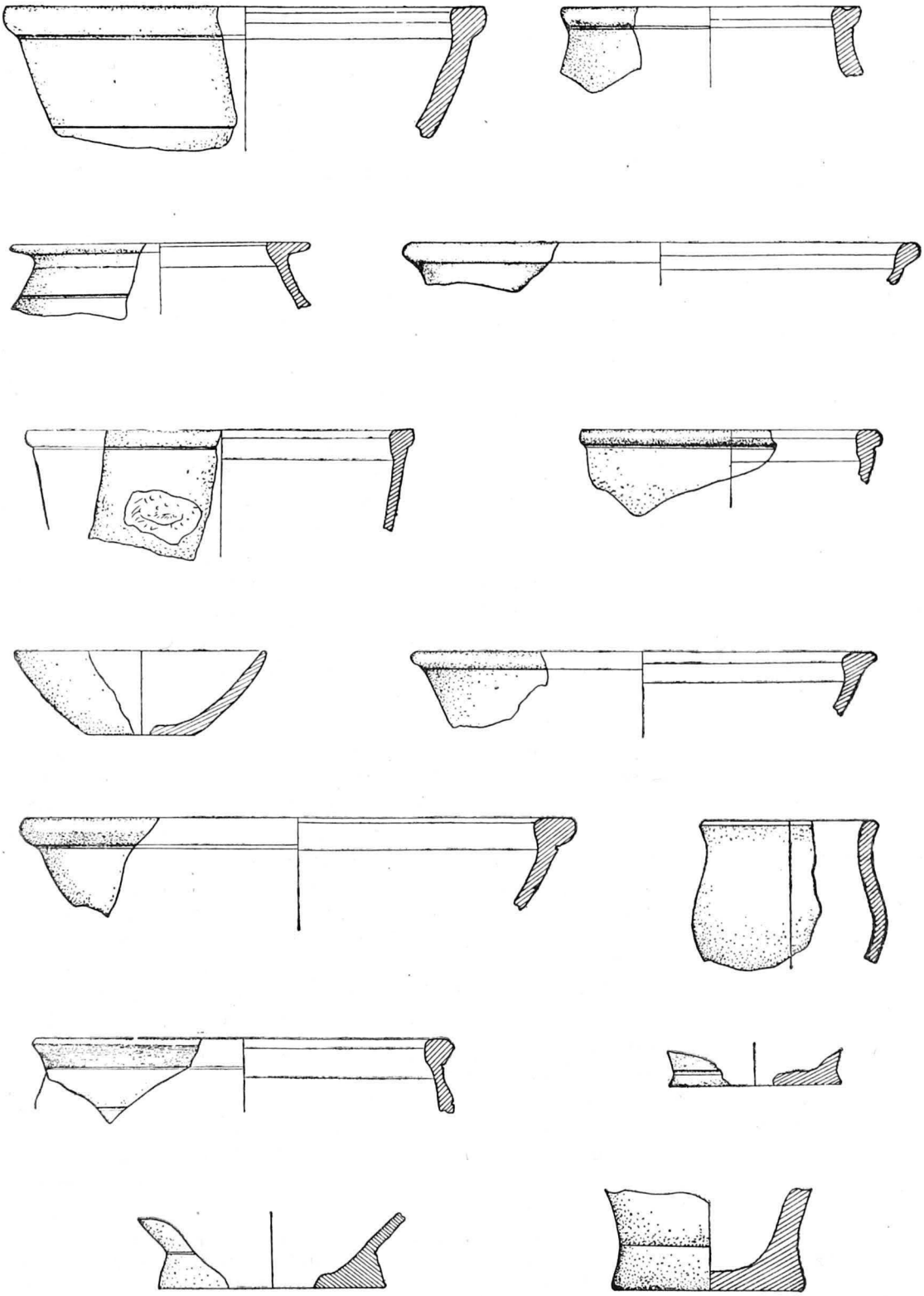

Fig. 4 — Şoşdea — Giuri Can. Ceramică.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

SĂPĂTURI ARHEOLOGICE LA MUGENI
Studiu preliminar
(Partea a II-a)

AȘEZAREA DE LUNGĂ DURATĂ DIN LUNCA TÎRNAVEI MARI

Așezarea cealaltă unde au fost întreprinse săpături pe teritoriul comunei Mugeni (jud. Harghita) se află la punctul numit „Vízlok", situată în lunca Tîrnavei Mari, între albia actuală a rîului și calea ferată (fig. 8 și pl. V, nr. 1), la o distanță de aproximativ 1 km spre sud-sud-est de punctul precedent. Pe acest loc, în cursul primăverii anului 1960, cu ocazia săpării unei albii artificiale, necesare C.F.R.-ului, au ieșit la suprafață materiale arheologice[57].

În urma săpăturilor comune cu Muzeul din Odorheiu Secuiesc și Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca s-a constatat că pe acest loc spațios a existat o așezare, nu prea extinsă. Fragmente ceramice de același gen cu cele găsite în săpătură au fost culese încă și la circa 150 m spre vest-nord-vest, în livada C.A.P.-ului din localitate. Partea ei de est este spălată de apele limpezi ale rîului, acesta avînd un mal abrupt, unde se văd straturile de cultură (fig. 8 și pl. V, nr. 2).

Pentru clarificarea stratigrafiei așezării s-au trasat două secțiuni, ajungînd pînă la nivelul Tîrnavei: secțiunea nr. III și o porțiune, adîncită în plus, a secțiunii nr. II. În ambele locuri, ba chiar și în malul abrupt al rîului, s-a constatat totdeauna aceeași ordine stratigrafică. La adîncimea de 2,8 m, nemijlocit deasupra pînzei freatice, deasupra unor depozite aluvionale de natură diferită, se află un strat de cultură, care conține fragmente ceramice de aspect „preistoric", ornamentate cu motive specifice, precum și cu brîu alveolar (pl. VI, nr. 9—12), iar deasupra lui este un alt strat de cultură, gros de 0,30—0,40 m, conținînd resturi de locuințe (fig. 8). Acesta din urmă, din loc în loc, este întretăiat de bordeie adîncite chiar pînă sub al doilea strat de cultură. Partea lor superioară nu poate fi deosebită de humusul actual.

În secțiunile II-X (fig. 8) s-au constatat urmele a circa 15—16 (?) locuințe de suprafață, în aparență așezate fără o ordine oarecare, pe stratul nr. II de cultură. Pe lîngă acestea s-au găsit mai multe gropi răsfirate, care se adîncesc de la nivelul stratului nr. II de cultură și conțin numai grupuri curioase de vase (pl. V, nr. 4). (În stratul nr. I de cultură nu s-a dat de urme sigure de podele de casă.)

---

[57] Asupra acestor descoperiri importante Éva Hubbes-Molnár — pe atunci profesoară la Școala generală de 10 ani de la Mugeni — ne-a atras atenția, pentru care îi mulțumim și pe această cale. Partea I-a a acestui studiu preliminar, cuprinzînd prezentarea așezării din epoca cuprului de pe terasa „Pagyvan", a apărut în *ActaMN*, XII, 1975, p. 45—68. Numerotarea notelor, precum și a materialului ilustrativ continuă pe cele din partea precedentă.

https://biblioteca-digitala.ro

Una dintre locuințe (lungă de 4,70 m, lată de 2,80 m) a apărut (la o adîncime de 1,20 m) spre capătul de est al secțiunilor IX și X (fig. 8, suprafața III, pl. V, nr. 7) fără să i se poată stabili cu precizie planul. Pe baza fragmentelor de chirpici (în formă de ic și cu amprentele evidente ale inelelor de la capătul bîrnelor de brad, la fețele de pe laturile lungi) se poate presupune că locuințele au fost construite din bîrne groase de brad și aveau planul rectangular.

Gropile, amintite mai sus (adîncite în general cu aproximativ 40—50 cm față de orizontul superior stratului nr. II de cultură), au un plan ovoidal (cu diametrul lung, în medie, de 1,30 m; diametrul mic, în medie 45 cm) și conțin fragmente ceramice, provenind de la mai multe chiupuri (pl. V, nr. 3—4), de culoare cenușie, amestecată de multe ori cu fragmente ceramice ale unor vase de dimensiuni mai mari sau mai mici, de culoare brună-roșiatică, încă modelate fără roată. În una-două cazuri fragmentele ceramice au fost găsite în două niveluri în cadrul unei și aceleiași gropi. Este de remarcat și un fapt neobișnuit: atît la vasele lucrate la roată, cît și la cele făcute cu mîna, aproape totdeauna lipsesc părțile de la fund (pl. V, nr. 3).

Încă în cursul săpăturilor din 1960 s-a dezvelit parțial un cuptor de ars vase (fig 8, suprafața II, pl. V, nr. 5—6, 8—9), al cărui caracter a fost lămurit pe deplin doar cu ocazia lucrărilor din 1961[58]. Grătarul lui a fost găsit la o adîncime de 0,35 m, iar corpul s-a aflat într-o groapă amenajată și adîncită cu 0,35—0,40 m față de partea inferioară a stratului nr. II de cultură (fig. 11).

Focarul este format dintr-o gură modelată din lut, cu resturi abundente de cenușă și cărbuni în fața lui, pe suprafața originară a gropii. În fața lui, adică la sud de gură, s-a dat de o suprafață netezită (?), deasupra căreia s-au aflat într-o grămadă fragmente de *dolia* de culoare cenușie, mult mai puține fragmente ceramice de culoare roșie vie, de factură încă net romană, cîteva fragmente ceramice provenite de la vase mai mici, cu un luciu caracteristic, de culoare cenușie-deschisă, „săpunoase". Tot aici s-a descoperit, oarecum în centrul acestei grămezi de cioburi de cele mai diferite mărimi, o lespede plată de gresie, nefasonată, așezată în direcție aproximativ nord-nord-vest — sud-sud-est, cu o oarecare înclinație spre est față de orizontală, în față cu două cranii de porc mistreț, așezate paralel, fără mandibulă[59], orientîndu-se cu vîrful maxilarului *grosso-modo* spre răsărit (fig. 10, pl. V, nr. 5 și 9).

---

[58] Mulțumim și pe această cale pentru lămuririle amabile date de Vl. Zirra.

[59] Menționăm că cranii, fără maxilar inferior, au fost găsite și în complexe arheologice din cadrul altor culturi și epoci, cum ar fi, bunăoară, cimitirul neolitic de inhumație aparținînd culturii Hamangia de la Cernavoda. În săpăturile efectuate între 1954—1957 în apropierea cartierului Columbia, situat la nord de orașul Cernavoda, la punctul numit „Columbia D", în vecinătatea cimitirului neolitic au fost descoperite două gropi-albieri, în care au fost găsite oase omenești, fragmente ceramice (rar vase întregi), oase de animale, scoici etc. Cîteodată au fost întîlnite cranii întregi, fie izolate, fie în grupe. În general, aceste cranii nu au maxilarul inferior. Observațiile făcute în legătură cu descoperirea celor două gropi-albieri i-au dus pe specialiști la concluzia că se găsesc aici în fața unei situații complexe. Dacă prezența unor oase omenești ajunse acolo în dezordine, precum și aceea a vaselor și a fragmentelor ceramice poate fi atribuită unei alunecări (?) de materiale din cimitirul din nemijlocita apropiere, în alte cazuri — cum sînt grupele de cranii — trebuie să se admită practicarea aci a unor ritualuri funerare. În alte situații pare a fi vorba numai de azvîrliri de gunoi. La adîncimi mai mari au fost descoperite chiar morminte. [Cf. D. Berciu, Seb. Morintz, P. Roman, în *Materiale*, VI, 1959, p. 96, 97—98; D. Berciu, Seb. Morintz, M. Ionescu, P. Roman, în *Materiale*, VII, (1961), p. 49—50]. Surprinzătoare este cantitatea de oase și schelete de animale domestice descoperite

https://biblioteca-digitala.ro

Conducta dublă de flacără, cu secțiune circulară, ducea către cavitatea dublă, aflată dedesubtul platformei de ardere, separată printr-un perete de lut despărțitor, ars pînă la roșu (sau pînă ce a ajuns zgură). Pereții înconjurători ai cavității duble susțin o platformă groasă, un grătar de argilă (fig. 10, pl. V, nr. 5, 6, 8), refăcută de mai multe ori, rudimentar lucrată, străpunsă de circa 20 de orificii, late în medie de 12—13 cm, în legătură directă cu cavitatea dedesubtul grătarului, dispuse în două cercuri concentrice. Puțin la nord-est de mijlocul platformei, așezată intenționat pe ea (fig. 10, pl. V, nr. 5—6, 8—9), se găsește o altă lespede (mai puțin „regulată", mai bine zis plată la suprafață), cu înclinația și direcția aproape identică celei de la vatra cuptorului. Tot pe platforma de ardere, dar numai pe ea și nu și în împrejurimile ei, la același nivel, într-o grămadă zac fragmente ceramice de culoare cenușie, provenite de la *dolia* mari, precum și oase de animale (faptul în sine pare a fi destul de curios), nearse. Deasupra grătarului s-a găsit o grămadă, în formă lenticulară, de zgură, formată dintr-o pastă cîndva vîscoasă, asemănătoare lavei topite[60]. Pe baza unor rămășițe *in situ* ale peretelui cuptorului, gros numai de 5—8 cm, deducem că această masă de zgură provine de la pereții puțin boltiți ai cuptorului. Platforma de ardere fiind aproape la același nivel cu suprafața antică, din cauza lucrărilor agricole multiseculare din pereți a rămas, natural, foarte puțin în picioare. Pe toată suprafața grătarului se cunoaște lipitura făcută cu mîna. Tot aspectul acestui cuptor de ars vase este al unei lucrări primitive, dar făcute cu pricepere, de către un meșter local[61].

---

la Weissenfels (în Germania): cranii cărora le lipsesc de obicei maxilarele inferioare, oasele părților dinapoi, spinării, din care se păstrează uneori întreaga coloană vertebrală, ca și oase sparte. Aceste oase provin, în special, de la bovine și mai rare ori de la oi, capre, porci și cîini. Cu puține excepții toate animalele sacrificate sînt tinere. Nu se observă o ordine prestabilită în legătură cu aceste depuneri în gropi. Uneori, gropile au pe fund cîte un strat de arsură de 1—2 cm, iar alteori mai multe pietre plate sînt așezate în cerc. (Cf. H. Behrens, în *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*, XXXVII, 1953; H. Dumitrescu, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 914.) Un fenomen similar a fost observat și de Vl. Dumitrescu cu ocazia săpăturilor executate la Căscioarele. În acest caz: „...două cranii umane, desprinse de restul corpului prin secționarea intenționată chiar la baza cutiei craniene, au fost îngropate cu un anumit rost magic în apropiere de locul unde urma să fie construită vatra-cuptor și destul de probabil chiar cu prilejul unor practici rituale săvîrșite înainte de începerea construirii locuinței însăși..."; în *SCIV*, 16, 2, 1965, p. 224.

[60] Cu ocazia unei analize mineralogico-petrografice făcută de prof. E. Stoicovici la Catedra de mineralogie a Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca (pentru care îi mulțumim și prin aceste rînduri) s-a dovedit că zgura adusă din cuptorul de ars vase, de la Mugeni „...nu conține minereuri metalifere sau fragmente de metal, așa cum se întîmplă de obicei la zgurile rămase de la vechile cuptoare de topit metale". Proporția mineralelor componente este dată în tabel:

Feldspați plagioclași	Augit (piroxen)	Magnetit	Sticlă vulcanică	Pori (goluri)
%9,4	0,6	6,3	63,4	20,3

Compoziția chimică a zgurei este următoarea:

Pb (plumb)	0,75%	CaO (oxid de calciu)	4,00%
Cu (cupru)	0,66%	Mg (magneziu)	?
Fe (fier)	2,80%	Al (aluminiu)	?
SiO_2 (bioxid de siliciu)	69,50%	S (sulf)	?

[61] Pentru analogii de la noi din țară și din țările limitrofe, databile între secolul al V-lea î.e.n. — secolul al V-lea e.v., vezi Oct. Floca, Șt. Ferenczi, L. Mărghitan, *Micia. Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramică*, Deva, 1970. Exemplele citate în acest studiu ne scutesc de reluări. Pentru cuptoarele de ars vase descoperite la Sf. Gheorghe — „Eprestető" (foarte apropiate din punct de vedere cronologic), care nu au fost incluse în studiul menționat mai sus, vezi Z. Székely, în *Aluta*, I, 1969, p. 40—42, fig. 6/5, 6/6, 12, precum și p. 45.

https://biblioteca-digitala.ro

Cît despre elementele secundare (cele două lespezi cu aproape aceeaşi direcţie şi înclinaţie, cu cele două cranii de porc mistreţ orientate cu vîrful nasului spre răsărit, în partea de est a focarului, aşezate foarte probabil intenţionat paralel unul faţă de altul), nu este cu totul exclus ca, după scoaterea cuptorului din funcţie, ele să fi fost folosite pentru anumite scopuri rituale, necunoscute nouă în momentul de faţă.

Cea mai mare parte a materialului arheologic îl formează c e r a m i c a, care, corespunzător celor trei straturi de cultură, prezintă trei specii net diferite.

1) Ceramica de tip Wietenberg, din epoca bronzului, este reprezentată prin cîteva cioburi găsite în stratul nr. I, în cele două secţiuni, şi în malul abrupt al Tîrnavei, tot în stratul inferior, ornamentate cu motive specifice şi cu brîu alveolar (pl. VI, nr. 9—12)[62].

2) Ceramica provenită din stratul nr. II de cultură are mai multe subspecii:

a) Cantitatea cea mai mare o dau fragmentele de chiupuri mari, de culoare cenuşie-deschisă, cu pereţi groşi, făcute la roată (pl. V, nr. 3), ornamentate cu linii ondulate paralele, adunate în benzi sau izolate, cu buze late (ornamentate de multe ori tot cu linii ondulate, pl. VII nr. 8—10), trase spre interior. Toate aceste fragmente au o pastă bună, foarte bine arsă.

b) A doua subspecie de ceramică, de netă factură provincială romană, este confecţionată, probabil, în epoca romană ori reprezentînd o influenţă încă foarte vie a ceramicii provinciale romane. Ea constă din fragmente bine arse, de culoare roşie vie, cu o pastă excelentă (pl. VI, nr. 2; pl. VII, nr. 5).

c) A treia subspecie de ceramică este primitivă, lucrată cu mîna, cu o pastă zgrunţuroasă, plină de impurităţi, de culoare brun-roşiatică. Ea este destul de numeroasă (aproximativ 18%), reprezentînd diferite forme şi mărimi, dintre care unele au ca ornament brîul alveolar sau imprimări făcute cu degetul pe buză şi în partea inferioară a peretelui vasului (pl. VI, nr. 5).

d) Subspeciei a patra, reprezentată cantitativ mult mai puţin decît celelalte, îi aparţin fragmente de vase cu o pastă foarte fină, bine arsă, confecţionate la roată, avînd un luciu caracteristic, „săpunos", de o culoare cenuşie deschisă sau închisă (pl. VI, nr. 3, 6—7; pl. VII, nr. 3, 6), cu o profilatură specifică perioadei post-romane. Această ceramică pare a face trecerea de la ceramica romană provincială la cea de tip Sîntana de Mureş.

e) În sfîrşit, în a cincea subspecie intră relativ puţine fragmente ceramice, lucrate la roată, ce au o culoare cenuşie închisă, cu luciu metalic, cu o pastă şi ardere încă tot foarte bună, găsite mai ales în porţiunea de mijloc a teritoriului cercetat prin săpătură. Ele sînt ornamentate printr-o reţea de linii în zigzag[63]. Unul dintre fragmente este o imitaţie obişnuită în secolul al IV-lea, în me-

[62] Pentru analogii, cf. M. Roska, în *Közl*, IV, 1—2, 1944, p. 25, fig. 3; p. 29, fig. 10, nr. 6, p. 30, fig. 12, nr. 7, p. 41, fig. 29, nr. 5—6, fig. 30; K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 117, fig. 5, nr. 11, 14, p. 121, fig. 8, nr. 6, 8, 15, 18, p. 124, fig. 11, nr. 6; T. Soroceanu, în *ActaMN*, X, 1973, p. 506, pl. II, nr. 3; idem, M. Istrate, în *StCom*, 19, 1975, pl. V, nr. 8.

[63] Cf. de ex. W. Schulz, în *Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringische Länder*, XVII, 1929, p. 58 şi urm.; Ed. Beninger, *Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa*, Leipzig, 1931, p. 102 şi urm.; A. Alföldi, în *ArchHung*, IX, Budapest, 1932, p. 42—58; 79—85, pl. XXV, nr. 1, XXVII, nr. 1—6, XXVIII, nr. 1—2, 4—9, XXIX, nr. 1—12, XXX, nr. 6—8, XXXI, nr. 4—5, XXXII sus; I. Nestor, în *IstRom*, I, 1960, p. 687—704; Gh. Diaconu, *Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV e.n.*, în *Biblioteca de arheologie*, Bucureşti, 1965, pl. XXX, nr. 2, LIV, nr. 1, LV, nr. 1, LXXIX, nr. 1, CI, nr. 3, CXII, nr. 1 etc.

https://biblioteca-digitala.ro

diul roman şi greco-pontic, a unui pahar de sticlă (pl. VI, nr. 1; pentru celelalte vezi: pl. VI, nr. 2—4; pl. VII, nr. 7).

3) Specia a treia este reprezentată mai ales printr-o serie de buze caracteristice ale unor vase de culoare brună, un vas cu stampilă pe fund (fig. 12, nr. 1; pl. VI, nr. 8), un fragment de cazan de lut[64], toate confecţionate la roată, dar şi vase foarte grosiere de culoare cenuşie, aproape neagră (pl. VI, nr. 13) databile în secolele XI—XIII[65], răsfirate aproape în toate secţiunile săpăturii, mai ales în bordeiele (fig. 9) datate de ele. În secţiunea X, într-un bordei, care a străpuns stratul nr. II, s-au descoperit mai mulţi „căţei de foc", ornamentaţi cu cruci înscrise într-un cerc (fig. 12, nr. 2).

*

Aşezarea de la Mugeni-„Vízlok" are trei straturi de cultură, care, din punct de vedere cronologic, reprezintă urme arheologice: *1)* de caracter Wietenberg, din faza evoluată a acestei culturi, din a doua jumătate a epocii bronzului; *2)* de la sfîrşitul epocii stăpînirii romane şi începutul perioadei postromane (a doua jumătate a secolului al III-lea — secolul al IV-lea şi, eventual, începutul secolului al V-lea e.n.) şi *3)* de la începutul epocii feudale (probabil secolele XI-XIII). Datarea stratului principal, nr. II, se bazează numai pe aspectul destul de variat al ceramicii, deoarece în tot cursul lucrărilor nu s-a găsit nici o monedă. (Menţionăm că, cu cîtva timp înainte de începerea săpăturilor, după cum afirmă localnicii, pe acest loc s-ar fi aflat întîmplător o monedă mare şi groasă de bronz, pe care, din nefericire, nu am mai putut-o recupera.) Ceramica acestei epoci, relativ bine studiată, ne oferă însă o bază destul de solidă de datare chiar şi în lipsa monedelor. Faptul că ceramica caracteristică pentru a doua jumătate a secolului al IV-lea (începutul secolului al V-lea?) s-a găsit mai ales

[64] Menţionăm că, după părerea tot mai multor cercetători, această formă specifică de ceramică se poate atribui din punct de vedere etnic unor populaţii türce, de stepă, sedentarizate. Cf. J. Höllrigl, în *ArchÉrt*, XLVI, 1930, p. 204 (le consideră ca aparţinînd unei populaţii nomade); vezi şi M. I. Artamonov, *Srednovekovye poselenija na Nižnem Donu*, în *Po materialam severo-kavkazskoj ekspedicii*, Ogiz, 1935; K. Szabó, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene*, Budapest, 1938, p. 14—15, fig. 2, 34, 35; I. B. Bentovič, *Keramika Pjandžikenta, Trudy tadžikskoj arheologičeskoj ekspedicii*, vol. II, în *MIA*, Moskva-Leningrad, 1953, p. 133—135; I. Barnea, în *Studii şi referate privind istoria României*, partea I-a, Bucureşti, 1954, p. 217; O. Şulman, în *RadVojvMuz*, 3, 1954, p. 45, pl. X; St. Stančev, în *IzvestijaInstitut*, XX, 1955, p. 197, 15, fig. 1 etc. Gr. Florescu, în *RIR*, XVI, 1947, p. 342 (presupune că acest soi de vase are o origine „turanică"); B. Szőke, în *ArchÉrt*, 82, 1, 1955, p. 89—90; P. Diaconu, în *SCIV*, VII, 3—4, 1956, p. 421—439; idem, în: Gr. Florescu, R. Florescu, *Capidava. Monografie arheologică*, în *Biblioteca arheologică*, vol. I, Bucureşti, 1958, p. 211—215; idem, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 249—264; idem, în *Studii*, 18, 5, 1965, p. 1128; idem, în *Bibliotheca Historica Romaniae*, nr. 27, Bucarest, 1970, p. 23, 33 (le atribuie din punct de vedere etnic pecenegilor, unele din ele putînd fi datate chiar în a doua jumătate a secolului al X-lea); I. Méri, în *Régészeti Füzetek*, ser. II, nr. 12, p. 45—49, pl. IX—X; D. Gh. Teodor, în *SCIV*, XIV, 1, 1963, p. 197—206 etc.

[65] Cf. de pildă, J. Höllrigl, în *ArchÉrt*, XLIV, 1930, p. 142—169; J. Poulík, *Staroslovanská Morava*, în *Monumenta Archaeologica*, vol. I, Praha, 1948, p. 14; Kr. Mijatev, *Slavjanska keramika v Blgarija i neinoto značenie za slavjanskata archeologija na Balkana. La céramique slave en Bulgarie et son importance pour l'archéologie slave des Balkans*, Sofija, 1948, p. 5, 73; K. Horedt, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 189—232; Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.*, p. 214—226; M. Comşa, în *SCIV*, XII, 2, 1961, p. 295—305, cu o bibliografie amplă, cuprinsă în notele 2—3; J. Eisner, *Rukovět' slovanské archeologie. Počátky Slovanů a jejich kultury*, Praha, 1966, p. 174—205 cu toată bibliografia vastă, înşirată pe p. 174, nota 1 etc.

https://biblioteca-digitala.ro

în porţiunea mijlocie a teritoriului cercetat prin săpătură (în sens de stratigrafie orizontală), arată, eventual, o restrîngere ulterioară (cam către sfîrşitul secolului al IV-lea e.n.) a spaţiului locuit sau pătrunderea unor elemente străine (gotice?).

O importanţă deosebită are stratul nr. II, cu urmele unei culturi materiale din secolele III-IV (şi, eventual, începutul veacului al V-lea), cu evidente influenţe romane provinciale, dovedind prezenţa unei populaţii locale din ultimele decade ale epocii romane (?) şi din perioada post-romană. După cum s-a mai arătat, s-au găsit mai multe fragmente ceramice cu brîu alveolar, lucrate cu mîna. Pe lîngă acestea au fost aflate, într-un număr relativ mare, părţile inferioare ale unor vase care au făcut parte, probabil, din ceşti dacice tîrzii, fără toartă, făcute cu mîna, dintr-o pastă grosieră şi decorate cu impresiuni făcute cu degetul pe partea inferioară a pereţilor, aproape de bază[66].

Deşi pare mai puţin verosimil, totuşi nu este cu totul exclus că populaţia aceasta, influenţată într-o oarecare măsură de cultura romană provincială, să fi venit pe aceste meleaguri de undeva dinspre est, din depresiunile Ciucului, în jurul datei evacuării acestor teritorii de către romani, încă pe timpul domniei lui Gallienus, cum presupunea C. Daicoviciu[67]. Această ultimă ipoteză de lucru ar explica de ce viaţa aşezării de la Mugeni-„Vízlok" începe abia din a doua jumătate a secolului al III-lea, pe de o parte, dar cere încă o verificare riguroasă, o cercetare detaliată a materialului dacic (tîrziu, dacă există aşa ceva) descoperit în bazinele Ciucului, pe de altă parte.

Posibilitatea că locuitorii de odinioară ai aşezării de la sfîrşitul secolului al III-lea — secolul al IV-lea ar fi fost identici cu purtătorii culturii Sîntana de Mureş este oarecum exclusă, deoarece, conform observaţiei juste sau, cel puţin, justificabile, a lui Gh. Diaconu[68], aceştia pătrund în Transilvania dinspre est abia către mijlocul secolului al IV-lea. Necropolele şi, implicit, aşezările de tip Sîntana de Mureş — Cerneahov din Ardeal pot fi datate mai tîrziu, întrucît aici apar fibule cu semidisc, care pot fi plasate după anul 350. Pe de altă parte, necropolele amintite au în cuprinsul lor foarte puţină ceramică lucrată cu mîna. (Cimitirele de tip Sîntana de Mureş — Cerneahov din Transilvania par a fi mai tîrzii,

---

[66] Cf. I. H. Crişan, în *SCŞCluj*, VI, 3—4, 1955, p. 152, pl. III, nr. 3—5; Z. Székely, în *Aluta*, I, 1969, p. 73, tipul 3, p. 76, fig. 7, nr. 3—5.

[67] În *AISC*, III, 1936—1940, p. 252—255; idem, *TransAnt*, p. 176—187; idem, *IstRom*, I, 1960, p. 459—467. Posibilitatea unui aport etnic dacic venit din vest, chestiune care a fost sesizată în legătură cu unele descoperiri de la Cipău — „Gîrle" (cf. N. Vlassa, în *SCIV*, XVI, 3, 1965), este, fără îndoială, mult mai puţin plauzibilă în legătură cu aşezarea de la Mugeni — „Vízlok".

[68] În *SCIV*, XI, 1, 1960, p. 55—68; idem, în *SCIV*, XII, 2, 1961, p. 273—289; Gh. Diaconu, N. Anghelescu, în *SCIV*, XIV, 1, 1963, p. 171—173; Gh. Diaconu, în *SCIV*, XIV, 2, 1963, p. 334—343. Z. Székely (în *Aluta*, I, 1969, p. 84) este de cu totul altă părere, afirmînd că viaţa „...în castrele romane de la graniţa răsăriteană a Daciei încetează... la mijlocul secolului III, ... iar ... noii veniţi care au luat în stăpînire estul Transilvaniei sînt — după izvoarele istorice şi datele arheologice — carpii şi goţii..." Vezi şi în *Almanahul Muzeului din Cristuru Secuiesc*, Miercurea Ciuc, 1974, p. 159, 161. Problema însă, natural, chiar şi după aserţiunea autorului citat — care nu este de loc convingătoare — rămîne deschisă. Concluzia lui Gh. Diaconu, de altfel, o admite şi I. Ioniţă (în *ArhMold*, IV, 1966, p. 251), precum şi K. Horedt, (în *SCIV*, 18, 4, 1967, p. 581—587). Cf. şi C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 185—186; idem, în *StCl*, VII, 1965, p. 249—250. Amintim că, după părerea lui I. Ioniţă, care a văzut o parte din materialul ieşit din săpăturile de la Mugeni — „Vízlok", în descoperirile ceramice se află, într-un procentaj redus, şi material de tip Sîntana de Mureş-Cerneahov. Existenţa lui se poate datora, mai degrabă, unui import venit din partea purtătorilor acestei culturi decît prezenţei lor în aşezare.

https://biblioteca-digitala.ro

deoarece pînă în prezent au fost descoperite, în cuprinsul lor, numai morminte de inhumație, fapt care caracterizează tocmai necropolele tîrzii. Presupunerea că cimitirele și așezările Sîntana de Mureș din Ardeal sînt tîrzii este întărită și de constatarea că atît castrele din estul Transilvaniei, cît și așezările urbane din mijlocul și vestul Ardealului nu sînt acoperite de un nivel cultural Sîntana de Mureș — Cerneahov. Această constatare ne dă dreptul să socotim că în momentul pătrunderii purtătorilor culturii Sîntana de Mureș — Cerneahov în Transilvania, centrele militare și urbane din Dacia fuseseră părăsite și distruse. Descoperirile de pînă acum îndreptățesc ipoteza potrivit căreia așezările din timpul stăpînirii romane din Dacia au fost distruse de dacii liberi din vest, nord și est și, eventual, și de triburile carpice care pătrund (?) dinspre Moldova[69]. La Mugeni însă, cel puțin pînă în momentul de față, nu se poate constata prezența carpilor în sensul strict al cuvîntului.)

La Mugeni lipsesc, deci, obiectele caracteristice culturii Sîntana de Mureș — Cerneahov (fibule cu semidisc, catarame, pieptenele de os etc.) și așezarea de aici poate fi atribuită, cu mare probabilitate, unei populații locale, autohtone. Această părere este confirmată și de prezența unor materiale arheologice cum sînt vasele de factură primitivă și fragmentele unor cești dacice fără toartă. Nici lipsa unor elemente de construcție romane (cărămizi, olane, *tegulae mammatae* etc.) obișnuite în așezările sau cimitirele contemporane (Iernut-„Hulpiști"[70], Palatca[71], Sic-„Seleciu"[72] etc.) nu contrazice această presupunere, deoarece „mutarea" unor așezări s-a putut produce o dată cu evacuarea romană sau imediat după aceasta, chiar ca urmare a ei.

Faptul că mai multe așezări de acest gen au fost descoperite de noi cu ocazia unor periegheze sistematice în porțiunea superioară a văii Tîrnavei Mari, adică în partea estică-centrală a fostei provincii (ne referim la Dacia intracarpatică), nu trebuie să ne mire. Unele părți din provincia Dacia, după cum arăta C. Daicoviciu[73], au putut fi mai intens pătrunse de romanizare și în special de romanizarea orășenească. În aceste părți răsăritene, lipsite de colonii și municipii, dar pline de așezări sătești, uneori relativ strîns grupate, cum sînt cele de la Cădișeni (contopit municipiului Odorheiu Secuiesc, descoperirea aparține răp. dr. Samu Papp), Mugeni, Lutița, Dejuțiu (descoperirea aparține lui Gáspár Demeter), Tăureni, apoi Porumbenii Mici-„Galat", Cădaciu (toate la relativ mici distanțe una de alta, din împrejurimile municipiului Odorheiu Secuiesc[74]), romanizarea a fost, desigur, mai lentă, iar caracterul agricol și pastoral al regiunii a rămas aproape neschimbat și în epoca stăpînirii romane[75]. Izolate de romanitate

[69] În legătură cu probabilitatea admigrării unor grupuri de carpi pe teritoriul Transilvaniei, cf. C. Daicoviciu, în *StCl*, VII, 1965, p. 242—244.

[70] N. Vlassa, în *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 155.

[71] M. M(acrea), în *Studii*, II, 1, 1949, p. 111—112; idem, *IstRom*, I, 1960, p. 635.

[72] Observație personală, făcută cu ocazia săpăturilor executate în a. 1965.

[73] În *AISC*, III, 1936—1940, p. 231, 253; idem, *TransAnt*, p. 131.

[74] Observații personale. În legătură cu Porumbenii Mici, vezi: K. Horedt, Z. Székely, Șt. Molnár, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 633—635.

[75] În legătură cu problema așezărilor populației autohtone din Dacia romană, vezi următoarea bibliografie mai importantă: C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 200—233, apoi *TransAnt*, p. 101—126, urmate de multe alte studii dintre care citățm numai lucrarea publicată în *Apulum*, VII/I, 1968, p. 261—271. Despre cercetările întreprinse în ultimele două decenii în mediu rural roman, cf. M. Macrea, I. H. Crișan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 349—364; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, în *Biblioteca de arheologie*, vol. IX, București, 1966, p. 15—72, 203—205; idem, în *Banatica*, I, 1971, p. 93—99;

https://biblioteca-digitala.ro

nu au rămas însă nici aceste teritorii, acest lucru fiind dovedit prin însăşi proporţia dintre ceramica de factură romană şi cea de factură primitivă, autohtonă, proporţie favorabilă primei categorii. Ele avuseseră chiar rolul mijlocitor între romanitatea provinciei şi populaţiile dacice libere, neîncorporate în Dacia romană.

Materialul ceramic provenit din aşezarea prezentată aici pe scurt, contribuie şi el la stabilirea de criterii pentru deosebirea unor forme ceramice dacice preromane de cele din epoca romană, mărind astfel posibilitatea de comparare a ritmului şi a direcţiei în care evoluează cultura materială a autohtonilor din interiorul fostei provincii Dacia, faţă de zonele populate de dacii liberi. Cantitatea relativ redusă a acestui material, faţă de abundenţa celui de factură provincial romană găsit şi în aşezarea de la Mugeni, este indiciul ce arată că nu trebuie să ne aşteptăm ca în aşezările şi cimitirele Daciei romane să găsim un bogat material specific populaţiei autohtone. Dacii, curînd după cucerire, au îmbrăcat haina civilizaţiei romane, sub care se ascund atît de bine, încît sînt greu de deosebit sub aspectul culturii materiale. În această privinţă aşezările şi cimitirele autohtonilor din provincia Dacia, cunoscute pînă astăzi, arată că este suficient un semn mai concludent ca să trădeze parţial sau total caracterul etnic al unei atare aşezări sau al unui atare cimitir[76].

Tradiţia locală, continuată de populaţia autohtonă supusă şi supravieţuitoare cuceririi romane, a lăsat însă urme neîndoielnice în formele de cultură băştinaşe constatate în Transilvania. Tocmai din această cauză se poate vorbi şi despre continuitatea directă între cultura dacică şi cea provincial-romană de la începutul perioadei începuturilor îndepărtate ale feudalismului (prin cultura „populară" a perioadei stăpînirii romane[77]), cum s-a dovedit şi în cazul aşezării de la Mugeni-„Vízlok". Tot aşa, specifica ceramică stampilată din Dacia, de după părăsire, adică de la sfîrşitul secolului al III-lea şi din secolul al IV-lea, este continuarea ceramicii stampilate provincial-romane din epoca romană.

La Mugeni, ca şi în altă parte deci, sîntem martorii unui proces foarte important. În mediu rural, în special în zonele din estul Daciei, mai departe de centrele urbane, se alcătuise încă din epoca romană o cultură populară care îmbina tradiţiile culturii autohtone dacice cu formele de cultură romană. Cu această cultură populară porneşte populaţia provincial-romană pe drumul noii evoluţii istorice, deschis de retragerea trupelor romane din Dacia. Cele două componente ale culturii noi sînt dezvoltate mai departe în perioada post-romană[78].

*

N. Lupu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 445—450; I. Mitrofan, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 141—162. În privinţa aşezărilor din perioada post-romană, citäm: D. Protase, *op, cit.*, p. 200—202; idem, în *Banatica*, I, 1971, p. 99—105; Fl. Costea, în *Cumidava*, V, 1971, p. 32 (este vorba, de fapt, de patru asemenea aşezări!); M. Marcu, în *Cumidava*, V, 1971, p. 41—51; I. Glodariu, *Continuitate dacică în epoca romană în aşezări din sud-estul Transilvaniei*, comunicare prezentată la simpozionul ştiinţific organizat în memoriam Constantini Daicoviciu, în zilele de 13—14 martie 1976 la Caransebeş.

[76] M. Macrea, în *IstRom*, I, 1960, p. 387—396, 615—629; D. Protase, în *OmD*, p. 463.

[77] C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 265—269.

[78] *IstRom*, I, 1960, p. 636—637.

https://biblioteca-digitala.ro

În privința așezării de tip Wietenberg, care aparține, fără doar și poate, fazei evoluate a acestei culturi, ne stau prea puține date la dispoziție. Faptul că stratul de cultură din epoca bronzului se găsește cu puțin mai sus de pînza freatică actuală, ne îndreptățește să presupunem că în timpul mileniilor trecute de atunci s-au produs anumite mișcări micro-tectonice în această zonă, în sens vertical, vechea suprafață a așezării fiind scufundată și acoperită cu aluviunile apreciabile depuse de Tîrnava Mare.

Cît despre urmele de așezare din secolele XI-XIII, ele urmează să fie prezentate în partea a III-a a acestui studiu preliminar.

G. FERENCZI — I. FERENCZI

LES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES DE MUGENI

Étude préliminaire
(II-ème partie)

(Résumé)

LA STATION DE LONGUE DURÉE DANS LA VALLÉE DE TÎRNAVA MARE

À l'occasion des traveaux éxécutés sur la terrasse inférieure de Tîrnava Mare, nommé „Vízlok" on a surgi des matériaux archéologiques de trois couches, lesquelles appartiennent:

a) à la deuxième moitié de l'époque de bronze (du type Wietenberg évolué); *b)* des siècles III-IV n.è. et *c)* des siècles XI-XIII.

À la fin de III-e siècle n.è. et au cours de IV-e siècle (éventuellement au début de siècle suivant aussi ?) il y a une station rurale modeste avec des habitations de superficie construites de poutre de sapin, probablement avec un plan rectangulaire. On a constaté les traces misérables de 15—16 (?) habitations, on a trouvé aussi un four de brûler vaisselle, fait d'argile, de manière populaire. La plupart des restes céramiques appartiennent aux brocs de provisions (?), de couleur grise, accompagnés d'une céramique de caractère roman provinciel, de couleur rouge vif. À coté de cela il y a des pièces avec des ornements reticulaires et des autres imitant vaisselles de verre, datables au IV-e siècle. Sur tout le territoire on a pu constater une céramique grossière, faite avec la main, étant aussi des tasses daces, sans anse. En tout cas, la station peut être vue comme l'une qui appartient à une population locale, vivant ici, éventuellement, déjà sous la domination romaine (?), mais aussi après l'évacuation de la Dacie par les troupes romains. Il n'est pas exclus, éventuellement, que cette population locale, influencée dans une certaine mesure par la culture romaine provinciale, ait venue ici de quelque part d'est, de la dépressions de Ciuc, pendant l'évacuation de ces territoires par les Romains.

https://biblioteca-digitala.ro

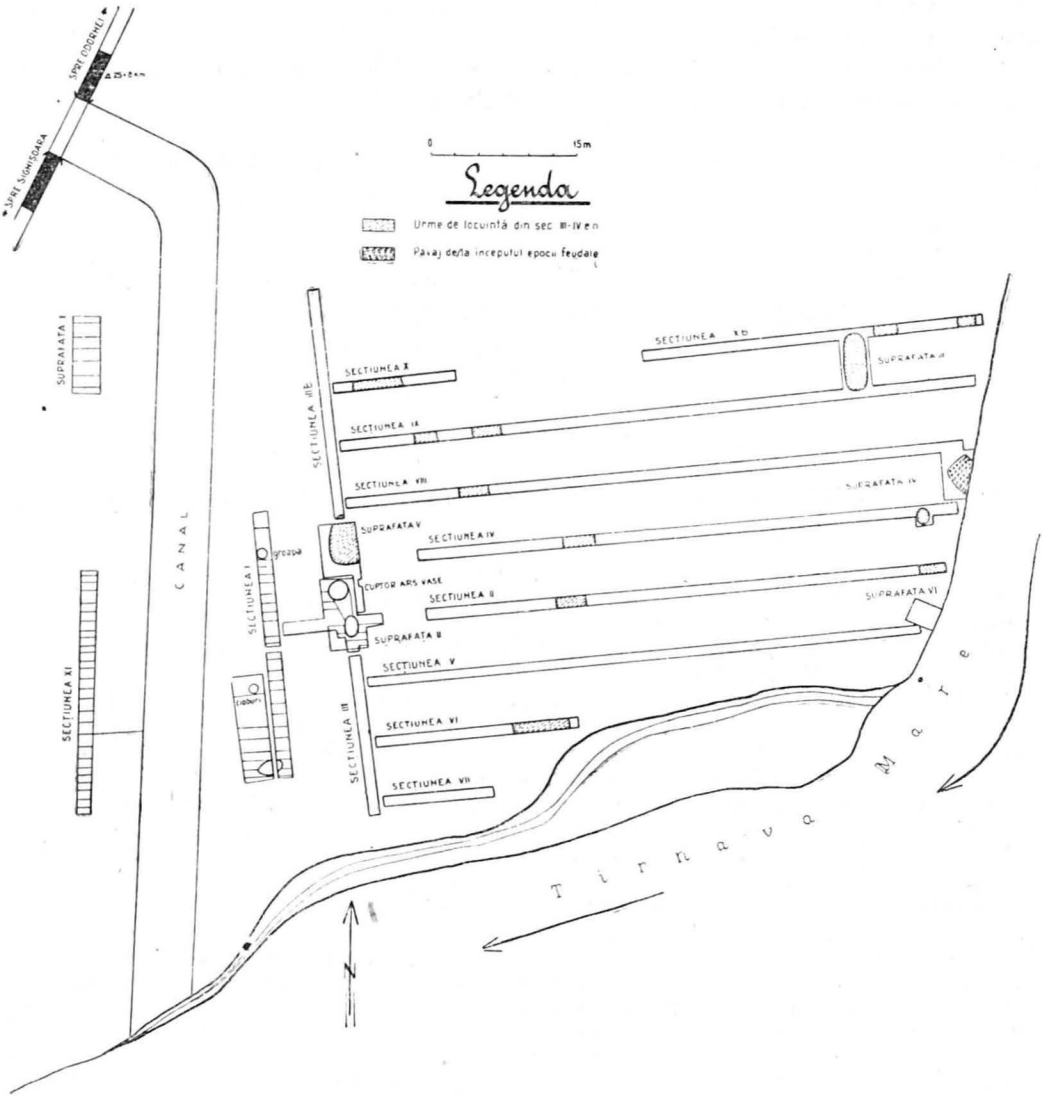

Fig. 8 — Planul săpăturii de la Mugeni-„Vízlok", 1960—1961.

https://biblioteca-digitala.ro

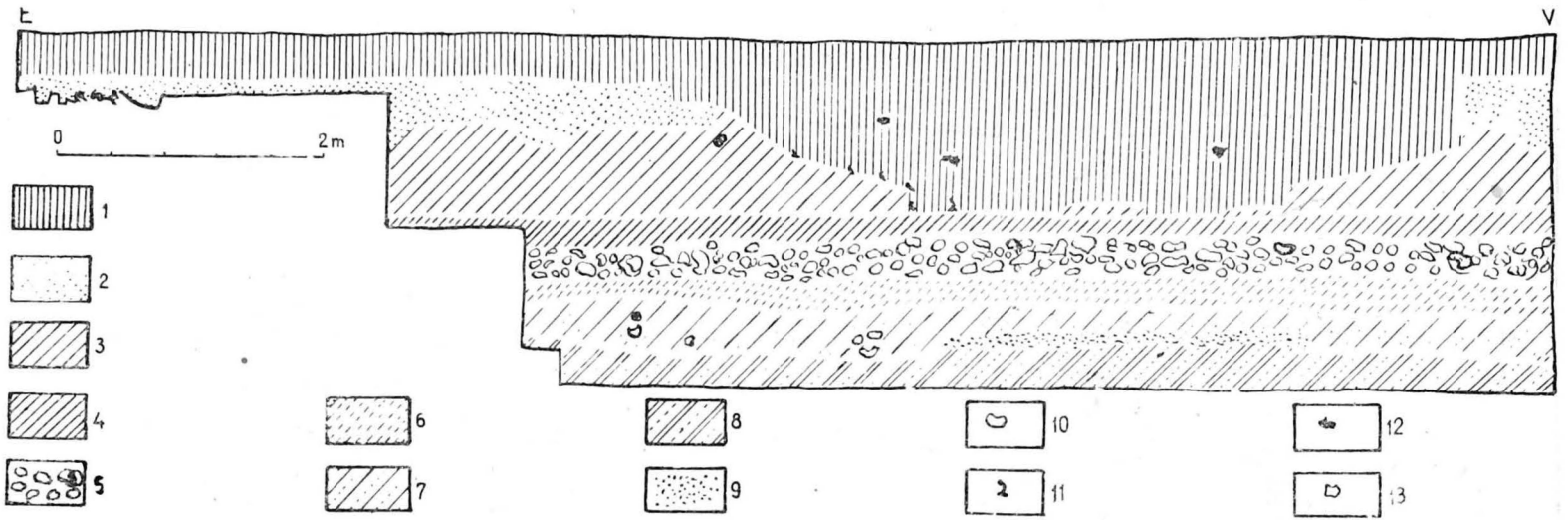

Fig. 9 — Profilul secțiunii adîncite în plus din secțiunea nr. II. (Legenda: 1, humus actual; 2, strat de sediment fluviatil fin, fără urme arheologice; 3, strat de cultură cu urme din sec. III—IV e.n.; 4, humus antic; 5, strat de balast (pietriș grosier); 6, strat de nisip; 7, strat de cultură cu urme din epoca bronzului, de tip Wietenberg; 8, strat de sediment fluviatil steril, la nivelul pînzei freatice; 9, masă de bucăți de cărbune în formă lenticulară; 10, fragmente ceramice de tip Wietenberg; 11—12, obiecte de fier (cuie) și material ceramic din sec. XI—XIII; 13, fragmente de greutate de război de țesut.

https://biblioteca-digitala.ro

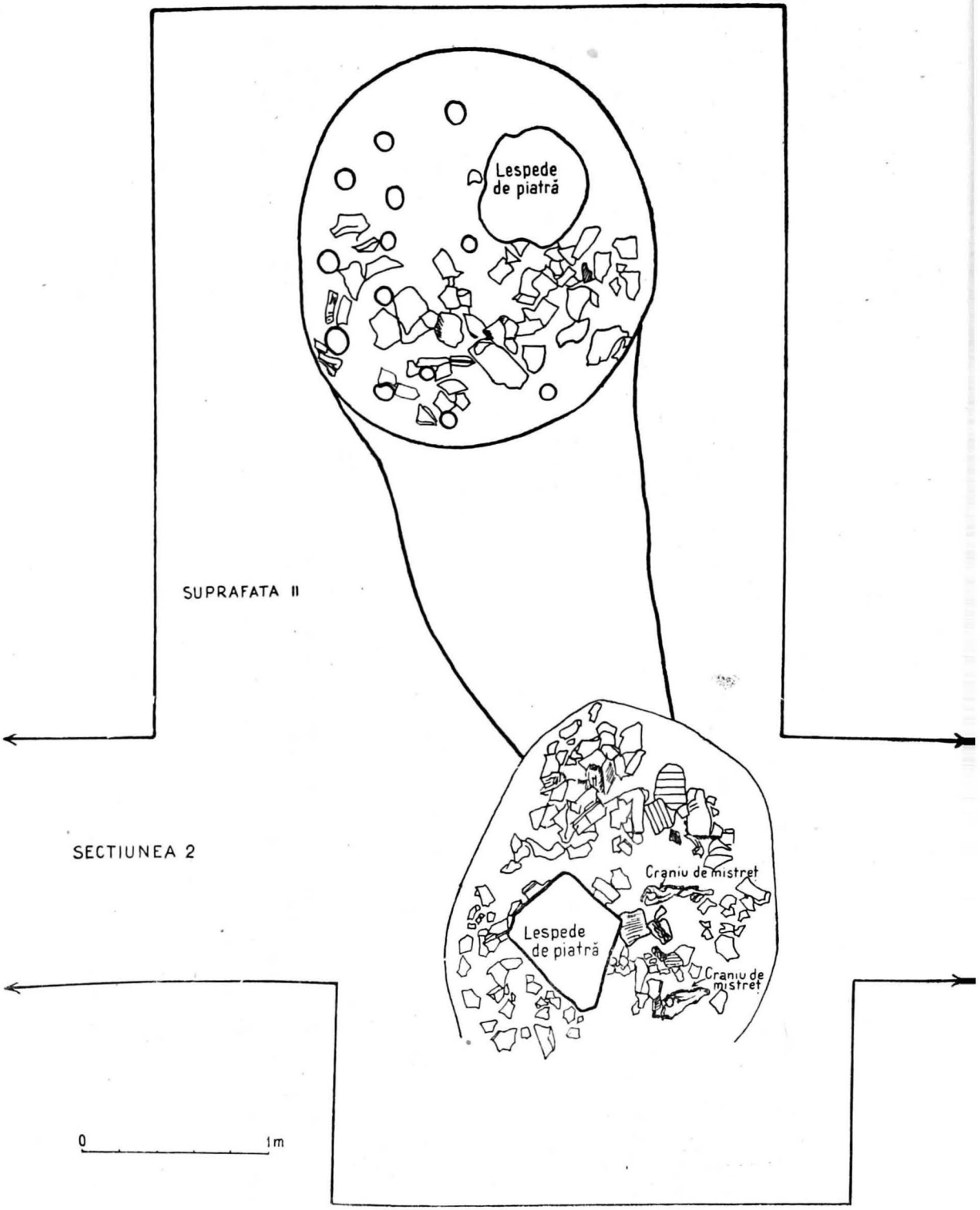

Fig. 10 — Vatra de foc și grătarul cuptorului de olărit din sec. III—IV (văzut de sus).

https://biblioteca-digitala.ro

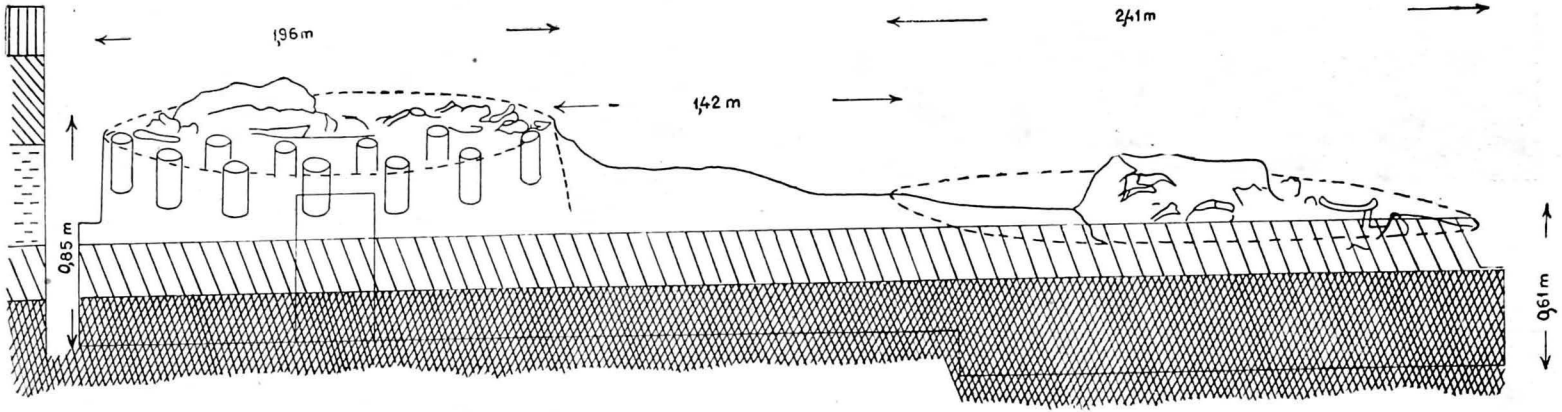

Fig. 11 — Profilul cuptorului de olărit (stratul al 4-lea, socotit de jos, este stratul de cultură din secolele III—IV).

https://biblioteca-digitala.ro

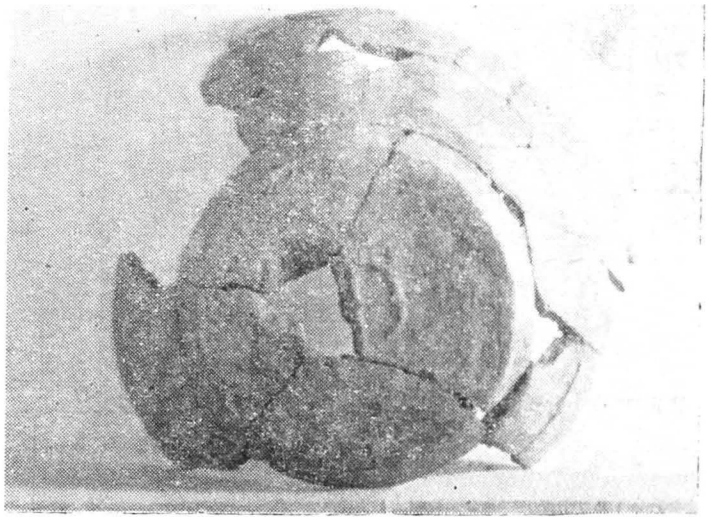

1

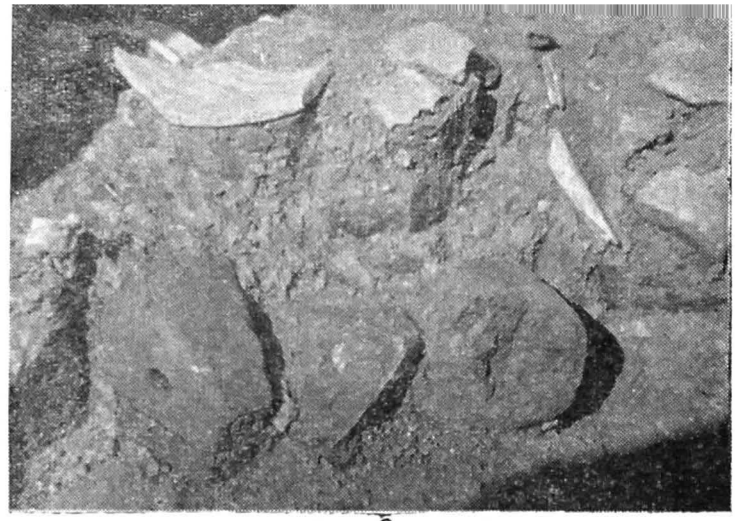

2

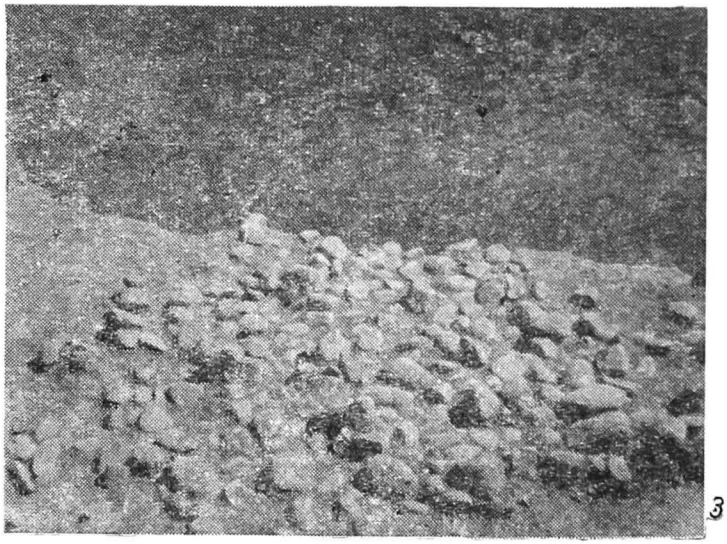

3

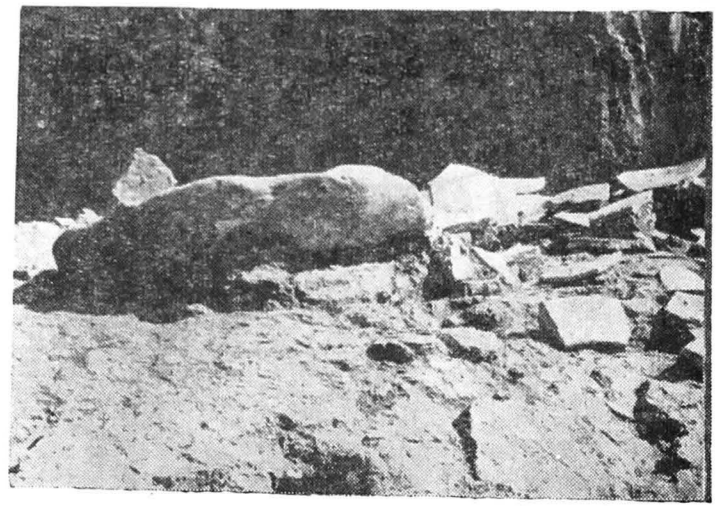

4

Fig. 12. — Nr. 1, Vas de la începutul epocii feudale cu marcă de olar; nr. 2, grup de „căţei de vatră", dintr-un bordei feudal timpuriu; nr. 3, suprafaţă pietruită (nr. III), de la începutul epocii feudale; nr. 4, lespede de piatră de pe platforma de ardere a cuptorului de ars vase din sec. III—IV, pusă intenţionat, sprijinită de o masă de lut feţuită.

https://biblioteca-digitala.ro

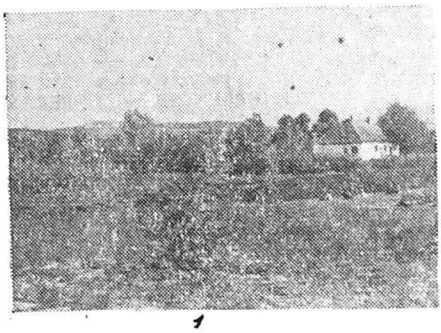

1

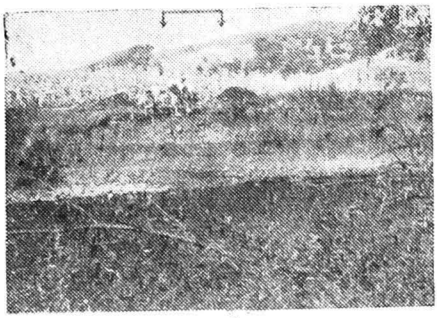

2

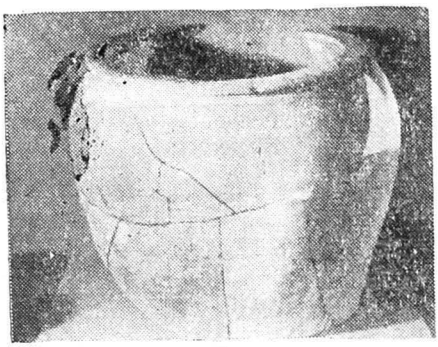

3

4

5

6

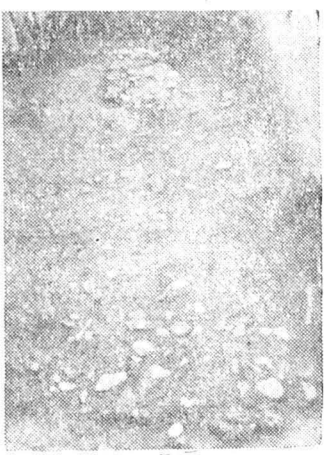

7

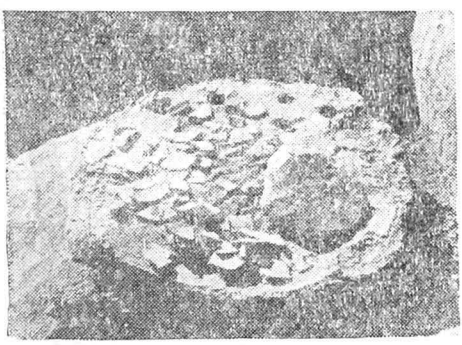

8

9

Pl. V — Nr. 1, Vederea generală a locului de săpătură de la Mugeni-„Vízlok"; nr. 2, malul Tîrnavei Mari cu cele două straturi de cultură (Wietenberg şi sec. III—IV) şi o groapă de la începutul epocii feudale, marcată de pietrele de rîu (secolele XI—XIII); săgeţile indică terasa „Pagyvan", unde a fost săpată aşezarea de tip Ariuşd tîrziu; 3, vas mare (*dolia*) de culoare cenuşie deschisă, întregit; 4, fragmentele aceluiaşi vas *in situ*, amestecate cu cioburi grosiere făcute cu mîna, cu crestături succesive pe buză; 5, cuptor de ars vase, în faţă cu focarul care este urmat de conducta de flăcări şi apoi de platforma de ardere (grătarul); 6, idem, în sens invers; 7, urme de locuinţă din perioada post-romană; 8, grătarul (platforma de ardere, cu orificii şi cu lespede de piatră, pusă intenţionat); 9, focarul cu lespede de piatră şi cu două cranii de porci mistreţi, dispuse paralel.

https://biblioteca-digitala.ro

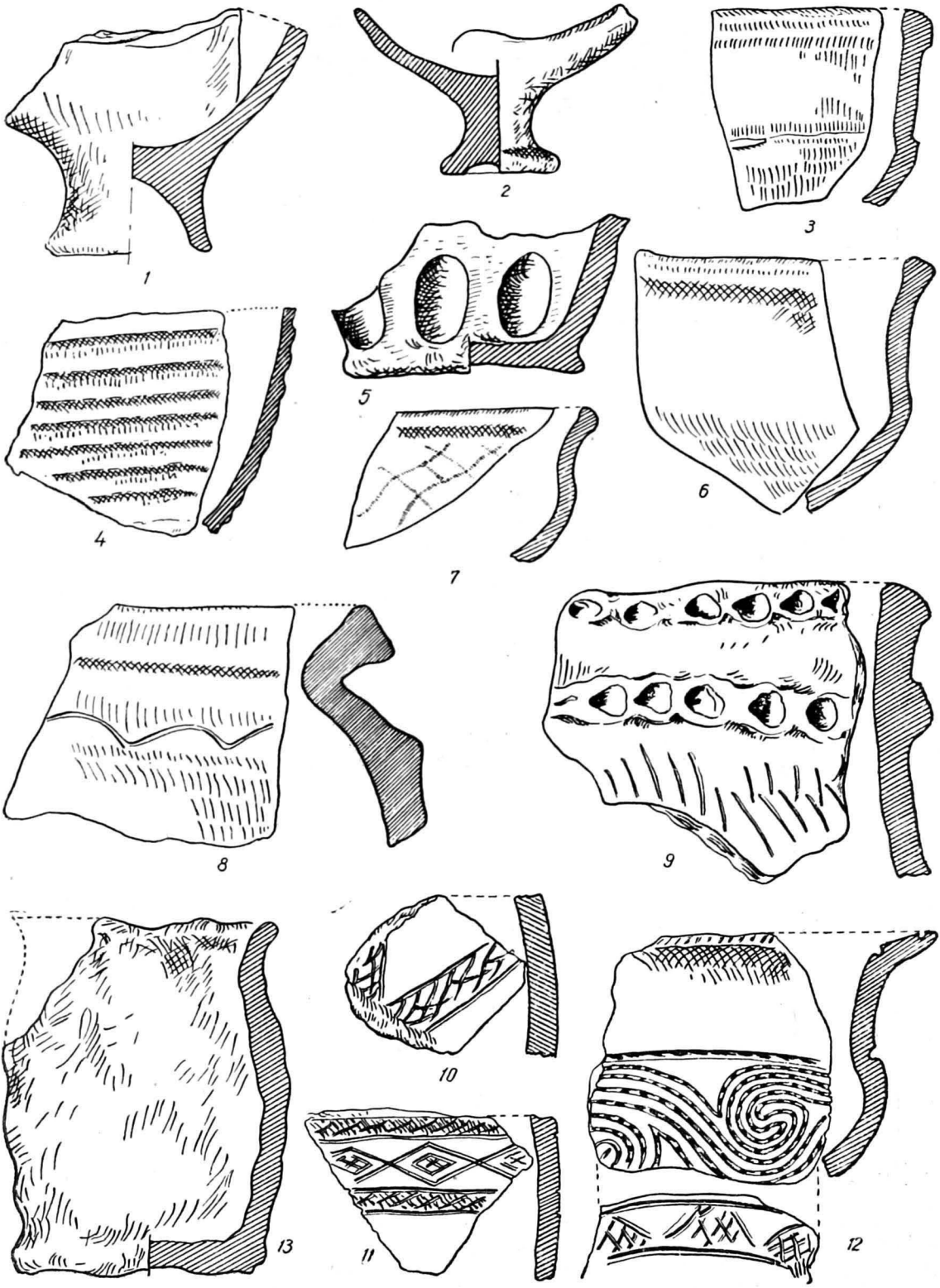

Pl. VI — Fragmente ceramice de tip Wietenberg, din secolele III—V și secolele XI—XIII.

https://biblioteca-digitala.ro

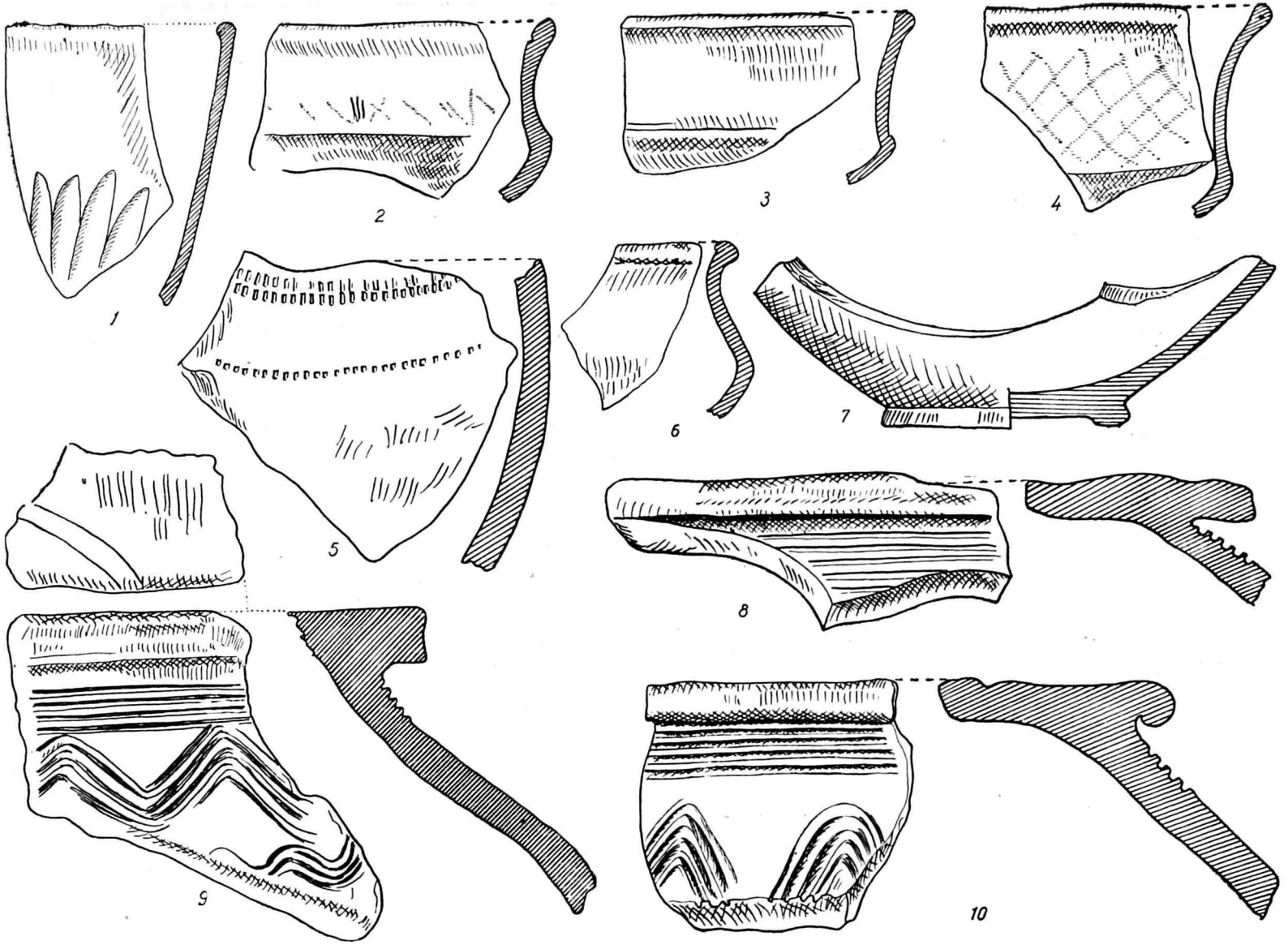

Pl. VII — Fragmente ceramice din așezarea din secolele III—V.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

UN ATELIER METALURGIC DIN SEC. VI e.n. DE LA DROBETA-TURNU SEVERIN

În colecţia arheologică a Muzeuluii Banatului din Timişoara se păstrează cîteva obiecte care reprezintă piese de bronz turnate şi nefinisate, provenind de la tipare în matriţele cărora se turnau fibule, catarame şi chei. Piesele turnate provin din colecţia Pongrácz, colecţie ce a intrat în cursul anului 1904, prin cumpărare, în patrimoniul Muzeului Banatului.[1]

Aceste obiecte au fost descoperite în turnul Theodora la Drobeta-Turnu-Severin[2]. Iată descrierea lor:

1. Piesă conţinînd trei fibule din bronz turnate. Bronzul a fost turnat într-un tipar bivalv, probabil din piatră sau lut ars. Pentru a se obţine, la piciorul fibulei, şanţul de agăţare a acului, matriţa avea în locul respectiv o mică plăcuţă de fier (haşurată pe desen), uneori trapezoidală în secţiune. Toate trei fibulele au o lungime de 7 cm, dar se deosebesc prin decor: două sînt decorate pe corp cu liniuţe paralele, imitînd înfăşurarea unei sîrme pe arc. A treia piesă este netedă, cu corpul segmentat de patru nervuri transversale şi paralele între ele, primele două delimitînd zona în care ar fi trebuit să existe înfăşurarea sîrmei (Fig. 1/a—b; Pl. II/a). Lungimea totală a piesei este de 11 cm, lăţimea maximă de 7 cm. Nr. inv: Muzeul Banatului (M. B.) IV, 2878.

2. Piesă de bronz turnată în aceeaşi tehnică, conţinînd patru obiecte nefinisate (Fig. 1/c—d; Pl. I/a) şi anume: două fibule identice ca formă şi dimensiuni cu cele descrise, una cu decorul turnat al răsucirii sîrmei, alta fără acest decor; inelul unei chei cu diametrul uşor oval pe orizontală (L=3 cm, l=2,5 cm) şi

---

[1] Majoritatea obiectelor din componenţa acestei colecţii sînt descoperiri întîmplătoare, achiziţionate de colecţionar şi provenind de pe ambele maluri ale Dunării, din teritoriul actual al R.S.R. şi R.S.F. Iugoslavia. Odată cu obiectele a intrat în muzeu şi un catalog al colecţionarului, unde, pe planşe, este redat prin desene conţinutul colecţiei, piesele de care ne ocupăm fiind prezentate pe pl. X/1—6. Tot de atunci provine şi o fotografie (nr. inv: M.B. IV, 6094), executată în jurul anului 1900, reprezentînd aceste piese (fără piesa nr. 6), cît şi alte trei obiecte similare. Pe verso, fotografia poartă antetul atelierului fotografic „*M. Alscher photographisches Atelier Orşova*", ştampila Societăţii de Istorie şi Arheologie Timişoara şi alături de un număr vechi de inventar, textul autograf explicativ în limba maghiară, semnat de I. Berkeszy: „*Fibule executate prin turnare. Atît fibulele cît şi fotografia provin din colecţia Pongrácz. Berkeszy*".

[2] *Történelmi és Régészeti Értesitő*, Timişoara, 1903, XIX, 3—4, p. 113. În informarea referitoare la activitatea muzeului se subliniază importanţa acestor piese descoperite la Turnu-Severin, lîngă podul lui Traian (la capătul podului). Mulţumim şi pe această cale colegului Kakucs Lajos care ne-a semnalat această informaţie. Piesele sînt menţionate de D. Tudor, în *IstRom*, I, 1960, p. 661. Autorul deţine de la prof. M. Moga informaţia că aceste piese au fost cumpărate de către Pongrácz de la muncitorii ce lucrau la cercetările efectuate la sfîrşitul sec. trecut (1896?) de către Gr. Tocilescu la turnul Theodora de la Drobeta-Turnu Severin. Aducem pe această cale mulţumiri prof. D. Tudor pentru bunăvoinţa cu care ne-a pus la dispoziţie această informaţie. De asemenea aducem mulţumirile noastre prof. K. Horedt pentru indicaţiile preţioase date la întocmirea acestei lucrări.

https://biblioteca-digitala.ro

un obiect de forma literei „L", reprezentînd partea inferioară a aceluiaşi tip de cheie mobilă. Braţul scurt este de: L=1,7 cm; l=0,8 cm; celălalt, de 3 cm lungime, se îngustează spre extremitate, formînd de ambele părţi o mică treaptă şi rotunjindu-se apoi la capăt. Extremitatea rotunjită a acestei piese intră perfect, ca grosime, între cele două braţe de prindere ale inelului cheii. Lungimea maximă a piesei turnate este de 11 cm, lăţimea maximă de 7 cm. Nr. inv.: M.B. IV, 2880.

3. Piesă de bronz turnată compusă din cinci obiecte (Fig. 2/a—b; Pl. I/b) şi anume: două fibule, inelul şi partea inferioară a unei chei, toate identice cu cele descrise la piesa nr. 2 şi o fibulă asemănătoare celor două, dar mai mică, de 4 cm lungime şi fără imitaţia sîrmei răsucite. Ea se uneşte cu corpul piesei turnate prin piciorul său, care este fisurat în punctul de curbură. Lungimea totală a piesei este de 11 cm, lăţimea maximă 8 cm; Nr. inv: M.B. IV, 2879.

4. Piesă de bronz turnată, fragmentară (Fig. 2/c; Pl. II/b), doar o jumătate din ea, fapt ce se observă în partea superioară, unde mai există metalul rămas din ambele orificii de turnare. Partea păstrată conţine o fibulă lungă de 7 cm şi inelul unei chei, ambele de tipurile menţionate la piesa nr. 2. Lungimea totală a piesei este de 11 cm, lăţimea maximă de 2—5 cm. Nr. inv. M.B. IV, 2882.

5. Fragment de piesă turnată (Fig. 2/d; Pl. II/c) compus din două obiecte: inelul unei chei identice cu cele menţionate la piesa nr. 3 şi corpul unei catarame. Decorul turnat al acestei catarame redă realist două capete de pasăre adosate, evidenţiindu-se cu claritate ciocul şi ochii păsărilor. Corpul cataramei are lungimea de 3,4 cm. Pe dos, piesa are două găici care se perforau şi cu ajutorul cărora catarama se prindea de curea. Lungimea totală a fragmentului turnat: 7,5 cm. Nr. inv: M.B. IV, 2881.

6. Fibulă din bronz, fragmentară, de mici dimensiuni (Fig. 2/c; Pl. II/d). Nefinisată, aparţine unei piese turnate, probabil mai complexe, sau poate fi o altă turnare efectuată în matriţa în care s-a turnat şi piesa nr. 3. Apartenenţa sa la aceeaşi descoperire este dovedită atît de tehnologia folosită la realizarea sa, cît şi de patina asemănătoare a bronzului şi de modul cum este ruptă piesa în partea inferioară. Fibula mică de la nr. 3 este fisurată asemănător, în punctul unde corpul său se unea cu piesa turnată. Lungimea fibulei = 4 cm. Nr. inv: M.B. IV, 2883.

Din descrierea acestor piese se poate deduce că ele au aparţinut unui atelier metalurgic romano-bizantin. Importanţa sa este dovedită şi de analiza tipurilor de piese executate aici.

A. *Fibule*

Deosebit de importantă este categoria majoritară de obiecte din cadrul descoperirii, fibula turnată cu picior întors pe dedesubt sau, cum o numea F. Tischler, „Fibel mit umgeschlagenem Fuss"[3].

[3] F. Tischler, în *Ostpreussische Gräberfelder*, III. *Schr. d. Physik.-ökon. Ges.-Königsberg*, XIX, 1878, p. 183.

https://biblioteca-digitala.ro

Rezultată din fibulele din sec. III—IV e.n. ale lumii barbare[4], fibule evoluate și ele din prototipuri Latène[5], fibula romano-bizantină cu picior întors pe dedesubt din sec. VI e.n. este cunoscută de fapt în două variante tipologice deosebite și socotite pînă în prezent contemporane:

1) Tipul cel mai apropiat de fibula de sec. III—IV e.n., executat din bandă de metal, cu picior întors pe dedesubt și înfășurat spiralic pe arc[6].

2) Tipul obținut prin turnarea metalului în tipar (căruia îi aparțin și piesele atelierului) deosebindu-se profund de cel cu picior înfășurat, dar asemănîndu-se ca formă, a piciorului îndeosebi, precum și uneori prin decorul turnat, imitînd răsucirea sîrmei pe corpul fibulei.

Deși tipul de fibule romano-bizantin de sec VI e.n. a polarizat adesea atenția cercetătorilor, după cîte știm niciodată nu s-a făcut o separare între aceste două tipuri profund diferite, ele fiind considerate ca variante ale aceluiași tip. Aceasta se datorează atît apropierilor tipologice arătate cît și faptului că, în numeroase cazuri, atît fibulele cu picior turnat cît și cele cu picior înfășurat de sec. VI—VII e.n. se găsesc contemporane, în aceleași complexe arheologice.

În catalogul de descoperiri anexat prezentei lucrări sînt prezentate 93 de fibule[7] aparținînd tipului turnat și cu piciorul lipit de corp, de pe o arie întinsă cuprinzînd R.S.R., R.S.F. Iugoslavia, R.S. Bulgaria, R.P. Albania, R.P. Ungară și sudul U.R.S.S. Cu cîteva excepții, socotite de noi ca făcînd parte din variantele II—IV, toate celelalte sînt identice tipologic (varianta nr. I) aceasta subdivizîndu-se în mai multe subvariante, în funcție de tehnica lor de execuție și decor.

Varianta nr. I. Cuprinde fibule caracterizate îndeosebi prin echilibrul dintre arcul și piciorul fibulei, bara ce unește piciorul de arc împărțind corpul fibulei în două părți aproximativ egale, dînd un aspect armonios piesei. Au secțiunea corpului semicirculară, înregistrîndu-se însă și piese turnate în formă de bandă dreptunghiulară în secțiune, sau finisate ulterior, cu corpul în trei fațete. Sînt împodobite deasupra resortului cu un buton dreptunghiular, uneori romboidal, avînd rol decorativ. În majoritatea cazurilor, acul se prinde de piesă prin sistemul „țîțînei", existînd însă și exemplare cu resort din mai multe spirale. Lungimea acestor piese diferă între 4 (3,8)—7 cm și prin modul lor de execuție se împart în următoarele subvariante:

I a. Fibulă avînd pe corp imitația înfășurării sîrmei, strict delimitată, realizată prin turnare odată cu piesa și imitînd înfășurarea a 8—12 spire pe corpul fibulei. Piciorul fibulei este împărțit în mai multe registre de către patru nervuri paralele așezate transversal, două din ele delimitînd zona decorată cu imitația spiralică (Pl. V/1).

---

[4] C. Pescheck, *Zur Südausbreitung der Fibel mit umgeschlagenem Fuss*, în *PZ*, XXXIV, 1949/1950, Berlin, 1953, p. 255—256.

[5] *Ibidem*.

[6] Idem, *op. cit.*, fig. 1—4 prezintă mai multe exemple din Balcani ale acestui tip.

[7] Catalogul nostru cuprinde: 17 piese din zece puncte de pe teritoriul R.S.R., 17 piese din 9 puncte de pe teritoriul R.S.F. Iugoslavia, o descoperire pe teritoriul R.P.U., două fibule din două descoperiri de pe teritoriul R.P. Albania, 11 fibule din 6 descoperiri de pe teritoriul R.P. Bulgaria și cîte o fibulă din două descoperiri de pe teritoriul U.R.S.S. În total 30 de descoperiri, însumînd 50 de piese, la care se adaugă 43 fibule inedite aflate în patrimoniul Muzeului Banatului Timișoara (34 buc. de pe teritoriul R.S.R., și 9 de pe teritoriul R.S.F. Iugoslavia), cu totul 93 de piese.

https://biblioteca-digitala.ro

I b. Fibule asemănătoare (Pl. V/2) cu I a, lipsindu-le imitația înfășurării sîrmei. Păstrează nervurile transversale, primele delimitînd spațiul unde ar trebui să se găsească respectivul decor.

I c. Subvariantă cunoscută de noi doar din colecția Muzeului Banatului (Pl. V/3) deosebindu-se de subvariantele I a. și 1 b. prin existența pe curbura arcului fibulei, a unui decor format din trei mici trunchiuri de con suprapuse, realizate prin turnare și finisare ulterioară și prin imitarea înfășurării sîrmei care nu se limitează doar la o parte a corpului piesei, acest decor existînd pe tot arcul, încadrînd mica piramidă conică.

I d. Se deosebește de subvarianta I a. prin existența semnului crucii, realizat prin turnare, în partea superioară a piciorului fibulei (Pl. V/4).

Variantele II și III se deosebesc de varianta nr. I prin ruperea echilibrului existent între arcul și piciorul fibulei.

Varianta nr. II este reprezentată printr-o singură piesă descoperită la Doničko Brdo (R.S.F. Iugoslavia) într-un mormînt, împreună cu o cataramă de tip Sucidava. Spre deosebire de piciorul mic al fibulei, arcul, de formă circulară, are o deschidere largă, cuprinzînd două treimi din corpul piesei (Pl. V/5).

Varianta nr. III. Reprezentată prin trei fibule de la Voltago (R.S.F. Iugoslavia) care au piciorul mult mai lat în partea inferioară, scărița piciorului foarte largă și corpul mai masiv decît la fibulele primei variante. Una din piese nu are decorul înfășurării sîrmei, celelalte două posedă un asemenea decor, dar tratat într-o altă manieră, imitația sîrmei transformîndu-se aproape în ondulații largi. Motivul ornamental pare a fi inspirat din tipul de fibule mai vechi ale lumii ilire (Pl. V/6).

Atît fibula de la Doničko Brdo cît și cele de la Voltago sînt probabil creații locale după tipul romano-bizantin, imitații la care, alături de elementele esențiale ale acestui tip găsim elemente ale căror origine trebuie căutată la tipuri de fibule mai vechi.

Varianta nr. IV. Fibule executate din fier. Cunoaștem doar două exemplare, de la Moreşti (R.S.R.) și Kovin (R.S.F. Iugoslavia). Ele trebuie considerate, de asemenea, ca variante locale ale tipului romano-bizantin.

Existența în atelierul descris, la același tipar, în cadrul aceleiași matrițe chiar, a două din subvariantele descrise (I a și I b) atestă contemporaneitatea indiscutabilă a acestor două subvariante. Subvariantele I c și I d, precum și variantele II, III, IV, acestea din urmă inspirate din primele, sînt probabil, ulterioare ca execuție modelelor, circulația lor fiind însă contemporană.

Decorul adăugat ulterior, prin incizare (cunoaștem un singur exemplu de turnare) pe arcul unor piese, constînd din linii paralele așezate de-a lungul corpului piesei, cercuțe sau alte motive ornamentale, numit de noi decor suplimentar, nu-l considerăm util pentru o diferențiere cronologică. Adăugat la finisare, el este probabil în funcție de gustul executantului sau, mai puțin credibil, a viitorului proprietar. S-ar putea încerca o clasificare a acestui decor, în scopul delimitării unor ornamente pentru o anumită zonă, deci a unor particularități legate de un anumit atelier, acest lucru impunînd însă studierea, cît mai exhaustiv posibil, nu numai a fibulelor ci a tuturor obiectelor de metal ce au circulat într-o perioadă pe un anumit teritoriu. Excepție fac fibulele al căror picior este decorat cu semnul crucii. Uzura puternică a acestor piese dovedește o utilizare îndelungată a lor. Crucea de pe picior, obținută prin turnare poate avea nu numai

https://biblioteca-digitala.ro

o funcţie de decor ci şi una religioasă, o semnificaţie de cult în raport direct cu apartenenţa la o comunitate creştină a executantului sau a proprietarului fibulei.

Fibulele romano-bizantine au fost datate, în funcţie de monedele găsite în complexele arheologice respective, în sec. VI e.n. şi prima jumătate a sec. VII e.n.[8]. Pentru fibulele turnate şi cu piciorul lipit de corp semnificative sînt descoperirile de la Sucidava (Celei — R.S.R.)[9] unde piesele de acest tip au fost găsite în locuinţe de sec. VI e.n. stabilit fiind că cetatea bizantină a Sucidavei îşi încetează existenţa la sfîrşitul acestui secol, în urma atacurilor avaro-slave din anii 599—600[10] şi de la Brazigovo[11] (R.P. Bulgaria) unde cele 170 de monede ale descoperirii sînt cuprinse între anii 518—578 (Iustin I, Iustinian şi Iustin II). Aceste date pot indica folosirea tipului descris îndeosebi în a doua jumătate a sec. VI e.n., restrîngîndu-se astfel, circulaţia în timp a acestui tip de piese.

Fibulele romano-bizantine de sec. VI e.n. au fost purtate cu predilecţie de populaţia romanică[12], frecvenţa lor destul de mare în teritoriile nord-dunărene dovedind permanenţa unei asemenea populaţii aici. Cauzele preluării acestui tip de către lumea romano-bizantină a sec. VI—VII e.n. au fost explicate prin complexele schimbări demografice survenite în regiunile balcano-dunărene ale Imperiului încă de la sfîrşitul sec. III e.n. respectiv în dublul proces de „barbarizare" a societăţii romane tîrzii pe de o parte şi de „romanizare" a noilor veniţi, pe de altă parte[13], fapt dovedit de circulaţia altor tipuri de podoabă din sec. VI—VII e.n.[14] şi pe care îl constatăm şi la fibulele romano-bizantine.

Cercetătorul iugoslav Z. Vinski a întocmit un repertoriu şi o hartă de răspîndire a tipului de „Fibel mit umgeschlagenem Fuss" de sec. VI—VII e.n.[15]. Comparînd această hartă cu harta răspîndirii numai a pieselor turnate, cu picior întors şi lipit de corp, se observă că deşi aria de circulaţie este aceeaşi, unele locuri de descoperire avînd fibule de ambele tipuri, se detaşează totuşi o răspîndire a fibulelor cu picior turnat îndeosebi în teritoriile nord şi sud dunărene, cu iradieri în spaţiile înconjurătoare, în timp ce fibulele cu picior înfăşurat îşi au principala arie de circulaţie în Peninsula Balcanică[16].

Aria de circulaţie a fibulelor cu picior turnat, cu existenţa în această zonă a unuia din atelierele care le executa, unicul cunoscut pînă în prezent, ne determină să considerăm aceste piese ca un tip caracteristic spaţiului dunărean al Imperiului. Corelaţia între tipul de fibule „dunărean" şi „Fibel mit umgeschlagenem Fuss" de sec. VI—VII e.n., profund diferit de primul prin tipologie şi tehnica de execuţie, precum şi între ambele tipuri şi alte obiecte contemporane

[8] Cf. bibliografia descoperirilor prezentate în catalog.

[9] D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974, p. 131.

[10] Idem, *op. cit.*, p. 132—134.

[11] N. Muşmov, în *IzvestijaInstitut*, V, 1928—1929, p. 329.

[12] A. Petre, *Contribuţia atelierelor romano-bizantine la geneza unor tipuri de fibule „digitate" din veacurile VI—VII e.n.*, în *SCIV*, XVII, 2, 1966, p. 271—272.

[13] Idem, *op. cit.*, p. 272.

[14] Idem, *Fibulele digitate de la Histria. Partea a* II-*a*, în *SCIV*, XVI, 2, 1965, p. 280.

[15] Z. Vinski, *Kasnoantički starojedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*, în *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku*, LXIX, 1967, Split 1974, p. 34 şi urm., precum şi pl. XXXII—XXXVI prezintă fibulele romano-bizantine de tip „umgeschlagenem Fuss" de pe teritoriul R.S.F. Iugoslavia, fără a face însă diferenţiere tipologică între cele două tipuri, cu o hartă de răspîndire a tipului „Fibel mit umgeschlagenem Fuss" de sec. VI—VII e.n.

[16] Ideea separării geografice şi tipologice a tipului cu picior turnat ne-a fost sugerată de cercetătorul Dan G. Teodor, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

https://biblioteca-digitala.ro

lor, îndeosebi fibulele „digitate" şi podoabele cu decoruri animaliere, cu atît mai mult cu cît atelierul de care ne ocupăm executa şi astfel de piese, sînt aspecte complexe, depăşind spaţiul acestei lucrări.

B. *Catarame*

Catarama atelierului descris aparţine tipologic cataramelor de tip Salona-Histria, fiind un produs romano-bizantin a cărei arie de circulaţie şi evoluţie tipologică sînt cunoscute[17]. Servind la prinderea curelei de piele pentru „genţile de călătorie"[18], aceste catarame sînt răspîndite la sfîrşitul sec. VI e.n. la periferia lumii bizantine, în aria dunăreană şi Balcani, întîlnindu-se atît în centrele romane tîrzii cît şi în necropole, datate în sec. VI şi începutul sec. VII e.n.[19].

Catarama atelierului aparţine tipologic variantei „Schnallen mit Schildförmigen Beschlägende"[20], apropiindu-se cel mai mult de catarama de la Salona. Deşi se deosebeşte de aceasta prin dimensiuni şi unele elemente de decor, ambele au decorul capetelor de pasăre, care la piesa de la Salona este mult stilizat, iar la cea a atelierului este redat naturalist. Dar cea mai apropiată analogie, provenind tot din Banat, din zona cotului mare al Dunării din Clisură, se află în colecţia Muzeului Banatului (Nr. inv.: 2749, Catalog Pongracz — C. P. — Pl. LXVI/15 a—b). După gradul de uzură, este o cataramă care a fost utilizată un timp îndelungat, avînd rupt încă din vechime unul din capetele de pasăre (Fig. 2/g). Ea are perforate atît cele două găici cu care se prindea de curea, cît şi extremităţile superioare, de care se fixa inelul şi limba cataramei. Proeminenţele centrale sînt decorate ulterior cu două adînciturі înconjurate de cîte trei cercuri incizate. Capul de pasăre este redat mai schematic. Atît acest decor cît şi lungimea, cu trei milimetri mai mică, ce deosebesc această piesă de cea din atelierul de care ne ocupăm se datorează faptului că piesele au fost turnate în matriţe diferite, matriţa piesei care a circulat fiind executată mai puţin îngrijit. Considerăm că piesele din Muzeul Banatului pot fi socotite ca formele cele mai complexe ale variantei căreia aparţin (Pl. VI/1—5).

Redarea, în maniera arătată, a capului de pasăre la una din piesele atelierului, pune întreaga descoperire în directă legătură cu mult discutatele fibule „digitate" din sec. VI—VII e.n., confirmînd faptul că geneza unora din aceste fibule nu poate fi despărţită de atelierele sau produsele atelierelor bizantine[21].

Tipul C. Chei

Cele mai apropiate analogii pentru tipul de chei turnat în acest atelier le cunoaştem tot din colecţia muzeului timişorean (Nr. inv.: M.B. IV, 4059, C.P. Pl. VIII/19 şi 20) (Fig. 2/f, h), piesa completă compunîndu-se din trei elemente (Fig. 2/f):

[17] S. Uenze, *Die Schnallen mit Riemenschlaufe a.d. 6. u. 7. Jahrhundert*, în *Bayer. Vorgeschichtsbläter*, 31, 1966, p. 141—181 şi J. Werner, *Byzantinische Gürtelschnallen d. 6. u. 7. Jahrhunderts a.d. Sammlung Diergartd*, în *Kölner Jahrbuch f. Vor- u. Frühgesch.* I, 1955.

[18] S. Uenze, *op. cit.*, p. 173 şi urm.

[19] Idem, *op. cit.*, p. 143—146.

[20] Idem, *op. cit.*, p. 167 fig. 14 şi harta răspîndirii acestei variante la p. 166 fig. 13.

[21] A. Petre, în *SCIV*, XVII, 2, 1966, p. 273.

https://biblioteca-digitala.ro

1) Inelul, cu extremităţile perforate pentru a se putea prinde între ele partea inferioară a cheii. Aceste extremităţi sînt ornamentate de-a lungul lor cu două liniuţe paralele incizate.

2) Partea inferioară sau piciorul cheii, care se prindea, cu extremitatea rotunjită între capetele inelului; în acest scop, această extremitate este perforată. Zona rotunjită a piesei este decorată în lungul său cu 3—4 linii paralele incizate. Partea care se introducea în lacăt este perforată după turnare.

3) Tija metalică (astăzi lipsă) care unea cele două componente ale cheii permiţînd un joc între ele astfel încît cheia se putea îndoi din mijloc, piesa reducîndu-şi dimensiunile la jumătate.

*

Atelierele romano-bizantine în care se executau piese de podoabă sînt documentate arheologic în majoritatea aglomerărilor umane mai mari ale Imperiului, obiectele făcute în astfel de ateliere cunoscînd o largă răspîndire în zonele înconjurătoare, ele constituind deseori prototipurile pieselor bizantinoide executate la nordul Dunării[22].

Fără a intra în amănunte referitoare la tehnologia de turnare a metalelor, cunoscute deja în literatura de specialitate[23], menţionăm că dimensiunile aproape egale a pieselor de care ne ocupăm, perfecta identitate a fibulelor şi cheilor turnate dovedesc că ele au fost executate în tipare bivalve, ceea ce presupune utilizarea a cel puţin patru matriţe. Piesa nr. 6 descrisă de noi dovedeşte chiar turnarea succesivă a mai multor grupuri de podoabe în aceeaşi matriţă, iar faptul că atît piesa nr. 6 cît şi piesa nr. 3 nu sînt încă finisate demonstrează că există probabil o diviziune a operaţiilor de lucru în cadrul atelierului, organizată pe grupuri relativ mari de piese de turnat. Execuţia calitativă superioară, dovedind cunoştinţe tehnice deosebite, faptul că avem de-a face cu piese de largă circulaţie turnate în serii mari precum şi prelucrarea concomitentă a unor tipuri diverse, indică un atelier în care se putea executa întregul proces tehnologic, de la reducerea şi prelucrarea minereului pînă la piesele finite.

Descoperirea de care ne-am ocupat contribuie la o mai bună lămurire, pe multiple planuri, a problemelor sec. VI—VII e.n. de la limesul dunărean. Tehnica de execuţie a pieselor aduce noi elemente privitoare la tehnologiile metalurgice ale acestei perioade; produsele acestui atelier bizantin înlesnesc stabilirea relaţiilor existente între diferitele categorii de obiecte de metal care au circulat la această dată, contribuind la fixarea genezei, tipologiei, cronologiei, circulaţiei şi etnicului lor.

În acelaşi timp, ele sînt o dovadă a intensei vieţi economice şi culturale romano-bizantine din sec. VI—VII e.n. cu referinţă la existenţa şi dezvoltarea

---

[22] *Ibidem.*

[23] Amintim doar cîteva titluri din bibliografia română de specialitate: C. Preda, *Tipar pentru bijuterii din sec. al VI-lea e.n. descoperit la Olteni*, în *SCIV*, XVIII, 3, 1967; Dan G. Teodor, *Elemente bizantine în Moldova în sec. VI—IX e.n.*, în *SCIV*, XXI, 1, 1970; V. Teodorescu, *Centre meşteşugăreşti din sec. V/VI e.n. în Bucureşti*, în *Bucureşti*, IX, 1972; M. Comşa, *Socio-Economic organization of the Daco-Romanic and Slav populations on the Lower Danube during the 6th—8th centuries*, în *Relation Between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, Buc., 1975, precum şi bogatul aparat ştiinţific al acestor lucrări.

https://biblioteca-digitala.ro

cetăților bizantine de pe malul nordic al Dunării, din zona limesului dunărean, concret la cetatea bizantină a Drobetei în sec. VI—VII e.n.[24].

Aceste elemente sînt strîns legate de problema relațiilor existente între Imperiul Bizantin și teritoriile nord-dunărene, fiind o contribuție la problema permanenței autohtone pe teritoriul fostei Dacii.

Catalogul fibulelor romano-bizantine inedite, de sec. VI e.n.[25]

R. S. ROMANIA

1. *Bacău — „Curtea Domnească".* Fibulă din bronz, de 4 cm. lungime descoperită într-o locuință. Unicul decor constă în imitarea răsucirii sîrmei.

I. Mitrea, *Cîteva fibule romano-bizantine din Moldova*, în *SCIV*, XXIV, 4, 1973, p. 664—666, fig. 1/3.

2. *Berhoe (Piatra Frecății).* Două fibule de același tip, inedite, descoperite în necropola așezării.

A. Petre, în *SCIV*, XVII, 2, 1966, p. 272, nota 43 menționează aceste piese inedite.[26]

3. *Bîrlădești — Vaslui.* O fibulă de bronz cu imitația înfășurării sîrmei ocupînd toată partea superioară a piciorului. Pe corp ca decor secundar, are două linii paralele incizate. Descoperită în 1962, cu prilejul unor cercetări de suprafață, împreună cu obiecte și monede din sec. VI—VII e.n. L = 4,8 cm.

Dan G. Teodor, în *SCIV*, XXI, 1, 1970, p. 107.

4. *Dinogeția.* Una fibulă de bronz, cu decorul imitînd înfășurarea sîrmei pe ea, descoperită în săpăturile din anul 1958, în tumulul nr. 2, în nivelul de sec. VI e.n. L = 4, 8 cm.

Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, B. Mitrea, *Santierul arheologic Garvăn (Dinogeția)*, în *Materiale*, VII, 1959 p. 591—592, fig. 4/5.

5. *Histria.* O fibulă romano-bizantină de bronz, găsită în stratul de sec. VI—VII e.n. Are pe arc decorul turnat al imitării spiralelor. Tot de la Histria provine și o fibulă de bronz, avînd piciorul întors pe dedesubt și înfășurat pe corp. L = 5,4 cm.

Em. Condurachi și colaboratorii, *Santierul arheologic Histria*, în *Materiale*, VII, 1959, p. 591—592, fig. 7/a.

6. *Noviodunum (Isaccea).* O fibulă romano-bizantină de bronz, găsită pe plaja Dunării. Poartă imitarea spirala a sîrmei. L = 5,4 cm.

I. Barnea și B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, în *Materiale*, V, 1958, p. 470, fig. 10/1.

7. *Sucidava (Celei).* Patru fibule descoperite în urma săpăturilor arheologice. L = 6,5 cm, 5,8 cm, 4,3 cm, 3,5 cm. Primelor două le lipsește decorul imitării sîrmei înfășurate. Fibula mică poartă, în locul butonului terminal, un mic ineluș. Descoperite împreună cu catarame de tip „Sucidava" și monede din perioada iustiniană și postiusliniană, pînă la Mauriciu-Tiberius (582—602)

D. Tudor, *Sucidava* I, în *Dacia*, V—VII, (1935—1936), p. 411; idem, *Sucidava* III, în *Dacia*, XI—XII (1945—1947), p. 196—197, fig. 41/13—15; idem, *Sucidava une cité daco-romanie et byzantine en Dacie*, Bruxelles, 1965, fig. 34/8—11; idem, *Sucidava*, Craiova, 1974, pl. 34/8—11.

8. *Moreşti, punctul „La furci".* Fibulă de același tip, din fier. Puternic corodată. Spre deosebire de cele de bronz, la aceasta bara care unește piciorul cu arcul este plasată spre centrul piesei, împărțind-o aproximativ în două.

A. Horedt, *Die Siedlung des 6. Jhs. u.z. aus Moreşti, (Zentralrumänien)*, în *Actes du VII-e Congrès International des sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Praga, 1961, p. 1044—1047 și pl. XLIV/5; idem, *Befestigte Siedlungen des 6. Jahrhunderts u.z. aus Siebenbürgen*, în *Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen*, Berlin, 1969,; pl. I/e.

9. *Sipot—Suceava.* O fibulă din bronz, cu imitația de răsucire a sîrmei. Ca decor secundar, pe corp are linii paralele și cerculețe concentrice. Descoperită în 1960, cu ocazia săpăturilor arheologice, în stratul de cultură a așezării prefeudale de sec. VI—VII e.n. L = 5,7 cm.

Dan G. Teodor, în *SCIV*, XXI, 1, 1970, p. 108—109, fig. 6/1. Piesa mai apare uneori împreună cu cea de la Bîrlădești—Vaslui, în D.G. Teodor, în *Carpica* II, 1969, p. 268, fig. 9/4, 6; idem, în *Memoria Antiquitatis*,

[24] Spațiul actualului studiu nu ne-a permis analiza tuturor acestor aspecte. Asupra unora dintre ele vom reveni în viitor.

[25] Cu excepția celor două fibule de la Berhoe, catalogul cuprinde doar piese publicate. Fără a avea pretenția de a fi exhaustiv, el încearcă să adune la un loc piese de pe o întinsă arie geografică, publicate în diverse lucrări de specialitate.

[26] Mulțumim și pe această cale autorului pentru bunăvoința cu care ne-a pus la dispoziție date despre cele două piese.

https://biblioteca-digitala.ro

I, 1969, fig. 16/1, 3; G. Coman, în *Memoria Antiquitatis*, III, 1972, p. 491, fig. 17/1 a–b; idem, în *SCIV*, XX, 2, 1969, p. 309, fig. 16/4.

10. *România* Loc de descoperire necunoscut. Patru fibule cu decorul imitînd răsucirea sîrmei. Cu excepția uneia, trei au ca decoruri secundare combinații de linii, puncte și cerculețe incizate. L = 6,3 cm, 5,3 cm, 5,6 cm, 4,4 cm.

D. Popescu, *Fibeln aus den National Muzeum für Altertümer in Bucarest*, în *Dacia* IX–X, (1941–1944), p. 504, fig. 11/117–120.

R. P. UNGARIA

11. *Hódmezővásárhely–Kishomok*. Săpăturile lui Mora Ferenc din anul 1928. Fibulă de bronz cu acul și resortul din fier. Poartă decorul imitînd înfășurarea sîrmei, iar ca decor secundar are de-a lungul corpului un șir de liniuțe oblice. L = 5,5 cm.

D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (457–568)*, Budapest, 1961, p. 136 și pl. CCXXIII/27, CCXXIV/39.

R. S. F. IUGOSLAVIA

12. *Boljetin*. Șapte fibule cu picior întors pe dedesubt, din care doar cinci sînt de tipul de care ne ocupăm. Fibulele sînt din bronz, trei din ele cu imitația înfășurării sîrmei. L = 4,2 cm; 4,5 cm; 5,7 cm; 6,7 cm.

Z. Vinski, *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*, în *Vijesnik. Za arheologiju i historiju Dalmatinsku*, LXIX, 1967, Split, 1974, pl. XXXIV/1–3, 6–7.

13. *Prima Iustiniana (Caričin Grad)*. Trei fibule de bronz, una fără decorul înfășurării sîrmei. L = 4 cm; 4 cm; 6 cm.

D. Mano-Zissi, *Les fouilles de Caričin Grad en 1955 et 1956*, în *Starinar*, VII–VIII, 1956–1957, p. 326, fig. 36/3–6; Z. Vinski, *op. cit.*, pl. XXXI/12–14.

14. *Doničko Brdo*. Fibulă din bronz, descoperită în mormîntul nr. 4, împreună cu cataramă de tip Sucidava. L = 6 cm.

Dragoliub Petrović, *Necropole médiévale dans la localité de Doničko Brdo à Gradac*, în *Starinar*, XIII–XIV, 1962–1963, p. 288 fig. 40/5; Z. Vinski, *op. cit.*, pl. XXXIV/8.

15. *Kovin. (Parcul orașului)*. Fibulă de fier descoperită în mormînt împreună cu un fragment de fibulă „gepidică".

Z. Vinski, *op. cit.*, pl. XXXV/7.

16. *Naissus (Niș)*. Fibulă descoperită întîmplător, pe locul necropolei din punctul „Jagodina Mahala". Piesă din bronz, fără decor spiralat, dar cu decor incizat pe arc. L = 4, 8 cm.

C. Pescheck, *Zur Südausbreitung der Fibel mit umgeschlagenem Fuss*, în *PZ*, XXXIV. 1949/50, Berlin, 1953, p. 262 și fig. 4/4; Z. Vinski, *op. cit.*, pl. XXXII/9.

17. *Sarajevo, punct „Debelo–Brdo"*. S-au descoperit cinci fibule cu picior răsucit pe dedsubt, doar una aparținînd tipului care ne preocupă. Are imitarea sîrmei răscuite. L = 5,5 cm.

F. Fiala, *Bericht über die Ausgrabungen am Debelo Brdo bei Sarajevo in Jahre 1895*, în *Viss. Mitt.B.u.H*, VI 1899, p. 133, fig. 19; Z. Vinski, *op. cit.*, pl. XXXIII/13.

18. *Savinac*. Fibulă din bronz, descoperită în punctul „Cetate". Fără decorul imitînd răsucirea sîrmei. L = 5,7 cm.

C. Pescheck, în *PZ*, XXXIV, 1949/50, p. 262 și fig. 4/2; Z. Vinski, *op. cit.*, pl. XXXIV/9.

19. *Viminacium (Kostolac)*. Fibulă din bronz de același tip, avînd imitarea înfășurării sîrmei. L = 4,3 cm

Z. Vinski, *op. cit.*, pl. XXXII/11.

20. *Voltago*. Trei fibule din bronz. Păstrînd caracteristicile generale ale tipului, sînt mult mai masive și executate într-o manieră diferită.

Z. Vinski, *op. cit.*, pl. XXXV/3–5.

R. P. BULGARIA

21. *Brazigovo, punct „Troița"*. Două fibule din bronz, descoperite în 1928, împreună cu un inventar foarte bogat (cercei, inele) și 170 de monede de la Iustin I (518–527), Iustinian (527–565) și Iustin II (565–578).

N. Mușmov, în *IzvestijaInstitut*, V, 1928–1929, p. 329 și fig. 16/1–2.

22. *Kazanlîk*. Fibulă de bronz avînd decorul turnat ce imită înfășurarea sîrmei. L = 3,6 cm.

C. Pescheck, *op. cit.*, p. 260 și fig. 3/2.

23. *Novac*. În cadrul săpăturilor arheologice din anul 1962 au fost descoperite și două fibule din bronz, de tipul de care ne ocupăm. Se pare că le lipsește decorul imitînd înfășurarea sîrmei. L = 5,5 cm și 3,5 cm.

D. P. Dimitrov, M. Čičikova, B. Sultov, *Arheologiceskie rascopcki v vostočinom sectore Novac in 1962 god*, n *IzvestijaInstitut*, XXVII, 1964, Sofia, p. 230–231 (nr. 14–15) și fig. 16/1–2.

https://biblioteca-digitala.ro

24. *Mesembria*. Fibulă din bronz, avînd decorul turnat ce imită înfășurarea sîrmei. Ca decor secundar, pe corp sînt dispuse în șir patru cercuri incizate. L. = 4,2 cm.

C. Pescheck, *op. cit.*, p. 260 și fig. 3/2.

25. *Sadovsko-Kale (Sadovec)*. Patru fibule de tipul menționat, descoperite în cetatea iustiniană de aici, împreună cu monede bizantine timpurii pînă la Mauriciu-Tiberius. Lungimea pieselor cuprinsă între 4—7,5 cm.

J. Welkow, *Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nord Bulgarien)*, în *Germania*, XIX, 1935, p. 154 și pl. 17/3, 7, 10, 12; Z. Vinski, *op. cit.*, pl. XXX/9.

26. *Bulgaria*. Fără loc de descoperire. Fibulă de bronz de tipul descris, cu decorul imitînd înfășurarea sîrmei. L. = 5,6 cm.

C. Pescheck, *op. cit.*, p. 260 și fig. 3/3.

R. P. ALBANIA

27. *Apolloni*. Fibulă din bronz fără decorul imitînd răsucirea sîrmei. Din planșa ce o publică, se pare că scărița piciorului este puțin mai mare decît la majoritatea pieselor, bara ce se lipește de arc împărțind piesa în două părți aproximativ egale.

S. Anamali și F. Prendi, *Varrdhimësia e kulturës ilire në kulturën e kersme mesjetare Shqiptare*, în *Konference e parë e Studimene Albanologjike*, 1962, Tirana, 1965, p. 468 și urm., pl. I/5.

28. *Finiqi*. Piesă de bronz, fără decorul imitînd înfășurarea sîrmei.

S. Anamali și F. Prendi, *op. cit.*, pl. I/4.

U.R.S.S.

29. *Ripnev II*. Fibulă de bronz, cu decorul turnat imitînd înfășurarea sîrmei.

V. D. Baran, în *MIA*, CXVI, 1964, p. 274, fig. 6/19.

30. *Hanska*. Fibulă din bronz de tipul descris.

Cf. I. Mitrea, în *SCIV*, XXIV, 4, 1973, p. 666.

Piese inedite păstrate în Muzeul Banatului Timișoara

A. — Provenind de pe teritoriul R.S.R.

1—10 — *Drobeta—Turnu Severin*. Zece fibule de tipul descris, nefinisate, provenind din atelierul care constituie obiectul prezentei lucrări.

Orșova[27]

11. Fibulă din bronz (pl. III/4). Corpul, de secțiune semicirculară, poartă decorul imitînd sîrma înfășurată De-a lungul arcului are două linii paralele incizate. Tija resortului este din fier. Resortul și acul din fier lipsesc, păstrîndu-se doar fragmente foarte corodate din resort. L. = 4 cm. Nr. inv.: M.B. IV, 4063 a.

12. Fibulă identică cu precedenta. Resortul, din fier, se află într-o stare mai bună. L. = 4 cm. Nr. inv.: M.B. IV, 4063 b.

13. Fibulă identică cu precedentele. Resortul și acul, din fier, sînt foarte corodate. L. = 4 cm. Nr. inv.: M.B. IV, 4063 c.

14. Fibulă identică cu precedentele. Resortul și acul lipsesc. L. = 4 cm. Nr. inv.: M.B. IV, 4063 d.

15. Fibulă identică cu precedentele. Resortul și acul lipsesc. (Pl. III/7). Nr. inv: M.B. IV, 4063 e.

16. Fibulă identică cu precedentele. Resortul și acul lipsă. L. = 4 cm. Nr. inv: M.B. IV, 4063 f.

17. Fibulă fragmentară, identică. (Fig. IV/5). Lipsește curbura de întoarcere a piciorului pe dedesubt. Piesa întreagă avea probabil aceleași dimensiuni ca precedentele. Acul și resortul lipsesc, păstrîndu-se doar părți corodate din resort, care era din fier. L. fragm. = 3,7 cm. Nr. inv: M.B. IV, 4063 g.

18. Fibulă de același tip ca precedentele, dar cu corpul mai lățit. (Pl. III/6). Are ca decor secundar trei linii paralele, linia din mijloc fiind adînc incizată. L. 4 cm. Nr. inv: M.B. IV, 4063 h.

19. Fibulă de același tip cu precedentele, dar cu corpul fațetat în trei laturi (fig. III/2). Bine păstrată, cu acul și resortul din fier. Decorată cu imitația turnată a răsucirii sîrmei. L. = 6,4 cm. Nr. inv: M.B. IV, 4063 i.

20. Fibulă de același tip cu precedentele, descoperită în anul 1856 (?) (Pl III/3). Arcul, aplatizat, cu secțiunea dreptunghiulară, este decorat prin incizare cu patru linii perpendiculare paralele între ele și așezate două cîte două. Păstrează tija resortului și o parte din resort, ambele din fier. L. = 6,2 cm. Nr. inv: M.B. IV, 3867.

[27] Inventarele Muzeului Banatului nu conțin alte date referitoare la locul și condițiile de descoperire ale acestor piese.

https://biblioteca-digitala.ro

21. Fibulă de acelaşi tip ca precedentele. (Pl IV/3). Pe lîngă decorul principal al imitaţiei sîrmei răsucite, de-a lungul arcului semicircular în secţiune, are un şănţuleţ cu un şir de perle mici, realizat tot prin turnare odată cu corpul piesei. L = 5,7 cm. Nr. inv: M.B. IV, 4063 j.

Zona Clisurii dunărene[28], fără loc de descoperire cunoscut.

22. Fibulă identică cu cele de la nr. 11—18. Resortul şi acul, din fier, se păstrează, dar foarte corodat L = 4 cm. Nr. inv: M.B. IV, 1838; C.P. Pl I a/18.

23. Fibulă de acelaşi tip (Pl IV/1), fără ac şi resort şi fără decor spiralat. Locul unde ar trebui să existe imitaţia turnată este delimitat prin cîte o mică nervură metalică. Alte două asemenea nervuri segmentează şi piciorul fibulei. L = 7 cm. Nr. inv: M.B. IV, 4028; C.P. Pl I c/131.

24. Piesă identică cu precedenta; C.P. I a/1. Piesa nu a putut fi depistată în inventarul Muzeului Banatului.

25. Piesă de acelaşi tip (Pl III/1) avînd şi decorul imitării sîrmei înfăşurate. Arcul, semicircular în secţiune, este decorat cu două linii paralele, incizate. L = 4 cm; C.P. Pl I a/7. Nr. inv: M.B. IV, 1644.

26. Fibulă identică cu piesele 11—18 (Pl IV/6), fragmentară. Partea inferioară a piciorului lipseşte. Păstrează urme din resortul de fier. L = 5 cm; Nr. inv: M.B. IV, 1636; C.P. Pl I a/30.

27. Piesă fragmentară, identică cu precedenta. Are acul de fier păstrat fragmentar. L = 4,2 cm. Nr. inv: M.B. IV, 1631, C.P. Pl I a/42.

28. Partea inferioară (piciorul) unei fibule de acelaşi tip. Păstrează agăţată de el o mică verigă de bronz dintr-un lănţişor. L = 2 cm; C.P. Pl I a/25.

29. Fibulă identică cu piesa de la nr. 20; C.P. Pl I a/21. Nu a putut fi depistată în inventarul Muzeului Banatului.

30. Fibulă de acelaşi tip (Pl III/4), se deosebeşte de precedentele prin existenţa, pe curbura arcului, a unui decor format din trei mici trunchiuri de con suprapuse, realizate prin turnare şi finisare ulterioară şi prin prelungirea decorului imitînd înfăşurarea sîrmei pe corp, încadrînd micile piramide conice. Resortul şi acul, bine păstrate, sînt din fier. L = 4 cm. Nr. inv: M.B. IV, 1637; C.P. Pl I a/17.

Banat. Loc de descpoerire necunoscut.

31. Fibulă identică cu precedenta. L = 4 cm. Nr. inv: M.B. IV, 1624.

32. Fibulă identică cu precedenta. L = 4 cm. Nr. inv: M.B. IV, 4064/a.

33. Fibulă identică cu precedenta. L = 4 cm. Nr. inv: M.B. IV, 4064/b.

34. Fibulă identică cu precedentă. L = 4 cm. Nr. inv: M.B. IV, 4064/c, Lipseşte acul şi resortul, care probabil erau de fier.

B. Provenind de pe teritoriul R.S.F. Iugoslavia[29] — loc de descoperire necunoscut[29].

35. Fibulă asemănătoare cu piesele I—VIII. Are arcul aplatizat, dreptunghiular în secţiune, decorat prin incizare cu cerculeţe despărţite între ele cu liniuţe aşezate transversal pe arc. L = 5,5 cm. Nr. inv: M.B. IV, 1723; C.P. Pl I d/135.

36. Piesă identică cu fibula de la nr. 22. Are acul lipsă. L = 4,6 cm. Nr. inv: M.B. IV, 1839; C.P. Pl I j/304.

37. Fibulă de acelaşi tip cu precedentele. Decorul incizat în partea superioară a arcului constă din linii ondulate dînd impresia unui şnur, flancat pe ambele laturi de cîte o linie dreaptă şi un rînd de puncte. L = 4,4 cm. (Pl III/5) Nr. inv: M.B. IV, 1843; C.P. Pl I j/305.

38. Fibulă asemănătoare cu precedenta. (Pl III/6). Ca decor secundar, are de-a lungul arcului o linie adînc incizată, încadrată de ambele părţi de cîte un şir de puncte, fiecare şir terminîndu-se în cîte un cerculeţ. L = 5,5cm Nr. inv.: M.B. IV, 1832; C.P. Pl I j/311.

---

[28] Ne referim la acelaşi spaţiu al cotului mare al Dunării din Clisură din care provin o mare parte a pieselor colecţiei Pongrácz.

[29] Referitor la locul de descoperire a pieselor notate de noi cu nr. 35—43, planşele C.P. respective poartă următoarele menţiuni: pl. I/d.: *„Szerbia: Kosztol, Kuvingrad, Prahovo. Aduse de sîrbul Vasa"*, pl. I/i: *„Szerbia, Kostol şi împrejurimi"*. Pl. I/j: *„Szerbia. Prahovo, Kostol, Kuvingrad, Negotin, Kladova"*, pl. I/m: *„Szerbia. Prahovo, Kladovo, Kuvingrad, Kostol"*. Dat fiind că pe fiecare planşă se află un număr mare de piese, repartizarea lor pe localităţile menţionate de planşă o considerăm relativă şi nesigură. Este însă cert faptul că toate fibulele menţionate de noi ca provenind de pe teritoriul R.S.F. Iugoslavia sînt din aria cuprinsă de aceste localităţi şi împrejurimile lor.

https://biblioteca-digitala.ro

39. Fibulă de același tip (Pl IV/8). Piciorul său este turnat, înainte de curbură, în formă de cruce. Acul și resortul lipsesc, se mai păstrează urme din resortul de fier. Într-o perioadă recentă piesa s-a rupt în două bucăți. L = 4 cm. Nr. inv: M.B. IV, 1735; C.P. Pl I d/156.

40. Fibulă de același tip, cu arcul aplatizat și dreptunghiular în secțiune (Pl IV/7). Piciorul, aplatizat și el, este turnat în partea superioară cu semnul crucii. Resortul și acul, păstrate sînt din bronz. L = 4,4 cm. Nr. inv: M.B. IV, 1907; C.P. Pl I m/350.

41. Picior de fibulă (Pl IV/9), cu partea superioară aplatizată și în formă de cruce. L = 2 cm C.P. Pl I d/148. Fără nr. de inv.

42. Fibulă asemănătoarea cu piesa nr. 1. L = 4 cm Nr. de inv: M.B. IV, 1856; C.P. Pl I e/229.

43. Fibulă în întregime din bronz (Pl III/1), cu arcul semicircular în secțiune, decorat cu două linii paralele, incizate. Tija resortului și resortul se păstrează fragmentare. Spre deosebire de majoritatea pieselor cunoscute, care au resort de tip „țițină", la această piesă resortul este spiralic, din el existînd încă cîte șase spire, de parte și de alta a piesei. L 5,8 cm. Nr. inv: M.B. IV, 1910; C.P. Pl I m/356.

ADRIAN BEJAN

EINE WERKSTATT ZUR METALLVERARBEITUNG IN DROBETA-TURNU SEVERIN AUS DEM 6. JAHRHUNDERT u.Z.

(Zusammenfassung)

In der archäologischen Sammlung des Museums des Banats in Timișoara werden einige gegossene und nicht ausgefertigte Bronzegegenstände aufbewahrt. Sie stammen aus Gußformen für Fibeln, Schnallen und Schlüssel. Gefunden wuredn sie in dem Theodora-Turm in Drobeta-Turnu Severin. Es handelt sich um Stücke, die in einer römisch-byzantinischen Werkstatt aus dem 6. Jh. u.Z. angefertigt sind, deren Bedeutung sich aus der Analyse der dort gearbeiteten Typen ergibt:

Typ A. Fibeln. Diese sind im Fund am häufigsten vertreten. Der römisch-byzantinische, durch Guß in Formen erzielte Fibeltyp ist keine Variante der im 6. Jh. üblichen „Fibel mit umgeschlagenem Fuß". Es ist ein eigener Fibeltyp, zwar zeitgleich, doch verschieden als Herstellungstechnik. Der Fundkatalog verzeichnet 93 Exemplare (43 unveröffentlicht, im Banater Museum), aus einem weiten geographischen Gebiet, vom gegossenen Typ. Er zerfällt in vier Varianten (Taf. V).

Variante Nr. I. ist durch das Gleichmaß zwischen Bügel und Fibelfuß gekennzeichnet; der Stab, der den Fuß an die Nadel befestigt, teilt die Fibel in annähernd gleiche Teile, was ihr ein harmonisches Aussehen verleiht.

Die Untervariante I a weist eine ebenfalls durch Guß erzielte Verzierung auf, die einen um den Fuß gewickelten Draht nachahmt.

Die Untervariante I b hat obige Verzierung nicht.

Die Untervariante I c ist auf der Krümmung des Bügels mit drei übereinandergesetzten Kegelstümpfen verziert, die ebenfalls gegossen und nachher zugerichtet wurden. Außerdem ist der Bügel zu beiden Seiten dieser Kegelstumpfpyramide mit dem nachgeahmten Draht umwickelt.

Die Untervariante I d hat einen oben in Kreuzesform gegossenen Fuß.

Bei den Varianten II und III ist im Gegensatz zu Variante I das Gleichmaß zwischen Bügel und Fuß nicht vorhanden.

Variante Nr. II. Der Rundbügel hat eine weite Öffnung, die zwei Drittel des ganzen Stücks einnimmt.

Variante Nr. III. Der Fuß ist oben viel breiter und der Körper viel massiver. Die Nachahmung der Drahtumwicklung bildet beinahe breite Wellen. Das Ziermotiv scheint von dem älteren Typ illyrischer Fibeln inspiriert zu sein.

https://biblioteca-digitala.ro

Variante Nr. IV. Eisenfibeln.

Die Varianten II, III, IV, müssen als örliche Schöpfungen nach dem römisch-byzantinischen Typ angesehen werden, Nachahmungen, bei denen neben den wesentlichen Merkmalen des Typs auch Elemente begegnen, die man bei älteren Fibeltypen suchen muß. Vom chronologischen Gesichtspunkt sind alle zeitgleich, wofür das Vorkommen der Untervarianten I a und I b auf der gleichen Gußform der Werkstatt einen Beweis liefert. Die Varianten II, III, IV und die Untervarianten I c und I d mögen von den ersteren inspiriert sein. Die nachträglich auf dem Bügel eingeritzte Verzierung (Striche, kleine Kreise u.a.), die wir zusätzliche Verzierung nennen, scheint uns für chronologische Unterscheidungen nicht schlüssig, da sie erst bei der Ausfertigung angebracht wurde. Eine Ausnahme bildet das Kreuzeszeichen, das vermutlich kultische Bedeutung hatte, in direkter Verbindung mit der Zugehörigkeit des Herstellers oder des Eigentümers zu einer Christengemeinde.

Die Datierung des gegossenen Typs ist durch den Fundverband gegeben; die Entdeckungen von Sucidava (Rumänien) und Brazigovo (Bulgarien) sind dafür besonders aufschlußreich.

Diese Fibeln wurden hauptsächlich von der romanischen Bevölkerung getragen. Bei einem Vergleich der von Z. Vinski angefertigten Verbreitungskarte für die Fibel mit umgeschlagenem Fuß des 6.—7. Jhs. mit derjenigen für den gegossenen Typ stellt sich heraus, daß — wenn auch das Verbreitungsgebiet dasselbe ist, da in einigen Funden Fibeln beider Typen vorkommen — die gegossene Fibel doch am häufigsten in den Gebieten südlich und nördlich der Donau verbreitet war. Diese Tatsache, wie auch das Bestehen in diesem Gebiet der einzigen bis jetzt bekannten Werkstatt veranlaßt uns, diesen Typ für „donauländisch", also charakteristisch für diese Zone des Römerreichs anzusehen.

Typ B. Schnallen. Die Schnalle aus der Werkstatt, sowie eine ähnliche aus dem Museum des Banats gehören zu dem „Salona-Histria"-Typ, u.z.w. zu der Variante „Schnallen mit schildförmigen Beschlägende". Dem Exemplar aus Salona verwandt, mag sie als die entwickeltste Form dieser Variante gelten.

Typ C. Schlüssel. Der Klappschlüsseltyp setzt sich aus drei Bestandteilen zusammen: Ring, unterer Teil (Bart) und ein Stift, der den Ring mit dem Bart verbindet; dieser Teil war beweglich, so daß sich der Schlüssel zusammenklappen ließ, was sein Ausmaß auf die Hälfte reduzierte.

Die in der genannten Werkstatt hergestellten Stücke waren in zweiteiligen Formen gegossen. Sie bezeugen eine Arbeitsteilung innerhalb der Werkstatt, die für verhältnismäßig große Gruppen von Gegenständen organisiert war. Das ausgebildete Herstellungsverfahren, die in reichhaltigen Serien gegossenen Gegenstände mit weiter Verbreitung, die gleichzeitige Ausführung verschiedener Typen weisen auf eine Werkstatt hin, in welcher der gesamte Herstellungsprozeß durchgeführt wurde. Der Fund ist auf mehreren Ebenen wichtig für die Geschichte des 6.—7. Jhs. am Donaulimes und erbringt neue Elemente zur Kenntnis der Metallverarbeitung in dieser Zeit.

https://biblioteca-digitala.ro

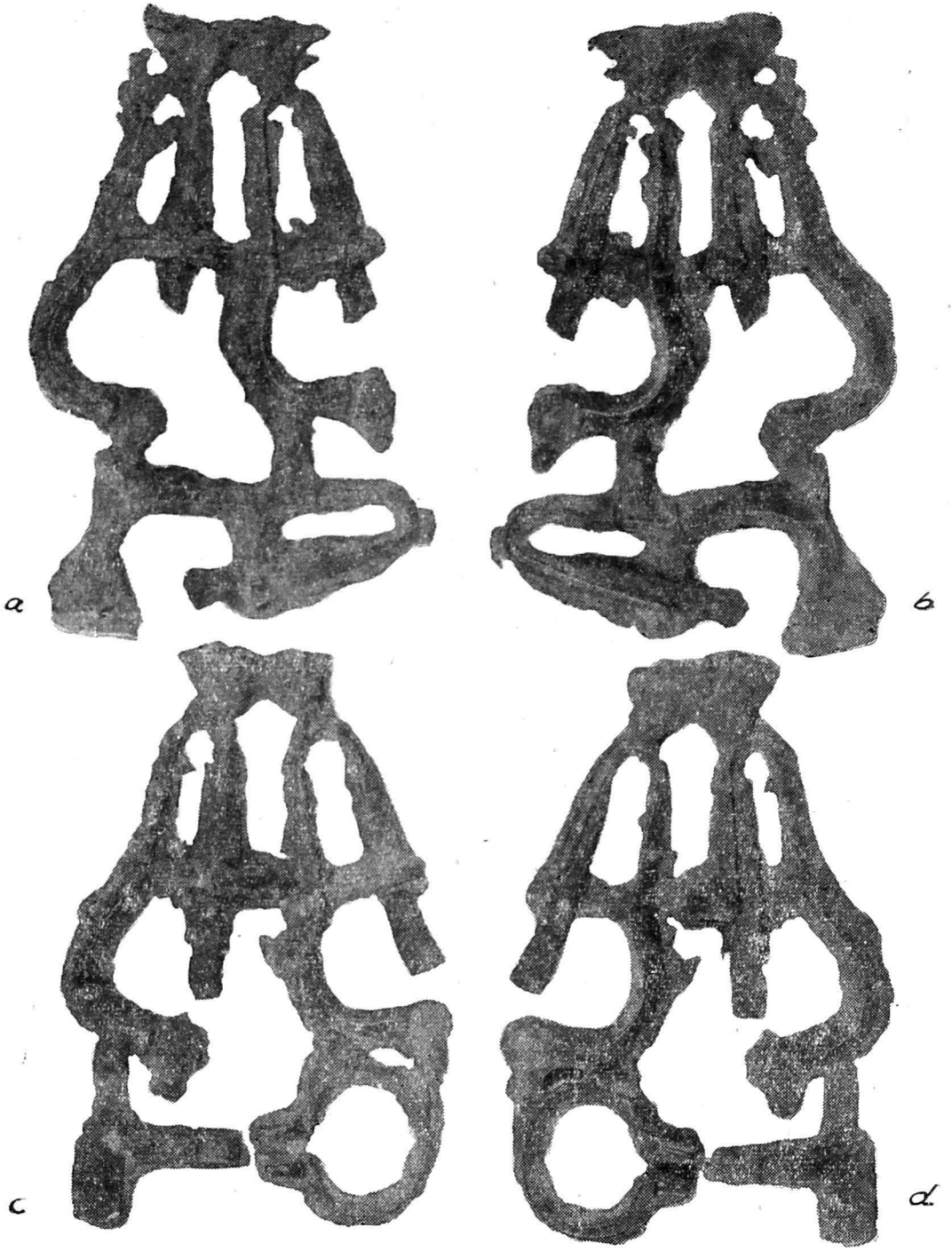

Fig. 1 — Piese din atelier.

https://biblioteca-digitala.ro

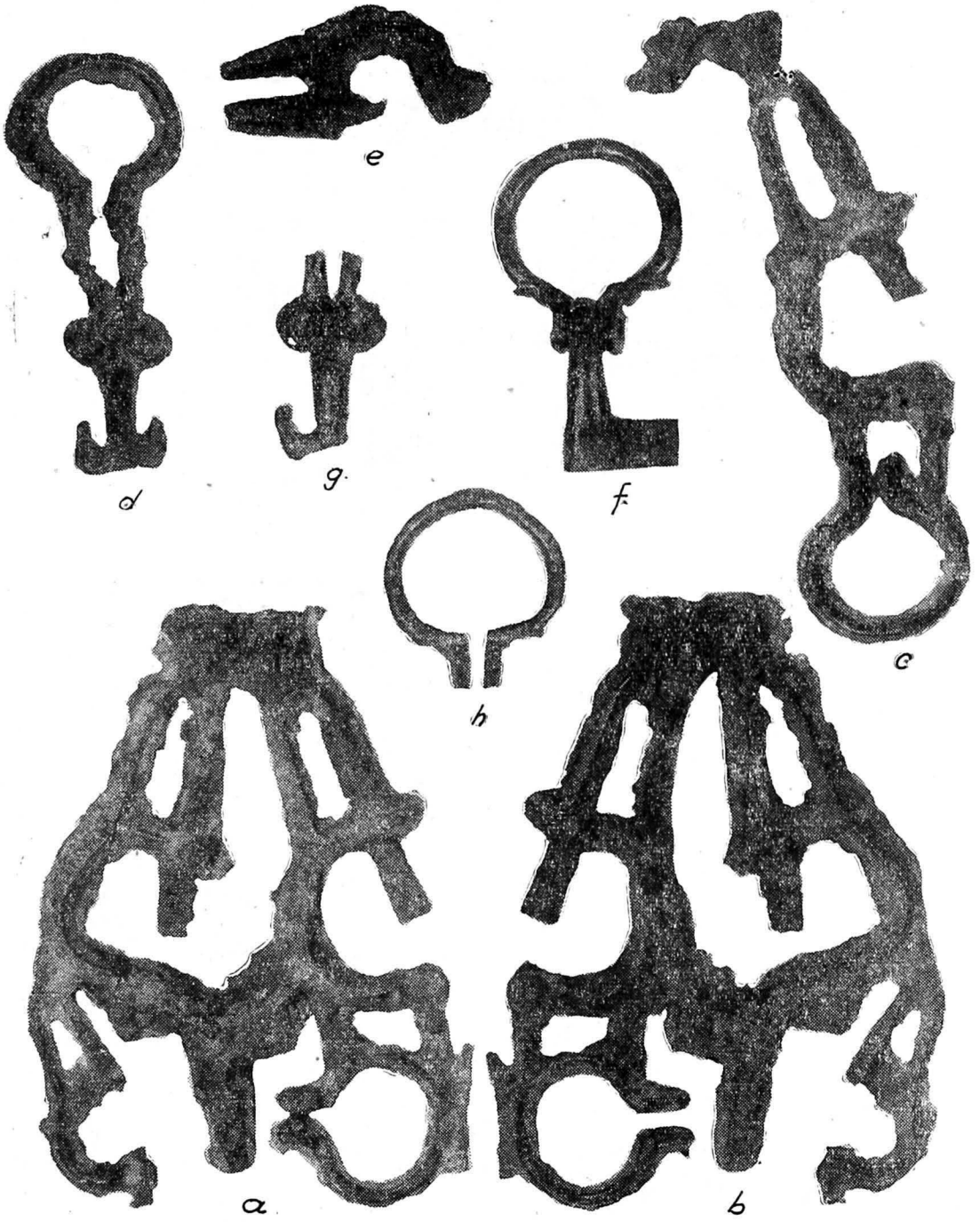

Fig. 1 — din atelier.

https://biblioteca-digitala.ro

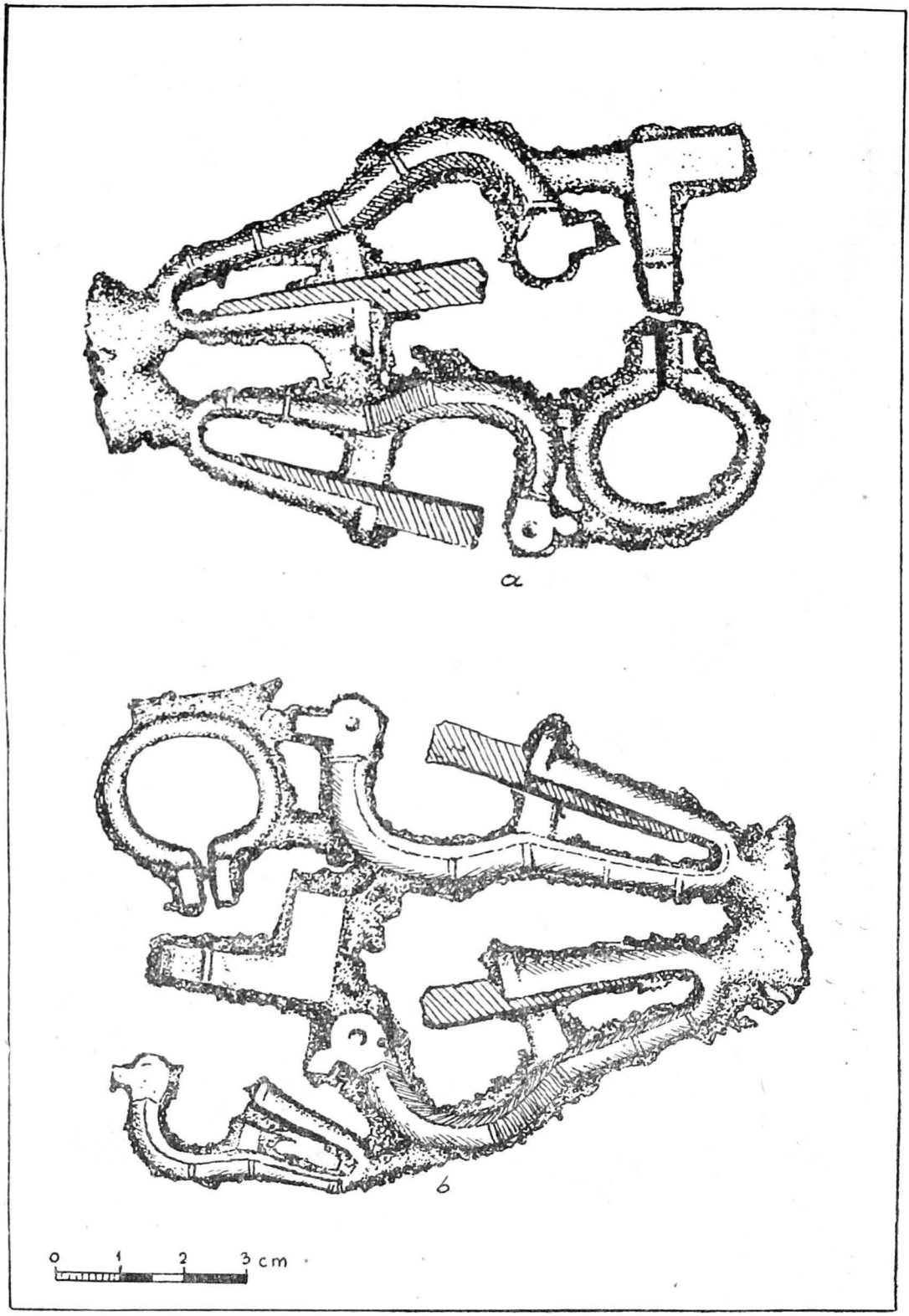

Pl. I — Piese din atelier.

https://biblioteca-digitala.ro

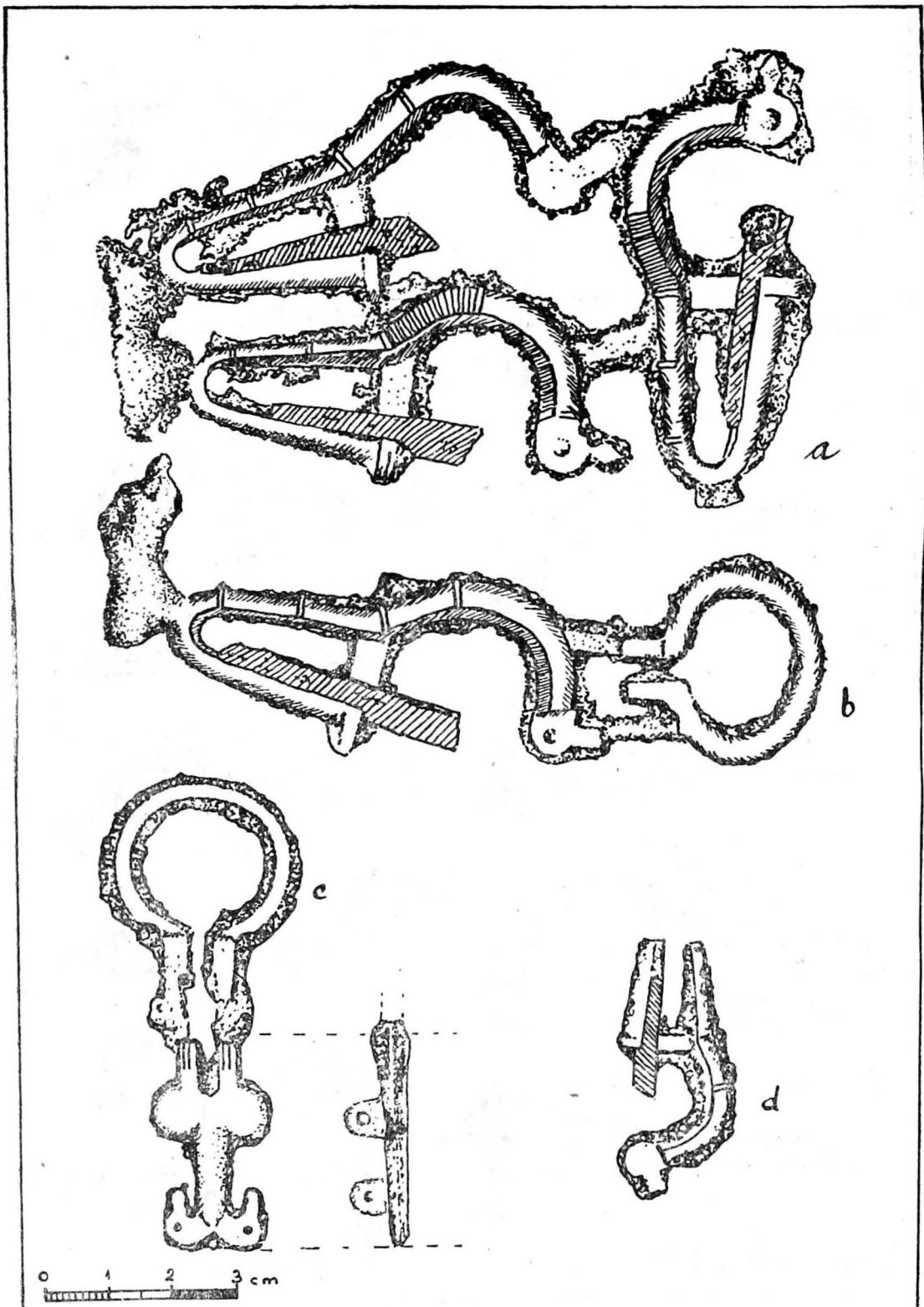

Pl. II — a—e, piese din atelier; f—g, piese romano-bizantine din Banat.

https://biblioteca-digitala.ro

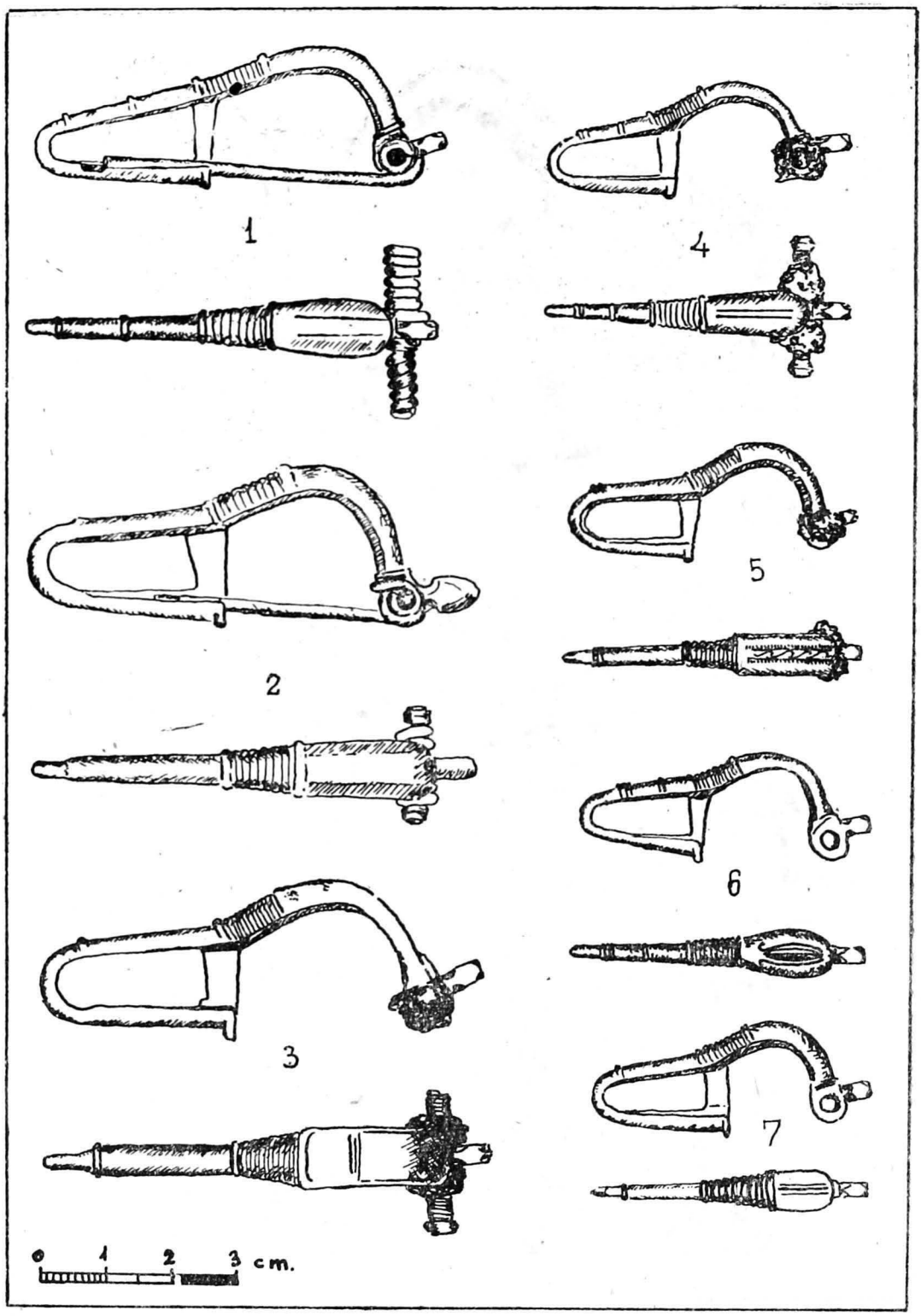

Pl. III — Fibule romano-bizantine de sec. VI e.n. din Muzeul Banatului Timişoara.

https://biblioteca-digitala.ro

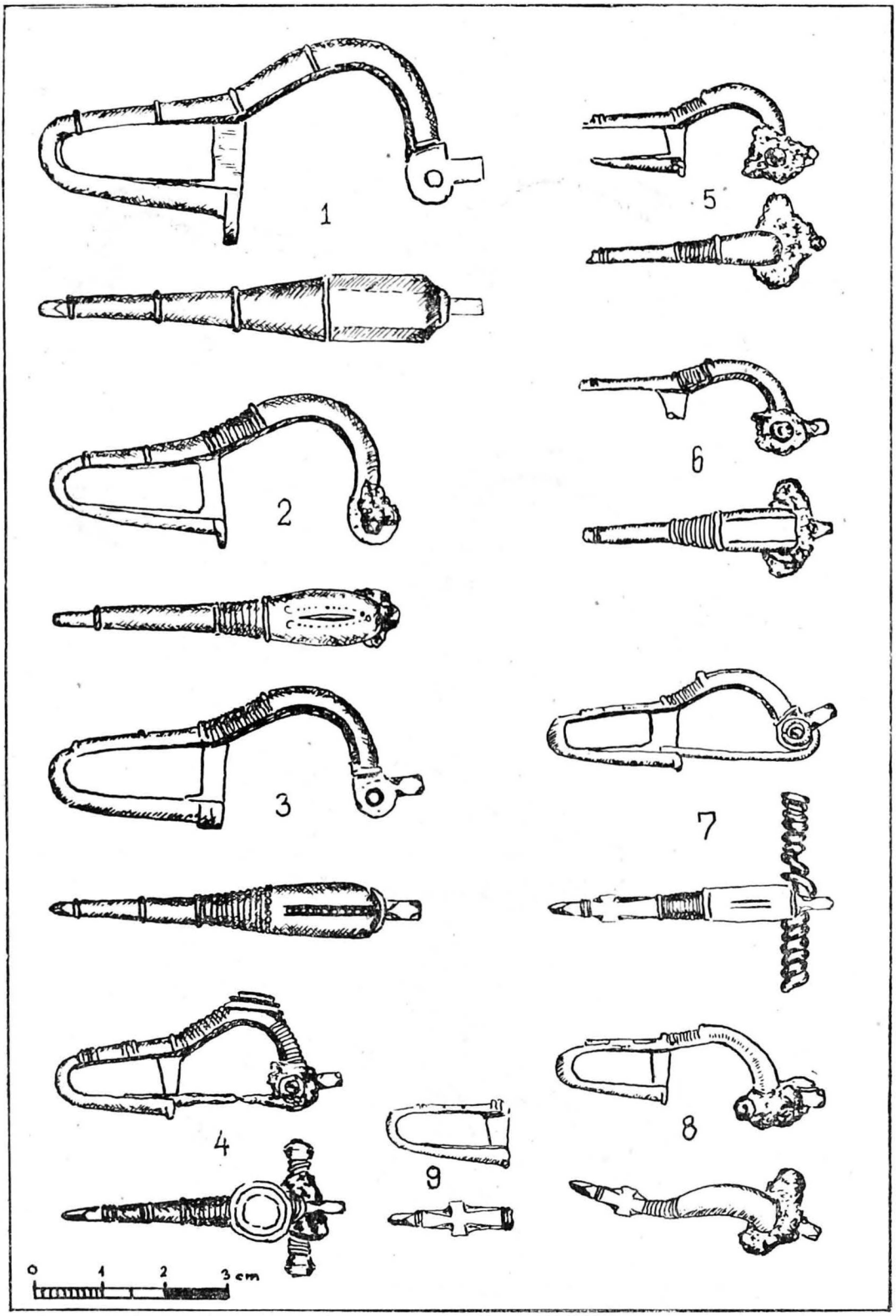

Pl. IV — Fibule romano-bizantine de sec. VI e.n. din Muzeul Banatului Timişoara.

https://biblioteca-digitala.ro

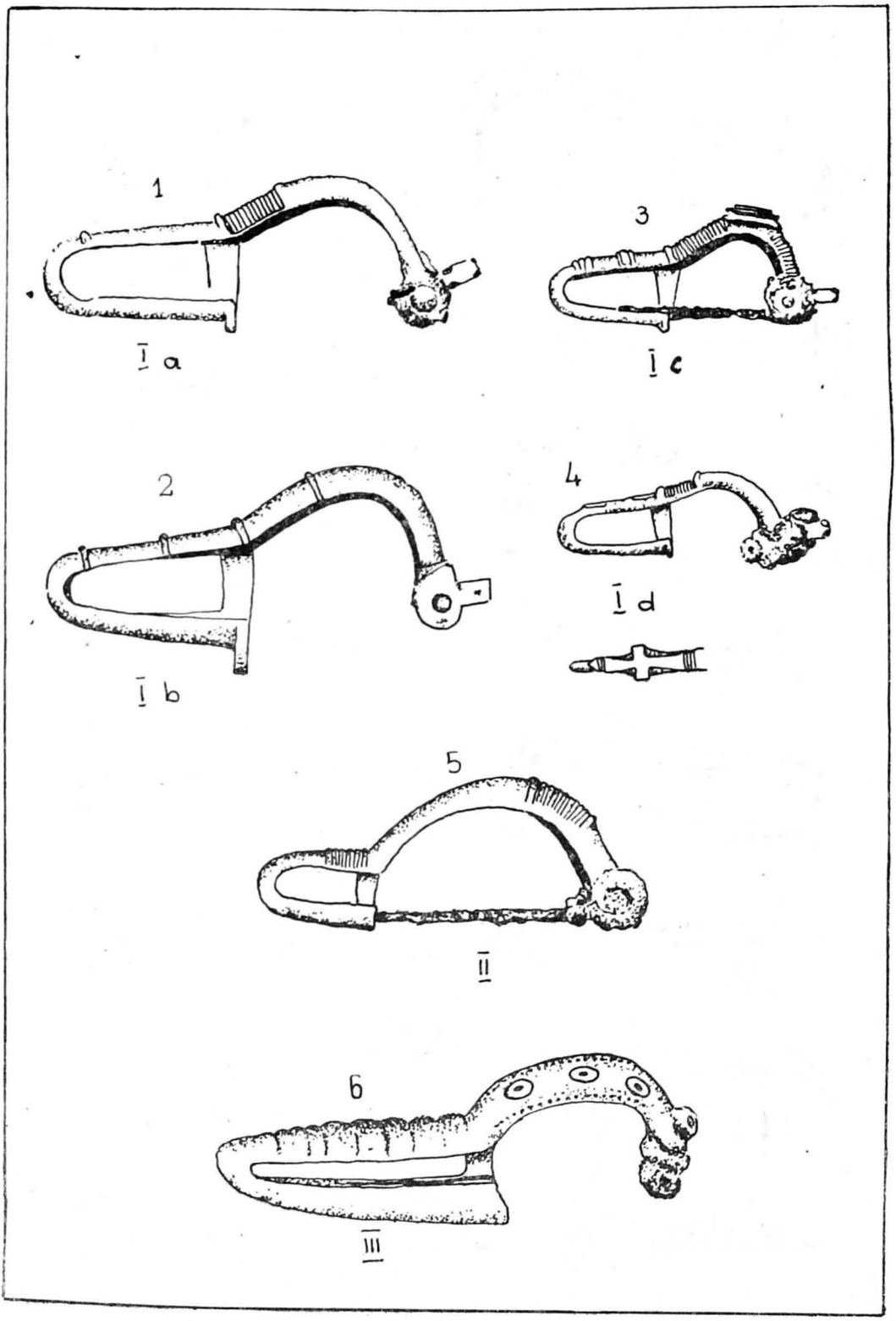

Pl. V. — Principalele variante ale tipului cu picior turnat de fibulă romano-bizantină din sec. VI e.n.

https://biblioteca-digitala.ro

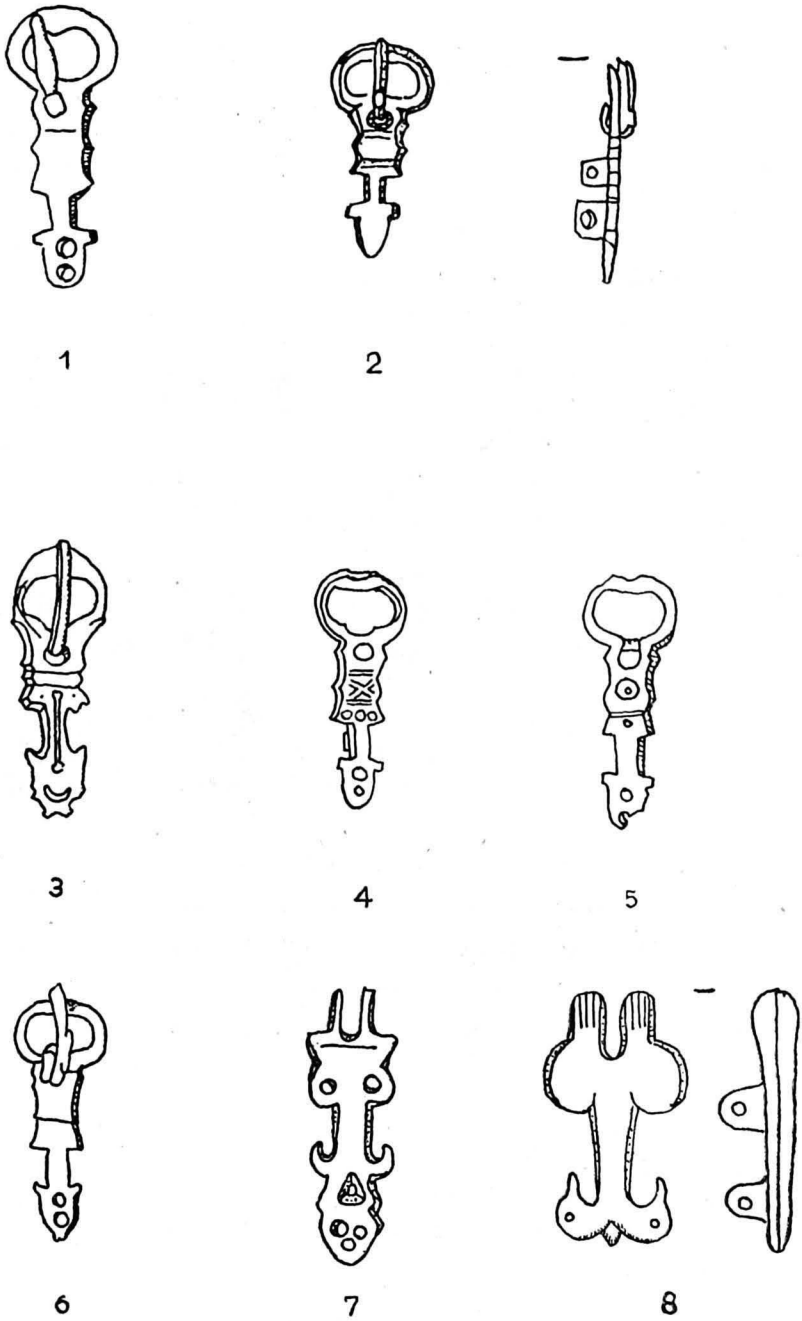

Pl. VI — Catarame de tip Salona-Histria, varianta „Schnallen mit Schildförmigen Beschlägende": 1—7 după S. Uenze; 8 — Drobeta-Turnu Severin.

https://biblioteca-digitala.ro

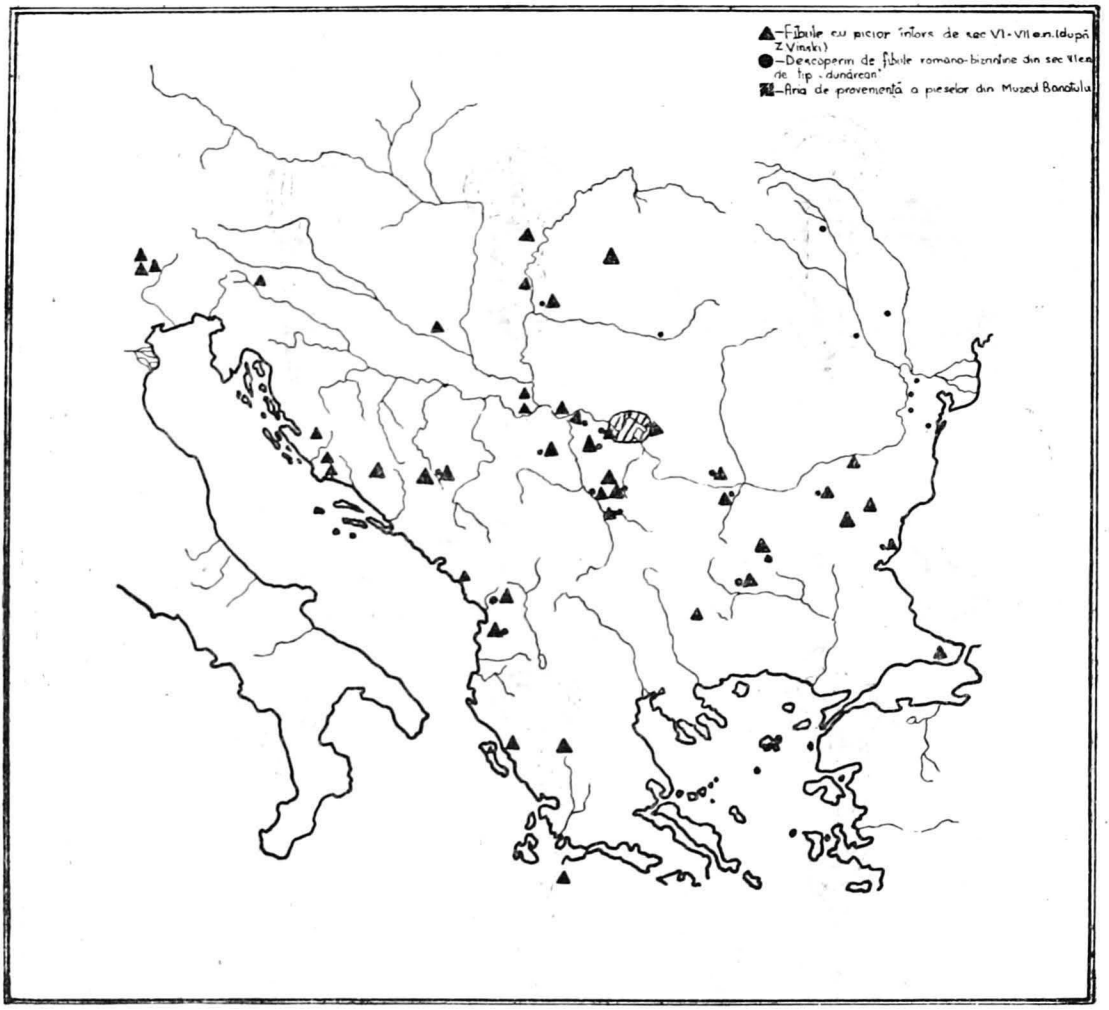

Pl. VII — Răspîndirea tipului „dunărean" de fibulă romano-bizantină de sec. VI e.n.

https://biblioteca-digitala.ro

ASPECTE DEMOGRAFICE ÎN CRONICA LUI GRIGORE DIN TOURS

Una din realităţile evidente ale vieţii economice france între secolele V—X este raritatea endemică a bunurilor de consum, raritate provocată în mare măsură de lipsa braţelor de lucru care să asigure producţia acestor bunuri, în condiţiile căderii continue a curbei demografice în Gallia Francă în tot decursul epocii merovingiene şi, parţial, carolingiene.

Ceea ce se cuvine menţionat în această ordine de idei este faptul că depopularea din lumea francă se grefează pe o scădere a populaţiei care s-a făcut simţită în Gallia romană şi, în general, în Imperiul roman de Apus începînd cu secolul al III-lea. Odată cu încetarea războaielor ofensive ale Romei, în agricultură începe să se simtă acut nevoia braţelor de muncă, rezolvată altădată pe seama sclavilor proveniţi din războaie.

Migraţiunile popoarelor barbare nu au făcut decît să accentueze această depopulare, întrucît starea de continuă efervescenţă, luptele şi panica au determinat un exod al populaţiei romane în special din Gallia şi Italia.

Proprietarii mai însemnaţi îşi abandonau latifundiile şi încercau să se stabilească pe altele pe care le deţineau în Africa, Egipt şi Siria[1]. Dar nu numai marii proprietari funciari, ci şi cei mici, şi chiar numeroşi coloni[2] îşi părăseau posesiunile, lipsind astfel statul de forţă de muncă şi de contribuabili.

Întinse spaţii, altădată cultivate, rămîn abandonate, iar „agri deserti", „peregrini" şi „mansi absi" sînt noţiuni care apar foarte frecvent şi se vor menţine, ca un leitmotiv în izvoarele vremii, pînă în secolul al X-lea[3].

Aşezarea francilor în Gallia romană, în număr relativ mic şi răsfiraţi pe un teritoriu întins, n-a putut rezolva carenţele în această direcţie, în ciuda faptului că statornicirea lor aici nu a însemnat o decădere bruscă a tehnicii agricole. Legile cutumiare france dovedesc prin numeroase titluri şi paragrafe că o asemenea prezumpţie nu ar corespunde adevărului istoric.

Instrumentele agricole în cea mai mare parte au rămas neschimbate faţă de epoca romană tîrzie. Ele erau confecţionate mai ales din lemn, utilajul de fier rămînînd rar şi extrem de apreciat, după cum reiese din amenzile ridicate, prevăzute de Legea Salică pentru furtul uneltelor de fier[4]. Francii cunosc plugul,

---

[1] Doehaerd, R., *Le haut moyen—âge occidental. Economies et sociétés*, Paris, 1971, p. 57; 86.

[2] Mansi, I. D., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florenţa—Veneţia, 1759—1798, VIII, col. 325, c. VII.

[3] Doehaerd, R., *op. cit.*, p. 92 sq.

[4] *Extravagantes Legis Salicae*, 22, 1.a., ed. K. A. Eckhardt, Weimar, 1935.

https://biblioteca-digitala.ro

care apare în izvoare sub denumirea de *aratrum*[5], de *carruca*[6] sau de *plum*[7] — forma latinizată a termenului german *Pflug* —, desemnînd plugul cu roţi.

Dintre tipurile de cultivare a solului, francii practicau sistemul bienal, cel trienal devenind mai frecvent la ei abia în secolul al VIII-lea[8]. Pentru fertilizarea solului ei foloseau îngrăşămintele animaliere şi cele provenite de pe urma păsărilor, crescute într-o mare varietate de specii[9]. Cele mai răspîndite cereale cultivate erau grîul, meiul şi orzul. Pentru măcinatul lor, francii utilizau moara cu apă cu care s-au obişnuit foarte repede şi pe care se pricepeau s-o construiască. Moara este prezentă în Legea Salică sub denumirea de „farinarium"[10] sau „molinus"[11]. Pe lîngă cereale se mai cultivau şi pomii fructiferi[12], viţa de vie[13], inul[14] şi altele.

O primă importanţă însă în economia lor o ocupă creşterea animalelor, în special a vitelor cornute mari[15] — care reprezentau totodată şi principala forţă de tracţiune —, precum şi a oilor, caprelor, porcilor[16] şi a păsărilor[17]. După cum reiese din cronica lui Grigore din Tours, francilor nu le era străină nici practica transhumanţei[18].

Rezultă deci, chiar în urma acestei sumare descrieri, că aşezarea migratorilor pe teritoriul Galliei romane nu a însemnat, automat, şi o degradare a tehnicii agricole care să fi prejudiciat, singură, producţia bunurilor de consum.

Nu vrem să afirmăm cu cele spuse că tehnica epocii despre care vorbim ar fi fost dezvoltată; vrem doar să subliniem că, în condiţiile tehnicii agricole existente, migratorii nu puteau asigura producţia pe care o putea asigura, cu aceeaşi tehnică, economia romană de tip sclavagist, care prin cantitatea braţelor de muncă compensa randamentul slab al utilajului agricol. Or, în condiţiile depopulării continue a Franciei în tot decursul epocii merovingiene, această compensare nu era cu putinţă.

Cauzele care generau căderea continuă a curbei demografice se împleteau într-un cerc vicios din care ieşirea era dificilă. Multiplele epidemii, mai cu seamă ciuma bubonică, apoi războaiele distrugătoare şi aproape permanente decimau populaţia, lipsind agricultura de braţe de muncă. Agravată adesea de epizootii, de condiţii climaterice defavorabile care compromiteau recolta, lipsa braţelor de muncă însemna, implicit, şi lipsa bunurilor de consum, însemna sărăcie, foamete şi nu arareori moartea prin inaniţie a oamenilor. Nu este deci surprinzătoare

---

[5] *Lex Salica*, XLVI, 3, 100 Titel-Text, în *Germanenrechte*, Neue Folge, Westgermanisches Recht, ed. K. A. Eckhardt, Weimar, 1953.

[6] *Lex Ribuaria et Lex Francorum Chamavorum ex Monumentis Germaniae historicis recensae*, XLIV, ed. R. Sohm, Hanovra, 1883; *carruca* mai apare şi în accepţiunea de căruţă.

[7] Doehaerd, *op. cit.*, p. 68.

[8] Glockner, K., *Codex Laureshamensis*, Darmstadt, 1929, nr. 622.

[9] *Lex Salica* VII.

[10] *Lex Salica* XXX.

[11] *Lex Salica* XXX.

[12] *Lex Salica* VIII.

[13] *Lex Salica* XLIII.

[14] *Lex Salica* XL.

[15] *Lex Salica* IV; V.

[16] *Lex Salica* II; IV; V.

[17] *Lex Salica* VII.

[18] Gregorius von Tours, *Zehn Bücher fränkischer Geschichte*, în *Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit*, ed. a IV-a, Hellmann, S., Leipzig, 1911, trad. Wilhelm Giesebrecht, vol. I—II, III, 15; VIII, 40.

https://biblioteca-digitala.ro

natalitatea scăzută, mortalitatea infantilă accentuată şi media de viaţă redusă a populaţiei, în general.

Izvoarele vremii abundă în ştiri despre dezastrul pe care îl provoca lipsa de alimente. Studiul scheletelor atestă rahitismul şi o ridicată mortalitate infantilă. Săpăturile efectuate de arheologul Eduard Salin arată că mortalitatea masivă se instala în sînul populaţiei în special între 19 şi 23 de ani, iar — spre exemplu — dintr-un singur cimitir compus din 27 de schelete, 12 aparţin copiilor, dintre care 9 sub vîrsta de 10 ani[19].

Cronica lui Grigore din Tours relatează substanţial despre foamete şi mortalitatea provocată de aceasta în Gallia. Astfel, în anul 474, în timpul episcopatului lui Sidonius, în Burgundia era o scumpete atît de mare, încît populaţia se răsfirase în speranţa de a-şi găsi salvarea în altă parte. Auzind acest lucru, Ecdicius a trimis pe slujitorii săi cu cai şi cu căruţe în oraşele învecinate spre a-i aduna pe toţi nefericiţii care sufereau de foamete şi i-a hrănit tot timpul cît a durat penuria. După relatările lui Grigore din Tours, înfometaţii în cauză ar fi numărat mai bine de 4000 de oameni de ambele sexe[20]. Acelaşi ajutor — ne spune în continuare cronica — l-a oferit nenorociţilor muritori de foame şi episcopul din Lyon, sfîntul Patienţiu, care a şi fost lăudat printr-o scrisoare a sfîntului Sidonius pentru această nobilă faptă[21].

În anul 585, Gallia a fost cuprinsă din nou de foamete; mulţi oameni îşi coceau pîine din seminţe de struguri, din flori de alun sau din rădăcini de ferigă, uscate, făcute pulbere şi amestecate cu puţină făină. Alţii secerau grîul crud, îl uscau şi-l preparau în acelaşi chip. Erau însă şi din aceia, care, nemaiavînd deloc făină, smulgeau tot felul de buruieni, le mîncau, se umflau de ele şi piereau. Un mare număr de oameni zăceau de slăbiciune şi moartea prin inaniţie îi surprindea în acest fel[22]. Negustorii, profitînd de situaţie, storceau fără milă populaţia înfometată; o baniţă de cereale sau 4 modii de vin se vindeau cu o treime de solid[23]. În anul 591, în timp ce în Italia a pustiit ciuma, Marsilia, Bourges, Nantes şi Le Mans au fost cuprinse de o mare foamete şi de boli[24]. Cea mai masivă mortalitate o provocau însă, fără îndoială, epidemiile. Dintre ele — aşa cum reiese din izvoare — dizenteria, variola şi ciuma bubonică semănau printre oameni o teroare cumplită. Astfel, ne spune Grigore în cronica sa, în anul 463 o molimă teribilă s-a abătut asupra întregii populaţii. Victimă i-a fost şi Aegidius, tatăl lui Siagrius[25]. În anul 546, pe vremea episcopatului lui Quintilianus, ciuma bubonică a pustiit în multe părţi ale Franciei, mai cu seamă în Provenţa şi Arles[26], iar în 571, ea a fost atît de dezastruoasă, ne relatează cronica, încît se pare că în timpul cît a bîntuit au pierit mai multe mii de oameni. Lipsa coşciugelor şi a scîndurilor a impus inhumarea morţilor în gropi comune, cîte 10 sau chiar mai mulţi la un loc. Într-o singură duminică, s-au numărat în biserica Sf. Petru 300 de morţi[27]. Sfîrşitul venea pe neaşteptate: o rană ase-

[19] Salin, E., *Archéologie et histoire du haut moyen-âge d'après les sépultures, les textes et les laboratoires*, Paris, 1960, vol. II, p. 332.
[20] H.F., II, 24.
[21] *Ibidem*.
[22] H.F., VII, 45.
[23] *Ibidem*; un *modius* roman corespunde la 8,454 litri.
[24] H.F., X, 25.
[25] H.F., II, 18.
[26] H.F., IV, 5, 13.
[27] H.F., IV, 31.

https://biblioteca-digitala.ro

mănătoare unui şarpe se arăta pe coapsa sau la subţiorii bolnavului, iar veninul din ea se întindea cu asemenea repeziciune — ne povesteşte cronicarul — încît în 2—3 zile cel atins de boală se stingea. În urma acestei epidemii, oraşele Lyon, Bourges, Châlon şi Dijon au rămas aproape pustii[28]. La numai 9 ani de la dezastru, în anul 580, o nouă molimă s-a întins peste teritoriul Galliei. Cei ce se îmbolnăveau aveau fierbinţeli, se plîngeau de dureri la rinichi şi de greutatea capului şi a cefei. Ceea ce scoteau pe gură — ne relatează Grigore — era de culoare galbenă sau verde. Dacă bolnavilor li se aplicau ventuze pe umeri sau pe coapse, apăreau pustule, care, curăţate de puroi, permiteau adesea celor suferinzi să se însănătoşească[29]. Epidemia aceasta a făcut ravagii mai ales printre copii. Astfel au pierit şi cei doi fii ai regelui Chilperic, el însuşi atins de molimă, iar regina Austrechilda, soţia regelui Gontran, a fost victima aceleiaşi boli[30]. În anul 591 ciuma a pustiit şi în oraşul Marsilia[31].

Se pare că posibilităţile de apărare a populaţiei împotriva flagelului epidemiilor au fost minime. Despre formaţia medicilor, destul de numeroşi în oraşe şi în anturajul suveranilor, nu se ştie aproape nimic. Metodele de investigaţie şi tratamentul folosit de aceştia erau empirice, unele înscriindu-se în tradiţia antică: se lua pulsul, se practica lăsarea de sînge şi cauterizarea rănilor cu fierul înroşit. De cele mai multe ori însă rănile şi pustulele erau curăţate cu vin sau cu ulei, ceea ce provoca în cele mai multe cazuri infecţii şi cangrene[32]. Foarte des, bolnavilor de ciumă bubonică li se aplicau peste pustule cataplasme cu cantharide[33]. Marea majoritate a publicului însă, neavînd mijloace materiale corespunzătoare, dar mai ales încredere în ştiinţa medicilor, care se dovedea neputincioasă în marea majoritate a cazurilor, renunţa la serviciile lor şi se adresa milostivirii divine, sfinţilor făcători de minuni şi relicvelor sfinte. Nu era ocolit nici celălalt pol al puterii supranaturale, vraciul cu resursele sale: incantaţia, colierele şi inelele magice, unguentele miraculoase, plantele şi rădăcinile vrăjite şi tot felul de farmece şi practici mistice[34]. Epidemiile nu erau însă singurul factor care provoca căderea curbei demografice în Gallia Francă. Populaţia a fost încercată şi de numeroase calamităţi naturale — inundaţii, secetă, cutremure şi epizootii — semnalate de Grigore din Tours în cronica sa adesea ca o pedeapsă dumnezeiască faţă de păcatele şi fărădelegile oamenilor.

Astfel aflăm că în al cincilea an al domniei lui Childebert, în anul 580, mari inundaţii au pustiit ţinutul Arvern. Ploaia n-a încetat să cadă 12 zile, iar regiunea Limagne a fost acoperită de o apă atît de mare încît oamenii n-au mai putut semăna cerealele. Loira, rîul Allier şi toate celelalte rîuri care se varsă în Loira s-au umflat mult şi ieşind din albii au inundat ca niciodată înainte, provocînd mari pierderi printre cirezile de vite, printre semănături şi clădiri. În mod asemănător s-au revărsat peste albiile lor Rhônul şi Saona; viitura a păgubit mult oraşul Lyon, ale cărui ziduri au fost parţial duse de ape[35]. În acelaşi an, oraşul

[28] *Ibidem.*
[29] H.F., V, 34.
[30] H.F., V, 35.
[31] H.F., X, 25.
[32] Venanti Honori Clementiani Fortunati episcopi Pictavensis opera poetica, în M.G.H., A.A., ed. Berolini, tom. IV, partea I-a, Carminum, VI, 10, Hanovra, 1881.
[33] H.F., VI, 15: cantharidele sînt numite în cronica lui Grigore din Tours muşte spaniole.
[34] H.F., VI, 35.
[35] H.F., V, 33.

https://biblioteca-digitala.ro

Bordeaux a suferit de pe urma unui cutremur și zidurile sale amenințau cu surparea. Locuitorii, cuprinși de o panică de moarte, erau convinși că dacă nu se refugiază în altă parte, pămîntul îi va înghiți cu oraș cu tot. Astfel mulți dintre ei au plecat în orașele apropiate. Cutremurul s-a extins însă și asupra ținuturilor învecinate, ajungînd pînă în Spania. Cu toate că, între timp, intensitatea cutremurului a scăzut — continuă cronica — în Pirinei s-au desprins stînci uriașe, ucigînd oameni și animale. În orașul Bordeaux, drept pedeapsă a Domnului — ne spune Grigore — au ars în aceeași perioadă mai multe cartiere[36]. La un interval de doi ani, în 582, orașul Angers s-a resimțit și el în urma unui cutremur, iar orașul Bazas[37] a ars[38]. În anul următor, în 583, apele în general au crescut neobișnuit de mult. Sena și Marna au inundat Parisul, iar între oraș și biserica Sf. Laurențiu viitura era atît de puternică încît a sfărîmat multora bărcile[39]. Condițiile climaterice par să fi fost neobișnuit de aspre și în anul 584. Cronica pomenește ploi cu gheață care au distrus viile și semănăturile. Ceea ce n-a pustiit grindina — ne relatează izvorul — s-a prăpădit în timpul secetei cumplite care i-a urmat. Viile n-au produs mai nimic, sau chiar deloc, așa încît oamenii, sfidîndu-l pe Dumnezeu, au deschis porțile viilor și, dînd drumul animalelor acolo, le-au lăsat să pască... Tot pe atunci o epizootie a bîntuit printre animale, lăsînd în viață doar cîteva dintre ele.[40] Ploi torențiale au căzut și în anul 585. Apele au crescut peste măsură, iar Rinul a inundat semănăturile și cîmpiile, provocînd pagube însemnate. Lunile de primăvară și de vară au fost atît de umede încît mai degrabă părea că este iarnă decît primăvară[41]. La abia un an, în 586, cronica relatează despre ploi neîncetate. Viile n-au produs deloc, iar rîurile umflate amenințau mereu cu revărsarea[42]. Inundații, care au distrus semănăturile și au compromis recolta, mai sînt semnalate de cronica lui Grigore și în anul 589[43].

Seceta era pentru populație un dușman la fel de nemilos. Astfel, de pildă, în anul 591 s-a instalat în Francia o asemenea secetă încît nici măcar iarba n-a apucat să încolțească. Urmarea a fost o epizootie care a făcut ravagii printre oi și printre animalele de tracțiune. Nu numai cele domestice, ci și animalele sălbatice au fost atinse de molimă, astfel încît în păduri se puteau găsi, prin hățișuri, pierite, o grămadă de cerbi și de alte animale[44].

Temut în evul mediu timpuriu era, ca orice altă calamitate, și războiul, nimicitor pentru populație sub toate aspectele. În secolul al VI-lea luptele civile au durat aproape 40 de ani fără întrerupere. În secolul al VII-lea, după moartea regelui Dagobert și precipitata disoluție a statului, potentații vremii, stăpîni pe adevărate armate, se amestecau în rivalitățile dintre regi și majordomi așa încît, pe lîngă războaiele dintre regate, țara era pîrjolită și de luptele particulare. Participarea obligatorie la război însemna pentru țăranul franc liber ruperea din mijlocul gospodăriei sale, de cele mai multe ori uzurpată sau distrusă în timpul războiului și a lipsei sale, lăsîndu-i familia pe drumuri. Atrocitățile și

[36] *Ibidem.*
[37] Oraș în ținutul Gascogne.
[38] H.F., VI, 21.
[39] H.F., VI, 25.
[40] H.F., VI, 44.
[41] H.F., VIII, 23.
[42] H.F., IX, 5.
[43] H.F., IX, 44.
[44] H.F., X, 30.

https://biblioteca-digitala.ro

jaful din timpul acestor războaie sînt descrise pe larg de toate izvoarele vremii. Totul se prăda, pînă şi piroanele folosite la construcţia caselor erau jefuite[45]. Adesea bătăliile se transformau într-un adevărat măcel: astfel, la Meillant[46], în urma unei lupte între regele Childebert şi fratele său, regele Guntramm — ne relatează cronica lui Grigore — au pierit 7000 de oameni. Oraşul a fost devastat în aşa măsură, încît n-a scăpat nejefuită nici o casă, nici o vie; nici măcar pomii n-au fost lăsaţi în picioare. Totul a fost dărîmat şi lăsat apoi pradă focului. S-au jefuit pînă şi obiectele de cult din biserici, ne mărturiseşte consternat episcopul din Tours, după care bisericile înseşi au fost incendiate[47]. Regiunea Bourges a fost atît de prădată în timpul acestui război, încît făcea impresia unui pustiu. Nu se puteau zări nici oameni, nici animale. După toată această nenorocire, a mai urmat şi o epizootie care n-a lăsat în urma ei decît cîteva animale şi era o surpriză să mai vezi un taur tînăr sau o junincă — îşi încheie relatarea cronica[48].

Starea cantitativă a populaţiei evului mediu timpuriu şi pendularea curbei demografice în această epocă în Francia nu se poate cunoaşte nici măcar cu aproximaţie, întrucît sursele de care dispunem pentru perioada merovingiană nu au un caracter statistic. Cert rămîne doar faptul că întreaga conjunctură defavorabilă, care s-a făcut simţită în această epocă sub diversele ei faţete evocate mai sus, a dus la o scădere masivă a numărului iniţial al populaţiei, ceea ce s-a oglindit pe plan economic în raportul deficitar între producţie şi consumaţie. Pe plan social, lipsurile, sărăcia şi foametea s-au tradus prin pierderea libertăţii personale de către o însemnată parte a populaţiei libere, eminamente rurală, şi printr-o recrudescenţă a sclaviei mai cu seamă sub forma celei cunoscute în perioada tîrzie a Imperiului roman de Apus[49].

BEATRICE DAICOVICIU

ASPECTS DÉMOGRAPHIQUES DANS LA CHRONIQUE DE GRÉGOIRE DE TOURS

(Résumé)

L'auteur se propose d'éclaircir, en se fondant sur les informations que la Chronique nous offre sous aspect démographique, les causes de la rareté endémique des biens de consommation, caractéristique au haut moyen-âge franc.

On démontre par de nombreux titres et paragraphes de la Loi Salique que la technique agricole des peuples migrateurs établis sur le territoire de la Gaule romaine n'a pas été inférieure à celle de l'époque du Bas-Empire et que, par conséquence, elle n'a pas préjudicié la production agricole. L'auteur émet l'hypothèse que le décroissement continu de la population, déterminé par les épidémies, les calamités naturelles et les guerres nombreuses de l'époque mérovingienne, a provoqué une pénurie accentuée de la main d'oeuvre; celle-ci a été la raison principale de la rareté des biens de consommation et du rapport déficitaire entre les producteurs et les consommateurs.

Sur le plan social, à cet état de choses correspondent la perte de la liberté personnelle d'une importante partie de la population libre et une recrudescence de l'esclavage du type connu à l'époque romaine tardive.

[45] H.F., V, 4.
[46] Este vorba de Château—Meillant.
[47] H.F., VI, 31.
[48] *Ibidem.*
[49] Doehaerd, R., *op. cit.*, p. 92.

https://biblioteca-digitala.ro

O VECHE CTITORIE ROMÂNEASCĂ — BISERICA DIN CICĂU (JUD. ALBA)

În apropierea oraşului Aiud, într-o zonă bogată în monumente de piatră aparţinînd arhitecturii româneşti din evul mediu transilvan, se află aşezat satul Cicău[1], localitate retrasă pe una din văile înguste ce străbat partea estică a Munţilor Apuseni.

Pe partea dreaptă a văii, în centrul satului, în mijlocul unor livezi se află un modest lăcaş de cult, biserica Sfinţii Arhangheli, construcţie durată în piatră, ce prin vechimea ei adaugă o pagină de istorie şi artă veche românească la cronica acestor ţinuturi.

Planimetric construcţia se prezintă ca o biserică compusă din pronaos, naos şi altar poligonal, iar pe latura de sud i s-a adăugat ulterior un pridvor de lemn. Dimensiunile monumentului sînt relativ reduse, lungimea în ax fiind de cca. 15 m, iar lăţimea de 6,5 m, dimensiuni ce sînt apropiate unor monumente din această zonă (Lupşa, sec. XV; Almaşu Mare, ante 1418; Gîrbova de Sus, ante 1500; Gîrboviţa, sec. XV)[2].

Deasupra intrării în pronaos, ce se face pe latura de sud a bisericii, se află o nişă patrulateră ce probabil a conţinut pisania sau o altă inscripţie legată de momentul ctitoririi sau al vreunei renovări importante. Pronaosul tăvănit, în prezent este despărţit de naos printr-o simplă balustradă de lemn, construită recent, iniţial cele două încăperi fiind separate de un zid gros ale cărui urme mai pot fi văzute pe peretele nordic. Naosul este boltit cu o boltă semicilindrică cu penetraţiuni. Absida poligonală a altarului este despărţită de naos printr-o catapeteasmă de zid, cu numai două intrări, adică o uşă împărătească şi una diaconească aşa cum întîlnim în special la monumentele de piatră din veacul al XV-lea, ca de pildă la biserica Mănăstirii Rîmeţi (ante 1486), Galda de Jos (probabil sec. XVI) localităţi din judeţul Alba, sau la biserica din Voivodenii Mari (cca. 1500) din judeţul Braşov[3]. Două contraforturi de la absida altarului au fost zidite ulterior cu scopul de a opri deplasarea şi eventuala rupere a structurii zidurilor.

Planul bisericii Sf. Arhangheli din Cicău poate data monumentul încă în veacul al XV-lea, pe baza unor apropiate asemănări tipologice cu biserica Sf. Gheorghe din Lupşa, databilă în jurul anului 1421, sau cu biserica Sf. Paraschiva

---

[1] Despre biserica din Cicău a fost prezentată o comunicare la Sesiunea jubiliară a Direcţie i Monumentelor Istorice şi de Artă în ianuarie 1973. Mulţumim cercet. şt. principal dr. Iudita Winkler pentru amabilitatea de a ne fi comunicat prezenţa în satul Cicău a acestui vechi monument.

[2] Pentru comparaţia dimensiunilor a se vedea planurile bisericilor menţionate la Eugenia Greceanu, *Influenţa gotică în arhitectura bisericilor româneşti de zid din Transilvania*, în *SCIA*, tom. 18, nr. 1, 1971, p. 34, fig. 1 C, fig. 3 K, fig. 10.

[3] *Idem*, fig. 1 B, E, D.

https://biblioteca-digitala.ro

din Feleac, edificată pe la 1438[4], cu deosebirea că în cazul nostru realizarea este mai modestă nu numai ca dimensiuni, ci şi în privinţa tratării ancadramentelor de la ferestre.

În axul absidei bisericii din Cicău se află încastrată o fereastră circulară cu traforuri de factură gotică, de forma unui patrulob, ce pare să aparţină aceluiaşi atelier de pietrari ce au cioplit fereastra rotundă a bisericii din Gîrboviţa în veacul al XV-lea[5]. De altfel, la aceeaşi biserică se conservă, pe faţada nordică, o fereastră biforă ce este aproape identică cu ancadramentele de la Cicău, încastrate în faţada de sud şi în cea de nord. Acelaşi tip de fereastră, cu deschidere semicirculară în partea superioară, dar avînd o notă mai arhaică, se regăseşte la biserica ruină de la Gîrbova de Sus, precum şi la absida Mănăstirii Geoagiu de Sus[6]. Forma ferestrelor de la Cicău poate fi pusă alături de cea a bisericii din Sănduleşti, judeţul Cluj, monument românesc databil în veacul al XV-lea şi care se află într-o zonă apropiată[7].

Apreciem potrivit celor arătate mai sus pe baza elementelor formale că biserica Sf. Arhangheli din Cicău a fost construită în a doua jumătate a secolului al XV-lea, sau în primii ani ai veacului următor[8].

Edificiul a suferit unele modificări în timp, constînd din înlocuirea bolţilor mai vechi, sau a tavanului de lemn, cu bolta semicilindrică cu penetraţiuni, ce datează probabil de la sfîrşitul secolului al XVII-lea sau începutul secolului al XVIII-lea. Această ipoteză o enunţăm pentru considerentul că penetraţiunile nu corespund întocmai deschiderilor practicate în pereţi şi care, după cum am arătat, au fost realizate într-o etapă anterioară. Probabil tot în această fază, respectiv în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, biserica a fost pictată în interior cu frescă, asemănătoare stilistic picturilor murale din zona centrală şi sudică a Transilvaniei, cînd asupra acestor ţinuturi se resimte influenţa şcolilor de pictură de la sudul Carpaţilor[9]. Este posibil ca haina picturală să fi acoperit

---

[4] Pentru biserica din Lupşa vezi planul dat în aceeaşi lucrare menţionată mai sus, fig. 15. Pentru biserica Sf. Paraschiva din Feleac vezi Marius Porumb, *Bisericile din Feleac şi Vad*, Bucureşti, 1968.

[5] Biserica din Gîrboviţa, jud. Alba, datează din secolul al XV-lea. Fereastra biforă „conservată pe latura de sud ar putea eventual justifica datarea în secolul al XIV-lea"... Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 39, nota 39.

[6] Ştefan Meteş, *Mănăstirile româneşti din Transilvania şi Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 51—52 şi Eugenia Greceanu, Ioana Cristache Panait, *Alte biserici ortodoxe române din raionul Alba Iulia*, în *Mitropolia Ardealului*, XI, 1966, nr. 11—12, p. 723, presupunînd construirea Mănăstirii Geoagiu de Sus în prima jumătate a veacului al XVI-lea.

[7] Ioana Cristache Panait, Marinel Daia, *Biserica românească din Sănduleşti (jud. Cluj)*, în *Revista muzeelor şi monumentelor*, 1974, nr. 2, p. 86, 88.

[8] Satul Cicău este unul dintre cele mai vechi sate româneşti din Transilvania pomenite documentar. Pentru prima oară el este amintit în documentul emis la 12 martie 1291 de regele Andrei, într-o hotărnicie, prin care localitatea trece în posesiunea cetăţii Turda, împreună cu alte localităţi din zonă. Vezi *Documente privind istoria României*, Seria C, vol. II, Bucureşti, 1951, p. 370. Între 1587—1589 satul Cicău este amintit alături de Măhaciu, Hidiş, Ormeniş şi Dumbrău între „possessiones Valachales" (Jakó Zsigmond, *Adatok a dézsma fejedelemséghori adminisztrációjához*, Cluj, 1945, p. 70). Biserica satului este amintită pentru prima oară în conscripţia episcopului Inochentie Micu Klein în 1733, fiind o parohie mare. Vezi *Şematism*, Blaj, 1900, p. 161—162.

[9] În regiunea în care se află Cicăul cunoaştem mai multe monumente decorate de pictori ce se aflau sub influenţa şcolilor de pictură postbrîncovenească. Între acestea amintim pictura Mănăstirii Rîmeţi din 1741, datorată lui Gheorghe Şandor din Făgăraş şi lui Ranite Grigorie, pictura bisericii mănăstireşti din Geoagiu de Sus din 1724 realizată de Popa Ivan Zugrav şi Dascălul Nistor din Răşinari. Vezi referitor la această problemă Ioana Cristache Panait, *Cu*

https://biblioteca-digitala.ro

şi faţadele exterioare ale bisericii din Cicău, deoarece în anumite porţiuni de pe faţada de sud se mai pot observa unele fragmente cromatice. Din păcate, din vechile obiecte ale bisericii nu se mai păstrează azi aproape nimic. Cîteva tipărituri datînd din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, ieşite din diferite tipărniţe româneşti, din Transilvania sau Ţara Românească, ne vorbesc despre circulaţia cărţii.

În jurul modestului monument de cult din Cicău se află cimitirul ce are mai multe pietre funerare datate în secolul al XVIII-lea, avînd inscripţii, interesante pentru motivele decorative de factură populară[10].

Atragerea atenţiei asupra importanţei bisericii Sf. Arhangheli din Cicău, monument al arhitecturii româneşti din Transilvania datînd din secolul al XV-lea sau de la începutul secolului următor, a fost scopul ce şi l-a propus articolul de faţă. Trecerea acestei biserici de piatră în rîndul monumentelor istorice, propunere ce o facem şi pe această cale, va contribui desigur la o mai bună conservare şi ocrotire a monumentului.

MARIUS PORUMB

EINE ALTE RUMÄNISCHE STIFTUNG, DIE KIRCHE VON CICĂU (KR. ĂLBA)

(Zusammenfassung)

In der Nähe der Stadt Aiud, im Dorfe Cicău, befindet sich eine alte Steinkirche vom Ende des 15. oder dem Beginn des 16. Jhs.

Die rumänische Kirche von Cicău gehört zu einer grösseren Gruppe von Baudenkmälern, die im Gebiet der Westkarpaten liegen.

privire la unele monumente din Ţara Făgăraşului în lumina relaţiilor cu Ţara Românească, în *BMI*, XXXIX, 1970, nr. 2, p. 32 şi urm.; Alexandru Efremov, *Aspecte ale picturii icoanelor pe lemn din sudul Transilvaniei*, în *RevMuz*, IV, 1967, nr. 3, p. 281—283.

[10] Una dintre crucile de piatră din cimitir are următoarea inscripţie, scrisă cu litere chirilice :

„HIDIOŞ(an) POPA GORIA/ AN 1787"

https://biblioteca-digitala.ro

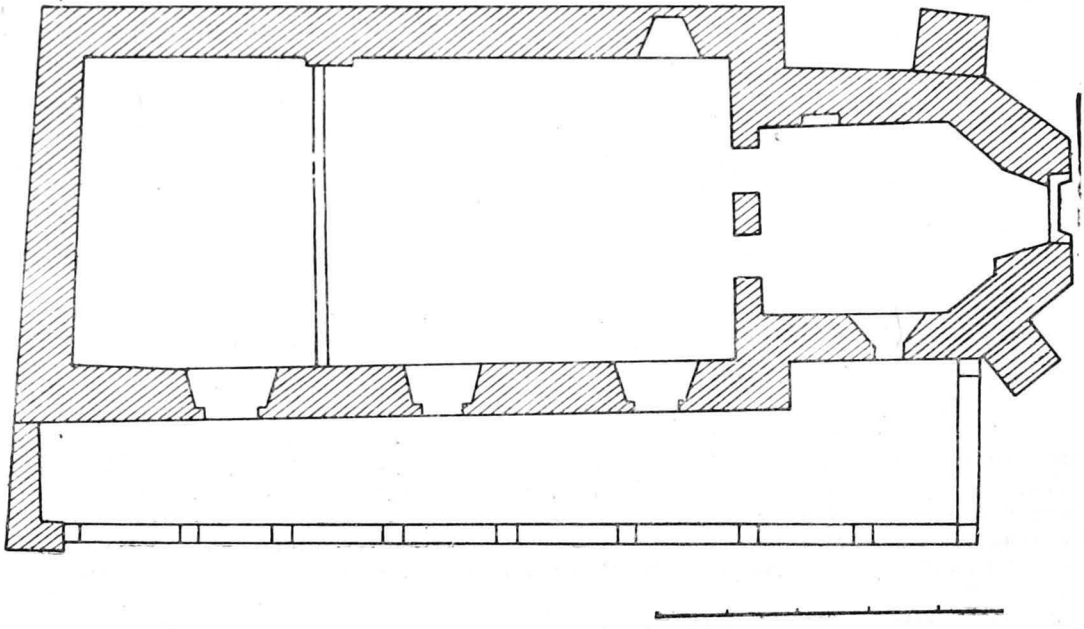

Pl. I. 1, Biserica Sf. Arhangheli din Cicău, vedere dinspre est. 2, Planul bisericii din Cicău.

https://biblioteca-digitala.ro

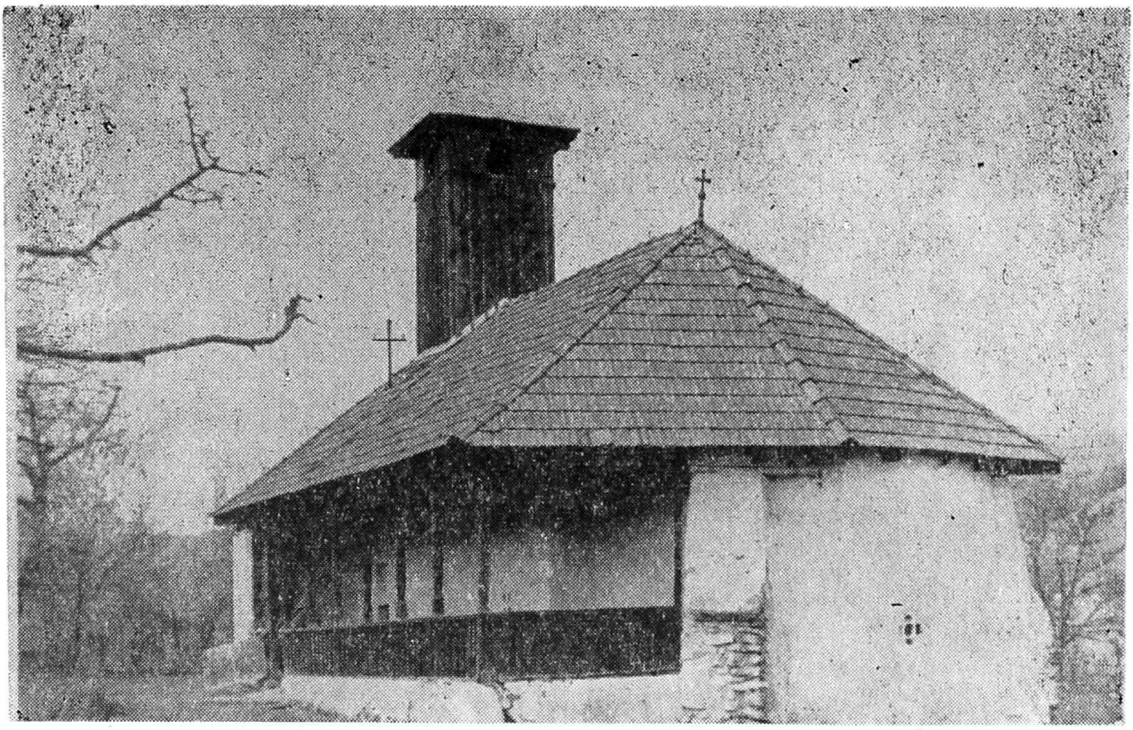

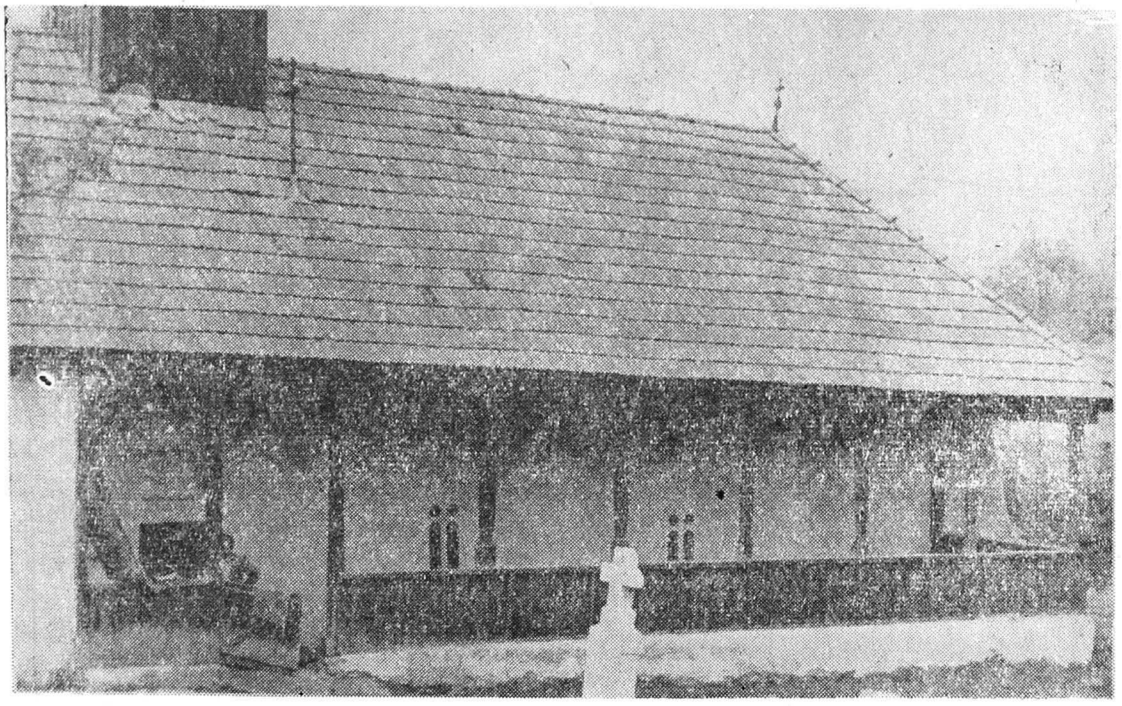

Pl. II. 1. Biserica din Cicău, vedere dinspre sud-est. 2. Fațada de sud a bisericii din Cicău cu pridvorul de lemn adăugat într-o epocă tîrzie.

https://biblioteca-digitala.ro

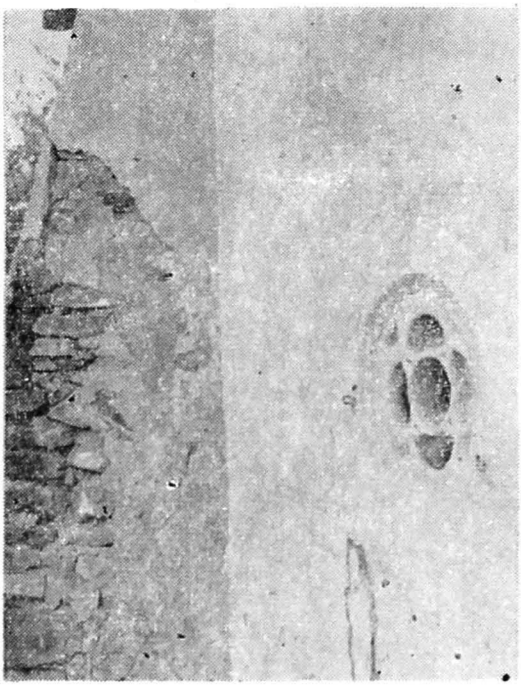

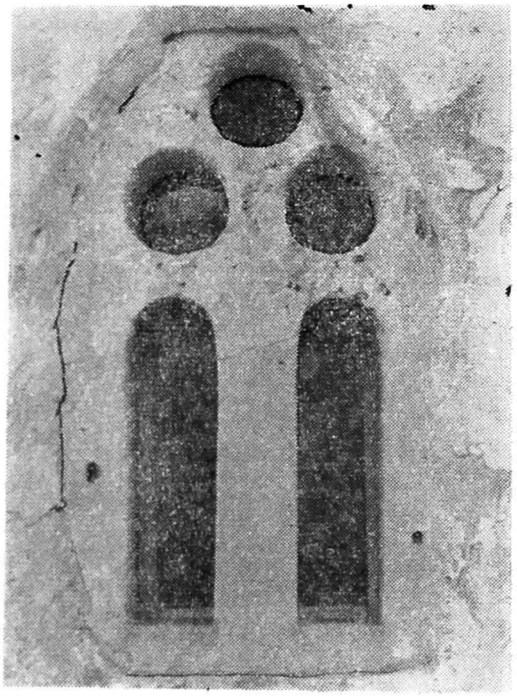

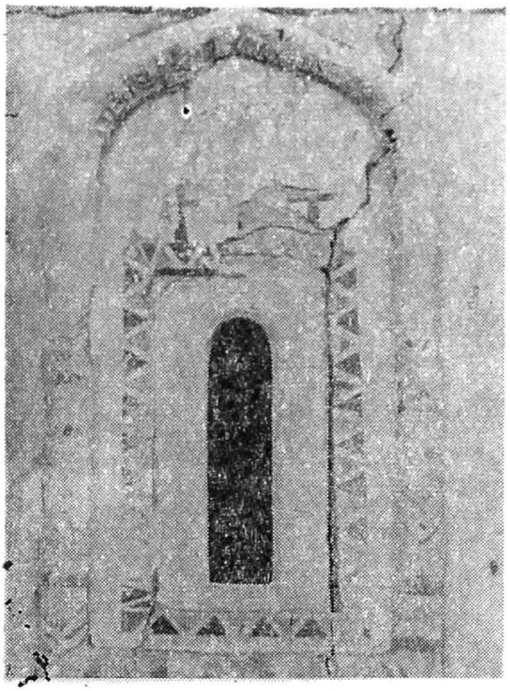

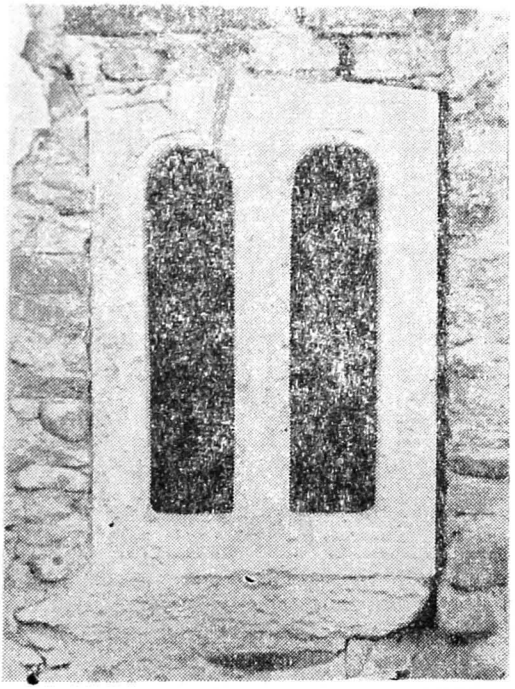

Pl. III. 1. Fereastra circulară de la absida altarului bisericii din Cicău. 2. Fereastră de pe fațada nordică a bisericii din Cicău. 3. Fereastră de la biserica din Geoagiu de Sus. 4. Fereastră biforă de la biserica ortodoxă din Gîrboviţa.

https://biblioteca-digitala.ro

ORIGINEA DECORULUI CU PUTTI ÎN ARTA TRANSILVĂNEANĂ

De proveniență italiană, termenul *putto* (pl. *putti*), substituit uneori prin *amorino* (pl. *amorini*), mai rar prin *amoret* (din germanul *Amoretten*) sau *eroși* (din germanul *Eroten*) a dobîndit un consens general în terminologia de specialitate, desemnînd reprezentarea unei figuri de copil, îngeraș sau amoraș, înaripat ori apter, frecvent întîlnit mai ales în iconografia decorativă. Referindu-se la personaje din domeniul sculpturii, picturii și graficii, denominativul s-a răspîndit în epoca renașterii italiene, fiind generalizat și deopotrivă extins în sfera artelor aplicate.

Sursa temei este antică, greco-romană și de natură mitologică, subiectul fiind raportat inițial la Eros (Amor, Cupidon), zeul iubirii, fiu al Afroditei și al unui tată prezumptiv succesiv identificat cu Hermes, Ares sau Jupiter. Înfățișat ca un băiețel sprințar, cum e zugrăvit în poemele anacreontice, Eros prinde aripi pe la sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n. Una dintre cele mai arhaice reprezentări în care apare este cea de pe friza Parthenonului (447—436 î.e.n., Londra, British Museum) unde Eros copil o însoțește pe Afrodita[1]. În epoca clasică mai întîlnim alte imagini similare, la Kephisodot de pildă care o înfățișează pe *Eirene cu micul Pluto în brațe* (370 î.e.n., München, Glyptothek) sau la Praxiteles care îl sculptează pe *Hermes purtînd pe copilul Dionysos* (c. 330 î.e.n., Muzeul din Olympia)[2].

Din secolul al IV-lea î.e.n. zeul iubirii ia înfățișarea unui adolescent avînd ca atribute arcul și săgeata, insidios ațintite asupra inimilor juvenile. Astfel apare în celebra statuie a lui Lysip: *Eros încordînd arcul* (340—310 î.e.n., Paris, Louvre)[3]. Nuanța frivol malițioasă și zglobiul neastîmpăr devin trăsături accentuate în arta alexandrină. Sub influența spiritului lui Longos și Theocrit, literatura și arta epocii elenistice atribuie însă reprezentărilor sale și o semnificație romanțios idilică, inventînd legenda lui Amor și Psyche. Fizionomia lui Eros se confundă apoi din ce în ce mai mult cu a copilului bucolic, dobîndind adesea o inflexiune liric pastorală, prefigurînd pe micul putto din iconografia renașterii. În sculptura lui Doidalsas o însoțește pe *Afrodita în baie* (sec. III î.e.n., Neapole, Museo Nazionale)[4], în timp ce un sculptor anonim îl integrează grupului statuar intitulat *Afrodita, Pan și Eros* (sec. I î.e.n., Atena, Muzeul Național)[5]. Asocierea sa cu figuri animaliere este frecventă în arta elenistică. *Copilul sufocînd gîsca* (sec. III î.e.n., München, Glyptothek)[6], *Copilul cu gîsca din Lilaia*

---

[1] P. Devambez și colab., *Enciclopedia civilizației grecești*, București, 1970, p. 221.

[2] V. M. Sauerlandt, *Griechische Bildwerke*, Düsseldorf—Leipzig, 1908, fig. 67; R. Hamann, *Geschichte der Kunst*, I, Berlin, 1959, p. 683, fig. 706.

[3] V. L. Castiglione, *Görög művészet*, Budapest, 1961, p. 189, fig. 169.

[4] Idem, p. 230, fig. 207.

[5] V. Hamann, *op. cit.*, p. 738, fig. 771.

[6] V. Castiglione, *op. cit.*, p. 220, fig. 197.

https://biblioteca-digitala.ro

(Atena, Muzeul Naţional)[7], amorinul înaripat călare pe un hipocamp din *friza de la Thermopyle* (sec. I î.e.n., Atena, Muzeul Naţional)[8] indică asemenea exemple, atestînd deplasarea evidentă a temei spre interpretarea de gen. Eroul mitologic se metamorfozează într-un copilaş dolofan şi neastîmpărat care îşi leapădă adesea aripile, uneori totuşi menţinute. Pe sarcofagele antice asemenea amoraşi cu forme îndesate, stingînd făcliile vieţii sau purtînd ghirlande, personifică geniile morţii.

În sculptura romană îi întîlnim mai rar imaginea, de pildă la statuia lui *Octavian August* cu un putto pitit la picioarele sale (c. 20 î.e.n., Roma, Colecţiile Vaticane)[9] sau în relieful unei frize figurînd *Copii jucîndu-se cu cercul* (Roma, Muzeul Lateran)[10]. Cu atît mai des apare în schimb în frescele de la Pompei, îndeosebi la casa Vettius (75 î.e.n.), multiplicat în ample frize decorative înfăţişînd *Amorini paharnici, Cursa amorinilor, Eros călare pe crab* etc., de asemenea la aşa-zisa palestră din Pompei sau în fragmentul de la Museo Nazionale din Neapole ce reprezintă *Pedepsirea lui Eros* (c. 60—70 î.e.n.)[11]. Mozaicurile romane tîrzii de la Utica şi de la termele lui Neptun din Ostia (sec. II) abundă în amoraşi călări pe delfini[12].

Sub înrîurirea tradiţiei antice, reprezentarea lui Eros se transmite iconografiei paleocreştine, firește prin adaptare la sensurile simbolico-alegorice ale noului cult. Convertit în alegoria iubirii creştine, Amor apare în cuplu cu Psyche (sufletul, sec. II, Roma, Cimitirul Domitilla), ca geniu înaripat prefigurînd îngerii (sec. II, Roma, Cripta Lucinei) sau în ipostaza marinarilor care, după ce îl aruncă pe Iona pradă chitului, se zbenguie goi în mare (sec. III, Necropola de la Cagliari)[13]. Îl regăsim şi în sculptură, personificînd geniile morţii pe un sarcofag din secolul al II-lea (Roma, Palazzo dei Conservatori)[14].

Arta bizantină timpurie adoptă tema culesului viei de origine alexandrină şi a tescuirii strugurilor, înfăţişată în mozaicul de la mausoleul Santa Constanza din Roma (c. 350)[15], de asemenea pe sarcofage în secolele IV-V (Roma, Muzeul Lateranens şi San Lorenzo fuori le mura)[16]. După o eclipsă de cîteva secole, amintirea puttilor revine în mozaicul Capelei palatine din Palermo figurînd *Intrarea în Ierusalim* (sec. XII)[17] sub înfăţişarea copiilor — inspiraţi evident dintr-un manuscris antic — dintre care unul îşi dezbracă veşmîntul pentru a-l aşterne în faţa asinului. Manuscrise miniate în epoca aşa-zisei renaşteri macedonene prezintă imagini de tradiţie elenistică din care nu lipsesc putti. O ilustraţie din *Omiliile Sf. Grigore de Nazians* (880—886, Paris, Bibliothèque Nationale) ni-l arată pe Ahile-copil, cu desăvîrşire nud, călare pe Centaur[18]. În *Psaltirea Chludov* (sec. X, Moscova, Muzeul Istoric) se zăreşte Silen înconjurat de putti goi, în miniaturile

---

[7] V. Hamann, *op. cit.*, p. 739, fig. 773.
[8] Idem, p. 749, fig. 791.
[9] Idem, p. 811, fig. 867.
[10] V. J. Cl. Fredouille, *Enciclopedia civilizaţiei şi artei romane*, Bucureşti, 1974, fig. p. 153.
[11] V. A. Maiuri, *Pompejanische Wandbilder*, Berlin, f.a., pl. V, VI; Hamann, *op. cit.*, p. 842, fig. 895; p. 847, fig. 900; p. 848, fig. 901; p. 850, fig. 903.
[12] V. Fredouille, *op. cit.*, p. 184.
[13] V. V. Vătăşianu, *Istoria artei europene*, I, Bucureşti, 1967, p. 17, fig. 2; p. 19, fig. 5.
[14] Idem, p. 29, fig. 16.
[15] V. Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, Paris, 1925, p. 68, fig. 19.
[16] V. Vătăşianu, *op. cit.*, p. 74, fig. 76; p. 75, fig. 77.
[17] V. A. Grabar, *La peinture byzantine*, Genève, 1953, fig. p. 131.
[18] V. Diehl, *op. cit.*, II, Paris, 1926, p. 628, fig. 302.

https://biblioteca-digitala.ro

din *Cinegeticon* de Oppian (sec. X, Veneţia, Biblioteca Marciana) copii îmbrăcaţi în tunici participă la scene campestre, iar Amor nud, trăgînd cu arcul îşi desfăşoară isprăvile în Olimp[19]. Şi în ivoriile de pe timpul dinastiei macedonene (867—1081) întîlnim amorini, de uimitoare reminiscenţă elenistică, de exemplu pe capacul sipetului din Veroli (Londra, Victoria and Albert Museum) sau pe sipetul păstrat la Museo Nazionale din Florenţa[20].

Iconografia medievală occidentală exilase aproape cu desăvîrşire tema frivolă a amoraşului nud, expunîndu-şi fără sfială rotunjimile şi preocupat de îndeletniciri ambigue sau exclusiv profane, în aceeaşi măsură în care se străduise să anuleze amintirea senzualismului greco-roman, de esenţă păgînă şi ideea amorului carnal, inclus printre păcatele capitale. Renaşterea va compensa larg acest îndelung hiat, reluînd motivul uitat cu o insistenţă adesea voluptoasă.

Reapariţia puttilor în arta Italiei se semnalează spre sfîrşitul secolului al XIV-lea şi, ceea ce ar părea uimitor, în corelare cu subiecte sacrale. La catedrala din Milano de pildă, Giovanni de'Grassi introduce îngeraşi goi, înaripaţi în scena cu *Crist şi Samariteanca la fîntînă* (1391—96)[21]. Pe la începutul veacului quattrocentist, sienezul Jacopo della Quercia imaginează putti susţinînd masive ghirlande pe faţetele sarcofagului destinat Ilariei del Caretto (1406, Catedrala din Luca)[22]. Brunelleschi introduce motivul decorativ în arhitectura florentină, iar Luca della Robbia (1431—38) şi Donatello (1433—40) îl desfăşoară pe balustradele tribunelor de cîntăreţi (*cantoria*, Florenţa, Museo dell'Opera del Duomo)[23]. Donatello insuflă o vivacitate exuberantă acelei frize vii de amorini prinşi în înlănţuirea dansului şi creează replica pătrunsă de un nou fior de vitalitate a putto-ului antic (*Amor-Atys*, Florenţa, Museo Nazionale)[24]. Verrocchio îl urmează sculptînd *Putto cu delfin* (1469, Florenţa, Palazzo Vecchio) şi *Putto balansînd pe o sferă* (Washington, National Galerry of Art, Mellon Collection)[25]. Întreaga sculptură italiană din quattrocento e literalmente năpădită de această temă ornamentală ivită pretutindeni, pe faţadele arhitectonice, în reliefuri şi grupuri statuare. Interpretată cu o graţie calină şi rafinament senzualist, tema pasionează imaginaţia subtilă a unui Agostino di Duccio[26], Desiderio da Settignano, Mino da Fiesole, Bernardo Rossellino etc. În nordul Italiei, Bartolommeo Buon[27], Giovanni Antonio Amadeo[28], Pietro şi Tullio Lombardo îi acordă deopotrivă un amplu interes, menţinut în secolul al XVI-lea de Jacopo Sansovino, Niccolo Tribolo[29], Pierino da Vinci, Annibale Fontana, iar în baroc de Pietro şi Lorenzo Bernini.

---

[19] Idem, I, p. 379, fig. 181; II, p. 603, fig. 283; p. 604, fig. 284.
[20] Idem, I, p. 373, fig. 178; II, p. 656, fig. 317.
[21] V. J. Pope-Hennessy, *Italian Gothic Sculpture*, London, New York, ed. II, 1972, pl. 65.
[22] V. G. Delogu, *Antologia della scultura italiana*, Milano, 1956, p. 66.
[23] V. J. Pope-Hennessy, *Italian Renaissance Sculpture*, London, New York, ed. II, 1971, fig. 19, 34, 35.
[24] Idem, fig. 136.
[25] V. Delogu, *op. cit.*, fig. 91, 145.
[26] *Copii jucîndu-se*, 1455—60, Rimini, Templul Malatestian, v. Pope-Hennessy, *op. cit.*, fig. 110.
[27] *Putti*, 1438—41, Porta della Carta, Venezia, Palazzo Ducale, v. Pope-Hennessy, *Italian Gothic Sculpture*, pl. 111.
[28] *Copii tescuind struguri*, 1470, Bergamo, Capela Colleoni, v. Pope-Hennessy, *Italian Renaissance Sculpture*, pl. 115.
[29] *Fîntîna lui Hercule*, 1546, Villa Reale di Castello (lîngă Florenţa), v. *idem*, pl. 59.

https://biblioteca-digitala.ro

Pictura abundă în egală măsură în astfel de imagini, de la tablourile lui Ghirlandaio, Filippino Lippi sau Cosimo Tura la *Camera degli Sposi* (1471—74, Mantova, Castello di Corte) unde Mantegna zugrăveşte putti goi pe parapetul de la baza cupolei, îngăduindu-le priviri indiscrete aruncate în odaia nupţială[30]. Ei sînt prezenţi în *Primavera* lui Botticelli (1477—78, Florenţa, Uffizi), dar şi în *Alegoria Purgatoriului* de Giovanni Bellini (1490, Florenţa, Uffizi). Rafael introduce amorini înaripaţi în *Madona Sixtină* (1513—14, Galeria din Dresda) şi deopotrivă în *Triumful Galateei* (1514—19, Roma, Villa Farnesina)[31]; Michelangelo îi aşează pe bolta Sixtinei ca putti-atlanţi pentru a sprijini arhitectonica iluzionist sugerată a decorului. Tizian îi face părtaşi ai *Bacanalelor*, Correggio îi implică în fabulaţia mitologică, dar şi în cea sacrală. Veronese, Jacopo Bassano, Parmigianino, Annibale şi Agostino Carracci, Domenico Zampieri, Francesco Albani, o sumedenie de pictori şi graficieni din secolele XVI-XVII diversifică motivul, transpus în decorul sculptat al lambriurilor şi al lăzilor de zestre, în tapiserii, ceramică şi argintărie.

Din Italia tema e difuzată la nordul Alpilor, răspîndindu-se în Franţa, Ţările de Jos (Carel van Mander, Cornelis van Poelenburgh, Jan Gossaert Mabuse, David Teniers junior, Rubéns etc.), dar mai ales în Germania. Influenţa nord-italiană, îndeosebi cea lombardă se resimte în arhitectură prin infiltrarea a numeroase elemente ornamentale, printre care şi putti populînd reliefurile decorative ale faţadelor (portaluri, balcoane, ancadramente de ferestre, frize) şi ale interioarelor. Casa Huneborst din Braunschweig (1536), castelul din Tübingen (1538—40), castelul Hartenfels din Torgau (1544) sau Casa Welser (Maximilianmuseum) din Augsburg (1544—46) constituie în acest sens doar cîteva elocvente exemple[32], bogat confirmate şi de lucrările statuare. Germaniei de Sud (Nürnberg şi Augsburg), de asemenea Renaniei (Freiburg, Colmar) le revine rolul precumpănitor în adoptarea decorului cu putti, prin influenţă italiană. Motivul e transpus în marmora căminelor, în piatra şi bronzul fîntînilor, se înscrie în stufoasa dantelărie vegetală sculptată din lemn de tei ce încadrează altarele gotice tîrzii, ca să nu amintim decît *Altarul Mariei* pictat de Hans Baldung Grien (1516, Catedrala din Freiburg) sau cel din Niederrotweil (1530, meşterul H. L.)[33]. Anonimul care a creat în 1510 amvonul „lalelei" *(Tulpenkanzel)* de la catedrala din Freiburg[34], Peter Vischer senior, Adolf şi Hans Daucher, Hans Backoffen, Hans Vischer creatorul *Fîntînii lui Apollo* (1532, curtea Primăriei din Nürnberg)[35] sau Pankraz Labenwolf şi Hans Leinberger atestă cu prisosinţă această orientare, cultivată în domeniul picturii şi graficii de Dürer, de familia Cranach, de Altdorfer ori de Hans Baldung Grien. Servind adesea ca modele pentru argintari şi fiind uneori anume create în acest scop, gravurile şi desenele lui Dürer, Holbein cel Tînăr, Barthel Beham, Christoph Jamnitzer şi Peter Flötner au înregistrat o vastă circulaţie în Europa central-răsăriteană. Se pare că în secolul

[30] V. V. Vătăşianu, *Istoria artei europene, Arta din perioada renaşterii*, Bucureşti, 1972 supracoperta.

[31] Idem, fig. 97, 141, 243, 245.

[32] V. K. G. Beyer, G. J. Reimann, *Renaissance Deutsche Baukunst*, Leipzig, ed. II, 1974, pl. 44, 57, 86, 101—102.

[33] V. O. Benesch, *La peinture allemande*, Genève, 1966, fig. 105; Vătăşianu, *op. cit.*, fig. 319.

[34] V. G. Glück, *Die Kunst der Renaissance in Deutschland, den Niederländen, Frankreich, etc., Propyläen-Kunstgeschichte*, vol. X, Berlin, 1928, pl. 424.

[35] Idem. pl. 412.

https://biblioteca-digitala.ro

al XVI-lea rolul ambianței nürnbergheze în difuzarea motivului cu putti a fost prioritar în ceea ce privește domeniul artelor aplicate, luînd în considerare că artiști reputați ca Albrecht Dürer colaborează direct cu celebrul atelier de argintărie al lui Ludwig Krug, iar Peter Flötner cu acela al lui Melchior Bayer Senior[36].

Nu mai puțin importantă a fost însă vehicularea nemijlocită a modelelor italiene, înregistrînd o foarte largă expansiune în epoca renașterii. În afara unor artiști de mare notorietate (atelierul della Robbia, Ercole de Roberti, Verrocchio, Filippino Lippi, Mantegna)[37] cărora le trimite comenzi în Italia, Matei Corvinul cheamă la curtea sa artiști toscani, dalmatini și lombarzi printre care un Benedetto da Majano, Chimenti Camicia, Giovanni Dalmata, Cristoforo de Panigatis din Milan sau un Aristotele Fioravante din Bologna[38]. Ruinele palatelor regale de la Buda (1479—1490) și de la Visegrád (1480) au dat la iveală casete de tavan decorate cu capete înaripate de amorini, vestigii sculpturale ale unor figuri de putti, precum și grupul statuar înfățișîndu-l pe *Hercule copil luptîndu-se cu hidra din Lerna* (Muzeul din Visegrád)[39]. Colecționînd cu pasiune opere de artă pe care le importa îndeosebi din Italia, rafinat bibliofil, Matei Corvinul își alcătuise o somptuoasă bibliotecă, abundentă în manuscrise miniate, unele provenind din ateliere italiene, altele copiate și ilustrate în scriptoriile curții sale. Reputați pictori de miniaturi *(miniatores)* ca Attavante, Blandius, Boccardino Vecchio, Cassianus, Franciscus de Castello Italico, Antonio Cattaneo de Mediolano sau Pietro Cennini, de asemenea copiști *(scriptores)* printre care și florentinii Antonio da Bibbiena sau un Antonius Librarius lucrează la realizarea celebrelor codice corvine. Or, miniaturile bogate ce împodobesc aceste manuscrise abundă în scene cu putti goi, capricios multiplicați, luînd atitudinea simetrică a amorașilor portstemă sau difuzați cu o imaginație jucăușă printre poeticele hățișuri ale decorului floral ce invadează paginile de titlu și chenarele exuberant ornamentate[40]. Influența manuscriselor corvine este evidentă pentru o serie de manuscrise transilvănene din secolele XV—XVI, reprezentînd în imagini foarte apropiate stilistic putti, apăruți îndeosebi în exemplare provenite din ambianța episcopiei de Oradea și în cele de la fosta mănăstire dominicană (apoi franciscană) din Cluj, a cărei construcție fusese subvenționată de Iancu de Hunedoara și de Matei Corvinul[41]. Mănăstirea fusese dotată cu o importantă bibliotecă *(domus librariae pulcrum et amplum)*, alcătuită și prin grija literatului florentin Nicolaus de Mirabilibus care reorganizase inițial biblioteca regală de la Buda, fiind anume chemat din Italia, în acest scop, de regele Matei[42].

Monarhul figura printre augustii clienți ai atelierelor de argintari de la Nürnberg, în afara unor ateliere venețiene, ca cel al lui Dominico di Pietro sau milaneze, ca cel al lui Donato della Porta[43]. Zestrea soției sale, Beatrice de Aragon,

---

[36] H. Kohlhausen, *Nürnberger Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit 124 bis 1540*, Berlin, 1968, p. 351 sqq., 437 sqq.

[37] Balogh Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*, I, Budapest, 1966, p. 52 sqq. 483—484, 511, 513, 525, 527.

[38] Idem, p. 483—484, 485 sqq., 487, 495.

[39] Idem, vol. II, fig. 343—347, 354, 364, 368—371, 385, 389.

[40] Idem, I, p. 528, 529, 530, 531 sq., 533 sq., 536 sq., 545; II, fig. 502, 513, 514 524, 526, 539, 541, 542.

[41] Șt. Pascu — V. Marica, *Clujul medieval*, București, 1969, p. 38.

[42] Idem, p. 26.

[43] Kohlhausen, *op. cit.*, p. 510—511; Balogh, *op. cit.*, I, p. 566, 569.

https://biblioteca-digitala.ro

cuprindea doar giuvaeruri, evident italienești, în valoare de 30.000 de ducați și un serviciu de masă de majolica din care s-a păstrat o farfurie cu armoariile de alianță ale consorților regali, avînd în centru o scenă cu putti goi, culegînd fructe și înfruptîndu-se (1470—90, Londra, Victoria and Albert Museum)[44].

Există deci temeiuri în sensul afirmării unei contribuții inițiale a culturii și artei din epoca lui Matei Corvinul (1458—1490) la introducerea decorului cu putti în ambianța transilvăneană, cu precizarea însă că, fiind vorba prin excelență de o artă de curte ale cărei reflexe se înregistrează direct în mediul aristocratic și umanist, acestea vor fi avut o extindere limitată.

În domeniul sculpturii transilvănene destinate decorului arhitectonic există un singur exemplu aparținînd secolului al XV-lea, anume fragmentul cu putti portstemă care susțin blazonul cu leul heraldic al episcopului Ladislaus Geréb, provenit de la castelul din Gilău (c. 1480—1500, Cluj-Napoca, Muzeul de istorie al Transilvaniei, Lapidarul feudal). Replici mai tîrzii ale acestui tip iconografic de origine italiană constituie amoraşii care susțin stema cu cap de bour de la biserica Sf. Dumitru din Suceava (1535), atestînd o inspirație mediată poate prin filieră transilvăneană, dar poate polonă. de asemenea putti portstemă ai blazonului Zápolya de la castelul din Gherla (1542). Exemple de excepție, aparținînd sculpturii funerare, constituie copilaşii nuzi care flanchează inscripția sepulcrală de pe sarcofagul Sofiei Patócsy de la Cetatea de Baltă (1583, București, Muzeul de istorie al RSR) sau cei care susțin scuturile heraldice de pe epitaful comitelui Matthias Semriger, sculptat de Sigismund Möss (1680, Sibiu, Ferula bisericii evanghelice). Pe epitafurile din secolul al XVII-lea, aceştia sînt în genere substituiți prin îngeri adolescenți, înveşmîntați în lungi tunici drapate. De menționat că acest tip de putti portstemă, deopotrivă semnalat în miniaturile manuscriselor, îndeosebi pe foile de titlu, nu apare de loc în repertoriul argintăriei transilvănene.

Un prim exemplu de reprezentare a capetelor de îngeraşi întraripate pare a fi indicat de arhivolta portalului de nord, de pe fațada capelei Lázó (1512), de la catedrala romanică din Alba Iulia, lucrare atribuită unui pietrar lombard. Acesta reapare apoi pe capitelul unei coloane, la *loggia* fostului han „La Mielul Alb" din Sibiu (sec. XVI), constituind după toate aparențele un motiv sporadic. Devine în schimb frecvent în sculptura funerară. Îl găsim pe epitaful lui Petrus Haller (1569, Sibiu, Ferula bisericii evanghelice) și pe numeroase pietre de mormînt create de Elias Nicolai între 1640—1651, păstrate în Ferula bisericii sibiene (epitafurile lui Georg Heltner 1640, Lucas Löw 1641, Georg Theilesius 1646, Petrus Richelius și Valentin Franck von Franckenstein 1648, Christian Barth 1649 și Tobias Sifft 1651)[45]. Asistăm deci în secolul al XVII-lea la adopțiunea tardivă, dar stăruitoare a unui motiv iconografic de proveniență mai veche ce se răspîndeşte paralel și în argintărie.

Varianta micului putto, văzut ca figură întreagă și în mişcare, respectînd proporțiile unei anatomii globale, se iveşte la portalurile în stilul renașterii începînd cu secolul al XVI-lea. Capitelurile ce încununează uşciorii în formă de pilaştri ai portalului de nord (exterior) de la capela Lázó din Alba Iulia sînt decorate cu trupurile, mutilate de timp și intemperii, a doi amorini în pozitie

[44] V. Balogh, *op. cit.*, I, p. 373; II, p. 745.

[45] A. M. Haldner, *Zwei unbekannte Arbeiten des Bildhauers Elias Nicolai in Hermannstadt*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, vol. 13/Nr. 2, 1970, p. 61 sqq.

https://biblioteca-digitala.ro

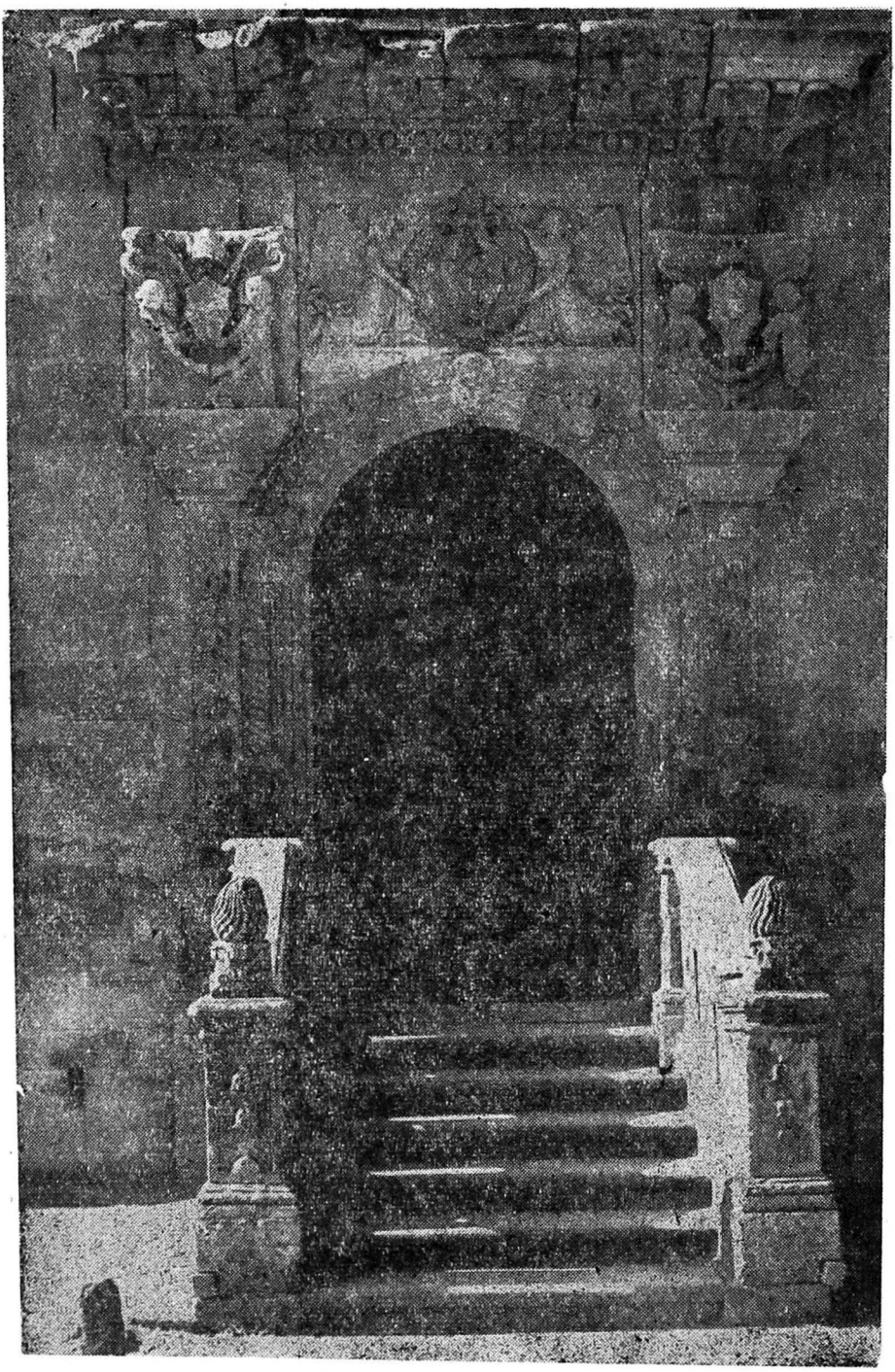

1. Alba Iulia, Capela Lázó, Portalul de nord (exterior), 1512, operă de meşter lombard
Pe arhivoltă capete de putti înaripaţi, capitelurile decorate cu putti nuzi.

https://biblioteca-digitala.ro

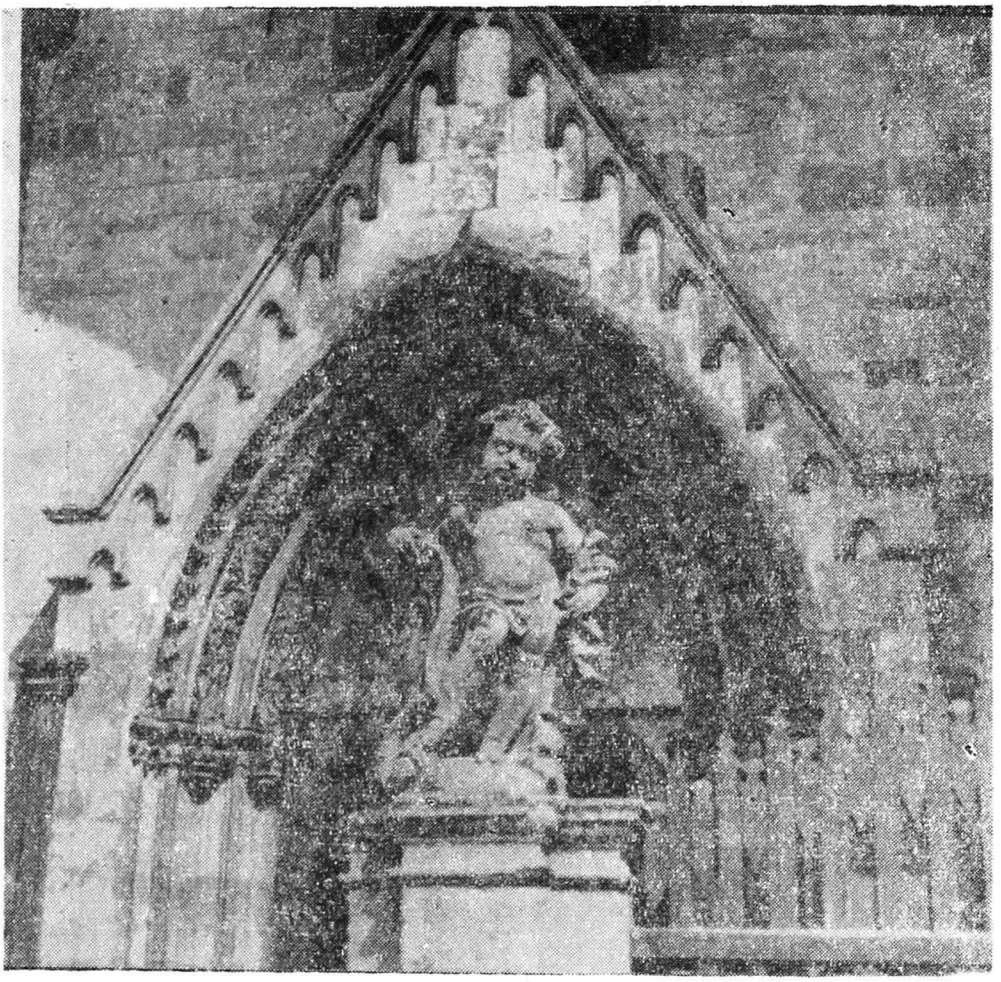

2. Alba Iulia, Catedrala romanică, în fața portalului de vest putto baroc, secolul al XVIII-lea

afrontată, în timp ce la portalul interior figurează cîte doi putti goi flancînd motivul central al scoicii, delicat incizată. Ambele portaluri sînt opere ale unor pietrari lombarzi.

Acestora le urmează în ordine cronologică portalul de la biserica parohială Sf. Mihail din Cluj-Napoca, datat în 1528. Neîndoielnic acesta constituie o operă de import de o calitate deosebită, foarte probabil de proveniență sud-germană sau austriacă. Deși majoritatea cercetătorilor îl atribuie atelierului Daucher, nu mai puțin convingătoare pare a fi și ipoteza unor analogii stilistice cu atelierul vienez al lui Anton Pilgram. Pilaștrii ușciorilor, lintelul și timpanul frontonului arcuit sînt năpădiți de putti goi și amorini înaripați care se învălmășesc cu figuri alegorice și animale mitice sau se izolează în lanțuri mișcătoare. Impulsionați de o exuberanță dinamică, ei evoluează în dans jucăuș, rostogolesc rodii sau poartă ghirlande de flori, grupîndu-se în episoade decorative de o uimitoare complexitate, păstrate fără rival în raport cu alte exemple transilvănene mai tîrzii. Acestea nu sînt de altfel bogate.

https://biblioteca-digitala.ro

Aflat *in situ*, portalul de la fostul han al pieții (Piața Libertății 21) din Cluj-Napoca a fost executat cu aproximație între 1540—1550 de un toscan care înfățișează pe lintel doi amorini portstemă, fîlfîindu-și grațios aripile. Unui alt anonim toscan îi datorăm portalul de la fosta casă Boghner (Cluj-Napoca, Muzeul de istorie al Transilvaniei, Lapidarul feudal), databil prin 1560. Pe friză, în dreptul capitelurilor se văd doi copilași nuzi, jucîndu-se cu mingea, iar pe lintelul propriu-zis alți doi putti, călări pe trupurile sinuoase ale unor dragoni. Pe ancadramentul unei ferestre de la fosta casă Hensler (transferată la casa Pákei, str. Republicii 37) putti apar în ipostaza geniilor funerare antice, stingînd făclia vieții, semnificație la care se referă de altfel și inscripția *MEMENTO MORI 1584*. Printre vestigiile păstrate de la fosta casă Wolphard (Cluj-Napoca, Piața Libertății 31) se află și consolele din sala mică, zisă a Zodiacului, aparținînd probabil ultimei etape de construcție 1590—1600. *Gemenii (in situ), Vărsătorul* și *Săgetătorul*, înfățișat printr-un putto centaur (ambii la Muzeul de istorie al Transilvaniei, Lapidarul feudal) sînt realizări ale unui meșter local care se exprimă într-un limbaj plastic direct și viguros, atribuind personajelor zodiacale trupuri îndesate de copii, cu anatomia larg dar sugestiv interpretată.

Și la Sibiu se păstrează un exemplu, portalul de la fosta casă Teutsch (Muzeul Brukenthal, hall), sculptat în 1552 de Thomas Lapicida din Sibiu care imaginează doi putti duelîndu-se cu prăjinile în spațiul oferit de lintel.

Cu acestea am epuizat în linii mari exemplificările posibile în domeniul sculpturii, fiindu-ne îngăduit să accentuăm dubla origine a motivului, independent de ipostazele în care e reprezentat. Acesta se vădește a fi fie de sursă italiană, lombardă și toscană, fie austro-germană, exemplele autohtone fiind mai tîrzii și situîndu-se în genere abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, poate cu excepția fragmentelor heraldice de la Gilău și de la Gherla a căror integritate știrbită nu permite însă atribuiri sigure.

Se cuvine să subliniem de altfel numărul mare al arhitecților *(fundatores)* care, venind din Germania, Austria, Boemia sau Italia, circulă în Transilvania contribuind la lucrările importante de domeniul arhitecturii. Unii dintre ei cumulau și meșteșugul cioplirii în piatră, de n-ar fi să-i citățm decît pe Ioannes Fiorentinus (1514/15), Lucas Italus Lapicida (sec. XVI), Petrus Italus de Lugano (1560—1563), Castillio Italus (1569) sau Sebastiano Sala (1652)[46]. Alături de lapicizii anonimi ale căror opere le-am enumerat anterior, aceștia și-au adus contribuția la înpămîntenirea motivelor italiene printre care, posibil, și a temelor cu putti.

Infiltrarea lor pare a fi paralelă în argintărie, cele mai vechi exemple reprezentînd capete de putti sub forma unor măști (mascheroni) apărute inițial în mod curios nu în decorația obiectelor laice, ci la potirele de împărtășanie, aparținînd deci unor piese de cult. Un asemenea exemplu ne oferă, la începutul secolului al XVI-lea, potirul bisericii evanghelice din Biertan[47]. Pe nodul sferoid, foarte turtit ce separă piciorul piramidal de panerul cupei, rozetele au fost substituite prin capete mult reliefate de copilași, avînd părul foarte scurt și expresia crispată într-un rictus aproape grotesc. Reluări succesive ale acestei tipologii se

[46] Cf. A. Kovács, M. Țoca, *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVIII-lea*, în *Studia*, Fasciculus 2, 1973, p. 19 sqq.

[47] V. V. Roth, *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens*, I, *Goldschmiedearbeiten*, Hermannstadt (Sibiu), 1922, p. 5, nr. cat. 121, pl. 46.

https://biblioteca-digitala.ro

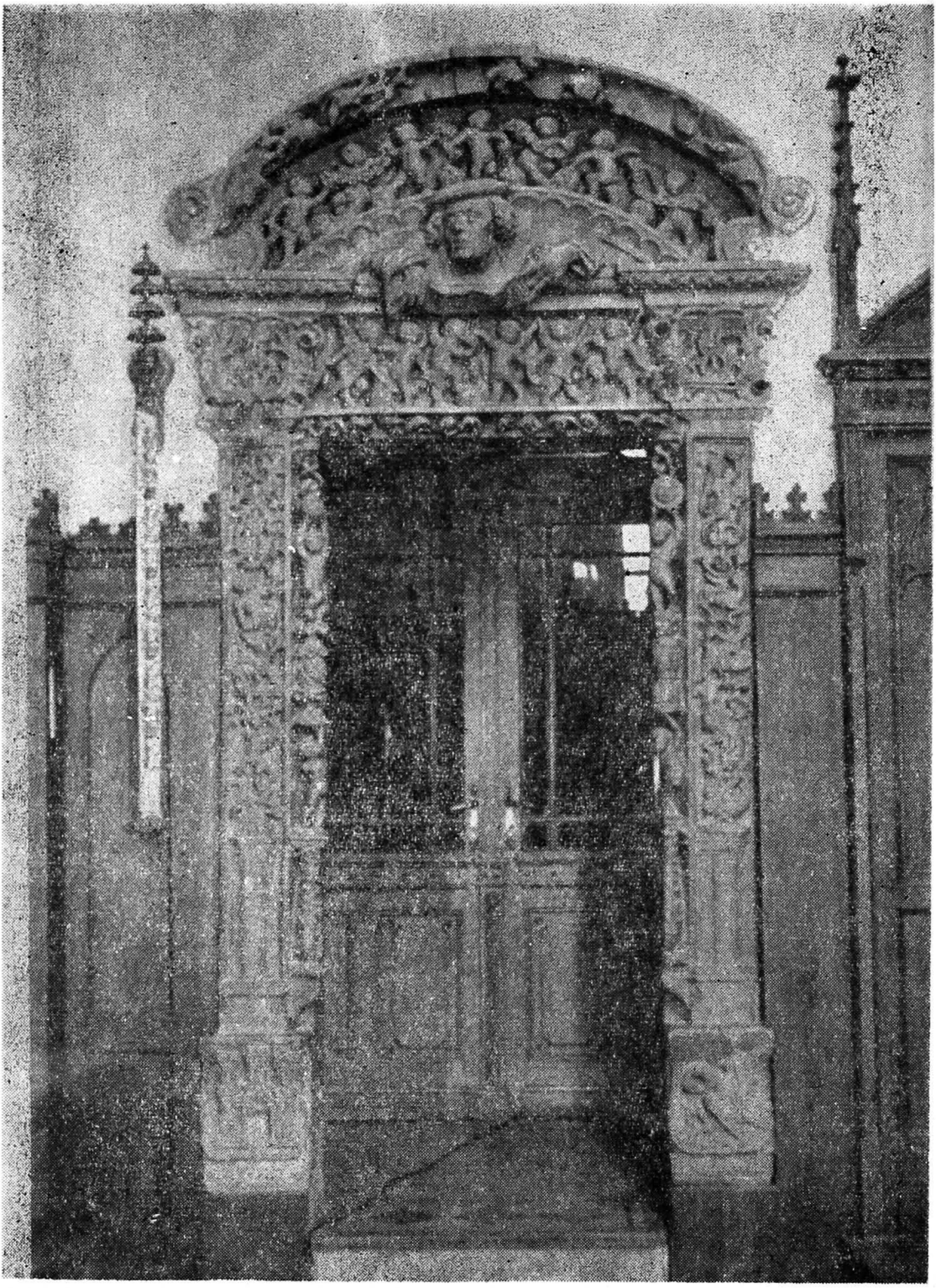

3. Cluj-Napoca, Biserica parohială Sf. Mihail, Portalul sacristiei, 1528, opera unui atelier austro-german. Ansamblu.

https://biblioteca-digitala.ro

4. Cluj-Napoca, Biserica parohială Sf. Mihail, Portalul sacristiei, 1528, opera unui atelier austro-german, Fragment din decorul cu putti de pe lintel.

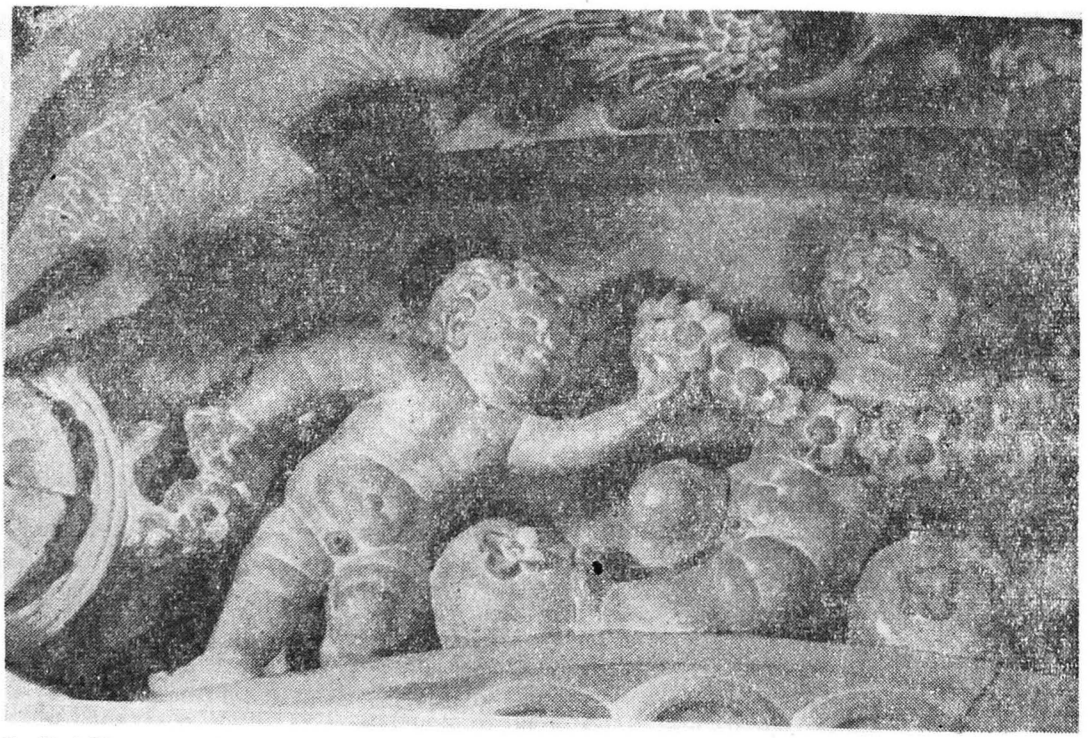

5. Cluj-Napoca, Biserica parohială Sf. Mihail, Portalul sacristiei, 1528, opera unui atelier austro-german. Fragment din decorul cu putti al coronamentului.

https://biblioteca-digitala.ro

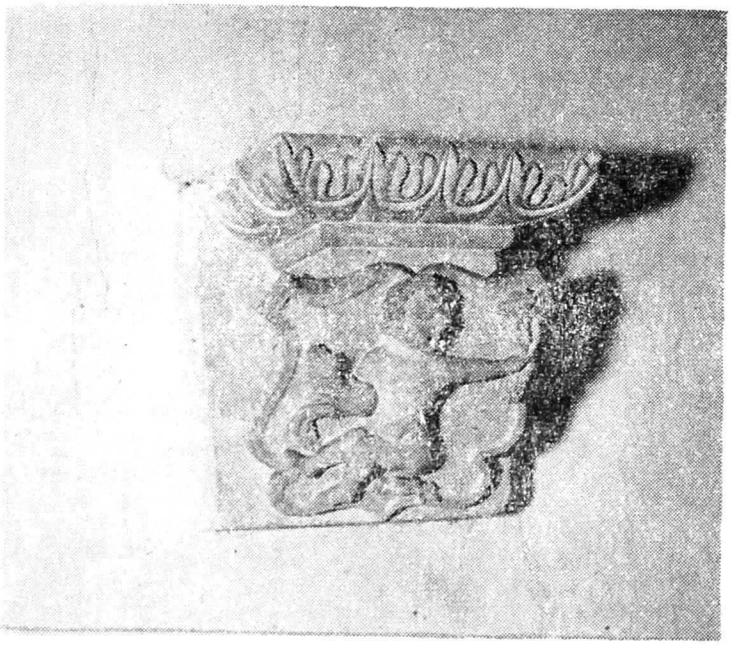

6. Cluj-Napoca, Casa Wolphard, Sala Zodiacului, 1590—1600, Consolă decorată cu figura *Vărsătorului*, operă de meșter clujean.

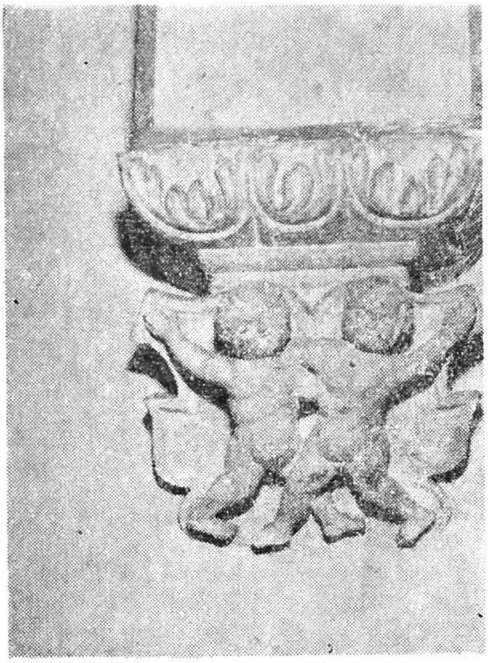

7. Cluj-Napoca, Casa Wolphard, Sala Zodiacului, 1590—1600, Consolă decorată cu figurile *Gemenilor*, operă de meșter clujean.

https://biblioteca-digitala.ro

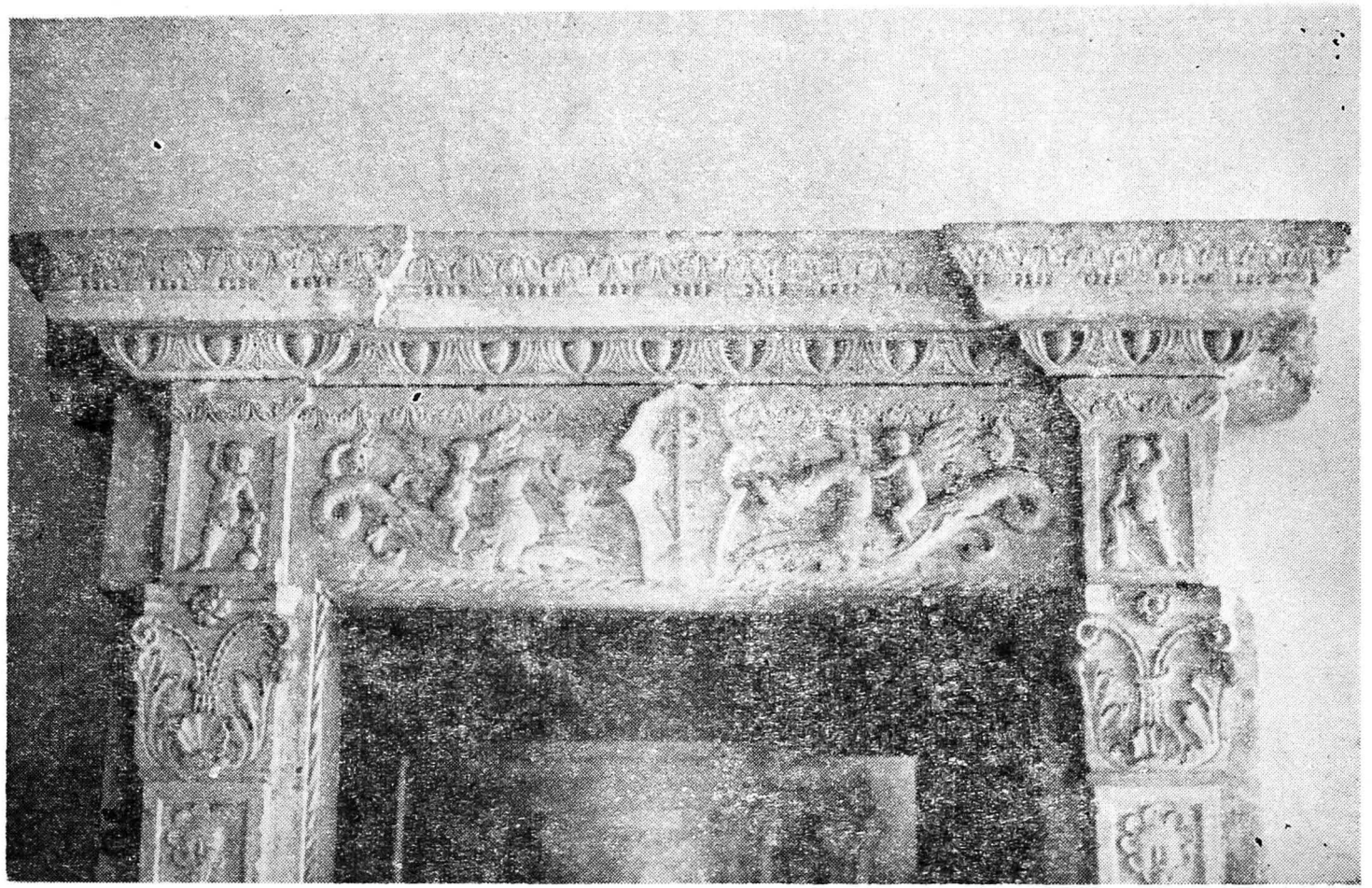

8. Cluj-Napoca, Casa Boghner, Lintel de portal decorat cu putti, Pe la 1560, operă de meşter clujean.

https://biblioteca-digitala.ro

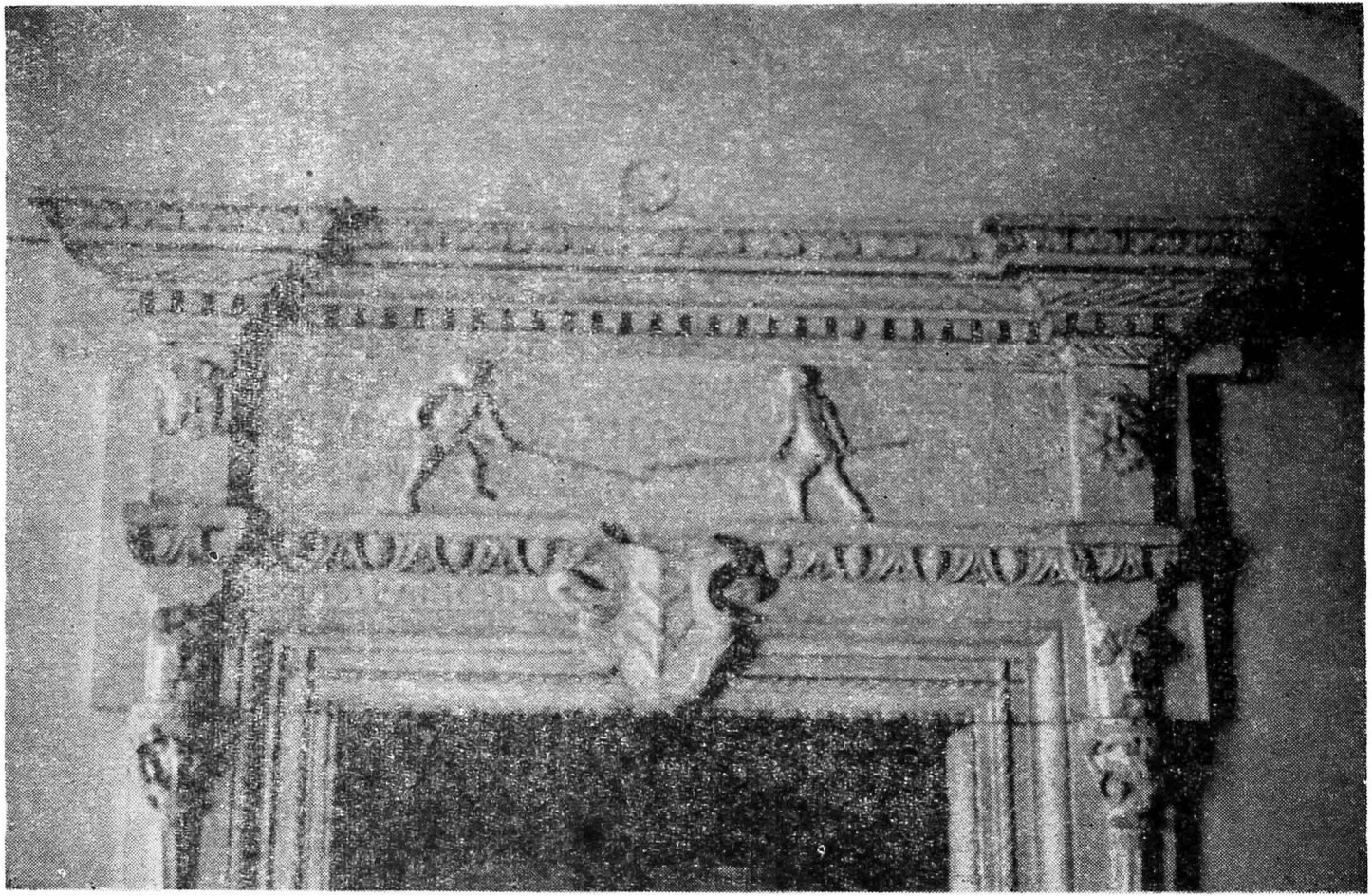

9. Sibiu, Muzeul Brukenthal, hall, Portal în stilul renașterii provenit de la fosta casă Teutsch, 1552, opera lui Thomas Lapicida din Sibiu. Pe lintel doi putti goi duelîndu-se cu prăjinile.

https://biblioteca-digitala.ro

disting pe nodul potirului din Valea Lungă (1513), vădind de asemenea o ușoară caricaturizare, cu aerul de grimasă, și pe acela al potirului din Măgheruș (sec. XVI)[48], unde părul stilizat și separat printr-o cărare la mijloc se evazează amplu lateral, sugerînd configurația unor viitoare aripi ce încadrează masca. Dolofane, cu obrajii umflați și contur aproape pătrat, capete întraripate — deci de îngeri de astă dată — împodobesc potirul din Prejmer (1529)[49]. Acestea se rotunjesc, dar mențin obrajii excesiv bucălați între liniile acum sinuoase ale aripilor, pe potirul de la Satul Nou (1539)[50]. La potirul din Cisnădie (1698) lucrat de aurarul Johann Christoph Schwartz[51], nodul luînd aspect piriform are ca podoabe capete de putti tridimensionale, detașate într-o coleretă în jurul căreia se grupează capricios sinuoase penaje, descriind volute și voind să întruchipeze un soi de aripi excesiv stilizate printr-o incizare plină de virtuozitate. În sfîrșit, pe potirul bisericii evanghelice din Cluj, parțial refăcut în secolul al XVII-lea[52], capetele de putti, încadrate de volute aproape semicirculare, sînt dispuse pe lobii rotunjiți ai soclului din care se ridică piciorul aproape prismatic.

În ambele cazuri se poate invoca analogia cu un potir venețian, purtînd sigla meșterului B. L. și datat prin inscripție la 1685, care se păstrează în patrimoniul Muzeului de Artă al R.S.R.[53]. Pe soclul circular, acesta poartă deopotrivă capete de putti tridimensionale, detașate într-o coleretă în jurul căreia se grupează desigur, dar înrudită cu aceea a mascheronilor de pe potirul de la Cisnădie.

Dispoziția motivului se modifică în secolul al XVII-lea. Redate în relief, capetele întraripate apar la potire, pocale și căni. Exemple de acest gen, totuși mai timpurii, databile în secolul al XVI-lea, ne oferă potirul de la Hălchiu[54] și pocalul de la Batoș[55] a cărui morfologie de ansamblu evocă insistente asemănări cu piese nürnbergheze de o factură apropiată. Bosele ovale ale cupei de pocal sînt decorate alternativ cu proeminente capete de putti, figurînd ca măști, neîntîlnite în această variantă la piesele ulterioare. În versiuni diferite apar însă pe pocalul de la Gusu (sec. XVII) și de la Șaroș, atribuit argintarului Daniel Fabri (activ 1669—1689), pe potirele de la Mercheașa (sec. XVII) și de la Băgaciu, lucrat de Simon Greff în 1651[56], de la mănăstirea Cotroceni din București, donat bolniței de Michael și Reginna Safioli (1651), pe potirul parohului Simon Baricki (sec. XVII) de la Muzeul de Artă al R.S.R.[57], pe cel de la Valchid (1695) purtînd inițialele meșterului F. I. și pe cel al lui Sebastian Hann (1684) donat de o țesătoare, soția lui Georg Haupt, bisericii evanghelice din Sibiu și păstrat la Muzeul Brukenthal[58].

---

[48] Idem, p. 45, nr. cat. 108, pl. 42/2; p. 91—92, nr. cat. 202, pl. 87.
[49] Idem, p. 75—76, nr. cat. 166, pl. 67.
[50] Idem, p. 59—60, nr. cat. 119, pl. 44.
[51] Idem, p. 128—129, nr. cat. 288, pl. 118.
[52] Idem, p. 22, nr. cat. 50, pl. 36 (potirul păstrează și cîteva elemente din secolul al XV-lea).
[53] V. C. Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în Țările Române* (sec. XIV—XIX), București, 1968, p. 118, nr. cat. 109, fig. 74.
[54] V. Roth, *op. cit.*, p. 81—82, nr. cat. 181, pl. 81.
[55] Idem, p. 164, nr. cat. 392, pl. 140/4.
[56] Idem, p. 118, nr. cat. 265, pl. 252/2; p. 129, nr. cat. 290, pl. 120; p. 169, nr. cat. 407, pl. 148; p. 170—171, nr. cat. 410, pl. 144/3.
[57] V. Nicolescu, *op. cit.*, p. 117, nr. cat. 105, fig. 73; p. 120, nr. cat. 114, fig. 76.
[58] V. Roth, *op. cit.*, p. 131—132, nr. cat. 296, fig. 59; V. Guy Marica, *Sebastian Hann*, Cluj, 1972, p. 59 sqq., 151, nr. cat. 14.

https://biblioteca-digitala.ro

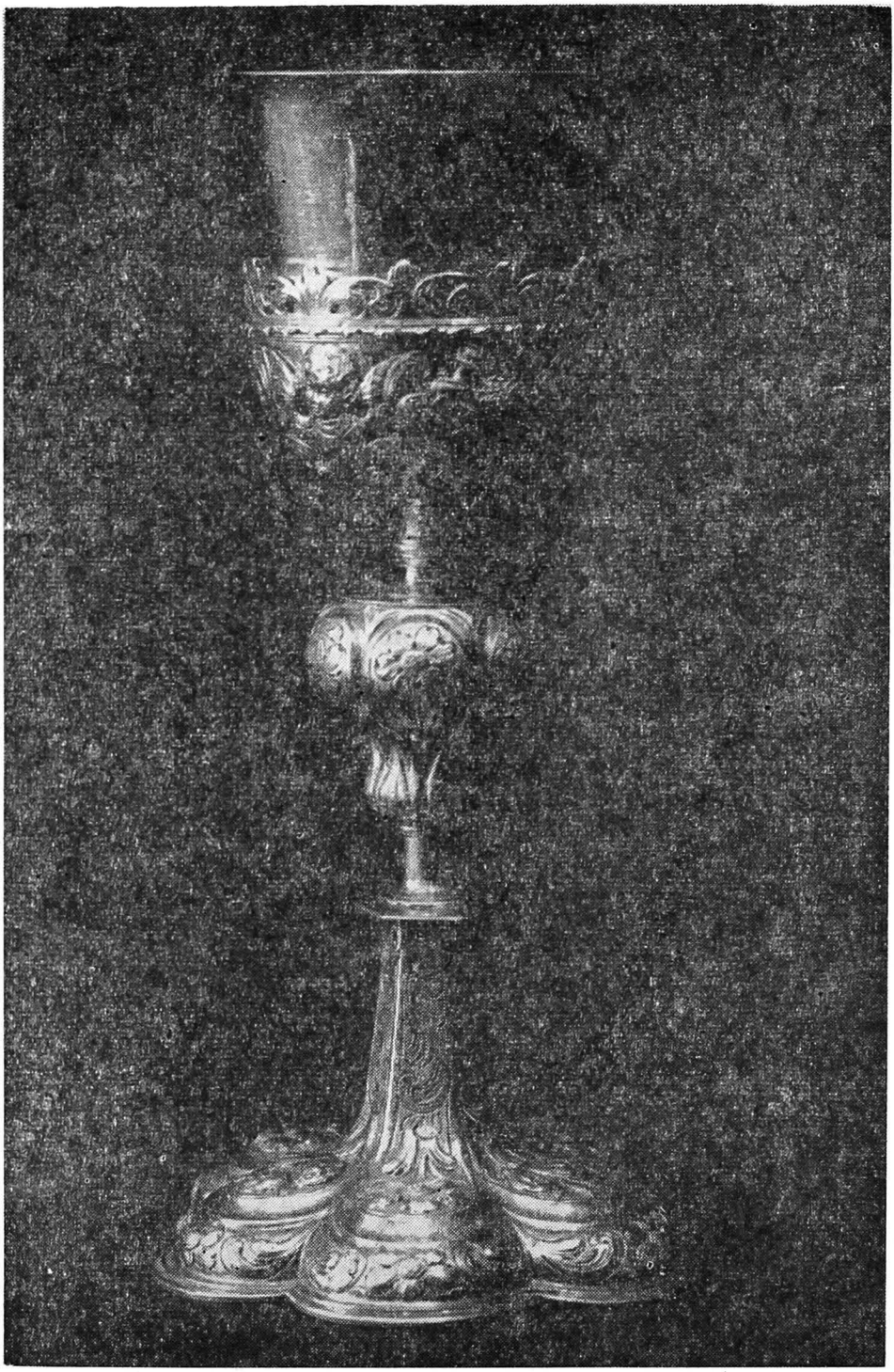

10. Sibiu, Muzeul Brukenthal, Potir donat bisericii evanghelice de soția lui Georg Haupt, țesătoare, 1684, opera aurarului Sebastian Hann. În decorul vegetal al panerului sînt inserate capete de putti înaripați.

https://biblioteca-digitala.ro

Aproape în toate exemplele citate, motivul respectiv se împletește în profuziunea decorului vegetal din care e urzit panerul ajurat al cupei, apărînd deopotrivă pe două potire ale argintarului Georg May II (activ 1688—1712) dintre care unul datat c. 1707 (ambele păstrate la Muzeul de Artă al R.S.R.)[59]. O oarecare analogie cu aceste capete de putti convertiți în îngeri se remarcă pe un pocal din Augsburg, semnat de meșterul G. H. (1645), aflat în patrimoniul Muzeului de Artă al R.S.R.[60].

Pe căni, același element iconografic poate fi regăsit în Transilvania doar în secolul al XVII-lea, de pildă pe capacul cănii din Sibiu realizată de meșterul I. S. (activ 1605—1625?) și pe o altă cană sibiană lucrată de Valentin (Felten) Urberger (activ 1641—1657), unde mascheronii înaripați decorează medalioanele elipsoidale de pe corpul cănii, alternînd cu vase încărcate de fructe (ambele la Muzeul Brukenthal). Se semnalează de asemenea pe o piesă din Sighișoara (1658) — analoagă cu cea adineaori menționată —, pe cana de la Cluj avînd sigla meșterului L. V. (sec. XVII) și pe cana lucrată de Stephan Weltzer II (activ 1700—1734) de la Muzeul de Artă al R.S.R.[61]. Aceasta din urmă precum și cana sibiană a lui Valentin Urberger prezintă uimitoare similitudini ornamentale cu o cană de la biserica Sf. Margareta din Gotha, atribuită unui atelier din Schwerin sau din Schmalkalden (sec. XVII), de unde provine o altă cană cu asemenea capete, păstrată tot în Gotha la biserica Augustinilor[62]. Motivul poate fi regăsit extrem de frecvent pe piese de argintărie de proveniență germană, aparținînd augsburghezului Hans Priester (decedat 1640) ca potirul de la Neustadt an der Orla, unde se păstrează și un pocal turingian, lucrat într-un atelier din Altenburg[63]. La acestea se pot adăuga: pocalul din Weissen bei Rudolstadt, ieșit dintr-un atelier silezian din Brieg, o casetă-ciboriu a argintarului Conrat Rauth (1664) de la biserica Sf. Gheorghe din Eisenach sau sfeșnicul lucrat de Balthasar Lauch din Leipzig (c. 1670) de la biserica predicatorilor din Erfurt[64], ca să amintim doar cîteva dintre multiplele exemple atestînd ampla difuzare a ornamentului în ambianța argintăriei germane, indicînd tot atîtea posibile surse de inspirație pentru aurarii transilvăneni, veniți în contact cu atelierele citate.

Nu încape îndoială că aceasta este varianta cea mai răspîndită a decorului cu putti în argintăria transilvăneană și atît de înrădăcinată încît se transmite ocazional și unor piese lucrate pentru Moldova, cum este candela lui Vasile Lupu de la biserica Trei Ierarhi din Iași (1646)[65], contaminînd deopotrivă imaginea heruvilor, ciocănită pe scoarțele de evangheliar comandate lui Sebastian Hann, Georg May II sau altor aurari transilvăneni de către clientela boierească și princiară din Țara Românească.

O variantă intermediară a acestui decor o constituie figura de putto-hermă sau putto-atlant, cu aripi și brațele evazate, al cărui tors se pierde în sinuozitățile unor frunze stilizate ce substituie membrele inferioare ca la atlanții și her-

[59] Cf. Nicolescu, *op. cit.*, p. 121, nr. cat. 116, fig. 77; p. 123, nr. cat. 118, fig. 78
[60] Idem, p. 62, nr. cat. 8, fig. 8 (Pocalul provine de la mănăstirea Tismana și are pe nodul protuberant al soclului capete de putti ușor reliefate).
[61] Cf. Roth, *op. cit.*, p. 229—230, nr. cat. 592, pl. 176; p. 211—212, nr. cat. 549, pl. 169; Nicolescu, *op, cit.*, p. 88, nr. cat. 59, fig. 44.
[62] V. H. Kühlke, *Brot und Wein — Gold und Silber*, Berlin, 1962, p. 130.
[63] Idem, p. 110, 134.
[64] Idem, p. 136, 146, 151, 152.
[65] Cf. Nicolescu, *op. cit.*, p. 244, nr. cat. 262, fig. 187.

https://biblioteca-digitala.ro

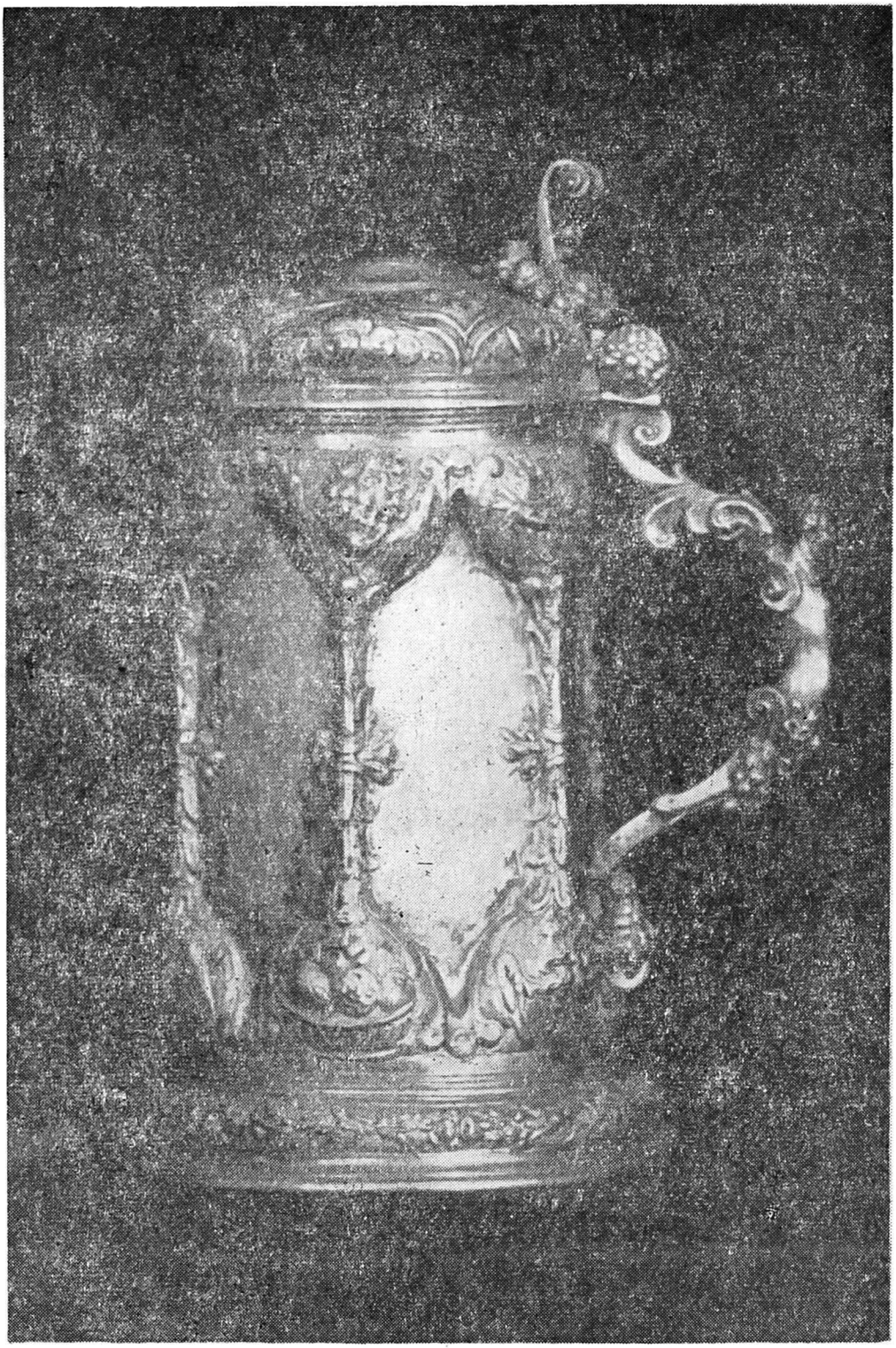

11. Sibiu, Muzeul Brukenthal, Cană de argint aurit, opera argintarului Valentin (Felten) Urberger (activ 1641—1657). Pe corpul cănii medalioane elipsoidale decorate cu capete de putti înaripați.

https://biblioteca-digitala.ro

12. Sibiu, Muzeul Brukenthal, Cană de argint, secolul al XVII-lea, opera unui meşter neidentificat (inedită). În cartuş baroc figura unui Amor-Cupidon adolescent.

https://biblioteca-digitala.ro

mele din sculptura barocă. Aceştia nu se întîlnesc însă decît sporadic. de pildă pe paharul jupanului Andrei, comandat braşoveanului Daniel Bloweber (activ 1618—1646) la 1631 pentru biserica Trei Ierarhi din Iaşi, de asemenea pe cana de la Cisnădie a lui Sebastian Hann (1675, Muzeul Brukenthal)[66]. Putti-herme sau putti-atlanţi reprezintă o etapă iconografică tranzitorie spre figurile complete ce nu întîrzie să se ivească în ipostaza personajului singular, izolat în restul decorului ambiental, redobîndindu-şi uneori vechea identitate a zeului Amor-Cupidon. Pe o cană de la Nocrich, executată de argintarul sibian Georg Renner II şi datată în 1636, apare imaginea adolescentină a lui Amor înaripat, cu tolba şi arcul, înscriind mişcarea suplă, graţioasă a trupului nud printre accesoriile vegetale ale unui cartuş baroc. Dezinvoltura gestică şi firescul pasului larg sînt surprinzătoare, înrudindu-se cu replica ceva mai corpolentă, mai puţin zveltă şi mlădioasă în mişcare, înfăţişată pe un pahar de la Bistriţa, datat în 1663 şi purtînd iniţialele meşterului *P. M.*[67]. O rudă mai îndepărtată a acestor amoreţi cu pasul sprinten îl constituie robustul copilandru înaripat, în tunică scurtă şi încălţări răsfrînte, reprezentat într-o atitudine mai puţin degajată şi cu forme mai îndesate, pe cana menţionată anterior la biserica Sf. Margareta din Gotha, operă a unui argintar din Schwerin sau din Schmalkalden[68], care sugerează în schimb analogii cu figuri adolescentine din pictura florentină quattrocentistă.

Se pare că asemenea imagini de îngeri-cupidoni, în a căror reprezentare sensul păgîn de reminiscenţă antică şi cel creştin se suprapun, sînt mai frecvente în ambianţa atelierelor braşovene. Cana bisericii reformate din Făgăraş, atribuită lui Georg Streitferder (activ 1658—1673) reprezintă în trei medalioane putti nuzi, înaripaţi, ţinînd simbolurile suplicierii lui Crist (coloana, cocoşul, crucea, etc.). O altă cană, păstrată la Budapesta (Magyar Nemzeti Múzeum) atribuibilă probabil lui Simon Drauth sau lui Daniel Schuller (ambii activi în a doua jum. a sec. XVII) îl înfăţişează pe Amor în triplă ipostază mitologică, călare pe un armăsar, pe un delfin şi pe un monstru marin, de fiecare dată circumscris de un medalion baroc. În colecţia Heinrich Schul din Făgăraş era semnalată o a treia cană pe care Cupidon apărea tot în triplă ipostază: cîntînd din vioară, cîntînd cu vocea şi însoţind-o pe Venus[69]. Piesa aceasta, lucrată se pare de acelaşi argintar braşovean ca cea adineaori pomenită şi deci contemporană cu ea, schiţează o primă încercare de reunire în cuplu a figurii amorine. Amintim în sfîrşit o piesă inedită pe care am descoperit-o la Muzeul Brukenthal (nr. inv. T. 1410) înfăţişînd trei cupidoni înaripaţi, probabil tot opera unui meşter braşovean din secolul al XVII-lea.

În genere grupul cănilor braşovene indică o interpretare mai liberă şi mai imaginativă, tinzînd spre carecare complexitate, în raport cu paharul de la Bistriţa şi cana din Nocrich. Acestora li se adaugă pocalul cu capac, semănînd cu o urnă, executat de braşoveanul Michael May în 1727[70], pe care apar figuri de putti goi simbolizînd cele patru anotimpuri. Piesa atestă persistenţa tardivă a temei, regăsibilă în secolul al XVIII-lea.

---

[66] Idem, p. 70, nr. cat. 20, fig. 20; Marica, *op. cit.*, p. 25 sqq., 145, nr. cat. 1, fig. I.
[67] V. Roth, *op. cit.*, p. 224, nr. cat. 580, pl. 187/3; p. 182, nr. cat. 443, pl. 151/1.
[68] V. Kühlke, *op. cit.*, p. 130, 131.
[69] V. T. Gyárfás, *A brassai ötvösség története*, Brassó (Braşov), 1912, p. 252, 253, fig. 27, 29.
[70] Idem, p. 256, fig. 32.

https://biblioteca-digitala.ro

O versiune implicînd superioare condiţii interpretative şi de realizare tehnică o constituie micile figurine modelate şi turnate în *rondo-bosso* ale puttilor-atlanţi care, destinaţi a fi purtătorii cupelor la pocale, substituie piciorul tradiţional sau tija încadrată cu volute decorative, dantelate. De obicei nude, aceste alcătuiri apelează la interpretarea tridimensională, adesea foarte îngrijită şi respectînd cu mai multă atenţie ansamblul proporţiilor corporale, precum şi fidelitatea anatomică a acestor statuete în miniatură. Un asemenea putto-atlant, ridicîndu-se pe soclul boselat într-o atitudine liberă, degajată, susţine pe creştetul ce nu se pleacă sub povara recipientului, cupa pocalului de la Alba Iulia, realizat de un meşter anonim din secolul al XVII-lea[71]. La ciboriul donat bisericii evanghelice din Sibiu de Thomas Connert la 1694 şi executat de meşterul Georg Weinhold I (activ 1683—1694?), cupa tronconică este suportată de un Cupidon mai curînd adolescentin, cu aripile desfăşurate şi purtînd o filacteră diagonal desfăşurată peste abdomen, fără a voala prea mult desăvîrşita sa nuditate. Un putto-atlant similar, dar purtînd o cunună de lauri şi avînd şoldurile acoperite de o mică draperie, poartă ampla cupă a unui ciboriu cu ove boselate, lucrat de Sebastian Hann (după 1690, Sibiu, Muzeul Brukenthal)[72]. Pivotînd pe un singur picior, figura e îndrăzneţ echilibrată, căci recurge la un unic element de sprijin. Subliniată de fîlfîirea penajelor, atitudinea devine mai avîntată de parcă micul personaj ar vrea să-şi ia zborul. Prin justeţea tratării anatomice şi prin vioiciunea mişcării, el depăşeşte în mod evident exemplele anterior citate.

O analogie concludentă pentru putti-atlanţi în *rondo-bosso* din argintăria transilvăneană ne oferă micul Bacchus care susţine un enorm recipient de pocal, boselat vezicular, evocînd un ciorchine de strugure, de tipul *Traubenpokal*, frecvent în aurăria nürnbergheză. De altfel, pocalul păstrat la catedrala din Alba Iulia constituie o lucrare a aurarului Leonhard Vorchhamer din Nürnberg (activ 1623—1640/60)[73] şi precedă în timp lucrările transilvănene amintite.

Prezenţa puttilor este frecventă în repertoriul decorativ al lui Sebastian Hann. Pe capacul cănii Fleischer (1675/76, Budapesta, Magyar Nemzeti Múzeum) şi pe acela al cănii Semriger I (1690, dispărută)[74] putti goi, armonios alcătuiţi par a se legăna pe arcuite lujere, printre frunze sugerind un mic paradis bucolic. Factura lor aminteşte de putti care zburătăcesc pe bordura invadată de volute vegetale a unui taler executat de Johannes Fassnacht din Augsburg către 1699 (?) pentru priorul Philipp Schleich al mănăstirii din Regensburg şi păstrat în patrimoniul Muzeului de Artă al R.S.R.[75]. Aceiaşi putti, dar în *rondo-bosso*, se ivesc din frunzişele ce decorează capacul respectiv soclul cănilor Franckenstein I şi II (1697, prima la Budapesta, Magyar Nemzeti Múzeum, a doua dispărută), fiind precedaţi de cei înaripaţi care figurează pe sfeşnicele Franckenstein (1691, Sibiu, Muzeul Brukenthal)[76].

---

[71] V. Roth, *op. cit.*, p. 174, nr. cat. 422, pl. 144/2.
[72] Idem, p. 193, nr. cat. 478, pl. 159/1; Marica, *op. cit.*, p. 125, 156, nr. cat. 24.
[73] V. Roth, *op. cit.*, p. 171, nr. cat. 418, pl. 143.
[74] V. Marica, *op. cit.*, p. 32 sq., 37 sq., 146, nr. cat. 2 şi 3, fig. III şi VIII.
[75] V. Nicolescu, *op. cit.*, p. 151, nr. cat. 167, fig. 101.
[76] V. Marica, *op. cit.*, p. 94 sqq., 166—168, nr. cat. 52 şi 53, fig. XXXII şi XXXIII; p. 77 sq., 157—158, nr. cat. 28 şi 29, fig. XVII şi XVIII.

https://biblioteca-digitala.ro

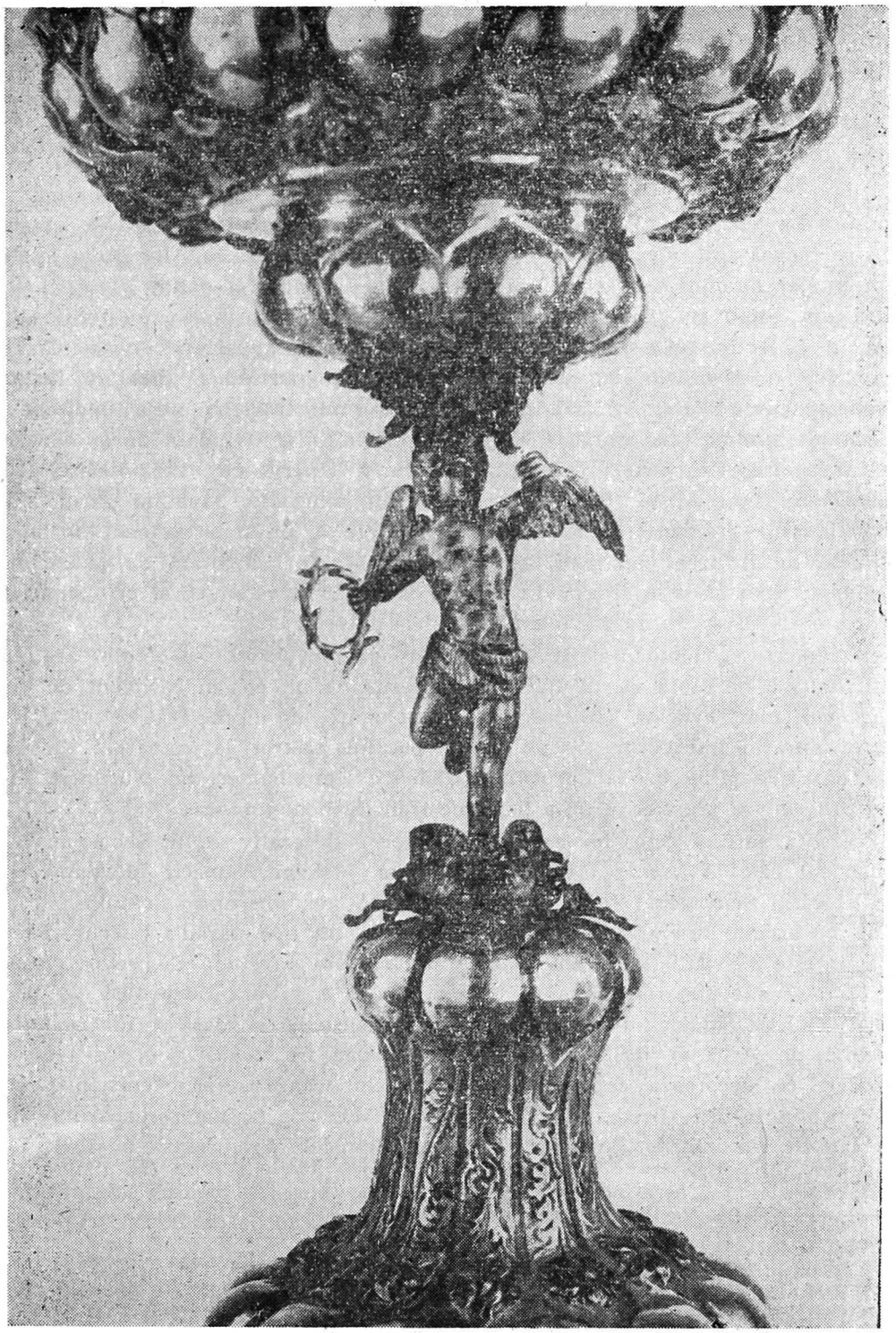

13. Sibiu, Muzeul Brukenthal, Ciboriu, după 1690, opera lui Sebastian Hann. Fragment reprezentînd tija piciorului alcătuită din figura unui putto-atlant.

https://biblioteca-digitala.ro

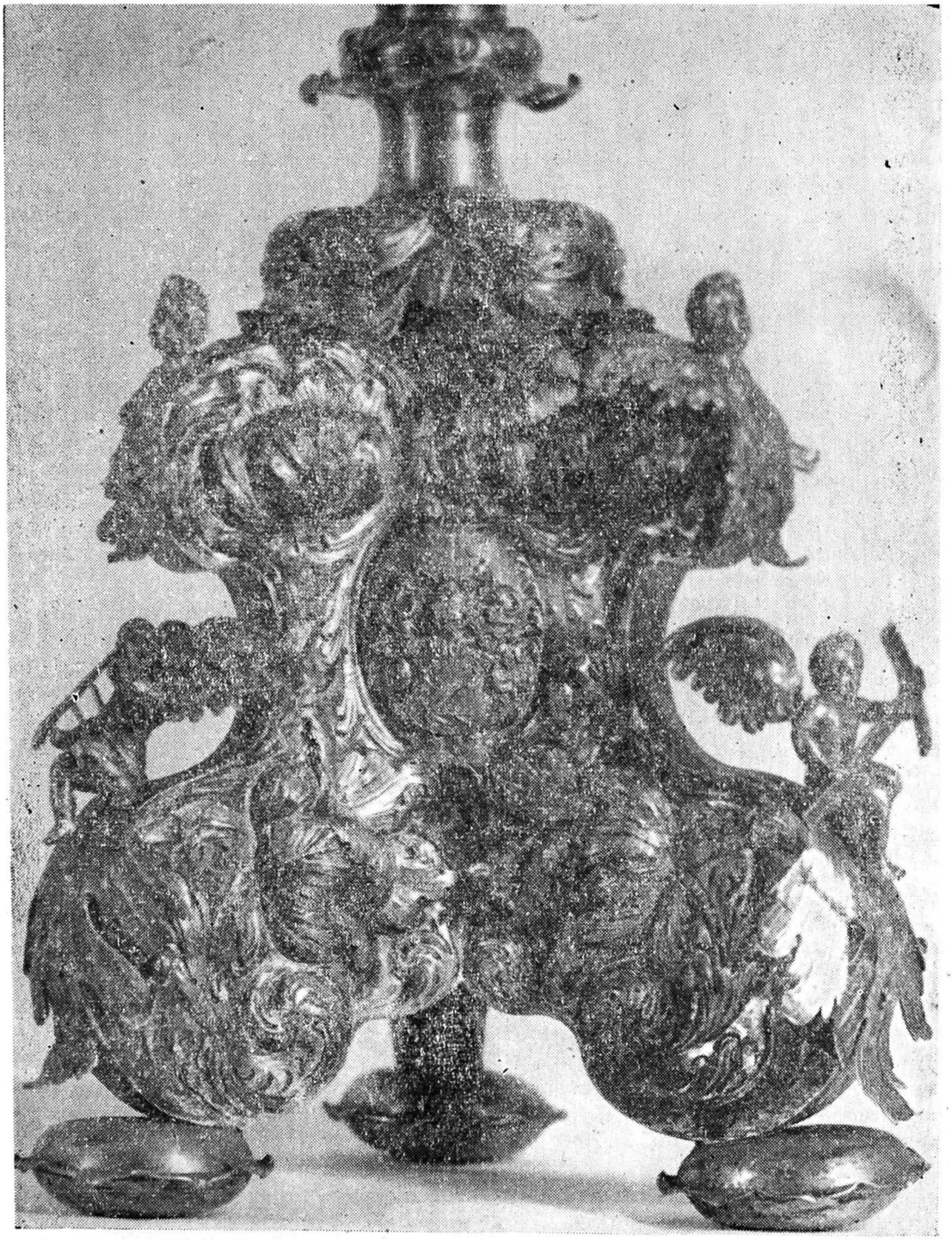

14. Sibiu, Muzeul Brukenthal, Sfeşnic Franckenstein I, 1691, opera lui Sebastian Hann. Soclul ornamentat cu figuri de putti-îngeri şi capete înaripate.

https://biblioteca-digitala.ro

Dar cel mai spectacular grup al acestui tip de decor, luînd o înfăţişare infinit mai complexă prin reunirea mai multor personaje desfăşurate într-o friză liberă, îl constituie cănile braşovene, păstrate una la Sibiu, Muzeul Brukenthal şi trei în tezaurul Bisericii Negre din Braşov[77]. Cea de la Brukenthal (nr. inv. T. 73/1275) i-a fost atribuită argintarului braşovean Martin Tink (activ 1586—1601) şi înfăţişează pe două planuri paralele, într-un unic registru continuativ, neînregistrînd nici o cezură, o orchestră formată din 12 copilaşi nuzi. Distanţarea stilistică între figurile de putti singularizate, anterior amintite şi această scenă figurativă extrem de complexă este într-adevăr surprinzătoare, echivalînd cu un salt vădit în ceea ce priveşte posibilităţile compoziţionale şi tehnice ale argintarului. Doar rareori intervine o fîşie de draperie, fără a stingheri prea mult nuditatea micilor trupuri cu aripioarele deschise, implantate între umeri. Atitudinile şi gestica sînt variate, concentrarea expresiilor marchează o anume unitate psihologică a personajelor, accentuînd coeziunea compoziţiei. Remarcabilă este şi fidelitatea reprezentării diverselor instrumente muzicale. Un înger îşi trece delicat degetele peste corzi de harfă portativă, alături un altul sună din trianglu, al treilea cîntă din flaut, în spatele lor alţii doi suflă din fluier şi trombon. În centru, un amoret şezînd loveşte timpanele în timp ce un altul bate tactul urmărind notele. În jurul său se grupează cîntăreţi cu vioara, oboiul şi surla, cu lăuta şi viola da gamba, o orchestă aproape completă, reunind aproape toate instrumentele muzicale de suflat, de percuţie şi de coarde, cunoscute la începutul secolului al XVII-lea.

Versiunea aproape identică a acestei scene, doar cu mici diferenţieri survenite în tratarea elementelor de peisaj, a fost lucrată cu aproape un secol mai tîrziu de braşoveanul Merten Thadeus (activ 1683—1709) (Braşov, Tezaurul Bisericii Negre). Asupra originilor iconografice ale acestei imagini nu ne vom extinde în rîndurile de faţă, deoarece complexitatea interpretării şi investigarea documentară a instrumentelor muzicale ne obligă la o aprofundare minuţioasă şi la aprecieri comparative ce vor constitui obiectul unui studiu aparte. Ne este îngăduit totuşi să prezumăm că în cazul celor două piese gemene s-ar putea să fie vorba de reinterpretarea unui model augsburghez, îmbinat probabil cu elemente autohtone, transilvănene. Or înainte de precizarea surselor figurative ar fi arbitrar să propunem orice fel de concluzii.

Cea de a treia cană (Tezaurul Bisericii Negre) pare a fi fost comandată de argintarul Simon Drauth — ale cărui armoarii şi iniţiale le poartă — confratelui său de breaslă Petrus Bartesch junior (activ 1680—1710). Datată în 1693, cana constituie o piesă votivă, deşi înfăţişează o scenă laică. Compoziţia se desfăşoară pe un singur registru, fără elemente despărţitoare. Doar distanţarea ritmică a figurilor schiţează scurte pauze în evoluţia lor unitară. Aripioarele au dispărut şi trupurile îndesate, mai puţin mobile decît pe cănile precedente, sînt redate în atitudini lipsite de suplеţe, dar acuzînd pe alocuri o gestică mai reprezentativă. Nu lipseşte nici un anumit accent demonstrativ, menit a explicita anecdotica imaginii. Deşi uşor sacadată, fabulaţia se menţine simplă şi unitară, respirînd plenitudinea naturistă a episoadelor bucolice, corelate cu o anume semnificaţie bahică. Friza debutează printr-un cuplu de putti goi care se joacă

[77] Aceste căni au mai fost semnalate şi descrise de Gyárfás, *op. cit.*, p. 246—249, 253, fig. 22 şi 23, de asemenea de Roth, *op. cit.*, p. 227, nr. cat. 587, fig. 102; p. 228—229, nr. cat. 588, 589, 590, pl. 184, 185/3 şi 4.

https://biblioteca-digitala.ro

15. Sibiu, Muzeul Brukenthal, Cană decorată cu putti muzicieni, atribuită argintarului braşovean Martin Tink (activ 1586—1601).

https://biblioteca-digitala.ro

îmbrăţişînd un mielușel şi cărora un al treilea amorin le aduce într-o scoică plată mere şi struguri. Îmbrăţişată, o altă pereche pare să danseze, în timp ce un al şaselea copilaş fuge, imperios mînat de efectul lăcomiei sale. Scena nu are un înţeles bahic propriu-zis, ci constituie mai curînd reeditarea arhaicei teme legate de culesul viei.

Aceste scene cu putti dedaţi desfătărilor pastorale au fost puse de către Mihalik József în relaţie cu opere ale nürnberghezului Peter Flötner, pe temeiul unor analogii ce nu se vădesc totuşi deplin concludente. Autorul invoca analogii cu proiectul unei căni desenate de Flötner în 1532, cu o cană din secolul al XVI-lea, precum şi cu un pocal de la începutul secolului următor (ambele la Budapesta, Magyar Nemzeti Múzeum). La acestea, el adăuga comparaţia cu un putto cîntînd din fluier, înfăţişat pe tunul Bethlen, lucrare a meşterului Servatius din Sibiu. Mihalik remarca totuşi că există o anumită deosebire între putti lui Flötner şi putti transilvăneni în ceea ce priveşte portul părului şi chiar tipurile somatice[78].

În mod ciudat nimeni nu s-a gîndit la Augsburg, în a cărui ambianţă artistică (sculptură, pictură, grafică, arte aplicate) tema apare atît de frecvent, încît ar fi dificil să enumerăm toate exemplele pertinente. Vom remarca totuşi că numeroşi aurari din Augsburg, notorii ca protagonişti ai stilului baroc în orfevrărie, au fost preocupaţi fie de realizarea unor modele destinate acestui domeniu, fie chiar de transpunerea însăşi a unor imagini abundente în figuri de putti pe o serie de atari obiecte. Pomenindu-i pe Abraham Drentwett II, pe Elias Jäger, Andreas Wickert, Lukas Lang, Jakob Jäger, Christoph Drentwett, Tobias Baur şi mai ales pe Albrecht Biller[79], nu facem decît o scurtă enumerare a celor mai prestigioase nume de argintari augsburghezi din epoca barocului, distinşi prin interpretarea acestui motiv iconografic.

Pe de altă parte, nici o analogie absolut concludentă nu se oferea ca temei ineludabil pentru afirmarea originii augsburgheze a temelor cu putti de pe cănile transilvănene, respectiv braşovene. Această sursă iconografică putea fi invocată principial, cu aceeaşi sorţi de valabilitate ca sursa nürnbergheză, prevalînd desigur faţă de alte zone ale ambianţei artistice germane. În felul acesta apropierea de Germania de Sud rămînea globală şi nediferenţiată.

Un hazard fericit ne-a pus însă în faţa unei căni de la München, Bayerisches Nationalmuseum (nr. inv. 18/18), care constituie prototipul neîndoielnic al celei de a patra căni din grupul braşovean. Cana müncheneză este o piesă inedită, datată de specialistul Alfred Schädler — care ne-a comunicat datele muzeografice — la sfîrşitul secolului al XVII-lea. A fost lucrată într-un atelier din Augsburg, a cărui siglă reprezentînd un fruct de pin o poartă, de către un meşter aurar neidentificat care semnează cu iniţialele *M. B.* Este înaltă de 29 cm şi are diametrul bazei de 15 cm[80]. Cana de la Biserica Neagră din Braşov are

---

[78] J. Mihalik, *Beham és Flötner művészete hazai emlékeken*, în *Archacologiai Értesitő*, XVIII, 1898, p. 289 sqq.

[79] V. *Augsburger Barock* (catalog), Augsburg, 1968, p. 211, 239, 243, 261, 262, 269, 285, 287.

[80] Dr. A. Schädler, *Scrisoarea* nr. 374/12.II.1971. Aducem şi pe această cale mulţumirile noastre Dr. Alfred Schädler şi Direcţiunii de la Bayerisches Nationalmuseum din München, pentru datele patrimoniale comunicate, de asemenea pentru permisiunea de a publica fotografiile pe care au avut amabilitatea a ni le pune la dispoziţie.

https://biblioteca-digitala.ro

dimensiuni foarte apropiate: înălțimea 26 cm, diametrul bazei 15,50 cm. Ambele piese sînt lucrate în *repoussé* prin ciocănire și înfățișează scene identice.

Putti înaripați, de conformație rubicondă, poartă în brațe, pe umeri, pe spate o grea și somptuoasă ghirlandă, împovărată de fructe. Struguri în ciorchine, mere, smochine, ananas și rodii arătîndu-și sîmburii prin învelișul plesnit se amalgamează capricios și bogat printre crengi frunzoase. Ghirlanda descrie ample văluriri, obligînd micile personaje să se integreze unui meandru viu, urmînd sinuozitățile firului vegetal ce imprimă atitudini și mișcări de o zglobie diversitate. În extremitatea frizei, un putto se opintește să agațe de un ram capătul ghirlandei prins într-o verigă de metal. Următorul, înaintînd cu vioiciune în sens contrar, duce ghirlanda pe umăr, ajutat de un al treilea care se curbează susținînd-o cu spatele, în timp ce ridică un fruct căzut pe sol. Următorii doi amorini înalță cu nădejde ghirlanda a cărei extremitate e prinsă și purtată de un al șaselea compars care încheie micul cortegiu bucolic. Nici o deosebire de element compozițional nu poate fi sesizată între cele două piese. Aceeași tipologie somatică a figurilor, proporții egale, o tratare identică a anatomiei trupeșilor cupidoni, cu porțiunile adipoase proeminente, gesturi și atitudini cu totul similare, aceleași expresii înscrise pe chipurile bucălate, același port al părului. Nici toarta, compusă dintr-o hermă, avînd scurte penaje în locul brațelor și continuată cu un cap de delfin, nu diferă, nici decorul șarnierei reprezentînd un putto care îmbrățișează două frunze de acant.

Infime deosebiri se pot semnala în ornamentul de frunze șerpuitoare și corole florale ce acoperă soclul, diferențiindu-se ceva mai mult pe capac. La cana brașoveană marginea capacului este mai evazată și acoperită cu un decor vegetal ajurat, obținut prin turnare și fixat cu mici nituri de argint, elemente ce nu apar pe cana de la Augsburg. Se diferențiază de asemenea cununa de frunze ce încercuiește bosa superioară a capacului, interpunctată cu floricele pe cana de la Brașov, în sfîrșit butonul alcătuit dintr-un cerb culcat — exact ca pe cana Drauth —. Pe cana augsburgheză, butonul întruchipează un putto nud, tolănit cu un buchet de floricele în mînă. Amorinul e interpretat în *rondo-bosso*, cu o virtuozitate, o fluență a modelării și o sugestivitate ce nu par a-i fi fost accesibile confratelui brașovean. Acesta semnează cu inițialele *P. H.* înlănțuite, avînd deasupra coroana orașului și fiind înscrise într-un scut capricios ondulat. Sigla i-a fost deopotrivă atribuită aurarului Piter Himesch II (senior, activ 1690—1721) și lui Peter Hirscher (activ 1698—1705)[81]. Pentru oricare dintre cele două atribuiri am opta, anii 1690/1698 constituie termene *post quem* în sprijinul datării acestei piese excepționale[82], îngăduind o destul de concludentă apropiere cronologică față de cana de la Augsburg pentru care, după cum spuneam, s-a propus o datare spre sfîrșitul secolului al XVII-lea. Cu aceeași limpezime rezultă din compararea extrem de atentă a celor două piese, pe care și spiralarea norilor, elementele vegetale ale peisajului și detaliile ghirlandei concordă perfect, că o replică atît de exactă nu putea fi lucrată decît la Augsburg și foarte probabil în același atelier cu piesa prototip. Ar fi dificil să susținem ipoteza unei copii ulterioare, deoarece evident s-a folosit aceeași matriță și știm prea

[81] Interpretarea lui Roth, *op. cit.*, p. 228.

[82] Aducem și pe această cale mulțumirile noastre Direcțiunii Muzeului Brukenthal din Sibiu, Muzeului de istorie și Oficiului Parohial al Bisericii Negre din Brașov pentru asistența pe care ne-au acordat-o în studierea cănilor cu putti, aparținînd grupului brașovean.

https://biblioteca-digitala.ro

16. München, Bayerisches Nationalmuseum, Cană cu putti purtători de ghirlandă (inedită, fîrşitul secolului al XVII-lea, Meşter M.B. (neidentificat) din Augsburg (Foto München, Bayerisches Nationalmuseum).

https://biblioteca-digitala.ro

17. Braşov, Tezaurul Bisericii Negre, Cană cu putti purtători de ghirlandă, sfîrşitul secolului al XVII-lea sau începutul celui de al XVIII-lea, Meşter P.H. din Braşov.

https://biblioteca-digitala.ro

18. München, Bayerisches Nationalmuseum, Cană cu putti purtători de ghirlandă, Meşterul M.B. din Augsburg. (Foto München, Bayerisches Nationalmuseum).

https://biblioteca-digitala.ro

19. Braşov, Tezaurul Bisericii Negre, Cană cu putti purtători de ghirlandă, Meşterul P.H. din Braşov.

https://biblioteca-digitala.ro

20. München, Bayerisches Nationalmuseum, Cană cu putti purtători de ghirlandă, Meșterul M.B. din Augsburg. (Foto München, Bayerisches Nationalmuseum).

https://biblioteca-digitala.ro

21. Braşov, Tezaurul Bisericii Negre, Cană cu putti purtători de ghirlandă, Meşterul P.H. din Braşov.

https://biblioteca-digitala.ro

22. München, Bayerisches Nationalmuseum, Cană cu putti purtători de ghirlandă, Meşterul M.B. din Augsburg. (Foto München, Bayerisches Nationalmuseum).

https://biblioteca-digitala.ro

23. Braşov, Tezaurul Bisericii Negre, Cană cu putti purtători de ghirlandă, Meşterul P.H. din Braşov.

https://biblioteca-digitala.ro

bine că asemenea decoruri ciocănite se realizau după modele din lemn sau mastic. Iată-ne deci în fața unei dovezi peremptorii care ne obligă să acceptăm prezența argintarului brașovean la Augsburg, dezvăluind o relație nemijlocită și oferind temeiuri solide pentru investigații lămuritoare relativ la înrîurirea directă a faimosului centru sud-german, a cărui importanță pare să prevaleze în secolul al XVII-lea față de alte centre germane, inclusiv Nürnbergul.

Pe temeiul tuturor exemplelor invocate în studiul de față ne este îngăduit să tragem o serie de concluzii privind originea decorului cu putti în arta transilvăneană. Acesta își face inițial apariția în domeniul sculpturii arhitectonice sub influență italiană, directă sau mediată de centrele regale ale renașterii din epoca lui Matei Corvinul. Influența germană pare a se manifesta abia din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, implicînd adesea și difuzarea mediatoare a unor prototipuri italiene, larg asimilate de ornamentica germană. Această înrîurire se exercită în domeniul argintăriei, chiar dacă oferă în mod sporadic exemple mai timpurii și pe tărîmul sculpturii, ca admirabilul portal de la sacristia bisericii Sf. Mihail (1528) din Cluj-Napoca.

Asimilarea inițială a motivului de către argintăria transilvăneană se vădește prin penetrarea capetelor de putti, în versiunea măștilor de nuanță grotescă — pierdută pe parcurs —, progresiv transformate în capete de îngeri, semnalate întîi în argintăria de cult (potire), apoi și în cea laică (pocale, căni, sfeșnice). În această variantă, decorul indică inspirația germană, foarte largă, dar și posibilitatea unor contacte italiene directe, îndreptățită de pildă de unele analogii cu piese venețiene. Ipostaza mai evoluată a amorinului-hermă sau putto-atlant, urmărită de la bidimensional, deci de la relief, la tridimensional, deci la *rondo-bosso*, restrînge sfera analogiilor, îndreptîndu-ne atenția spre Germania de sud, de preferință spre Nürnberg și Augsburg. În sfîrșit, cea mai complexă versiune ornamentală, aceea a frizelor cu putti grupate în scene amplu diversificate și semnalînd o interpretare plină de virtuozitate, susținută de acurateța tehnică adesea surprinzătoare, ne îndeamnă să ne concentrăm atenția spre Augsburg a cărui influență devine dominantă în secolul al XVII-lea. Afirmația este confirmată la modul absolut prin eclatanta identitate a cănii de la Brașov cu cea de la Augsburg, oferindu-ne o rară și uimitoare coincidență de ordin stilistic și cronologic, în fața căreia orice contraargument n-ar putea decît să pălească.

Prezentul studiu nu constituie decît o tentativă episodică, în măsura în care se limitează la urmărirea diferitelor ipostaze morfologice ale unui motiv decorativ unic în esență, dar înregistrînd multiple variante, în cadrul unor cercetări menite a stabili gradul de permeabilitate al artei transilvănene și capacitatea sa de asimilare, activată în contact cu alte zone artistice ale Europei.

VIORICA GUY MARICA

https://biblioteca-digitala.ro

LES ORIGINES DU DÉCOR AUX PETITS AMOURS (PUTTI) DANS L'ART TRANSYLVAIN

De source antique, greco-romaine, très répandu dans l'art alexandrin, le thème décoratif des petits Amours, presqu'entièrement abandonné par l'art médiéval — à l'exception de quelques exemples byzantins — a connu un grand épanouissement à l'époque de la renaissance italienne et une large diffusion au delà des Alpes. En Transylvanie sa présence est constatée dès la fin du XV-ème siècle dans les manuscrits d'abord, ensuite dans la sculpture ornementale destinée à l'architecture et au domaine de l'argenterie. Son apparition dans le décor architectonique eut lieu sous influence italienne, directe ou bien médiée par les centres royaux qui avaient développé le style renaissance sous le règne de Mathias Corvinus. Au XVI-ème siècle les Amours sont présents dans l'ornement de l'architecture religieuse ainsi que dans l'architecture laïque des centres urbains. Exceptant des cas isolés, l'influence allemande s'est manifestée plutôt dans la seconde moitié de ce siècle, pas toujours exempte des modèles italiens qu'elle avait largement assimilés. Cette influence est d'ailleurs prépondérante au domaine de l'orfèvrerie. La pénétration du motif s'accomplit en maintes variantes figuratives à commencer avec les masques et les têtes d'anges ailés, suivis par les Amours-Atlantes, traités d'abord en relief, ensuite en ronde-bosse, enfin par les figures allégoriques des Cupidons aux attributs divers. Au XVII-ème siècle les exemples se multiplient, constituant des scènes complexes avec de nombreux personnages réunis en frises sur le corps des brocs, tel le groupe de Braşov qui figure des Amours musiciens et des anges nus dans un cadre bucolique. Les analogies iconographiques qu'ils suggèrent conduisent nettement vers l'Allemagne de Sud, vers Nuremberg, mais surtout vers Augsbourg. L'identité figurative d'un broc de Braşov, conservé dans le trésor de l'Eglise Noire et de son prototype originaire d'Augsbourg, que nous avons retrouvé à Munich au Musée National Bavarois en offre une preuve éclatante et irréfutable, témoignant des rapports directs que les orfèvres transylvaniens eurent avec les ateliers sud-allemands et notamment avec ceux d'Augsbourg. Malgré son caractère restreint, l'étude qui n'envisage que la diffusion d'un seul sujet iconographique et de ses origines démontre la perméabilité de l'art transylvanien toujours ouvert aux contacts artistiques européens.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

AURARI CLUJENI ŞI OPERELE LOR

(sec. XVI—XVII)

(I)

Breasla aurarilor din Cluj este una din cele mai vechi corporaţii meşteşugăreşti medievale organizate pe teritoriul Transilvaniei. Deşi cel mai vechi statut al ei, păstrat pînă în zilele noastre, datează din a doua jumătate a secolului al XV-lea (1473?), constituirea breslei a avut loc mult mai devreme, probabil la sfîrşitul secolului al XIV-lea sau la începutul celui următor. Mărturia existenţei unei bresle a aurarilor la Cluj în această perioadă o constituie însuşi sigiliul ei. Tiparul de sigiliu păstrat în colecţia Muzeului de istorie al Transilvaniei[1] îl reprezintă pe Eloi, sf. Eligius, care îşi începuse cariera ca meşter orfevrier la curtea merovingiană în primul deceniu al secolului al VII-lea. Devenit episcop de Noyon (639), canonizat după moarte, el a fost ales sfîntul tutelar al orfevrierilor, fiind acceptat ca atare în epoca gotică de marea majoritate a breslelor de aurari în Europa occidentală şi central-răsăriteană[2]. Pe sigiliul breslei aurarilor din Cluj, Eligiu apare reprezentat într-o ipostază iconografică, cu însemnele ecleziastice (dar fără cîrja episcopală), ceea ce ne îndreptăţeşte să presupunem că sigiliul datează de la începutul secolului al XV-lea (fig. 1).

Cu toată vechimea breslei şi atestarea documentară neîntreruptă între secolele XV—XIX, despre creaţia aurarilor clujeni nu există o imagine de ansamblu. Pe de o parte datele documentare existente nu au fost valorificate pe măsura bogăţiei şi importanţei lor[3], pe de alta identificarea creaţiei aurarilor, a atelierelor clujene lipseşte aproape cu desăvîrşire.

În publicaţiile cu caracter sintetic şi în lucrările care tratează sub un aspect sau altul istoria Clujului, adeseori s-au făcut referiri la faptul că în evul mediu oraşul a primit epitetul de „oraş-comoară", datorită faimei pe care au cucerit-o meşteşugarii aurari; numai că, tocmai „comoara", ceea ce reprezintă creaţia lor în arta şi argintăria noastră feudală, nu a fost pînă acum dezvelită.

Fig. 1.

[1] Nr. inv. F 3076 (nr. vechi 7226).

[2] V. Guy Marica, *Figura aurarului în sigilografie*, în *Sub semnul lui Clio*, Omagiu acad. prof. Ştefan Pascu, Cluj, 1974, p. 451.

[3] Istoria breslei aurarilor din Cluj pînă în secolul al XVIII-lea a fost tratată succint, bazîndu-se exclusiv pe date documentare, de către Novák János (*A kolozsvári ötvöscéh a XVIII.-ik századig*, Cluj, 1913); cf. şi S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, Bucureşti, 1958, p. 85—97. Referiri şi la: Corina Nicolescu, *Arta veche românească*, Bucureşti, 1965; Şt. Pascu, *Meşteşugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1954; *Istoria Clujului* (sub redacţia acad. prof. Ştefan Pascu), Cluj, 1974, p. 136—142.

https://biblioteca-digitala.ro

Din studierea registrelor breslei aurarilor din Cluj, socotind aproximativ de la mijlocul secolului al XVI-lea (1550) şi pînă la sfîrşitul celui următor (1700), deci într-un răstimp de 150 de ani, reiese că la Cluj activau, ca membri ai breslei, în jur de 500 de aurari dintre care, pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea (1600), cca. 180[4]. Menţionez că nici măcar aceste cifre nu reflectă întocmai realitatea, deoarece nu se bazează pe cercetarea şi analiza tuturor izvoarelor şi surselor documentare care ne pot oferi informaţii privind activitatea lor. Dar chiar şi numai jumătate din acest număr ar putea constitui o dovadă elocventă pentru ceea ce se va fi realizat în atelierele clujene în răstimpul amintit. Existenţa unui număr atît de mare de aurari într-un centru, oricare ar fi acela, trebuie pusă în legătură directă cu starea, dezvoltarea social-economică a oraşului respectiv. Acel regres al stării economice a Clujului şi în domeniul producţiei meşteşugăreşti în secolul al XVII-lea, mai ales în prima sa jumătate — situaţie pe care ne-am obişnuit să o accentuăm —, nu poate fi sesizat în sursele care ne stau la dispoziţie pentru studierea argintăriei clujene.

Privind destinaţia lor, lucrările aurarilor clujeni în evul mediu răspundeau acelorași necesităţi ca şi cele realizate în atelierele din Ţara Românească şi Moldova sau în alte centre transilvănene. Astfel, ele se împart în două mari categorii: obiecte cu caracter laic şi de cult. Din punct de vedere social, în oraş se distinge o pătură bogată, formată din negustori şi meşteşugari, care posedau averi considerabile şi tezaurizau bunuri sub formă de giuvaeruri şi alte obiecte făurite din aur şi argint. O parte din aceste obiecte se păstrează pînă azi, ca donaţii, daruri făcute odinioară unor lăcaşe de cult. Destinaţia, precum şi funcţionalitatea lor, scopul pentru care au fost create, erau legate însă de fastul vieţii păturilor orăşeneşti înstărite.

Spiritul renaşterii pătrunzînd în modul şi în formele de viaţă, generează în rîndul orăşenimii înstărite dorinţa de înfrumuseţare a interioarelor. Documentele contemporane atestă faptul că nivelul culturii materiale a acestor pături sociale nu rămîne în urmă faţă de cel al nobilimii în general. Ne gîndim la aspectul estetic al interioarelor, la confort, la „cultura" vieţii de toate zilele etc.

Pentru a sugera belşugul în obiecte de argintărie menite să şi înfrumuseţeze un interior contemporan, citărm din inventarul bunurilor orăşeanului Stenczel Imre, întocmit în 1637: o cupă din argint aurit (evaluată la 62 frt.), o cupă aurită (76 frt.), un pahar în formă de ou de struţ cu capac şi picior (70 frt.), o solniţă din argint aurit (24 frt.), o cană zveltă din argint (44 frt.), un pahar de argint (63 frt.), un pahar în formă de cocos (12 frt.), o tăviţă de argint aurit evaluată la 16 frt. *(Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arhiva Oraşului Cluj, Divisionalia, 111; vezi şi nota 5)*. Nobilimea îşi procura de asemenea de la meşterii aurari din Cluj obiecte lucrate din aur sau argint. Diferite inventare, conscripţii întocmite cu ocazia împărţirii unor bunuri, acte private etc. ne informează despre varietatea şi bogăţia produselor ce se realizau în atelierele aurarilor clujeni în sec. XVI—XVII[5]. Printre obiectele destinate satisfacerii trebuinţelor religioase sînt amintite: potire, pocale, ciborii, monstranţe, cristelniţe etc. Lucrările cu caracter laic prezintă o mult mai mare varietate: cupe (cupe duble), pahare, seturi de

[4] Arhivele Statului Cluj-Napoca, Registrul breslei aurarilor 1549—1582; 1561—1794 (în continuare: Registrul breslei aurarilor...).

[5] Jakó Zsigmond, *Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron*, în *EmlKel*, Bucureşti, 1957, p. 386—387; Corina Nicolescu, *Argintăria decorativă şi de uz casnic (sec. XVI—XVII)* ..., în *Studii muzeale*, I, 1957.

https://biblioteca-digitala.ro

pahare de diferite dimensiuni constînd din şase, uneori 12 bucăţi, căni, seturi de tăvi şi farfurii, pahare în formă de ou de struţ, pahare în formă de cocos, felurite bijuterii, podoabe, pandantive, inele, cercei, brăţări, coliere, săbii, pinteni, cingători, nasturi etc.

Oraşul însuşi stimula înflorirea acestui meşteşug, dovedindu-se a fi un mecenat prin excelenţă. Conducerea oraşului făcea cu diferite ocazii daruri principelui, familiei sale, precum şi marilor demnitari, curteni etc. De exemplu, în anul 1586, numai în semn de cadou de Anul Nou, oferă principelui Sigismund Báthory şi demnitarilor săi 6 cupe din aur şi argint aurit, deosebit de frumoase. În anul următor, tot numai de Anul Nou, opt cupe şi o serie de alte obiecte lucrate din aur şi argint.

Examinînd însemnările păstrate în socotelile oraşului pentru anii 1651—1652, reiese că numai în acei ani, din atelierele clujene au luat drumul curţii princiare peste 20 de bucăţi de lucrări de argintărie. În 1654, în ajunul anului nou, oraşul dăruieşte principelui Gheorghe II Rákóczi o cupă de aur al cărei preţ era de 178 florini şi 12 denari, iar preţul a două pahare cu capac, de asemenea din aur lucrate, dăruite cu puţin timp în urmă, se ridica la 259 florini şi 51 denari. Uneori conducerea oraşului rămînea datoare aurarului cu preţul lucrării. Astfel, în anul 1570 aurarului Eötvös Orbán oraşul îi datora 46 de florini pentru paharul executat de acesta şi dăruit principelui Ioan Sigismund[6]. În iunie 1607, apoi în aprilie 1609, Dieta Transilvaniei hotărăşte achitarea unei datorii mai vechi faţă de aurarul Eötvös Andrei, datorie ce se ridica la 1450 de florini[7]. Acest meşter clujean executase lucrări care au fost dăruite împăratului Rudolf al II-lea şi arhiducelui Matia. Destinaţia acestor obiecte pledează de la sine pentru măiestria celui care a fost aurarul Eötvös Andrei.

Adeseori însăşi conducerea oraşului trimite solie pentru „aranjarea unor treburi". Aceşti soli, pe lîngă sume însemnate, porneau la drum şi cu diferite cadouri, de obicei obiecte de argintărie. De exemplu în anul 1603 conducerea oraşului cumpăra de la diferiţi cetăţeni şi aurari clujeni „bani păgîni" din aur (probabil monede romane sau greceşti, ori imitaţii executate după modelul acestora) şi monede de argint, aur nativ (gostian), pentru cîştigarea bunăvoinţei împăratului Rudolf al II-lea, a curtenilor, a oamenilor influenţi din preajma acestuia.

Principii Transilvaniei trimiteau anual sute de obiecte făurite din aur sau argint aurit sultanului, demnitarilor Imperiului otoman, suveranilor din ţările europene, făceau la rîndul lor donaţii unor lăcaşe de cult etc. Mai cu seamă Gabriel Bethlen, Gheorghe I şi II Rákóczi, dar şi Mihail Apafi preferau îndeosebi lucrările aurarilor clujeni. În anul 1615 Gabriel Bethlen comanda la Cluj două sfeşnice care cîntăreau 200 de mărci, menţionate ca fiind de o excepţională calitate artistică, pentru a fi trimise sultanului[8]. Din socotelile aurarului Eppel Mihai reiese că într-un răstimp de mai puţin de un an (1625) el a prelucrat la comanda lui Gabriel Bethlen o cantitate considerabilă de argint. Printre obiectele ce au fost realizate din cantitatea de metal amintită sînt enumerate 20 de tăvi, un lavoar cu cană, 201 de buc. de tăvi de dimensiuni mijlocii, precum şi o serie de alte obiecte. De exemplu, şi un cadou (?) pe care urma să-l ducă trimisul lui Bethlen

[6] Registrul breslei aurarilor, 1549—1582.

[7] *Monumenta Comitialia Regni Transsylvaniae*, vol. VI, Budapesta, 1880, p. 125 (în continuare: *Monumenta Comitialia*).

[8] *Idem*, vol. VII, Budapesta, 1881, p. 33, 239.

https://biblioteca-digitala.ro

în Germania. În anul 1631 Gheorghe I Rákóczi trimite de la Alba Iulia cantitatea necesară de argint aurarilor clujeni pentru a se confecționa un lavoar, o cană și mai multe cești, iar în 1639 (iulie) trimite solie ca aurarii să se apuce de îndată de confecționarea celor 33 de cupe, căni și a unui lavoar, care urmează să fie trimise la Constantinopol. Mihail Apafi îi încredințează aurarului Gyulai Sámuel executarea unei săbii de paradă în anul 1675. Semnificativ ni se pare faptul că pentru realizarea acestui obiect el a preluat: 90 buc. de aur (forinți), 100 buc. de rubine mici, 100 buc. smaralde mici, 18 buc. rubine mai mari respectiv 34 de smaralde, precum și 12 buc. de diamante.

După cum am mai arătat, informațiile documentare despre lucrările realizate de aurarii clujeni sînt bogate. De exemplu în inventarul bunurilor aurarului Vicei Máté (care devine membru al breslei în anul 1580) figurează următoarele obiecte: o cană împodobită cu „bani păgîni" evaluată la 115 frt., o cupă dublă aurită (140 frt.), o ceașcă... (89 frt.), un taur din argint, un obiect în formă de corn avînd pe capac un cap de bour. Printre bunurile rămase după Balásfi Bálint (devine membru al breslei în anul 1590, decedează în 1630) figurează o moară de vînt aurită, un obiect de argintărie decorat cu delfin (*Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arhiva Orașului Cluj, 1627: Fasc. I. nr. 132; 1630: Fasc. I. nr. 147; vezi și nota 5*). Desigur, nu se poate exclude posibilitatea ca unele dintre acestea să fi fost cumpărate, provenind din centre apusene, dar fiind vorba de bunuri rămase după aurari de renume, nici ipoteza ca ei să-și fi păstrat pentru sine și unele dintre propriile lor lucrări.

Cele arătate reprezintă doar spicuiri din noianul datelor documentare care ilustrează activitatea aurarilor clujeni. Sarcina principală ce se impune a fi îndeplinită pentru a stabili valoarea creației lor în evoluția artei metalelor prețioase din țara noastră constă pe de o parte în valorificarea materialului documentar, pe de alta în studierea lucrărilor susceptibile de a fi de proveniență clujeană[9], identificarea meșterilor, a atelierelor, pe baza concepției artistice, a stilului, a tehnicilor, a ornamentelor etc. Pînă la rezolvarea acestor probleme, constatările generale privind argintăria clujeană nu pot fi socotite pe deplin întemeiate.

În cele de față ne propunem în continuare prezentarea cîtorva lucrări realizate în atelierele clujene, constituind deci un studiu cu caracter preliminar.

Pocal

Argint, parțial aurit, lucrat prin ciocănire, turnare și cizelare. Talpă hexagonală (lungimea laturilor 7,5 cm), cu marginea netedă, ușor concavă, cu ornamente vegetale stilizate, turnate și cizelate. În centrul tălpii un soclu hexagonal pe care, între linii canelate duble, paralele, se observă o friză ajurată compusă din motive stilizate înscrise în romburi și cercuri. Deasupra soclului o bordură turnată, cizelată, compusă dintr-un șnur crestat, motive în formă de crin și patru

[9] Față de bogăția informațiilor documentare, obiectele identificate de proveniență clujeană sînt relativ puține. Acest fapt are multiple explicații. Credem însă că cercetările în unele mari muzee și colecții din Europa ar putea duce la identificarea și atribuirea multor obiecte realizate în țara noastră în general, inclusiv în atelierele clujene. De exemplu, Corina Nicolescu (*Arta metalelor prețioase în România*, București, 1973, p. 51, cat. 26, fig. 28) prezintă o cupă semisferică din sidef cu ferecătură din argint. Motivele decorative denotă unele caracteristici ale atelierelor clujene. Cupa a aparținut lui Gh. II Rákóczi și se află în *Muzeul de artă și meșteșuguri din Hamburg*.

https://biblioteca-digitala.ro

granule. Corpul pocalului are 12 laturi, în partea superioară un brîu turnat, cizelat, alcătuit dintr-un şnur crestat gros şi două subţiri, între ele ornamente în formă de semilună şi triunghiuri. Cupa pocalului formată din 6 lobi, decorată la buză cu un brîu turnat canelat (pl. I; pl. XXI, fig. 4—6). Secolul al XVI-lea, fără siglă de meşter.

Înălţimea: 28,3 cm; Diametrul tălpii: 15,5 cm; Diametrul gurii: 15,3 cm. Conform tradiţiei, pocalul a aparţinut reformatorului Francisc Dávid şi se păstrează în colecţiile Bisericii Unitariene din Transilvania, Cluj-Napoca. Tot aici s-a păstrat un alt pocal, identic, atît ca formă, decor, cît şi ca execuţie pînă la cele mai mici detalii, cu obiectul descris mai sus, deosebindu-le doar diferenţa de greutate: cel din urmă cîntăreşte 0,50—0,64 gr în plus. Într-un inventar din anii 1627—1654, în anul 1644 (20 dec.) sînt amintite ambele pocale[10], cel din urmă a fost atribuit ca fiind executat de aurarul Benedict Henzler. Despre activitatea acestuia dispunem de date documentare începînd din anul 1619. Între anii 1620—1622, 1628—1629, 1631—1633, el este menţionat în repetate rînduri printre staroştii breslei aurarilor din Cluj[11].

Forma identică a celor două pocale, proporţiile părţilor componente, ale tălpilor şi lobilor care formează cupa, elementele ajurate ale frizelor, şnururile crestate, brîurile, canelatura buzei cupei, dimensiunile acestora la ambele piese, ne fac să presupunem că ele au fost executate în unul şi acelaşi atelier. Identitatea elementelor ornamentale turnate, apoi cizelate şi aplicate pe corpul pocalelor nu-şi poate găsi altă explicaţie decît aceea că la realizarea lor au servit aceleaşi forme de turnare şi aceeaşi mînă de cizelator (pl. XXI, fig. 4—6). Afirmaţia lui Kelemen Lajos (*op. cit.*, p. 160; vezi nota 10), după care pocalul mai vechi (mai uşor) din punct de vedere al execuţiei artistice îi este superior celuilalt obiect, nu este întemeiată.

Ca evoluţie, o formă anterioară acestui tip de pocal, ba chiar prototip, poate fi considerată pocalul de pe pl. II (copie galvanoplastică în Muzeul de istorie al Transilvaniei Cluj-Napoca, nr. inv. F VI 2515).

Cană cu capac

Argint, parţial aurit, lucrat prin ciocănire, turnare şi cizelare. Talpă hexagonală cu bordură canelată şi ornamentată cu cercuri tangente, deschise la partea inferioară. De-a lungul laturilor tălpii motive turnate, cizelate în formă de crin (fleuron). Cana, avînd şase laturi care se îngustează spre mijloc lărgindu-se spre partea superioară, se sprijină pe trei suporturi lucrate în formă de cap de înger cu aripile desfăcute, turnate şi cizelate. La mijloc un brîu turnat compus din caneluri mărginite de ornamente în formă de crin. Bordura buzei şi a capacului (acesta din urmă uşor bombat) este canelată şi ornamentată cu brîuri de crin. În centrul capacului un con de brad realizat prin ciocănire, clapa capa-

[10] Kelemen Lajos, *Adatok kolozsvári unitárius egyházközségünk régibb klenodiumairól*, în *Keresztény Magvető*, XLVIII (1913), p. 160—165.

[11] Registrul breslei aurarilor 1561—1794. Monograma, care va fi fost probabil şi semnul de meşter, s-a păstrat gravată ulterior, pe o patenă datînd din sec. XVI. Monogramă identică, dar într-un cadru pătrat, pe portalul casei sale (pl. XXII, fig. 1—2), păstrat în Muzeul de istorie al Transilvaniei (nr. inv. F 2818[VI 1503]). Casa aurarului Benedict Henzler se afla pe strada denumită „Híd utca" (str. Podului), care ducea spre poarta de nord a oraşului.

https://biblioteca-digitala.ro

cului (un înger *bifrons* cu aripi) turnată, cizelată. Mînerul dublu arcuit se termină printr-o placă turnată, cizelată purtînd motive geometrice ce se înscriu într-un pătrat. Fața mînerului, turnată, reprezintă trei măști de femei și pe Hercule (?) în trei ipostaze (pl. III).

Începutul secolului al XVII-lea, siglă de meșter: H A (pl. XXII, fig. 3). Înălțimea: 29 cm; Diametrul tălpii: 12 cm; Diametrul gurii: 8 cm. În colecțiile Bisericii reformate din Transilvania, Cluj-Napoca.

Sigla de meșter H A a fost identificată cu persoana aurarului Andreas Hunyadi[12] [în registrul breslei Huniadi Andreas alias Eötvös (Aurifaber, Aurar, n.n.)]. După mărturia însemnărilor aflate în registrul amintit, el devine membru al breslei în anul 1617 (+ 1633). Sigla de meșter H A poate fi identificată însă și cu aurarul Andreas Helfer, despre activitatea căruia dispunem de informații documentare din anii 1585, 1602[13].

În afară de cea descrisă, se mai cunosc următoarele lucrări marcate cu sigla H A: a) cană cu capac, argint aurit, lucrat prin ciocănire, turnare, gravare și granulare (realizată prin ciocănire), purtînd stema Transilvaniei combinată cu blazonul familiei Rákóczi. Dimensiuni apropiate de ale celei descrise mai sus (înălțimea 26 cm, diametrul tălpii 13 cm), corpul cănii avînd de asemenea șase laturi[14]; b) sceptru de paradă ornamentat cu turcoaze[15].

3. *Cană cu capac*

Argint aurit, lucrat prin ciocănire, turnare, cizelare și gravare. Talpă octogonală cu bordura îngustă, netedă, după care urmează un brîu turnat, cizelat, compus dintr-un șnur crestat oblic, mărginit de două linii canelate și ornamentate în formă de crin în două variante. Corpul cănii, avînd opt laturi, se îngustează ușor spre partea superioară, și se sprijină pe patru globuri cu ghiare, turnate și cizelate. Aproximativ la mijlocul corpului cănii, brîu turnat cizelat compus din mai multe linii paralele canelate între două șnururi crestate oblic și motive în formă de crin în două variante, deosebindu-se însă de cele aflate de-a lungul tălpii. Buza cănii cu bordură în relief și un șnur crestat oblic este decorată și cu motive în formă de crin, realizate în manieră identică cu cele aflate în partea inferioară a cănii. Brîul capacului se compune din motive de crin executate în manieră identică cu cele aplicate la mijlocul cănii, șnur crestat oblic (pl. XXI, fig. 1—3). Clapa capacului este lucrată în formă de cap de înger cu aripile desfăcute, turnată, cizelată, iar în centrul capacului un ornament cu lobi avînd ca terminație o sferă turtită (pl. IV). Mîner masiv, arcuit, pe fața mînerului dublă canelură, paralelă, verticală. La capătul mînerului un scut avînd la bază o acoladă. Privind din față cana, pe cele trei laturi reprezentări și inscripții gravate: un scut cu baza în acoladă, în mijlocul scutului un cerb, deasupra scutului un coif și lambrechinuri, pe coif o coroană și un leu. În jurul blazonului inscripție gravată: PSALM<VS>. 112 V. 6. IN. MEMORIA. AETERNA. ERIT. IVSTUS. Inscripția este mărginită de o cunună de lauri, gravată. Elementele descrise an-

[12] Kőszeghy Elemér, *Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig*, Budapesta, 1936, p. 168, nr. 993.

[13] Registrul breslei aurarilor, 1561—1794.

[14] *A magyar történeti ötvösmű-kiállitás lajstroma*, Budapesta, 1884, sala IV, vitrina 3, p. 61, nr. 53 (în continuare: *Expoziție 1884...*).

[15] *Kunst und Kunsthandwerk*, Viena, 1912, p. 25, nr. 4.

https://biblioteca-digitala.ro

terior se repetă pe a treia latură privită din faţă (de la stînga spre dreapta). Pe latura de mijloc, gravată inscripţia: A<NN>O . D<OMINI> . 1635 . 8. APR<I>-LI . HOC . VAS<VM> . ARGENTEVM . IN . HONOREM DEI . ET . VSVN . ECC-LESIAE . ORTHODOXAE . CLAVDIOPOL<ITANEAE> . DICATVM: CONSEC-RATVM . A . DVOB<VS> . FRATRIB<VS> . GERMANIS . ANDREA . NEMPE . IONA<S> . TE . IONA<S> . LITERATO: IN GRATI<AM> . PIENTISSIMI <VSQVE> . ANIMI . SIGNVM. În exteriorul capacului, încadrată de cunună de lauri, gravată inscripţia: BIBITE . EX . EO . OMNES . MAT<THEVS> . XXVI . V . 27. În interiorul capacului, într-o cunună de lauri, gravată inscripţia: EXODI . 35 . V . 5: ACCIPITE . A . VOBIS . OBLATIONEM . IEHOVE . OMNIS . SPONTA . NEVS . CORDE . ARGENTVM . ET . AES.

Începutul secolului al XVII-lea, siglă de meşter P Z (pl. XXI, fig. 4).

Înălţimea: 38 cm; Diametrul tălpii: 17,5 cm; Diametrul gurii: 14 cm. În colecţiile Bisericii reformate din Transilvania.

Sigla de meşter P Z poate fi identificată cu persoana aurarului Paulus Zilahi (în registrul breslei Zilahij Pál). Devine membru al breslei în anul 1623[16]. Această siglă se găseşte şi pe un pocal datînd din anul 1634[17].

În secolul al XVII-lea printre aurarii clujeni se numără încă un meşter cu numele de Zilahi Pál, care, de asemenea, putea să-şi marcheze lucrările cu sigla P. Z. Acesta din urmă devine membru al breslei abia în anul 1654. Avînd în vedere elementele decorative ale cănii descrise, respectiv anul 1634, 1635 care figurează pe ambele lucrări cunoscute marcate cu sigla P Z, cel din urmă meşter nu poate fi luat în considerare ca autor.

Cana a fost donată — după cum reiese din inscripţia în limba latină — de către doi fraţi: Andreas Iona şi Iona Literato. După numele de Iona în inscripţie, apare în ambele cazuri cîte un punct, semnul prescurtării. Întregînd numele în felul următor: IONA<S>, pare verosimil să fie vorba despre o donaţie a fraţilor Andreas Ionas şi Ionas Literato (Diacul Ionas); în cazul din urmă, pe lîngă numele de familie Ionas nu s-a folosit prenumele ca semn distinctiv, ci cel de Literato (Diac), adică om învăţat („Literatus"). În socotelile oraşului, între anii 1633—1636 deseori sînt menţionaţi Jónás András şi Jónás Deák (Diacul). Andreas, de exemplu la 7 febr. 1633, aduce de la Cracovia mărfuri orientale (piper, zahăr din trestie, ghimbăr) în cantităţi mari. Jónás Deák desfăşoară o activitate comercială intensă, exportînd şi importînd diferite mărfuri (vite, postav, mătăsuri etc.) şi în anii 1635—36, pentru care plăteşte sume însemnate drept taxă vamală (tricesimă)[18].

Cană cu capac

Argint aurit. Talpă îngustă hexalobă, crestată. Corpul cănii cu şase lobi, de formă cilindrică, se îngustează uşor spre partea superioară. Talpa cănii este delimitată printr-un brîu, compus din motive florale lucrate prin ciocănire. Segmentele dreptunghiulare lobate sînt decorate prin ciocănire, cu capete de monştri (3 segmente) şi cu granulaţie realizată prin ciocănire. Segmentele superioare, dispuse

[16] Registrul breslei aurarilor, 1561—1794.

[17] Kőszeghy Elemér, *op. cit.*, p. 169, nr. 997.

[18] Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arhiva Oraşului Cluj, Socotelile Oraşului Cluj, 19, VII, p. 63; idem, 20, I, p. 31, p. 28; 20, II, p. 16; 20, VI, p. 27; 20, V, p. 3 etc.

https://biblioteca-digitala.ro

longitudinal, lobate, sînt lucrate cu ornamente stilizate (vegetale şi ghirlande de fructe) realizate prin ciocănire şi granulare (3—3). Buza cănii are un brîu canelat. Bordura capacului, cu şase lobi şi incrustată, bombată, este ornamentată în aceeaşi manieră ca şi restul cănii. În centrul capacului motiv floral cu şase petale, realizat prin ciocănire, şi un îngeraş nud cu aripile desfăcute, turnat cizelat. Clapa mînerului: cap de îngeraş *bifrons*, mînerul arcuit, turnat cizelat (pl. V). Mijlocul secolului al XVII-lea, siglă de meşter R B (pl. XXII, fig. 5—6).

Înălţimea: 34 cm; Diametrul tălpii: 18,5 cm; Diametrul gurii: 14,5 cm. În colecţiile Bisericii reformate din Transilvania.

Sigla de meşter R B poate fi identificată cu aurarul Valentinus Radecius (în registrul breslei Radecius Bálint).

Despre activitatea lui Valentinus Radecius dispunem de date documentare din anii 1641—1677. El devine membru al breslei în anul 1641, apoi pînă în anul 1671 deţine diferite funcţii de conducere a breslei. De exemplu, în anul 1653 este unul dintre staroştii breslei, în 1655 deţine aceeaşi funcţie, în anul 1671 a fost ales împreună cu alţi trei aurari dispensator al breslei. Îşi încetează activitatea, pare-se, în jurul anului 1677[19].

În afară de această cană, sigla aurarului Valentinus Radecius o cunoaştem şi de pe un pahar cu blazon şi inscripţie gravată, datînd din anul 1647[20].

Pocal

Argint aurit, lucrat prin ciocănire, turnare şi cizelare. Talpa circulară bombată, cu bordura netedă, îngustîndu-se în partea superioară, se termină într-un bulb turtit şi un inel circular turnat cizelat. Atît talpa, cît şi bulbul sînt ornamentate cu motive florale, vegetale, stilizate. Fusul piciorului ajurat, turnat. Cupa şi capacul sînt lucrate prin ciocănire avînd forma unui fruct de ananas. Din centrul capacului avînd forma unei vaze se înalţă un buchet de flori, vrejuri etc. stilizate, realizate prin lame subţiri de argint (pl. VI). Mijlocul (aprox.) secolului al XVII-lea, siglă de meşter: S I (pl. XXII fig. 7).

Înălţimea: 29 cm; Diametrul tălpii: 9 cm; Diametrul gurii: 8 cm. În colecţia Bisericii reformate din Transilvania.

Sigla de meşter S I poate fi identificată cu aurarul Seres István junior. Devine membru al breslei aurarilor în anul 1611. Despre activitatea sa în cadrul breslei dispunem de informaţii documentare datînd din anii 1611—1660. În anii 1625—26, 1649—50 este menţionat printre staroştii breslei, în general se numără printre cei mai de vază cetăţeni ai oraşului din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Starea sa socială în viaţa oraşului o reflectă şi faptul că ducea o casă demnă de a-l găzdui în anul 1613 pe principele Gabriel Bethlen[21].

---

[19] Registrul breslei aurarilor, 1561—1794; Jakab Elek, *Kolozsvár története*, Budapesta, 1888, vol. II, p. 658, 685—686, 779.

[20] Kőszeghy Elemér, *op. cit.*, p. 169, nr. 100.

[21] Registrul breslei aurarilor, 1561—1794; Novák János, *op. cit.*, p. 61. Siglă de meşter asemănătoare i-a fost atribuită de către Gyárfás Tihamér aurarului braşovean Johann Schyrmer, însă cu semn de întrebare (cf. *A brassai ötvösség története*, Braşov, 1912, p. 315). Date despre activitatea acestuia posedă însă numai din anul 1526 (*op. cit.*, p. 85). Avînd în vedere maniera în care redă această siglă de meşter, atribuirea lui Gyárfás nu pare verosimilă.

https://biblioteca-digitala.ro

Planșa I.

https://biblioteca-digitala.ro

Planşa II.

https://biblioteca-digitala.ro

Planşa III.

https://biblioteca-digitala.ro

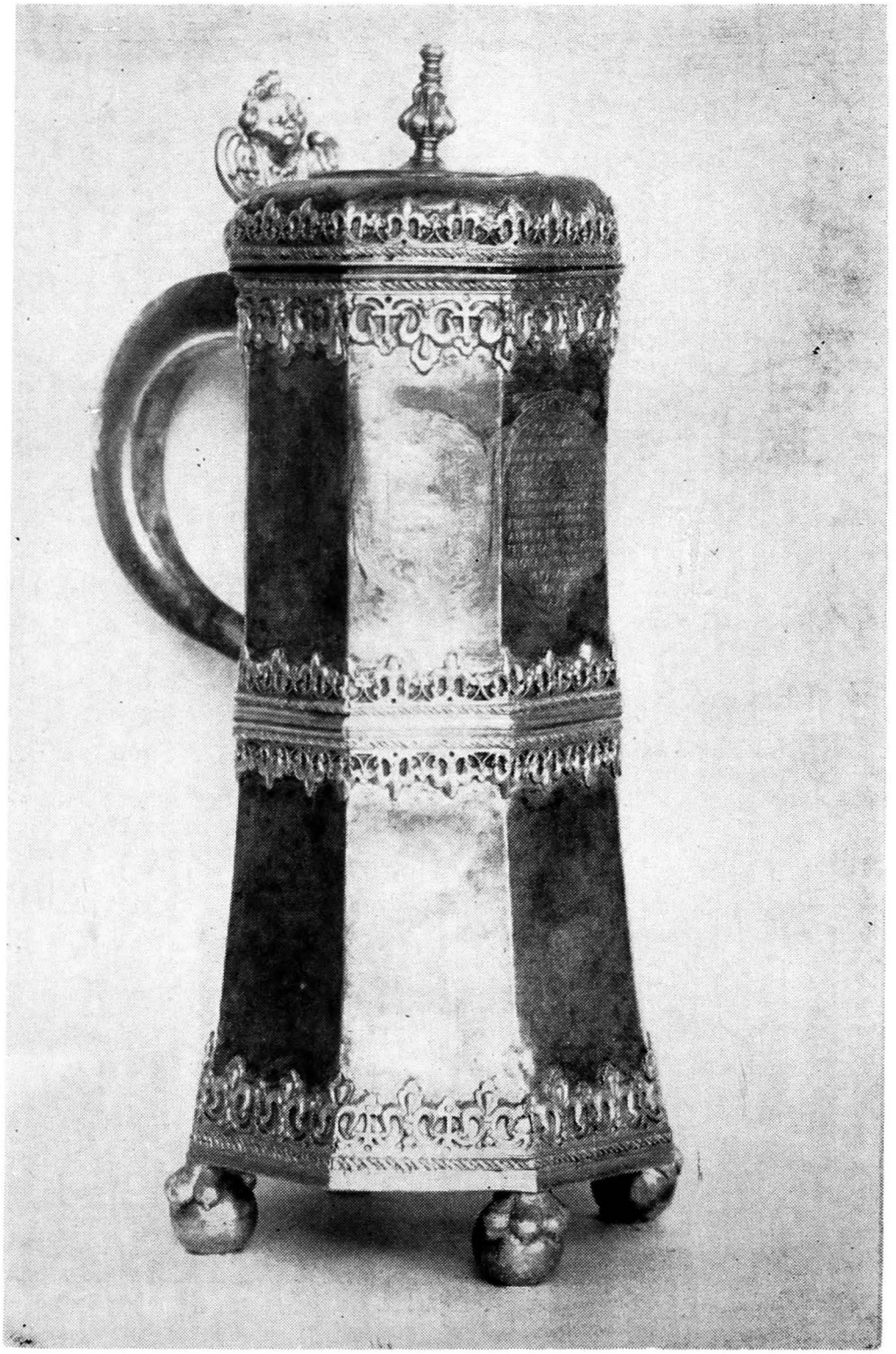

Planşa IV.

https://biblioteca-digitala.ro

Planșa V.

https://biblioteca-digitala.ro

Planșa VI.

https://biblioteca-digitala.ro

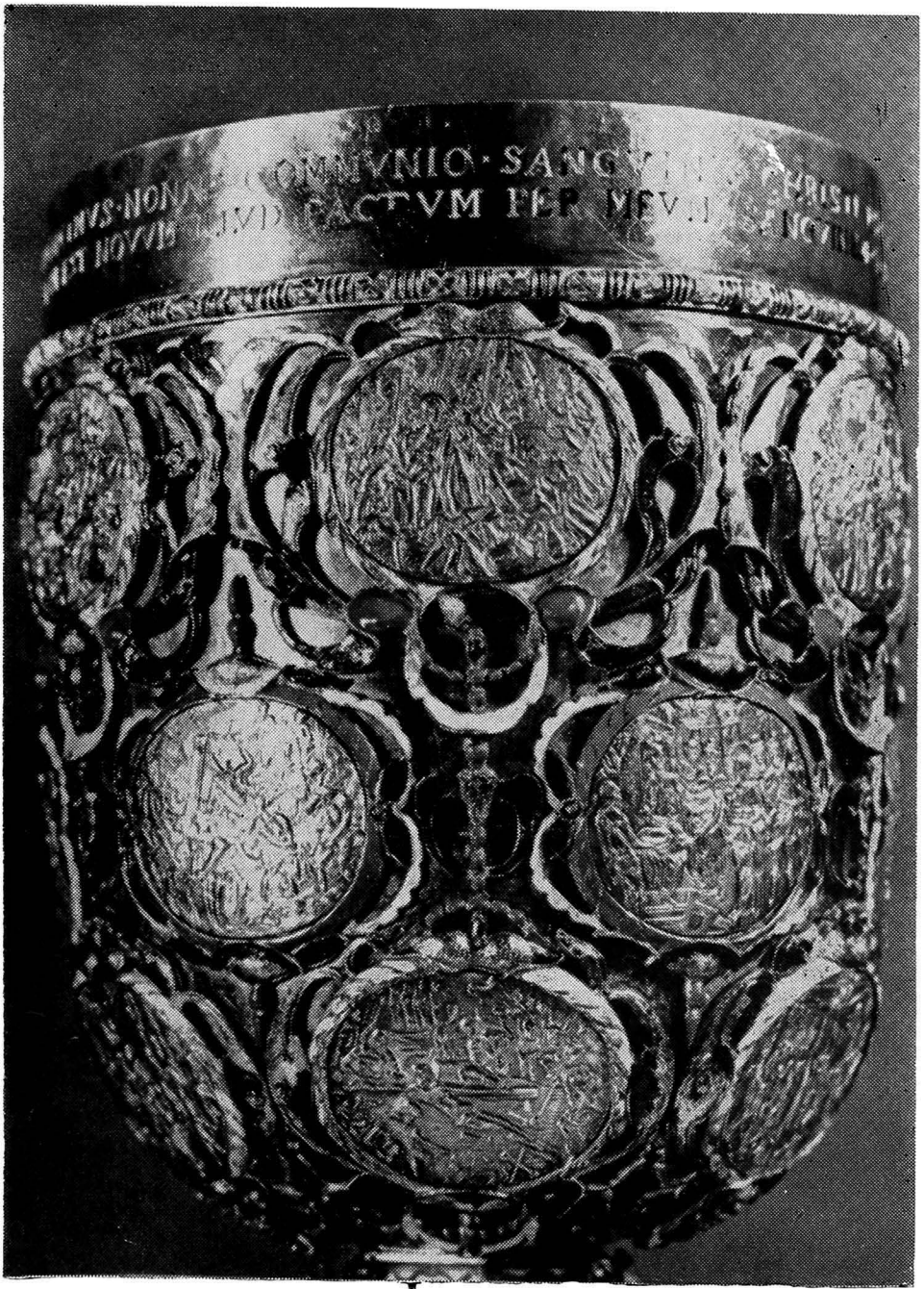

Planşa VII.

https://biblioteca-digitala.ro

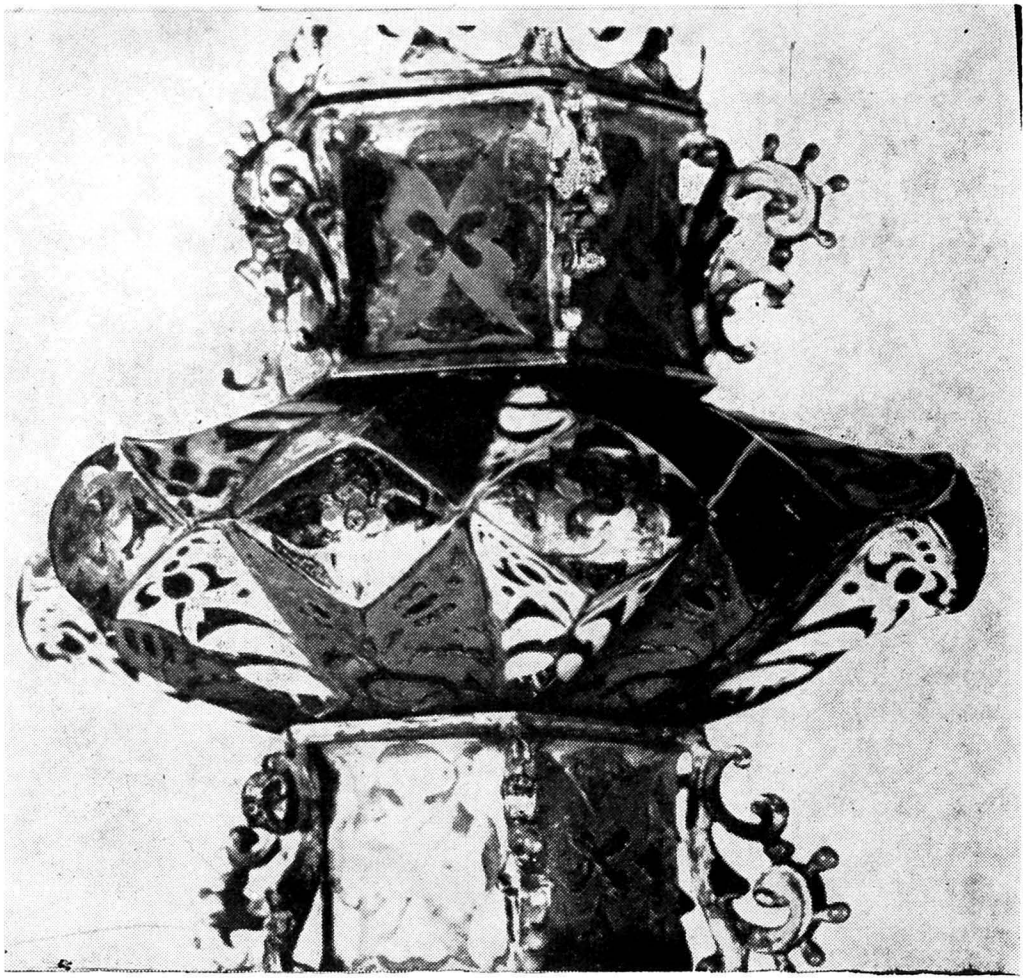

2

Planşa VII.

https://biblioteca-digitala.ro

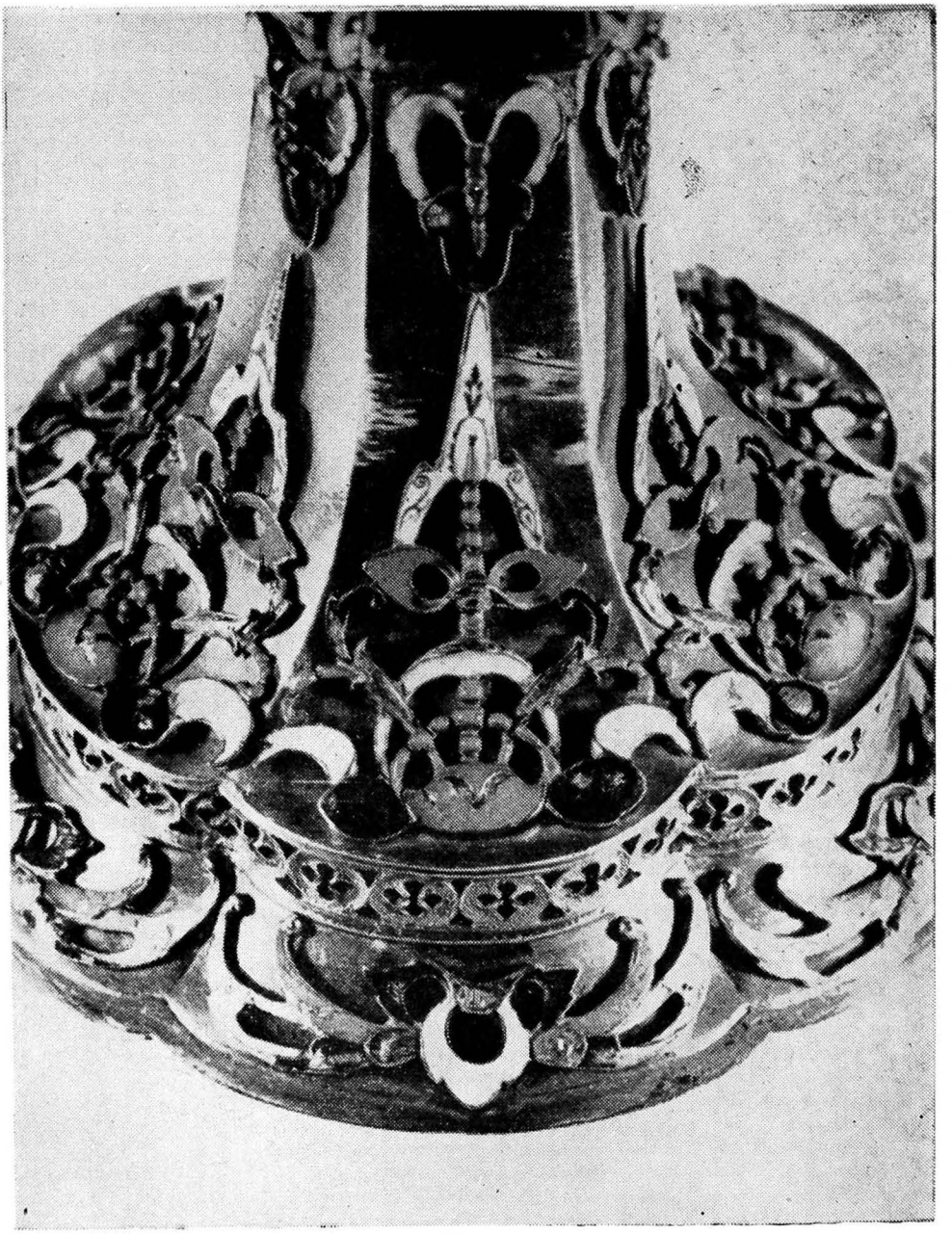

3

Planşa VII.

https://biblioteca-digitala.ro

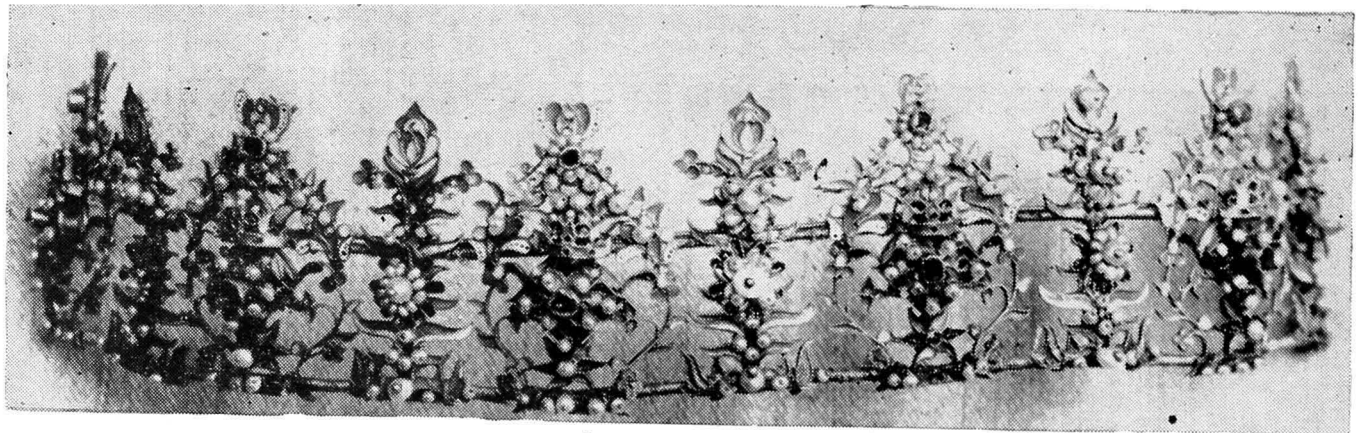

1

3

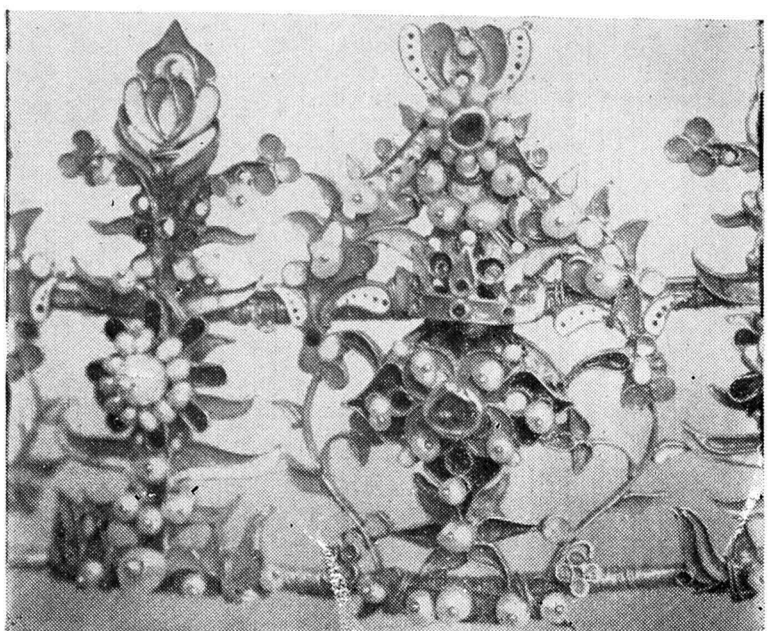

2

Planșa VIII

https://biblioteca-digitala.ro

Planşa IX.

https://biblioteca-digitala.ro

1

2

3

Planşa X.

https://biblioteca-digitala.ro

1

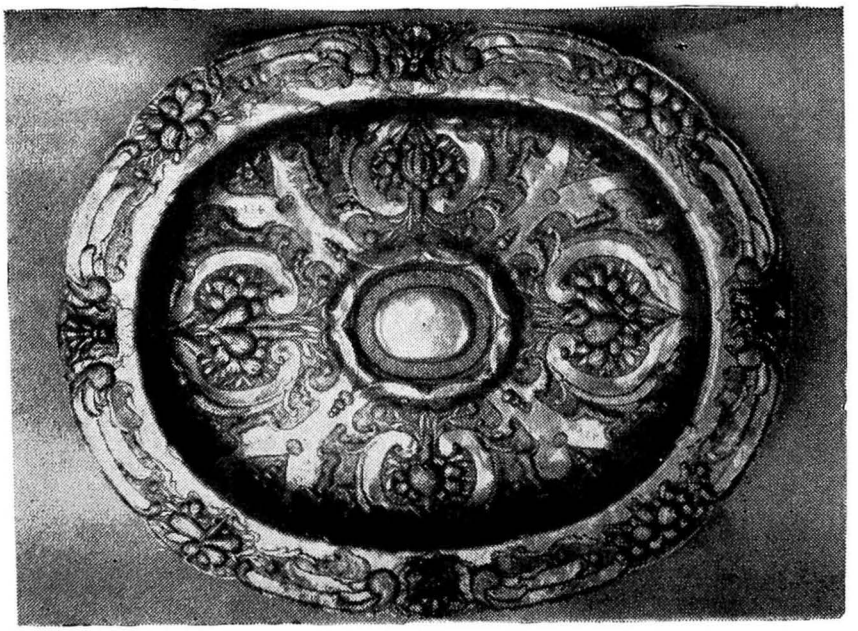

2

Planșa XI.

https://biblioteca-digitala.ro

1

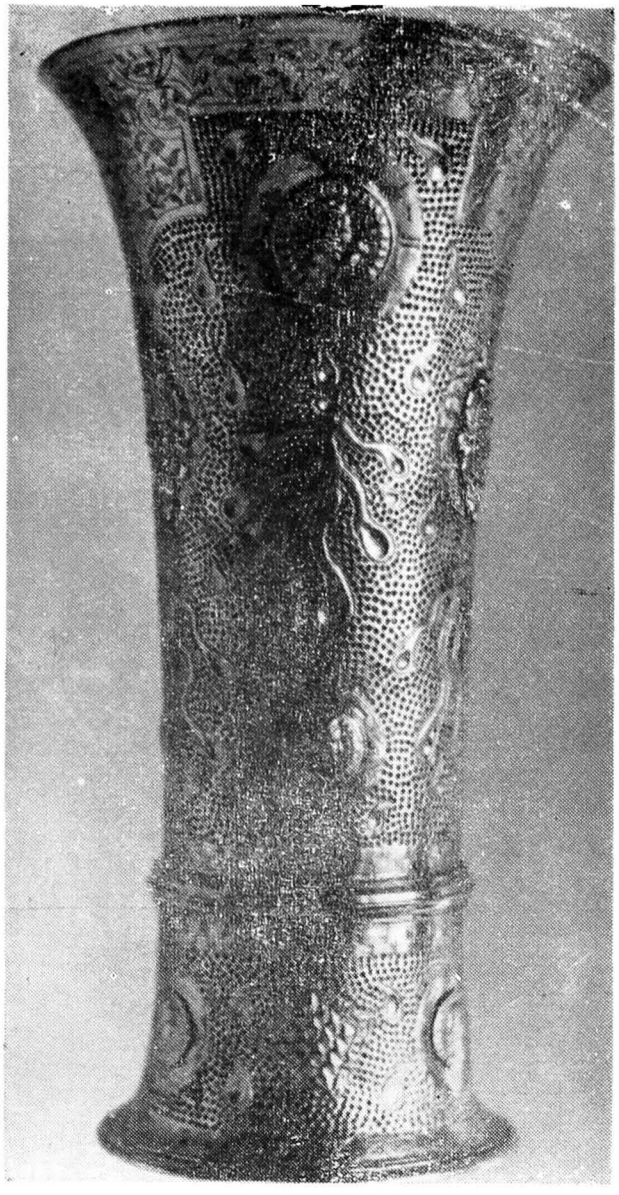

2

Plansa XII.

https://biblioteca-digitala.ro

Planşa XIII.

https://biblioteca-digitala.ro

Planşa XIV.

https://biblioteca-digitala.ro

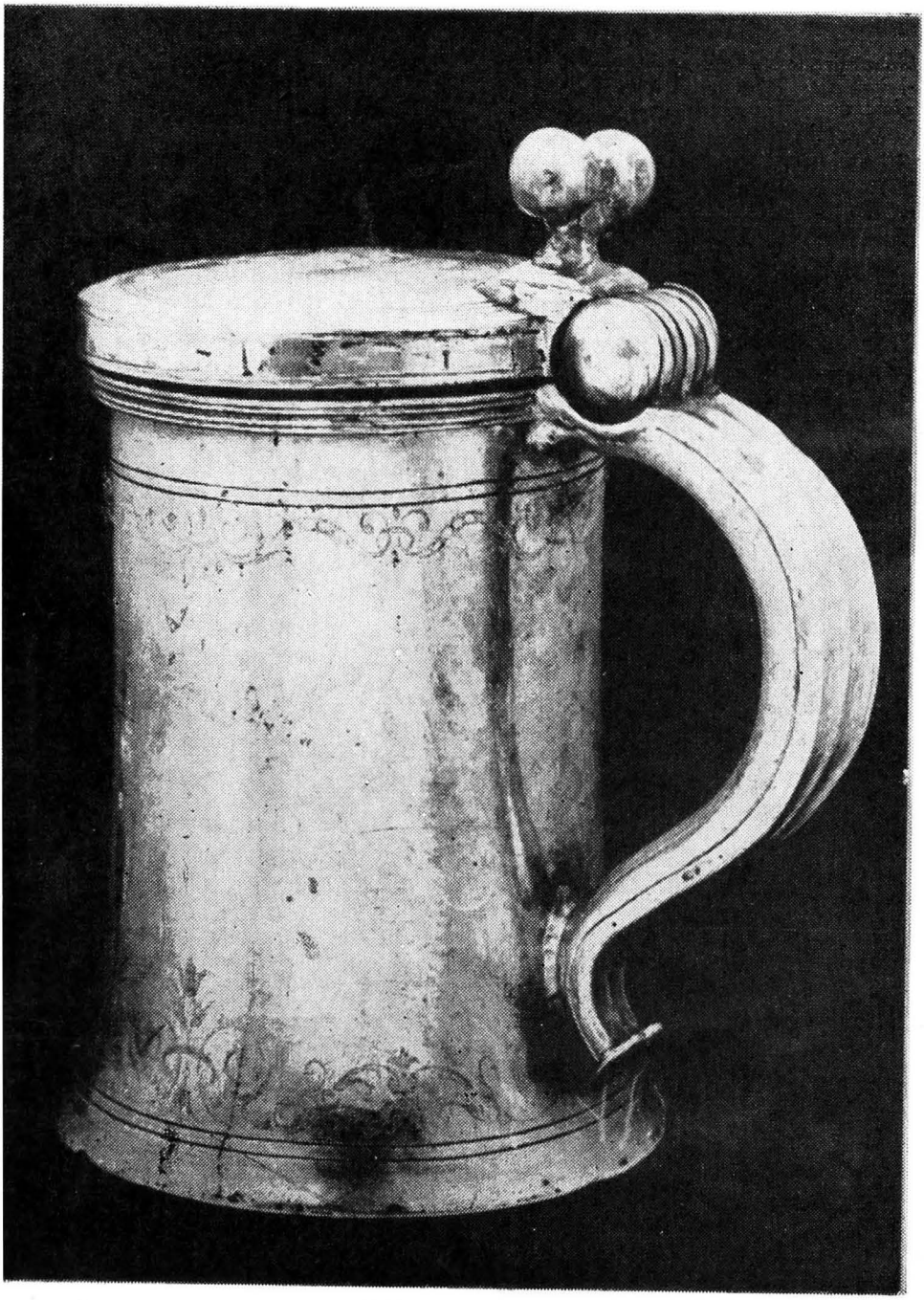

Planşa XV.

https://biblioteca-digitala.ro

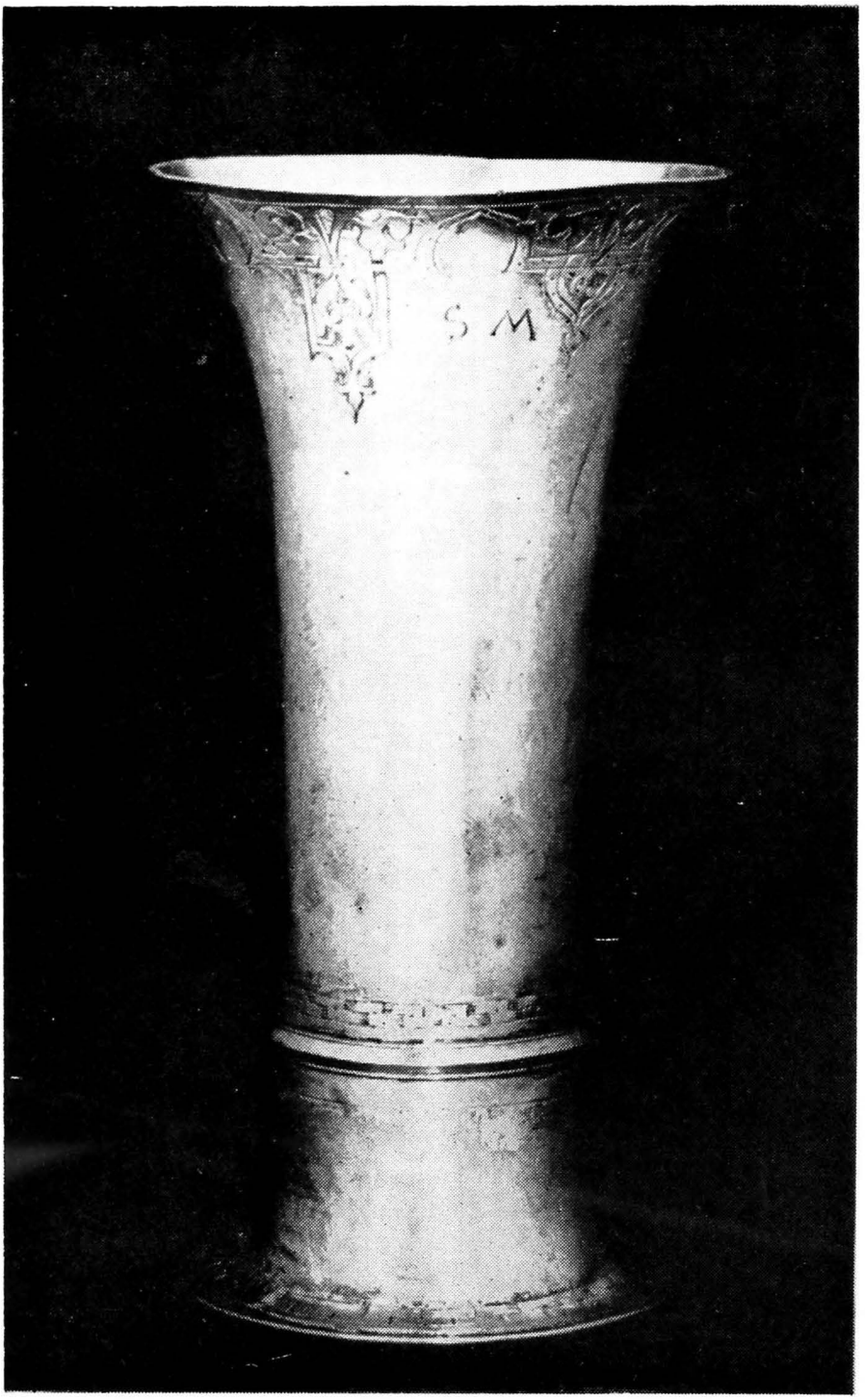

Planşa XVI.

https://biblioteca-digitala.ro

Planşa XVII.

https://biblioteca-digitala.ro

Planşa XVIII.

https://biblioteca-digitala.ro

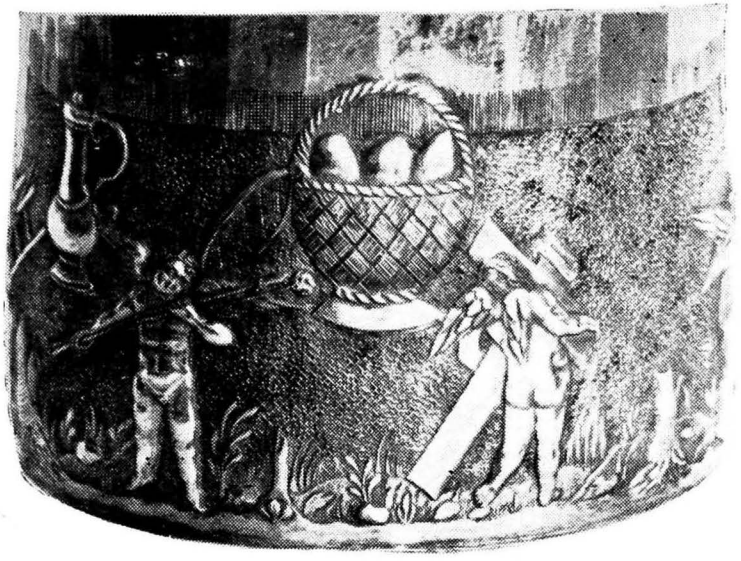

1

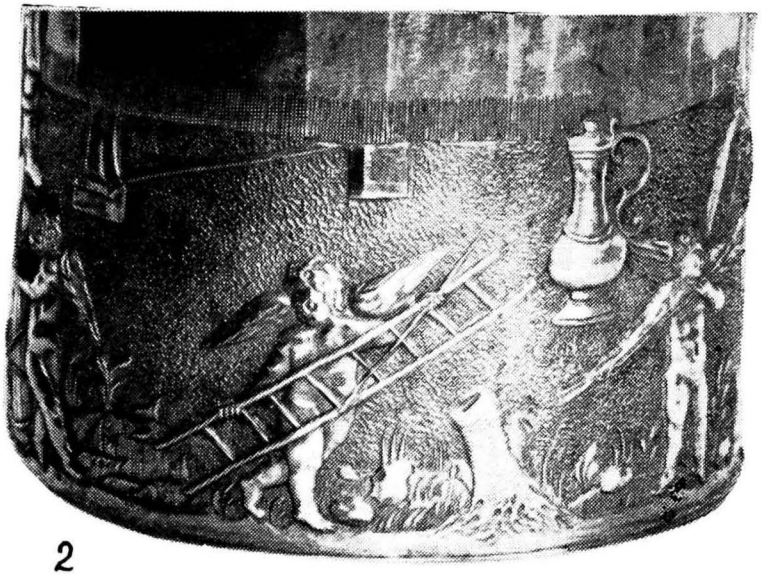

2

3

Planșa XIX.

https://biblioteca-digitala.ro

Planşa XX.

https://biblioteca-digitala.ro

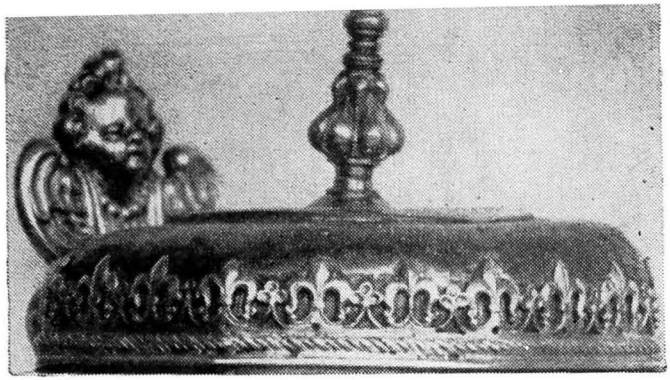

1

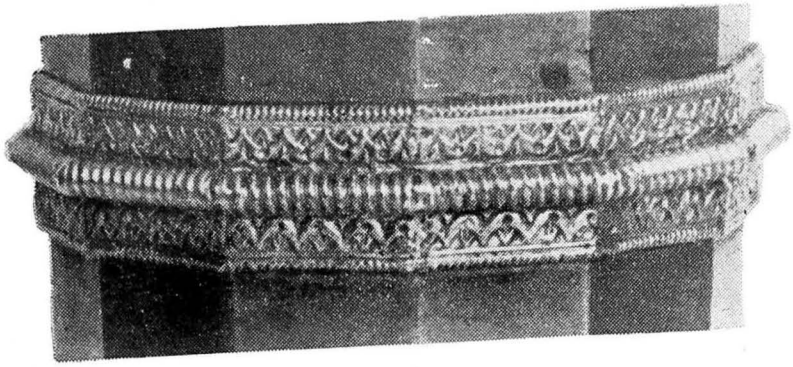

4

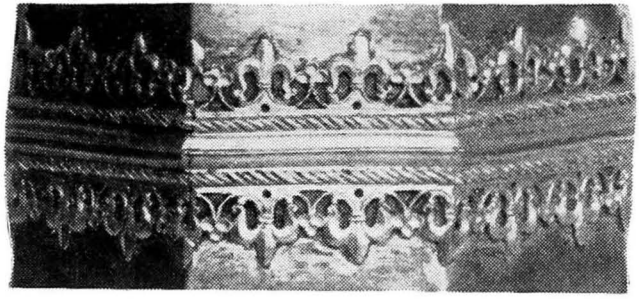

2

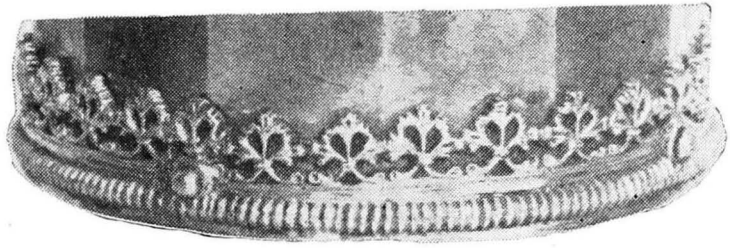

5

3

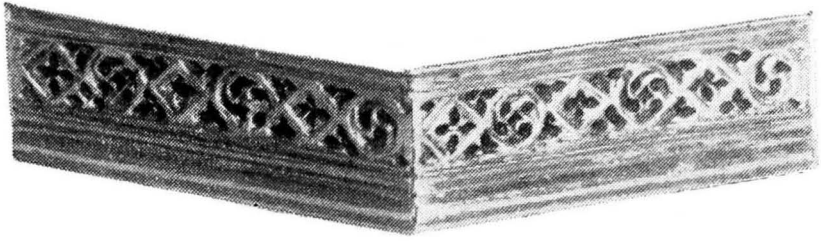

6

Planşa XXI.

https://biblioteca-digitala.ro

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

Planșa XXII.

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. XXIII

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. XXIV

https://biblioteca-digitala.ro

În anul 1617 devine membru al breslei şi un alt aurar purtînd tot numele de Seres István, fiul meşterului aurar Seres Márton, care va fi folosit probabil aceeaşi siglă de meşter[22]. Despre activitatea acestuia din urmă însă, în afară de menţiunea aflată în registrul breslei privind data cînd a devenit membru, nu dispunem de alte informaţii.

Pocalul descris prezintă o formă mai rar întîlnită în argintăria ţării noastre[23]. Pocalele de „ananas" erau forme preferate ale meşterilor aurari din oraşele Augsburg şi Nürnberg la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea[24]. La Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca se păstrează caietele de desene începute în secolul al XVII-lea (1677—1679) de către calfa de aurar Andrei Tar, originar din Debreţin, care în anii de pelerinaj obligatoriu a lucrat şi la Cluj. În unul din aceste caiete s-a păstrat şi desenul, schiţa, unui pocal în formă de „ananas"[25]. Desenul, prin execuţie, se deosebeşte de cele realizate de Andrei Tar. Caietele au trecut prin mîinile a mai multe generaţii de aurari clujeni (ele provenind de fapt din arhiva de odinioară a breslei), păstrînd în paginile lor desenele, schiţele, gravurile acestora, chiar şi din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea[26]. Nu există dovezi că schiţa pocalului în formă de „ananas" ar fi fost executată de un anume aurar clujean. Avînd în vedere practicile de odinioară, caietele cu schiţe de forme, desene de motive etc., care erau întocmite tocmai cu scopul ca aceste modele să fie transpuse în, sau pe, metal, nu se poate menţine părerea că realizarea obiectelor de forma în cauză aparţinea în exclusivitate aurarilor din centrele amintite; mai cu seamă că pocalul descris şi atribuit (desigur cu rezervele necesare) unui aurar clujean este marcat cu siglă de meşter, fără ca aceasta să fie însoţită de semnul vreunui centru de orfevrărie[27].

---

[22] Registrul breslei aurarilor, 1561—1794. La expoziţia din 1884, organizată la Budapesta, a fost expus un pahar cu talpă, marcat numai cu siglă de meşter SI executată în manieră asemănătoare, partea superioară a literei I fiind însă prelungită cu o linioară oblică (*Expoziţie 1884*, sala IV, p. 21, nr. 23).

[23] Corina Nicolescu, *Argintăria laică şi religioasă în ţările române (sec. XIV—XIX)*, Bucureşti, 1968. Lucrarea, cel mai vast repertoriu de argintărie întocmit şi apărut pînă în prezent în ţara noastră, nu semnalează asemenea obiecte printre colecţiile pe care le prezintă; cf. şi *Arta metalelor preţioase în România*.

[24] Eva Toranova, *Zlatnistvo na Slovensku*, Bratislava, 1975, *Obrazová Časť*, nr. 69.

[25] Mss. 161 (Colecţii speciale).

[26] Soţia lui Árkossy Lajos, descendentă a cunoscutului aurar clujean din sec. al XVIII-lea Gyergyai Mihály, a donat în anul 1915 Muzeului Ardelean o serie de desene executate de aurarul amintit, caietul de desen care pare să fi fost o vreme al lui Andrei Tar, precum şi un al treilea caiet, acesta din urmă păstrîndu-se azi, spre deosebire de celelalte, în Muzeul de istorie al Transilvaniei (nr. inv. F 8519), cu menţiunea că a fost donată de către văduva lui Árkossy Lajos. Faptul că şi celelalte caiete şi desene au fost donate de una şi aceeaşi persoană este, pe lîngă cele arătate, încă o dovadă că documentele în cauză au aparţinut odinioară şi unor aurari clujeni. În caietul atribuit lui Andrei Tar s-a păstrat şi o adnotaţie a lui Mihail Feltmayer, care în anul 1771 era încă membru activ al breslei aurarilor din Cluj (cf. cele 22 de tabele ale diferitelor bresle din Cluj cu numele meşteşugarilor şi taxele care le plăteau, întocmite în februarie 1771, în Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arhiva Oraşului Cluj, Fasc. II, nr. 1512).

[27] Gyárfás Tihamér (*op. cit.*, p. 253—254, fig. 31) descrie un pocal de ananas (sau, cum îl denumeşte, „în formă de strugure"), păstrat în biserica evanghelică din Rotbav (jud. Braşov), pe care însă nu a observat siglă de meşter.

https://biblioteca-digitala.ro

Potir

Aur, ciocănit, turnat, cizelat, emailat. Talpă hexagonală cu bordură netedă, îngustă, în partea superioară a tălpii o friză cu motive în formă de rozetă, înscrise în cercuri, lucrate prin turnare şi cizelare. Fusul hexagonal, nodul potirului cu şase spiţe este încadrat în partea inferioară şi în partea dinspre cupa potirului de două corpuri compuse din şase plăci pătrate, pe muchiile acestora motive turnate cizelate în formă de vrejuri stilizate. Cupa de formă elipsoidală, în partea superioară un brîu turnat, cizelat, cu crestături orizontale şi motive în formă de cruce de Malta; bordura cupei netedă, purtînd o inscripţie (precept biblic) gravată, în limba latină. Pe corpul cupei, în trei rînduri, cîte şase medalioane ovale, lucrate prin turnare şi cizelare, reprezentînd ciclul Patimilor lui Crist. În partea interioară de jos a cupei blazon gravat emailat şi inscripţia: GEORG<IVS> . RAKOCI . D<EI> . G<RATIA> . PR<INCEPS> . TR<ANSSILVANIAE> . PAR<TIVM> . RE<GNI> . HVN<GARIAE> . DO-<MINVS> . ET . SIC<VLORVM> . COM<ES> . 1641.

Cupa potirului este demontabilă, pe suportul hexagonal al nodului inscripţie în limba maghiară, gravată: COLOSVARAT Brozer István czinalta Anno 1.6.40. („a fost lucrat la Cluj de către Brozer István în anul 1640").

Înălţimea: 26 cm; Diametrul tălpii: 11 cm; Diametrul gurii: 10,4 cm. Muzeul Naţional al Ungariei (Budapesta), nr. inv. 1926.90.

Analizînd fiecare din fragmentele din care se compune potirul (talpa hexalobată, friza ajurată, fusul hexagonal, nodul cu spiţe în forme de prisme, corpurile hexagonale care încadrează nodul etc.), acestea sînt reminiscenţe ale potirelor gotice. În schimb cupa, în forma în care se prezintă, este neobişnuită pentru lucrările de genul potirelor. Privită în ansamblu lucrarea în cauză, părţile componente, proporţiile acestora raportate între ele precum şi la dimensiunile întregului obiect, potirul prezintă a concepţie originală ca formă, dar totodată armonioasă (pl. VII, fig. 1—3).

Ceea ce situează această lucrare în şirul capodoperelor argintăriei transilvănene este procedeul de decorare realizat prin folosirea emailului. Talpa, fusul şi cupa potirului sînt ornamentate cu motive stilizate, realizate din nişte foiţe, plăci de aur, casete, umplute cu email alb, negru, bleu-ciel, verde, roşu, aplicate pe talpă şi fus şi în spaţiile libere dintre medalioanele de pe cupa. Pe suprafeţele spiţelor nodului alternează emailul alb cu cel bleu-ciel (un gen de *émail champlevé*), dar cu ajutorul unor foiţe de aur sînt conturate (casete) motive stilizate în care culoarea emailului se deosebeşte de restul suprafeţei. Alteori emailul conturează motivul, interiorul acestuia rămînînd în culoarea aurului. Motivele conturate cu ajutorul casetelor, sau cu straturi subţiri de email sînt: perle, vrejuri, lujeri, flori cu trei sau patru petale, motiv de scoică etc. Pe alocuri emailul desprins din casete, se observă că suprafaţa metalului a fost zgîriată pentru a uşura aderarea emailului la metal.

Autorul potirului, aurarul Stephanus Brozer (Brozer István, în registrul aurarilor, sigla de meşter: pl. XXII, fig. 9[?]), a devenit membru al breslei la 2 martie 1630(?)[28]. Despre activitatea sa dispunem de informaţii din perioada 1624—1651[29].

[28] Registrul breslei aurarilor, 1561—1794; Novák János, *op. cit.*, p. 580.

[29] Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arhiva breslei aurarilor din Cluj, Scrisoare adresată principelui Gabriel Bethlen de către aurarii din Cluj la 26 iulie 1624; Jakab Elek, *Kolozsvár története*, II, p. 498, 620—621, 685.

https://biblioteca-digitala.ro

În anul 1639, apoi în 1642 este menţionat printre staroştii breslei, iar în anul 1640 ca făcînd parte dintre centumvirii oraşului. După cum se pare, era unul dintre meşterii argintari ai principilor Gheorghe I şi II Rákóczi. Conform tradiţiei, potirul prezentat a fost executat la comanda principelui Gheorghe I Rákóczi, şi anume pentru biserica reformată din Cluj.

Avînd în vedere maniera de lucru a lui Ştefan Brozer, credem că el poate fi considerat şi autorul unei diademe, realizată din aur, email şi împodobită cu perle (pl. VIII, fig. 1—2), precum şi al unei podoabe (pl. VIII, fig. 3)[30].

Cană cu capac

Argint aurit, lucrat prin ciocănire, turnare, cizelare şi granulare realizată prin ciocănire. Talpă îngustă hexalobă, cu crestături. Corpul cănii de formă cilindrică hexalobă se îngustează spre partea superioară. Un brîu compus din motive florale lucrate prin ciocănire delimitează partea inferioară de restul corpului cănii. Segmentele dreptunghiulare lobate dintre brîu şi talpa cănii sînt ornamentate cu motive florale stilizate şi vrejuri realizate prin ciocănire pe un fond granulat (3 segmente) şi cu granulaţie prin ciocănire (3 segmente). Segmentele lobate, dispuse longitudinal, sînt lucrate pe un fond granulat, prin ciocănire, cu motive stilizate, în centrul acestora, pe segmentul din faţă un buchet de flori (pl. X, fig. 1), iar pe cele laterale motive în formă de fructe şi frunze. Buza cănii poartă un brîu turnat, canelat. Bordura capacului hexalobă şi crestată. Capacul bombat este lucrat în maniera corpului cănii, cu motive în formă de fructe, frunze şi granulaţie prin ciocănire (pl. IX). În centrul capacului un con de brad, clapa turnată, cizelată, mînerul turnat, cizelat poartă o hermă (?). Pe talpa cănii inscripţie în limba maghiară: TEKINT<ETES> : NAGY<SÁGOS> : KEMÉNY : JÁNOS : ES : HAZAS : TARSA : TEK<INTETES> : NAGY<SAGOS> : TELEKI : ANNA : CSINALTATTA : KOL<OSVARI> : ORTH<ODOX> : ECCL<ESIA>NAK : A<NNO> : 1685. Siglă de meşter B D (pl. XXII, fig. 10—12).

Înălţimea: 26 cm; Diametrul tălpii: 16 cm; Diametrul gurii: 12,8 cm. În colecţiile Bisericii reformate din Transilvania.

Cană cu capac

Argint aurit, lucrat prin ciocănire, turnare, cizelare şi granulare prin ciocănire. Formă şi manieră de ornamentare asemănătoare cu cana descrisă anterior. Mînerul turnat cizelat poartă o hermă feminină cu gît înalt, cap nefinisat, în formă de sferă (pl. XXIV). Pe talpa cănii aceeaşi inscripţie ca şi pe cana anterior descrisă. 1685[31]. Siglă de meşter B D.

Înălţimea: 30 cm; Diametrul tălpii: 16,5 cm; Diametrul gurii: 13,5 cm. În colecţiile Bisericii reformate din Transilvania.

---

[30] Ambele obiecte sînt menţionate în catalogul expoziţiei organizate la Biblioteca Universitară din Cluj în anul 1941 (p. 14, nr. 50, 55) ca fiind în proprietate particulară. Muzeul de istorie al Transilvaniei păstrează doar clişeele şi fotografiile executate în anul 1941 (în continuare: Expoziţia 1941 ...).

[31] După cum reiese din inscripţie, ambele căni au fost donate în numele lui Kemény János (principe al Transilvaniei în anii 1661—1662) şi al soţiei sale. Lucrările au fost însă executate anterior anului 1685, această dată reprezentînd anul donaţiei.

https://biblioteca-digitala.ro

Cană

Argint aurit, lucrat prin ciocănire, turnare și cizelare. Talpă circulară cu bordura îngustă netedă, ușor bombată, ornamentată cu frunze stilizate. Partea superioară a tălpii are forma unui bulb turtit lucrat prin ciocănire cu motive de frunze de acant. Partea de mijloc a cănii de forma unei cești lobate, lucrată prin ciocănire pe fond granulat cu motive în formă de fructe și frunze, partea superioară a cestii netedă, puternic evazată la buză, pe care se sprijină cana în formă de bulb turtit. Aceasta, în partea privită din față precum și în latura opusă, este ornamentată cu hermă avînd aripile desfăcute, realizate pe un fond granulat prin ciocănire. Pe părțile laterale frunze și motive de fructe. Gura cănii în formă de cioc, deasupra acesteia o hermă cu aripi. Gîtul neted înalt cu un capac ornamentat cu două capete (hermă?) de îngeri cu aripi, realizate prin ciocănire, în centrul capacului un con de brad. Mîner turnat, cizelat, puternic arcuit (pl. XI, fig. 1). Sfîrșitul secolului al XVII-lea. Fără siglă de meșter. Lucrare realizată probabil de autorul cănilor purtînd sigla B D.

Înălțimea: 24 cm; Diametrul tălpii: 10,8 cm. În colecțiile Bisericii reformate din Transilvania.

Tavă

Argint aurit, lucrat prin ciocănire și granulație realizată prin ciocănire. Formă ovoidală cu marginea lată de 6,5 cm, ornamentată cu patru măști, motive stilizate, frunze, vrejuri și buchete de fructe realizate pe un fond granulat prin ciocănire. Partea joasă a tăvii de asemenea cu motive stilizate încadrînd buchete de flori și fructe, frunze, vrejuri etc. realizate pe fond granulat prin ciocănire. În centrul tăvii, neted, ușor bombat ovoidal, un brîu ovoidal plat granulat și altul convex pe care se răsfrîng porțiuni din motivele stilizate amintite. Ca funcționalitate tava servea drept suport al cănii descrise mai sus, aceasta putînd fi așezată în cadrul format de brîul ovoidal plat (pl. XI, fig. 2). Sfîrșitul secolului al XVII-lea. Fără siglă de meșter. Lucrare realizată probabil de autorul cănilor purtînd sigla B D.

Înălțimea: 3 cm; Diametrul: 60 × 48 cm. În colecțiile Bisericii reformate din Transilvania (pl. XXI, fig. 2; pl. XXV).

Cană cu capac

Argint, parțial aurit, lucrată prin ciocănire, turnare, cizelare și gravare. Baza circulară cu bordură îngustă, netedă, convexă, ornamentată cu motive florale și frunze realizate pe un fond granulat prin ciocănire. Cana în formă de bulb turtit este lucrată cu lobi verticali, unii decorați cu motive stilizate realizate prin ciocănire. Axa orizontală a cănii e marcată prin două benzi canelate paralele și un brîu ondulat, însoțit de granule realizate prin ciocănire. În partea superioară a cănii ghirlande de motive florale, frunze, fructe. Bordura buzei are un brîu canelat, și este ornamentată cu lujeri, vrejuri, frunze gravate. Capacul ușor bombat, cu bordură îngustă, netedă. Ornamentul din centrul capacului lipsește. Gura cănii în formă de cioc. Mîner masiv, arcuit, turnat, cizelat, pe fața mînerului hermă și o mască. Executat (aproximativ) în ultimul deceniu al seco-

https://biblioteca-digitala.ro

lului al XVII-lea. Fără siglă de meşter. Lucrare realizată probabil de autorul cănilor ce poartă sigla B D (pl. XII, fig. 1).

Înălţimea: 27 cm; Diametrul tălpii: 11 cm; Diametrul gurii: 6,5 cm. Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca, nr. inv. I 4750.

Recipient pentru mirodenii

Argint, parţial aurit, lucrat prin ciocănire, turnare, cizelare, granulare. Baza circulară, avînd un diametru mic. Partea inferioară a recipientului de forma unui bulb turtit cu şase medalioane tangente avînd ca ornamentaţie motive florale lucrare prin ciocănire. În spaţiul format de porţiunile cu arcuri ale medalioanelor motive de frunze, realizate prin ciocănire. Partea superioară a recipientului, de formă cilindrică, se îngustează spre buză. Capac uşor bombat, cu bordură lată, canelată în partea superioară. Pe capac s-a aplicat un mîner turnat, cizelat. În partea din faţă încadrată de o cunună de lauri gravată, un blazon (pl. XIII). În cîmpul scutului un leu în poziţie rampantă, avînd în laba anterioară dreaptă o ramură cu frunze (un crin?). Scutul înconjurat de inscripţia gravată: IOSIKA : IVDIT : 1689. Siglă de meşter B D (pl. XXII, fig. 10—12).

Înălţimea: 17,8 cm; Diametrul tălpii: 8,5 cm; Diametrul gurii: 5,8 cm. Muzeul Naţional al Ungariei (Budapesta), nr. inv. 59.167. C.

Sigla de meşter B D a fost identificată cu persoana aurarului Brassai Dániel[32]. Despre activitatea acestuia dispunem de informaţii documentare din anii 1655—1695. Devine membru al breslei aurarilor în anul 1655. În perioada amintită deţine diferite funcţii de conducere în cadrul breslei, în anii 1680, 1685 numele său este menţionat printre staroştii breslei[33]. Brassai apare deseori printre aurarii care lucrau la comanda principelui Ioan Kemény, dar mai cu seamă pentru Mihail I Apafi.

Daniel Brassai poate fi socotit meşterul cel mai norocos — poate — dintre aurarii clujeni ai tuturor timpurilor, deoarece lucrările realizate în atelierul său ni s-au păstrat în număr relativ mare, mărturii incontestabile ale unei activităţi desfăşurate într-un răstimp de peste patru decenii. O serie de elemente privind executarea motivelor lucrate prin ciocănire, gravare, maniera de granulare prin ciocănire etc. ne fac posibilă atribuirea unor lucrări de pe care, probabil datorită întregirilor, recondiţionărilor efectuate ulterior, lipseşte sigla meşterului Brassai Dániel.

Pe lîngă lucrările realizate de Brassai Dániel şi descrise anterior, mai amintim următoarele: a) pahar al lui Alexius Bethlen, argint aurit, ciocănit, gravat, cizelat, cu blazonul familiei Bethlen, din anul 1667; b) un set de şase pahare de diferite dimensiuni, aparţinînd odinioară lui Veér Judit, executate din argint aurit prin ciocănire şi gravare, datînd din anul 1695; c) 12 buc. de tăvi (farfurii) de formă hexagonală executate din argint aurit prin ciocănire şi gravare în anul 1670, pe ele aflîndu-se blazoanele familiilor Teleki şi Veér. Farfuriile au aparţinut tot lui Veér Judit[34].

---

[32] Registrul breslei aurarilor 1561—1794.

[33] Jakab Elek, *Kolozsvár története*, II, p. 779.

[34] *Expoziţie 1884*, V, p. 21, 22, 31; Mihalik József, *A técsői ev. ref. eklézsia szent edényei*, în *ArchÉrt*, XII (1894), p. 329—331.

https://biblioteca-digitala.ro

Comparînd maniera de lucru observată pe cana executată de Valentinus Radecius (pl. V), cu cea de pe cănile realizate de Daniel Brassai (pl. IX; pl. XXIV), asemănarea este izbitoare. Va fi fost acesta din urmă elevul lui Radecius? Luînd în considerare faptul că Radecius devine membru al breslei în anul 1641, iar Brassai cu 14 ani mai tîrziu, nu este exclusă această posibilitate. Dar se poate presupune şi că maniera de lucru a lui Brassai l-a influenţat pe Radecius, care îşi încetează activitatea abia în jurul anului 1677. Mai verosimilă ni se pare prima posibilitate, deoarece formele pe care le prezintă cele trei obiecte sînt preferate, deci obişnuite în perioada domniei principilor Gheorghe I şi II Rákóczi[35]. Cu toate că în inscripţiile aflate pe cele două căni executate de Daniel Brassai figurează anul 1685, nu putem exclude posibilitatea ca aceste date să prezinte anul donaţiei şi inscripţiile să fi fost realizate cu această ocazie. Cele anterior arătate sînt deocamdată de domeniul presupunerilor; rămîne ca cercetările ulterioare, prin informaţii documentare, să lămurească relaţiile dintre cei doi meşteri aurari.

Pahar

Argint parţial aurit, lucrat prin ciocănire şi granulare. Bază relativ lată, netedă, aurită. Corpul paharului cilindric se lăţeşte spre partea superioară; buza evazată, încadrată de un brîu aurit ornamentat cu o linie de puncte realizate prin ciocănire în adîncime. În partea inferioară a paharului (aproximativ la înălţimea fundului din exterior) un brîu aurit, neted spre talpă, ondulat în partea dinspre buza paharului. La mijlocul acestui brîu, printre două linii canelate paralele, un şnur ondulat. Corpul paharului este ornamentat cu flori (vrejuri, frunze, floare) puternic reliefate, aurite, realizate prin ciocănire pe un fond granulat. În partea dinspre talpă frunze stilizate lucrate în maniera motivelor sus-amintite (pl. XIV).

A doua jumătate a secolului al XVII-lea. Siglă de meşter W M (pl. XXII, fig. 13—15).

Înălţimea: 16,6 cm; Diametrul tălpii: 6,7 cm; Diametrul gurii: 7,3 cm. Muzeul Naţional al Ungariei (Budapesta), nr. inv. 53.79.

Sigla de meşter W M a fost identificată cu persoana aurarului Michaël Werner sau Mathias Werner[36]. În urma cercetării registrelor breslei nu am găsit însă menţiuni despre Michaël Werner, ci doar despre un anume Mihai Voghner, care devine membru al breslei în anul 1680[37]. În schimb la Jakab Elek găsim menţiuni,

[35] Visegrádi János, *Egyházi ötvösművek Zemplén vármegyéből*, în *MKÉ*, V (1911), p. 8—14; Gheorghe I Rákóczi face între anii 1633—37 o serie de donaţii unor lăcaşe de cult (azi pe teritoriul R.P. Ungare). Dimensiunile apropiate ale acestora cu cana Radecius, cu cele două căni executate de Brassai Dániel, tălpile şi corpurile hexalobate etc., ne fac să credem că ele sînt lucrările unor aurari clujeni. De altfel, în Arhivele Statului din Budapesta, fondul privitor la corespondenţa lui Gheorghe I Rákóczi (nr. 49), se păstrează o scrisoare adresată principelui de către preotul reformat din Sátoraljaújhely, în care este vorba de mai multe căni executate de aurari clujeni, la comandă, pentru bani.

[36] Kőszeghy Elemér, *op. cit.*, p. 170, nr. 1003. Autorul dispune de date documentare despre activitatea lui „Michael Werner" sau „Mathias Werner" începînd din anul 1663 pînă în anul 1705. Kőszeghy face o dublă confuzie. Pe de o parte, bazîndu-se pe menţiunea, probabil greşită, a lui Jakab Elek (II, p. 779), presupune existenţa aurarului Michael Werner, pe de alta, avînd în vedere datele sale documentare, confundă respectivele perioade de activitate ale lui Mathias Werner senior şi junior.

[37] Registrul breslei aurarilor, 1561—1794.

https://biblioteca-digitala.ro

datînd din anul 1664—1674, despre un aurar cu numele de Mihai Verner[38], despre care în registrul breslei iarăşi nu se aminteşte. Pe baza informaţiilor ce ne furnizează registrele am putut constata că în cursul secolului al XVII-lea la Cluj au lucrat trei aurari purtînd numele de Mathias Werner. 1) Devine membru al breslei în anul 1622 (+1633). Nu poate fi deci luat în considerare ca autor al piesei descrise mai sus. 2) Devine membru al breslei în anul 1644, dispunem de informaţii documentare privind activitatea sa din anii: 1644, 1648, 1652, 1657. 3) Mathias Werner junior, devine membru al breslei în anul 1690, şi se specifică cu ocazia consemnării acestui eveniment în registru că este „fiul lui Mathias Werner, cel de bună amintire (în limba maghiară: „jóemlékezetű Werner Matjás úr fia"[39]. Deci la data aceea Werner Mathias senior nu mai trăia. Pe baza acestor informaţii citate, atît tatăl cît şi fiul său pot fi luaţi în considerare ca autori.

În afară de piesa prezentată se mai cunosc următoarele obiecte marcate cu sigla WM: a) recipient de formă dreptunghiulară purtînd blazonul gravat al familiei Bethlen — Mikes şi o inscripţie, din anul 1693; b) potir păstrat odinioară în biserica evanghelică din Dedrad (jud. Mureş); c) cupă cu capac cu reprezentarea Sf. Gheorghe[40]; d) potir (păstrat în Muzeul Blaskovich din Tápiószele, R.P. Ungară); e) pacificale, păstrat tot în Muzeul Blaskovich[41]. Autoarea rîndurilor de faţă, neavînd posibilitatea de a cerceta în toate detaliile obiectele înşirate la punctul a—c, iar cele două din urmă cunoscîndu-le dintr-o publicaţie[42], nu a putut stabili dacă toate aceste obiecte au fost sau nu realizate de unul şi acelaşi meşter. Din publicaţiile la care ne-am referit se pare că sigla de meşter de pe paharul descris, cunoscut de noi, este aceeaşi cu cea cu care au fost marcate obiectele menţionate la punctele a—e. Identitatea siglelor de meşter, precum şi inscripţiile aflate pe obiectele în cauză, însoţite de anul executării, sau al donării obiectelor, ne fac să presupunem că lucrările amintite — deci şi cea prezentată — au fost realizate de către Mathias Werner junior.

Aurarul Mathias Werner junior — după cum am mai amintit — devine membru al breslei în anul 1690. Menţiuni documentare despre activitatea sa sînt din anii 1690, 1696, 1699, precum şi din primul deceniu al secolului al XVIII-lea[43].

Cană cu capac

Argint aurit, lucrat prin ciocănire, turnare, gravare. Bază circulară puternic evazată, ornamentată cu linii paralele, circulare, gravate. La buza cănii un brîu cu caneluri şi două linii circulare, paralele, gravate. Corpul cănii de formă cilindrică, neted, capac uşor bombat, neted, la margine cu două linii paralele, circulare, gravate. Clapa mînerului este formată din două sfere, mîner în formă de S, în partea din faţă caneluri paralele verticale, iar la terminaţia mînerului

[38] Jakab Elek, *Kolozsvár története*, II, p. 779.

[39] Registrul breslei aurarilor, 1561—1794; informaţia ce se găseşte la Jakab este probabil eronată; printre meşterii blănari există un membru al acestei bresle cu numele de Michael Werner (Jakab Elek, *op. cit.*, II, p. 537).

[40] Kőszeghy Elemér, *op. cit.*, p. 170, nr. 1003.

[41] Julius Bielz, *Arta aurarilor saşi din Transilvania*, Ed. de stat pentru literatură şi artă, 1957, p. 24—33; Dinnyés István, *Adatok Erdély XVI.—XVII. századi ötvösségéhez*, în *Studia Comitatensia* (*Tanulmányok Pest megye múzeumaiból*), 1 (1972), Szentendre, p. 263—269.

[42] *Idem*: Dinnyés István, pe baza datelor publicate de Kőszeghy (*op. cit.*, p. 170, nr. 1003), face aceeaşi greşeală în atribuirea obiectelor şi în stabilirea identităţii autorilor lucrărilor publicate de el, deci şi în datarea acestora.

[43] Registrul breslei aurarilor, 1561—1794.

https://biblioteca-digitala.ro

un scut (pl. XV). Menționăm că ghirlandele de pe corpul cănii au fost incizate ulterior, în secolul al XIX-lea, ca și efigia lui Ștefan Báthori și inscripția de pe latura exterioară a capacului. În partea interioară a capacului blazonul familiei Báthori, în jurul scutului un dragon care își mușcă coada, apoi între două linii paralele circulare inscripția, foarte frumos gravată: SOPHIA : BATHORI : D<EI> : G<RATIA> : PRI<NCIPES>SA : TRA<NSYLVANIAE> : PA<R-TIVM> : RE<GNI> : HVN<GARIAE> : D<OMINA> : ET : SIC<VLORVM> : CO<MIT>IS<SA>. Aproximativ mijlocul secolului al XVII-lea. Siglă de meșter: H P (pl. XXII, fig. 16), litera P nu se poate deslușì cu claritate.

Muzeul Național al Ungariei (Budapesta), nr. inv. 1939.36.

Această siglă de meșter a fost identificată cu persoana aurarului Huszár Péter[44]. Începîndu-și activitatea în prima jumătate a secolului al XVII-lea, numai cu șapte ani diferență, la Cluj activau doi aurari purtînd acest nume. Primul devine membru al breslei în anul 1639[45]. În anul 1657 numele său figurează printre staroștii breslei. Huszár Péter junior își începe activitatea ca meșter breslaș în anul 1646[46]. În perioada 1646—1685 (1646, 1652, 1653, 1671, 1678, 1680, 1685) deține diferite funcții în conducerea breslei (1671, 1685 este amintit printre dispensatori)[47]. Deci și de data aceasta avem de-a face cu un caz similar celui anterior, căci (începînd din 1646), într-o perioadă limitabilă, cel puțin pînă în anul 1657, sigla H P (sau H) putea fi folosită de doi meșteri. Deoarece sigla de meșter identificată cu Huszár Péter nu o cunoaștem decît într-o singură variantă, nu se poate stabili care dintre ei va fi folosit acest semn distinctiv pentru lucrările sale. Lucrările păstrate, purtînd sigla identificată, sau cunoscute din publicații, nu ne furnizează indicii în acest sens, deoarece atît prin forme, prin tehnicile folosite, cît și prin motivele ornamentale, se încadrează perfect în stilul în care se lucra pe la mijlocul secolului al XVII-lea — a doua jumătate a acestuia. Datele aflate pe două dintre cele patru lucrări marcate cu sigla de mai sus ne indică drept perioadă de executare sau donare anii 1656, respectiv 1660. Cana descrisă, aparținînd Sofiei Báthori, poate fi datată după anul 1642, proprietara fiind soția lui Gheorghe II Rákóczi.

Pe lîngă cana Sofiei Báthori, lucrările pe care s-a păstrat sigla amintită sînt următoarele: a) pahar, argint aurit, lucrat cu granule realizate prin ciocănire, cu un blazon gravat, 1657 (Muzeul Național al Ungariei, nr. inv. 69.9 C, înălțimea 10,8 cm; diametrul tălpii 5,8 cm, diametrul gurii: 10,8 cm)[48]; b) pahar, parțial aurit, lucrat prin ciocănire și turnare, ornamentat cu capete de delfini, cherubi,

[44] H. Kolba Judit, *Huszár Péter ötvösmester*, în *FolArch*, XXIII (1973), p. 243—251.

[45] Registrul breslei aurarilor, 1561—1794.

[46] Idem, 1561—1794 (15 iulie 1646).

[47] Este greu de apreciat dacă datele documentare de care dispunem din perioada 1646—1685 sînt legate numai de activitatea lui Huszár Péter junior, fiindcă, după cum am mai arătat, un timp oarecare activitatea lor se desfășoară paralel. Știm sigur că în informația din anul 1653 este vorba de persoana acestuia din urmă. De anul nou orașul dăruiește familiei principiare și unor demnitari o serie de lucrări de argintărie. În registrul breslei figurează și numele aurarilor care au executat lucrările donate. În cazul darului făcut unui demnitar din vremea aceea se specifică „cupa lui Huszár Péter junior". Avînd în vedere perioada relativ lungă de la 1639 pînă în 1685, informațiile din 1671, 1678, 1680, 1685 se referă probabil la Huszár Péter junior.

[48] H. Kolba Judit, autoarea unei lucrări despre aurarul Huszár Péter (cf. nota 44), nu este informată asupra existenței a doi aurari la Cluj cu nume identice, în consecință toate informațiile documentare datînd din 1639—1685 le pune în legătură cu activitatea unui singur aurar.

https://biblioteca-digitala.ro

motive florale, frunze stilizate şi fructe. Originalul pierdut, ultima menţiune privind existenţa sa din anul 1908. La sfîrşitul primului deceniu al secolului XX, în atelierul de galvanoplastie al Muzeului de Artă Decorativă din Budapesta s-a executat o copie[49]; c) recipient hexagonal (pl. X, fig. 3) cu capac dublu, pe o latură încadrată de o cunună de lauri blazonul Bánffy şi inscripţia: SIG<ISMVND> . BAN<FI> . 1660, pe o altă latură blazoane (?) deteriorate[50].

Pahar

Argint parţial aurit, lucrat prin gravare, turnare, cizelare. Bază circulară, evazată puternic; ornamentat cu un brîu compus din motive geometrice (în meandre?), aurite. La înălţimea tălpii din interiorul corpului, un brîu evazat, turnat, însoţit de două linii circulare canelate, deasupra acestuia motive geometrice (în meandre) dispuse circular, aurite, gravate. Corpul paharului, tronconic, se lărgeşte spre partea superioară, buză puternic evazată. În jurul buzei arabescuri, lambrechini gravaţi auriţi, între doi lambrechini gravate literele S M (pl. XVI). Secolul al XVII-lea (aproximativ primele două-trei decenii). Sigla de meşter: E G (pl. XXII, fig. 8).

Înălţimea: 17,3 cm; Diametrul tălpii: 8,3 cm; Diametrul gurii: 9.3 cm; Muzeul Naţional al Ungariei (Budapesta), nr. inv. 1953.30.

Paharul a fost datat ca fiind executat în jurul anului 1600[51]. Avîndu-se în vedere pe de o parte forma, pe de alta elementele ornamentale din jurul buzei, precum şi cele geometrice, ele se încadrează foarte bine în stilul, maniera de decorare din întreaga primă jumătate a secolului al XVII-lea, forma în sine chiar dincolo de limita acestuia.

În urma cercetării registrelor breslei am constatat că în perioada în care va fi fost executată această lucrare, la Cluj activau doi aurari care puteau folosi ca siglă de meşter literele E G. 1) Erdödij Giörg (sic!), care devine membru al breslei în anul 1582. Socotind o perioadă de activitate de două-trei decenii, precum şi maniera în care a fost concepută sigla de meşter, aurarul amintit poate fi luat în considerare la identificarea persoanei meşterului. Din păcate, pe lîngă cea amintită, nu dispunem şi de alte informaţii documentare privind activitatea sa. 2) Eördeögh Gergelj, devine membru al breslei în anul 1612, în 1620 este amendat, deoarece cu ocazia verificării lucrărilor sale, finetea (titlul) metalului nu corespundea prescripţiilor breslei (finetea obligatorie era de 14 lotoni); decedează în anul 1628. Avînd în vedere obiectul, forma, motivele ornamentale, lucrarea, deci şi sigla de meşter, poate fi atribuită mai cu seamă acestui aurar[52].

Pahar

Argint aurit, lucrat prin ciocănire, granulare (prin ciocănire), turnare, gravare, cizelare şi emailare. Bază circulară, uşor evazată, bordura ornamentată cu motive liniare ondulate, gravate. Corpul cilindric se lărgeşte spre partea supe-

[49] Desene de detalii executate după obiectul original, în *Expoziţie 1884*, IV, p. 32—33, nr. 82.

[50] *Expoziţie 1941*, nr. 27 ; locul de păstrare al obiectului nu îl cunoaştem, fotografia executată după obiectul original existent în 1941, la Muzeul de istorie al Transilvaniei.

[51] Kőszeghy Elemér, *op. cit.*, p. 167, nr. 989.

[52] Registrul breslei aurarilor, 1549—1582 ; idem 1561—1794.

https://biblioteca-digitala.ro

rioară, buza puternic evazată. În exterior, aproximativ la înălțimea fundului, un brîu convex circular, turnat, cizelat, încadrat (dinspre bază și buză) de brîuri gravate, compuse din motive geometrice (dreptunghiuri) aurite. La buza paharului bordură aurită ornamentată cu motive vegetale stilizate (vrejuri, lujeri), lambrechinuri gravate, dispuse circular. Corpul cilindric. Pe un fond granulat (prin ciocănire) grupuri de motive în formă de „lacrimă", realizate prin ciocănire în adîncime; medalioane turnate cizelate cu cadru aurit gravat; cartușuri turnate cizelate, în interiorul lor lujeri în relief, între ele email de culoare albastră (spre nuanța neagră); motive în formă de romburi, aurite, realizate prin ciocănire (pl. XII, fig. 2). Mijlocul secolului al XVII-lea (aproximativ). Siglă de meșter T P (pl. XXII, fig. 17).

Înălțimea: 22,2 cm; Diametrul tălpii: 9,5 cm; Diametrul gurii: 12 cm.

Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca, nr. inv. F 3096.

Sigla de meșter T P poate fi identificată cu persoana aurarului clujean Tolvaj Pál. Devine membru al breslei în anul 1635, informații documentare despre activitatea sa avem din anii 1668 și 1680[53].

Paharele lucrate cu motive în formă de lacrimă sînt în general rare în argintăria transilvăneană. Corina Nicolescu, în ampla lucrare dedicată argintăriei, nu menționează asemenea piese printre obiectele (cu caracter laic sau de cult) păstrate în colecțiile provenite din Țara Românească și Moldova[54]. Catalogul expoziției organizate în anul 1884 la Budapesta cuprinde descrieri despre opt pahare decorate cu motive în formă de lacrimă. Printre acestea, cu data 1652, unul, a cărui siglă de meșter este identică cu cea de pe paharul păstrat în Muzeul de istorie al Transilvaniei[55].

Cu ocazia cercetărilor efectuate la Muzeul de Artă Decorativă din Budapesta am avut posibilitatea de a consulta catalogul întocmit de Kőszeghy Elemér, completările pe care le-a efectuat autorul după apariția cărții sale în vederea pregătirii unei noi ediții. În notițele lui Kőszeghy am găsit referiri la un pahar, ornamentat cu motive în formă de lacrimă, atribuit aurarului clujean Tolvaj Pál, notițele amintite conținînd o singură mențiune despre activitatea acestuia, și anume din anul 1680. Printre completările făcute de Kőszeghy s-a păstrat și un desen (pl. XXII, fig. 18), pe care autorul amintit îl considera ca siglă de meșter a lui Tolvaj Pál. Comparînd primele două sigle cu cea dată de Kőszeghy, constatăm că aceasta din urmă a fost concepută într-o altă manieră. Această din urmă siglă poate fi identificată cu aceea a aurarului Turij Péter, care devine membru al breslei în anul 1642. Informație documentară privind activitatea acestuia în continuare avem numai din anul 1644[56].

Cană cu capac

Argint aurit, lucrat prin ciocănire, pe fond granulat, turnare și cizelare. Bază circulară cu bordură netedă aurită. Talpa convexă ornamentată cu măști zoomorfe, buchete de fructe, frunze, lujeri, vrejuri și alte motive stilizate, realizate prin ciocănire pe un fond foarte fin granulat (pl. XIX, fig. 3). Partea su-

[53] Idem, 1561—1794.

[54] Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în țările române (sec. XIV—XIX)*; idem, *Arta metalelor prețioase în România.*

[55] *Expoziție 1884,* IV, p. 31, nr. 75.

[56] Registrul breslei aurarilor, 1561—1794.

https://biblioteca-digitala.ro

perioară a tălpii mărginită de un brîu cu caneluri cizelate. Corpul cănii, cilindric, se îngustează spre partea superioară. La mijlocul corpului cănii este reprezentată scena biblică „Cina cea de taină". În centrul reprezentării figura lui Crist, alături, cei 12 apostoli, inclusiv Iuda, redat cu o pungă la brîu. Toată scena a fost realizată prin ciocănire. În jumătatea inferioară a cănii patru scene cu îngeri, compoziţional ilustrînd însă supliciul suprem (pl. XIX, fig. 1—2), cu toate semnele patimilor, obişnuite, regăsite de obicei în compoziţiile care tratează această temă. În partea superioară a cănii o fîşie de ornamente stilizate realizate tot prin ciocănire. Buza cănii cu caneluri cizelate, de asemenea şi bordura capacului. Acesta din urmă bombat, ornamentat cu măşti zoomorfe şi motive în formă de scoică, realizate prin ciocănire. În centrul capacului un lychorn (unicorn), în poziţie rampantă, realizat prin turnare şi cizelare. Clapa capacului turnată, cizelată, în formă de frunză stilizată. Mîner arcuit lucrat în formă de hermă turnată şi cizelată (pl. XVII—XVIII).

Unicornul de pe capac este demontabil, iar sub soclul acestuia se află următoarea inscripţie gravată cu litere cursive: VAL : TROMB : FEC : 1641. Sigla de meşter bătută pe baza cănii în partea dinspre faţă pe bordura netedă cu litere suprapuse V T, alături o ştampilă, o poartă cu trei bastioane, redată în asemenea manieră încît pare a fi sigla oraşului Cluj[57].

Înălţimea: 30 cm; Diametrul tălpii: 15,9 cm; Diametrul gurii: 11,8 cm.

Întregind inscripţia prescurtată, pare posibilă următoarea lectură: VAL<ENTINVS> : TROMB<ITAS> : FEC<IT> : 1641. Sigla de meşter V T corespunde cu iniţialele numelui, astfel persoana în cauză pare să fie autorul lucrării. Cercetînd registrele breslei, printre membrii ei nu se găsesc însă menţiuni despre un aurar cu numele Valentinus Trombitás[58]. Lucrarea sa constituie cel mai vechi obiect cunoscut pînă în prezent, pe care alături de sigla de meşter apare şi semnul oraşului Cluj (?)[59].

Lucrarea în cauză, alături de alte obiecte de cult, bunuri mobile şi imobile, a constituit obiectul revendicărilor formulate în anul 1718, privind restituirile bunurilor de odinioară ale bisericii Sf. Mihail. În relatările martorilor care au fost audiaţi cu această ocazie găsim referiri şi la acest obiect. De exemplu în depoziţia lui Johannes Handsáros: „... Vasa quaedam argentea... una effigiem Christi Domini et Apostolorum cum ultima Sacramenti figura representantem..."; a lui Georgius Székely: „Vidi vasa pro Communionis usu accomodata, inter haec Cantharum quemdam effigie Christi et Apostolorum illustratum..."[60].

---

[57] Ştampila bătută pe cana descrisă prezintă asemănări cu stema oraşului sculptată pe două fragmente arhitectonice păstrate în Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. F 2649(I 32), F 2648 (I 33), datînd de la sfîrşitul secolului al XVI-lea.

[58] Acest fapt, în sine, nu este o dovadă care să infirme presupunerea că Valentinus Trombitás era un aurar clujean. Citez în acest sens un exemplu concludent: în Historisches Museum, precum şi în colecţia Grünes Gewölbe din Dresda se păstrează două săbii, considerate prin lucrătura celor două teci nişte capodopere printre obiectele de acest gen. Pe ambele obiecte, datînd din anii 1671 respectiv 1674, se găsesc următoarele inscripţii: „Tho<mas>Kapustran Claudiopolitanensis"; „Tho<mas>Kapustrano Transilvan fecit..."; or, despre acest aurar, de asemenea, nu se găsesc informaţii în registrele breslei.

[59] După Kőszeghy Elemér (*op. cit.*, p. 165), cea mai veche lucrare de argintărie cu semnul oraşului datează din anul 1765.

[60] Jakab Elek, *Oklevéltár Kolozsvár története második kötetéhez*, Budapesta, 1888, p. 486—504; idem, *Kolozsvár története*, Budapesta, 1888, III, p. 182—191.

https://biblioteca-digitala.ro

Lucrarea, descrisă în diferite cataloage[61], a fost menţionată sub denumirea de „Cupa Kornis"[62]. Dintre odoarele revendicate în anul 1718 — după cum se pare din actele referitoare la cazul amintit — o importanţă deosebită pentru a fi înapoiat prezenta acest obiect. Lesne de înţeles: tratarea figurilor din scena principală, prin ciocănire *au repoussé*, în relief, proporţia siluetelor, redarea corpurilor drapate, claritatea desenului în ceea ce priveşte trăsăturile figurilor, expresivitatea feţei acestora, lucrarea în ansamblul ei, ne mărturisesc îndemînarea, însuşirile deosebite ale unui aurar. Opera sa poate fi enumerată printre lucrările remarcabile realizate de aurarii transilvăneni în secolul al XVII-lea. Iar elementele ornamentale secundare, cum ar fi toarta cănii, balamaua acesteia, motivele ornamentale: măştile zoomorfe, buchetele de fructe şi frunze de pe talpa cănii, maniera în care toate aceste elemente au fost realizate, prezintă asemănări cu cele observate pe o serie de lucrări realizate de aurari clujeni în secolul al XVII-lea (de exemplu cana Radecius, pl. V; pl. X, fig. 2), sau susceptibile de a fi de provenienţă clujeană.

Potir

Argint aurit, realizat prin ciocănire, turnare, cizelare şi emailare (email pictat). Baza hexalobă, cu crestături şi bordură canelată. Talpa hexalobă, despărţită de picior printr-o bandă de asemenea hexalobă netedă. Piciorul hexagonal se termină printr-un capac, de asemenea, hexagonal, ornamentat cu lobi longitudinali, paraleli, realizaţi prin ciocănire. Pe acest capac se sprijină nodul de forma unui bulb elipsoidal ornamentat cu şase perle cizelate. Nodul are un capac, convex, încrustat, un gît scund, canelat, pe care se sprijină cupa potirului. Cupa spre buză uşor evazată. Talpa, piciorul şi în parte cupa este îmbrăcată cu o plasă ajurată emailată, compusă din motive florale vegetale: lalele, flori cu cinci şi patru petale, frunze, vrejuri, lujeri, motive stilizate. La mijlocul cupei, o bandă ajurată cu motive în formă de crin. În centrul grupurilor de motive, mici caboşoane cu pietre semipreţioase (pl. XX).

Elementele ornamentale sînt realizate din plăci subţiri de argint, plate, fără marginile îndoite în sus, emailate şi aplicate pe corpul potirului. Fondul, culoarea emailului este în general albă, în cazul unor grupuri de motive galbenă sau verde-deschis. Emailul s-a aplicat în straturi groase, la cald. Nervurile motivelor, punctele etc. au fost pictate ulterior (folosindu-se drept coloranţi, oxizi de metal) cu negru, roz, mov, roşu (mangan), bleu-ciel, albastru, galben etc. În general, prin tehnica de emailare folosită de autorul lucrării, acesta a reuşit să obţină efecte de mare bogăţie coloristică. Procedeul de decorare folosit pe acest potir prezintă caracteristicile emailului pictat, întrebuinţat mai des în a doua jumătate a secolului al XVII-lea pe obiectele de cult şi cu caracter laic, dar cu precădere în ornamentarea podoabelor vestimentare (agrafe, broşe, catarame etc.).

Sfîrşitul secolului al XVII-lea. Fără siglă de meşter[63]. La începutul acestui secol potirul a fost reaurit în întregime, prin stratul nou acoperindu-se cu această

[61] *Expoziţia 1941*, nr. 74.

[62] Denumirea se datoreşte probabil faptului că preşedintele comisiei guberniale care a anchetat cazul şi a ordonat restituirea bunurilor revendicate era Ştefan Kornis.

[63] *Expoziţia 1941*, nr. 87.

https://biblioteca-digitala.ro

ocazie, probabil, sigla de meşter. Pe baza unor analogii presupunem că a fost realizat într-un atelier clujean.

Înălţimea: 19 cm; Diametrul tălpii: 19 cm; Diametrul gurii: 8 cm.

Pafta

Argint, realizat prin emailare, turnare, cizelare şi cu pietre preţioase (diamante, smaralde). În centrul compoziţiei un cadru în formă de scut (?), marginile delimitate cu smaralde şi diamante avînd la mijloc o formă de inimă acoperită cu email roşu; pe inimă un diamant mare şi patru diamante mici; două mîini emailate alb (cu inele pe degetul arătător) se apleacă peste cele două părţi laterale ale inimii. La baza scutului un craniu emailat *ronde-bosse* cu alb, sub acesta o cheie, turnată, cizelată. Deasupra scutului, formată din diamante, o ancoră (?) cruce pe care se încolăceşte un şarpe, emailat cu verde; la baza ancorei două săgeţi cu vîrfurile orientate spre interior. Pe extremităţile ancorei doi porumbei emailaţi cu alb, deasupra ei o coroană formată din diamante. Pe cele două laturi ale scutului (?) ornamente realizate prin şiruri de diamante, motive stilizate în formă de casete umplute cu email, sau aplicate pe plăci de metal. Elementele componente ale paftalei au fost fixate cu şuruburi sau plăcuţe de metal pe dosul obiectului, pe fundalul acestuia. Din punct de vedere iconografic elementele componente dispuse simetric sînt simboluri ale iubirii, fidelităţii, morţii, timpului etc. (pl. XXIII).

Paftaua a fost realizată probabil în anul 1626 şi face parte din cele şase paftale, atestate documentar, ca fiind executate cu ocazia logodnei, sau căsătoriei lui Gabriel Bethlen cu Ecaterina de Brandenburg.

Înălţimea: 8,8 cm; Muzeul de Artă Decorativă Budapesta, nr. inv. 54.4738.

Paftaua nu are siglă de meşter, dar presupunem că ea, ca şi celelalte amintite mai sus, a fost realizată de către aurarul clujean Eppel Mihai. Presupunerea noastră se bazează pe faptul că în această perioadă Eppel era meşterul preferat al lui Gabriel Bethlen. Într-o perioadă de mai puţin de un an el prelucrează la comanda lui Bethlen o cantitate foarte mare de argint. Printre obiectele lucrate de el din această cantitate, figurează de exemplu 201 buc. de tăvi de argint, care au fost duse la Košice[64], unde de fapt a avut loc nunta lui Bethlen.

Eppel Mihai (Eppel Mihalj) devine membru al breslei în anul 1604[65]. Informaţiile documentare despre activitatea sa cuprind perioada anilor 1604—1628. Numele său apare pentru întîia oară în anul 1613 printre staroştii breslei, apoi în anii 1618—1619. Între 1622—1627 figurează fără întrerupere printre staroştii breslei. În anul 1627 este unul dintre cei trimişi a lua parte la dieta Transilvaniei ţinută în luna aprilie[66]. În legătură cu activitatea sa mai menţionăm că după alegerea lui Gabriel Bethlen ca principe al Transilvaniei, acesta îi încredinţează sarcina de a-i confecţiona sigiliul său oficial[67].

MAGDALENA BUNTA

[64] Extractus brevis rationis Michaelis Eppel aurifab<r>i Colosvariensis super perceptione et erogatione argenti suae sequentis post priorem rationem (cf. Novák János, *op. cit.*, p. 55—56).

[65] Registrul breslei aurarilor, 1561—1794.

[66] Jakab Elek, *Kolozsvár története*, II, p. 445, 499, 535, 561.

[67] *IstRom*, III, Bucureşti, 1964, p. 148—154.

https://biblioteca-digitala.ro

GOLDSCHMIEDE AUS CLUJ UND IHRE WERKE (16.—17. JH.)

I.
(Zusammenfassung)

Die Goldschmiedezunft aus Cluj ist eine der ältesten Handwerkerinnungen, die sich im Mittelalter in Transsilvanien zusammengeschlossen hatten. Datiert auch ihr ältestes, bis heute erhaltenes Statut aus der zweiten Hälfte des 15. Jhs. (1473?), so wurde die Zunft doch viel früher gegründet, wahrscheinlich gegen Ende des 14. oder zu Beginn des 15. Jhs. Den Beweis für das Bestehen einer Goldschmiedezunft zu jener Zeit in Cluj erbringt ihr Siegel selbst. Der in der Sammlung des Historischen Museums Siebenbürgens aufbewahrte Siegelabdruck (Abb. 1) stellt den Schutzheiligen der Goldschmiede, Eligius, in einer ikonographischen Gestalt dar, was uns zu der Annahme berechtigt, das Siegel stamme vom Beginn des 15. Jhs.

Trotz des Alters der Zunft und ihrer ununterbrochenen dokumentarischen Bezeugung vom 15. bis zum 19. Jh. haben wir kein Gesamtbild über die Schöpfungen der Clujer Goldarbeiter. Einerseits wurden die bestehenden dokumentarischen Angaben nicht nach Maßgabe ihrer Reichhaltigkeit und Bedeutung ausgewertet, andererseits fehlen Feststellungen bezüglich der Goldschmiedearbeiten und der Clujer Werkstätten fast zur Gänze. Aus den Zunftregistern der Clujer Goldschmiede, etwa von der Mitte des 16. Jhs. (1550) bis ans Ende des folgenden (1700), demnach für die Dauer von 150 Jahren ergibt sich, daß in Cluj annähernd 500 zünftige Goldschmiede tätig waren, davon cca. 180 bis zum Ende des 16. Jhs. (1600). Aber nicht einmal diese Ziffern widerspiegeln die Tatsachen genau, denn sie stützen sich nicht auf eine Erforschung und Analyse aller Quellen und Dokumente, die über ihre Tätigkeit Auskunft geben könnten. Doch selbst die Hälfte dieser Zahl würde bereits einen sprechenden Beweis für das erbringen, was in den Werkstätten von Cluj in der genannten Zeitspanne geleistet wurde.

Was ihre Bestimmung betrifft, so entsprachen die Goldschmiedearbeiten aus Cluj den gleichen Bedürfnissen wie diejenigen, die in den Werkstätten der Walachei und Moldau oder in anderen siebenbürgischen Zentren angefertigt wurden. Es sind dies zwei große Kategorien: Gegenstände weltlichen und kirchlichen Charakters.

Die Hauptaufgabe bei Bestimmung des Wertes der von den Clujer Goldschmieden geschaffenen Werke in ihrer Entwicklung und der Kunst der Edelmetallverarbeitung in unserem Lande läge einerseits in der Auswertung des Dokumentenmaterials, andererseits in dem Studium von Arbeiten, die aus Cluj stammen könnten, in der Identifizierung von Meistern und Werkstätten aufgrund der künstlerischen Auffassung, des Stils, der Technik, der Verzierungen usw. Bis zu einer Lösung dieser Fragen können allgemeine Feststellungen über Edelmetallarbeiten aus Cluj als nicht vollkommen begründet angesehen werden.

Vorliegender Artikel zeigt verschiedene, von 12 Goldschmieden aus Cluj in Clujer Werkstätten angefertigte Gegenstände (Taf. I—XXIV). Es handelt sich demnach um eine einleitende Studie.

https://biblioteca-digitala.ro

COMERȚUL CLUJULUI CU CRACOVIA ÎN REGISTRELE VAMALE DIN PRIMA JUMĂTATE A SEC. XVII

În cadrul cercetărilor de istorie a comerțului țării noastre în evul mediu, istoricul de mare interes al relațiilor comerciale cu Polonia s-a îmbogățit mult în anii din urmă. Astfel utilizarea surselor documentare arhivale interne și externe a făcut posibilă stabilirea volumului, valorii (vamale și comerciale), a factorilor determinanți, a modalităților de desfășurare a schimbului de mărfuri între centre economice dezvoltate cum au fost Clujul și Cracovia. Studiile regretatului profesor Mihail P. Dan dedicate problemei, și cu deosebire cel recent apărut[1], folosesc ca izvor informativ de bază registrele vamale cracoviene și clujene din sec. XVI, reușind nu numai să precizeze elementele mai sus amintite, ci să ne introducă și în practica, în tehnica de afaceri a purtătorilor comerțului clujeano-cracovian în răstimpul cercetat. Autorul încadrează mișcarea comercială în contextul politic și social al vremii, ceea ce conferă neîndoielnic acestor studii caracterul unei contribuții substanțiale la istoria economică medievală a țării noastre.

În posesia datelor consemnate în registrele oficiului vamal de tricesimă clujean (registre ce s-au păstrat pentru perioada 1599—1637), intenționăm, în articolul de față, să ducem mai departe firul analizei relațiilor comerciale între cele două orașe, pînă la limita de timp permisă de materialul arhival menționat. Întrucît autorul studiului consacrat relațiilor comerciale clujeano-cracoviene include în cercetările sale datele registrului vamal din Cluj pentru anul 1599, noi nu vom mai relua aceste date, urmînd să înfățișăm situația ce se desprinde din registrele păstrate pentru veacul al XVII-lea (cuprinzînd anii 1602—1637).

I Împrejurări politice și economice

O asemenea analiză este cu atît mai justificată, cu cît, în răstimpul de patru decenii la care se referă, schimbul de mărfuri al Transilvaniei — deci și al orașului Cluj — se desfășoară într-un cadru politic-social și economic diferit de cel al sfîrșitului de veac anterior.

Sub aspect politic-social, nota dominantă a vremii o constituie intensificarea competiției habsburgo-otomane pentru întărirea influenței în Transilvania, în consecință străduința permanentă a cîrmuitorilor principatului de a păstra un echilibru între cei doi poli amenințători. După un deceniu și mai bine de continue lupte pentru cîrma principatului, însoțite de frămîntări sociale puternice[2],

---

[1] Mihail Dan, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI*, partea I în *ActaMN*, XI (1974), p. 151—168; partea II în vol. XII (1975) al aceleiași publicații, p. 203—218.

[2] *IstRom*, III, București, 1964, p. 145—148.

https://biblioteca-digitala.ro

un asemenea echilibru — foarte relativ — va fi înfăptuit prin alegerea ca principe, în 1613, a lui Gabriel Bethlen.

Domnia lui Gabriel Bethlen și a urmașului său Gheorghe Rákóczi I oferă un cadru favorabil desfășurării comerțului extern al Transilvaniei. Dacă măsurile luate de Bethlen pentru consolidarea economiei (în domeniul productiv, comercial, monetar)[3] au stimulat activitatea negustorească, participarea Transilvaniei la politica internațională, în speță la Războiul de 30 de ani[4], nu a împiedicat desfășurarea traficului de mărfuri între Transilvania și Europa centrală. Gheorghe Rákóczi I a menținut și continuat politica înaintașului său, și în privința stimulării exportului și importului de mărfuri. Atît Bethlen, cît și Rákóczi, înțelegînd însemnătatea prosperității orașelor pentru economia întregului principat, au sprijinit mult dezvoltarea marilor orașe, printre care și a Clujului[5]. Tendința orașelor de a-și păstra, în limitele posibile, autonomia se întîlnește așadar cu orientarea autorității princiare, care acordă privilegii comerciale și ia o serie de măsuri favorabile negoțului orășenesc, spre a-și consolida baza economică necesară menținerii echilibrului politic între cele două mari puteri cu veleități stăpînitoare în Transilvania. Astfel se explică de ce, în ciuda aproape neîntreruptelor frămîntări politice, în prima jumătate a sec. XVII comerțul extern al Transilvaniei se desfășoară continuu și relativ intens.

Trăsăturile specifice ale vieții economice a vremii decurg din adîncirea crizei economice, care va atinge punctul maxim spre mijlocul secolului. Criza se manifestă în Europa centrală tocmai în această vreme cu cea mai mare intensitate, prin înmulțirea fără precedent a efectivului monetar și, în consecință, prin creșterea prețurilor în numeroase ramuri ale desfacerii mărfurilor[6]. Fenomenul influențează comerțul extern al Transilvaniei cu atît mai mult, cu cît printre centrele urbane cu care orașele transilvănene, în cazul nostru orașul Cluj, întrețineau permanente legături, se aflau o seamă de localități din Slovacia, ca și din Polonia puternic afectată de criza monetară[7]. Acest fenomen se repercutează asupra comerțului extern al orașului Cluj sub aspectul creșterii adeseori substanțiale a prețurilor unor produse (creștere oglindită în suma taxei vamale percepute la oficiul tricesimal). Astfel, începînd de la mijlocul celui de al doilea deceniu se constată asemenea creșteri în domeniul mărfurilor agricole și animaliere[8], iar în cursul deceniului al patrulea creșterea prețurilor se extinde asupra postavurilor, țesăturilor, unor produse coloniale, chimicalelor, hîrtiei, metalelor[9]. Dacă în cazul prețurilor pentru produsele agricole și vite — mărfuri de export — reperăm, în afară de reflexul creșterii generale de prețuri în Europa centrală, tendința factorilor comerciali transilvani (autoritatea centrală, cît și orășenii angajați în comerț) de a-și echilibra balanța de venituri, în care prețul numeroaselor articole de import apăsa cu greutate, în schimb în creșterea de prețuri sur-

[3] Vezi Mráz Vera, *Bethlen Gábor gazdaságpolitikája*, în *Századok*, LXXXVII (1953), nr. 4.
[4] *IstRom*, III, p. 151—153.
[5] *Istoria Clujului* (sub red. acad. prof. Șt. Pascu), Cluj, 1974, p. 151—153.
[6] Pentru mecanismul și manifestările concrete ale acestui fenomen vezi Stanislas Hoszowski, *L'Europe centrale devant la révolution des prix. XVIe et XVIIe siècles*, în *Annales ESC*, 1961, 3, p. 446—452.
[7] *Historia Polski*, Tom I, Cześć II (sub red. lui Henryk Lowmiański), Warszawa, 1957, p. 467; M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz, 1960, p. 46.
[8] Fr. Pap, *Fluctuații de valoare vamală la oficiul tricesimal clujean în prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, VIII (1971), p. 241.
[9] *Idem*, p. 241—242.

https://biblioteca-digitala.ro

venită în cel de al patrulea deceniu — creștere constatată atît pentru produsele de export, cît și pentru cele importate[10] — nu mai putem vedea altceva, decît manifestarea crizei economice generale ce a afectat Europa centrală.

Firește, acest fenomen de natură economică nu poate fi rupt de împrejurările politice. Deprecierea monetară progresivă, creșterea substanțială a prețurilor se desfășoară în plin război european, conflict ce a afectat în chipul cel mai grav tocmai țările și regiunile Europei centrale. În acest conflict se înscriu și inițiativele prlncipilor transilvani Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I de a participa la operațiuni de partea taberei antihabsburgice[11], ca și relațiile complexe ale acelorași cu regatul Poloniei, relații îngrădite în permanență de obligațiile asumate față de Poarta otomană, obligații de sub care însă principii Transilvaniei căutau să se eschiveze în măsura posibilităților[12], spre a-și conserva legăturile tradiționale cu această țară, întreținute de mai de mult, pe plan politic și economic.

În aceste împrejurări, cînd, deci, vicisitudini politice existau suficient de mari spre a bloca sau măcar a încetini fluxul comercial transilvano-polon, constatăm, din înregistrările de la oficiul tricesimal clujean, că în deceniile 2—4 ale sec. XVII schimbul de mărfuri între orașul Cluj și Polonia (notată ca atare, sau menționîndu-se diferite orașe ce făceau parte din regatul Poloniei) s-a desfășurat fără întrerupere[13]. Explicația acestui fenomen rezidă în asemănările existente în natura relațiilor economico-sociale dominante în Polonia și în Transilvania, în specificul dezvoltării lor sociale. Ambele fac parte din acea zonă a Europei în care, concomitent cu evoluția precapitalistă a apusului european, relațiile social-economice feudale rămîn cele predominante, baza relațiilor de producție rămîne în continuare economia naturală, economia orășenească neputînd încă depăși acest stadiu, neputîndu-se autonomiza în măsura de a deschide drum procesului acumulării primitive a capitalului. Legitățile evoluției interne, în condițiile presiunii celor două mari puteri cu tendințe acaparatoare, fac ca în întreaga zonă a Europei centrale și sud-estice produsele ce formau obiectul traficului comercial să circule în virtutea nevoii imperioase de a se asigura aprovizionarea populației. Iată de ce, în acest cadru, apare firesc și procesul în cursul căruia, încă în veacul anterior, se nasc elementele formării pieții unice a țărilor române, cu centrul la Brașov[14].

---

[10] *Idem*, tabelele de taxe vamale, p. 242—249.

[11] *IstRom*, III, p. 152—153, 163.

[12] De pildă, Gabriel Bethlen, cu ocazia campaniei din 1617; cf. *idem*, p. 151. Pentru detaliile atitudinii lui Bethlen și a lui Gheorghe Rákóczi I față de Polonia, vezi Kovács Endre, *Magyarok és lengyelek a történelem sodrában*, Budapest, 1973, p. 152—163.

[13] Registrele vamale notează următoarele locuri de destinație sau de proveniență poloneză a transporturilor:

Destinația sau proveniența transporturilor:	*Anii:*
„Polonia" (fără alte precizări)	1610—19, 1622, 1630
Cracovia	1610, 1616—36
Iaroslav	1616—17, 1622, 1630—36
Liov	1618—19, 1623—32, 1634—36
Gdańsk	1635—36
Lublin (?)	1619

[14] Ștefan Pascu, *Le développement des métiers et du marché en Transylvanie au moyen âge jusqu'à la fin du XVIe siecle*, în *RevRHist*, I (1962), 1, p. 36—38.

https://biblioteca-digitala.ro

În acest flux economic, orașe transilvane cu comerț dezvoltat cum au fost Brașovul, Sibiul, Bistrița, aveau, în legăturile lor comerciale, avantajul poziției geografice apropiate de centrele Țării Românești, respectiv ale Moldovei, al existenței unor căi de acces de tradiție chiar milenară, ce legau cele două versante ale Carpaților. Astfel, activitatea comercială a acestor orașe transilvane beneficia în mod nemijlocit de mărfurile provenite din Țara Românească și Moldova, dar se asigura și un schimb comercial permanent cu regiunile europene cu care țările române aveau ele însele contacte: cu sud-estul, respectiv cu Europa centrală-răsăriteană[15]. În ciuda poziției sale geografice mai puțin favorabile unor asemenea legături directe, orașul Cluj nu a rămas însă nici o clipă în afara traficului comercial cu Țara Românească și Moldova. Legături comerciale de veacuri avea cu Bistrița[16]; de asemenea, sînt consemnate documentar relațiile cu orașele Sibiu, Brașov[17] și alte localități. Așadar, avînd în vedere existența acestor legături, comerțul extern al Clujului, deci și comerțul cu orașele Poloniei, nu poate fi privit izolat de circuitul economic menționat; pe lîngă produsele specifice orașului Cluj, în traficul clujean-cracovian sînt prezente și mărfuri pentru care Clujul constituie punct de tranzit.

II

Înregistrările de percepere a taxei vamale de 1 : 30 din valoarea mărfii, adică a așa-numitei *tricesime*, la oficiul vamal din Cluj, constituie izvorul principal al studierii comerțului extern al orașului. Se mai găsesc și alte compartimente ale documentației arhivale informații despre comerțul extern al clujenilor, ele însă nu fac decît să completeze imaginea, o dată desprinsă din registrele vamale, cu unele date, nu întotdeauna coerente (cadouri, cărăușie și cărăuși, solii ș.a.), care nu modifică situația frecvenței, a valorii comerțului extern, oglindită în registrele de taxe vamale. Noi utilizăm în cele de față — după cum am menționat la începutul articolului — registrele vamale clujene ce conțin date despre taxarea transporturilor de mărfuri cu destinația Cracovia și a acelora venite din Cracovia.

Exceptînd registrul anului 1599 (analizat de prof. M. Dan și S. Goldenberg), într-o perioadă de trei decenii și jumătate pentru care dispunem de registre ale oficiului de tricesimă clujean (1602—1637) traficul comercial cu Cracovia este specificat pentru o serie de ani cuprinși în perioada 1610—1636, și anume în 14 registre întocmite pentru anii: 1610, 1616—1619, 1621—1623, 1630—1636[18].

Un calcul procentual al locului ocupat de Cracovia în comerțul extern clujean din anii menționați arată că, față de traficul anului 1599, se înregistrează o substanțială scădere atît în privința frecvenței transporturilor, cît și a valorii vamale taxate. Dacă în anul 1599, dintr-un total de 147 de cazuri de transport, 15 cazuri, deci 10,20%, aparțineau traficului clujean-cracovian, în anii secolului XVII pentru care dispunem de date referitoare la același trafic, numărul total

[15] *Idem*, p. 35—36.

[16] S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 275, 288, 290—292.

[17] *Idem*, p. 274—275.

[18] Arhivele Statului Cluj-Napoca, Socotelile Orașului Cluj (în continuare: ASC, SOC), 12 b VII (1610), 14 a I (1616), 14 a XXII (1617), 14 a XXV (1618), 15 a III (1619), 15 b XII (1621—22), 15 b XVIII (1622), 16 XI (1623), 18 b IV (1630—31), 19 VII (1632—33), 19 XI (1633—34), 20 I—II (1634—35), 20 VI (1636).

https://biblioteca-digitala.ro

de transporturi Cluj-Cracovia și Cracovia-Cluj taxate scade la 107 din totalul general de 3478, în procente 3,08% din total, deci mai puțin de o treime față de anul 1599. În cazul importului, dacă în 1599 procentajul traficului Cluj-Cracovia reprezenta 15,56% din total, în perioada 1610—1636 acesta scoboară la 6,87% (mai puțin de jumătate), iar exportul înregistrează o scădere și mai mare, de la 1,75% (1599) la 0,22% (1610—1636). În privința valorii vamale, comparația se soldează cu constatări asemănătoare: raportat la traficul extern total al Clujului, schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia a fost valoric mai sărăcăcios în 1610—1636 decît în 1599 cu cca. o treime în privința totalului și, în cadrul său, a importului de produse, iar la capitolul exportului a reprezentat o cîtime cu totul insignifiantă din procentajul anului 1599.

	1599(%)	1610—1636(%)
Total	7,81	1,96
Import	9,01	3,73
Export	1,80	0,07

În cadrul intervalului de mai bine de două decenii și jumătate pe care îl cuprind mențiunile documentare în discuție, distingem totuși o fluctuație a frecvenței transporturilor, ca și a valorii vamale percepute la Cluj. Dacă, în nici unul din anii de înregistrare, nu se ajunge la o participare a Cracoviei de amploarea celei din 1599 la comerțul extern clujean, totuși, după un regres în anul 1610, o creștere se observă pentru perioada 1616—1623, urmată de o scădere puternică în 1630—1632 și, din nou, o creștere — și totodată cea mai substanțială — în ultima perioadă a înregistrărilor, între 1633—1636 (vezi tabelul I).

Tabelul I

Frecvența și taxa vamală (în procente) a transporturilor între Cluj și Cracovia (1610—1636)

Anii	Total		Import		Export	
	Frecv.	Tric.	Frecv.	Tric.	Frecv.	Tric.
1610	0,58	0,45	1,18	0,54	—	—
1616—23	2,13	1,59	3,65	2,18	0,69	0,48
1630—32	0,67	0,43	1,50	1,14	—	—
1633—36	5,91	3,97	11,55	10,59	—	—

Ne-am referit deja la condițiile politice și economice care au favorizat intensificarea comerțului în cel de al treilea și al patrulea deceniu al sec. XVII. Necesită aici oarecari clarificări regresul temporar observat în anii 1630—32. Din registrele vamale reiese că în acești ani, comerțul clujean cu orașele Viena, Prešov și Iaroslav înregistrează creșteri față de perioadele anterioare, ceea ce indică, pe de o parte, o orientare momentană mai susținută spre Viena, facilitată, de bună seamă, de condițiile politice (tulburările de după moartea lui Gabriel Bethlen); pe de altă parte, un rol îl au și interesele purtătorilor de mărfuri, care tocmai în acești ani intensifică traficul cu orașele Prešov și Iaroslav.

https://biblioteca-digitala.ro

Drumul spre Iaroslav, pînă la un punct, era identic cu cel spre Cracovia, de la Prešov însă se bifurca: spre Cracovia ducea prin Kežomarok, iar spre Iaroslav prin Bardějov. Se pare că piața orașului Iaroslav — pe atunci și el făcînd parte din regatul Poloniei — a fost mai masiv explorată de clujeni tocmai începînd din 1630. De altfel, acest oraș mijlocea spre sud-est (deci de bună seamă și spre Cluj) mărfurile provenite din Poznań[19], care împreună cu Cracovia era cel mai de seamă centru comercial continental polonez în sec. XVI—XVII. Din anul 1633 se stabilește oarecum un echilibru între traficul cu cele două orașe poloneze destul de apropiate unul de celălalt, importul de produse din Cracovia înregistrînd chiar cifrele maxime, după cum reiese atît din situația procentuală (tabelul I), cît și din situația de detaliu, pe ani, a valorii și frecvenței transporturilor între Cluj și Cracovia (tabelul II).

Tabelul II

Tricesima percepută și frecvența transporturilor de mărfuri între Cluj și Cracovia (1610—1636)*

Anul	Import		Export		Total	
	tricesima	cazuri	tricesima	cazuri	tricesima	cazuri
1610	8,55	1	—	—	8,55	1
1616	16,11½	3	2,85	1	18,96½	4
1617	2,20½	1	19,45	3	21,65½	4
1618	62,81½	10	—	—	62,81½	10
1619	30,93	2	—	—	30,93	2
1621—22	49,97	2	—	—	49,97	2
1622	18,00	1	—	—	18,00	1
1623	8,91	1	—	—	8,91	1
1630	45,28	5	—	—	45,28	5
1632	7,45	1	—	—	7,45	1
1633	342,72½	25	—	—	342,72½	25
1634	246,10½	18	—	—	246,10½	18
1635	338,02	21	—	—	338,02	21
1636	133,00	12	—	—	133,00	12
Total	1310,07½	103	22,30	4	1332,37½	107

* în florini și denari.

În ansamblul comerțului clujean al perioadei — considerînd aici atît localitățile din Transilvania, cît și cele din afara hotarelor ei —, comerțul cu Cracovia ocupa, sub aspectul sumei totale a tricesimei percepute, locul al șaptelea cît privește totalul tricesimei (atît pentru importul, cît și pentru exportul de produse); în domeniul numai al importului, se situa pe cel de al șaselea loc, iar în exportul de produse deținea abia locul al zecelea. Sub aspectul frecvenței transporturilor, însumînd numărul cazurilor de import și export vedem că orașul Cracovia se află tot pe al șaptelea loc; în schimb, la importul de produse el ocupă locul al cincilea, la export însă, cele abia 4 cazuri înregistrate îl situează pe un loc foarte modest. Dacă vom căuta să precizăm poziția Cracoviei numai în

[19] Marian Grycz, *Die Rolle der Stadt Poznań im Innen- und Aussenhandel bis Ende des XVII. Jahrhunderts*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650* (hrsg. Ingomar Bog), Köln—Wien, 1971, p. 114.

https://biblioteca-digitala.ro

rîndul centrelor externe ce apar în înregistrările de percepere a vămii la Cluj, vom vedea că, atît sub aspectul sumei vămii, cît și al numărului de cazuri, emporiul din Polonia Mică este întrecut constant numai de orașele Viena, Prešov și Iaroslav, precum și de cota taxărilor de transporturi în — sau din — direcții neprecizate în înregistrări. Puținătatea cazurilor de export clujean la Cracovia, confruntată cu situația exportului în alte direcții, poate face întrucîtva lumină în acest aspect problematic pentru cei care își pun întrebarea: de ce înspre acest centru important, destul de apropiat, frecventat de negustori, nu s-au îndreptat mai intens produse autohtone sau acelea cu caracter tranzitual. Coroborînd datele exportului de produse al Clujului în centrele comerciale mai sus enumerate, precum și în direcții neprecizate și în cele notate numai cu mențiunile: „în Ungaria", „în Polonia", cu cele puține referitoare la Cracovia, constatăm, în întreaga perioadă 1610—1636, un export constant (ca timp și număr) în direcții neprecizate și înspre „Ungaria", export neîntrerupt în perioada 1610—1619 spre Viena și în „Polonia", în restul răstimpului pînă în 1636 rărindu-se (cazul Vienei) sau chiar nemaiapărînd („Polonia"), și export intensificat și devenit neîntrerupt din anul 1630 pînă la sfîrșitul perioadei, spre Prešov. Totodată, în întreg răstimpul 1610—1636, importul se constată a fi: constant — din Viena, „Ungaria"; cu întreruperi — din direcții neprecizate; dispărînd după 1630 — dinspre „Polonia"; intensificat din 1618, apoi constant după 1630 — din Prešov. Cu localitatea Iaroslav există numai relații de import, neîntrerupte, an de an, după anul 1630. Concluzia care se impune în contextul celor cercetate de noi este că, cel puțin după anul 1630, dacă nu de mai înainte (avînd în vedere lipsa registrelor vamale pentru anii 1624—1629), piața de desfacere a mărfurilor de export transilvane se îngustează oarecum, în sensul că scoaterea de mărfuri (cu preponderență produse agricole și vite) din Cluj se mărginește la zonele mai apropiate, mai ușor accesibile, unde apoi mărfurile vor fi fost vîndute fie cu scop de consum local, fie spre a fi transportate în alte zone mai îndepărtate[20]. În schimb, importul de materii prime și produse meșteșugărești constituie pe mai departe o necesitate imperioasă a producției și consumului local. În această situație se află — după mărturia datelor pe care le utilizăm aici — în mod pronunțat comerțul Clujului cu Cracovia, în ansamblul căruia exportul de produse constituie o cîtime foarte redusă, și ea concentrată exclusiv în comerțul a doi ani: 1616 și mai ales 1617. În acești ani relația procentuală între import și export este următoarea:

1616 :

Tricesima percepută pentru mărfuri de import	= 84,97%
„ „ „ „ „ export	= 15,03%
Total	= 100,00%

Cazuri de import de mărfuri	= 75,00%
„ „ export „ „	= 25,00%
Total	= 100,00%

[20] Despre situația exportului de produse agricole și vite vezi, mai în amănunt, lucrarea noastră *Produse agricole la vama Clujului în prima jumătate a secolului XVII*, în *Terra nostra*, III (1973), p. 349—353.

https://biblioteca-digitala.ro

1617 :

Tricesima percepută pentru mărfuri de import	= 10,18%
„ „ „ „ „ export	= 89,82%
Total	= 100,00%

Cazuri de import de mărfuri	= 25,00%
„ „ export „ „	= 75,00%
Total	= 100,00%

Față de anul 1599, situația procentuală din cei doi ani se prezintă mai favorabil, întrucît în 1599 raportul dintre importul și exportul clujean-cracovian este, sub aspectul sumei percepute, de 96,31% la 3,69%, iar sub cel al frecvenței, de 93,33% la 6,67%. Aici însă trebuie luat în considerare și faptul că în anii 1616—1617 cifrele absolute rămîn mult în urma acelora din 1599. Dacă în anul 1599, suma globală percepută era de 311,60½ florini, din care importul se cifra la 300,10½ florini, iar exportul la numai 11,50 florini, în schimb în 1616—1617 încasările vamale însumează numai 40,62 florini, înglobînd o sumă a taxelor de import de 18,32 florini și una de export de 22,30 florini. Numărul transporturilor în 1599 este de 15, din care 14 de import și 1 de export, iar al acelora din 1616—1617 de 8, din care 4 de import și 4 de export. Așadar, compararea celor două perioade făcută prin confruntarea cifrelor absolute nu poate fi considerată ca dătătoare de ton și vădind o tendință favorabilă anilor 1616—1617. Aceasta cu atît mai mult, cu cît în restul anilor de trafic comercial se înregistrează numai cazuri de import de mărfuri din Cracovia. În felul acesta relația generală între import-export, în perioada 1610—1636, în schimbul de mărfuri între cele două orașe, va fi următoarea:

Tricesima (%)		Nr. transporturi (%)	
Import	Export	Import	Export
98,33	1,67	96,26	3,74

Privită prin prisma tendinței generale în Transilvania primei jumătăți a sec. XVII[21], aceasta este o relație neconcludentă. O motivează însă împrejurările politice la care ne-am referit cu prilejul schițării fluctuațiilor de intensitate ce se constată în răstimpul mai restrîns al deceniilor 2—4.

III

Examinarea amănunțită a *categoriilor de produse* de import și export în comerțul Clujului cu Cracovia care au fost taxate la oficiul tricesimal clujean între anii 1610—1636 (tabelele III-IV) ilustrează multiplele necesități ale consumatorilor atît pe piața clujeană, cît și în zonele înspre care se tranzitau prin acest oraș mărfurile intrate.

[21] *IstRom*, III, p. 105.

https://biblioteca-digitala.ro

Tabelul III

Produse de import din Cracovia, taxate la oficiul vamal din Cluj (1610—1636)

Marfa	Tricesima		Preț com.	
	val.	%	florini	taleri
Postavuri, catifea	398,24	30,40	10697,45	360,00
Coloniale	305,32	23,31	9171,10	
Mătăsuri, țesături fine	93,14	7,11	2122,55	48,00
Pălării	88,78	6,78	2663,40	
Mărunțișuri	84,45	6,45	1974,00	
Obiecte din metal	64,00½	4,89	1780,50	31,00
Hîrtie	63,77	4,87	1913,10	
Mercerie	53,94½	4,12	1395,25	15,00
Chimicale, coloranți	46,56	3,55	758,60	258,00
Pînzeturi	41,54½	3,17	1193,50	
Cuțite	32,98	2,52	1002,70	
Metale	10,46	0,80	310,30	
Blănuri	9,58½	0,73	231,60	
Piele	4,50½	0,34	132,00	
Dif. prod. taxate împreună	4,30½	0,33	107,50	
Sticlărie	3,06½	0,23	73,00	2,00
Cărți	2,10	0,16	48,00	
Utilaj pentru scris	0,79½		22,10	
Accesorii pentru arme	0,78		25,56	
Obiecte de podoabă	0,66½		14,00	
Obiecte de menaj	0,43½	0,24	9,60	
Arme	0,36		12,00	
Produse de funărie	0,18½		6,30	
Ceară roșie	0,10		3,00	
Total	1310,07½	100,00	35667,11	714,00

Tabelul IV

Produse de export în Cracovia taxate la oficiul vamal din Cluj (1610—1636)

Marfa	Tricesima		Preț comercial
	Val.	%	
Miere	22,30	100,00	669,00
Total	22,30	100,00	669,00

https://biblioteca-digitala.ro

Importul de mărfuri, după cum am arătat, prevalează în proporţie covîrşitoare asupra exportului. În rîndul mărfurilor aduse la Cluj de la Cracovia, locul cel mai de seamă îl ocupă, la fel ca la sfîrşitul sec. XVI[22], *postavurile şi catifeaua*, care dau cca. o treime din totalul valoric al importului cracovian la Cluj.

Dintre postavuri, cantitatea precumpănitoare taxată la Cluj aparţine sortimentului ieftin de Kersey *(karasia)*. Acest postav, fabricat pe atunci în Silezia[23], dă două treimi din întreg importul cracovian al Clujului, din treimea rămasă primul loc ocupîndu-l *failondis*-ul, postav apusean scump (valoric, totalul acestui sortiment depăşeşte chiar pe acela al karasiei). Majoritatea sortimentelor care urmează sînt de rînd, ieftine, cu excepţia sortimentelor *perpeta*, *lazur* (neîntîlnite în importul secolului anterior) şi *kron rassa* (vezi tabelul V).

Tabelul V

Postavuri importate din Cracovia la Cluj (1610—1636)

Sortimentul	Cantitatea		Tricesima	
	coţi transilv.[24]	%	florini, denari	%
Kersey	11.675	66,20	129,90	33,90
Failondis	1.425	8,08	162,00	42,28
Tišnov	1.225	6,95	14,28	3,73
Kendale	1.100	6,24	11,80	3,08
Wrocław	550	3,12	3,54	0,92
Perpeta	462,50	2,62	20,99½	5,48
Kron rassa	400	2,27	27,47½	7,17
Moravia	350	1,99	2,24	0,58
Haraz	250	1,42	1,47	0,39
Meissen	50	0,28	0,60	0,16
„Fodor" de Jihlava	50	0,28	0,48	0,13
Londis de rînd	37,50	0,21	3,37½	0,88
Borduri de postav	36+X*	0,20	0,50	0,13
Lazur	25	0,14	4,50	1,17
Total	17.636+X	100,00	383,15½	100,00

* Am notat cu X o cantitate neprecizată taxată în 1633 cu 0,45 florini.

Dacă examinăm repartizarea pe ani a importului de postav, constatăm că în deceniul al patrulea el înregistrează o creştere generală, cu de aproape 4 ori, faţă de anii anteriori de înregistrare (13.937,50 coţi transilvăneni în 1630—1636, faţă de 3.698,50 coţi în perioada 1616—1623). Multe din sorturi apar abia după 1630 (postavul de Wrocław, kron rassa, perpeta, postavul de Jihlava, lazurul, postavul de Meissen), pe cînd importul altora (haraz-ul — probabil Harrach-ul vienez[25] — şi postavul de Moravia) nu se mai constată în deceniul al patrulea.

[22] M. Dan, *op. cit.*, I, p. 163.
[23] *Idem*, p. 164.
[24] În registre, unitatea de măsură pentru postavuri este, în cazul Cracoviei, valul sau vigul (cu excepţia bordurilor de postav notate în coţi). Am echivalat valul de postav cu 25 coţi transilvăneni (cf. S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 257). Pentru transformarea acestora în coţi polonezi a se considera raportul 1 cot transilvănean = 1,09 coţi polonezi (pe baza echivalării făcute de M. Dan, *op. cit.*, I, p. 163).
[25] Vezi în legătură cu aceasta M. Dan, *op. cit.*, II, p. 206—207.

https://biblioteca-digitala.ro

Karasia intră în cantități mai mari, în schimb importul failondis-ului înregistrează o scădere între 1630—1636, poate din cauza creșterii la dublu și apoi la de trei ori a prețului acestui postav, și așa scump. Întreaga perioadă 1610—1636 marchează însă o sensibilă scădere a importului de postav față de anul 1599, cînd, într-un singur an, se înregistrează o cantitate de peste 2 ori mai mare adusă din Cracovia[26]. Și acest fapt își are, de bună seamă, cea mai firească explicație în considerabila creștere, dacă nu chiar deplasarea centrului de greutate al importului clujean, în direcția Vienei și a altor orașe (Prešov, Iaroslav) de unde aducerea de mărfuri se efectua cu mai puține dificultăți materiale, transportul devenind mai rentabil. Pe de altă parte, postavurile aduse la Cluj de la Cracovia sînt acum în însemnată proporție sorturi mai ieftine, de producție sileziană, vehiculate dinspre Wrocław prin intermediul emporiului malopolskan[27], ceea ce se repercutează asupra valorii totale a acestor mărfuri, mai mică decît a postavurilor apusene scumpe intrate în sec. XVI.

Catifeaua adusă din Cracovia, se pare, era căutată pe piața clujeană în anii de după 1630. Transporturile taxate la Cluj se înregistrează numai după această dată, și ele nu prezintă prea mare varietate, nici cantități prea considerabile. Se aduce: catifea „cu bumbac" *(kender barson)*, $132^1/_2$ coți transilvăneni cu taxa vamală de $1,88^1/_2$ florini; catifea „de rînd" *(köz barson)*, $74^1/_2$ coți taxate cu 8,70 florini; catifea „dublă", $12^1/_2$ coți cu tricesima de 3,00 florini, ultimele două fiind mărfuri relativ scumpe.

Apropiată de valoarea vamală totală a postavurilor și catifelei este cea a *mirodeniilor, colonialelor, fructelor* importate. Variate mărfuri coloniale, de proveniență probabil turcească[28], se aduc din Cracovia, în cantități considerabile, necesare unui consum intern curent. Se înregistrează, astfel, în întreg răstimpul examinat, import de piper ($80^1/_4$ chintale, 25 pietre), ca și de zahăr ($1^1/_2$ chintal, 355 funți, $^1/_2$ piatră); în perioade ceva mai restrînse, import de ghimbăr ($12^1/_4$ chintale, 191+X funți, 20 pietre), cuișoare ($915^1/_2$+X funți), nucșoară ($146^1/_2$ funți), untdelemn (1 chintal); în 1623 și 1633 lămîie (1 tonă, 350 [probabil bucăți]); numai în deceniul al patrulea, fructe zaharisite *(confreyt)* (250 funți), bomboane cu zahăr *(czukker kandia)* (6 funți), struguri „de mare" *(tengeri zölö*, poate stafide) (20 funți), scorțișoare (10 funți). Valoarea ridicată a tricesimei percepute pentru aceste mărfuri se explică atît prin cantitățile considerabile aduse, cît și prin prețul ridicat al unor coloniale. De pildă, un chintal de piper este taxat cu 2 florini în 1610[29], la fel în 1616[30], cu 3 florini în 1633[31] și în 1636[32]; un chintal de zahăr are, de pildă, în 1610, taxa tricesimală de 1,50 florini[33], în 1633 de 2,25 florini[34]; ghimbărul este și el un articol negustătoresc costisitor, pentru chintalul căruia în 1619 se percep 1,50 florini taxă vamală[35], în 1633 deja 2,25 florini[36], tot

[26] Cf. *idem*, I, p. 163.
[27] Vezi Marian Wolański, *Schlesiens Stellung im Osthandel vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas* ..., p. 128—129.
[28] M. Dan, *op. cit.*, II, p. 210.
[29] ASC, SOC, 12 b, VII, p. 803: 29 august 1610.
[30] ASC, SOC, 14 a, I, p. 18: 24 mai 1616.
[31] ASC, SOC, 19, VII, p. 77: 7 mai 1633.
[32] ASC, SOC, 20, V, p. 6: 3 ianuarie 1636.
[33] ASC, SOC, 12 b, VII, p. 803: 29 august 1610.
[34] ASC, SOC, 19, VII, p. 63: 7 februarie 1633.
[35] ASC, SOC, 15 a, III, p. 60: 14 aprilie 1619.
[36] ASC, SOC, 19, VII, p. 63: 7 februarie 1633.

https://biblioteca-digitala.ro

atîta în 1636[37]. Colonialele erau mărfuri foarte căutate, aduse cu mari investiţii de transport şi cheltuieli materiale spre a se putea aproviziona cu ele curent piaţa de consum. Pe de altă parte, în perioada cercetată, piperul — cel mai uzual folosită mirodenie la Cluj — nu mai era atît de scump pe piaţa Cracoviei ca pînă la 1600[38] (iată de ce, în 1599 se aduce la Cluj relativ puţin piper din Cracovia). Şi această ieftinire relativă a preţului pe piaţa de unde se aducea, ca şi cererea foarte pronunţată pe piaţa de destinaţie, fac locul de vază al colonialelor în traficul comercial cracoviano-clujean al primei jumătăţi a veacului al XVII-lea.

Dintre categoriile de mărfuri a căror tricesimă totală rămîne sub 100 florini, dar nu coboară sub 30 florini, însumînd procentual cca. 40% din totalul importului cracovian al Clujului între 1610—1636 (vezi tabelul III), remarcăm, în ordine, mai întîi diferitele *ţesături fine şi mătăsuri.* Acestea, prin filieră cracoviană, ajung la Cluj din lumea orientală sau din Italia[39]. Asemenea ţesături sînt: ţesătura dublă *(kittel),* în cantitate de 1075 coţi transilvăneni, damastul *(kamuka)* în diverse sorturi (cu păr, roşu şi negru), ridicîndu-se la cantitatea de 455 coţi, mohairul (*muhar,* muhar „cu ciucuri", muhar imprimat), în total dînd 1.150 coţi, *futa* roşie (150 coţi), taftaua dublă (30 coţi+X), mătasea (cantitate neprecizată) şi *„materia"* cu păr, simplă şi înflorată (112½ coţi).

Pălăriile (süveg) se aduc în cantităţi mari din Cracovia. Sînt prezente, ca şi la sfîrşitul secolului anterior[40], pălăriile de Bardějov (de rînd şi „duble"), ca şi cele de Moravia, dar cele mai numeroase sînt pălăriile „duble" (fără menţiunea provenienţei), ele însumînd 5.640 bucăţi din totalul de 6.693 bucăţi specificate în registre. Dacă pălăriile de Bardějov de rînd şi cele de Moravia sînt mai ieftine (100 bucăţi fiind taxate cu 50 denari)[41], acelea duble de Bardějov sînt cele mai scumpe, ele fiind taxate în 1616 cu 2,00 florini 100 de bucăţi[42], pe cînd cele duble fără specificarea provenienţei au chiar şi în 1633—1636 taxa vamală de 1,50 florini la 100 de bucăţi[43].

Mărunţişurile, fără vreo specificare mai precisă a naturii acestor mărfuri, ocupă locul următor din punct de vedere al valorii vamale încasate. Ele sînt urmate de diversele *obiecte din metal,* dintre care unora li se indică destinaţia, cum sînt sfeşnicele de o cantitate neprecizată taxate în 1633[44], altora în schimb li se specifică numai materia primă din care sînt confecţionate: „obiecte din cositor", „obiecte din cositor în bucăţi".

În continuare remarcăm un relativ consistent import de *hîrtie.* Începînd din 1619 şi pînă în 1636, se aduce la Cluj o cantitate de 34½ baloturi şi 70 legături de hîrtie, 4 baloturi şi 16 legături de „hîrtie cenuşie", 3 baloturi şi 12 legături de „hîrtie bună". Că, măcar în cazul „hîrtiei cenuşii", era vorba de altă calitate, decît a celorlalte două feluri de hîrtie menţionate, o dovedesc taxele vamale: pentru

[37] ASC, SOC, 20, V, p. 6: 3 ianuarie 1636.

[38] Miroslav Hroch, *Die Rolle des zentraleuropäischen Handels im Ausgleich der Handelsbilanz zwischen Ost- und Westeuropa 1550—1650,* în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas ...,* p. 15—16.

[39] M. Dan, *op. cit.,* II, p. 208.

[40] *Idem,* I, p. 166; II, p. 208.

[41] ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 9: 12 ianuarie 1618 (pălării de Bardějov); idem, p. 7: 4 ianuarie 1618 (pălării de Moravia).

[42] ASC, SOC, 14 a, I, p. 4—5: 26 februarie 1616.

[43] De pildă, ASC, SOC, 19, VII, p. 105—106: 31 octombrie 1633.

[44] Idem, p. 79: 17 mai 1633.

https://biblioteca-digitala.ro

„hîrtie" se percepe în 1619 1,00 florin de balot[45], iar începînd din 1633 1,50 florin pentru aceeași cantitate[46]; aceleași taxe apar în cazul „hîrtiei bune"[47]. În schimb, „hîrtia cenușie" este taxată cu 0,75 florini balotul[48]. Necesitățile, în Clujul vremii, erau deja multiple: hîrtia se utiliza și pentru scris, și pentru tipar, astfel că aducerea acestei mărfi, probabil provenită și în anii discutați din morile de hîrtie din împrejurimile Cracoviei[49], răspundea cel puțin unei duble cerințe: a persoanelor particulare pentru nevoile corespondenței, registrelor de socoteli etc., cît și a meșterilor tipografi pentru practicarea meșteșugului lor.

Articolele de *mercerie* aduse din Cracovia sînt, după toate probabilitățile, cel puțin în majoritatea lor, produse poloneze sau chiar cracoviene. Această proveniență este de multe ori expres menționată, ca în cazul aței de Cracovia[50], al feței de masă din Cracovia[51]. Alte mărfuri puteau proveni din Silezia, cum era ața (fără mențiuni speciale)[52], din răsărit (mănușile)[53], din Bavaria și Italia (ciorapii, șosetele)[54].

O imagine interesantă se desprinde din trecerea în revistă a *chimicalelor și coloranților* ce figurează în înregistrările vamale de import. Din rîndul produselor de această natură prezente în înregistrările clujene din anul 1599[55], rămîn, între 1610—1636, numai sulful și miniul, ambele articole poloneze[56], în schimb apar alte materiale care înainte se importau numai din Viena, cum sînt băcanul (vopseaua de Brazilia), șofranul vienez, „vopseaua galben-aurie", sau erau asigurate prin traficul comercial intern (litarga, care în 1599 era adusă din Baia Mare)[57]. Mai sînt menționate și alte vopsele: „vopseaua galbenă", „vopseaua de India" *(indi festék)*, vopseaua *lazur* și *latka*. Acestea trei din urmă pot să fie importuri sudice (eventual din Italia), prin filieră baltică-cracoviană. În cel de al doilea deceniu nu constatăm de loc import de chimicale-vopsele, pentru anii 20 dispunem numai de înregistrări privind importul de băcan (o jumătate de chintal taxată cu 20 denari); importul masiv are loc în deceniul al patrulea: $3^1/_4$ chintale de băcan, $14^1/_2$ de sulf, o cantitate neprecizată de vopsea galbenă, respectiv de vopsea *latka și lazur*, 14 chintale de miniu, 17 chintale de litargă, 1 piatră și o cantitate neprecizată de vopsea galben-aurie, 17 pietre, 90 funți și o cantitate neprecizată de vopsea de India, o jumătate de piatră de vopsea *lazur*, 3 funți de șofran vienez. În general, chimicalele și vopselele erau destul de scumpe. Chintalul de băcan este taxat în 1621 încă cu 40 denari[58], din 1634 începînd îl găsim cu tricesima de 60 denari[59]. Sulful are în 1630 taxa vamală de

[45] ASC, SOC, 15 a, III, p. 60: 14 aprilie 1619.
[46] ASC, SOC, 19, VII, p. 77: 7 mai 1633.
[47] De exemplu în 1634 (ASC, SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 4—5: 29 mai 1634).
[48] ASC, SOC, 19, VII, p. 79: 17 mai 1633.
[49] Vezi, pentru sec. XVI, M. Dan, *op. cit.*, II, p. 211.
[50] De exemplu: ASC, SOC, 14 a, I, p. 4—5: 26 februarie 1616; 19, XI, fasc. 1, p. 5—6: 29 mai 1634; 20, VI, p. 6: 1 iunie 1636.
[51] ASC, SOC, 19, VII, p. 77—78: 7 mai 1633.
[52] Vezi M. Dan, *op. cit.*, II, p. 211; M. Wolański, *op. cit.*, p. 133.
[53] M. Dan, *op. cit.*, II, p. 208—209.
[54] *Idem*, p. 209.
[55] *Idem*, p. 211.
[56] *Ibidem*.
[57] S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 262.
[58] ASC, SOC, 15 b, XII, p. 4: 31 decembrie 1621.
[59] ASC, SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 29: 30 octombrie 1634.

https://biblioteca-digitala.ro

20 denari chintalul[60], peste trei ani percepîndu-se pentru un chintal deja 30 denari[61]. Tricesima plătită pentru un chintal de miniu este, din 1633, constant de 60 denari[62], deci egală cu taxa vamală a 2—3 valuri de postav mai ieftin. Litarga importată costa ceva mai puțin, 36 denari chintalul[63]. Un funt de șofran vienez este taxat în 1635 cu 30 denari[64]. Vopselele de India, lazur și latka erau și mai costisitoare. Tricesima ce se percepe pentru un funt[65], la fel și pentru o piatră[66] de vopsea de India, în 1633, respectiv 1636, este de 81 denari. O jumătate de piatră de vopsea lazur, taxată cu 18 denari, costă 4 florini[67], la fel ca o piatră de vopsea galben-aurie[68]. Pentru o cantitate — e drept, neprecizată, dar destul de mare, dacă comparăm suma cu cea a prețului lazurului — de vopsele latka și lazur, costînd 23 florini, se percep în 1636 $13^1/_2$ denari[69]. Asemenea sume ale taxei vamale, chiar dacă nu sînt de mărimea acelora percepute pentru unele coloniale, reflectă aceeași însumare de cheltuieli cu procurarea, transportul mărfurilor respective, ca și, neîndoielnic, raritatea relativă și căutarea de care se bucurau pe piața de consum a Clujului.

În ordinea descrescîndă a taxelor tricesimale urmează *pînzeturile* venite din Cracovia. Ele prezintă mare varietate, atît din punct de vedere al sortimentelor, cît și al calității. Judecînd după tricesima percepută pe unitate de măsură, de calitate mai puțin bună vor fi fost „pînza galică" venită prin Cracovia din Olanda sau Elveția[70] (1 val taxat cu 5 denari[71]); „pînza violacee" (*zederies wazon* — 1 val cu aceeași tricesimă[72]); pînza neagră, cu tricesima crescînd de la 6 denari de val în 1618[73] la $7^1/_2$ denari pentru aceeași unitate începînd din 1633[74]; pînza de doliu *(bakachin)*, pentru care s-a plătit de la $2^1/_2$ denari în 1618[75] pînă la $7^1/_2$ denari în 1633—1636[76]; pînza roșie (8 denari pentru 1 val[77]); „pînza înălbită" *(fejeritet vazon)*, cu tricesima de $7^1/_2$ denari pentru 1 val[78]. Produse de mai bună calitate erau: giulgiul de casă (18 denari tricesimă pentru 1 val[79]), „pînza czialan", cu tricesima pentru un val variind de la 6 denari în 1618[80] la $16^1/_4$ denari în 1634[81], giulgiul polonez (10 denari tricesimă de val[82]), giulgiul de Silezia, taxat pentru un val cu 15 denari în 1630[83], giulgiul de Opava, cu aceeași trice-

[60] ASC, SOC, 18 b, IV, p. 30—31 : 27 iunie 1630.
[61] ASC, SOC, 19, VII, p. 84—85 : 16 iunie 1633.
[62] Idem, p. 78 : 7 mai 1633.
[63] De exemplu, ASC, SOC, 20, V, p. 6 : 3 ianuarie 1636.
[64] ASC, SOC, 20, I, p. 3 : 10 mai 1635.
[65] ASC, SOC, 19, VII, p. 90—91 : 28 iulie 1633.
[66] ASC, SOC, 20, VI, p. 6 : 1 iunie 1636.
[67] ASC, SOC, 19, VII, p. 90—91 : 28 iulie 1633.
[68] ASC, SOC, 20, V, p. 14 : 29 aprilie 1636.
[69] Ibidem.
[70] Vezi M. Dan, *op. cit.*, p. 207.
[71] De exemplu, ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 7 : 4 ianuarie 1618.
[72] ASC, SOC, 12 b, VII, p. 803 : 29 august 1610.
[73] ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 8 : 12 ianuarie 1618.
[74] ASC, SOC, 19, VII, p. 77—78 : 7 mai 1633.
[75] ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 11 : 4 februarie 1618.
[76] De exemplu, ASC, SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 4—5 : 29 mai 1634.
[77] ASC, SOC, 15 a, III, p. 60 : 14 aprilie 1619.
[78] ASC, SOC, 19, VII, p. 67 : 5 martie 1633.
[79] ASC, SOC, 14 a, XXII, p. 34 : 25 septembrie 1617.
[80] Ibidem.
[81] ASC, SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 7 : 29 mai 1634.
[82] ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 7 : 4 ianuarie 1618.
[83] ASC, SOC, 18 b, IV, p. 30—31 : 27 iunie 1630.

https://biblioteca-digitala.ro

simă în 1634[84], pînza numită *velez*, cea mai scumpă dintre toate, un val fiind taxat cu 45 denari[85]. Mai sînt și alte feluri de pînzeturi: giulgiul de Bardějov, pînza de Silezia, „pînza deasă" *(bulja vazon)*, „pînza evreiască" *(sido vazon)*, pînza de Moravia, pînza de casă, cu taxe vamale intermediare. Proveniența unora este expres specificată: Silezia, Moravia, Polonia, orașe din Silezia (Opava) sau Slovacia (Bardějov), denotînd că bună parte din aprovizionarea pieții clujene cu această categorie de mărfuri cracoviene se făcea prin utilizarea sursei sileziene[86], cehe și slovace.

Cuțitele formează ultima categorie de mărfuri din grupa „mediană" a produselor importate din Cracovia. Se menționează aducerea de „cuțite" (fără vreo precizare), cuțite țărănești cu mîner din lemn de salcie, cuțite cu mînerul încrustat cu model în pătrățele, cuțite țărănești „batofw", cuțite din Viena, cuțite stiriene de rînd, cuțite poloneze. Din datele privitoare la cantitatea lor și taxa vamală plătită, reies doar relații de valoare. Astfel se poate afirma că în general această marfă nu era costisitoare; totuși mai scumpe par cuțitele simple (de pildă, pentru 472 „teci" *[tehely]* cu cuțite se plătesc ca tricesimă 1,89 florini[87]), cele cu mîner din lemn de salcie (2.300 „teci" au fost taxate cu 9,20 florini[88]), cele cu mînerul avînd model în pătrățele (3.084 „teci" taxate cu 12,66 florini[89]); cuțitele țărănești „batofw" vor fi fost și mai de soi decît cele dintîi, întrucît 320 „teci", costînd 180 florini, au fost taxate în 1621 cu 5,40 florini[90]. Dacă „teaca" este sinonimă cu bucata, putem include în șirul comparațiilor și cuțitele din Viena ca și cele stiriene de rînd, notate cu bucata; cele dintîi sînt taxate cu 12 denari pentru 200 de bucăți[91], ultimele vor fi avut același preț, pentru 600 bucăți plătindu-se 36 denari[92], deci ambele par mai ieftine decît soiurile mai înainte enumerate. Se poate ca „tehely" să fi marcat cuțitele înzestrate chiar cu teacă, iar acelea notate cu bucata să fi fost lipsite de teacă. La cuțitele poloneze, de cantitate neprecizată[93], nu putem face aprecieri de valoare. Proveniența a cel puțin trei feluri de cuțite este certă: ele intră la Cluj prin intermediul Cracoviei din Viena, Stiria și chiar din Polonia.

Un ultim grup de produse, însumînd în total mai puțin de 3% din valoarea tricesimei percepute pentru produsele importate la Cluj din Cracovia, este format din mărfuri felurite, din care remarcăm mai întîi *metalele*. S-au importat, numai în deceniul 4, 24 chintale de cositor negru și 20 funți de alamă. Tricesima percepută pentru un chintal de cositor negru este de 28 denari în 1630 (se taxează o jumătate de chintal cu 14 denari[94]), dar deja cu 4 ani mai tîrziu și pînă la sfîrșitul perioadei cercetate, de 42 denari[95]. O cantitate de 20 funți de alamă este taxată în 1635 cu 45 denari[96]. Ambele metale lipsesc din înregistrările de la

[84] ASC, SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 5: 29 mai 1634.
[85] Idem, p. 6: 29 mai 1634.
[86] Vezi M. Wolański, *op. cit.*, p. 131.
[87] ASC, SOC, 15 b, XII, p. 5: 31 decembrie 1621.
[88] Idem, p. 4: 31 decembrie 1621.
[89] Ibidem.
[90] Ibidem.
[91] ASC, SOC, 19, VII, p. 66—67: 5 martie 1633.
[92] Idem, p. 68: 7 martie 1633.
[93] ASC, SOC, 20, V, p. 14: 29 aprilie 1636.
[94] ASC, SOC, 18 b, IV, p. 30: 27 iunie 1630.
[95] ASC, SOC, 20, VI, p. 5: 26 mai 1636.
[96] ASC, SOC, 20, I, p. 7: 13 iunie 1635.

https://biblioteca-digitala.ro

finele veacului anterior[97], dar şi ele, ca şi cele dintre 1610—1636, sînt de bună seamă puse în umbră de importul mai masiv de metale din Slovacia şi de la Viena. Cositor negru se aducea la Cluj şi din Baia Mare[98]. Piaţa poloneză, în speţă cea cracoviană, beneficia în primul rînd de consistenta producţie de fier a zonei înconjurătoare[99], prea îndepărtată pentru un trafic mai regulat de materii prime metalice.

Cantităţile şi sortimentele de *blănuri* sînt reduse, respectiv sărăcăcioase. Se aduc blănuri tivite cu fire de aramă[100], blănuri cu păr[101], blănuri cu catifea[102], însă cantitatea totală este de numai $43^1/_2$ valuri+X. *Pieile:* 130 de piei de hermelină[103], 52 de piei *karmasin*[104], precum şi 3 perechi de jderi vopsiţi[105], se aduc destul de puţine de la Cracovia. *Sticlăria* înregistrată constă din farfurii (5.500 de bucăţi), pahare, butelii şi bile, fie de provenienţă venetiană, fie chiar poloneze[106]. Importul *cărţilor*, deşi redus ca volum, documentează existenţa şi în sec. XVII a interesului pentru lectură la Cluj, şi — în cazul de faţă — pentru tipăriturile de ordin laic. Se importă de la Cracovia — ca de altfel şi din alte părţi — calendare în valoare de 4 florini, taxate cu 12 denari[107], „Donat" (de bună seamă lucrarea despre retorică „De octo partibus orationis" a lui Aelius Donatus) şi gramatică (poate tot cea a lui Donatus) în valoare de 14 florini, tricesima lor fiind de 63 denari[108], şi încă un stoc de „Donat"-uri pentru 30 florini, taxate cu 1,35 florini[109]. Laolaltă cu utilajul pentru scris (7 bucăţi de „lăzi pentru călimări")[110], cărţile sînt un indiciu al îmbogăţirii şi în sec. XVII a bibliotecilor particulare la Cluj cu ediţiile străine ale unor lucrări care în secolul anterior fuseseră chiar şi tipărite în Transilvania[111].

Sume tricesimale mici reprezintă şi *accesoriile de arme* ca şi *armele* aduse din Cracovia. Cele dintîi constau dintr-un stoc de cornuri pentru praf de puşcă (23 bucăţi[112] + o cantitate neprecizată[113], taxate cu $55^1/_2$ denari) şi teci pentru săbii (15 piese cu tricesima totală de $22^1/_2$ florini)[114], iar armele, aşa-zisele *pulhak*, sînt în număr de 3, avînd taxa tricesimală de 36 denari[115]. Toate aceste trans-

---

[97] Vezi M. Dan, *op. cit.*, II, p. 209.

[98] Fr. Pap, *Comerţul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale*, II, în *ActaMN*, XII (1975), p. 244.

[99] Vezi Benedykt Zientara, *Eisenproduktion und Eisenhandel in Polen im 16. und 17. Jahrhundert*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas ...*, p. 278.

[100] ASC, SOC, 14 a, XXII, p. 34: 25 septembrie 1617.

[101] De pildă, ASC, SOC, 19, VII, p. 66—67: 5 martie 1633.

[102] ASC, SOC, 19, VII, p. 78: 14 mai 1633; ş.a.

[103] ASC, SOC, 15 a, III, p. 56: 2 martie 1619.

[104] ASC, SOC, 19, VII, p. 66—67: 5 martie 1633; idem, p. 67: aceeaşi dată.

[105] ASC, SOC, 20, I, p. 7: 13 iunie 1635.

[106] Vezi M. Dan, *op. cit.*, II, p. 211.

[107] ASC, SOC, 14 a, I, p. 4—5: 26 februarie 1616.

[108] ASC, SOC, 19, VII, p. 68: 7 martie 1633.

[109] ASC, SOC, 20, V, p. 6: 3 ianuarie 1636.

[110] O ladă în 1618 (ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 9: 12 ianuarie 1618), 3 în 1623 (ASC, SOC, 16, XI, p. 8: 15 mai 1623), 3 în 1636 (ASC, SOC, 20, VI, p. 5: 26 mai 1636).

[111] Vezi, în legătură cu răspîndirea operelor lui Donatus, a calendarelor şi în general cu interesul pentru lectură în Transilvania sec. XVI—XVII, Dankanits Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bucureşti, 1974, p. 49, 60, 87, 89, 92.

[112] ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 11: 4 februarie 1618 (2 transporturi separate).

[113] Idem, p. 7: 4 ianuarie 1618.

[114] Idem, p. 11: 4 februarie 1618.

[115] Idem, p. 8: 12 ianuarie 1618.

https://biblioteca-digitala.ro

porturi s-au efectuat în același an, 1618. *Obiectele de podoabă* sau materii necesare confecționării unor asemenea obiecte sînt înregistrate în 1633: 50 bucăți de sidef, inele („de paie"[116], din aramă[117]). Ca *obiecte necesare* probabil *unor meșteșuguri*, apar în același an 16 ciururi de fier[118]. Despre importul unor bice sînt date vamale în anii 1616 și 1618[119]. În sfîrșit, un funt de ceară roșie este taxat în anul 1634 cu 10 denari[120].

Exportul clujean îndreptat în direcția Cracoviei este foarte redus în comparație cu importul de mărfuri. La oficiul vamal se taxează doar o cantitate totală de 876 găleți de *miere*, îndreptate spre Cracovia, și anume: un transport în 1616: 107 găleți, cu tricesima de 2,85 florini[121], precum și 3 transporturi efectuate în 1617, însumînd 769 găleți de miere[122]. Cantitatea și valoarea redusă a exportului se explică, și mai accentuat decît importul, prin nerentabilitatea unui transport în locuri relativ îndepărtate, atunci cînd cu aceleași mărfuri, dar comportînd o regie mult mai mică și oboseală mult mai puțină, se putea merge fie în Ungaria, fie la Viena, negustorii întorcîndu-se de acolo cu mărfuri ușor de plasat și realizînd astfel cîștiguri mai rapide. În afară de aceasta, piața cracoviană era bogat aprovizionată cu miere în special din Moldova, dar și din Austria și Moravia[123], ceea ce, firește, prejudicia de la bun început rentabilitatea exportului acestui produs din Cluj la Cracovia. În felul acesta, exportul redus al Clujului la Cracovia este tocmai un indiciu al tendinței generale a factorilor purtători ai traficului comercial de a realiza, prin cîștiguri cît mai mari cu investiții cît mai mici, un fond bănesc potrivit continuării activității comerciale în condiții cît mai avantajoase și strîngerii de oarecare avere. Această tendință reiese și din examinarea *conținutului și periodicității transporturilor*.

Din acest punct de vedere, primul lucru pe care-l remarcăm se leagă de ocupația de bază a purtătorilor de mărfuri. Observăm că marea lor majoritate constă nu din meșteșugari care își transportă propriile lor produse, ori aduc din Cracovia articole ce le sînt necesare numai lor în meseria pe care o practică, ci sînt fie negustori „de profesie", fie patricieni, membri ai elitei orășenești, care încredințează altora misiuni de import cu scopul desfacerii pe piața locală sau al tranzitării mărfurilor spre alte piețe. Chiar în cazul în care, pe baze onomastice, deducem că purtătorii respectivi de mărfuri erau meșteșugari (de pildă *Zabo* Thamas — Toma Croitorul[124]), ei aduc de regulă nu numai piese sau materiale necesare meseriei, ci și felurite alte mărfuri: piese din metal, chimicale etc. În unele cazuri însă, lista mărfurilor aduse acoperă necesitățile meșteșugului practicat de purtător: de exemplu, *Kannagiarto* Marthon (Martin Olarul) importă cositor vechi în bucăți[125]. Masa vehiculanților de mărfuri o constituie însă acei oameni detașați deja de activitatea meșteșugărească directă despre care am

[116] ASC, SOC, 19, VII, p. 67: 5 martie 1633.
[117] Idem, p. 68: 7 martie 1633.
[118] Ibidem: 23 martie 1633.
[119] ASC, SOC, 14 a, I, 18: 24 mai 1616; 14 a, XXV, p. 11: 4 februarie 1618.
[120] ASC, SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 5: 29 mai 1634.
[121] ASC, SOC, 14 a, I, p. 7: 11 martie 1616.
[122] ASC, SOC, 14 a, XXII, p. 43: 18 și 21 noiembrie 1617.
[123] Cf. M. Dan, *op. cit.*, II, p. 214.
[124] ASC, SOC, 14 a, I, p. 4–5: 26 februarie 1616; 14 a, XXV, p. 9: 12 ianuarie 1618.
[125] ASC, SOC, 20, I, p. 37: 15 noiembrie 1635.

https://biblioteca-digitala.ro

amintit mai sus. Că din activitatea comercială ei realizau profituri considerabile, o arată atît cantităţile şi valorile vamale percepute pentru cîte un transport, cît şi desimea cu care aceleaşi persoane repetau drumul ori încredinţau altora aducerea de mărfuri pe seama lor. Luăm cîteva exemple din anii de vîrf, 1633—1636. În 1633, Geocsy Pál aduce un transport în 5 martie: catifea, coloniale, obiecte de podoabă, pînză, hîrtie, piele, taxate cu 5,31½ florini; în 16 iunie i se percep 7,94½ florini pentru hîrtia, postavurile, colonialele, chimicalele aduse; în 28 iulie, plăteşte 6,23 florini pentru catifea, blănuri, postav, vopsele[126]. Diacul Keouendi Georgy este taxat la 16 iunie acelaşi an cu 32,15 florini pentru un stoc de chimicale, coloniale, hîrtie, obiecte din metal, pînză, mărunţişuri aduse de la Cracovia, iar în 29 mai anul următor cu 20,06½ florini pentru catifea, chimicale, cositor, coloniale, hîrtie, ţesături, mătăsuri, ceară roşie, mărunţişuri[127]. În 29 mai 1634, diacul Ouari Thamas plăteşte la oficiul de tricesimă 13,49½ florini pentru o cantitate de postav, pînzeturi, coloniale, mătăsuri, pălării pe care le-a adus; în 17 august este taxat cu 7,74 florini pentru aţă, pînzeturi, catifea, mătăsuri, coloniale[128]. În anul 1635, diacul Keouendi Gieörgy, pomenit şi în 1633, aduce o cantitate de postavuri, coloniale, hîrtie, obiecte de metal, pînzeturi, mărunţişuri, taxate la 23 martie cu 15,60½ florini[129], iar în 12 mai e prezent în înregistrări cu suma de 16,75 florini pentru colonialele, obiectele de metal şi mărunţişurile importate din Cracovia[130]. Diacul Ovari Thamas, la 29 mai 1635, plăteşte 23,13 florini pentru coloniale, postavuri, pălării, pînzeturi, iar la 15 noiembrie, acelaşi an suma de 21,19½ florini pentru postavurile, colonialele şi pălăriile aflate în transportul său[131]. Dintre transporturile repetate ale aceloraşi negustori în anul 1636, menţionăm numai exemplul diacului Keöuendi Gieörgy, înregistrat în acest an cu 4 cazuri de aducere a diverse mărfuri din Cracovia, la 3 ianuarie, 29 aprilie, 1 iunie şi 17 octombrie, tricesima lor totală fiind de aproape 60 florini[132]. Desigur că datele la care clujenii sînt prezenţi pe piaţa cracoviană nu erau alese de ei la întîmplare. De bună seamă că şi acum, ca şi la finele sec. XVI, prilejurile sînt fie tîrgurile, iarmaroacele, fie ajunul unor sărbători cînd se făceau achiziţii mai consistente; aceasta în ciuda faptului că datele nu concordă întotdeauna cu acelea ale sec. XVI[133]. Din datele de transport, coroborate cu datele la care aceiaşi clujeni aduc mărfuri şi din alte centre (Viena, Ungaria, oraşele slovace etc.), deducem însă şi existenţa unui alt fenomen, şi anume a stabilirii şi cultivării unor *relaţii de afaceri sistematice*, independente de prilejurile oficiale (iarmaroacele), căci numai astfel se poate explica, de pildă, că aceiaşi negustori clujeni vin cu marfă cracoviană la intervale de mai puţin de două luni sau chiar o lună, nemaivorbind de deplasările lor, între timp, în alte centre comerciale.

Toate datele despre agenţii comerţului clujean cu Cracovia şi periodicitatea transporturilor indică un fapt care merită remarcat, şi anume că în primele decenii ale sec. XVII se observă o cristalizare a păturii negustoreşti, cu obiectivele sale

[126] ASC, SOC, 19, VII, p. 67, 85, 90—91.
[127] Idem, p. 84—85; 19, XI, fasc. 1, p. 5.
[128] ASC, SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 7, 16.
[129] ASC, SOC, 20, II, p. 12—13.
[130] ASC, SOC, 20, I, p. 4.
[131] Idem, p. 6, 36.
[132] ASC, SOC, 20, V, p. 6, 14; 20, VI, p. 6, 22.
[133] Vezi M. Dan, *op. cit.*, II, p. 204.

https://biblioteca-digitala.ro

specifice, în rîndul cărora se situează și menținerea și sistematizarea chiar a relațiilor de afaceri existente din secolul anterior. Aceasta — în pofida unor factori de frînare cum au fost intensificarea presiunilor marilor puteri și zecile de ani de război european. Așadar, în ciuda schimbărilor mari intervenite în privința direcției dezvoltării relațiilor de producție, în cadrul restrîns și bine circumscris al orașului transilvan la care ne referim procesul legic al cristalizării straturilor sociale își urmează cursul.

IV

Evoluția valorică a tricesimei acelorași mărfuri cracoviene taxate la Cluj — deci, firește, și a prețului lor — de-a lungul celor 3—4 decenii de care ne ocupăm documentează încadrarea fenomenului comercial prezentat în imaginea generală a vremii. În altă lucrare[134] am analizat creșterea prețurilor așa cum reiese ea din înregistrările oficiului tricesimal clujean, dînd valori și procentaje pe categorii de mărfuri. Aici vom căuta doar să examinăm modul în care evoluția tricesimei mărfurilor cracoviene taxate la Cluj se raportează la cele stabilite în acea lucrare.

De notat că evaluări de această natură pot fi făcute în relativ puține cazuri din cadrul traficului Cracovia—Cluj, întrucît de foarte multe ori lipsește baza de comparație (vreun an anterior, unitatea de măsură ș.a.). Chiar cînd dispunem de ea, apar unele diferențe la aceeași cantitate importată în același an, diferențe ce se pot datora deosebirilor de calitate la chiar mărfurile cu denumiri identice, deosebiri ce, bineînțeles, nu mai pot fi descoperite și precizate doar pe baza izvorului documentar pe care îl interpretăm. Chiar ținînd seamă de aceste considerente, sîntem totuși în măsură să precizăm unele evoluții de prețuri și momentul aproximativ în care au loc.

O primă creștere se observă pe la sfîrșitul celui de al doilea și începutul celui de al treilea deceniu. Din datele ce ne stau la dispoziție vedem că ea atinge tricesima unor postavuri scumpe (*failondis*-ul se taxează din 1622 începînd cu 100% mai scump decît înainte), a unor produse coloniale (ghimbărul este taxat începînd din 1619 mai scump cu 50% decît pînă atunci). O creștere mai amplă are loc în primii ani ai celui de al patrulea deceniu al sec. XVII, în domeniul postavurilor și al țesăturilor de mătase — cu 50%[135]; la pînzeturi — cu 25% (giulgiul de Silezia) pînă la 100% („pînza czialan"); la hîrtie — cu 50% (față de deceniul 2); la coloniale, chimicale-vopsele și metale — tot cu 50%, și chiar față de primii doi ani ai deceniului al treilea; în sfîrșit, cu 200% la un articol de mercerie, ața cracoviană. Prin urmare, creșterea prețului produselor de import din Cracovia este în general similară cu cea care reiese și pentru alte localități înregistrate la vama tricesimală clujeană[136]. Dincolo de intemperiile situației politice — care și-au avut, firește, rolul —, detectăm aici acțiunea implacabilă a

[134] *Fluctuații de valoare vamală la oficiul tricesimal clujean* ..., p. 239—249.

[135] La postavuri, raportat la tricesima percepută în cel de al treilea deceniu; la celelalte produse, datele ne permit raportarea doar la deceniul al doilea.

[136] F. Pap, *Fluctuații* ..., p. 244—249.

https://biblioteca-digitala.ro

deteriorării progresive pe plan european a raportului dintre marfă şi bani, a acelei creşteri a preţurilor care, în ultimă instanţă, va contribui în bună măsură, atît în Polonia, cît şi în ţările române, la prelungirea cu secole întregi a feudalismului[137]. Studiul relaţiilor comerciale între Cluj şi Cracovia în prima jumătate a sec. XVII, dezvăluind detalii ale unui sector de activitate propriu elementului burghez orăşenesc, constituit în plină epocă feudală, nu poate omite realitatea că asemenea relaţii comerciale au loc totuşi în plină predominanţă a relaţiilor feudale.

FRANCISC PAP

LE COMMERCE DE CLUJ AVEC CRACOVIE DANS LES RÉGISTRES DE DOUANE DE LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XVIIe SIÈCLE

(Résumé)

La source du présent étude est constituée par les régistres de l'office douanier de trentième (la trentième partie de la valeur commerciale des marchandises) de la ville de Cluj, particulièrement ceux existants pour la période 1610—1636.

La présentation du contenu concret du commerce entre Cluj et Cracovie est précédée par une esquisse des circonstances politiques et économiques dans lesquelles s'est déroulé ce commerce. La compétition pour la domination de l'Europe centrale, la dévaluation de la monnaie et la hausse des prix n'empêchait pas, mais circonscrît l'aire du commerce central- et est-européen, qui se déroule dans un cadre géographique limité par la Mer Baltique (au nord) et les Balcans (au sud).

Dans la totalité valorique du commerce enregistré par les régistres douaniers de Cluj à ce temps, celui avec Cracovie se situe au septième rang; dans l'importation, au seizième; en ce qui concerne la frécquence des transports, son lieu est toujours le septième, respectivement le cinquième. L'exportation de Cluj à Cracovie était d'une quantité, valeur et frécquence insignifiantes. Dans le commerce extérieur de Cluj, Cracovie était surplacée par Vienne, par de places géographiquement pas précisées, par la ville slovaque Prešov et par Ţaroslav, à ce temps appartenant aussi à la Pologne.

L'importation de marchandises de Cracovie est dominée par les draps (moins ceux provenant de l'ouest, mais spécialement ceux de Silésie), par les épices et les fruits; puis viennent les toiles, les chapeaux, les produits de mercerie, le papier, les substances chimiques et les couleurs, les objets métalliques et les couteaux, les tissus, les métaux, les fourrures et les peaux, la verrerie, de livres laïques et d'instruments pour écrire, d'armes et leurs accessoires, de bijoux, de cire à cacheter. *L'exportation,* si réduite comme se présente-t-elle, est formée par de miel.

Tandis que, dans l'importation, les liaisons de Cluj avec Cracovie assuraient l'approvisionnement du premier avec de produits de l'ouest (spécialement les draps chers et quelques sortiments de tissu), du centre et de l'est de l'Europe (la plupart des marchandises) et aussi du sud et sud-est européen par la route baltique-continentale (quelques sortes d'aromates, de tissus, de couleurs etc.), l'exportation était tellement réduite parce-que les agents du trafic préféraient les places plus accessibles, plus proches, sans comporter tant de difficultés pour le transport et les finances que les lieux plus éloignés. Dans la première moitié

[137] St. Hoszowski, *op. cit.*, p. 456.

https://biblioteca-digitala.ro

du XVIIe siècle, la plupart des transporteurs étaient des marchands déjà spécialisés; il y étaient très peu d'artisans, ceux-ci probablement en important de produits pour leurs propres besoins de production. Ainsi, les enregistrements à la douane nous permettent encore une fois de saisir, à ce temps, l'accentuation de la stratification des catégories citadines à Cluj.

Les phénomènes économiques du temps (la dévaluation monétaire, la hausse des prix) se reflètent aussi dans la situation du commerce entre Cluj et Cracovie. Une hausse générale des prix l'on constate au commencement du quatrième décennie du XVIIe siècle. Dans les conditions historiques de la Transylvanie aussi que de la Pologne, c'est un symptome de la retardation des relations féodales dominantes.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

ORNAMENTUL ÎN PIATRĂ LA PALATUL MOGOŞOAIA*

— Stilul brîncovenesc —

„Ornamentica e depozitara unor taine colective: din avîntul sau din frăgezimea unei linii, din preferința arătată dreptei sau arcului, din accentul pus pe masa compactă sau pe motivul rarefiat, din sublinierea figurației naturale sau a geometrismului abstract, se poate, cu ajutorul intuiției, a puterii analitice necesare și a empatiei, reconstitui oarecum »grafologic« duhul unei populații."

„Ornamentica, prin invenția ei de forme libere, de sine stătătoare, ades mai presus de natură și de orice context al ei, ornamentica prin născocirile ei lineare, prin ritmica și prin culorile utilizate, trebuie privită ca expresie directă, ca spovedanie și comunicare..."[1].

Ornamentica exprimă prin mijloacele-i specifice — imagine, semn, simbol — un dat esențial, un conținut, o idee, o semnificație, un mesaj. Mijloacele de exprimare, limbajul specific și complex nu oferă însă, imediat, mesajul și semnificația lăuntrică. Descifrarea acestor semne și însemne, rezultate prin procese de selectare, adaptare, transformare și de combinare a unor multiple variante, impune cunoașterea pertinentă a epocii cultural-istorice în care se dezvoltă, a profilului și gustului ei estetic, a modului de preluare a tradiției și asimilare a influențelor. Gîndirea artistică, plăsmuirea ornamentală în cazul de față, devine părtașă la definirea unei anume epoci, se impune ca o reflectare a transformărilor și schimbărilor petrecute în societate; de aceea studiul ornamenticii dobîndește o mare importanță în elucidarea problemelor de stil și implicarea lor în epocă.

Palatul Mogoșoaia (1702), alături de cel de la Potlogi (1688), constituie realizările de seamă ale stilului brîncovenesc, stil considerat a fi apogeul artei feudale muntenești. Este vorba de un fenomen viguros și complex, cu întinsă iradiere, ale cărui ample semnificații nu au fost încă epuizate, rămînînd porți deschise cercetătorilor.

„Brîncoveanu face figura unui Ludovic al XIV-lea la Dunărea de Jos" oferind posterității gloria și strălucirea culturii feudale, cu admirabilele sale monumente artistice de arhitectură civilă „palatele brîncovenești cu micul său »Versailles« de la Mogoșoaia"[2].

Valorificarea artei tradiționale, racordată influențelor artistice europene, a creat în perioada Cantacuzinilor, perioadă imediat premergătoare epocii brîncovenești, prețioase acumulări și o laborioasă transformare a artei muntenești. Arta brîncovenească se dovedește o finalizare a acestor cuceriri, încununarea

---

* Scara monumentală de acces a foișorului mare, precum și cele cîteva elemente sculptate ce o decorează au fost executate la începutul secolului nostru. Cu excepția coloanelor de pe fațada de est și de vest, restul provin de la alte monumente brîncovenești ruinate.

[1] Lucian Blaga, *Trilogia culturii*, București, 1969, p. 203.

[2] George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, București, 1969, p. 222—223.

https://biblioteca-digitala.ro

unei sinteze originale, cu o deosebită popularitate şi o largă difuziune între şi dincolo de hotarele Ţării Româneşti.

Legăturile economico-politice şi cultural-artistice strînse cu Transilvania şi Moldova au adus contribuţii la conturarea noului stil, prin influenţare reciprocă. În cele două ţări româneşti au fost solicitaţi din Transilvania meşteri (constructori, pietrari, argintari) care au adus cu ei un stil, dar şi-au însuşit abil tradiţiile locale şi le-au răspîndit la întoarcere, sau au ornamentat la comandă diferite obiecte cu motive decorative specifice repertoriului artei brîncoveneşti[3].

Voievozii şi boierii din Moldova şi mai ales din Ţara Românească construiesc biserici ortodoxe în Transilvania, demonstrînd astfel că legăturile între cele trei ţări româneşti sînt multiple, iar influenţele reciproce în domeniul artei, deosebit de greu de identificat şi definit în complexitatea lor. Brîncoveanu finanţează construirea bisericilor de la Făgăraş, Sîmbăta de Sus, Poiana Mărului[4].

Asimilarea unor experienţe noi, străine, în arhitectură, literatură, ştiinţele istorice, domenii aflate în plin proces de transformare, s-a făcut simţită şi în artă. Aceste influenţe din mişcarea artistică europeană sînt preluate, transformate şi implantate creaţiei artistice româneşti. Este un act deliberat de preluare selectivă a acelor rezultate care s-au maturizat în cadrul culturii europene sau orientale şi au intrat în patrimoniul universal. Tocmai această preluare selectivă şi stimulatoare convinge că nu este vorba de o modă, ci de însuşirea unor realizări anterioare, decurgînd firesc din exigenţele şi nevoile unei societăţi receptive la progres, „care îşi descoperea vocaţia europeană deopotrivă cu adîncile rădăcini istorice"[5].

Programul arhitectural al epocii brîncoveneşti se axează în principal pe construcţiile civile, în special palatul, program cu repercusiuni în modificarea şi îmbogăţirea mijloacelor constructive şi decorative; se produce astfel un reviriment în peisajul artistic. Reelaborarea mai curajoasă a proporţiilor, cu accent pe eleganţa şi zvelteţea volumelor arhitectonice, aerarea pridvoarelor, sporirea exigenţelor în domeniul finisajului, îmbogăţirea şi diversificarea decoraţiei, afirmă un gust rafinat. Expresie a acestui gust, „micul Versailles" de la Mogoşoaia este considerat apogeul arhitecturii civile brîncoveneşti sub toate aspectele.

Palatul este construit în 1702, la 14 ani după palatul de la Potlogi, operă timpurie de arhitectură civilă brîncovenească, deci după o perioadă de laborioase acumulări şi experienţe, cînd acest stil ajunsese în pragul barocului. Silueta zveltă şi semeaţă a palatului are ca părţi arhitecturale componente — în care

---

[3] „Grija meşterilor transilvani (Sebastian Hann, Georg May II, Johannes Henning, Petrus Hiemesch, meşterul E.I.V.) de a executa argintăriile după izvoade (modele) primite din Ţara Românească face ca operele de argintărie ale acestora nu numai să se încadreze întru totul artei brîncoveneşti, ci şi să contribuie la răspîndirea elementelor decorative caracteristice ei". (cf. Marin Popescu, *Muzeul de artă brîncovenească de la Mogoşoaia*, în *RevMuz*, 3, 1966, p. 245).

[4] Din cele 25 de biserici construite în Ţara Făgăraşului între 1700—1825, 21 sînt considerate tipuri şi forme derivate ale şantierului brîncovenesc de la Făgăraş, deci, ele poartă o pregnantă amprentă arhitecturală de stil brîncovenesc. Exemplu: „La Copăcel s-au păstrat în mod excepţional două chenare de fereastră pe latura de nord şi portalul de pe faţa de vest a pronaosului, prezentînd toate o delicată decoraţie cu elemente florale de factură brîncovenească" (vezi Eugenia Greceanu, *Ţara Făgăraşului, zonă de radiaţie a arhitecturii de la nord de Carpaţi*, în *BMI*, an. XXXIX, 2, 1970, p. 50.

[5] Vasile Drăguţ, Nicolae Săndulescu, *Arta brîncovenească*, Bucureşti, 1971, p. 11.

https://biblioteca-digitala.ro

apar luxuriante inflorescențe formale — capodopere ale ornamenticii în piatră: FOIȘORUL MARE în centrul fațadei de răsărit, LOGGIA pe fațada de apus, FOIȘOARELE MICI care încadrează loggia. Elemente cu o decorație mai sumară, mai sobră, datorită funcției și structurii lor — ancadramente, pisania, console — completează inventarul sculpturii în piatră de la Mogoșoaia, contribuind la elucidarea problemelor de esență ale ornamenticii brîncovenești.

Centrul compozițional al fațadei de vest este loggia (planșa I a) încadrată de două mici foișoare care modulează fațada, spațializînd suprafața și întrerupînd ritmic linearitatea peretelui. Loggia este preluată din arhitectura italiană, dar este în deplină consonanță cu tradiția arhitecturii autohtone, atît populară cît și cultă, fiind asemănătoare ca expresie cu prispele, foișoarele și pridvoarele românești. Se pot face astfel apropieri între loggia și foișor în arhitectura cultă și între acestea și corespondentele din arhitectura populară. Fațada de apus, cu loggia și cele două mici foișoare (planșa I b) este așezată pe malul lacului, lac încadrat de o bogată arhitectură de arbuști, veritabile sculpturi vegetale. Această deplină fuziune cu natura este o altă caracteristică a reședințelor brîncovenești, izvorîtă din uzanțele arhitecturii populare. Trecerea de la construcție la decorul natural, inserția arhitecturii în natură, revine foișoarelor, loggiilor, cerdacelor. Se realizează astfel în mod firesc o puternică comunicare de substanță cu arhitectura populară, căci „în nici una din arhitecturile țărilor înconjurătoare nu este atît de pregnantă nevoia comunicării cu mediul înconjurător"[6].

Considerat în arhitectura populară „element arhitectonic de prim ordin ca realizare artistică"[7], foișorul își păstrează acest rol și în arhitectura cultă, deși apare mai tîrziu (sec. XVIII). (Foișorul mare — planșa I c).

Pentru studiul ornamenticii în piatră, exterioarele de la Mogoșoaia oferă materialul cel mai bogat și complex, caracteristic pentru acest gen la momentul respectiv, a cărui abordare poate duce la înțelegerea și definirea trăsăturilor caracteristice. Sculptura în piatră a loggiei și foișoarelor, cu caracter propriu, distinctiv, apogeu stilistic al sculpturii brîncovenești, oferă toate elementele decorative specifice acestui stil, fiind astfel opera cea mai expresivă a epocii.

Această evoluție, realizată în numai cîteva decenii, este un fenomen deosebit de interesant pentru cercetare, cu atît mai mult cu cît nu se bazează pe o puternică tradiție populară a sculpturii în piatră, iar în arta cultă ea se limita la nivelul unor începuturi modeste.

La palatul Mogoșoaia întîlnim procedee decorative noi, un lexic artistic bogat și divers, într-o perfectă armonie cu eleganța proporțiilor și clasicitatea expresiei. Parte din elementele decorative sînt baroce sau orientale. Dar elementele de origine barocă, coloanele torse, capitele compozite, ancadramente cu compoziție complexă, sau cele de inspirație orientală, care au îmbogățit morfologia ornamentală, au fost interpretate în funcție de gustul și fantezia creatorilor, de tradiția autohtonă, așa cum s-a întîmplat de altfel și în alte țări.

Decorația intervine ca o completare necesară, ca un factor de înviorare capabil să pună în valoare compoziția arhitectonică, armonia proporțiilor, ritmurile create de volumele și planurile arhitecturale, îmbogățesc și definitivează un stil. De aceea se impune o analiză detaliată a componentelor care-l definesc: structura arhitecturală a volumelor decorate, repartiția decorației, motivele ornamentale,

[6] *Idem*, p. 9.

[7] Paul Petrescu, *Casa cu foișor țărănească la români*, în *SCIA*, 1, 1958, p. 27.

https://biblioteca-digitala.ro

compoziția. Deoarece ne referim la sculptura în piatră, vom mai adăuga și tehnica execuției, determinată de dezideratele materiei și de comandamentele intrinsece materialului întrebuințat.

Repertoriul ornamental. Bogat și variat, repertoriul de motive este alcătuit în urma selecției ornamentelor tradiționale și a celor importate, dar care au fost adaptate stilului muntenesc sau au coincis cu flora existentă aici. Accentuăm această raportare permanentă a meșterilor la ceea ce este local, cunoscut de ei și deci posibil de interpretat, avînd în vedere că în ansamblul artei unui popor, ornamentica ocupă un loc de primă importanță.

Motivele tradiționale, cele occidentale și orientale mai vechi și integrate definitiv în arta românească, precum și motivele occidentale de dată recentă, alăturate și ordonate cu inventivitate, au creat ansamblurile decorative ale loggiei și foișorului de o incontestabilă frumusețe, nu ca simple accente ale arhitecturii, nici cotropire a spațiului disponibil prin aglomerare ornamentală, ci ca definitivare și consecvență stilistică.

Ascendentul ornamentului vegetal asupra celui geometric, din întreaga decorație brîncovenească atinge la Mogoșoaia stadiul cel mai avansat de dezvoltare și supremație. Majoritatea motivelor decorative sînt vegetale și florale. Marea lor bogăție de forme rezultă din multiplele variante ale aceluiași motiv, transformări condiționate și de materialul în care se lucrează, de forma suprafeței sau rezultate din inventivitatea meșterilor, din capacitatea lor de sintetizare și stilizare.

Alături de mai vechiul motiv oriental (persan) al „vasului cu flori" sau al palmetei (venită prin filieră bizantină și confruntată cu cea de proveniență mai recentă, occidentală) și motivele heraldice, apar motive ca: laleaua, acantul, frunză și floare, dispus pe vrejuri sau linii sinuoase cu o geometrie subiacentă, din care răsar ca un laitmotiv alte frunze și tulpini, colțarul și torsada.

Ovele și motivul perlat sînt provenite din renașterea italiană. În combinație cu motivele vegetal-florale găsim elemente împrumutate din ornamentica renașterii și barocului; mascheroni, ghirlande de flori. Întîlnim la Mogoșoaia motivul ornamental al delfinului (nou și rar folosit în ornamentica brîncovenească) și figuri omenești (ancadrament ușă). Reprezentările antropomorfe, de o invenție figurativă mai simplă, de asemenea sporadice, își păstrează caracterul strict decorativ (ca în întreaga epocă brîncovenească și postbrîncovenească) fiind încadrate în alte compoziții.

Concepția occidentală în preluarea și transformarea elementului din natură în motiv decorativ are un pronunțat caracter realist, iar cea orientală e înclinată spre forme excesiv stilizate. Între aceste două orientări se situează viziunea și concepția românească, dominată de o stilizare și ordonare moderată, de un simț al echilibrului, al măsurii, de o claritate expresivă. Echilibrul în întrebuințarea elementelor decorative și a cîmpurilor se realizează prin alternanța de accent și neaccent, de substanță și spațiu. Compoziția se realizează prin procedee economice, este mai rarefiată și ritmică.

Tipurile de ornamentică întîlnite la Mogoșoaia sînt: vegetală, vegetal-florală, vegetală-zoomorfă și heraldică, vegetală-geometică și antropomorfă, ornamentică compozită.

Această dominare a vegetalului mărturisește o preferință către concret, către viață, reprezintă o nouă concepție a societății despre lume, opusă celei medievale. Oglindește, apoi, o stare spirituală a poporului român, fiind totodată

https://biblioteca-digitala.ro

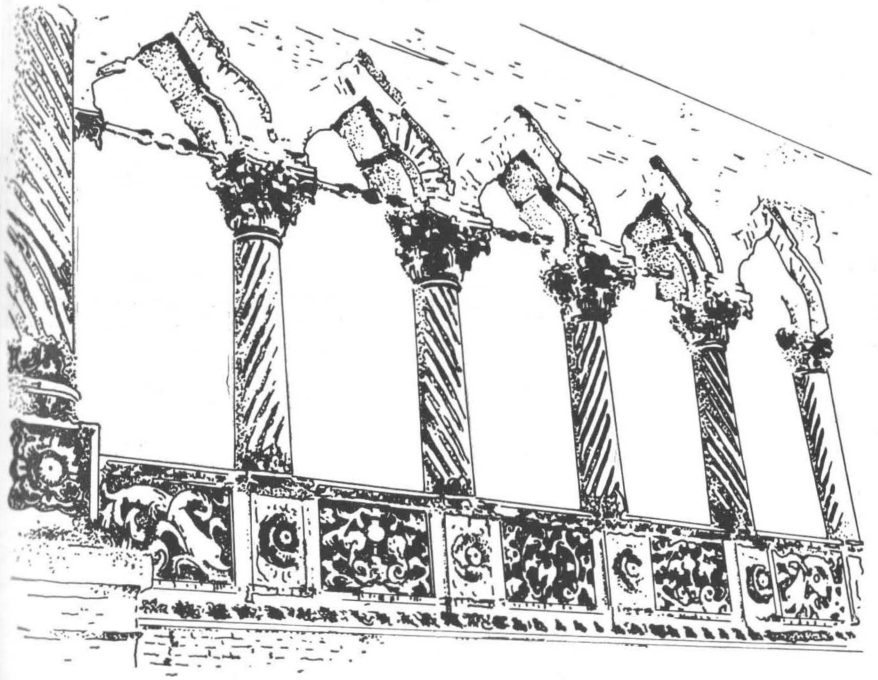

a

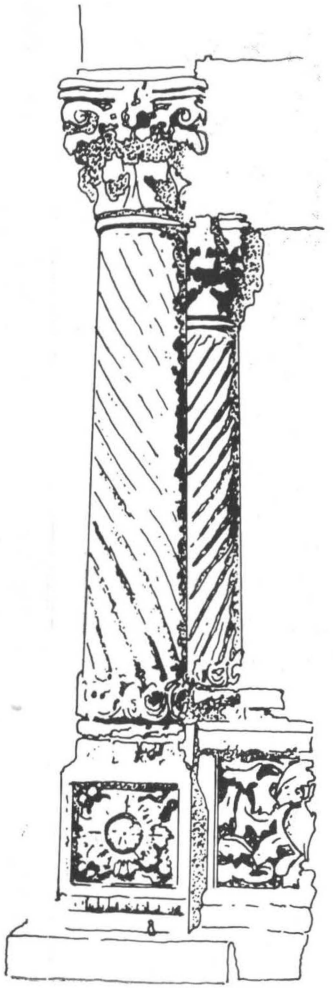

b

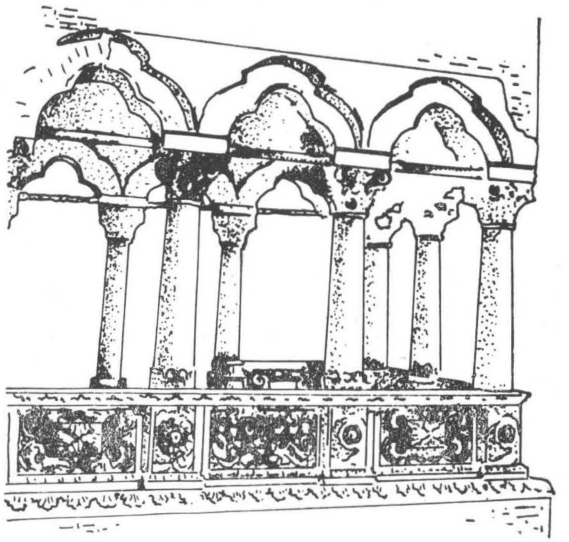

c

Pl. I — a) Loggia, fațada de vest ; b) Foișor mic, fațada de vest ; c) Foișor mare, fațada de est.

https://biblioteca-digitala.ro

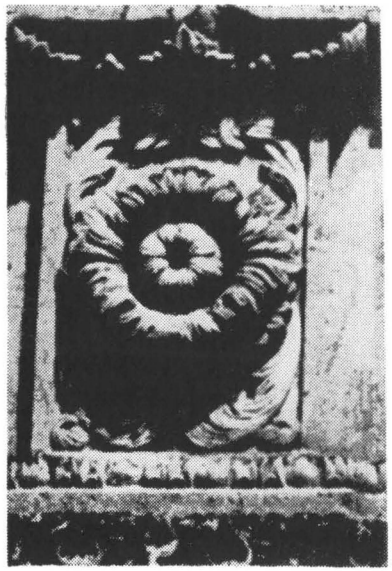

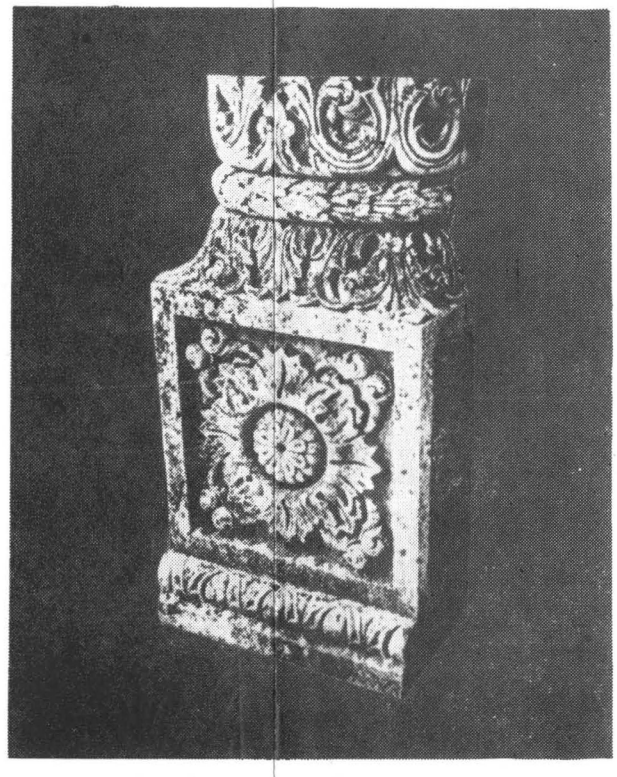

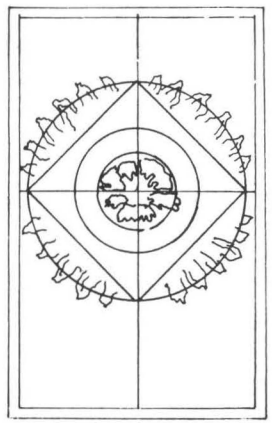

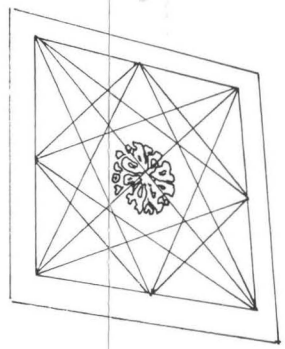

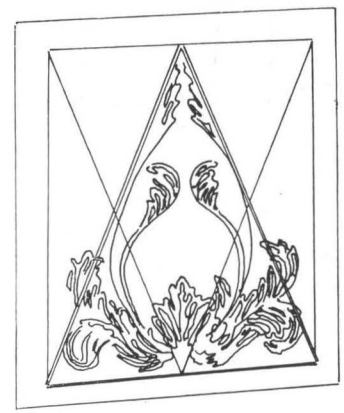

a b c

Pl. II — a) Decorația bazelor înalte ale coloanelor de la loggia (fotografie și desen) ; b) Decorația bazelor înalte exterioare ale coloanelor de la foișor arele mici (fotografie și desen) ; c) Decorația bazelor înalte interioare ale coloanelor de la loggia și foișor (fotografie și desen).

https://biblioteca-digitala.ro

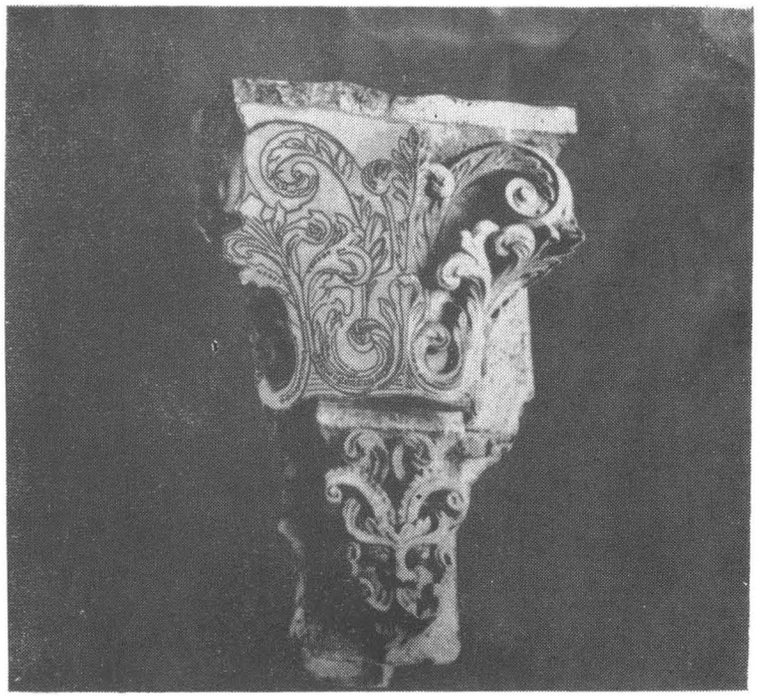

a

d

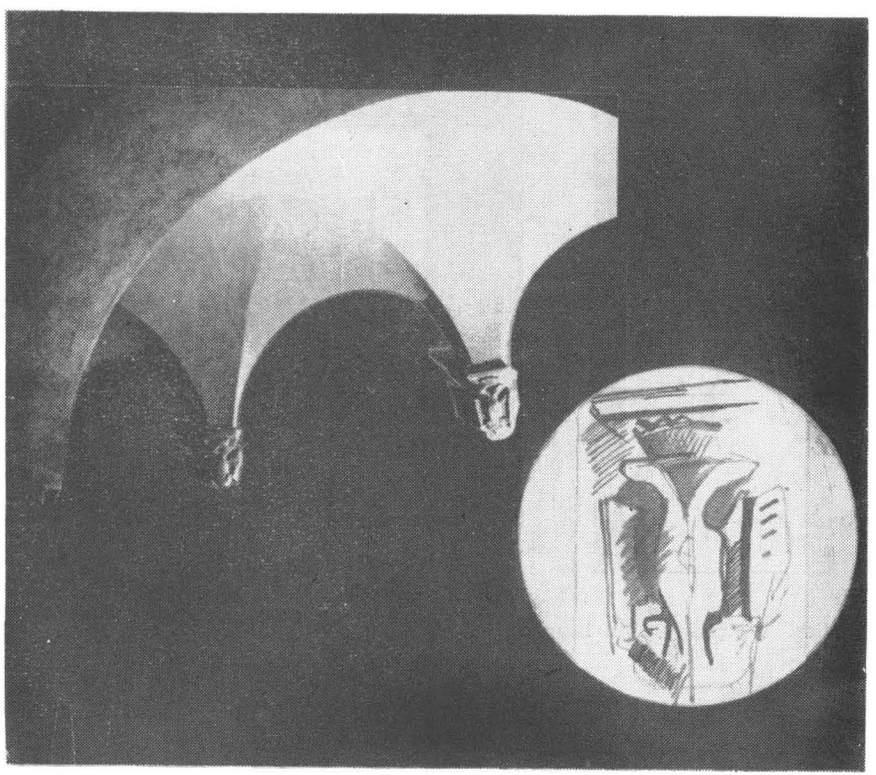

b

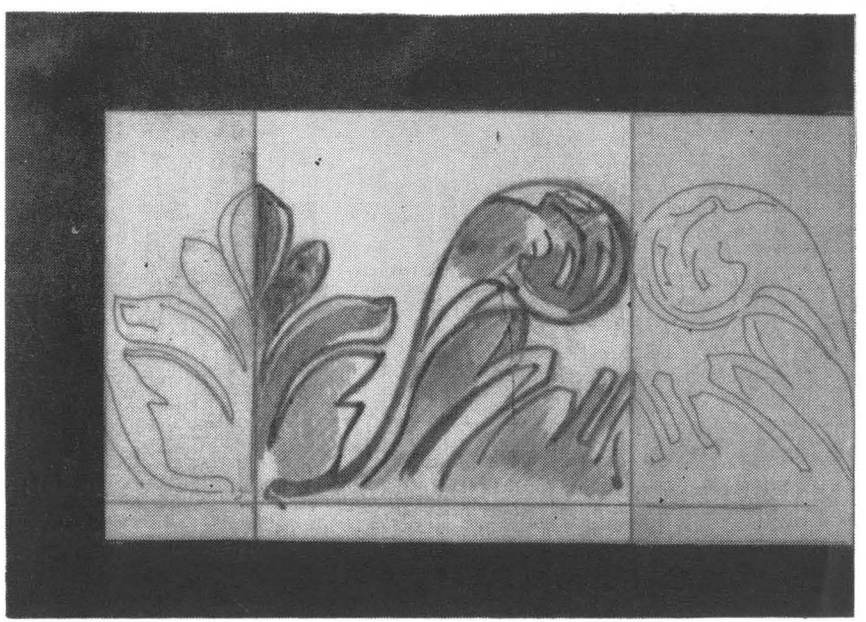

c

Pl. III — a) Console cu mascheroni; b) Console cu acvilă bicefală; c) Decorația bazei-foișor-coloane; d) Decorația bazei-coloane loggia.

https://biblioteca-digitala.ro

a

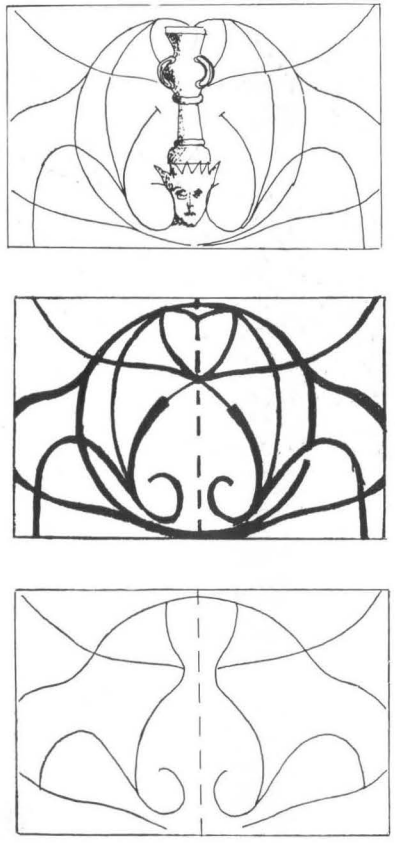

b

c

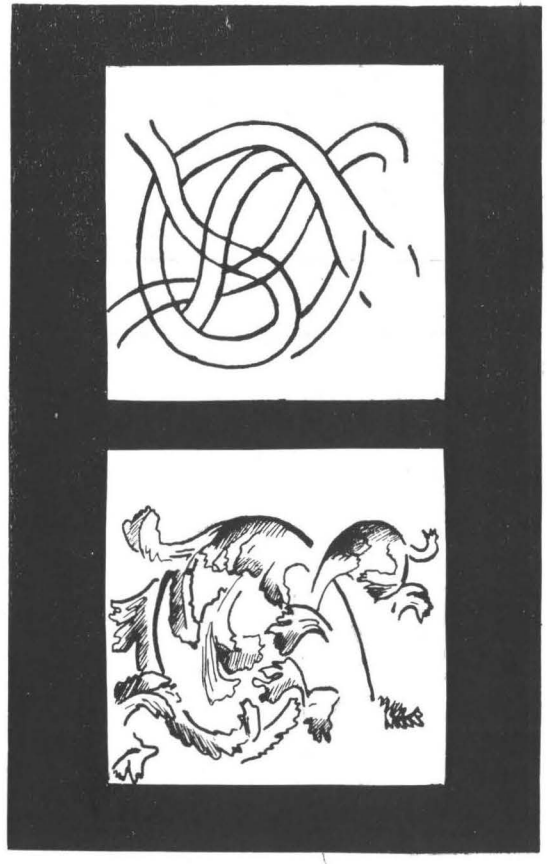

c

Pl. IV — a) Loggia-panoul central cu element heraldic (fotografie și desen) ; b) Loggia-panourile 2 și 3 „vas cu flori" și mascheron ; c) Loggia-panourile 4 și 5 cu delfini (fotografie și desen).

https://biblioteca-digitala.ro

a

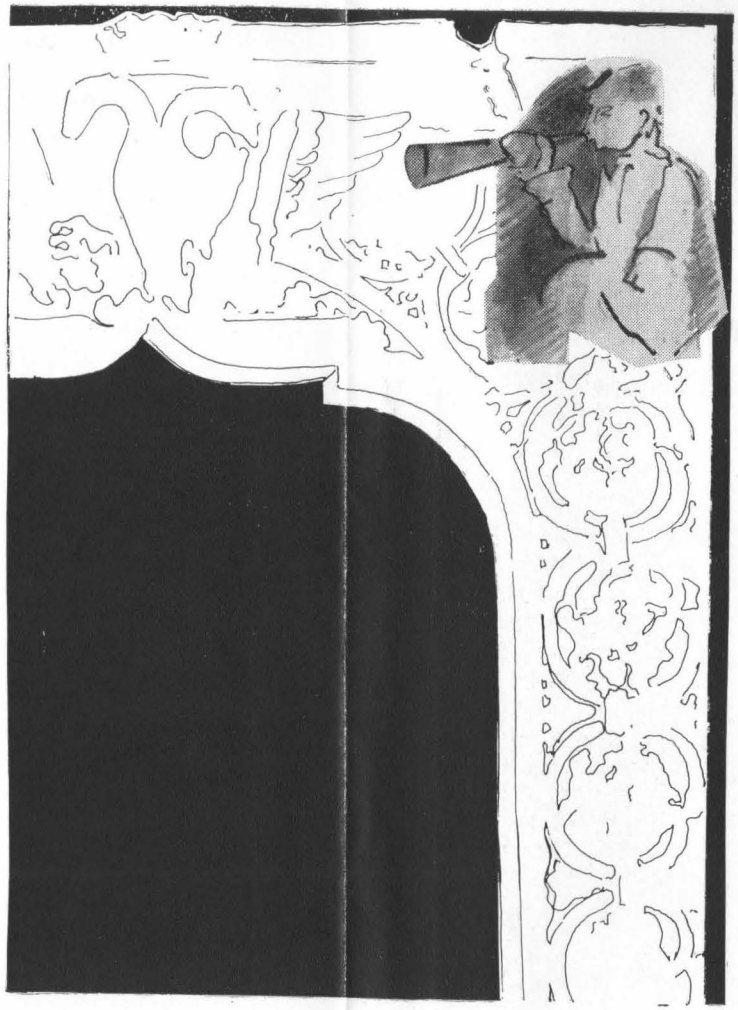

c

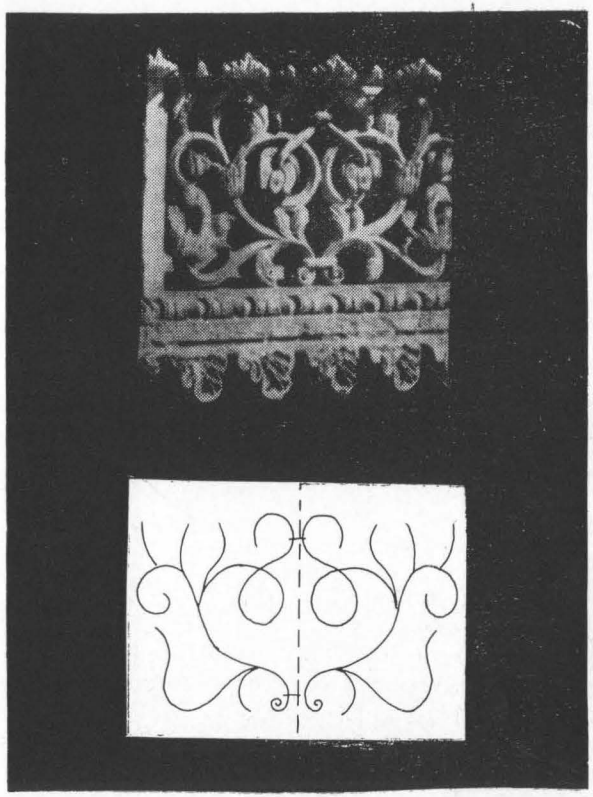

b

Pl. V — a) Foişorul mare-panoul I; b) Foişorul mare-panoul II; c) Ancadrament cu motiv antropomorf.

https://biblioteca-digitala.ro

și o consecință a pătrunderii Renașterii occidentale în arta românească. Toate acestea sînt conținute și reflectate de ornamentică în aceeași măsură ca și de artele majore. Repertoriul și mișcarea sînt inspirate din realitatea vieții vegetale pe care meșterii o aveau sub directă observare. Chiar și acantul, care nu corespunde florei autohtone, cu mare frecvență în decorația în piatră de la Mogoșoaia, este adaptat unei viziuni artistice noi, încadrat vieții vegetale specific locale. De aceea este foarte greu de recunoscut în forma originală, în contextul celorlalte reprezentări.

Palmeta, curbele meandrice, frunzele de acant pe linii ramificate aparțin tradiției bizantine, dar sînt asimilate în țările balcanice începînd din secolul XII. În epoca brîncovenească nu întîlnim motive florale preluate convențional din arta universală, motive ce nu pot fi reproduse și prelucrate, nefiind cunoscute și înțelese.

Realismul interpretării motivelor este preluat din observarea directă a naturii, a fazelor succesive de dezvoltare a plantelor, de la boboci la frunze și flori, transpunerea mișcării naturale în ritmuri compoziționale. Stilizările sînt realizate într-un stil organic, adesea vecin cu geometricul, dar un geometrism dinamic, alcătuit din linii radiante, din viguroase arcuri întretăiate; în acest sens, se situează arta ornamentală mai aproape de înclinarea spre abstract a orientului, decît de realismul pronunțat occidental. Acestea sînt și o moștenire a tradiționalelor stilizări geometrizante din arta noastră populară, de o „simplitate refugiată în subtilități"[8].

Compoziția. Compoziția este adaptată luxuriantei ornamentații florale și posibilităților noi ce le oferă aceste motive, punînd în valoare ritmul și structura volumelor, suprafețele de lumină și umbră (ex. la loggia alternanța decorației bazelor înalte a coloanelor cu a panourilor ajurate). Se evidențiază astfel dinamica volumelor în ansamblu, înrudită cu mișcarea neliniștitoare și somptuoasă a barocului. Motivele ornamentale de pe baza înaltă a coloanelor la loggia (în interior o prelucrare a motivului oriental „vasul cu flori" iar în exterior o rozetă) crează pe suprafața bazei impresia de stabilitate, soliditate, prin întreaga compoziție fiind asigurată o certitudine a nemișcării, a staticului, a necesității de a susține. Tehnica excizării este în consonanță cu aceste intenții. Panourile ajurate care le încadrează aerează spațiile, le dau o mișcare neliniștitoare, de echilibru labil, crează un joc de lumini și umbre. Compoziția este deosebit de dinamică, fiind dificil, dar pasionant de urmărit liniile de bază care dirijează bogatele elemente ornamentale, geometria subiacentă. Deși motivele geometrice lipsesc, este prezentă rigoarea geometrică și o ordine anume, prin încadrarea motivelor vegetal-florale într-o figură geometrică (ex. panoul de la foișorul mare în care frunzele de acant sînt dispuse cu bazele astfel încît să formeze un dreptunghi) sau prin descrierea traseelor geometrice necesare compoziției: cerc, arcuri de cerc, spirale, linii unduitoare susținute sau multiplu împletite, sinuozități mixte găsite fără îndoială după criteriile riglei.

Consolele sînt decorate cu mascheroni, acvilă bicefală și frunze de acant (planșa nr. II a și b).

Compunerea ghirlandelor (împletiturilor) din canelurile coloanelor torse, la loggia, servesc forma alungind-o, urmărind liniile construcției. În toate aceste cazuri, care cer mici modificări ale motivului ornamental inițial, decorația nu

[8] Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 204.

https://biblioteca-digitala.ro

suferă în ceea ce privește esența și realizarea motivelor în detaliul lor (dimpotrivă, aceeași grijă miniaturală pentru realizarea fiecărui motiv), ci e vorba de fericite metamorfoze ale elementelor de pornire, realizîndu-se astfel adecvarea.

Repertoriul ornamental, compoziția, tehnica și dinamica sculpturii în piatră de la Mogoșoaia crează un ansamblu de puternică unitate și individualitate, realizat într-o tehnică organică.

Unul dintre procedeele generalizate de compoziție (cu excepția panourilor cu delfini) este *simetria*. Aceasta trebuie înțeleasă ca o invarianță a unei configurații complicate de elemente prin repetarea ei. Semnificația filozofico-matematică a ideii de simetrie trebuie pusă în legătură cu armonia proporțiilor, echilibru, ordine, frumusețe. Artistul descoperă valoarea estetică a simetriei în ordonarea cu care natura își înzestrează creațiile, copiind, interpretînd și perfecționînd, sau o realizează independent în dorința de echilibrare și justă ritmare.

Simetria bilaterală, simetria drept-stîng, folosită din antichitate de popoarele Orientului, este cea mai frecventă.

Simetria heraldică, simetria bilaterală a motivului heraldic (Persia, Siria, Bizanț) o întîlnim la console (ex. acvila bicefală).

Arta occidentului are tendința să altereze, să modifice, să înfrîngă simetria strictă. Repetarea într-o cadență spațială regulată a unei figuri invariante, procedeu denumit în arta ornamentului „raport infinit", crează simetria de translație (ex. benzile decorative cu frunze de acant sau ove care mărginesc panourile loggiei sau foișorului).

Simetria de translație cu reflectare, întîlnită la baza rotundă a coloanelor, este o variantă a simetriei de translație care întrerupe ritmul translației prin reflectări, dinamizînd astfel monotonia relativă a benzilor decorative. Piedestalul foișorului lateral (aripa de vest) se încadrează în sistemul simetriei de rotație cu o oglindire. Cu excepția panourilor cu delfini afrontați, a căror compoziție asimetrică sugerează o mișcare amplă, mergînd pînă la desprinderea de context, dinamismul este asigurat de diversele variante de simetrii. Se poate concluziona că din punct de vedere compozițional, valoarea estetică a simetriei constituie o trăsătură specifică palatului brîncovenesc de la Mogoșoaia. Acest procedeu se extinde și asupra ansamblului, nu numai în cadrul motivelor decorative, ci și la dispunerea coloanelor, a panourilor, realizarea ancadramentelor etc.

Caracteristicile distinctive ale compozițiilor de la Palatul Mogoșoaia sînt:

— motivele ornamentale aparțin în marea lor majoritate unui gen de elecțiune — vegetalul

— procedeul compozițional este simetria cu majoritatea variantelor ei

— unitatea repetată simetric este, cu mici excepții, asimetrică

— motivele sînt juxtapuse într-o combinatorie savantă

— monotonia și clișeul sînt evitate prin spontaneitate, inventivitate, ingeniozitate și „devieri de la norma perfecțiunii"

— ritmul compozițional sugerează întotdeauna mișcarea

— mișcarea este rezultată, însă, dintr-o echilibrată repartiție a motivelor și a „cîmpurilor"

— fantezia și justa măsură nu abdică în fața obligațiilor virtuozității

— dozajul funcțional al motivelor și elementelor este organic.

*

https://biblioteca-digitala.ro

Analiza fiecărui element decorativ în parte, ca și a adaptării lui funcționale, oferă posibilitatea de a stabili elementele comune acestui ansamblu, coerența lui, diferențele de detaliu, variante, unitatea în diversitate.

Coloanele sînt de două tipuri: 1. cu decorația pe fus, cel de la loggia și foișoare mici; 2. cu fusul neted la foișorul mare. Ele se diferențiază de asemenea după compunerea motivelor decorative și repertoriul ornamental în cadrul valorificării acelorași motive ornamentale barocizante.

Cele 6 coloane ale loggiei, 4 libere și 2 angajate, susținînd 5 arcade în acoladă, aparțin primului tip; coloane torse avînd în caneluri, alternativ, decorație cu ghirlande vegetale, alcătuite din două motive ornamentale — frunză și floare de acant — adaptate formei și dimensiunii fusului. Ghirlandele vegetale le întîlnim și la Fundenii Doamnei și Rîmnicu Sărat. Dispunerea canelurilor pe coloane este pe două direcții alternativ convergente. Baza coloanelor este înfășurată cu frunze de acant văzute din profil și frontal, într-o compunere și stilizare originală, diferită la cele două tipuri de coloane (planșa II c și d).

Torul, la foișoarele mici, este decorat cu variante simplificate ale frunzei de acant, stilizate pînă la schematizare, aranjate alternativ pe diagonală și orizontală. La foișorul mare ritmul se modifică, diagonalele pornind din două direcții pentru a se întîlni într-un punct marcat de o floare schematică. Partea care unește torul cu baza înaltă a coloanei este ornamentată cu frunze de acant dispuse pe verticală, diagonală și colțar. Bazele înflorate ale coloanelor sînt inserate pe panourile bazelor înalte de susținere ale balustradei și unite prin panourile ajurate.

Decorarea panourilor bazelor înalte ale coloanelor diferă la cele trei subansambluri arhitecturale în discuție. Bazele exterioare ale loggiei (planșa III a) sînt panouri dreptunghiulare cu latura mare pe verticală, avînd înscrise în fiecare cîte o rozetă. Mijlocul rozetei este o floare de acant cu petale răsfrînte și suprapuse circular peste un model ornamental de aceeași dimensiune, din care se fac vizibile cîteva petale, în mare parte acoperite și de aceea neidentificabile. Urmează rozeta tot cu două elemente suprapuse. Petalele de susținere — primul strat — de asemenea neidentificabile, formează un cerc tangent cu dreptunghiul bazei; motivul decorativ de suprafață este alcătuit din patru palmete (derivate ale acantului) ale căror vîrfuri descriu un pătrat. Frunze de acant văzute din profil completează cele patru colțuri rămase libere. Panourile foișorului mare reproduc identic aceeași compoziție.

La foișoarele mici (planșa III b) compunerea rozetei este schimbată în funcție de dimensiuni; panoul devine pătrat, micșorîndu-se suprafața. Nici motivul ornamental nu mai este atît de bogat, observîndu-se totodată o reducere a reliefului, o aplatizare. Deoarece aici panourile sînt ieșite mai în afară decît la loggia, ele nu trebuiau să concureze acest element principal, al fațadei, această concentrare de frumușeți sculptate, capodoperă a meșterilor pietrari. Este deci o adaptare a tehnicii sculpturale și a compoziției structurii arhitecturale. Mijlocul de rozetă este alcătuit dintr-o floare schematică cu 8 petale suprapusă uneia cu 16 petale. Rozeta are 4 motive prelucrate ale frunzei de acant. Motivul se înscrie circular în pătrat și este completat la fiecare colț de 2 lujeri cu boboci.

În interior, loggia și foișor, decorarea bazelor este o variantă locală a motivului persan „vasul cu flori" (planșa III c). Panourile acestea sînt din nou dreptunghiulare. Dintr-un punct comun pornesc simetric vrejuri care se unesc în trei puncte pe verticală. Punctul de pornire este marcat de o palmetă, primul punct

https://biblioteca-digitala.ro

de contact de o torsadă, iar următoarele de contacte vrej-frunză. Toate frunzele (cu excepţia palmetei) au vedere de profil şi sînt stilizate în funcţie de necesităţile compoziţiei (alungite sau rotunjite). Compoziţia alcătuieşte prin dispunerea vrejurilor un triunghi isoscel, oferind astfel un plus de stabilitate semnificaţiei statice a motivului invocat „vas cu flori" din care lipseşte vasul. În cele două colţuri de sus sînt sculptate două mari flori de acant.

Capitelurile. Bogat ornamentate, consistent înfăşurate în frunze de acant, capitelurile compozite amintesc de luxurianta ornamentică a iconostaselor brîncoveneşti. Deosebirile între capitelurile palatului Mogoşoaia sînt conferite de schimbarea unor detalii, combinatorie ce nu se remarcă la prima vedere. Motivele ornamentale ale capitelurilor sînt: frunze de acant, adaptate noii suprafeţe şi cerinţelor de reliefare mai puternică a decoraţiei, floarea de acant (la foişoare mici şi loggia) în mijlocul părţii superioare a unei suprafeţe, vrejuri, frunze schematice de legătură, motivul perlat.

Panourile decorative ale balustradelor (traforări decorative). La loggia, cele 5 panouri aranjate după simetria bilaterală reprezintă într-o arborescentă ornamentaţie vegetală: central, motivul heraldic „stema ţării", lateral „vasul cu flori" (2 panouri), bordurate de panouri cu motivul „delfinului" (două panouri). La foişorul mare alternează 2 motive: o nouă variantă a „vasului cu flori" şi o dispunere geometrică a motivelor vegetal-florale. La foişoarele mici, panourile au aceeaşi decoraţie: varianta de la foişorul mare a „vasului cu flori".

1. Loggia.

a) *Panoul central* (planşa IV a). În mijloc este elementul heraldic, stema Ţării Româneşti, înconjurat într-o dispunere simetrică de un motiv ornamental alcătuit numai din vrejuri şi frunze de acant, ingenios asamblate şi adaptate necesităţilor compoziţionale (frunze răsucite, ciudat contorsionate, despărţite de-a lungul unei nervuri imaginare). La baza de pornire a vrejului o porţiune este motiv perlat;

b) panourile laterale 2 şi 3, „vas cu flori". Şi la acest motiv întîlnim simetria bilaterală. Motivele ornamentale sînt frunzele de acant şi garoafa. Vasul se află plasat în partea de sus central, sprijinit pe un mascheron încadrat de două spirale. Şi aici tulpinile urmăresc o linie sinuoasă (meandrică) diferită de oricare alt panou (planşa IV b);

c) panourile laterale 4 şi 5 reprezintă „delfini" afrontaţi; singura compoziţie concepută asimetric din întreg ansamblul sculptat în piatră. Motivele ornamentale ce încadrează delfinul sînt frunzele de acant (planşa IV c).

Studiind structurile compoziţionale ale celor trei tipuri de panouri atît de diferite aparent, constatăm caracteristici comune, o admirabilă organicitate şi coerenţă.

Motivul central se esenţializează sub forma unui cerc. Multiple linii de acompaniament îl înconjoară şi îl întrepătrund.

Traseelor principale de lectură, prezentate în schemele noastre pe planşa nr. IV, li se pot suprapune multiple alte parcursuri de explorare, temeiurile coerenţei regăsindu-se de asemenea.

Elementele de figuraţie heraldică, antropomorfă sau zoomorfă sînt remarcabil integrate în contextul masiv de elemente vegetale (acant). Compoziţia figurativă poate fi delimitată în sine — poziţia 4 planşa IV c. Aceeaşi canava compoziţională

https://biblioteca-digitala.ro

ar fi putut susține și numai motivele vegetale — poziția 5 planșa IV c — împlinindu-se într-un ansamblu perfect organizat. Cuplarea virtuoză a celor două figurații, care nu este numai sumativă, conduce la o rezultantă cu valențe superioare — poziția 1 planșa IV c. Compoziția, luxuriantă, devine plurivocă.

Tăietura calmă a motivelor, exigențele finisajului pretențios, sugestiva interpretare a formelor, echilibrul compozițiilor, toate conduc spre o structură de o evidentă clasicitate.

2. Foișorul mare. Aflat în centrul fațadei principale, foișorul are trei arcade pe latură, susținute de coloane cu fus neted și capitel compozit.

a) Panoul I. În mijloc, motivul central formează prin simetrie bilaterală un dreptunghi. Legătura între acest dreptunghi și cel al panoului în care se înscrie este asigurată de diverse stilizări ale frunzei de acant, de la motivul de pornire — scoica — cu dispunerea motivului vegetal în spirală, sub forma unor arcuri, pînă la alungite frunze de acant văzute din profil, dispuse de-a lungul unui traseu geometric, pornind de la variantele ce se pot obține cu ajutorul compasului. Motivul acesta este repetat de 4 ori, asigurîndu-se legătura prin 4 porțiuni de torsadă, prin procedeul de simetrie bilaterală cu reflectare, obținîndu-se un acord armonios între ornamentică și cîmpul arhitectonic (planșa V a);

b) panoul II (foișor mare și foișoare laterale) — motiv asemănător vasului cu flori. Aceeași simetrie bilaterală, dar porțiunea care se repetă și se reflectă este o compoziție originală, cu rapeluri de mișcare barocă, în cadrul căreia vrejurile, într-o împletire multiplă, descriu pe traseul lor linii meandrice. Originală este și rezolvarea punctelor de contact ale acestor vrejuri prin învelirea lor într-un mănunchi de frunze care oferă sugestia unei flori (planșa V b). Compoziția este echilibrată și unitară. Ca motive ornamentale se mai întîlnesc boboci de floare, floare schematică și torsadă.

Balustrada loggiei și balustrada foișorului mare sînt încadrate de trei rînduri de chenare sculptate; primul rînd este alcătuit din motivul frunzei de acant alternat cu trifoi, prin simetrie de translație cu reflectare; la al doilea rînd motivul ornamental este cel al ovelor dispus după simetrie de translație; la al treilea rînd motivul frunzei de acant este diferit de primul rînd prin rotunjirea și modularea petalelor care urmăresc o suprafață dublu curbată, banda decorativă fiind realizată prin simetrie de translație și reflectare.

Alte elemente arhitecturale secundare sculptate din interiorul palatului nu ating măiestria, fantezia și eleganța celor exterioare descrise, deși se depășește și în ornamentica lor caracterul modest și limitat din epoca anterioară, fiind asimilate noi procedee și motive decorative. Se face simțită și aici lipsa unei puternice tradiții pămîntene a sculpturii în piatră, care pînă în veacul anterior se rezumase la geometricul méplat. Ne referim la console, pisanie, chenare, ancadramente etc.

Pisania de la Mogoșoaia (marmoră) prinsă în zid în foișorul mare, încadrată de două ferestre cu cadrul de piatră traforat, are central, deasupra inscripției, stema Țării Românești, însoțită de vulturul bicefal al Cantacuzinilor. Este încadrată pînă la margini de un chenar decorativ cu frumoase vrejuri și motive vegetal-florale, cuprinse la colțuri, formînd verosimile buchete de flori-boboci și flori deschise, flori și frunze de acant. Apare motivul lalelei și un motiv perlat pe lujeri. Decorul bogat floral este tratat într-un relief accentuat, conferind și pisaniei un aspect decorativ, inaugurînd o nouă direcție de tratare a acestora.

https://biblioteca-digitala.ro

Se demonstrează şi pe această cale încetăţenirea motivului ornamental în arta vremii, deşi cu cîteva decenii în urmă nu se depăşea un început modest, prin tentativa de a transpune tehnica şi motivele sculpturii ţărăneşti în lemn. Aceeaşi evoluţie relativ lentă o întîlnim la ancadramente. Ancadramentul (planşa IV) cuprinde central acvila bicefală în simetrie heraldică. Motivele vegetale încadrate formelor geometrice (entrelacs), obţinute prin simetria de translaţie plus reflectare, se îmbină la colţuri cu motive antropomorfe (unicele la Palatul Mogoşoaia), creind ritmuri armonice şi modulări decorative. La acest ancadrament, ca şi în cele mai împodobite portaluri din ctitoriile lui Mihai Cantacuzino, apar figurile de îngeri cu trompete, rarele manifestări ale sculpturii româneşti cu caracter antropomorf.

Consolele de piatră sculptată sînt decorate cu mascheroni, elemente heraldice şi acant.

Motivele repertoriului decorativ al stilului brîncovenesc le regăsim în tapiserie, argintărie, gravurile în lemn reproduse pe paginile cărţilor, ferecături de carte etc., adaptate materialului şi funcţiei îndeplinite.

În *Lapidarium*, la Mogoşoaia, găsim exemplare de piatră sculptată ce ilustrează întreaga epocă brîncovenească. Ele sînt preţioase pentru caracterizarea acestui stil, dar ca valoare artistică nu ating nivelul coloanelor şi balustradelor palatului, acestea fiind chintesenţa măiestriei sculptorilor în piatră din această epocă.

Stilul brîncovenesc a ajuns la stadiul maturităţii sale după ce a selectat din materialul finisat al epocii anterioare motivele ornamentale care îi erau necesare, a preluat, adaptînd şi transformînd, ornamente din Orient şi Occident. „Constituită treptat într-o zonă a întîlnirii Orientului cu Occidentul, în sfera de cultură a Europei sud-estice şi în condiţiile de dezvoltare specifice Ţării Româneşti, sculptura brîncovenească şi postbrîncovenească apare ca o expresie artistică cu caracter autohton"[9].

Se găseşte astfel formula cea mai adecvată pentru îmbinarea tradiţiei locale cu influenţele din exterior, pentru fuziunea lor într-o viziune nouă. Repertoriul ornamental, datorită metamorfozelor conforme fanteziei meşterilor şi în corespondenţă cu flora locală, precum şi specificului artei româneşti de pînă acum, se sudează într-o unitate de concepţie, deşi aparent ar fi putut da naştere unui stil eteroclit. Latura autohtonă a acestui stil se accentuează şi prin interpretările originale ale meşterilor, pornind de la specificul artei noastre populare. Şi tot datorită acestui specific, vegetalul învinge geometricul. Meşterii au ştiut să sesizeze esenţialul, să aibă un simţ al echilibrului şi ordinei, chiar şi în etapa barocizantă a stilului brîncovenesc.

Unitatea de gîndire presupune existenţa unei veritabile şcoli de sculptură în piatră, ceea ce a condus la caracterul nou al decoraţiei şi la realizarea unui ansamblu decorativ capabil să se impună prin el însuşi.

Aceste caracteristici, la care se adaugă şi tehnica modelajului plat, au înlesnit o largă difuziune a ornamenticii brîncoveneşti în toate genurile artistice şi arta tuturor păturilor sociale. În timp, iradiaţia stilului brîncovenesc se întîlneşte pînă tîrziu în prima jumătate a secolului XVIII. Formele artistice conturate de stilul brîncovenesc vor fi, timp de 100 de ani, frecvent reluate şi reinterpretate. Meşterii itineranţi au răspîndit mesajul acestei arte peste graniţele

[9] *Istoria artelor plastice în România*, II, Bucureşti, 1970, p. 91.

https://biblioteca-digitala.ro

Țării Românești, unde a fost însușită pînă în mediile cele mai modeste, conferindu-i-se o popularitate de care nici un stil nu beneficiase pînă acum. Mesajul a fost transmis și mai departe de cele trei țări românești, arta românească angrenîndu-se astfel în circuitul culturii europene.

ADRIANA MAXA

DAS STEINORNAMENT AM MOGOȘOAIA — PALAST

— Der Brîncoveanu -Stil —

Der Brîncoveanu-Stil, welcher als Höhepunkt der muntenischen mittelalterlichen Kunst angesehen wird, ist eine komplexe Erscheinung, welche die traditionelle rumänische Kunst verwertet hat und selektiv all das übernahm, was in der europäischen und orientalischen Kultur bis dahin zur Blüte gelangte.

Der in Jahre 1702 errichtete Palast von Mogoșoaia, oder der „Kleine Versailles" wie ihn George Ivașcu nannte, wird unter allen Gesichtspunkten als der Höhepunkt der Zivilbaukunst des Brîncoveanu-Stils angesehen. Die schlanke und kühne Silhouette des Palastes besteht aus dem grossen Balkon an der östlichen Vorderseite (Fassade), Loggia und dem kleinen Balkons an der westlichen Fassade.

Die charakteristischen Merkmale der Zusammensetzung des Steinornamentes am Palast sind:

— Die meisten Ornamente sind vegetaler Herkunft.
— Das Zusammensetzungsverfahren besteht aus der Symmetrie in allen ihren Varianten.
— Die symmetrisch wiederholte Einheit ist, mit wenigen Ausnahmen, unsymmetrisch.
— Die Motive befinden sich in einer geschickten Zusammenstellung nebeneinander.
— Die Eintönigkeit wird durch Freiwilligkeit, Erfindungsgabe und „Abweichung" von der Norm der Vollkommenheit vermieden.
— Der Kompositionsrhytmus flösst fortwährend die Idee der Bewegung ein, welche als Ergebnis einer ausgeglichenen Aufteilung der Motive, entstand.
— Die funktionelle Einteilung der Motive und architektonischen Oberfläche wirkt organisch.

Alle diese Merkmale, zu welchen sich die Technik der platten (flachen) Modellierung und des Schnitzens hinzugesellt, ermöglichten eine weite Verbreitung der Ornamentik des Brîncoveanu-Stils bis in die zweite Hälfte des XVIII. Jhs.

Der Widerhall dieser Kunst wurde auch ausserhalb der drei rumänischen Ländern fühlbar, indem sie in die europäische Kunst bald darauf einging.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

ORIGINEA ICONOGRAFICĂ A UNUI RELIEF CLUJEAN DIN VEACUL AL XVIII-LEA

Între puţinele reprezentări figurative laice cu caracter simbolic comemorativ din sculptura barocă transilvăneană, dar şi din plastica figurativă est-europeană a veacului al XVIII-lea, se înscrie relieful cu portretul lui Iosif al II-lea, încastrat la nivelul doi al faţadei — axele şase şi şapte — edificiului cu nr. 15—17 din Piaţa Libertăţii (fig. 1).

Lucrarea, care va fi fost încredinţată sculptorului Anton Schuchbauer (1719—1789) de către parohul bisericii Sf. Mihail, Mihail Benkő[1], constituia şi o mărturie evocatoare a vizitei împăratului Iosif al II-lea la Cluj, oraş în care, aşa după cum lasă să se înţeleagă din inscripţie, suveranul a fost găzduit în casa parohială, vreme de 44 de ore[2]. Schema compoziţională, aspectul formal, cît şi mesajul ideatic, trădează preferinţa artistului, dar şi încuviinţarea beneficiarului, spre utilizarea modelelor tradiţionale (fig. 2) caracteristice repertoriului figurativ din arta plastică central-europeană în perioada barocului tîrziu (Spätbarock)[3]. Astfel, în registrul superior al reliefului, alături de portretul personajului evocat, apare o imagine cu caracter alegoric, o personificare prin mijlocirea căreia, potrivit tradiţiei contemporane, se glorificau faptele militare sau acţiunile de propăşire economică şi culturală, dar şi calităţile morale şi spirituale ale celui reprezentat. Registrul inferior cuprinde legenda, un text explicativ cu strictă referinţă la evenimentul şi persoane evocate[4].

---

[1] „... Michael Benkö. Profuit Parochiae huic ab Ao 1770, usque ad anum 1784, quo stallum Canonici A. Carolinae capessivit ... Sub hoc Plebanus structa est crypta Ill.CC. Bánffy Ao 1781., fusa item campana magna 1784..." Prin grija aceluiaşi paroh, în anul 1771, a fost reparat acoperişul bisericii, s-au montat grilajele de la ferestre şi s-a refăcut frontispiciul casei parohiale, prilej cu care va fi fost încastrată şi inscripţia comemorativă (v. *Visitatio Canonica Kovátsiana A. 1832*, în Biró József, *A kolozsvári Szent Mihály-templom barokk emlékei*, Cluj-Kolozsvár, 1934, p. 81 ; Jakab Elek, *Kolozsvár története*, Budapest, vol. III, p. 382).

[2] Precizăm că datele cuprinse în inscripţie corespund întru totul cu informaţiile prilejuite de *Jurnalul de călătorie* al lui Iosif al II-lea în Transilvania. Din aceste însemnări, puse la dispoziţie cu multă amabilitate de către tov. cercetătoare Ileana Bozac, rezultă că, în ziua de 25 iunie 1773, împăratul plecat din Dej, soseşte în aceeaşi zi la Cluj ; din această localitate se deplasă pentru scurtă vreme la Gherla, apoi ziua următoare, 26 iunie, o petrecu în Cluj, de unde a treia zi reluă călătoria spre Turda, localitate unde va înnopta (Nachtstation).

[3] Alături de influenţa acestor ateliere de sculptură, nu trebuie trecută cu vederea influenţa notabilă a gravurilor de epocă, copii sau lucrării originale prin care s-au răspîndit o seamă de modele pe care le vom recunoaşte, mai tîrziu, transpuse aproape integral în lemn, piatră sau bronz. În *Theresiade* a lui Salomon Kleiner, album publicat la Viena în anul 1746, poate fi văzut un anume model ce ni se pare a fi simptomatic faţă de tipul morfologic al geniului înaripat de pe relieful clujean.

[4] „ANNO MDCCLXXIII/JOSEPHUS II. ROM. IMP./AUG. ET REG. HUNG. COR/REGENS, DUM TRANSILV/PERLUSTRASSET, A DIE/XXV. USQVE AD XXVII./MEN. JUNII, XLIV. HORAS/IN HAC AEDE EXEGIT PA = /ROCHO TUM HUJUS EC = = /CLESIAE CLAUDIOPOLIT MICH. BENKO DE ALTOR/JA CANONICO ALBENSI/".

https://biblioteca-digitala.ro

Figura simbolică a fost imaginată aici sub chipul unui geniu înaripat, înveşmîntat într-o tunică lungă cu faldurile învolburate adunate în dreptul coapselor, descoperind picioarele viguroase, perfect modelate şi prinse într-un recursiu care nu numai că le desprinde de pe fundalul peretelui, dar accentuează şi sugestionează plenar impresia de mişcare. Plină de vioiciune, această mişcare, dezvoltată schematic de-a lungul unei diagonale, este potenţată şi de reprezentarea naturalistă a efortului depus de personaj care suflă cu putere într-o trîmbiţă lungă, pe a cărei fanion se află înscris dictonul: „SUPERAT PRAESENTI FAMAM". Şuviţele de păr unduite, adunate spre dreapta, aripa larg desfăcută pe aceeaşi parte, braţul drept ce poartă trîmbiţa, poala tunicii fluturată spre dreapta şi linia picioarelor dezvoltată pe aceeaşi direcţie, alcătuiesc accente dinamice proprii unei compoziţii baroce.

Pe latura stîngă, medalionul de forma unui cartuş, cu circumferinţa împodobită de motive vegetale juxtapuse, subţiate în flăcărui sau în petale florale, cuprinde la mijloc portretul lui Iosif al II-lea. Coroana, insemnul suprem al puterii imperiale şi aforismul „VIRTUTE ET EXEMPLO" — deviza călăuzitoare a împăratului, înscris pe o filacteră — marchează cele două capete ale medalionului. De pe fundalul cenuşiu opac al cadrului se desprinde, într-un relief plat, figura lui Iosif al II-lea, cu bustul „strîns" într-o cuirasă acoperită de o mantie ce lasă să se zărească, în dreptul pieptului, Ordinul „Lîna de Aur". Chipul său tînăr cu profilul ascuţit, închegat dintr-un contur ce nu mai are nimic clasic în el, cu fruntea înaltă teşită, în prelungirea căreia se află nasul puternic şi lunguieţ, gura şi bărbia rotunjită, retrase pe o linie ceva mai puţin piezişe, dovedesc o particulară atenţie din partea artistului, o încercare de portretizare cvasirealistă ce se deosebeşte de multe dintre imaginile contemporane caracterizate printr-un formalism simbolic-abstract[5]. Un chenar bogat, alcătuit din rocaille-uri şi inflorescenţe de trandafiri, încadrează inscripţia comemorativă. La această lucrare vom revedea o seamă de motive decorative proprii repertoriului stilistic al sculptorului Anton Schuchbauer. Alături de tradiţionalele rocaille-uri în formă de C sau S, numite de contemporani „cicoarea", zărim motivul boboculului de trandafir, ornament pe care în forme identice îl vom regăsi ca podoabă la ferestrele etajului, din faţada posterioară a fostului palat Bánffy, a cărei ornamentaţie se datorează, în mod indubitabil, meşterului Anton[6].

La acest relief ne vor atrage atenţia şi motivele de tip flăcăruie, sau petale de floare juxtapuse, pe care meşterul clujean le-a folosit ceva mai devreme la extradosul nişelor ce adăpostesc statuile Magdalenei şi Rozei, de la altarele bisericii rom. cat., din Aiud, odinioară în biserica minorită clujeană, dar şi morfologia geniului înaripat ce corespunde în bună parte modelului îngerului trompet (fig. 3) de la baldachinul amvonului bisericii parohiale Sf. Mihail, lucrare sigură a sculptorului Anton[7].

Interesante observaţii se pot face asupra originii tipologice şi iconografice a portretului lui Iosif al II-lea. În epoca tîrzie a barocului — Spätbarock — forma de reprezentare „în profil", a personajelor evocate, ajunge la o nouă înflorire. Este suficient să amintim în acest sens mulţimea acelor ilustraţii gra-

[5] Garas Klára, *Franz Anton Maulbertsch 1724—1796*, Budapest, 1960, p. 122.

[6] Nagy Margit, *Unele aspecte din istoricul construirii palatului Bánffy din Cluj*, în *SCIA*, nr. 2, 1959, p. 105—120.

[7] Bíró József, *A kolozsvári Szent Mihály-templom barokk emlékei*, Izvoare XII, p. 85.

https://biblioteca-digitala.ro

fice, uneori de gust destul de îndoielnic, cunoscute sub denumirea de „silhouette", modele care încă din vremea lui Ludovic al XV-lea au prins să se prolifereze şi să fie imitate, în forme mediocre, pe tot cuprinsul Europei. Acestor motive li se adaugă, într-un număr tot atît de însemnat, reprezentările figurative de pe plachete, medalii comemorative ca acele tipice reliefuri de „capitani affrontati" şi monedele contemporane, în care, de cele mai multe ori, apărea portretul oficial cu aspect cvasirealist al celui evocat. Observaţia din urmă ne-a fost de un real ajutor în descoperirea originii iconografice a portretului lui Iosif al II-lea, de pe relieful clujean. Revelaţia s-a dovedit a fi o adevărată surpriză. Analogiile de ordin morfologic şi stilistic dovedesc, în mod indubitabil, că portretul lui Iosif al II-lea a fost inspirat de imaginile sinonime aflate pe aversul ducaţilor imperiali austrieci emişi de monetăria de la Alba Iulia în anul 1770 (fig. 4), sau poate şi de cele din emisiunile anului 1774[8]. Cu siguranţă că facilitatea procurării unui portret „oficial" al împăratului şi modalitatea de înfăţişare a chipului acestuia, mult mai sintetică şi mai favorabilă unei reproduceri facile şi exacte în piatră, l-au determinat pe sculptor să se folosească de acest „prototip". Relieful din faţada fostei case parohiale rom. cat., clujene, reprezintă unul dintre puţinele exemple din plastica figurativă est-europeană care, în condiţiile social-politice mai diverse ale acestei zone, evocă figura lui Iosif al II-lea. Apariţia efigiei împăratului pe frontispiciul unei clădiri eclesiastice, în anul desfiinţării ordinului iezuit în imperiu, nu trebuie să stîrnească semne de mirare. Atitudinea proiosefină a parohului şi a comunităţii catolice a oraşului se înscriu într-un climat de recrudescenţă a prozelitismului catolic, sprijinit cu fermitate de puterea centrală care acordă tot mai des prioritate tendinţelor militante ale contrareformei[9]. Transpunerea în practică a ideilor de modernizare şi de o mai bună funcţionare a aparatului administrativ orăşenesc, prin reformismul iozefin, a avut ca urmare şi adeziunea şi sprijinul sfatului orăşenesc şi al orăşenilor, în cea mai mare parte burghezi, la această întreprindere.

---

[8] Ducaţii care au fost emişi de monetăria de la Alba-Iulia pot fi recunoscuţi datorită iniţialei E, înscrisă întotdeauna sub bustul împăratului, la mijloc. Această „precizare" a locului de batere a monedei are la bază instrucţiunile anului 1759 prin care se statornicea utilizarea unor anumite iniţiale, în ordine alfabetică, de către toate monetăriile imperiului: astfel, ducaţii emişi la Viena erau însemnaţi cu litera A, cei realizaţi la Kremnitz cu B, oraşul Praga avea notaţi ducaţii cu C, Graz-ul cu D, Alba Iulia (Karlsburg) cu E, Baia Mare cu G şi Veneţia cu V. Din întreg şirul portretelor „oficiale" ale împăratului Iosif al II-lea, imortalizat pe aversul ducaţilor emişi de aceste monetării, portretul aflat pe ducaţii bătuţi la Alba Iulia dezvăluie, comparativ cu imaginea de pe relieful clujean, o asemănare izbitoare. Căruia dintre meşteri îi aparţine desenul portretului împăratului, este un amănunt mai greu de precizat. Se cunosc doar numele maeştrilor monetari, Hammerschmid Anton Josef, activ în perioada 1765—1780 şi Alexandru de Gagia, activ între anii 1765 şi 1775, ale căror iniţiale pot fi văzute şi pe reversul monedelor, încadrînd stema imperială. Tot în anul 1773 au fost emise şi două medalii comemorative prin care se evoca vizita suveranului în Transilvania. Prima medalie cuprinde imaginea lui Iosif al II-lea ecvestru şi legenda: „FELICITAS DACIAE PROFECTIO AUG. MDCCLXXIII". În cea de a doua medalie a fost reprodusă aceeaşi imagine a împăratului pe cal, lîngă porţile unui oraş, însoţit de figura alegorică a „*Liberalismului*" cu cornul abundenţei şi legenda: „ADVENTUS AUG. MDCCLXXIII" (v. Otto Hellbing, *Münzen aller Länder* [Italien, Frankreich, Niederlande, England, Russland, Afrika, Asien, Amerika, Australien. Antike Münzen. Goldmünzen Römisch-Deutsches Reich], Salzburg, Auctions Catalog 82, München 22 apr., 1941, p. 94, pl. 26. Nr. 2600-Doppelducat Karlsburg 1770; F. M. Haberditzl, *Das Barockmuseum in Untern Belvedere*, Kunstverlag Anton Schroll, Wien 1923, p. 70, nr. 237, 238).

[9] *Istoria Clujului*, sub redacţia Acad. Prof. Ştefan Pascu, Cluj, 1974, p. 233, 231.

https://biblioteca-digitala.ro

Lucrarea clujeană reprezintă o evocare, o simplă evocare a unui eveniment care pentru scurtă vreme a suscitat atenţia localnicilor. Realizarea şi apoi dezvelirea plăcii comemorative trebuie să se fi petrecut în vremea parohiatului canonicului Mihail Benkő, cu aproximaţie pînă spre sfîrşitul deceniului opt al veacului, într-o perioadă cînd reformismul iozefin nu era încă dezavuat de către supuşii de diferite naţionalităţi care, obosiţi de lunga cîrmuire a Mariei Tereza, aşteptau, cum era şi firesc, din partea tînărului suveran o seamă de schimbări care să le fie favorabile. Nu ştim dacă Iosif al II-lea va fi avut cunoştinţă de acest eveniment. Cunoscînd reticenţa acestuia faţă de „invenţiile" pline de ermetism ale artiştilor contemporani, dar şi împotrivirea sa în faţa cheltuielilor excesive pe care mai cu seamă aristocraţia, în virtutea unei tradiţii, continua să le facă, cunoscînd respingerea făţişă a unor acţiuni de proslăvire a persoanei sale prin intermediul unor lucrări de artă[10], presupunem că nu va fi fost informat despre acest episod.

Contradicţiile dintre idealurile utopice ale fericirii ideale a popoarelor din imperiul multinaţional pe care-l guverna şi interesele particulare ale supuşilor săi, opoziţia inverşunată a majorităţii aristocratice din părţile răsăritene ale imperiului şi, nu de puţine ori, refuzul său faţă de acţiunile de nedisimulată glorificare a figurii sale, explică şi numărul relativ mic al lucrărilor artistice (pictură, sculptură, grafică) care să imagineze o apoteoză a împăratului „luminat".

Relieful clujean, o timidă mărturie de adeziune la politica iozefină, exprimată prin mijlocirea unor simboluri şi aforisme consacrate, îşi dezvăluie însemnătatea mai cu seamă prin notele cu caracter exclusiv laic pe care le aduce în cuprinsul repertoriului sculpturii barocului transilvănean, atît de sărac în exemple de felul acesta.

NICOLAE SABĂU

DIE IKONOGRAPHISCHE HERKUNFT EINES CLUJER RELIEFS AUS DEM 18. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

Das vom Verfasser behandelte Relief gehört zu den wenigen weltlichen figurativen Darstellungen symbolischen, kommemorativen Charakters in der siebenbürgischen Barockskulptur. Die stilistisch-formalen Kennzeichen der Arbeit gehören zum Repertoire des Clujer Bildhauers Anton Schuchbauer (1719—1789), der auch das Bánffy-Palais verziert hatte. Sie soll nicht nur ein bedeutendes Ereignis festhalten — den Besuch Joseph des II. in Klausenburg (Cluj) im Jahre

[10] Astfel statuia pe care primăria oraşului Buda intenţiona să o ridice lui Iosif al II-lea nu a mai fost executată; sculptorul Matthias Kögler, realizatorul unui *bozzetto*, s-a văzut silit să abandoneze lucrarea, în anul 1784, datorită intervenţiei făţişe a lui Iosif care, într-o scrisoare aspră, „sfătuieşte" conducerea oraşului să acorde mai întîi atenţia cuvenită problemelor nerezolvate în economie şi administraţie şi numai după aceea, dacă vor avea posibilitatea, să desăvîrşească ceea ce au început să facă (v. Schoen Arnold, *II Jósef lovasszobra Budán*. Pestibudai művészeti almanach az 1919. esztendőre. Budapest, p. 38—47; Johann Pezzl, *Charakteristik Josephs II*, Wien, 1970, p. 134; Géza Galavics, *Kunst, Bürgertum und aufgeklärter Absolutismus in Ungarn*, în *Actes du XXII-e Congrès International d'Histoire de l'Art*, Budapest, 1969, p. 224).

https://biblioteca-digitala.ro

1773, der die Aufmerksamkeit der Einheimischen auf sich gelenkt hatte — sondern auch die Zustimmung der Stadtbevölkerung zur josephinischen Politik, schüchtern und durch Vermittlung charakteristischer Symbole und Aphorismen jener Zeit, zum Ausdruck bringen. Im Zusammenhang mit der Ikonographie des Porträts des „aufgeklärten Kaisers" ist der Verfasser der Meinung, dass als Inspirationsquelle das Bild Josephs II. diente, das auf der Rückseite der kaiserlichen Dukaten abgebildet ist, die 1770 in der Münze von Alba Iulia geprägt worden sind.

Fig. 1. Anton Schuchbauer(?), Relief comemorativ închinat lui Iosif al II-lea. Cluj, P-ţa Libertăţii nr. 15—17.

https://biblioteca-digitala.ro

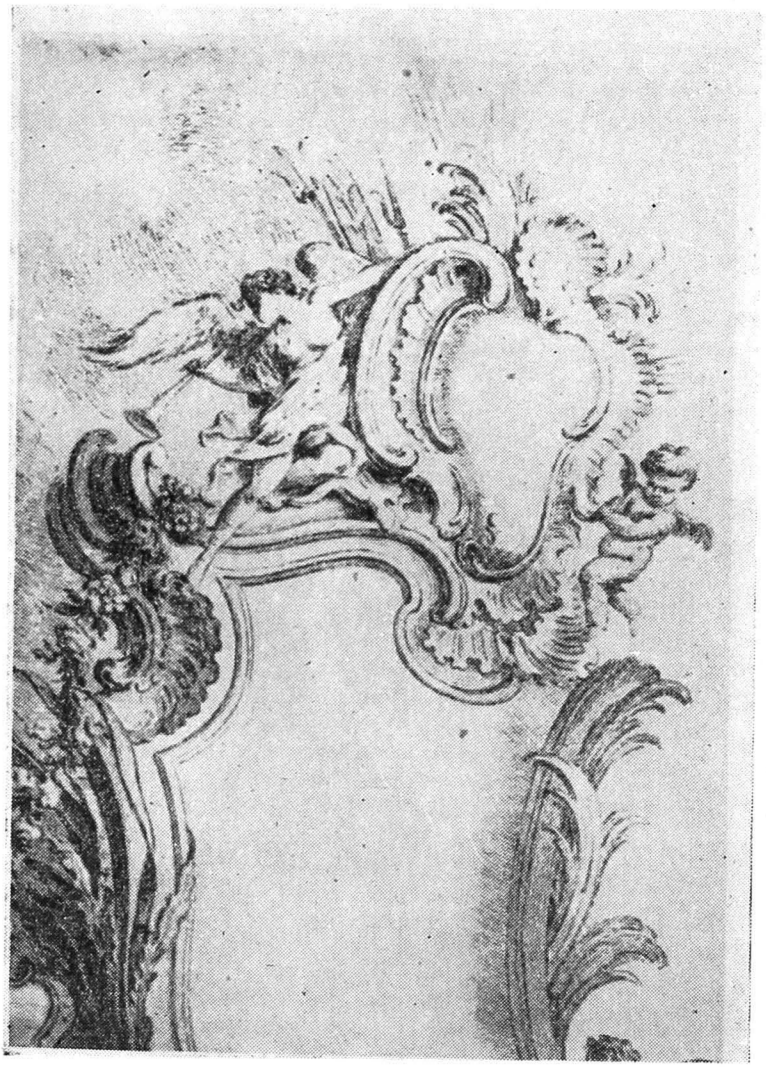

Fig. 2. Reprezentare alegorică a Faimei. Gravură în Theresiade. Viena 1746.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 3. Anton Schuchbauer, Înger trompet. Sculptură în lemn, amvonul bisericii Sf. Mihail, Cluj.

https://biblioteca-digitala.ro

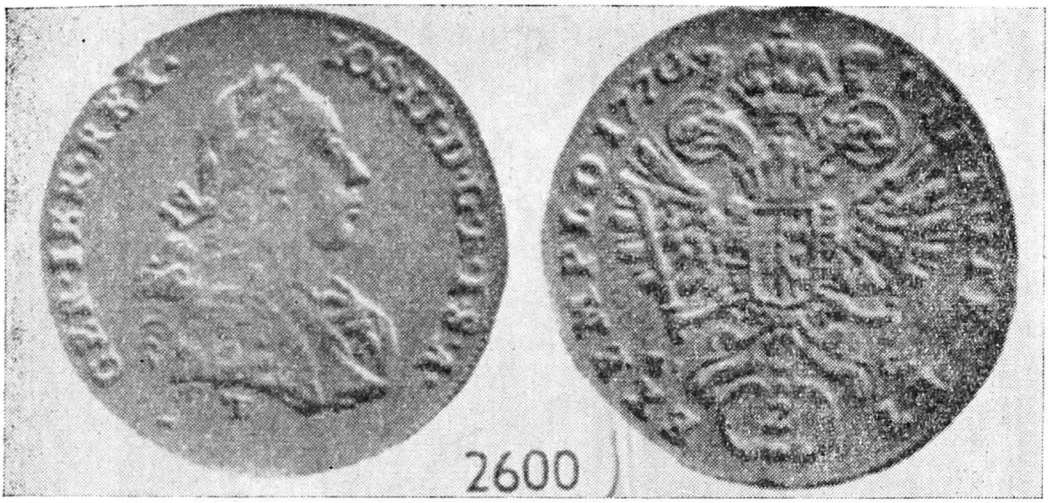

Fig. 4. Anton Josef Hammerschmid şi Alexandru de Gagia, Ducat, Alba Iulia, 177[illegible].

https://biblioteca-digitala.ro

NOTE DE EPIGRAFIE ROMÂNO-CHIRILICĂ (II)

3. Epigrafele lui Horea

Personalitatea lui Horea, conducătorul suprem al răscoalei țărănești de la 1784, continuă să fascineze pe cercetători și nespecialiști, pe toți pasionații de istorie. Figura complexă a acestui conducător străbate o densă documentație de epocă, mărturie a rolului extraordinar pe care l-a avut în acțiunile țărănești din Munții Apuseni ai Transilvaniei în anii premergători răscoalei și în timpul desfășurării acesteia. Se cunoaște astăzi tot mai mult din viața conducătorului de răscoală, din faptele acestuia. Cu fiecare mărturie nouă chipul său ne apare și mai luminos, fiind al unui țăran deosebit, care și-a legat pînă la urmă viața și năzuințele sale de aspirațiile semenilor săi.

Mărturiile nemijlocite, urmele directe rămase de la el interesează în cel mai înalt grad. Cu deosebire urmele scrise, care pot pune personalitatea conducătorului răscoalei în altă lumină, făcînd dovada pregătirii lui intelectuale, a științei lui de carte. Cercetările mai vechi și mai noi aduc dovezi în această direcție. Dacă N. Densușianu, autorul unei consistente monografii istorice asupra răscoalei lui Horea apărută în 1884, se îndoia de știința de carte a lui Horea[1], astăzi se poate afirma că lucrul este dovedit.

De la Horea ne-au parvenit două categorii de texte: una o formează cîteva scrisori redactate sau scrise de el și cea de a doua o alcătuiesc inscripțiile pe lemn rezultate din practicarea de către viitorul conducător de răscoală a meșteșugului și îndeletnicirii cioplirii lemnului și construirii de case și biserici. Nota epigrafică de față își propune să se ocupe de această a doua categorie de texte ce provin de la Horea.

a) Prima epigrafă este inscripția de pe grinda principală a casei lui Horea din crîngul Fericetului, Arada, care astăzi nu se mai păstrează. Avem însă atît asupra casei cît și asupra grindei cu inscripția două descrieri pe baza cărora se poate reconstitui textul[2].

---

[1] N. Densușianu, *Revoluțiunea lui Horia în Transilvania și Ungaria. 1784—1785. Scrisă pe baza documentelor oficiale*, București, 1884, p. 139, nota 1 : „Dacă Horea a știut *scrie* și *ceti* nu e deplin sigur".

[2] V. Butură în 1963 regreta faptul că „nu ne-a rămas o descriere mai amănunțită" a casei din Fericet a lui Horea (*Un monument al arhitecturii populare transilvănene. Biserica de lemn din Cizer*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1959—1961*, Cluj, 1963, p. 325. Asupra casei lui Horea însă avem descrierea amănunțită datorată lui N. Densușianu, care a vizitat-o în toamna anului 1879, descriere însoțită de o schiță asupra casei. Fiind inedită, rămasă în caietele lui, o dăm în nota de față :

„În 16 septembrie 1879 am mers la Albac pentru a studia poporul de acolo care s-a distins prin un eroism admirabil în revoluțiunile din 1784 și 1848/9 și totodată pentru a cerceta și casa renumitului căpitan din secolul trecut. Casa aceasta există și astăzi așezată în cea mai frumoasă poziție a Albacului, în vîrful dealului numit «Ferecetu», cu două prospecte de tot romantice, unul către Gura-Aradii și altul către Gura-Albacului pînă departe la muntele Vulcan. Casa este micuță, construită din bîrne cioplite de brad și încheiate bine laolaltă

https://biblioteca-digitala.ro

Istoricul Nicolae Densuşianu, care vede casa lui Horea în septembrie 1879, notează: „Din grinda principală pe care poporul o numeşte «meşter-grinda» se vede la mijloc a se fi tăiat o bucată măricică... bucata aceea pe care se afla o inscripţiune a tăiat-o şi a dus-o un ungur oarecare încă înainte de anul 1848"[3]. Istoricul Szilágyi Ferencz a văzut o reproducere după această inscripţie la Zlatna şi notează în lucrarea sa monografică asupra răscoalei din 1784 că era datorată tatălui lui Horea şi cuprindea numele Nicula Urs sau Urs Nicolae („Nyikula Ursznak vagy Ursz Miklósnak neve")[4]. Nu este exclus însă ca inscripţia să fi fost încrustată de Horea, căpitanul suprem al răscoalei, cu prilejul unei eventuale refaceri a casei lui părinteşti. În orice caz, inscripţia aceasta trebue socotită definitiv pierdută, textul ei fiind, probabil, NICULA URS, redat cu slove chirilice.

b) A doua inscripţie pe lemn, de data aceasta cu siguranţă datorată lui Horea, este realizată pe cupola arcuită, deasupra „cununii" peretelui de nord al naosului bisericii de lemn din Cizer (Sălaj), păstrată actualmente în secţia în aer liber a Muzeului Etnografic al Transilvaniei din Cluj-Napoca (situată la marginea pădurii Hoia).

Horea, însoţit de cîţiva moţi, între care Nicula Ion a Neamţului, a petrecut cîţiva ani în deceniul anterior celui în care s-a desfăşurat răscoala, în părţile Sălajului[5], locuind între Cizer şi Buciumi, într-o căsuţă. Din testamentul său, dictat preotului Nicolae Raţ din Măierii Albei Iulii înainte de execuţie, aflăm că meşterul care a făcut biserica din Cizer e Nicula Ion a Neamţului: „Nicula Ion a Neamţului meşterul, care a făcut biserica în Ţăzeri 44 de florinţi am fost chizaş, şi eu am plătit lui fibirău din Zam, numele lui Zambo Danil. La Şuteu Toader din Ciucea şi şade în Ţizeri 10 florinţi şi mi-au dat 10 horgoşi şi au rămas 6 şi 2 măriesi. Satului Ciucea am fost datori 170 florinţi"[6]. Sînt toate

---

cu intrarea de către apus şi cu două despărţăminte: o tindă şi o cameră de locuit ce are două ferestri una către răsărit alta către miazăzi. Uşa camerei este din o singură scîndură mare de brad iar pereţii atît dinlăuntru cît şi dinafară (după sistemul usuat în munţi) sînt nespoiţi. Din grinda principale pe care poporul o numeşte = meşter-grinda = se vede la mijloc a se fi tăiat o bucată măricică. Proprietarul de astăzi al casei, Todor Bumb, care ţine în căsătorie pe o strănepoată a lui Horea din linia colaterală declară că bucata aceea pe care se afla o inscripţiune a tăiat-o şi dus-o un ungur oarecare încă înainte de anul 1848. Construcţiunea casei arată a fi din a doua jumătate a secolului trecut şi proprietarul Todor Bumbul spune că coperişul şi păretele de către amiezi s-au ruinat de mai mulţi ani şi dînsul a trebuit să acopere casa de nou şi să-i pună alt părete în loc, dar a lăsat neatinsă forma cea veche a casei.

Starea actuală în care se află acest mic edificiu nu promite a putea fi conservat mult timp. Coperişul este stricat încît străbate ploaia prin el, plafondul ameninţă să cadă şi proprietarul de astăzi Todor Bumbu un om neglijent şi nepriceput o foloseşte ca poiată de oi. Identitatea casei o constată preotul Petru Nicola şi mai mulţi bătrîni din Albac, Mihai Andreica din Cîmpeni şi advocatul Rubin Patiţia din Alba Iulia, care a vorbit despre aceasta cu contimpuranul lui Horea, defunctul Nicolae Doşiţia din Albac" (N. Densuşianu, *Documente privitoare la istoria revoluţiunii române din a. 1784/5*, ms. în Biblioteca Academiei Bucureşti, nr. 391, vol. XXXII, p. 64—66).

Asupra casei din Fericet a lui Horea mai fac menţiuni şi Szilágyi Ferencz (*A Hóra-világ Erdélyben*, Pesta, 1871, p. 209); Ion Rusu-Abrudeanu (*Moţii. Calvarul unui popor eroic, dar nedreptăţit*, Bucureşti, 1928, p. 260).

[3] N. Densuşianu, *Documente*, XXXII, p. 65.

[4] Szilágyi F., *op. cit.*, p. 209, nota 2.

[5] D. Prodan, *Horea înainte de răscoală*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p. 337—343.

[6] N. Densuşianu, *Revoluţiunea lui Horea*, p. 456.

https://biblioteca-digitala.ro

acestea mărturii referitoare la şederea lui Horea în părţile Ciucei în vremea dinainte de răscoală.

Dar adevăratul executor al acestui splendid monument de arhitectură românească în lemn a fost Horea şi alţi cîţiva din jurul său, dovadă şi numele lui încrustat în lemn, cînd biserica era aproape încheiată, după cum şi tradiţia locală[7]. Nicula Ion a Neamţului a fost girantul lucrării, executori ceilalţi, în frunte cu Horea.

La intrare, deasupra, pe o grindă, este încrustat anul construcţiei, al terminării ei: 1773[8].

Textul inscripţiei este următorul:

LUCRAT URSU

H<OREA>

Primul cuvînt din inscripţie e redat în slove chirilice de dimensiuni mai mici decît celelalte două, care reprezintă numele: Ursu H<orea>, al treilea şi ultimul cuvînt din inscripţie fiind prescurtat prin iniţiale şi dispus în rîndul doi, sub numele Ursu şi la mijloc. Inscripţia este dispusă într-o direcţie urcătoare.

c) În ultimul timp a fost descoperită o nouă inscripţie care se încearcă să se atribuie lui Horea. Este vorba de textul încrustat tot cu chirilice pe o grindă principală a unei case care era situată izolat, în locul numit Troacă din Mătişeşti-Arada (astăzi comuna Horea). Casa a fost mutată apoi în locul numit Cotreşti, mai departe, servind în vremea din urmă drept grajd pentru animale. De această inscripţie şi grinda casei în discuţie se ştia de prin anul 1963, dar abia în primăvara anului 1975 ea a fost depusă în cabinetul de ştiinţe sociale al Şcolii generale din comuna Horea (jud. Alba) prin grija directorului şcolii, prof. Ispas Oneţ. O semnalare asupra acestei inscripţii o datorăm profesorului de istorie din comuna Albac (jud. Alba), Nicolae Oprean[9]. Nota de faţă are la bază studiul făcut la faţa locului asupra inscripţiei, în 26 iunie 1975.

Grinda principală a casei din Mătişeşti are lungimea de 5,30 m, în secţiune transversală formînd un dreptunghi de 30×10 cm. Motive geometrice sînt redate pe faţa principală a grinzii, la mijlocul căreia şi în partea de deasupra unui motiv, despre care s-a zis că reprezintă un turn de biserică răsturnat, se află inscripţia de care ne ocupăm.

O primă observaţie pe care o facem se referă la relaţia dintre grindă şi inscripţie. Comparînd cu inscripţia de la Cizer, cea din Mătişeşti nu pare a fi fost încrustată odată cu cioplirea şi aşezarea grinzii. Dimensiunile slovelor sînt mici şi doar uşor „zgîriate" în lemn, probabil cu un cuţit, nu cioplite, adîncite. Este drept că patina vremii, condiţiile de păstrare deosebite — sîntem în faţa

[7] V. Butură, *op. cit.*, p. 326.

[8] D. Prodan, *Horea înainte de răscoală*, p. 341.

[9] Nicolae Oprean, *Noi date despre Horea*, în *Transilvania*, Serie Nouă, 1975, an. IV (LXXXI), nr. 5 (mai), p. 59.

https://biblioteca-digitala.ro

unei construcţii cu o funcţionalitate diferită, folosită zilnic, spre deosebire de cea de la Cizer, care era o biserică — au făcut ca textul să fie astăzi abia vizibil.

Mai reţinem faptul că inscripţia este mai desluşită în partea de început, anul îndeosebi este realizat cu slove chirilice de dimensiuni ceva mai mari şi mai clare faţă de semnele grafice din partea a doua a inscripţiei. Este aceeaşi direcţie, uşor urcătoare, ca şi la inscripţia de la Cizer, între aceste două inscripţii existînd unele elemente epigrafice comune, dincolo de diferenţa în timp de aproape 10 ani şi modalitatea diferită de redare a lor. Inscripţia de la Mătişeşti pare a fi realizată în condiţii mai grele şi grăbit.

Faţă de lectura dată de Nicolae Oprean—Titus Furdui[10] în mai 1975, care era: „1782 LUNA LUI AUGUST 27 HORIA" ne permitem să dăm o descifrare puţin diferită, după cum urmează:

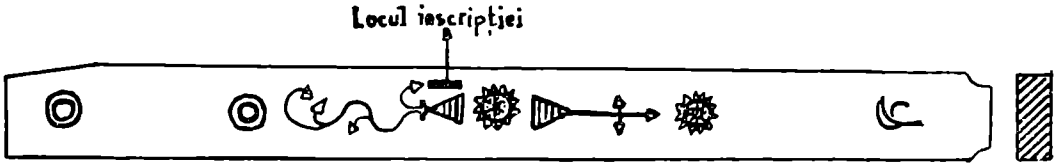

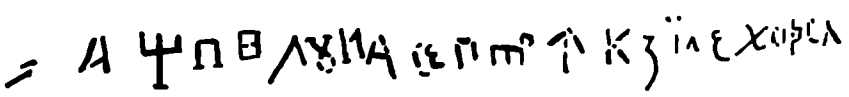

1782 LUNA SĔPT<EMBRIE> ÎN 20 ZILE HOREA

Inscripţia aparţine cu siguranţă lui Horea, conducător de răscoală peste doi ani de la data realizării acesteia în lemn. Sîntem, astfel, în faţa unui nou text epigrafic datorat lui Horea şi el a fost realizat în împrejurări grele, ca cele din vara şi toamna anului 1782, cînd, după tumultul de la Cîmpeni (24 mai 1782), Horea este urmărit cu insistenţă de către autorităţi în munţi. Deşi n-a participat la tîrg, nefiind de faţă în Cîmpeni cînd s-a produs şi desfăşurat tumultul prevestitor de răscoală, este socotit autorul moral şi urmărit; Horea însuşi apare conştient de acest lucru şi s-a refugiat cu cîţiva însoţitori la marginea Mătişeştilor, în casa mai izolată din care provine grinda pe care şi-a încrustat numele şi data. Casa lui din crîngul Fericetului era în apropiere, păstra legătura cu ai săi şi putea fi degrabă înştiinţat la rîndu-i asupra diferitelor lucruri.

Dacă prima inscripţie de pe grinda casei lui Horea este dispărută şi probabil că nici nu aparţine lui Horea, celelalte două de care ne-am ocupat sînt ale lui, fiind rezultate din practicarea meşteşugului cioplirii în lemn, cu care îşi cîştiga mijloacele de subzistenţă. Ele fac dovada ştiinţei de carte a acestui ţăran deosebit, care a fost ridicat de către ţărănime şi recunoscut drept conducătorul lor de necontestat, căpitanul suprem al răscoalei din 1784.

NICOLAE EDROIU

[10] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro

RUMÄNISCH-CYRILLISCHE EPIGRAPHIENOTEN (II)

(Zusammenfassung)

Im vorliegenden Artikel stellt der Verfasser die Inschriften auf Holz, die Horea, dem Anführer des Bauernaufstandes von 1784 in Siebenbürgen zu verdanken sind, dar. Die erste ist verschwunden, sie enthielt den Namen seines Vaters uns seinen auf dem Hauptbalken seines Hauses. Die zweite ist auf die Kirche aus Cizer (Bezirk Sălaj), beendet im Jahre 1773, eingeritzt und beweist die Tatsache, dass dieses baukünstlerische Denkmal von Horea hergestellt war: „Gearbeitet von Ursu H(orea)". Eine dritte Inschrift, unlängst auf dem Balken eines Hauses von Mătişeşti (Gemeinde Horea) entdeckt, enthält folgendes: „1782 Monat September am 20. Tag Horea".

Diese Inschriften auf Holz, die man dem Anführer des Bauernaufstandes von 1784 verdankt, beweisen, dass er lesen und schreiben konnte und sie ergaben sich auch aus dem traditionellen Gewerbe der Bewohner der Westkarpaten, der Holzbearbeitung.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

ACCENTUAREA PROCESULUI DE DEPOSEDARE A IOBAGILOR DIN TRANSILVANIA DE POSESIUNILE LOR OBȘTEȘTI ÎN PERIOADA 1785—1820

Problema deposedării țăranilor dependenți din Transilvania de posesiunile lor obștești a fost abordată în cîteva lucrări și studii apărute în ultimele decenii, care se ocupă cu întreaga perioadă a destrămării feudalismului[1]. Conscripțiile oficiale inițiate de autoritățile habsburgice și cele întreprinse de nobili între 1785—1820 relevă noi aspecte ale problemei. Totodată, arată că în special răpirea pășunilor și a pădurilor obștești, iar pe alocuri chiar a fînețelor și a pămînturilor arătoare aflate în folosință individuală a iobagilor, a luat o deosebită amploare în acest interval de timp.

Amplificarea procesului de deposedare a iobagilor de o parte a principalului lor mijloc de producție a fost favorizată de legile silvice nr. XXX și XXXIV. Prima a fost votată de reprezentanții nobililor în dieta din 1791, iar a doua în 1811. Cea dintîi decidea împărțirea pădurilor folosite în comun de către nobili și țărani „fără nici o întîrziere". Împărțirea urma să se efectueze chiar dacă era cerută numai de una din părți. Legea preciza că dreptul de proprietate îl aveau numai nobilii. Prin urmare și pădurile nu puteau fi decît proprietatea nobililor. Iobagii erau puși astfel într-o netă inferioritate la împărțirea pădurilor comune. Inferioritatea era accentuată de prevederea care permitea nobililor să-i pedepsească pe țărani „conform legilor în vigoare", în cazurile de pustiire a pădurilor prin foc, defrișare sau pășunat.

Legea din 1811 confirma dreptul exclusiv de proprietate al nobililor și întărea prevederile celei din 1791. Între altele, reducea termenul de împărțire a pădurilor comune la trei ani de la data promulgării ei; îngrădea dreptul de pășunat, interzicîndu-l în orice fel de pădure pentru capre, iar în cele mai tinere de șase ani pentru toate categoriile de animale; impunea satelor de la poalele munților să taie copacii, acolo unde aveau pășuni; limita posibilitățile de aprovizionare ale țăranilor cu lemne de foc numai „la uscături, cît puteau duce cu spatele", fără să întrebuințeze securea sau toporul; permitea pedepsirea iobagilor cu 24 lovituri de băț și cu o lună de zile închisoare, dacă tăiau lemne din pădure fără aprobarea stăpînilor lor etc.[2].

Cele două legi au oferit nobililor cadrul juridic de care aveau nevoie, pentru a-i deposeda pe țărani de vechiul lor drept de a folosi în comun pădurile și

---

[1] Trócsányi Zsolt, *Az erdélyi parasztság története 1790—1848*, Budapesta, 1956; Șt. Imreh, *Unele aspecte ale procesului acumulării primitive de capital în comitatul Cluj (1796—1848)*, în *Studii*, 1962, nr. 1, p. 444—451; idem, *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején*, București, 1956; Imreh István și Csetri Elek, *Az árutermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején*, în *Studia*, 1962, fasc. 1, p. 41—56; G. Kovách, *Date privitoare la răpirea pămînturilor iobăgești din Transilvania pe moșiile familiei Bánffy*, în *Studii și articole de istorie*, vol. I, București, 1956, p. 79—114.

[2] *Magyar törvénytár. Corpus iuris Hungarici. 1540—1848. évi erdélyi törvények*, Budapesta, 1900, p. 527—529; Trócsányi Zsolt, *op. cit.*, p. 70—72.

https://biblioteca-digitala.ro

pășunile existente în hotarele satelor proprii. Fără îndoială, acțiuni de răpire a posesiunilor obștești au avut loc și înainte de 1790. Iobagii din Brăzești (comitatul Alba de Jos)[3], de exemplu, au declarat în 1820, cu prilejul conscripției czirákyene, că pînă au aparținut familiei grofului Mikó au dispus de pădure liberă îndestulătoare. Dar, în jurul anului 1780, au fost cedați domeniului minier al Zlatnei. De atunci nu mai aveau „nici un pic de pădure slobodă". Pădurea din hotarul satului lor a devenit proprietatea domeniului fiscal. Funcționarii domeniului nu le-au mai permis accesul decît la lemne de foc din fag și „numai cu țidulă". Copacii de brad și de gorun erau rezervați pe seama topitoriilor. Din 1780, asupra iobagilor din Brăzești s-a extins, deci, reglementarea provizorie din 1775. Prin ea, toate satele domeniului Zlatna au fost frustrate de vechiul drept al folosirii libere a pădurilor și pășunilor[4].

Dar, după intrarea în vigoare a legii din 1791, acțiunea de răpire a pășunilor și pădurilor comune a tins să se generalizeze. De acum înainte, nobilii vor invoca prevederile acestei legi, pentru a justifica furtul posesiunilor obștești. În acțiunile lor, domnii de pămînt nu vor ezita, firește, să recurgă și la acordarea de împrumuturi pe seama comunităților. De pildă, în jurul anului 1800, nemeșul Hegyesi Elek a împrumutat iobagii din Reghin (c. Turda) cu 140 florini, pentru a putea face față cheltuielilor cauzate de comasarea hotarului. În schimbul împrumutului, iobagii i-au dat ca zălog pădurea obștească numită „Szölös csere". La 1806, pădurea valora mai mult de 140 fl. De aceea, iobagii au declarat cu prilejul conscrierii părților de moșie ce aparțineau conților Teleki, că se vor strădui să o răscumpere[5].

La rîndul lor, iobagii din Hopîrta (c. Alba de Jos) au relatat, în 1803, că în anii anteriori au împrumutat de la nemeșul Nemetzki 500 fl. Pentru garantarea împrumutului i-au cedat ca zălog două pămînturi arătoare obștești situate „Sub pădurea mare" și „La tăurele". Fiecare din ele avea o suprafață de cîte 12 găleți și 2 mierțe ($6^1/_2$ iugăre).

Suma de mai sus a fost necesară comunității pentru a răscumpăra pădurea și fînațul satului. Acestea fuseseră date în zălog mai de mult, tot în contul unor bani împrumutați. N-au apucat însă bine să răscumpere pădurea și fînațul, că „domnii s-au grăbit să le ia și să le împartă între ei".

La 1803, iobagii din Hopîrta mai aveau date în zălog două arabile obștești. Ambele erau de cîte 15 găleți ($7^1/_2$ iugăre). Primul se afla în partea de hotar numită „La Goroniș" și fusese dat nobilului Miksa Gábor pentru 60 fl. Al doilea era situat „La fînațe" și se afla în folosința baronului Alvintzi Gábor. În cazul ultimului, sătenii n-au precizat nici suma împrumutată, nici data zălogirii lui[6].

Un alt mijloc utilizat de stăpînii feudali pentru a-i deposeda pe țăranii dependenți de posesiunile lor obștești și individuale a fost comasarea. Comasarea

---

[3] În continuare se vor reda prescurtat, între paranteze: comitatul cu litera c., districtul cu d., iar scaunul cu sc.

[4] Șt. Meteș, *Viața agrară, economică, a românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane*, vol. III (lucrare în manuscris), p. 32—33, Tóth Zoltán, *Mișcările țărănești din Munții Apuseni pînă la 1848*, București, 1955, p. 106—113.

[5] Arhiva istorică a Bibliotecii Filialei Academiei Republicii Socialiste România din Cluj-Napoca (în continuare prescurtat: Arh. ist. Fil. Acad. Cluj-Napoca), arhiva familiei Teleki din Satulung, fascicola 50/II (în continuare prescurtat = arh. fam. Teleki din Satulung), p. 717.

[6] Arh. ist. Fil. Cluj-Napoca, fondul Urbaria et Conscriptiones (în continuare prescurtat: fond U. et C.), fasc. 3/nr. 3, p. 106—259.

https://biblioteca-digitala.ro

s-a impus pe măsură ce au crescut posibilitățile de comercializare a lemnelor, a animalelor și a produselor animaliere, a cerealelor și a altor bunuri agricole. Ea trebuia precedată însă de clasificarea diferitelor părți ale hotarelor satelor, după calitatea și suprafața lor. Împreună cu comasarea, clasificarea va impune comunităților mari cheltuieli, lucru care explică de ce ele vor recurge la împrumuturi. În plus, comasarea era însoțită de răpirea unor însemnate suprafețe de pășuni și păduri obștești, care erau trecute în proprietatea exclusivă a nobililor. De la folosința pădurilor și pășunilor însușite de nobili, comunitățile vor fi excluse după comasare. Mai mult, prin comasare, iobagii vor pierde și o parte din pămînturile arătoare și din fînațe, care, potrivit practicilor prilejuite de asolamentele bienale și trienale, fuseseră amestecate pînă acum cu cele alodiale ale stăpînilor lor. Prin felul cum au fost concepute și efectuate, comasările au adus avantaje numai pe seama gospodăriilor nobiliare. Pentru țăranii dependenți au echivalat cu cauzarea unor mari prejudicii.

Mari prejudicii a cauzat iobagilor din Rachișul Român (c. Turda) acțiunea de clasificare și comasare începută în 1803. În toamna anului 1804, cu ocazia conscrierii părților de moșie ale baronilor Kemény Miklós și Krisztina, sătenii s-au plîns că numai pe seama acestora s-a defalcat din pădurea comună o suprafață de 882 iugăre și $1534,^{2}/_{7}$ stj^2. Pe seama celor doi frați s-au mai defalcat pămînturi arătoare și fînațe egale cu ale iobagilor, cu toate că înainte nu avuseseră decît un fînaț alodial de 22 iugăre și $1185,^{5}/_{7}$ stj^2 [7].

Printre metodele utilizate de domnii de pămînt pentru a răpi țăranilor dependenți posesiunile obștești, cele mai frecvente au fost intimidările și îndeosebi recurgerea la represiune, inclusiv la execuții militare. La 1803, sătenii din Mănăștireni și Bica Română (c. Cluj) au relevat că în anii anteriori baronul Kemény și nemeșul Kabos și-au însușit cu forța pășunea comună denumită „Kövesden" (În pietriș), pe care au transformat-o în alodiu. Cele două sate o obținuseră prin defrișarea unei păduri. Suprafața ei era de aproximativ 2000 gălete sau 1000 de iugăre. Tot înainte de 1803, cei doi feudali le-au luat și pășunea comună de pe muntele „Csonga" Aceasta era foarte întinsă, deoarece se mărginea spre vest și nord cu un munte ce aparținea satului Valcău, spre est cu fînațele Mănășturului, iar spre sud cu muntele Mărișel. Ea oferea pășunat pentru 800 de vite pe timpul verii. La 1803, iobagii din cele două localități plăteau celor doi uzurpatori o taxă de 80 florini, pentru a-și putea trimite animalele la păscut acolo[8].

Metodele brutale la care au recurs stăpînii feudali, pentru a înfrînge rezistența țăranilor, se reflectă mult mai clar în plîngerile iobagilor din Mihăileni (c. Alba de Sus). În iunie 1820, ei au arătat că, prin 1803—1804, nobilii cu părți de moșii în hotarul satului lor le-au acaparat fînațele și cînepiștele comune, precum și pădurile ce aparținuseră bisericilor românești. Din aceste păduri se aprovizionaseră pînă atunci, fără opreliști, cu lemne de foc și de construcție. La încercarea de a se opune, autoritățile nobiliare au acționat trimițînd împotriva lor un căpitan cu unități militare represive („militare brachium", în documentul original). Militarii i-au bătut „pînă la moarte" pe mulți dintre țărani și astfel au fost siliți să renunțe la pădurile respective.

Comunitatea din Mihăileni nu s-a împăcat ușor cu pierderea pădurilor cotropite. Dovadă în acest sens poate servi încercarea lor de a se împotrivi conscrip-

[7] Ibidem.
[8] Ibidem.

https://biblioteca-digitala.ro

ţiei czirákyene. La 17 iunie 1820, reprezentanţii iobagilor au declarat că nu primesc urbariul şi nu jură pentru întocmirea lui, pînă nu li se va restitui pădurea „Hîrţa" pierdută anterior. A fost necesară intervenţia autorităţilor comitatense şi mai ales ameninţarea cu repetarea execuţiei militare, pentru ca ei să renunţe la împotrivire şi să accepte, în 24 iunie 1820, efectuarea conscripţiei[9].

La 1803, iobagii din Aiton (c. Cluj) au relatat că înainte cu doi ani, administratorii domeniilor nobiliare le-au răpit un fînaţ obştesc, pe care „l-au împărţit între ei". Fînaţul avea o suprafaţă de 20 care şi se afla în partea de hotar numită „Mai jos de drumul Cojocnei" (A Kolosi uton alol). Tot atunci, administratorii au încercat să acapareze şi „fînaţul satului" de 480 care sau 240 iugăre. Numai neînţelegerile dintre stăpînii feudali au făcut ca raptul să nu aibă loc, iar sătenii să-l poată folosi în continuare, împărţindu-l anual între ei prin tragere la sorţi[10].

Un caz similar s-a petrecut şi în comuna Coc (c. Turda). La 1812, iobagii de aici au mărturisit că a rămas neîmpărţită pădurea „Deasupra mănăstirii", datorită neînţelegerilor survenite între domnii de pămînt cu ocazia comasării, care s-a efectuat în jurul anului 1800. Iobagii au profitat de împrejurare şi au continuat s-o folosească în comun, „pînă acum cîţiva ani, cînd baronul Domokos Antal a cuprins-o şi a transformat-o în proprietate particulară"[11].

Furt de mari proporţii din posesiunile obşteşti ale iobagilor au întreprins, începînd cu 1796, nobilii din familia Bánffy. În acest an a avut loc la Cluj consfătuirea reprezentanţilor diferitelor ramuri ale familiei Bánffy. Consfătuirea s-a soldat cu hotărîrea ca pămînturile arătoare şi fînaţele administrate pînă acum în comun să fie împărţite între membrii familiei. În schimb, pădurile şi păşunile din munţi rămîneau în indiviziune. De administrarea lor urma să se îngrijească un „prezidiu familiar". Prezidiul trebuia să asigure împărţirea venitului adus de pădurile şi păşunile rămase în indiviziune, între membrii familiei. În anii următori, prezidiul a interzis ţăranilor să mai taie lemne din pădurile respective. Cei dintîi au fost loviţi sătenii de pe văile Drăganului, Săcuienilor şi Călatei, care dezvoltaseră încă din veacul al XVIII-lea o puternică industrie forestieră ţărănească. Munţii Meseş, Vlădeasa şi Gilău erau astfel răpiţi colectivităţilor săteşti din acea regiune[12].

Despre acapararea pădurilor din această regiune s-au plîns, în 1803, iobagii din Mănăstireni, Mărgău, Călăţele şi Văleni (c. Cluj). Cei din Mănăstireni au arătat că groful Bánffy le-a răpit muntele „Mărişelul", pretextînd că în satul lor s-au găsit doi cai furaţi din grajdurile sale. La 1803, „Mărişelul" era folosit de guvernatorul Bánffy György şi de contele Eszterházi János. Iobagii din Călăţele şi Văleni au precizat că, în afară de munţii luaţi de familia Bánffy, au mai fost frustraţi de două fînaţe obşteşti. Cele două fînaţe le-au fost smulse de baronul Jósika Antal. Înainte de a li se răpi, le foloseau în comun cu iobagii

[9] Arhivele Statului din Cluj-Napoca, dosar cu actele nearanjate ale conscripţiei czirákyene efectuată în satele comitatului Alba de Sus.

[10] Arh. ist. Fil. Acad. Cluj-Napoca fond U. et C., fasc. 3/nr. 3, p. 106—108; pentru importanţa posesiunilor obşteşti şi modul cum erau folosite ele, vezi: L. Botezan, *Posesiuni obşteşti ale iobagilor din Transilvania în perioada 1785—1820 (I)*, în AIIC, XVIII, 1975, p. 137—156.

[11] Arh. ist. Fil. Acad. Cluj-Napoca, fond U. et C., conscripţia din 1820 a bunurilor alodiale şi urbariale ale soţiei grofului Gyulai István din comuna Coc, p. 32—33.

[12] Şt. Imreh, *Unele aspecte ale procesului acumulării primitive*... p. 143—144.

https://biblioteca-digitala.ro

din Lunca. După ce le-au fost luate, baronul Jósika le-a pretins o taxă anuală de 50 fl. pentru a le putea folosi în continuare[13].

În primii ani ai veacului al XIX-lea, membrii familiei Bánffy au extins acțiunea de cotropire a posesiunilor obștești ale iobagilor și în alte comitate. În comitatul Turda, de exemplu, acțiunea a lovit în iobagii din comuna Topliţa. La 1806, cu prilejul conscrierii bunurilor familiei Teleki, ei au relatat că baronul Bánffy János le-a acaparat pășunile din Munții „Preluca" și „Valea Voievodesei". De comun acord cu ceilalți nobili din comună, Bánffy le-a transformat în pășuni alodiale. Apoi le-a dat în arendă. Banii obținuți din arendă se repartizau nobililor din comună în funcție de proprietățile de care dispuneau în hotarul ei. Iobagii au ținut să precizeze că domnii de pământ au fost precedați de secuii din Ditrău, Gheorgheni și Remetea. Cei din ultima localitate le-au răpit pădurile din stînga Mureșului. Secuii din Gheorgheni și Ditrău i-au păgubit de pădurile din dreapta Mureșului[14].

De acțiunile cotropitoare ale membrilor familiei Bánffy n-au fost scutiți nici iobagii din comitatul Hunedoara. Dintr-o conscripție efectuată în 1807, rezultă că încă înainte de 1800, baronii Bánffy László, György și Péter, împreună cu contele Bethlen Ferenc, au pus mîna pe pădurea obștească „La Măgura", care aparținea comunei Certej. De îndată ce au transformat-o în pădure alodială, au vîndut-o fiscului. În anul 1807, din suma de 300 fl. plătiți de fisc, 159 au revenit baronului Bánffy György, iar restul celorlalți trei uzurpatori[15].

În comitatul Crasna, familia Bánffy a acaparat pădurea numită „Codrii" sau „Codru de aramă". Pînă în 1808 a fost folosită în comun de nobilii și iobagii din 17 sate. Printre cele 17 sate se numărau Nușfalăul și Plopișul. Într-o jalbă trimisă Curții din Viena în anul 1818, locuitorii din Nușfalău s-au plîns că înainte de a li se răpi „Pădurea de aramă", au profitat nestingheriți de ghindă pentru îngrășatul porcilor și s-au putut aproviziona cu lemne de foc și de construcții[16]. La rîndul lor, sătenii din Plopiș au precizat, la 1820, că în afară de „Codrul de aramă", familia Bánffy a pus mîna, în 1808, și pe pășunea obștească denumită „Lipoaia". Această pășune o avuseseră rezervată pentru boii de jug[17].

Membrii familiei Bánffy i-au deposedat pe iobagii din comitatul Crasna și de pămînturile defrișate. Ca și în cazul pădurilor, și în cel al defrișărilor au invocat prevederile legii silvice din 1791. Legea făcea distincție între defrișările făcute cu învoirea proprietarilor feudali și cele efectuate fără știrea lor. Pentru prima categorie prevedea răsplătirea muncii depuse de iobagi cu prilejul defrișărilor, în cazul că li se luau și se transformau în alodiu. Despăgubirea nu se putea însă pretinde de acei iobagi, care au reușit să strîngă recolta de pe pămîntul defrișat timp de șapte ani. Pentru a doua categorie de defrișări legea nu prevedea nici o recompensă. Dimpotrivă, proprietarii feudali puteau pretinde despăgubiri de la iobagii care au efectuat defrișări fără învoirea lor[18].

Pe baza prevederilor de mai sus, membrii familiei Bánffy au răpit pustele sau praediumurile cu pămînt cultivabil din hotarele localităților Crasna și Nuș-

[13] Arh. ist. Fil. Acad. Cluj-Napoca, fond U. et. C., fasc. 3/nr. 3, p. 208—247.
[14] Idem, arh. fam. Teleki din Satulung, fasc. 50/II, p. 724—725.
[15] Idem, fond U. et C., fasc. 5/nr. 3, p. 516—518.
[16] G. Kovách, *op. cit.*, p. 94.
[17] Șt. Imreh, *op. cit.*, p. 173—176.
[18] *Magyar Törvénytár. Corpus iuris Hungarici. 1540—1848. évi erdélyi törvények*, p. 527—529.

https://biblioteca-digitala.ro

falău, cunoscute sub numele de „Silva", „Husasău" și „Hadmező". Însușirea pustei „Hadmező" a echivalat, de fapt, cu deposedarea de toate defrișările efectuate atît de iobagii din Crasna și Nușfalău, cît și de cei din Sîg, Mal și Cizer[19].

Legea din 1811 a accelerat și a dat o extindere mai mare procesului de răpire a pășunilor și pădurilor, deoarece a prevăzut obligativitatea împărțirii lor în termen de trei ani. Noua prevedere a făcut ca după 1811 comasarea să devină un mijloc utilizat frecvent de nobili, pentru a-i deposeda pe iobagi de posesiunile lor obștești. Acum, nobilii vor profita de comasări, pentru a-și însuși nu numai pădurile și pășunile comune, ci și locurile de vie, de cînepă, de varză etc., pe care țăranii dependenți continuau să le posede împreună în unele localități. Amploarea luată după 1811 de procesul deposedării țăranilor de diferitele posesiuni obștești se reflectă clar în plîngerile făcute de reprezentanții lor cu prilejul conscripției czirákyene. Astfel de plîngeri au fost consemnate în 1820 în comunele Boarta, Buia, Dăișoara, Petiș, Răvășel, Șelcău (c. Alba de Sus); Berivoiul Mare, Sîmbăta de Sus (d. Făgăraș); Ceaca, Olpret, Ciceu-Giurgești, Țopu (c. Solnoc Int.); Ciocmani (d. Chioar); Alecuș, Meteș, Stremț (c. Alba de Jos); Sîntandrei (c. Hunedoara); Stîrciu (c. Crasna) etc. Cei din Răvășel, de pildă, după ce și-au exprimat doleanța de a li se restitui pădurile răpite cu prilejul comasării din 1813, au declarat: „Nu mai puțin am dori să ni se dea înapoi delnițele de cînepă și la fel delnițele de cosit"[20]. La rîndul lor, reprezentanții iobagilor din Boarta au relatat că, prin 1812—1814, stăpînii feudali le-au luat o parte considerabilă a pășunii obștești, încît cea care li s-a lăsat nu mai era îndestulătoare pentru pășunatul vitelor. În continuare ei s-au plîns: „Am avut și păduri și locuri de cînepă numite delnițe, pe care le-am folosit laolaltă, dar alea le-au luat domnii de pămînt, cînd s-a împărțit hotarul satului"[21].

Dintr-o conscripție particulară efectuată în 1815 rezultă că în anii anteriori comasarea a constituit pentru baronul Huszár József un prilej, pentru a-și crea păduri alodiale în satele Suarăș, Pustuța și Blidărești. Din cele relatate de iobagi se poate deduce că în cele trei sate n-au existat înainte decît pămînturi urbariale. În urma comasării au fost rupte de pădurile comunităților și transformate în alodii următoarele suprafețe: 28 iugăre și 215 stj^2 în Suarăș; 50 iugăre și 926,$^3/_6$ stj^2 în Pustuța; 34 iugăre și 652,$^3/_6$ stj^2 în Blidărești[22].

Iobagii din Cetea (c. Alba Inf.) s-au plîns, în 1817, împăratului Francisc, că în urmă cu patru ani a avut loc clasificarea și comasarea hotarului lor. Cu acel prilej, curțile nobiliare le-au luat pămînturile folosite din moși-strămoși. Pămînturile respective erau plantate cu vii și grădini. Ele au fost obținute prin muncă grea și costisitoare, pe calea defrișării, din păduri și fînețe. Îndeosebi nemeșul Kiss József le-a răpit „cu forța și cu hămeseală... iar pe noi ne-a alungat pe niște locuri nerodnice și necultivabile, tufoase și ghimpoase"[23].

---

[19] G. Kovách, *op. cit.*, p. 89—90.

[20] Arh. Stat. Cluj-Napoca, dosar cu acte nearanjate ale conscripției czirákyene efectuată în satele comitatului Alba de Sus.

[21] Arhivele Statului din Tg. Mureș, fondul conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar nr. XXIV/531.

[22] Arh. ist. Fil. Acad. Cluj-Napoca, fond U. et C., conscripția din 1815 a bunurilor alodiale și iobăgești arendate de baronul Huszár József de la familia Haller în Pustuța, Suarăș și Blidărești.

[23] Trócsányi Zsolt, *op. cit.*, p. 68.

https://biblioteca-digitala.ro

La 1816, țăranii dependenți din Nădășel (c. Solnocul Mijlociu) au arătat că baronii Wesselényi Farkas și József le-au acaparat recent viile, dîndu-le în schimb dealuri sterpe[24]. Între 1813—1823, baronul Bánffy Sándor a ciuntit din posesiunile propriilor iobagi, pe care îi avea în mai multe sate din comitatul Cluj, 415 iugăre și 375 stj^2 pămînt arător și 54 iugăre și 408 stj^2 fînațe[25].

Răpirea pădurilor obștești a lovit peste tot în gospodăriile țăranilor dependenți, deoarece le-a îngustat posibilitățile de aprovizionare cu lemne de foc și de construcție. Aceia care s-au resimțit însă mai mult de pe urma pierderii dreptului de a se aproviziona în mod liber cu lemne, au fost cei din regiunile muntoase, obișnuiți din generație în generație să confecționeze și să comercializeze vase de uz casnic, diferite unelte agricole, căpriori, scînduri, lețe, șindrile pentru construcții etc.

La fel au fost lovite peste tot gospodăriile iobăgești prin ciuntirea pășunilor obștești și prin deposedarea de fînațele comunale, acolo unde existau. Pășunile și fînațele asigurau cu hrană atît animalele de tracțiune, cît și cele mărunte, care ofereau familiilor iobăgești carne, lapte, brînză, piei și lînă. Prin posibilitățile lor de a fi comercializate mult mai ușor și mai rentabil decît cerealele, animalele și produsele lor au rămas, pînă la începutul veacului al XIX-lea, principalul mijloc pentru gospodăriile țăranilor dependenți de a face rost de bani. Cu banii obținuți din vînzarea lor au putut să plătească diferitele taxe față de stăpînii feudali și dările grele pretinse de statul habsburgic. De aceea, îndeosebi în acele regiuni unde creșterea animalelor constituia îndeletnicirea de bază a locuitorilor, răpirea unei părți din pășunile obștești a însemnat o grea lovitură pentru ei.

Chiar dacă deposedarea de pămîntul arător n-a ajuns la amploarea celei privind pădurile și pășunile obștești, acolo unde s-a produs ea a redus potențialul economic al gospodăriilor iobăgești. Gospodăriile iobăgești s-au resimțit mai ales de pe urma comasărilor. Din exemplele de mai sus rezultă, pe de o parte, că nobilii și-au sporit pămîntul alodial în detrimentul celui iobăgesc; pe de altă parte reiese că au pus mîna pe partea de hotar cea mai bună și mai apropiată de sat. Iobagilor li s-au repartizat pămînturi de slabă calitate și îndeosebi cele mai îndepărtate, care erau mai greu de lucrat și de gunoit. În cazurile cînd comasările au fost însoțite de răpirea pămînturilor defrișate, ele au lovit, în unele localități, atît în gospodăriile iobăgești, cît mai ales în cele ale jelerilor. Cu prilejul conscripției czirákyene, în comuna Răvășel (c. Alba de Sus), de exemplu, au fost consemnate 217,$^3/_4$ iugăre de pămînt arător obținute prin defrișare. Ele se aflau în posesiunea a 42 iobagi și 23 jeleri. Atît în gospodăriile iobagilor, cît și în cele ale jelerilor, jucau un rol important, dacă se ia în considerare că restul pămîntului urbarial nu avea decît o suprafață de 282,$^1/_8$ iugăre. Pentru gospodăriile țăranilor trecute în tabelele conscripției czirákyene în rîndurile celor jelerești, pămîntul obținut prin defrișare reprezenta singurul mijloc de existență. Din cei 23 de jeleri — care erau sași după nume — aproape jumătate au ajuns să posede între 5—10 iugăre, iar restul sub 5 iugăre de pămînt defrișat[26].

[24] *Idem*, p. 63—64.

[25] Șt. Imreh, *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a sec. XIX*, București, 1955, p. 46.

[26] Arh. Stat. Cluj-Napoca, dosar nearanjat cu actele conscripției czirákyene efectuată în satele comitatului Alba de Sus.

https://biblioteca-digitala.ro

Smulgerea pămîntului defrişat din mîinile jelerilor ar fi echivalat, în cazul satului Răvăşel, cu o pauperizare totală. Spre deosebire de jeleri, iobagii, chiar dacă pierdeau pămîntul defrişat, rămîneau cu cel urbarial moştenit din generaţie în generaţie.

Răpirea masivă a pădurilor obşteşti de către nobili se explică prin sporirea posibilităţilor de transformare a materialului lemnos în bani. Preţul materialului lemnos a urcat continuu, pe de o parte ca urmare a dispariţiei pădurilor din apropierea aşezărilor urbane şi rurale; pe de altă parte, ca o consecinţă a creşterii necesităţilor de combustibil la manufacturile de sticlă, de porţelan şi de potasă ale nobililor şi negustorilor, dar mai ales la cele siderurgice ale fiscului. Asigurîndu-şi o acoperire legală, nobilii şi statul habsburgic şi-au extins suprafeţele cu păduri alodiale şi şi-au mărit astfel sursele de cîştig.

Acapararea fînaţelor obşteşti şi ciuntirea păşunilor comune se explică prin urcarea continuă a preţului animalelor şi a produselor animaliere în urma nesfîrşitelor războaie antifranceze duse de habsburgi. În comparaţie cu cerealele, animalele şi produsele animaliere puteau fi transportate mai uşor spre porţile de apus ale monarhiei austriece, unde se ofereau preţuri din ce în ce mai avantajoase. Ciuntind sau cotropind integral păşunile obşteşti, nobilii puteau creşte mai multe animale pentru piaţă. Ei îşi amplificau astfel şi pe această cale sursele de cîştig.

Datorită situării Ardealului la marginea Imperiului habsburgic, în condiţiile lipsei unor căi de comunicaţie bine întreţinute, cerealele de aici n-au putut profita în aceeaşi măsură cu cele din Ungaria de conjunctura favorabilă creată de războaiele antifranceze. Cu toate acestea, uneori, posibilităţile de transformare a cerealelor în marfă pe piaţă internă au fost mai mari, îndeosebi în anii cu recolte compromise. De aceea, conscripţiile relevă o înmulţire şi a cazurilor de răpire a pămînturilor arătoare aflate în posesiunea individuală a ţăranilor dependenţi.

În afară de relativa creştere a posibilităţilor de transformare a cerealelor în bani pe piaţă, la accentuarea tendinţelor de răpire a arabilelor iobăgeşti a contribuit şi teama nobililor de o reglementare oficială a raporturilor urbariale. Teama de o astfel de reglementare s-a accentuat după ce a devenit public proiectul Curţii din Viena de a pune ordine în aceste raporturi. Publicat în 17 mai 1817, proiectul va constitui punctul de plecare pentru efectuarea conscripţiei czirákyene. Pe baza conscripţiei czirákyene urma să se fixeze suprafaţa sesiilor iobăgeşti, ca şi în Ungaria. Între suprafaţa sesiilor şi cantitatea obligaţiilor iobăgeşti trebuia apoi să se stabilească un raport direct proporţional. Cantitatea maximă a robotelor sau slujbelor iobăgeşti nu mai putea să depăşească în viitor o zi pe săptămînă sau 52 pe an după o sesie întreagă.

Proiectul prevedea, de asemenea, ca la fixarea suprafeţei părţii intravilane şi a celei extravilane a sesiei, să se ţină cont de calitatea pămîntului din hotarul fiecărui sat. Acolo unde calitatea pămîntului era de categoria întîia, atît locul de casă şi de grădină din interiorul vetrei satelor, cît şi arabilele şi fînaţele extravilane urmau să se fixeze cu o suprafaţă mai redusă. În localităţile cu hotar de clasa a doua, întinderea extravilanelor trebuia să fie mai mare. Suprafaţa cea mai

https://biblioteca-digitala.ro

întinsă urma să se stabilească pentru pămînturile arătoare și fînațele iobăgești în satele cu hotar de calitatea a treia și a patra[27].

Prevederile referitoare la fixarea suprafeței sesiilor după calitatea pămîntului deschideau noi perspective nobililor de a ciunti părți însemnate din posesiunile iobăgești. Într-adevăr, comisarii clasificatori numiți dintre nobilii locali, pentru a plasa localitățile într-o categorie sau alta pe baza celor declarate de iobagi cu prilejul conscripției, se vor îngriji să treacă satele cu hotarele de clasa a treia în rîndul celor de categoria a doua, iar a acestora din urmă între cele cu pămînt de primă calitate. În felul acesta, în eventualitatea că s-ar fi ajuns la reglementare, suprafețele folosite de iobagi ar fi fost diminuate, surplusul trebuind să se transforme automat în pămînt alodial[28].

De altfel, autoritățile imperiale ce au formulat proiectul de reglementare a raporturilor urbariale, precum și chestionarele și tabelele pe baza cărora se va efectua conscripția czirákyană, s-au îngrijit să creeze nobililor posibilitatea de a răpi iobagilor și jelerilor pămînturile defrișate, conform prevederilor legilor silvice din 1791 și 1811. De pildă, proiectul de reglementare din 1817 prevedea ca terenurile defrișate să poată fi luate pe baza hotărîrilor scaunului urbarial, care trebuiau confirmate apoi de Cancelaria aulică transilvăneană de la Viena. Întrucît atît scaunele urbariale, cît și Cancelaria aulică erau constituite din reprezentanții nobililor, însemna că problema defrișărilor era lăsată la liberul arbitru al acestora. Pe de altă parte, în instrucțiunile privind efectuarea conscripției czirákyene exista un formular separat intitulat: *conscriptio extirpatarum*. Admițînd trecerea terenurilor defrișate pe un astfel de formular, li se indicau nobililor suprafețele exacte pe care le puteau transforma oricînd în pămînt alodial „pe cale legală".

Trebuie precizat totuși că deposedarea iobagilor de pămînturile arătoare și de fînațele aflate în folosința lor individuală nu a atins nici pe departe amploarea răpirii arabilelor și cositoarelor obștești și cu atît mai puțin gradul cotropirii pășunilor și pădurilor comune. În cazul pămînturilor arătoare și a fînațelor individuale se poate vorbi cel mult de o deposedare parțială și nu de una totală ca în Anglia, țara clasică a acumulării primitive de capital. Faptul că în Transilvania deposedarea de posesiunile individuale n-a avut loc decît parțial, se explică prin aceea că nobilii de aici n-au dispus de condițiile celor din Anglia. În Anglia înmulțirea manufacturilor textile în secolele XVII—XVIII a făcut mai rentabilă creșterea oilor, care cerea brațe de muncă mai puține și deci cheltuieli mai reduse în comparație cu agricultura propriu-zisă. Spre deosebire de Anglia, aici agricultura cu anexele ei a continuat să joace un rol hotărîtor în obținerea banilor pe piață, în toată perioada descompunerii feudalismului. Dar agricultura practicată aici a continuat să se bazeze și acum pe uneltele, vitele și brațele de muncă ale iobagilor. Nobilii n-au dispus de capitalul necesar înlocuirii acestora cu inventar propriu și cu muncitorii salariați care să-l mînuiască. Nedispunînd de capital îndestulător, au fost obligați să lase o parte însemnată a pămîntului urbarial în folosința țăranilor dependenți. Numai astfel îi puteau ține legați de

[27] A. Oțetea, *Țărani români din Ardeal și mișcarea lui Tudor Vladimirescu*, în *Studii*, 1956, nr. 6, p. 61; Trócsányi Zsolt, *Az 1819—1820. évi erdélyi úrbéri összeírás (A conscriptio czirákyana)*, în *A történeti statisztika forrásai*, Budapesta, 1957, p. 293—301.

[28] Pentru astfel de încercări, vezi: L. Botezan, *Tendințe de deposedare a iobagilor din Transilvania de posesiunile lor individuale reflectate în actele conscripției czirákyene*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 155—160.

https://biblioteca-digitala.ro

satul natal pe iobagi și jeleri, pentru a avea la dispoziție inventarul și brațele lor de muncă. Totodată, pentru a-i putea forța să accepte în continuare sarcinile iobăgești, nobilii s-au îngrijit să le reducă independența economică. Au reușit acest lucru tocmai prin răpirile masive de păduri, pășuni și fînațe obștești și prin deposedarea parțială de pămînturile pe care le aveau în folosință individuală. Îndeosebi prin acapararea pădurilor comune și prin ciuntirea pășunilor obștești, nobilii au putut impune țăranilor dependenți tot felul de taxe și de zile de muncă suplimentară, care se vor adăuga celor curente. Înrăutățirea situației economice a țăranilor dependenți prin deposedarea lor parțială de principalul mijloc de producție, însoțită de o agravare a exploatării, au sporit nemulțumirile și au accentuat contradicțiile dintre cele două clase fundamentale specifice orînduirii feudale.

Așadar, datorită condițiilor specifice de aici, deposedarea țăranilor dependenți n-a ajuns la formele clasice din Anglia. Cu toate acestea, ea constituie și în Transilvania un semn sigur al intrării feudalismului în descompunere, ceea ce va permite, la 1848, înlocuirea lui cu noua orînduire capitalistă.

LIVIU BOTEZAN

DIE VERSCHÄRFUNG DES ENTEIGNUNGSPROZESSES DER GEMEINGÜTER DER SIEBENBÜRGISCHEN LEIBEIGENEN 1785—1820

(Zusammenfassung)

Die von den habsburgischen Behörden eingeführten und von den Adligen in den Jahren 1785—1820 unternommenen Konskriptionen zeigen, dass sich in dieser Zeitspanne der Prozess der Enteignung der Gemeinwälder und -wiesen in allen Komitaten Siebenbürgens — in einigen Ortschaften sogar der Heuwiesen und Ackerböden, die sich in der persönlichen Nutzniessung der Leibeigenen befanden — erweiterte. Die Verstärkung dieses Prozesses lässt sich einerseits durch die erweiterten Möglichkeiten der Adelshöfe erklären, ihr Holz, Tiere und tierische Produkte, wie auch das Getreide unter der günstigen Umständen der langen Kriege gegen Frankreich zu verkaufen; andererseits war dieses Prozess von der Furcht der Adligen vor einer eventuellen offiziellen Regelung ihrer Beziehungen zu den abhängigen Bauern durch die habsburgischen Behörden bestimmt. Ohne die klassische Form aus England zu erreichen, verminderte die teilweise Enteignung der wichtigsten Produktionsmittel die wirtschaftlichen Möglichkeiten der Leibeigenenwirtschaften und verschärfte die Widersprüche zwischen Ausbeutern und Ausgebeuteten.

https://biblioteca-digitala.ro

UN MANUSCRIS INEDIT DE LA SFÎRȘITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

*Î(n)ști(i)nțări pe scurt despre ști(in)ța faptelor pentru deprindere[a] celor ce să gătesc de preoție** este un manuscris de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, se află în posesia noastră și a fost găsit printre cărțile lui Pavel Alicu, în satul Rîu-Bărbat, județul Hunedoara. Este o scriere religioasă în limba română, cu caractere chirilice și conține elemente de morală și de drept.

I se păstrează, deteriorată, legătura originală din piele maron aplicată pe carton, ornamentată cu motive geometrice. Dimensiunile legăturii sînt: 22,5×18,5 cm (format in —4^0). Manuscrisul are formă de carte și este alcătuit din 55 de caiete, numerotate cu cifre chirilice de la 1 la 55 în partea de jos a ultimei pagini a fiecărui caiet. Paginația este făcută în partea de sus doar pînă la pagina 57, legătura între pagini făcîndu-se de obicei cu ajutorul custodelui. Noi am stabilit o numerotare convențională și, în forma actuală, cartea cuprinde $f_1 + f_2 + 438$ p. + $+ f_3$. Textul manuscrisului începe pe pagina 1 și continuă pînă la pagina 438, fără a se încheia aici. Paginile: 275, 400, 401 nu sînt scrise. Din caietul numerotat 1 este desprinsă prima foaie (f_2), care conține pe f_2 r^0 titlul: *Î(n)sămnări pe scurt despre ști(i)nț(a) faptelor pentru deprindere[a] celor ce să gătesc de preoție* și începutul primului capitol (Pl. I, 1). Titlul, cu primul cuvînt modificat, și începutul primului capitol este reluat pe pagina 1 (Pl. I, 2), scrisul și cerneala fiind identice cu cele de pe f_2 r^0.

Inițial, cartea conținea 57 de caiete. Se păstrează urmele legăturii unui prim caiet nenumerotat și ultima sa foaie (f_1), care a fost lipită de f_2. Această foaie are pe f_1 r^0 însemnările de mai jos:

Porunci: // lăcuitorii din Tirol[1] *care prin // jefuire au ajuns la mare lipsă // 1798 luna 1*

A II-a // ca pentru 2 sute de gazde din satu[l] // Trapold[2] *din Șesburg care prin căd(e)r[ea] // fulgerului de tot s-au sărăcit // 1797 se[p]tem[brie] // 29 zi[le]*

O poruncă // din Zestendorf din Austria p(r)in // foc păgubiț[i]

Lanteran și Fușah prin frî(n)ci // păgubiț(i)

Și 23 de gazde din Șolna[3] *din // Bistriță de foc // sfîrșitu[l] vremii // lunii iunie*

Pe f_1 v^0 este scris:

De cînd s-au născut fiiul mieu // Iosiv în ani(i) 1796 luna lui // iiunie 15 zile

Însemnările sînt scrise în limba română, cu caractere chirilice (Pl. II, 1, 2).

---

* Literele suprascrise sînt evidențiate prin paranteza rotunde, iar cele omise de copist sau care lipsesc, foaia fiind deteriorată, sînt puse între paranteze drepte.

[1] C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1968, p. 195.

[2] *Idem*, p. 204.

[3] *Idem*, p. 139 (Solna).

https://biblioteca-digitala.ro

Acest prim caiet a fost lăsat nenumerotat în mod intenţionat, ştiindu-se că primele foi ale unei cărţi se distrug mai uşor. Presupunem că a existat şi un al 56-lea caiet scris, respectiv al 57-lea caiet al cărţii, din care se păstrează doar ultima sa filă (f_3), numerotată jos 56. Şi f_3 este desprinsă, dar marginea ruptă se potriveşte cu fragmentele de la cotor. Foaia cuprinde de f_3 r^0 o declaraţie a lui Czinkora János din satul Livadia dată în favoarea preotului din Rîu-Bărbat, Popa Páll, pentru ca acesta să poată oficia căsătoria unor tineri din parohia Livadiei. Declaraţia este scrisă în limba maghiară, cu caractere latine şi datată: *Borbatviz, 15 April 1798*. Pe f_3 v^0 este un text scris românește, cu caractere latine, datat 28 mai 1835, din care se vede că preotul Páll din Rîu-Bărbat a slujit de cîteva ori în satul Livadia.

Datorită vremii, hîrtia a căpătat o culoare gălbuie, uniformă, totuşi se vede că este de două calităţi. Primul fel de hîrtie (f_1, f_2, p. 1 — p. 175, p. 351 — p. 414) este calitativ inferior celui de-al doilea. Hîrtia este mai groasă şi mai aspră. Filigranul (Pl. III), două săbii încrucişate avînd deasupra o coroană, iar dedesubt *HERMANSTADT*, arată că această hîrtie se fabrica la Sibiu, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea[4]. Prin suprapunere, filigranul ei nu corespunde întru totul cu filigranele asemănătoare din *Signa interna chartarum...*[5]. Există mici deosebiri la forma coroanei sau la mînerele săbiilor, de aceea nu se poate stabili cu precizie anul în care se fabrica la Sibiu această hîrtie. Cel de-al doilea fel de hîrtie (p. 177 — p. 350, p. 415 — p. 438 şi f_3) este mai subţire şi mai lucioasă. Filigranul (Pl. IV) este un şarpe încolăcit pe un T avînd la bază ochiul divin, iar dedesubt iniţialele I D S M; în partea dreaptă a T-ului sînt iniţialele A B. Acesta este filigranul morii de hîrtie din Iglau — Altenberg, provincia Moravia, din anul 1791. Semnificaţia iniţialelor I D S M nu este cunoscută, dar se afirmă că A B reprezintă localitatea Altenberg. Hîrtia fabricată aici se vindea aproape în toată Europa[6]. Transilvania era sub stăpînirea habsburgică încă din 1688[7], deci apariţia acestei hîrtii din Moravia, şi ea provincie a imperiului din 1526[8], nu este un fapt neobişnuit.

S-a scris cu mai multe feluri de cerneală. Pe primele foi cerneala neagră şi-a păstrat culoarea. Cea folosită între p. 69 şi p. 100 a căpătat o nuanţă maronie. Ultimele file sînt scrise cu o cerneală neagră care se mîzgăleşte foarte uşor. În unele locuri s-au copiat ulterior, cu o cerneală maronie, fragmente din manuscris alături de vechiul text.

În general foile au fost liniate. Linierea s-a făcut cu o riglă şi un vîrf ascuţit. Uneori vîrful ascuţit a fost din plumb sau din grafit şi a lăsat urme ca un creion. De obicei s-a liniat şi pentru păstrarea spaţiului liber de la marginile din dreapta şi stînga paginii. Textul nu este încadrat cu ornamente.

Ornamentaţia este săracă, fapt obişnuit la manuscrisele din secolul al XVIII-lea, motivele ornamentale imitînd tot mai mult ornamentul tipăriturilor[9].

---

[4] Jakó Zsigmond, *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (II) 1712—1848*, în *Studia*, 9, I, 1964, p. 64; A. Dîmboiu, *De la piatră la hîrtie*, Bucureşti, 1964, p. 303.

[5] Josefus Kemény, *Signa interna chartarum saeculo XIV—XVIII in Transylvania olim obviarum*, II (1672—1799), manuscris, Arhivele Statului, Cluj-Napoca, p. 330, 349.

[6] Georg Eineder, *The ancient paper-mills of the former Austro-Hungarian Empire and their watermarks*, în *Monumenta chartae papyraceae Historiam illustrantia*, VIII, Hilversum, 1960, p. 138.

[7] Şt. Pascu, în *Istoria României. Compendiu*, Bucureşti, 1969, p. 231.

[8] E. A. Kosminski, în *Istoria diplomaţiei*, I, Bucureşti, 1962, p. 151.

[9] M. Tomescu, *Istoria cărţii româneşti de la începuturi pînă la 1918*, Bucureşti, 1968, p. 91.

https://biblioteca-digitala.ro

În Transilvania ornamentația manuscriselor este mai sărăcăcioasă, pentru că în puținele mănăstiri de aici nu s-au format școli de copiști[10] ca în Țara Românească și Moldova, unde erau cancelarii domnești, iar diecii din școlile mănăstirești erau adevărați artiști în copierea manuscriselor[11].

Ca ornamente, găsim două frontispicii, la p. 92 și p. 279 (Pl. V, 1, 2). Primul este alcătuit din motive vegetale încadrate într-un chenar. Deasupra, în stînga apare un lujer cu cîteva frunze și flori, iar la mijlocul chenarului, o floare. La al doilea frontispiciu se îmbină motivele geometrice cu cele vegetale. Motivele vegetale sînt folosite și în ornamentarea unor inițiale. Un ornament executat cu mai multă grijă este cel de la sfîrșitul părții de morală a manuscrisului (Pl. VI, 1). Elementele ornamentale îmbinate formează un romb, în ale cărui colțuri apare semnul crucii. La p. 279 găsim o inițială cu aspect antropomorf. Restul ornamentației constă în general din îmbinări de linii și puncte și se află de obicei la sfîrșitul subcapitolelor. Ornamentele sînt, făcute cu multă stîngăcie, cu aceeași cerneală cu care s-a și scris.

Textul a fost scris de mai multe persoane, lucru dovedit de caligrafierea literelor și de cîteva particularități lingvistice. (De aceea numărul rîndurilor de pe pagină variază între 16 și 24.)

Scrisul I este cel de pe f_2 r^0 și între paginile 1—21, 117—176. Este ordonat, îngrijit, paginile au un aspect luminos. În multe locuri buclele majusculelor sînt prelungite. Ornamentul este aproape inexistent. Copistul pune verbul *a fi* la indicativ, prezent, persoana a III-a, plural сънтъ, iar verbul *a lua* la indicativ, prezent, persoana a III-a, singular de obicei іѥ. Considerăm că acest scris aparține lui Mateus Papp, deoarece pe f_2 r^0, sus, în partea dreaptă este făcută însemnarea: *Irtom en Mateus Papp din sa[tul] // Borbatviz anos [sic] 1794* (Pl. I, 1). Însemnarea este făcută cu caractere latine și cifre arabe, iar cerneala este identică cu cea de pe f_2 r^0 și p. 1. Comparînd majusculele din însemnare cu cele din *scrisul I* vedem că se aseamănă foarte mult. Majuscula *P* din însemnare este la fel cu cea din cuvîntul *pe*, scris cu *p* latin și *e* chirilic (p. 138, r. 10), iar *B* din însemnare este la fel cu *V* chirilic din *scrisul I*.

Scrisul II se întîlnește la paginile: 22, 24—26, 49—51, 68, 69, 74—92, 107—109 (Pl. V, 1; VI, 2). Literele sînt nerotunjite, ușor înclinate spre dreapta. Verbul *a fi* la indicativ, prezent, persoana a III-a, plural este scris синт. La paginile 92 și 109, pe marginile de sus este scris numele *Nicolaus Pop*, cu caractere latine (Pl. V, 1; VI, 2). Peste nume sînt trase cîteva linii și făcută o ștersătură, astfel că nu se vede decît la o atentă cercetare. Faptul că numele apare pe două pagini unde întîlnim și *scrisul II*, iar cerneala semnăturii este aceeași cu cea din text, ne face să considerăm că *scrisul II* aparține lui Nicolaus Pop.

Scrisul III îl găsim pe foarte multe pagini: 23, 27—35, 42, 44—46, 51—68 (Pl. VII, 1). Este neîngrijit, fără ornamente. Rar majusculele se deosebesc de minuscule. Sunetele *j*, *ș* în poziție finală se pronunță de obicei muiat (prileji, făgădași).

Scrisul IV este cel întîlnit la p. 36, 37 (Pl. VII, 2). Literele sînt înclinate spre dreapta, multe legate între ele în cuvinte. Majuscula D iese de fiecare dată în evidență.

---

[10] G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, I, București, 1959, p. 11.
[11] C. Nicolescu, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise din țările române. Sec. XIV—XVIII*, București, 1964, p. 8.

https://biblioteca-digitala.ro

Scrisul V se găseşte între paginile: 38—41, 46—48 (Pl. VIII, 1). Literele sînt mai rotunjite. Numai acest copist scrie cuvîntul *Dumnezeu* prescurtat sub forma *D-zeu*.

Scrisul VI îl întîlnim doar la paginile 355 şi 359. Este un scris hotărît şi ordonat. Copistul notează adesea *u final* (Pl. VIII, 2).

Scrisul VII este cel din ultima parte a manuscrisului (Pl. IX). Este uniform, foarte rar cîte o majusculă iese în evidenţă.

Manuscrisul are două părţi distincte. Între paginile 1—275 cuprinde probleme de morală şi de drept tratate prin prismă religioasă. Partea a doua (între paginile 279—438) tratează probleme de dogmă. Sînt prezentate în paralel obiceiurile bisericii ortodoxe şi unite, fără o preferinţă categorică pentru una dintre ele. Se arată că fiecare biserică trebuie să-şi ţină legea ei. Copiştii sînt totuşi uniţi, după cum reiese din contextul în care apare numele episcopului Ioan Bob la p. 410 (Pl. IX): ... *şi prin prealuminatul arhiereul nostru, Ioan Bob s-au rînduit*...

Între cele două părţi sînt trei pagini şi jumătate de întrebări şi răspunsuri, care constituie o introducere în cateheză.

Cuprinsul manuscrisului este următorul:

Cap[itolul] 1 (Care fa(p)te ale omului pot fi bune sau rele)	p. 1
Despre cunoştinţă	p. 7
Despre legi	p. 10
Despre păcat	p. 20
Despre prilejul păcatului	p. 27
Despre tr(u)fie	p. 29
Despre scumpete	p. 31
Despre necurăţie	p. 32
Despre nesaţul bucatelor	p. 32
Despre mînie	p. 33
Despre pizmă	p. 35
Despre lenevire	p. 35
Despre zece porunci a lui D(u)mnezeu; porunca dintîi	p. 36
Despre închinarea lui D(u)mnezeu	p. 36
Despre nădejde	p. 44
Despre dra(go)ste	p. 48
Despre deaproapele	p. 53
Despre milostănie	p. 55
Despre cin(s)t[e]a sfinţilor, îngerilor şi a icoanelor	p. 60
Despre jer[t]fă	p. 64
Despre făgădaşi	p. 65
Bobonoşagurile	p. 67
Despre visuri	p. 69
Ispită a lui D(u)mnezeu	p. 72
Spurcarea celor sfinte	p. 73
Simonia	p. 74
Porunca 2; nu luoa numele lui D(u)mnezeu în deşert	p. 79
Despre jurămîntu[l] strîmb	p. 85
Despre blăstămuri	p. 89
Despre a tria poruncă; adu-ţi aminte să cinstăşti zioa simbeti[i]	p. 92
Despre a patra poruncă; cinsteşte pre tată-tău şi pre mumă-ta	p. 96

https://biblioteca-digitala.ro

Despre datoria pruncilor către părinţi p. 102
Despre datoria stăpînilor şi a slugilor p. 105
Despre datoria căsătoriţilor între sine p. 109
Despre a cincea poruncă; să nu ucizi p. 117
Despre uciderea sufletească, adecă despre scandelă p. 131
Despre porunca a şesa şi a no[u]a; să nu curveşti(i) p. 140
Despre păcatele necurăţiii p. 144
Despre necuratele vorbe p. 151
Despre pipăituri şi sărutări necurate p. 152
Despre gîndurile cele necurate p. 154
Despre jocuri şi comedii p. 155
Despre a şeptea poruncă; să nu furi p. 156
Despre furtişagul pruncilor de la părinţi p. 164
Despre furtişagu[l] muierilor de la bărbaţi p. 165
Despre furtişagu[l] săracilor p. 166
Despre furtişagul stăpînilor către slugi şi a slugilor de la stăpîni p. 167
Despre furtişagu[l] lucrătorilor şi a meşte(ri)lor p. 169
Despre lucrurile cele găsite p. 169
Despre păcatul acelora care să împărtăşesc în furtişag fiind p. 172
Despre răpire p. 175
Despre contracturi p. 176
Despre alcăzaşuri deosebi cele cu cinste; despre făgădaşi p. 179
Despre cinste p. 180
Despre împrumut p. 181
Despre îndămănare p. 183
Despre zestre p. 184
Despre testament p. 185
Despre lucrurile sau iosagurile care să dau în grija altuia p. 185
Despre cumpărare şi vînzare p. 186
Despre birluitu[l] lucrurilor sau a ceva iosag p. 193
Despre cămătărie p. 196
Despre rămăşag p. 199
Despre chizăşie p. 200
Despre zăloage p. 201
Despre păciuire p. 202
Despre paza a ceva lucru p. 203
Despre întoarcere p. 203
Despre grija a ceva lucru p. 208
Despre meşteri de lucru, fălceri i proci p. 209
Despre mărturiile care iau bani pentru mărturisire p. 210
Despre ceia care sfătuiesc pe alţii p. 211
Despre ceia care ţîn ceva i(o)sag a altu(ia) p. 213
Despre întoarcere pentru ucidere p. 214
Despre întoarcere pentru ciungărire sau altă vătămare p. 216
Despre paguba făcută prin curvie cu fată p. 217
Despre paguba care să face prin precurvie p. 219
Despre întoarcerea celor cu ajutori la furtişag p. 220
Despre întoarcerea celora care au lucru altuia la sine prin contract p. 227

https://biblioteca-digitala.ro

Despre ceia care-i trimit prin alţii ceva lucruri care era datori a le da stăpînilor săi p. 228
Despre întoarcerea cămătarilor p. 232
Despre porunca a opta; să nu mărturiseşti strîmb împotriva deaproapelui p. 240
Despre numele cel bun a deaproapelu(i) p. 241
Despre minciună p. 241
Despre numele cel bun al său p. 244
Despre mărturisire strîmbă împotriva deaproapelui p. 245
Despre mărturisirea dreaptă p. 247
Despre mărturisirea vinovatului p. 248
Despre clevetire p. 250
Despre ascultătorii clevetilor p. 256
Despre ocară p. 263
Despre judecata dinluntru p. 266
Despre întoarcerea pagubi(i) în cinste şi numele bun a cuiva făcut p. 269
Întrăbări şi răspunsuri de treabă p. 276
Despre taine şi obşte p. 279
Despre ţiromoniile împlinirea tainelor rînduite p. 293
Despre taine deosebi p. 294
Despre botezi p. 294
Despre forma botezului p. 302
Despre slujitori(i) aceşti[i] taine p. 306
Despre rodu botezului p. 313
Despre taina mirului p. 317
Dspre taina cuminecături(i) p. 323
Despre leturghie p. 347
Despre taina pocăianiii p. 348
Despre taina maslului p. 385
Despre taina a şesa a preoţiii p. 391
Despre taina căsătoriii p. 395
Împiedicările care strică căsătoria p. 412
De cusurie sau şogorie p. 423

Dintre lucrările cu caracter asemănător am putut face apropieri doar de *Teologhia moraliceasca* a lui Samuil Micu (Blaj, 1796). În ambele lucrări materialul este tratat sub formă de întrebări şi răspunsuri. Subiectele prezentate sînt în general aceleaşi, dar în ordine diferită, iar expunerea din manuscris este mai concisă.

În ce priveşte sursa de inspiraţie a manuscrisului, presupunem că puteau fi cursurile care se ţineau la Blaj, poate chiar unul ţinut de Samuil Micu, care din 1783 a fost profesor aici[12]. Întrucît nu putem face comparaţie între aceste cursuri şi manuscris şi datorită faptului că-n alte lucrări cu aceeaşi temă n-am găsit similitudini cu manuscrisul nostru, nu putem şti în ce măsură această scriere este originală.

[12] I. Pervain, *Date pentru o monografie Samuil Micu. Studii de literatură română*, Cluj, 1971, p. 16.

https://biblioteca-digitala.ro

Din cei şapte copişti cunoaştem numele a doi dintre ei, *Mateus Papp* şi *Nicolaus Pop*. Numele lor nu apar în listele de copişti[13] consultate de noi şi nici în listele de elevi de la Blaj[14] păstrate în arhivă. Mateus Papp din Rîu-Bărbat a început scrierea cărţii în 1794, conform însemnării de pe f_2 r^0. Despre activitatea lui nu avem date. În listele de preoţi ale diecezei Lugojului, dieceză din care făcea parte şi satul Rîu-Bărbat, nu îl întîlnim nici înainte de 1794, nici după această dată[15]. De asemenea, nu avem date nici despre Nicolaus Pop, al doilea semnatar al manuscrisului. În anul 1798 cartea se afla în Rîu-Bărbat şi aparţinea preotului Páll (conform însemnării de pe f_3 r^0), nume care trebuie adăugat listei preoţilor din Rîu-Bărbat. La o dată ulterioară manuscrisul ajunge în posesia preotului Pavel, care îşi atestă dreptul de proprietate asupra cărţii prin însemnarea făcută pe coperta a doua: *Această carte este a lui popa Pavel.* În lista de preoţi din Rîu-Bărbat[16] apare un preot, Pavel Sora în anul 1853, care putea fi proprietarul ei.

*

Sub aspect lingvistic, manuscrisul are trăsăturile caracteristice limbii române literare de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, adică se apropie mult de limba vorbită în popor[17]. Se vede efortul copiştilor de a folosi o limbă îngrijită, cu particularităţi lexicale şi fonetice care vor deveni norme ale limbii literare de mai tîrziu. Cu toate acestea apar numeroase oscilaţii între unele forme literare şi cele regionale, chiar la acelaşi copist. Nefiind vorba de nişte deosebiri categorice, particularităţile ivindu-se doar accidental, putem afirma că limba manuscrisului este unitară. Particularităţile subdialectale, cu o singură excepţie[18], nu ne permit identificarea cu precizie a locurilor de unde sînt copiştii, întrucît caracterizează mai multe graiuri dacoromâne. Vom arăta mai jos particularităţile lingvistice întîlnite în text.

Particularităţi fonetice

a) vocalismul

a neaccentuat > ă (păhar p. 207, 335)
a neaccentuat > e (detori p. 40)
a accentuat > e (aşe p. 72)
e neaccentuat sau accentuat > ă după: s (osăbită p. 434; să lasă p. 195)
st (dragostă p. 262; păstă p. 116)
f (fămee p. 437)
n (tinării p. 437)
tr (întrăbat p. 374; trăbuie p. 416)

[13] G. Ştrempel, *op. cit.*, p. 329—334; N. Comşa, *Manuscrisele româneşti din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944, p. 220—228.

[14] Arhivele Statului, Cluj-Napoca, fondul Blaj, manuscrisele: 405, 410, 474, 534, 535, 542, 599, 678, 686, 701, 705.

[15] D. Radu, *Diecesa Lugoşului. Şematism istoric*, Lugoj, 1903, p. 539—557.

[16] *Idem*, p. 505.

[17] Al. Rosetti, Boris Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, I, Bucureşti, 1971, p. 443.

[18] Vezi infra: e neaccentuat > ă după st.

https://biblioteca-digitala.ro

Trecerea lui e neaccentuat la ă după st este o particularitate bănăţeană, dar se poate întîlni şi în nordul Olteniei[19].

e neaccentuat > i (ficiorii p. 96; să jirfim p. 3; simbetile p. 73)
i neaccentuat > e (inemi p. 47; beserecă p. 392)
i accentuat sau neaccentuat > î (puţînă p. 92; sîleşte p. 411)
o neaccentuat > u (apostulu p. 13; durmí p. 337)
u neaccentuat > o (oneori p. 7; căotăm p. 47; răotate p. 404)
u final (curundu p. 98; păcătuescu p. 359)
ă > a (macar p. 14; adeca p. 23)
ă > e (beutură p. 119; răspletitori p. 190; mătuşe p. 429)
î > u (curundu p. 98; s-ar întumpla p. 133)
î + poziţie nazală > i (crezindu-le p. 68; simbetii p. 92)

b) diftongii

ea > e (totdeuna p. 14; veţi be p. 342)
oa > o (iertătore p. 26; întorce p. 41; omeni p. 187).

c) consonantismul

Consoanele finale se pronunţă uneori muiat (feli p. 424; făgădaşi p. 262; preţi p. 191). Prin hipercorectitudine se explică forme ca: tiar p. 16; dioate p. 70.

Particularităţi morfologice

La substantiv există paralelism între formele feminine de tipul: fetii — fetei.

Articolul hotărît nu este notat peste tot. Se păstrează forma arhaică *lu* a articolului hotărît proclitic (lu Hristos).

Pronumele demonstrativ apare şi cu formele vechi: cesta, cela.

Se întîlnesc forme iotacizate ale verbelor: să-l scoaţă, rămîind, să vază, să-l uciză. Ultimele două forme verbale se întîlnesc în Transilvania doar în zona Blajului şi a Sibiului[20]. Sînt folosite formele verbale inverse: vărsa-mi-va, biruiescu-i. Mai mult ca perfectul se construieşte cu auxiliarul *a fi*.

Particularităţi sintactice

De multe ori nu se face acordul între subiect şi predicat. În locul propoziţiei subordonate se foloseşte de obicei gerunziul. Topica prezintă inversiuni sau dislocări.

Fenomenul caracteristic pentru perioada de trecere spre epoca modernă este îmbogăţirea vocabularului[21] şi acest proces se vede în manuscris prin apariţia de noi sensuri la unele cuvinte din limba comună (*faţă* folosit cu sensul de *persoană*), prin crearea de cuvinte derivate sau prin împrumuturi. Neologismele provin mai ales din limba maghiară (iosag, tist, a celui) şi latină (fundamentum, materie, formă).

---

[19] *Atlasul lingvistic român*. Serie nouă, VII, 1972, harta 2156.
[20] Idem, hărţile: 2053, 2056.
[21] B. Cazacu, *Probleme ale studierii lexicului*, în *Studii de istoria limbii literare. Secolul al XIX-lea*, Bucureşti, 1969, p. 69.

https://biblioteca-digitala.ro

Deşi *Î(n)şti(i)nţări pe scurt...* este o scriere religioasă, stilul este relativ dinamic. Dinamismul este realizat prin prezentarea materialului sub formă de întrebări şi răspunsuri şi prin abundenţa verbelor. În expunerea unei idei se întîlnesc cam aceleaşi etape: este definită noţiunea respectivă, se dă o pildă din viaţă sau din cărţile religioase şi urmează fraza care conţine concluzia. Această frază repetă prin enumerare elementele din pildă de care trebuie să se ţină seamă.

Particularităţile lingvistice nu ne permit să afirmăm că manuscrisul a fost scris într-un anumit grai. Analizîndu-le în ansamblu, vedem că cele mai multe se întîlnesc în partea de sud şi sud-vest a Transilvaniei. Toţi copiştii folosesc o limbă îngrijită şi relativ unitară, ceea ce presupune o oarecare cultivare a ei.

Presupunem că *Î(n)şti(i)nţări pe scurt...* a fost scrisă la Blaj. Aici puteau fi găsite cărţi sau cursuri care să constituie un izvor de inspiraţie şi se puteau întîlni numeroşi tineri veniţi la studiu din toată Transilvania. Din titlul şi din conţinutul scrierii se vede că manuscrisul avea rol didactic şi probabil a fost folosit de cei care se hotărîseră să devină preoţi. Deoarece cele şapte feluri de scris nu apar doar o singură dată, ci se intercalează de mai multe ori, credem că persoanele care au colaborat la scrierea lui aveau interes să fie terminat cît mai repede.

Însemnările sînt interesante prin conţinutul lor şi reţine atenţia cea referitoare la satul Tirol, atestat documentar în 1811, dar care conform însemnării exista în 1798.

Întrucît cataloagele referitoare la cartea veche românească[22] nu cuprind titlul acestei scrieri, iar cărţi care să aibă asemănări esenţiale cu ea nu am găsit, considerăm că *Î(n)şti(i)nţări pe scurt despre şti(in)ţa faptelor pentru deprindere[a] celor ce să gătesc de preoţie* este un manuscris inedit de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea.

GRAŢIANA ALICU

EINE UNVERÖFFENTLICHTE HANDSCHRIFT VOM ENDE DES 18. JHS.

(Zusammenfassung)

„Î(n)şti(i)nţări pe scurt despre şti(in)ţa faptelor pentru deprinderea celor ce să gătesc de preoţie" (Kurze Mitteilungen über die Erkenntnis der Tatsachen zur Übung derer, die sich für den Priesterstand vorbereiten) heißt eine Handschrift vom Ende des 18. Jhs., die zwischen den Büchern des Pavel Alicu im Dorf Rîu Bărbat, Kr. Hunedoara, gefunden wurde. Es ist dies eine geistliche Schrift in rumänischer Sprache mit kyrillischen Lettern, moralischen und juridischen Inhalts.

Die Sprache der Handschrift enthält charakteristische Merkmale der Mundarten aus dem Süden und Südwesten Siebenbürgens.

Die inhaltliche Verwandtschaft der Handschrift mit der „Teologhia moralicească" (Moraltheologie) des Samuil Micu läßt uns vermuten, die in Blaj, viel

[22] Ioan Bianu, Nerva Hodoş, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, II (1716—1808), 1910; IV, 1944; N. Comşa, *op. cit.*; I. Radu, *Manuscriptele Bibliotecii Episcopiei greco-catolice române din Oradea-Mare*, Bucureşti, 1923; M. Avram, *Cartea românească manuscrisă*, Sibiu, 1970.

https://biblioteca-digitala.ro

leicht sogar von Samuil Micu selbst abgehaltenen Kurse seien die Inspirationsquelle für die Handschrift gewesen. Die Namen zweier von den sieben Kopisten der Handschrift — Mateus Papp und Nicolaus Pop — sind uns bekannt, da sie die betreffenden Seiten unterschrieben. Diese Namen sind bis jetzt in Facharbeiten nicht belegt. Die Handschrift wurde im J. 1794 von dem erstgenannten Kopisten begonnen. 1798 gehört das Buch dem Pfarrer Páll aus Rîu Bărbat und verblieb bis vor kurzer Zeit im Besitz der dortigen Pfarrer.

Das Wasserzeichen des verwendeten Papiers ist unbekannt und ergänzt eine Lücke in der Kenntnis der siebenbürgischen Wasserzeichen. Das Papier selbst ist in Sibiu gegen Ende des 18. Jhs. angefertigt.

Interessant ist eine Eintragung, die bereits 1798 das Dorf Tirol erwähnt, während es dokumentarisch erst 1811 belegt ist.

Die Handschrift ist noch ein Beweis mehr für den Bildungsdrang der Rumänen aus dem Haţeg-Land im 18. Jh.

https://biblioteca-digitala.ro

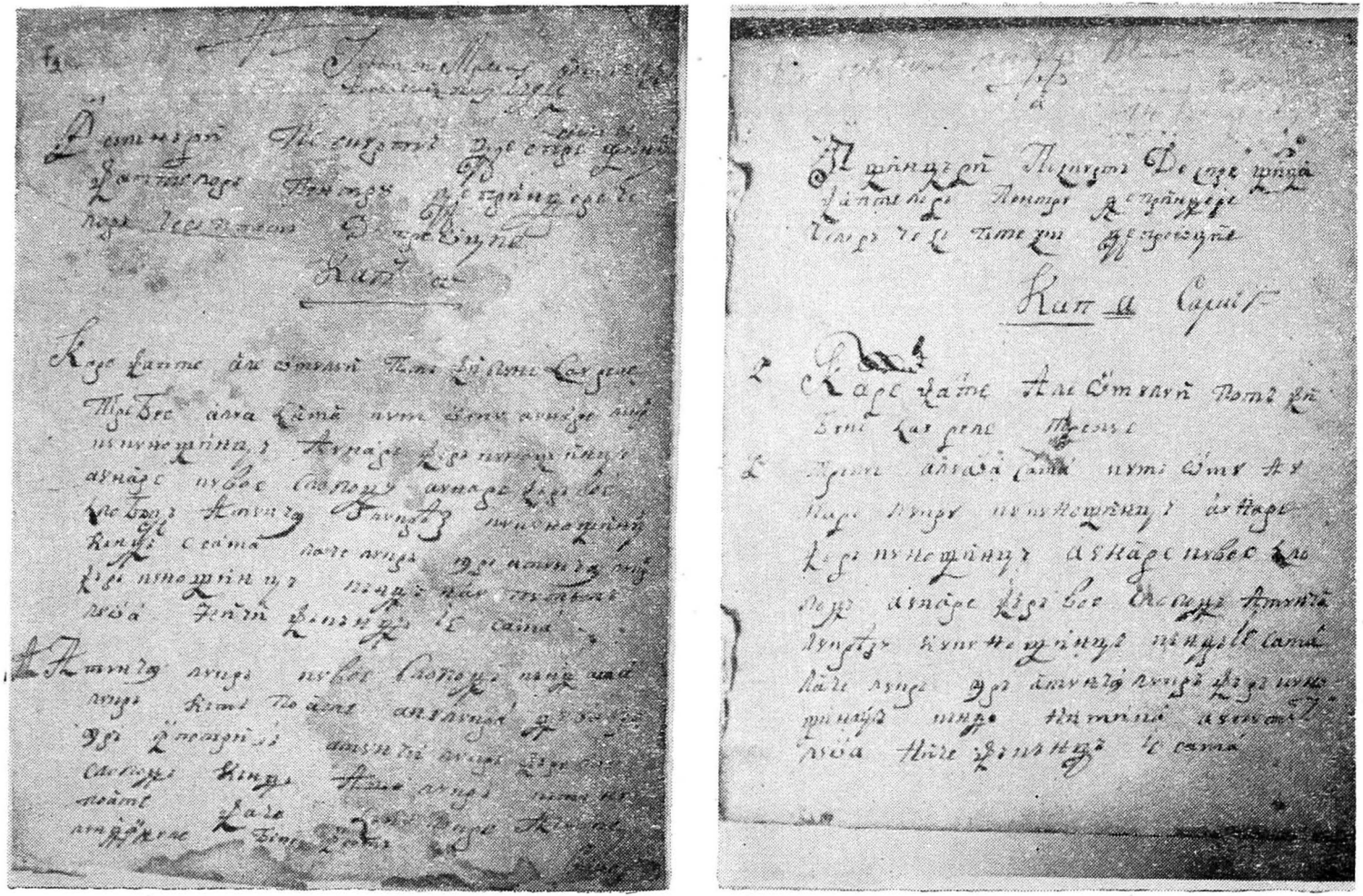

1 2

Pl. I. 1. f 2 r°, foaie desprinsă din carte cu semnătura lui Mateus Papp. 2. p. 1 a manuscrisului (scrisul I).

https://biblioteca-digitala.ro

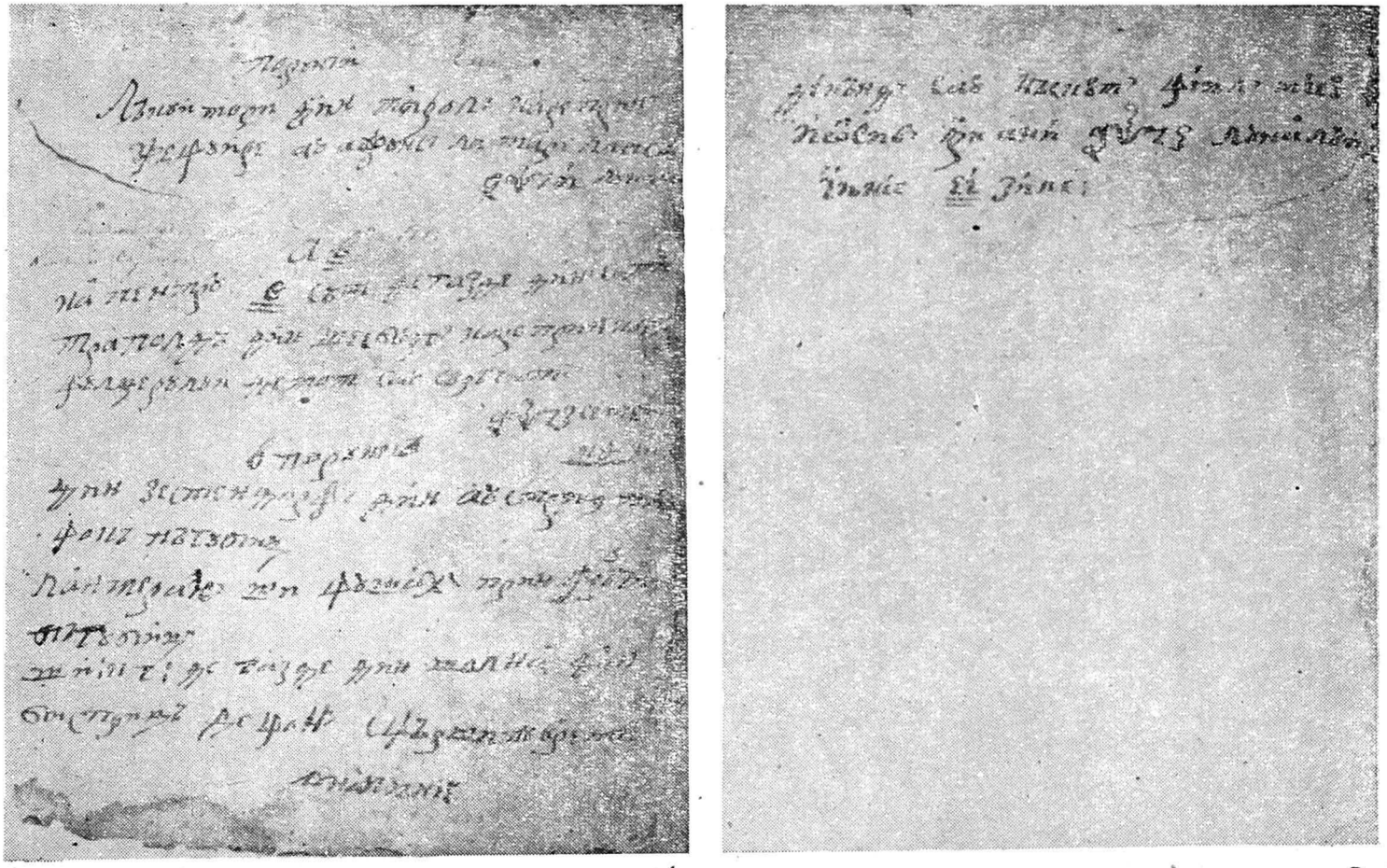

1 2

Pl. II. 1. Însemnări în limba română pe f 1 r⁰. 2. Însemnări în limba română pe f 1 v⁰.

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. III. Filigranul hîrtiei de la Sibiu.

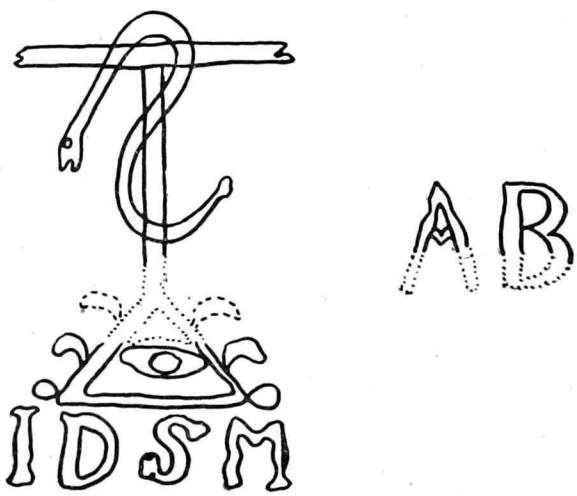

Pl. IV. Filigranul hîrtiei de la Iglau-Altenberg.

https://biblioteca-digitala.ro

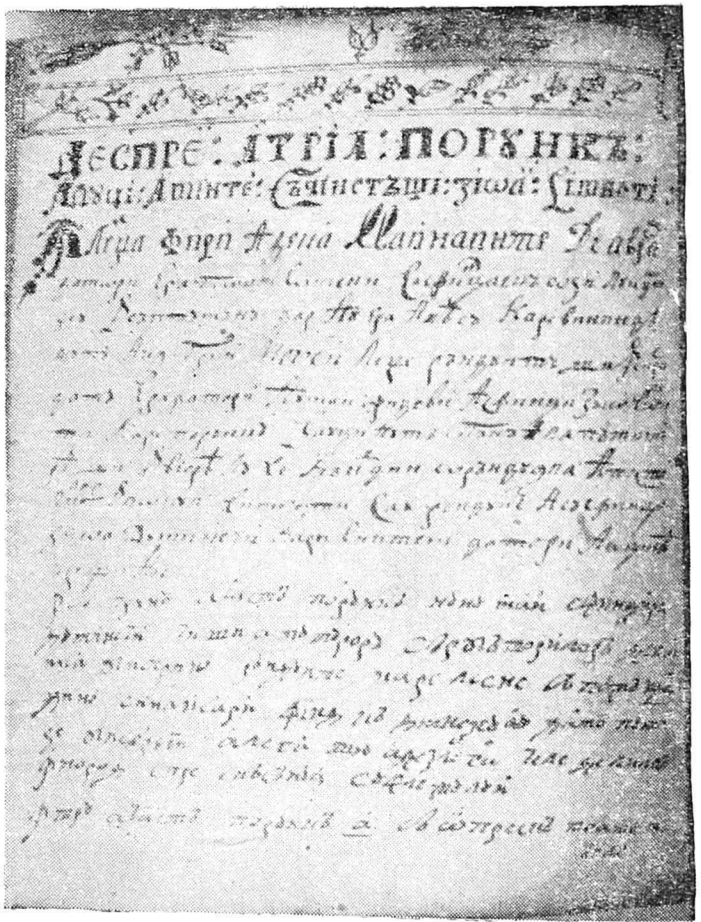

1

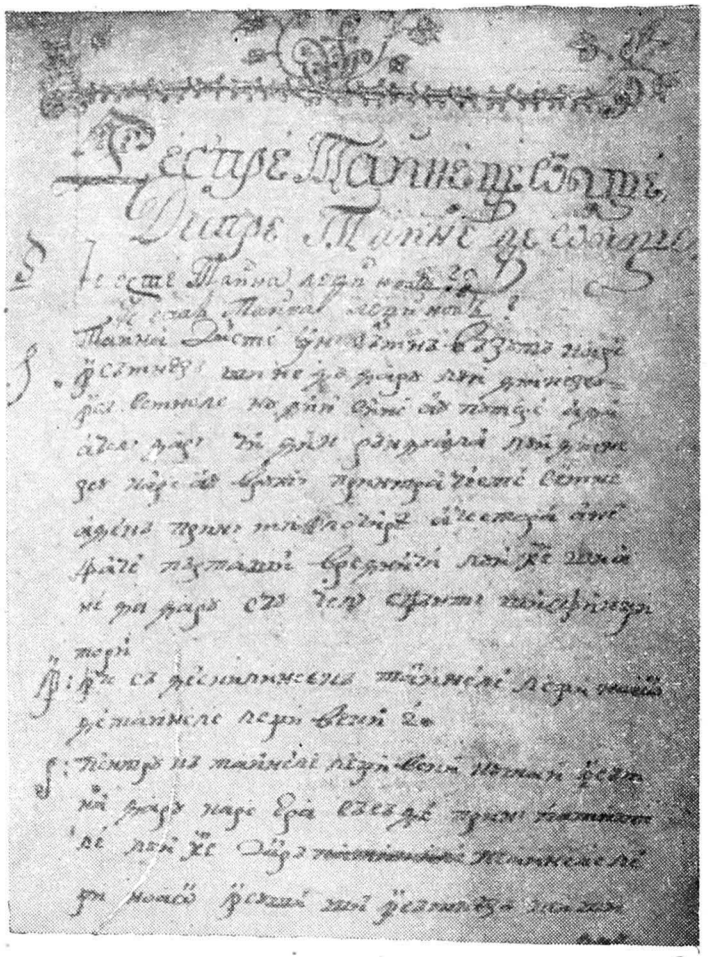

2

Pl. V. 1. p. 92 a manuscrisului cu frontispiciu şi semnătura lui Nicolaus Pop. 2. p. 279 a manuscrisului cu frontispiciu.

https://biblioteca-digitala.ro

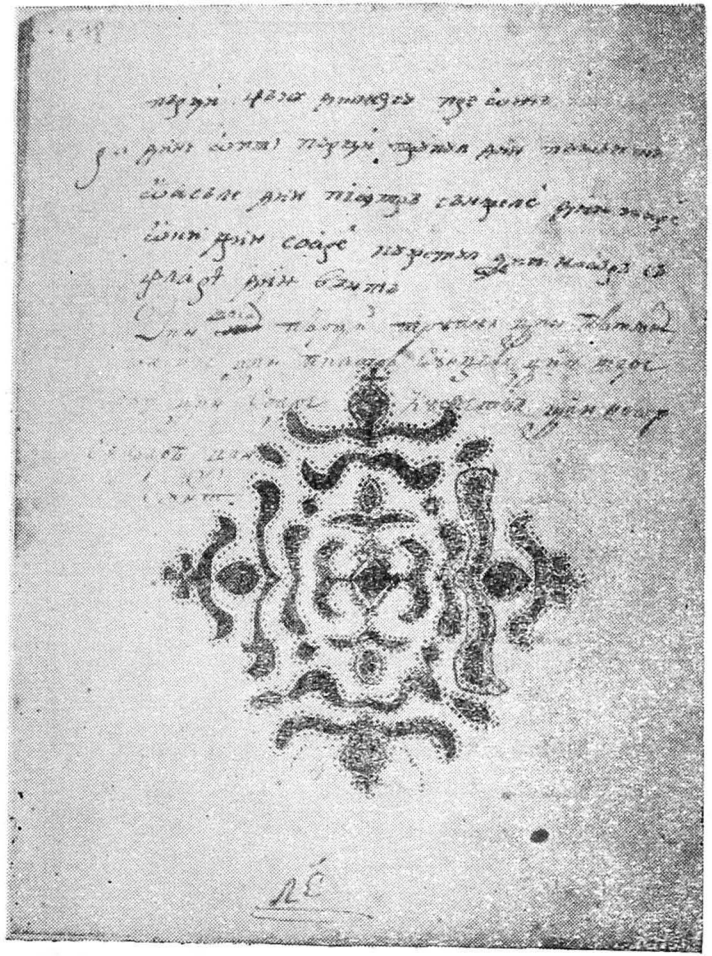

1

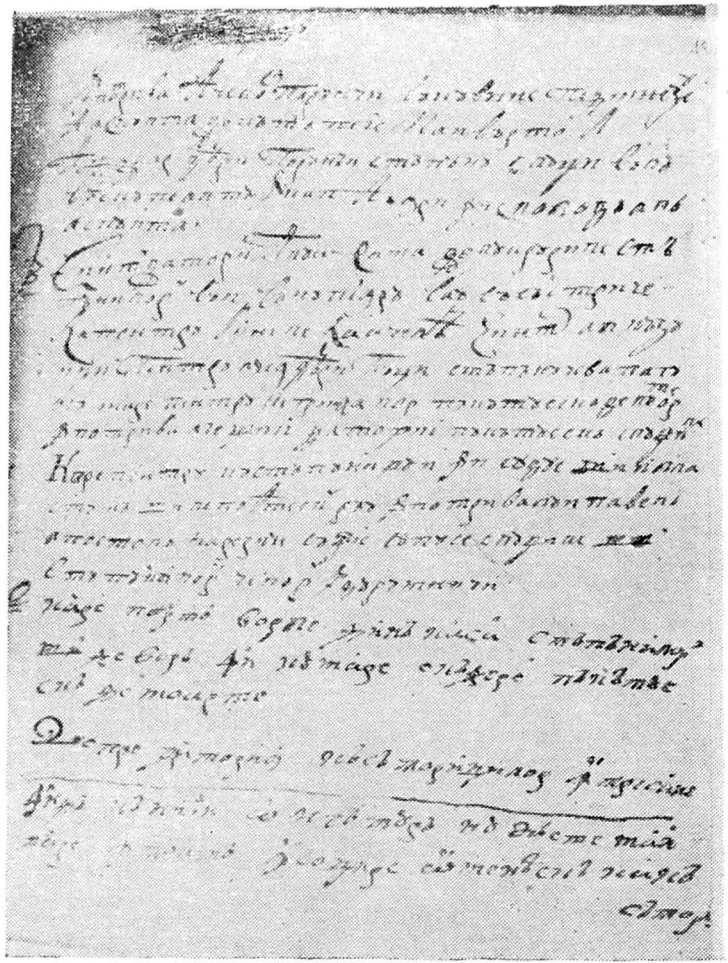

2

Pl. VI. 1. Ornamentul de la sfîrşitul părţii de morală a manuscrisului. 2. Scrisul II şi semnătura lui Nicolaus Pop.

https://biblioteca-digitala.ro

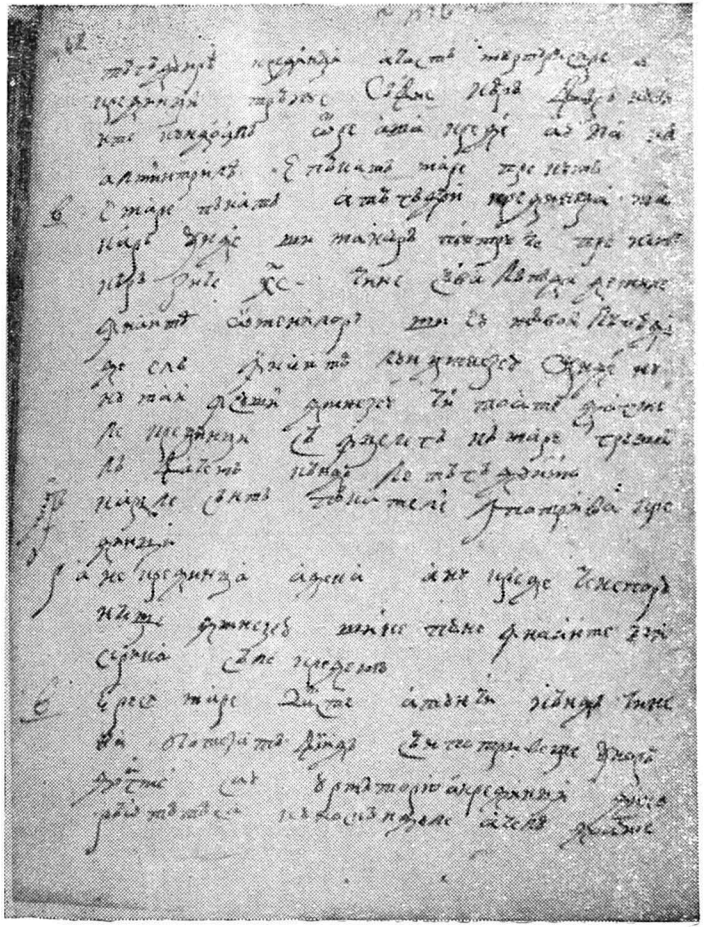

1

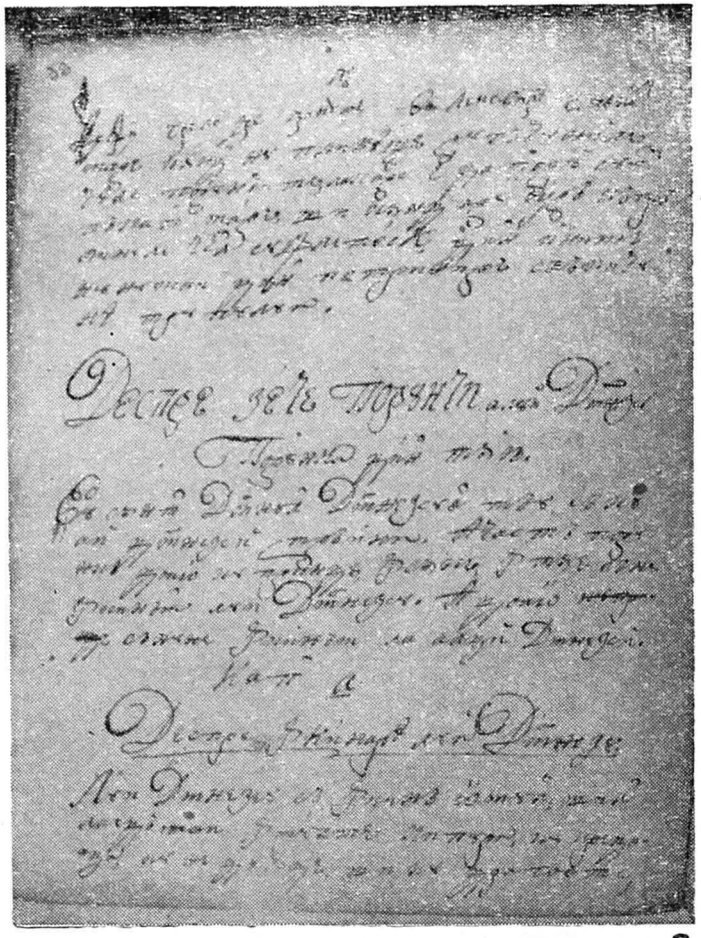

2

Pl. VII. 1. Scrisul III. 2. Scrisul IV.

https://biblioteca-digitala.ro

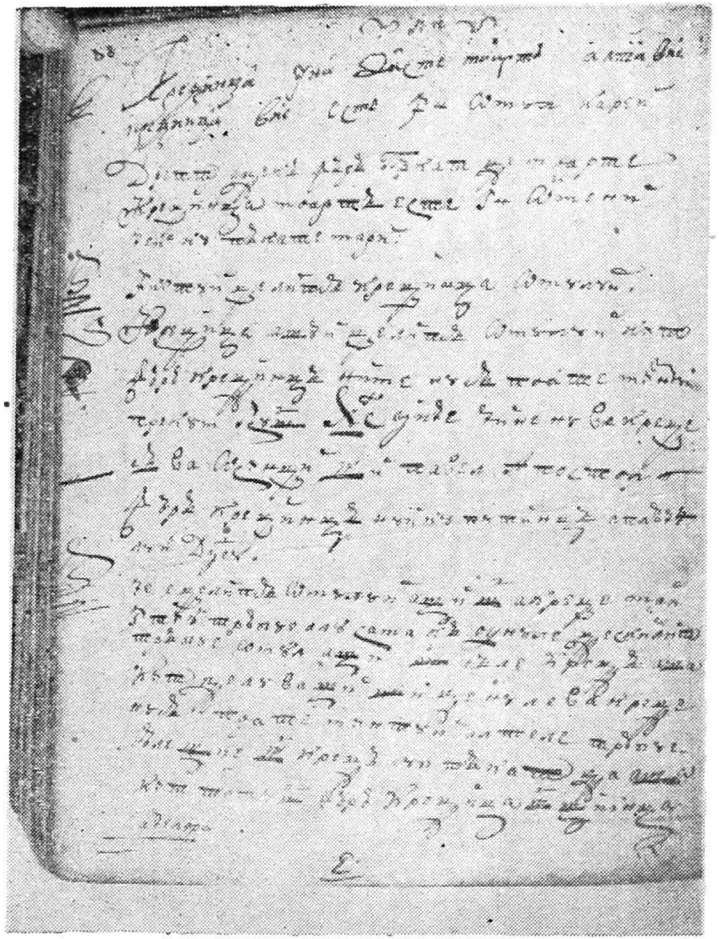

1

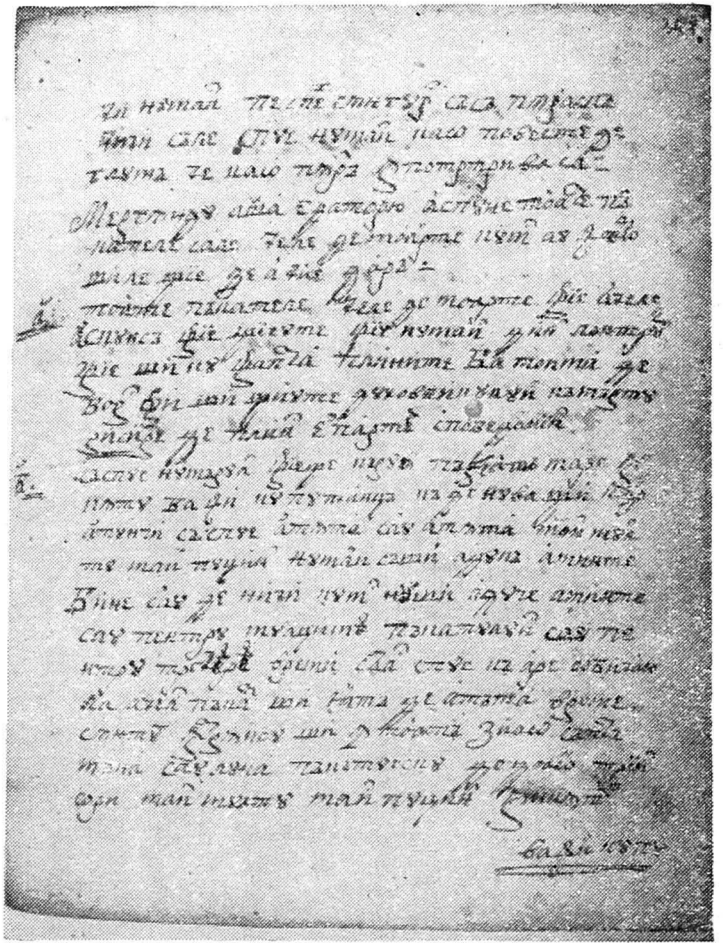

2

Pl. VIII. 1. Scrisul V. 2. Scrisul VI.

https://biblioteca-digitala.ro

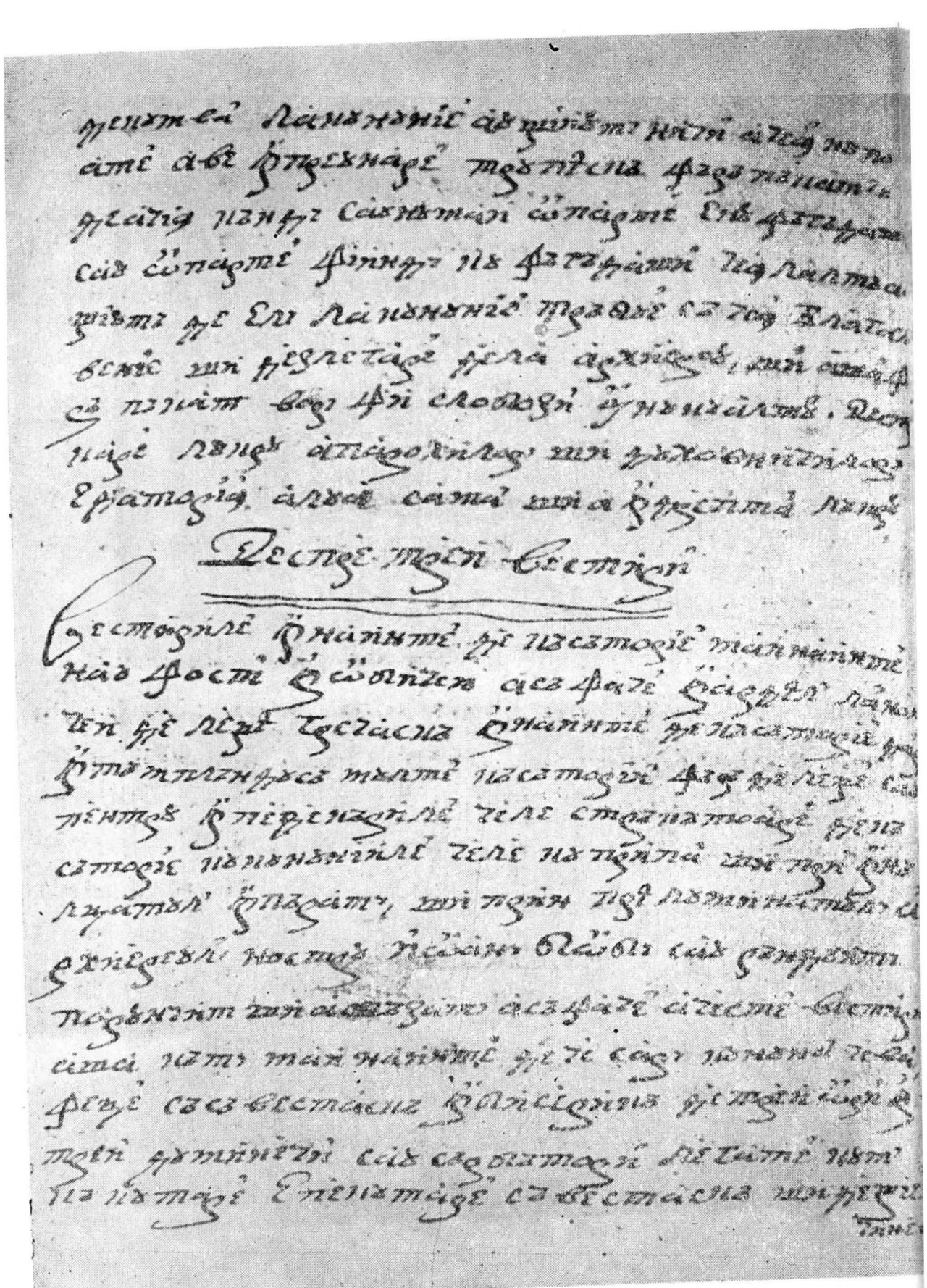

Pl. IX. p. 410 în care apare numele episcopului Ioan Bob (scrisul VII).

https://biblioteca-digitala.ro

BISERICILE VECHI DIN LUPȘA

Pe valea Arieșului, la 15 km depărtare de Cîmpeni și numai la 9 km de Baia de Arieș, comuna Lupșa este centru important pentru Țara Moților.

Localitatea este amintită în 1361 ca posesiune a familiei Cîndea.

În Lupșa sînt două biserici, amîndouă de zid. Cea veche, *de pe dîmb*, este din anul 1421, în stil gotic, cu adăugiri baroce; cealaltă, tot din zid, din anii 1830—1835, în stil baroc, iar în hotarul Lupșei, în cătunul *Holdina*, la 3 km depărtare de centru, o biserică de lemn, din 1429.

Este semnificativ faptul că biserica din sat și cea de lemn, din cătun, sînt contemporane. Faptul se explică și prin aceea că cea din zid, care, după inscripția din altar, este din 1421, e atestată documentar ca o ctitorie a cnezului Stanislav sau Ladislav din Zlatna.

1. *Biserica din „dîmb", a satului* (fig. 1) se distinge prin dimensiunile mari, dominînd tot satul și împrejurimile, dar mai ales prin înfățișarea ei distinsă și armonioasă.

În exterior, are contraforturi atît la altar (fig 2), cît și la pereții naosului și la peretele de vest, elemente de construcție gotică, ferestrele nu au unghiul ascuțit atît de pronunțat al goticului clasic, ci mai îndulcit în trecerea la barocul ardelean.

Intrări sînt două, la naos și pronaos, amîndouă vechi, cu arcuri gotice, iar podoaba de fier bătut a ușilor masive, tot din vechime (fig. 3). La intrarea în naos, probabil la renovarea din 1810, s-a zidit un mic pridvor în stil baroc, colonetele cu capitel antic și cu deschizături laterale în arc de cerc, iar cornișele profilate (fig. 4). Cu ocazia renovării din 1810, s-a mărit pronaosul și s-a tăvănit, tot atunci se va fi refăcut și turnul, avînd asemănare cu al celei din șes. Tot atunci s-a și zugrăvit. În timpanul pridvorașului este zugrăvit sf. Gheorghe, hramul bisericii.

Turnul nu prea înalt, în raport cu dimensiunile bisericii, din lemn, atît corpul cît și balconașul. Balconașul a avut galerie, care a fost închisă cu ferestre. Coiful nu este ca la alte biserici de lemn, ci este în stil baroc, în formă de bulb.

Acoperișul altarului mai mic, urmează planul cu 5 fețe al altarului, poligonal.

Interiorul este bogat împodobit cu picturi executate de meșterii Ioan Cuc și Gheorghe Șpan din Lupșa. În pronaos a lucrat Simion Silaghi din Abrud și Nicolae Ciungariu din Juc. Primii și Silaghi au lucrat la mai multe biserici din jur, la Mușca, Brăzești, Sartăș, Vința, Hădăreni, între anii 1800—1830.

Din felul cum s-a păstrat pictura, se poate constata că zugravii locali au fost stăpîni pe meșteșugul *zografiei*. Pictura frumoasă, în culori plăcute, cu desenul bun, iar proporțiile persoanelor corecte, vădesc faptul că au cunoscut *Erminia* — „Biblia" picturii bizantine.

https://biblioteca-digitala.ro

În altar, pe tîmplă, citim următoarea inscripție: „În zilele oblăduirii Prea înălțatului împărat Frantiscus vicarăș Nicolae Husovici, s-au zugrăvit acest oltariu și frontispiciu prin sîrguința acestora aicea numiți ctitori și C. p. Protopop și asesor de consistoriu Ioan Nandra (soția sa) Elena, Șpan Ilie cu fiii dumisale popa Ioan, Nicolae, Petru, soțul dum(isale) Todora, popa Gavril, șpan domnesc și crîsnic bisericii soțu dumisale Ioana, fiii Dumitru, Luca, Ioan, Avram, Vasili, Todor, Ion, Niculae, Mărăeți Todor, Bădău Simion, Sîrb Todor, Albu Todor, Șpan Gavril, Vovine Todor, Șerban Nicolae, Bătogă Codrana, Ion Biște, Dumitru, Andreș Ilie, Nicoară Ion, Muntean Vasile, dascăl, Pop Ioan Nandra, Ioan Hente, Ion, Todor, Span Petru, Ioan... cu cheltuiala a tot poporul, la anii 1810, cine cît au vrut".

În pomelnicul de la proscomidier se poate citi și anul 1421, alături de numele celor care se pomenesc la slujbe.

Zugravii, Ioan Cuc și ajutorul său Gheorghe Șpan, din Lupșa, au avut o activitate bogată, lucrări ale lor păstrîndu-se la cîteva biserici din jur.

Avînd spațiu disponibil mai mult decît în alte biserici, în altar au pus și subiecte care de obicei se pun în naos.

Bolta, în centru, are pe Maica Domnului, cu îngeri în jur, apoi o bordură decorativă cu capete de îngeri, iar pe pereții laterali, în partea superioară, sînt părinții bisericii, iar pe sud, prorocii Ioil, Samson, Ezechiil și Daniil.

În colț, lîngă proscomidier este tema Viziunii lui Petru, patriarhul Alexandriei, care, arătîndu-i-se Isus, tînăr, stînd pe podium, piatra altarului, cu cămașa zdrențuită, întreabă: „Doamne, cine ți-a rupt hainele"? la care Isus răspunde: „Arie cel necredincios". Tema aceasta este foarte frecventă în bisericile vechi din Moldova și la un număr destul de însemnat și în bisericile din Bihor și Transilvania. Tema este pusă lîngă proscomidier, ca un memento pentru slujitori, ca pregătind darurile pentru liturghie să nu greșească, prin ce ar vătăma pe Hristos. Comentarea acestor teme se face în duminica a șaptea după Paști, a sfinților părinți care au fost la sinodul de la Nicea, în 325.

În naos, pe tîmplă — pe arcul triumfal, în partea de sus a fruntariului, în medalioane sînt zugrăviți prorocii, în timpan, Isus în nori între îngeri și Arhangheli, iar ceva mai jos, raiul.

Pe boltă sînt Patimile și sărbătorile mai mari ale lui Isus și a Maicii Domnului, iar într-un registru inferior, sfinții mucenici dintre cei 40 de la Sevastia.

În pronaos — tinda —, pe peretele de est, deasupra ușii este un tablou de dimensiuni mai mari cu Maica Domnului (fig. 5), executat de pictorul Simion Silaghi din Abrud, ajutat de Nicolae Ciungariu din Juc. Și pictura din pronaos este bună atît ca tehnică, stil, cît și compoziție.

Fără îndoială pictura de aici împreună cu cea din celelalte biserici lucrate de acești zugravi, mai mult decît populari, merită un studiu amănunțit și competent atît din punct de vedere plastic cît și ermineutic. Lucrare care cred că nu va întîrzia.

Biserica mai are obiecte de preț: icoane din sec. XVIII, sfeșnice sculptate, candelabru cioplit de mînă, cărți vechi, între care și Testamentul Nou de la Bălgrad al lui Simion Ștefan, din 1648,

Biserica din șes, fiind relativ mai nouă, deocamdată nu face obiectul acestei prezentări. După ce în 1829 uniții au luat biserica cea mare de la ortodocși,

https://biblioteca-digitala.ro

între 1830—1835 cei rămași fără biserică și-au zidit ei biserică tot așa de impunătoare, cu turnul aproape la fel, arhitectura în stilul barocului tîrziu.

2. *Mănăstirea* (fig. 6). Retrasă la marginea pădurii, biserica de lemn este vestită în rîndul populației de pe valea Arieșului și din alte regiuni moțești, pentru pelerinajele care se făceau la 15 august al fiecărui an. Azi este biserică parohială pentru cătunul Holdina. Se mai văd ruinele zidurilor de temelie ale fostelor chilii și alte acarețuri gospodărești, toate din lemn, care formau și incinta mănăstirii.

Documentar, este atestată din 1429, la numai cîțiva ani de la zidirea bisericii de piatră din sat.

A servit ca mănăstire pînă în 1832, de atunci încoace, după ce s-au ruinat clădirile din jur, este deservită de preoții din Lupșa. Vechimea ei o confirmă și faptul că aici, în 1884, s-a găsit *primul exemplar al Lucrului apostolesc* — *Praxiul* lui Coresi din 1563.

Parohia Lupșa pe timpul episcopului Inochentie Micu Clain, în 1733, avea două biserici, cea din sat și mănăstirea; credincioșii în majoritate ortodocși. Preoți erau nu mai puțin decît șase, probabil unii și dintre călugării mănăstirii. Aceștia au fost: popa Mărian, popa Ioan, popa Gligor, neunit, popa Dumitru neunit, popa Nechifor „bigam" (căsătorit a doua oară) și popa Găvrilă, iarăși „bigam".

Mănăstirea Lupșa, pe timpul lui Bucov, 1760—1762, era pusă pe lista bisericilor care urmau să fie distruse. A fost salvată datorită intervenției episcopului Aron, care, printr-o scrisoare din 17 iulie 1762, cere ca să fie păstrată, să fie alungat călugărul Procopie, probabil starețul mănăstirii, și să se restituie biserica mănăstirii uniților, ceea ce s-a și făcut.

Prin 1765, mănăstirea decăzuse, avea numai doi călugări, paznici ai mănăstirii și ai averilor ei, în 1774 era numai unul, iar ultimul a fost în 1832.

A fost renovată în mai multe rînduri, mai ales la acoperiș, care de obicei rezistă 30—40—50 de ani, după cum e dranița. Cunoaștem renovarea din 1694, cînd s-a zugrăvit tavanul din altar și s-a refăcut acoperișul și turnul. Mai tîrziu s-a tencuit în interior și exterior.

Ca înfățișare se deosebește întrucîtva ca tip de celelalte biserici de lemn românești de dincoace de Carpați, prin înălțimea pereților, dîndu-i în interior un spațiu mai mare. Biserica face parte din tipul bisericilor vechi de lemn din Transilvania. Altarul este poligonal cu 5 fețe — cel mai răspîndit tip —, naosul aproape patrat, pronaosul mic. Meșterii i-au dat o înfățișare frumoasă, cornișele și consolele de subt acoperiș sînt cioplite cu gust, la fel aripile de la încheietura bîrnelor de la altar, intrarea este pe nord. N-are prispă, nici pridvor, încă o caracteristică a bisericilor vechi. Prispa s-a introdus în jumătatea a doua a secolului al XVIII-lea în arhitectură.

Acoperișul altarului este mai scund, al naosului în pantă repede. Turnul mic, tot element vechi, corpul este înghițit de acoperișul naosului. Balconașul închis, galeria cu arcade, de asemenea elemente vechi. Acoperișul de vest, aproape vertical.

Naosul tencuit, pictura veche, este acoperită și distrusă.

În altar, pe tavanul plan, orizontal, se păstrează în bune condițiuni pictura veche, pur decorativă, din 1694. Pictura este în genul tavanelor în stil renaștere, probabil încă sub influența calvină, cei care au executat-o și acei care au plătit

https://biblioteca-digitala.ro

n-au fost români, ci maghiari, din jurul Trăscăului, unde populația încă din sec. XVI a trecut la calvinism.

Inscripția cu litere chirilice este următoarea:

„Anno Domini nostri Iesu Christi 1694 die 1 decembris. Hoc tectum templi factum per Iohannem Soymosinum et per Stephanum Gyarfas de Thorocko szengyog. 1694".

Tavanul este împărțit în casete patrate, în care sînt pictate flori, plante stilizate, în culori vii, roșu, albastru și verde mult. Desenul este bun, coloratura vie are un efect pronunțat decorativ.

În biserică se mai păstrează cîteva icoane, din sec. XVIII. Cele rămase sînt pe tîmplă și ca icoane împărătești. Tîmpla are numai șirul apostolilor.

Dimensiunile bisericii sînt modeste, ca ale mănăstirilor vechi de lemn. Lungimea 11,26 m, lățimea 5,26 m și înălțimea aproximativ 15 m.

Se crede că înaintea acesteia a fost o altă biserică de lemn, pe locul ei s-a pus o cruce.

Mănăstirea din Lupșa este cea mai veche biserică de lemn dintre cele care s-au păstrat în Țara Moților.

Punerea în valoare a comorilor artistice pe care le reprezintă aceste monumente de istorie și de artă constituie o sarcină de mare cinste pentru istoria artelor, pentru mișcarea culturală din țara noastră.

AT. POPA

BIBLIOGRAFIE

1. Șematismul de la Blaj, din 1900.
2. Conscripția lui Clain din 1733.
3. Conscripția lui Bucov, din 1760—62.
4. Șematismul din Alba Iulia, 1942.
5. V. Vătășianu, Istoria artei feudale în țările române, I, București, 1959, p. 258.
6. N. Iorga, Studii și documente. 1903, IV.
7. Șt. Meteș, Istoria bisericii românești din Transilvania. Sibiu, 1931.
8. Șt. Meteș, Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria. Sibiu, 1936, p. 152—156.
9. Șt. Meteș, Zugravii bisericilor române. Cluj, 1928, p. 118.
10. At. Popa, Biserica de lemn din Cizer, în Biserica Ortodoxă română, nr. 1—2, 1963, p. 131—139.

ALTE KIRCHEN IN LUPȘA

(Zusammenfassung)

Der Artikel behandelt zwei der Kirchen des Dorfes Lupșa (Kr. Alba): die 1421 in gotischem Stil erbaute Steinkirche und die Holzkirche, ehemaliges Kloster von 1429 aus dem Weiler Holdina.

Die Steinkirche war eine Stiftung des Kneaz Stanislav von Zlatna. Ihre Bemalung wurde von den Kirchenmalern Cuc Ioan und Gh. Șpan aus Lupșa, Simion Silaghi aus Abrud und Nicolae Ciungariu aus Juc (Kr. Cluj) ausgeführt.

In der Holzkirche hat sich die alte Malerei nicht erhalten.

https://biblioteca-digitala.ro

fig. 1

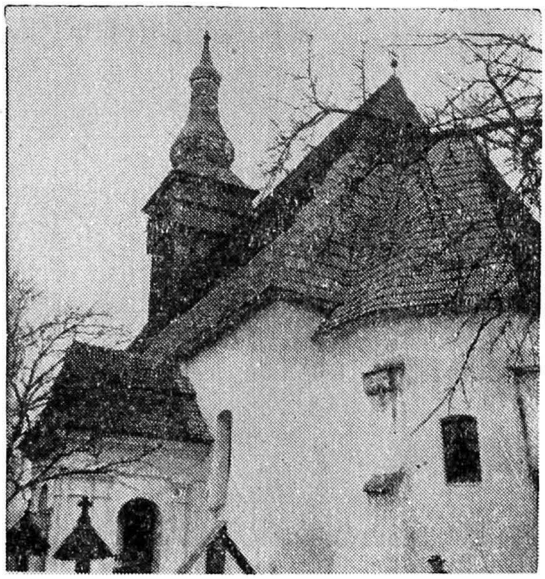

fig. 2

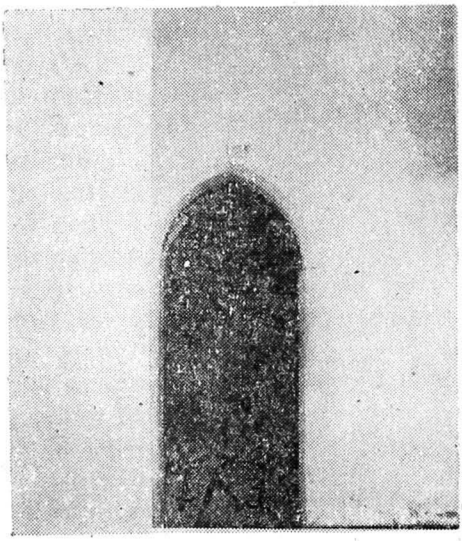

fig. 3

fig. 4

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 5

Fig. 6

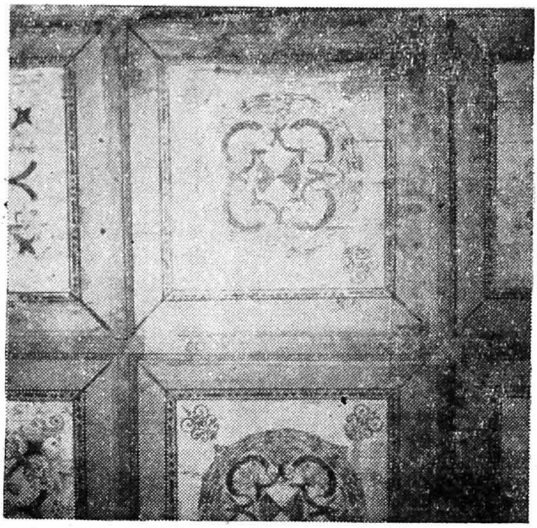

Fig. 7

https://biblioteca-digitala.ro

MOBILIER ÎN STIL CLASICIST ÎN MUZEELE CLUJENE

(a doua jumătate a sec. XVIII — începutul sec. XIX)

Fără a avea pretenţia că piesele ce vor fi puse în discuţie constituie, în totalitate, exemplare dintre cele mai reprezentative ale genului, acestea sînt totuşi mărturii ale răspîndirii clasicismului de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutului celui următor, din puternicele focare de cultură vest-europene către cele din Europa centrală, sînt dovezi ale modului de asimilare şi interpretare a modelelor originale.

Stilul Europei centrale este o rezultantă a influenţelor celor două centre directoare ale artei decorative continentale, Franţa şi Anglia, dar trecută prin filieră germană, de unde s-au transmis variante mai sobre şi mai funcţionale. Această nouă turnură în arta mobilierului sesizată în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului XIX se datorează şi unui alt aspect legat de modificările structurale ale societăţii timpului: paralel cu stilul reprezentativ al curţilor europene, cu acel mobilier „d'apparat", fastuos ornamentat, se dezvoltă în arta decoraţiei interioare şi a mobilierului o tendinţă diferită, care reclamă o producţie de mobilă cu forme şi ornamente mai modeste, dar de o mai mare funcţionalitate, corespunzînd gustului şi uzanţelor cotidiene ale unui cerc mai larg, acela al burgheziei.

Deşi mobilierul se pretează destul de rapid schimbărilor stilistice, dată fiind corelaţia sa cu arhitectura, nu în toate ţările aceste schimbări se recepţionează în acelaşi timp. În Imperiul habsburgic, din care Transilvania făcea parte ca provincie în această perioadă, clasicismul nu începe să se dezvolte decît în cursul ultimelor două decenii ale secolului XVIII sub domnia lui Iosif al II-lea, în timp ce în alte ţări apusene se manifestase cu mult înainte.

Ceea ce se constată începînd cu ultimii ani ai secolului XVIII, este că atît arhitectura cît şi decoraţia interioară şi mobilierul englez exercită o puternică influenţă asupra principalelor centre de viaţă artistică din Europa centrală. Austria, la începutul secolului XIX, cunoaşte propria sa variantă, care îmbină elemente locale cu influenţe englezeşti şi chiar cu tradiţii ale stilului Ludovic al XVI-lea, ceea ce îi conferă un aspect mai puţin auster. Modelele englezeşti au pătruns nu în mod direct, ci prin intermediul revistelor germane[1], iar concordanţa unor trăsături în arta decorativă de pe întregul teritoriu al vechiului Imperiu habsburgic îşi are sursa în omogenitatea învăţării obligatorii a desenului de către toţi artizanii[2].

Pe lîngă faptul că mobilierul trebuie să ţină seama de unele convenţii ale epocii însăşi, adică să se adapteze „modei" timpului, acesta reflectă în egală măsură şi situaţia proprietarului. Cel care comandă o garnitură sau o piesă de

---

[1] Szabolcsi Hedvig, *Réception et transformation en Hongrie des modèles occidentaux de l'art décoratif à la fin du XVIIIe siècle* (separatum), p. 687.

[2] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro

mobilier își manifestă opțiunea pentru forma sau ornamentica comenzii respective, opțiune care definește în același timp și starea materială a comandatarului.

Piesele de care dispunem și care provin, în parte, din lăsămîntul contesei Wass Ottilia, dezvăluie, dacă nu un fast deosebit, dar un anume rafinament și bun gust, atît în formă cît și în ornamentație. Mobilele au o arhitectonică grațioasă și zveltă, în care predomină linia dreaptă, dar care se completează armonios cu unele rotunjimi; motivele ornamentale, chiar dacă sînt deja cunoscute, fiind preluate din stilurile anterioare, redevin noi prin lejeritatea, simplitatea și fantezia cu care sînt tratate și prin modul lor de îmbinare compozițională. Este vădită tendința pentru degajarea suprafețelor, care devin mai aerate, mai puțin încărcate și pentru o concentrare a decorului, fie în mijlocul acestor suprafețe, fie spre margini, chiar dacă este vorba numai de niște chenare sau muluri. De altfel se remarcă și preocuparea pentru protejarea punctelor vulnerabile ale pieselor prin aplicarea unor ornamente de bronz fin cizelat: în caneluri baghete, la margini ancadramente, iar la colțuri motive florale sau alegorice. În orice caz, decorul, fie intarziat, deci plan, fie aplicat în relief, nu sufocă silueta piesei, ci dimpotrivă vine să-i sublinieze structura.

*

Două dintre piesele pe care le avem în vedere, și care fac parte din patrimoniul Muzeului de istorie al Transilvaniei, par a fi făcut parte dintr-o garnitură a unui interior, probabil feminin, dată fiind gracilitatea și finețea lor. Este vorba despre o măsuță extensibilă (nr. inv. IV 3525) și un birou mic cu manșon cilindric (nr. inv. IV 3471), ambele din lemn de brad, placate cu furnir de paltin, peste care s-a aplicat un strat de anilin de culoare neagră.

Măsuța (fig. 1), fără a avea o utilitate bine definită, putea servi pentru micul dejun, dacă ținem seama că măsuțele așa-numite „Pembroke" sau „breakfast table", cu două chepenguri, erau foarte agreate în micile încăperi ale acestei perioade, sau putea fi, pur și simplu, o măsuță de salon pe care se așezau cești sau cărți.

Tăblia dreptunghiulară se prelungește cu două chepenguri rotunjite, rabatabile, susținute de suporturi. Sub tăblie este dispusă o friză cu colțurile aplatizate, partea din față a acesteia constituind-o un sertar. Cele patru picioare strunjite, avînd aspectul unor colonete prevăzute cu caneluri, sînt legate aproape de bază prin stinghii în segment de arc, ce formează un fel de X, prinse în punctul de întretăiere cu o agrafă.

Toate părțile componente ale mesei prezintă ornamente metalice, de bronz sau alamă, simetrice în dispunere, purtînd amprenta calmului clasic, a grației și lejerității. Suprafața tăbliei, concentric ornamentată, este compartimentată prin mai multe chenare de alamă, iar marginile ei sînt puse în valoare printr-o bordură de palmete de bronz. Motivul central al tăbliei, compoziție decorativă de alamă intarziată, ce afectează o fizionomie mai mult grafică decît reală, apărînd ca un arabesc sinuos și fantezist, îl constituie un cartuș ce vrea să imagineze un vas din care se revarsă o abundență florală stilizată, minuțios realizată, ce creează prin arcuirea lujerilor o împletire de volute. Motivul, ca inspirație, nu este nou; preluat din antichitate, el este prelucrat de artiștii timpurilor în maniera stilurilor respective pentru ca în perioada clasicismului, cînd este

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 1. Măsuță extensibilă în stil clasicist (prima jumătate a secolului al XIX-lea)

foarte agreat și răspîndit chiar pe lambriuri și boazerii[3], să fie interpretat cu un aer de capriciu.

Sertarul dreptunghiular dispus sub tăblie, ornamentat cu un dublu chenar de alamă intarziată, are, central, o profilatură inferioară ușor arcuită. Micile suprafețe laterale ale frizei, create prin aplatizarea colțurilor, poartă un decor de bronz aplicat, o reușită compoziție de atribute alegorice, motive de origine alexandrină și romană: trofee militare (torțe în flăcări, trompetă, scut) și atribute sentimentale (săgeata și tolba cu săgeți), totul legat cu o panglică înnodată și aureolat de o cunună de flori. Nici aceste elemente decorative nu sînt proprii numai mobilierului acestei perioade, ci au constituit motive apreciate în general de artiștii ce au produs în maniera clasicismului, astfel încît ele se întîlnesc, cu mici modificări de interpretare, atît pe tapiserii cît și în decorația murală[4].

Diferitele genuri de trofee, fie ele militare, pastorale sau sentimentale, fără a constitui o noutate a perioadei, au totuși un aspect nou, dat de simplitatea ingenuă și fantezia aranjării lor, iar ceea ce accentuează această latură lejeră și vaporoasă a clasicismului este panglica prezentată fie plisată sau răsucită, fie în noduri sau sub formă de cocardă. Acest stil „ruban", cum este numit în mod

[3] Paul Cornu, *Les styles à la portée de tous*, Paris, f. a., p. 93.

[4] *Styles, meubles, décors, du Moyen Age à nos jours*, II, Paris, f.a., Librairie Larousse, foto p. 25 respectiv p. 17.

https://biblioteca-digitala.ro

convenţional[5], a făcut atît de intim parte din moda timpului, încît îl întîlnim pretutindeni: în pictură, pe hîrtie, pe metal sau lemn, în draperii sau stofe.

Ca şi alte motive preluate din repertoriul ornamental grec, şi fusul coloanei, cu canelurile scobite vertical pentru reţinerea luminii şi pentru crearea de modulaţii de umbre, a servit ca indicator în felul de interpretare a mobilierului, respectiv a picioarelor acestuia. Este tocmai cazul măsuţei în discuţie ale cărei picioare strunjite, subţiate către bază, prezintă caneluri ornamentate cu ciubucuri, care pe lîngă rolul decorativ mai au şi unul protector. Aceste ornamente, care merg pînă la $^1/_3$ a înălţimii suporturilor, au forma unor baghete rotunjite la un capăt, prelungite prin tije foliacee. Sînt accesorii decorative ce s-au aplicat în secolele XVII—XVIII atît în arhitectură cît şi în mobilier, morfologia clasicistă cunoscînd 28 de variante ale acestora[6]. Colonetele susţin un fel de echinusuri decorate cu un feston ce reproduce în relief plat motivul ovei.

Cealaltă piesă pe care o considerăm ca făcînd parte din acelaşi ansamblu de interior cu măsuţa, chiar dacă unele detalii structurale sau ornamentale diferă, este un mic birou de damă (fig. 2), mobilă des întîlnită în perioada clasicismului. Este o piesă mică, graţioasă, cu un manşon semicilindric format din lamele longitudinale înguste, cu o tăblie de scris căptuşită în interior cu pluş albastru, care prin rabatare dezvăluie un serre-papiers pentru păstrarea actelor şi scrisorilor, şi cu un sertar care în momentul tragerii declanşează un resort ce permite rularea storului lamelor într-un sector de glisare practicat în partea posterioară a mobilei. Picioarele, canelate şi protejate de glisoare metalice, a căror formă nu se deosebeşte de ale piesei anterioare, sînt legate opus două cîte două prin stinghii cu colţurile uşor rotunjite, unite la rîndul lor de o altă bară strunjită şi canelată.

În privinţa ornamentaţiei, aceasta este distribuită pe toate părţile componente, fără a împovăra însă, ci dimpotrivă subliniind arhitectonica piesei: regăsim aceleaşi tije foliacee în caneluri, marginile sînt bordate cu festoane de bronz imaginînd şiruri de frunze de lauri, denticuli, sau ornamente florale împletite. Punctele de racordare a picioarelor la corpul biroului sau a barei orizontale la cele două stinghii sînt ornate cu rozase. În afara acestor elemente decorative de bronz cizelat, aplicate piesei, nefăcînd deci parte din structura sa, şi care sînt tratate ca adevărate lucrări de orfevrărie, întîlnim şi intarzii de alamă. Central, capacul biroului are dispusă o foarte fină compoziţie decorativă, inspirată din natură, rezultată din împletirea unor atribute sentimentale[7]: între ramuri de frunze şi flori este plasat arcul şi tolba cu săgeţi, totul fiind prins într-un inel. Tot din alamă intarziată sînt concepute şi filetele ce delimitează suprafeţele plane ale biroului.

De o structură şi ornamentaţie asemănătoare cu a pieselor descrise şi integrîndu-se în acelaşi context cronologic, trebuie plasată şi o altă măsuţă (fig. 3), aflată în patrimoniul Muzeului de artă din Cluj.

Cu tăblia de formă rectangulară cu laturile mici rotunjite, cu friza ce susţine tăblia şi care urmează forma acesteia, cu picioare strunjite unite între ele prin stinghii ce formează un fel de H cu laturile concave, piesa aceasta este în ansamblu mai grosier executată decît măsuţa anterioară şi cu o ornamentaţie mai

[5] *Idem*, p. 36.
[6] G. Janneau, *Dictionnaire des styles*, Paris, 1966, p. 216.
[7] G. Boulanger, *L'art de reconnaître les styles*, Paris, 1960, p. 79.

https://biblioteca-digitala.ro

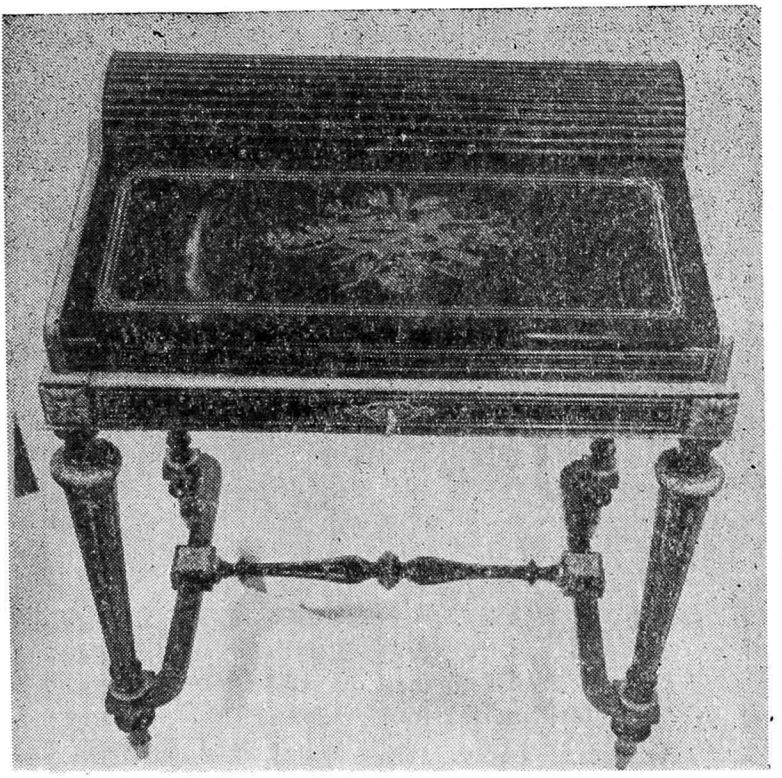

Fig. 2. Birou de damă (cu manşon semicilindric) în stil clasicist (prima jumătate a secolului al XIX-lea).

Fig. 3. Măsuţă în stil clasicist (prima jumătate a secolului al XIX-lea).

https://biblioteca-digitala.ro

puţin rafinată. Chenare de alamă marchează forma suprafeţelor pe care au fost intarziate, iar marginea tăbliei are aplicat un feston de alamă cizelată, motiv pe care îl întîlnim şi pe partea bombată a picioarelor. Ornamentaţia cea mai interesantă şi mai bogată este plasată în centrul tăbliei sub forma unui medalion de arabescuri florale într-o reuşită combinaţie intarziată de alamă şi sidef.

Ultimele două piese pe care vrem să le discutăm, una aflată în patrimoniul Muzeului de artă, iar cealaltă în patrimoniul Muzeului de istorie al Transilvaniei, sînt de o factură aparte faţă de cele prezentate, tipul şi ornamentaţia lor situîndu-le mult mai aproape de modelele originale, respectiv de exemplarele mai reprezentative ale stilului Ludovic al XVI-lea.

După cum se ştie, evoluţia scaunelor este prima care se adaptează schimbărilor stilistice[8]. Către sfîrşitul primei jumătăţi a secolului al XVIII-lea stilul Ludovic al XV-lea prezintă deja semne de declin, pentru ca începînd din jurul anului 1765 să renască puţin cîte puţin aspiraţia către puritatea liniilor drepte şi calmul clasic al modelelor antice. După perioada aşa-numită „Transition", cînd scaunele conservă, în general, structura frămîntată a stilului Ludovic al XV-lea, doar picioarele cambrate sfîrşind prin a deveni drepte, orientarea clasicistă se impune deschizînd o nouă perspectivă în evoluţia mobilierului.

Fotoliul (fig. 4) de care dispunem (nr. inv. M.A. 2446) îl considerăm un perfect reprezentant al noii orientări în domeniul mobilierului: picioare drepte şi rotunjite în care s-au practicat caneluri, braţe scurte larg deschise, parţial tapiţate, terminate în volute, care se racordează la picioare printr-o frumoasă consolă curbată ornamentată cu frunze de acant, punctul de racordare constituindu-l o rozetă încadrată într-un patrat. Şezutul ca şi spătarul fotoliului au forme rotunjite, iar brocatul cu care este tapiţat, chiar dacă nu este original, are însă motive ce merg în contextul stilistic: pe un fond galben, buchete de margarete în tonuri de teracot, galben, verde şi bleu, prinse în panglici terminate cu ciucuri. Lemnul este decorat şi aurit, ca de altfel la majoritatea scaunelor acestei epoci. Spătarul este încadrat cu muluri de ornamente împletite în opt, ornamente inspirate din meandrul grec şi cunoscute sub denumirea de meandru baroc, care servesc nu numai ca decor, dar şi la modelarea reliefului acestuia. Partea lemnoasă a şezutului este şi ea ornamentată cu frize de monticuli şi benzi în torsadă.

Cealaltă piesă pe care o avem în vedere este o măsuţă pentru lucru de mînă (nr. inv. VI 2532) din lemn de mahon cu furnir de trandafir (fig. 5), splendid exemplar al genului. Pe patru picioruşe în muchii drepte, uşor curbate, este plasată o cutie de lemn ovală, care se prelungeşte în jos printr-un coş conic din atlas plisat, de culoare oliv, pliseurile fiind prinse într-o pasmanterie. Din partea inferioară a picioarelor pornesc stinghii scurte unite de o placă cu marginile ondulate. Cutia are în interior un platou casetat pentru păstrarea ustensilelor de cusut.

Pe lîngă striurile fine al furnirului, ce decorează piesa, aceasta este şi foarte frumos şi fin pictată în culori pastelate. Peretele casetei este ornamentat cu panglici înnodate şi buchete de flori, între care cad, simetric şi diametral opus, două medalioane în cadru perlat ce încadrează busturi de femei. Capacul are ca motiv central tot un medalion oval încercuit de perle, ce prezintă o femeie într-un decor rustic. Şi pe picioare sînt inserate motive florale ce imaginează ghirlande de frunze stilizate.

[8] Szabolcsi H., *Meubles français en Hongrie*, Budapesta, 1964, p. 27.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 4. Fotoliu stil Ludovic al XVI-lea (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea).

Fig. 5. Măsuţă de lucru din perioada clasicistă (sfîrşitul secolului al XVIII-lea — începutul secolului al XIX-lea).

https://biblioteca-digitala.ro

Această casetă de lucru, fără a face parte dintre mobilele de mare lux, pe care în această perioadă se întîlnesc placate piese de porţelan de Sèvres, denotă totuşi mult gust, chiar dacă medalioanele sînt numai pictate.

*

Prezentarea şi tratarea acestor piese de mobilier impun, în mod firesc, şi anumite concluzii de ordin cronologic şi stilistic. Lipsa oricărei semnături sau insemne pe piesele respective creează însă o serie de probleme privind stricta lor încadrare în timp şi spaţiu, permiţîndu-ne doar unele supoziţii sau ipoteze.

În legătură cu primele trei piese, spaţiul cronologic are, credem, nişte limite mai largi. Pe de o parte, structura lor (linia dreaptă ce domină şi care se îmbină cu unele rotunjimi, forma picioarelor, canelurile practicate în acestea) ca şi motivele ornamentale în sine (motive alegorice, rozete, tije foliacee în caneluri) ne îndreptăţeşte să le plasăm în perioada clasicismului mergînd de la finele secolului XVIII pînă în secolul XIX; la aceasta se adaugă şi sistemul de glisare al lamelelor biroului declanşat de tragerea sertarului, combinaţie mecanică foarte apreciată în stilul Ludovic al XVI-lea; pe de altă parte tipul intarziei ca şi materialul (alama) de care a făcut uz meşterul în crearea compoziţiilor ornamentale prezentate ca motive centrale (pe tăbliile măsuţelor sau pe capacul biroului) sînt foarte asemănătoare încrustaţiilor de alamă practicate în tehnica Boulle, a cărei uzitare se va accentua la începutul secolului XIX[9], dînd naştere unor tipuri de mobilier aparţinînd aşa-zisului stil „Boulle vienez".

Prin urmare, dacă am face o delimitare mai restrînsă a perioadei, am opina pentru amplasarea acestor mobile la începutul secolului al XIX-lea, cînd tradiţiile clasiciste ale secolului XVIII se continuă mai ales în ţările Europei centrale, meşterul care le-a creat dovedindu-se cunoscător al acestor tradiţii, dar folosind şi tehnici moderne ale timpului său.

În privinţa atribuirii pieselor unui centru sau altul, putem presupune, dată fiind calitatea şi bunul lor gust, că ele provin nu dintr-un atelier provincial, ci mai degrabă dintr-un atelier vienez, Viena fiind unul din oraşele unde s-a lucrat în această manieră „Boulle" la începutul secolului al XIX-lea. De altfel în această perioadă aici se executau o serie de mobile cu forme originale şi ingenioase, cum sînt micile birouri-secreter sau micile măsuţe în forme preţioase şi căutate, mobilier în confecţionarea căruia se îmbină tradiţia locală cu influenţe englezeşti, cum este, credem, cazul pieselor noastre.

Trebuie să remarcăm în acelaşi timp că absenţa vreunei semnături ne face să presupunem că meşterul sau atelierul care le-a confecţionat nu era dintre cele mai renumite, deşi lucra cu multă fineţe şi eleganţă. Spre concluzia că piesele sînt de origine vieneză ne conduce şi lapidara informaţie din vechile registre de inventar (relativ la primele două piese), care specifică că ele provin din lăsămîntul contesei Wass Ottilia, care, după cum ştim, moştenise o serie de obiecte, printre care şi mobilier lucrat la Viena, de la rudele sale ce deţineau funcţii în capitala imperiului.

În privinţa fotoliului, acesta îmbinînd cele mai pregnante caracteristici ale stilului Ludovic al XVI-lea, atît ca formă cît şi ca ornamentaţie, trebuie să-i recunoaştem o apartenenţă cronologică ce probabil nu merge mai departe de sfîrşitul secolului XVIII, dacă nu chiar trebuie să-i acordăm perioada celor 20 de

[9] *Styles, meubles, décors, du Moyen Age à nos jours*, II, p. 35.

https://biblioteca-digitala.ro

ani (pînă la revoluţia franceză), cînd acest stil a fost atît de puternic la modă şi s-a manifestat în plenitudinea formelor sale[10].

Dacă la celelalte piese am considerat ca vizibile influenţele englezeşti în interpretarea lor de ansamblu, de data aceasta observăm nota franceză a stilului[11]. Nu putem afirma că locul execuţiei este Franţa (lipsa oricărui indiciu scuză această carenţă), dar fineţea, acurateţea şi migala lucrării ne îndreptăţesc să credem că nu provine dintr-un atelier provincial, ci dintr-un mare centru artistic unde modelele originale au parvenit direct şi unde în confecţionarea mobilierului nu au intervenit decît neglijabile modificări locale, păstrîndu-se mai evident caracterul francez al stilului.

Ultima piesă, măsuţa de lucru, un exemplar ce denotă multă finete şi pricepere în execuţie, are o plastică decorativă şi compoziţională diferită de a pieselor precedente; nu întîlnim nici intarzia, nici bronzurile cizelate, în schimb mica piesă este frumos pictată cu medalioane anturate de perle, inserînd personaje feminine prezentate fie în bust, fie într-un cadru rustic. Este o caracteristică a clasicismului reîntoarcerea la natură şi încadrarea unor scene cu personaje în peisaj. Făcînd parte iniţial tot din colecţia Wass Ottilia, şi această mobilă pare să fie de provenienţă vieneză, produs de sfîrşit al secolului XVIII sau început al celui următor, al unui atelier ce a interpretat modele franţuzeşti, dîndu-le în acelaşi timp şi o tentă autohtonă.

Ceea ce se poate spune despre toate piesele prezentate, este că, fără a face parte din mobilierul de mare lux, denotă totuşi posibilităţile materiale ale comandatarului, alături de discernămîntul, bunul gust şi priceperea acestuia în arta aranjării interioarelor.

VIORICA POP

MOBILIER EN STYLE CLASSICISTE DANS LES MUSÉES DE CLUJ

(seconde moitié du XVIIIe siècle — début du XIXe siècle)

(Résumé)

On présente et interprète du point de vue stylistique et chronologique quelques pièces d'ameublement conservées dans les collections des musées de Cluj-Napoca, pièces appartenant à la seconde moitié du XVIIIe siècle et au commencement du XIXe siècle.

[10] Vezi analogii datînd dintre anii 1770—1780 la Szabolcsi H., *Meubles français en Hongrie*, foto 33—35 şi *Styles, meubles...*, p. 29.

[11] Vezi piese analoage la Szabolcsi H., *Meubles français en Hongrie*, foto 32—35.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

ASPECTE PRIVIND SITUAȚIA FINANCIARĂ A TRANSILVANIEI ÎN PERIOADA 1849—1867

Locul și rolul Transilvaniei în cadrul politic și economic al Imperiului austriac sînt bine cunoscute, ele constituind obiectul a numeroase lucrări de specialitate, fie referitoare la unele probleme singulare, fie lucrări de amplă extensiune sau sinteze.[1] Cu totul alta este situația în ceea ce privește atenția care s-a acordat studiului ponderii financiare a Transilvaniei, veniturilor și cheltuielilor sale și, mai ales, locului și contribuției sale la formarea bugetului general al statului. În afara lucrării de amploare, semnată de C. C. Kiriţescu[2], și care de altfel tratează doar sistemul bănesc al leului și evoluția lui — iar pentru Transilvania circulația monetară înainte și după marea unire din 1918 — lucrările de referință strictă la problemele financiare sînt destul de reduse ca număr. Față de cele care se referă la finanțele principatelor române — sub diferite aspecte[3] —, cele privitoare strict la Transilvania sînt mult mai puține și în majoritate cu referire la activitatea și rolul băncilor sau a unor instituții de păstrare[4].

Multitudinea aspectelor pe care le îmbracă problema financiară a unei țări cere o cercetare minuțioasă și îndelungată, fapt pentru care lucrarea de față este departe de a prezenta date care nu vor putea fi reluate de ulterioare cercetări. Scopul ei este doar de a face o prezentare de ansamblu, de a marca un început al unor investigații care vor putea duce și la alte concluzii.

*

[1] *Din istoria Transilvaniei*, I—II, Buc., 1963; *IstRom*, III—IV, Buc., 1964; Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român*, Cluj, 1968, pentru a aminti doar cîteva dintre cele mai cunoscute.

[2] C. C. Kiriţescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, I, Buc., 1964: II, Buc., 1967.

[3] G. M. Dobrovici, *Istoricul desvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate, 1823—1933*, Buc., 1934; I. Tutuc, *Datoria publică a României*, Buc., 1943; C. Petraru, *Studiul impozitelor române*, Buc., 1900; I. C. Băicoianu, *Istoria politicii noastre monetare și a Băncii Naționale*, Buc., 1932; Th. C. Aslan, *Finanțele României de la Regulamentul Organic pînă astăzi (1831—1905)*, Buc., 1905; H. Corivan, *Organizarea financiară a Moldovei (1832—1849)*, în *An. Inst. Arh. Iași*, 1966, p. 137—188; S. Columbeanu, *Sistemul de impunere pe lüde în Țara Românească*, în *Studii*, nr. 3/1968; *Finanțele țărilor române în perioada unirii*, în *Finanțe-credit*, nr. 1/1959.

[4] B. Surdu, *Aspecte privind rolul băncilor în consolidarea burgheziei românești din Transilvania pînă la primul război mondial*, în *AIIC*, 1962, p. 179—199; Nic. P. Petra, *Băncile românești din Banat și Ardeal*, Sibiu, 1936; Kővàry László, *Erdélyország statistikája*, Cluj, 1847; Bethlen Farkas, *Adatok Erdély viszonyairól, különös tekintettel az adózási rendszerre*, în *Statisztikai és nemzetgazdasági közlemények*, IV, Pesta, 1867; I. Lupaș, *Casa de păstrare din Sălișie*, Sibiu, 1918; I. Lupaș, *Misiunea culturală a băncilor noastre din Transilvania*, în *Transilvania*, 1914, p. 25—28; Șt. Imreh, C. Mureșan, *Un nou izvor pentru cunoașterea vieții satului din Transilvania la sfîrșitul secolului al XVIII-lea*, în *ActaMN*, V, 1968; A. Moldovan, *Tabelele de impunere din arhiva comitatului Solnocul inferior și valoarea lor documentară*, în *Rev. Arhivelor*, 2/1966; B. Surdu, *Societatea de păstrare din Răşinari*, în *ActaMN*, III, 1966; V. Șotropa, *Evoluția evidenței financiare în Transilvania*, în *Studia Napocensia*, nr. 1/1974.

https://biblioteca-digitala.ro

Ştiut este că acoperirea cheltuielilor necesitate de întreţinerea aparatului de stat, a totalităţii nevoilor interne şi externe, se face prin perceperi de taxe şi impozite, din veniturile proprii ale statului şi nu rareori din împrumuturi de stat, lansate fie în ţară, fie în afara ei.

În procesul de dezvoltare şi reglementare treptată a finanţelor transilvănene a existat o perioadă foarte îndelungată cînd toate greutăţile materiale erau susţinute — nu aşa cum era firesc, de către toate clasele societăţii, în raport cu posibilităţile materiale de care dispuneau, ci — doar de clasa asuprită, nobilii bucurîndu-se de scutiri. Principele Mihail Apafi încerca încă în 1686 o reglementare prin supunerea şi a nobililor la unele dări, prevăzîndu-se drept pedeapsă, pentru cei care ar refuza achitarea lor, pierderea unui număr de iobagi proporţional cu valoarea sumei neachitate. De reţinut că în vremea acestui principe se scoteau din ţară contribuţii directe care, în 1890, echivalau cu numai patru milioane florini[5].

Contribuţia Transilvaniei la tezaurul Imperiului, care fusese fixată, conform Diplomei leopoldine (1691), la 50.000 taleri în timp de pace şi 400.000 taleri în timp de război, era folosită numai pentru necesităţile armatei şi a cunoscut o creştere treptată, ajungînd, în 1747 de exemplu, la peste 800.000 florini. Aceasta era plătită mai ales de către populaţia rurală, numai o mică parte fiind suportată de către orăşeni. Nobilimea, şi de astă dată, era scutită sub motivul îndatoririi ei de a apăra ţara, la nevoie, cu armele. În afara acestei impuneri, care era vărsată direct Vienei, pentru restul banilor, adunaţi în „casa provincială", lipseau evidenţe şi rigori, ei fiind împrumutaţi ades de către nobili, fără a se plăti dobînzile cuvenite[6].

Reglementarea propriu-zisă a impozitelor în Transilvania a început pe vremea Mariei Terezia, care a dispus întocmirea unor conscripţii în acest scop, întîia în 1746, apoi, din nou, tot fără rezultatul scontat, în 1748. Abia în anul 1754 se realizează sistemul de contribuţie cunoscut sub numele de „sistemul lui Gabriel Bethlen" (pe atunci cancelar la Viena). Acest sistem împărţea obligaţia contribuţiei nu pe familii şi pe „porţi" (constînd din 10 familii), ci pe pămîntul împărţit, după calitate, în trei clase de contribuţie, şi pe vite. Dar, ca şi pînă acum, nobilii erau scutiţi de plata regulată a oricărei sume de bani, obligaţi fiind doar ca, în caz de război, să subscrie un subsidiu cu sumă variabilă.

Şi totuşi, în ansamblu, bugetul imperiului era echilibrat. În timpul domniei Mariei Terezia, faţă de un venit de 215 milioane în libre franceze[7], cheltuielile erau de numai 160 milioane.

Măsuri mai hotărîte de organizare financiară au fost luate de către Iosif II care, în dorinţa unei reglementări radicale, a introdus măsurarea teritoriului, fapt pentru care, în unele ţări ale imperiului, a întîmpinat rezistenţă. În timpul domniei sale s-a introdus contribuţia pe pămînt şi nu pe persoana ţăranului şi este de subliniat faptul că, pentru nobilii care nu locuiau cel puţin şase luni pe an în ţară, contribuţia se dubla[8]. Este aici evidentă încercarea de limitare a scoaterii din ţară a sumelor de bani cheltuite aiurea, în mod nechibzuit, încercarea de a impulsiona dezvoltarea economică a ţării. Totuşi, nobilimea, prin puterea sa,

[5] G. Bariţ, *Părţi alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, vol. I, Sibiu, 1890, p. 46 şi 91.
[6] *Idem*, p. 365.
[7] O libră franceză (libră galică) echivala cu 20 solidi (sous), fiind egală cu cca. 40 creiţari.
[8] G. Bariţ, *op. cit.*, p. 467—468.

https://biblioteca-digitala.ro

își impune punctul de vedere: la Pojon, în 1790, dieta hotărăște ca nici un fel de nouă impunere să nu poată fi introdusă fără aprobarea sa. Pe aceeași linie se înscrie și hotărîrea din 1794 care exceptează nobilii de la prevederile legii cambiale[9]. Dar aceasta făcea ca aceiași nobili să nu se bucure de credite pe piața financiară europeană. Un alt motiv al acestei lipse de credit a fost și menținerea dreptului aviticității, desființat abia în anul 1854 (după emiterea patentei din 21 iunie, privind desființarea obligațiilor iobăgești).

În ce privește circulația monetară în Transilvania, vom da doar unele puncte orientative. După pacea de la Oradea (24 februarie 1538) Transilvania a bătut moneda sa proprie, pînă la 1688, de preferință monede de valoare nominală redusă, dar și ducați, precum și taleri de argint. Sub domnia Mariei Terezia se desfășoară o emitere sistematică a monedei de aramă (pînă în 1780)[10].

Pentru reglementarea circulației monetare în imperiu, în 1759 se încheie convenția monetară cu Bavaria, introducîndu-se talerul și florinul convențional (1 marcă — 20 florini). Puțin mai tîrziu, în 1762, sînt puse în circulație primele bancnote, emise de Wiener Stadtbank, în cupiuri de 5, 10, 25, 50 și 100 florini, în valoare totală de 12 milioane. Înmulțirea excesivă a bancnotelor aflate în circulație (1 miliard 60 milioane florini în 1811) a făcut ca valoarea lor reală să scadă mereu, înregistrînd un disagio față de moneda de argint. S-a ajuns ca 100 fl. argint să echivaleze cu 800 fl. hîrtie, iar 100 fl. hîrtie cu numai 12 fl. de argint. Atît datorită acestei masive puneri oficiale în circulație a bancnotelor, cît și falsificărilor numeroase, s-a ajuns, inevitabil, la inflația care a determinat emiterea patentei din 8 februarie 1811 privind preschimbarea bancnotelor, concomitent cu devalorizarea lor, de la 100 la 20 fl. Și totuși înmulțirea lor a continuat, ajungînd ca, în 1816 (anul înființării Băncii Naționale a imperiului), să se afle în circulație 528 milioane florini, fapt care a determinat o nouă schimbare monetară, în decursul căreia 250 fl. se preschimbau cu 100 fl. monetă convențională. Prin cele două devalorizări consecutive s-a ajuns ca 100 fl. vechi să valoreze 8 fl. noi. De menționat că în Transilvania circulau, în 1848, 10 milioane taleri, față de totalul de 360 milioane în întreaga monarhie, și că pentru datoriile contractate statul austriac plătea, anual, dobînzi de 50 milioane florini[11], deci de cinci ori mai mult decît circulația monetară totală a Transilvaniei.

Anul 1848, cu totalitatea evenimentelor sale politice, a adus pentru imperiul austriac implicații financiare dintre cele mai nefavorabile. Făcînd o scurtă trecere în revistă a situației bugetului imperial în anii imediat premergători și imediat următori anului 1848, vom constata că aceasta este perioada în care începe marele dezechilibru financiar al statului, dezechilibrul pentru redresarea căruia s-au luat, pe parcursul anilor următori, o serie de măsuri de reorganizare și reașezare a finanțelor, dar nu totdeauna cu rezultatul scontat. Dacă în 1845 se înregistra un excedent bugetar de 7.611.000 fl., în 1846, odată cu începutul frămîntărilor din Galiția, bilanțul se încheie cu un plus de numai 1.130.000 fl., pentru ca începînd cu 1847, în locul prisosului să se înregistreze anual un deficit considerabil, care culminează cu 125.175.000 fl. în 1849 (anexa 1). Într-o perioadă de numai șase ani statul austriac a ajuns la un deficit bugetar care atingea impresionanta sumă de 239.498.000 fl. Lucru lesne de înțeles de altfel, considerînd sumele, enorme,

[9] *Idem*, p. 521 și 551.
[10] C. C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. I, p. 102 și urm.
[11] *Idem*, p. 127; G. Bariț, *op. cit.*, vol. I. p. 562, vol. II, Sibiu, 1890, p. 257.

https://biblioteca-digitala.ro

desigur, care s-au cheltuit în timpul şi imediat după înăbuşirea revoluţiei din 1848 în toate ţările imperiului[12]. O privire de ansamblu ne poate da o imagine — dacă nu completă, în orice caz elocventă — asupra unei părţi din aceste cheltuieli. În documentele referitoare la evenimentele petrecute pe teritoriul Transilvaniei revin adesea referiri la sume de bani cerute, primite, aşteptate, de una sau de alta din părţile aflate în conflict. Numai în luna octombrie 1848 comitetul apărării naţionale din Pesta a trimis în Transilvania peste 300.000 fl. (100.000 fl. colonelului comandant Dobay pentru apărarea Clujului[13], 10.000 fl. comisarului gubernial Décsey cu puteri depline în Crasna şi Solnoc[14] şi peste 200.000 fl. comisarului regesc Nicolae Vay[15], care le-a dirijat la Zlatna, Tg. Mureş sau în secuime), iar în februarie 1849, 100.000 fl. noului comisar general al Transilvaniei, Csányi László[16].

De menţionat şi sumele — cunoscute nouă pînă acum — care au fost manipulate fără a mai trece prin evidenţa organelor centrale ale revoluţiei. După ocuparea cetăţii Bistriţa şi a Sibiului de către revoluţionarii maghiari, li s-a impus — drept pedeapsă pentru păstrarea credinţei lor faţă de împărat — plata unei contribuţii de cîte 200.000 fl. fiecare, iar în timpul atacului românilor asupra Zlatnei (23—24 oct. 1848) s-au luat din avutul erariului 13.000 galbeni în aur, 20.000 în argint şi 6.000 fl. în note austriece de bancă[17] — şi nu poate fi o justificare pentru aceasta faptul că comitetul românesc de împăciuire nu a primit ajutor bănesc din casa ţării, iar pînă în martie 1849 el a putut strînge din colecte numai 10.000 fl.[18].

Pentru procurarea sumelor de bani necesare, părţile în conflict au căutat să pună stăpînire pe Casele publice, iar în martie 1849 comisarul Csányi a dispus mutarea tezaurariatului de la Sibiu la Cluj, pentru a-l putea supraveghea, iar la puţin timp a confiscat toate averile comune săseşti, trecîndu-le în proprietatea statului ungar[19].

După încetarea operaţiunilor militare s-au constituit comisii investigatoare care să ia în evidenţă pagubele pricinuite atît persoanelor particulare cît şi instituţiilor (şcoli, biserici), pentru acordarea unor despăgubiri din fondurile statului[20]. În arhivele mitropoliei ortodoxe din Sibiu se află numeroase liste de acest gen, trimise aici, spre evidenţă, în urma circularei episcopului A. Şaguna din 10/22 sept. 1849[21]. Sumele cuprinse în aceste liste sînt, unele, de-a dreptul impresionante. Dăm doar cîteva: Turcheş (Braşov) 2.283 fl.; Cernat 2.942 fl.; Tărlugeni 1.089 fl.; Braşov — biserica veche — 27.676 fl.; din nou Turcheş cu 64.502 fl.[22]. Dar cea mai mare este cea din Satulung (Măcicaş-Cluj) care atinge

---

[12] G. Bariţ, *op. cit.*, vol. II, p. 397 şi 474.

[13] S. Dragomir, *Studii şi documente privitoare la revoluţia românilor din Transilvania în anii 1848—1849. Documente din Arhivele Statului Budapesta, Arhiva Kossuth, 1848—49*, vol. III, Cluj, 1946, p. 93.

[14] *Idem*, p. 47.

[15] *Idem*, p. 40, 110—117, 134—136, 146.

[16] *Idem*, p. 298.

[17] *Idem*, p. 350.

[18] *Idem*, p. 315.

[19] *Idem*, p. 488—490.

[20] *Idem*, p. 484.

[21] Fotocopii după aceste liste, aflate în Arhiva Mitropoliei ortodoxe Sibiu, fond Şaguna, nenumerotate, se găsesc în arhiva Inst. de istorie şi arheologie Cluj, la colectivul privind problema naţională în Transilvania; nr. de înregistrare la Cluj, 769.

[22] Idem, nr. 775, 776, 774, 770, 797, 800.

https://biblioteca-digitala.ro

suma de 1.200.000 fl.[23]. Majoritatea listelor sînt datate de la finele anului 1849, dar ele mai apar încă și în 1852[24].

În privința sumelor acordate în urma acestor luări în evidență, mențiunile găsite sînt destul de puține. Astfel, în anul 1852 împăratul dispune acordarea a 60.000 fl. din tezaurul imperial, pentru ajutorarea bisericilor românești de ambele rituri, arse și devastate în revoluție și a 24.500 fl. la cîțiva foști prefecți și tribuni[25], după ce în mai 1851 se dispusese plata unor sume celor care au contribuit la întreținerea și transportul trupelor[26]. Credem că se pot încadra în categoria reparațiilor necesare clădirilor care au fost avariate în timpul revoluției, cele efectuate la catedrala romano-catolică din Alba Iulia, pentru care s-a acordat, de către stat, un împrumut fără dobîndă, rambursabil în zece ani, precum și cele 20.000 fl. pentru repararea daunelor la clădirile episcopești[27], sau împrumutul pe 10 ani — în primii trei ani scutit de dobîndă, iar apoi cu o dobîndă de 4% — în sumă de 1.500.000 fl. acordat încă în octombrie 1849 sașilor din Transilvania[28]. La o simplă enumerare, toate aceste sume — incomplete desigur — nu spun prea mult. Dar știind că în cursul lunilor octombrie — noiembrie 1849, la tîrgurile de la Hălmagiu și Băița, de exemplu, prețul unei găleți de grîu (80 cupe) oscila între 12,30—14,30 fl., a unui car de fîn între 18—20 fl., iar o pereche de boi de cea mai bună calitate costa în jur de 250 fl.[29], putem avea o imagine mai clară a echivalentului sumelor de mai sus și, implicit, a pagubelor înregistrate.

Situația creată în bugetul statului și multitudinea cheltuielilor necesare, dar neprevăzute, a fost și mai mult îngreunată de emiterea biletelor Kossuth, pentru care statul punea la dispoziția Băncii Comerciale din Pesta o acoperire în aur și argint de cinci milioane fl.[30]. Dezechilibrul derivă din faptul că biletele emise, în cupiuri de 2 și 5 fl., au întrecut cu mult acoperirea acordată băncii de statul austriac. Aceasta a făcut ca unul din primele decrete semnate de guvernatorul Transilvaniei Ludovic Wohlgemuth (la Bistrița în august 1849) să fie cel privind devalidarea biletelor Kossuth și retragerea lor din circulație. În lunile octombrie—noiembrie ale aceluiași an, au fost retrase și arse, la Cluj, bilete în valoare de 1.615.211 fl., iar pînă în mai 1850 suma lor s-a ridicat, în toată Ungaria și Transilvania, la peste 50 milioane fl., continuînd însă să mai rămînă în posesia locuitorilor bilete Kossuth în valoare de cca. 20.000.000 fl.[31].

La multitudinea cheltuielilor necesitate de evenimentele anilor 1848—1849 mai trebuie adăugate despăgubirile pe care Austria le datora Rusiei pentru intervenția sa armată, în 1849 și care, conform înțelegerii din 28 mai/10 iunie 1849, se ridicau la 3.000.000 ruble[32].

Dată fiind situația dezastruoasă a bugetului imperial, s-a impus ca o necesitate căutarea și găsirea imediată a unor măsuri, a căror aplicare să ducă la redresarea financiară, fie ea chiar parțială. Printre aceste măsuri, introducerea

[23] Idem, nr. 794.
[24] Idem, nr. 781—785.
[25] N. Popeea, *Vechea mitropolie ortodoxă română a Ardealului, suprimarea și restaurarea ei*, Sibiu, 1870, p. 165; G. Bariț, *op.cit.*, vol. II, p. 673.
[26] *GazTrans*, nr. 40 din 17 mai 1851, p. 169.
[27] *Idem*, nr. 33 din 26 IV 1852, p. 132.
[28] G. Bariț, *op.cit.*, vol. II, p. 644.
[29] Arhivele Statului Deva, Fond Comitatul Hunedoara, dosar nr. 7/1849, acte nenumerotate.
[30] C. C. Kirițescu, *op.cit.*, vol. I, p. 128; G. Bariț, *op.cit.*, vol. II, p. 207.
[31] G. Bariț, *op.cit.*, vol. II, p. 643.
[32] *GazTrans*, nr. 70 din 30 VIII 1851, p. 291.

https://biblioteca-digitala.ro

taxei de timbru, a monopolului tutunului şi a băuturilor spirtoase, precum şi taxa pentru consumul lor, contribuţia pe clădiri, reglementarea contribuţiei personale şi introducerea pentru prima oară a contribuţiei directe pe pămînt (impozitul funciar) pentru toţi locuitorii, deci şi pentru foştii privilegiaţi (martie 1850)[33].

Introdusă prin decretul Ministerului de finanţe din 30 dec. 1850, taxa de timbru se fixa în funcţie de actele sau publicaţiile timbrate. Calendarele pentru 1851, de exemplu, se timbrau cu trei cruceri bucata, cele netimbrate fiind excluse de la vînzare. Contravenţia atrăgea plata unei amenzi de 30—60 cruceri[34]. În luna septembrie a aceluiaşi an (1850) se fixa taxa de timbru pentru înştiinţări (prin presă, afişe etc.) la 10 cruceri[35]. O situaţie mai tîrzie, publicată de Gazeta Transilvaniei, arată că în 1861, din taxa de timbru se încasau în întreg imperiul, 11.063.792 fl., iar în 1862 încasările se urcă la 12.919.213 fl.[36], sume deloc neglijabile pentru finanţele statului.

Tot la finele anului 1850 se introduce şi darea de consumaţie pentru băuturile spirtoase. Pentru producătorii din Transilvania se instituie sistemul „învoielii" în cazul în care producerea acestor băuturi este o ramură a economiei de mînă, bazată pe materie primă proprie şi nu o meserie care să asigure subzistenţa celui care o practică[37]. Se exceptează de la taxa de consumaţie, din cantităţile existente la constituirea ei, doar o vadră austriacă (Austria de jos) de bere şi o jumătate de vadră de băutură spirtoasă[38].

Un venit deosebit se realizează prin introducerea monopolului tutunului, cu data de 1 martie 1851. Producătorii particulari erau obligaţi a vinde tutunul pe care îl aveau în posesia lor dregătoriilor financiare, urmînd a fi despăgubiţi de către stat. În vederea fixării sumei de despăgubire, care urmează să îmbrace forma unei pensii viagere, fostul producător trebuia să declare capitalul investit în fabrică şi cîştigul curat realizat în anii 1846—1850. El trebuia să fie producător de cel puţin cinci ani şi să-şi fi plătit cu regularitate dările către stat[39]. Cantităţile de tutun existent trebuiau depuse la magaziile statului de la Sibiu, Braşov, Cluj, Deva, Bistriţa etc. Pentru cantităţile reţinute în vederea propriului consum, urma să se plătească o taxă „de consum" care putea fi achitată la toate oficiile de vamă, contribuţie şi dare şi la inspectoratul economic din Deva[40].

Austria a introdus acest monopol cu mult în urma altor ţări, care realizau deja venituri importante pe această cale. În 1849 de exemplu se realizau în Franţa şi Anglia 90 milioane franci, în Spania 24 milioane, în Sardinia 7 milioane, iar în Rusia (unde nu era monopol) 7.750.000[41]. Veniturile realizate după introducerea acestui monopol vor fi considerabile pentru bugetul imperial: 27.404.400 fl. în 1851, 34.533.200 fl. în 1852[42] etc.

Contribuţia directă pe case se introduce prin patenta din 4 martie 1850, scutite fiind şcolile, lăcaşurile de cult, cazărmile şi spitalele. Impunerea urma a

[33] G. Bariţ, *op.cit.*, vol. II, p. 643.
[34] *GazTrans*, nr. 2 din 4 I 1851, p. 5.
[35] *Idem*, nr. 15 din 19 II 1851, p. 67.
[36] *Idem*, nr. 110 din 20 XI 1863, p. 431.
[37] *Idem*, nr. 5 din 15 I 1851, p. 17.
[38] *Idem*, nr. 2 din 4 I 1851, p. 7.
[39] *Idem*, nr. 8 din 25 I 1851, p. 29.
[40] *Idem*, nr. 24 din 22 III 1851, p. 105.
[41] *Idem*, nr. 51 din 28 VI 1852, p. 194.
[42] *Idem*, nr. 15 din 21 II 1853, p. 59.

https://biblioteca-digitala.ro

se socoti după venitul realizabil din imobil sau după suma arendei, pentru imobilele arendate. Din arendă se scădea 30% apreciat ca necesar pentru întreținere, iar restul se impunea cu 12%. O comisie formată dintr-un președinte și doi asesori, cu sediul la Sibiu — pe lîngă comisia provincială pentru contribuția pe pămînt —, urma să organizeze și să urmărească încasarea impunerii. Erau fixate 12 categorii de imobile în funcție de numărul camerelor locuibile și al nivelelor construite, de la locuințe cu o cameră — pentru care se plăteau 15 creițari — pînă la cele cu 35 de camere, pentru care se percepea o taxă de 25 fl. La fiecare 5 camere peste această limită se adăuga 1 fl. dacă încăperile erau situate la parter și 2 fl. dacă erau situate la etaj. Comisia de impunere era retribuită din contribuția fiecărui oraș[43]. De la plata contribuției erau exceptați proprietarii ale căror imobile suferiseră stricăciuni în timpul evenimentelor din 1848—1849, astfel: pe 10 ani dacă clădirile trebuiau rezidite, pe 6 ani pentru reparații de ziduri și pe 3 ani pentru reparații de acoperișuri[44].

În ce privește comunele, bisericile, fundațiunile și cei care beneficiau de uzufructul unor clădiri, ei urmau să plătească, pentru 10 ani de posesiune, o taxă echivalentă cu 2% din prețul acestor imobile[45].

De o importanță deosebită este introducerea impozitului generalizat pe pămînt, care la început era doar provizoriu. A fost instituit prin decretul din 4 martie 1850 — ca și cel pe case — și va pune bazele cadastrului statului, prevăzînd impunerea tuturor proprietarilor funciari, fără nici o deosebire. Ca bază de calcul este luat venitul net adus de pămîntul productiv, luîndu-se ca etalon prețurile din 1824 și scăzîndu-se apoi cheltuielile necesitate de producția agricolă. Nu se luau în considerare eventualele „greutăți" (ipoteci) care grevau asupra pămîntului și nici eventualele schimbări în felul de cultură, taxa de impunere ridicîndu-se la 10% din venitul net realizat.

O dată cu introducerea acestui impozit se desființează unele taxe mai vechi și anume: taxa apertinențială, taxa de animale și pe veniturile realizate din păduri.

De subliniat că, pentru comune, acest impozit s-a calculat în mod global, urmînd ca apoi să fie repartizat pe oameni[45a].

Din perceperea acestui impozit se vor realiza în Transilvania sume considerabile, care însă, din păcate, vor lua, în marea lor majoritate, calea Vienei, la fel ca și cea mai mare parte din celelalte taxe și impozite. Dacă înainte de 1850 impozitul pe pămînt oscila între 723.246 guldeni în 1838 și 685.093 guldeni în 1849, după acest an el va înregistra o creștere treptată, astfel[45b]:

1851—1.093.991	1857—1.338.286
1852—1.122.555	1858—1.325.540
1853—1.125.184	1859—1.371.450
1854—1.155.197	1860—1.403.866
1855—1.317.128	1861—1.429.995
1856—1.328.750	

Tot pe linia acestor măsuri de echilibrare financiară credem că poate fi încadrată și desființarea barierelor vamale între Austria și Ungaria, la finele anului

[43] *Idem*, nr. 17—19 și 24 din 1851, p. 74, 81—82, 85 și 105.
[44] *Idem*, nr. 35 din 30 IV 1851, p. 149.
[45] *Idem*, nr. 29 din 9 IV 1851, p. 125.
[45a] G. A. Bielz, *Beitrag zur Geschichte und Statistik des Steuerwesens in Siebenbürgen*, Sibiu, 1861, p. 17—19.
[45b] *Idem*, p. 44.

https://biblioteca-digitala.ro

1850, fapt care, prin implicaţiile sale, urma să aducă o creştere a contribuţiei pe venituri[46]. (Cercetări ulterioare vor trebui să verifice justeţea acestei ipoteze, prin compararea sumelor ce se pierd prin desfiinţarea vămilor, cu cele ce vor fi încasate sub forma contribuţiei pe venit.)

Un capitol important în bugetul acestor ani l-au constituit despăgubirile urbariale cuvenite nobililor feudali, ca urmare a legii din 1848 şi a patentelor din 1853 şi 1854, despăgubiri ce urmau a fi plătite, pentru foştii iobagi şi jeleri urbariali, din bugetul statului. Dar instituirea „aruncului" sau a „creşcăturii" (adaus la darea directă) din care se constituia o parte a necesarului acestui fond de despăgubiri, a transferat o mare parte a greutăţii pe umerii contribuabililor.

Plata a început cu primele luni ale anului 1851, cînd sumele achitate au atins cifra de 390.317 fl., pentru a creşte apoi treptat, ajungînd la peste 38 milioane fl. în 1861[47].

S-au achitat pînă la această dată 30.376.203 fl. în capital, 7.843.412 fl. în rente capitalizate şi 129.132 fl. în dobînzi. Aceste sume s-au plătit pentru o suprafaţă de 1.615.574 iugăre de pămînt care au rămas în proprietatea ţăranilor. Pentru dijmele desfiinţate s-a plătit, numai parohiilor evanghelice săseşti, suma de 5.319.196 fl.[48].

Problema fondurilor pentru despăgubirile urbariale, prin importanţa ei deosebită pentru economia principatului transilvan, a stat de altfel şi în atenţia dietei de la Sibiu din 1863—1864[49]. În proiectul de lege prezentat în dietă pentru stabilirea preliminarului necesar la acest fond pentru anul 1863 este înscrisă suma de 2.736.994 fl. dintre care numai 331.000 fl. urmau să se acopere din fondul urbarial al Ungariei, restul de 2.483.148 fl. urmînd a se constitui din aruncul de 71 creiţari pentru 1 fl. de dare directă. Din suma totală urma a se plăti astfel:

— cheltuieli la direcţia fondului urbarial	15.037 fl.
— cheltuieli pentru comisia verificatoare	35.233 „
— cheltuieli pentru administraţia justiţiei urbariale	69.047 „
— sume de comput la capitaluri	8.200 „
— interese celor îndreptăţiţi (dobînzi n.n.)	2.453.577 „
— interese pasive către erariul statului	14.423 „
— salarii de disponibilitate şi pensii	11.666 „
Total:	2.736.994 „

Pînă la data prezentării acestui proiect, din bugetul ţării se achitaseră deja 53.352.961 fl. 56 cr. (anexa 2) unor instituţii sau unor particulari (anexa 3).

În decursul dezbaterilor dietale, din proiectul prezentat se aprobă următoarele sume:

— pentru direcţiunea fondului	15.037 fl.
— pentru comisiile verificatoare	25.332 „
— pentru justiţia urbarială	—
— sume de comput la capitaluri	8.200 „
— rente celor îndreptăţiţi	2.109.962 „
— interese pasive către erariul statului	—
— salarii şi pensii	—
Total:	2.158.531 fl.[50]

[46] G. Bariţ, *op. cit.*, vol. II, p. 643.

[47] I. Kovács, *Desfiinţarea relaţiilor feudale în Transilvania*, Cluj, 1973, p. 125—126.

[48] *GazTrans*, nr. 32 din 25 IV 1864, p. 127.

[49] S. Retegan, *Dieta de la Sibiu, 1863—1864*, Teză de doctorat, Manuscris, p. 343 şi urm.

[50] *GazTrans*, nr. 73 din 13 IX 1864, p. 293.

https://biblioteca-digitala.ro

Acoperirea urma să se facă astfel: 331.000 fl. din fondul urbarial al Ungariei, iar restul din aruncul pe care, în decursul dezbaterilor, deputații l-au cerut micșorat la numai 53 creițari pe un florin de dare directă. Calculat la totalitatea dării directe (pe 14 luni) de 3.472.933 fl. ar fi revenit 1.840.654 fl. Dar dată fiind mărimea de 71 cr. a aruncului oficial fixat, urma să se scoată o sumă de 2.482.148 fl. Adăugînd 331.000 fl. din fondul urbarial ungar, reiese un total de 2.813.148 fl., din care, după acoperirea sumei votate de dietă, rămîne un surplus de 655.617 fl. pentru nevoile interne ale Transilvaniei[51].

Nu este lipsit de interes a cunoaște faptul că deși s-au achitat peste 53 milioane fl. pentru pămînt, o parte a dijmei preoțești și majoritatea celei urbariale, datoria Transilvaniei către statul austriac — pentru fondul urbarial — este în continuă creștere, dat fiind faptul că se plăteau anual dobînzile pentru sumele achitate de către stat ca anticipații urbariale, fără a se trece la plata sumelor propriu-zise de despăgubire. Abia în decursul anului 1866 se reglementează amortizarea datoriilor Transilvaniei la fondul de desărcinare a pămîntului. Obligațiile emise urmau a se achita prin tragere la sorți, de două ori pe an, sau prin tranzacții la bursă. Sînt excluse cele asupra cărora s-a pus sechestru precum și cele zălogite, media anuală a achitării ridicîndu-se la 3.823.000 fl.m.c. Se publică de altfel un plan de amortizare defalcat pe ani, pînă în 1915 inclusiv[52], deci bugetul Transilvaniei va avea încă mulți ani de suportat, la rubrica cheltuielilor, plăți însemnate, pînă la lichidarea definitivă a datoriei.

Situația financiară din interiorul Transilvaniei — echilibrată dacă o privim ca atare — nu aducea însă, după cum ar fi fost firesc, prosperarea economiei provinciei, datorită dezechilibrului financiar general al imperiului (anexa 4), pentru reglementarea căruia se căutau în permanență noi surse de venituri. Una din metodele destul de frecvent folosite este cea a lansării unor împrumuturi de stat. Un asemenea împrumut este cel lansat în anul 1851, prin patenta imperială din 24 iunie, sconțîndu-se subscrieri în valoare totală de 80 milioane fl., o subscriere neputînd fi mai mică de 100 fl. Se acorda subscrienților un procent de 5% pe sumele angajate pentru a fi achitate, în bani lichizi sau în obligațiuni de stat. Cauțiunea se fixa la 10% din suma angajată prin subscriere, iar neplata subscrierii atrăgea după sine numai pierderea cauțiunii și nu a sumei deja depuse[53].

Acest împrumut, lansat pentru a se putea retrage din circulație obligațiunile de stat mai vechi, nu-și va atinge scopul, deși suma scontată a fost subscrisă în întregime. Dovadă faptul că la numai trei ani se recurge la un nou împrumut[54], de data aceasta în impresionanta sumă de 500.000.000 fl. Faptul că la acesta subscrierile se acceptau în valoare minimă de 20 fl. (față de 100 fl. în 1851) și că de data aceasta cauțiunea este de numai 5% (față de 10% în 1851), dovedește cu prisosință că finanțele imperiului se aflau încă departe de a putea fi redresate. În 1866 de pildă, datoriile de stat ale imperiului urcau la 3.733.689.852 fl. pentru care se plăteau anual dobînzi în valoare de 150.208.123 fl.[55]. Acest capitol de importanță capitală va face obiectul unor tranzacții survenite între Austria și Un-

[51] *Idem*, nr. 81 din 10 X 1864, p. 323.
[52] *Idem*, nr. 38 din 18 V 1866, p. 149.
[53] *Idem*, nr. 71 din 3 IX 1851, p. 293; nr. 72 din 6 IX 1851, p. 297.
[54] R. Sofroni, *Cu privire la împrumutul de stat din 1854 ca formă de exploatare a maselor*, în *AIIC*, XVI, 1973, p. 417—428.
[55] *GazTrans*, nr. 43 din 4 VI 1867, p. 171.

https://biblioteca-digitala.ro

garia, cu ocazia semnării pactului dualist[56], deşi şi pînă la această dată Ungaria suporta 30% din totalul datoriilor statului[57]. Îngreunîndu-şi bugetul propriu cu aceste sume deosebit de mari, Ungaria îşi va încheia balanţa de plăţi, între 1869—1888, cu deficite de 15—20%. Ca urmare, chiar în 1867, ea a contractat primul împrumut extern, pentru ca apoi să recurgă fie la altele noi, fie să le convertească pe cele vechi, ajungînd în 1890 la suma totală împrumutată de 1.614.000.000 fl., din care 50,2% în valută austriacă, iar 49,8% în aur, şi plătind o dobîndă anuală de 125.000.000 fl.[58].

Bugetele pentru Transilvania, în perioada de care ne ocupăm, s-au încheiat în permanenţă cu un mare surplus de fonduri, vărsate cu regularitate la bugetul general al imperiului (anexa 5).

Înainte de introducerea dărilor indirecte, acest surplus varia în jurul a trei milioane florini anual, pentru ca, după 1851, să crească treptat, ajungînd la 10.000.000 fl. în 1865. Deşi datele de care dispunem sînt încă incomplete, putem totuşi să ne facem o imagine asupra situaţiei financiare a Transilvaniei. Ponderea cea mai mare în realizarea veniturilor sale o au contribuţiile directe. Astfel, venitul din impozitul pe case s-a triplat între 1851—1860, cel personal a crescut cu cca. 200.000 guldeni, iar contribuţia pe pămînt creşte de la 963.100 la 1.429.995 guldeni[59], în timp ce, în aceeaşi perioadă, adaosurile pentru despăgubirile urbariale şi alte nevoi ale ţării cresc de la 173.308 la 2.031.725 fl. monetă austriacă[60]. Şi, deşi din Transilvania se scot anual sume din ce în ce mai mari, pentru necesităţile sale interne se alocă, cu unele oscilaţii, în jur de 50% din totalul sumelor încasate (anexa 5), excepţie făcînd numai anul 1861, cînd s-au alocat numai 38,6%.

Luînd în considerare indicatorii bugetari ai Transilvaniei, se constată că majoritatea sumelor se cheltuiesc în scopuri neproductive, ponderea cea mai mare revenind cheltuielilor pentru administraţia politică — cu peste un milion florini. Nu sînt de neglijat nici cheltuielile necesare pentru autorităţile poliţieneşti şi justiţie, care, împreună, se ridicau cam tot la un milion de florini. Deci, cu aproximaţie, aceste trei capitole bugetare înghiţeau cam 2/3 din totalul bugetului Transilvaniei. Puţinătatea datelor de care dispunem nu ne-a permis a stabili cota-parte a cheltuielilor alocate pentru administraţia financiară pentru fiecare an, dar pentru anii 1851, 1855 şi 1860 pentru care am găsit aceste date, se evidenţiază o oscilaţie între 800.000 fl. — 1.200.000 fl., dintr-un buget total de 3.023.784 fl. (1851), 5.087.553 fl. (1855) şi 6.625.788 fl. (1860) (anexa 6).

Pentru scopuri productive, dacă luăm în consideraţie importanţa unor asemenea investiţii, sumele alocate sînt destul de modeste, ele fiind cu puţin deasupra celor cheltuite pentru justiţie. Fac excepţie anii 1862, 1863 şi 1865. În acest capitol sînt cuprinse cheltuielile necesitate de dezvoltarea comerţului, a meseriilor, a construcţiilor de utilitate publică, a reglementării unor cursuri de ape etc.

---

[56] G. Bariţ, *op.cit.*, vol. III, Sibiu, 1891, p. 478. Legea XV/1867 reglementa proporţia în care Ungaria este datoare a contribui la plătirea intereselor şi la amortizarea datoriilor statului.

[57] C. C. Kiriţescu, *op. cit.*, vol. II, p. 138.

[58] *Idem*, p. 192.

[59] G. A. Bielz, *op. cit.*, p. 44—45, 51.

[60] *Idem*, p. 55.

https://biblioteca-digitala.ro

Edificatoare pentru dirijarea fondurilor bugetare transilvane sînt desigur cele destinate instituțiilor de cult și învățămînt, pentru care au fost alocate următoarele sume:

1851	41.252 fl.
1855	72.310 fl.
1860	137.777 fl.
1861	136.900 fl.
1862	153.800 fl.
1863	272.822 fl.
1865	328.251 fl. (anexa 6)

Insuficiența acestor sume este indiscutabilă și tot la fel indiscutabilă ni se pare a fi lipsa de interes manifestată de autoritățile austriece pentru ridicarea culturală a poporului din această provincie a imperiului. Cu atît mai mult se explică și se justifică deci lupta permanentă a intelectualității românești transilvănene pentru suplinirea acestei carențe, prin înființarea unui cît mai mare număr de școli sătești, susținute material, după cum se știe, de sătenii înșăși. Se explică prin aceasta și frecvent întîlnitele legate și donații din partea a numeroși români, oameni politici sau nu, dar conștienți de situația precară a învățămîntului în limba română, legate și donații făcute tocmai în scopul înființării unor școli sau institute mai înalte, de învățămînt românesc. Din păcate însă, nu totdeauna donațiile și-au atins scopul pentru care fuseseră menite — și menționăm aici fundațiunea de 100.000 fl. a lui Athanasie Bala, din 1814 și despre a cărei existență și menire scria, în 1857, Al. A. Marienescu, readucînd-o în actualitate[61], sau testarea averii lui Avram Iancu în 1850, pentru înființarea unei academii române de drept[62]. Trebuie amintite desigur, pe linia acelorași strădanii de ridicare culturală a românilor, fondurile de burse constituite pentru susținerea unor tineri studioși, în diferite institute de învățămînt superior. Un loc de frunte revine aici familiei Mocioni, dar nu sînt de neglijat nici numele unui Nicolae Zsiga, Ioan Iuga, Romanțianu etc.

Strădaniile pentru ridicarea culturală a poporului constituie unul din aspectele luptei de rezistență națională desfășurată de românii transilvăneni.

Tot o formă de rezistență, de data aceasta împotriva politicii economice duse de autorități, este cea manifestată în domeniul strîngerii impozitelor. Deși, în Transilvania, comparativ cu celelalte provincii ale imperiului, suma medie anuală a dărilor era cea mai mică (4,48 fl. pe cap de locuitor, față de 24 fl. în Austria, 15 fl. în Salzburg, 6,5 fl. în Ungaria, 4,72 fl. în Galiția, 4,60 fl. în Dalmația, 4,45 fl. în Bucovina[63]), aici, în Transilvania, se înregistrează cea mai mare greutate în strîngerea dărilor. Se recurge, adeseori, la execuția forțată cu ajutorul armatei, nu numai a particularilor, ci și, în 1862 de exemplu, a unor orașe săsești: Sighișoara, Mediaș, Orăștie, executate forțat pentru restanțe de cîteva mii de florini la darea pentru veniturile și moșiile comunale[64].

---

[61] Al. A. Marienescu, *O fundațiune de 100.000 fl.*, în *GazTrans*, nr. 58 din 25 VII 1857, p. 225.

[62] S. Retegan, *Fundațiunea școlară a lui Avram Iancu*, în *Revista de istorie*, nr. 5/1974, p. 697—704.

[63] S. Retegan, *Dieta de la Sibiu...*, p. 338.

[64] *GazTrans*, nr. 16 din 28 II 1862, p. 61—62.

https://biblioteca-digitala.ro

Pe cercuri financiare (şase la număr), se înregistrau la finele anului 1863 restanţe de loc neglijabile, din darea directă fără creşcătură, încă şi pentru anii 1861—1862, astfel[65]:

Cercul financiar	1861	1862	1863	Total	% din obligaţia anuală
Sibiu	5.572	18.352	150.469	174.393	22
Cluj	—	30.081	125.395	153.476	30
Braşov	—	—	172.619	172.619	22
Tg. Mureş	—	30.353	151.156	181.691	31
Orăştie	36.033	34.537	190.450	261.020	50
Bistriţa	—	—	108.374	108.374	20
Total:	41.605	113.505	898.463	1.053.373	

Cea mai nepopulară din categoria dărilor directe era capitaţia, care se percepea nu numai de la capul de familie, ci şi de la fiii săi majori, ajungîndu-se ca multe familii cu venit de 20—22 fl. să plătească 12,60—16,80 fl. capitaţie pentru capul familiei şi fiii săi[66].

Dar nu numai capitaţia, ci toate dările erau greu suportate de populaţia transilvăneană, fapt care ducea la execuţii forţate. Astfel, numai în 1862—1863 au intrat în această categorie 831.989 contribuabili, iar în 1863 s-au încasat în acest mod 2.916.393 fl.[67].

În ceea ce îi priveşte pe români, chiar dacă erau impuşi la o dare relativ mai mică pe pămînt, datorită proprietăţii lor mai reduse ca întindere, singular socotindu-le, aveau în schimb o foarte mare dare pe cap. În memoriul semnat la 15 noiembrie 1861, la Viena, de către Al. Sterca Şuluţiu şi I. Raţiu[68] şi înaintat împăratului în vederea numirii de regalişti pentru viitoarea dietă a Transilvaniei, sînt cuprinse date semnificative privitoare la proporţia în care, în Transilvania, se contribuia la suportarea dărilor către stat.

Raportînd numărul populaţiei, pe naţionalităţi, la mărimea suprafeţelor de pămînt aflate în proprietatea fiecăreia dintre ele şi la mărimea totalului dărilor suportate de către fiecare în parte, pe anul 1861 reiès următoarele proporţii:

Naţionalitatea	Nr. populaţiei	%	Propr. pămînt în mile pătr.	%	Contribuţia la dări	%
Români	1.150.000	64,9	212	55,2	2.500.000	65,7
Maghiari-secui	500.000	28,2	134	34,9	1.000.000	26,4
Saşi	120.000	6,9	38	9,9	300.000	7,9

[65] Arhiva guberniului transilvan, Budapesta, O. L. fond D 229, 1864, nr. 738.
[66] S. Retegan, *Dieta de la Sibiu...*, p. 339—340.
[67] *Ibidem.*
[68] *Memoriu privitor la regaliştii ce sînt a se conchema, la dieta cea mai deaproape a Transilvaniei*, în *GazTrans*, nr. 22/16 III 1862, p. 85; T. V. Păcăţianu, *Cartea de aur*, vol. II, Sibiu, 1902, p. 675—685. Chiar luînd cifrele date cu oarecare rezervă, dat fiind caracterul actului, ele nu pot fi departe de adevăr.

https://biblioteca-digitala.ro

Românii aveau în proprietate 55,2% din totalul suprafeței pămîntului, deci mai mult decît ceilalți la un loc, dar mai puțin decît li s-ar fi cuvenit raportat la numărul populației (64,9%) și plăteau contribuții către stat mai mari decît s-ar fi cuvenit (65,7%), raportîndu-le atît la proprietate, cît și la numărul populației.

În ceea ce îi privește pe sași, aceștia aveau o suprafață mai mare de pămînt în posesia lor (9,9%) raportat la numărul populației (6,9%) și plăteau o contribuție de 7,9% din totalul ei — deci mai mare raportată la procentul populației, dar mai mică raportată la proprietatea de pămînt.

Situația cea mai bună din acest punct de vedere o aveau maghiarii și secuii, deoarece contribuția lor către stat (26,4%) este mai mică raportată atît la populație (28,2%) cît și la proprietate (34,9%).

În ceea ce privește componența dărilor directe și indirecte care se adunau din Transilvania, ea a putut fi urmărită pentru cîțiva dintre anii perioadei în discuție.

În ansamblul dărilor directe ponderea cea mai mare revine dării pe pămînt și capitației, volumul lor fiind apropiat unul de altul, cu excepția a cîțiva ani, cînd una dintre ele — nu totdeauna aceeași — înregistrează creșteri mai substanțiale (anexa 7). Este situația anului 1856, de exemplu, cînd darea pe pămînt se ridica la numai 1.669.375 fl., față de 2.075.321 fl. atinși de capitație, spre deosebire de anul precedent cînd față de 2.105.800 fl. din darea de pămînt, s-au adunat numai 1.752.800 fl. din capitație. Și totuși, în ansamblul lor privite, darea pe pămînt aducea venituri mai mari decît darea pe cap. Suma acestor două dări pe un interval de 9 ani — pentru care dispunem de datele necesare — se ridica la 15.061.850 fl. pentru darea pe pămînt și la numai 13.683.949 fl. pentru capitație.

O situație fluctuantă prezintă, în cadrul contribuției directe, darea pe venituri. Dacă în 1851, din această dare se încasau 600.000 fl., în anul următor ea va înregistra o scădere bruscă la 160.000 fl. pentru ca apoi să crească treptat — pînă în 1862 — nemaiatingînd însă suma din 1851 și — în fine — să cunoască o nouă scădere în anii 1864—1865. Mai constantă ca valoare se menține darea pe case, care înregistrează 235.000 fl. în 1851, cînd, probabil, s-au încasat și sumele restante cuvenite trimestrelor II—IV 1850 — anul introducerii sale, pentru ca după o scădere relativă în 1855 să se stabilizeze în jurul a 325.000 fl., excepție făcînd doar anul 1862.

În ansamblul dărilor indirecte (anexa 8), incontestabil, locul prim revine impozitului pe sare, care înregistrează valori între două milioane, două milioane și jumătate fl. în majoritatea anilor, ajungînd însă și la aproape patru milioane în 1865.

Deloc neglijabile sînt și sumele care se scoteau din dările de curînd introduse: de consum (1850), taxa de timbru (1850), taxa pentru tutun (1851). Dintre acestea trei, cea mai mică ca valoare totală este taxa de timbru — care se încadrează în limitele dintre 226.750 fl. (1851) și 429.110 fl. (1864), dar care poate fi totuși apropiată de veniturile realizate din vamă, venituri care se încadrează, cu mici oscilații, tot între două și patru sute de mii fl. (excepție făcînd doar anul 1861 cînd din vamă s-au realizat 908.300 fl.).

Taxa de consum — deși în primii ani după introducerea sa se scoteau pe această cale sume nu prea mari — va ajunge să se constituie ca una din sursele importante de venit pentru vistieria statului, aducînd — după 1855 — cu mult peste un milion fl. anual și atingînd chiar 2.068.850 fl. în 1864.

https://biblioteca-digitala.ro

La fel de importantă pentru buget era şi taxa pentru tutun. Chiar dacă în 1851 — anul introducerii sale — acest capitol bugetar se încheie cu deficit — datorat poate chiar necesităţilor organizării cît mai eficiente a impunerii şi colectării taxelor fixate —, va ajunge să furnizeze bugetului sume importante care depăşesc de multe ori un milion şi jumătate fl. anual. Comparînd sumele adunate pe această cale cu darea pe pămînt şi cu capitaţia, se constată că de multe ori taxa pe tutun a adus venituri mai mari decît cele două dări directe — luate fiecare în parte. Dăm de exemplu:

	anul 1864	anul 1865
taxa de tutun	1.856.826 fl.	1.842.810 fl.
darea pe pămînt	1.471.167 fl.	1.468.883 fl.
capitaţia	1.350.000 fl.	1.305.000 fl.

Cu toate acestea, în contextul luptei duse de reprezentanţii naţiunii române pentru uşurarea stării contribuabililor, referinţele întîlnite se rezumă aproape exclusiv la necesitatea reaşezării dărilor directe şi, în primul rînd, a capitaţiei şi a dării pe pămînt. Glasul lor s-a făcut auzit ori de cîte ori s-a ivit vreun prilej favorabil în acest sens, fie pe plan local, fie — mai ales — la nivelul organelor centrale ale statului — ne referim în primul rînd la dezbaterile dietei de la Sibiu. Aceasta a fost unul din aspectele mai largi, diversificate, ale luptei duse de intelectualitatea transilvăneană pe tărîm politic, cultural, şcolar, economic în general, pentru îmbunătăţirea, pentru uşurarea măcar cît de cît a situaţiei marii mase de contribuabili. A fost desigur unul din motivele pentru care politicienii români şi-au putut crea o bază de masă în susţinerea revendicărilor prezentate de ei, ca reprezentanţi ai întregii populaţii româneşti din Transilvania.

RODICA SOFRONI

ÜBER DIE FINANZIELLE LAGE SIEBENBÜRGENS ZWISCHEN 1849—1867

(Zusammenfassung)

Von der Darstellung einer Parallele zwischen dem Staatshaushalt des Habsburgerreiches im Allgemeinen und demjenigen Siebenbürgens ausgehend, stellt der Artikel den Platz und die Rolle des letzteren in der Bildung des allgemeinen kaiserlichen Staatshaushaltes in der Periode zwischen der Revolution von 1848 und dem Ausgleich dar.

Es wird hervorgehoben, dass, trotzdem das Budget Siebenbürgens als selbständige Einheit betrachtet, in all diesen Jahren mit Überschuss abgeschlossen wurde, waren für die inneren Bedürfnisse kleine Summen bewilligt, während der grösste Teil der Fonds an den kaiserlichen Haushalt gerichtet wurde.

Es wird weiterhin die Zusammensetzung des direkten und indirekten Steuerwesens in Siebenbürgen und dessen Gewicht in der Bildung des siebenbürgischen Budgets dargestellt.

https://biblioteca-digitala.ro

Anexa 1

Bugetul Imperiului austriac în perioada 1845—1850[1]

Anul	Venituri	Cheltuieli	Surplus	Deficit
1845	160.566.000	152.855.000	7.611.000	—
1846	164.276.000	163.106.000	1.130.000	—
1847	161.738.000	168.798.000	—	7.060.000
1848	121.819.000	166.930.000	—	45.111.000
1849	145.189.000	270.364.000	—	125.175.000
1850	180.288.000	251.181.000	—	70.893.000
		Total:	8.741.000	248.239.000
		Scăzînd surplusul de:		8.741.000
		Total deficit:		239.498.000

[1] Datele au fost prelucrate după: *Gazeta Transilvaniei*, nr. 44 din 7 iunie 1852, p. 175.

Anexa 2

Plăți efectuate din fondul urbarial pînă în august 1864[1]

Titlul	Achitați în obligații urbariale	Achitați în bani lichizi
Desdăunare anticipativă	34.350.420	4.996.583
Desdăunare suplimentară	1.103.610	11.178
Desdăunări pentru decime preoțești:		
— romano-catolicilor	217.460	161.022
— evanghelicilor	6.095.320	1.358.664
— reformaților	99.350	320.974
— unitarienilor și gr. — orientalilor	—	—
Desdăunări de decime fiscale	249.620	259
Desdăunări de decime urbariale:		
— erariului c.r. cameral	449.710	101
— erariului c.r. montan	194.440	—
Censul catedratic	181.900	2
Capital lichidat pt. bunuri care se află în proces de răscumpărare neacoperit cu obligațiuni	3.290.746	—
Total:	46.232.576	6.848.783
Adăugînd plățile în bani lichizi:	6.848.783	
Total general:	53.081.359	

Notă: Față de totalul de 53.352.961 fl. dat de autorul articolului din care am extras datele, reiese o diferență în minus de 271.602 fl. a cărei proveniență ne rămîne deocamdată necunoscută.

[1] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 70 din 11 sept./30 aug. 1864, p. 279.

https://biblioteca-digitala.ro

Anexa 3

Tabel selectiv privind sumele plătite ca despăgubiri urbariale unor instituții și persoane particulare, pînă în anul 1864[1].

Episcopiei romano-catolice (pt. zeciuieli)	378.482	fl.
Episcopiei augustane	1.453.964	
Reformaților calviniani	420.324	
Fiscului, pt. decime urbariale	249.879	
Fiscului, pt. „cameralia" (monarhului)	449.811	
Censul numit catedraticul catolic	181.902	
Episcopiei romano-catolice (pt. 4358 iobagi)	583.579	
Erariul fiscului cameral (pt. 5065 iobagi)	757.899	
Erariul montanistic (pt. 11094 iobagi)	431.361	
Sașilor din districtul Făgăraș (pt. 4319 iobagi)	852.999	
Sașilor din cele „7 scaune" (pt. răscumpărări de taxe a 7471 iobagi)	83.173	
Cetății Brașov (răscump. taxe pt. 10535 iobagi)	144.706	
Cetății Cluj (pt. 428 iobagi)	103.525	
Cetății Gherla (pt. 404 iobagi)	134.960	
Dumbrăveniului (pt. 628 iobagi)	86.039	
Arhiepiscopiei gr. — catolice din Blaj (pt. 1512 iobagi)	214.501	
Seminarului din Blaj (pt. 269 iobagi)	38.737	
Unor particulari:		
Baronului Albert Bánffy (pt. 1590 iobagi)	315.349	
Fraților Jósika (pt. 1197 iobagi)	402.521	
Baronului Wesselényi (pt. 858 iobagi)	192.397	
Văduvei comit. J. Kemény (pt. 551 iobagi)	216.104	
Contelui S. Teleki (pt. 364 iobagi)	338.376	
Contelui S. Kemény (pt. 1574 iobagi)	306.629	
Contelui M. Teleki (pt. 1119 iobagi)	286.169	
Baronilor Ioan și Daniel Bánffy (pt. 1279 iobagi)	258.429	

[1] G. Bariț, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, vol. III, Sibiu, 1891, p. 267 și urm.; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 33 și 70/1864.

https://biblioteca-digitala.ro

Anexa 4

Bugetul Imperiului austriac pe perioada 1845—1867[1]

Anul	Venituri ordinare	Venituri extraord.	Total venituri	Cheltuieli ordinare	Cheltuieli extraord.	Total cheltuieli	Prisos	Deficit
1845	160.566.323	—	160.566.323	152.954.867	—	152.954.867	7.611.456	—
1846	164.236.758	—	164.236.758	163.106.265	—	163.106.265	1.130.493	—
1847	161.738.151	—	161.738.151	168.798.485	—	168.798.485	—	7.060.354
1848	122.127.354	—	122.127.254	167.238.000	—	167.238.000	—	45.110.646
1849	149.341.940	4.427.598	153.769.538	271.851.568	3.827.774	275.679.342	—	121.909.804
1850	182.245.229	14.007.991	196.253.220	250.704.020	414.062	251.118.082	—	54.864.862
1851	202.013.686	17.491.454	219.505.140	260.866.670	20.862.100	281.728.770	—	62.223.630
1852	224.806.268	1.558.850	226.365.118	274.587.121	5.225.318	279.812.439	—	53.447.321
1853	235.930.102	1.206.891	237.136.993	286.313.610	7.647.018	239.960.628	—	56.823.635
1854	245.333.724	—	245.333.724	294.529.681	91.516.965	386.046.646	—	140.712.922
1855	258.508.915	5.277.970	263.786.885	300.875.669	101.810.513	402.686.182	—	138.899.297
1856	268.508.796	4.653.480	273.162.276	321.377.664	14.138.279	335.515.943	—	62.353.667
1857	275.900.860	22.394.987	298.295.847	324.686.875	16.142.840	340.829.715	—	42.533.868
1858			282.540.723			319.022.584	—	37.481.861
Pentru anii 1859—1862 nu dispunem de datele necesare								
1863[2]			303.511.694			366.484.450	—	62.972.757
1864	520.677.096	—	520.677.096	512.500.716	102.112.701	614.613.417	—	93.936.321
1865			518.227.000			548.705.412	—	30.478.412
1866	428.783.179	62.351.556	491.134.755	438.848.567	92.425.314	531.273.881	—	40.139.145
1867			407.297.000			433.896.000	—	26.599.000

[1] Datele au fost extrase și prelucrate după: *Gazeta Transilvaniei*, nr. 63/8 VIII 1853, p. 244—245; 40/19 V 1854, p. 158; 25/29 III 1856, p. 98; 39/18 V 1857, p. 152; 92/21 IX 1862, p. 368; 55/13 VII 1863, p. 218; 91/27 XI 1864, p. 363; 1/13 I 1866, p. 7; 56/14 VIII 1858, p. 222—223; 57/21 VIII 1858, p. 226; 47/15 X 1859, p. 196—197; 1/15 I 1867, p. 2.

[2] Datele pentru anii 1863, 1864, 1865 sînt extrase din proiectele de buget pe anii respectivi.

https://biblioteca-digitala.ro

Bugetul general al Transilvaniei[1]

Anul	Dările directe	Dările indirecte	Din bunurile statului	Alte venituri	Total venituri	Total cheltuieli	%	Surplus
1840[2]	1.549.211	2.504.112	397.742	38.010	4.489.075	1.050.740	23,4	3.438.335
1851	3.092.386	4.092.710	*180.711*[3]	—	7.004.385	3.023.784	43,1	3.980.601
1855	4.808.483	4.609.390	52.871	136.477	9.607.221	5.087.553	52,9	4.519.668
1856	4.265.746	6.161.420	126.948	129.478	10.683.592	5.866.698	54,9	4.816.894
1860	5.523.033	6.734.175	153.059	117.360	12.527.627	6.625.788	52.9	5.901.839
1861	3.673.900	7.217.700	348.000	32.500	11.272.100	4.359.900	38,6	6.912.200
1862	6.333.560	7.071.558	408.753	22.381	13.836.252	6.156.890	44.5	7.679.362
1863[4]						3.799.205		
1864[5]	3.612.534	9.049.096	—	—	12.661.630	3.405.136[6]		9.256.494
1865	3.578.105	8.608.940	1.089.532	—	13.276.577	3.543.391		9.733.186
1866						3.315.731		
1867						3.000.000		

[1] Datele au fost extrase şi prelucrate astfel: pentru anii 1840, 1856, 1862 din: Bethlen Farkas, *Adatok Erdély viszonyairól különös tekintettel az adózási rendszerre*, în *Statisztikai és nemzetgazdasági közlemények*, IV, Pesta, 1867; pentru anii 1851, 1855, 1860: A. Bielz, *Beitrag zur Geschichte und Statistik des Steuerwesens in Siebenbürgen*, Sibiu, 1860; pentru ceilalţi ani: *Gazeta Transilvaniei*, nr. 91/17 XI 1862; 30/19 VII 1862: 22/16 III 1862; 51/30 VI 1862; 52/4 VII 1862; 115/7 XII 1863; 102/4 I 1865; 7/23 I 1865; 15/24 II 1865; 1/1 I 1866; 1/1 I 1867.

[2] În dările indirecte pe 1840 intră numai: taxa pentru sare, loteria, vama, poşta, celelalte dări indirecte fiind introduse numai după 1848.

[3] S-a încheiat cu deficit. Se scade din totalul veniturilor directe şi indirecte.

[4] Pentru anii 1863—1865 dispunem numai de sumele din bugetele supuse spre aprobare, nu şi de cele aprobate.

[5] Nu avem evidenţiate veniturile la capitolele „din bunurile statului" şi „alte venituri".

[6] Pentru anii 1864—1865 nu sînt incluse sumele destinate despăgubirilor urbariale. Nu s-a putut calcula %.

https://biblioteca-digitala.ro

Date privind destinația sumelor alocate pentru cheltuielile interne ale Transilvaniei[1]

Destinația sumelor alocate	1851	1855	1860	1861	1862	1863	1865
Administr. politică	809.477	1.240.622	1.342.066	2.135.400	1.376.500	1.389.766	1.197.074
Desdăunări urbariale	—	650.000	1.792.350	—	—	—	—
Autorit. polițienești	—	480.770	492.334	34.300	230.600	528.667	476.316
Justiție	616.083	568.598	745.589	681.100	681.900	760.077	830.127
Finanțe	870.137	1.208.987	1.241.040	1.206.300	—	—	—
Cult și învățăm.	41.252	72.310	137.777	136.900	153.800	272.822	328.251
Comerț, meserii și constr. publice	654.873	705.300	754.982	—	639.700	587.764	711.625
Instituții de control	31.942	66.305	76.600	135.200	—		—
Diverse chelt.	—	94.661	43.000	30.700	—		—
Total:	3.023.784	5.087.553	6.625.788	4.359.900	3.082.500[2]	3.799.205	3.543.391[3]

[1] Datele au fost extrase și prelucrate după: A. Bielz, *Beitrag zur Geschichte und Statistik des Steuerwesens in Siebenbürgen*, Sibiu, 1860, p. 133, 134—135, 136—137; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 30/19 VII 1860, 52/4 VII 1862; 115/7 XII 1863; Bugetul este incomplet, ca și cel din 1862 și 1865; nr. 7/23 I 1865.

[2] Nu sînt cuprinse cheltuielile administrației financiare și pentru desdăunarea pămîntului. Considerînd sumele ca aproximativ egale cu cele din 1861, rezultă totalul cheltuielilor de 6.156.890 fl., indicat de Bethlen Farkas în lucrarea citată (anexa 5 nota 1).

[3] Pentru anii 1862, 1863, 1865, nu sînt cuprinse sumele destinate desdăunărilor urbariale. Pentru anul 1863 suma cheltuielilor date se calculează la 3.534.096 fl., deci cu 265.109 fl. mai puțin decît totalul indicat în Gazeta Transilvaniei. Nu-i cunoaștem proveniența, dar rămînem la totalul indicat de Gazetă.

https://biblioteca-digitala.ro

Anexa 7

Componența contribuției directe a Transilvaniei[1]

Anul	Darea de pămînt	Darea pe case	Darea pe venituri	Darea pe cap (capitația)	Crescătura ptr. desdăunări urbariale	Taxe din execuția dărilor	Total
1840	595.483	—	—	953.728	—	—	1.549.211
1851	2.257.386	235.000	600.000	—	—	—	3.092.386
1855	2.105.800	197.200	160.000	1.752.800	592.683	—	4.808.483
1856	1.669.375	262.682	258.368	2.075.321	—	—	4.265.746
1860	1.401.866	322.417	236.000	1.770.000	1.792.350	—	5.523.033
1861	1.430.000	325.100	238.800	1.680.000	—	—	3.673.900
1862	2.661.890	466.279	408.291	2.797.100	—	—	6.333.560
1864	1.471.167	293.500	180.000	1.350.000	317.867	—	3.612.534
1865	1.468.883	294.467	180.000	1.305.000	317.707	12.048	3.578.105

[1] Datele au fost extrase și prelucrate astfel: pentru anii 1840, 1856, 1862 după Bethlen Farkas, *Adatok Erdély viszonyairól különös tekintettel az adózási rendszerre*, în *Statisztikai és nemzetgazdasági közlemények*, IV, Pesta, 1867; pentru anii 1851, 1855, 1860: A. Bielz, *Beitrag zur Geschichte und Statistik des Steuerwesens in Siebenbürgen*, Sibiu 1861. Include la darea directă, evidențiind-o, crescătura pentru desdăunarea pămîntului; pentru ceilalți ani: *Gazeta Transilvaniei*, nr. 22/16 III 1862; 74/18 IX 1864; 102/4 I 1865.

Anexa 8

Componența dărilor indirecte ale Transilvaniei[1]

Anul	Taxa de consum	Impozit pe sare	Taxa de timbru	Loteria	Vama	Tutun	Premii, taxe și datorii curente	Poșta	Total
1840	—	2.452.434	—	58.503	*12.536*[2]	—	2.892	2.819	2.504.117
1851	640.800	2.220.560	226.750	38.100	194.000	deficit	772.500	deficit	4.092.710
1855	900.000	1.943.232	242.400	68.516	394.388	860.854	200.000	deficit	4.609.390
1856	1.182.062	3.007.605	306.837	83.631	448.853	710.331	499.706	*77.605*	6.161.420
1860	1.531.900	2.247.242	412.503	179.670	310.503	1.613.150	493.900	*54.790*	6.734.175
1861	1.860.100	2.027.600	424.000	191.600	908.300	1.360.700	497.000	53.200	7.217.700
1862	1.938.600	2.252.490	343.400	191.271	199.300	1.702.907	489.900	*46.210*	7.071.558
1864	2.068.850	3.340.766	429.110	410.670	403.667	1.856.826	539.210	—	9.049.096
1865	1.665.600	3.889.480	336.270	129.576	313.856	1.842.810	431.348	—	8.608.940

[1] Datele au fost extrase și prelucrate din aceleași surse cu cele cuprinse în anexa 7.
[2] Sumele subliniate se scad din total, ele reprezentînd pierderi la capitolele respective.

https://biblioteca-digitala.ro

DIN ACTIVITATEA CAMEREI DE COMERȚ ȘI INDUSTRIE DIN CLUJ (1851—1868)

Revoluția de la 1848—1849 din Imperiul habsburgic a adus modificări esențiale nu numai în domeniul relațiilor de producție agrare, ci și în cele industriale și comerciale. Cu toate limitele și imperfecțiunile ei, desființarea relațiilor urbariale de către revoluție a creat condiții prielnice impulsionării industriei atît prin mîna de lucru liberă pusă la dispoziția ei, cît și prin sumele mari de capital oferite foștilor proprietari în contul despăgubirii obligațiilor iobăgești. Înfrîngerea revoluției nu a pus capăt înfăptuirii transformărilor operate de ea în domeniul economic, orientate în mod hotărît și ireversibil în direcția capitalismului. Această constatare se referă și la cuceririle din domeniul industrial, între altele la constituirea Camerelor de Comerț și Industrie în întreg imperiul, avînd la bază principiul libertății industriale și comerciale. Grija Curții vieneze, rămasă neputincioasă în fața victoriei noului, va fi orientată spre dezgolirea lui de toate atribuțiile autonomiste și politice, pentru a putea domina și doza, conform intereselor claselor conducătoare austriece, evoluția spre capitalism a provinciilor imperiului. Pe baza legii din 18 martie 1850, împăratul aprobă constituirea Camerelor de Comerț și Industrie în întreg imperiul habsburgic[1], elaborîndu-se o lege unică pentru ele, cu scopul de a consolida „unitatea" imperiului și pe această cale[2]. În ciuda acestui fapt va continua să se mențină o discriminare în atribuțiile Camerelor de Comerț și Industrie din Austria și din restul imperiului, primele bucurîndu-se de o serie de drepturi politice printre care nu de mică importanță era dreptul de a se constitui într-un corp electoral separat și de a trimite un număr important de reprezentanți în Parlament, drepturi confirmate și de noile legi din 1861 și 1867 care au reglementat activitatea Camerelor de Comerț și Industrie[3].

Pe baza legii din 1850 se va constitui și Camera de Comerț și Industrie din Cluj, a cărei activitate va începe în anul 1851, avînd ca președinte pe Samuel Dietrich, iar ca vicepreședinte pe vestitul inovator Petre Rajka[4]. Înființarea ei va constitui un pas important pe calea înnoirii și modernizării structurilor economice în direcție capitalistă.

Camera de Comerț și Industrie din Cluj își extinde inițial autoritatea asupra a 3 districte militare constituite după organizarea instituțională neoabsolutistă, și anume: districtele Cluj, Alba Iulia și Reteag, cu o populație de 1.136.500 locui-

---

[1] *A Magyar Kereskedelmi és Iparkamarák kelethezésének, fejlődésének és működésének története (1850—1896)*, Budapest, 1890, partea I, p. 13.

[2] *Ibidem.*

[3] *Idem*, p. 14.

[4] *Idem*, p. 5 și 35 (függelék); *Istoria Clujului*, sub redacția Acad. prof. Ștefan Pascu, Cluj, Ed. Dacia, 1974, p. 287; Gh. Bodea, L. Fodor, Dr. L. Vajda, *Cluj. Pagini de istorie revoluționară 1848—1971*, Cluj, 1971, p. 28.

https://biblioteca-digitala.ro

tori[5]. În anul 1854, o dată cu reîmpărțirea Transilvaniei în 10 districte militare, Camerei de Comerț și Industrie din Cluj i-au fost atribuite 5 districte, și anume: Cluj, Alba Iulia, Șimleul Silvaniei, Dej și Tîrgu-Mureș, avînd în total 913.638 locuitori[6]. După reorganizarea jurisdicțională a Transilvaniei, pe baza Diplomei din octombrie 1860 și a Patentei din februarie 1861, și revenirea la vechea împărțire administrativă, Camera de Comerț și Industrie din Cluj a primit în subordinea sa comitatele Alba Inferioară, Tîrnava, Turda, Cluj, Dăbîca, Solnocul Interior, districtul nou înființat al Năsăudului, Scaunele Mureșului și Arieșului și districtul Bistriței, avînd 1.087.703 locuitori[7]. Această situație se menține, cu unele modificări, pînă în anul 1890 cînd, înființîndu-se la Tîrgu-Mureș o Cameră de Comerț și Industrie nouă, din teritoriul Camerei de Comerț și Industrie din Cluj va fi scos comitatul Mureș-Turda împreună cu orașul Tîrgu-Mureș, în schimbul lui fiindu-i anexat comitatul Sălaj luat din componența Camerei de Comerț și Industrie din Debrețin[8].

Camera de Comerț și Industrie din Cluj și-a început activitatea în condiții deosebit de grele. Legea de înființare fiind o emanație a Curții vieneze, a inspirat neîncredere de la bun început, cu atît mai mult, cu cît ea a fost însoțită de măsurile de desființare a barierelor vamale din imperiu, care a deschis larg porțile pătrunderii și invadării pieței transilvănene cu produsele industriale austriece, lovînd deci firava industrie autohtonă. De aceea, la început comercianții și industriașii se vor feri să prezinte toate datele cerute de Guberniu pentru a trece la constituirea Camerei și numai activitatea intensă de lămurire desfășurată de cei mai luminați oameni ai timpului a contribuit la depășirea acestor greutăți. Însemnate au fost apoi impedimentele legate de lipsa de capital și de izvoare de venit, care împiedeca apărarea și susținerea intereselor materiale ale Camerei, inexistența instituțiilor de credit, starea precară a comunicațiilor, lipsa instituțiilor pentru răspîndirea și sporirea cunoștințelor profesionale, menținerea îngrădirilor breslașe etc.

Ca urmare, în primii ani activitatea Camerei de Comerț și Industrie va fi orientată cu precădere în trei direcții principale: I. Integrarea teritoriului Camerei în rețeaua de căi ferate. II. Înființarea unor institute de credit care să finanțeze și să susțină activitățile industriale și comerciale și III. Dezvoltarea învățămîntului profesional, industrial și comercial[9].

Deși activitatea Camerei de Comerț și Industrie din Cluj pentru construirea căilor ferate transilvănene s-a bucurat de adeziunea tuturor claselor sociale și de sprijinul susținut al românilor, totuși lucrările s-au extins pe o perioadă îndelungată de aproape două decenii din cauza „politicii dominante de atunci"[10]. În timp ce aceasta dorea prelungirea căii ferate de la Szolnok spre Arad, iar de acolo la Alba Iulia—Sibiu și Turnu-Roșu, Camera de Comerț din Cluj, împreună cu cea de la Brașov, susțineau construirea căii ferate spre Oradea, iar de acolo prin Cluj la Brașov și apoi la Predeal, pentru a face joncțiunea cu România.

---

[5] *A Magyar Kereskedelmi és Iparkamarák keletkezésének, fejlődésének és működésének története (1850—1896)*, p. 294.

[6] *Ibidem.*

[7] *Idem*, p. 30 (II. függelék).

[8] *Idem*, p. 296; *A Kereskedelmi és Iparkamarák alapitásának, kerületi beosztásának, személyzete létszámának, vagyoni és egyéb viszonyainak ismertetése*, Budapest, 1884, p. 4—6.

[9] *Idem*, p. 6 (II. függelék).

[10] *Idem*, p. 12; *Istoria Clujului*, p. 287.

https://biblioteca-digitala.ro

Această cale ferată, deși mai lungă, urma să străbată Transilvania și să pună în valoare bogățiile ei, în timp ce cealaltă ar fi traversat doar unghiul ei sud-vestic. Dintre măsurile întreprinse de Camera de Comerț din Cluj în această direcție, amintim constituirea unor societăți atît la Viena, cît și în Transilvania, care aveau menirea să desfășoare o acțiune susținută pentru a determina guvernul imperial să accepte construirea căii ferate cel puțin pînă la Oradea, iar pe de altă parte a convinge moșierimea transilvăneană să cedeze gratuit terenul necesar construirii căii ferate. Ea nu a renunțat la luptă nici după ce curentul opus a reușit să obțină prelungirea liniei ferate de la Arad la Alba Iulia. Dimpotrivă, activitatea ei sporește, arhiva Camerei conținînd numeroase adrese, rapoarte și plîngeri înaintate forurilor competente pînă cînd în cele din urmă ea a ieșit victorioasă, astfel că la sfîrșitul deceniului al 7-lea s-a putut trece la construirea căii ferate dorite[11].

Tot atît de susținută a fost și acțiunea desfășurată de Camera de Comerț și Industrie din Cluj în direcția constituirii unor institute de credit. Încă în prima sa ședință, Camera a însărcinat delegația clujeană trimisă la conferința vamală de la Viena să mijlocească obținerea aprobării de la Ministerul Comerțului pentru înființarea unei bănci. În ședința Camerei din 19 iunie s-a hotărît intervenția la Schwarzenberg, guvernatorul militar al Transilvaniei, pentru a susține această acțiune și a aproba înființarea unor institute de credit bazate pe asociere. Camera de Comerț a încercat chiar constituirea unor case de păstrare după modelul celorlalte din imperiu, dar Guberniul nu era dispus să acorde aprobarea decît pentru *constituirea* unor case de păstrare comunale, după cum a refuzat să aprobe înființarea unor sucursale ale băncilor pestane, pretextînd că cele existente deja la Sibiu și Brașov ca sucursale ale Băncii Creditanstalt din Viena puteau satisface și necesitățile de credit de pe teritoriul Camerei de Comerț clujene[12]. În această situație Camera s-a văzut nevoită să caute și să găsească acele forme de organizare care să obțină aprobarea Guberniului. Ele au fost inspirate din reuniunile de ajutorare răspîndite în această perioadă în imperiu. Primind aprobarea Guberniului, în anul 1858 ia ființă Asociația de Asistență din Cluj, avînd în frunte pe Francisc Tauffer. Deoarece activitatea ei va contribui la progresul economic, după modelul ei se vor înființa Asociații de Asistență și în celelalte orașe mai importante de pe teritoriul Camerei de Comerț și Industrie din Cluj, ele finanțînd timp de aproape 20 de ani atît activitățile industriale și comerciale, cît și cele agrare. Camera de comerț a încercat să constituie și o bancă ipotecară agrară, necesară mai ales după ce au intrat în vigoare registrele cadastrale și funduare[13]. Dar această acțiune nu se va finaliza decît abia în 1865, cînd va lua naștere la Cluj Societatea de credit ipotecar.

Dezvoltarea industriei și comerțului a impus tot mai insistent promovarea unui învățămînt profesional, industrial și comercial, care să creeze cadrele de specialiști necesare acestor îndeletniciri. Pentru a răspunde acestei necesități, Camera de Comerț din Cluj a dezbătut în numeroase ședințe problema înființării unor școli profesionale, a făcut o serie de demersuri la Guberniu, la autoritățile

[11] *A Kereskedelmi és Iparkamarák...*, p. 6; *Istoria Clujului*, p. 287; V. Cheresteșiu C. Bodea, Bujor Surdu, Camil Mureșan, *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, Ed. Acad. R.P.R., 1963, p. 138; Gh. Bodea, L. Fodor, Dr. L. Vajda, *Cluj. Pagini de istorie revoluționară...* p. 29.

[12] *A Kereskedelmi és Iparkamarák*, p. 7.

[13] *Idem*, p. 8; *Istoria Clujului*, p. 287.

https://biblioteca-digitala.ro

locale şi centrale şi a colectat fonduri băneşti etc. Dar şi în acest domeniu s-a lovit de serioase piedeci determinate fie de greutăţile inerente oricărui început, fie mai ales de politica de germanizare promovată de neoabsolutismul austriac după înfrîngerea revoluţiei. Neexistînd tradiţie în acest domeniu, s-au dus discuţii îndelungate asupra modului de organizare şi a profilului şcolilor care aveau menirea să dezvolte cunoştinţele profesionale, industriale şi comerciale, majoritatea membrilor Camerei optînd pentru înfiinţarea unor şcoli reale[14]. Acestor greutăţi li s-au adăugat cele puse de Guberniu, care nu era dispus să aprobe şi cu atît mai puţin să susţină funcţionarea unor şcoli cu altă limbă de predare decît cea germană[15]. Din aceste motive deocamdată Camera de Comerţ şi Industrie din Cluj a reuşit să pună bazele şi să obţină succese remarcabile în domeniul şcolilor duminicale de repetiţie şi desen pentru ucenicii din industrie şi comerţ, înfiinţate la Cluj întîi şi mai apoi în majoritatea oraşelor de pe teritoriul Camerei. Tocmai prin perfecţionarea acestor şcoli duminicale se vor organiza peste două decenii şcolile profesionale propriu-zise pentru meserii şi comerţ, Clujul prefigurîndu-le înaintea celorlalte şcoli transilvănene ce se vor înfiinţa abia mai tîrziu[16].

Deoarece în momentul constituirii Camerei de Comerţ şi Industrie din Cluj presa fusese interzisă în Transilvania din cauza cenzurii şi a măsurilor teroriste instituite de Guberniu, Camera se va îngriji de editarea unei reviste săptămînale care să susţină şi să promoveze activitatea economică, industrială şi comercială. De aceea, din octombrie 1852 a editat revista Heti Lap (Foaia săptămînală) aflată sub redacţia profesorului Berde Áron[17]. Ea a pledat pentru promovarea industriei şi comerţului, dar în acelaşi timp a susţinut şi activităţile agrare şi a încurajat acţiunea pentru crearea învăţămîntului profesional. Printre colaboratorii ei mai importanţi amintim pe istoricul Kőváry László, care va publica printre altele articolul „Harcz az iparvilágban" (Lupta în lumea industrială), precum şi lucrarea eşalonată pe 12 numere intitulată „Iparunk és kereskedelmünk". Alţi colaboratori au fost: Gyárfás Ferencz, Gaman Sigismund, Komáromy Ferencz, Kovács Antal, Pesti Frigyes şi alţii[18].

În activitatea sa Camera de Comerţ şi Industrie din Cluj a primit ajutor din partea „Asociaţiei economice ardelene" înfiinţată încă în 1844, avînd reşedinţa la Cluj, care, interesată fiind în dezvoltarea relaţiilor capitaliste, va îmbrăţişa problemele de natură economică, ducînd o vie activitate pentru traducerea lor în practică. La rîndul ei Camera din Cluj va susţine constituirea unor asociaţii care să promoveze activitatea industrială şi comercială. Cu ajutorul ei va lua fiinţă la sfîrşitul deceniului al VI-lea Reuniunea Industrială (Iparos Egylet) pusă sub conducerea lui Kremer Francisc. Cu ajutorul material al Reuniunii industriale şi al Camerei membrii ei vor participa la numeroase expoziţii pentru studierea exponatelor avansate ale acestora. Reuniunea industrială va sprijini dezvoltarea industriei, va participa la dezbaterile din jurul noii legi industriale finalizată în 1872, lege care va hotărî desfiinţarea breslelor şi va proclama libertatea industrială[19]. Camera din Cluj a sprijinit şi activitatea Asociaţiei comer-

[14] Ürmössy Lajos, *Kolozsvár kereskedelme es ipara*, Kolozsvár, 1898, p. 60—61.
[15] *A Magyar Kereskedelmi es Iparkamarák keletkezésének, fejlődésének es működésének története (1850—1896)*, p. 8 (II. függelék).
[16] *Ibidem*; *Istoria Clujului*, p. 288.
[17] Ürmössy Lajos, *op. cit.*, p. 73.
[18] *Idem*, p. 75.
[19] *Idem*, p. 80—81; *Istoria Clujului*, p. 288.

https://biblioteca-digitala.ro

ciale înființată încă în 1838, care avea menirea, așa cum de altfel arată și titlul, să susțină interesele și activitatea comercianților. Dintre cele mai importante realizări ale ei amintim înființarea Școlii comerciale începătoare duminicale, care va funcționa inițial numai cu 2 clase și un profesor, iar din deceniul al VI-lea cu 4 clase și doi profesori[20].

Efectele pozitive ale măsurilor luate de Camera de Comerț și Industrie din Cluj în sprijinirea activităților industriale și comerciale nu vor întîrzia să se evidențieze. La sfîrșitul celor două decenii numărul comercianților, industriașilor și meșteșugarilor de pe teritoriul Camerei se va ridica la peste 10.000 de persoane[21]. În această perioadă se înființează fabrici de ulei, oțet, bere, lumînări, săpun, fabrici de țigle și cărămidării. Din păcate însă majoritatea întreprinderilor continuă să rămînă la nivelul micii producții de mărfuri, cele cîteva întreprinderi reprezentînd industria modernă de fabrică n-au putut schimba caracterul înapoiat al industriei. Printre cele mai importante apărute în această perioadă amintim prima fabrică de spirt a lui Sigismund Elek, constituită în 1851 la Cluj, urmată de alta în 1853[22]. Tot în 1851 ia ființă fabrica de tutun a statului, care în curs de un deceniu își va mări numărul muncitorilor de la 24 la 550, prelucrînd în anul 1854 28.000 măji de tutun[23]. Tot Sigismund Elek va înființa prima moară cu aburi la Cluj în anul 1855, urmată de numeroase altele constituite după modelul celei clujene în celelalte orașe ale Transilvaniei[24]. Importante erau și cele 3 tipografii ale orașului Cluj, care lucrau cu cîte 40—50 de muncitori, cea a Colegiului superior reformat, a Gimnaziului superior piarist și cea înființată de Ioan Gaman în 1860.

Progresele industriei clujene vor fi reflectate cu ocazia expozițiilor industriale și agricole organizate de Camera din Cluj sau la care vor participa industriașii și comercianții Camerei. Astfel, între 18—27 noiembrie 1857 Camera de comerț și industrie din Cluj, în colaborare cu Asociația ardeleană, va patrona prima mare expoziție transilvăneană. În mod deosebit s-au remarcat în cadrul expoziției uneltele și mașinile agricole și industriale prezentate de Rajka Petru, produsele fabricii de cărămidă și țiglă din Tîrgu-Mureș și produsele pomicultorilor clujeni și turdeni, pentru care aceștia au fost distinși cu premii și medalii de aur, argint și bronz. De altfel, Rajka Petru va reuși, cu ocazia expoziției de la Viena din 1866, să întreacă cu plugul său toate celelalte pluguri prezentate, obținînd premiul întîi, în concurență chiar cu cele americane. Camera de Comerț și Industrie din Cluj a organizat participarea industriașilor și meșteșugarilor săi la expozițiile de la Londra, Viena și Paris, de unde, de asemenea, s-au întors cu numeroase premii și medalii[25].

Succesele realizate de Camera de Comerț și Industrie din Cluj în primele două decenii de activitate vor sta la baza progreselor mult mai evidente din perioada următoare.

MARIA ROȘCA-ROSEN

[20] Ürmössy Lajos, *op. cit.*, p. 84—85.
[21] *A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1878*, p. 65.
[22] Ürmössy Lajos, *op. cit.*, p. 152; *Istoria Clujului*, p. 286.
[23] Gh. Bodea, L. Fodor, Dr. L. Vajda, *Cluj. Pagini de istorie revoluționară...*, p. 278; *Istoria Clujului*, p. 286.
[24] Ürmössy L., *op. cit.*, p. 152.
[25] *Idem*, p. 63—71; *Istoria Clujului*, p. 285.

https://biblioteca-digitala.ro

AUS DER TÄTIGKEIT DER INDUSTRIE- UND HANDELSKAMMER AUS CLUJ (1851—1868)

(Zusammenfassung)

Die Industrie- und Handelskammer aus Cluj (Klausenburg), gegründet in Jahre 1851, entfaltete ihre Tätigkeit in den ersten Gründungsjahren in drei Hauptrichtungen: Einverleibung des zur Kammer gehörenden Territoriums in das Eisenbahnnetz des Kaiserreiches; Gründung einiger Kreditanstalten zur Finanzierung und Unterstützung der Industrie und auch sogar der agraren Tätigkeiten; Entwicklung der Gewerbe-, Industrie- und Handelsschulen. Obwohl sich die Teilnahme der Industrie- und Handelskammer am Bau der siebenbürgischen Eisenbahn der Zustimmung und Unterstützung aller sozialen Klassen erfreute, konnte sie wegen der „damals herrschenden Politik" erst nach zwei Jahrzehnten zu Ende geführt werden. Die Gründung der Kreditanstalten stiess ebenfalls auf die Wirtschaftspolitik der Zentralregierung, die es ablehnte, die Bildung einiger Banken, ähnlich jener aus der Reichshauptstadt, zu genehmigen. Deshalb sah sich die Handelskammer genötigt, in Klausenburg ein Verein für gegenseitige Hilfe im Jahre 1858 zu gründen, nach dessen Muster auch andere in den übrigen Städten Siebenbürgens entstanden, welche fast 20 Jahre lang die wirtschaftliche Tätigkeit der Kammeralgebiete finanzierten. Für die Förderung des Gewerbeunterrichtes unternahm die Kammer zahlreiche Interventionen bei der Regierung, den Lokal- und Zentralbehörden, sammelte Geldfonds usw. Sie stiess auf zahlreiche Schwierigkeiten, die sich aus der Germanisierungspolitik des österreichischen Neoabsolutismus nach der Unterdrückung der 1848—49-er Revolution ergaben. Aus diesen Gründen erzielte man bedeutende Erfolge in dieser ersten Periode durch die Gründung von Sonntagsschulen für Wiederholung und Zeichnen für die Lehrlinge aus der Industrie und dem Handel, die zu erst in Klausenburg und nachher in den meisten Kammeralstädten gegründet wurden. Ebenfalls zu den ersten Errungenschaften zählen wir die Herausgabe der Zeitschrift Heti Lap (Wochenblatt) im Jahre 1852, welche die Industrie- und Handelstätigkeit, wie auch die Gründung der Industrieunion unterstützte.

Die Erfolge, die die Industrie- und Handelskammer aus Klausenburg in den ersten Jahrzehnten ihrer Tätigkeit hatte, sind die Grundlage der immer offenkundigeren Fortschritten der folgenden Jahrzehnten.

https://biblioteca-digitala.ro

DESPRE CONTRIBUȚIA LUI ALEXANDRU IOAN CUZA LA CREAREA DREPTULUI ROMÂNIEI MODERNE

1. Una din laturile fundamentale ale activității acestei personalități remarcabile a poporului român — primul domnitor al statului național român, Alexandru Ioan Cuza — a constituit-o și preocuparea intensă *pentru a înzestra România cu o legislație modernă, cu instituții politice și juridice moderne.*

Confruntat, încă din momentul alegerii sale ca domn al statului înfăptuit prin unirea Munteniei cu Moldova (la 24 ianuarie 1859), cu marile probleme ale poporului ce-l înscăunase pe tronul țării, Alexandru Ioan Cuza a fost convins că, *fără o activitate reformatoare profundă* — concretizată în legi valoroase, noi și corespunzătoare epocii pe care o trăia poporul nostru —, națiunea română nu putea prospera.

Animat de un profund patriotism, căutînd să țină seama de condițiile în care se găsea țara la urcarea sa pe tronul glorios al lui Mircea cel Bătrîn și Alexandru cel Bun, Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare, pe tronul întîiului realizator al unirii tuturor românilor sub un singur sceptru — Mihai Viteazul —, Alexandru Ioan Cuza a privit și spre ceea ce obținuseră și alte popoare în dezvoltarea lor, pentru a vedea ce putea folosi în realizarea politicii sale reformatoare. A fost atras în mod deosebit de Franța și, pare surprinzător, a fost atras de unele măsuri elaborate de acela care a creat cel de-al II-lea Imperiu francez — Napoleon al III-lea.

În legătură cu atitudinea lui Cuza față de măsurile elaborate de către Napoleon al III-lea, se impune de acum o precizare. Cuza s-a inspirat — în unele măsuri ale sale — din ceea ce întreprinsese conducătorul celui de-al doilea Imperiu francez, mergînd pînă la instaurarea regimului personal (regim autoritar), prin actul de la 2 mai 1864, părăsind astfel începutul aplicării principiilor regimului parlamentar burghez inițiat de Convenția de la Paris, nu pentru a dovedi că era „un prinț ambițios", cum l-au definit unii contemporani și unii cercetători din trecut, nu pentru a satisface interesele și aspirațiile claselor retrograde ale societății (regimul autoritar este preferat de elementele retrograde ale societății capitaliste), ci, pentru că, în condițiile de atunci ale țării noastre, Cuza a considerat mai potrivit acest regim pentru promovarea politicii sale reformatoare, decît regimul parlamentar. Și istoria a confirmat că Cuza a avut dreptate și prin regimul instaurat de el a contribuit la promovarea aspirațiilor spre progres social și național ale poporului român.

Sigur, trebuie să subliniem că intențiile și activitatea lui Cuza s-au manifestat și concretizat în limitele impuse de concepția sa de clasă (concepție a burgheziei interesate în dezvoltarea societății românești, care pînă la un anumit punct a corespuns năzuințelor de progres ale întregului popor român), dar și în limitele impuse de momentul istoric dat — limite determinate de gradul dezvoltării economice și social-politice a țării și poporului român.

https://biblioteca-digitala.ro

Activitatea legislativă a lui Cuza a fost vastă. Nu există compartiment al vieţii economice, sociale şi politice în care să nu fi fost iniţiate anumite măsuri, urmărindu-se declanşarea forţelor care trebuiau să ducă înainte societatea românească.

În cele ce urmează vom încerca să prezentăm cîteva din cele mai semnificative măsuri legislative elaborate în timpul domniei lui Cuza, analizîndu-le prin prisma contribuţiei avute la crearea sistemului dreptului României moderne şi prin prisma influenţei exercitate de dreptul francez asupra acestei legislaţii, dar numai în domeniul organizării centrale a statului.

2. Se ştie că Principatele Unite române au fost organizate pe baza dispoziţiilor „Convenţiei pentru organizarea definitivă a Principatelor-Unite române"[1], semnată la Paris la 7/19 august 1858. Acest act constituţional, impus poporului român de către cele şapte mari puteri europene, nu numai că nu a realizat deziderateul fundamental al poporului, clar şi răspicat formulat în Programul Divanurilor ad-hoc (1857): *Unirea Ţării Româneşti cu Moldova într-un singur stat sub numele de România*, dar a organizat de aşa manieră aparatul central al statului (în principal Adunarea electivă, fiecare din cele două principate avîndu-şi Adunarea sa), încît l-a pus pe Domn în imposibilitatea de a putea pune în aplicare politica sa reformatoare, politică ce reflecta realităţile şi necesităţile obiective ale ţării noastre, nevoia imperioasă de dezvoltare a României pe calea progresului.

Adunarea electivă (parlamentul ţării) a fost organul cel mai refractar, cel mai insensibil la politica reformatoare a domnitorului Cuza.

Trebuie să spunem că domnul ţării a căutat să folosească cadrul constituţional stabilit prin Convenţia de la Paris, pentru a realiza reformele sale, dar nu a reuşit să obţină mare lucru. Cauza insucceselor a constituit-o modul de compunere a Adunării elective (pînă la 24 ianuarie 1862 fiecare din Principate avînd propria adunare, după această dată a existat o singură Adunare electivă pentru toată ţara).

Convenţia de la Paris şi legea electorală anexată ei au pus la baza exercitării dreptului de vot, ca şi condiţie fundamentală, determinantă, *censul de avere*, dar un asemenea cens, care a dat drept de vot în Moldova la cca. 1.700 de persoane (din cca. 2.000.000 de locuitori), iar în Ţara Românească la cca. 2.000 de persoane (din cca. 2.500.000 de locuitori). În asemenea condiţii, Adunarea electivă a fost citadela celor mai reacţionare elemente ale societăţii româneşti, a duşmanilor oricăror reforme de modernizare a vieţii economice, sociale şi politice. Sigur, Convenţia de la Paris i-a dat domnului, în cadrul consacrării unor principii ale parlamentarismului burghez, pe care a căutat să le pună la baza organizării politice a societăţii noastre, şi a vieţii politice, în general, posibilitatea legală de a scăpa de adunări elective recalcitrante. Cum s-a putut transforma în realitate această „posibilitate legală de a scăpa"...? Ce efecte a putut avea punerea în aplicare a prevederilor art. 17, alin. al III-lea al Convenţiei de la Paris, care-i dădeau domnitorului, printre altele, şi dreptul de a dizolva Adunarea electivă, cînd, convocînd corpul electoral la noi alegeri, ele se constituiau tot în baza dispoziţiilor Convenţiei şi Legii ei electorale? Noua Adunare sigur nu diferea cu nimic de cea veche!

[1] Imprimeria statului, Bucureşti, 1864, p. 3—16.

https://biblioteca-digitala.ro

Aici, în dispoziţiile referitoare la regimul electoral, în primul rînd, trebuie văzută şi originea preocupării lui Cuza, din momentul dublei sale alegeri ca domn al Principatelor Unite române, de a da o nouă Constituţie ţării şi de a elabora o altă lege electorală, primele încercări fiind făcute chiar în anul 1859[2], dar fără rezultat.

Eşecul din 1859 nu l-a descurajat de domn. În anul 1863, la 15/27 iunie, cu intenţia de a aduce la cunoştinţă Porţii şi celorlalte puteri garante, aşa după cum stipula Convenţia de la Paris, planurile sale, Cuza a trimis lui Negri — ambasadorul ţării la Constantinopole — o lungă notă, care a fost comunicată şi Marchizului de Moustier, ambasadorul Franţei în Turcia[3], şi în care, printre altele, se spunea că: „Adunarea legiuitoare se străduieşte... să paralizeze orice iniţiativă, oricît de excelentă ar fi ea. Provocările ei nu contenesc. Cuza afirma însă că uneltirile ei n-au găsit nici un răsunet în masele populare. Poporul este sătul de intrigile oligarhiei. Întreaga lui nădejde el o pune astăzi în Domn. aşteptînd de la dînsul curmarea abuzurilor şi întronarea unui regim de dreptate.

Pentru realizarea acestui scop, Cuza socoteşte necesară revizuirea convenţiei de la Paris. El enumeră reformele care se impun neapărat şi anume: 1) micşorarea censului electoral şi colegiul unic: 2) limitarea atribuţiunilor Adunării legiuitoare; 3) adoptarea regimului bicameral prin înfiinţarea unui Senat, ai cărui membri să fie numiţi de Domn pentru o perioadă determinată; 4) înfiinţarea unui Consiliu de Stat, avînd atribuţii de contencios administrativ şi care să fie însărcinat şi cu redactarea legilor, precum şi cu susţinerea lor înaintea camerelor; 5) crearea unei Curţi de Conturi însărcinată cu verificarea gestiunii banilor publici. Asupra amănuntelor, Cuza nu se pronunţă"[4], dar, este de subliniat, Cuza crede că, pînă la punerea în aplicare a acestor reforme, era necesară o perioadă de tranziţie, cu o organizare aparte a aparatului de stat[5].

În anul 1863, domnitorul Alexandru Ioan Cuza a elaborat un proiect de Constituţie[6], care n-a devenit lege juridică fundamentală a statului român.

În toată această perioadă, Cuza n-a putut soluţiona conflictul dintre el — domn al României — şi Adunarea legiuitoare, conflict care a avut ca punct central *problema agrară şi problema electorală*[7]. Proiectele elaborate de domn nu

---

[2] M. Kogălniceanu, *Proiectul de Constituţiunea Principatelor-Unite, Moldavia şi Téera Românească, elaborat de Comissiunea centrală şi protocoalele Comissiunei centrale atingătoare de Constituţiune*, vol. I, Iaşi, 1861; A. Gorovei, *Primul proiect de constituţie întocmit de Comisiunea centrală din 1859*, Fălticeni, 1914; I. Vîntu, G. G. Florescu, *Unirea principatelor în lumina actelor fundamentale şi constituţionale*, Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1965, p. 179—188.

[3] Arhiva Ministerului de Externe francez, Turcimat. 359, f. 234—268. Un rezumat al acestei note, extras din corespondenţa lui Cuza Vodă, păstrat la Academia Română, a fost publicat de I. C. Filitti în studiul *Un proiect de Constituţie inedit al lui Cuza din 1863*, în *AIIN*, V. 1929, p. 354—401 (vezi C. C. Angelescu, *Proiectul de Constituţie al lui Cuza Vodă de la 1863*, în *Revista de drept public*, an. VI, nr. 3—4/1931, p. 312).

[4] C. C. Angelescu, *Proiectul de Constituţie al lui Cuza Vodă de la 1863*, p. 313—314.

[5] *Idem*, p. 314.

[6] I. C. Filitti, *Un proiect de Constituţie inedit al lui Cuza din 1863*; C. C. Angelescu, *Proiectul de Constituţie al lui Cuza Vodă de la 1863*, în *Revista de drept public*, an. VI, nr. 3—4/1931, p. 309—319 şi an. VII, nr. 1—2/1932, p. 56—77; A. Rădulescu, *Influenţa belgiană asupra dreptului român*, în *Pagini din istoria dreptului românesc*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1970, p. 188—209; I. Vîntu, G. G. Florescu, *Unirea Principatelor în lumina actelor fundamentale şi constituţionale*, p. 205—210.

[7] Vezi I. Vîntu, G. G. Florescu, *Unirea Principatelor în lumina actelor fundamentale şi constituţionale*, p. 188—193, 239—250.

https://biblioteca-digitala.ro

au întrunit adeziunea Adunării legiuitoare pentru a deveni lege, iar cele elaborate de Adunarea legiuitoare n-au fost sancționate de domn, și, ca atare, n-au devenit lege.

Acest conflict a fost, de fapt, un conflict între forțele progresului și elementele retrograde ale societății românești, un conflict generat de realitățile obiective din țara noastră în acel moment istoric dat și nu a fost rezultatul ambițiilor domnului. Soluția a fost găsită de domn. La 2 mai 1864, Alexandru Ioan Cuza a dat lovitura de stat și a elaborat *Statutul dezvoltător al Convenției de la Paris*[8] *și o nouă Lege electorală*[9].

3. Analiza acestor două legi cardinale ale activității juridice din timpul domniei lui Cuza trebuie făcută, mai întîi, în viziunea a ceea ce au adus nou în organizarea social-politică a României, raportat la situația anterioară, și, în al doilea rînd, prin prisma influenței pe care a exercitat-o legislația franceză a timpului asupra acestor legi.

Trei inovații atrag atenția în mod deosebit, cînd se discută Statutul dezvoltător al Convenției de la Paris. În primul rînd, *organizarea bicamerală* a parlamentului (Convenția de la Paris îl organizase *unicameral*), format de acum din *Adunarea electivă* (Adunarea deputaților), compusă din deputați aleși de către două colegii electorale — un colegiu al alegătorilor primari și celălalt al alegătorilor direcți — acestea organizate pe baza censului de avere (art. 1—5 ale Legii electorale din 1864), și *Corpul ponderator* (Senatul), compus din membri de drept (mitropolitul țării, episcopii eparhioți, primul-președinte al Curții de Casație și cel mai vechi general în activitate) și membri numiți — 64 la număr — jumătate numiți de către domn din persoanele remarcabile prin meritul și experiența lor, cealaltă jumătate numiți de domn din rîndul membrilor consiliilor generale ale județelor, cîte unul din județ (art. 7 al Statutului dezvoltător).

În al doilea rînd, cu toate că la baza exercitării dreptului de vot a stat pe mai departe *censul de avere*, prin Statutul dezvoltător și prin dispozițiile Legii electorale anexată lui a avut loc o anumită lărgire a corpului electoral, fără a se introduce votul universal, direct și secret, deci, fără ca marea masă a poporului să beneficieze de acest drept. Lărgirea corpului electoral s-a realizat în favoarea elementelor burgheze și a acelora care sprijineau politica reformatoare a domnitorului Cuza.

În fine, trebuie să subliniem că, instituind regimul personal, Statutul a mărit considerabil prerogativele domnitorului. De acum el a avut *singur* inițiativa legilor (art. 3 „Domnul singur are inițiativa legilor"), a putut refuza sancționarea legilor votate de către Adunarea leguitoare (art. III, alin. al II-lea al „Modificațiunii îndeplinătoare statutului în preambulul statutului"), în intervalul dintre sesiunile Adunării legiuitoare, conform art. III, alin. al IV-lea al acelorași Modificațiuni îndeplinătoare, domnitorul a avut dreptul de *a legifera pe calea decretelor-legi*, justificate prin caracterul extraordinar al împrejurărilor și de necesitatea luării de urgență a unor măsuri, guvernului revenindu-i obligația ca la cea dintîi convocare a Adunării legiuitoare, să-i supună motivele și rezultatele acestor măsuri.

Dacă la atribuțiile de mai sus mai adăugăm că, prin *Legea pentru starea de asediu*, din 10 decembrie 1864[10], i s-a dat domnitorului *dreptul* de „a declara sta-

[8] Publicat în *Convențiunea pentru organizarea definitivă a Principatelor-Unite-Române*, Imprimeria statului, București, 1864, p. 25—30.

[9] *Idem*, p. 31—43.

[10] C. Hamangiu, *Codul general al României*, vol. IV (1861—1906), București, p. 90.

https://biblioteca-digitala.ro

rea de asediu în unul sau mai multe districte" (art. 2), în caz de pericol iminent „pentru ordinea şi siguranţa publică" (art. 1), ne dăm seama cît de considerabil a crescut puterea domnitorului în conducerea statului. Declararea stării de asediu însemna, şi istoria României burghezo-moşiereşti a confirmat-o, că „puterile de care era învestită autoritatea civilă pentru menţinerea ordinii şi poliţiei, trec în total sau în parte în mîinile autorităţilor militare" (art. 4), iar tribunalele militare au fost chemate „a cerceta toate crimele şi delictele în contra siguranţei statului, în contra Constituţiei, în contra ordinii publice, oricare ar fi calitatea autorilor principali şi a complicilor" (art. 5).

Al doilea aspect propus spre analiză vizează *influenţa pe care a avut-o legislaţia franceză asupra legilor amintite mai sus.*

Mai întîi o menţiune referitoare la lovitura de stat din 2 mai 1864 şi la consecinţele ei asupra legislaţiei elaborate ulterior în România. Şi Cuza, ca şi Napoleon al III-lea în decembrie 1851, a căutat ca pe calea plebiscitului să obţină adeziunea poporului la actul politic realizat şi, ca atare, să obţină aprobarea măsurilor legislative elaborate.

Prin Decretul din 2 decembrie 1851 — Décret qui dissout l'Assemblée Nationale[11] —, Napoleon al III-lea a dizolvat Adunarea Naţională, a instituit starea de asediu şi a convocat poporul francez (pe baza votului universal) să se pronunţe în legătură cu abolirea legii din 31 mai 1850 (legea despre care s-a spus că fusese un atentat la universalitatea votului). De la această lovitură de stat şi pînă la instaurarea imperiului nu a mai fost mult, sau cum s-a exprimat M. Faustin-Adolphe Hélie în „Les Constitutions de la France"[12], „lovitura de stat din 2 decembrie 1851 fu imediat urmată de restabilirea imperiului ereditar" („le coup d'État du 2 décembre 1851 fu promptement suivi du réstablissement de l'empire héréditaire"). K. Marx, în al său „18 Brumar al lui Louis Bonaparte", a subliniat că această lovitură de stat a fost: *„victoria lui Bonaparte asupra parlamentului, victoria puterii executive asupra puterii legislative, victoria puterii fără fraze asupra puterii frazei.* În parlament, naţiunea ridica voinţa ei generală la rangul de lege, adică făcea din legea clasei dominante voinţa ei generală. În faţa puterii executive, ea abdică de la orice voinţă proprie şi se supune imperativului unei voinţe străine, autorităţii. Puterea executivă, în opoziţie cu cea legislativă, exprimă eteronomia naţiunii, în opoziţie cu autonomia ei. Franţa pare să fi scăpat astfel de despotismul unei clase numai pentru a recădea sub despotismul unui individ..."[13].

Plebiscitul organizat pe baza dispoziţiilor „Primul articol"[14] (aşa s-a intitulat primul act constituţional al celui de-al doilea Imperiu francez, restul actelor constituţionale fiind individualizate în continuare prin folosirea numeralelor ordinare) a avut menirea de a confirma instituirea puterii dictatoriale a împăratului, deşi se menţiona că imensa majoritate a poporului (!!!) a votat pentru următoarea rezoluţie: „Le peuple français veut le maintien de l'autorité de Louis Napoleon Bonaparte, et lui délègue les pouvoirs nécessaires pour établir une constitution sur les bases proposées dans sa proclamation du 2 décembre 1851".

---

[11] Apud M. Faustin-Adolphe Hélie, *Les Constitutions de la France,* Paris, 1880, p. 1151—1152.

[12] *Ibidem.*

[13] K. Marx, Fr. Engels, *Opere,* vol. 8, Editura politică, Bucureşti, 1960, p. 206.

[14] M. Faustin-Adolphe Hélie, *Les Constitutions de la France,* p. 1166.

https://biblioteca-digitala.ro

În baza acestei delegații smulsă poporului francez, la 14 ianuarie 1852, Napoleon al III-lea a decretat noua Constituție[15] („Articolul al II-lea"), care, cu toate că formal se referea la forma de guvernămînt republicană (titl. al II-lea), a instituit în realitate imperiul. „Son principal caractère est l'exagération démesurée du pouvoir du Prince"[16].

Domnitorul român Alexandru Ioan Cuza a decretat la 2 mai 1864 dizolvarea Adunării legiuitoare, a supus, așa cum au stabilit dispozițiile art. 2 al Decretului de dizolvare a organului parlamentar, Statutul dezvoltător al Convenției de la Paris și Legea electorală anexată lui, „aprobării poporului român"[17], care era chemat a se pronunța asupra acestor două legi de importanță capitală, prin „da" sau „nu".

O primă mențiune. În timp ce Napoleon al III-lea n-a supus Constituția din 1852 aprobării poporului francez, prin plebiscit el obținînd doar „puterile necesare pentru a face o constituție pe bazele stabilite în proclamația din 2 decembrie 1851", Constituția fiind promulgată de către împărat, domnitorul Alexandru Ioan Cuza *a supus aprobării poporului român* — pe calea plebiscitului — cele două acte juridice amintite.

În al doilea rînd, în Statutul dezvoltător al Convenției de la Paris, care, după cum bine s-a exprimat C. C. Giurescu în lucrarea „Viața și opera lui Cuza-Vodă"[18], în „realitate, nu dezvoltă Convenția de la Paris, ci o modifică, în sens autoritar, sporind drepturile puterii executive și scăzînd pe acelea ale puterii legislative", se găsesc o serie de prevederi inspirate din Constituția dată Franței de către Napoleon al III-lea la 14 ianuarie 1852.

Trebuie să subliniem, mai întîi, că această Constituție a celui de-al doilea Imperiu francez a influențat foarte mult Proiectul de Constituție elaborat de Cuza în anul 1863[19].

În ce a constat influența Constituției celui de-al doilea Imperiu francez din 1852 asupra Proiectului de Constituție al lui Cuza din 1863, și ce s-a materializat din această influență în dispozițiile Statutului dezvoltător al Convenției de la Paris din 1864?

Mai întîi, problema s e n a t u l u i. Proiectul de Constituție din 1863 a prevăzut organizarea bicamerală a parlamentului (Convenția de la Paris îl organizase unicameral). În privința camerei superioare — Senatul —, acesta urma a fi compus din două categorii de membri: *senatori de drept* (mitropolitul și episcopii eparhioți, primul președinte al Curții de Casație și cel mai în etate dintre generalii în activitate), și *senatori numiți* de către domnitor, pe timp de șase ani. Trebuie subliniat că din totalul de 50 de senatori (în cea de a doua variantă

---

[15] *Idem*, p. 1167—1171.

[16] *Idem*, p. 1181. Nu după mult timp de la elaborarea acestei Constituții, au fost edictate mai multe senatus-consulte care, modificînd și completînd Constituția, au contribuit la organizarea Imperiului, la 2 decembrie 1852 Ludovic Napoleon Bonaparte proclamîndu-se împărat al francezilor, sub numele de Napoleon al III-lea (vezi M. Faustin-Adolphe Hélie, *Les Constitutions de la France*, p. 1219 și urm.).

[17] Nicolas Blaramberg, *Essai comparé sur les institutions et les lois de la Roumanie*, București, 1885, p. 701.

[18] C. C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, Editura științifică, București, 1966, p. 246.

[19] Vezi C. C. Angelescu, *Proiectul de Constituție al lui Cuza Vodă de la 1863*; I. Vîntu, G. G. Florescu, *Unirea Principatelor în lumina actelor fundamentale și constituționale*, p. 205 și urm.

https://biblioteca-digitala.ro

a proiectului au fost prevăzuţi 49 de senatori), majoritatea urmau a o constitui cei numiţi, prin aceasta urmărindu-se a se crea o totală dependenţă a senatului faţă de domn, senatorii devenind astfel nişte funcţionari superiori, care-şi datorau funcţia bunăvoinţei şefului statului. S-a prevăzut în prima versiune a acestui proiect *reînnoirea totală* a senatului: în textul definitiv s-a adoptat reînnoirea parţială: la fiecare doi ani urma a se reînnoi o treime a senatorilor.

Din punctul de vedere al componenţei Senatului, dispoziţiile Proiectului lui Cuza din 1863 se aseamănă cu cele ale Constituţiei franceze din 1852. Această Constituţie, în titlul al IV-lea, s-a ocupat de Senat şi în art. 20 a statuat că: „Le Sénat se compose: 1° des cardinaux, des maréchaux, des amiraux; 2° des citoyens que le président de la République juge convenable d'élever à la dignité de sénateur".

Şi în privinţa atribuţiilor şi activităţii Senatului, şi Cuza, cum procedase Napoleon al III-lea, a căutat să facă din această cameră un organ subordonat politicii sale, Cuza concepînd Senatul ca un apărător şi colaborator fidel, în ipoteza unui conflict cu Adunarea legiuitoare — cealaltă cameră a parlamentului.

Un al doilea aspect al problemei se referă la poziţia d o m n i t o r u l u i în sistemul organelor statului. Ceea ce a caracterizat Proiectul de Constituţie din 1863, ca de altfel şi Constituţia franceză din 1852, a fost *sporirea deosebită a competentei puterii executive*, prin prerogativele domnitorului, instituindu-se un regim al puterii personale.

Domnitorul a avut s i n g u r iniţiativa legilor. Nici una din camerele parlamentului n-au avut între atribuţiile lor această iniţiativă. Lor le-a fost rezervată doar discutarea şi aprobarea proiectelor propuse de către domnitor (în Constituţia franceză de la 1852, art. 8 a prevăzut expres că: „Il [le président de la République, n. ns. — D.V.F.] a seul l'initiative des lois", iar art. 39 a statuat că: „Le Corps législatif discute et vote les projets de loi et l'impôt"). În plus, în materie de legiferare, domnitorului i s-a dat dreptul de a legifera pe cale de decrete-legi, pînă la intrarea în vigoare a noii Constituţii. Legile votate de parlament urmau a fi sancţionate şi promulgate de către domnitor, aşa cum de fapt stabilea şi Constituţia franceză sus-amintită (art. 10).

În raporturile sale cu parlamentul, prin Proiectul de Constituţie de la 1863, domnitorul român căpăta şi dreptul de a convoca Camera şi Senatul, de a le proroga sau prelungi sesiunile, fără nici o îngrădire; putea dizolva Camera, dar a fost obligat să convoace o nouă adunare în termen de patru luni. În privinţa Senatului nu s-a prevăzut posibilitatea dizolvării lui, această cameră fiind concepută ca un organ permanent, dar s-a creat posibilitatea nenumirii tuturor senatorilor dintr-odată, şi în caz de conflict între domn şi senatorii numiţi, domnul a putut să deplaseze forţele în favoarea sa prin numirea, în completare, a senatorilor, pentru locurile vacante, şi prin acea reînnoire periodică a unei părţi a senatului, pe care am amintit-o mai sus. Şi în Constituţia franceză de la 1852 găsim asemenea prevederi. Art. 46, de exemplu, a statuat că: „Le président de la République convoque, ajourne, proroge et dissout le Corps législatif. En cas de dissolution, le président de la République doit en convoquer un nouveau dans le délai de six mois".

În afară de aceste atribuţii la care ne-am referit, pe linia întăririi puterii executive mai trebuie să amintim că Domnitorul, după modelul Constituţiei franceze, a avut prin Proiectul de Constituţie din 1863 calitatea de comandant suprem al armatei (art. 6 al Constituţiei franceze de la 1852 a avut următorul conţinut:

https://biblioteca-digitala.ro

„Le président de la République est le chef de l'État; îl commande les forces de terre et de mer, déclare la guerre, fait les traités de paix, d'alliance et de commerce,...").

O problemă care merită o atenție aparte în legătură cu sporirea atribuțiilor șefului statului prin proiectul de Constituție din 1863 și unde influența Constituției franceze din 1852 a fost evidentă, este reglementarea raporturilor dintre guvern (miniștri), șeful statului (domnitorul) și parlament.

Abdicarea de la principiile regimului parlamentar este evidentă. Se știe că în regimul parlamentar tronează, ca unul dintre cele mai de seamă principii, acela după care miniștrii se *recrutează din rîndul partidului (sau partidelor) majoritar(e) în parlament și aceștia (miniștrii) sînt răspunzători în fața parlamentului.*

Proiectul de Constituție al lui Cuza a adoptat, ca și Constituția franceză din 1852, o altă poziție. Miniștrii urmau a se recruta din afara parlamentului; ei nu depindeau decît de șeful statului, față de care aveau și răspundere (art. 13 al Constituției franceze a avut următorul cuprins: „Les ministres ne dépendent que du chef de l'État; ils ne sont responsables que chacun en ce qui le concerne des actes de gouvernement..."). Proiectul de Constituție la care ne referim, aidoma Constituției franceze din 1852, a stabilit regula incompatibilității mandatului de deputat cu funcția de ministru („Les ministres ne peuvent être membres du Corp legislatif" — art. 4), iar în privința trimiterii lor în judecată, în ambele acte constituționale s-a stabilit că *numai* Senatul avea această putere („Ils [les ministres, n. ns. — D.V.F.] ne peuvent être mis en accusation que par le Sénat").

Mai trebuie să menționăm că în Proiectul de Constituție al lui Cuza din 1863 s-a prevăzut înființarea unui Comitet de legislațiune — destinat să se transforme în Consiliul de Stat —, cu atribuții în materie de legiferare și de contencios administrativ (vezi și titl. al VI-lea al Constituției franceze din 1852) și un Comitet de finanțe — menit a deveni în viitor Înalta Curte de Conturi — organ al controlului gestiunii banilor publici.

Firește, se pune întrebarea: ce anume din conținutul acestui proiect de constituție a intrat în Statutul dezvoltător al Convenției de la Paris din 1864 — lege constituțională aplicată în România după lovitura de stat din 2 mai?

În primul rînd, trebuie să subliniem că Statutul dezvoltător al Convenției de la Paris a adoptat sistemul bicameral de organizare a parlamentului, acesta compunîndu-se din: *Adunarea electivă* și *Corpul ponderatoriu.* Ceea ce deosebește dispozițiile Statului de cele cuprinse în Proiectul de Constituție din 1863 se referă la *numărul senatorilor numiți,* pentru că sub imperiul Statutului, Corpul ponderatoriu s-a compus din: membrii de drept și membrii numiți. Domnul numea, după prevederile Statutului, 64 de membri în Corpul ponderatoriu, după un dublu criteriu: „jumătate dintre persoanele recomandabile prin meritul și experiența lor, și cealaltă jumătate dintre membrii Consiliilor generale ale districtelor, și anume cîte unul de fiecare județ" (art. 7). În privința reînnoirii Corpului ponderatoriu, în Statut s-a menținut dispoziția Proiectului de Constituție din 1863, și anume: Corpul ponderatoriu urma a se reînnoi în o treime a sa din doi în doi ani (art. 8, alin. 1), „dar numai încît se atinge de membrii numiți de domn". Prin „Modificațiuni îndeplinătoare statutului în preambulul statutului" s-a schimbat acest regim. Conform art. VIII al acestor Modificațiuni îndeplinătoare, „Acești 64 de membri ai senatului aleși în conformitate cu dispozițiunile articolului de mai sus (este vorba de art. VII, care n-a schimbat sistemul stabilit de Statut

https://biblioteca-digitala.ro

cu privire la numirea membrilor corpului ponderatoriu, n. ns. — D.V.F.), se reînnoiesc din trei în trei ani cîte o jumătate".

Numirea senatorilor urma a se face, conform dispoziţiilor Statutului dezvoltător, sub imperiul îndeplinirii anumitor condiţii. Dezvoltînd prevederile art. 7 al Statutului, Modificaţiunile îndeplinătoare au stabilit în art. VII al lor, că: „Din 64 de membri al Adunării ponderatrice, 32 vor fi aleşi şi numiţi de domn dintre persoanele care au exercitat cele mai înalte funcţii în ţară, sau care pot justifica un venit anual de opt sute de galbeni. Cît pentru ceilalţi 32 membri, ei vor fi aleşi dintre membrii Consiliilor generale ale judeţelor şi numiţi de domn pe o listă de prezentaţiune de trei candidaţi pentru fiecare district".

Statutul a revenit la dispoziţiile Convenţiei de la Paris în ceea ce priveşte convocarea parlamentului şi durata sesiunilor, lucru pe care proiectul de Constituţie din 1863 îl lăsase la libera apreciere a domnului. De asemenea au fost reglementate amănunţit: problema conflictului ce se putea ivi între cele două camere, stabilindu-se că în caz de paritate, votul preşedintelui Senatului era precumpănitor; problema posibilităţii elaborării anumitor acte de guvernămînt, în caz de urgenţă, dacă parlamentul nu era întrunit, cu obligaţia de a i se supune la cea dintîi „convocaţiune motivele şi rezultatul acestor măsuri" (art. III al Modificaţiunii îndeplinătoare), şi mai menţionăm că, spre deosebire de Proiectul de Constituţie din 1863, Statutul nu a cuprins dispoziţii electorale, acestea făcînd obiectul unei legi aparte. În legătură cu aceste dispoziţii, trebuie să subliniem că ele organizează complet diferit sistemul electoral.

Un moment însemnat, pe linia întăririi puterii personale a domnitorului, l-a constituit elaborarea *Legii pentru starea de asediu* la 10 decembrie 1864[20]. Legea a fost decretată în aplicarea prevederilor Statutului. În timp ce Constituţia franceză din 1852 are două articole clare în materie (art. 12 şi art. 33), în Statutul dezvoltător nu se găsesc dispoziţii aşa de clare şi precise.

Legea stării de asediu din 1864 din România a fost o traducere aproape fidelă a Legii stării de asediu din Franţa, din 9 august 1849, pe care a lăsat-o în vigoare şi Constituţia din 1852, cu unele modificări. De fapt, art. 1, 3, 4, 5, 6, 7 şi 9 ale legii române sînt traduse după legea franceză din 1849, iar art. 2 şi 8 sînt luate din Constituţia din 1852[21].

---

[20] C. Hamangiu, *Codul general al României*.

[21] Vom exemplifica, citînd în paralel texte din „Loi sur l'état de siège", elaborată în Franţa la 9 august 1849 şi menţinută sub imperiul Constituţiei din 1852, pe de o parte, şi din Legea stării de asediu a României, elaborată la 10 decembrie 1864, pe de altă parte:

Art. 1 al legii franceze:

„L'état de siège ne peut être déclaré qu'en cas de péril iminent pour la sécurité intérieure ou extérieure"

Art. 7. „Aussitôt l'état de siège, les pouvoirs dont l'autorité civile était revêtue pour le maintien de l'ordre et de la police passent entière à l'autorité militaire.

L'autorité civile continue néanmoins à exercer ceux de ces pouvoirs dont l'autorité militaire ne l'a pas dessaisie"

Art. 8. „Les tribunaux militaires peuvent être saisis de la connaissance des crimes et délits contre la sureté de la République, contre la Constitution, contre l'ordre et la paix publique quelle que soit la qualité des auteurs principaux et des complices".

Art. 1 al legii române:

„Starea de asediu nu se poate declara decît în caz de pericol iminent pentru ordinea şi siguranţa publică".

Art. 4. „Îndată ce se va declara starea de asediu, puterile de care era învestită autoritatea civilă pentru menţinerea ordinii şi poliţiei, trec în total sau în parte în mîinile autorităţii militare.

Prin urmare, autoritatea civilă urmează a exersa acele din îndatoririle sale, de care nu a fost desărcinată de puterea militară.

Art. 5. Tribunalele militare pot fi chemate a cerceta toate crimele şi delictele în contra siguranţei statului, în contra Constituţiei, în contra ordinii publice, oricare ar fi calitatea autorilor principali şi a complicilor".

https://biblioteca-digitala.ro

Nu intrăm în analiza detaliată a fiecăruia din articolele legii la care ne referim. Ceea ce vrem să subliniem, pentru a reliefa faptul că şeful statului şi la noi, ca şi în Franţa, a căpătat prin dispoziţiile legii în materie de stare de asediu un puternic instrument pe linia întăririi puterii personale, este faptul că, stabilindu-se că „starea de asediu nu se putea declara decît în caz de pericol iminent pentru ordinea şi siguranţa publică", s-a prevăzut, prin art. 2, ca şi Constituţia franceză din 1852, prin art. 12, că „Domnul (adică şeful statului — n. ns. — D.V.F.) are dreptul de a declara starea de asediu în unul sau mai multe districte", în timp ce Legea pentru starea de asediu din 1849 din Franţa dăduse această activitate în sarcina Adunării naţionale (art. 2).

Foarte importante au fost prevederile art. 4 al legii româneşti (art. 7 al celei franceze din 1849), prin ele stabilindu-se efectele stării de asediu. Sub acest unghi trebuie să privim faptul că în România, posterior elaborării ei, şi mai ales în perioada interbelică, această lege a fost foarte des aplicată, în mod special pentru a crea autorităţilor executivului posibilitatea reprimării, sub scutul pretinsei legalităţi, a luptei revoluţionare şi democratice.

Statutul dezvoltător al Convenţiei de la Paris nu s-a mai ocupat de organizarea Consiliului de stat, pentru că fusese anterior creat (la 11 februarie 1864) şi nici de Curtea de Conturi, creată prin Legea din 24 ianuarie 1864. În privinţa Consiliului de stat, Statutul a avut o serie de prevederi referitoare la activitatea sa de organ consultativ în materie de legiferare.

4. În concluzie trebuie să reţinem faptul că domnitorul Alexandru Ioan Cuza a elaborat legile la care ne-am referit mai sus, pentru a da o bază legislativă politicii reformatoare pe care vroia să o aplice neapărat în România. Renunţarea la organizarea statului pe baza Convenţiei de la Paris (care optase pentru unele principii ale regimului parlamentar) şi opţiunea pentru regimul personal, care l-a determinat să se orienteze şi către legislaţia elaborată în Franţa de către Napoleon al III-lea, nu a însemnat o orientare spre dreapta — reacţionară — în politica sa. Cuza a vroit să realizeze mari prefaceri, reforme structurale de mare anvergură în viaţa economică, socială şi politică a ţării, care să contribuie la progresul societăţii româneşti. De aceste reforme, aşa cum a confirmat istoria, urmau a profita mase cît mai largi ale poporului român (reforma agrară şi reforma electorală au fost concludente din acest punct de vedere). În calea acelei politici stăteau forţele retrograde ale societăţii româneşti, care, pare surprinzător, dar aşa a fost, şi-au legat speranţele de posibilitatea folosirii unor principii ale regimului parlamentar (înscrise în Convenţia de la Paris). Cuza a trebuit să ia măsurile care au dus la instaurarea regimului personal, pentru că numai pe această cale a putut pune în practică politica sa, care a slujit progresului societăţii româneşti.

Cuza a fost una din personalităţile marcante ale istoriei moderne a Patriei noastre. El a avut, cu toate limitele de clasă care s-au manifestat în politica sa, o contribuţie însemnată la progresul social şi naţional al poporului român, la înscrierea naţiunii române în rîndul naţiunilor înaintate ale Europei.

DUMITRU V. FIROIU

https://biblioteca-digitala.ro

SUR LA CONTRIBUTION D'ALEXANDRE JEAN CUZA À LA CRÉATION DU DROIT DE LA ROUMANIE MODERNE

(Résumé)

L'auteur se rapporte à un des aspects fondamentaux de l'activité du premier prince de l'État moderne roumain, Alexandre Jean Cuza, son intense préoccupation de doter la Roumanie d'une législation moderne, des institutions juridiques et politiques modernes.

L'auteur n'analyse pas toutes les mesures législatives élaborées pendant la règne de Cuza, mais, au moins, les plus significatives élaborées dans le domaine de l'organisation centrale de l'État et leur contribution à la création du système législatif moderne et aussi du point de vue de l'influence exercée par le droit français. Ainsi est analysé le Statut développant la Convention de Paris et sa Loi électorale du 1864, ainsi que la Loi sur l'état de siège, décretée le 10 décembre 1864, en les rapportant à l'influence de la législation française élaborée pendant la règne de Napoléon III (en concret la Constitution de la France de 1852 et la Loi sur l'état de siège du 9 août 1849).

La conclusion de l'auteur est que le Prince Alexandre Jean Cuza a élaboré sa législation analysée dans l'article, en vue de donner une base législative à la politique réformatrice qu'il désirait appliquer dans notre pays. La renonciation à l'organisation de l'État selon les principes du régime parlementaire et l'option pour le régime personnel, fait remarquable dans son orientation vers la législation élaborée en France par Napoléon III, ne marque pas un tournant réactionnaire dans sa politique.

Cuza a été l'une des personnalités remarquables de l'histoire moderne de notre pays. Malgré les limites de classe manifestées dans sa politique, il a réalisé une importante contribution au progrès social et national du peuple roumain, à l'élévation de la nation roumaine.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

ÎNTREPRINDEREA DE FIER VLĂHIȚA (1878—1924)

După ce activitatea de aproape patru decenii[1] a întreprinderii de fier Vlăhița a fost întreruptă din motive de forță majoră — consecințelor crizei economice din 1873 adăugîndu-li-se anumite probleme ale căror cauze, după constatările unor publiciști de specialitate ai vremii, trebuie căutate „nu în materia primă minerală și materialul de producție, ci mai degrabă în structura și natura proprietarului de atunci: S. A. de Mine și Furnale din Brașov"[2] —, o nouă etapă în istoria acestei întreprinderi se deschide în anul 1878. La fel ca altă dată, în decursul primelor sale decenii de existență, și acum, misiunea reorganizării și-o asumă noii proprietari, în persoana lui Hrobonyi Adolf și a ginerelui său Lántzky Sándor. Hrobonyi era de mai multă vreme angajat al întreprinderii; la fel și Lántzky, în calitate de contabil și administrator silvic. Nădăjduind că lucrurile se vor îndrepta — cu atît mai mult, cu cît cunoșteau perspectivele favorabile ale refacerii uzinei —, ei au rămas pe loc după sistarea, la finele anului 1875, a activității, iar atunci cînd, în 1878, judecătoria montanistică a pus uzina la licitație, s-au prezentat spre a o cumpăra. Hrobonyi și Lántzky primiră dreptul de proprietate cu prețul de numai 6006 florini[3].

După preluarea minelor și a uzinei, cei doi proprietari și-au îndreptat toate strădaniile spre pornirea cît mai rapidă a producției; însă, „uzina fiind în stare de ruină, a fost nevoie de multă cheltuială pentru a o reface..."[4]. Greutățile financiare au putut fi depășite numai prin luarea cu titlu de împrumut a 6000 de florini din fondul de pensii al casei de frăție a muncitorilor, sumă cu care activitatea întreprinderii fu urnită din loc și s-au pus chiar bazele dezvoltării sale pe mai departe. Însă, după cum vom vedea în continuare, baza tehnică a întreprinderii vlăhițene a fost creată într-un cadru deosebit de restrîns, la un nivel scăzut. Cu această bază, după ani de zile întreprinderea, lipsită de suficient capital, a rămas tot mai mult în urmă în privința creării condițiilor unei producții siderurgice moderne. În acest fel, ea a fost împinsă, din toate punctele de vedere, la periferia industriei siderurgice transilvane, ca o bună ilustrare a pronunțatei înapoieri industriale generale ce caracteriza această zonă în timpul regimului dualist austro-ungar.

Hrobonyi și Lántzky și-au asigurat dreptul de proprietate asupra unui teritoriu de cca. 80 iugăre cadastrale, prin cumpărarea a mai multe terenuri parti-

---

[1] Pentru această perioadă vezi Vajda Lajos, *Întreprinderea de fier Vlăhița în primele decenii de existență*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română*, vol. I, București, 1976, p. 301—337.

[2] Kozma Ferenc, *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*, Budapest, 1879, p. 280.

[3] Arhivele Statului Deva, arh. Căpitănatului minier Zlatna (în continuare: Arh. Căp. Zlatna), doc. nr. 54/1879.

[4] Loc. cit., doc. nr. 470/1880.

https://biblioteca-digitala.ro

culare, printre care așa-numita grădină „Cipce", în scopul amenajării uzinei. În componența acesteia intrau, în 1878, un cuptor de topit minereu de fier, un atelier de turnare, două forje, un atelier de strungărie și unul de tîmplărie[5].

Partea principală a uzinei o constituia cuptorul de topit minereu de fier (cohul), construit pe baze tehnologice vechi, din piatră, după sistemul cohurilor deschise cu anticreuzet, spre deosebire de furnalele înalte, pe atunci deja mai răspîndite și în industria siderurgică din Transilvania, fapt explicabil prin turnarea fontei la Vlăhița direct din cuptor. Astfel, cuptorul de la Vlăhița era unul din cele 9 cuptoare de topit minereu de fier care vădeau caracteristicile vechilor procedee de construcție existente încă în ultimul deceniu al secolului trecut; dintre ele, cîte două se aflau la Ruschița, Nădrag și Restirata, cîte unul la Govăsdia și Moneasa. Acestora li se opuneau un număr de 11 furnale înalte: 4 la Hunedoara, 3 la Reșița și cîte două la Anina și Călan[6].

Cuptorul de la Vlăhița avea 10 m înălțime. Pîntecele lui era de 3 m, iar cel al creuzetului de 0,6 m. Volumul util al cuptorului cuprindea 23,8 m^3. În această privință, el se situa pe penultimul loc în rîndul celor 20 de cuptoare și furnale de topit minereu de fier, active la finele secolului trecut, urmat fiind numai de cuptorul de la Restirata — proprietate a contelui Frederic Wenckheim —, cu volum util de 13 m^3 [7]. Foalele cuptorului de sistem de construcție veche, pentru alimentarea focului, erau acționate cu ajutorul a două roți hidraulice: una de 16 și cealaltă de 10 cai-putere; în acest fel, în rîndul celor 20 de cuptoare și furnale existente în Transilvania la sfîrșitul secolului trecut, cel de la Vlăhița, împreună cu încă 4 instalații similare (cîte una la Govăsdia și la Moneasa și două la Restirata), funcționa numai prin forța apei. Aerul de suflat pătrundea în creuzet fie direct, fie preîncălzit. Pentru preîncălzirea aerului a fost montat la nivelul gîtului cuptorului un preîncălzitor de aer tubular, o aparatură Faber du Faur, așa-numită de Wasseralfingen, apărută în siderurgia transilvăneană încă prin deceniul al patrulea al secolului trecut[8].

Capacitatea de producție anuală a cuptorului era de 7836 chintale, ceea ce — luînd ca bază de comparație situația din anul 1898 — însemna pentru cuptorul de la Vlăhița tot locul penultim în șirul instalațiilor de topit minereu de fier din întreprinderile siderurgice ale Transilvaniei[9]. Situația era la fel de dezavantajoasă pentru întreprinderea vlăhițană și în ce privește funcționarea economicoasă a instalației de topit minereu de fier. Dacă cele 20 de cuptoare și furnale ale industriei siderurgice transilvane lucrau suficient de economicos, la 1 m^3 volum util revenind 960 chintale de fontă produs, respectiv, o medie zilnică de 2,74 chintale, în schimb la Vlăhița cantitatea produsă anual era de numai 29 chintale, deci o medie zilnică de 0,10 chintale, sau, mai precis, 10,4 kg de fontă.

Încăperea de amestecare a minereului, dublată de un șteamp cu 6 și apoi 3 săgeți, ca și hambarul de depozitare a mangalului, erau legate de cuptor printr-un viaduct acoperit (estacadă). Materialul se transporta la gura cohului cu vagonete

---

[5] *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt*, 1878—1879, p. 257.

[6] L. Vajda, *Dezvoltarea extracției minereului de fier și a siderurgiei în Transilvania (1848—1867)*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 517—518.

[7] *A magyar korona országainak gyáripara 1898-ban*, vol. II, Budapest, 1901, p. 356—357.

[8] *Idem*, p. 53, 153, 356—357.

[9] L. Vajda, *op.cit.*, p. 513—514.

https://biblioteca-digitala.ro

mînuite pe șine[10]. La fel ca o mare parte a cuptoarelor și furnalelor din Transilvania, și cuptorul de la Vlăhița era încălzit cu mangal. Cocsul se utiliza numai la două furnale, cele de la Reșița și Hunedoara, iar cocsul combinat cu mangal la cele două furnale de la Anina și cele două din Călan.

Noua sală de turnătorie construită lîngă cuptor era, conform descrierilor vremii, atît de mare, încît puteau lucra în ea 40—50 turnători și 20 ucenici. Acestei săli i s-a adăugat mai întîi un cubilou, înalt de 6 m, iar mai tîrziu, în cursul anilor următori, s-a construit încă unul, tot de 6 m înălțime, pentru a se asigura creșterea cantitativă a produselor turnate. Cele două cubilouri erau acționate de regulă atunci, cînd cuptorul nu funcționa din cauza unor reparații[11].

Cuptorul și turnătoria constituiau împreună elementul cel mai important și se completau reciproc, deoarece cea mai mare parte a fontei era folosită pentru produse turnate, care au rămas în continuare mărfurile caracteristice ale acestei întreprinderi.

Produsele forjate erau executate în ateliere de forjare special amenajate, din fier mai mult cumpărat, în special fier vechi.

Așa-numita forjă de sus era la cca. 300 m de cuptor și turnătorie. Instalația ei se compunea din două cuptoare de forjă și unul de afinare, alimentate de două suflante tip dulap. Ciocanele erau în număr de două. Ciocanele și suflantele erau acționate prin trei roți hidraulice avînd energia totală de 24 cai-putere. La cca. 30 m distanță se afla forja de jos, în care, pentru cele trei ciocane, fierul era pregătit în două cuptoare de afinare și patru de forjă. Două ciocane erau acționate de forța apei, cel de al treilea era pus în funcțiune cu aburi. De cele două ciocane hidraulice și suflante tip dulap ale cuptoarelor aparțineau trei roți hidraulice, care aveau energia totală de 28 ($2\times8+12$) cai-putere. Forța motrică necesară ciocanului cu aburi era dată de un cazan clădit deasupra cuptoarelor de afinare și utilizînd energia lor calorică[12].

În perioada discutată, metoda de afinare a fierului cu ajutorul cuptoarelor de afinare era caracteristică întreprinderilor siderurgice mai mici. Scumpirea treptată a cărbunelui de lemn reducea considerabil rentabilitatea metodei. Din această cauză, ea a pierdut din însemnătate și la Vlăhița. Pe la anul 1900 nu mai funcționau decît două cuptoare de afinare, și ele cu o producție anuală medie de cca. 54 chintale, față de media anuală de 12 440 chintale în Transilvania. În același timp, utilizarea cuptorului de forjă, predominantă și pînă atunci, s-a intensificat în continuare.

În 1906, pe teritoriul uzinei a fost construit un atelier de forjare nou, cu două ciocane, destinat fabricării unor produse de fontă forjate. În acest fel, pînă la urmă au existat la Vlăhița trei ateliere de forjare, cu un total de șapte ciocane, dar — după cum arăta și camera de comerț și industrie din Tîrgu Mureș — „...cu toate acestea, datorită cererii masive de care se bucură produsele forjelor de unelte, nici această instalație nu s-a dovedit a fi suficientă“[13].

---

[10] Arh. Căp. Zlatna, doc. nr. 509/1879; Edvi Illés Aladár, *A Székelyföld vasipara*, în *A Magyar Mérnök- és Épitész-Egylet Heti Értesitője*, Budapest, 1899, p. 31.

[11] Edvi Illés Aladár, *op. cit.*, p. 31.

[12] Edvi Illés Aladár, *A magyar vaskőbányászat és vaskohászat ismertetése*, Budapest, 1900, p. 124.

[13] *A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése* (în continuare: *A marosvásárhelyi kamara jelentése*), 1906, p. 52.

https://biblioteca-digitala.ro

Atelierul de strungărie şi-a găsit amplasarea între forja de jos şi forja de sus; maşinile sale erau puse în funcţiune de o roată hidraulică de 8 cai-putere. Pînă în 1900, în afară de atelierele de strungărie, respectiv tîmplărie, s-au mai amenajat un atelier de instalaţii, unul de fierărie şi unul de lăcătuşerie.

Uzina, după cum reiese din cele de mai sus, a fost amenajată după 1878 pentru forţă hidraulică, prin aceasta făcîndu-se un pas înapoi în formarea bazei tehnice. Dacă încă în 1863 erau instalate 3 maşini cu aburi avînd randamentul total de 72 cai-putere, reprezentînd 6% din totalul maşinilor cu aburi folosite în siderurgia transilvăneană, în 1898 maşinile cu aburi erau numai două la număr, cu o capacitate totală de 12 cai-putere[14], constituind abia 1% din totalul maşinilor cu aburi instalate în industria siderurgică. În schimb, în unităţile întreprinderii lucrau 12 roţi hidraulice cu o capacitate totală de 160 cai-putere, faţă de cele 8 roţi hidraulice din 1878 şi cele 10 din anul 1890, a căror capacitate era în jur de 40 cai-putere[15]. Un fapt caracteristic pentru nivelul tehnic scăzut al întreprinderii de fier de la Vlăhiţa este acela că în 1898 randamentul în cai-putere al maşinilor instalate era de numai 0,7% din totalul randamentului în cai-putere al instalaţiilor mecanice utilizate în producţia de fier din Transilvania.

Teritoriul exploatărilor miniere cuprindea, la redeschiderea activităţii întreprinderii, un număr de 7 perimetre noi, în locuri în general mai demult donate de către căpităna tul montanistic Zlatna[16]. Mai tîrziu s-a renunţat la mare parte din ele, fiind deja epuizate, şi au fost păstrate numai perimetrele denumite „Szentkereszt" şi „Szentmiklós". Totodată, prin trei donaţii noi, s-a asigurat dreptul de exploatare a minereului de fier pe un teritoriu de 358 056 m^2 în hotarul comunei Lueta[17].

Noile mine erau concentrate pe latura de răsărit a văii Homorodului mic, între „Rókaváros" şi „Bányatető", de-a lungul văii, pe lungimea de un km. Aici au fost deschise 4 mine, în care s-a început exploatarea a două zăcăminte principale, bine distincte între ele.

Mina „Margit", cu o galerie de coastă direcţionată spre est, a atins după 140 m un zăcămînt lenticular. Grosimea acestuia varia între 2,5—6 m, cu înclinare de 60 grade est. S-au început deschideri şi în direcţia zăcămintelor (care coincidea cu direcţia sterilului). Înspre sud, după 70 m au fost atinse două lentile, înspre nord după 40 m o lentilă. Lungimea acestora era de 8—10 m, iar grosimea de 2,5—6 m.

Mina „Gizella" a fost instalată la 100 m sud de mina „Margit". Aici, după 108 m de înaintare în galeria de coastă, s-a ajuns la un zăcămînt tot lenticular, cu caracteristici asemănătoare celor anterioare.

Mergînd mai departe în lungul văii, la cca. 500 m de mina „Gizella" şi mai sus cu 40 m a fost deschisă mina „Új-Szentkereszt". Aici, după 120 m, s-a ajuns la un zăcămînt gros de 0,5—1,5 m, încrucişîndu-se cu un altul, avînd înclinarea

---

[14] *A magyar korona országainak gyáripara...*, p. 372—373.

[15] *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt*, 1878—1879, p. 257; *A marosvásárhelyi kamara jelentése*, 1891, p. 136; Déry Károly, *Magyar bányakalaúz*, 1900, p. 97.

[16] Vezi Vajda Lajos, *op. cit.*, p. 320.

[17] *A brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése* (în continuare: *A brassói kamara jelentése*), 1880—1884, p. 106; Papp Károly, *A magyar birodalom vasérc- és kőszénkészlete*, Budapest, 1916, p. 373.

https://biblioteca-digitala.ro

și direcția identice celor anterior amintite. Acest zăcămînt, urmînd două falii, după o înaintare de cîțiva metri, se lărgea la 5 m.

Ultima mină, „Szentkereszt-Efri", fu amplasată în continuare spre sud; aici, operîndu-se o galerie transversală de 18 m lungime, a fost atins un zăcămînt gros de 1,5 m[18].

În fiecare mină, sterila era formată din trahit, pietriș și nisip, doar slab sudate, motiv pentru care extracția minereului se făcea rapid și relativ ușor. Ținîndu-se cont însă de specificul așezării zăcămîntului, anume de faptul că minereurile de fier ce se puteau separa de sterilă apăreau numai în lentile lungi de 8—10 m și groase de 1,5—6 m, a trebuit scoasă și transportată multă sterilă, ceea ce mărea considerabil cheltuielile de producție. Astfel, dacă în 1868 un chintal de minereu de fier costa la locul de extracție 15,5 creițari, costul a crescut în 1894 la 24 creițari. Împreună cu trierea, sfărîmarea și transportul la furnal, prețul de cost de chintal era de 23 creițari în 1868, de 29 creițari în 1870, iar în 1894 de 58 creițari[19]. Această împrejurare a dus pînă la urmă la o extracție nesistematică, determinată de nevoile momentului, iar ca urmare, o cantitate de 5—10 ori mai mare decît minereul extras a rămas pe loc după abandonarea galeriilor ce se distrugeau rapid.

În general, zăcămintele conțineau sferosiderit, care mai spre adîncime trecea în siderit granulos. Acesta, conform unor analize chimice efectuate în 1894, conținea 32% fier[20], pe cînd sferosideritul avea un conținut de fier de 45,6%[21]. Apărea o relativ mare cantitate de așa-zis șlam, cu conținut de fier de 32,8%. Pe alocuri se afla și limonit, cu 43,3% conținut de fier[22].

La cotitura celor două secole, pentru a spori producția, s-a acordat o atenție tot mai mare prospecțiunilor de zăcăminte noi de minereu de fier, ca și lucrărilor de deschidere. În hotarul comunei Lueta s-a primit dreptul la două prospecțiuni libere, iar în împrejurimile hotarului Kiruly dreptul la 3 asemenea prospecțiuni. Împreună cu dreptul avut în zona Pădurimii, din fostul județ Trei Scaune, întreprinderea avea între 20 și 41 perimetre de prospecțiuni libere[23].

La începutul secolului nostru, erau în funcțiune trei mine, în urma abandonării minei „Szentkereszt-Efri". Ele ocupau o suprafață de 0,4 km². Aici s-au descoperit 18 000 tone de limonit, în afară de care se mai spera să se scoată la suprafață cca. 200 000 tone de minereu de fier cu un conținut feros mediu de 40%[24].

---

[18] Arhivele Statului Miercurea Ciuc, dos. nr. 80/1902.

[19] Loc. cit.; Anton Kerpely, *Das Eisenhüttenwesen in Ungarn, sein Zustand und seine Zukunft*, Schemnitz, 1872, p. 34.

[20] Sideritul granulos din mina „Margit" avea următoarea compoziție: 41,08% oxid feric, 27,08% acid silicic, 0,002% oxid cupric, 0,88% oxid de aluminiu, 1,67% oxid de mangan, 0,078% sulf, 1,10% oxid de calciu, 0,82% oxid de magneziu și 0,067% acid fosforic. Pierderea de incandescentă: 23,29%. Conținutul de fier 32%. La 100% fier ajung: 4,00% mangan, 0,005 % cupru, 0,090% fosfor și 0,243% sulf.

[21] Sferosideritul din mina „Új-Szentkereszt" avea următoarea compoziție: 65,14% oxid feric, 17,82% acid silicic, 0,010% oxid cupric, 2,53% oxid de aluminiu, 0,47% oxid de magneziu și 0,169% acid fosforic. Pierderea de incandescentă: 12,54%. Conținutul de fier 45,6%. La 100% fier ajung: 4,1% mangan, 0,018% cupru, 0,16% fosfor și 0,109% sulf.

[22] Edvi Illés Aladár, *op. cit.*, p. 112.

[23] *Idem*; Arh. Căp. Zlatna, doc. nr. 5083/1898, 15593/1898, 12131/1898.

[24] Papp Károly, *op. cit.*, p. 371.

https://biblioteca-digitala.ro

Producția de minereu de fier între 1879 și 1908

Anul	Cantitatea în q	Anul	Cantitatea în q	Anul	Cantitatea în q
1879	30 000	1889	20 000	1899	42 460
1880	33 372	1890	31 229	1900	30 941
1881	19 412	1891	30 000	1901	37 937
1882	29 918	1892	42 000	1902	47 489
1883	50 133	1893	32 800	1903	38 300
1884	30 000	1894	22 000	1904	42 772
1885	12 000	1895	37 380	1905	Nu avem date
1886	14 000	1896	36 205	1906	Nu avem date
1887	25 000	1897	Nu avem date	1907	36 000
1888	20 000	1898	40 037	1908	48 000

Deoarece la topirea minereului, parțial din cauza conținutului mai redus în fier al minereului și a compoziției chimice mai puțin propice producerii zgurei, era nevoie de relativ mai mult combustibil, necesitatea anuală de mangal de bocșă era în medie de 33 000 chintale. Pe lîngă aceasta, în atelierele de forjare se mai foloseau și cca. 26 800 m^3 de lemne. După părerea autorilor de specialitate de atunci, „întreprinderea se află în situația avantajoasă că nu va ajunge prea ușor să ducă lipsă de mangal...". Constatarea era întemeiată pe faptul că Lueta dispunea de 4000 iugăre, iar Merești de 8000 iugăre pădure de fagi, ambele în așa fel situate, încît valorificarea lor era posibilă numai sub formă de mangal. Învecinată cu pădurile din Merești era pădurea de fagi de 8000—10 000 iugăre aparținînd familiei Dániel, baronilor Rauber și micilor proprietari din Vîrghiș. Comuna Vlăhița avea și ea în proprietate o pădure de fagi bătrîni care, repartizat pe 60 de ani, poate da anual 8000 m^3 lemne de fag[25]. Conform unei expertize întocmite în noiembrie 1894, din pădurea de foioase cu suprafața de 17 400 iugăre, aflată în general în interiorul unui perimetru de 20 km în împrejurimile întreprinderii de fier Vlăhița, s-ar putea exploata anual 30 000 m^3 de lemne propice carbonizării, iar din pădurea de foioase de 25 000 iugăre din fîșia de 21 pînă la 35 km din jur, cantitatea de 45 000 m^3 de lemne în același scop, cu un preț de producție foarte avantajos de 10 creițari de m^3; această exploatare ar putea avea un caracter permanent, s-ar putea efectua fără distrugerea pădurilor, chiar dacă necesarul de cărbune lemnos ar corespunde producerii cantității anuale de 75 000 chintale de fontă[26]. Aceste calcule însă nu s-au dovedit corespunzătoare în practică, deoarece între timp pădurile din apropiere au fost cumpărate de mari întreprinzători care livrau mangalul scos de acolo îndeosebi marilor întreprinderi siderurgice din județul Hunedoara. Pe bună dreptate se plîngea la începutul secolului al XX-lea Lántzky Sándor de concurența speculanților lemnului, întrucît pădurea s-a scumpit cu 50—60%[27], ceea ce s-a resimțit pînă la urmă în evoluția cantitativă a producției de fier.

În privința rezultatelor producției, putem constata că ele mergeau — în virtutea efectelor structurii interne a întreprinderii, ale specificului nivelului

[25] Edvi Illés Aladár, *A Székelyföld vasipara*, p. 32.
[26] Arhivele Statului Miercurea Ciuc, dos. nr. 80/1902.
[27] Loc. cit., dos. nr. 70/1902.

https://biblioteca-digitala.ro

tehnic — pe linia fluctuațiilor generale conjuncturale. Pînă ce, însă, între 1880—1898, așadar în ciclul ascendent al dezvoltării industriale capitaliste, neinfluențat substanțial de criza capitalistă de supraproducție din 1886, creșterea anuală medie a randamentului furnalelor la întreprinderile siderurgice transilvane era de 5,38, cuptorul de topit minereu de fier de la Vlăhița a înregistrat o creștere de numai 1,44.

Producția de fontă și de fontă turnată între 1879 și 1908

Anul	Fontă	Fontă turnată	Total	Anul	Fontă	Fontă turnată	Total
	în chintale				în chintale		
1879	5230	1823	7053	1894	1100	5672	6772
1880	2583	3342	5925	1895	2000	4620	6620
1881	1350	3445	4795	1896	3150	4760	7910
1882	5622	3663	9285	1897	1150	Nu avem date	
1883	3225	5514	8739	1898	1200	5702	6902
1884	6000	8000	14 000	1899	1180	5339	6519
1885	3800	4035	7835	1900	900	4986	5886
1886	2500	3859	6359	1901	5550	Nu avem date	
1887	4000	6000	10 000	1902	4436	Nu avem date	
1888	1600	3728	5328	1903	5610	Nu avem date	
1889	2000	5000	7000	1904	560	5983	6543
1890	1100	5500	6600	1905	500	5500	6000
1891	800	5220	6020	1906	500	5901	5401
1892	3000	6000	9000	1907	2500	6353	8853
1893	1000	5180	6180	1908	400	1400	1800

Cel mai înalt nivel de producție a fost atins în 1884, cu 6000 chintale de fontă și 8000 chintale de fontă turnată. După acea dată, media anuală a producției de fontă a rămas la cca. 2100 chintale, a celei de fontă turnată la 5000 chintale, iar calitatea, după mărturia probelor de soliditate și a analizelor chimice efectuate în 1894, era mediocră[28].

Prin decesul, în 1885, al lui Hrobonyi Adolf, „stîlpul mai puternic al întreprinderii căzu“[29], iar Lántzky Sándor, după ce a achitat succesorilor 8200 florini bani peșin și ratele scadente ale dobînzii de 8% după suma de 8000 florini, începînd din anul 1888 a rămas singurul proprietar al întreprinderii[30]. El crezu a găsi pe noul specialist în persoana fiului său Lántzky József, care și-a cîștigat cunoștințele de siderurgie la academia din Selmecbánya.

Schimbările de ordin personal coinciseră cu îngustarea pieții de desfacere, mai cu seamă în legăturile cu România, fenomen cu atît mai grav, cu cît întreprinderea, după cum arată un raport al camerei de comerț și industrie din Cluj, „se întemeia pe exportul livrat în România...“[31]. Iată ce relatează Lántzky în informarea trimisă pe anul 1885 căpitănatului montanistic: „Anul trecut am

[28] Loc. cit., dos. nr. 80/1902.

[29] Varga József sen., *Szentkeresztbánya (Vlăhița) vasüzem és a környező bányák rövid leírása*, Szentkeresztbánya, 1935, mss., p. 6.

[30] Arhivele Statului Miercurea Ciuc, dos. nr. 80/1902.

[31] *A kolozsvári kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1883—1885, p. 194.

https://biblioteca-digitala.ro

lucrat mai mult pentru România, iar pentru anul în curs nu avem nici o perspectivă în acest sens, deoarece fonta turnată din Prusia ne-a scos și de acolo, realizînd transporturile mai ieftin decît noi"[32].

Situația întreprinderii a fost și mai mult îngreunată de războiul vamal purtat de monarhia austro-ungară împotriva României între anii 1886 și 1891, consecințele sale nefaste făcîndu-se simțite la Vlăhița nemijlocit și imediat. După cum arată raportul camerei de comerț și industrie din Brașov pe anul 1889, înainte de războiul vamal întreprinderea livra cea mai mare parte a produselor ei în România, unde însă vînzarea produselor „este în momentul de față mult mai anevoioasă"[33]. Efectul paralizator al războiului vamal este prin excelență caracterizat de faptul că din 1887 pînă în 1888 producția de fontă a întreprinderii a scăzut la aproape jumătate. Ieșirea din această situație critică s-a încercat a se opera prin proiectarea producerii unor articole pentru export care ar suporta și taxele vamale ridicate[34]; nici ideea aceasta însă nu a dus la rezultatele scontate. „Situația întreprinderii de fier de la Vlăhița — scria în 1890 camera de comerț și industrie din Brașov — nu a fost nici în anul raportului nostru mai favorabilă decît în anii precedenți, deoarece afacerile cu România au decăzut foarte mult de la războiul vamal încoace și cererea de mărfuri din țară trebuie să înfrunte o intensă concurență"[35]. Ultimul deceniu al secolului a adus oarecari îmbunătățiri în relațiile cu piața transcarpatină, pentru că, după cum susține întreprinderea, „materialele noastre feroase sînt mult mai potrivite pentru mașini, decît fonta turnată bucovineană sau engleză, de aceea părțile mecanice ne sînt date nouă spre turnare și livrate de la noi", în pofida taxelor vamale ridicate[36]. Mai ales comercianții din Ploiești, Tîrgu-Ocna și Moinești se interesau, pe lîngă tuceria comercială de la Vlahița, și de sobele și cuptoarele turnate. Dificultățile de transport aveau însă și pe mai departe un efect negativ în sensul că frînau dezvoltarea mai amplă a desfacerii mărfurilor. „Întrucît această fabrică nu dispune de comunicații pe rută scurtă cu piețele superioare, și deci mai apropiate, ale României, marfa poate fi livrată spre acele pieți doar cu mari ocoluri și cu multă cheltuială" — se plîngea proprietarul întreprinderii[37]. Soluționarea problemei rezida în deschiderea legăturilor pe calea ferată, cerute de multă vreme; aceasta nu numai pentru întreprinderea vlăhițană de fier, ci în general în interesul progresului industrial al zonei. Însemnătatea construcțiilor de cale ferată era just apreciată de camera de comerț și industrie din Tîrgu Mureș, care a făcut repetate sesizări în acest sens. Astfel, în raportul pe anul 1891, camera arată, printre altele: „... dacă s-ar realiza joncțiunea cu rețeaua ferată din România, ar fi posibil ca, odată cu crearea unor condiții mai avantajoase în domeniul politicii vamale, să ne putem valorifica cît mai bine produsele forestiere și miniere pe piețele apropiate ale Moldovei și Țării Românești, cît și în porturile dunărene și de la Marea Neagră"[38].

---

[32] Arh. Căp. Zlatna, doc. nr. 1273/1886.
[33] *A brassói kamara jelentése*, 1889, p. 58.
[34] Arhivele Statului Miercurea Ciuc, fond. nr. 43/1891, Procese verbale ale adunărilor generale comitatense.
[35] *A brassói kamara jelentése*, 1890, p. 41—42.
[36] *A marosvásárhelyi kamara jelentése*, 1892, p. 176—177.
[37] *Idem*, 1895, p. 194.
[38] *Idem*, 1891, p. 32.

https://biblioteca-digitala.ro

Pe piața transilvană, întreprinderea își putea plasa mai bine produsele numai în apropiere, îndeosebi în județele Odorhei, Ciuc, Trei-Scaune, Brașov și Sibiu, cu toate că și aici, din cauza „enormei concurențe a întreprinderilor de fier din străinătate", trebuia să facă față unei aprige rivalități. De altfel, mașinile și uneltele agricole mai mici ale întreprinderii: treierătoarele, manejurile, trioarele de cereale, plugurile rotative de tip Hohenheim, tărgile de plug, grapele de fier; tuceria comercială: sobele de fier, țevile, grătarele de foc, ceaunele, paturile pliante, roțile dințate; apoi, produsele forjelor: sapele, hîrlețurile, lopețile, tîrnăcoapele, fiarele de plug, greutățile pentru sfărîmat pietre, nicovalele, erau în general foarte căutate. Intensificarea fabricării lor era însă împiedicată de scumpirea cheltuielilor de producție, de greutățile transportului pe drumul de care și de dezavantajele enorme față de întreprinderile siderurgice ce dispuneau de legături de cale ferată, precum și, nu în ultimul rînd, de lipsa capitalului rulant necondiționat necesar, cu atît mai mult, cu cît începînd din a doua parte a deceniului al nouălea, rentabilitatea întreprinderii, prin repetatele balanțe deficitare, a scăzut la minim[39].

La propunerea comisiei pentru dezvoltarea industriei din județul Odorhei, Lántzky Sándor, pentru a ieși din situația strîmtorată și totodată pentru a obține o investiție mai mare de capital cu care să-și poată lărgi substanțial întreprinderea și să o utileze conform nivelului tehnic modern, a fost dispus să-și transforme întreprinderea în societate anonimă. Înainte însă de a se trece la măsurile necesare în acest sens, s-a cerut trimiterea la fața locului, în decembrie 1893, a unei comisii de expertiză din partea ministerului comerțului[40]. Între timp, Lántzky a decis să ofere întreprinderea spre vînzare statului, la prețul de 250 000 florini. Expertiza efectuată în noiembrie 1894, discutînd rentabilitatea întreprinderii, a preconizat următoarele:

— mărirea producției anuale de fontă la cca. 30 000 chintale, cu scăderea prețului de cost actual, de 3,35 florini pe chintal, la 3 florini;

— concentrarea producției de minereu de fier prin deschiderea unei mine mai mari, care să asigure funcționarea neîntreruptă a cel puțin unui furnal înalt, cu minereu de fier de 38% în medie;

— instalarea unui concasor cu fălci pentru zdrobitul minereurilor;

— conexarea teritoriului minei și uzinei printr-un funicular de cca. 3 km lungime.

Luîndu-se însă în considerare că, datorită lipsei documentației geologice necesare, trecerea la exploatarea în adîncime ar fi o operațiune riscantă, apoi deoarece din cauza cheltuielilor de transport ridicate întreprinderea nu ar rezista, cu produsele ei, concurenței generale și de aceea ar fi „nevoită să se limiteze la o piață foarte restrînsă", abia în stare să absoarbă producția preconizată, s-a cristalizat un punct de vedere conform căruia eventualele investiții ar trebui începute prin crearea unei uzine mai mici, cu posibilități de dezvoltare treptată. Pînă cînd însă acoperirea în minereu de fier este la fel de nesigură ca în prezent, producția ar putea fi sporită numai prin utilizarea mai intensă a cohului existent și a forței hidraulice necentralizate disponibile, estimată la cca. 150 cai-putere. În legătură cu dezvoltarea pe mai departe, expertiza aviza

[39] Arhivele Statului Miercurea Ciuc, fond nr. 43, anii 1883, 1886, 1888, 1891.
[40] Loc. cit., dos. nr. 80/1902; *A marosvásárhelyi kamara jelentése*, 1893, p. 88.

https://biblioteca-digitala.ro

însă că „... doar o parte infimă din utilajele învechite s-ar putea folosi, deşi acelea sînt în majoritatea lor încă în bună stare de utilizare"[41].

Pînă la finele secolului trecut, s-a învechit mai ales nivelul tehnic al cuptorului, lucrînd cu o singură foală, iar instalaţia de preîncălzire a aerului de suflat, alimentat cu gaze de cuptor, s-a dovedit şi ea a fi „minusculă". Preîncălzitorul de aer tubular se putea perfecţiona prin utilizarea căldurii produse de instalaţia de calcinare; nu era exclusă nici posibilitatea producerii de aburi, şi mărirea în acest fel a capacităţii de producţie a cuptorului[42].

În cele din urmă, expertiza nefavorabilă a dus la eşecul iniţiativei de a vinde întreprinderea. Rezultatele tranzacţiilor comerciale erau din ce în ce mai nesatisfăcătoare, conform părerii oficiului industrial şi pentru motivul că „imensa amploare a concurenţei" întreprinderilor siderurgice care dispuneau de legături directe pe calea ferată şi avantaje în transport a scoborît într-atîta preţurile, „încît mărfurile trebuiau plasate mai ieftin cu 20—25%" chiar pe pieţele înainte dominate de produsele întreprinderii de fier vlăhiţene[43]. În urma acestor fapte, „este zadarnică toată zbaterea proprietarului Lántzky Sándor înzestrat cu enormă sîrguinţă şi mare pricepere. Stabilimentul său industrial, în loc să se dezvolte, decade"[44].

Ministerul comerţului — la intervenţia comisiei pentru dezvoltarea industriei în judeţul Odorhei, căreia i se adresă Lántzky pentru sprijin — a pus în vedere o subvenţie de stat pentru dezvoltarea tehnică a uzinei şi deci ridicarea rentabilităţii ei[45]. Conform unor concluzii de specialitate elaborate la începutul secolului, dezvoltarea trebuie să aibă loc în două direcţii principale: pe de o parte extinderea uzinei de fontă turnată, prin care s-ar putea mări şi totodată valorifica întreaga producţie de fontă, ceea ce întreprinderea nu poate efectua în alt fel, din cauza concurenţei uzinelor care dispun de minereuri mai bune, de combustibil mai ieftin, de posibilităţi de transport mai avantajoase; pe de altă parte, construirea unui nou atelier de forjare pentru unelte, deoarece şi surplusurile producţiei, care oscila în jurul a 650 chintale, s-ar putea valorifica cu bune profituri.

După cum reiese din cele de mai sus, expertiza a fost în mod unanim de părere că dezvoltarea întreprinderii de fier Vlăhiţa se poate efectua numai în cadrul profilului său tradiţional de pînă atunci, şi chiar în acest cadru mai cu seamă pe linia producţiei de fontă. În condiţiile structurii şi capacităţii de producţie a industriei siderurgice transilvane a vremii, precum şi din cauza stărilor economice generale, nu ar fi fost motivat ca pentru afinarea fontei de furnal produse să se instaleze un utilaj de pudlare sau altul de afinare a fierului, în scopul de a produce fier în bare sau oţel. În schimb, tot unanimă a fost şi părerea după care „dezvoltarea întreprinderii de fier din Vlăhiţa constituie un important interes public, deoarece ea asigură de lucru cîtorva sute de familii"[46] şi menţinerea ei „este legată de interesele vitale ale unei regiuni întregi"[47].

[41] Arhivele Statului Miercurea Ciuc, dos. nr. 80/1902.
[42] Loc. cit.
[43] *A marosvásárhelyi kamara jelentése*, 1895, p. 194.
[44] *Idem*, 1899, p. 14.
[45] *Ipari tevékenység a Székelyföldön*, Marosvásárhely, (f. an), p. 10, 12.
[46] *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1905, vol. II, p. 314—315; *Ipari akció a Székelyföldön*, Budapest, 1905, p. 112.
[47] *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai*, sajtó alá rendezte Buday Barna, Budapest, 1902, p. 190.

https://biblioteca-digitala.ro

Începînd cu anul 1904 producția fontei turnate s-a stabilizat la aproximativ 85%, între 5500 și 6300 chintale, față de 65% cît avea în anii precedenți, însă din punct de vedere calitativ produsele sale turnate încă nu au atins nivelul cerut. Pentru mărirea cererii, după părerea celor în drept, „ar fi de dorit înce-tățenirea unei fonte mai fine"[48], pentru care însă lipseau mașinile de preparat amestec de formare, tiparele de turnare moderne, aplicarea nichelării.

În cadrul evoluției în direcția sporirii producției de fontă, a fost pusă în mod necesar la ordinea zilei mărirea producției de fontă, care, la rîndul ei, ar fi necesitat reconstruirea cuptorului „pe de o parte prin lărgirea volumului util, pe de alta prin instalarea unei foale cilindru cu randament mărit. În această privință însă nu a avut loc nici o schimbare remarcabilă. Mai mult, în detri-mentul rentabilității cuptorului au acționat și întreruperile în funcționarea sa. Cuptorul era în funcțiune timp de nouă luni pe an. În lunile de iarnă, el trebuia oprit din cauza lipsei de apă datorate inghețului, dar se întîmpla să fie nevoie de repaos și vara, fie pentru că locuitorii comunei Vlăhița abăteau cursul apei, cum s-a întîmplat în 1893, fie din cauza secetei, ca în 1896, cînd cuptorul nu a funcționat timp de patru luni. Cu mai buna întreținere a canalului, prin folosirea mai rațională a cantității de apă scurse astfel, încît să se construiască șubere, s-ar fi putut obține mult mai multă energie și în acest fel ar fi fost posibilă și reducerea repaosurilor din cauza inghețului, iarna. Refacerea anuală a zidăriei cuptorului, necesară funcționării, a contribuit și ea la stagnări; pînă cînd, în altă parte, această operațiune împreună cu pornirea furnalului se repeta odată la doi ani, și atunci ținînd numai trei săptămîni, la Vlăhița ea necesita trei luni. În schimb, a doua topire, adică utilizarea cubilourilor, ridica și mai mult costul producției. Consecința tuturor acestor factori a fost o productivitate redusă a muncii, cu toate inconvenientele economico-sociale ce le comporta. Pînă cînd, de pildă în 1898, media producției de fontă pe cap de muncitor era la Anina de 4538 chintale, la Călan de 4340 chintale, la Reșița de 2300 și 3385 chintale, la Hunedoara de 2215 și 5260 chintale, la Nădrag de 2000 chintale, la Vlăhița pe cap de muncitor reveneau abia 441 chintale, și mai în urmă situîndu-se numai furnalul de la Restirata, cu o producție de 153 chintale. În același timp, pe cînd la Vlăhița pe cap de muncitor reveneau în medie 90,2 chintale de fontă turnată produse anual, această medie era la Anina de 182 chintale, iar la Nădrag de 125 chintale[49].

În acest fel, activitatea întreprinderii vlăhițene la începutul acestui secol a fost tot atît de plină de dificultăți, ca în anii precedenți. „Chiar cu numeroasele subvenții primite din partea statului, are de înfruntat dificultăți"[50] — se arată într-o însemnare a vremii; camera de comerț și industrie din Tîrgu Mureș vede cauzele — printre altele — în faptul că „...în regiunile din apropiere, care sînt aproape singurele consumatoare ale... produselor din fier, din cauza ne-fastelor condiții economice s-a micșorat aici consumația"[51]. Aceasta a fost o consecință a marii crize economice capitaliste de supraproducție de la începutul

[48] *A marosvásárhelyi kamara jelentése*, 1906, p. 50—51.
[49] *A magyar korona országainak gyáripara...*, p. 403.
[50] *Ipari akció a Székelyföldön*, Budapest, 1905, p. 112.
[51] *A marosvásárhelyi kamara jelentése*, 1902, p. 50.

https://biblioteca-digitala.ro

secolului al XX-lea, la ale cărei efecte negative a contribuit şi moartea neaşteptată, în 1905, a proprietarului Lántzky Sándor. Locul îi fu luat de fiul său, inginerul Lántzky József, dar după cîţiva ani familia moştenitoare a hotărît să dea în antrepriză întreprinderea.

Ca de atîtea ori în decursul existenţei întreprinderii de fier de la Vlăhiţa, în 1909 noi întreprinzători au luat în mînă soarta ei, şi anume marea firmă de comercianţi de fier Kamner şi Jekelius din Braşov. Denumirea a fost schimbaîă, din „Lántzky Sándor turnătorie, forjă de unelte, maşini agricole, produse de lăcătuşerie şi fierărie de unelte la Vlăhiţa", în aceea, mai concisă, de „Turnătoria şi întreprinderea de forje pentru unelte din Vlăhiţa". Noua denumire se asocia şi cu obiective noi în impulsionarea cu metode mai moderne a activităţii întreprinderii.

Firma Kamner şi Jekelius, de altfel, se afla încă din anii de după 1890 în legături de afaceri cu întreprinderea de fier, fiind concesionara produselor ei, cu care a reuşit să obţină un trafic de cca. 30 000 florini pe an[52]. Astfel, propria sa experienţă a ajutat-o în transpunerea în viaţă a obiectivului de a impulsiona creşterea rentabilităţii în pas cu „fabricarea mai productivă a produselor", cu încetăţenirea unei fonte turnate mai fine. Conducătorul firmei era pe atunci ginerele lui Kamner, Gustav von Bömches, care însă, în conducerea uzinei, se baza în continuare pe activitatea lui Lántzky József.

În interesul măririi capacităţii de exploatare a minelor existente, vechile galerii au fost refăcute, scoaterea minereului a fost organizată cu vagonete şi s-au început explorări noi. În 1911 a fost deschisă o galerie transversală din mina „Új-Szentkereszt" spre sud-est, pentru prospectarea părţilor ascunse ale aşa-numitului corp de minereu „Buglya". Experienţa de pînă atunci a arătat că se pot afla cuiburi de minereu de fier nelegate de corpurile cunoscute, ele fiind adesea chiar de proporţiile corpurilor de minereu şi mărindu-se ca extensiune spre adîncime. Chiar şi zăcămintele dezvelite cu 20 de ani în urmă au fost găsite mult mai extinse datorită galeriilor săpate la adîncimi mai mari. De aceea, în galeria transversală nord-estică a minei „Új-Szentkereszt" s-a înaintat într-o galerie direcţională, care a dezvelit zăcămîntul, deja deschis, de 60 m lungime şi 8 m grosime, din galeria „Felső-Szentkereszt", într-o grosime de 15 m în mina „Új-Szentkereszt". Prin galeria transversală sud-estică se proiecta să se pregătească o exploatare de 35 m înălţime pînă la nivelul galeriei „Buglya". Înaintarea „Buglya", lungă de 200 m pînă în 1913, nu a dus la rezultatele scontate; de aceea, s-a urmat direcţia nord-est, la 30 m de schimbarea direcţiei fiind descoperit un nod de minereu de 80 cm.

La 28 m adîncime sub galeria „Új-Szentkereszt" s-a început şi înaintarea în galeria inferioară „Gusztáv", cu scopul de a se explora toate zăcămintele de minereu de fier cunoscute pînă atunci şi, cu eventuale galerii de cercetare, să se găsească noi zăcăminte de minereu. La metrul 480 al galeriei inferioare s-a şi reuşit să se dezvelească un corp de siderit gros de 3—5 m[53].

---

[52] *Idem*, 1892, p. 176—177.

[53] *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1911, vol. II., p. 849; Papp Károly, *op. cit.*, p. 373.

https://biblioteca-digitala.ro

În vederea eventualei extinderi teritoriale a exploatării minereului de fier, între 1912—1916 firma antreprenoare a înaintat spre înregistrare 33 prospecțiuni închise[54].

Un pas înainte în modernizarea uzinei l-a constituit reamenajarea cuptorului de topit minereu de fier, în 1909, pentru funcționarea cu aburi, prin montarea unei mașini sistem W. Wolf de 35 cai-putere[55].

Rezultatele productive prezentau tendință de creștere, iar cantitativ au depășit de asemenea nivelul anilor anteriori. Față de 48 000 chintale din 1908, în 1909 au fost produse 54 000 chintale de minereu de fier, iar în 1910 — 62 000 chintale. Cantitatea fontei produse era în anii respectivi de 5500 și 6000 chintale, față de 400 chintale în 1908, iar a fontei turnate în loc de 1400 chintale în 1908 de 11 823 chintale în 1909 și de 14 561 chintale în 1910, cantitate record atinsă de la întemeierea întreprinderii, cu toate că efectivul de 368 muncitori nu a depășit cadrul de pînă atunci[56]. „Produce articole ce corespund întru totul nevoilor zonei din apropiere și acum sînt deja destul de căutate" — a constatat camera de comerț și industrie din Tîrgu Mureș, adăugînd însă că în condițiile date nu poate fi vorba „despre un avînt mai mare și, ca urmare, nici despre extinderea întreprinderii corespunzător cerințelor moderne"[57].

Prosperitatea întreprinderii n-a fost însă de lungă durată, cu toate că antreprenorii au încercat să facă față cu tenacitate intensei concurențe provocate de dezvoltarea modernă a marilor întreprinderi siderurgice. Conform unor informații datînd din 1912, extracția minereului de fier stagna, după ce încă în 1911 producția de fier a scăzut la un nivel inferior. Se lucra numai în ateliere de forjare, în majoritatea cazurilor din fier vechi cumpărat, timp de cîteva luni pe an, „mai mult pentru satisfacerea unor interese locale înguste"[58]. La fel ca la sfîrșitul secolului trecut, proprietarii și antreprenorii au căutat să se salveze din situația lipsită de perspective prin punerea în vînzare a întreprinderii. Ei au oferit întreprinderea, spre cumpărare, statului. Concluzia finală a expertizei întreprinse la fața locului fu însă că întreprinderea de la Vlăhița „ar fi greu de integrat în cadrul întreprinderilor siderurgice ale statului, motiv pentru care este bine să rămînă în mîna industriei particulare"[59].

Vremurile de război au creat o situație și mai critică pentru întreprindere. În 1916 a ars estacada de încărcare a cuptorului, turnătoria și o magazie. Astfel funcționarea uzinei a fost o perioadă de timp paralizată. Concomitent a murit și Lántzky József.

Refacerea completă a activității întreprinderii de fier de la Vlăhița a avut loc după sfîrșitul primului război mondial. Cei interesați au pornit cu multă rîvnă la remedierea daunelor provocate de anii de război, la exploatarea posibilităților de cîștig, care erau legate de procesul de refacere a țării, proces în care în general industriei metalurgice îi revenea un rol important, de impulsionare. Datele avîntului producției le putem însuma în cele ce urmează:

---

[54] Papp Károly, *op. cit.*; *Monitorul oficial al României*, 1924, p. 358—359.
[55] Varga József sen., *op. cit.*, p. 10.
[56] Arh. Căp. Zlatna, doc. nr. 1183/1910, 2023/1911.
[57] *A marosvásárhelyi kamara jelentése*, 1908, p. 37—38.
[58] *Idem*, 1911, p. 48; 1912, p. 100.
[59] Papp Károly, *op. cit.*, p. 374.

https://biblioteca-digitala.ro

Producția întreprinderii între anii 1919 și 1924

Anul	Producția minereului de fier	Topirea minereului de fier	Producția de fontă
	în chintale		
1919	12 620	Nu avem date	Nu avem date
1920	18 200	Nu avem date	Nu avem date
1921	27 530	25 700	7 750
1922	27 230	27 430	11 900
1923	22 720	26 320	16 790
1924	18 150	18 100	13 900

Cu această cantitate a producției, întreprinderea de fier Vlăhița ocupa locul al patrulea în rîndul celor 7 întreprinderi producătoare de fier din România, situîndu-se după Hunedoara, Reșița și întreprinderea Titan-Nădrag-Călan.

Odată cu finele anului 1924, în istoria întreprinderii de fier Vlăhița se încheie o perioadă de aproape o jumătate de veac, cea a conducerii sale de către familia de proprietari Lántzky. În anul următor începe perioada de activitate a întreprinderii sub forma societății anonime.

*

În 1878, producția întreprinderii de fier de la Vlăhița a reînceput cu un efectiv de 90 muncitori, din care 24 erau mineri, 8 cărbunari, 10 furnaliști, 42 turnători, 4 forjori, 1 strungar și 1 dulgher, în majoritatea lor angajați vechi, care s-au reîntors la întreprindere. După această dată, evoluția efectivului muncitoresc a înregistrat următoarele cifre:

Numărul muncitorilor între anii 1879 și 1908

Anul	Numărul muncitorilor	Anul	Numărul muncitorilor	Anul	Numărul muncitorilor
1879	121	1889	370	1899	276
1880	159	1890	277	1900	214
1881	255	1891	396	1901	240
1882	181	1892	438	1902	Nu avem date
1883	186	1893	480	1903	260
1884	540	1894	403	1904	295
1885	270	1895	422	1905	342
1886	251	1896	286	1906	606
1887	302	1897	285	1907	354
1888	342	1898	404	1908	Nu avem date

Aceste cifre cuprind atît pe muncitorii calificați și angajații permanenți, cît și pe zileri și cărăuși, pe așa-numiții „muncitori externi", printre care schimbările de persoane erau mai frecvente. Datorită structurii interne specifice și locului geografic al întreprinderii, aceștia din urmă constituiau în general apro-

https://biblioteca-digitala.ro

ximativ jumătate din totalul angajaților, dar în unii ani, mai ales în perioadele cu conjunctură mai favorabilă, din cauza numărului mai ridicat al cărăușilor care transportau produsele finite, „muncitorii externi" devin numeric predominanți.

După cum se constată în acea vreme, de întreprinderea de fier era legată existența populației mai sărace, în special din patru comune: Căpîlnița, Vlăhița, Lueta și Merești, dar „și din județul Ciuc, foarte mulți își cîștigă de aici cele necesare hranei". Cărăușiile cu minereu de fier, calcare, produse finite și transporturile efectuate în împrejurimile și interiorul întreprinderii, tăiatul lemnelor și alte munci de zileri asigurau cele necesare traiului pentru un număr de 2—300 de angajați pe an. Suma lefurilor plătite pentru asemenea munci era, de pildă, în 1888 de 24 000 florini, în 1892 de 55 000 florini, iar în 1902 de 80 000 coroane[60].

Lucrătorii „profesioniști", de bază, ai Vlăhiței proveneau în marea lor majoritate tot din împrejurimi. Efectivul lor, după domeniile de activitate din întreprindere, era următorul[61]:

— În minele de minereu de fier:	26—30
— La sfărîmatul minereului de fier:	20
— La bocșele de cărbune:	20 cărbunari, 10—20 cărăuși de lemne, 24 cărăuși de cărbuni
— La cuptorul de topit minereu:	8—10 topitori, 10 dozatori, 12 muncitori auxiliari
— La turnătorie:	30—40 turnători, 10 curățitori, 8—20 zileri
— La cuptoarele de afinare:	4 forjori, 8 calfe
— La forjele pentru unelte:	6 forjori, 8 calfe
— La atelierul de instalații:	10 lăcătuși
— La atelierul de tîmplărie:	4 tîmplari
— Altele:	5

Spre a îmbunătăți pregătirea profesională a muncitorilor calificați și a-i permanentiza, în diferite sectoare ale întreprinderii erau instruiți 20 ucenici. Începînd din anul 1897, creșterea de viitori muncitori calificați se făcea în cadrul unei școli profesionale. Tot o metodă de legare de întreprindere a muncitorilor calificați o constituie creșterea în continuare a locuințelor în colonia muncitorească. La sfîrșitul secolului trecut intreprinderea avea 61 de locuințe.

Timpul de lucru era împărțit pe ture de cîte 12 ore, de la ora 6 dimineața pînă la orele 18, cu pauze de cîte o oră dimineața între ora 8 și 9, respectiv noaptea între orele 12 și 1[62]. Ziua de muncă atît de lungă era obligatorie și pentru muncitorii copii și femei. În 1895, de exemplu, pe lîngă 310 muncitori bărbați lucrau 58 femei și 54 muncitori copii, formînd 26,5% din efectivul muncitoresc. Această situație era și la Vlăhița un exemplu caracteristic pentru tendința capitalului care „caută să fabrice produsul dat cu cele mai mici cheltuieli posi-

[60] Arhivele Statului Miercurea Ciuc, fond. nr. 43/1888; nr. 70/1902; *A marosvásárhelyi kamara jelentése*, 1892, p. 177.

[61] *A marosvásárhelyi kamara jelentése*, 1892, p. 163; Arh. Căp. Zlatna, doc. nr. 4660/1898.

[62] Arh. Căp. Zlatna, doc. nr. 2931/1909.

https://biblioteca-digitala.ro

bile, caută să facă economie de forță de muncă și de cheltuieli"[63]. Suma salariilor achitate femeilor era de 50% din salariile bărbaților, iar copiii primeau 37,5% din salariile bărbaților.

Ca și în general în industria siderurgică și minieră, și la Vlăhița, în scopul de a folosi cît mai mult forța de muncă și de a efectua un control cît mai lesnicios și mai sigur, la procesele de muncă frecvente sau generale se aplicau forme de salarizare stabilite pe baza unei experiențe îndelungate, în cadrul sistemului de salarizare în acord sau al celui pe zile de muncă. În schimb se remarcă nivelul scăzut al salariilor; leafa pe o zi era de 1,60 coroane, față de 2,30 cît se plătea la Hunedoara, 2,40 la Călan sau 2,90—3,70 coroane în medie pe zi la Reșița. toate în anul 1900[64], deși și la Vlăhița existau diferențe de salarizare mai mici sau mai mari între unele categorii muncitorești, modificate după structura internă a întreprinderii corespunzător personalului de conducere, celui de supraveghere, ca și gradului de calificare al muncitorilor, cantității și calității muncii efectuate.

În condițiile exploatării capitaliste din acea vreme, asigurarea traiului pentru muncitori și familiile lor era în general anevoioasă, dar și mai grea la întreprinderile aflate departe de centrele mai mari și mai dezvoltate ale mișcării muncitorești, cum era în întreprinderea de fier de la Vlăhița.

Izbucnirea primului război mondial a sporit în continuare problemele cotidiene ale vieții muncitorilor și familiilor lor la Vlăhița. Însă degradarea condițiilor de muncă, sistematizarea lucrului după modelul „cine cît poate", înmulțirea actelor arbitrare, toată mizeria și suferința aduse de război, și-au făcut simțite efectele și la Vlăhița. Toate acestea au pregătit terenul agitației socialiste, pentru creșterea conștiinței muncitorești. Unul din primele semne în acest sens a fost mișcarea muncitorilor de la turnătorie la sfîrșitul anului 1917, în cadrul căreia s-a cerut o mărire a salariilor cu 20%[65]. Deși mișcarea a fost înfrîntă cu ajutorul autorităților, după o încetare a muncii timp de 3—4 zile, amintirea ei mobilizatoare la noi lupte a persistat și s-a înfiltrat în sufletele muncitorilor, alimentînd conștiința necesității solidarității organizate.

La Vlăhița a luat ființă în februarie 1919 organizația de partid și sindicală socialistă a muncitorilor, în condițiile avîntului revoluționar al mișcării muncitorești din țara noastră, cînd, prin desăvîrșirea unității statale a României pe baza istoricelor hotăriri ale Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia, din 1 decembrie 1918, întreaga mișcare muncitorească a țării s-a manifestat cu deosebită forță și eficacitate. Organizarea muncitorilor vlăhițeni a avut efecte în direcția radicalizării, dînd naștere unor obiective tot mai bine conturate în activitatea lor îndreptată spre îmbunătățirea situației.

În decembrie 1919 muncitorii au pornit o acțiune pentru mărirea salariilor. Bărbații de încredere aleși de muncitori au înaintat direcțiunii revendicările, și anume ridicarea salariilor cu 75—100% și introducerea plății cu ora în locul plății de pînă atunci pe zi de muncă, mijloc de spoliere a muncitorilor. Conducerea întreprinderii — Gustav von Bömches și fratele său Otto, inginer — a fost dispusă să acorde doar o mărire de 35% a salariilor. În ianuarie 1920 muncitorii și-au prezentat din nou revendicările, cu condiția că după 8 zile intră în grevă. Aceasta

[63] Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Stuttgart, 1905, p. 333—334.
[64] *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1901, p. 370—371.
[65] Kovács István, *A szentkeresztbányai munkások 1920 január-februári sztrájkjáról* (mss.).

https://biblioteca-digitala.ro

s-a și întîmplat la sfîrșitul lunii ianuarie. Conducerea întreprinderii a comunicat în scris muncitorilor că e dispusă să înceapă tratative numai „... dacă [muncitorimea] declară că este de acord să treacă la lucru în sistemul actual de salarizare și condițiile existente, cu menținerea ordinii și disciplinei necesare", apoi că „nu mai acceptă tratative cu conducătorii de atunci" ai muncitorimii[66]. Greva a luat sfîrșit după două săptămîni, obținînd rezultate parțiale; ea a beneficiat și de colaborarea delegatului clujean al Partidului Socialist din Ardeal și Banat. Direcțiunea a mărit salariile cu 10% și a promis alte măriri de salarii la primăvară, îmbunătățind totodată aprovizionarea magaziei de alimente a întreprinderii[67].

Greva a oferit muncitorilor numeroase învățăminte pentru luptele lor în viitor, în scopul ameliorării situației economice și al apărării drepturilor politice. La fel ca în toată mișcarea muncitorească din România, și la Vlăhița s-a accelerat procesul radicalizării politice și ideologice pe linia afirmării treptate a ideilor revoluționare, ale căror forme locale de manifestare erau acțiunile făcute cu scopul de a împiedeca conducerea întreprinderii în tendințele ei de a-și desfășura cu efect demagogia socială și a spori exploatarea celor ce muncesc prin promisiuni derutante, prin intermediul unor muncitori cu voința mai slabă, al supraveghetorilor și funcționarilor.

Printre manifestările concrete ale mișcării revoluționare, de pildă, era și aceea că muncitorii de la Vlăhița — ca în general mișcarea muncitorească revoluționară din țara noastră — nu numai că nutreau simpatie față de cuceririle Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, ci au și ajutat după posibilități apărarea acelor cuceriri, întrucît „au adunat cîteva mii de coroane" pe seama Armatei Roșii[68].

Direcțiunea a recurs pînă la urmă la forță față de conducătorii „renitenți" ai muncitorilor. În ultima zi a lunii februarie, i-a arestat cu jandarmi, printre ei aflîndu-se György Imre, Nyegre Ákos, János și Ödön, Svella Adolf, Árpád, Ferenc, Gyula și János, Wagner Adolf și soția lui, Egri Rudolf. Schingiuiți neomenește, cei arestați au fost apoi internați în lagărul politic de la Sibiu. De aici s-au eliberat după trei luni, neputîndu-li-se dovedi de către autoritățile burghezo-moșierești nici o activitate antistatală ce ar fi desfășurat-o spre a-i condamna. La Vlăhița însă ei nu s-au putut întoarce, deoarece conducătorii întreprinderii i-au exclus pentru totdeauna de acolo[69].

Condițiile care determinau viața celor din întreprinderea de fier Vlăhița au îngreunat dezvoltarea în continuare a mișcării muncitorești.

L. VAJDA

[66] *Erdélyi Munkás*, nr. 7 din 1920.
[67] *Ibidem.*
[68] Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., doc. nr. 544/872/12.
[69] Kovács István, *op. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro

DAS EISENWERK VLĂHIȚA
(1878—1924)

(Zusammenfassung)

Der Artikel ist die Monographie eines kleineren Eisenwerkes im Südosten Siebenbürgens und soll die ökonomisch-sozialen Faktoren festlegen, welche die Entwicklung des Werkes im betreffenden Zeitraum bestimmten und soll das Niveau seiner technischen Ausrüstung, seiner Produktion, seiner kaufmännischen Tätigkeit, seine Rolle im Leben der Region, in der es sich befand, sowie bei Festigung der traditionellen Wirtschaftsbeziehungen zwischen Siebenbürgen und die andere rumänische Gebiete darstellen. Der Artikel berücksichtigt auch einige Fragen der Arbeitskraft, der Lage der Arbeiter sowie deren Unternehmungen zur Verbesserung ihrer Lebensbedingungen.

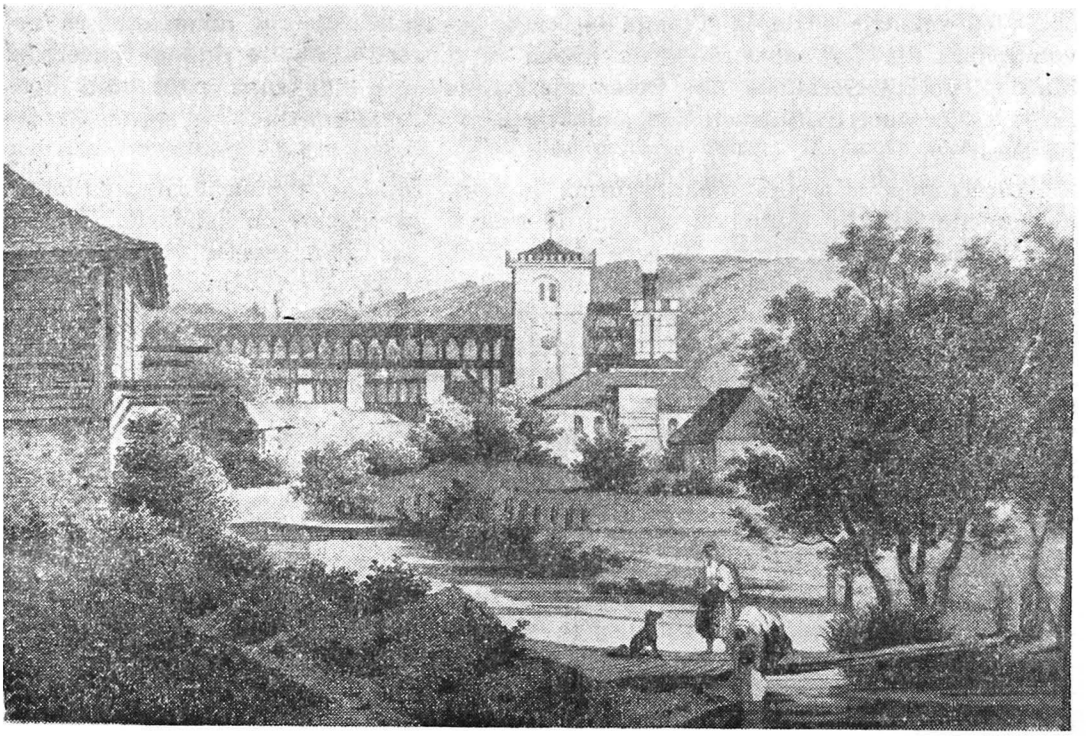

1. Furnalul și topitoria în deceniul al șaptelea al sec. XIX.

https://biblioteca-digitala.ro

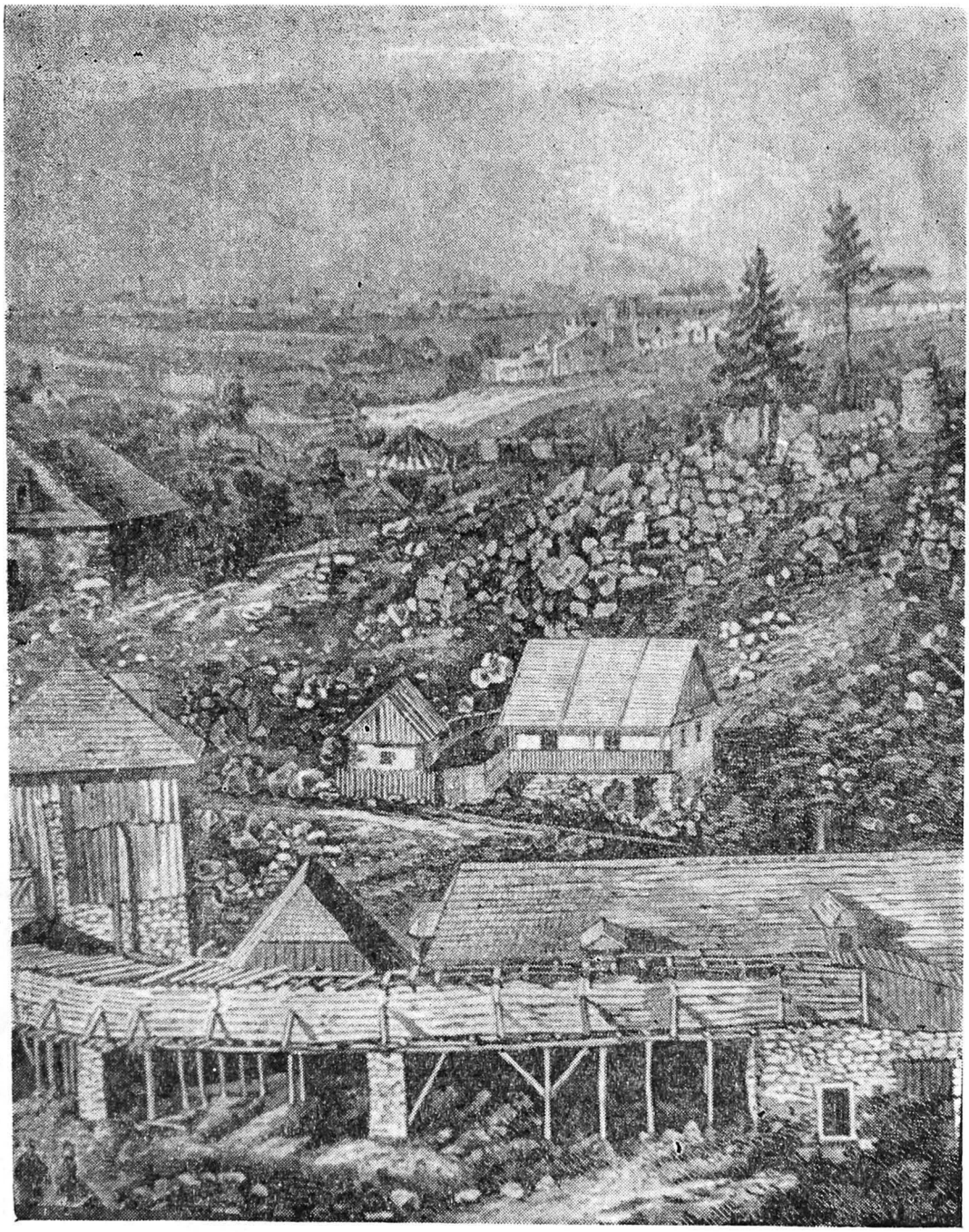

2. Atelierele de forjare în deceniul al șaptelea al sec. XIX.

https://biblioteca-digitala.ro

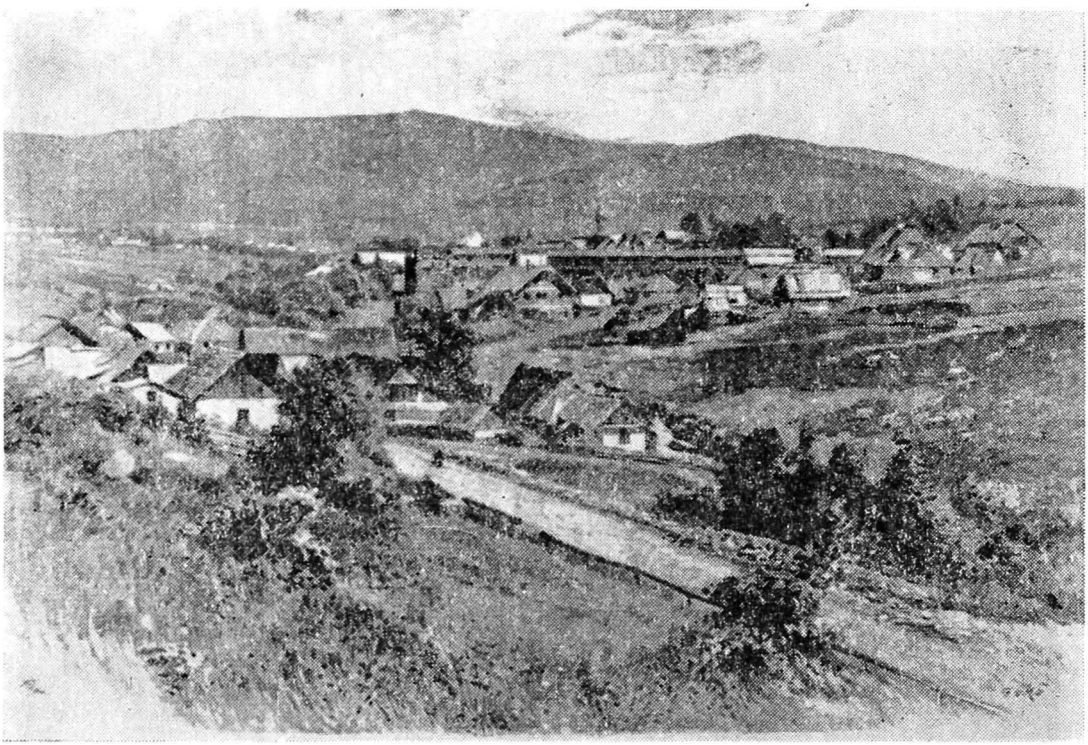

3. Colonia întreprinderii în anul 1895.

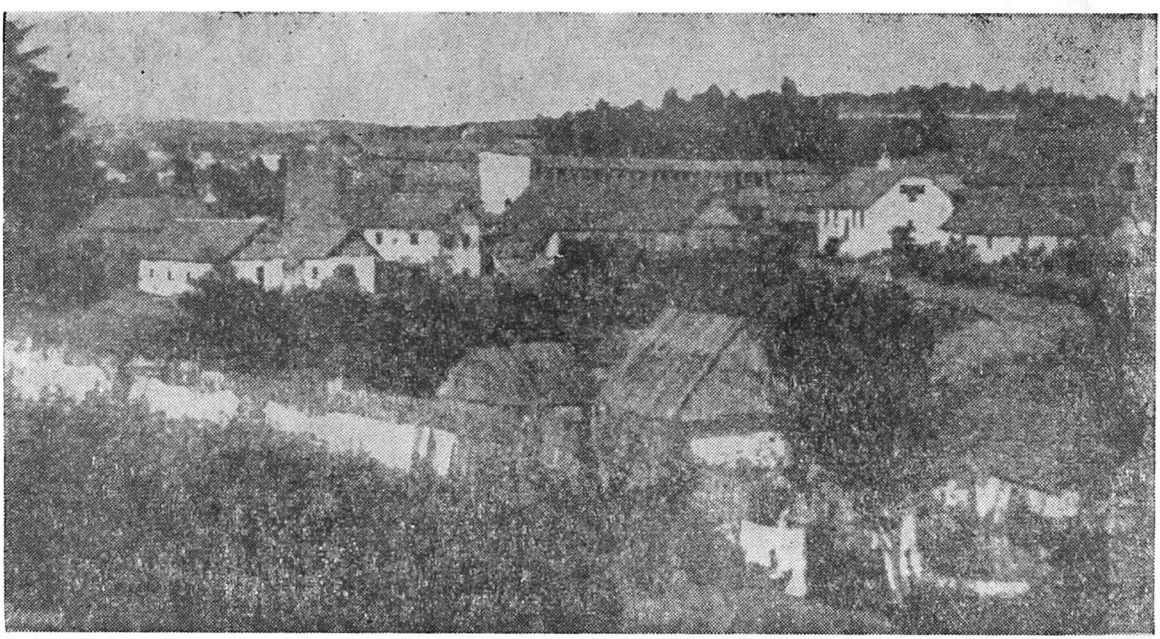

4. Furnalul și topitoria la sfîrșitul sec. XIX.

https://biblioteca-digitala.ro

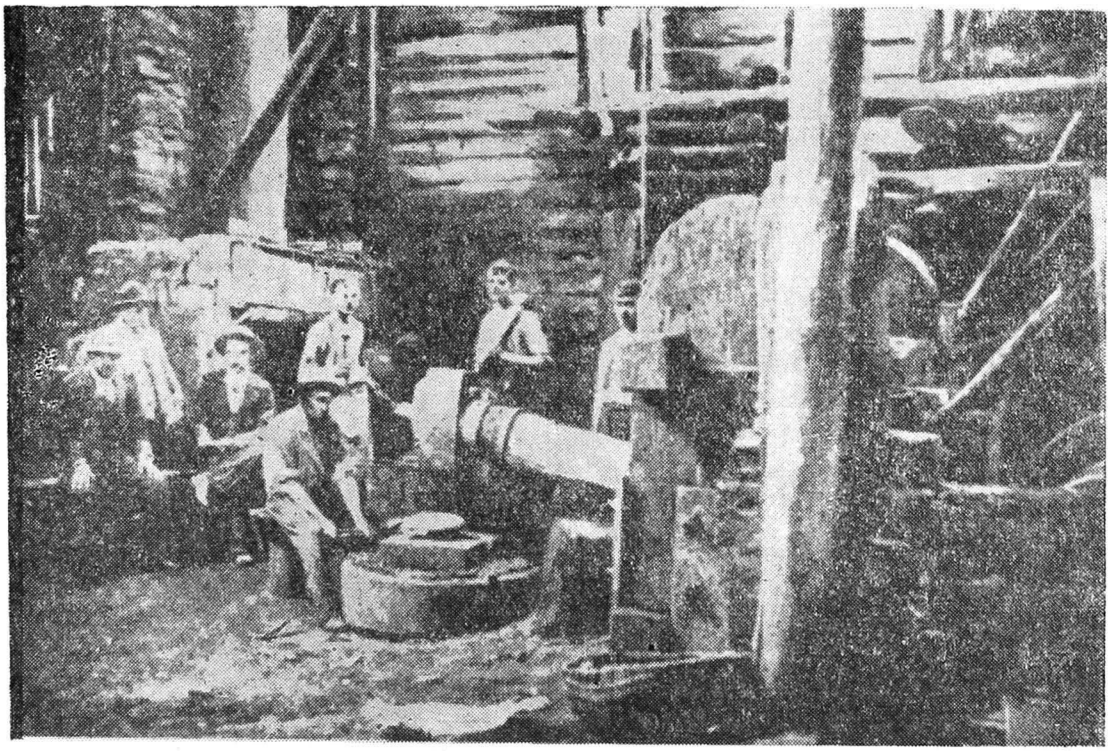

5. Aspect din interiorul atelierului de forjare.

https://biblioteca-digitala.ro

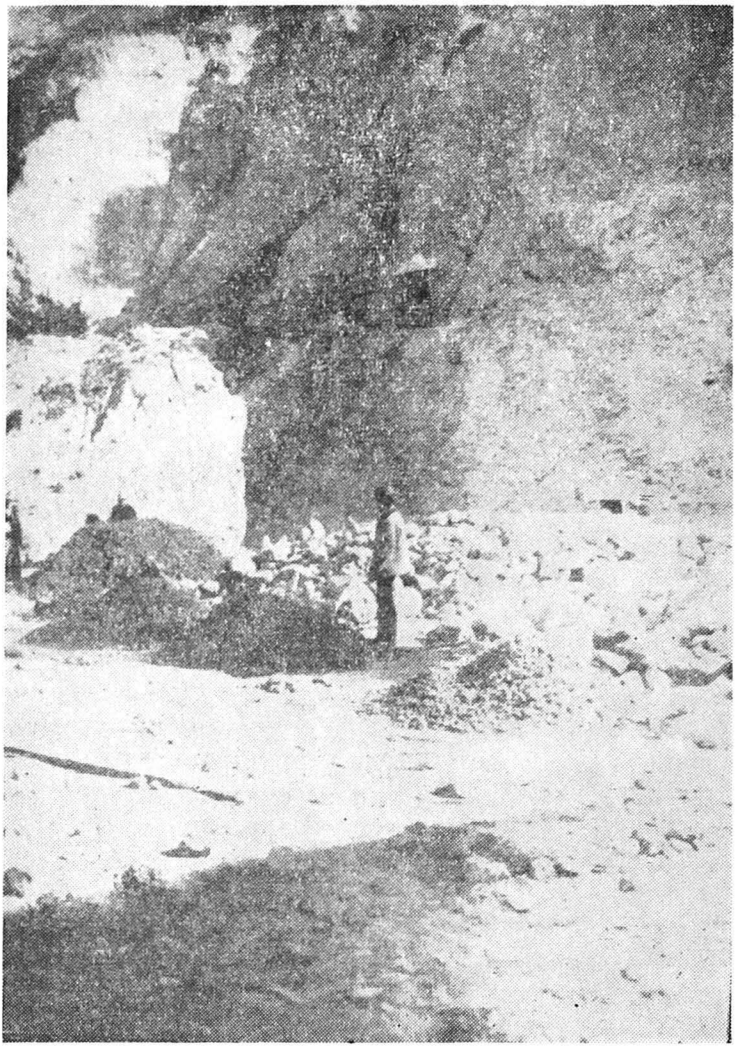

6. Galeria „Gizella" în 1907.

https://biblioteca-digitala.ro

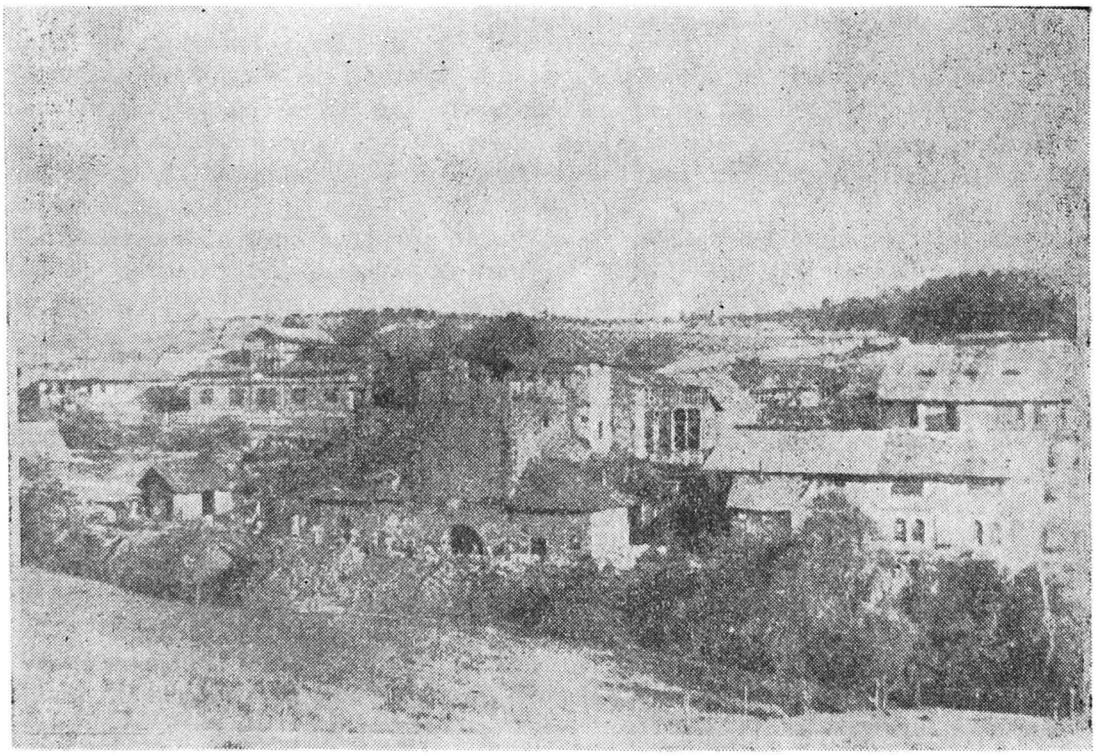

7. Aspectul întreprinderii în al doilea deceniu al sec. XX.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

ÎNFIINȚAREA, ORGANIZAREA ȘI ACTIVITATEA CULTURALĂ DESFĂȘURATĂ DE SOCIETATEA „PETRU MAIOR", A STUDENȚILOR ROMÂNI DIN BUDAPESTA

În mișcarea național-culturală românească din a doua jumătate a sec. al XIX-lea un rol important l-au jucat societățile culturale organizate fie de intelectualitate, fie de tineretul universitar sau școlar. Focare vii de răspîndire a limbii și literaturii românești, de întreținere și cultivare a spiritului național, societățile organizate de tineretul studios au cuprins în rîndurile lor mii de tineri ce învățau în școlile din monarhie. Le găsim funcționînd începînd cu perioada liberalismului din anii 60, prezente în aproape fiecare oraș transilvănean, precum și în principalele centre universitare din monarhie: Viena, Graz, Budapesta.

Societatea de lectură „Petru Maior" a studenților din Budapesta, a cărei activitate parțială* face obiectul prezentului studiu, este menționată în literatura de specialitate, istoricii mișcării culturale scriind despre rolul jucat de ea, dar fără a se opri atent și în detaliu asupra activității societății[1].

Întemeierea ei, în anul 1862, nu apare ca un eveniment neașteptat, singular: ea se înscrie pe linia întregii mișcări culturale românești anterioare. La Budapesta, centrul universitar cel mai apropiat pentru tinerii români dornici de învățătură din Transilvania, s-a înfiripat încă din primele decenii ale veacului al XIX-lea o mișcare culturală și națională românească avînd în frunte pe corifeii Școlii Ardelene. Odată cu creșterea coloniei române, precum și a numărului studenților, Buda devine un focar de răspîndire a unor idei îndrăznețe în lupta pentru afirmare națională. Prin anii 1820, Damaschin Bojincă, Pavel Vasici, I. Iorgovici, Eftimie Murgu, studenți, se adunau în casele parohului Teodori unde, împreună cu alți colegi „conduși de spiritul... scrierilor lui Petru Maior" se cultivau „împreună în limba și istoria română și plăsmuiau cultura națională a poporului"[2].

În deceniul al treilea „spiritul de colegialitate și naționalitate între studenți s-a întărit și a ajuns mai puternic"[3] și prin anii 1840 ei au pus bazele unei

---

* Vasta activitate a societății necesita un spațiu mult prea mare, așa încît ea a fost „împărțită" în două; continuarea în volumul viitor al acestei publicații.

[1] P. Ilieșiu, *Raport general istoric despre activitatea societății „Petru Maior" a junimei române din Budapesta, 12 iunie 1876*, Budapesta, 1877; Victor Onișor, *10 ani din viața societății „Petru Maior", 1861/62—1871/72*, în *Almanahul Societății de lectură „Petru Maior"*, Budapesta, 1901, p. 9—22 și Dionisie Stoica, *Viața societății „Petru Maior" din anul 1871 pînă în zilele noastre*, în *l. c.*, p. 22—52; *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése*, Budapest, 1909, p. 258 (în continuare *A magyarországi románok...*). Dintre lucrările mai noi care cuprind date despre societatea literară „Petru Maior": V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, București, 1968, p. 141—146; Mircea Popa, *Ilarie Chendi*, București, 1973, p. 25—32; Vasile Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională (1848—1881)*, București, 1974, p. 292—294; Lucian Drimba, *Iosif Vulcan*, București, 1974, p. 27—37.

[2—3] P. Ilieșiu, *op. cit.*, p. 4—5; *A magyarországi románok...*, p. 258.

https://biblioteca-digitala.ro

societăți, mai degrabă cu caracter privat, cunoscută în cercuri restrînse, sub numele de „Societatea studenților români de la universitatea pestană", condusă de Iosif Popescu. Printre membri se numără și V. Babeș. Tumultuosul an 1848 va pune capăt acestor încercări așa cum se va întîmpla și cu „Prima societate națională română"[4].

Problema înființării unei asociații care să strîngă și să apropie pe toți studenții români la Universitatea din Pesta este reluată în anul 1859, cînd 30—35 studenți legați între ei prin aceleași sentimente și idealuri se organizează în jurul lui At. M. Marienescu, Ion Maniu și Partenie Cosma[5].

Ideea se conturează mai precis în anii următori. Printre inițiatori se pare că a fost studentul jurist Iosif Vulcan, venit de la Oradea și avînd o oarecare experiență acumulată la conducerea „societății de leptură" de acolo. Cert este că la 9 februarie 1862[6], junimea română de la Universitatea din Pesta s-a adunat pentru a se consulta în chestiunea înființării unei societăți, de lectură. Președinte provizoriu a fost ales I. Vulcan și avea sarcina de a numi o comisie[7] ce trebuia să-i elaboreze proiectul de statute. Compus din 15 paragrafe, „Proiectul statutelor societății de lectură a junimii române din Pesta" se pune în discuție în două ședințe: 13 și 15 februarie, și se definitivează[8].

Inaugurarea societății, deși neoficială, are loc la 20 februarie 1862, în funcția de președinte fiind ales Partenie Cosma, iar ca notar, Iosif Vulcan[9]. Partenie Cosma va rămîne însă foarte puțin în fruntea societății. Terminîndu-și studiile, el va ocupa un post de advocat la Beiuș. În perioada rămasă pînă la vacanță în funcția de președinte a fost numit Tit Hațegu, iar din toamnă, președintele noului comitet ales este numit Iosif Vulcan[10].

Oficializarea societății de către autorități a fost o problemă care s-a tergiversat ani de zile. Fără a intra acum în detalii (petiții către autorități, răspunsul celor din urmă, impunerea modificării statutelor), este de menționat doar că abia în 29 ianuarie 1873[11] se obține aprobarea Ministerului de Interne pentru funcționarea societății. Dacă în primii ani nu se observă nici din partea societății un interes prea mare în această privință, totuși, faptul că abia după 12 ani autoritățile i-au aprobat statutele, se datorează doar în parte birocratismului exagerat. Așadar, după 12 ani societatea intră în legalitate și va funcționa pe baza acestor statute, neîntrerupt pînă în anul 1895, cînd activitatea societății va fi suspendată pentru nerespectarea unui paragraf al statutelor[12] și din nou autorizată în iulie

---

[4] V. Braniște, *Actul de botez al primei societăți române din Ungaria*, în *Anuarul Societății pentru fond de teatru român, 1910—1911*, Brașov, 1911, p. 24—29.

[5] *Familia*, nr. 33, 14/26 aug. 1888, p. 382—383.

[6] V. Onișor, *op. cit.*, p. 11; *A magyarországi románok ...*, *l.c.*

[7] Din comisie făceau parte: Iosif Illovits, Mihai Beșanu, Teodor Man, Ioan Nichita (V. Onișor, *l.c.*); *Familia* menționează însă în locul lui Illovits și Nichita pe Ion Ioviția și Ioan Mihali (*Familia*, *l.c.*).

[8] P. Iliești, *op. cit.*, p. 5.

[9] Comitetul era astfel compus: Partenie Cosma, președinte, Ioan Nedelcu, vicepreședinte, Iosif Vulcan și Ștefan Perian, notari, Iosif Illovits, casier și Sabba Fercu, bibliotecar (V. Onișor, *l.c.*).

[10] V. Onișor, *op. cit.*, p. 12—13.

[11] Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Probleme culturale, neinventariat — Decizia Ministerului de Interne al Ungariei, nr. 3438 din 29 ian. 1873 (în continuare: ArhStCluj-Napoca, fond Probleme Culturale).

[12] ArhStCluj-Napoca, fond cit., Adresa Ministerului de interne, nr. 1772 din 29 dec. 1895.

https://biblioteca-digitala.ro

1896[13]. Statutele societății vor fi modificate iarăși la cererea autorităților și aprobate la 10 mai 1897[14]. Schimbările organizatorice intervenite de-a lungul anilor vor impune modificarea unor articole din statute, în sensul lărgirii lor.

Conform statutelor, societatea purta numele de „Societatea de lectură Petru Maior", numire adoptată probabil încă de la început[15]. Nu e greu de presupus de ce tinerii studioși au dat societății lor această denumire. Cunoscutul corifeu al Școlii Ardelene a desfășurat în capitala Ungariei o bogată activitate pe tărîm cultural și național, iar scrierile și întreaga sa personalitate urmau să fie pildă și îndemn pentru membrii societății al cărui mentor a fost ales.

Scopul societății, așa cum e înscris în articolul 2 al statutelor aprobate în 1897, este „răspîndirea în limba română a culturii și dezvoltarea spiritului colegial"[16]. Nu diferă decît în formulare față de cel înscris inițial în paragraful 2 al proiectului din 1862: „deprinderea în limba maternă prin prelucrarea diferitelor opuri originale, imitațiuni, traduceri și declamări, eschizînd dezbaterile politice"[17].

Activitatea ei s-a desfășurat mai întîi în case particulare și localuri publice, ca începînd din 1871[18] să fie închiriate localuri succesive, înzestrate cu o sală de ședințe, alta destinată bibliotecii, o sală de lectură și una pentru economul societății.

Cu toate încercările autorităților de a impune societății un caracter strict universitar, în cele din urmă, datorită perseverenței membrilor ei, s-a aprobat formularea din statute potrivit căreia membru al societății putea fi „orice cetățean maghiar de naționalitate română născut pe teritoriul țărilor de sub coroana Sf. Ștefan"[19].

Numărul membrilor ordinari era la înființare de 21[20], cifra a crescut în general în anii următori: 25 (1863)[21]; 42 (1890/91)[22]; 75 (1896/7)[23]; 152 (1913/14)[24], societatea tinzînd constant spre cuprinderea tuturor studenților români aflați

---

[13] Idem, Circulara Ministerului de interne nr. 320 din 9 iulie 1896.

[14] Idem, Decizia Ministerului de interne nr. 41581 din 10 mai 1897.

[15] *Familia*, nr. 33 din 1888, făcînd un istoric al creării societății, menționează că la conferința premergătoare constituirii, Ion Mihali a propus ca societatea să poarte numele istoricului Petru Maior. Nu știm dacă această propunere a fost primită atunci sau mai tîrziu. „Familia" din anii întemeierii societății nu vorbește decît despre „tinerimea universitară sau studioasă". P. Ilieșiu, autorul primului raport de activitate al societății, menționa că între anii 1863—1868 nu s-au întocmit procese verbale și deci nu poate preciza decît din 1868 denumirea societății (P. Ilieșiu, *op. cit.*, p. 6—7). Pe de altă parte, statutele înaintate spre aprobare în anul 1865 menționează denumirea de „Petru Maior". (*A magyarországi románok* ..., p. 259); credem deci că societatea a luat această denumire încă la înființare.

[16] ArhStCluj-Napoca, fond cit., *Statutele societății de lectură „Petru Maior", 1897*, §2.

[17] Vezi P. Ilieșiu, *op. cit.*, p. 5; V. Onișor, *op. cit.*, p. 12.

[18] V. Onișor, *op. cit.*, p. 23, *A magyarországi románok* ..., p. 261.

[19] ArhStCluj-Napoca, fond cit., *Statutele societății de lectură „Petru Maior", 1897*, §5.

[20] Lista membrilor ordinari între 1861—1900, în *Almanahul societății de lectură „Petru Maior"*, Budapesta, 1901, p. 51.

[21] *Statistica școlară a studenților români din Austria*, în *Albina*, nr. 6, 13/25 ian. 1867, p. 2.

[22] *Raportul general al societății de lectură „Petru Maior" a tinerimii române de la Universitatea din Budapesta pe anul scolastic 1890/91*, Sibiu, 1891, p. 5. Din procesele verbale și rapoarte nu putem desprinde numărul total decît începînd cu anul 1890/91, de cînd se menționează numărul membrilor defalcați și îl putem totaliza. În acest an erau 98 membri.

[23] Numărul total era de 149 membri (D. Stoica, *op. cit.*, p. 44).

[24] Arhivele Statului Cluj-Napoca, (Arhiva Istorică), fond Al. Lupeanu, doc. nr. 4692. Adăugat și numărul celorlalți, se ajunge la cca 200 membri.

https://biblioteca-digitala.ro

la Budapesta. Dar dintr-o statistică alcătuită în 1897[25] la inițiativa societății reiese că din totalul de 435 tineri aflați la studii în capitala Ungariei, membri ai societății sînt doar 149, deci numai 1/3. Dintre aceștia cel mai mare număr de membri îl au studenții de la juridice, urmați de cei de la medicină și filosofie.

În Almanahul din 1901 se publică o listă a membrilor fondatori și onorari[26]. Referindu-ne la cei fondatori, alături de nume de cunoscuți fruntași politici sau mecenați ai vieții culturale: Gh. Pop de Băsești, Alexandru și Anton Mocsonyi, Ion Mețianu, Ion Mihu, Diamandi Manole, Emanoil Ungureanu. Coriolan Brediceanu etc., se află și numele principalelor bănci (Albina, Ardeleana, Ariășana, Bistrițeana, Economul, Mureșana, Sentinela, Silvania, Timișana, Patria, Victoria). Tot aici aflăm și lista membrilor onorari aleși în ședințele generale pe baza meritelor cîștigate pe terenul limbii și literaturii române, mulți dintre ei foști membri ai societății. Dintre membrii onorari menționăm pe: Vincențiu Babeș, G. Coșbuc, Partenie Cosma, Traian Doda, At. M. Marienescu, Aurel Mureșianu, Virgil Onițiu, N. Popeea, Ion Cav. de Pușcariu, Alexandru Roman, Grigore Silași, David baron Ursu de Marginea.

Nu putem să nu menționăm aici și cîteva nume ale celor care au depus toată străduința și priceperea în slujba bunului mers al societății: Iosif Vulcan, Gh. Vuia, G. Șerb, Amos Frîncu, Iosif Blaga, V. Braniște, V. Onițiu, Elie Miron Cristea, Elie Dăianu, Iuliu Maniu, Al. Vaida, V. Onișor, Ilarie Chendi, V. Moldovanu, V. Goldiș, O. Goga, Ion Lapedatu, I. Lupaș, Al. Ciura, Sebastian Stanca, A. Bănuț, Gh. Murnu, N. Drăganu, P. Groza, O. Ghibu, V. Stoica.

Conform statutelor, conducerea societății cădea în sarcina unui comitet ales pe un an universitar cu 2/3 voturi de adunarea generală. Comitetul era format dintr-un președinte, vicepreședinte, secretar, casier, bibliotecar, notar și controlor[27]. Din anul 1884/85 se introduce și funcția de econom[28].

Cei care au condus ani de zile societatea și au fost adevărații mentori ai ei au fost Iosif Vulcan și Alexandru Roman. Iosif Vulcan, primul ei președinte efectiv, a activat în cadrul societății timp de 16 ani, ca președinte, vicepreședinte sau secretar pînă în anii 1879/80 cînd se mută la Oradea[29] și rămîne în continuare membru onorific. Alexandru Roman ia conducerea societății, probabil în toamna anului 1863[30] și o menține pînă în 1869, dar și după aceea, pînă la moartea sa, va fi călăuzitorul și sprijinitorul tuturor acțiunilor ei. Dintre ceilalți președinți amintim pe: Partenie Cosma, G. Șerb, Tr. Vuia, Vasile Fodor, Elie Dăianu, V. Onișor, At. Gava, Florian Muntean, Ion Scurtu, S. Stanca, I. Lapedatu, V. Stoica, Al. Lupeanu, D. Antal.

---

[25] Dăm un extras din *Statistica studenților români din Ungaria înscriși pe anul scol. 1897/98 la Universități și Academii Superioare*: drept — 272; medicină — 65; filozofie — 29; tehnică — 20; teologie — 19; farmacie — 4; belle arte — 3; comerciale — 1; montanistică — — 1; silvicultură — 5; agronomie — 3 (D. Stoica, *op. cit.*, p. 47).

[26] D. Stoica, *op. cit.*, p. 51, 52.

[27] ArhStCluj-Napoca, fond Probleme culturale, *Statutele societății de lectură „Petru Maior" Pesta, 11 ian. 1873*, §24.

[28] D. Stoica, *op. cit.*, p. 32.

[29] L. Drimba, *op. cit.*, p. 37.

[30] Ni se pare foarte firesc ca în toamna anului 1863 studenții care au făcut atîtea demersuri pentru venirea lui în fruntea catedrei să-l aleagă drept conducător. Proiectul de statute din 1865 menționează ca președinte pe profesorul de limba și literatura română: Alexandru Roman (*A magyarországi románok* ..., p. 259).

https://biblioteca-digitala.ro

Problemele organizatorice erau dezbătute în şedinţele restrînse ale comitetului[31] şi în adunările societăţii care puteau fi: generale ordinare, generale extraordinare, ordinare-săptămînale şi literare.

Activitatea propriu-zisă a societăţii se desfăşura în cadrul şedinţelor săptămînale, iar adunările literare sînt introduse odată cu înfiinţarea comisiei literare şi în cadrul lor se dezbăteau numai asemenea probleme.

Fondurile societăţii proveneau din taxele membrilor, colecte, donaţii din venituri aduse de spectacole şi petreceri, de vinderea publicaţiilor sale. Donaţiile erau făcute de particulari (familia Mocsonyi, G. Pop de Băseşti, V. Babeş, Al. Roman, Traian Doda, Ion Meţianu, V. Stroescu[32] etc.), de Partidul Naţional Român[33], de instituţii şi asociaţii (Ministerul Instrucţiunii Publice şi Liga Culturală din România), personalităţi politice şi culturale[34], şi cele mai substanţiale de către băncile româneşti în frunte cu Albina[35]. Toate aceste eforturi conjugate au dus la creşterea veniturilor societăţii, care, pornind de la o sumă modestă, ajunge la un venit de 33.281,61 coroane (constînd din acţiuni, legate şi depuneri la bănci) în anul 1913[36].

În cazul dizolvării societăţii toate aceste fonduri şi întreaga avere a ei urmau să treacă (conform statutelor din 1897) în posesiunea „Astrei"[37].

În activitatea desfăşurată de societatea „Petru Maior" de-a lungul celor aproape 6 decenii au fost perioade de înflorire, de bogată activitate, dar şi perioade de stagnare sau chiar regres. Elanul şi entuziasmul din primii ani e urmat de disensiunile şi neînţelegerile din anul 1870/71 care au dus la scindarea societăţii, ca apoi, după reunificarea ei, să desfăşoare o rodnică activitate, concretizată, între altele, şi prin numărul cel mai mare de şedinţe şi întruniri[38]. O perioadă de lîncezeală se constată la începutul deceniului al VIII-lea, reactivarea societăţii începînd din anul 1885[39], şi se menţine intensă pînă în 1895, la suspendarea ei de

---

[31] Vezi în ArhStCluj-Napoca, fond, cit., *Statutele societăţii de lectură „Petru Maior" 1897*, partea a IV-a, § 14—20.

[32] D. Stoica, *op. cit.*, p. 26; Rapoartele de activitate ale societăţii pe anii 1877/78, p. 11 şi 1878/79, p. 11—16; *Protocolul şedinţelor comitetului societăţii „Petru Maior" 1875—1879*, în Colecţia de manuscrise a Bibliotecii Centrale Universitare, Cluj-Napoca (în continuare: BCU), fond Societatea „Petru Maior", neinventariat. Cum toate protocoalele societăţii cuprind numai procese verbale, în continuare se va indica doar comitetul sau comisia unde s-a luat procesul verbal (PV) şi data.

[33] Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca, fond I. Raţiu, nr. inv. 2413.

[34] În anul 1877 societatea trimite mulţumiri Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice de la care primise un ajutor de 250 franci (*Raportul general al societăţii literare Petru Maior pe anul scolastic 1877/78*, p. 11; BCU, fond. cit., *Protocolul şedinţelor comitetului, 1875—1879*, PV, 9 oct. 1877). Liga Culturală oferă societăţii în 1893 un ajutor de 500 lei (V. Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 212—213).

[35] Din rapoartele generale de activitate şi din procesele verbale ale şedinţelor reiese că societatea a fost sprijinită cu sume de bani de băncile: Albina, Auraria, Ardeleana, Făgeţeana, Vatra, Lugojana, Victoria, Iulia, Silvana, Timişana, Arieşana, Bistriţeana, Patria, Aurora, Mureşana, Lipovana, Haţegana, Banca din Sălişte etc.

[36] ArhStCluj-Napoca (Arhiva istorică), fond Al. Lupeanu, doc. nr. 4709 (Inventarul şi bilanţul societăţii „Petru Maior", 30 iunie 1913).

[37] ArhStCluj-Napoca, fond Probleme culturale, *Statutele societăţii de lectură „Petru Maior" 1897* §37; ArhStSibiu, fond Astra, registru inv. 68, nr. 627/1897 (adresa prin care societatea comunică această hotărîre „Astrei" în 1897).

[38] În 1872/73 se ţin 36 şedinţe (D. Stoica, *op. cit.*, p. 25).

[39] BCU, fond cit., *Procesele verbale ale şedinţelor comitetului 1885—1890*; *Procese verbale ale Comisiei supraveghetoare 1880—1890.*

https://biblioteca-digitala.ro

autorităţi[40]. Timp de şapte luni nu au avut loc şedinţe, iar toate actele societăţii au fost confiscate cu ocazia percheziţiilor din ianuarie şi februarie 1896. Datorită demersurilor făcute de societate şi mai ales datorită amploarei pe care acest incident l-a luat în presă, la 9 iulie 1896 se ridică interdicţia[41], însă cu impunerea unor condiţii. În următorii ani activitatea societăţii cunoaşte o adevărată înflorire, ea remarcîndu-se printr-o serie de acţiuni atît pe tărîm literar, cît şi politic. Aceeaşi atmosferă va caracteriza începutul secolului. Apariţia „Luceafărului" în anul 1902 avea să dea un nou impuls întregii mişcări literare din cadrul societăţii, ea ajungînd una dintre cele mai reprezentative asociaţii studenţeşti din monarhie.

Pentru realizarea scopului înscris în paragraful 2 al statutelor, anume de răspîndire a culturii în limba română, membrii societăţii au recurs la o serie de mijloace. Unul dintre acestea a fost şi crearea unei biblioteci a societăţii. Deşi se încearcă încă din primul an înfiinţarea ei avînd la bază o serie de donaţii, constituirea bibliotecii este mult îngreuiată de lipsa unui local. În 1868 ea consta din 40 volume şi 207 numere de jurnale şi funcţiona într-o cameră din locuinţa lui I. Vulcan[42]. Închirierea în 1871 a unui local pentru sediu facilitează organizarea bibliotecii, iar în 1873 comitetul va vota prima sumă destinată cumpărării de cărţi[43]. Fondurile bibliotecii au crescut an de an, mai ales datorită donaţiilor[44]. Societatea duce o bogată corespondenţă cu G. Bariţiu, solicitînd trimiterea „Gazetei" şi a cărţii sale „Părţi alese din istoria Transilvaniei"[45], cu „Astra"[46] pentru trimiterea revistei „Transilvania" şi a publicaţiilor apărute în Biblioteca Populară, cu Academia Română[47] pentru trimiterea de cărţi, cu toate redacţiile de ziare, fie pentru a le da gratuit ziarele lor, fie a se abona la ele.

În 1878/79 biblioteca avea 616 volume[48], în 1883/84 creşte la 854 opere în 958 volume[49]. Pentru o mai bună şi rapidă consultare se alcătuieşte în 1889 un catalog, iar în anul următor se organizează pe secţii[50]. La sfîrşitul anului 1894/95 inventarul bibliotecii constă din 1513 opere în 1985 volume şi 1269 fascicole cuprinzînd domenii foarte variate. Cele mai multe erau de literatură (287), urmate

---

[40] ArhStCluj-Napoca, fond cit., Adresa primului ministru Bánffy în problema activităţi antistatale a societăţii „Petru Maior". nr. 1723, 29 dec. 1895.

[41] Idem, Dispoziţia ministerului de interne către primarul capitalei în problema încetării suspendării ordonate împotriva asociaţiei româneşti „Petru Maior" din Budapesta, copia anexată adresei aceluiaşi ministru către Bánffy, nr. 320, 9 iulie 1896.

[42] V. Onişor, *op. cit.*, p. 17.

[43] Idem, *op. cit.*, p. 26.

[44] Donaţii mai mari: în 1873/74, Vincenţiu Babeş — mai mult de 100 volume —, la fel E. Picot (P. Iliesiu, *op. cit.*, p. 12, V. Onişor, *l.c.*); Al. Roman în 1878 (*Raportul general ... 1878/79*, p. 9); în 1889, Romul Niculescu, din Budapesta — 89 volume (BCU, fond cit., PV, 5 martie 1889); profesorul Weigand (BCU, fond. cit., *Procese verbale ale şedinţelor ordinare săptămînale, 1898—1905* — PV, 29 nov. 1895); văduva lui Alexandru Roman — peste 35 cărţi (BCU, fond cit., PV, 1 dec. 1897).

[45] BCU, fond. cit., *Protocolul şedinţelor comitetului, 1875—1879*, PV, 17 martie 1876; BARSR, mss. rom., 989, f. 419 (Scrisoarea societăţii „Petru Maior" către G. Bariţiu, 27 martie 1892).

[46] BCU, fond. cit., PV 7 aprilie 1876.

[47] Academia face donaţii în repetate rînduri (BCU, fond cit., *Procese verbale ale Comisiei supraveghetoare 1880—1890*, PV, 29 aprilie 1886, 11 aprilie 1888; *Raportul general ... 1890/91*, p. 16; D. Stoica, *op. cit.*, p. 46).

[48] *Raportul general ... 1878/79*, p. 7.

[49] D. Stoica, *op. cit.*, p. 32.

[50] Idem, *op. cit.*, p. 36, 37.

https://biblioteca-digitala.ro

de operele istorice şi geografice (178), de ştiinţe juridice (143), de medicină (137), de istoria literaturii (99), matematică, şt. naturii (63), filozofie, pedagogie (63), teologie (51), agricultură, industrie (20), dicţionare şi enciclopedii (13)[51]. Nu dispunem de inventarul bibliotecii şi nici de date privind numărul cărţilor citite ca să putem vedea care erau mai solicitate, avînd însă în vedere caracterul societăţii, preponderenţa o aveau cele de literatură şi limba română, precum şi operele istorice. Lectura celor 33 periodice[52] existente în cabinetul de lectură în anul 1894/95 îi punea la curent pe tineri cu toate evenimentele şi frămîntările vremii. La începutul secolului (1903) rapoartele consemnează 1613 opere în 2230 volume, 336 broşuri[53] şi desigur fondurile ei vor creşte mereu. După înfiinţarea comisiei literare (1877), problemele bibliotecii au intrat între atribuţiile ei[54].

Ţelul propus de membrii societăţii la înfiinţarea ei, acela de a se perfecţiona limba şi literatura română pentru a putea contribui la răspîndirea şi îmbogăţirea culturii româneşti, şi-a găsit concretizarea în primul rînd în şedinţele sau întrunirile săptămînale, în cadrul cărora principalul obiect îl constituiau disertaţiile membrilor pe teme cît mai variate, primul loc ocupîndu-l însă cele de limba şi literatura română.

Îndrumaţi îndeaproape de profesorul de limba şi literatura română, Alex. Roman, membrii societăţii se vor strădui însă de la început să prezinte „elaborate originale", să facă traduceri, să dezbată anumite probleme cu caracter ştiinţific.

Vorbind despre rolul jucat de catedra de limba română, şi în special de Al. Roman, credem nimerit să amintim despre contribuţia adusă de membrii societăţii la crearea acestei catedre. În anul 1862, tinerii studenţi reînnoiesc printr-o petiţie cererea făcută cu trei ani în urmă episcopilor A. Şaguna şi V. Erdélyi[55] de a interveni la Minister pentru crearea catedrei. De data aceasta, petiţia e adresată Locotenenţei şi se argumentează încă odată necesitatea înfiinţării catedrei[56]. Desigur, numirea prof. Al. Roman nu se datorează numai intervenţiei studenţilor, dar nu este exclus ca şi cererile lor să fi contribuit la obţinerea numirii.

În cuvîntul inaugural rostit de Al. Roman la deschiderea catedrei în primăvara lui 1863 se adresează studenţilor, arătînd că se va strădui prin expunerile sale să facă cunoscută „ţesătura acestei limbi (lb. română n.n.) şi frumuseţea ei, sunetele ei cele melodioase" căutînd să întipărească „dulceaţa sentimentelor ei,

---

[51] *Raportul general ... 1894/95,* p. 23—24. Sînt menţionaţi printre cei 15 donatori: E. Dăianu, George Murnu, I. Russu — Şirianu, Librăria Şaraga.

[52] În afară de gazetele româneşti ce apăreau în Transilvania, la Budapesta şi Viena, mai primeau din România: „Atheneul Român", „Convorbiri Literare", „Convorbiri didactice", „Arhiva Societăţii Ştiinţifice şi literare", „Revista Nouă", „România Medicală", „Spitalul", „Timpul", „Vatra", (*Raportul general ... 1894/95,* p. 25—26), iar din 1897, „Liga Română".

[53] BCU, fond cit., *Procese verbale ale şedinţelor ordinare săptămînale, 1898—1905,* PV, 5 aprilie 1903.

[54] Vezi BCU, fond cit., *Sumarul şedinţelor Comisiei critizătoare a societăţii „Petru Maior", 1877—1892.*

[55] Vezi reproducerea textului în *Amicul Şcoalei,* nr. 8, 25 februarie 1861, p. 59—61. „Junimea Română nu voiesce a impune cu limba română nimănui, nici prin întroducerea ei a vătăma cuiva drepturile naţionale ale altui popor din patria; ea doreşte ca şi limba română să ajungă la demnitatea sa proprie şi ca o limbă frumoasă să-şi cîştige meritul de a se propune la universitate", cu atît mai mult — adaugă tinerii universitari la sfîrşitul petiţiei — cu cît ea „se făcea demnă de a se propune chiar şi la universităţile străine precum în Petersburg, Turin şi Breslau".

[56] V. Onişor, *op. cit.,* p. 13.

https://biblioteca-digitala.ro

pentru ca astfel cunoscînd deplin legătura ce unește 10 milioane de frați" să știe a stima „limba străbună ce poartă urme de căruntețe"[57]. La rîndul lor tinerii săi elevi hotărîți să urmeze acest crez se vor strădui ca printr-o muncă asiduă, serioasă să fie demni de dascălul lor.

Dacă încercăm să facem un calcul, desigur aproximativ, din cauza lipsei de date complete, de la înființarea societății și pînă la începutul noului secol s-au prezentat în cadrul adunărilor generale, al ședințelor literare sau al serbărilor publice peste 200 opere originale în proză sau versuri, prelegeri, studii, referate, traduceri.

Temele dezbătute cuprind un larg registru de probleme: de limbă și literatură, filozofie, sociologie, economie, drept, istorie, morală, medicină, tehnice, mai puțină muzică și aproape deloc artă. Preponderența unor teme se datora și pregătirii și preocupărilor profesionale ale studenților. Membrii societății au dezbătut asemenea probleme cu seriozitate și competență, dovedind o „viuă interesare și prin discuții critice și obiective, petrecute în cea mai bună ordine nu numai că au ridicat demnitatea societății dar totodată și-au mărit și cercul cunoștințelor în diferite direcțiuni"[58].

Toate cele peste 200 încercări literare, disertații, recenzii, traduceri, poezii etc. au fost citite și referate în cadrul comisiei critizătoare la început, mai tîrziu a comisiei literare.

Încă din primul an critica lucrărilor ce urmau a fi prezentate în ședințele societății revenea unui membru specialist în acel domeniu. Comisia critizătoare se înființează se pare în 1877, dar activitate consemnată în procesele verbale desfășoară numai din 1879[59]. Ședințele comisiei, formată din 5 persoane, puneau în discuție lucrările primite la secretariatul societății. Acceptate, urmau apoi a fi citite în cadrul adunărilor societății sau publicate în foaia ei.[60] Critica opurilor intrate la comisie era făcută cu multă competență și pricepere, iar multe dintre încercările literare și studiile mai reușite au văzut lumina tiparului în „Familia", „Luceafărul" și alte publicații românești ce apăreau la Budapesta sau în Transilvania[61].

Comisiei literare îi mai reveneau sarcinile alcătuirii unor dări de seamă asupra operelor din bibliotecă, stabilirii cărților ce urmau a fi procurate[62] și obligația de a organiza concursul privind elaborarea unor teme, precum și premierea

---

[57] *Un jubileu care nu s-a serbat, 50 de ani de carte românească la Universitatea din Budapesta*, în *Românul*, nr. 224, 12/25, oct. 1913, p. 5.

[58] *Raportul general ... 1877/78*, p. 6.

[59] BCU, fond. cit., *Sumarul ședințelor Comisiei critizătoare a societății „Petru Maior" 1877—1892.*

[60] În 1884—85 se stabilește mai precis modul de lucru al Comisiei (BCU, fond. cit., *l.c.*, PV, 15 oct. 1884).

[61] *Familia*, în primii ani de funcționare a societății, publică încercările literare ale lui Vulcan și ale celorlalți membri: Iuliu Grozescu, Mihai Beșan, Emeric V. Stănescu etc. Studiul lui Ilarie Chendi „Momente din literatura mai nouă a sașilor" e publicat în *Telegraful Român* din 1895, iar cel despre volumul de nuvele „Moara din Vale", tot în *Telegraful Român*, din 21—23 martie, 1895; studiul lui I. Doleanu, „Lupta națională, Partidul Național Român, tineretul", în numărul 273, 8—20 dec. 1895 din *Tribuna*; Iordan Popovici, „Starea priorică a sistemului solar", în *Gazeta Transilvaniei*, 1895, iar prelegerea lui Ion Scurtu „Noi și mileniul", apare în *Tribuna* din 5 martie 1896.

[62] ArhStCluj-Napoca, fond cit., Raportul viceprimarului capitalei Gerlóczy Károly, nr. 8879 din 14 mai 1895, către ministerul de interne — capitolul „Comisia literară și ședințele ei".

https://biblioteca-digitala.ro

celor mai reuşite[63]. O altă atribuţie a comisiei literare a fost şi editarea publicaţiilor societăţii. Necesitatea existenţei unei foi a societăţii[64] se dezbate în mai multe rînduri în cadrul întrunirilor ei. În anul 1877 apare primul număr al revistei manuscrise „Rosa cu ghimpi", redactor fiind numit Lazăr Petrovici[65]. Revista apare scrisă îngrijit, de mînă şi are un „cuprins literar şi umoristic".

„Cultura va salva Românimea" este deviza cu care începe programul revistei expus în numărul 1, arătîndu-se în continuare că „junimea română, pătrunsă de acest adevăr necontestabil, s-a decis a eda o foia, un mijloc destul de puternic pentru a rupe mai uşor vălul întunecimei ce desparte pe om de cîmpul cel mîngiietor al adevăratei şi folositoarei culturi"[66]. Tot în numărul 1 şi apoi deseori repetat în celelalte se află îndemnul lui Heliade Rădulescu: „Scrieţi copii, scrieţi oricît de slab, dar scrieţi", îndemn ce devine o deviză a revistei. Foaia urma să apară de cel puţin două ori pe lună, fiecare număr avînd două părţi distincte: una literară, completată deseori de ştiri sau probleme ivite în activitatea societăţii, a doua umoristică, însoţită de desene în creion sau peniţă. Redactorii ei s-au străduit să-i dea un conţinut cît mai variat şi atractiv, dar nu au reuşit totdeauna să mobilizeze membrii societăţii şi ca urmare ajung uneori în situaţia de a redacta singuri materialele. Au fost deci momente dificile în viaţa revistei, cînd fiinţarea ei era în cumpănă şi care au determinat apariţia ei neregulată.

De revistă se ocupa un redactor[67] ajutat de doi colaboratori aleşi în şedinţele societăţii.

Analizînd conţinutul revistei, se pare că ea nu reflectă decît parţial activitatea societăţii. Este cel puţin curios cum de sînt publicate în paginile ei atît de puţine disertaţii, studii de valoare indiscutabilă, toate dezbătute în şedinţe. Parcurgînd sumarul cîtorva zeci de numere, nu se observă o continuitate de preocupări, constantă fiind doar diversitatea temelor abordate.

Cîteva numere au fost închinate unor personalităţi culturale: Andrei Mureşianu (articole în nr. 2 şi 3 din 1880)[68], Petru Maior (studiul lui C. Groza „Viaţa şi activitatea lui Petru Maior")[69], cunoscutului pedagog Amos Comenius (un studiu

---

[63] De ex. în 1886 se instituie concurs cu premii pentru cel mai bun istoric al societăţii (BCU, fond. cit., *Sumarul şedinţelor comisiei critizătoare*, PV, 11 martie 1886); în 1902, concurs pentru versurile celui mai bun marş sau imn destinat societăţii, care urma apoi să fie pus pe note de Iacob Mureşianu (BCU, fond cit., *Protocoalele şedinţelor generale ordinare şi extraordinare ale societăţii 1900—1902*, PV, 25 oct. 1902).

[64] Se pare că I. Vulcan, încă student, a scos, împreună cu alţi colegi, o foaie manuscrisă „Aurora" (L. Drimba, *op. cit.*, p. 36).

[65] *Rosa cu ghimpi*, an. I, nr. 1, 1877, la BCU, fond. cit. Am consultat următoarele numere ce se află la BCU: an. I, nr. 1—10, 1877; an. II, nr. 1—13, 1877/78; an. III, nr. 1—8, 1878/79; an. IV, nr. 1—6, 1880—81; an. V, nr. 1—6, 1881/82; nr. 1—6, 1884/85; nr. 4—5, 1888; nr. 1—3, 1888/89; nr. 2, 1889; nr. 3—5, 1890; nr. 6—7, 1890; nr. 8, 1890; nr. 2, 1890/91; nr. 3, 1891; nr. 1—9, 1891/92; nr. 2, 3, 1893; nr. 1—2, 1893; nr. 1, 1894; nr. 3—4, 1894. În anul 1879/80 nu a apărut.

[66] *Rosa cu ghimpi*, an. I, nr. 1, 1877.

[67] Menţionăm redactorii revistei: Lazăr Petrovici (1877/78), Iacob Hotăranu (1878/79), Constantin Groza (1880/81), Demetriu Horvath (1881/82), D. Florescu (1883/84), Amos Frîncu (1884/85), C. Bogdan (1885/86), I. Curiţia (1886/87), Valeriu Branişte (1887/88), Virgil Oniţiu (1888/89) şi 1889/90); G. Popp (1890/91), I. B. Boiu (1891/92), Alexandru Strevoiu (1892/93), Atanasie Gava (1893/94).

[68] *Rosa cu gu ghimpi*, nr. 2, 1880. George Ilea, evocînd figura marelui cărturar, susţine necesitatea sărbătoririi lui.

[69] *Idem*, nr. 6, 1882.

https://biblioteca-digitala.ro

despre viaţa şi activitatea lui cu pasaje referitoare la însemnătatea limbii, în special a limbii materne în educaţie)[70], E. Gojdu (nr. 2 al anului 1839)[71].

Revista manuscrisă „Rosa cu ghimpi" constituie însă în primul rînd o arhivă a societăţii. Alături de celelalte lucrări sînt publicate şi articole privind organizarea societăţilor culturale, în speţial a celor studenţeşti[72]. Se pun în discuţie probleme organizatorice ale societăţii, ştiri privitoare la desfăşurarea unor şedinţe literare, serate literare, apeluri şi îndemnuri la activitate mai intensă pe tărîm literar şi ştiinţific[73].

Despre atmosfera din cadrul societăţii, relaţiile dintre membri, desfăşurarea unor activităţi, vorbesc, în limbajul lor caracteristic, caricaturile, multe desenate cu talent. Alături de ele schiţele, dialogurile satirice, epigramele, dau un pronunţat caracter umoristic revistei. De multe ori partea umoristică ocupă mult spaţiu în cadrul revistei, iar numerele din 1893 şi 1894 cuprind aproape în exclusivitate desen şi umor, realizate de studentul în medicină At. Gava. Subiectele sînt luate din viaţa societăţii (desfăşurarea anemică şi stereotipă a unor şedinţe, probleme organizatorice nerezolvate, indiferentismul manifestat de unii membri faţă de societate)[74], atitudinea cosmopolită a unor studenţi români[75], disensiunile dintre studenţi, mai ales cele provinciale[76].

În ciuda interdicţiilor s-au strecurat şi unele satire şi caricaturi cu un caracter naţional-politic, bineînţeles mascat.

Cuprinsul articolelor publicate în revistă şi mai ales temele disertaţiilor dezbătute în şedinţele societăţii indică sfera de preocupări a studenţilor români de la Budapesta. Ea cuprinde teme caracteristice epocii, preocupările literare şi folclorice, istorice, juridice, filozofice şi de altă natură. Caracteristice epocii sînt disertaţiile pe teme de larg interes: „Criteriul naţionalităţii" (Grigore Pletosu); „Femeia în concertul naţional" (Tr. Barzu); „Educaţia naţională" (A. Domide); „Filozofia din punct de vedere al statelor naţionale" (Victor Babeş); „Despre cultura naţională şi străină" (G. Popp); „Starea culturală a românilor pînă la finea sec. XVIII" (A. Todea); „Reprivire istorico-critică asupra dezvoltării economice a poporului român din Ungaria şi Transilvania de la 1848" (I. Lapedatu)[77].

---

[70] *Idem*, nr. 3, 1888.

[71] „La mormîntul lui Gojdu" cuprinde o relatare a comemorării lui de către studenţi. Se publică tot aici şi două poezii închinate acestui eveniment (*Rosa cu ghimpi*, nr. 2, 1889).

[72] „Idealul unei societăţi şi restricţiile la realizarea aceluia" (*Rosa cu ghimpi*, an. II, nr. 1, 2, 3, 1877); V. Oniţiu, „Societăţile noastre academice de lectură" (*idem*, nr. 2, 1889; nr. 3—5, 6—7, 1890).

[73] Asemenea îndemnuri sînt lansate de obicei la începutul fiecărui an de către noul redactor. Vezi şi articolul semnat de V. Oniţiu în *Rosa cu ghimpi* nr. 2, 1889; nr. 3—5, 6—7, 1890.

[74] De ex., „Din şedinţele societăţii" şi „Comitetul critizătoriu" (*Rosa cu ghimpi*, nr. 1, 1877), „Dicţionarul grotesc al coanei Chiriţa", în care se satirizează aspecte din viaţa societăţii (*Idem*, nr. 2, 1884/85), „Pupăză păţitul" — satirizează în desene desfăşurarea unei şedinţe publice (*Idem*, nr. 5, 1884), „Modul de a trăi al juriştilor peste săptămînă" (*Idem*, an. I, nr. 2, 1877), „Comediile societăţii" — satirizează pe cei care nu participă la adunările societăţii (*Idem*, nr. 5, 1877).

[75] „Cîntecul ghimpelui" (*Rosa cu ghimpi*, nr. 4, 1877), dialogul satiric „Ciurilă şi Burilă" (*Idem*, nr. 1, 1877), desene satirice privind desfăşurarea unui bal (*Idem*, nr. din 30 noiembrie 1883).

[76] *Rosa cu ghimpi*, nr. 3, 1881.

[77] BCU, fond cit., *Sumarul comisiei critizătoare, 1877—1892*; *Procese verbale ale şedinţelor ordinare săptămînale 1898—1905*; *Protocoale ale Comisiei literare 1899/1900.*

https://biblioteca-digitala.ro

Cel mai important loc îl ocupă însă dezbaterile privind problemele de limbă și literatură. Timid, se încearcă de către membrii ei prezentarea la societate a creațiilor lor originale (nuvele, schițe, poezii, teatru etc.), prezentarea critică a operelor de seamă ale scriitorilor români contemporani (epica lui V. Alecsandri, M. Eminescu, I. Slavici, A. Vlahuță, I. L. Caragiale, Anton Pann etc.). Problemele originii și dezvoltării limbii române și ale literaturii universale își găsesc ecou într-o serie de studii și referate. La fel, evoluția literaturii române și legăturile permanente existente în acest domeniu între Ardeal și celelalte provincii românești. Dintre extrem de numeroasele disertații pe teme de literatură, revista publică doar cîteva: „Despre productele spirituale" (înfățișează pleiada scriitorilor din 1848 și pledează pentru literatura lui A. Mureșianu, Heliade Rădulescu, D. Bolintineanu, V. Alecsandri) și „Încercare critică asupra epicii lui V. Alecsandri"[78]. Se adaugă alte cîteva privind literatura universală[79] (despre enciclopediștii francezi, eseu asupra tragediei lui Shakespeare, studiu literar despre Turgheniev, despre arta poetică a lui Horațiu, despre eposul Gudrun în literatura germană).

Încercările literare originale ale membrilor publicate în revista societății (nuvele, schițe, poezii) nu sînt dintre cele mai reușite. Poeziile au în general un stil ușor, de altfel caracteristic revistelor manuscrise și în parte epocii. Remarcăm poezia „La moartea lui Gruia Liuba" de Lazăr Petrovici, închinată cunoscutului publicist, fost membru al societății[80], precum și cele două poezii închinate memoriei lui E. Gojdu („La moartea lui Gojdu" și „Pe lîngă acest mormînt")[81]. Dintre schițe și nuvele se evidențiază cea intitulată „Studentul român"[82] care ilustrează sugestiv viața studențească. Nu lipsesc nici traducerile de poezie, proză (din lirica italiană, literatura germană, franceză)[83].

Necesitatea cultivării limbii române între membrii societății a stat permanent în atenția lor. Se disertează despre „Originea, dezvoltarea și puritatea limbii române"; „Despre declinațiuni în limba română" (Abs. Todea, 1878); „Tractat despre originea limbei românești" (M. Curiția, 1890). Se fac, de asemenea, studii comparative de limbă, ca cel intitulat „Graiul ardelenesc în raport cu limba literară de dincoace de Carpați" (A. Șiuluț-Cărpinișanu, 1890)[84]. Mai puțin își găsesc ecou aceste probleme în paginile revistei[85].

În ceea ce privește problemele de ortografie, atît de dezbătute în toate cercurile literare, ele au un ecou slab în ședințele societății. În apelul adresat cititorilor — referindu-se la limba și ortografia revistei — redactorul Amos Frîncu ne mărturisește că „spiritul timpului" l-a îndemnat a se folosi de ortografia fonetică

---

[78] *Rosa cu ghimpi*, nr. 1, 2, 1877; nr. 3—5, 6—7, 8, 1890.

[79] Vezi articolele „Enciclopediștii" (*Rosa cu ghimpi*, nr. 1, 1880), „Despre unele momente în caracterul Lear în 'opoziție'", eseu asupra tragediei lui Shakespeare, de Amos Frîncu (*Idem*, nr. 1, 2, 4, 5, 1884); „Cîteva trăsături din viața lui Turgheniev" (*Idem*, nr. 1, 1884), studiul lui V. Braniște „Scurtă privire asupra artei poetice a lui Horațiu" (*Idem*, nr. 4—5, 1888); „Cîteva cuvinte relative la eposul Gudrun" (*Idem*, nr. 1, 1891/92).

[80] *Rosa cu ghimpi*, an. II, nr. 1, 1877.

[81] *Idem*, nr. 2, 1889.

[82] *Idem*, nr. din 20 noiembrie 1883.

[83] Din lirica italiană (*Rosa cu ghimpi*, nr. 2, 1881 și 4, 1882); literatura germană (*Idem*, an. I, nr. 1, 1887; an. II, nr. 2, 3, 4, 6, 1877; nr. 4—5, 1888); literatura maghiară (*Idem*, nr. 6, 1877; nr. 3, 1888/89); literatura franceză (*Idem*, nr. 3, 1893).

[84] BCU, fond cit., *Sumarul ședințelor Comisiei critizătoare, 1877—1892.*

[85] Revista publică un singur articol cuprinzînd îndrumări generale privind scrierea unei lucrări (*Rosa cu ghimpi*, nr. 1, 1880).

https://biblioteca-digitala.ro

propusă de Titu Maiorescu şi apărată cu ingeniozitate de „Convorbirile Literare"[86]. Acest spirit, declară el în continuare, „s-a extins cu intensitate rapidă şi ivindu-se în scrierile celor mai mulţi literaţi a copleşit prin întinderea ei mulţimea de ortografii de care se folosesc cărturarii noştri pînă în timpurile noastre." Deoarece „revistele dătătoare de ton, ba chiar şi Academia de ştiinţe după multe încercări şi şovăiri s-au alăturat la această direcţiune — pentru a ajunge la o unitate oarecare-n modul de scriere ne-am hotărît şi noi a nu rezista curentului ce răzbate ca o înrîurire puternică straturile literaturii româneşti". Încheie apelul îndemnînd ca în coloanele revistei să fie puse în discuţie orice probleme de ortografie.

Această poziţie a fost binevenită pentru societate, care, în primii ani, s-a arătat recalcitrantă noului curent. I. Slavici, mesagerul lui Titu Maiorescu şi al noului curent lansat în „Convorbiri Literare", ajuns la societate prin 1868 să facă propagandă „la tînăra generaţie", e întîmpinat cu opoziţie şi pleacă la Viena unde are mai mulţi susţinători[87].

Deşi nu putem susţine că societatea a îmbrăţişat de la început şi a fost propagatoarea ideilor junimiste, ca alte societăţi surori, membrii ei trebuie să fi împărtăşit convingerile lui I. Vulcan care a salutat „noua direcţie" a lui Titu Maiorescu, făcînd-o cunoscută în paginile „Familiei"[88].

Mai tîrziu, „Convorbirile Literare" intrate în biblioteca societăţii, legăturile cu Academia Română şi publicaţiile trimise de ea vor contribui la răspîndirea noului sistem ortografic, membrii societăţii adoptîndu-l treptat. Revelatoare în acest sens este şi corespondenţa purtată cu Titu Maiorescu în anul 1887/88. Societatea urmînd să organizeze jubileul, îl consultă, cerînd „protecţia şi sfatul celui ce are cuvîntul hotărîtor" în direcţia lor literară[89]. Tot cu această ocazie societatea îşi exprimă dorinţa ca în almanahul proiectat să fie prezenţi alături de maestru şi cei ce s-au încadrat în „noua direcţie" şi stau „sub înrîurirea junimistă" (Bîrsean, Cacovean, Coşbuc)[90].

Stabilirea noilor reguli ortografice în 1904 de către Academia Română determină dezbateri în cadrul unei şedinţe a societăţii[91].

În domeniul preocupărilor privind folclorul George Crăiniceanu pledează pentru creaţia populară în studiul „Cîntece populare"[92], iar George Şandor publică „Cîntecele populare de pe valea Mureşului" şi „Poezii populare de pe valea Mureşului". Redacţia face cîteva adnotări pe marginea lor, semnalînd analogiile unora cu cele publicate de Grigore Alexandrescu şi Vasile Alecsandri în „Convorbiri Literare", nr. 6, 1876[93]. Se mai publică obiceiuri de Anul Nou şi datini populare din Ţara Oltului[94].

Preocupările pentru folclor nu sînt străine de altfel de activitatea societăţii. În cadrul ei se manifesta interes faţă de obiceiurile, datinile şi folclorul poporului român. Se strîng proverbe şi chiuituri şi se prezintă disertaţii pe aceste

[86] *Idem*, nr. 1, 1894.
[87] BCU, fond. Fr. Hossu—Longin, mss. sertar 262, nr. 1, p. 16.
[88] Vezi L. Drimba, *op. cit.*, p. 167.
[89] BARSR, S 65(1)/XVII inv. 4816 (Societatea de lectură Petru Maior către Titu Maiorescu, Budapesta, 28 oct. 1887).
[90] Idem, S 65(4)/XVII inv. 4819 (scrisoarea din noiembrie 1888).
[91] BCU, fond soc. „Petru Maior" *Procese verbale ale şedinţelor ordinare, 1898—1905*, PV, 3 aprilie 1904.
[92] *Rosa cu ghimpi*, nr. 7, 1877.
[93] *Idem*, nr. 1, 1884 şi 2, 1885.
[94] *Idem*, nr. 4, 1882, 1—2, 1893.

https://biblioteca-digitala.ro

teme[95]. Membrii societății răspund cu entuziasm apelului pentru culegerile de folclor lansat de G. Zane și V. A. Urechia[96]. Ilarie Chendi răspîndește cu această ocazie un apel în ținutul Transilvaniei, cu scopul colectării de material folcloric pentru colecția lui Zane[97].

Revista manuscrisă a societății publică cîteva proverbe orientale[98], numeroase maxime și aforisme (din La Bruyère, Racine, Seneca, Chateaubriand, Schopenhauer), unele foarte bine alese și adecvate scopului urmărit de societate[99].

Evocarea prin disertații a trecutului glorios de luptă al poporului român (Horea, T. Vladimirescu, D. Cantemir, Mihai Viteazul) n-a făcut decît să întărească prin puterea exemplului înaintașilor, conștiința națională a studenților, iar discuțiile pe marginea prelegerii lui A. Cosma „Cîteva cuvinte despre cronicarul Anonymus" au scos în evidență concepția lor înaintată privitoare la procesul de formare a poporului român. Studiul, publicat și în revistă[100], dovedește o serioasă documentare asupra problemei care a provocat — după cum remarcă însuși autorul — atîtea dispute între istoriografii moderni. Studiul face o analiză a pasajelor din Anonymus referitoare la voievodatele lui Gelu, Glad și Menumorut și demonstrează cu argumentele existente atunci continuitatea poporului român.

O altă lucrare apărută în revistă, dar care conține doar referiri tangențiale la probleme de istorie, este a lui V. I. Olteanu intitulată „Operele lui Traian, jos la Dunăre"[101].

Cu multă competență sînt dezbătute problemele de filozofie și drept, remarcîndu-se prin erudiția lor studiile elaborate de Iosif Blaga: „Teoria reproducerii ideilor", „Cultura inimii pe baza raportului dintre psihologie și pedagogie"; studiul lui L. Petrovici „Despre materialism"; al lui Tr. Vuia „Despre spinozism" și Octavian Tăslăuanu „Despre fundamentele pesimismului schopenhauerian"[102]. Un studiu remarcabil prin documentare și problematică este cel semnat de studentul în filozofie Ioan Stroia „Despre materie și spirit", apărut în revista societății[103]. Dintre ideile expuse reținem cîteva: primordialitatea materiei asupra spiritului, corelația dialectică dintre percepții. idei sau reprezentări, o explicație a noțiunii de materialism. La sfîrșit însă, după expunerea a patru teorii sau curente conturate în această problemă, ajunge la o concluzie de compromis: dualismul empiric, admițînd existența materiei și cea a spiritului. Citînd din Leibniz, Hegel, autorul demonstrează preocupările serioase ale studenților în acest domeniu, iar limitele lucrării nu sînt atît ale epocii, cît, mai ales, ale sistemului de învățămînt. Aceeași serioasă documentație o dovedește și studiul lui Iacob Hotăran „Materialismul după Büchner"[104].

---

[95] BCU, fond. cit., *Procese verbale ale Comitetului, 1893—1898*, PV, 4 mai 1893, 2 martie 1895.

[96] BCU, *l.c.*, PV, 1 decembrie 1897.

[97] M. Popa, *op. cit.*, p. 31.

[98] *Rosa cu ghimpi*, nr. 4, 1880.

[99] *Idem*, nr. 2, 1877, nr. 1, 4, 1880; nr. 1, 2, 5, 1884.

[100] *Idem*, nr. 2, 3, 5, 1891/92.

[101] *Idem*, nr. 4, 1880.

[102] BCU, fond. cit., *Sumarul ședințelor Comisiei critizătoare 1877—1892*, PV, 31 dec./19 ian. 1878, 11 aprilie 1888, 28 martie 1891; *Procese verbale ale Comitetului, 1893—1898*, PV, 29 mai 1895; *Procese verbale ale ședințelor ordinare 1898—1905*, PV, 15 noiembrie 1903.

[103] BCU, fond cit., *Sumarul ședințelor Comisiei critizătoare, 1877—1892*, PV, 23 martie 1892.

[104] *Rosa cu ghimpi*, nr. 1, 2, 1878.

https://biblioteca-digitala.ro

Este de remarcat şi interesul studenţilor pentru alte domenii. Cei de la medicină au încercat prin prezentările şi articolele din revistă să facă cunoscute colegilor cîteva din tainele ştiinţei lui Asclepios[105], iar cei de la facultatea de ştiinţe exacte au adus în şedinţele societăţii noutăţile tehnice ale epocii (de ex. I. Pop Leményi „Trenurile electrice" însoţită de cîteva experienţe; Tr. Barzu „Despre telefon"). Alte disertaţii şi studii (unele publicate) dezbat teme din domenii variate: artă, muzică, estetică, morală, geografie, sociologie, agronomie, economie, drept.

Revista „Rosa cu ghimpi" îşi încetează apariţia în anul 1894. Odată cu reînceperea activităţii în toamnă, se pune problema editării unei foi publice cu caracter ştiinţific-literar intitulată „Echoul tinerimii". Din cauza lipsei fondurilor se socoteşte nerealizabil acest proiect, lăsîndu-l pentru „timpuri mai favorabile"[106]. În schimb, se iniţiază elaborarea unui istoric al societăţii[107]. Dintre cei care şi-au luat această îndatorire, singur V. Onişor o duce la bun sfîrşit şi lucrarea vede lumina tiparului în cadrul celui dintîi Almanah al societăţii, editat în 1901.

Ideea alcătuirii şi editării unui Almanah a fost însă mult mai veche. Ea s-a pus în preajma sărbătoririi jubileului de 25 de ani al societăţii[108] şi s-a cerut concursul mai multor personalităţi politice şi culturale: Titu Maiorescu[109], G. Coşbuc, A. Bîrseanu, I. Slavici, V. Alecsandri, C. Negruzzi[110], G. Bariţiu[111], Al. Roman[112]. Editarea Almanahului se amînă deoarece mai mulţi dintre cei cărora li s-a cerut colaborarea cer prelungirea termenului. Ilarie Chendi reia tema Almanahului în dezbaterile comitetului din februarie 1897. Se apelează din nou la colaboratorii din afară[113] şi pentru studierea materialului primit comisia literară îl împarte pe trei secţii: literară, filozofică şi ştiinţifică. Şedinţele comisiei din anul 1900 şi 1901 vor discuta toate aceste materiale şi cele mai bune vor alcătui Almanahul.

---

[105] De ex., V. Babeş, „Relaţiunea creerilor la dezvoltarea omului", 24 martie 1876; G. Crăiniceanu, „Despre epidemii", „Efectul băilor", 1877/78; Aug. Dumitreanu, „Despre morburile contagioase", 1877; „Tifus şi vărsat", ianuarie 1878 (BCU, fond cit., *Protocolul şedinţelor comitetului, 1875—1879*).

[106] BCU, fond. cit., *Procese verbale ale comitetului 1893—1898*, PV, 24 oct. 1894, 7 nov. 1894.

[107] Idem, *Protocolul şedinţelor Comitetului 1875—1879*, PV, 6 oct. 1876; D. Stoica, *op. cit.*, p. 41.

[108] La 21 octombrie 1887 se decide editarea unui Almanah alegîndu-se şi o comisie în acest scop (BCU, fond cit., *Procese verbale ale şedinţelor Comitetului, 1885—1890*, PV, 21 oct. 1887).

[109] BARSR, S. 65(1)/XVII inv. 4816 (Societatea Petru Maior către Titu Maiorescu, Budapesta, 28 oct. 1887); S 65(3)/XVII inv. 4818 (scrisoarea din 29 ianuarie 1888 conţine rugămintea de a interveni în folosul cauzei lor şi la alţi scriitori din România).

[110] BCU, fond cit., *Sumarul şedinţelor Comisiei critizătoare*, 1877—1892, PV, 25 oct. şi 9 nov. 1888.

[111] BARSR, mss. rom., 989 f. 382—383 (Societatea de lectură „Petru Maior" către G. Bariţiu, 28 ian. 1888).

[112] Idem, inv. 110.763 (Societatea de lectură „Petru Maior" către Alexandru Roman, 2 februarie 1888).

[113] Se apelează pentru colaborări la I. Vulcan, V. Oniţiu, A. Bîrseanu, I. Cav. de Puşcariu, I. M. Moldovanu, Titu Maiorescu, G. Tocilescu, O. Densuşianu, A. D. Xenopol, Al. Philippide, G. Coşbuc, Al. Vlahuţă, B. Delavrancea, G. Bogdan-Duică, P. S. Aurelian (BCU, fond cit., *Protocoalele comisiei literare, 1899/1900*).

https://biblioteca-digitala.ro

Almanahul a apărut tot cu ocazia unui jubileu, și anume cel al comemorării a 40 de ani de activitate a societății. Prin cuprinsul său[114], Almanahul societății „Petru Maior" este inferior celui editat de „România Jună" la Viena, care s-a bucurat de o colaborare mai prestigioasă a scriitorilor români. Însuși Titu Maiorescu, sub ale cărui auspicii doreau să apară și acest almanah, refuză colaborarea pe motivul lipsei de timp[115].

O nouă publicație cu caracter de almanah va mai apare tot cu ocazia unui jubileu: este vorba de „Carmen Saeculare. 1862—1912", publicată la jubileul de 50 de ani ai societății.

Alături de foaia societății și Almanah, activitatea desfășurată de societate este reflectată și în rapoartele de activitate. Primul apare în 1876 și apoi în fiecare an în funcție de posibilitățile financiare ale societății. Se tipăreau la Sibiu, mai tîrziu la Orăștie și erau împărțite societăților culturale în general, fie în schimbul altor publicații, fie contra unei sume modeste.

Convinși că la dezvoltarea mișcării literare vor putea contribui și prin forțele lor proprii și că publicațiile sînt mijloace potrivite, în 1882/83 se decide tipărirea cu fondurile societății a operei lui Petru Maior „Istoria pentru începutul românilor în Dacia"[116]. Apariția ediției a III-a (2000 exemplare) a monumentalei opere, culeasă acum cu litere latine și mai ales răspîndirea ei în rîndurile studenților, elevilor și a societăților culturale în general, marchează un vădit progres în activitatea culturală și națională desfășurată de societate.

În anul 1889/90 se discută editarea altei lucrări a lui Petru Maior, „Istoria bisericească", dar se renunță la tipărirea ei, mai ales datorită lipsei de fonduri.

În scopul reînvierii tradițiilor de luptă ale poporului român, societatea tipărește în 1891 piesa „Horea" (800 ex.) scrisă de studentul Ghiță Popp, care evocă figura legendară a eroului din Apuseni[117].

Pentru desfacerea acestor publicații, în 1886, societatea se adresează librăriilor din mai multe orașe pentru a le lua în concesiune, iar la răspîndirea lor în România, ajutorul Ligii Culturale, precum și al altor societăți studențești a fost substanțial[118].

Cu toate aceste inițiative se simțea însă lipsa unui „organ de publicitate cu caracter social-literar" pentru care insistă Ilarie Chendi în cadrul comisiei literare încă din 1896. Ideea va fi realizată abia în anul 1902, prin crearea de către studenți a revistei „Luceafărul". Revista este scoasă de studentul jurist A. P. Bănuț[119] (editor și secretar responsabil) și Al. Ciura, mai tîrziu redacția ei preluînd-o O. Goga, urmat de Oct. Tăslăuanu. În primii ani, „Luceafărul" înregistrează evenimente mai însemnate ale societății, pentru a deveni după un timp un organ literar de prim rang, independent, dar oferind paginile sale membrilor societății, mînuitori ai condeiului.

---

[114] În paginile sale sînt prezenți cu lucrări V. Alecsandri, Alexandru Mocsonyi, At. M. Marienescu, Zaharia Boiu, I. Cav. de Pușcariu, I. Slavici, Fl. Porcius.

[115] O. S. Popa, *Carmen Saeculare. Societatea Academică „Petru Maior, 1862—1919—1929*, în *Almanahul Societății Academiei „Petru Maior". Zece ani 1912—1929*, Cluj, 1929, p. 111.

[116] D. Stoica, *op. cit.*, p. 37.

[117] *Raportul general ... 1890—91*, p. 6. Textul în limba maghiară se află și în ArhStCluj-Napoca, fond Probleme culturale, constituind un document anexă în dosarul anchetei din 1895—1896.

[118] Prin librăria Socec s-au trimis Ligii Culturale exemplare din tragedia „Horea" (BCU, fond cit., *Procese verbale ale Comitetului 1895—1898*, PV, 23 ian. 1895).

[119] A. P. Bănuț, *Scrieri*, București, 1974, p. 47—48.

https://biblioteca-digitala.ro

Activitatea societății „Petru Maior" prezintă și alte aspecte. Pe lîngă ședințele literare săptămînale o deosebită atenție s-a acordat ședințelor literare festive și acelor „conveniri sociale", baluri, serate declamatorice, concerte etc. Izvorîte din necesitatea unui contact mai strîns între membrii societății și colonia română din Budapesta, ședințele festive publice și balurile erau minuțios pregătite, iar membrii societății depuneau toate eforturile pentru reușita lor. Importanța și necesitatea acestor serate este subliniată de foaia societății (articolul „Serata și societatea noastră"[120]), pledează pentru legături mai strînse între „junime și publicul român", precum și în dezbaterile din cadrul ședințelor societății[121].

Dacă la început „publicul" român lipsea din sala de ședințe, nefiind familiarizat cu acest fel de acțiuni, cu trecerea anilor ajunge să aprecieze asemenea activități, așteptîndu-le și căutîndu-le cu mult interes poate și pentru că erau unicele de acest gen în limba română. Ele se soldau de obicei cu un frumos cîștig pentru societate, fondurile fiind destinate fie creșterii bibliotecii, fie ajutorării studenților. Programul ședințelor publice consta obișnuit dintr-o disertație (conferință, declamări de poezii, interpretări de piese corale sau instrumentale). Înființarea corului în 1873[122] și mai tîrziu a orchestrei au contribuit la îmbogățirea programului acestor manifestări[123].

Cele mai frecvente erau seratele muzical-literare urmate de dans. Comitetul organizator punea de obicei această manifestare sub patronajul unei personalități publice, iar audiența lor la public era foarte largă. Serate se organizau și cu ocazia comemorării unor evenimente sau personalități[124].

O deosebită amploare au avut însă serbările jubiliare ale societății[125], prilejuri de contact cu o serie de personalități publice și culturale, precum și cu reprezentanți ai altor asociații culturale. Sărbătorirea din 1901 și mai ales cea din 1912 au dovedit prin amploarea și larga participare a publicului că societatea „Petru Maior" se bucură de un meritat prestigiu. La ultimul jubileu, cel de

---

[120] *Rosa cu ghimpi*, nr. 5, 15 ian. 1879.

[121] „Convenirile sociale împreunate cu producțiuni literare sînt un factor principal întru dezvoltarea culturei, spiritelor sociale la fiecare popor — er de altă parte luînd în considerație sprijinul călduros a inteligenței române din loc pentru societate" (BCU, fond cit., *Sumarul ședințelor Comisiunii critizătoare 1877—1892*, PV, 28 februarie 1878).

[122] Corul ia ființă în 1873 sub conducerea lui G. Vuia, la inaugurarea societății executînd „Răsunetul" de A. Mureșianu. Activează foarte puțin. Se reînființează în 1876 și funcționează cu intermitențe. În 1895 Ilarie Chendi stabilește regulamentul lui de funcționare (D. Stoica, *op. cit.*, p. 25, 42). Orchestra se va înființa numai după 1900.

[123] Vezi de ex. programul ședinței publice literare din 28 aprilie 1900 unde I. Lapedatu a susținut prelegerea despre „Muzica populară" și s-au interpretat piese corale, vocale și instrumentale de G. Dima, G. Șorban, Iacob Mureșianu, C. Porumbescu, Gounod și Puccini (BCU, fond cit., *Procese verbale ale Comitetului, 1899—1900*, PV, aprilie 1900).

[124] De ex., ședința literară festivă închinată memoriei lui Andrei Șaguna (BCU, fond cit., *Procese verbale ale ședințelor ordinare, 1898—1905*, PV, 11 noiembrie 1899); seratele închinate comemorării lui Petru Maior, organizate începînd cu 1900 în fiecare an. Pentru cea din 1913, vezi *Românul*, nr. 23, 29 ian/11 febr. 1913, p. 7.

[125] Aniversarea celor 25 de ani de activitate ai societății are loc la 17 decembrie 1887 printr-o adunare festivă la care au participat mulți invitați (BCU, fond cit., *Procese verbale ale ședințelor Comitetului, 1885—1890*, PV, 21 oct. 1887); cei 40 de ani de activitate sînt sărbătoriți în 1901, serbările organizate bucurîndu-se de un meritat prestigiu (vezi *Almanahul Societății de lectură „Petru Maior"*, Budapesta, 1901).

https://biblioteca-digitala.ro

jumătate de secol, numeroşi invitaţi din România, precum şi din alte oraşe ale monarhiei au dat capitalei Ungariei o notă de sărbătoare pentru cîteva zile[126].

Societatea „Petru Maior" încearcă să se încadreze în mişcarea naţional-culturală românească din acea epocă, luînd parte, deşi de multe ori mijloacele financiare nu-i permiteau, la manifestări culturale ale vremii. Reprezentanţii societăţii sînt prezenţi la serbările organizate în memoria lui Ştefan cel Mare la Putna, în 1871 şi apoi 1904[127], la jubileul de 40 de ani de la apariţia revistei „Familia" şi sărbătorirea lui I. Vulcan (prin O. Goga)[128], la inaugurarea Muzeului Asociaţiunii[129], la serbările din 1906 de la Bucureşti etc.[130]. Participarea societăţii la aceste manifestaţii a creat posibilitatea întîlnirii cu reprezentanţi ai altor asociaţii studenţeşti surori, cu marile personalităţi ale vremii, au dat prilej participanţilor de a-şi exprima adeziunea la lupta pentru cultivarea idealului naţional, pentru întreţinerea conştiinţei de neam în rîndul maselor.

*

Societatea „Petru Maior" a studenţilor români, care a strîns în rîndurile ei, organizîndu-i, pe tinerii universitari români de la Budapesta, este una dintre primele societăţi culturale româneşti ce şi-au desfăşurat activitatea în monarhia habsburgică, mai tîrziu austro-ungară. De aici decurge importanţa ei pentru viaţa culturală sau cultural-naţională a românilor ardeleni, înţelesul şi sfera celor două noţiuni fiind, în perioada de activitate a societăţii, adesea aceleaşi.

Fără a fi spectaculoasă şi nici cel puţin constantă ca intensitate, avînd chiar perioade de inactivitate, determinate de condiţii obiective sau subiective, oficializată abia după 12 ani de la înfiinţare, activitatea societăţii, desfăşurată mai ales prin intermediul „convenirilor sociale", al bibliotecii şi seratelor, a adus o contribuţie remarcabilă la viaţa cultural-naţională a românilor. Referindu-se tocmai la aceste aspecte, studentul Vasile Stoica, reprezentantul societăţii „Petru Maior", în cuvîntarea sa la congresul de la Craiova arăta: „activitate publică trîmbiţată n-a îndeplinit »Petru Maior«, munca ei a fost tăcută. Celor dornici de lectură românească le-a pus la îndemînă pe autorii noştri, celor dornici de mişcările noastre le-a pus la îndemînă aproape toate ziarele şi revistele noastre... Şi mulţi dintre cei de care vorbim, la societatea noastră şi-au cîştigat cultura românească"[131].

Aşadar, importanţa activităţii culturale propriu-zise, în afara caracterului ei cultural-naţional indubitabil, rezidă în faptul că în cadrul societăţii s-au cultivat limba şi literatura română, s-au elaborat disertaţii şi articole, apărute atît în revista manuscrisă proprie, cît şi în alte publicaţii, s-a adoptat „noua direcţie literară" junimistă, s-au cultivat ştiinţele şi artele. La societate şi-au făcut uce-

[126] Serbările au loc între 20—22 aprilie 1912. Vezi *Românul* (1912), nr. 67, 22 martie/4 aprilie, p. 6; nr. 76, 5/18 aprilie, p. 5; nr. 79, 8/21 aprilie, p. 1; nr. 80, 10/23 aprilie, p. 5.

[127] G. Moisescu, *Centenarul Societăţii academice literare „România Jună" 1871—1971*, Viena, p. 35—47.

[128] BCU, fond cit., *Procese verbale ale şedinţelor ordinare 1898—1905*, PV, 21 mai 1904; *Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*, Bucureşti, 1972, p. 354.

[129] *Transilvania*, nr. 4 jubiliar, iulie-august 1911, p. 332.

[130] G. Moisescu, *op. cit.*, p. 73.

[131] *Românul*, nr. 192, 1/14 septembrie 1912, p. 3.

https://biblioteca-digitala.ro

nicia prestigioşi publicişti, literaţi, istorici, oameni de ştiinţă şi politicieni (I. Vulcan, I. Slavici, G. Bogdan-Duică, I. Chendi, Oct. Goga, I. Lapedatu, I. Lupaş, Tr. Vuia, V. Goldiş etc.). Publicaţiile societăţii („Istoria" lui Petru Maior, tragedia „Horea", Almanahurile), prin conţinutul lor, au răspîndit în sînul populaţiei româneşti dragostea şi preţuirea pentru trecutul de luptă al poporului, au alimentat şi întreţinut mîndria naţională şi au făcut cunoscute idealurile de progres. Toate acestea reprezintă, în ultimă instanţă, contribuţia evidentă a societăţii la lupta de afirmare a idealului naţional.

E. GLODARIU

DIE ENTSTEHUNG, ORGANISIERUNG UND KULTURELLE TÄTIGKEIT DES LESERVEREINS „PETRU MAIOR" DER RUMÄNISCHEN STUDENTEN AUS BUDAPEST

(Zusammenfassung)

Der Leserverein „Petru Maior" der rumänischen Studenten welcher die rumänische Universitätsjugend aus Budapest in seinen Reihen zusammenschloss und organisierte, ist einer der ersten rumänischen kulturellen Vereine die in der Habsburg-Monarchie, später Österreich-Ungarn wirkten.

Die Verfasserin behandelt im vorliegenden Studium die Entstehung, Organisierung und nur zum Teile die kulturelle Tätigkeit des Vereins (die anderen Seiten dieser Tätigkeit werden in der folgenden Nummer unserer Zeitschrift vorgestellt).

Der Verein entstand im Jahre 1862, wurde aber erst nach 12 Jahren ämtlich anerkannt. Seine Tätigkeit die sich besonders im Rahmen der Bibliothek, sowie gesellschaftlicher Zusammenkünfte und Abende entfaltete, brachte einen bemerkenswerten Beitrag zum kulturell-nationalen Leben der Rumänen.

Im Rahmen des Vereins wurde die rumänische Sprache und Literatur gepflegt, Vorträge und Artikeln ausgearbeitet, welche sowohl in der eigenen, handgeschriebenen Zeitschrift des Vereins, wie auch in anderen Veröffentlichungen erschienen, es wurde „die neue literarische Richtung" der „Junimea" angenommen, wie auch Wissenschaft und Kunst gepflegt.

Im Rahmen dieses Vereins verbrachten spätere bekannte Publizisten, Schriftsteller, Historiker, Wissenschaftler und Politiker so zu sagen ihre Lehrlingsjahre (I. Vulcan, I. Slavici, Il. Chendi, Gh. Bogdan-Duică, Oct. Goga, I. Lapedatu, I. Lupaş, Tr. Vuia, V. Goldiş etc.). Die vom Vereine herausgegebenen Veröffentlichungen verbreiteten durch ihren Inhalt im Herzen des rumänischen Volkes Liebe und Achtung für die kampfreiche Vergangenheit des Volkes, nährten und unterhielten das nationale Selbstbewusstsein und verbreiteten die Ideale des allgemeinen Fortschrittes.

Durch die gesamte, im Rahmen des Vereins entfaltete kulturelle Tätigkeit, brachten seine Mitglieder einen bemerkenswerten Beitrag im Kampfe für die Verwirklichung des nationalen Ideals.

https://biblioteca-digitala.ro

PRIMA REUNIUNE DE AGRICULTURĂ LA ROMÂNII TRANSILVĂNENI

Perioada revoluției de la 1848 a fost urmată de puternice transformări în viața social-economică a Transilvaniei, făcînd posibilă apariția unor preocupări constante în sînul burgheziei transilvănene, privind problema ridicării nivelului agriculturii și în special a sprijinirii gospodăriei țărănești. De abia desprinsă din mijlocul marii mase a țărănimii, burghezia românească transilvăneană avea cu aceasta aspirații politice și sociale comune. Burghezia română era conștientă că numai cu ajutorul țărănimii și în măsura în care o putea antrena la acțiune, prin reforme social-democratice, va putea să-și lărgească baza politică și de clasă[1].

Burghezia română a criticat legislația agrară a celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, dar a și preconizat și încercat să modifice această legislație, urmărind îmbunătățirea stării țăranului român și atragerea maselor țărănești în jurul programului său național-politic. De aici înainte, orice memorii, petiții sau proteste cuprindeau în contextul lor și problema țărănească. Sînt subliniate în presa vremii slăbiciunile legislației agrare de la 1848, prevederile patentelor din 1853—1854, cu care prilej Ioan Pușcariu publică cartea *Comentariu la pre înalta patentă din 21 iunie 1854 pentru Ardealu.* Mai tîrziu Dieta Transilvaniei, convocată la Sibiu la 1 iulie 1863, aduce din nou în discuție problema țărănească. Națiunea română reprezentată aici într-un mod mai corespunzător prevedea, alături de alte puncte, îmbunătățirea situației materiale a poporului român[2].

O atitudine hotărîtă a luat burghezia română și față de legea LIII în legătură cu reglementarea raporturilor neclarificate dintre moșieri pe de o parte și țăranii urbarialiști și jelerii urbariali pe de alta, precum și față de legea LIV, care stabilea modalitatea răscumpărării pămînturilor așa-numite defrișate, prezentîndu-se caracterul reacționar al acestor legi chiar în cadrul parlamentului ungar de la Budapesta[3].

Demnă de amintit este atitudinea burgheziei române și față de proiectul de lege din 1880 privitor la rezolvarea definitivă a problemelor litigioase urbariale. De altfel, Iosif Sterca Șuluțiu remarca pe bună dreptate că cei aproape 100 de avocați români, dintre care mulți au studiat cu bani grei adunați de la poporul român în diverse fonduri, „să mai facă și ei ceva pentru el"[4]. El arăta că este necesară o conferință a avocaților, aceștia avînd materiale documentate și reale, bune pentru întocmirea unui memorand.

---

[1] S. Retegan, *Structura social-economică a burgheziei românești din Transilvania în anii regimului liberal,* în *ActaMN,* VIII (1971), p. 276—278.

[2] Idem, *Problema agrară în dezbaterile dietei de la Sibiu,* în *AIIC,* XI (1968), p. 279—290.

[3] I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania,* Cluj, 1973, p. 139.

[4] *Critica noului proiect de lege agrarie,* în *Observatoriul,* nr. 16 din 23 februarie/6 martie 1880, p. 61.

https://biblioteca-digitala.ro

În 28 martie 1880 a avut loc la Cluj o conferință la care au participat 10 avocați, care au dezbătut proiectul de lege, stabilind motivele și principiile care să servească de bază la un proiect de memorand împotriva lui. Acesta urma să fie dezbătut într-o conferință a tuturor juriștilor români care se interesau de soarta țăranilor transilvăneni, a căror existență era periclitată de acest proiect de lege. Ioan Rațiu și Aurel Isac au fost însărcinați cu convocarea conferinței pe data de 11 aprilie la Sibiu[5].

În ședința din Sibiu, ținută în localul *Astrei*, s-a ales o comisie din 9 membri, ce urmau să propună proiectul de memorand pînă la ședința a doua, din 12 aprilie. În această zi, Ioan Rațiu, în calitate de raportor, citește proiectul de memorand, urmat de interesante discuții pe marginea lui. S-a hotărît să se dea forma unei petiții care să fie adresată parlamentului ungar, cerînd respingerea proiectului de lege, iar în cazul că se va întocmi un nou proiect de lege, să se ia în considerare și cererile expuse în petițiunea jurisconsulților români din Transilvania[6].

În memoriul juriștilor români cu privire la acest proiect de lege se arăta că: „Noi studiindu-l cu deamăruntul, ne ținem de datorință... a desfășura toate motivele de drept, economie națională și politică cari pledează contra lui. Pentru că, dacă proiectul, cu desconsiderarea acestor motive, ar deveni lege, sîntem convinși că nu numai ar duce la sapă de lemn pe cea mai mare parte a foștilor iobagi, ceea ce nu poate fi în interesul bine priceput... Această convingere a noastră se bazează pe o experiență de mai mulți ani, pe cunoștințele ce ni le-am cîștigat prin un studiu serios al causelor urbariale, și pe însăși praxa pe acest teren, căci ca apărători ai foștilor iobagi mai în toate cauzele urbariale ne aflăm în atingere zilnică cu ei, — noi pricepem și cunoaștem interesele lor"[7].

Gînditorii progresiști români au căutat ca prin promovarea unei literaturi economice să ridice nivelul de cunoștințe al țărănimii, prin intermediul acesteia punînd-o în contact cu realizările și noile descoperiri ale economiei moderne. Un mijloc de atingere a acestui scop îl vedeau ei și prin crearea de asociații (reuniuni) agricole. Ideile asociaționismului erau prezente în publicistica și gîndirea economică românească transilvăneană din a doua jumătate a secolului trecut, urmărind punerea bazelor unei organizări economice moderne cît mai temeinice la sate, înaintată, prosperă și independentă[8]. Astfel, că mai bine de două decenii s-a militat pentru necesitatea creării asociațiilor de agricultură la români, dorind adaptarea lor la cerințele și nevoile vieții social-economice din Transilvania.

Ideea înființării unei asociații agricole a prins viață de abia în 1881, cînd mai mulți intelectuali români și fruntași politici s-au hotărît să pună bazele unei reuniuni agricole pentru românii din Transilvania. În urma adunării ținute în *Casina română* din Sibiu, în luna septembrie 1881, s-a constituit un comitet provizoriu și unul care să redacteze statutele, ce urmau să fie înaintate Ministeru-

---

[5] *Conferința juriștilor din Cluj*, în *Observatoriul*, nr. 24 din 22 martie/3 aprilie 1880, p. 93.

[6] *Observatoriul*, nr. 27 din 2/4 aprilie 1880, p. 105.

[7] *Petițiunea juriștilor români din Transilvania prezentată camerei deputaților în ședința din 20 aprilie în cestiunea referințelor urbariale*, în *Telegraful român*, nr. 47 din 19 aprilie 1880, p. 186.

[8] N. Cordoș, *Preocupări de organizare a unor reuniuni agricole la românii transilvăneni, în secolul XIX*, în *Terra nostra*, II (1971), p. 335—344.

https://biblioteca-digitala.ro

lui de Interne al Ungariei. La 1 mai 1883, statutele, traduse şi în limba maghiară, au fost înaintate magistratului din Sibiu, care la 8 iunie 1883 le-a trimis Ministerului de Interne spre aprobare. Prin răspunsul dat la 25 august 1883 de către Ministerul de Interne, se arăta că sfera de activitate a reuniunii trebuie limitată la teritoriul comitatului Sibiu. Iniţiatorii recurg la o adresă temeinic motivată, care ia din nou calea spre Ministerul de Interne în anul 1884. Şi de această dată, prin răspunsul din 27 iunie 1885, nu se aprobă înfiinţarea reuniunii pe întreaga Transilvanie, ci numai pe teritoriul comitatului Sibiu. În 11 august 1885, Comitetul provizoriu însărcinat cu formarea reuniunii hotărăşte dizolvarea sa şi în septembrie, printr-o dare de seamă publicată în presă, se anunţa nereuşita acţiunii[9].

Deşi acţiunea din anii 1881—1885 nu şi-a atins scopul, iar planul iniţial, conceput la scară mare, nu s-a putut realiza, nu s-a abandonat complet ideea înfiinţării unei reuniuni agricole. De atunci şi pînă la începutul anului 1887, „... ideea înfiinţării unei reuniuni agricole a fost din nou şi cu înteţire sulevată [ridicată] în cercuri private, necesitatea fiind mai presus de orice îndoială"[10]. Şi fiindcă cercul de competenţă trebuia mărginit la comunele din comitat, iniţiatorii mişcării au convenit în urma mai multor consultări să treacă la înfiinţarea unei reuniuni agricole în comitatul Sibiului. Redusă la dimensiunile unui singur comitat, o asemenea reuniune avea şi aşa importanţă, mai întîi prin impulsul ce urma să-l dea agriculturii de aici şi apoi ca exemplu şi pentru ceilalţi români[11].

La 3 ianuarie 1887, din iniţiativa lui Eugen Brote, Demetriu Comşa, Partenie Cosma, Alexandru Lebu, Ioan de Preda şi Iosif Sterca Şuluţiu se convoacă adunarea generală de constituire provizorie a *Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului*, pentru duminică 9 ianuarie 1887, orele 11, în localul *Societăţii de lectură* din str. Cisnădiei nr. 7[12]. La 29 ianuarie 1887 au fost elaborate statutele reuniunii, ele fiind semnate de Eugen Brote ca preşedinte şi de Demetriu Comşa ca secretar. Autorităţile maghiare le-au aprobat de abia prin adresa din 30 noiembrie 1887[13].

Concret, la înfiinţarea reuniunii se trece în cursul anului 1888[14]. Ziarul „Tribuna" anunţa că adunarea generală de constituire a *Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului* se va ţine în sala de şedinţe a comitatului în ziua de 28 februarie[15]. Adunarea a început cu discursul preşedintelui Comitetului provizoriu, Eugen Brote, care arăta că deşi a dorit ca toţi românii din monarhie să fie primiţi în acest locaş, guvernul ţării a condiţionat recunoaşterea reuniunii de restrîngerea activităţii asupra teritoriului acestui comitat. El sublinia că s-au primit şi aceste condiţii, pentru că scopul era acela al progresului agriculturii, fie el pus în lucrare şi într-un colţ de ţară, arătînd că este necesar ca ţăranii

[9] *Ibidem.*

[10] *Tribuna*, nr. 295 din 24 decembrie 1886/5 ianuarie 1887, p. 1179.

[11] L. Boia, *Eugen Brote (1850—1912)*, Bucureşti, 1974, p. 62.

[12] *Tribuna*, nr. 295 din 24 decembrie 1886/5 ianuarie 1887, p. 1179.

[13] *Statutele Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului*, Sibiu, 1888.

[14] O prezentare a activităţii acestei reuniuni pînă la primul război mondial, în afară de articolele ocazionale din presa vremii şi rapoartele anuale tipărite sub formă de broşuri separate, s-a făcut şi în lucrările: Gh. Dragoş, *Cooperaţia în Ardeal*, 1933; V. Cilibia, *Gîndirea cooperatistă în secolul al XIX-lea în România*, în *Probleme economice*, 1969, nr. 3, p. 78—88; N. Dobrescu, I. Kovács, *Activitatea social-economică a „Reuniunii române de agricultură" din comitatul Sibiului (1888—1918)*, în *Studia*, 1975, p. 51—67.

[15] *Tribuna*, nr. 35 din 14/26 februarie 1888, p. 138.

https://biblioteca-digitala.ro

români din alte comitate să urmeze exemplul sibienilor, înființînd și ei reuniuni de agricultură. Numai în acest fel se va realiza scopul comun[16]. Simion Popescu și Alexandru Lebu au fost însărcinați cu primirea taxelor de la cei înscriși. După alegerea comisiei de autentificare a protocolului adunării constituante, Demetriu Comșa a dat citire raportului Comitetului provizoriu despre activitatea sa.

La această adunare s-a ales următorul comitet: Eugen Brote ca președinte, Ioan de Preda ca vicepreședinte, precum și încă 8 membri[17]. Acest eveniment a fost anunțat în presa vremii[18]. La 1/13 martie 1888 s-a ținut prima ședință de Comitet a reuniunii, cu care ocazie au fost aleși secretarul, casierul și contabilul. Totodată s-a hotărît apelarea la *Astra* pentru cedarea unui local unde să se țină ședințele, să se păstreze arhivele, colecția de modele etc. Pentru anul 1888 s-a stabilit chiar și un proiect de program întocmit de Demetriu Comșa, care prevedea: excursii în comune cu ținerea de prelegeri și demonstrații practice; publicarea în ziare și broșuri a prelegerilor ținute; distribuirea gratuită de unelte practice, sîmburi de poame, semințe și puieți nobili; demonstrații practice cu unelte și mașini agricole puse la dispoziția Comitetului de „fabricanți și particulari"; aranjarea de mici expoziții[19].

În același an au fost tipărite și statutele *Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului.* Conform acestora, reuniunea purta numele de mai sus, avînd drept scop: „...de a lucra la perfecționarea tuturor ramurilor agriculturei, a industriilor agricole și domestice, cum și la îmbunătățirea materială a claselor agricole, îndeosebi a cultivatorilor mici"[20].

Capitolul doi al statutelor stabilea ca reședință a reuniunii orașul Sibiu.

Reuniunea era condusă de un Comitet central, ales de către adunarea generală pe șase ani, format din președinte, vicepreședinte și alți opt membri[21].

Activitatea reuniunii se desfășura conform statutelor aprobate și pe baza hotărîrilor adoptate în cadrul adunărilor generale ordinare sau extraordinare[22].

Cu privire la membrii reuniunii, statutul specifica că aceștia pot fi de șase categorii: fondatori, pe viață, ordinari, ajutători, corespondenți și onorari. Membri fondatori erau aceia care plăteau o taxă fixă de 100 florini; membrii pe viață plăteau 40 de florini; membrii ordinari plăteau 2 florini; membrii ajutători plăteau 1 florin; membrii corespondenți urmăreau promovarea intereselor reuniunii, iar membrii onorari proveneau din rîndul celor ce s-au distins în toate ramurile agriculturii și colaterale ei[23].

Conform statutului, membrii aveau obligația de a contribui la promovarea scopului reuniunii. Drepturile lor erau: participarea la adunările generale; de a participa la toate foloasele reuniunii și a beneficia din ceea ce se procura, colecționa și publica reuniunea, cu prețuri integrale, reduse sau gratuite[24].

---

[16] *Idem,* nr. 39 din 19 februarie/2 martie 1888, p. 153.

[17] *Idem,* nr. 38 din 18 februarie/1 martie 1888, p. 149—150.

[18] A se vedea în afară de „Tribuna" și „Gazeta Transilvaniei" consemnate la notele 15—17, 19 și: *Telegraful român,* nr. 19 din 20 februarie/3 martie 1888, p. 74; *Transilvania,* nr. 3—4 din 1—15 februarie 1889, p. 32.

[19] *Tribuna,* nr. 52 din 5/17 martie 1888, p. 205; *GazTrans,* nr. 52 din 8/20 martie 1888, p. 2.

[20] *Statutele Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului,* Sibiu, 1888, cap. 1.

[21] *Idem,* cap. 30.

[22] *Idem,* cap. 15—29.

[23] *Idem,* cap. 5.

[24] *Idem,* cap. 15.

https://biblioteca-digitala.ro

Pentru început, s-au înscris în reuniunea de la Sibiu, doar 84 de membri (fiind prezenţi la adunarea de constituire numai 39), ajungînd pînă la sfîrşitul anului 1888 la 200. Înaintea primului război mondial numărul membrilor era de 1.119, din care un număr de 75 proveneau din alte comitate[25].

La conducerea reuniunii, în calitate de preşedinte, pînă în iulie 1893 a fost Eugen Brote, unul din iniţiatorii creării ei[26]. Stabilindu-se în România, locul de preşedinte al reuniunii a fost luat din 1894 de Demetriu Comşa, funcţie ce o va deţine pînă în anul 1905[27], cînd a fost înlocuit de Panteleon Lucuţa[28].

Activitatea reuniunii a început după aprobarea statutelor. Ea a urmărit traducerea în viaţă a scopului prevăzut în statute. Mijloacele prin care şi-a propus realizarea lui au fost enumerate în capitolul al treilea. Se urmărea consecvent progresul agriculturii în toate domeniile sale, de a culege date cu privire la problemele economice ridicate de populaţia rurală, stăruieşte pentru introducerea metodelor noi în agricultură, pentru cultivarea soiurilor bune de plante, şi creşterea raselor bune de animale, folosirea maşinilor şi instrumentelor agricole perfecţionate. Un alt mijloc era extinderea învăţămîntului agricol prin înfiinţarea şcolilor de agricultură, mărirea numărului de scrieri şi periodice de agricultură şi industriale, înfiinţarea de biblioteci şi distribuirea scrierilor la preţuri reduse şi, în măsura posibilităţilor, gratuit[29]. Se prevedea înfiinţarea de gospodării model, distribuirea de maşini şi unelte perfecţionate, seminţe, fructe, plante etc. Urmărea să-şi dea părerea cu privire la problemele ridicate de agricultură şi toate ramurile ei, făcînd chiar propuneri şi cereri din iniţiativă proprie către guvern, camera legislativă sau altor autorităţi.

Reuniunea îşi propunea să organizeze expoziţii agricole, să organizeze concursuri de produse agricole sau animale distribuind premii, medalii şi diplome de încurajare. Pentru lăţirea cunoştinţelor agricole ale ţărănimii se prevedea ţinerea de conferinţe, prelegeri cu încercări practice şi chiar publicarea de concursuri pentru întrebări privind agricultura cu toate ramurile sale. În concluzie se arăta că: „Societatea influenţează peste tot asupra promovării agriculturii, a industriei agricole şi domestice şi a celorlalte ramuri..., prin îndemnare, încurajare, învăţătură, prin ajutoare de bani, prin recunoaşterea şi distincţiunea prestaţiunilor folositoare, prin cercetări ştiinţifice şi practice"[30].

Perioada cuprinsă între anii 1888—1914 corespunde cu desfăşurarea unei rodnice activităţi de către reuniune, aşa cum reiese ea din rapoartele prezentate la sfîrşitul fiecărui an de către Comitetul central al reuniunii. Urmărindu-se în ra-

---

[25] *Tribuna*, nr. 38 din 18 februarie/1 martie 1888, p. 149—150; Gh. Dragoş, *op. cit.*, p. 47—48.

[26] *Raport general al Comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pentru anul 1889*, Sibiu, 1890; N. Cordoş, *Organizarea apărării în procesul memorandist*, în *Banatica*, III (1975), p. 236.

[27] N. Cordoş, *Organizarea apărării în procesul memorandist*, p. 239; *Raport general al Comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pentru anul 1894*, Sibiu, 1895; *Telegraful român*, nr. 46 din 30 aprilie/15 mai 1905, p. 201.

[28] *Raport general al Comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pentru anul 1906*, Sibiu, 1907.

[29] Unele din aceste tipărituri răspîndite de reuniune proveneau din donaţiile unor personalităţi ca George Barţiu (v. Biblioteca Academiei R.S. România, mss. rom. 989, f. 405).

[30] *Statutele Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului*, Sibiu, 1888, cap. 3.

https://biblioteca-digitala.ro

poarte, precum și în presa vremii și mai ales în cea sibiană, se poate constata că reuniunea în decursul existenței sale a organizat în comunele comitatului numeroase întruniri și conferințe, prin intermediul cărora intelectualitatea românească a căutat să popularizeze metodele raționale de lucrare a pămîntului, dădeau sfaturi cu privire la practicarea pomăritului și a creșterii vitelor. Prin conferințe țăranii erau îndemnați să practice cultura „nutreților măiestrite", creșterea raselor bune de păsări, extinderea practicării legumăritului, stupăritului și a cultivării viței de vie[31]. Aceste „întruniri agricole" constituiau un dialog viu între țărani și intelectuali, reuniunea ținînd pînă la 1909 un număr de 78 de asemenea întruniri (la care se adăugau și cele ocazionate de ținerea adunărilor generale), repartizate numai la 47 comune din comitatul Sibiului[32]. Ținute în mijlocul poporului, ele urmăreau să-l obișnuiască pe țăranul român cu o economie și cultură rațională, introducîndu-l prin exemple practice în diferitele ramuri ale agriculturii. Prelegerile, mai ales după 1900, au fost ținute de multe ori cu ajutorul schiopticonului[33].

Un mijloc des folosit pentru atingerea scopului reuniunii era acela de a distribui semințe selecționate de trifoi, lucernă, orz, napi de nutreț, ovăs și cînepă. Acestea erau distribuite fie la un preț redus, fie gratuit[34]. Drept urmare se va introduce cultivarea unor plante utile și necesare în economia agricolă.

Pentru introducerea metodelor înaintate de cultivare a pămîntului, reuniunea a căutat să obișnuiască țăranul cu folosirea mașinilor și instrumentelor agricole perfecționate. S-au procurat pe seama reuniunii un plug, două grape, două mașini de semănat, o mașină de tăiat nutreț și un trior[35]. Întrebuințarea mașinilor a fost susținută de membrii Comitetului central, scoțîndu-se în evidență foloasele aduse de ele. Apoi au fost date membrilor spre folosință, pentru a se convinge de superioritatea lucrărilor efectuate cu aceste mașini.

O activitate deosebită a reuniunii a fost aceea a răspîndirii raselor bune de animale. S-a procurat o rasă bună de vaci elvețiene și au fost distribuite în condiții favorabile membrilor reuniunii. Reuniunea a dăruit în fiecare an una sau mai multe vițele din rasa Pinzgau cîte unui țăran din comitat, cu obligația de a-i restitui prima prăsilă, care apoi era dăruită altui țăran[36].

Reuniunea a urmărit și dezvoltarea altor ramuri ale agriculturii: pomăritul, cultura viței de vie, legumăritul.

În vederea lărgirii cultivării pomilor, reuniunea a distribuit la preț redus sau gratuit pădureți și pomi nobili. S-au plantat an de an altoi în grădinile membrilor reuniunii din diferite comune, pentru a se vedea practic cum trebuie să fie plantați pomii. În vederea extinderii pomăritului, reuniunea a desfășurat o vie propagandă prin intermediul conferințelor, care subliniau importanța culturii raționale a pomilor, sau arătau metodele de combatere a dușmanilor și bolilor pomilor. Între anii 1891—1909 s-au împărțit la un număr de 18 comune

---

[31] Vezi rapoartele generale ale reuniunii pe anii 1889—1914 și Gh. Dragoș, *op. cit.*, p. 48.
[32] *Telegraful român*, nr. 140—141 din 23 decembrie 1908/5 ianuarie 1909, p. 580—581.
[33] Arhivele Statului Sibiu, *Fond Astra*, Pachetul 446, Coresp. 1920.
[34] *Ibidem*; Gh. Dragoș, *op. cit.*, p. 48.
[35] Arhivele Statului Sibiu, *Fond Astra*, Pachetul 446, Coresp. 1931.
[36] *Telegraful român*, nr. 140—141 din 23 decembrie 1908/5 ianuarie 1909, p. 580—581; Arhivele Statului Sibiu, *Fond Astra*, Pachetul 446, Coresp. 1920.

https://biblioteca-digitala.ro

soiuri alese de poame şi s-au organizat 10 cursuri speciale de pomărit şi 4 expoziţii de poame[37].

Cultura viţei de vie era un alt domeniu pentru a cărei dezvoltare şi extindere a insistat reuniunea, atît prin intermediul conferinţelor, cît şi prin calificarea unor persoane în cultura viilor şi a replantării viilor pustiite de filoxeră[38].

Legumăritul, atît de necesar alimentaţiei, cît şi creşterii veniturilor materiale ale ţăranului, s-a bucurat de atenţie din partea reuniunii. Prin intermediul prelegerilor şi al exemplelor practice sau prin distribuirea seminţelor de legume, reuniunea a insistat pentru generalizarea culturii legumelor[39].

Reuniunea a stăruit pentru dezvoltarea unor ramuri ale economiei care contribuiau la ridicarea nivelului de trai al ţărănimii. Dintre acestea amintim creşterea păsărilor şi stupăritul. S-au distribuit din partea reuniunii membrilor săi ouă şi păsări de rase alese. Prin intermediul prelegerilor s-au expus metodele de creştere a păsărilor, precum şi combaterea bolilor acestora. În vederea răspîndirii stupăritului s-au ţinut an de an prelegeri la sate, recomandîndu-se ţăranilor coşniţele cele mai practice, rechizitele necesare, precum şi metodele de muncă în acest domeniu[40].

Reuniunea a urmărit consecvent dezvoltarea industriei de casă, insistînd asupra preţuirii, păstrării şi răspîndirii ţesăturilor şi cusăturilor care alcătuiau portul nostru naţional[41]. S-a tipărit pe cheltuiala reuniunii un album original de ţesături cu 104 modele şi altul cu cusături cu 249 de modele. Reuniunea a cumpărat trei războaie de ţesut perfecţionate şi le-a pus la dispoziţia ţărancelor. În vederea fixării portului naţional, care suferea modificări an de an, reuniunea dispunea de o colecţie de păpuşi (în număr de 18), reprezentînd cele mai alese porturi din Ardeal, Banat etc.[42]. Ea a ajutat la înfiinţarea unor culturi de răchită în Săcel şi la ţinerea unor cursuri de împletit răchite[43].

Realizarea celor propuse mai sus a arătat necesitatea folosirii şi a altor mijloace, ca organizarea de expoziţii şi tipărirea unor broşuri. Astfel reuniunea a organizat expoziţii de vite, de fructe, sau de artă populară, acordînd participanţilor la expoziţii diplome de recunoştinţă, iar celor ce s-au evidenţiat prin calitatea celor expuse premii în bani. Reuniunea a organizat circa 23 expoziţii de vite, 2 expoziţii de oi şi 5 expoziţii de poame[44].

În cursul anului 1902 s-a organizat, împreună cu *Reuniunea sodalilor din Sibiu*, între 19—26 octombrie, prima expoziţie cu obiecte de industrie de casă[45]. În

---

[37] Vezi rapoartele generale ale reuniunii pe anii 1889—1914; Arhivele Statului Sibiu, *Fond Astra*, Pachetul 446, Coresp. 1920; *Telegraful român*, nr. 140—141 din 23 decembrie 1908/5 ianuarie 1909, p. 580—581.

[38] Vezi rapoartele generale ale reuniunii pe anii 1889—1914; Arhivele Statului Sibiu, Fond Astra, Pachetul 446, Coresp. 1920.

[39] *Ibidem*.

[40] *Ibidem*.

[41] *Foaia pedagogică*, nr. 6 din 15 martie 1898, p. 94—96.

[42] *Raport general al Comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1906*, Sibiu, 1907, p. 20.

[43] Arhivele Statului Sibiu, *Fond Astra*, Pachetul 446, Coresp. 1920.

[44] Vezi rapoartele generale ale reuniunii pe anii 1889—1914; *Revista economică*, nr. 26 din 30 iunie 1912, p. 303; Gh. Dragoş, *op. cit.*, p. 48.

[45] *Raport general al Comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pentru anul 1902*, Sibiu, 1903, p. 11; *Transilvania*, 1902, nr. 5, p. 183—184; V. Tordăşianu, *Expoziţiile „Reuniunei rom. agricole sibiene"*, în *Telegraful român*, nr. 131 din 29 noiembrie/12 decembrie 1908, p. 540—541.

https://biblioteca-digitala.ro

urma acestei expoziţii au fost confecţionate 4 albume, unul de cusături, unul de ţesături în păr şi lînă, altul cu ţesături de bumbac şi un album artistic litografiat în culori[46]. Ele aveau menirea de a face cunoscută frumuseţea portului naţional românesc nu numai pe plan intern, ci şi internaţional, cîte un exemplar din albume fiind trimis unor muzee din străinătate la: Budapesta, Viena, Roma, Berlin şi Paris[47].

Expoziţiile aveau drept urmare creşterea interesului de a selecţiona vitele şi pomii, de a da un mai mare avînt industriei casnice. În cadrul expoziţiilor organizate de reuniune se remarcă şi aşa-numitele „expoziţii de copii", care aveau drept scop îndrumarea mamelor să-şi îngrijească cît mai bine copiii. Astfel ea a organizat 7 expoziţii de acest fel, acordînd premii celor mai bine îngrijiţi copii şi mamelor acestora. Cu prilejul acestor expoziţii erau ţinute prelegeri din partea medicilor privind modul de îngrijire a copiilor şi unele norme de igienă ce trebuiesc respectate[48].

Activitatea reuniunii s-a remarcat şi în domeniul tipăririi unor lucrări economice, prin care se urmărea, într-un limbaj simplu, pe înţelesul tuturor, să se dea sfaturi cu privire la cultura unor plante mai puţin cunoscute, practicarea pomăritului, creşterea animalelor, stupăritul sau popularizarea legilor în vigoare. Altele aveau menirea a face cunoscută importanţa înfiinţării însoţitorilor de credit şi a tovărăşiilor. Ele erau date membrilor reuniunii cu ocazia întrunirilor agricole, fie la un preţ redus, fie gratuit[49].

Pentru a se cunoaşte istoricul relaţiilor economice şi sociale ale unor comune, reuniunea a făcut apeluri în presă pentru întocmirea de monografii. Cele mai bune erau premiate cu cîte 90, 60 şi 50 de coroane urmînd a fi publicate de către reuniune[50]. În cursul anului 1908 a fost premiată *Monografia comunei Săcădate*, scrisă de Ioan Podea[51].

Intelectualitatea românească transilvăneană a fost preocupată încontinuu de a afla mijloacele care contribuie la ridicarea stării materiale a ţărănimii. Ea a constatat că pentru ridicarea bunăstării ţărănimii române, a progresului agriculturii, era necesar ca ţărănimea să fie angajată în planificare şi organizare prin înfiinţarea de asociaţii, tovărăşii, reuniuni sau cooperative, cu scopul de a îmbogăţi cunoştinţele bazate pe propria lor experienţă, iar cu resursele băneşti reunite să cumpere maşini pentru uşurarea muncii şi sporirea productivităţii[52]. De aceea reuniunea a dus o intensă muncă de propagare a ideilor cooperatiste,

---

[46] *Raport general al Comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pentru anul 1903*, Sibiu, 1904, p. 15.

[47] *Idem*, pentru anul 1905, Sibiu, 1906, p. 18.

[48] Vezi rapoartele generale ale reuniunii pe anii 1906—1912; Arhivele Statului Sibiu, *Fond Astra*, Pachetul 446, Coresp. 1920; M. Străjanu, *Două reuniuni*, în *Foaia poporului*, nr. 48 din 24 noiembrie/7 decembrie 1913, p. 4—5.

[49] Enumerăm doar cîteva din cele 19 tipărituri mai importante: E. Brote, *Ţinerea vitelor*, Sibiu, 1888; Idem, *Trifoiul*, Sibiu, 1890; A. Brote, *Însoţirile de credit*, Sibiu, 1895; R. Simu, *Cartea stuparilor săteni*, Sibiu, 1897; A. Cosciuc, *Nutrirea animalelor de casă*, Sibiu, 1909; N. Iosif, *Viieriul român sau noua cultură a viilor*, Sibiu, 1906; A. Hodoş, *D'ale pomăritului*, Sibiu, 1913.

[50] *Ţara noastră*, nr. 22 din 27 mai 1907, p. 372; *Unirea*, nr. 18 din 9 mai 1908, p. 161; *Deşteptarea*, nr. 20 din 15/28 mai 1908, p. 2—3.

[51] *Unirea*, nr. 18 din 9 mai 1908, p. 161.

[52] *Raport general al Comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pentru anul 1889*, Sibiu, 1890, p. 6; *Tribuna*, nr. 30 din 8/20 februarie 1890, p. 118—119; K. Hitchins, *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, Cluj, 1970, p. 145.

https://biblioteca-digitala.ro

încă din primii ani de activitate. Astfel, ea s-a preocupat de înfiinţarea de tovărăşii agricole simple şi apoi de însoţiri de credit[53].

În cursul anului 1890, reuniunea a elaborat un proiect de statute ale acestora, traduse şi în limba maghiară. Statutele tovărăşiei au fost publicate în presă[54], dar şi tipărite sub formă de broşură la Sibiu în 1890 şi 1892.

Activitatea tovărăşiei se limita la o comună şi avea drept scop: „... să contribuie la propăşirea treptată în ale agriculturii raţionale, în interesul tovarăşilor, cum şi al comunei întregi"[55]. Prin ele se urmărea procurarea, pentru cei întovărăşiţi, de unelte agricole, seminţe; citirea împreună de scrieri şi cărţi agricole, cu care ocazie aveau loc şi consultări asupra diverselor probleme agricole[56]. Membrii tovărăşiei erau de pe raza comunei şi trebuiau să fie cetăţeni corecţi. Ei trebuiau să aprobe statutele şi să plătească o cotizaţie. Aveau datoria să contribuie la realizarea scopului propus de tovărăşie. Membrii aveau dreptul de a participa la adunarea generală cu vot decisiv, să folosească uneltele şi maşinile tovărăşiei. Ei primeau seminţe, altoi şi puteau împrumuta scrieri şi cărţi ale tovărăşiei. La intrarea în tovărăşie ei plăteau o cotă de 10 florini, care forma fondul de bază şi cîte o taxă de 1 florin care forma fondul de rezervă, necesar acoperirii unor eventuale pagube[57]. Pentru obligaţiile tovărăşiei membrii ei garantau nu numai cu părţile lor de bază, ci şi cu averea lor, iar tovărăşia trebuia să garanteze fondul de rezervă, maşinile, uneltele, precum şi părţile fundamentale care n-au fost investite[58].

Calitatea de membru înceta fie prin retragerea de bunăvoie, prin moarte, strămutare sau excludere. Organele de conducere a tovărăşiei erau: adunarea generală, care putea să fie ordinară şi extraordinară (fiind convocată de preşedinte), direcţiunea (compusă din şapte membri), comitetul de supraveghere (format din membri aleşi de adunarea generală) şi preşedintele[59].

Reuniunea de la Sibiu a recunoscut necondiţionat utilitatea naţional-economică a tovărăşiilor agricole, întreţinînd o vie agitaţie în favoarea lor, ceea ce s-a concretizat prin înfiinţarea pînă la sfîrşitul anului 1908 a 10 asemenea tovărăşii[60]. Prin înfiinţarea tovărăşiilor agricole, se urmărea nivelarea veniturilor inegale, dezvoltîndu-se şi cultivîndu-se în mare măsură înţelegerea şi simţul populaţiei rurale pentru problemele satului şi ale interesului public[61].

Începînd cu anul 1893, prin intermediul „Foii poporului" Aurel Brote va milita pentru întemeierea însoţirilor de credit de tip Raiffeisen, necesare în condiţiile existenţei unei agriculturi înapoiate. Era necesară existenţa unui capital cu care apoi se putea trece la practicarea unei economii raţionale. Se propunea ca aria de activitate a unei însoţiri să fie o comună, maximum două[62].

---

[53] V. Cilibia, *op. cit.*, p. 78—88; Vezi rapoartele generale ale reuniunii pe anii 1889—1914.
[54] *Tribuna*, 1890, nr. 30—32.
[55] *Statutele tovărăşiei agricole din ...*, Sibiu, 1892, p. 4; Gh. Dragoş, *op. cit.*, p. 48.
[56] *Statutele tovărăşiei agricole din ...*, Sibiu, 1892, p. 4.
[57] *Idem*, p. 4—6.
[58] *Idem*, p. 7.
[59] *Idem*, p. 8—19.
[60] *Telegraful român*, nr. 140—141 din 23 decembrie 1908/5 ianuarie 1909, p. 580—581.
[61] *Importanţa economică-naţională a tovărăşiilor agricole*, în *Revista economică*, nr. 35 din 27 august 1911, p. 352—353.
[62] *Foaia poporului*, nr. 29 din 18/30 iulie 1893, p. 307; *Idem*, nr. 30 din 25 iulie/6 august 1893, p. 319; *Idem*, nr. 31 din 1/13 august 1893, p. 331; *Transilvania*, 1912, nr. 1—2, p. 19.

https://biblioteca-digitala.ro

În 1894 apare chiar un proiect de statut pentru însoțirile de credit și economii. Se arăta că scopul însoțirii era: „... îmbunătățirea stării morale și materiale a membrilor și mai ales agonisirea de bani gata prin creditul împrumutat și comun al membrilor"[63]. Fondul însoțirii consta din cotizația membrilor de 10 florini, din alocări de bani cu dobîndă și din împrumuturile ce le făcea pe lîngă garanția solidară a tuturor membrilor. Sînt enumerate drepturile și îndatoririle mebrilor însoțirii, organele de conducere care erau: adunarea generală, direcțiunea și comitetul de supraveghere. În concluzie se arăta că activitatea însoțirii era: organizarea mijloacelor bănești și întrebuințarea lor[64].

Mișcarea cooperatistă ia amploare mai ales după apariția traducerii de către Aurel Brote, în 1895[65], a cărții lui T. W. Raiffeisen[66]. Luarea drept model a însoțirilor de tip Raiffeisen era justificată. T. W. Raiffeisen s-a adresat claselor țărănești, creînd tipul cooperativei sătești. El își întemeiază sistemul pe principiul ajutorului propriu, punînd la baza asociației cooperative principiul liberei asocieri și răspunderea solidară și nemărginită. Caracteristicele acestui sistem sînt: ajutorul propriu; cooperativa este alcătuită din cei interesați, fără capital social propriu, baza financiară fiind un fond de rezervă inalienabil și indivizibil, format din excedentele realizate de întreprindere. Pentru ca membrii să se cunoască mai bine, activitatea cooperativei era limitată la o comună, calitatea morală și sufletească a aderentului interesînd în cel mai înalt grad cooperativa. Administrația era gratuită. Cooperativa face operații numai în comision, credite pe termen lung ipotecare, rambursate în rate anuale, sistem centralist, multe bănci mărunte cu bancă centrală pentru sprijinirea lor. Acest sistem era adecvat nevoilor și mentalităților agricultorilor mici proprietari de pămînt[67].

Luînd în considerare cele enumerate mai sus, reuniunea, care urmărea și ea îmbunătățirea situației agricultorilor, mai ales a micilor proprietari de pămînt, a militat consecvent pentru crearea acestui tip de însoțire. De altfel, în cartea sa, Aurel Brote sublinia că însoțirile de credit de tip Raiffeisen sînt instituții de ajutor propriu, terenul de activitate al lor fiind comunele rurale, avînd drept scop reînnoirea și întărirea durabilă a bunăstării comunelor rurale și a membrilor lor[68].

Ca urmare a unei intense preocupări depuse de reuniune, se constata că după 24 de ani de activitate au luat ființă în comitatul Sibiului 25 de însoțiri de tip Raiffeisen, multe din ele transformate din tovărășiile agricole[69]. În anul 1914 ia ființă la Sibiu chiar o federală a acestor însoțiri, cu numele de „Înfrățirea", prevăzută și cu statute separate[70].

---

[63] *Foaia poporului*, nr. 8 din 6/18 martie 1894, p. 87—88.

[64] *Ibidem*.

[65] *Revista economică*, nr. 20 din 18 mai 1912, p. 250; *Idem*, nr. 36 din 8 septembrie 1912, p. 380; *Transilvania*, 1912, nr. 1—2, p. 19.

[66] F. W. Raiffeisen, *Îndreptare practică pentru înființarea și conducerea de astfel de însoțiri*, Sibiu, 1895.

[67] *GazTrans*, nr. 31 din 10/23 februarie 1906, p. 4—5; Gh. Dragoș, *op. cit.*, p. 52; *Arhiva pentru știință și reformă socială*, 1932, nr. 1—4, p. 752—753.

[68] A. Brote, *Însoțirile de credit împreună cu însoțiri de consum, de vînzare, de viieri, de lăptării etc. și instrucțiunile trebuincioase*, ed. a V-a, Sibiu, 1895.

[69] *Raport general al Comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pentru anul 1912*, Sibiu, 1913, p. 21.

[70] Arhivele Statului Sibiu, *Fond Astra*, Pachetul 446, Coresp. 1920; *Transilvania*, 1932, nr. 1—8 (anexa IX), p. 35—36.

https://biblioteca-digitala.ro

Izbucnirea primului război mondial a împiedicat desfășurarea pe mai departe a unei activități organizate a reuniunii de la Sibiu[71]. Pentru românii din Transilvania acest război a însemnat înăsprirea asupririi naționale și sociale, restrîngerea posibilităților de luptă pentru libertate și unitate națională. Dar în ciuda eforturilor vădite ale cercurilor guvernante, pe întreg teritoriul monarhiei austro-ungare, creșterea avîntului revoluționar al maselor va impulsiona lupta de eliberare națională.

Destrămarea anacronicului imperiu austro-ungar în toamna anului 1918, datorită luptei națiunilor oprimate pentru independență și înfrîngerea armatelor puterilor centrale pe diferite fronturi de luptă, a însemnat sosirea ceasului realizării unității naționale a popoarelor subjugate și, implicit, a unității statului național român. Adunarea Națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918 era chemată să-și spună cuvîntul privind unirea Transilvaniei cu România. Mandatele celor aleși ca delegați reflectau voința necondiționată a populației românești, majoritară în Transilvania, de a hotărî singură asupra sorții sale.

Diversele personalități care au conlucrat la înființarea și desfășurarea activității *Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului*[72] și a altor forme de asociere la sate, n-au scăpat din vedere nici manifestările unor asemenea societăți pe terenul vieții național-politice, pe care le-au pus în slujba intereselor țărănimii transilvănene. Astfel, printre parlamentarii de drept care au votat unirea cu România la 1 decembrie 1918, se numără și reprezentanții acestei reuniuni: Ioan Henteșiu și Aurel Cosciuc[73].

În noile condiții istorice de după realizarea statului național român unitar se încearcă reluarea activității reuniunii cu ocazia adunării generale extraordinare din 21 septembrie 1920. S-a pus problema rezolvării unor cerințe imediate ca: reorganizarea administrativă a reuniunii, preluarea averii și actelor reuniunii de la vechiul comitet și efectuarea unui inventar pe anii 1914—1920, rezolvate în parte la 11 noiembrie 1920[74]. Cu privire la reorganizarea administrativă a reuniunii, Romul Simu este însărcinat să întocmească un proiect de modificare a statutelor, de care se achită la 25 noiembrie 1920. În acest raport, adresat Comitetului central al reuniunii, pe lîngă proiectul de modificare al statutelor, se prezintă și un scurt istoric al acesteia, de la înființare și pînă în anul 1920, dar și propuneri concrete pentru activitatea viitoare pe baza experiențelor trecute[75].

Pentru 14 octombrie 1923 se convoacă o nouă adunare generală a reuniunii, întocmindu-se iarăși un raport general de activitate. Adunarea a fost, însă, amînată pentru 4 noiembrie 1923[76] cînd s-a precizat că: „... ajungîndu-se la convingerea că în împrejurările de după război Reuniunea nu se mai poate reactiva, deoarece nu se găsesc oameni cari să se angajeze la lucru gratuit, cum era cazul înainte de război și Reuniunea nedispunînd de mijloace financiare,

---

[71] Idem, Coresp. 1920, 1930—1931.

[72] Ea a primit un sprijin material permanent și din partea presei române și a băncii *Albina* (v. *Compas românesc*, II (1894), p. 5; *Raport general al Comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pentru anul 1900*, Sibiu, 1901, p. 18).

[73] Arhiva Muzeului județean Alba Iulia, *Fond Documentele Unirii*, vol. I, p. 937, 939 (nr. inv. 810—811); *Marea Unire de la 1 decembrie 1918*, București, 1943, p. 64.

[74] Arhivele Statului Sibiu, *Fond Astra*, Pachetul 446, Coresp. 1920.

[75] Ibidem.

[76] Idem, Coresp. 1922—1924.

https://biblioteca-digitala.ro

nici măcar pentru remunerarea, cît de modestă a unui secretar, — s-a hotărît ca Reuniunea să treacă sub administrarea prefecturei județului Sibiu..."[77]. Cu toate acestea, membrii reuniunii nu se împacă așa de ușor cu ideea dizolvării ei. Astfel că adunarea generală din 6 decembrie 1925 a hotărît ca activitatea reuniunii să continue. Din nefericire, datorită lipsei unui secretar care să se dedice cu trup și suflet intereselor reuniunii, activitatea n-a mai putut continua. Retrăgîndu-se și casierul, reuniunea nu mai avea la cîrma ei nici un organ de conducere, ceea ce face ca să fie vehiculată ideea colaborării sau fuzionării cu Camera de agricultură a județului Sibiu[78].

La 15 februarie 1931, Romul Simu și Patriciu Marcu au prezentat Comitetului central un nou raport „în legătură cu activitatea și situațiunea din trecut a acestei reuniuni, cum și referitor la dizolvarea ei"[79]. Din această ședință a Comitetului central, reuniunea a trimis o adresă și un scurt raport *Astrei*, în care este de părere (propunîndu-i chiar) că unica soluție potrivită în toate privințele, pentru rezolvarea dizolvării reuniunii, este ca aceasta să se contopească în *Asociațiunea pentru literatura română și cultura poporului român*, conform statutelor sale[80].

Din averea reuniunii, *Astra* trebuia să înființeze un fond numit: *Fondul fostei Reuniuni române de agricultură din județul Sibiu*, avînd drept scop ridicarea cultural-economică a populației rurale române din județul Sibiu. Tot din acest fond se mai prevedea: acordarea unui premiu pentru un istoric al reuniunii, ce urma să fie publicat de *Astra;* acordarea de premii în cazul expozițiilor „de copii", de industrie textilă, poame și derivatele lor; acordarea de premii pentru scrierea de lucrări economice; pentru un tablou al lui Victor Tordășianu — și care să fie așezat alături de celelalte tablouri ale conducătorilor reuniunii, expuse în muzeul *Astrei*; organizarea de cursuri și lecții economico-practice (și de industrie de casă), pentru țăranii din județul Sibiu[81].

Comitetul central al *Astrei*, întrunit la 18 aprilie 1931, comunică reuniunii la 21 aprilie 1931 acordul de contopire[82].

Ultima adunare generală a reuniunii are loc la 23 aprilie 1931 în sala de ședințe a *Astrei*[83]. Adunarea ia act de raportul Comitetului central fixat în ședința din 15 februarie 1931 și aprobă hotărîrea de dizolvare a reuniunii și contopirea ei cu *Astra*. Cu această ocazie se mai hotărăște ca: mașinile și uneltele reuniunii să fie donate Școlii normale „Andrei Șaguna" din Sibiu; drapelul reuniunii să fie donat *Societății române de înmormîntare* și să se facă un tablou și lui Demetriu Comșa[84].

De la această adunare extraordinară s-a trimis *Astrei* o scrisoare de predare, dizolvare și contopire a *Fondului fostei Reuniuni române de agricultură din județul Sibiu*, dar abia la 31 iulie 1932 s-a primit în administrarea *Astrei* respectivul fond[85]. Comitetul central al *Astrei* a aprobat la 1 iulie 1933 statutele de ad-

[77] Idem, Coresp. 1930—1931, p. 5.
[78] Idem, Coresp. 1930—1931, p. 5—8.
[79] Idem, Coresp. 1930—1931.
[80] Ibidem.
[81] Ibidem.
[82] Ibidem.
[83] Ibidem; *Telegraful român*, nr. 22 din 14 martie 1931, p. 3; *Lumea satelor*, nr. 11 din 15 martie 1931, p. 3; *Cuvîntul poporului*, nr. 13 din 28 martie 1931; *Foaia poporului*, nr. 11 din 15 martie 1931, p. 5.
[84] Arhivele Statului Sibiu, *Fond Astra*, Pachetul 446, Coresp. 1931/43.
[85] *Transilvania*, 1933, nr. 1—12, p. 32, 76.

https://biblioteca-digitala.ro

ministrare ale acestui fond[86], care a fost recunoscut și ca persoană juridică la 5 mai 1934[87].

Se încheia astfel o perioadă de căutări (1920—1934), menită a rezolva problema continuării activității reuniunii de la Sibiu ori a dizolvării ei. Vechea reuniune de agricultură, fondată pe principiul acțiunii private, cu scopul de a sprijini și canaliza spre mai bine activitatea de producție a țărănimii române, își făcuse datoria. După primul război mondial, în noile condiții și împrejurări de organizare a vieții agricole, reuniunea lipsită de sprijin cedează locul instituțiilor oficiale de stat: *Serviciul agricol* și *Camera de agricultură*.

MARIA MAGDALENA JUDE — NICOLAE CORDOȘ

DER ERSTE LANDWIRTSCHAFTLICHE VEREIN DER SIEBENBÜRGER RUMÄNEN

(Zusammenfassung)

Obzwar die rumänische Bourgeoisie nach der 1848-er Revolution die politischen, kulturellen und kirchlichen Probleme in den Vordergrund ihrer Handlungen stellt, vernachlässigt sie auch die Bemühungen zur Verbesserung der materiellen Lage der rumänischen Bauern nicht, die aus Leibeigene nun freie Kleinbauern wurden und ihren Boden auf eigener Rechnung bearbeiten müssen, ohne landwirtschaftliche Maschinen, ohne genügend Tiere und ohne die zur Betreibung einer modernen, rationellen Landwirtschaft nötigen Kenntnissen.

Zwecks Erreichung ihrer Zielsetzungen, richteten die siebenbürger rumänischen Intellektuellen ihre Aufmerksamkeit auf den genossenschaftlichen Verein, in dem sie den geeigneten Weg zur Hebung des materiellen und kulturellen Standes der grossen Masse der rumänischen Bevölkerung: der armen Bauernschaft sehen. Aus diesen Gedanken, Bestrebungen, Vorschlägen und Handlungen entspross der erste landwirtschaftliche Verein der siebenbürger Rumänen, dessen monographische Beschreibung den Gegenstand der vorliegenden Arbeit bildet.

Im Komitate Sibiu (Hermannstadt) ins Leben gerufen, beschränkte sich der Verein nicht nur auf materielle Unterstützung der Bauern, sondern entfaltete auch eine rege Tätigkeit zur Verbreitung der Genossenschaftsideen und für die Hebung des kulturellen Niveaus der Bauermassen, sowohl in den Reihen seiner Mitglieder wie ausserhalb dieser.

Die Ergebnisse einer solchen Tätigkeit zeigten sich bald, man begann den Boden rationeller, gewinnbringender zu bearbeiten, die Haustierrassen zu verbessern, der Vereinsgeist fasste in immer mehr Ortschaften, zum Nutzen aller Wurzeln und der Wohlstand begann sich in den rumänischen Dörfern einzustellen.

Die Erreichung des gesetzten Zieles und zwar die Hebung des materiellen Wohlstandes der Bauern als Mitglieder solcher Vereine in Rahmen des österreichisch-ungarischen dualistischen Systems, bildete gleichzeitig die sozialen Elemente heran, die zur Unterstützung der politischen Tätigkeit der rumänischen Bourgeoisie nötig waren.

[86] Arhivele Statului Sibiu, *Fond Astra*, Pachetul 446, Coresp. 1931/43.

[87] Idem, Coresp. 1934; *Monitorul oficial*, nr. 212 din 14 septembrie 1934, partea II-a, p. 6713; *Cuvîntul poporului*, nr. 27 din 2 septembrie 1934, p. 4; *Sibiul*, nr. 27 din 2 septembrie 1934, p. 4.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 1. Comitetul central al *Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului*, din anii 1909—1910 (rîndul de sus : N. Iosif, A. Cosciuc, V. Tordășianu, Em. Verzar, P. Dragits, I. Iancu, R. Simu, L. Borcia ; rîndul de jos : I. Popescu, I. Stroia, I. Chirca, P. Lucuța, V. Stan, T. Andreiu).

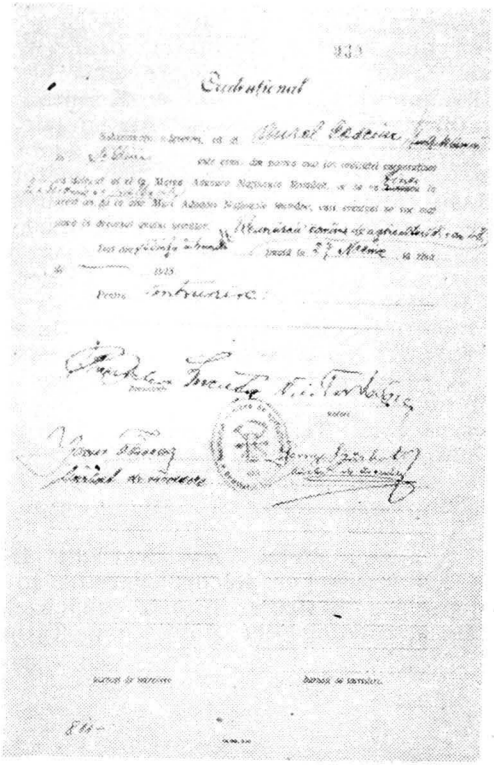

Fig. 2. Mandatul de delegat la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia al lui Aurel Cosciuc ca reprezentant de drept al *Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului*

https://biblioteca-digitala.ro

TRATATIVELE DINTRE GUVERNUL ROMÂN ŞI GRUPĂRILE BELIGERANTE ÎN PERIOADA 1914—1916

I

La finele secolului XIX şi începutul secolului al XX-lea situaţia Europei prezenta simptome economice, politice şi sociale îngrijorătoare. Marile puteri imperialiste îşi afirmau cu tot mai multă pregnanţă tendinţele de împărţire şi reîmpărţire a zonelor de dominaţie, de acaparare a noi teritorii. Situaţia politico-economică generală era agravată şi pe plan social, de intensificarea politicii de exploatare şi jefuire a maselor largi, dusă de către marile monopoluri cu caracter suprastatal.

Guvernele, după amănunţite calcule, peste capul şi împotriva tendinţelor paşnice ale popoarelor, în funcţie de interesele economice şi politice ale claselor dominante, scindează principalele state ale bătrînului continent în două grupări cu caracter imperialist: Tripla Alianţă sau gruparea Puterilor Centrale (Germania, Austro-Ungaria şi Italia, aceasta din urmă la începerea războiului mondial în 1914 declarîndu-se neutră, la 20 iulie/2 august; va intra apoi în război de partea Antantei care îi promisese satisfacerea deziderateloor sale naţionale, la 10/23 mai 1915) şi Tripla Înţelegere sau Antanta (Franţa, Anglia, Rusia).

Focurile de pistol trase la Sarajevo de către elevul de liceu Gavril Prinkip, membru al unei organizaţii naţionaliste sîrbe, asupra arhiducelui Franz Ferdinand şi a soţiei sale, moştenitorii tronului Austro-Ungariei, făcură să irumpă cu deosebită violenţă marile contradicţii existente între puterile europene. La finele lunii iulie-începutul lunii august 1914, printr-o suită de declaraţii de război reciproce, principalele state europene se angajează în marele conflict, ce va căpăta prin adeziunile a noi şi noi state un caracter mondial[1].

Primul război mondial a angajat în operaţiunile militare 28 de ţări cu o populaţie totală de 1,5 miliarde locuitori, dintre care au fost mobilizaţi pe teatrele de operaţiuni circa 74 milioane de oameni. Acest război, care a durat 4 ani (1914—1918), s-a soldat cu mari distrugeri de bunuri materiale şi cu pierderea a 9 milioane de vieţi omeneşti (numai Germania a pierdut 2 milioane, ceea ce reprezintă un om la 35 de locuitori)[2].

II

În acest moment de importanţă cardinală în istoria omenirii, România era un stat mic ale cărui realităţi social-economice îl defineau ca agrar, cu o industrie în curs de dezvoltare, al cărui ansamblu economic era dominat de relaţii

---

[1] Vezi şi G. A. Protopopescu, *Arta militară românească în primul război mondial (1916—1917)*, Cluj, 1972, p. 3—4.

[2] G. Protopopescu, *Cu ce efective staţionează trupele străine în ţările europene*, Tribuna propagandistului, aprilie 1974, Cluj, p. 107.

https://biblioteca-digitala.ro

capitaliste ce se împleteau în domeniul agrar cu puternice rămăşiţe feudale. În faţa României de atunci se ridicau spre soluţionare probleme cruciale în ce priveşte necesitatea obiectiv-istorică de a-şi desăvîrşi procesul de înfăptuire a statului naţional unitar, consolidarea independenţei şi suveranităţii naţionale, realizarea unui regim democratic, rezolvarea acutei probleme a numeroasei ţărănimi lipsite de pămînt, a maselor largi exploatate de moşierime şi de marea burghezie, ridicarea în special a potenţialului industrial şi în general a celui economic.

Ideile generale pe care le-am subliniat mai sus au darul — după părerea noastră —, pe de o parte, să contureze peisajul socio-economic al României în preajma primului război mondial, iar pe de altă parte, să evidenţieze că problema cardinală a acestei epoci istorice „... care frămînta profund clasele sociale, masele populare din România era făurirea statului naţional-unitar — aspiraţie seculară a poporului român, necesitatea legică a dezvoltării româneşti“[3].

Cu toate acestea România nu a intrat în război la declanşarea ostilităţilor în 1914, deoarece cercurile guvernante desfăşurau pe plan extern complicate manevre diplomatice izvorîte din lipsa de dotare modernă a armatei române şi din dorinţa unei rezolvări a problemei statului naţional român pe o cale mai puţin sîngeroasă datorită puternicelor acţiuni protestatare antirăzboinice ale maselor populare, în frunte cu proletariatul, care cereau cu hotărîre ca România să nu se lase antrenată în acest cumplit măcel mondial.

În acea perioadă Partidul Social-Democrat din România a desfăşurat o amplă şi susţinută activitate pe plan intern şi extern, demascînd esenţa imperialistă a războiului mondial, declarîndu-se împotriva lui şi pentru neutralitatea ţării noastre. În acest sens, s-au organizat întruniri, mitinguri, demonstraţii, greve etc. cu caracter antiimperialist şi antirăzboinic, culminînd cu manifestaţia din 13 iunie 1916 de la Galaţi, sîngeros reprimată de guvern.

Continuu ameninţată de flăcările uriaşului incendiu al conflagraţiei mondiale care se întinseseră peste cea mai mare parte a bătrînului continent european, România se găsea în situaţia gravă de a deveni teatrul unui război pustiitor şi de a fi invadată de armatele statelor imperialiste aflate în conflict. Atrase în special de mirajul grînelor şi petrolului românesc, Puterile Centrale, după ce încercaseră atît calea obligării României de a respecta tratatul secret de alianţă încheiat la 30 octombrie 1883 de Carol I cu Austro-Ungaria şi Germania, cît şi cea a tratativelor diplomatice, se pregăteau acum pentru invadarea ţării noastre. Concomitent cu presiunile Puterilor Centrale, începînd cu primăvara şi mai ales cu vara 1916, asupra României se dezlănţuiră puternicele presiuni ale Antantei, chiar cu caracter ultimativ. Antanta solicita României dezlănţuirea unei ofensive de amploare împotriva Puterilor Centrale în scopul producerii unei diminuări substanţiale a presiunii acestora pe frontul vest-european, mai ales în regiunea Verdun.

În această extrem de complicată conjunctură politică şi militară, guvernul României, folosind năzuinţa legitimă a întregului nostru popor de înfăptuire a unităţii sale naţionale, obţinînd prin convenţiile politice şi militare încheiate cu Puterile Antantei, la Bucureşti, în 4(17) august 1916, asigurarea fermă a satis-

[3] Nicolae Ceauşescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluţionare şi democratice a poporului român, al tradiţiilor mişcării muncitoreşti şi socialiste din România*, Ed. politică, Bucureşti, 1966, p. 19.

https://biblioteca-digitala.ro

facerii deziderateului secular românesc — Unirea cu România a Transilvaniei, Banatului, Crişanei şi Maramureşului, declară la 15(28) august 1916 război Austro-Ungariei, angajîndu-se astfel în marea conflagraţie.

Pe acest fundal considerăm că se desenează cu pregnanţă şi într-o izbitoare coloratură întreaga suită de complexe evenimente interne şi internaţionale care au precedat intrarea României în primul război mondial, dictată de imperativul major al formării statului naţional unitar român.

Am subliniat deja în genericul prezentat momentele grele prin care a trecut România în perioada premergătoare începerii ostilităţilor marelui cataclism, cît mai ales cele din perioada neutralităţii (1914—1916), izvorîte din presiunile ambelor grupări beligerante şi din complexele manevre diplomatice ale guvernului român. Tocmai în scopul de a arunca un fascicol de lumină cît mai revelator asupra acestei perioade, ne-am propus abordarea ei într-o optică largă, care să vizeze toate unghiurile istorice, mai mult, mai puţin sau deloc cunoscute din documentele vremii.

III

Prin victoria franceză de pe Marna (septembrie 1914), marea ofensivă germană din vest asupra principalilor protagonişti ai Antantei — Franţa şi Anglia — este în linii generale oprită. Războiul ofensiv pregătit cu minuţiozitate atîţia ani de von Schlieffen, colaboratorii şi urmaşii săi, se transformă încet dar sigur într-un război de tranşee, în care elementul primordial devine uzura continuă a unor forţe ce se cer din ce în ce mai numeroase pentru a acoperi uriaşele fronturi defensive, în care sclipeşte din cînd în cînd fulgerul cîte unei ofensive de mai mică sau mai mare amploare. În atari condiţii militare se resimte, de asemenea, necesitatea asigurării uriaşelor fronturi cu hrană şi materiale de război. Iată motivele pentru care ambele grupări beligerante, prin promisiuni şi ameninţări, caută să-şi cîştige noi şi noi aliaţi. Cunoscutul istoric englez Seton Watson califică această goană după aliaţi ca „o luptă fără demnitate, nici scrupule"[4]. Au fost „solicitate", pe rînd, Italia, Suedia, Turcia, Bulgaria, Grecia, România, cărora li s-au fluturat pe dinaintea ochilor perspective ademenitoare privind cîştiguri teritoriale. În această „constelaţie", o atenţie deosebită s-a acordat României — capitala ţării noastre devenind o veritabilă arenă diplomatică —, datorită bogatelor sale resurse naturale şi agroalimentare, poziţiei sale strategice în sud-estul european, precum şi potenţialului său militar uman[5].

În acest context politico-militar, Puterile Centrale aveau asupra Antantei în ce priveşte România privilegiul existenţei tratatului din 1883, pe baza căruia căutau să impună guvernului român obligaţia cooperării militare[6].

Încă nu fusese declarat în mod formal războiul şi cei doi împăraţi ai monarhiilor centrale, Franz Josef (Austro-Ungaria) şi Wilhelm al II-lea (Germania), într-o explicabilă acţiune diplomatică, se grăbeau să-şi asigure prietenia şi colaborarea credinciosului aliat (este vorba de Carol I şi nu de România! n.n.) din-

[4] Seton Watson, A *History of the Roumania*, Cambridge, 1934.

[5] Constantin Kiriţescu, *Pagini din istoria politică a războiului de întregire — Preludiile diplomatice ale războiului — Tratative cu Puterile Centrale*, vol. II, Imprimeria Centrală, Buc., 1940, p. 3.

[6] *Idem*, p. 3—4.

https://biblioteca-digitala.ro

tre Carpaţi şi Dunăre. Astfel, Franz Josef scria lui Carol I: „Vechea ta prietenie şi legăturile noastre de alianţă sînt pentru mine garanţia că tu vei avea înţelegerea sinceră a hotărîrilor pe care le-am luat în această gravă clipă a destinului"[7]. Iar, peste cîteva zile, la rîndu-i, Wilhelm al II-lea, mai insinuant şi mai precis, îi telegrafia: „Am încrederea că tu vei fi credincios ca Rege şi ca Hohenzollern prietenilor tăi şi că vei îndeplini fără şovăială datoriile tale de aliat"[8]. Cu toată simpatia mărturisită faţă de Puterile Centrale, prietenia şi rudenia ce îl legau de cei doi împăraţi, Carol I — dinast prusac, puţin simpatizat de români — nu putea să nu ţină cont de opinia publică, în rîndurile căreia se desenase deja un puternic curent antantofil, izvorît din neclintita dorinţă a maselor largi populare pentru formarea statului naţional unitar. Aşadar, nota politică dominantă a acestui climat era problema Transilvaniei, care-i frîna lui Carol I orice încercare de cooperare cu Puterile Centrale. Totodată, Austro-Ungaria datorită „implicaţiei" transilvănene se simţea mai ameninţată de „pericolul" românesc, implicit, fiind, în asemenea condiţii, cea mai direct interesată dintre Puterile Centrale în problema atragerii României în tabăra acestei grupări. Insistenţele Austro-Ungariei îşi găsesc concretizări pe mai multe canale. Astfel, feldmareşalul Conrad von Hoetzendorff, şeful statului major al armatei austro-ungare, cere ministrului de externe contele Berchtold: „Cu orice preţ trebuie să aducem România de partea noastră"[9]; acelaşi Conrad declară împăratului Franz Josef: „Atitudinea României este hotărîtoare pentru operaţiunile împotriva Rusiei"[10] etc.

Luînd conducerea războiului pe care îl declarase, Germania, chiar a doua zi după izbucnirea conflagraţiei, la 2 august 1914, aminteşte României prin cancelarul Bethmann-Hollweg obligaţiile sale faţă de Puterile Centrale decurgînd din tratatul de la 1883 şi îi cere imediata mobilizare şi atacarea imperiului ţarist. Totodată, cancelarul german, cunoscînd „teama sudică" a lui Carol I, caută să-l liniştească, asigurîndu-l că Germania este aliată cu Turcia şi nu este de prevăzut în atari condiţii o ofensivă a Bulgariei[11]. Concomitent, Zimmermann — subsecretarul de stat la externe —, primind pe Nicolae Filipescu, în drum spre Bucureşti, îi vorbi acestuia despre Basarabia şi chiar despre Odesa! Supralicitînd, în urma sugestiei ministrului german de externe von Jagow şi a feldmareşalului von Conrad, guvernul austro-ungar, prin contele Czernin, mai adaugă şi promisiunea regiunii Negotin din Serbia.[12]

Reprezentanţii Puterilor Centrale în capitala României îşi avertizează însă guvernele lor despre starea de spirit a poporului român, care nu este cîtuşi de puţin favorabilă grupării Triplei Alianţe, considerînd că factorul cheie al acestei probleme este Transilvania, unde accentuarea opresiunii austro-ungare asupra românilor crează o stare de spirit complet defavorabilă statelor grupării centrale.

---

[7] Paul Lindenberg, *König Karl von Rumänien*, vol. II, Berlin, 1930, p. 109; C. Kiriţescu, *op. cit.*, p. 4.

[8] *Idem*, p. 111; C. Kiriţescu, *op. cit.*, p. 4.

[9] Conrad, Feldmarschall, *Aus meiner Dienstzeit*, vol. IV, Wien, 1923 (întregul vol. IV, perioada 24 iunie 1914 — 30 septembrie 1914, este deosebit de interesant pentru teza noastră).

[10] *Idem*.

[11] Bethmann—Hollweg, *Betrachtungen zum Weltkriege*, Berlin, 1922; C. Kiriţescu, *op. cit.*, p. 4.

[12] C. Kiriţescu, *op. cit.*, p. 4—5.

https://biblioteca-digitala.ro

Consiliul de coroană ţinut la 3 august 1916 la Sinaia trebuia să răspundă printr-o hotărîre fermă tuturor acestor presiuni. În cursul dezbaterilor s-au definit două poziţii: cea a lui Carol I, concretizată în ataşamentul acestuia faţă de Puterile Centrale de care România era legată prin tratatul secret din 1883, încheiat de el şi contrasemnat de Ioan Brătianu tatăl, reînnoit sub guvernele Catargiu, Sturza şi Maiorescu, şi cea a majorităţii oamenilor politici aflaţi la acest consiliu, care susţineau necesitatea obiectiv-istorică a neutralităţii României. Singur cunoscutul om politic conservator Petre Carp a fost la unison cu Carol I, cerînd imediata intrare a României în război alături de Puterile Centrale pentru a se respecta tratatul. Pornindu-se de la art. 2 al tratatului, care avea următorul cuprins: „Dacă România, fără nici o provocare din parte-i, ar fi atacată, Austro-Ungaria e datoare a-i da în timp util, ajutor şi asistenţă împotriva agresorului. Dacă Austro-Ungaria ar fi atacată, în aceleaşi împrejurări, într-una din părţile sale limitrofe cu România, *casus foederis* se va prezenta îndată pentru aceasta din urmă", marea majoritate a Consiliului de coroană, reflectînd de fapt opinia publică românească, aprecie că declaraţia de război făcută Serbiei de către Austro-Ungaria la 15 (28) iulie 1914, reprezintă un război ofensiv (deci o agresiune), nu defensiv cum era prevăzut în tratat şi prin urmare nu exista pentru România *casus foederis* şi nici vreo altă obligaţie. Aşadar, poziţia neutralităţii Rom înie triumfa. Către sfîrşitul dezbaterilor, primul ministru Ion I. C. Brătianu prezintă consiliului o telegramă ce tocmai îi sosise, care-i făcea cunoscut că Italia, al treilea stat al Triplei Alianţe, se declarase neutră, refuzînd să intre într-un război agresiv cum era cel declanşat de Puterile Centrale. Noua ştire, impresionînd deosebit, hotărî neutralitatea. În aceeaşi seară au fost redactate notele diplomatice către miniştrii Puterilor Centrale, fiindu-le înmînate a doua zi. În nota sa către guvernul de la Berlin, baronul Waldthausen insera că majoritatea membrilor Consiliului de coroană ar fi fost pentru alianţa cu Rusia şi că numai ameninţarea de abdicare a lui Carol I a determinat hotărîrea de neutralitate fără mobilizare. Mai realist, contele Czernin îşi dă seama de adevărata stare de spirit din România şi avertizează guvernul austro-ungar că ralierea ţării noastre la gruparea Puterilor Centrale nu se poate obţine decît în momentul cînd aceasta ar înregistra succese hotărîtoare pe cîmpul de luptă şi în urma acordării unor anumite drepturi şi libertăţi românilor din Transilvania. Diplomatul austro-ungar, de altfel o minte deosebit de lucidă, nu vedea sau nu voia să vadă că problema cheie în numele şi pentru care va acţiona România este problema unităţii naţionale[13].

În arealul politic românesc îşi fac loc, cu din ce în ce mai multă pregnanţă, o serie de noi şi complexe probleme. Astfel, Austro-Ungaria îşi concentrează marea majoritate a forţelor sale pe frontul împotriva Rusiei, lăsînd pe frontul împotriva Serbiei forţe mai puţin numeroase; Serbia foloseşte momentul favorabil, trece la contraofensivă, provocînd armatei austro-ungare serioase înfrîngeri. În această situaţie, Austro-Ungaria începe să se gîndească la ajutorul Bulgariei. Dar problema care se pune este: ce va face România? La 23 august 1914, Czernin înştiinţează pe Carol şi pe Brătianu că Bulgaria este gata să atace Serbia şi predă lui Carol o scrisoare din partea împăratului Franz Josef prin care

[13] C. Kiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României (1916—1919)*, ed. II-a, vol. I, Ed. Casei Şcoalelor, Buc., 1921, p. 123—130; Vezi şi Al. Marghiloman, *Note politice*, vol. I, Buc., 1927; Polizu—Micşuneşti, *Nicolae Filipescu*, Însemnări, Buc., 1937.

https://biblioteca-digitala.ro

acesta îl roagă să se înţeleagă cu Bulgaria. Aceeaşi rugăminte i-o adresează şi regele Bulgariei, iar, peste cîteva zile, Waldthausen îi comunică acelaşi lucru din partea împăratului Wilhelm al II-lea. Carol răspunde solicitărilor că singurul lucru pe care îl poate garanta este neutralitatea României, iar Brătianu completează cu aceea că ar putea da o declaraţie în sensul că Bulgaria nu va fi atacată în cazul unei ofensive a ei împotriva Serbiei.

Rezerva în care se menţine Brătianu enervează cercurile politice ale Austro-Ungariei. De asemenea, înfrîngerea armatelor austro-ungare la Lemberg (Lvov, 29—31 august 1914) de către armatele ruse întunecă orizontul perspectivelor austro-germane. România revine în prim-planul politicii Puterilor Centrale. În legătură cu problema românească Czernin constată că „indispoziţia (românească, n.n.) împotriva noastră (este vorba de Puterile Centrale n.n.) creşte şi în aceeaşi măsură agitaţia pentru cooperarea cu Rusia. Regele Carol a rămas singura frînă care mai împiedecă alunecarea pe pantă"[14]. În acest context, se pune cu deosebită acuitate, în plan militar, necesitatea pentru Puterile Centrale a intervenţiei româneşti, după cum scrie la 16 septembrie 1914 împăratul Wilhelm al II-lea lui Franz Josef, „Cheia reuşitei în războiul contra Rusiei este în mîna României"[15]. Mai mult, Arhiducele Frederic, generalissimul armatei austro-ungare, face apel la împăratul său, ca acesta să consimtă la „grelele sacrificii cerute de România"[16]. În sfîrşit, Austro-Ungaria trebuia să-şi dea seama că jocul trebuie schimbat. A făgădui din ceea ce aparţinea altuia, a agita spectrul primejdiei panslaviste şi a se bizui pe sentimentele germanofile ale lui Carol I, s-a dovedit a fi o politică falimentară. În sensul acestei afirmaţii pledează manifestările opiniei publice româneşti, precum şi declaraţiile unor lideri politici, care indicau cu claritate intenţiile României, sintetizate cu tot mai multă pregnanţă în privirile acesteia peste Carpaţi, înspre străvechiul pămînt românesc al Transilvaniei. De aici, veniră şi ideile diplomaţiei austro-ungare de a face unele concesii României, cu atît mai mult cu cît ofensiva victorioasă a armatei ruse în Bucovina începea să dea problemei provinciilor româneşti supuse Austro-Ungariei o stringentă actualitate. Mai mult, şeful diplomaţiei ţariste — Sassonow —, vizînd o abilă lovitură politică, vrea să ofere românilor Bucovina, eliberată de trupele ruse, punînd astfel pe Carol I într-o situaţie grea, acesta nemaiputînd refuza oferta în faţa atît de puternicei opinii publice favorabile unităţii româneşti. În asemenea condiţii se putea prevedea chiar şi o abdicare a lui Carol I, fapt ce ar fi generat acceptarea tentantei oferte de către succesorul său. Alexandru Marghiloman, socotind că este momentul să se obţină importante concesii din partea Austro-Ungariei, sugerează lui Waldburg — însărcinatul cu afaceri al Germaniei la Bucureşti — că singura soluţie de luat în considerare de către România ar fi aceea ca Ungaria să acorde Transilvaniei un statut politic de autonomie provincială, iar Austria să consimtă la o rectificare de graniţă în partea sudică a Bucovinei, în sensul ca oraşul Suceava — vechea capitală a Moldovei lui Ştefan — să fie redată ţării noastre. La rîndu-i, Waldburg se plînge de încăpăţînarea bătrînului împărat Franz Josef, arătînd că va raporta problema împăratului său, în sensul ca acesta să deschidă ochii lui Franz Josef. Waldburg s-a ţinut de cuvînt —

[14] Czernin, *Im Weltkriege*, Berlin, 1919.
[15] *Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik*, Wien, vol. 8, 1930.
[16] *Idem*.

https://biblioteca-digitala.ro

problema României devenise deosebit de interesantă pentru Germania —, motiv pentru care Wilhelm al II-lea l-a anunţat pe Carol I că a dispus ca von dem Bussche — noul ministru german la Bucureşti — în trecerea sa spre România, să se oprească la Viena şi Budapesta, pentru a aduce cu sine propuneri privind Transilvania şi Bucovina[17].

Desfăşurarea nefavorabilă a operaţiunilor militare pe frontul estic alarmează Puterile Centrale. În concepţia diplomaţiei acestora, România nu trebuia lăsată să fie atrasă în conflagraţie de partea Rusiei. Ca atare, cercurile conducătoare vieneze comunică neoficial că Austria este gata să redea ţinutul Sucevei ţării noastre. Problema este mai complicată în ce priveşte Transilvania, deoarece trebuie convins asupra eventualelor cedări contele István Tisza — primul ministru maghiar —, care nu admite nici un compromis pe seama românilor. Asupra acestuia încep presiunile. În această „acţiune" vor fi implicaţi: Jagow — ministrul de externe al Germaniei —, Hindenburg şi arhiducele Frederic — comandanţii supremi ai armatelor germane şi austro-ungare de pe frontul de est —, Marele Cartier General german — etc. Aşadar, în prim-planul tratativelor dintre România şi Puterile Centrale apare sinistra figură a contelui Tisza! Personalitate cunoscută în imperiu, Tisza va rămîne „surd şi orb" la toate presiunile făcute asupră-i în legătură cu problema românească. El sfătuieşte pe şeful diplomaţiei austro-ungare, contele Berchtold, să nu ia în tragic pe Tschirschky, ambasadorul german, care intervenea energic în numele ţării sale în favoarea concesiilor ce trebuiau făcute românilor, arătîndu-i: „Nimeni mai mult ca mine nu poate aprecia valoarea alianţei germane. Dar Germania are tot atîta nevoie de concursul nostru, cît noi de ajutorul lor. Ameninţări între noi sînt ridicole; intimidarea nu prinde". În concepţia lui Tisza, orice concesii făcute României ar constitui un semn de slăbiciune. La urma urmelor, el ar admite cedarea Sucevei, căci s-ar face pe contul Austriei, dar, în ce priveşte Transilvania, în optica sa, nu poate exista vreo discuţie! Cea mai bună replică în problema cedării Bucovinei — eliberată de către trupele ruse — către România este întărirea de către Germania a frontului zdruncinat prin înfrîngerea de la Lemberg, iar pentru neutralizarea completă a românilor cîştigarea Bulgariei şi Turciei de partea Puterilor Centrale şi aruncarea lor în spatele strategic românesc. În faţa presiunilor, totuşi Tisza trebuie să se arate opiniei publice cît de cît conciliant. În acest sens, încearcă o reconciliere cu fruntaşii Partidului Naţional Român, care refuză însă orice discuţie pînă la satisfacerea integrală a doleanţelor româneşti. Tisza încearcă din nou, folosindu-se de o delegaţie a aşa-zişilor „moderaţi": Teodor Mihaly şi episcopul Hossu, pentru tratative cu guvernul român. Delegaţii transilvăneni vin la Sinaia, unde iau contact cu Carol I, cu Brătianu şi alţi fruntaşi politici, arătînd situaţia grea a românilor din provincia intracarpatică şi precizînd că: „Poporul ardelenesc aşteaptă cu încredere venirea armatei române; dacă nu vin românii, nădejdea se va îndrepta spre ruşi, pe cari poporul român îi consideră «tot de o lege»". Brătianu nu este însă dispus să se angajeze în discuţii de fond cu Austro-Ungaria, sfătuind pe fruntaşii transilvăneni să ceară cît mai mult, încît să nu li se poată acorda, prelungindu-se astfel tratativele. Mihaly şi Hossu se reîntorc la Tisza, care îi primeşte sfidător şi nici măcar nu

[17] Ministère I. et R. des Affaires Étrangers. *Documents diplomatiques etc.* (Cartea Roşie a.-u.), Wienne, 1916.

https://biblioteca-digitala.ro

le promite ceva. La ieşirea din audienţă, Hossu declară lui Mihaly: „nu este nimic de făcut; sabia mai poate ceva"[18].

Contele Tisza continuă acţiunea lui politică, menită să servească interesele claselor dominante din ţara sa. Astfel, într-o scrisoare adresată bătrînului mitropolit Meţianu, după ce elogiază pe români, arată că este dispus să le acorde unele concesii, ca spre exemplu: „ar putea fi luată în vedere o reformă a legii şcolare care să considere dorinţele concetăţenilor noştri nemaghiari, referitoare la şcolile confesionale" etc. Într-un memoriu adresat guvernului german, Tisza este mai explicit, în sensul că vrea să acorde românilor modificarea legii Apponyi, spre a le garanta dreptul de a învăţa religia în limba lor la orice şcoală, însă cititul şi scrisul numai în cele dintîi două clase primare. În cazul în care românii s-ar alătura Puterilor Centrale s-ar putea vorbi şi de modificarea legii electorale.

Românii din Transilvania şi conducătorii lor spirituali nu au căzut în naiva cursă întinsă.

Contele Wedel, reprezentantul lui Wilhelm al II-lea la funeraliile de la Bucureşti ale lui Carol I (oct. 1914), instruit de reprezentantul Germaniei în România „de a face ceva pentru Transilvania", ia legătura cu guvernul maghiar. La fel, intervine şi Zimmermann — subsecretarul de stat al Germaniei — la sugestia lui Aurel Popovici, vorbind guvernului de la Budapesta despre autonomia Transilvaniei şi despre crearea unui minister pentru problemele românilor în cadrul guvernului maghiar. Tisza răspunde cu violenţă: „Aurel Popovici este un personaj fără importanţă, unul dintre intriganţii strecuraţi în anturajul de la Belvedere (este vorba despre anturajul arhiducelui Franz-Ferdinand, asasinat la Sarajevo — 28 iulie 1914, promotorul unei politici de federalizare a Austro-Ungariei n.n.), propunerile lui sînt absurde, nici o concesiune nu se mai poate face în Transilvania pe lîngă cele promise"! Mai mult, Tisza protestează împotriva amestecului guvernului german în afacerile interne maghiare şi în special împotriva ministrului Germaniei la Bucureşti — von dem Bussche —, care, prin critica publică relativă la atitudinea guvernului maghiar şi prin imprudenţa cu care ar vorbi despre autonomia Transilvaniei, măreşte rezistenţa şi pretenţiile României. Hindenburg, enervat de îndărătnicia lui Tisza, pe care o socoteşte o adevărată catastrofă pentru interesele germane, ia hotărîrea de a intra nemijlocit în acţiune. În acest sens, printr-o telegramă adresată la 13 noiembrie 1914 arhiducelui Frederic — comandantul suprem al armatei austro-ungare —, îl roagă „să intervină de urgenţă pe lîngă guvernul ungar ca să acorde românilor (este vorba de transilvăneni, n.n.) reformele şi favorurile pe care aceştia le reclamă. Va fi necesar, pe lîngă aceasta, ca monarhia să promită României anumite teritorii cucerite de la ruşi. Cu aceste condiţii, concursul României ni se pare cu putinţă".

În faţa puternicelor presiuni germane, Tisza se hotărăşte să meargă personal la Cartierul general german cu scopul de a lămuri cercurile conducătoare politice şi militare germane asupra situaţiei „exacte" a românilor din Ungaria şi, totodată, de a protesta împotriva presiunilor. Tisza revine cu afirmaţia că Wilhelm II împărtăşeşte punctul său de vedere şi că, cercurile conducătoare germane s-ar fi convins că „numai o presiune puternică, diplomatică şi militară, ar putea împiedica România să ne atace... de aceea vom încerca, prin mijlocirea Turciei, să hotărîm Bulgaria să intre în acţiune". Şantajarea diplomatică a României prin Bulgaria era ideea fundamentală a orientării externe a lui Tisza

[18] Tisza, *Lettres de guerre*, 1914—1916, Paris, 1931.

https://biblioteca-digitala.ro

în ce privește țara noastră, de care făcea un caz deosebit încă cu mult înaintea începerii ostilităților militare. De fapt, nu era vorba despre poporul bulgar, care ura cu adevărat războiul și în special un război împotriva României, ci de clica filogermană de la conducerea Bulgariei în frunte cu țarul Boris — principele german Ferdinand de Saxa-Coburg. Încercările lui Tisza pe lîngă fruntașii românilor din Transilvania, pentru a obține din partea acestora o declarație publică care să mobilizeze pe români în luptă, au fost refuzate pe la începutul anului 1915.

Prima perioadă a presiunilor făcute de Puterile Centrale asupra României, caracterizată printr-un sprijin german legat de persoana lui Carol I, a eșuat însă datorită pe de o parte prudenței guvernului român determinată de opinia publică favorabilă formării statului național unitar român, iar pe de altă parte, și, desigur, în mai mică măsură, imobilismul reacționar al guvernului ungar și, în primul rînd, al contelui Tisza, trecuse[19].

La 10 octombrie 1914, Carol I moare subit (în rîndurile opiniei publice românești a circulat cu insistență zvonul că acesta s-ar fi otrăvit!), lăsînd ca moștenitor pe Ferdinand I, nepotul său de frate.

Noul rege lămuri cu deosebită claritate pe contele Czernin — ministrul Austro-Ungariei la București — că nu poate să angajeze România într-un război de partea Puterilor Centrale, împotriva sentimentului național al întregului popor. Ca atare, politica de prudență și atentă observare a evenimentelor deveni acum cu deosebită pregnanță nota caracteristică a politicii românești, concomitent cu o intensă desfășurare a pregătirilor militare.

În această atmosferă diplomatică, Ion I. C. Brătianu — șeful guvernului român — a avut totuși „curajul" (bazat desigur pe curentul de opinie al țării), să încheie la 1 octombrie 1914 o convenție secretă cu Rusia, prin care se obliga să păstreze față de aceasta o neutralitate binevoitoare. La rîndu-i, Rusia se angaja să se opună la orice atingere a statului-quo teritorial al României și să recunoască acesteia dreptul de a-și uni regiuni din Austro-Ungaria locuite de români; pentru Bucovina, principiul naționalităților va servi de bază la delimitarea teritoriilor revenite Rusiei. România va putea uni teritoriile menționate, cînd va socoti că este momentul prielnic; pînă atunci convenția va fi ținută secretă și Rusia se obligă a face să fie aprobată și de Anglia și Franța. Convenția marca un început care avea darul să orienteze diplomația antantistă asupra intențiilor României, ce se centrau înspre formarea statului național unitar, cu pondere deosebită în privința Transilvaniei.

Marșul fulgurant al armatelor germane asupra Parisului, moartea lui Carol I, operațiunile de pe frontul de est, au darul să pondereze presiunile Puterilor Centrale asupra României. În acest context politic, și privirile Antantei se îndreaptă înspre Italia, Suedia, zona Balcanilor. În conjunctura dată, în desfășurarea războiului, apare strălucita victorie franceză de pe Marna și cea rusă de la Lemberg. Ca urmare, jocul diplomatic al celor două grupări beligerante își mută centrul de greutate din România în Italia.

România și Italia aveau situații politice similare față de Puterile Centrale, ambele fiind legate de acestea prin tratate — România din 1883, Italia din 20 mai 1882, ele declarîndu-se neutre la izbucnirea războiului în 1914. Ca atare,

[19] *Idem*; Burian Stef., Graf, *Drei Jahre aus der Zeit meiner Amstführung im Kriege*, Berlin, 1923.

https://biblioteca-digitala.ro

România și Italia se apropiară, urmărind o strînsă colaborare, care nu a putut fi menținută însă pînă la sfîrșit. Ambele țări vor intra apoi în tratative cu Antanta. Dar, Italia avînd să trateze cu Anglia ca mandatară a Antantei, reuși să facă să i se primească toate revendicările, fapt ce a dus la încheierea acordului de la Londra (26 aprilie 1915), acceptat fără rezerve de Franța și mai greu, cu multe proteste, de Rusia, care vedea în acord dezavantajarea Serbiei. Aceasta a dus la intrarea Italiei în război alături de Antantă la 23 mai 1915, fără a se aviza în prealabil România.

Contele Tisza sesizează cîte ceva din jocul diplomatic italo-româno-antantist. El sugerează aceeași soluție pentru ambele țări — nici un petec de pămînt, nici o cedare! Cu toate acestea Tisza nu părăsește micile încercări față de români, sugerînd lui Czernin, către sfîrșitul lunii mai 1915, ideea ca, prin mijlocirea lui Morțun, considerat germanofil, să pună din nou problema cedării către România a părții de sud a Bucovinei cu mormîntul de la Putna al lui Ștefan cel Mare. În schimb, Tisza protestează cu deosebită vehemență împotriva unei idei ce se pusese în circulație în Ungaria, referitoare la cedarea regiunilor Caransebeș, Hațeg, Făgăraș către România. Tisza argumentează că această cedare ar duce la pierderea Porților de Fier, fapt ce ar ruina poziția de mare putere a Austro-Ungariei în Europa sud-estică. Ideea nu era împărtășită, de altfel, nici de români. Prin ponderea politică de care dispunea în imperiu, contele Tisza, cu scopul de a avea în mînă politica externă a Austro-Ungariei, ceru și obținu de la împăratul Franz Josef demiterea lui Berchtold, impunînd în locul acestuia pe Burian, omul său, după ce el însuși refuză postul, rămînînd la conducerea guvernului ungar.

Intrarea în război a Italiei împotriva Puterilor Centrale a fost considerată de către acestea și de însuși Tisza, ca o grea lovitură politică și militară. Conducătorul și omul forte al guvernului reacționar de la Budapesta, gîndindu-se la perspectiva intrării și a României în război alături de Antantă, avea viziunea sinistră a marșului concentric asupra Ungariei a armatelor italiene, sîrbe și române. În schimb, Germania își păstrează mai bine calmul. Ea montează și declanșează contraofensiva Mackensen împotriva armatelor ruse, repurtînd succese.

Totuși Germania începe să se gîndească, din ce în ce cu mai multă pregnanță, la eventualul ajutor românesc, hotărîndu-se să ia inițiativa tratativelor. În acest sens, von Jagow — șeful diplomației germane — dădu, la 17 februarie 1915, asigurări că Germania va garanta României, la conferința păcii, Basarabia dinainte de 1812. Însuși Burian, noul șef al diplomației austro-ungare, socoti necesar să facă declarații asemănătoare. În optica diplomației Puterilor Centrale își făcuse un loc primordial ideea că „opinia publică (românească n.n.) trebuia pe de o parte ademenită prin făgăduieli — în care Basarabia revenea mereu —, pe de altă parte intimidată prin spectrul formidabilei puteri germane, sigură de succes“[20]. Despre problema cheie a viitorului stat național așa cum era el conceput de români, respectiv despre problema sa fundamentală — Transilvania și nici măcar despre Bucovina, nimeni nu sufla o vorbă.

Diplomația românească a atras atenția oamenilor de stat ai Puterilor Centrale că această dărnicie dintr-al altuia face o impresie detestabilă în România. Ministrul României la Berlin, Alex. Beldiman, raportează guvernului că în discuții intime cu conducătorii politicii germane s-a reluat teza posibilității rectifi-

[20] *Idem.*

https://biblioteca-digitala.ro

cării frontierii Bucovinei la Suceava. De asemenea, că atitudinea diplomaților germani este net ostilă lui Brătianu, care se lasă influențat de o opinie publică „prelucrată" de franco-ruși, iar această ostilitate este deosebit de acută față de ministrul Emil Costinescu, acuzat nu numai de simpatie fățișă pentru Antantă, dar și de faptul că este promotorul unei politici economice cu totul dușmănoase Puterilor Centrale[21].

Reluarea tratativelor germane cu România s-a încercat, începînd cu iunie 1915, prin fruntașii naționaliști transilvăneni Aurel Popovici și Alexandru Vaida-Voivod. Aceștia merg la Berlin, unde vor lua legătura cu cancelarul german Bethmann-Hollweg, cu subsecretarul de stat Zimmermann și cu ministrul României Beldiman, cărora le expun cu claritate situația românilor transilvăneni. Acțiunea fruntașilor transilvăneni nu a putut lua însă dezvoltarea scontată, deoarece au fost informați de București că orice ar promite Germania, România nu va ieși din poziția sa de neutralitate.

Totuși, Germania apreciind că singura cale de succes, care poate influența atitudinea guvernului român, este cea a tratativelor cu transilvănenii, acestea vor fi reluate din inițiativa unilaterală, directă, germană. Ca urmare, din însărcinarea lui Wilhelm al II-lea și a guvernului german, a fost trimis la Viena și Budapesta, în iunie 1915, șeful partidului catolic german Erzberger, pentru a impulsiona acțiunea de apropiere de România. Erzberger a dus tratative la Viena, prin mijlocirea deputaților creștin-sociali succesori ai politicii lui Lueger, favorabil cauzei românești, cu delegații partidului național român — Aurel Popovici, Vasile Goldiș și Iuliu Maniu. Aceștia au prezentat lui Erzberger programul revendicărilor românești în trei puncte: 1) Autonomia deplină a Transilvaniei, cu dietă și guvern propriu, avînd un reprezentant în guvernul central de la Budapesta, după modelul Croației; 2) Românii din Transilvania nu se angajează să facă propagandă în favoarea Puterilor Centrale, vor convoca însă o adunare națională pentru ratificarea acordului; 3) Acordul să fie adus la cunoștința popoarelor monarhiei printr-un manifest al lui Franz Josef, contrasemnat de Tisza și garantat de Wilhelm al II-lea printr-un act formal[22].

În optica fruntașilor transilvăneni determinată de conjunctura politică și militară a acelor vremuri, soluția autonomiei Transilvaniei era considerată ca o etapă intermediară înspre realizarea idealului politic românesc — statul național unitar. Se considera, pe de o parte, că această autonomie ar fi creat condiții mai favorabile pentru dezvoltarea politică, economică și culturală a regiunilor intracarpatice, pe de altă parte că s-ar fi cruțat sîngele ce ar fi trebuit vărsat pentru eliberarea Transilvaniei, urmînd ca mai tîrziu — în funcție de conjunctura internațională — prin parlamentul lor provincial, transilvănenii să hotărască unirea cu România. Cu toate acestea, ideile fruntașilor transilvăneni se pare că făceau parte din contextul intereselor lor de clasă — ei reprezentau doar burghezia regiunilor intracarpatice —, ele neavînd la bază un suport larg popular, deoarece nu se convocase nici o adunare de mase, la care să se prezinte punctul de vedere al populației majoritare românești din Transilvania. De aceea, soluția ni se pare adoptată în scopul unei tergiversări de cît mai lungă durată a aplicării ei, context de care nu ni se pare străin Aurel Popovici, autorul cunoscutei

[21] C. Kiriţescu, *Preludiile* ..., vol. II, Buc., 1940, p. 10—14.
[22] *Idem*, p. 14—15.

https://biblioteca-digitala.ro

lucrări „Gross-Oesterreich" privind federalizarea Austro-Ungariei, idee de care nu a fost străin nici arhiducele Franz-Ferdinand.

Deşi sprijinită şi de conducerea militară a Puterilor Centrale — Falkenhayn şi Conrad von Hoetzendorff —, misiunea lui Erzberger se împotmoleşte şi ea în faţa „intransigenţei" lui Tisza. Acesta merge la cartierul general austro-ungar pentru a-şi susţine ideile faţă de mareşalul Conrad von Hoetzendorff, apoi, la 17 iulie, se duce la Berlin spre a-şi susţine aceleaşi idei în faţa lui Wilhelm al II-lea şi a celorlalţi conducători politici şi militari ai Germaniei. La Berlin, i se comunică directivele politicii germane faţă de România: „cu toate că victoriile Centralilor în Galiţia au făcut să mai scadă importanţa României, totuşi, deoarece soarta Dardanelelor atîrnă de posibilităţile de aprovizionare ale Turciei, este un interes vital pentru Puterile Centrale să cîştige România pentru o neutralitate binevoitoare, adică să obţină libera trecere a muniţiilor spre Turcia. În acest scop, Germania oferă României un împrumut în condiţii deosebit de avantajoase, iar Austro-Ungaria să-i cedeze cele trei judeţe din sudul Bucovinei, acordînd şi oarecare concesii românilor din Ungaria"[21]. Tisza îşi dă seama că Germania doreşte să soluţioneze problema românească, ca atare, se declară de acord cu concesiile ce urmau a fi făcute României, dar cu un singur şi esenţial amendament, pentru cooperare militară şi nu pentru o simplă neutralitate! Pe de altă parte, premierul maghiar arată că un ministru român în guvernul de la Budapesta ar fi nonsens; o universitate românească ar fi o absurditate, precizînd că este dispus să admită micile concesii prevăzute în scrisoarea adresată de el mitropolitului Meţianu în toamna 1914, cu cîteva mici şi neimportante completări.

În zadar Falkenhayn — şeful Marelui Cartier general german — încearcă să-l convingă pe Tisza de necesitatea obiectivă de a face românilor concesii serioase; „el predică unui surd", notează cu necaz în memoriile sale generalul Cramon, ataşatul german pe lîngă Marele Cartier austro-ungar[24].

În mod discret, guvernul român este informat despre propunerile germane prin reprezentanţii Puterilor Centrale la Bucureşti. Contele Czernin, în baza instrucţiunilor primite de la guvernul său, este însă deosebit de circumspect şi prudent, ocolind cea mai mică precizare. Mai mult, abilul diplomat încearcă să-l determine pe Brătianu să-şi formuleze „preţul colaborării". Nu mai puţin abil, premierul român aflat în pline tratative cu Antanta, îi opune aceeaşi prudenţă, refuzînd să se angajeze pe drumul deschis de Czernin. Von dem Bussche, urmînd instrucţiunile guvernului german, merge mai departe, sugerînd premierului român chiar şi ideea autonomiei Transilvaniei, sub forma principatului pendinte direct de Viena, aşa cum era înainte de 1867. Enervat de rezerva strict constituţională a lui Ferdinand care-i declarase că „numai naţiunea prin organele ei legale are dreptul să pronunţe ieşirea din neutralitate", Czernin se văzu obligat la cedări. El prezintă la 29 iunie 1915 lui Brătianu, verbal, oferte privind Bucovina şi o serie de concesii formulate de Tisza, în schimbul cooperării României, fixînd un termen de gîndire de o lună, după care oferta va fi retrasă. Diplomatul austro-ungar neprimind nici un răspuns la oferta făcută, pe care el o socotea generoasă, se îndreaptă atunci spre Alex. Marghiloman, considerat filo-

[23] Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg*, Berlin, 1920.

[24] General A. von Cramon, *Unser Oesterreich—ungarisches Bundesgenosse im Weltkriege*, Berlin, 1920.

https://biblioteca-digitala.ro

german, cu toate că acesta nu avea nici o calitate oficială pentru a trata ceva. Czernin îi propune insistent lui Marghiloman o întîlnire cu Tisza la Braşov, asigurîndu-l de încrederea şi bunăvoinţa premierului maghiar, fapt ce i-ar putea asigura promisiuni mai mari, ceea ce i-ar întări poziţia în opinia publică românească, poate chiar o revenire la guvern. Cinicul Filipescu prinde jocul şi comentează cu ironie „Marghiloman face pe misitul lui Czernin". Însă toate încercările lui Czernin dau greş. Oamenii politici din România îşi dau seama de pericolul grav ce îl reprezenta orice angajament alături de Puterile Centrale, din al căror context politic ideea unităţii româneşti era înlăturată, iar despre Transilvania se amintea vag sau deloc!

De asemenea, Brătianu refuză şi acordul pentru Puterile Centrale, de a tranzita prin România muniţii în Turcia, respectînd întru totul neutralitatea stabilită. Toate încercările „centralilor" de a-şi trece muniţiile spre Turcia prin ţara noastră, cu toate ingenioasele „măsuri" de eludare vamală, au fost sortite eşecului.

Diplomaţia Puterilor Centrale a încercat chiar şi manevra unei schimbări de guvern în România, considerînd că s-ar putea cu mai multă uşurinţă ajunge la o înţelegere cu Alex. Marghiloman şi chiar cu Titu Maiorescu, decît cu Brătianu pe care îl socotea cîştigat definitiv de Antantă. Condiţia prealabilă a succesului unor tratative era aceea că trebuiau făcute noi propuneri cu mult mai avantajoase, pe care Tisza le refuza categoric.

În acest context politic, se produc supărări şi incriminări. Cancelarul Bethmann-Hollweg reproşează ministrului Germaniei în România că a avut neplăcerea să dea dreptate lui Tisza, care îl prevenise că guvernul român nu vrea să intre în război. Drept pentru care, cancelarul ameninţă România cu realizarea unei Bulgarii mari. La rîndu-i, Tisza aruncă vina pentru eşuarea tratativelor asupra diplomaţiei germane, care a dovedit lipsă de abilitate politică, apărînd în arena diplomaţiei „centralilor" ca protectoare a României. Tisza arată că „Germanii sînt de o stupiditate de necrezut, căci nu au înţeles cît fac de rău propriilor lor interese, nesusţinînd Ungaria din toate puterile lor". Iar, ca urmare, Tisza promite Germaniei că printr-o nouă recrutare făcută în Ungaria cu străşnicie, va întări fontul carpatic al Puterilor Centrale, fără a mai fi nevoie de cooperarea României.

În linii mari, s-ar părea că tratativele politice dintre România şi Puterile Centrale iau sfîrşit[25]. Însă, de fapt, ele trec în plan economic. Corelîndu-se just interdependenţa economic-politic, desprindem concluzia că tratativele vor continua, purtînd pecetea economicului, dar, totodată, pe un larg evantai de interese politice, în care sînt implicate ambele tabere beligerante.

Iarna 1915—1916 se caracterizează printr-o serie de evenimente militare — subjugarea Serbiei care deschisese Puterilor Centrale drumul direct spre Bulgaria şi Turcia, ofensiva rusă în partea sudică a frontului de est, ofensivele franceze din Champagne şi Artois, urmate de puternica ofensivă germană din sectorul Verdun etc. —, care „umbriră" presiunile „centralilor" asupra României.

În asemenea climat militar şi politic, orientul european intrase într-o perioadă de acalmie şi aşteptare. România, care, momentan, nu era nici de temut şi nici de cultivat, încheie cu Puterile Centrale convenţia grîului. În legătură cu această convenţie, considerăm necesar să facem unele precizări. Ea apare ca

[25] Kiriţescu, *op. cit.*, p. 5—17.

https://biblioteca-digitala.ro

un act paradoxal într-un moment cînd România ducea intense tratative cu Antanta, părînd a fi la o primă vedere un act ostil acesteia, fiind cunoscută lipsa de produse agro-alimentare care se făcuse simţită cu pregnanţă în rîndurile „centralilor"! Problema trebuie văzută însă dintr-un alt unghi. România, ţinînd cont de închiderea Dardanelelor, avînd ca vecin amic Rusia, care nu avea nevoie de produsele noastre, se condamna singură la ruina economică, cunoscut fiind faptul că baza exportului românesc în acea perioadă o constituiau produsele agro-alimentare. În plus, suferind cu acuitate deosebită de pe urma lipsurilor în domeniul aprovizionării atît a armatelor cît şi a populaţiei, Puterile Centrale erau gata să folosească forţa armată împotriva României pentru a-şi uşura situaţia economică. De asemenea, nu trebuieşte neglijat nici faptul că România era posesoarea unor bogate zăcăminte mineraliere între care petrolul şi cărbunii erau indispensabile războiului, fapt ce mărea substanţial gradul de periculozitate în privinţa unei agresiuni armate a „centralilor". Guvernul român în aprecierea generală a situaţiei trebuia să ţină seama şi de raporturile şi posibilităţile de legătură cu Antanta, care în acele momente prezentau unele particularităţi specifice datorite faptului că, momentan, Rusia părea paralizată în urma marilor eforturi făcute cu ofensivele sale şi prin înfrîngerile suferite, Franţa şi Anglia erau departe, legăturile cu acestea fiind greoaie şi nesigure (Germania declanşase la 4 februarie 1915 războiul submarin), iar armata română era nepregătită din punct de vedere material pentru un război de asemenea anvergură (cu toate că de la declararea războiului — 1914 — guvernul alocase credite nelimitate pentru înarmare, din care s-au cheltuit pînă la intrarea în război 838.841.000 lei). În asemenea conjunctură, România încolţită, pentru liniştirea lucrurilor, trebui să cedeze puţin, şi cu ştiinţa ţărilor Antantei, să încheie cu Puterile Centrale un contract privind furnizarea către acestea a cerealelor şi petrolului. S-a evitat astfel atacul inamicului într-un moment cînd, practic vorbind, nu ne putea ajuta nimeni. Mai mult, pentru a se înlătura elementul de ostilitate faţă de Antantă, care şi-ar fi putut face loc în unele concepţii, România a încheiat un act similar şi cu Anglia, care a cumpărat enorme cantităţi de grîu şi pe care neputîndu-le transporta, le imobiliza în magazii, cu scopul clar de a nu fi cumpărate şi transportate în ţările inamice („Biroul britanic" s-a obligat să cumpere grîu din România în valoare de 10 milioane lire sterline sau 262 milioane lei. În realitate nu a cumpărat decît 42.000 vagoane pentru suma de 5.300.000 lire sterline). Aşadar, de fapt, războiul — în haină economică — se mutase în România, constituind preludiul „politicii fierbinţi" ce va urma!

Cu toate acestea, Puterile Centrale nu renunţaseră la proiectata atacare a României. În acest sens, după ocuparea Serbiei (decembrie 1915 şi ianuarie 1916) trupele armatei Mackensen, devenite disponibile, au fost concentrate în Banat, pentru viitoarea lovitură împotriva României. Totodată, la Marele Cartier General German de la Pless se redactă, în colaborare cu generalissimul bulgar Jecoff, un ultimatum, care urma a fi adresat României. Era un moment greu pentru România. Noroc că desfăşurarea operaţiunilor militare şi consideraţiile de ordin economic — aprovizionarea cu cereale şi petrol din România — infirmară hotărîrea de a ataca România. Influenţa lui Falkenhayn — şeful M.C.G. german — triumfă, hotărîndu-se marea ofensivă de la Verdun în detrimentul opţiunii atotputernicului ministru Helfferich pentru „clarificarea" situaţiei balcanice prin constrîngerea militară a României, exprimată de el atît de „liric"

https://biblioteca-digitala.ro

prin cinica afirmație: „Numai cînd vom ține strîns pe Donna Romania cu brațul de talie, se va decide să joace cu noi“[26].

În februarie 1916, Erzberger, înapoindu-se dintr-o misiune la Constantinopol și Sofia, se opri cîteva zile la București, pentru a examina din nou situația din România. Lungile întrevederi pe care le-a avut cu Ferdinand și cu Brătianu, pigmentate cu noi promisiuni care nu vizau însă sub nici o formă „nodul gordian“ al problemei românești — Transilvania, îi dau lui Erzberger certitudinea că România nu va intra în război decît silită de situația militară europeană. Erzberger a pretins că Ferdinand l-ar fi asigurat că „România nu are pretenții teritoriale în Transilvania“ și ar fi mulțumit dacă românii din această regiune ar avea o situație asemănătoare cu cea a cehilor în Austria. Erzberger a riscat și soluția schimbării guvernului Brătianu, însă Ferdinand i-a răspuns că nu poate face aceasta, deoarece guvernul reprezintă viața țării. Așa că negociatorul german a tras concluzia că o schimbare de guvern este și ea exclusă, în pofida afirmațiilor lui Radeff, ministrul Bulgariei la București, cum că el îl va azvîrli pe Brătianu de la putere din cauza insuccesului politicii sale externe. Lămurit asupra intențiilor politicii românești, Erzberger a propus Germaniei să exercite o presiune mai puternică asupra României pentru a o obliga să rămînă definitiv în neutralitate, garantînd această atitudine cu ceva sigur, cum ar fi ocuparea și utilizarea rețelei de căi ferate din România de către Germania în vederea proiectatelor ofensive de amploare spre Salonic, apoi spre Kiev. Ca atare, în concepția lui Erzberger atragerea sau cel puțin imobilizarea României depinde numai de intimidarea ei prin forța germană, combinată cu amenințarea bulgaro-turcă.

Deși pînă la deznodămîntul final al războiului mai este mult, filmul acestuia prezintă noi și importante aspecte, ca spre exemplu: insuccesul atacului german asupra Verdunului și începutul puternicei ofensive Brussilow la aripa stîngă a frontului est-european.

În acest context, situația Puterilor Centrale devine încordată. Desigur, reîncep presiunile asupra României, însă de astă dată ele vizează nemijlocit personalități politice filogermane sau considerate de către diplomația „centralilor“ ca filogermane. Astfel, în timp ce premierul Brătianu tratează cu Antanta în condițiile cunoscute și unanim acceptate de opinia publică în vederea realizării unității naționale, Marghiloman, în mod naiv, încearcă să reia tratativele cu Czernin și cu von dem Bussche. Cei doi diplomați „centrali“, care mirosiseră ceva, se lasă însă greu, mai ales că Marghiloman nu avea nici o calitate de a duce tratative. După o prealabilă consultare cu Burian, șeful diplomației austro-ungare, Czernin declară lui Marghiloman că vechile oferte privitoare la Bucovina sînt definitiv retrase. S-ar putea avea în vedere Basarabia și un tratat care să oblige Puterile Centrale să o apere față de Rusia țaristă în viitor, lucru ce nu se poate acorda însă decît unei Românii aliate. La rîndul său Bussche adaugă că Germania nu mai dorește să ne sprijine. Problema s-ar putea pune altfel, dacă în România s-ar realiza unitatea partidelor și a personalităților politice germanofile: P. P. Carp, Alex. Marghiloman, Titu Maiorescu, Const. Stere, pentru a forma un guvern favorabil Puterilor Centrale. Însuși Bussche concluzionează că din cauza animozității dintre Carp și Maiorescu, ultimul dorind desigur să devină șeful guvernului, unitatea filogermană este irealizabilă. Marghiloman îi

[26] *Idem*, p. 17—18; C. Kirițescu, *Istoria războiului* ..., vol. I, p. 139—159.

https://biblioteca-digitala.ro

precizează diplomatului german că o astfel de soluție odată realizată ar fi similară cu ieșirea României din neutralitate, ceea ce practic este imposibil datorită opiniei publice net ostile Puterilor Centrale, în special pentru Transilvania. Abil diplomat, Brătianu îl trimite pe Gr. Procopiu la Czernin, în vederea unui sondaj asupra unor cedări teritoriale ale Austro-Ungariei în schimbul neutralității României, fără rezultate însă, deoarece diplomatul austro-ungar îi dă aceleași răspunsuri evazive. Czernin înțelese că partida este deja pierdută, fiind probabil informat despre tratativele avansate dintre România și Antantă, socotind că un reviriment nu putea veni decît de la o supralicitare de promisiuni.

Or, pentru aceasta era nevoie de bunăvoința guvernului maghiar în care figura proeminentă a lui Tisza era cu totul împotriva oricărei cedări față de România. În mintea lui Czernin predomina ideea că singura atitudine diplomatică față de România consta în amînarea cît mai îndelungată a deznodămîntului fatal — intrarea ei în război alături de Antantă[27].

Așadar, și această „rundă" de tratative cu „centralii" a eșuat. Mulțumit, premierul ungar contele Tisza, apreciind că singura politică eficace față de români era aceea a amenințărilor și a provocărilor, rupe orice fel de tratative cu fruntașii românilor din Transilvania. Iar, pentru a-i înspăimînta, cu ajutorul unui agent provocator aflat în serviciul poliției secrete maghiare, care se dădea drept ofițer român trecut de peste munți, încurcă 17 intelectuali români din Brașov și împrejurimi într-un proces de „spionaj". După o lungă prevenție, au fost judecați timp de trei luni, 9 dintre „acuzați" fiind condamnați la moarte, restul la închisoare pe diferite termene. Cîțiva au murit în temniță, iar ceilalți au fost eliberați după trei ani de suferințe, abia la sfîrșitul războiului[28]. Există însă legi implacabile ale istoriei, pe fundalul lor putem situa uciderea de către soldați — de fapt cei mai autorizați reprezentanți ai poporului maghiar —, în 1918, a contelui István Tisza.

În timp ce guvernul austro-ungar, prin reprezentanții săi, căuta să continue tratativele cu România pentru a cîștiga timp în vederea rezolvării situației operative care momentan era precară pentru „centrali", se luau și o serie de măsuri de ordin militar cu privire la țara noastră. Pe de altă parte însă prelungirea discuțiilor românești cu Antanta, care refuza unele dintre cererile noastre (în special cele privind devansarea intrării României în război printr-o puternică ofensivă a armatei de la Salonic, ajutorul în ce privește apărarea Dobrogei, dotarea materială a armatei noastre etc.) a dus la schimbarea situației generale operative.

Astfel, la intrarea României în acțiune — 15 (28) august 1916 — situația pe fronturile de operațiuni era următoarea:

— Pe toate fronturile, armatele aliate erau la limita sforțărilor făcute în primăvara și vara anului 1916 și în imposibilitatea de a ajuta acțiunea militară a României, cel puțin, fixînd forțele Puterilor Centrale, pe care le aveau în față. Această situație militară critică a Antantei în august 1916 explică insistența cu care s-a cerut României intrarea în acțiune „acum, ori niciodată".

— Armata aliată de la Salonic nu avea forța necesară pentru a fixa armata bulgară, care, prevenind ofensiva Aliaților, a avut apoi libertatea să atace România.

---

[27] C. Kiriţescu, *Preludiile* ..., vol. II, p. 18—19.
[28] *Idem*, p. 19—20.

https://biblioteca-digitala.ro

Datorită celor arătate mai sus, cu toate că intrarea României în război a surprins M.C.G. german (în special pe șeful său generalul Falkenhayn, care fusese încredințat că România nu va intra în război înainte de luna septembrie 1916, adică după strîngerea recoltei, unul dintre motivele care i-au adus și înlocuirea) și pe însuși Wilhelm al II-lea (Generalul Cramon arată că știrea declarației de război a României căzu asupra împăratului Wilhelm „ca un trăznet din cer senin", iar principesa Blücher — una dintre intimele curții de la Potsdam — scrie că, cu ocazia declarației de război românești, Wilhelm „a intrat în cameră agitat, alb ca coala de hîrtie, cu genunchii tremurînd și a zis: „Totul e pierdut; aș face mai bine dacă aș abdica imediat"), surprinderea nu a putut fi exploatată așa cum ar fi trebuit, tocmai datorită situației de ansamblu a Antantei[29]. Surprinderea era atît de completă încît însuși Czernin raporta la 12 (25) august că nu erau motive de neliniște pentru moment, privind intrarea României în război! Dimpotrivă, împingînd România în luptă, aliații și-au ușurat presiunile inamice atît la Verdun, pe frontul de est, cît și în regiunea balcanică. De aici, inamicul a profitat din plin și, hotărît să lichideze România, însușindu-și bogățiile ei mineraliere și agro-alimentare indispensabile continuării războiului, a aruncat asupra noastră pînă la finele anului 1916, în afara forțelor deja existente în Transilvania și pe Dunăre, încă 24 divizii, 6 brigăzi de munte, 11 divizii și o brigadă de cavalerie, o numeroasă artilerie grea, încadrate cu elemente experimentate și dotate cu un bogat și de ultimă oră material de război.

În asemenea condiții, România a pierdut campania anului 1916, însă datorită eroismului armatei sale sprijinită de întregul nostru popor, Puterile Centrale nu au putut-o distruge. Deși s-a pierdut 2/3 din teritoriul național de atunci, armata s-a retras în Moldova, unde, cu toate condițiile extrem de grele ale iernii 1916/1917 (în special bolile molipsitoare și lipsa de alimente), s-a refăcut și cu sprijinul aliaților a repurtat în vara anului 1917 strălucitele victorii din bătălia de la „porțile" Moldovei — Mărăști, Mărășești, Oituz.

IV

Perioada neutralității României, destul de lungă (2 ani) pentru condițiile externe cu care era confruntată, a constituit pentru Puterile Centrale un șir de decepții în ce privește atitudinea guvernului român față de acestea. Diplomația „centralilor" nu s-a înșelat nici o clipă asupra sentimentelor poporului român, dar a sperat că prin abilitatea sa, printr-o serie de promisiuni ademenitoare și prin impresionanta sa forță militară, va reuși să mențină România cel puțin într-o neutralitate binevoitoare, dacă nu ar putea s-o cîștige ca aliată[30].

Problema fundamentală a raporturilor dintre Puterile Centrale și România era aceea a românilor din Transilvania. Simțind dorința fierbinte a întregului nostru popor, care tindea spre realizarea statului național unitar, guvernul român în întreaga sa politică față de „centrali" a ținut cont de acest element fundamental. Poporul și guvernul român apreciau cu matură chibzuință politică, că războiul mondial va aduce schimbări structurale în viața popoarelor bătrînului continent, pornind de la ideile de autodeterminare, suveranitate și independență

[29] Cramon, *op. cit.*; C. Kiriţescu, *Istoria războiului* ..., vol. I, p. 218.
[30] C. Kiriţescu, *Preludiile* ..., vol. II, p. 20; C. I. Diamandy, *La grande guerre vue du versant oriental*, Revue des Deux Mondes, Paris, 1927.

https://biblioteca-digitala.ro

națională atît de scumpe fiecărei națiuni. Era vorba deci despre un moment crucial în istoria României, care se impunea din punct de vedere obiectiv-istoric să fie folosit, și de la care nu se putea abzice pe baza unor promisiuni neconcludente, a unor amenințări sau stufoase abilități diplomatice, mai ales că toate acestea veneau din partea unor guverne care declaraseră tratatele ca fiind simple „petece de hîrtie" (tratatul de garantare a neutralității Belgiei cu semnătura Prusiei, în 1914).

Apreciind la justa sa valoare problema Transilvaniei pentru România, cercurile diplomației germane și ale conducerii militare a „centralilor" au încercat o serie de concesii de-a lungul întregii perioade 1914—1916. Aceste concesii vizau însă o arie deosebit de restrînsă în ce privește drepturile politice, economice și sociale ale românilor transilvăneni, devenind astfel de-a dreptul caduce pentru viitorul românilor din dubla monarhie. În ce privește teritoriile, se aduceau mereu în discuție teritorii care nu aparțineau Puterilor Centrale, arareori fiind vorba, și atunci numai parțial, despre Bucovina.

Toate aceste discuții s-au izbit însă de consecventa opoziție a premierului maghiar contele István Tisza, reprezentant hotărît al vechii nobilimi feudale maghiare, dispunînd de o mare pondere în sistemul relațiilor politice din interiorul dublei monarhii, omul care nu admitea nici cea mai mică cedare în favoarea românilor și care, totodată, era impregnat cu aceeași ostilitate față de drepturile politice, economice și sociale ale înseși maselor populare maghiare.

Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că, în general, toate încercările abilei diplomații a „centralilor" au vizat cîștigarea conducătorilor politici ai românilor din Transilvania și pe cei ai opoziției germanofile din România. Guvernul român călăuzit în politica sa de orientarea generală a maselor populare înspre făurirea statului național unitar, avînd ochii ațintiți asupra Transilvaniei, nu a participat la tratative decît atît cît era obligat de convenințele diplomatice, fără a se lăsa însă angajat în fondul discuțiilor, deși el era singurul împuternicit să o facă. Această atitudine a guvernului român nu putea să scape diplomației „centralilor". Ca atare, propunerile acestora s-au limitat la discuții, formulări cu mai multe sensuri, sugestii din partea lui Marghiloman etc., fără a se trece vreodată la concret. De fapt, în optica realității istorice, divergențele dintre România și Puterile Centrale — în special dubla monarhie — erau atît de profunde, implicînd deosebite sacrificii din ambele părți, încît acestea nu puteau fi concepute a se face de bună voie. În ce privește România, orice concesie ar fi fost echivalentă cu renunțarea la imperativele istoriei, motiv pentru care guvernul român s-a eschivat de la orice tratative concrete, de la orice angajamente, suportînd cu stoicism atît atacurile cît și așa-zisele concesii ale diplomației, implicit ale guvernelor Puterilor Centrale. În acest context se înțelege cu deosebită claritate că ideea centrală pe care a urmărit-o de la început guvernul român cu larga accepțiune a maselor populare era făurirea statului național unitar datorită cărui fapt nodul gordian era Transilvania.

Ca atare, Antanta — și în special guvernul francez —, privind cu simpatie și, desigur, mult interes problema românească, a polarizat atenția României, pe care a reușit să și-o alăture în 1916, promițîndu-i formal, prin tratatul încheiat la 4 (17) august 1916, satisfacerea dezideratului său național.

https://biblioteca-digitala.ro

Desigur, nici discuţiile cu Antanta nu au fost simple şi nici uşoare, urmînd, în general, o spirală cu multe şi diferite meandre pînă s-a ajuns la actul din 4 (17) august 1916. Datorită spaţiului afectat, vom prezenta toate aceste implicaţii într-un articol-continuare, în volumul viitor al anuarului nostru.

GEORCE PROTOPOPESCU

LES NÉGOTIATIONS ENTRE LE GOUVERNEMENT ROUMAIN ET LES FORCES BÉLIGÉRANTES ENTRE 1914—1916

(Résumé)

Arrivés à la phase impérialiste, les grands pouvoirs européens ont préparé dès la fin du XIXe et au commencement du XXe siècle la grande conflagration mondiale de 1914—1918. Grouppés dans la Triple Alliance ou Les Pouvoirs Centrals (l'Allemagne, l'Autriche-Hongrie et l'Italie — la dernière se déclarera néutre au commencement de la guerre, puis s'ajoutera à l'Entente en 1915) et dans la Triple Entente ou l'Entente (la France, la Grande Bretagne et la Russie) et ayant des complexes buts impérialistes, les pouvoirs européens ont employé les feux de pistole de Saraïevo tirés par Gavril Prinkip comme motif immédiat qui a déclanché les ostilités.

La Roumanie, un petit état situé dans une position stratégique importante, défini comme agraire par ses réalités sociales-économiques, avec une industrie en développement avec un ensemble économique dominé par des relations capitalistes lesquelles, au domaine agraire, s'entremêlaient avec des survivances féodales, mais en possession de riches ressources agro-alimentaires et minérales (naphte, charbon etc.), est devenue dès le commencement des ostilités l'arène d'une lutte diplomatique acharnée entre les deux grouppements béligérants.

En jugeant l'importance historique du moment, le gouvernement roumain vient proclamer la néutralité en 1914, avec le but évident de se rattacher au groupement qui lui garantirerait la réalisation d'un état national unitaire. Dans ce contexte, le problème fondemental à résoudre pour la Roumanie c'était la question de la Transylvanie.

Dans ce premier article, nous nous avons proposé à surprendre et à analyser toutes les pressions et les imixtions de la diplomatie des Pouvoirs Centrals éxercitées sur la Roumanie pour qu'elle s'attache aux „Centralistes".

En défi des promissions plus ou moins vagues ou concrètes, lesquelles n'envisageaient pas, aucune d'entre elles, la question cardinale — la Transylvanie —, le gouvernement roumain, comptant sur les aspirations séculaires vers l'unité nationale de notre peuple, n'a pas engagé des tratatifs diplomatiques avec les Pouvoirs Centrals. De plus, le gouvernement roumain a entamé des tratatifs avec l'Entente, avec laquelle ont a été concluses des conventions formelles politiques et militaires en 4/17 Août 1916, conventions qui satisfaisaient le désidérat de l'unité nationale, c'est-à-dire l'union de la Transylvanie, ce qui a déterminé l'entrée de la Roumanie en guerre.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

POLITICA P.C.R. DE ATRAGERE A ARMATEI LA LUPTA REVOLUȚIONARĂ, ANTIFASCISTĂ ȘI ANTIHITLERISTĂ A POPORULUI

1. Atitudinea P.C.R. față de armată în condițiile *regimului burghezo-moșieresc* a izvorît din necesitatea imperioasă de a uni într-un singur front de luptă împotriva claselor exploatatoare toate forțele progresiste ale țării — clasa muncitoare, țărănimea, intelectualitatea, păturile mijlocii, tineretul, femeile, elementele progresiste din rîndurile armatei.

Deși armata ca instituție reprezenta unul din pilonii principali de susținere ai statului și întregului regim politic burghezo-moșieresc, trebuie remarcat că, dată fiind structura socială a României interbelice, formată aproape în totalitatea ei din țărani, muncitori, intelectuali, funcționari, meseriași și alte categorii care sufereau într-o formă sau alta exploatarea de clasă, și armata era alcătuită din clase și categorii sociale exploatate și asuprite, atît în viața civilă, cît și în anii serviciului militar, datorită regimului cazon specific. Astfel că în armată era proiectată sui generis situația generală existentă în țară, cu contradicțiile și problemele sociale grave nerezolvate și la rezolvarea cărora muncitorii și țăranii în haine militare erau interesați în mod obiectiv să contribuie alături de poporul din care proveneau și de care erau legați prin mii de fire.

Continuînd tradițiile muncii în armată ale vechii mișcări socialiste — care prin celebrul manifest al lui M. G. Bujor *Către concentrați și rezerviști* făcea o adevărată profesiune de credință îndemnînd soldații să nu tragă în frații lor țărani răsculați pentru pămînt și libertate în 1907 —, P.C.R. a desfășurat, încă de la înființare, o susținută muncă politică, organizatorică și propagandistică pentru atragerea armatei alături de popor la lupta revoluționară împotriva regimului burghezo-moșieresc. În concepția strategico-tactică a partidului, armata ocupa, alături de clasa muncitoare, țărănime, intelectualitate, un loc principal. Într-un manifest din 1921, intitulat semnificativ pentru a sugera unirea în luptă: *Către muncitori, țărani și soldați* — se arăta că „Fără un partid comunist, muncitorimea și țărănimea din România va avea soarta din 1907. Partidul Comunist va trebui să aibă organizații în orașe, orășele, sate și armată. Frații noștri din armată nu pot fi decît și ei contra stăpînitorilor, ei trebuie să mînuiască armele alături de noi pentru... dictatura proletariatului"[1].

P.C.R. a rămas credincios în toți anii regimului burghezo-moșieresc ideii de a păstra o legătură strînsă cu armata, cu elementele progresiste din rîndul ofițerilor, desfășurînd în acest scop o vastă muncă propagandistică în vederea demascării politicii antipopulare reacționare a claselor dominante — politică pe care era pusă s-o înfăptuiască contrar voinței sale armata, reprimînd în sînge luptele țăranilor și muncitorilor. Într-un manifest din anii crizei economice 1929—1933, partidul lansa chemarea: „Trebuie să organizați înfrățirea soldaților

[1] *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, ed. II, Buc., 1953, p. 26.

https://biblioteca-digitala.ro

cu muncitorii și țăranii. Faceți front unic al maselor muncitoare contra frontului unic al burgheziei"[2]. În urma muncii politice a partidului în armată se știe că primele trupe de infanterie au refuzat să tragă asupra greviștilor răsculați la „Grivița" în 1933 și guvernanții au fost nevoiți să aducă trupe speciale de grăniceri și poliție pentru a putea înăbuși în sînge aceste lupte. Partidul a întrezărit în solidarizarea episodică a armatei cu lupta revoluționară a muncitorilor și țăranilor, începutul unui proces care avea să se generalizeze în perioada următoare, a luptei antifasciste, antihitleriste și antirăzboinice. Într-un manifest din 1934 partidul anticipa în mod cu totul simbolic cotitura ce avea să se producă peste zece ani în rîndul armatei: „Stăpînitorii și-au așternut un pat de baionete. Dar baionetele sînt un culcuș țepos și nesigur. Tradiția glorioasă a soldaților care au refuzat să tragă în 1907 în țăranii răsculați a fost reluată de plutoanele care au pus arma la pămînt în februarie 1933, refuzînd să tragă în ceferiști și în poporul Griviței și Grandului. Unirea maselor exploatate, frăția în luptă a muncitorilor, țăranilor și soldaților va însemna sfîrșitul regimului moșiero-capitalist și libertatea poporului... În loc de calea fascismului și a războiului, în loc de calea mizeriei și a morții, poporul muncitor va păși pe calea vieții noi, pe calea singurei ieșiri spre viață din criza și mizeria de azi, pe calea făuririi guvernului muncitoresc-țărănesc"[3].

2. *În perioada luptei contra pericolului fascist și hitlerist,* P.C.R. a intensificat eforturile de atragere a armatei la lupta generală a poporului pentru apărarea libertăților democratice, a regimului constituțional, a independenței, suveranității și integrității naționale a țării. Cu toate greutățile și riscurile extrem de mari pe care le implica munca ilegală în armată, comuniștii și antifasciștii au răspîndit aici ziare ca „Scînteia", „Tînărul Leninist", „Cazarma", „Viața ostășească" ș.a. prin care lămureau soldații și ofițerii asupra primejdiei fasciste, hitleriste. Totodată, partidul a tipărit și difuzat un mare număr de broșuri, manifeste și alte materiale propagandistice adresate militarilor. Iată numai cîteva din titlurile unor asemenea materiale: *Pentru ce trebuie să lupte orice soldat*[4], *Incorporările și cum trebuie dusă lupta antirăzboinică în armată*[5], *Către muncitorii și țăranii în haine militare*[6], *Tovarăși muncitori, funcționari, meseriași, studenți, soldați și ofițeri!*[7], *Muncitori, țărani, meseriași, funcționari, studenți, învățători, soldați și ofițeri!*[8], *Muncitori, țărani, intelectuali, soldați și marinari!*[9], *Muncitori din fabrici și de pe ogoare, vîrstnici și tineri. Soldați. Femei de concentrați!*[10], *Muncitori, țărani, intelectuali și soldați din Moldova!*[11], *Muncitori, țărani, intelectuali, soldați!*[12] etc. În materialele sale propagandistice, partidul milita pentru apărarea revendicărilor imediate ale soldaților, ca de pildă, mărirea soldei și plata ei regulată, hrană mai bună, înlăturarea corvezilor, bătăilor și a întregului tratament inuman din cazărmile regimului burghezo-moșieresc, dreptul

[2] *Idem,* p. 87.
[3] *Idem,* p. 239.
[4] Arhiva I.S.I.S.P., cota Ab, XVI—7.
[5] *Scînteia,* anul III, 1 februarie 1933.
[6] *Documente din istoria Partidului Comunist* ..., p. 187.
[7] Arhiva I.S.I.S.P., cota A XXI — 1, nr. inv. 976.
[8] Idem, cota A XXIV — 12, nr. inv. 1080.
[9] Idem, cota A XXIV — 18, nr. inv. 1086.
[10] Idem, cota A XXIV — 44.
[11] Idem, cota A XXIV—40, nr. inv. 1891.
[12] Idem, cota A XXIV—32, nr. inv. 1628.

https://biblioteca-digitala.ro

la învoiri în oraş, permisii acasă pe timpul lucrului la cîmp etc.[13]. Pornind de la aceste revendicări specifice, partidul încerca atragerea soldaţilor la lupta politică împotriva organizaţiilor fasciste, în special a Gărzii de fier (din 1934, Partidul „Totul pentru Ţară"), care urmărea să instaureze dictatura în România, să subordoneze ţara Germaniei hitleriste. Într-un manifest din 1937 — anul cînd legionarii ameninţau că dacă vor obţine victoria în alegeri, vor încheia alianţa dintre România şi Germania hitleristă — P.C.R., semnalînd primejdia, atrăgea atenţia că „Fasciştii caută prin teroare să îngrozească poporul, iar prin lagăre de concentrare, înscenări şi asasinate să nimicească pe democraţi. În afara ţării guvernul acestei dictaturi va închina România lui Hitler transformînd-o în paşalîc hitlerist, aruncîndu-se în aventura războiului alături de Germania contra... Uniunii Sovietice"[14]. Apreciind încă atunci că o asemenea orientare ar echivala cu o adevărată catastrofă naţională pentru ţară, manifestul cerea unirea tuturor forţelor progresiste într-un singur front de luptă: „La luptă pentru un guvern al păcii, pentru o politică de pace, pentru strîngerea alianţei cu Franţa democratică, cu Mica Înţelegere, cu Înţelegerea Balcanică, pentru încheierea pactului de asistenţă mutuală cu Uniunea Sovietică"[15].

Concepţia P.C.R. privind locul şi rolul armatei în lupta generală antifascistă şi antihitleristă a poporului, despre trecerea la lupta cu arma în mînă pentru apărarea fruntariilor ţării în faţa primejdiei hitleristo-horthyste, a ieşit pregnant în evidenţă în anii 1938—1940, cînd după cotropirea Cehoslovaciei şi Poloniei agresiunea fascistă a ajuns la graniţele din nord şi vest ale României. În aceste condiţii grele pentru ţară — condiţii agravate şi mai mult de unele recomandări stranii, greşite, ale Cominternului de a nu îndrepta ascuţişul luptei împotriva Germaniei fasciste —, P.C.R., considerînd această recomandare ca greşită, contrară intereselor naţionale ale României, cauzei democraţiei şi păcii, a chemat masele la luptă hotărîtă contra hitlerismului[16]. Partidul a dat cuvînt de ordine membrilor săi să se prezinte imediat la concentrări şi să lupte pentru întărirea forţei politice şi morale a armatei contra Germaniei hitleriste şi a statelor revizioniste, subliniind că „războiul poporului român pentru apărarea independenţei şi graniţelor ţării contra agresiunii fasciste este un război drept"[17]. După cum relata Armand Călinescu — pe atunci prim-ministrul ţării — la concentrările din 1939 s-au prezentat de trei ori mai mulţi rezervişti decît fuseseră chemaţi, pentru a apăra ţara de agresorii fascişti[18]. Prin vibrantul manifest din 17 martie 1939, partidul semnala primejdia că trupele horthysto-hitleriste se află la graniţele ţării şi că deci „Întreg poporul să se pună în stare de alarmă... Comuniştii vor lupta cu arma în mînă în primele rînduri. Uniţi-vă cu toţii într-un singur front puternic contra lui Hitler şi aliaţilor săi, revizionişti"[19]. Această linie politică a conducerii centrale a partidului a fost transpusă în practică şi de organizaţiile teritoriale. Astfel, Comitetul teritorial pentru Ardeal şi Banat al P.C.R. arăta într-un manifest că toţi cetăţenii ţării, fără excepţie, indiferent de naţio-

[13] *Scînteia*, anul III, 1 februarie 1933.
[14] Arhiva I.S.I.S.P., cota A XXI—1, nr. inv. 976.
[15] Ibidem.
[16] Nicolae Ceauşescu, *Expunere la primul Congres al Frontului Unităţii Socialiste ... 23—24 mai 1974*, Buc., 1974, p. 11.
[17] *Lupta de clasă*, 28 martie 1939.
[18] *România în războiul antihitlerist — 23 August 1944 — 9 Mai 1945*, Buc., 1966, p. 16.
[19] Arhiva I.S.I.S.P., cota A XXIII—9, nr. inv. 1030.

https://biblioteca-digitala.ro

nalitate, trebuie să-și facă „datoria în armata română" și să lupte „cot la cot în contra pericolului hitlerist"[20]. În broșura „Să nu capitulăm! Să ne împotrivim!", publicată de organizația P.C.R. Oradea, se arăta: „... Vom apăra, dacă va fi nevoie, cu prețul vieții noastre frontierele actuale ale României".

Poporul român, în frunte cu comuniștii, s-a ridicat cu hotărîre împotriva odiosului dictat imperialist de la Viena din 1940, impus României de către statele fasciste sub amenințarea forței și prin care partea de nord a Transilvaniei era predată Ungariei horthyste. Din inițiativa P.C.R. au avut loc în întreaga țară impresionante demonstrații de protest sub lozincile apărării granițelor și la care au participat, cuprinși de un puternic elan patriotic, sute de mii de muncitori, țărani, intelectuali, soldați, ofițeri. În cuvîntul lor la aceste demonstrații, numeroși ofițeri — exprimînd starea de spirit a întregii armate — arătau că erau gata să lupte și să moară pentru apărarea granițelor sfinte ale țării. Astfel, la demonstrația de la Sibiu un ofițer declara în cuvîntul său „Dacă nu vom ști să ne apărăm drepturile noastre sfinte, nu merităm să purtăm uniforma militară"[21]. Deși primise ordin să se retragă din zonă, armata era gata mai degrabă să refuze executarea ordinului și să lupte împotriva cotropitorilor care ne invadau țara. Armata — ca de altfel întreg poporul român — nu putea pricepe de ce trebuie să „cedeze" fără luptă o parte a teritoriului străbun și să se retragă cu lacrimi în ochi de pe liniile fortificate, numai pentru a executa ordinele statelor fasciste.

Drama națională a României din 1940 era rezultatul direct al politicii de subminare a rezistenței naționale de către organizațiile fasciste — Garda de fier, Grupul etnic german, organizațiile iredentiste maghiare etc. —, a refuzului partidelor istorice de a se ralia mișcării generale antifasciste conduse de P.C.R., dar mai ales a politicii trădătoare a marilor puteri de călcare în picioare a tratatelor cu privire la granițele statornicite după primul război mondial, a politicii de împărțire în sfere de influență în Europa și în lume și care a dus la izolarea, abandonarea și în cele din urmă la împingerea țărilor mici din centrul și sud-estul Europei în brațele fascismului, ale Germaniei hitleriste. Această politică a avut consecințe nefaste și pentru România, care a rămas izolată și amenințată din toate părțile, ducînd pe rînd la ciopîrțirea statului național unitar făurit în 1918, instaurarea dictaturii fasciste, ocuparea țării de către trupele hitleriste și subordonarea Germaniei, împingerea țării — contrar voinței poporului român — în războiul împotriva Uniunii Sovietice.

3. *Instaurarea regimului fascist și tîrîrea țării în războiul antisovietic* a fost privită cu indignare și ură de către întreg poporul român, inclusiv de către armată. Astfel, din inițiativa și sub conducerea P.C.R., pe baza mișcării antifasciste care ființase în țară în deceniul al IV-lea cînd au fost create zeci de organizații de masă legale, o largă presă democratică, s-a dezvoltat o puternică *mișcare de rezistență națională, antifascistă, antihitleristă și antirăzboinică*. La această mișcare de mare anvergură participa clasa muncitoare, care desfășura puternice acțiuni de sabotaj a industriei de război și a transporturilor hitleriștilor către front; țărănimea, prin sabotarea rechizițiilor și aprovizionărilor armatei germane; intelectualitatea, prin aversiunea ei față de ideologia fascistă și nazistă, prin memorii

[20] Arhiva C.C. al P.C.R., fondul I, dosarul nr. 222, fila 208.
[21] *România în războiul antihitlerist* ..., p. 32.

https://biblioteca-digitala.ro

de protest împotriva dictaturii fasciste, a ocupației hitleriste și a războiului antisovietic; funcționarii, femeile, tineretul, naționalitățile conlocuitoare, prin diverse forme de nesupunere împotriva ordinii fasciste și a războiului. O puternică mișcare de rezistență s-a dezvoltat și în rîndurile *armatei*, concretizată în fuga de încorporări pentru frontul hitlerist, nesupunerea la ordine, dezertarea în masă de pe front, crearea de grupe de partizani care organizau atacuri împotriva transporturilor militare ale hitleriștilor etc. Armata română era ostilă fascismului, hitlerismului. După cum aprecia Lucrețiu Pătrășcanu, cauzele acestei atitudini erau multiple. În primul rînd, politica prohitleristă a mișcării legionaro-fasciste care a culminat cu aducerea în țară a armatei germane a creat puternice reacții în rîndul ofițerimii române care se vedea pusă într-o stare de inferioritate, de dependență față de noii veniți, se simțea lovită în amorul ei propriu, mai ales după evenimentele din toamna anului 1940 cînd a fost obligată să părăsească fără luptă partea de nord a Transilvaniei. În al doilea rînd, mișcarea legionară — compusă din aventurieri, parveniți, elemente declasate, elemente ale micii burghezii sau pături sărace, înapoiate politicește — își crease propriile sale formațiuni înarmate. În al treilea rînd, ofițerimea română nu putea uita că legionarii au împușcat în toamna anului 1940 numeroși generali și ofițeri care pe parcursul anilor luaseră sau executaseră măsuri îndreptățite de reprimare a Gărzii de fier[22]. Se știe că acestei odioase organizații teroriste i-au căzut victime și prim-miniștrii I. G. Duca, Nicolae Iorga, generalul Argeșanu, Armand Călinescu. În timpul rebeliunii din ianuarie 1941, legionarii, cu sadismul lor caracteristic, au împușcat și numeroși soldați, iar pe alții i-au ars de vii, după ce turnaseră benzină pe ei.

Semnificativ pentru starea de spirit antilegionară, antifascistă, antihitleristă a armatei este faptul că portofoliul apărării a rămas printre puținele care n-au ajuns pe mîna legionarilor, iar în timpul rebeliunii armata a fost forța care a înăbușit dezmățul dezlănțuit de legionari în scopul acaparării întregii puteri din mîna lui Antonescu.

Hotărîrea lui Antonescu de a satisface cererea lui Hitler cu privire la participarea armatei române la războiul antisovietic — hotărîre ce fusese luată fără avizul Marelui Stat-major și chiar al regelui care au aflat abia mai tîrziu despre aceasta — a stîrnit o puternică opoziție în rîndul soldaților și ofițerilor. Formele de împotrivire ale armatei române războiului antisovietic cunoșteau o gamă variată: scrisori și memorii de protest adresate lui Ion Antonescu, refuzul unor mari comandanți de a continua lupta pe teritoriul sovietic după faza inițială a războiului, ciocniri cu trupele germane, neexecutarea ordinelor germane, trecerea liniilor frontului de partea armatei sovietice, retragerea sub diverse pretexte a unui mare număr de unități de pe front etc. O serie de generali patrioți, ca Iosif Iacobici, Ilie Șteflea, N. Ciupercă, Al. Orășanu ș.a. au reușit prin curajul, măiestria și clarviziunea lor să refuze multe din cererile germane de a trimite noi trupe pe front, ferind de focul ucigător al unui război nedrept sute de mii de soldați și ofițeri români și păstrîndu-i astfel pentru viitoarele lupte de eliberare a părții de nord a Transilvaniei de sub ocupația horthystă. În pofida măsurilor de mînă forte ale lui Hitler și Antonescu de a „reface moralul armatei române" și a o obliga să lupte mai departe împotriva U.R.S.S., pe front și în țară, armata, simțind pulsul poporului, era gata să întoarcă armele împotriva

[22] Lucrețiu Pătrășcanu, *Sub trei dictaturi*, Buc., 1970, p. 263.

https://biblioteca-digitala.ro

nemților și să elibereze țara de ei. „Am surprins ostași... care manifestă dorința de a încheia pace cu rușii și a întoarce armele contra germanilor pentru a-i scoate din țară" — se arăta într-o sinteză informativă a Regimentului 3 dorobanți. De asemenea, erau tot mai multe cazurile de ciocniri violente între militarii români și cei hitleriști pe front sau în spatele frontului[23]. Aceeași dorință fierbinte de a lupta pentru eliberarea țării de ocupanții hitleristo-horthyști a stat și la baza constituirii în Uniunea Sovietică și cu ajutorul guvernului sovietic, a celor două divizii formate din foști prizonieri români — „Tudor Vladimirescu" și „Horea, Cloșca și Crișan". „Noi românii — se spunea într-un document constitutiv al primei divizii — nu dorim stăpînirea străină a generalilor germani. Noi dorim cîrmuirea noastră românească reprezentată printr-un guvern cu adevărat național al României, un guvern al păcii, libertății și independenței"[24].

Manifestările de spirit antihitleriste ale armatei române își aveau sorgintea și în unele antecedente istorice. În memoria și conștiința armatei române — ca și a întregului popor — erau încă vii suferințele îndurate în perioada primului război mondial datorită cotropirii țării de către trupele imperialiste germane. Din efectivul de 3.555 de ofițeri superiori și generali activi existent în 1940, 3.158 luaseră parte la luptele împotriva imperialiștilor germani în primul război mondial[25]. Această situație crea un sentiment de mîndrie patriotică ce se transmitea întregii noastre armate, dornică să elibereze grabnic țara de noii asupritori.

La toate acestea mai trebuie adăugate: tratamentul arogant, înjositor, brutal la care era supusă armata română de către hitleriști, faptul că pe front trupele române erau puse să lupte în cele mai grele sectoare, că unii soldați români care refuzau să mai lupte într-un război nedrept au fost judecați, condamnați și executați sau pur și simplu împușcați, că în perioada retragerii, hitleriștii treceau cu camioanele și tancurile lor peste răniții români, refuzînd să le mai acorde vreun ajutor sau chiar împușcîndu-i fără milă.

Toate acestea arătau că criza regimului fascist cuprindea tot mai mult și armata care se alătura celorlalte forțe antifasciste, antihitleriste, antirăzboinice conduse de partid. După cum arăta tovarășul Nicolae Ceaușescu, „La chemarea P.C.R. s-au ridicat la luptă masele populare, acționînd pentru ieșirea României din războiul alături de Germania hitleristă, pentru eliberarea întregului teritoriu al țării și zdrobirea definitivă a fascismului german. Alături de masele populare au participat și numeroși militari"[26].

4. În condițiile interne ale adîncirii crizei dictaturii militaro-fasciste, ca și în condițiile externe favorabile din vara anului 1944 determinate de victoriile istorice obținute de armatele sovietice, de armatele americană și engleză în vest, de forțele de eliberare națională și de partizani din diferite țări, P.C.R. a putut trece la finalizarea liniei strategico-tactice lansate prin platforma-program din 6 septembrie 1941 cu privire la *insurecția națională armată, antifascistă și antiimperialistă*. Pentru atragerea în totalitate a armatei la lupta întregului popor în insurecție și în lupta antihitleristă, P.C.R. a intensificat în prealabil munca

[23] A. Simon, M. Covaci, *Insurecția națională antifascistă armată din August 1944*, Buc., 1973, p. 25—26.

[24] Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la solemnitatea sărbătoririi și decorării Diviziei „Tudor Vladimirescu — Debrețin" cu prilejul împlinirii a 30 de ani de la înființare*, Buc., 1974, p. 6—7.

[25] *August '44 — culegere de studii*, Buc., 1971, p. 87—88.

[26] Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la solemnitatea sărbătoririi și decorării Diviziei „Tudor Vladimirescu—Debrețin"* ..., p. 6.

https://biblioteca-digitala.ro

politică, organizatorică și propagandistică în rîndul militarilor, ofițerilor și generalilor. Astfel, au fost răspîndite în armată peste 80 de titluri de manifeste și broșuri în circa 120 de unități sau garnizoane militare. Începînd cu popularizarea Platformei din septembrie 1941 și alte documente de partid, comuniștii arătau maselor de militari adevăratul scop al războiului dus de hitleriști, popularizau formarea coaliției antihitleriste, chemau masele și armata la lupta împotriva dictaturii fasciste și a hitleriștilor[27]. În coloanele presei ilegale, prin manifeste, apeluri, chemări, prin munca de la om la om, comuniștii și luptătorii antifasciști au lărgit contactele cu masele de militari, au dus o muncă de clarificare a soldaților și ofițerilor, formînd în numeroase unități grupuri antifasciste, atrăgînd la ideea insurecției armate numeroși ofițeri superiori cu stare de spirit patriotică, înțelegînd că numai prin răsturnarea dictaturii fasciste putea fi salvată țara de la catastrofa națională. Într-un manifest, de 1 Mai 1944, P.C.R. lansa un apel mobilizator poporului și armatei de a respinge planurile lui Hitler și Antonescu cu privire la angajarea României într-un „război total" alături de Germania, care ar fi transformat țara într-un adevărat cimitir și de a trece la răsturnarea regimului fascist, întoarcerea armelor și alăturarea armatei române armatei sovietice și întregii coaliții antihitleriste, eliberarea țării de ocupanții străini: „Popor român! Salvează-te de la catastrofă! Părăsește războiul criminal nemțesc! Doboară clica trădătorului Antonescu de la cîrma țării! Luptă pentru pace! Alungă cu arma în mînă pe cotropitorii hitleriști de pe pămîntul patriei. Luptă pentru eliberarea fraților din Ardealul de nord!"[28]. La începutul lunii august 1944, un alt manifest al partidului adresat direct armatei, soldaților și ofițerilor le cerea: „... Acum aveți datoria să luptați pentru salvarea poporului român și pentru eliberarea fraților din Ardealul de nord. Salvați avutul și hrana poporului de jefuitorii nemți! Întoarceți armele contra nemților și trădătorilor din slujba lor"[29].

Atragerea armatei alături de celelalte forțe antifasciste, antiimperialiste ale țării, unirea tuturor forțelor progresiste naționale într-un singur front a constituit factorul determinant al succesului insurecției. Faptul că partidul s-a orientat spre atragerea armatei alături de popor, că a stabilit insurecția ca unica tactică posibilă pentru doborîrea unui regim de dictatură sprijinit de puternica mașină de război hitleristă, atestă maturitatea și clarviziunea politică a partidului în raport cu toate celelalte forțe politice existente atunci în țară.

După cum arăta tovarășul Nicolae Ceaușescu, „În această coaliție armata deținea un loc important. Trebuie menționat că în anii războiului, în pregătirea eliberării patriei partidul s-a preocupat de desfășurarea unei largi activități în rîndul întregii armate, a stabilit legături cu conducătorii ei, cu numeroși generali și ofițeri. Aceasta a constituit un factor care a determinat ca armata să participe activ la înfăptuirea insurecției naționale antifasciste, cît și la toate transformările revoluționare, la toate victoriile dobîndite în făurirea socialismului pe pămîntul românesc"[30].

Necesitatea obiectivă a atragerii armatei la înfăptuirea actului insurecțional a determinat partidul să stabilească contacte și cu cercurile palatului. După cum

[27] *August '44* ..., p. 68.
[28] *Documente din istoria P.C.R.* ..., p. 376.
[29] *Idem*, p. 387.
[30] Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la solemnitatea sărbătoririi și decorării Diviziei „Tudor Vladimirescu—Debrețin"* ..., p. 6—7.

https://biblioteca-digitala.ro

arăta secretarul general al partidului, „În același timp s-a dezvoltat colaborarea activă cu armata, cu cadrele de conducere ale acesteia, inclusiv cu Palatul, cu regele Mihai“[31]. Atragerea regelui, care era capul oștirii, alături de forțele patriotice, oferea garanția în plus că armata va sprijini unitar acțiunea de răsturnare a dictaturii fasciste și de întoarcere a armelor împotriva Germaniei hitleriste. În acest scop, încă din 1943, P.C.R. prin reprezentantul său Lucrețiu Pătrășcanu a stabilit legături cu cercurile palatului[32]. După numeroase alte tratative, în noaptea de 13—14 iunie, cînd momentul începerii insurecției se apropia, a avut loc din inițiativa P.C.R. o ședință conspirativă a reprezentanților săi Emil Bodnaraș și Lucrețiu Pătrășcanu, cu reprezentanții palatului și ai armatei: generalii Constantin Sănătescu și Gheorghe Mihail, colonelul Dumitru Dămăceanu, Ion Mocsony-Stîrcea, Mircea Ioanițiu, Grigore Niculescu-Buzești. La această ședință a fost aprobat după vii discuții planul insurecțional elaborat de partid, pentru pregătirea acțiunii armate, fiind format un Comitet militar din generalii Gheorghe Mihail, C. Vasiliu-Rășcanu, colonelul Dumitru Dămăceanu, și care ulterior a fost lărgit și cu alte cadre militare. La 15 iunie generalul Constantin Sănătescu a comunicat și acordul regelui la planul insurecțional stabilit[33]. Un rol important l-au avut generalii și ofițerii patrioți cu care conlucra deja de mult partidul în vederea pregătirii înfăptuirii tuturor etapelor insurecției: stabilirea planului operațional, discutarea formulei noului guvern și a primelor sale acte, arestarea lui Antonescu și a guvernului, întoarcerea armelor împotriva hitleriștilor și alungarea lor din țară. O contribuție esențială la pregătirea militară a insurecției a avut-o reprezentantul P.C.R., Emil Bodnaraș, care a ținut legătura cu membrii Comitetului militar, în special cu colonelul Dumitru Dămăceanu, șeful Statului-major al Comandamentului Militar al Capitalei, precum și cu alți ofițeri superiori ca generalul Constantin Ariton, șeful de Stat-major al Inspectoratului general al Jandarmeriei. De asemenea, un aport deosebit în reușita acțiunii insurecționale l-a adus generalul Constantin Sănătescu, care, prin funcția sa de șef al Casei militare regale, prin prestigiul ce-l avea în armată și prin legăturile sale cu numeroși generali și ofițeri, a putut obține informații prețioase pentru pregătirea și înfăptuirea planului insurecțional[34].

Conform liniei strategico-tactice a P.C.R., un rol important în acțiunea insurecțională alături de armată trebuiau să-l joace *formațiunile de luptă patriotice*, care au început să fie create și instruite încă din noiembrie 1943. În București au luat ființă asemenea formațiuni muncitorești înarmate la Atelierele C.F.R. „Grivița“, la întreprinderile „Malaxa“, „Lemaître“, „S.T.B.“, uzina „Grozăvești“ etc., creindu-se totodată și comandamente pe sectoare. Concomitent au fost înființate asemenea formațiuni patriotice de luptă la „Astra Română“, „Steaua Română“, „Vega“, „Româno-Americana“ și alte întreprinderi din Ploiești și Valea Prahovei, Brașov etc.[35].

Totodată fuseseră create mai de mult și luptau cu succes împotriva hitleriștilor *unele grupe de partizani*, cum au fost cele de pe Valea Prahovei, din Munții Vrancei, în Delta Dunării și în regiunile Banat, Maramureș și Suceava[36].

---

[31] Nicolae Ceaușescu, *Expunere la primul Congres al F.U.S.* ..., p. 11.
[32] A. Simon, M. Covaci, *op. cit.*, p. 31—32.
[33] *Idem*, p. 35—36.
[34] *Idem*, p. 40—41.
[35] *Idem*, p. 44—45.
[36] *România în războiul antihitlerist* ..., p. 39.

https://biblioteca-digitala.ro

După cum sublinia tovarășul Nicolae Ceaușescu în cuvîntarea rostită la sesiunea jubiliară a Marii Adunări Naționale consacrată aniversării a trei decenii de la victoria insurecției naționale armate antifasciste și antiimperialiste, „S-a realizat o largă colaborare cu toate forțele ce se pronunțau într-o formă sau alta, pentru ieșirea României din războiul dus împreună cu Germania fascistă, pentru trecerea țării alături de Uniunea Sovietică și de celelalte țări ale coaliției antihitleriste"[37].

Astfel, pe baza acțiunii insurecționale sincronizate a armatei, formațiunilor de luptă patriotice ale clasei muncitoare, grupelor de partizani, ale întregului popor ridicat la luptă cu arma în mînă în zilele de foc ale lui August 1944, a fost posibilă răsturnarea de la conducere a clicii fasciste antonesciene, formarea unui guvern de salvare națională condus de generalul Constantin Sănătescu, ieșirea României din războiul antisovietic, întoarcerea armelor împotriva hitleriștilor, alăturarea țării la coaliția antihitleristă.

5. Odată cu insurecția națională armată antifascistă și antiimperialistă s-a trecut, în mod firesc, și la *alăturarea României la războiul antihitlerist.* Spre cinstea și onoarea armatei române, ea a răspuns în mod hotărît și unitar acțiunii curajoase de întoarcere a armelor împotriva Germaniei hitleriste — caz unic în istoria celui de al doilea război mondial. De la soldat pînă la general, armata a înțeles comandamentul istoric al zilei, de care depindea viitorul destin al patriei. Astfel, hitleriștii nu au putut dezbina sau dezarma armata, așa cum s-a întîmplat din nefericire în alte țări. Generalul Hansen raporta disperat la Berlin, după primele ore ale insurecției, prevenindu-l pe Hitler că insurecția din România nu era „... opera unui grup restrîns de conspiratori din cercurile palatului", ci o acțiune „bine pregătită, înfăptuită de popor și de armată... Acțiunea se bucură de cel mai larg asentiment. Nu se poate găsi nici un general care să formeze un contraguvern"[38]. În acest fel s-au năruit și ultimele încercări ale lui Hitler de a menține România sub jugul imperialismului fascist german. Sub conducerea P.C.R. poporul și armata au hotărît un cu totul alt destin țării noastre — destinul eliberării depline.

Insurecția victorioasă din București a constituit semnalul declanșării în întreaga țară a luptei pentru scuturarea dominației imperialiste și alungarea din țară a cotropitorilor hitleristo-horthyști. P.C.R. a mobilizat poporul și armata pentru continuarea hotărîtă a luptei începute la 23 August 1944. În acest sens un manifest din 4 septembrie cerea: „Ofițeri și soldați! Români! Lupta voastră eroică a sfărîmat în cîteva zile stăpînirea nemților și slugilor lor din țară. Bucureștiul, capitala noastră dragă a fost eliberat de năpîrcile nemțești și de stăpînirea nesuferită a bandei lui Antonescu; datorită luptei voastre vitejești și a ajutorului ce v-au dat formațiunile patriotice înarmate, eroica armată roșie și aviația aliată, în tot cuprinsul țării nemții sînt zdrobiți cu miile, sînt luați prizonieri, mulți se predau, iar acele unități care refuză să se predea sînt încercuite și nimicite...

Dar fiara fascistă nu este complet nimicită... De aceea lupta voastră, dragi ofițeri și soldați, trebuie să fie și mai necruțătoare, alături de puternicii noștri

[37] Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la sesiunea jubiliară a Marii Adunări Naționale consacrată celei de a XXX-a aniversări a eliberării României de sub dominația fascistă — 22 August 1974,* Buc., 1974, p. 8.

[38] A. Simon, M. Covaci, *op. cit.*, p. 55.

https://biblioteca-digitala.ro

aliați, pînă la nimicirea hoardelor germano-fasciste, a cotropitorilor unguri și a asasinilor legionari care au adus în țară pe nemți"[39].

În spiritul acestei chemări înflăcărate a partidului, armata, formațiunile de luptă patriotice, întreg poporul a continuat cu însuflețire lupta eroică pentru eliberarea întregului teritoriu național de sub stăpînirea străină. În această luptă poporul român a primit un prețios ajutor din partea glorioasei armate sovietice. Frăția de arme româno-sovietică din acești ani a pus bazele viitoarei prietenii trainice din anii socialismului între țările noastre.

După eliberarea țării de sub dominația fascistă, armata română, continuînd firul trainic al tradițiilor internaționaliste, antifasciste și umaniste ale partidului și poporului nostru, a continuat lupta pentru eliberarea Ungariei și Cehoslovaciei de sub jugul fascist. Numeroase declarații oficiale autorizate, consemnate în documentele istorice ale vremii, subliniază însemnătatea internațională deosebită a insurecției noastre armate și a contribuției armatei române la zdrobirea definitivă a fascismului. Astfel, în legătură cu *insurecția națională armată antifascistă și antiimperialistă*, postul de radio Moscova relata la 27 august 1944 că „Ieșirea României din Axă are o importanță covîrșitoare nu numai pentru această țară, ci pentru întreg Balcanul, deoarece prin această lovitură se prăbușește întregul sistem de dominație german din sud-estul Europei"[40]. Postul de radio New-York aprecia de asemenea, la 30 august 1944, că „România, dînd posibilitate trupelor sovietice să sfărîme rezistența germană de pe Carpați, contribuie hotărîtor la victoria puterilor aliate"[41].

Aprecieri elogioase sînt făcute și în legătură cu *contribuția militară și economică* a României la războiul antihitlerist. Astfel, postul de radio Paris arăta că „Franța socotește că România a adus prin contribuția ei o scurtare a războiului cu cel puțin 6 luni"[42]. Într-adevăr, România se situează prin această contribuție pe locul al IV-lea din lume. Efectivul total al trupelor române pe frontul antihitlerist a fost de 540.000 de oameni, iar contribuția economică de peste 1 miliard de dolari (la cursul din 1938). Jertfa de sînge a armatei române în acest război se ridica la 170.000 de morți, răniți și dispăruți.

O recunoaștere a vitejiei cu care a luptat armata română în acest război sînt și cele 300.000 de decorații românești, sovietice, cehoslovace și ungurești acordate armatei române, numeroasele evidențieri prin ordine ale Ministerului de război al României și prin 7 ordine de zi ale Comandamentului Suprem sovietic. Evidențiind faptele de arme deosebite ale vitezei noastre armate pe frontul antifascist, Rodion Malinovski, mareșal al Uniunii Sovietice, arăta: „Ca fost comandant al trupelor Frontului 2 ucrainean, îmi amintesc cu multă satisfacție de glorioasele fapte de arme săvîrșite de ostașii români care, fără a-și cruța forțele și chiar viața, luptau plini de curaj și bărbăție pentru obținerea victoriei asupra dușmanului urît de moarte. Prin faptele lor vitejești ei au contribuit la apropierea zilei victoriei"[43]. Ludvik Svoboda, președintele R.S. Cehoslovace arăta de asemenea: „În decurs de cinci luni, cele două armate române și Divizia »Tudor Vladimirescu« au luptat fără întrerupere pentru eliberarea Cehoslovaciei. În

[39] Cf. *Scînteia* din 9 mai 1974.
[40] *Ibidem.*
[41] *Ibidem.*
[42] *Ibidem.*
[43] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro

acest timp, ele au înaintat pe o distanță de 400 km, au eliberat 31 de orașe și 1.722 de comune. Aceasta este o contribuție mare a armatelor române la eliberarea Cehoslovaciei de sub jugul fascist"[44]. În sfîrșit, istoricul maghiar Csatáry Dániel apreciază în termeni elogioși aportul armatei române la eliberarea Budapestei — pentru care, se știe, au murit 11.000 de români: „Participarea la eliberarea Budapestei a fost o însemnată faptă de arme a trupelor române pe teritoriul Ungariei, poate cea mai mare dintre toate: ele au ajutat la eliberarea capitalei unui popor în renaștere"[45].

*

Politica P.C.R. de alianță strînsă dintre popor și armată, care a condus la succesul insurecției naționale armate antifasciste și antiimperialiste, la eliberarea țării, a fost continuată cu succes în forme noi în perioadele următoare — ale revoluției populare și construcției socialiste. Filonul străvechi și trainic al legăturii organice a armatei cu poporul, dovedit în decursul întregii și zbuciumatei noastre istorii în luptele cu asupritorii străini de tot felul pentru apărarea gliei străbune, pentru cucerirea independenței naționale în 1877, pentru apărarea țării și unitatea națională în primul război mondial, pentru eliberarea țării de sub dominația fascistă în cel de al doilea război mondial, s-a întărit și mai mult pe solul fertil al orînduirii socialiste.

Făcînd o cuprinzătoare retrospectivă istorică a acestor legături tradiționale, tovarășul Nicolae Ceaușescu arăta, în cuvîntarea ținută în fața activului de partid din armată la 10 decembrie 1975, că armata noastră este o armată pusă în slujba intereselor poporului, ea nu poate avea nici un fel de alte scopuri decît acelea de a apăra independența patriei, cuceririle revoluționare, de a servi cauza socialismului și comunismului. De altfel, de-a lungul secolelor, armata noastră a fost întotdeauna o armată de apărare a ființei poporului, a independenței naționale. Ea a jucat un rol activ în marile evenimente istorice care au dus la formarea statului național unitar. Așa a fost tot timpul, cu excepția unei perioade scurte din istoria poporului nostru, cînd dictatura militaro-fascistă a împins țara în brațele Germaniei hitleriste, a subordonat-o intereselor fascismului german și a aruncat armata noastră în războiul nedrept împotriva Uniunii Sovietice. Dar este știut că în acele împrejurări, din prima clipă, Partidul Comunist Român, alte forțe democratice și progresiste din România, s-au ridicat ferm, cu hotărîre, împotriva acestei politici, a acestui război nedrept, și au făcut totul pentru a pune capăt acestei stări de lucruri. Este o mîndrie pentru partidul nostru că, în împrejurările binecunoscute, armata a participat activ, în totalitatea ei, la înfăptuirea insurecției naționale armate antifasciste și antiimperialiste, care a dus la ieșirea României din acel război rușinos și nedrept, la alăturarea țării și a armatei noastre armatei Uniunii Sovietice, coaliției antihitleriste. Aceasta a deschis calea participării României și a armatei noastre la lupta pentru eliberarea deplină a patriei, la înfrîngerea definitivă a fascismului. Prin întreaga activitate desfășurată după 23 August, prin jertfele date pe front, armata, întregul nostru popor au demonstrat că nu au avut nimic comun cu războiul dus de dictatura fascistă alături de Germania hitleristă. Prin luptă, armata noastră a demonstrat că rămîne o armată de apărare a cuceririlor revoluționare. Putem

[44] *Ibidem.*
[45] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro

spune că armata noastră nu va duce niciodată un război de agresiune împotriva cuiva. Ea va fi întotdeauna o armată pusă în slujba apărării independenței și suveranității naționale, a cuceririlor revoluționare, a socialismului și comunismului și va sta permanent de strajă tuturor acestor cuceriri, servind poporul, partidul, socialismul[46].

Pe baza experienței istorice românești, a experienței mai recente a altor țări privind rolul armatei în lupta de eliberare națională și socială, „Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism", adoptat la Congresul al XI-lea, formulează concluzia, de mare importanță teoretică și practică pentru activitatea revoluționară, pentru stabilirea strategiei și tacticii partidelor comuniste și muncitorești, a tuturor forțelor progresiste, revoluționare contemporane, că „Deși nu reprezintă o categorie socială aparte, prin rolul care îl joacă în stat, prin caracterul său organizat și disciplinat, armata constituie o forță de cea mai mare importanță. De aceea, trebuie acționat ca armata să fie pusă în slujba intereselor fiecărui popor, a politicii de dezvoltare economico-socială de sine stătătoare a fiecărei țări, a transformării revoluționare a societății, a apărării independenței și suveranității fiecărei națiuni, a păcii și colaborării internaționale"[47].

Programul P.C.R. arată că, în perspectiva trecerii în viitor la socialism a noi și noi popoare, fie pe căi pașnice, fie pe căi nepașnice, în funcție de raportul politic de forțe existent, de totalitatea condițiilor interne și internaționale, „proletariatul, în alianță cu celelalte mase muncitoare, trebuie să-și creeze propriile sale instrumente, propria forță armată care să asigure salvgardarea cuceririlor revoluționare împotriva reacțiunii interne și internaționale"[48].

Exemplul României, în care armata, în totalitatea ei, a devenit principalul instrument de execuție a operațiunilor insurecționale, alături de gărzile patriotice înarmate, iar conducerea operațiunilor militare s-a făcut prin eșaloanele superioare ale oștirii, a reprezentat o modalitate nouă, creatoare, pentru prima oară în istoria mișcării muncitorești revoluționare, de abordare și rezolvare a uneia din marile probleme ale revoluției[49].

IOAN CHIȘU

[46] Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la adunarea activului de partid din armată — 10 dec. 1975*, Buc., 1975, p. 15—16.

[47] *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, Buc., 1975, p. 210—211.

[48] *Idem*, p. 191.

[49] Ștefan Lache, *Politica P.C.R. de largi alianțe cu toate forțele progresiste, democratice și patriotice ale poporului*, în *Era socialistă*, 8/1976, p. 9—10.

https://biblioteca-digitala.ro

LA POLITIQUE DU P.C.R. POUR COINTÉRESSER L'ARMÉE DANS LA LUTTE RÉVOLUTIONNAIRE, ANTIFASCISTE ET ANTIHITLÉRIENNE DE PEUPLE

(Résumé)

Dans le présent étude l'on argumente, s'appuyant sur un vaste matériel documentaire, l'étroite collaboration entre le Parti Communiste Roumain et les forces progressistes de l'armée, depuis les années de l'illégalité. La politique du P.C.R. pour cointéresser l'armée à la lutte du peuple s'est intensifiée spécialement dans la période de l'insurrection nationale antifasciste et antiimpérialiste d'Août 1944 et de la participation de la Roumanie à la guerre antihitlérienne. Ulterieurement, l'armée a participé effectivement à la totalité des transformations révolutionnaires, démocratiques et socialistes, qui ont eu lieu dans notre pays. À la fin, on relève la conclusion, d'une grande actualité, exprimée dans le Programme du P.C.R., au sujet du rôle progressiste de l'armée dans toutes les transformations révolutionnaires sociales et nationales de différents pays.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

ASPECTE ALE LUPTEI MUNCITORILOR MINERI DIN VALEA JIULUI PENTRU INSTAURAREA ŞI CONSOLIDAREA REGIMULUI DEMOCRAT-POPULAR

Perioada dictaturii militaro-fasciste şi a războiului alături de Germania hitleristă a fost una dintre cele mai grele pentru clasa muncitoare şi masele populare din România. Politica de exploatare forţată, nemiloasă a bogăţiilor, a tuturor resurselor a dus la ruină economia ţării, a creat o stare de sărăcie şi foamete pentru întreaga populaţie.

Partidul comunist a fost singurul care s-a ridicat cu hotărîre la luptă, pentru apărarea intereselor întregului popor. Prin acţiunile organizate în toată perioada războiului şi apelurile lansate către popor, se urmărea alungarea din ţară a hitleriştilor şi răsturnarea guvernului antonescian. Asigurarea independenţei ţării, a suveranităţii sale era ţinta finală spre care tindea întregul popor român sătul de asuprire.

În toată perioada războiului se organizează de către muncitori acte de sabotaj, demonstraţii şi greve, pentru ieşirea din război şi susţinerea intereselor maselor populare. În 1943 se constituie Frontul patriotic antihitlerist, la care au aderat mai multe partide politice şi organizaţii de masă. Personalităţi de seamă ale vieţii culturale, artistice şi ştiinţifice s-au ridicat la luptă hotărîtă împotriva războiului. În rîndurile armatei a crescut opoziţia faţă de război, iar comuniştii au organizat tot mai multe acte de sabotaj.

Puternica ofensivă a armatei sovietice pe frontul de est, lupta coaliţiei antihitleriste împotriva Germaniei au dat un nou imbold luptei maselor populare din România împotriva fascismului şi războiului. Principalul ţel al partidului era de a alunga de la conducerea ţării pe Antonescu şi întoarcerea armelor împotriva Germaniei.

Forţele antihitleriste din întreaga ţară se unesc în aprilie 1944, punînd bazele Frontului Unic Muncitoresc.

Programul de acţiune lansat de către F.U.M. prevedea ieşirea României din război, restabilirea independenţei şi suveranităţii naţionale prin înlăturarea dictaturii fasciste. La 20 iunie 1944 a fost constituit Blocul Naţional Democrat, care a chemat la luptă întregul popor român pentru salvarea ţării, constituind centrul vital al luptei antifasciste.

Aşa cum arăta tovarăşul Nicolae Ceauşescu, „Trebuie subliniat că înfăptuirea unităţii de acţiune a clasei muncitoare a avut o însemnătate deosebită — aş putea spune hotărîtoare — pentru desfăşurarea cu succes a luptelor democratice şi revoluţionare din ţara noastră"[1].

Conform unui program dinainte stabilit, guvernul antonescian a fost arestat, apoi s-a trecut la dezarmarea şi alungarea din ţară a forţelor militare germane,

[1] N. Ceauşescu, *România pe drumul construirii societăţii socialiste multilateral dezvoltate*, vol. IV, Bucureşti, 1970, p. 628.

https://biblioteca-digitala.ro

iar partidul a mobilizat toate forţele, toate energiile, întreaga capacitate economică a ţării sub lozinca „Totul pentru front, totul pentru victorie".

Forţele armate române au luptat alături de cele sovietice pentru eliberarea întregului teritoriu al ţării şi au continuat ofensiva şi peste graniţă, participînd cu succes la eliberarea Ungariei şi Cehoslovaciei de sub jugul fascist.

Victoria insurecţiei naţionale armate antifasciste şi antiimperialiste a dus la eliberarea ţării de sub dominaţia străină, marcînd începutul unei noi etape, aceea a revoluţiei populare.

*

Economia ţării, secătuită de pe urma războiului şi a jafului hitlerist, trebuia refăcută. În acest scop Partidul Comunist Român a luat toate măsurile necesare pentru mobilizarea întregului popor la măreaţa operă de refacere economică. Mobilizate de către partid, masele populare au răspuns cu entuziasm acestei chemări.

Industria carboniferă a ţării, supusă unei exploatări neraţionale, prădalnice, se afla într-un greu impas. Minele se găseau într-o stare de paragină. Lucrările de pregătire fiind total neglijate, era necesară o muncă susţinută pentru repunerea lor în funcţiune. Din această cauză producţia a continuat să scadă în tot cursul anului 1944 şi în anii următori. Din dările de seamă ale societăţii „Petroşani" se poate urmări scăderea producţiei în Valea Jiului de la 2.167.727 tone în 1944 la 1.684.268 tone în 1946. Scăderea producţiei de cărbune se datora conducerilor societăţilor carbonifere, care prin atitudinea lor au întreţinut nemulţumirile şi nu au soluţionat problemele aprovizionării cu alimente şi articole de îmbrăcăminte.

Aşa cum se menţionează în mai multe rapoarte ale fostei societăţi „Petroşani" din anul 1944, lipseau materialele necesare întreţinerii minelor, iar utilajele erau în cea mai mare parte defecte.

Conducerile societăţilor miniere în lupta pentru profituri cît mai mari urmăreau în continuare exploatarea prădalnică.

*

Aşa cum se arată în Programul P.C.R. de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi înaintare a României spre comunism, întreaga perioadă de după 23 August 1944 pînă la sfîrşitul anului 1947 se caracterizează prin mari lupte revoluţionare care au dus la realizarea unor profunde transformări sociale[2].

Valea Jiului, cel mai mare bazin carbonifer al ţării, a trăit din plin toate evenimentele. Imediat după 23 august 1944 în toată Valea Jiului au avut loc manifestaţii entuziaste. Minerii vedeau în acest act încununarea luptei lor. Bucuria a cuprins masele largi sătule de teroare şi asuprire.

Hotărîrile Partidului Comunist de a continua operaţiunile militare pînă la eliberarea întregului teritoriu al ţării şi înfrîngerea totală a Germaniei ca şi cea privitoare la refacerea economiei naţionale au avut un larg ecou în rîndurile muncitorilor mineri. Partidul Comunist Român a fost singurul care a reuşit să-şi impună punctul de vedere, să cîştige mereu noi şi noi aderenţi, iar numărul

[2] *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi înaintare a României spre comunism*, Bucureşti, 1975, p. 54.

https://biblioteca-digitala.ro

membrilor de partid din Valea Jiului a crescut foarte mult în această perioadă. Sub conducerea directă a partidului, cu sprijinul larg al maselor populare s-a trecut la înfăptuirea unor măsuri democratice. În toate localităţile muncitorii mineri au cerut şi au impus înlocuirea din funcţie a vechilor primari şi a pretorului local, a tuturor elementelor duşmănoase din conducerea societăţilor carbonifere. În acest fel are loc un proces de democratizare a întregului aparat de stat local.

La 9 noiembrie 1944, poliţia din Petroşani raporta cererea muncitorilor de a se schimba primarii[3].

În zilele de 17 şi 30 septembrie 1944 muncitorii din Lupeni, întruniţi pentru alegerea noului comitet de fabrică, au cerut:

— desfiinţarea imediată a sistemului hitlerist şi repunerea imediată în drepturi a celor concediaţi din cauza ideilor antifasciste;

— înlăturarea din serviciu a conducătorilor societăţii „Lupeni" care au avut o atitudine ostilă faţă de muncitori[4].

La 23 octombrie 1944 Sindicatele Unite din Petroşani aduc la cunoştinţa societăţii că la o manifestaţie a muncitorilor din 15 octombrie s-a cerut îndepărtarea din serviciu a inginerului Mărdărescu care s-a remarcat prin persecutarea muncitorilor în tot timpul războiului[5].

Marea demonstraţie a muncitorilor din Vulcan şi Lupeni, care a avut loc la 15 octombrie 1944, s-a bucurat de participarea a peste 10.000 de muncitori. Cu această ocazie se formulează şi revendicările muncitorilor mineri sătui de asuprire şi exploatare. Ei cereau:

— alungarea hitleriştilor, horthyştilor şi legionarilor;

— alungarea jandarmilor;

— eliberarea Transilvaniei din robia nemţilor şi a horthyştilor unguri;

— schimbarea guvernului şi aplicarea întocmai a platformei Frontului Naţional Democrat[6].

Aceste cereri erau formulate în conformitate cu acordul de front unic şi înţelegerea intervenită între P.C.R. şi P.S.D., cu proiectul de platformă propus tuturor forţelor democratice din ţară, cu înţelegerea realizată în vederea constituirii Frontului Naţional Democrat.

La 4 noiembrie 1944, ca urmare a unui miting organizat de P.C.R., a fost înlăturat la Petroşani primarul şi ajutorul de primar, iar în locul lor au fost aleşi doi reprezentanţi ai F.N.D.; la Lupeni, în 6 noiembrie 1944 fiind ales primar un reprezentant al P.C.R.[7].

Refacerea minelor a constituit un alt obiectiv de seamă al partidului. Sub îndrumarea directă a comuniştilor, în fiecare uzină, fabrică sau instituţie au fost alese comitete de fabrică care se ocupau atît de întocmirea regulamentelor de muncă şi salarizare, cît şi de respectarea întocmai a obligaţiei muncii, a asigurării bunului mers al producţiei. În Valea Jiului există în această perioadă o Comisie sindicală locală cu sediul în Petroşani, iar în cadrul fiecărei exploatări miniere comitete sindicale şi comitete de fabrică. Ele aparţineau de sindicatele organizate pe ramura minieră din ţară.

---

[3] Arh. Stat. Deva, Fd. Chestura de poliţie Deva, Dosar nr. 1/1944, p. 281.
[4] *Scînteia*, 13 X 1944; Arh. Stat. Deva, Fd. Chestura de poliţie Deva, Dosar 1/1944, p. 246.
[5] Arh. Stat. Deva, Fd. Societatea „Petroşani", Direcţiunea Minelor, Dosar 1/1944, p. 26.
[6] *Scînteia*, anul I, nr. 38 din 20 X 1944.
[7] Arh. Stat. Deva, Fd. Chestura de poliţie Deva, Brigada de siguranţă, 1/1944, p. 281.

https://biblioteca-digitala.ro

Concomitent cu revendicările politice, îndepărtarea elementelor reacționare din conducerea societății carbonifere, schimbarea primarilor, muncitorii formulează și o serie de cereri prin care își susțin revendicările lor zilnice. Astfel, cu ocazia unei manifestații organizate la Lupeni și Petroșani în ziua de 10 decembrie 1944 și la care au luat parte peste 10.000 de muncitori, se votează o moțiune prin care se cerea conducătorilor societăților carbonifere:

— restituirea sumelor reținute ilegal de la muncitori în timpul războiului;
— aprovizionarea cu alimente a muncitorilor;
— naționalizarea minelor*;
— înfrînarea speculei;
— asigurarea mijloacelor de transport necesare.

Formulînd revendicările zilnice, ei nu uită să ia măsurile necesare în vederea măririi producției de cărbune atît de necesară refacerii țării și continuării războiului împotriva Germaniei hitleriste. Ziarul „Scînteia" din 23 decembrie 1944 menționa: „Minerii măresc producția de cărbune, și vor da țării combustibilul necesar mașinilor și oamenilor".

În vederea măririi producției de cărbune, ei constituie Comisii de control și perfecționare a producției, care funcționau pe lîngă fiecare exploatare minieră, aleg comitete cetățenești care aveau misiunea de a controla aprovizionarea muncitorilor și a întregii populații a Văii Jiului cu alimente în vederea combaterii speculei[8].

O importanță deosebită pentru întregul proces revoluționar au avut marile bătălii revoluționare desfășurate în anii care au urmat eliberării, trecerea la organizarea comitetelor muncitorești și instituirea controlului clasei muncitoare asupra întreprinderilor, luarea cu asalt a prefecturilor și primăriilor și instalarea noilor prefecți și primari, formarea comitetelor țărănești și împărțirea pămînturilor moșierești țăranilor fără pămînt sau cu pămînt puțin[9].

În lupta pornită pentru preluarea puterii politice și sub directa conducere a Partidului Comunist Român, muncitorii minieri au dat dovadă de o combativitate rar întîlnită.

Ministerul de interne a încercat să împiedice acțiunile revoluționare ale muncitorilor, dar fără succes. Schimbarea generalului Sănătescu cu Rădescu, în decembrie 1944, nu a soluționat total criza politică. Primul congres al Sindicatelor Unice care a avut loc în zilele de 26—30 ianuarie 1945 a dat un nou impuls luptei poporului pentru democratizarea țării.

Anul 1945 marchează continuarea luptei muncitorilor mineri pentru sprijinirea instalării la conducerea țării a unui guvern democratic. Fiind lansat programul de guvernare a F.N.D., muncitorii mineri l-au sprijinit. În acest scop gărzile patriotice și comitetele cetățenești au fost întărite pentru a putea face față opoziției partidelor burgheze și intenției lor de a provoca un război civil.

La 15 februarie 1945 la Lupeni, iar la 18 februarie la Petroșani au loc întruniri ale Sindicatelor unice muncitorești din aceste localități, la care s-a cerut cu insistență de către muncitori schimbarea guvernului Rădescu, și guvern F.N.D. La Petroșani, muncitorii au luat cu asalt localul poliției și „au putut fi îndepărtați

* Cererea muncitorilor pentru naționalizarea minelor era, de fapt, o doleanță mai veche, dar P.C.R. a apreciat că nu este încă momentul potrivit pentru acest act.

[8] Arh. Stat. Deva, Fd. Societatea „Petroșani", Dosar 3/1944, p. 26.

[9] *Programul P.C.R.*, p. 54.

https://biblioteca-digitala.ro

numai cu petarde lacrimogene și focuri de armă", raportează îngrijorat comisarul poliției locale.

Muncitorii și-au exprimat hotărîrea de a continua manifestațiile în fiecare zi, pînă ce guvernul va abdica[10].

La scurt timp, în 24 februarie 1945, are loc o altă manifestație la Petroșani, organizată de Frontul Național Democrat, la care s-a cerut, de asemenea, înlocuirea guvernului Rădescu cu un guvern democratic.

În aceeași zi la București, din ordinul generalului Rădescu s-a tras în demonstranți, fapt care a dus la o intensificare a luptei.

În ziua de 26 februarie mai mulți muncitori din Valea Jiului s-au deplasat la Hațeg, unde organizează o demonstrație cu scopul înlăturării guvernului Rădescu.

Sub presiunea luptei maselor populare și în conformitate cu programul de guvernare al Frontului Național Democrat, dat publicității la 28 ianuarie 1945, se prevedea confiscarea pămînturilor criminalilor de război, ale moșierilor fugiți din țară, ale sabotorilor, precum și a suprafețelor care depășeau 50 de ha., s-a trecut la împărțirea pămînturilor, iar la 6 martie regele a fost nevoit să semneze decretul de numire a unui guvern democratic sub conducerea Dr. Petru Groza. Acest act revoluționar a însemnat o nouă etapă pe calea preluării întregii puteri politice de către clasa muncitoare sub conducerea Partidului Comunist.

Instaurarea puterii populare a dus la schimbarea sarcinilor partidului comunist. Obiectivul principal era acela de a reface țara secătuită de război și jaful hitlerist.

Muncitorii mineri din Valea Jiului au pornit hotărîți să sprijine noul guvern prin mărirea producției de cărbune, să participe cu toate forțele la refacerea țării.

În acest scop ei au format comitete cetățenești, le-au întărit pe cele vechi cu scopul de a încheia procesul de înlăturare a elementelor reacționare din conducerea societăților miniere și numirea în consiliile de administrație a reprezentanților muncitorilor care să împiedice acțiunile de sabotaj ale vechilor consilii de administrație.

În scopul întăririi rolului cadrelor, al pregătirii unor activiști, în aprilie 1945 se înființează în Valea Jiului prima universitate muncitorească[11].

La 1 Mai 1945, cînd are loc prima manifestație liberă în Valea Jiului, zeci de mii de mineri, muncitori, funcționari și țărani fac o demonstrație grandioasă. Așa cum relata ziarul „Scînteia" din 4 mai 1945, „La ora 7 coloanele de demonstranți avînd în frunte organizațiile P.C.R. și P.S.D. urmate de organizațiile sindicale; Uniunea patrioților; Apărarea patriotică; Frontul plugarilor și școlile se îndreaptă spre Piața primăriei, unde așteaptă coloanele de muncitori din Lonea și Petrila. Coloana din Lonea avînd în frunte un detașament de plugari călări, iar cea din Petrila în frunte cu gărzile cetățenești pe biciclete".

În cinstea zilei de 1 Mai 1945, o brigadă de mineri din Lupeni a fost dată ca exemplu pe țară pentru „eroismul de care a dat dovadă" extrăgînd o însemnată cantitate de cărbuni, așa cum se arată în Comunicatul Președinției Consiliului de Miniștri publicat în „Scînteia" din 22 aprilie 1945.

---

[10] Arh. Stat. Deva, Fd. Chestura de poliție Deva, Biroul de siguranță, Dosar 1/1944, p. 353.

[11] Arh. Stat. Deva, Fd. Chestura de poliție, Brigada de siguranță, Dosar 1/1944, p. 286.

https://biblioteca-digitala.ro

La 12 august 1945 are loc în Valea Jiului prima Conferință liberă a regionalei P.C.R. la care au participat delegați din întreaga regională, iar din partea Comitetului Central al Partidului Comunist Român — Gh. Gheorghiu-Dej. În cadrul conferinței s-a scos în evidență spiritul de sacrificiu de care au dat dovadă minerii: „Numai cine cunoaște condițiile mizerabile de viață și de muncă ale minerilor Văii Jiului datorită sabotajului direcțiunii centrale a societății »Petroșani«, cine i-a văzut ieșind în zdrențe din gura minei, cu figurile supte și înnegrite, ca niște arătări din altă lume, numai acela poate aprecia just minunatul spirit de sacrificiu și dîrzenia neclintită cu care acești fruntași ai muncii, mobilizați și îndrumați de comuniști duc bătălia pentru ridicarea producției de cărbuni, pentru refacerea țării" — menționa „Scînteia" din 20 august 1945.

La chemarea partidului toate forțele au fost mobilizate: tineri, bătrîni, intelectuali s-au înrolat în echipe de muncă voluntară pentru a sprijini guvernul poporului.

„Minerii călîți în luptele trecutului din vremea acelei false democrații care a pregătit toate dictaturile și războiul crîncen ce a urmat, s-au hotărît să atace probleme din față, au pornit așa cum pornesc în mină să scobească adîncurile căutînd cărbuni, au pornit frontal. Și fără multe discuții, la inițiativa comuniștilor au hotărît: vom ridica producția prin toate mijloacele. Și au pornit la lucru, au coborît în mină voluntari, copii de 16 ani și pensionari de 76 ani, meseriași, lucrători de la ateliere, funcționarii din birouri, ingineri de la suprafață, cetățeni de toate categoriile și chiar preoți. Toți au înțeles importanța extraordinară a acestei munci și au lucrat de dimineață pînă noaptea tîrziu fără să se oprească o clipă" — arăta ziarul „Scînteia" din 18 august 1945.

Același ziar, în numerele din 20 și 22 august 1945, menționa spiritul de sacrificiu de care au dat dovadă comuniștii Văii Jiului exprimînd hotărîrea lor: „Vom munci dacă este nevoie chiar desculți, flămînzi, orice s-ar întîmpla, noi nu ne uităm în stînga și în dreapta, ne uităm drept înainte și muncind vom realiza o Românie liberă și înfloritoare"[12].

La un an de la eliberarea țării, muncitorii mineri raportau: la Petrila producția de cărbune a crescut astfel: decembrie 30%; ianuarie 34%; februarie 40%; martie 46%; aprilie 48%. Așa înțelegeau ei să contribuie la refacerea țării.

La 9 septembrie 1945 au avut loc mari întruniri la Lupeni și Petroșani, la care au participat peste 18.000 de muncitori, intelectuali și țărani din toată Valea Jiului, manifestîndu-și hotărîrea de a sprijini cu toată forța de care dispun guvernul democratic.

Conferința națională a P.C.R. din octombrie 1945 a elaborat programul refacerii economice a țării, a dezvoltării sale pe linia industrializării și electrificării. În cadrul ei s-a cerut, ca o sarcină principală, și reconstrucția în termen scurt și folosirea la maximum a capacității minelor din Valea Jiului. Minerii au pornit hotărîți să înfăptuiască aceste măreți obiective.

Succesele repurtate nu conveneau forțelor reacționare care căutau pe toate căile să lovească în puterea populară, să-i diminueze puterea, să-i șubrezească pozițiile. În acest scop au fost organizate acte de sabotaj la mai multe mine din Valea Jiului.

După cum menționează ziarul „Scînteia" din 17 octombrie 1945, delegații muncitorilor din Valea Jiului s-au prezentat la Dr. Petru Groza, demascînd conduce-

[12] *Scînteia*, 20 august 1945.

https://biblioteca-digitala.ro

rea societății „Petroșani" în actele de sabotare a producției de cărbune și înfometarea muncitorilor și au solicitat „înlocuirea conducerii societății și epurarea tuturor elementelor sabotoare".

Ziarul local „Zori Noi" din 24 noiembrie 1945 arăta: muncitorii au luat măsuri pentru înlocuirea vechiului consiliu de administrație al societății „Petroșani". Noul consiliu ales a luat măsuri pentru înființarea de cantine, cămine, maternități și aprovizionarea minelor cu materialele necesare. Minerii care la sabotajul vechii conduceri a societății — care urmărea înfometarea muncitorilor — au știut să răspundă cu posturi suplimentare și ridicarea producției de cărbune, au ajuns să aibă azi un consiliu de administrație compus din oameni cinstiți, care luptă pentru aceleași scopuri patriotice.

Dîndu-și seama de importanța refacerii economiei naționale, declară: „Îndemnați de sîngele vărsat de martirii clasei muncitoare la Griviția și Lupeni, de glasul copiilor noștri flămînzi și zdrențuroși care ne cer pîine, ne vom strînge puterile și vom lupta mai dîrz pentru ridicarea producției care e salvarea noastră și a întregului popor"[13].

Pentru a dovedi cu mai multă tărie sincerul lor atașament față de guvernul democratic, i-au dăruit și rația de cărbune la care aveau dreptul. Pentru ajutorarea tovarășilor lor se organizează colecte. În același timp producția de cărbune crește mereu cu sprijinul „Comitetelor de producție" din care făceau parte cei mai buni muncitori, ingineri și tehnicieni. Numai în luna noiembrie a anului 1945 producția de cărbune a fost sporită cu 10.000 tone față de lunile precedente.

„Acțiunile comuniștilor din Petroșani constituie o lovitură de măciucă dată reacțiunii și o demonstrație concretă de ceea ce se poate realiza pe linia trasată de partidul nostru (P.C.) la Conferința Națională pentru reconstrucția țării și pentru îmbunătățirea condițiilor de viață ale clasei muncitoare" — menționa ziarul „Scînteia" din 13 decembrie 1945.

Pentru formarea cadrelor necesare activității în continuare a P.C.R., la Petroșani a fost înființată în 1946 prima școală de cadre din Valea Jiului. La 6 februarie 1946 s-a deschis la Lupeni prima cantină muncitorească din Valea Jiului, care servea minerilor o masă în mod gratuit — ca dovadă a grijii față de cei care măreau zilnic producția de cărbune.

Ziarul local „Zori Noi" din 18 decembrie 1945 menționa: „A doua zi după schimbarea conducerii societății producția s-a mărit cu 1.000 tone pe zi". Același ziar, în numărul din 12 februarie 1946, relatează mărirea producției sectorului III al minei Lupeni cu 80% și angajamentul minerilor ca să mărească producția zilnică de la 3.200—3.300 tone la 6.300—6.500 tone la sfîrșitul anului 1946. Și de data aceasta comuniștii, inițiatorii și mobilizatorii au stat în fruntea efortului. Din inițiativa celulei de partid, pînă la punerea în funcțiune a abatajelor, 7 grupe de voluntari au lucrat cîte 3 și patru posturi suplimentare pe săptămînă reușind astfel să termine pregătirile într-un timp record" — menționa în încheiere ziarul citat.

În toată țara au loc acțiuni de solidaritate ale muncitorilor din alte sectoare cu minerii. Ceferiștii de la Griviția au cedat rația lor de pîine pe o zi în favoarea muncitorilor mineri, ca semn al solidarității și recunoașterii eforturilor depuse de muncitorii mineri pentru mărirea producției de cărbune.

[13] *Scînteia*, 21 X 1945.

https://biblioteca-digitala.ro

Înlăturarea monarhiei şi proclamarea republicii a deschis calea pentru cucerirea întregii puteri politice de către clasa muncitoare în alianţă cu ţărănimea. Se impune cu tărie refacerea unităţii clasei muncitoare prin unificarea Partidului Comunist cu Partidul Social-Democrat.

În acest scop în Valea Jiului se constituie comisii mixte de unificare — formate din membrii celor două partide. Comisia judeţeană din Valea Jiului era formată din Butaria Virgil şi Varga Beniamin din partea P.C.R., Ghendel Gheorghe şi Haiduc Aurel din partea P.S.D.

În restul localităţilor Văii Jiului au fost constituite comisii pe localităţi şi întreprinderi. În februarie 1948 în Valea Jiului erau 6.850 membri de partid care erau cuprinşi în 28 de organizaţii din care 16 în întreprinderi industriale, 6 organizate în cartiere şi 4 în instituţii.

*

Muncitorii mineri, alături de întreaga noastră clasă muncitoare şi de ţărănime, au dat dovadă de combativitate şi de spirit de sacrificiu. La chemarea partidului ei au fost în primele rînduri ale celor care au contribuit la democratizarea aparatului de stat local, au mobilizat la această acţiune toate forţele locale. S-au deplasat aproape în toate comunele şi satele din judeţul Hunedoara, participînd la înfăptuirea reformei agrare şi la instalarea unor primari cu vederi democratice.

Prin acţiunile menţionate, ei au contribuit la lovitura mortală dată forţelor reacţionare din ţară, care încercau prin toate mijloacele să împiedice democratizarea ţării.

Mărirea producţiei de cărbune a constituit ţelul luptei minerilor, ştiind că prin aceasta contribuie la refacerea economică a ţării, la repunerea în funcţiune a altor unităţi industriale şi la asigurarea combustibilului necesar transporturilor pe căile ferate. Deşi flămînzi, ei nu au încetat nici o clipă lucrul, prestînd şi ore suplimentare, au dat economiei tot mai mult cărbune. Cînd conducerea vechii societăţi s-a opus, ei au impus schimbarea şi au instituit echipe de control muncitoresc pe lîngă fiecare exploatare minieră, continuînd producţia cu forţe înzecite.

Lupta şi munca lor a contribuit la întărirea şi consolidarea regimului democrat-popular, a constituit un exemplu demn de urmat şi pentru alte sectoare de activitate.

P. MUNTEANU

ASPECTS DE LA LUTTE DES MINEURS DE LA VALLÉE DE JIU POUR L'INSTAURATION ET LA CONSOLIDATION DU RÉGIME DÉMOCRATE-POPULAIRE

(Résumé)

On décrit la lutte des mineurs de la Vallée de Jiu pour rétablir les exploitations minières détruites par la guerre, pour augmenter la production et pour démocratiser l'administration locale.

L'auteur souligne les résultats obtenus dans le procès de production après l'instauration du gouvernement de 6 mars 1945, comme une contribution considérable à la réconstruction économique de tout notre pays.

https://biblioteca-digitala.ro

MARGINALII LA ULTIMA ŞEDINŢĂ A CONSILIULUI DE MINIŞTRI PREZIDATĂ DE GENERALUL NICOLAE RĂDESCU

Evenimentele din august 1944, petrecute în România, constituie o strălucită încununare a unui glorios trecut de luptă, purtată de-a lungul veacurilor pentru eliberarea socială şi naţională, o remarcabilă sinteză a eroicelor secole de bătălii revoluţionare pentru ideile unităţii statale, independenţei, dreptăţii şi progresului social, împotriva exploatării şi asupririi. În această optică istorică, insurecţia naţională armată antifascistă şi antiimperialistă din august 1944 marchează, ca o nepieritoare piatră de hotar, începutul unei ere noi în viaţa patriei, din perspectiva căreia întreaga evoluţie istorică a poporului român îşi luminează mai adînc sensurile, conferind tradiţiilor pe care le continuăm astăzi întreaga lor măreţie şi demnitate.

„Răsturnarea dictaturii militaro-fasciste — arată Programul P.C.R. — a deschis calea eliberării definitive a României de sub dominaţia imperialistă, a înfăptuirii năzuinţelor poporului român de a fi liber şi stăpîn pe bogăţiile şi munca sa, pe propriul său destin. Aceasta a inaugurat epoca unor profunde transformări revoluţionare, democratice în societatea românească, a cuceririi puterii de către clasa muncitoare românească, în alianţă cu ţărănimea şi masele largi populare. Epoca ce a urmat a marcat începutul unei noi istorii a patriei noastre — istoria împlinirii idealurilor de dreptate socială şi naţională, pentru care au luptat nenumărate generaţii de înaintaşi, a cuceririi depline a independenţei şi suveranităţii naţionale a României, a dreptului sacru al poporului român de a fi stăpîn în propria sa ţară"[1].

După doborîrea dictaturii militaro-fasciste, în condiţii externe favorabile — puternicul avînt al luptei popoarelor din întreaga lume pentru zdrobirea fascismului, pentru democraţie şi progres social, victoriile obţinute pe front de coaliţia antihitleristă, şi, în primul rînd, de Uniunea Sovietică —, lupta antifascistă, democratică din ţara noastră s-a transformat rapid într-o mişcare socială de mare amploare, care a dus la realizarea unor profunde schimbări revoluţionare în viaţa politică şi socială a patriei.

În urma doborîrii dictaturii militaro-fasciste, la 23 August 1944, la conducerea ţării a fost instalat un guvern prezidat de generalul Constantin Sănătescu, format din militari şi tehnicieni, reprezentanţi ai Palatului regal şi cîte un reprezentant al partidelor politice din Blocul Naţional Democrat, ca miniştri fără portofoliu[2]. Noul guvern, în declaraţia adresată ţării imediat după constituire, s-a angajat să înfăptuiască un regim constituţional democratic, în care

---

[1] *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi înaintare a României spre comunism*, Bucureşti, 1975.

[2] În guvern au intrat: Lucreţiu Pătrăşcanu, care era şi ministru interimar la Ministerul Justiţiei, din partea P.C.R., Constantin Titel-Petrescu din partea P.S.D., Iuliu Maniu din partea P.N.Ţ., I. C. Brătianu din partea P.N.L.

https://biblioteca-digitala.ro

libertățile publice și drepturile cetățenești să fie garantate și respectate, să asigure participarea României la războiul antihitlerist și să încheie armistițiu cu Națiunile Unite[3]. Au fost desființate lagărele de concentrare și au fost puși în libertate deținuții politici condamnați pentru activitate revoluționară, democratică și antifascistă pe baza legislației respective din 1940—1944 și a legilor antimuncitorești din perioada antebelică. La 31 august 1944 a fost reintrodusă Constituția din 1923, prin care s-au recunoscut tuturor cetățenilor români, fără deosebire de origine socială, de limbă sau de religie, egalitatea în fața legilor, dreptul de întrunire și asociere, libertatea presei, a cuvîntului și a conștiinței. La 12 septembrie 1944, delegația guvernului român, formată din Lucrețiu Pătrășcanu, general de brigadă Dumitru Dămăceanu, Barbu Știrbey și Ghiță Popp, a semnat la Moscova *Convenția de armistițiu*, care consfințea starea de fapt a ieșirii României din războiul antisovietic și participarea sa, începînd de la 24 august 1944, ora 4, la războiul antihitlerist alături de Națiunile Unite, precum și anularea Dictatului de la Viena.

Prin componența politică, prin prevederile programatice și prin măsurile adoptate, noul guvern era expresia alianței politice care s-a închegat — sub conducerea P.C.R. — în perioada premergătoare insurecției naționale antifasciste[4]. Acțiunile sale reflectau *Platforma* cu caracter antifascist, general-democratic, stabilită de cele patru partide politice din Blocul Național Democrat în iunie 1944. Faptul că pentru prima dată în istoria țării, la conducerea statului au luat parte, în calitate de membri ai guvernului, reprezentanți ai partidelor muncitorești — comuniști și social-democrați, care aveau sprijinul maselor muncitoare, avea o importanță deosebită. Predominarea în guvern a reprezentanților monarhiei și ai claselor exploatatoare, interesați în menținerea orînduirii burghezo-moșierești, a limitat însă, în mod considerabil, acțiunile transformatoare privind satisfacerea revendicărilor vitale ale maselor populare. Totodată, potrivit prevederilor Constituției, regele Mihai I păstra o serie de prerogative în viața de stat, ca dreptul de a numi guvernul, de a exercita puterea legislativă împreună cu Reprezentanța națională, de a fi șeful puterii armate. Cu toate acestea, ținînd seama de sarcinile luptei antifasciste, de raportul de forțe obiectiv și de iluziile monarhiste care se manifestau mai ales în rîndurile populației sătești și ale armatei, P.C.R. a promovat o politică de continuare a colaborării cu cercurile Palatului, pentru a concentra maximum de forțe și mijloace în războiul antihitlerist și în opera de redresare economică și politică a țării.

În aceste condiții, partidul comunist, în strînsă colaborare cu partidul social-democrat, cu alte forțe democratice, progresiste organizînd masele populare, a desfășurat o activitate susținută — în cadrul guvernului și în rîndurile maselor — în vederea dezvoltării cuceririlor obținute prin insurecția națională armată antifascistă și antiimperialistă, pentru rezolvarea marilor probleme care stăteau în acea perioadă în fața țării. Ținînd seamă de situația internă și de împrejurările internaționale favorabile forțelor democratice, P.C.R. a apreciat că realizarea sar-

[3] *România Liberă*, din 24 august 1944.

[4] La consfătuirea secretă din noaptea de 13/14 iunie 1944, între reprezentanții P.C.R., ai palatului și ai armatei, după o analiză amănunțită a situației interne și externe a țării, printre altele, s-a ajuns și la următoarea concluzie: Viitorul guvern va lua una din următoarele *trei forme*, în ordinea preferinței: a) Președinte de Consiliu și miniștri civili; b) Președinte de Consiliu militar și miniștri civili; c) Președinte de Consiliu militar și miniștri militari (Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosarul nr. 7989/amintirile lui D. Dămăceanu).

https://biblioteca-digitala.ro

cinilor imediate, antifasciste, democratice şi antiimperialiste va face posibilă atingerea obiectivului său strategic — desăvîrşirea revoluţiei burghezo-democratice şi trecerea neîntreruptă la revoluţia socialistă.

Acţiunile revoluţionare ale maselor, conduse de partidul comunist, pentru democratizarea ţării aveau loc în condiţiile susţinerii războiului antihitlerist şi ale unor mari greutăţi economice.

În atare situaţie, transformările economice şi social-politice obiective ce trebuiau înfăptuite se împleteau strîns şi se condiţionau reciproc, imprimînd revoluţiei populare, în prima sa etapă, un caracter democratic, antifascist şi antiimperialist.

Pentru rezolvarea sarcinilor multiple şi complexe ce stăteau în faţa forţelor revoluţionare, Partidul Comunist Român, acordînd o atenţie primordială reorganizării rîndurilor sale, organizării maselor, şi în primul rînd a clasei muncitoare, hegemonul revoluţiei — a trecut la activizarea şi mobilizarea la luptă revoluţionară a tuturor categoriilor de oameni ai muncii. „Răsturnarea regimului hitlerist al lui Antonescu — arăta Gh. Gheorghiu-Dej, în cuvîntarea rostită la 30 august 1944 la mitingul din faţa sediului C.C. al P.C.R., din Capitală — a însemnat o mare victorie în drumul spre libertatea deplină. Dar nu trebuie să vă lăsaţi îmbătaţi de succese. Lupta nu a încetat". Lozincile principale lansate de P.C.R. şi de celelalte organizaţii democratice componente ale F.N.D., ca: „Regim democratic!", „Pămînt ţăranilor!", „Totul pentru front, totul pentru victorie!", „Mai multă producţie, mai multă pîine!" exprimau într-o formă concentrată platforma forţelor revoluţionare şi erau înţelese de popor.

Formele principale de luptă folosite cu succes de către masele populare în perioada 23 august 1944 — 6 martie 1945 erau: lupta cu arma în mînă pentru nimicirea forţelor fascismului, activitatea eroică de producţie pentru sprijinirea războiului antihitlerist, controlul muncitoresc asupra producţiei şi repartiţiei bunurilor, demascarea şi scoaterea elementelor fasciste din întreprinderi, instituţii şi aparatul de stat, exproprierea şi împărţirea pe cale revoluţionară a moşiilor, întrunirile, mitingurile şi demonstraţiile. Totodată, reprezentanţii forţelor democratice acţionau în interiorul guvernelor împotriva manevrelor reacţiunii. Aceste forme şi mijloace de luptă fiind organic împletite între ele, izvorau nemijlocit din condiţiile interne şi externe de atunci ale ţării[5].

Răspunzînd unei necesităţi obiective impuse de desfăşurarea procesului revoluţionar, la începutul lunii octombrie 1944, P.C.R. a pus în mod public problema înlocuirii guvernului format la 23 August 1944, în majoritate din reprezentanţii Palatului şi claselor exploatatoare, cu un guvern în care forţele revoluţionar-democratice să fie mai larg reprezentate. Guvernul format din militari şi tehnicieni, datorită majorităţii sale burghezo-moşiereşti, nu era interesat să asigure evoluţia ţării pe o cale consecvent democratică, aşa cum doreau masele populare. Această atitudine reieşea, printre altele, din încetineala cu care a trecut la adoptarea unor măsuri concrete privind curăţirea aparatului de stat de rămăşiţele fasciste, pedepsirea criminalilor de război şi îndeplinirea obligaţiilor asumate prin Convenţia de armistiţiu încheiată cu Naţiunile Unite. Ţinînd seama de raportul de forţe interne, de existenţa coaliţiei antihitleriste pe plan internaţional şi de faptul că în realizarea unor sarcini cu caracter naţional, anti-

[5] Vezi P. Bunta, *Formele şi caracterul luptei maselor pentru instaurarea regimului democrat-popular*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 329—353.

https://biblioteca-digitala.ro

fascist erau interesate şi principalele partide burgheze — P.N.Ţ. şi P.N.L. —, partidul comunist le-a propus să participe, alături de F.N.D., la formarea noului guvern. Tratativele nu au dus însă la rezultatul scontat, datorită poziţiei ostile a liderilor partidelor „istorice" faţă de transformările democratice pe care le cuprindea *Platforma F.N.D.* Aceasta a accentuat, la mijlocul lunii octombrie 1944, contradicţiile din sînul guvernului, făcînd imposibilă continuarea colaborării dintre partidele politice ale Blocului Naţional Democrat. În aceste condiţii cei doi reprezentanţi ai F.U.M. — Lucreţiu Pătrăşcanu şi Titel Petrescu — s-au retras din guvern la 18 octombrie 1944.

În acelaşi timp P.C.R. a chemat masele populare la intensificarea luptelor revoluţionare. Ca urmare, torente de demonstranţi s-au revărsat pe străzile oraşului, stăpînindu-le, cerînd instaurarea guvernului propus de F.N.D. şi aplicarea în viaţă a prevederilor *Platformei F.N.D.*

La marile adunări populare şi demonstraţii de stradă, organizate de F.N.D. în principalele oraşe ale ţării şi la sate, masele cereau „Să plece guvernul!", „Vrem guvern F.N.D.!", „Pămînt ţăranilor!" Sub presiunea acţiunilor forţelor democratice în plină ofensivă revoluţionară, guvernul prezidat de generalul C. Sănătescu şi-a dat demisia. La 4 noiembrie 1944, după refuzuri repetate şi numeroase tergiversări din partea liderilor celor două partide „istorice", s-a format un nou guvern, avînd ca preşedinte tot pe generalul C. Sănătescu, în care forţele democratice şi-au întărit poziţiile, cucerind noi portofolii ministeriale în unele din domeniile importante ale vieţii politice. În acest guvern, F.N.D. a deţinut postul de vice-preşedinte, şase ministere şi trei subsecretariate de stat[6], iar restul ministerelor şi subsecretariatelor de stat revenea reprezentanţilor partidelor „istorice" (nouă ministere şi cinci subsecretariate de stat) şi ai Palatului regal, ceea ce nu exprima raportul real al forţelor sociale şi politice, favorabil forţelor revoluţionar-democratice. Din punct de vedere al compoziţiei politice, al doilea guvern prezidat de C. Sănătescu reprezenta coaliţia forţelor politice grupate în F.N.D., avînd la bază partidele din F.U.M., cu partidele naţional-ţărănesc şi naţional-liberal. În programul noului guvern erau înscrise şi unele prevederi din *Platforma F.N.D.*, printre care: susţinerea frontului antihitlerist, democratizarea ţării, îmbunătăţirea situaţiei materiale a populaţiei.

Schimbarea guvernului de militari şi tehnicieni şi instaurarea unui guvern în care s-au lărgit şi consolidat poziţiile forţelor democratice a creat posibilitatea de a supune reacţiunea unei presiuni duble: pe de o parte de jos prin lupta revoluţionară a maselor, pe de altă parte de sus prin acţiunile tot mai combative ale reprezentanţilor F.N.D. din guvern.

Noua victorie politică a impulsionat avîntul de luptă al maselor populare, Partidul Comunist Român şi aliaţii săi obţinînd noi succese. Desfascizarea şi democratizarea de jos a întreprinderilor, înlocuirea prin forţă a vechilor primari şi prefecţi, ocuparea de către ţărani a pămînturilor moşiereşti necultivate, au

[6] Postul de vicepreşedinte al Consiliului de miniştri a fost ocupat de dr. Petru Groza. La conducerea celor şase ministere au fost numiţi: Gh. Gheorghiu-Dej la Departamentul Comunicaţiilor, Lucreţiu Pătrăşcanu la Justiţie, Ştefan Voitec la Departamentul Educaţiei Naţionale, Lothar Rădăceanu la Departamentul Muncii, prof. ing. Gh. Nicolau la Asigurări Sociale, prof. Gh. Vlădescu-Răcoasa la Departamentul naţionalităţilor, iar la cele trei subsecretariate de stat au fost instalaţi: Teohari Georgescu (P.C.R.) la Ministerul de Interne, Tudor Ionescu (P.S.D.) la Economia Naţională şi Romulus Zăroni (Frontul Plugarilor) la Ministerul Agriculturii şi Domeniilor.

https://biblioteca-digitala.ro

slăbit considerabil pozițiile deținute de clasele exploatatoare, întărind, totodată, pozițiile forțelor democratice revoluționare.

În acest fel, al doilea guvern Sănătescu a intrat într-o criză profundă, după numai o lună de la formarea sa. Exprimînd această situație creată prin lupta revoluționară a maselor largi populare, șeful guvernului, C. Sănătescu, spunea în ședința Consiliului de miniștri din 20 noiembrie 1944: „Ceea ce mă îngrijorează pe mine este faptul ca nu cumva să scăpăm din mînă autoritatea și să treacă peste noi aceste mase care astăzi vor să aleagă primari, mîine vor cere de lucru etc. și nu le vom mai putea stăpîni".

Liderii reacționari ai P.N.Ț. și P.N.L. și camarila regală au încercat să se folosească de criza guvernamentală în scopul cîștigării pozițiilor pierdute și salvării regimului burghezo-moșieresc, pentru îndepărtarea din guvern a reprezentanților forțelor democratice și în primul rînd a comuniștilor. În înțelegerea cu șefii P.N.Ț. și P.N.L., regele a însărcinat cu formarea unui guvern omogen burghezo-moșieresc pe generalul Nicolae Rădescu, exponent al forțelor reacționare[7]. Desfășurarea procesului revoluționar nu putea fi însă oprită. Mișcările de masă pentru instaurarea unui guvern de concentrare democratică au determinat forțele reacționare să accepte, la 6 decembrie 1944, formarea unui guvern, sub președinția lui N. Rădescu, guvern în care s-a menținut aceeași repartizare a portofoliilor ca în guvernul precedent. Sub presiunea acțiunilor revoluționare ale maselor populare, noul prim-ministru, prin declarația-program a guvernului, a fost nevoit să accepte unele din prevederile *Platformei F.N.D.*, cum erau: susținerea războiului antihitlerist, desfascizarea și democratizarea aparatului de stat, înfăptuirea reformei agrare.

Forțele democrat-revoluționare, unite în F.N.D., au folosit cu multă pricepere pozițiile deținute în guvern, militînd cu consecvență pentru realizarea integrală, în interesul maselor populare, a obiectivelor stabilite. Împreună cu masele aflate în continuă ofensivă, F.N.D. a exercitat, sub multiple forme, presiune asupra reprezentanților burgheziei și moșierimii din guvern pentru a-i determina să acționeze operativ și eficient în interesul marii majorități a națiunii sau să părăsească scena politică a țării. În anumite perioade, adunările populare din orașe, cartiere și sate, mitingurile și demonstrațiile politice de stradă au avut loc aproape zilnic[8]. De asemenea, prin numeroase telegrame și moțiuni trimise regelui și președintelui Consiliului de miniștri, muncitori, țărani, intelectuali, meseriași și liber-profesioniști, români și din rîndurile naționalităților conlocuitoare, s-au ridicat cu fermitate, împotriva uneltirilor forțelor reacționare, cerînd instaurarea grabnică la cîrma țării a unui guvern F.N.D.

În focul luptelor revoluționare, în mai multe locuri, muncitorii au început prin comitetele sindicale — încă în toamna anului 1944 — să exercite parțial controlul asupra activității producției din întreprinderile capitaliste, pentru a combate sabotajul și specula. În alianță, tot mai mult cimentată, muncitorii și țăranii au instalat — în cele mai multe locuri cu forța — elemente democratice în fruntea organelor locale ale administrației de stat: primăriile și prefecturile.

---

[7] Prin vederile sale pro-fasciste din trecut, cînd a fost președinte de onoare al organizației „Cruciada românismului", prin funcția ce o avuse de șef al Marelui Stat Major, Nicolae Rădescu a fost socotit de reacțiune ca omul cel mai potrivit pentru a acționa cu mînă forte împotriva forțelor revoluționare.

[8] Vezi P. Bunta, *Întrunirile și demonstrațiile — forme importante ale luptei maselor pentru instaurarea guvernului revoluționar-democratic*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 425—448.

https://biblioteca-digitala.ro

La sfîrşitul lunii noiembrie 1944, în cca. 30 de judeţe din cele 58 existente atunci, funcţionau prefecţi democraţi. Acţiunile revoluţionare ale maselor s-au conjugat cu presiunea exercitată de reprezentanţii forţelor democratice din guvern asupra miniştrilor reacţionari.

În vederea consolidării unităţii de acţiune a tuturor forţelor democratice, a întăririi colaborării în cadrul F.N.D., la 24 decembrie a avut loc o şedinţă comună a grupărilor din F.N.D., la care au participat miniştri, reprezentanţi ai forţelor democratice şi delegaţi din partea tuturor partidelor şi organizaţiilor democratice[9]. La această şedinţă, Gh. Gheorghiu-Dej, analizînd situaţia creată în ţară după instaurarea guvernului Rădescu, a arătat că forţele reacţionare au trecut la o acţiune bine organizată, folosind mijloace multiple împotriva Frontului Naţional-Democratic. Atrăgînd atenţia asupra faptului că în rîndurile F.N.D. se manifestase în acea vreme tendinţa de a acorda o importanţă exagerată luptei de sus, dinlăuntrul guvernului, împotriva forţelor reacţionare, în detrimentul luptei de jos, dinafara guvernului, secretarul C.C. al P.C.R. a arătat că în acea etapă sarcina principală a partidelor şi organizaţiilor democratice din F.N.D. era intensificarea activităţii în vederea cuceririi maselor celor mai largi de partea forţelor democratice, a demascării şi izolării de mase a forţelor reacţionare. La propunerea P.C.R., şedinţa a hotărît adoptarea unui plan de acţiune comun pentru toate grupările din F.N.D. în vederea dejucării manevrelor forţelor reacţionare. Planul de acţiune prevedea ca partidele şi organizaţiile democratice, fiecare în parte sau toate în comun, să organizeze întruniri în întreprinderi, instituţii, la sate, care să aibă drept obiectiv principal demascarea forţelor reacţionare, clarificarea şi organizarea maselor.

Activitatea combativă a reprezentanţilor P.C.R. şi ai celorlalte forţe democratice din guvern şi din conducerea organelor locale ale administraţiei de stat, susţinută de mişcarea revoluţionară a maselor largi populare, a îngustat tot mai mult poziţiile forţelor reacţionare şi a impulsionat dezvoltarea revoluţiei populare.

Desfăşurarea evenimentelor politice din ţară la începutul anului 1945 arăta că raportul de forţe înclina în favoarea partidelor şi organizaţiilor coalizate în jurul P.C.R., aflate într-un stadiu avansat de organizare şi activizare. În acea perioadă au avut loc numeroase întruniri, conferinţe şi congrese muncitoreşti, ţărăneşti, întruniri ale intelectualilor, tinerilor, femeilor, liber-profesioniştilor şi meseriaşilor, la care participanţii manifestau pentru aplicarea programului F.N.D. Sub presiunea acestor manifestaţii şi a miniştrilor F.N.D., guvernul Rădescu a fost nevoit să adopte, în ianuarie 1945, unele măsuri insistent cerute de masele populare, şi anume: legea sindicatelor profesionale, legile privind judecarea criminalilor de război şi sancţionarea vinovaţilor de dezastrul ţării; la 6 februarie 1945 a fost legiferat Statutul naţionalităţilor conlocuitoare, prin care s-a consfinţit egalitatea deplină a tuturor cetăţenilor români, fără deosebire de rasă, naţionalitate şi limbă sau religie. În acelaşi timp însă, în celelalte probleme vitale pentru masele populare, cum erau reforma agrară şi democratizarea ţării, majoritatea reacţionară din guvern nu era dispusă să treacă la fapte, limitîndu-se la unele promisiuni formale.

În asemenea condiţii, P.C.R. a apreciat că a devenit necesară instaurarea cît mai grabnică a unui guvern omogen democratic, format din reprezentanţii F.N.D.

[9] Arhiva Institutului de Studii Istorice şi Social-Politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., fondul 49, dosarul nr. 143, filele 46—61.

https://biblioteca-digitala.ro

După publicarea *Programului de guvernare al F.N.D.*, care a fost primit şi aprobat cu entuziasm de majoritatea poporului, forţele democratice au organizat în întreaga ţară acţiuni de ocupare cu forţa a pămînturilor moşiereşti şi de îndepărtare din conducerea judeţelor, acolo unde se mai aflau, a elementelor reacţionare. La începutul lunii martie 1945 în 52 de judeţe ale ţării treburile publice erau conduse de prefecţi democraţi — „De cîteva zile, în special mişcarea în capitalele de judeţ s-a accentuat — declara N. Rădescu în şedinţa Consiliului de miniştri din 16 februarie 1945 —. În privinţa primarilor acelaşi lucru. Iar, în ceea ce priveşte agitaţia la ţară pe tema reformei agrare, lucrurile au devenit de o gravitate excepţională".

Luptei revoluţionare a maselor muncitoare de la oraşe şi sate i s-a alăturat majoritatea intelectualităţii, interesată în crearea unui regim social-politic de largi libertăţi democratice în condiţiile căruia să se dezvolte larg cultura şi arta progresistă. Dînd glas voinţei intelectualităţii, un numeros grup de savanţi cu renume mondial şi profesori de frunte ai şcolii româneşti, printre care C. I. Parhon, S. Stoilov, Şt. Nicolau, S. Sanielevici, Iorgu Iordan, P. Constantinescu-Iaşi, Emil Condurachi, M. Ralea, Tr. Săvulescu, dr. D. Bagdasar, Gr. Moisil, Al. Rosetti, E. Racoviţă, A. Oţetea şi alţii, au publicat un apel în care cereau înlăturarea miniştrilor reacţionari în frunte cu Rădescu şi instalarea unui guvern de largă concentrare democratică, care să realizeze imediat *Programul de guvernare al F.N.D.*

Dezvoltarea în amploare şi în intensitate a acţiunilor revoluţionare ale maselor populare a alarmat cercurile reacţionare. Clasele exploatatoare au făcut eforturi disperate pentru a stăvili lupta revoluţionară a maselor[10]. Susţinut de reacţiunea internă şi contînd pe sprijinul activ al cercurilor imperialiste străine, Rădescu a hotărît să-şi apere poziţiile politice prin folosirea violenţei împotriva maselor[11]. Forţele reacţionare, pierzînd poziţie după poziţie, au iniţiat acţiuni provocatoare în Capitală (ca aceea din sala „Aro", sau de la Uzinele „Malaxa") şi în mai multe localităţi din provincie, au încercat să modifice compoziţia guvernului prin demiterea a trei subsecretari de stat fără ştirea şi consimţămîntul miniştrilor reprezentanţi ai F.N.D. Situaţia politică devenea deosebit de gravă. În aceste condiţii, forţele democratice, conduse de P.C.R., şi-au concentrat întreaga lor activitate în vederea împiedicării izbucnirii unui război civil. Ca răspuns la provocările lui Rădescu şi la acţiunile huliganice ale bandelor reacţionare, la chemarea F.N.D. s-au ţinut puternice demonstraţii în întreaga ţară la care au participat zeci şi sute de mii de cetăţeni, cerînd răspicat demisia imediată a guvernului cu majoritate reacţionară. În întreagă ţara se desfăşura un neîntre-

---

[10] Prefecţii au primit dispoziţii de a menţine ordonanţele fasciste-antonesciene. Circulara nr. 36110 a Comandamentului Corpului 5 Armată anunţa că „se menţin şi mai departe dispoziţiile art. 3 din Ordonanţa nr. 11 din 1942 şi Ordonanţa nr. 11 din 1943, care prevăd că sînt interzise convocările, adunările, seratele etc., fără autorizarea prealabilă a organelor militare, politice şi administrative." (*Frontul Plugarilor*, din 11 februarie 1945.)

[11] În şedinţa Consiliului de miniştri din 16 februarie 1945, ocupîndu-se de situaţia politică, Rădescu a spus: „Mă lupt de două luni şi jumătate pentru o chestiune pe care o socotesc capitală: intrarea în legalitate, păstrarea ordinei în ţară. Spre marea mea părere de rău, nu numai că nu văd nici o ameliorare, dar, dimpotrivă, văd în fiecare zi, în fiecare clipă, împingîndu-se mai mult la anarhie. Acesta este cuvîntul: anarhie! ... În situaţia pe care o am — a declarat Rădescu — mă voi opune din toate puterile şi, dacă este nevoie să ajungem la război civil, îl voi face domnilor, oricare ar fi rezultatul". (Arhiva C.C. al P.C.R., dosarul nr. 303 (nr. 6/1945), filele 2—4).

https://biblioteca-digitala.ro

rupt val de mitinguri şi demonstraţii în care masele sub conducerea P.C.R., punînd stăpînire pe străzi, cereau cu hotărîre înfăptuirea neîntîrziată a prevederilor cuprinse în *Programul de guvernare al F.N.D.* Mitingurile şi demonstraţiile se împletiră strîns cu procesul din ce în ce mai activ de ocupare a primăriilor şi prefecturilor, de democratizare a întreprinderilor şi ocupare a pămînturilor moşiereşti, proces care din a doua jumătate a lunii februarie 1945 a căpătat un caracter general. Uriaşa ridicare a maselor şi închegarea alianţei muncitoreşti-ţărăneşti grăbeau deznodămîntul bătăliei pentru putere în favoarea forţelor democratice.

Acţiunile revoluţionare mereu crescînde ale maselor populare au exercitat o influenţă puternică asupra armatei. Sub influenţa evenimentelor revoluţionare şi datorită muncii de lămurire desfăşurate în unităţile militare, în rîndurile ostaşilor, subofiţerilor şi ofiţerilor patrioţi îşi croia drum tot mai puternic convingerea despre necesitatea schimbării guvernului cu majoritate reacţionară. În momentul hotărîtor al luptei pentru putere Rădescu n-a putut folosi armata împotriva maselor populare. În mai multe localităţi, unităţile militare trimise împotriva poporului au trecut de partea acestuia, manifestînd deschis împotriva guvernului Rădescu[12].

Îmbinarea şi folosirea cu pricepere a diferitelor forme de luptă a forţelor democrat-revoluţionare a dus la eşuarea încercării generalului Rădescu de a înlătura din funcţiile lor guvernamentale pe reprezentaţii F.N.D., a îngustat posibilitatea forţelor reacţionare de a se opune mişcării revoluţionare. „În această vreme — după cum arăta Gh. Gheorghiu-Dej — partidul era în minoritate în guvern, dar această „minoritate" se sprijinea pe forţa partidului în plină dezvoltare, pe clasa muncitoare, pe masele largi ale ţărănimii mici şi mijlocaşe". Bazîndu-se pe avîntul revoluţionar al maselor, în şedinţa din 21 februarie 1945 a Consiliului de miniştri reprezentaţii F.N.D. în guvern au cerut demisia miniştrilor reacţionari. Majoritatea reacţionară a guvernului urmărea însă să obţină demisia miniştrilor democraţi, ameninţînd din nou cu reprimarea sîngeroasă a mişcării revoluţionare.

Iată un extras din stenograma acestei şedinţe[13]:

---

[12] La Turnu Măgurele, trupele care au înconjurat prefectura, unde se aflau baricadaţi 50 de reprezentanţi ai muncitorilor şi ţăranilor, în frunte cu prefectul ales de popor, au refuzat să tragă în persoane civile. De asemenea, în ziua de 24 februarie, la Craiova, ostaşii s-au ridicat împotriva ofiţerilor reacţionari care au dat ordin să tragă asupra maselor ce înconjuraseră prefectura. Cazuri asemănătoare s-au petrecut la Fălticeni (18 febr.), Botoşani (26 febr.) şi în alte localităţi. Ba mai mult, populaţia oraşului Sibiu şi-a ales noul prefect, cu ajutorul armatei. Un ecou puternic au avut în rîndurile unităţilor militare declaraţiile făcute la 25 februarie de comandantul şi şeful Statului Major al Corpului 4 Armată, care a arătat că susţine lupta maselor populare, şi declaraţia de înfierare a crimelor comise din ordinul lui Rădescu, semnată de un grup de ofiţeri superiori, printre care generalii Ilie Creţescu şi Ştefan Bardan, subşefi ai Marelui Stat Major, Dumitru Dămăceanu, Radu Rusescu, C. Vasiliu-Răşcanu, comandantul Corpului 5 teritorial, Constantin Popescu, comandantul Pieţii Bucureşti şi alţii. Declaraţia a fost publicată la 26 februarie 1945.

[13] Guvernul constituit la 6 decembrie 1944 : generalul Nicolae Rădescu — preşedinte al Consiliului de miniştri şi ministru ad-interim al afacerilor interne, Dr. Petru Groza — vicepreşedinte al Consiliului de miniştri, Lucreţiu Pătrăşcanu — ministru al justiţiei, Constantin Vişoianu — ministru al afacerilor străine, Gheorghe Pop — ministru al cultelor şi artelor, Constantin Brătianu — ministru al producţiei de război, Mihail Romniceanu — ministrul finanţelor, Daniel Danielopol — ministru al sănătăţii şi asistenţei sociale, Ştefan Voitec — ministru al educaţiei naţionale, Prof. ing. Gh. Nicolau — ministru al asigurărilor sociale, Gheorghe Gheorghiu-Dej —

https://biblioteca-digitala.ro

Petru Groza: *Guvernul s-a constituit la 6 noiembrie* [greşeală de redactare, corect: decembrie — n.n.] *1944 cu membri recrutaţi din diferite grupări şi partide care s-au hotărît să colaboreze. Deunăzi, ieri sau alaltăieri a văzut lumina zilei un Jurnal al Consiliului de Miniştri prin care se desfiinţează trei subsecretariate de stat. Întrucît din cele trei subsecretariate de stat desfiinţate unul cădea, conform acordului nostru care stă la baza constituirii guvernului, în lotul F.N.D., desigur că noi nu putem admite acest lucru nici ca fond şi cu atît mai puţin ca formă. (p. 4)... Eu întîmplător am văzut această greşeală* [a semnat şi vorbitorul, dar după ce şi-a dat seama despre ce este vorbă a şters semnătura — n.n.], *dar colegii noştri din guvern, aparţinînd F.N.D. nici n-au văzut acest jurnal. (p. 5)... Această procedură arată că am ajuns la o adîncire în căderea noastră pe panta acestor complicaţiuni politice, de unde nu se mai poate trece mai departe şi este cel mai firesc şi cel mai natural lucru pe care-l aşteptăm ca regulă elementară ca d-nul prim ministru, ca d-nul preşedinte al Consiliului nostru să tragă toate consecinţele. Noi denunţăm acordul şi cerem d-lui prim ministru, care a constituit acest guvern în baza unui acord cu partidele Liberal, Naţional Ţărănesc şi F.N.D. să prezinte demisia cabinetului (p. 6)...*

Generalul N. Rădescu: *Domnilor miniştri, întrucît nu mă socotesc în vină după nici o formă declar de la început că nu demisionez (p. 7)... Cînd s-a constituit guvernul a fost o convenţie între mine şi toate grupările politice care constituiesc guvernul. F.N.D. şi-a luat angajamentul formal să accepte programul pe care eu mi l-am însuşit, plus cele patru, cinci puncte pe care le-am adăugat, urmînd ca programul să fie semnat chiar în ziua depunerii jurămîntului. Programul nu s-a depus şi nici dumnealor n-au venit vreunul să-mi spună: dorim să semnăm programul (p. 7)... Săptămîna trecută aţi atacat în ţară şase prefecturi. La Fălticeni s-a trecut peste cordonul de jandarmi pus să apere ordinea (p. 8)... Trec la chestiunea presei. Muncitorii care au făcut lucrul acesta sînt conduşi de dv. (p. 11)* [este vorba de faptul că muncitorii tipografi au refuzat să tipărească ziarele partidelor „istorice" — n.n.]. Pentru cele întîmplate la Malaxa N. Rădescu încearcă să arunce vina asupra lui Gh. Gheorghiu-Dej, afirmînd că: *muncitori înarmaţi de la alte întreprinderi au fost însoţiţi de Gh. Gheorghiu-Dej (p. 11)...* În problema desfiinţării celor trei subsecretariate de stat N. Rădescu spunea: *Am sacrificat încă doi subsecretari de stat, ca să nu dau impresia că acesta este un act personal. La atîta lipsă de cuviinţă, eu am răspuns cu un gest de eleganţă (p. 11)... Ing. Gh. Nicolau: Ştiţi că au fost însărcinaţi trei delegaţi de la cele trei grupări politice care formează guvernul, ca să vadă în prealabil dacă ei cad de acord asupra proiectelor de lege în discuţie (p. 12)...* Despre cele întîmplate la Craiova Gh. Nicolau spunea: *La Craiova fostul prefect, care se simţea vinovat el însuşi de purtarea pe care a avut-o faţă de popor a fugit din localitate, cu mult înainte de înscăunarea noului prefect... Sîmbăta trecută se instalase un nou prefect, pe cale extrem de liniştită... Sîmbătă după masă, acest prefect era în prefectură, fără nici o pază, fără nici un om şi fără nici un*

---

ministru al comunicaţiilor, Dr. Virgil Solomon — ministru al lucrărilor publice şi al refacerii, Prof. Gheorghe Fotino — ministru al cooperaţiei, Prof. Vlădescu-Răcoasa — ministru al naţionalităţilor, generalul Ion Negulescu — ministru al războiului; subsecretari de stat: Dr. Sabin Manuilă, Luchian Burghi, generalul Virgil Stănescu, Dimitrie Nistor, Teohari Georgescu, generalul Dumitru Petrescu, contraamiralul August Roman, generalul Gheorghe Vasiliu, Emil Ghilezan, prof. Victor Papacostea, Dimitrie Căpăţîneanu, Romulus Zăroni, ing. Tudor Ionescu, Mihail Răutu (vezi „Scînteia" din 8 decembrie 1944).

https://biblioteca-digitala.ro

mijloc de apărare. La ora 5, erau 14 oameni în prefectură. Atunci apare un pluton înarmat pînă în dinți, intră în prefectură și arestează pe cei aflați acolo... Și armata i-a păzit pînă tîrziu, iar apoi au luat la bătaie pe cei 14 oameni onorabili din Craiova. I-a închis pînă la ziuă, și după ce i-a bătut, le-a dat drumul (p. 14, 15, 16)... După aceasta poporul a făcut o adunare, o manifestare de protest împotriva celor petrecute... și atunci comandantul Corpului de Armată din Craiova a scos un Corp de Armată, ca să facă ordine (p. 18)... La prefectură au fost instalate mitraliere (p. 19).

Petru Groza: *Eu văd, domnule general Rădescu că dv. vă pregătiți pentru o lovitură de stat, ca să înlăturați democrația și să introduceți dictatura. O spun serios (p. 17).*

Generalul N. Rădescu: *Dv. vreți să schimbați prefecții din țară. Ce drept aveți dv. să schimbați prefecții? Vă rog să răspundeți la această chestiune. Nu răspundeți nimic... Se poate face ceva contra legii, d-le Nicolau?*

Ing. Gh. Nicolau: *Dar în baza cărei legi s-a făcut actul de la 23 August?*

Generalul Nicolae Rădescu: *Ca să intrăm în lege și legalitate (p. 16—17)...*

Gh. Nicolau: *Și noi acum vrem să intrăm în democrație.*

Lothar Rădăceanu: *Domnule președinte, domnilor miniștri, situația în acest guvern este atît de clară încît pe mine m-ar surprinde că mai trebuie să facem o lungă discuțiune ca să vedem că acest guvern nu mai poate lucra (p. 19)... Aici se pune chestiunea: dacă temelia pe care s-a făcut acest guvern prezidat de d-l general Rădescu, dacă această temelie mai există astăzi sau nu. Ori este evident că această temelie nu mai există și cu mare regret trebuie să constat că la acest lucru a contribuit d-l general Rădescu prin următoarele fapte: a) Cuvîntarea de la Arad; b) desființarea subsecretariatelor de stat de la Ministerul de Interne; c) scoaterea armatei contra populației. Cînd a venit la putere acest guvern s-a simțit o destindere generală în țară pe toate tărîmurile. Este adevărat acest lucru, pentru că populația spera că acum se vor găsi modalitățile de a rezolva problemele care stau în fața noastră, probleme de ordin politic, de ordin social și problema agrară, deoarece chiar în acest program, care nu s-a semnat, dar care s-a discutat la constituirea guvernului era un punct în care se spune că problema agrară va fi pusă la ordinea zilei cînd guvernul va crede de cuviință (p. 20)... Noi am văzut greutățile mari care sînt în acest guvern în ceea ce privește opera lui practică de legiferare și guvernare... Pentru legile mai importante era nevoie de discuțiuni interminabile. În cele din urmă se ajungea la o soluție care nu era pe placul nimănui, nu era nici pe placul nostru și nu era nici pe placul dv. pentru că era o soluție de compromis. Mă gîndesc între altele și la legea sindicatelor unde ne-am ciorovăit atîta vreme și a ieșit ceva hibrid și pe care și noi a trebuit să o acceptăm (p. 20—21)... Noi trebuie să vedem aici o gravă problemă politică și socială în domeniul agrar și în ce privește administrația țării. ...Aici nu este vorba de aprobare sau dezaprobare... ci este o situație care corespunde realității. Nu este o problemă inventată de noi, ci este o problemă care o simt masele largi, destul de importante, o simt acut (p. 24)... Soluțiunea în aceste cazuri nu este scoaterea armatei, ci rezolvarea acestei probleme, adică reforma agrară imediată, schimbarea și reformarea administrației imediată, fiindcă pulsul țării arată că este nevoie de acest lucru (p. 25)... Acestei probleme atît de grave d-l general Rădescu nu-i opune decît forța armată (p. 25)... Iată pentru ce motive cred că este imposibil ca guvernul, în această formă să continue (p. 26)...*

https://biblioteca-digitala.ro

Ing. Gh. Nicolau: *De ce să intervină armata? Armata trebuie să fie pe front... De ce să stea armata aici?...*

Gh. Popp: *Ca să fie linişte în ţară. Acesta este scopul dv. să plece armata şi să faceţi ce vreţi. Frontul cere linişte şi ordine în ţară (p. 26).*

Gh. Gheorghiu-Dej: *Mai scoateţi-i împotriva maselor şi veţi vedea trecînd armata în fruntea populaţiei (p. 28)...*

Gh. Popp: *Masele trec de partea armatei nu invers (p. 28)...*

L. Rădăceanu: *Ori de cîte ori P.N.Ţ. a căutat să acapareze mişcarea muncitorească, această mişcare s-a soldat cu o baie de sînge. Cel mai clasic exemplu al acestei încercări este Lupeni, unde prefectul Răzvan a încercat să cucerească sindicatele miniere şi s-a ajuns ca oamenii guvernului Vaida să tragă în muncitori (p. 29).* [Întîmplarea este analoagă cu cea de la Malaxa — n.n.].

Gh. Gheorghiu-Dej: *Muncitorii n-au venit înarmaţi... Se trăgea cu arme automate din fabrică. S-a tras asupra mea (p. 32—33).*

L. Rădăceanu: Referindu-se la întîmplările petrecute la Malaxa spunea: *a fost provocat de legionari şi amestecul acestor elemente evidenţiază că în aceste cercuri s-a creat convingerea că de aici înainte, avînd în vedere că guvernul nu mai este solidar, că primul ministru este numai de partea dreptei în guvern, a venit timpul să se treacă la acte (p. 35)...*

I. Hudiţă: *Acest guvern s-a constituit la 6 decembrie 1944 cu un anumit program schiţat la început chiar de către d-l general Rădescu: Ordine în ţară, aplicarea Armistiţiului, continuarea războiului, dezarmarea, ordinea cea mai desăvîrşită în ţară şi un armistiţiu încheiat între noi (p. 38)...*

Desfăşurarea şedinţei Consiliului de miniştri reflectă criza politică în care a intrat guvernul în frunte cu generalul Nicolae Rădescu. Întreaga şedinţă se transformă într-o aprigă dispută, reflectînd raportul de forţe din ţară. Reprezentanţii reacţiunii din guvern au cerut demisionarea „minorităţii" din guvern, şi să rămînă ei. Referindu-se la această problemă, Gh. Gheorghiu-Dej, secretar al P.C.R., sublinia: *Minoritatea — despre care vorbeau reprezentanţii reacţiunii — „se sprijină pe o puternică majoritate" a poporului (p. 44).* În continuare Gh. Gheorghiu-Dej a ţinut o amplă cuvîntare în care a spus printre altele: *Domnule preşedinte şi domnilor miniştri, trebuie să constatăm cu toţii că situaţia creată în urma manifestărilor care au avut loc în ţara noastră, nu mai poate dăinui (p. 54)... Care să fie cauza complicaţiunilor politice, care s-au produs în ultimul timp?... Sînt obligat să precizez că, încă de la alcătuirea acestui guvern, am manifestat un pesimism puternic. Îmi lipsea încrederea că vom găsi mijloacele necesare unei colaborări rodnice, constructive. De aici şi observaţiunile făcute, în convorbirile pe care le-am avut cu domnul prim ministru, generalul Rădescu, cînd îi arătam că mă îndoiesc că un astfel de guvern, cu o astfel de compoziţie, ar putea să realizeze marile sarcini, care apasă astăzi asupra ţării noastre. Ce m-a determinat să fac aceste observaţiuni? Experienţa guvernelor de la 23 august şi pînă în momentul cînd se căuta o cale de soluţionare a crizei. Am dus tratative, discuţii interminabile pentru a găsi o ieşire. Fiecare dintre dv. aţi mers la Suveran, v-aţi spus părerea, aţi prezentat situaţia ţării; fiecare dintre dv. aţi căutat să vă îmbrăcaţi în mantie patriotică, pentru a înfăţişa Suveranului soluţia cea mai potrivită pentru salvarea ţării de la dezastrul în faţa căruia se găsea şi se găseşte încă şi astăzi (p. 54—55)... Am căutat să găsesc la mine şi la miniştrii care reprezintă F.N.D.-ul posibilitatea de a înlătura acest pesimism, această lipsă de încredere într-o activitate rodnică de guvern. Spre regretul*

https://biblioteca-digitala.ro

meu, toate aceste încercări au fost risipite, datorită atitudinei manifestate de către colegii noştri din guvern, reprezentanţi ai celorlalte două partide. Vreau să fac aici totuşi o mică deosebire: în vreme ce reprezentanţii P.N.L. găseau totdeauna o formulă elegantă de exprimare în raporturile noastre din guvern, chiar dacă, în sfîrşit, în presă lăsau uneori de dorit... nu tot aşa se purtau miniştrii reprezentanţi ai P.N.Ţ. (p. 55)... În aceasta constă deosebirea între atitudinea unora şi a celorlalţi în raporturile noastre, însă în fond, asupra problemelor politice fundamentale exista de fapt o înţelegere perfectă între cele două partide (p. 56)... Aceasta a determinat reacţiunea din partea organizaţiunilor politice, care alcătuiesc F.N.D.-ul, care erau şi sînt hotărîte să imprime procesului acestuia de democratizare lăuntrică a ţării un impuls, să ajute acest proces să se desăvîrşească, prin măsuri practice menite să democratizeze viaţa noastră publică, instituţiile noastre publice, întreprinderile şi chiar mai mult: să întreprindă o acţiune de educare a întregului popor, în spiritul concepţiilor democratice (p. 57)... S-a obiectat reprezentanţilor F.N.D.-ului că ar fi desfiinţat pactul de înţelegere încheiat la începutul acestei guvernări, prin ruperea Armistiţiului, pe linia persoanelor, prin măsuri luate în domeniul manifestărilor politice din ţara noastră. Au avut şi au tot dreptul să ne obiecteze. Noi am rupt pactul acestei înţelegeri, acest aşa-zis armistiţiu de presă, după cum am rupt armistiţiul în ceea ce priveşte rezolvarea problemelor arzătoare, care stau în faţa noastră (p. 57)... Una din aceste probleme, cea mai arzătoare, o constituie purificarea aparatului de stat, care aşa de încet, aşa de neînsemnat a fost aplicată în practică. În legătură cu aceasta a fost atitudinea noastră hotărîtă, pentru măsuri mai grăbite şi mai rapide de arestare, judecare şi condamnare a criminalilor de război — a tuturor criminalilor de război — prin tribunalele constituite la care să dea dreptul să participe şi elementele populare... A treia problemă importantă, care interesa cele mai largi mase ale poporului nostru, era reforma agrară, pusă nu numai ca o chestiune de simplă satisfacere a unei dorinţi arzătoare a ţăranilor noştri, dar privită şi din punct de vedere economic, a importanţei ce ar fi reprezentat această reformă, în cazul cînd am fi fost cu toţii de acord s-o aplicăm imediat în ţară. Fără lichidarea rămăşiţelor feudale în ţara noastră, nu poate fi concepută ridicarea păturii economice a ţării (p. 58)... Cum a fost făcută exproprierea în judeţul Tutova? (care „ar putea servi drept învăţămînt şi pentru noi"). S-a găsit o bază juridică întocmită ad-hoc de către ţărani, de către intelectuali care se găseau în frontul acţiunei de expropriere şi împărţirea moşiilor la ţărani; s-a făcut în aşa mod cum n-ar fi reuşit s-o facă un agronom specialist, sau oameni care cunosc problemele de asemenea natură. Exproprierea s-a făcut foarte frumos, în linişte, fără nici un pic de sînge vărsat. Aşa se petrece pretutindeni unde ţăranii trec singuri să-şi facă dreptate (p. 60).

Generalul Nicolae Rădescu: *Din toată ţara numai în 5—6 judeţe s-a reuşit să se facă această expropriere, această confiscare (p. 61)...*

Gh. Gheorghiu-Dej: *Nu în toate părţile deodată se produce acest fenomen, ci începe într-un loc şi continuă apoi pretutindeni pînă ce se ajunge ca să se împartă toate moşiile (p. 61)... Vreau să vă mai subliniez încă un aspect al chestiunii. Ce importanţă ar fi avut pentru soldaţii care luptă pe front (p. 62)...*

Generalul Nicolae Rădescu: *Tocmai soldaţii care luptă pe front cer să nu se facă împărţirea pămîntului acum, în lipsa lor (p. 62).* [N. Rădescu s-a bazat pe rapoartele comandamentelor trimise la Marele Stat Major — n.n.].

https://biblioteca-digitala.ro

Gh. Gheorghiu-Dej: *Este adevărat că şi dv. v-aţi pronunţat pentru reforma agrară; ... dar aţi adăugat: această reformă agrară să o facem după război (p. 68)... P.N.Ţ. avea în program această reformă agrară. Ba chiar a făcut încercări să ne convingă că acest partid este mai radical decît F.N.D.-ul. Mai mult chiar, reprezentanţii P.N.Ţ. au căutat să dovedească că proiectul lor se deosebeşte fundamental de acela al P.N.L. pe care căutau să-l prezinte ca un partid conservator, al moşierimii (p. 70)... Acum ţăranii au început să aplice reforma agrară pe teren, fără discuţii şi comisii. De aceea, reprezentanţii P.N.L. s-au grăbit să facă şi ei un proiect de lege şi să spună: Sîntem pentru reforma agrară, iată şi proiectul. Numai sub presiunea acţiunei directe a ţărănimii, sînteţi nevoiţi să nu scăpaţi acest mijloc politic (p. 71)... Atunci cînd resturile Gărzii de Fier împărţeau manifeste, în vederea organizării de atentate, ascultînd de ordinele aşa-zisului guvern de la Berlin al lui Horia Sima, n-aţi luat atitudine împotriva Gărzii de Fier. Mai mult: pentru a-i sustrage loviturilor, ce urmau să li se aplice de acţiunea pornită de jos, i-aţi primit la dv. şi le-aţi dat certificat de bună purtare (p. 72)...* Referindu-se la discursul lui Rădescu în sala Aro, Gh. Gheorghiu-Dej spunea: *Nu întîmplător s-a strigat acolo ceea ce s-a strigat: Jos comuniştii, jos F.N.D.-ul (p. 73)... ceea ce s-a petrecut la Aro ne amintea tablourile groaznice de pe vremea domniei legionarilor. Ceea ce s-a petrecut la „Scînteia" de asemenea (p. 75)... Nu vrem să fim tîrîţi pe panta războiului civil* — sublinia secretarul general al P.C.R. — *Vom împiedica prin toate mijloacele încercarea de a transforma lupta din interior în război civil (p. 76)...* Adresîndu-se lui Rădescu, Gh. Gheorghiu-Dej afirma în continuare: *Aţi făcut o greşeală politică adresîndu-vă la Aro ţării aşa cum v-aţi adresat, luînd atitudinea aceea... A fost o încurajare pentru elementele turbulente. A fost o indicaţiune pentru resturile Gărzilor de Fier camuflate în sînul P.N.Ţ.... Nu v-aţi mărginit numai la declaraţiile făcute; dar aţi promis că veţi lua măsuri pentru restabilirea ordinei... Cu toată promisiunea dv. de imparţialitate, şi un copil putea să-şi dea seama din declaraţiile dv. făcute la Aro că este o imparţialitate foarte dubioasă. În timp ce apăraţi o parte, atacaţi cealaltă. Şi dv., cum foarte just a subliniat dl. Rădăceanu, ca arbitru, nu aveţi dreptul să faceţi aceasta (p. 77)... Dv. negaţi existenţa pericolului resturilor Gărzii de Fier şi fasciste. Prin aceasta le încurajaţi, le acoperiţi şi nu întîmplător nu aţi avut nici un cuvînt de ordine către popor, ca să-i atrageţi atenţia asupra acestui pericol. N-aţi avut nici un cuvînt împotriva acţiunei resturilor Gărzii de Fier (p. 78).*

I. Hudiţă: *Să te lupţi cu morţii? Nu mai există gardişti (p. 78).*

Gh. Gheorghiu-Dej lui Rădescu: *Nu întîmplător în acest discurs dv. n-aţi luat atitudine împotriva fascismului în general (p. 78)... Aţi negat primejdia ce reprezintă aceste manifestări tot mai insistente ale Gărzii de Fier. În al doilea rînd, aţi negat existenţa unei mişcări constante, bine organizate de sabotaj în diferite sectoare de activitate a ţării noastre (p. 79)... Cînd ne-am prezentat în faţa Comisiunii Aliate de Control, ca să răspundem unor anumite obiecţiuni făcute guvernului, dl. Leucuţia a venit cu o adresă prin care căuta să dovedească inexistenţa sabotajului, inexistenţa manifestărilor fasciste la noi în ţară şi a pericolului ce prezintă aceste manifestări... Cei care reprezintă F.N.D.-ul au căutat totdeauna să atragă atenţia atît a guvernului, cît şi a ţării întregi asupra pericolului intern, asupra necesităţii curăţirii aparatului de stat şi democratizării ţării... A trebuit Comisiunea de Control să ne atragă atenţia asupra acestui pericol (p. 80)...*

https://biblioteca-digitala.ro

În legătură cu scrisoarea lui Teohari Georgescu trimisă generalului Nicolae Rădescu. Gh. Gheorghiu-Dej spunea în continuare: *Nu întîmplător Teohari Georgescu a pus chestiunea că el nu mai poate lucra în Comisia de epurare de la Interne. Conținutul scrisorii coincidea cu obiecțiunile ce ni se făceau din partea aliaților noștri, că nu ne îndeplinim obligațiunile noastre, că într-un Departament atît de important, ca acela al Internelor, mai stau la locuri importante oameni care au funcționat în timpul lui Antonescu (p. 81)...*

Gh. Nicolau: *D-ta, d-le Leucuția, ai în conducerea Ministerului legionari... pe care nu-i dai afară.*

A. Leucuția: *Directorul general Andonie are zece declarații de la societățile americane și engleze, prin care acestea recunosc că a servit cauza lor, și a petrolului românesc în țară la noi (p. 85).*

Gh. Gheorghiu-Dej: *Dar ceea ce a impresionat cercurile politice și în deosebi pe acelea care alcătuiesc F.N.D.-ul a fost tendința aceasta tot mai accentuată spre dictatură. Metoda întrebuințată de d-nul prim ministru în legătură cu desființarea subsecretariatelor de stat de la Ministerul de Interne este profund antidemocratică (p. 86).*

Generalul Nicolae Rădescu: *Sînt mai democrat decît dv. numai că înțeleg democrația într-un sens deosebit! Dv. înțelegeți anarhie prin democrație. Faptele dv. sînt anarhice; și împotriva anarhiei voi lupta, domnule Gheorghiu-Dej! (p. 87).*

Gh. Gheorghiu-Dej: *Deci trimiterea armatei pentru a împiedica un act, rezultat al acțiunii populare, este un act antidemocratic (p. 88).*

Generalul Nicolae Rădescu: *Trimiterea armatei acolo este un efect al cauzei: mișcările anarhice ale dv. (p. 88)...*

Ing. Gh. Nicolau afirmă că: *la Craiova erau cel puțin 8.000 de oameni, numai din oraș, fiindcă n-au fost țărani (p. 90)...*

Gh. Gheorghiu-Dej: *Domnule Prim ministru, dv. ați făcut o afirmație de o deosebită gravitate... Ați spus că sînteți hotărît, întîmple-se ori ce s-ar întîmpla, sînteți hotărît să mergeți la războiul civil, dar nu veți tolera mai departe această situație ca să se ia cu asalt primăria... o asemenea afirmațiune legată cu ultimele manifestări și cu ceea ce s-a produs la Malaxa, este deosebit de gravă și ne-a pus pe gînduri, nu în sensul de a ne lăsa tîriți de ea, dar în sensul de a aplica cu toată hotărîrea, cu toată dîrzenia de a pune în practică programul nostru (p. 90)... Pus pe o astfel de poziție, dl. Prim ministru, fără îndoială că nu mai poate exista posibilitatea unei colaborări rodnice (p. 91)... Pentru a opri haosul în fața căruia ne găsim, pentru a da liniște țării, pentru a pune ordine în țară, este nevoie de un guvern unitar care să aibă un program de guvernămînt (p. 93)... Un guvern de coaliție, judecînd după experiența guvernării noastre, nu este în stare să realizeze acest program (p. 93).*

Gh. Popp: *Atunci să vină un guvern al majorității țării, și minoritatea să treacă în opoziție (p. 94).*

Gh. Gheorghiu-Dej: *Ați spus că nu vreți să demisionați... Este o situație destul de critică, pe care nu putem să o negăm, însă noi vă vom sili să demisionați... nimeni nu se poate crampona la guvern, atîta vreme cît țara se găsește în primejdie. Soluția este demisia dv. și noi o vom obține. Vom ridica poporul și vă vom arăta noi ce înseamnă voința poporului! (p. 94).*

Generalul N. Rădescu: *Nu va fi guvern F.N.D. în țară la noi! (p. 94).*

https://biblioteca-digitala.ro

Gh. Gheorghiu-Dej: *Vă spunem împreună cu ţara: Plecaţi. Noi ştim ce reprezentăm în ţară... Este în interesul ţării să plecaţi! (p. 94).*

Petru Groza: *Concluzia: Din clipa de faţă aceasta nu mai este o guvernare democratică, ci o dictatură. Dixi et salvavi animam meam (Am spus şi mi-am salvat sufletul!) (p. 97)...*

Vlădescu-Răcoasa: *Faţă de evenimentele care se pregătesc, vă anunţăm, dl. preşedinte, că toată răspunderea lor cade asupra dv. (p. 99)*[14] . . .

. . . . . .

Şi într-adevăr — după cum a subliniat secretarul general al P.C.R. —, forţele democratice, conduse de comunişti, au arătat ce înseamnă voinţa poporului. Masele populare în plin avînt revoluţionar au dejucat planurile reacţiunii. Provocările fasciste au unit şi mai strîns rîndurile forţelor revoluţionare în jurul partidelor muncitoreşti. La chemarea lansată de P.C.R. „pentru izgonirea de la cîrma ţării a clicii trădătoare în cap cu Rădescu, Maniu, pentru un guvern F.N.D." şi la chemarea F.N.D., lupta maselor ia o amploare şi intensitate nemaiîntîlnită. La 24 februarie 1945 sute de mii de muncitori, ţărani, intelectuali şi ostaşi demonstrau pe străzile oraşelor Bucureşti (600.000), Timişoara (30.000), Craiova (20.000), Sfîntu Gheorghe (10.000), Bacău (12.000), Braşov (35.000), Galaţi (20.000), Ploieşti (60.000), Constanţa (25.000 — la 25 februarie), Sinaia (2.000) etc. sub lozincile: „Jos Rădescu!", „Vrem guvern F.N.D.!" În această zi, încercînd să stăvilească valul luptei revoluţionare, reacţiunea a recurs la folosirea armelor în Capitală, la Craiova, Caracal, Braşov şi în alte localităţi. Dar forţele revoluţionare în plină creştere au zădărnicit izbucnirea războiului civil.

Represiunile sîngeroase au provocat o deosebită indignare în sînul maselor populare, care, mobilizate de P.C.R., P.S.D. şi de organizaţiile democratice de masă, în zilele următoare au acţionat cu energie şi combativitate, cerînd demiterea imediată a reacţionarilor din guvern, arestarea lui Rădescu şi a celorlalţi vinovaţi de evenimentele sîngeroase. Sub presiunea uriaşei ridicări a maselor, Generalul Rădescu a fost silit să demisioneze în ziua de 28 februarie 1945, ascunzîndu-se la sediul misiunii engleze din România, de unde a fugit ulterior peste graniţă.

Forţele reacţionare, în frunte cu regele Mihai, au mai făcut o ultimă încercare de a forma un guvern cu majoritate reacţionară, prezidat de prinţul Ştirbey, reprezentantul intereselor burgheziei şi moşierimii, sau de Savel Rădulescu, reacţionar notoriu din anturajul casei regale. Încercarea reacţiunii, în frunte cu monarhia, de a forma un alt guvern cu majoritate reacţionară a fost împiedicată însă de mişcarea largă a maselor mobilizate de P.C.R. La 6 martie 1945, aproape 800.000 de cetăţeni din Bucureşti şi împrejurimi manifestau pe străzile Capitalei hotărîrea neclintită de a impune instaurarea guvernului de largă concentrare democratică. În acest moment, din însărcinarea partidului comunist, formaţiunile patriotice cu un efectiv de peste 11.000 de combatanţi se aflau în stare de mobilizare, aşteptînd ordinele de luptă. În faţa acestei situaţii regele a fost nevoit să accepte guvernul propus de Frontul Naţional-Democratic.

În fruntea guvernului instaurat la 6 martie 1945 se afla Dr. Petru Groza, înflăcărat patriot şi democrat, eminent om politic şi de stat. În acest guvern au intrat reprezentanţii clasei muncitoare şi ai aliaţilor săi — ţărănimea şi celelalte

[14] Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 103, dosarul nr. 8496 (7/1945).

https://biblioteca-digitala.ro

pături sociale mijlocii[15], precum și reprezentanți ai burgheziei grupați în jurul partidului liberal de sub conducerea lui Gh. Tătărăscu. Frontul Național-Democratic deținea pozițiile preponderente în guvern, avînd Președinția Consiliului de miniștri și 14 ministere din totalul de 19. Gruparea liberală burgheză avea postul de vicepreședinte și 3 ministere.

Prin conținutul său de clasă și prin obiectivele sale, guvernul condus de Dr. Petru Groza avea un pronunțat caracter muncitoresc-țărănesc. „Constituirea guvernului Groza — arată tovarășul Nicolae Ceaușescu — nu a reprezentat o simplă schimbare de guvern, ci o schimbare a însuși regimului politic din țara noastră, instaurarea puterii revoluționar-democratice a muncitorilor și țăranilor"[16].

Victoria forțelor revoluționar-democratice la 6 martie 1945 a încununat o perioadă de lupte revoluționare ale maselor populare, lupte ce au început cu insurecția națională antifascistă și au crescut continuu în intensitate, îmbrăcînd diferite forme. În aceste luni fierbinți Partidul Comunist Român și-a dovedit capacitatea de a aplica în mod creator învățătura marxist-leninistă, legile generale ale revoluției potrivit condițiilor concrete și particularităților țării noastre, stabilind sarcinile strategice și tactice, metodele și mijloacele menite să ducă clasa muncitoare și pe aliații ei la victorie. În condițiile creșterii nestăvilite a luptelor maselor populare, ale prezenței trupelor sovietice pe teritoriul României, ale poziției Uniunii Sovietice în organismele internaționale, forțele reacționare interne au fost lipsite de posibilitatea de a primi sprijin din partea cercurilor imperialiste străine spre a recurge la acțiuni militare pentru înăbușirea revoluției populare.

După instaurarea guvernului revoluționar-democratic la 6 martie 1945, desfășurarea revoluției a intrat într-o nouă fază, în care clasa muncitoare avea să folosească puterea de stat pentru apărarea și lărgirea drepturilor și libertăților cucerite, zdrobirea definitivă a reacțiunii, pentru desăvîrșirea transformărilor economice și sociale cu caracter burghezo-democratic și pregătirea condițiilor trecerii la etapa socialistă a revoluției.

PETRU BUNTA

ADNOTATIONS AU SUJET DE LA DERNIÈRE SÉANCE DU CONSEIL DES MINISTRES PRÉSIDÉE PAR LE GÉNÉRAL NICOLAE RĂDESCO

(Résumé)

On présente dans ses lignes générales la situation politique en Roumanie après l'insurrection nationale armée antifasciste et antiimpérialiste d'Août 1944, la lutte des forces démocratiques conduites par le P.C.R. pour des transformations révolutionnaires et pour l'instauration d'un gouvernement révolutionnaire démocratique. Dans ce contexte, l'auteur publie les fragments les plus caracté-

[15] Gh. Gheorghiu-Dej, Lothar Rădăceanu, Ștefan Voitec, Lucrețiu Pătrășcanu, Mihail Ralea, Gh. Nicolau, Teohari Georgescu, Romulus Zăroni, Tudor Ionescu, P. Constantinescu-Iași, C. Vasiliu-Rășcanu, D. Bagdasar, A. Alexandrescu și alții.

[16] Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 4, București, 1970, p. 623—624.

https://biblioteca-digitala.ro

ristiques du sténogramme de la dernière séance du Conseil des ministres présidée par le général Nicolae Rădesco, séance qui a eu lieu le 21 Février 1945. Cette séance, qui s'est déroulée dans un climat fortement tendu, a reflêchi en effet la situation des rapports de force, qui changeaient déjà en faveur des forces démocratiques. Dans cette séance, les représentants du Front National Démocratique ont dénoncé l'accord qui existait depuis Décembre 1944 entre eux, d'une part, les partis „historiques" et le général Rădesco de l'autre.

Sous la pression de la lutte révolutionnaire des masses ouvrières, le général Rădesco fut obligé à démissionner le 28 Février 1945; il s'est caché dans le siège de la Mission Anglaise en Roumanie, d'où il s'enfuit hors de la frontière.

https://biblioteca-digitala.ro

Aspect de la marea demonstrație populară din București (24 februarie 1945).

https://biblioteca-digitala.ro

RELAȚIA DINTRE MONUMENTE ȘI MUZEE ÎN ITALIA

Multe idei și mai ales acțiuni, unele inițiate chiar de organisme internaționale ca ICOM și ICOMOS (Consiliul internațional al muzeelor și, respectiv, Consiliul internațional al monumentelor și siturilor), readuc zilnic în atenția opiniei publice multiple posibilități de valorificare a monumentelor și muzeelor.

Angajate într-o amplă acțiune de salvare, de întreținere grijulie sau de punere mai bine în valoare, diverse țări din lume găsesc „rațiuni de a exista" unuia din cele mai importante capitaluri culturale și turistice — monumentele. În vederea mai bunei lor valorificări se merge, în general, pe cîteva direcții, între care folosirea monumentelor ca edificii culturale (muzee, instituții de învățămînt, centre culturale complexe etc.), transformarea în hoteluri atunci cînd nu reprezintă un interes istoric deosebit, utilizarea lor ca centre de informare sau cu destinația festivităților teatrale și muzicale.

Numeroase întruniri internaționale au condus la elaborarea unor acorduri pe linia ocrotirii și prezervării patrimoniului imobil; la conferința generală UNESCO din 1962 (a XII-a Sesiune — Paris, 11 decembrie) s-a adoptat Recomandarea privind salvgardarea frumuseții și caracterului peisajului și siturilor, urmată de Recomandarea privind prezervarea bunurilor culturale puse în pericol prin lucrări publice sau private (la Conferința generală din a XV-a Sesiune, Paris, 19 noiembrie)[1].

Pe linia acestor acorduri, urmate de altele — astfel că în 1973 ICOM reușea să emită un manual de legislație referitoare la protecția bunurilor culturale[2] —, s-au luat și se iau continuu măsuri pentru o perfecționare a funcției de utilizare în special, atît pentru monumente cît și pentru muzee. Protecția monumentelor, prezentarea lor, sînt cerute de marile transformări edilitare, economico-sociale ale contemporaneității, îndreptățind acțiunea conștientă de intervenție a conservării. Unul din specialiștii avizați, directorul Institutului de restaurare a monumentelor din Florența, Piero Sanpaolesi, arăta recent că „pe măsură ce timpul trece, orașele, mari sau mici, și înseși satele, dobîndesc o personalitate care este reflectarea istoriei lor și explică adesea supraviețuirea lor"[3], concluzie care conduce și la logica acțiunilor de conservare-restaurare și valorificare complexă a monumentelor istorice, de artă, ca și a siturilor arheologice.

Măsurile și formele de perfecționare a valențelor legăturilor dintre monument—muzee sînt multe cu caracter general, mai ales în ceea ce privește mij-

---

[1] Hiroshi Daifuku, *Programme de préservation des monuments*, în *Musées et monuments*, (UNESCO, Paris), XIV, 1973, p. 39.

[2] Norman Pedgen, *Comparaison entre les diverses législations nationales protégeant les biens culturels*, în *Museum*, XXVI, 1974, p. 53—59.

[3] P. Sanpaolesi, *La conservation et la restauration des quartiers et des villes historiques*, în *Musées et monuments*, XIV, 1973, p. 264.

https://biblioteca-digitala.ro

loacele și metodica restaurării, dar și special, atunci cînd analizăm valorificarea lor. În multe locuri din lume, responsabilii acțiunilor de acest tip au ajuns la soluții extreme: deviația circulației din zonă sau prezervarea *in situ* a unor așezări rurale.

Pentru linia generală de utilizare a monumentelor vom specifica apartenența noastră, ca tradiție și realizări, la acele sisteme care folosesc monumentele cu destinație în special culturală, și în primul rînd ca muzee.

Printre țările cele mai înaintate în privința soluțiilor experimentale se numără și Italia, de unde vom prezenta o serie de exemplificări. Credem că în privința unui acord perfect între monument și muzeu, profesorul de origine română Dinu Adamesteanu, specialist de renume internațional, deține, prin concepția materializată în cazul special al valorificării templelor lui Apollo și al Herei în strînsă legătură cu muzeul care exprimă, prin mijlocirea aerofotogramelor, viața vechiului oraș de la Metapont (fig. 1) alături de monumentele unice de la sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n., și singurele „în picioare" de pe toată coasta ionică, un prim loc în ierarhia lucrărilor de acest gen. Aceluiași specialist i se datorează valorificarea excepțională, de dată recentă, de la Policoro, unde cercetarea așezării antice Heracleea — martor al primului val de colonizare grecească — își găsește evocarea în sălile Muzeului Siritidei.

Remarcăm, alături de realitatea plasării unui muzeu, nou ca edificiu, în imediata apropiere a monumentului antic relevat în urma cercetărilor arheologice și restaurării sale, idee care face din concepția italiană referitoare la valorificarea monumentelor o concepție modernă, și realizarea excepțională prin sistemul expunerii muzeale ce combină strălucit prezentarea martorilor culturii materiale și spirituale prin mijloace tipice muzeologice cu titlu de pionierat în materie: topografia și aerofotografia siturilor arheologice.

Printre arhitecții de renume, specializați în arhitectura de muzeu, Franco Minissi amplasează edificiul noului muzeu de la Siracusa (fig. 2) lîngă Villa Landolina și grotele paleocreștine — monumente extrem de spectaculoase —, dezvoltînd astfel concepția îmbinării armonioase a punerii în valoare, concomitent, a monumentelor și muzeelor. De altfel, antica așezare, prin mijloace combinate (de tip multimedia) valorifică intens cele două teatre antice, grecesc și roman (fig. 3) și renumita „Orecchio di Dionigi", unde spectacolele în aer liber redau tumultul vieții și sensului de altădată al vechii așezări.

Inițiind săpături intensive la antica Gela, profesorii Piero Orlandini și Dinu Adamesteanu au scos la iveală necropola grecească din sec. VI î.e.n. și așezarea antică. Muzeul (proiectul său aparține unui alt mare arhitect specializat în arhitectura de muzeu, Guererre), inaugurat în anul 1958, așezat în imediata vecinătate a acropolei, prin linia modernă a expunerii și, mai ales, prin adecvarea trinomului spațiu — mobilier de expunere — obiecte, este un principal punct de atracție și, în același timp, oferă prin valențele unei așezări „deschise" sub raportul cercetării o mare ocazie de instruire și educație. Tot la Gela, zona arheologică a zidurilor de la Capo Soprano, consolidate și conservate cu soluții tehnice excepționale, reușește într-o măsură să stîrnească interesul vizitatorului avizat sau doar dornic de cunoaștere.

Sicilia, necesitînd a fi declarată zonă arheologică de interes universal, deschide prin „cel mai frumos oraș al muritorilor" cum numea Pindar vechiul Akragas, Agrigentul roman de mai tîrziu, posibilitatea de a declara Italia un imens sit arheologic. Un minicreuzet al istoriei, Agrigentul de azi, printr-un

https://biblioteca-digitala.ro

efort de lungă durată, restituie memoriei omenirii monumente de o frumusețe insolită, și corespunzătoare valorii lor unice: o vale a templelor închinate lui Castor și Pollux, Juppiter, Hercules, Juno, Demeter, Aesculapius, cartierele grecești, romane, bizantine, semnele evului mediu și atîtea altele, toate amintind pe făuritorii urmelor de azi fie ei grecii, romanii, vandalii și goții, bizantinii, arabii, normanzii sau spaniolii.

Și aici muzeul (fig. 4), poziționat ca centru de greutate care domină peisajul istoric, edificiu modern, inaugurat în 1967 (pe baza unui proiect al lui Franco Minissi), desfășoară cu tematica lui, care începe cu prima epocă a bronzului, în baza formulelor grafice și reconstituirii, întreaga istorie a faimoasei așezări, și desigur a celebrelor centre din vecinătate: colonia selinunteză de la Sciacca, Eracleea Minoa, Licata, Portul Empedocle ș.a.

Organizarea spectacolelor în aer liber, tradiționalul Festival al migdalilor înfloriți, inaugurat în anul 1935, cu renumitele parăzi de costume și dansuri populare, inestimabilele dovezi ale vestigiilor și urmele culturii materiale și spirituale păstrate în marele muzeu de arheologie, dau dimensiunea lucrului bine făcut în ceea ce privește valorificarea monumentelor și a patrimoniului muzeal. Relația dintre acestea este bivalentă și conduce, pentru vizitator, la trăiri intensive.

Cu aceste realizări la care am mai putea adăuga doar marele complex muzeal din Piața Marconi de la Roma, unde s-au destinat spațiile cele mai moderne (create în 1940 pentru o proiectată și nerealizată expoziție universală) Muzeului Civilizației romane, Muzeului artelor și tradițiilor populare, Muzeului de preistorie și etnografie Luigi Pigorini, Muzeului de istorie medievală și Aerofototecii Italiei, considerăm că am reliefat convingător noua concepție de organizare a spațiului arheologic, istoric și muzeal într-o țară care are înregistrate peste 3.200 de zone arheologice, aproape 1.800 de șantiere deschise anual și aproximativ 800 de muzee. Față de acestea predomină în peste 90% din cazuri situația utilizării monumentelor istorice și de artă ca edificii cu destinație muzeală; neinsistînd asupra acestui aspect, care ni se pare comun cu realitățile din țara noastră, facem doar trimitere la cîteva exemplificări celebre: Galeriile Pitti și Ufizzi de la Florența, Muzeul etrusc de la Roma, Muzeul de artă Capodimonte de la Napoli, Muzeul Corer din Veneția, Muzee constituite ca adevărate „case ale operei de artă".

Înrudirea de concepție privind utilizarea monumentelor și organizarea muzeală dintre școala italiană și arhitecți, istorici de artă, istorici, arheologi, de multe ori muzeologi, români, este o realitate concretizată în cele cîteva exemple pe care le prezentăm. Încă din 1924, profesorul Constantin Daicoviciu debuta în cercetările de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa cu un mic muzeu, ce urma să fie dezvoltat pe măsura progresării cercetărilor, și care reliefa viața anticei așezări. În același mod gîndea, desigur, Vasile Pîrvan, muzeul Histriei. Pe linia tradiției se va putea, în curînd, realiza muzeul — al treilea gîndit, pe plan național, ca o construcție modernă destinată special pentru a fi muzeu (primele două sînt Muzeul de istorie și artă de la Bacău și Muzeul de etnografie de la Slobozia) — de la Adamclisi, conceput ca centru de reprezentare a fazelor de dezvoltare a marii așezări. Alături de aceste acțiuni, care ilustrează un nou mod de dezvoltare a tradiției noastre, se dezvoltă cu multe posibilități de exemplificare rețeaua muzeală bazată pe redarea în circuit public, odată cu opera restau-

https://biblioteca-digitala.ro

rării, a unor edificii — monumente istorice, reprezentative pentru a ilustra prin ele însele și bineînțeles prin patrimoniul mobil cu caracter de reflectare a dezvoltării noastre istorice, evoluția umană și realizările de cultură și civilizație.

I. OPRIȘ

LA RELATION ENTRE LES MONUMENTS ET LES MUSÉES EN ITALIE

(Résumé)

En considérant que le patrimoine culturel, mobile ou immobile, constitue un capital inestimable de chaque nation, l'auteur présente la relation entre les musées et les monuments de l'Italie, la conception de l'école italienne concernant les directions et les méthodes utilisées pour mettre plénairement en valeur ce patrimoine. Riche et représentée par de nombreux monuments et musées, l'Italie offre, aussi, une expérience prestigieuse au domaine de la technique des expositions, la systhématique des circuits de visite, la conception de l'emplacement et la pensée théorique-pratique concernant l'assurement, la restauration ou les projets muséals comme édifices-monuments, monuments et complexes ou bien constructions spécialement amenagées.

Par de solutions exceptionnelles, comme celles qui se trouvent à Policoro, Agrigentum, Syracuse, Métapont, Gela, etc., prouvant une manière distincte de concipier l'utilisation de l'espace, soit pour de musées, soit, par excellence, pour mettre en valeur les monuments, l'école italienne et ses réalisations avouent une conception moderne, active, racordée aux nécessités de la représentation et à la mise en valeur optimale, pour l'acte de culture, des vestiges de la culture et de la civilisation.

L'esprit de collaboration entre les auteurs des projets, les architectes, les muséologues, les conservateurs et les restaurateurs, le caractère complexe et interdisciplinaire qui mène à l'adoption du régime d'exploitation des monuments (y compris en leur qualité de musées), les expériments faits pour trouver les variantes optimales des nouvelles constructions destinées spécialement à être de musées, tout cela se solde avec la solution adéquate de l'ambiance, avec la transformation des monuments et des musées, liées entre elles d'une manière organique, dans d'importants centres de l'acte culturel-éducationnel.

https://biblioteca-digitala.ro

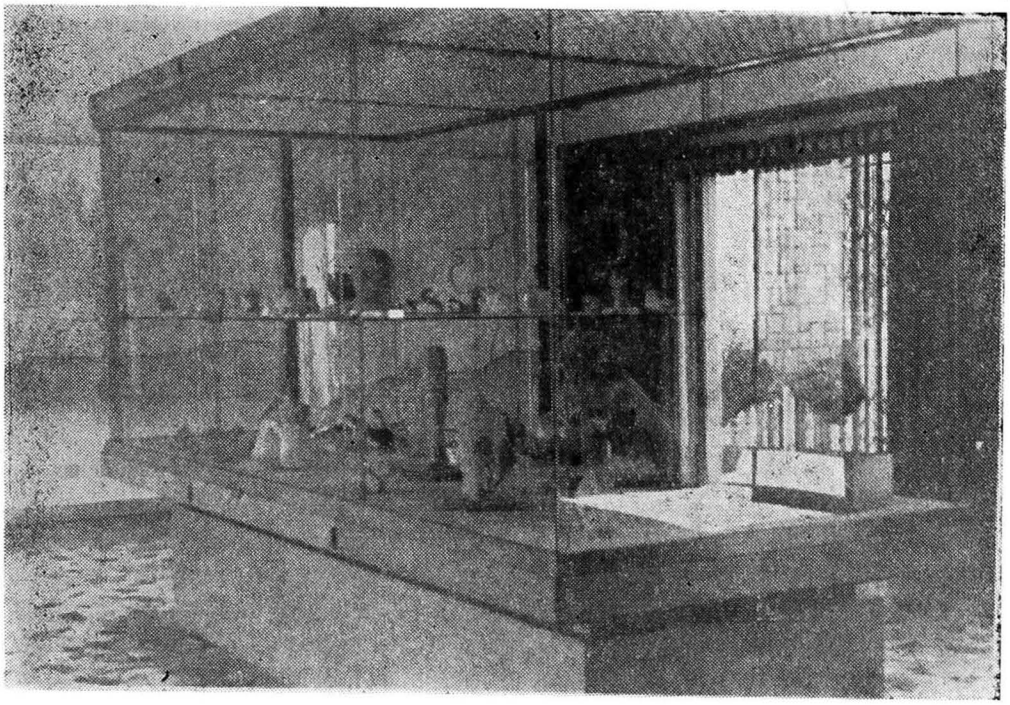

Fig. 1. Muzeul de la Metapont. În prim plan vitrina cu noutăți; în plan secund o vedere aeriană a așezării antice.

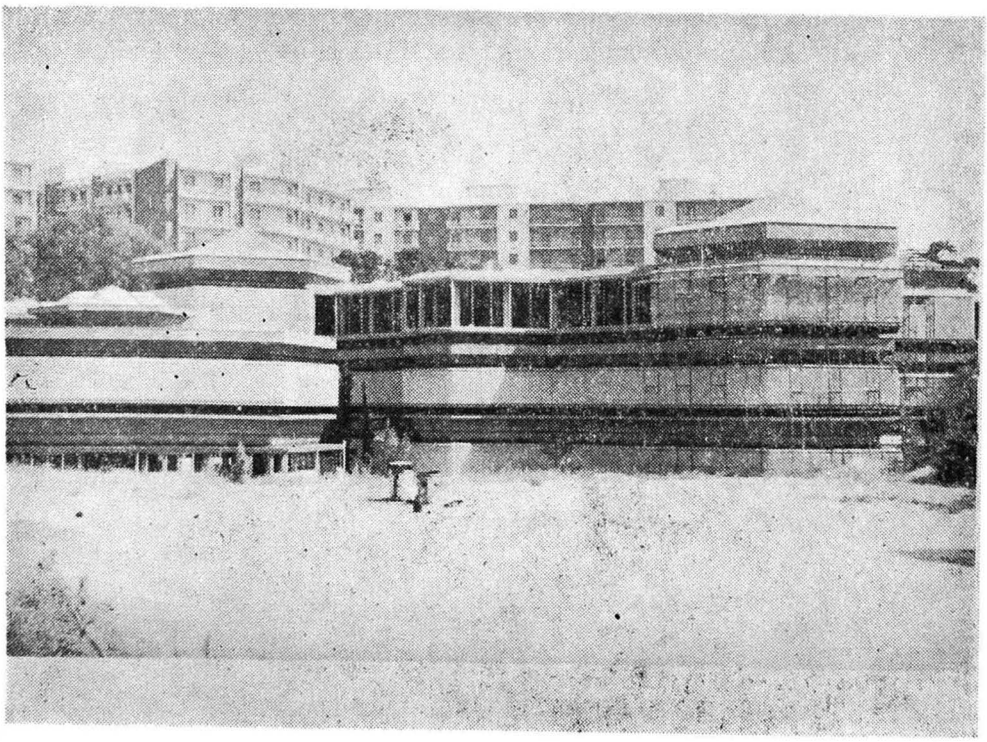

Fig. 2. Noul muzeu de la Siracusa.

https://biblioteca-digitala.ro

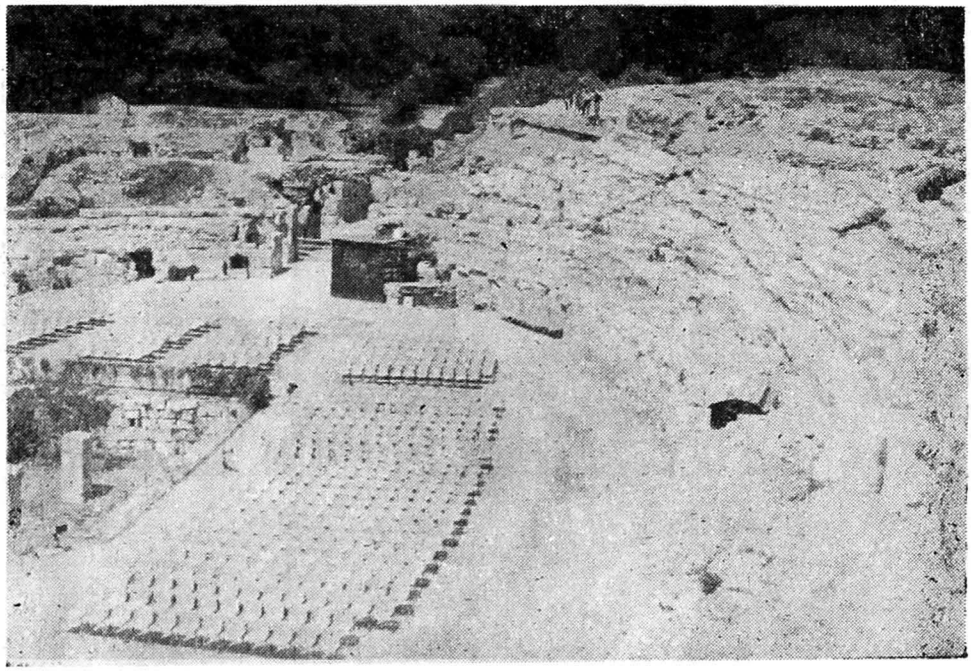

Fig. 3. Amfiteatrul roman (sec. III e.n.) de la Siracusa.

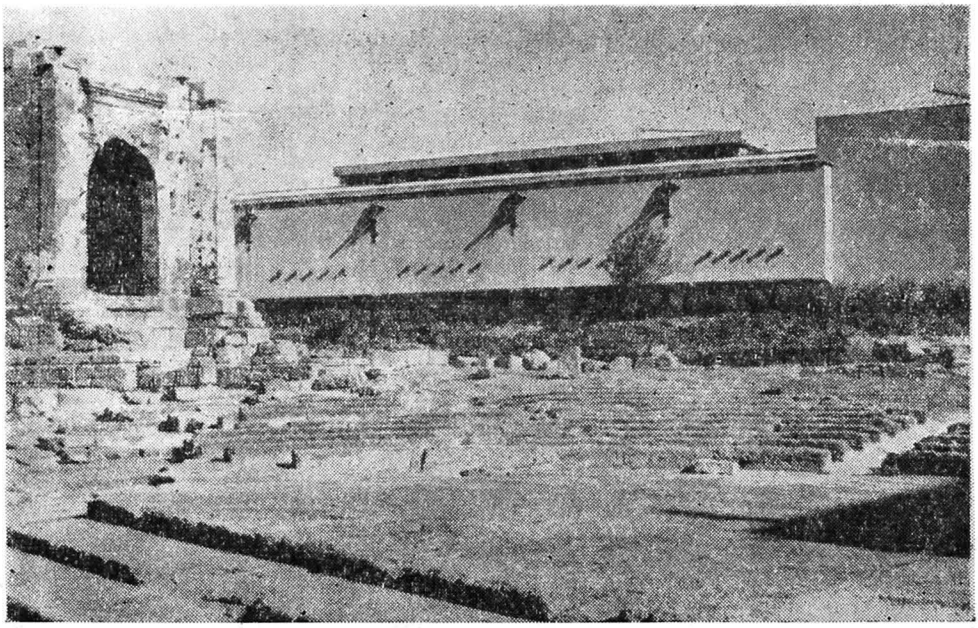

Fig. 4. Muzeul de arheologie de la Agrigent.

https://biblioteca-digitala.ro

OBIECTE MEDIEVALE DE ARTĂ DECORATIVĂ ÎN MUZEELE DE ISTORIE. VALENȚE MUZEOGRAFICE, METODE DE PREZENTARE*

Una dintre sarcinile caracteristice ale societății contemporane o constituie educația permanentă. De aceea este pe deplin explicabilă creșterea continuă a rolului muzeelor ca focare de educație, pe lîngă acela de centre de cercetare. Articolul al 3-lea al Statutului ICOM-ului, adoptat în 14 iunie 1974 la Copenhaga de către cea de a XI-a Conferință generală a acestui organism, formulează foarte sugestiv funcțiile muzeelor, rolul lor în societate: „Muzeul este o instituție permanentă, în serviciul societății și al dezvoltării ei, deschisă publicului și care face cercetări asupra mărturiilor materiale despre om și mediul său, le achiziționează, le conservă, le comunică și, mai ales, le expune în scopuri de studiu, de educație și delectare"[1].

Muzeele au privilegiul particular de a folosi limbajul special, concret-senzorial și intuitiv al imaginii[2]. Într-adevăr, graiul obiectelor, sau „lecția obiectelor" cum se exprimă Gh. I. Vladîkin, face din muzeu o instituție destinată și accesibilă tuturor[3]. Cunoașterea și fixarea cunoștințelor dobîndite realizată prin contact direct cu obiectul care oferă, prin intermediul imaginii vizuale, argumente concrete pentru formulări teoretice, este superioară procedeelor bazate pe concepte pur intelectuale[4]. Helmut Wohl, vorbind despre limbajul formelor, alege drept moto spusele lui E. Holziger: „Nu este întru totul adevărat că omul vede numai ceea ce cunoaște. Multe cunoștințe izvorăsc din vedere"[5]. În condițiile societății contemporane, odată cu creșterea cantității informațiilor indirecte prin radio, televiziune, presă etc., se accentuează din ce în ce mai mult dorința omului de a intra în contact direct cu autenticul, cu originalul[6]. Posibilitatea unui astfel de contact este oferită de expoziția muzeală, variantă a informării colective, reali-

---

* Fără a avea intenția de a tranșa discuția purtată de multă vreme pe tema celui mai potrivit loc pentru obiectele de artă decorativă — muzeul de artă, muzeul de istorie, muzeul de artă decorativă — ne propunem a argumenta ideea oportunității preponderente a integrării pieselor de această natură printre exponatele muzeelor de istorie, punct de vedere pe care îl împărtășim.

[1] *Nouvelles de l'ICOM* (în continuare *ICOM*), Paris, XXVII, 1974, nr. 3—4, supliment, p. 1.

[2] B. Zderciuc, *Funcția muzeului în societatea contemporană*, în *Revista muzeelor și monumentelor, Seria Muzee*, București, XI, 1974, nr. 2, p. 5.

[3] Gh. I. Vladîkin, *Muzeul și societatea, Muzei i pametniți na kulturata*, Sofia, 1972, nr. 1, prezentare succintă în *Muzee, monumente istorice și de artă* (în continuare *MMonIA*), București, 1972, nr. 7, p. 20, 21; idem, *Das Museum und die Gesellschaft*, în *Neue Museumskunde* (în continuare *NMK*), Berlin, XVI, 1973, nr. 2, p. 7.

[4] N. Lupu, *Rolul expoziției de muzeu în educarea științifică și patriotică a maselor*, în *Revista muzeelor* (în continuare *RM*), I, 1964, nr. 1, p. 55; B. Zderciuc, *op. cit.*, loc. cit.

[5] H. Wohl, *Le langage de la forme dans les arts plastiques*, în *Museum*, Lausanne, XXI, 1968, nr. 1, p. 34.

[6] Gh. I. Vladîkin, *Das Museum* ..., loc. cit.

https://biblioteca-digitala.ro

zată cu ajutorul demonstrației obiectelor[7]. Muzeul, această „carte deschisă tuturor", cultivînd în masele largi „respectul și iubirea față de opera valoroasă a înaintașilor, interesul pentru știință, gustul pentru frumos"[8], este într-adevăr un factor activ și real de progres social și cultural[9].

Muzeul de istorie, care are menirea de a ilustra corelația între moștenirea materială și spirituală și dezvoltare, de a prezenta istoria omului și a culturii sale[10], constituie o importantă verigă a sistemului informațional și cultural-educativ pus în slujba societății. În procesul de înțelegere a sensurilor profunde ale lumii actuale, în planificarea activităților umane, este necesară cunoașterea, alături de legile dezvoltării, și a experiențelor trecute, a succeselor și eșecurilor înregistrate de om în cursul evoluției sale[11]. Pentru a se achita de una dintre sarcinile lui — documentarea și ilustrarea procesului de dezvoltare istorică — muzeul de istorie trebuie să urmărească societatea omenească în toate manifestările ei. Reconstituirea completă a trecutului uman se poate realiza numai dacă sînt considerate atît aspectele vieții materiale, cît și creațiile spirituale. Evul mediu furnizează spre cercetare și prezentare o gamă variată a fenomenelor din ambele categorii. Studiul amănunțit al societății feudale abordează însă, pe lîngă realizările omenești care pot fi încadrate fără echivoc în unul sau altul din domeniile amintite — material, spiritual —, și unele manifestări ale întîlnirii celor două cîmpuri de activitate creatoare: meșteșugurile artistice.

Spiritul artistic, simțul frumosului sînt componente atît de intime ale activității omului, încît amprenta lor poate fi găsită și pe cele mai simple unelte făurite de el[12]. Prin aplicarea formelor artei la uneltele curente se deschid largi posibilități ca uneltele să apară ele însele ca veritabile obiecte de artă. Subordonarea spiritului artistic unui scop diferit de artă dă naștere unei arte de tip utilitar, care îmbracă denumirea de artă decorativă sau artă aplicată[13]. Pe marginea conceptului de artă decorativă s-a discutat mult, cu scopul de a i se găsi o formulare cît mai cuprinzătoare, de a se lămuri istoria domeniului pe care-l vizează. Piesă de artă decorativă este socotit în general orice produs al muncii umane, înzestrat cu o dublă calitate — funcțională și decorativă — adică obiecte, chiar și de uz curent, care pot fi luate în considerare atît pentru caracterul lor artistic, cît și pentru utilitatea lor[14].

Dacă urmărim evoluția artei decorative, îi găsim începuturile în cele mai îndepărtate vremuri. Vasele modelate din lut, de diferite forme, cu sau fără decor, piesele de îmbrăcăminte ornamentate cu acul, au reprezentat primele creații cu valoare artistică dar și utilitară ale omului primitiv[15]. De-a lungul istoriei, preocu-

---

[7] A. B. Zaks, *Einige Probleme der Ausstellungsarbeit in der U.d.S.S.R.*, în *NMK*, XV, 1972, nr. 2, p. 117.

[8] I. Stancoveanu, *Muzeul, factor de formare a conștiinței socialiste*, în *RM*, III, 1966, nr. 1, p. 25.

[9] Gh. I. Vladîkin, *Das Museum ...*, în *NMK*, XVI, 1973, nr. 2, p. 6; B. Zderciuc, *op. cit.*, p. 4.

[10] *Les musées dans le monde d'aujourd'hui*, în *ICOM*, XXIII, 1970, nr. 1, p. 22.

[11] K. Engström, *Musée et développement*, în *ICOM*, XXII, 1969, nr. 3, p. 2.

[12] S. Cudjoe, *Les musées et l'art appliqué*, în *ICOM*, XXIV, 1971, nr. 2, p. 14.

[13] Idem, *op. cit.*, p. 14, 16.

[14] *Réunion du Sous-Comité International de l'ICOM pour les Musées d'Art Appliqué, Budapest, 18—21 avril 1967*, în *ICOM*, XX, 1967, nr. 2—3, p. 64, 65.

[15] I. Katona, *Cél és megvalósulás. Fejezetek az Iparművészeti Múzeum 100 éves történetéből*, în *Múzeumi közlemények* (în continuare *MKözl*), Budapesta, 1972, nr. 2—3, p. 35.

https://biblioteca-digitala.ro

pările omului de a-şi satisface nevoia de frumos, de a ornamenta nu numai obiectele cu destinaţie artistic-decorativă, ci şi pe cele de uz zilnic, şi chiar şi armele, vor da naştere unei cantităţi ample şi variate de piese de artă decorativă. Deşi obiectele de această natură au existat din cele mai vechi timpuri, noţiunea de artă decorativă sau artă aplicată a apărut tîrziu, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea. Pînă la apariţia modului de producţie capitalist, diferitele ramuri ale artei au fost strîns legate între ele, imposibil de separat. În evul mediu noţiunea de artă decorativă sau artă aplicată nu exista. Totuşi, această epocă oferă poate cea mai mare bogăţie de piese de artă decorativă de valoare inestimabilă. Explicaţia constă în faptul că pe de o parte fiecare meşteşugar, în orice ramură, s-a străduit să dea mai mult decît ceea ce era comun, să depăşească limitele banalului, pe de altă parte în aceea că şi artiştii, de toate felurile, erau consideraţi meşteşugari şi se conformau organizării în bresle. Deci producţia meşteşugărească, de breaslă a constituit mediul în care, ca urmare a îngemănării talentului artistic cu îndemînarea de meşteşugar, s-au creat obiecte de uz curent, executate artistic. Într-adevăr, marii artişti ai epocii feudale au fost şi meşteşugari. Ei participau activ la toate fazele realizării unei opere, inclusiv cele meşteşugăreşti. Aceasta este cauza care face ca să fie atît de dificilă delimitarea ariei de cuprindere a artei de aceea a artei decorative în evul mediu.

Tendinţa de a face distincţie între artist şi meşteşugar apare abia în cursul secolului al XVII-lea în unele zone ale Europei care au cunoscut o dezvoltare mai rapidă[16]. Prima modificare instituţională în acest sens se operează în Franţa lui Ludovic al XIV-lea unde se înfiinţează Academia regală de pictură şi sculptură, acordîndu-se statut aparte artiştilor pictori şi sculptori[17]. Noţiunile care fac posibilă diferenţierea între arta pură şi arta decorativă se ivesc abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea[18], iar colecţionarea conştientă a obiectelor de artă aplicată începe doar în primele decenii ale secolului al XIX-lea[19]. Interesul acordat în această epocă artei decorative constituie o reacţie faţă de producţia-serie de fabrică, care a pătruns în toate ramurile industriale. În asemenea condiţii se punea din ce în ce mai insistent problema exigenţei artistice, a satisfacerii nevoii de frumos[20].

Atenţia crescîndă faţă de acest domeniu de activitate se concretizează în organizarea expoziţiilor internaţionale, în înfiinţarea muzeelor şi a societăţilor de artă decorativă. Primele expoziţii internaţionale de artă aplicată se organizează la Londra (1851, 1862) şi la Paris (1867). Tot în anii 60 ai secolului trecut iau fiinţă şi cele dintîi muzee de profil, la Londra, Paris, Viena, Berlin, München, iar puţin mai tîrziu, în anul 1872, şi la Budapesta[21]. În orientarea eforturilor legate de arta decorativă un rol de seamă a revenit diferitelor societăţi, cum a fost şi Union Centrale des Arts Décoratifs din Paris, care, ca un centru al străduinţilor depuse în acea vreme pe tărîmul artei aplicate, a promovat vitalizarea acesteia prin reîn-

---

[16] *Le Musée des Arts Décoratifs en 1972*, în *Ars Decorativa* (în continuare *ADec*), Budapesta, II, 1974, p. 218, 219.

[17] *La Grande Encyclopédie*, Paris, f.a., vol. III, p. 1153.

[18] *Le Musée des Arts Décoratifs en 1972*, în *ADec*, II, 1974, p. 218.

[19] *Új magyar lexikon*, Budapesta, 1960, p. 425.

[20] I. Katona, *op. cit.*, p. 21; I. Jakabffy, *Az iparművészet irodalma és néhány könyvtári kérdése*, în *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei*, Budapesta, VII, 1964, p. 47.

[21] *Új magyar lexikon*, Budapesta, 1960, p. 426; M. Weiner — T. Horváth, *Musées d'arts appliqués*, în *Museum*, XV, 1962, nr. 4, p. 235.

https://biblioteca-digitala.ro

vierea vechilor tehnici meşteşugăreşti, deja uitate sau în curs de a fi uitate[22]. Interesul pentru arta decorativă este viu şi azi. În zilele noastre asistăm la modernizarea, la lărgirea vechilor muzee de artă aplicată şi la înfiinţarea unor secţii sau chiar a unor noi muzee de profil[23]. De asemenea, printre organele ICOM-ului există un subcomitet, transformat în 1968 în comitet, pentru muzeele de artă decorativă, iar prestigioasele publicaţii muzeografice dezbat pe larg problematica acestui domeniu[24].

Dintre toate ramurile artistice, arta decorativă este aceea care se integrează cel mai bine în condiţiile unei anumite epoci, ea rămîne legată de om, de individ, mai mult decît artele frumoase[25]. Cît timp arta pură integrează individul în societate din punct de vedere estetic, arta decorativă îl integrează din punct de vedere economic. Într-adevăr, în cazul artei aplicate avem de a face cu obiecte care nu intră în categoria propriu-zisă a artei, dar care sînt alcătuite cu atît simţ artistic, încît utilizarea lor este deosebit de atrăgătoare[26]. Meşteşugarul-artist, făurind diferitele piese, încearcă să dea formă tangibilă visurilor, năzuinţelor sale, să-şi facă cunoscute noţiunile asupra infinitului în forme finite, adresîndu-se simţului de utilitate[27]. Creaţia lui se încadrează în condiţiile economice, sociale şi politice ale vremii sale, bazîndu-se pe realizările culturale şi tehnice atinse pînă în epoca lui[28]. Deci, atunci cînd în secţiile unui muzeu de istorie sînt prezentate diferitele etape ale evoluţiei omenirii şi ale civilizaţiei sale, trebuie să se facă apel şi la obiectele de artă decorativă. Acestea se completează reciproc cu celelalte exponate care ilustrează diversele laturi ale activităţii omeneşti. Valenţele muzeografice multiple ale pieselor de artă decorativă sînt cel mai bine puse în evidenţă prin prezentarea lor în contextul de epocă. Totodată, aşezate în ambianţa originală, ele aduc informaţii suplimentare despre aceasta, într-o formă accesibilă şi deosebit de atractivă. Cuprinderea obiectelor de artă decorativă în secţiile muzeelor de istorie contribuie şi la formarea gustului publicului, la promovarea unui artizanat de calitate. Considerăm deci că integrarea artei decorative în muzeele de istorie comportă valenţe muzeografice considerabile, concurînd la îndeplinirea sarcinilor educative ale muzeului[29].

Pieselor de artă decorativă le revine un rol important mai ales în cadrul secţiei feudale a muzeelor de istorie. Expunerea lor este necesară, dar şi posibilă. Evul mediu oferă o varietate deosebit de bogată de piese de artă aplicată. Alături

---

[22] I. Katona, *op. cit.*, p. 24.

[23] În ultimii 10—15 ani au fost lărgite şi modernizate aproape toate muzeele existente de artă decorativă. Revistele de specialitate ne informează şi despre secţiile sau muzeele de artă decorativă nou create: Muzeul de textile „Biosca", colecţiile fundaţiei Abbeg din Riggisberg—Berna, Muzeul Henry Francis du Pont la Winterthur, colecţia de artă decorativă de la Sinaia etc. Alături de expoziţiile de bază de profil, s-au organizat şi numeroase expoziţii temporare şi itinerante de artă decorativă, cum au fost cele de artă aplicată sovietică, poloneză, germană, norvegiană, chineză etc., găzduite de sălile de expoziţie din ţara noastră.

[24] Vezi *ICOM, Museum, NMK, Schweizerisches Landesmuseum Zürich*, etc.

[25] I. Katona, *op. cit.*, p. 36.

[26] S. Cudjoe, *op. cit.*, p. 16.

[27] Idem, *op. cit.*, p. 14.

[28] G. Reinheckel, *Probleme des Bildungsarbeit kunsthandwerklicher Museen*, în *NMK*, XIV, 1971, nr. 3, p. 187.

[29] Unele lucrări de specialitate propun principiul „complexelor" (materie primă — instrumente pentru prelucrarea ei — produse finite — documente) ca idee de bază chiar şi pentru constituirea colecţiilor muzeale. Vezi M. Ohlsen, *Konzeptionelle Probleme der Bestandsbildung an Geschichtsmuseen*, în *NMK*, XV, 1972, nr. 1, p. 34.

https://biblioteca-digitala.ro

de meşteşugurile artistice propriu-zise (adică acelea care produc prin excelenţă obiecte de podoabă, cum este, spre exemplu, orfevrăria), în fiecare ramură a producţiei meşteşugăreşti pot fi urmărite manifestările întîlnirii artei cu meşteşugul. Nu trebuie să ne mire deci numărul mare al obiectelor de ceramică, de metal (fie preţios: argint, aur, argint aurit, fie nepreţios: aramă, cositor, bronz), de lemn, de piele, de sticlă sau textile, care, pe lîngă valoarea lor utilitară, practică, pot fi luate în considerare şi sub aspect artistic. Sarcina muzeografului de a le expune este deci realizabilă şi mult uşurată de abundenţa lor. Prezenţa pieselor de artă decorativă în muzeele de istorie este necesară, deoarece ajută mult la formarea şi fixarea unor cunoştinţe. Spre exemplu, prezentînd problematica breslelor, nu se poate realiza o imagine completă a evoluţiei acestora fără expunerea produselor meşterilor breslaşi — obiecte de artă decorativă. În secţia feudală a Muzeului de istorie al Transilvaniei organizatorii au încercat — în limitele posibilului — să introducă piese de artă decorativă adecvate printre exponate. Integrarea cea mai reuşită s-a realizat, după părerea noastră, în cazul vitrinelor consacrate breslelor.

Cele două vitrine afectate meşteşugurilor legate de prelucrarea lemnului înfăţişează în primul rînd uneltele lemnarului. Alături de ele sînt expuse obiecte legate de organizarea de breaslă: table de breaslă ale tîmplarilor şi butnarilor din Cluj şi Sighişoara, sigiliul breslei tîmplarilor clujeni, o diplomă de calfă de tîmplar, eliberată în 1759 la Cluj, lada breslei rotarilor şi paharul breslei butnarilor sighişoreni. Lada şi paharul de breaslă au semnificaţie dublă. Ele dau precizări cu caracter istoric, privitoare la organizarea în bresle a lemnarilor, şi, totodată, prin calitatea remarcabilă a execuţiei artistice, aduc informaţii atît despre priceperea artizanilor care le-au confecţionat, cît şi despre gustul epocii (fig. 1, 2, 3).

Vitrinele destinate orfevrăriei prezintă aspecte ale vieţii şi organizării aurarilor. Fundalul îl formează fotografii pe această temă: tabla breslei aurarilor din Braşov, înfăţişînd un aurar lucrînd în atelierul său, înconjurat de uneltele tipice meşteşugului; unelte folosite de aurarii secolului al XVI-lea; fragment arhitectonic din casa cunoscutului aurar clujean Újhelyi Gábor; documente (hotărîrea magistratului din Augsburg, înfloritor centru de orfevrărie, cu privire la învăţarea acestui meşteşug de către fiul unui bărbier din Sibiu, pagini din statutele aurarilor clujeni din secolul al XV-lea), precum şi fotografii executate după piese faimoase, ieşite din atelierele orfevrarilor transilvăneni. Cele două vitrine cuprind şi cîteva dintre cele mai reprezentative obiecte de podoabă (vestimentare sau de interioare) lucrate de meşteri din Transilvania. Originalele întregesc, într-o formă atractivă, informaţiile furnizate de restul exponatelor, oferă posibilităţi de datare, de aşezare a orfevrăriei transilvănene în circuitul artistic european. În acelaşi timp, ele materializează anumite noţiuni, le dau înţeles, mai ales celor privitoare la diferite tehnici de orfevrărie (filigranare, smălţuire, gravare, martelare, montarea pietrelor preţioase etc., fig. 4, 5, 6).

Drumul străbătut de ucenic pînă ajunge meşter, membru al unei bresle, poate fi urmărit, într-un fel accesibil tuturor, făcînd apel şi la cîteva piese de artă decorativă. Organizatorii clujeni au ilustrat perioada de călfie prin diverse documente (registrul calfelor butnari din Cluj, certificate obţinute de calfe de curelari, funari, cizmari în anii lor de „călătorie", fotocopii făcute după corespondenţa vastă, purtată pe tema calfelor între diferite bresle sau oraşe, după revendicările din timpul „grevei" calfelor aurari din Cluj în anul 1576) şi prin obiecte referitoare la organizarea calfelor în fraţii, cum sînt: cana fraţiei calfelor butnari, un

https://biblioteca-digitala.ro

talger al frăției calfelor săpunari și coroana frăției calfelor tîmplari din Cluj. Aceste piese, prin intermediul textului gravat pe ele, furnizează informații interesante și de valoare (date, nume, locuri) despre frățiile de calfe din Transilvania medievală. Totodată, ele sînt executate artistic, demonstrînd priceperea și bunul gust al meșterilor care prelucrau cositorul. De asemenea, obiecte de artă decorativă ajută și la surprinderea ultimei etape din cariera unei calfe: „examenul" practic dat de acesta pentru a fi acceptat în rîndurile meșterilor breslași. „Capodoperele" unor calfe argintari ne vorbesc de seriozitatea acestei probe, dar și de măiestria executanților (fig. 7, 8, 9).

Dacă piesele de artă decorativă înșirate mai sus ar fi așezate separat de acele exponate care reconstituie ambianța lor de odinioară, ar pierde mult din valoarea lor informațională. Spre exemplu, este într-adevăr captivantă o expoziție de orfevrărie sau feronerie, oferind și ea o mare bogăție de informații, dar abia prezentarea acestor obiecte, să zicem în contextul procesului de confecționare, ajută la înțelegerea de profunzime a valorii și a sensului atît ale procesului de confecționare, cît și ale pieselor. Expuse separat, obiectele de artă decorativă reclamă explicații suplimentare, care totdeauna sînt mai greu accesibile decît aceleași informații oferite de elementele componente ale mediului lor original, de epocă[30]. Considerăm deci că cel mai potrivit loc pentru obiectele de artă decorativă, în ce privește valorificarea atît a propriului lor potențial informativ, cît și al acelora care le însoțesc în expoziție, îl constituie secțiile respective ale *muzeelor de istorie.*

Expunerea obiectelor de artă decorativă prezintă multe aspecte, unele valabile pentru orice fel de exponat, altele specifice acestei categorii de piese. „Arta" de a expune comportă unele reguli, se compune din anumite elemente prezente și obligatorii în cazul tuturor genurilor de expoziție. În organizarea unei expoziții trebuie să se țină cont de suprafața utilizabilă, de iluminat, de mobilierul expozițional (vitrine, rafturi, panouri etc.), de mijloacele grafice (fotografii, desene, texte etc.), de obiectul—exponat și de posibilitățile de comunicare cu publicul. Tot acest ansamblu este comandat și determinat de obiectul-exponat[31]. Aspectele problematicii vor fi analizate în funcție de particularitățile pieselor de artă decorativă, în marea lor majoritate, tridimensionale. Perceperea lor, trăirea estetică ocazionată de ele, sînt deci asemănătoare efectului produs de operele arhitectonice sau sculpturale[32].

Suprafața ocupată de exponate trebuie să fie folosită judicios și echilibrat. Omul a purtat dintotdeauna în sine, ca o proiectare a propriilor dimensiuni, sensul

[30] Prezentînd expoziția comemorativă „Meșteșugul artistic din timpul lui Dürer și Renașterea germană", organizată de Muzeul de artă decorativă din Berlin, Günter Reinheckel, directorul Muzeului de artă decorativă din Dresda, remarcă ca o scădere a expoziției — de altfel valoroasă — faptul că piesele nu au fost prezentate în ambianța lor istorică. Organizatorii expoziției au optat pentru niște panouri cu texte explicative cu caracter istoric, așezate la intrarea în expoziție. Vezi G. Reinheckel, *Kunsthandwerk der Dürerzeit und der deutschen Renaissance. Zur Ausstellung des Kunstgewerbemuseums Berlin—Koepenick,* în *NMK,* XV, 1972, nr. 3, p. 188.

În schimb, organizatorii expoziției temporare „Arta germană din epoca lui Dürer" de la Albertinum (Dresda) au reușit să încadreze piesele în contextul lor istoric, prezentînd, alături de obiectele de artă și piese de artă decorativă, unelte folosite de meșterii-artizani ai epocii respective, documente etc. Vezi W. Schmidt, *Deutsche Kunst der Dürer-Zeit. Ausstellung der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden im Albertinum vom 18. 9. 1971 bis zum 16. 1. 1972,* în *NMK,* XV, 1972, nr. 4, p. 303.

[31] J. Gabus, *Principes esthétiques et préparation des expositions,* în *Museum,* XVIII, 1965, nr. 1, p. 33.

[32] I. Jakabffy, *op. cit.,* p. 45.

https://biblioteca-digitala.ro

proporţiilor[33]. Dacă suprafaţa expoziţională nu este folosită proporţionat şi echilibrat, prin exploatarea posibilităţilor oferite de liniile verticale şi orizontale, sau, rupînd monotonia, oblice[34], ea ajunge să deranjeze şi să distragă atenţia vizitatorului. Se recomandă de către unii specialişti respectarea principiului „amor vacui", mai ales în cazul expunerii obiectelor de artă decorativă mai voluminoase[35]. Acest principiu însă poate fi abandonat în cazul exponatelor mai mici, mai cu seamă dacă printre ele nu se află nici un exemplar deosebit, demn de o expunere separată. Aici cantitatea poate compensa calitatea, adică se poate etala în masă, creînd efect de abundenţă[36].

Iluminatul joacă un rol important în expunere; de calitatea lui depinde măsura în care îşi păstrează, eventual îşi amplifică, sau îşi pierde valoarea un exponat. Iluminatul ridică numeroase probleme, mai ales în cazul obiectelor de artă decorativă, dintre care multe sînt foarte sensibile la efectele negative, distructive ale luminii (textilele, pielea, hîrtia, lemnăria)[37]. În alegerea formelor optime de iluminat soluţii-tip nu se pot da, nici accepta. Există însă unele constatări de care trebuie să se ţină cont. Conform uneia dintre ele, lumina naturală şi cea artificială nu dau o combinaţie prea reuşită, deci se impune de la început o alegere între ele[38], considerate fiind însă şi particularităţile materialului din care sînt confecţionate exponatele. Spre exemplu, valoarea estetică a sticlăriei iese cel mai bine în evidenţă în lumină naturală, à contre-jour, de aceea se şi recomandă aşezarea obiectelor de sticlă în vitrine dispuse în faţa geamurilor[39]. Cele mai multe obiecte de artă decorativă însă cer lumină artificială. Unele dintre ele reclamă o lumină „caldă" (textilele, lemnăria, armele), altele se prezintă cel mai sugestiv în lumină „rece" (orfevrăria)[40]. În cazul iluminatului artificial al pieselor de artă decorativă se optează în general pentru lămpile incandescente, care, pe lîngă dezavantaje, prezintă şi marele avantaj (să nu uităm că lucrăm cu obiecte în marea lor majoritate tridimensionale) al redării plasticităţii exponatului[41].

Mobilierul expoziţional este un element indispensabil în prezentarea pieselor de expoziţie. El trebuie să îndeplinească, printre alte cerinţe, şi pe aceea de a asigura o perceptibilitate maximă[42]. În alegerea şi confecţionarea mobilierului pentru prezentarea obiectelor de artă decorativă trebuie să se pornească de la acest principiu şi să se ţină cont şi de un altul, determinat de caracterul tridimensional, cu puţine excepţii, al acestor piese: asigurarea unei vederi de jur-împre-

[33] J. Gabus, *op. cit.*, p. 39.
[34] Idem, *op. cit.*, p. 40.
[35] J. Szablowski, *Le château royal de Wawel, Cracovie*, în *Museum*, XX, 1967, nr. 1, p. 73.
[36] R. Ph. Adams, *Stratégie de la présentation*, în *Museum*, VII, 1954, nr. 1, p. 13.
[37] L. R. Feller, *Contrôle des effets détériorants de la lumière sur les objets de musée*, în *Museum*, XVII, 1964, nr. 2, p. 61.
[38] J. Gabus, *op. cit.*, p. 36.
[39] E. Jantzen, *La modernisation des musées de Hambourg*, în *Museum*, XV, 1962, nr. 3, p. 162.
[40] M. Olagnier-Riottot, *Musée des arts africains et océaniens, Paris. Section des arts musulmans d'Occident*, în *Museum*, XXI, 1968, nr. 2, p. 171.
[41] G. Kavli, *La modernisation du Kunstindustriemuseum Oslo*, în *Museum*, V, 1952, nr.1, p. 67; K. Martin, *La nouvelle maison Reuchlin, Pforzheim*, în *Museum*, XV, 1962, nr. 3, p. 183; F. Gheorghiţă, *Lumina în muzee*, în *RM*, V, 1968, nr. 4, p. 323.
[42] G. H. Rivière — H. Visser, *Les vitrines de musée*, în *Museum*, XIII, 1960, nr. 1, p. 24, 30.

https://biblioteca-digitala.ro

jur[43]. Vitrina-clopot, adică vitrina formată din plăci de sticlă lipite, fără schelet[44] sau vitrina de tip TVS[45] sînt tipuri de mobilier care îndeplinesc în măsură optimă cerinţele impuse de cele două principii amintite. Aceste vitrine pot fi aşezate pe sol, pe un suport mai jos sau mai înalt, sau pot fi suspendate[46]. În ambele cazuri trebuie să ne îngrijim în primul rînd de asigurarea stabilităţii[47]. În secţia de istorie medie a muzeului clujean organizatorii au optat în favoarea vitrinei-sol, de diferite înălţimi (fig. 10). Pentru acele obiecte de artă decorativă care sînt numai bidimensionale (textile) sau al căror revers nu prezintă interes pentru vizitator (aplice de metal sau ceramică etc), sînt mai potrivite vitrinele adosate sau chiar panourile apărate de un strat de sticlă sau plexiglas[48]. Piesele bidimensionale din expoziţia medievală a Muzeului de istorie al Transilvaniei — de exemplu casula brodată din secolul al XVII-lea — sînt aşezate pe panouri, sub sticlă (fig. 11). În cazul obiectelor tridimensionale al căror revers fie că nu prezintă nici un interes pentru vizitator (zăvoarele, de pildă), fie că este chiar nefinisat (cahlele, de exemplu), au fost alese vitrine adosate, fixate în perete (fig. 12, 13). În afara expunerii cu diferite tipuri de mobilier expoziţional, se pot găsi şi alte modalităţi de prezentare, spre exemplu: crearea ambianţei originale dintr-o anumită epocă, prin utilizarea mobilierului contemporan, aşezînd în acest mediu, pe manechine, costumele vremii[49].

Problema capitală a „artei" de a expune este compoziţia internă a vitrinei[50]. Principiul care trebuie să-l călăuzească pe muzeograf este de a compune în aşa fel interiorul vitrinei, încît nimic să nu distragă atenţia vizitatorului de la obiectele expuse, respectiv ca această atenţie să fie orientată spre esenţa vitrinei. Se recomandă evitarea decorării excesive a mobilierului expoziţional (schelet din lemn sculptat sau prea lucios, fundal damasat), dat fiind că vitrina este confecţionată pentru obiect şi nu invers. Alegerea culorilor fundalului şi ale scheletului trebuie făcută în funcţie de exponate. Este bine dacă se folosesc culori vii la obiecte acromatice sau monocrome, iar la cele colorate nuanţe fine[51]. Spre exemplu, cahlele transilvănene variat colorate (cu smalţ alb, verde sau albastru) crează efecte coloristice plăcute pe panoul de lemn căruia i s-a lăsat culoarea naturală fig. 14). Această culoare însă diminuează mult valoarea estetică a obiectelor de argint aurit. Ele apar în toată strălucirea lor pe un fond intens colorat (fig. 15, 16, 17). Existenţa materialelor plastice transparente uşurează foarte mult sarcina de a fixa sau de a scoate în evidenţă exponatele. Firul de nylon invizibil, suporturile din plexiglas transparent, întregirile făcute din acest material, ajută la

[43] I. Jakabffy, *op. cit.*, p. 45.

[44] R. Ph. Adams, *op. cit.*, p. 13; G. H. Rivière — H. Visser, *op. cit.*, p. 32; K. Martin, *op. cit.*, p. 183; A. Marti D'Pena, *Le Musée des arts décoratifs de la Havane*, în *Museum*, XX, 1967, nr. 2, p. 96.

[45] La vitrinele de tip TVS (Total Vision System) scheletul netransparent de lemn sau metal se înlocuieşte cu benzi de sticlă transparente, lipite de laturile vitrinei cu un compus de siliciu. Vezi D. C. Hegnes, *What's new in glass*, în *Museum News*, Washington, 1972, prezentare succintă în *MMonIA*, 1973, nr. 1, p. 55.

[46] G. H. Rivière — H. Visser, *op. cit.*, p. 26.

[47] Idem, *op. cit.*, p. 48.

[48] T. Niubio, *Museo textil Biosca, Tarrasa*, în *Museum*, VIII, 1955, nr. 4, p. 268; G. H. Rivière — H. Visser, *op. cit.*, p. 39, 41; E. Jantzen, *op. cit.*, p. 162.

[49] R. Ph. Adams, *op. cit.*, p. 13; J. M. Balkenstein, *Vêtements bourgeois et costumes régionaux dans les musées néerlandais*, în *Museum*, XV, 1962, nr. 2, p. 99.

[50] G. H. Rivière — H. Visser, *op. cit.*, p. 33.

[51] Idem, *op. cit.*, p. 32.

https://biblioteca-digitala.ro

fixarea şi la scoaterea în evidenţă a unor exponate, la redarea formei iniţiale a obiectului, fără a distrage atenţia de la ceea ce a rămas din el, păstrîndu-se totodată armonia internă a vitrinei şi imaginea de ansamblu[52]. Pentru prezentarea produselor manufacturiere de sticlă aflate în expoziţia de bază a secţiei de istorie medie a Muzeului de istorie al Transilvaniei, au fost folosite suporturi din plexiglas, de diferite înălţimi. Piesa centrală — plosca — fiind aşezată pe cel mai înalt suport, atrage atenţia vizitatorului, fără ca suportul transparent să deranjeze trăirea estetică ocazionată de acest produs de calitate superioară al atelierelor de sticlărie din Transilvania feudală (fig. 18).

Mijloacele grafice, în primul rînd textele, sînt chemate să contribuie la îndeplinirea unuia dintre scopurile muzeului: facilitarea dobîndirii unor cunoştinţe de către public. Întocmirea unor texte într-un limbaj accesibil, uşor de citit (cu litere de mărime potrivită pentru confortul ochilor) şi de extensiune corespunzătoare de la caz la caz, măreşte valoarea informaţională a obiectelor expuse[53].

Aşezarea pieselor medievale de artă decorativă în sălile de expoziţie, ca de altfel a oricărui obiect, ridică în faţa muzeografului şi probleme privitoare la conservarea lor. Pentru a evita şi a combate degradarea exponatelor, trebuie necondiţionat să se cunoască interacţiunea între obiect şi microclimatul sălilor de expoziţie (lumină, umiditate, temperatură, impurităţile atmosferei). Una dintre preocupările de căpetenie trebuie să fie asigurarea unui microclimat stabil (în primul rînd valori stabile şi corespunzătoare ale temperaturii şi ale umidităţii)[54]. Graficul anexat, întocmit pe baza datelor înregistrate de termohigrometrele instalate în sălile secţiei feudale a muzeului clujean, relevă faptul că personalul de profil a ţinut cont de această cerinţă, străduaniile lui aducînd rezultate pozitive. Atît temperatura, cît şi umiditatea relativă a sălilor amintite prezintă valori corespunzătoare şi constante: căldură de 18—22°C, respectiv 50—60% umiditate relativă[55]. Trebuie să se acorde atenţia cuvenită şi efectelor dăunătoare ale razelor luminoase (naturale sau artificiale) şi soluţiilor de a le combate. Şi în acest caz există posibilităţi vaste de a alege rezolvarea potrivită şi posibilă în situaţia concretă a fiecărui muzeu. Gama este variată, de la montarea unor perdele opace, sau unor storuri, pînă la aplicarea filtrelor în faţa surselor de lumină sau utilizarea sticlelor cu reflecţie[56]. De asemenea, trebuie să se insiste în eliminarea efectelor dăunătoare ale impurităţilor atmosferice, ale diferiţilor paraziţi, folosind mijloacele disponibile în fiecare muzeu. Analiza amănunţită a tuturor aspectelor conservării obiectelor expuse depăşeşte cadrele lucrării prezente şi intenţia autorului. Ne limităm doar la a accepta şi a respecta principiul conform căruia nici un obiect nu se expune pînă cînd nu i se asigură toate condiţiile potrivite pentru a-l păstra în bună stare[57].

---

[52] O. Källström, *Montage en matières plastiques pour la présentation des objets d'orfèvrerie*, în *Museum*, V, 1952, nr. 2, p. 106; M. Olagnier-Riottot, *op. cit.*, p. 171.

[53] G. I. Hoeck, *Ascultaţi cuvîntul scris, Muzei i pametniţi na kulturata*, Sofia, 1972, nr. 4, prezentare succintă în *MMonIA*, 1973, nr. 2, p. 48.

[54] A. Moldoveanu, *Expunere şi conservare. Compatibilitate şi incompatibilitate*, în *RM*, II, 1965, nr. special, p. 498.

[55] Lucrările de specialitate indică ca valori optime pentru temperatura sălilor de expoziţie 16—24°C, limitele admise pentru umiditatea relativă fiind între 50—65%. Vezi H. J. Plenderleith, *La conservation des antiquités et des oeuvres d'art*, Paris, 1966. p. 22, 23, 24.

[56] F. Gheorghiţă, *Lumina în muzee. Efecte ale luminii şi metode de protecţie*, în *RM*, V, 1968, nr. 5, p. 413—414; D. C. Hegnes, *op. cit.*, p. 52—53.

[57] A. Moldoveanu, *op. cit.*, p. 498.

https://biblioteca-digitala.ro

Multiplele valenţe muzeografice ale pieselor de artă decorativă le recomandă pe acestea ca obiecte de preocupare în organizarea secţiilor feudale ale muzeelor de istorie. După părerea autorului, oportunitatea prezenţei lor în muzeul de istorie şi nu în altă parte, rezultă dintr-o interdependenţă. *Pe de o parte*, sarcina muzeului de istorie este de a prezenta diferitele epoci ale omenirii *în toată complexitatea lor.* „Pătrunderea sensului colecţiilor care rezumă într-o formă concretă toate cuceririle artei şi ştiinţei umane înseamnă atingerea esenţei însăşi a civilizaţiei noastre" — spunea în anii 20 Jean Capart, conservatorul principal al Muzeului de artă şi istorie din Bruxelles[58]. Studiul societăţii şi al culturii omeneşti trebuie să cuprindă şi arta decorativă, care întregeşte tabloul. Deci atunci cînd se ilustrează drumul parcurs de om de-a lungul istoriei sale, trebuie să fie prezentate şi acele obiecte cu valenţă dublă, făurite de el, care îl însoţesc în toate etapele evoluţiei sale. Este nevoie de aceste piese în muzeele de istorie şi pentru că în ele se concretizează limbajul necesar al spiritului uman, limbajul artei, al esteticii[59], într-o formă strîns legată de om, în consecinţă accesibilă oricui. *Pe de altă parte* se impune necesitatea prezentării obiectelor de artă decorativă în ambianţa lor originală, în contextul lor funcţional, în anturajul acelor piese printre care au fost făurite, în mediul căruia au fost destinate de creatorul lor. Numai astfel poate fi pătruns pe deplin mesajul lor[60].

Piesele de artă decorativă ajută şi realizării sarcinilor educative ale muzeului. Mai ales în zilele noastre, cînd centrul de greutate al educaţiei estetice se transferă tot mai hotărît în muzee[61], rolul educativ al operelor de artă decorativă creşte mereu. Ele au marele avantaj de a fi mult mai concrete, mai inteligibile decît operele de artă pură.

În condiţiile unei considerabile dezvoltări a artei decorative în lumea contemporană, atenţia pentru obiectele de artă decorativă din diferitele epoci istorice este pe deplin justificată. Nu trebuie să neglijăm nici relaţia strînsă între arta decorativă şi arta populară, acum, cînd se depun mari eforturi pentru a reînvia şi a conserva tradiţiile artistice populare.

Să folosim deci toate posibilităţile oferite de piesele de artă decorativă, pentru a cunoaşte şi mai bine istoria omenirii în general, a societăţii omeneşti de pe meleagurile noastre în special, pentru a contribui la crearea omului de tip nou. În acest context putem subscrie conţinutului sugestiv al formulei: „*Modelează mediul uman în aşa fel, încît el însuşi să-l modeleze apoi pe om*"[62].

ANA MARIA CIPĂIANU

---

[58] *Museum*, XX, 1967, nr. 4, p. 269.

[59] Ch. Montgomery, *Musée Henry Francis duPont, Winterthur*, în *Museum*, X, 1957, nr. 2, p. 149.

[60] R. Ph. Adams, *op. cit.*, p. 13; *Les problèmes de l'installation dans un musée d'art*, în *Museum*, VIII, 1955, nr. 4, p. 218; S. Canton, *Renouveau des musées espagnols, musées des beaux-arts et musées archéologiques*, în *Museum*, IX, 1956, nr. 3, p. 152; Ch. Montgomery, *op. cit.*, p. 148; E. Poche, *Musées dans les châteaux d'Etat*, în *Museum*, XI, 1958, nr. 2, p. 114; J. M. Balkenstein, *op. cit.*, p. 100.

[61] Zs. Urbach, *A művészeti múzeumok és a közönség*, în *MKözl*, 1973, nr. 1, p. 26.

[62] *Le Musée des Arts Décoratifs en 1972*, în *ADec*, II, 1974, p. 192.

https://biblioteca-digitala.ro

OBJETS D'ART DÉCORATIF MÉDIÉVAL DANS LES MUSÉES D'HISTOIRE. VALEUR MUSÉOLOGIQUE, MÉTHODES D'EXPOSITION

(Résumé)

Le mémoire plaide en faveur de l'opportunité de l'intégration des objets d'art décoratif dans les sections des musées d'histoire, l'endroit le plus propre à mettre en valeur le message muséologique de ces pièces. On y analyse aussi les différents aspects que comporte l'exposition de ce type d'objets de musée.

https://biblioteca-digitala.ro

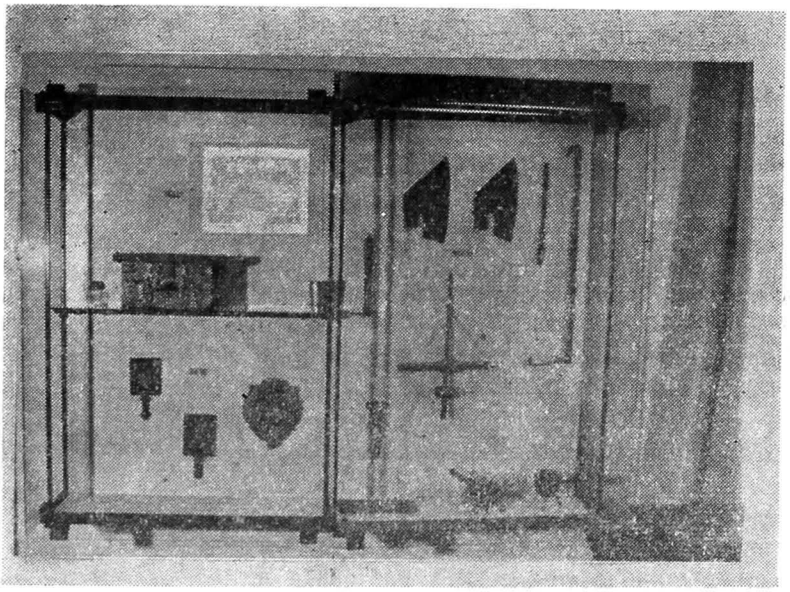

Fig. 1.

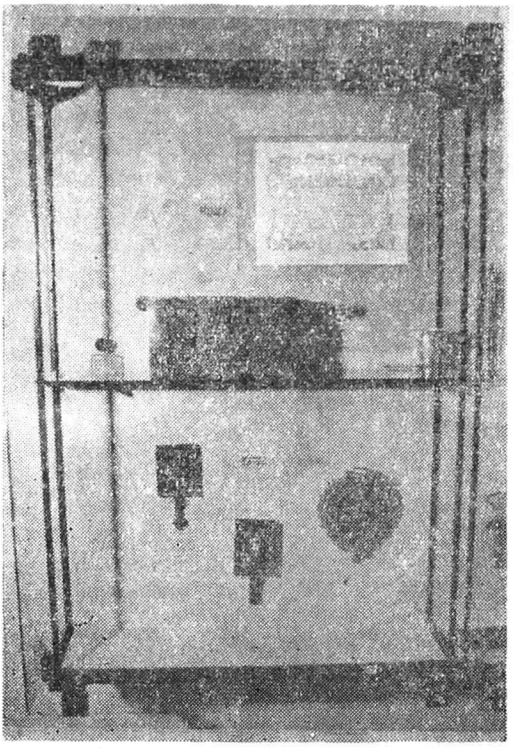

Fig. 2.

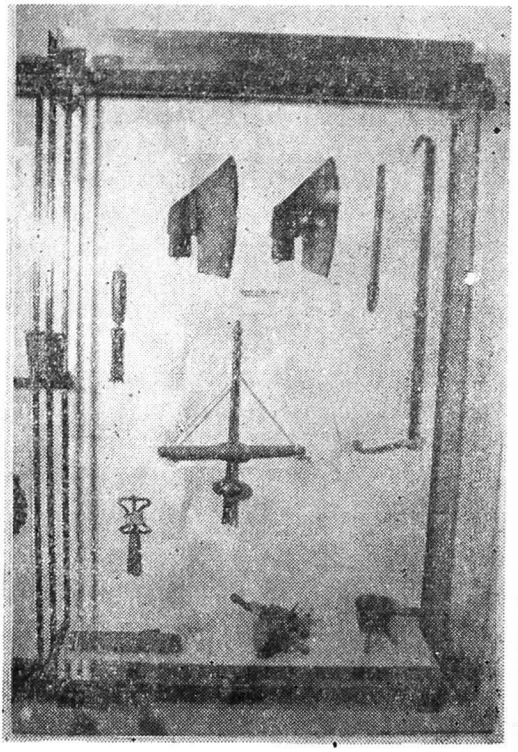

Fig. 3.

https://biblioteca-digitala.ro

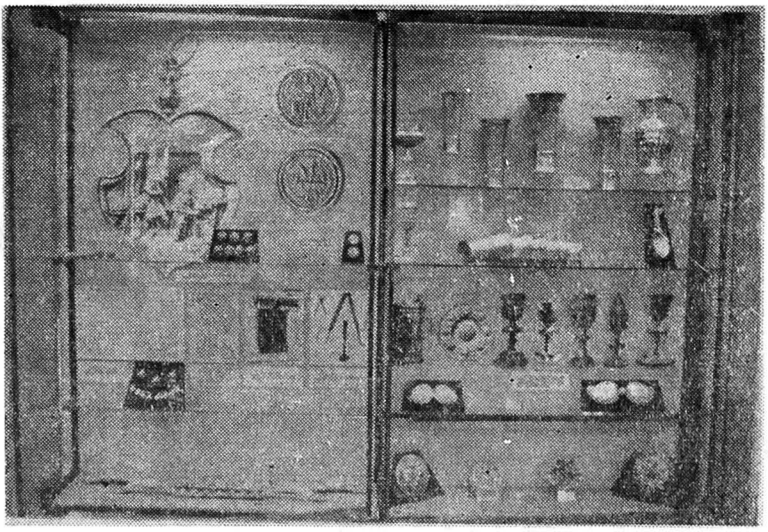

Fig. 4.

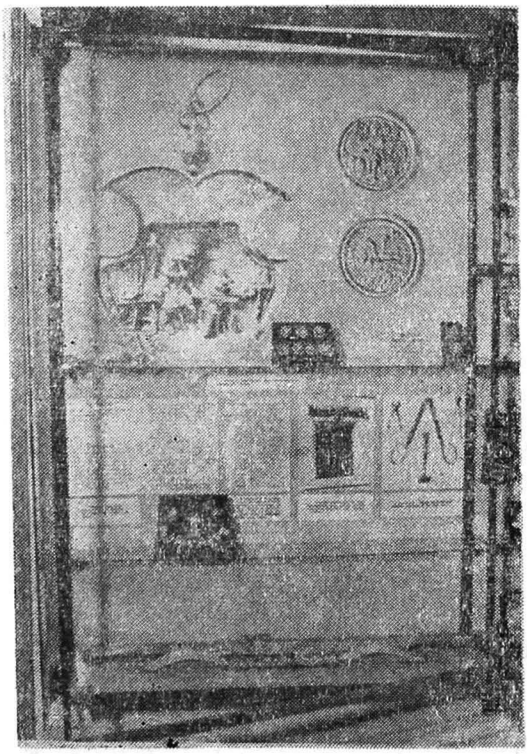

Fig. 5.

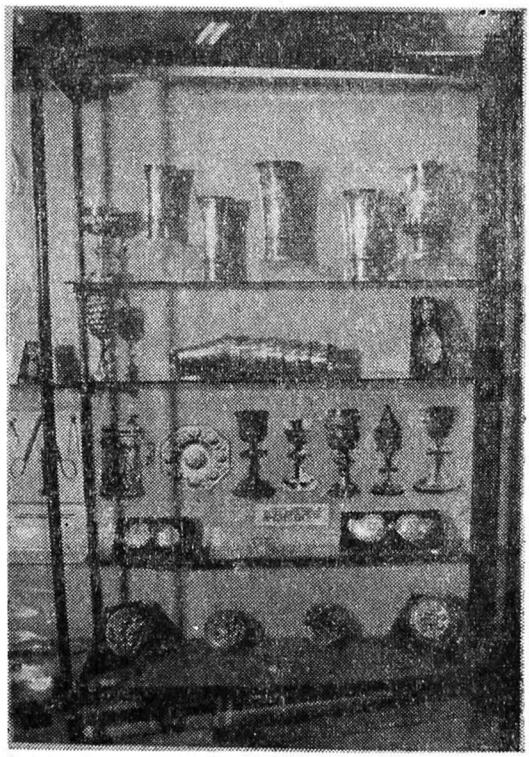

Fig. 6.

https://biblioteca-digitala.ro

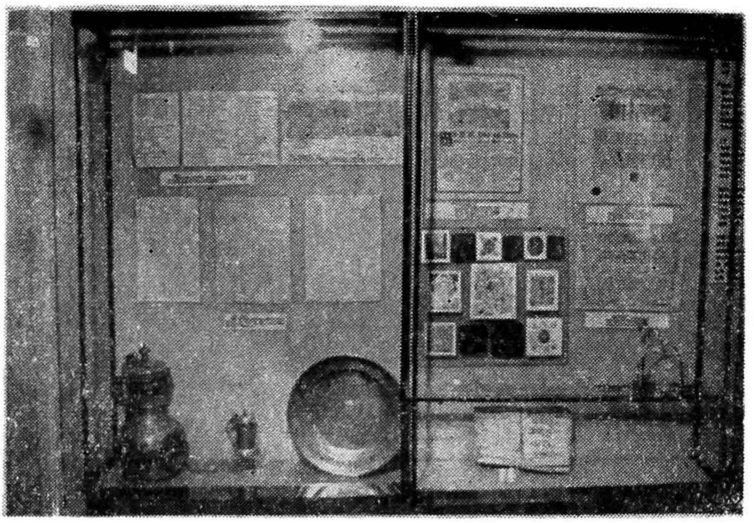

Fig. 7.

Fig. 8.

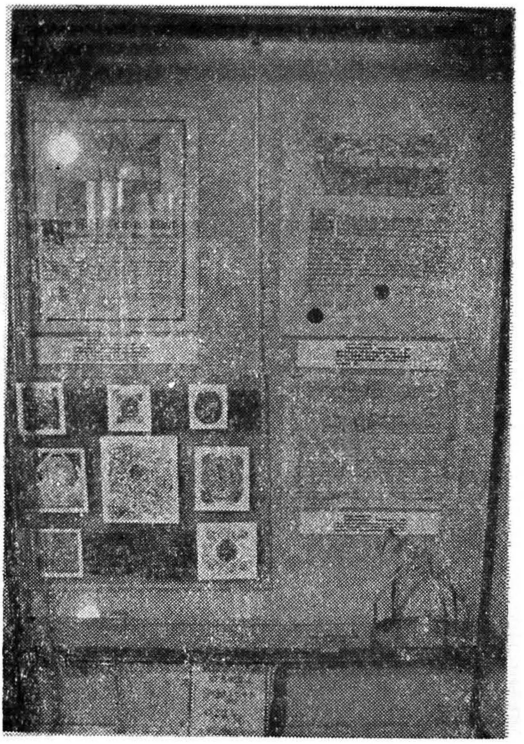

Fig. 9.

https://biblioteca-digitala.ro

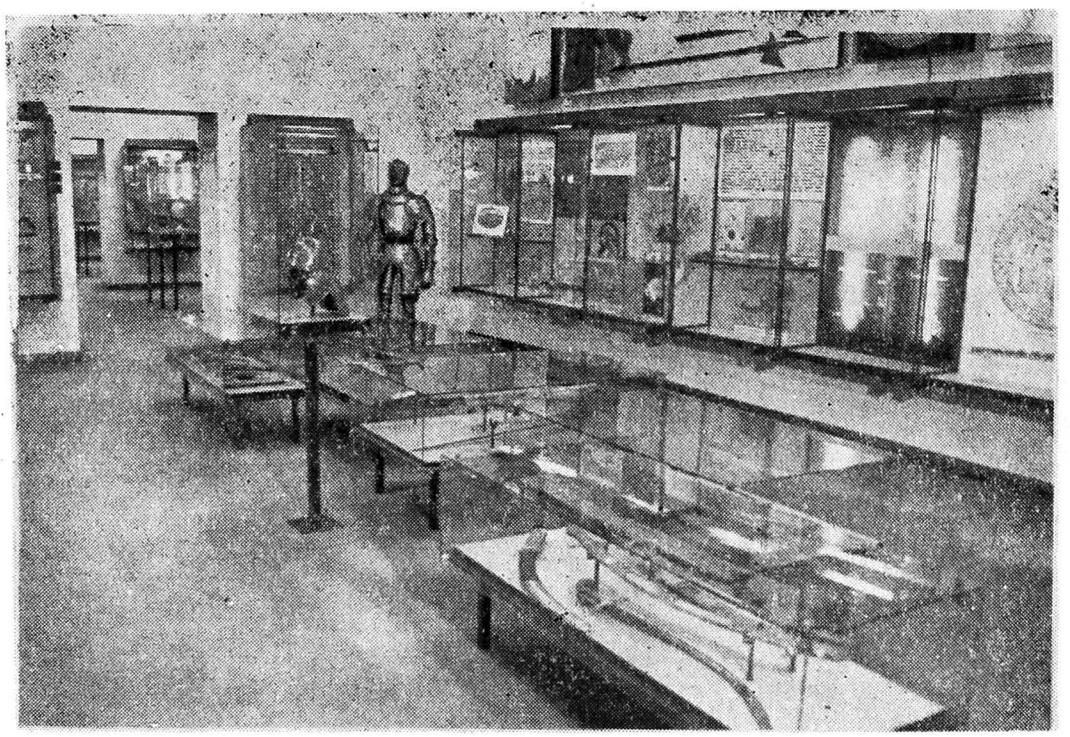

Fig. 10.

Fig. 11.

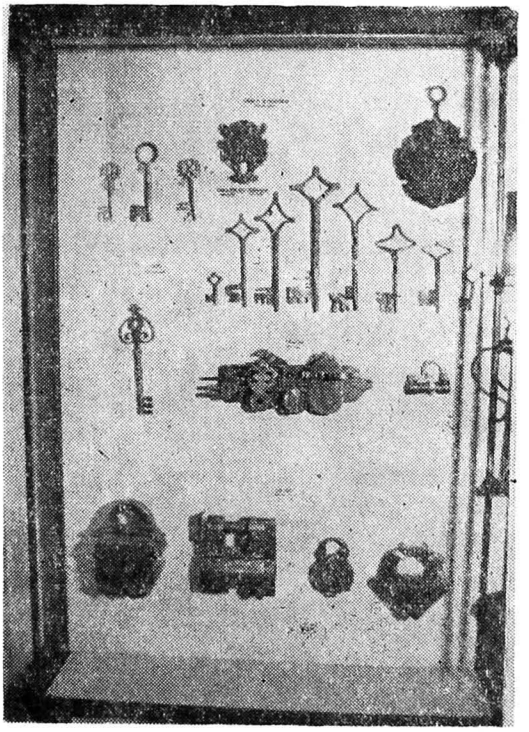

Fig. 12.

https://biblioteca-digitala.ro

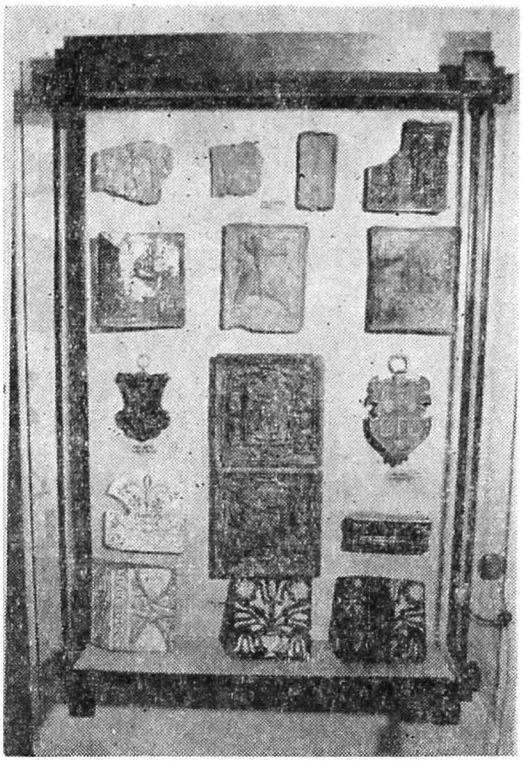

Fig. 13.

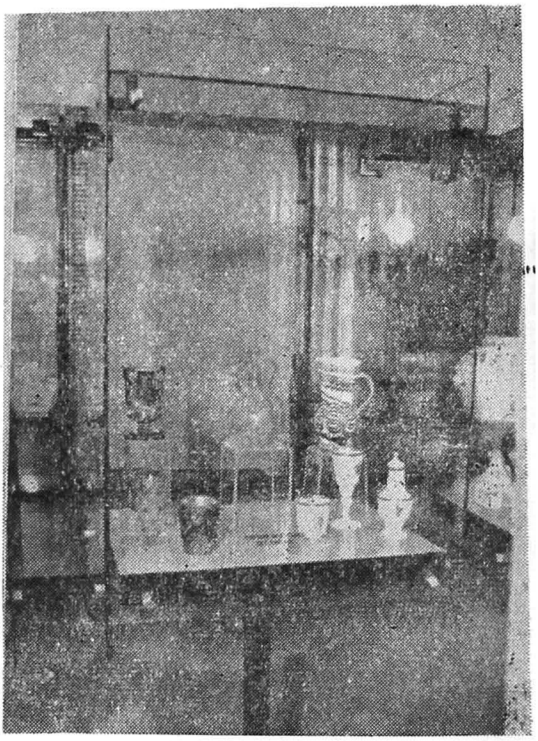

Fig. 18.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 14

https://biblioteca-digitala.ro

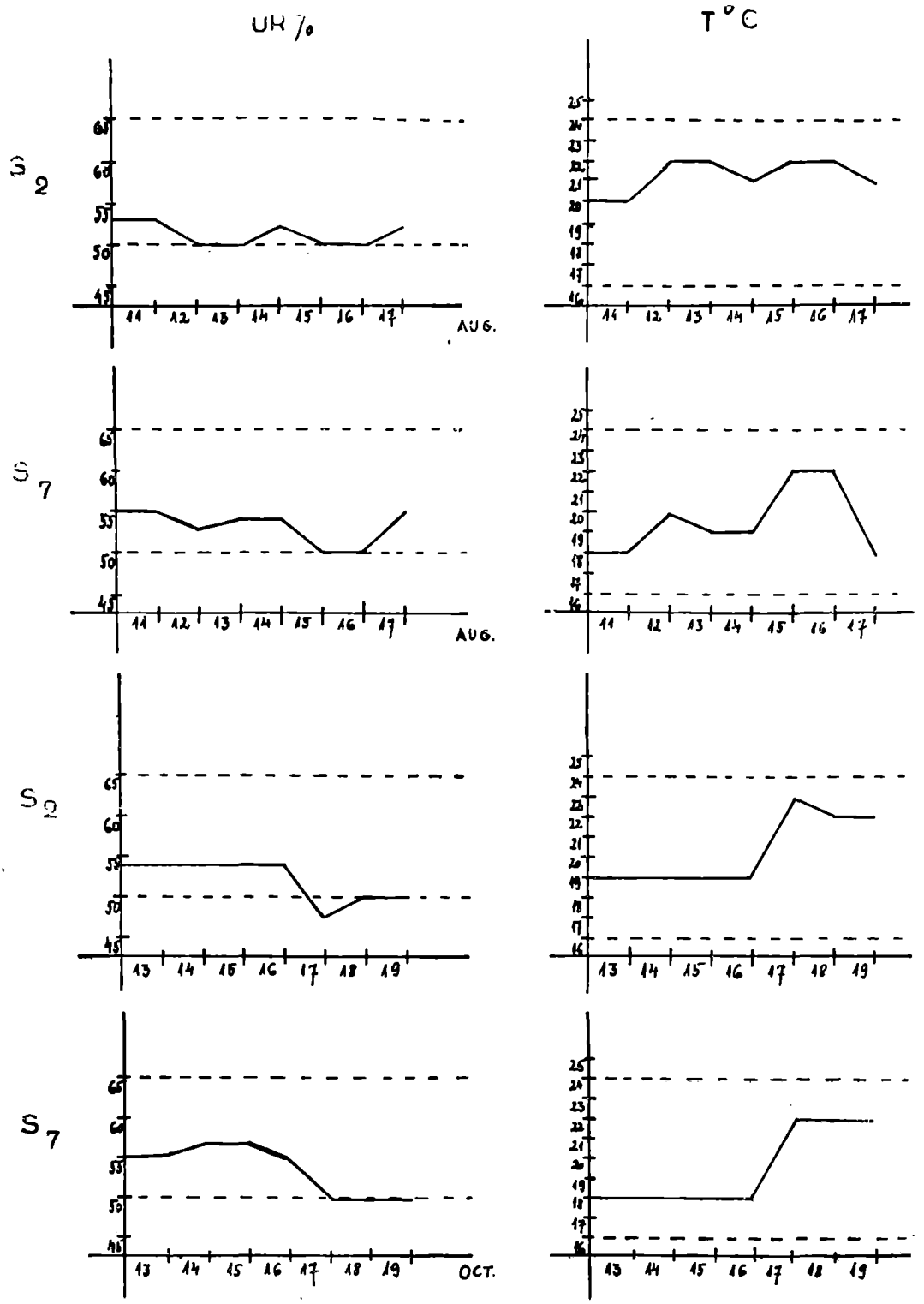

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

ROLUL MUZEULUI DE ISTORIE ÎN PROCESUL INSTRUCTIV-EDUCATIV ŞCOLAR

„Întreaga activitate ideologică, politică, educativă — se arată în Programul partidului — trebuie să aibă drept ţel făurirea omului nou, cu conştiinţă înaintată, făuritor al societăţii socialiste multilateral dezvoltate, al comunismului"[1].

Societatea socialistă multilateral dezvoltată are nevoie de un om nou, multilateral dezvoltat. În formarea omului nou, un rol deosebit de important revine şcolii, căci nu trebuie să uităm că copiii care trec azi pragul şcolii sînt adulţii de mîine, care trebuie educaţi spre a deveni oameni de tip nou. Bineînţeles, această sarcină de mare răspundere nu revine numai şcolii; fiecare instituţie cultural-educativă are sarcina primordială de a se alătura instituţiilor de învăţămînt şcolar, pentru a putea participa la această muncă înălţătoare.

În acest sens, un rol specific revine muzeelor de istorie. Predarea istoriei ocupă un loc esenţial în procesul instructiv-educativ. Cunoaşterea trecutului glorios al patriei ne insuflă spiritul patriotismului, al internaţionalismului, factori dintre cei mai de seamă ai închegării profilului „omului de tip nou".

În lucrarea de faţă ne-am propus să prezentăm, ce oferă muzeul, ce înseamnă vizitarea instituţiei muzeale pentru elevii în vîrstă de 9—10 ani, care se întîlnesc pentru prima oară cu istoria. Mai precis: a) în ce fel poate completa vizitarea muzeului cunoştinţele de istorie ale elevilor, b) în ce constă ajutorul concret pe care îl poate oferi muzeul în mai buna înţelegere a celor învăţate la orele de istorie, în fixarea cunoştinţelor, în stabilirea unor concluzii valabile privitoare la o epocă sau alta, c) în ce mod contribuie muzeul la dezvoltarea interesului elevilor pentru istorie, d) cum ajută vizita în muzeu la dezvoltarea spiritului de observaţie al elevilor?

Pentru realizarea acestui scop, beneficiind de aprobarea direcţiunii muzeului, am luat legătura cu două şcoli orăşeneşti şi alte două rurale.

Cea dintîi şcoală orăşenească, Liceul nr. 11 din Cluj-Napoca, este situată în centrul municipiului, la cca 250 metri depărtare de muzeu. Drumul de la şcoală la muzeu durează 10 minute, procesul instructiv-educativ se desfăşoară dimineaţa.

Cea de a doua şcoală orăşenească este Liceul nr. 6, tot din municipiul Cluj-Napoca. Acest liceu se află într-un cartier de locuinţe nou construit, în Mănăştur, la aproximativ 3 km de muzeu. Pentru a ajunge la muzeu, sînt necesare 40 de minute de călătorie cu troleibuzul şi 10 minute drum pe jos. Călătoria dus-întors necesită deci 2 ore, procesul de învăţămînt are loc după amiază. Pentru ca elevii din clasa a IV-a să ajungă la muzeu, trebuie să facă un drum aparte la şcoală dimineaţa, ceea ce, împreună cu vizitarea muzeului, necesită 3 ore luate

---

[1] *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi înaintare a României spre comunism*, Bucureşti, 1975, p. 165.

https://biblioteca-digitala.ro

fie din timpul afectat învățăturii, fie din timpul liber, eventual rezervat pentru joacă.

Cea dintîi școală din provincie cu care am luat legătura este Școala generală Moldovenești (jud. Cluj). Comuna Moldovenești este așezată la 45 km de Cluj-Napoca, pe drumul asfaltat Cluj—Turda—Abrud, la 11 km de Turda. Comuna dispune de o școală nouă, cu secțiile română și maghiară, cu internat. Moldoveneștiul are un cămin cultural bine organizat, o bibliotecă bine pusă la punct există atît la școală, cît și în comună. O excursie de o zi la Cluj-Napoca, prin B.T.T., costă 30 de lei de persoană.

A doua este Școala generală Podeni (jud. Cluj). Aparținînd de centrul școlar Moldovenești, ea se află de el la o distanță de 10 km. La Podeni se poate ajunge din Moldovenești numai cu căruța, camionul sau pe jos. Cea mai apropiată localitate urbană este municipiul Aiud (jud. Alba), la 24 km distanță. Prima posibilitate de comunicație se găsește la 8 km de sat, în comuna Inoc, prin care circulă, pe drumul internațional asfaltat Cluj—Alba Iulia, autobuzul Cluj—Aiud sau Cluj—Alba Iulia. Din comuna Inoc pînă la Cluj-Napoca sînt 62 km depărtare. Satul Podeni dispune de cămin cultural și bibliotecă. O excursie de o zi pînă la Cluj-Napoca costă 41 lei.

Atît la școlile rurale, cît și la cele aflate în municipiu, au fost distribuite chestionare, din care utilizez în prezenta lucrare în total 100 de asemenea fișe, aparținînd unui număr de 50—50 de elevi de la cele două categorii de instituții instructiv-educative. În alcătuirea chestionarelor am ținut seamă de faptul că, pentru a-mi da seama de beneficiul pe care îl realizează de pe urma muzeului un copil de 9—10 ani, trebuie să mă edific în primul rînd în privința nivelului la care se află gîndirea sa concretă, în al doilea, a experienței sale concrete de viață, a cît cunoaște el din istorie, cum o interpretează, cu un cuvînt trebuie să precizăm nivelul general de inteligență al copiilor la această vîrstă, precum și gradul de dezvoltare a lumii lor afective.

Spre a stabili nivelul gîndirii concrete a elevilor și experiența lor de viață, am luat parte, timp de două zile, la programul complet de învățămînt al fiecărei clase formate din copiii în cauză (atît în municipiul Cluj-Napoca, cît și în provincie). Am constatat că respectivele clase se află, în amintitele domenii, la același nivel.

Pentru a lămuri nivelul lor de cunoștințe istorice, pe lîngă cele învățate la școală, am întocmit primul chestionar, unde accentul principal a fost pus pe televiziune (anexa 1). Dintre cei 50 de elevi din mediul rural, un număr de 10 nu au televizor, dar și aceștia vizionează filmele la vecini. Dintre cei 50 de elevi din municipiu, 7 nu posedă televizor.

Acest prim chestionar a fost completat peste tot chiar în clasă. De acolo a reieșit că toți elevii îndrăgesc filmele cu tematică istorică. Mai mulți dintre ei au ascultat povestiri cu caracter istoric, istorisite de bunici sau de mame. Adeseori, după cîte o transmisie de această natură la televizor, adulții au întregit cele văzute în filme, ori au povestit istorioare asemănătoare. Sînt agreate în general filmele istorice românești, indiferent de epoca în care se petrece acțiunea. Este un fapt lesne de înțeles, de vreme ce copiii au timp să parcurgă doar jumătate din subtitrajul filmelor istorice străine, ei privind mai de grabă imaginea.

Sînt urmărite la televizor și emisiunile de conferințe cu caracter istoric, mai cu seamă însă în urma apelului învățătoarei. De exemplu, emisiunea despre Dăbîca și Gelu a fost văzută de mai mulți copii, ba chiar a doua zi a fost comentată

https://biblioteca-digitala.ro

în clasă (Şcoala generală Podeni, Liceul nr. 6 Cluj-Napoca). Foarte mulţi cunoşteau şi numele lui Nicolae Bălcescu, al lui Avram Iancu.

Cu interes privesc copiii emisiunea „Teleenciclopedia". Ei se pasionează, în cadrul acestor emisiuni, de istoria Egiptului, de mumii.

La întocmirea celui de al doilea chestionar (anexa 2), completat de asemenea în clasă, am utilizat primele patru puncte ale celui dintîi chestionar drept auxiliar pentru chestionarul nr. 2, pentru ca, mergînd mai departe, să pot trece la întrebările ce urmau să elucideze lumea afectivă a copiilor (anexa 2, pct. 5—9). Reiese din răspunsuri că elevii de 9—10 ani nu frecventează prea mult cinematograful, dar, mai ales la oraş, ei vizionează în colectiv, cu clasa, marile filme istorice româneşti. În mediul rural nu am întîlnit acest fenomen, în schimb elevii de la ţară se duc mai frecvent la cinematograf, văd mai multe filme.

Am căutat să formulez întrebările destinate a elucida lumea afectivă a copiilor în aşa fel, încît prin ele, prin răspunsurile date, să pot preciza şi atitudinea lor politică, gradul de educaţie patriotică, ţinînd cont de faptul că învăţămîntul elementar pune baza pe dezvoltarea accentuată a gradului senzorial al cunoaşterii. Răspunsurile elevilor la aceste întrebări au fost surprinzătoare. S-a dovedit că ei au o viaţă afectivă foarte bogată şi pură. Ei îi venerează pe eroii istoriei noastre, înţeleg rolul conducătorilor şi al maselor populare. Elevii au în faţă idealul anumitor mari personalităţi istorice, cum sînt: Mihai Viteazul, Ştefan cel Mare, Iancu de Hunedoara. Ei sînt edificaţi în privinţa datoriilor ce le au faţă de patrie, aici înţelegînd şi modul în care trebuie să urmeze azi, în condiţiile actuale, pe marii eroi ai trecutului nostru istoric. La întrebarea (nr. 8): „Vrei să-l imiţi? Cum?", răspunsurile sună, de pildă, astfel: „Vreau să fiu aşa de mîndru, iubitor de patrie şi cinstit", sau: „Vreau să fiu viteaz, eroic, drept", ori: „Vreau să-mi iubesc patria cum au iubit-o ei", ceea ce dovedeşte că învăţămîntul istoriei constituie unul din cei mai de seamă factori ai educaţiei în spirit patriotic. Or, acest învăţămînt poate fi foarte adecvat dezvoltat prin intermediul vizitei la muzeu, creînd situaţii psihologice care să provoace în sufletul elevilor emoţii şi sentimente puternice faţă de patrie.

Ultimele două întrebări (anexa nr. 2, pct. 10—11) au provocat răspunsurile cele mai negative. Copilul de 10 ani nu are răbdare să citească un roman istoric mai amplu. El preferă figurile prezente în basme. Totuşi, în cuprinsul chestionarelor au apărut asemenea titluri ca romanul „Setea" de Titus Popovici, pe care elevii l-au văzut şi în varianta ecranizată. Elevii de la sate citesc mai puţin, fapt la care contribuie şi îndeletnicirile lor casnice de după amiază, pe lîngă învăţătură. Fenomenul rămîne valabil şi în lunile de iarnă. Bibliotecă particulară au un număr de 7 elevi din cei 50, dar nici ei nu toţi au citit totalitatea cărţilor. Dintre elevii din Cluj-Napoca, aproape fiecare are biblioteca sa proprie, dar numai 13 din cei 50 fac lectură în mod sistematic, 2 dintre ei citesc tot felul de cărţi, ceilalţi mai ales povestiri.

Cel de al treilea chestionar s-a referit la istorie şi la muzeu. Acest chestionar a fost completat de asemenea în clasă. Am urmărit aici să-mi clarific modul în care înţeleg elevii istoria, măsura în care cunosc esenţa muzeului. Din primele patru întrebări (anexa 3, pct. 1—4) reiese că atît elevii de la oraş, cît şi cei de la ţară îndrăgesc istoria nu numai pentru că „povesteşte întîmplări adevărate, interesante, petrecute de mult şi este palpitantă", dar că „fiecare om al patriei trebuie să cunoască istoria patriei". Puţini sînt printre elevi aceia care nu citesc bucăţile de lectură aflate în manualul şcolar. Majoritatea elevilor nu cunoşteau

https://biblioteca-digitala.ro

nimic despre istorie înainte de a începe să o învețe la școală. Cei cîțiva elevi care aveau, totuși, oarecari cunoștințe, și le-au însușit îndeosebi din filme, din emisiunile de televiziune, iar aceste cunoștințe se refereau mai ales la primul și cel de al doilea război mondial.

Cei 100 de elevi examinați, atît cei din mediul rural, cît și cei din municipiu, știau, ce însemnează un muzeu (anexa 3, pct. 5—7). De pildă, elevii din Podeni, mai apropiați de Aiud și Alba Iulia, au notat că există un muzeu și la Turda, dar pe acesta nu l-au văzut. Copiii de la Moldovenești au trecut în răspunsurile lor existența aceluiași muzeu, dar în cunoștință de cauză, întrucît îl vizitaseră deja. Despre muzeele din Cluj-Napoca, ei știau puțin. Jumătate din elevii clujeni (cei de la Liceul nr. 11 care, după cum am arătat, se situează în centrul orașului, iar muzeele se plasează și ele central), în intervalul de studii în clasele I—IV, au vizitat: în clasa I-a Muzeul de științe naturale, în clasa a II-a Muzeul de artă, în clasa a III-a Muzeul etnografic, iar în clasa a IV-a Muzeul de istorie și secția în aer liber a Muzeului etnografic, despre care au și învățat la orele de limba română.

Elevii de la Liceul nr. 6 din Cluj-Napoca, deși știau că în municipiu există cîte un muzeu etnografic, de artă și de istorie, nu aveau cunoștință despre cel de științele naturii. Ei au vizitat, în schimb, Muzeul etnografic, încă în clasa a III-a.

Dintre elevii clujeni, un număr de 7 copii au vizitat individual Muzeul de istorie încă înainte de a învăța istoria la școală (anexa 3, pct. 8—9); unul dintre ei a fost aici în trei rînduri.

Din răspunsurile date la întrebările chestionarelor sus-amintite am dobîndit o imagine a nivelului general de inteligență, a experienței de viață și a gradului de dezvoltare a lumii afective a elevilor.

După acestea am trecut la realizarea scopului propriu-zis al studiului nostru, și anume:

a) în ce fel poate *întregi* vizita la muzeu cunoștințele de istorie ale elevilor, să facă inteligibile anumite probleme teoretice importante, consolidînd prin practică cunoștințele lor teoretice;

b) în ce mod poate da muzeul *ceva nou*, ceea ce oferă un ajutor concret mai bunei înțelegeri și fixări a celor învățate la ora de istorie;

c) în ce fel contribuie muzeul la recapitularea materialului predat, la stabilirea concluziilor juste;

d) în ce fel contribuie muzeul la dezvoltarea spiritului de observație, cum pot elevii separa esențialul de accidental.

Din cauza timpului scurt pe care îl aveam la dispoziție, am putut alege pentru experiența noastră numai două epoci istorice mari: antichitatea și evul mediu.

a) La cea dintîi, m-am oprit la teoria continuității, învățată la școală. Elevii și-au însușit încă la lecțiile din școală că dacii au fost în permanență prezenți în istoria patriei și au luat parte activă la ea, chiar și în timpul provinciei romane, au învățat și modul în care aceasta a influențat formarea poporului român și a limbii române. În cadrul îndrumării muzeale pe care am efectuat-o cu copiii, am scos în evidență documentele concrete ale teoriei istorice. Drept dovadă firească, am prezentat unele descoperiri în cimitirele daco-romane.

Elevii care au venit la muzeu după învățarea la școală a fiecărei epoci istorice, vizitîndu-l pe sectoare, au răspuns ireproșabil la întrebarea: „prin ce do-

https://biblioteca-digitala.ro

vedim teoria continuităţii?" (anexa 3, pct. 10). Acei elevi care au vizitat muzeul cu o singură ocazie, au răspuns, în majoritatea lor, printr-o singură frază: „Dacii sînt strămoşii noştri", ceea ce, de fapt, au învăţat şi la ore, din manuale. Drept concluzie putem spune că la această vîrstă (9—10 ani), legătura dintre teorie şi practică, chiar dacă este înţeleasă de copii pentru moment, nu dă rezultate pertinente. Explicaţia constă în faptul că noianul de impresii şi texte noi încarcă mintea copiilor, ei nu sînt în stare să priceapă lucruri noi, ci doar să fixeze materia învăţată. Acei elevi care vizitează în muzeu numai partea referitoare la cîte o perioadă, nu sînt supraîncărcaţi, se orientează mai bine în timp şi spaţiu, sînt capabili să recepţioneze şi să înţeleagă perfect legătura dintre teorie şi practică.

b) Cel de al doilea obiectiv propus era de a oferi noţiuni noi, care să servească drept ajutor concret pentru cele învăţate la orele de istorie (anexa 3, pct. 11). Pentru atingerea acestui obiectiv, am ales noţiunea de *fibulă*. Două motive m-au condus în alegerea acestui gen de piese. Mai întîi, în manuale figurează în ilustraţii 4 fibule, dar numele le este înşirat doar printre celelalte obiecte de podoabă, ca „agrafe"; apoi, prin această noţiune am căutat să fac elevii să înţeleagă, „de ce sînt expuse în muzeu atît de multe vase de ceramică (care pentru elevi se diferenţiază numai ca dimensiuni — mici sau mari — şi culoare), şi să-i lămurim mai îndeaproape asupra epocii migraţiilor, pentru ca ei înşişi să-şi dea seama că, deşi vasele de ceramică „sînt la fel", există o diferenţă între ele, după criteriul apartenenţei lor etnice deosebite. Aplicînd metoda, cunoscută în pedagogie, a comparaţiei şi diferenţierii, am obţinut rezultate deosebit de grăitoare. Elevii au înţeles în totalitatea lor însuşi cuvîntul şi sensul său. Acei elevi însă, care au vizitat muzeul o singură dată, nu au reţinut modul în care putem deosebi prin caracteristicile fibulelor diversele culturi materiale.

c) În al treilea rînd, ne-am propus să elucidăm, în ce fel contribuie vizitarea muzeului la recapitularea materialului învăţat, la stabilirea concluziilor juste, la sintetizarea unor teme şi fixarea lor temeinică (anexa 3, pct. 12—13). În scopul realizării acestui obiectiv am utilizat tema răscoalelor ţărăneşti. Ambele grupuri de elevi, atît cei care au fost la muzeu o singură dată, cît şi aceia care fuseseră în repetate rînduri, au dat răspunsuri foarte adecvate, dovedind că au dobîndit o imagine clară despre această problemă.

d) Care este ajutorul dat de muzeu în dezvoltarea spiritului de observaţie, a capacităţii elevilor de a distinge esenţialul de neesenţial (anexa 3, pct. 14—18). La întrebarea: „Ce ai văzut ceea ce nu-ţi puteai imagina înainte singur în baza celor învăţate la lecţia de istorie sau în baza celor citite?", elevii care au vizitat muzeul o singură dată au specificat în mod unanim armele şi opaiţele romane. Cei care au fost la muzeu în repetate rînduri au enumerat 6—7—10 obiecte. Fapt surprinzător, unii dintre ei au indicat şi documente, mai mulţi elevi au notat chiar şi harta de răspîndire a răscoalei lui Horea, Cloşca şi Crişan. La întrebarea: „Au fost la muzeu obiecte despre care n-ai auzit pînă acum şi pe care nici nu le-ai văzut?" (anexa 3, pct. 15), cei care au fost o dată la muzeu au notat simplu, „da", fără a înşira asemenea obiecte, pe cînd vizitatorii cu mai mare frecvenţă au enumerat în medie cîte trei obiecte; printre ele, un interes general l-a suscitat tiparniţa medievală, a cărei funcţionare am avut timp s-o explic în detaliu celor care fuseseră de mai multe ori în vizită.

La întrebarea nr. 16 a anexei nr. 3, „Ţi-ai putut imagina înainte de a vizita muzeul cum arătau obiectele de mai jos?", răspunsul unanim, sincer, a fost „nu",

https://biblioteca-digitala.ro

în ciuda faptului că multe obiecte figurează ilustrate și în manualele lor de istorie.

Răspunsul la întrebarea nr. 17 a anexei nr. 3: „Ai putea desena un vas, un topor, o sabie sau orice alt obiect văzut în muzeu?" a dat o imagine interesantă. Cei care au fost o dată la muzeu au desenat toți, fără excepție, o sabie. Cei care au venit aici în repetate rinduri au schițat diferite obiecte, deși predominante au fost și în cazul lor armele. Deosebit de mulți au desenat ceașca dacică, vase (ușor de desenat), unii însă au executat desene de căni, greble, sape.

La ultima întrebare: „Ce ți-a plăcut mai mult în muzeu?" (anexa 3, pct. 18), vizitatorii de o singură dată au enumerat mai ales armele, iar aceia care au fost cu mai multe ocazii au indicat în special piese legate de personalități istorice (de pildă pipa și fluierul lui Avram Iancu ș.a.); pe lîngă asemenea obiecte însă, mulți elevi au specificat bijuterii ale dacilor, sticla romană, sabia curbă dacică, opaițele romane, ceasuri vechi, macheta primei locomotive din țară fabricată la Reșița, velocipedul.

*

Concluzia generală pe care o putem stabili de pe urma analizei chestionarelor este aceea că elevilor le place istoria. Ei se interesează de istorie, vin cu plăcere la muzeu. Muzeul este în măsură să dea elevilor *cunoștințe istorice noi*, completînd cele învățate din manualele școlare. Muzeul face cunoscut publicului școlar felul de trai al oamenilor în vechime, demonstrînd în ce mod condițiile de trai le-au influențat gîndirea. Aceasta contribuie în general la lărgirea orizontului spiritual al elevilor, un loc important ocupîndu-l în acest cadru educația lor în spiritul ateismului. Muzeul *ilustrează cele învățate la școală* și îi convinge pe elevi despre faptul că materia învățată se bazează pe realitate, pe fapte, pe date, astfel că ea oferă cunoștințe sigure, autentice. Vizitarea muzeului *contribuie la înțelegerea celor învățate la oră*, face posibilă stabilirea de către elevi a unor relații logice în cursul studierii vestigiilor istorice concrete. Ceea ce elevul cunoaște el însuși, din proprie experiență, îi dă totdeauna mai mult, decît cele auzite din altă parte. Muzeul *oferă elevilor impresii vii*, pentru ca istoria să devină pentru ei ceva plin de viață; el plămădește, modelează concepția elevului. Instituția muzeală poate oferi elevilor atare impresii, poate trezi asemenea efecte cu caracter pozitiv, care pot ajunge să aibă un rol pozitiv în formarea întregii lor personalități. Impresia concretă este cea care convinge asupra istoriei, o relație logică devine convingătoare relevată fiind individului prin experiența sa proprie. Elevii pot face *generalizări, pot stabili concluzii* pe baza experienței trăite la muzeu, iar aceasta are un mare rol în formarea unei concepții moderne asupra istoriei. Muzeul *poate dezvolta interesul elevilor pentru istorie*, legătura cu istoria a elevilor interesați în aceasta dobîndește durabilitate, iar prin aceasta elevii devin multilaterali, ei ajută la educarea unor oameni care au voința și capacitatea necesară înfăptuirii noilor scopuri. Muzeul ajută, deci, la construirea societății socialiste multilateral dezvoltate.

Firește, acest rezultat se obține nu prin orice fel de vizită la muzeu. Pentru ca vizitarea muzeului să contribuie la formarea unor patrioți multilateral dezvoltați, a unor buni cetățeni, nu numai muzeul are obligații față de școală, ci și invers, școala își are și ea îndatoririle sale față de muzeu. Școala trebuie să cunoască importanța pe care o prezintă ea pentru muzeu. Relația dintre muzeu și școală a format obiectul preocupărilor mai multor congrese ale I.C.O.M.-ului;

https://biblioteca-digitala.ro

au apărut numeroase articole legate de problematica aceasta în revista trimestrială a UNESCO *Museum*, în *Revista muzeelor* (Bucureşti), în *Schule und Museum*; *Neue Museumskunde*, *Beiträge und Mitteilungen* (Berlin), în coloanele publicaţiei *În slujba muzeografiei marxiste* (Bucureşti) etc. Această temă este în permanenţă în orbita preocupărilor muzeologilor. Ar fi foarte util de a ridica această problemă pe plan naţional. În acest sens, se cere un ajutor permanent din partea Ministerului învăţămîntului. Trebuie ridicată la grad de obligativitate vizita sistematică la muzeu a elevilor de la şcolile pedagogice, ţinerea unor ore practice în incinta muzeului, eventual inserarea unor ore de muzeologie în programa analitică a şcolilor pedagogice[2]. Acelaşi lucru se cere a se efectua şi în cadrul practicii pedagogice a studenţilor. În măsura posibilităţilor, ar trebui integrată programei analitice, ca punct obligatoriu, vizitarea a cel puţin unui muzeu, dacă nu a mai multe, pe an. Pedagogii trebuie să fie în clar cu faptul, dovedit, că elevii din clasa a IV-a elementară, oricît de bine şi-au însuşit materia cuprinsă în manualul de istorie, nu au o imagine completă, limpede despre anumite procese istorice, lacună pe care muzeul o poate suplini prin prezentarea adecvată a pieselor sale[3].

Dat fiind că, în prezenta lucrare, facem o paralelă între şcolile rurale şi cele urbane, trebuie să precizăm că, după părerea noastră, cea dintîi dificultate în închegarea relaţiei între muzeu şi şcoală o constituie problema timpului. Chiar şi unele şcoli orăşeneşti, aflate departe de muzeu, pot doar cu greu organiza o vizită la această instituţie. Urmărind numerele pe anii 1969—1974 ale *Revistei muzeelor*, am găsit în fiecare număr articole deosebit de interesante la rubrica Muzeu-instrucţie-educaţie. Se comunică metode foarte variate şi interesante referitoare la închegarea relaţiei între muzeu şi şcoală, la oraş[4]. În schimb, foarte puţine articole se ocupă de aceeaşi problemă cu referire la şcolile rurale; aici mă gîndesc anume la elevii clasei a IV-a. La oraş, vizitarea muzeului de către unele şcoli aflate la mare distanţă necesită cîte 3 ore (din care rămîne cel mult o oră pentru vizitarea muzeului). Acest timp necesar vizitei însemnează foarte mult pentru elevii mai mici, cei de 9—10 ani. În acest fel nu putem pretinde ca ei să viziteze muzeul de 4 ori pe an (la încheierea învăţării fiecărei epoci istorice).

Problema a fost rezolvată cu multă inventivitate la unele muzee din Anglia. Acestea dau şcolilor, cu titlu de împrumut, obiecte originale şi chiar cópii, unele muzee se ocupă numai de împrumutul obiectelor[5]. Piesele destinate împrumutului sînt trecute în cataloage separate, după epoci istorice. Cataloagele sînt puse la dispoziţia învăţătorilor sau profesorilor, care aleg obiectele şi le duc la şcoală.

---

[2] K. Patzwall, *Informationen über die Tagung des ICOM Komitees für Erziehung und Kulturarbeit im Budapest von 14. bis 20. Oktober 1973*, în *Schule und Museum*, nr. 8, 1973, p. 103—104.

[3] Barbara Grimm, *Ein Haus mit vielen Schätzen*, în *Beiträge und Mitteilungen*, Museum für Deutsche Geschichte, nr. 2, p. 76—77.

[4] Elisabeta Ioniţă, *Rolul muzeelor de istorie în activitatea şcolară*, în *RevMuz*, nr. 1, 1969, p. 41, 45; Teodor Mucica, Gloria Ceacalopol, *Muzeul de istorie şi şcoala*, în *RevMuz*, nr. 3, 1972, p. 241—243; Eugenia Gavrea, *Relaţia şcoală-muzeu, factor al îmbinării armonioase a instrucţiei şi educaţiei estetice. Mijloace de stimulare a interesului pentru arta plastică*, în *RevMuz*, nr. 4, 1972; Liviu Ştefănescu, *Muzeul şi funcţia educativ-civică a istoriei*, în *RevMuz*, nr. 4, 1973, p. 304—306; idem, *Noi acţiuni în cadrul protocolului cu Ministerul Educaţiei şi Învăţămîntului*, în *RevMuz*, nr. 5, 1973, p. 470.

[5] Walter W. Taylor, *Les musées et l'éducation*, în *Museum*, vol. XXIII, nr. 2, 1970/1971. p. 129—132.

https://biblioteca-digitala.ro

Se știe că contactul elevului cu obiectul original, contact vizual și chiar de palpare, augmentează cu 20% față de ilustrații valoarea cunoștințelor fixate[6]. O idee asemănătoare stă și la baza așa-numitelor expoziții de „colete mici", al căror avantaj constă în faptul că pot fi transportate într-un geamantan. Aceste colete pot fi trimise școlilor din provincie. La alcătuirea unui asemenea colet trebuie să se ia în considerare ca tema să se încadreze în programa analitică, astfel încît stocul respectiv să aibă calitatea de a instrui, sintetiza, mobiliza. Coletul trebuie să ocupe un loc redus, spre a fi ușor transportabil[7]. Cele două metode menționate ar soluționa într-o oarecare măsură, temporar, problema lipsei de timp, ar trezi interesul elevilor în sensul ca, în timpul lor liber, să vină împreună cu părinții în vizită la muzeu, elevii din provincie s-ar simți și ei atrași de muzeu și, bineînțeles, s-ar contribui la mai buna înțelegere și fixare a materiei învățate, la lărgirea culturii generale. Aceasta nu exclude, firește, vizitarea muzeului cel puțin o dată pe an, cu ocazia orelor recapitulative.

Un alt element foarte important din punct de vedere al școlilor rurale sau din provincie este organizarea, cu ajutorul muzeului central, a muzeelor școlare[8]. Cu ajutorul muzeului școlar s-ar da sprijin nu numai învățămîntului istoriei la școlile din provincie, ci muzeul care-l patronează ar putea fi el însuși îmbogățit cu asemenea piese, fotografii privind epoca modernă și contemporană, care altfel nu ar putea fi procurate[9]. Din acest punct de vedere găsim foarte binevenită inițiativa Muzeului de istorie a partidului comunist, a mișcării revoluționare și democratice din România, unde întreg personalul științific, toți muzeografii au datoria de a ține legătura „cu unele școli, licee, întreprinderi, instituții din București și cu unul sau două județe, urmărindu-se îmbogățirea patrimoniului muzeistic cu noi piese, asigurarea sondării cerințelor publicului, precum și popularizarea muzeului"[10].

ANA MARIA ARDOS

ANEXA I

1. Aveți acasă televizor? Vă uitați la filme?
2. Ce filme îți plac?
3. Îți plac filmele istorice?
4. Ce filme istorice ai văzut?
5. Care ți-a plăcut mai mult?
6. De ce? fiindcă — este războinic — interesant — instructiv — prezintă lupta poporului pentru libertate — prezintă un mare conducător, un rege, un erou al clasei muncitoare?

---

[6] Ingrid Janzig, *Über den Anschauungs- und Erkenntniswert musealer Objekta, dargestellt am Beispiel der Einbeziehung in den Geschichtsunterricht der 5. Klasse*, în *Schule und Museum*, 1966, p. 9—16.

[7] Ulla Kedind Olofsson, *Die Ausstellung als Hilfsmittel für den Unterricht — ein Versuch des Nationalinstituts für Wanderausstellungen, Stockholm*, în *Schule und Museum*, nr. 4, 1969, p. 102—111.

[8] M. Dumitrescu, *Din nou despre muzeele școlare*, în *RevMuz*, nr. 1, 1973, p. 41—42; Valentina Bușilă, *Muzeele școlare (unele puncte de vedere) și expoziția națională a pionierilor „Căutătorii de comori"*, în *RevMuz*, nr. 1, 1973, p. 35—40.

[9] Pavel Anghel, *Puncte de vedere pentru constituirea patrimoniului muzeistic de „istorie contemporană la zi"*, în *RevMuz*, nr. 5, 1973, p. 462—463.

[10] *Muzeul contemporan — factor activ în realizarea educației socialiste*, în *Revista muzeelor și monumentelor* (seria muzee), nr. 1, 1974, p. 44.

https://biblioteca-digitala.ro

7. Ai ştiut ceva înainte despre conţinutul filmului?
8. De unde? ai citit în cărţi? în care? ţi-a citit altcineva? cine? ai auzit de undeva? de la cine?
9. Ce filme istorice îţi plac? din ţară? străine?
10. Din ce epocă istorică îţi plac filmele? din antichitate: româneşti, străine; din evul mediu: româneşti, străine; din epoca modernă: româneşti, străine.
11. Asculţi prelegeri pe teme istorice la TV? Care ţi-a plăcut?
12. Îţi place partea istorică la teleenciclopedie? Care ţi-a plăcut?

ANEXA II

1. Mergi la cinematograf?
2. Ce filme istorice ai văzut?
3. Ce filme istorice româneşti ai văzut?
4. Care ţi-a plăcut cel mai mult?
5. De ce ţi-a plăcut? fiindcă este — războinic — interesant — instructiv — tehnicolor — cu costume frumoase — cu arme interesante — cu muzică frumoasă?
6. Care a fost rolul poporului în film?
7. Ce sîmţămînt îţi trezeşte dacă înveţi, citeşti sau vezi un film despre un mare erou: eşti mîndru de el — îi admiri vitejia — îl iubeşti?
8. Vrei să-l imiţi? cum?
9. La ce te gîndeşti cînd vezi în film cîţi oameni, cîte case, sate, oraşe au fost distruse într-un război victorios?
10. Ce romane istorice ai citit?
11. Care erou principal ţi-a plăcut mai mult?

ANEXA III

1. Îţi place istoria?
2. De ce îţi place istoria? Fiindcă povesteşte întîmplări adevărate, interesante, petrecute de mult? — e instructivă, de ce? — e palpitantă, de ce? — Fiecare trebuie să cunoască istoria patriei sale?
3. Obişnuieşti să citeşti lectura indicată în carte?
4. Ai cunoscut deja ceva din istorie înainte de a învăţa la şcoală? De unde: ai citit, ai văzut filme, ai auzit? de la cine?
5. Ce este un muzeu? Este muzeu la Aiud, la Alba Iulia?
6. Cîte feluri de muzee sînt la Cluj? Pe care l-ai vizitat, de cîte ori?
7. Ai ştiut că există muzeu de istorie la Cluj?
8. De cîte ori ai fost la Muzeul de istorie al Transilvaniei? Care secţie (parte) ai văzut-o?
9. Ai fost la muzeu înainte de a învăţa la şcoală istoria? cu cine?
10. Prin ce dovedim în muzeu teoria continuităţii? Cum se înmormîntau dacii?
11. Ce înseamnă cuvîntul fibulă? la ce se folosea?
12. De ce au izbucnit marile răscoale ţărăneşti în evul mediu? Ce arme au folosit răsculaţii? Căror naţionalităţi le aparţineau ţăranii răsculaţi?
13. În baza studiilor tale de istorie de pînă acum şi a filmelor văzute, ce erou, conducător de oşti, voievod sau rege ai dori să fi? De ce l-au ars pe Gh. Doja?
14. Ce ai văzut la muzeu ceea ce nu ţi-ai putut imagina înainte singur în baza celor învăţate la lecţia de istorie sau în baza celor citite?
15. Au fost la muzeu obiecte despre care n-ai auzit şi pe care nici nu le-ai mai văzut? Care sînt acelea?
16. Ţi-ai putut imagina înainte de a vizita muzeul cum arătau obiectele de mai jos: topor de piatră şlefuit, sabie dacică curbă, vas pentru păstrat grîne, sticlă romană, cetate de pămînt, plug de lemn, stema Huneazilor, semnătura lui Mihai Viteazul, buzdugan cu lanţ, cămaşă de zale?
17. Ai putea desena un vas, un topor, o sabie sau orice alt obiect văzut în muzeu?
18. Ce ţi-a plăcut mai mult în muzeu?

https://biblioteca-digitala.ro

DIE ROLLE DES GESCHICHTSMUSEUMS IM ERZIEHUNGS- UND UNTERRICHTSPROZESS

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Arbeit versucht die Verfasserin zu erläutern was der Besuch eines Museums für Schüler im Alter von 9—10 Jahren bedeutet, welche zum erstenmal mit dem Geschichtsunterricht Fühlung nehmen.

Mit Hilfe von Fragebogen (Beilagen 1, 2, 3) untersucht die Verfasserin die Ergebnisse bei 100 Schülern vom Lande wie auch aus der Stadt und kommt dabei zu folgenden Schlussfolgerungen: 1. das Museum ist in der Lage den Schülern neue Kenntnisse zu vermitteln; 2. den in der Schule vorgetragenen Stoff zu illustrieren; 3. das Museum trägt dazu bei diesen Lehrstoff besser zu verstehen; 4. es bietet den Schülern neue Eindrücke; 5. hilft ihnen Verallgemeinerungen aufzustellen und Folgerungen zu ziehen. Das Museum kann das Interesse der Kinder für die Geschichte ihrer Heimat vertiefen; das Kennen der glorreichen Vergangenheit des Vaterlandes entwickelt in ihnen den Geist des Patriotismus und des Internationalismus, zwei der wichtigsten Faktoren für die Bildung des Menschen vom neuen Typus.

https://biblioteca-digitala.ro

Ottó Trogmayer, *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé*, în seria *Fontes Archaeologici Hungariae*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, p. 1—164 + 61 pl.; Gy. Farkas/Pál Lipták, *Anthropologische Auswertung des Gräberfeldes bei Tápé*, p. 229—268 + XXVII pl.

Publicarea cît mai completă a materialelor provenite din săpăturile arheologice, într-un interval cît se poate de scurt de la încheierea acestora, reprezintă o necesitate de prim ordin pentru continuarea investigațiilor. Considerăm că punerea imediată în circulație a rezultatelor, în mod independent de valorificarea lor mai amplă, nu prejudiciază valoarea monumentului și, în orice caz, împiedică acumularea unei cantități apreciabile de material arheologic care, fatalmente, va suferi o uzură morală tot mai accentuată. De asemenea, înclinăm să credem că apariția acestor cataloage (cuprinzînd și sistematizarea materialului) în limbi de circulație mondială aduce un serviciu cunoașterii în lume a realităților arheologice. În cazul Ungariei, această lipsă începe să fie împlinită (continuîndu-se și amplificîndu-se o tradiție mai veche) de seria *Fontes Archaeologici Hungariae* care, fără să își propună un anume ritm de publicare, a reușit, în relativ scurt timp, să ofere — în primul rînd specialiștilor — un număr notabil de monumente sau categorii de relicve arheologice. Am mai dori să amintim că *Fontes Archaeologici Hungariae* reprezintă o publicare de nivel central, privind toate regiunile Ungariei, și nu o apariție sporadică datorată unor instituții provinciale, foarte bine intenționate, dar nu întotdeauna susținute de suflu financiar.

În cadrul general al perioadelor arheologice, epoca bronzului ocupă deocamdată un loc favorizat — două volume pe care le vom prezenta în cele ce urmează.

Unul dintre cele mai importante și cuprinzătoare obiective arheologice din Ungaria de sud-est este cimitirul de la Tápé. Săparea lui și publicarea materialului rezultat se datorează strădaniei lui Ottó Trogmayer, conducătorul unui colectiv care, în condiții deosebit de grele, a realizat dezvelirea integrală a părții rămase intacte după începerea exploatării unei cariere de lut în apropierea localității Tápé. După un scurt istoric al săpăturilor (p. 7—8), urmează partea cea mai substanțială a volumului (p. 9—144), care cuprinde descrierea mormintelor într-o manieră concisă, dar cît mai amănunțit posibilă: tipul și dimensiunile gropii, resturile umane și, în cazul scheletelor, orientarea lor, inventarul ceramic, metalic și piesele din alte materiale. Descrierea mormintelor este însoțită de Grundriss-ul sau fotografia *in situ* a celor mai multe dintre mormintele importante, precum și de determinarea resturilor umane în cazul în care acest lucru a fost posibil.

În continuare sînt descrise (p. 145) descoperirile întîmplătoare, fără să se fi putut surprinde dacă ele aparțineau unor morminte simbolice sau unor morminte de sugari ale căror oase s-au descompus după un timp oarecare sub acțiunea diverșilor

https://biblioteca-digitala.ro

factori din sol. Prezentarea descoperirilor este încheiată de cele făcute întîmplător (p. 146), cu ocazia lucrărilor de exploatare a lutului.

Aşa cum ni se pare firesc, lucrarea lui O. Trogmayer — chiar dacă prelucrarea materialului cu mijloace tehnice deosebite ne este promisă pentru *Acta Archaeologica* — nu rămîne în stadiul de simplu catalog. Ultima parte consistentă a textului (p. 147—157) este rezervată unei prime sistematizări a categoriilor de descoperiri, precum şi rezumării problemelor care se leagă de necropola de la Tápé.

Evident că în cazul acestui capitol final, prima problemă care se cerea prezentată era aceea a riturilor de înmormîntare. După cîteva consideraţii preliminare despre orientarea şi gruparea mormintelor, autorul stabileşte mai multe categorii de înmormîntări: 1, inhumaţie în poziţie chircită; 2, inhumaţie în poziţie întinsă; 3, înmormîntări în pythos; 4, incineraţie cu şi fără urnă; 5, morminte simbolice; 6, gropi rituale. Primele două moduri de înmormîntare prezintă nenumărate variante şi, deşi disproporţionate unul faţă de celălalt (575 şi, respectiv, 27), cuprind cea mai mare parte a mormintelor cimitirului. Celelalte patru categorii alcătuiesc o a doua grupare, mult mai redusă ca număr (85), dar foarte interesantă din punct de vedere al ritualului de înmormîntare.

Indicaţii foarte preţioase se pot obţine şi pentru studiul îmbrăcăminţii din epoca bronzului. Astfel, portul feminin comportă mai multe tipuri de podoabe pentru gît şi piept (inclusiv acele), relativ puţine pentru înfrumuseţarea zonei capului şi, incidental, brîie de metal sau sandale. În ce priveşe îmbrăcămintea masculină, autorul presupune — din cauza acelor de tip diferit şi găsite în poziţii diferite — existenţa unei mantale sau a unui gen de caftan.

Un alt subcapitol al cărţii în constituie sistematizarea obiectelor de metal; în legătură cu acestea, autorul face două observaţii. Prima se referă la starea proastă de conservare a pieselor de metal în oarecare contrast cu marea cantitate ieşită. A doua, subliniază lipsa aproape totală a armelor, puţinele vîrfuri de săgeţi şi pumnalele, nereuşind să ne convingă că doar la atît se reduceau armele unor triburi aflate în plină expansiune. Dată fiind multitudinea speciilor şi variantelor de obiecte din metal, ne vom mulţumi cu simpla enumerare a categoriilor principale: tutuli, inele, brăţări, ace, pandantive în formă de inimă, tubuleţe din spirală, centuri, vîrfuri de săgeţi, cuţite de trepanaţie, sule şi pumnale. Bineînţeles că mai sînt utilizate — cu preponderenţă în cazul podoabelor — şi alte materiale, cum ar fi osul, cochiliile de melci, pasta sticloasă, obsidiana, chihlimbarul şi cornul.

Ceramica constituie categoria de descoperiri cea mai bine păstrată. Aşa cum remarca autorul, rareori erau puse în mormînt, cu excepţia urnelor, vase încă utilizabile; unora le lipsea fie o toartă, fie o bucată de buză, fie reprezentau doar o bucată de vas (jucînd rol mai ales de capace). Cele mai importante specii de ceramică din cimitirul de la Tápé sînt: ceştile de diverse tipuri, vasele cu două torţi şi gît cilindric, străchinile, diferitele variante de oale, ulcioarele şi, în sfîrşit, urnele.

Problemele istorice şi cronologice încheie secţiunea finală a monografiei, precizîndu-se limitele în timp ale necropolei (cea mai mare parte a materialului e încadrată în timp în BB_2—BC) şi permiţînd cîteva constatări preliminarii în legătură cu „marea migraţie", cu economia şi caracterul civilizaţiei mormintelor tumulare. Importantă este şi diferenţierea descoperirilor de tipul necropolei cercetate faţă de cele din Voivodina. În acest fel — *finis coronat opus* — autorul defineşte şi o aşa numită *Tápé-Gruppe* care se întinde, teritorial, de la gurile Mureşului pînă la vărsarea Crişului în Tisa.

https://biblioteca-digitala.ro

Cele cîteva observaţii pe care am dori să le facem în legătură cu volumul prezentat mai sus sînt de minoră importanţă, ele neafectînd valoarea apariţiei editoriale, care se păstrează integrală.

Pentru început am dori să ne referim la realizarea materialului ilustrativ care, uneori, poate fi socotită uşor deficitară. Ar fi fost astfel indicat, ca materialul ceramic să fie desenat direct după obiect şi doar piesele mai deosebite să beneficieze de fotografii, de bun nivel tehnic. Credem că în felul acesta s-ar fi evitat şi inconvenientul — pur estetic, de altfel — al apariţiei repetate de desene realizate în diferite maniere pe aceeaşi planşă. Dacă, din motive pe care nu le cunoaştem, fotografierea ceramicii şi redesenarea ei a fost obligatorie, socotim că cel puţin profilul ar fi trebuit să apară lîngă vas. Cu toate că aspectul planşei ar fi avut eventual de suferit, cel interesat ar fi putut să-şi dea seama mai precis de caracterul unora dintre vase, precum şi de o serie de detalii privind confecţionarea lor.

Tot relativ la aspectul, dar şi la posibilităţile de utilizare a planşelor, am vrea să remarcăm că numerotarea în continuare a unei planşe, începînd o singură dată cu cifra 1, ar fi fost de natură să uşureze orientarea şi citarea pieselor din diferite morminte, iar concordanţa numerelor cu cele de la Grundriss-uri nu ar fi prezentat dificultăţi prea mari. Nu trebuie uitat nici faptul că în multe cazuri, fiind doar o singură piesă de inventar în mormînt, nu apare nici un număr în interiorul planşei.

Ocupîndu-ne în ultimul timp cu studierea materialului de tip Mureş şi, în special, a celui de la Pecica ne putem da seama relativ uşor că problema pătrunderii şi răspîndirii culturii mormintelor tumulare în estul Ungariei şi vestul Transilvaniei solicită nuanţări. Astfel, după părerea noastră, nu tot teritoriul culturii Mureş a avut de suferit direct de pe urma invaziei de la sfîrşitul bronzului mijlociu. Analogiile provenind din nivelele superioare de la Pecica demonstrează, credem, permanenţa în centrul de pe „Şanţul Mare" a unei populaţii care supravieţuieşte zguduirilor ce conduc, în această regiune, spre bronzul tîrziu. Permanenţa amintită îşi găseşte sprijin chiar şi în materialul de la Tápé, de unde amintim, printre altele, străchinile quadrilobate care în necropola pomenită sînt neornamentate, în vreme ce la Pecica ele apar decorate în manieră tradiţională, cu arcade haşurate. Care a fost rolul puternicelor triburi Otomani, dacă ele au instituit un „protectorat" asupra unora din teritoriile culturii Mureş cu sediul la Pecica, acestea sînt întrebări a căror lămurire mulţumitoare cere încă numeroase studii. Cu relativă certitudine se poate însă susţine că la nord de Mureş, grupurile „tumularilor" nu se manifestă direct decît sporadic, făcîndu-şi însă simţită prezenţa din punct de vedere cultural.

Deosebit de importantă este şi descoperirea, în mormîntul 687 ((pl. 58/1) a unui vas de tip Cîrna, care — aşa cum a reliefat şi autorul — oferă posibilităţi optime de paralelizare. Nu ar fi exclus ca şi urna din mormîntul 82 (pl. 8) să prezinte unele afinităţi cu ceramică similară a aceluiaşi grup cultural.

Nu putem termina prezentarea merituoasei lucrări a lui Ottó Trogmayer fără a accentua din nou că măruntele observaţii sau adăugiri pe care le-am făcut, nu ştirbesc din valoarea publicării necropolei de la Tápé.

În încheiere, un cuvînt de laudă se cuvine cunoscuţilor antropologi Gy. Farkas şi Pál Lipták pentru studierea resturilor umane din cimitirul prezentat. Rămîne o datorie a arheologilor aceea de a valorifica din punct de vedere istoric datele atît de minuţioase şi atît de competent oferite de către cei doi savanţi.

TUDOR SOROCEANU

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

János Banner/István Bóna, *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés*, în seria *Fontes Archaeologici Hungariae*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974, p. 1—80 + Anhang (p. 81—82) + p. 133—156 + VI pl. + 16 pl.

Însemnătatea complexului arheologic de la Békés-Várdomb abia dacă mai trebuie relevată: peste doi metri de stratigrafie, importante vestigii ale arhitecturii epocii bronzului și numeroase piese de import sînt doar cîteva elemente care oferă posibilități de clarificare într-o serie de probleme nerezolvate ale perioadei.

În cuvîntul introductiv al cărții se face o prezentare generală a obiectivului și a sectoarelor de săpătură conduse de cei doi autori: J. Banner pe „Várdomb", iar I. Bóna în împrejurimile acestuia. Acestei împărțiri pe teren a zonelor de investigație îi corespund, în realizarea monografiei, cele două părți principale ale cărții.

Prima dintre acestea debutează, în mod firesc, cu localizarea obiectivului, prezentîndu-se în acest sens și hărțile mai vechi, de la sfîrșitul sec. al XVIII-lea și începutul celui următor. Istoricul cunoașterii obiectivului începe cu anul 1876 cînd Fl. Römer pomenește pentru prima oară vestigiile arheologice de pe „Várdomb". Săpăturile sistematice încep de abia în anul 1950; sub conducerea lui J. B., un numeros colectiv va executa timp de zece ani o atentă cercetare a stațiunii. Descrierea săpăturilor pe ani constituie obiectul celui de-al doilea capitol al primei părți. Următorul capitol este consacrat vetrelor de foc, precum și urmelor de stîlpi; o altă categorie încadrată aici este cea a pardoselii făcute din scînduri asemănătoare dușumelelor din zilele noastre. După cum era de așteptat, toate vestigiile prezentate în acest capitol sînt prost păstrate; cu atît mai mult se cere menționată laudativ minuțiozitatea stratigrafică a descrierii acestui gen de vestigii. Cu ajutorul profilelor și a celor douăzeci și trei de resturi de clădiri s-a putut face o foarte utilă cercetare a evoluției arhitecturii de pe „Várdomb".

Partea cea mai importantă a lucrării este cea în care sînt prezentate obiectele din ceramică și din alte materiale. Metoda după care s-a lucrat la stabilirea fazelor a fost aceea a rîndurilor succesive de hîrleț. Autorul specifică de altfel că fazele stabilite sînt valabile doar pentru „Dealul Cetății". A fost constatată astfel existența a trei locuiri care se eșalonează în timp din bronzul timpuriu pînă în cel mijlociu. Cea mai veche (I) dintre acestea aparține culturii Hatvan și cuprinde o subfază Hatvan (rîndurile de hîrleț 11—9), urmată de o locuire în care ceramica de tip Hatvan este amestecată cu cea de tip Vărșand (8—6). Rîndurile de hîrleț 5—4 conțin material caracteristic așa-numitei culturi Vărșand, în vreme ce vestigiile găsite în continuare reprezintă un amestec Vărșand-Füzesabony (3—1).

În cadrul legăturilor așezării de la Békés cu alte culturi, un loc aparte îl ocupă relațiile triburilor din N—E Ungariei cu populațiile de tip Mureș (= Periam, Perjámos-Szőreg etc.). O observație care se impune de la început este faptul că în

https://biblioteca-digitala.ro

tell-ul de la „Várdomb" nu a fost descoperit material tîrziu, așa cum se găsește (alături de forme și ornamente mai vechi) în ultimele două nivele de la Pecica. Iată de ce ni se pare că — pe lîngă cimitirul de la Tápé, dar cronologic diferit — și materialul din așezarea de la Békés argumentează ipoteza conform căreia o parte din triburile Mureș supraviețuiesc celui puțin primului șoc al „marii migrații", lucru care nu se întîmplă cu populațiile din Cîmpia Tisei. În puțin altă ordine de idei am vrea să adăugăm că, după părerea noastră, și piesele din pl. 1/16, 4/7 și, probabil, 5/10 aparțin tot culturii Mureș.

În ce privește raporturile dintre stațiunea de pe „Várdomb" și în general, așazisele culturi Vărșand, Füzesabony și Otomani, situația are meritul de a fi total neclară. Cercetătorii maghiari socotesc fenomenele mai sus-amintite drept culturi separate, în vreme ce arheologii români le consideră facies-uri diferențiate teritorial și, uneori, chiar și în timp. Personal, înclinăm să credem toate aceste discuții sterile, dat fiind faptul că pornesc de la o examinare superficială a materialului, chiar așa puțin cît e el publicat. Pînă nu vor exista planșe tipologice cuprinzînd materialul diferitelor obiective atribuite diverselor apariții culturale amintite mai sus ni se pare imposibil de realizat un corespunzător studiu tipologic (vezi și discuția de la p. 72 și nota 214).

Spre deosebire de ceramica culturilor nord-pannonică și Vatina — descoperite rar și, mai ales, izolat — vestigiile de tip Hatvan sînt, în mod firesc, mult mai numeroase, ceea ce a și impus prezentarea lor amănunțită din punct de vedere al formelor și ornamentelor.

Un fenomen aparte, precis identificabil, îl reprezintă și cele cîteva cioburi Wietenberg. Față de publicarea lor, am dori să facem niște precizări permise de descoperirile ulterioare, de la Derșida, datorate lui N. Chidioșan. În acest sens, credem că ceramica de pe pl. 17/2, 5 și, eventual, 43/5 pot fi încadrate în faza Wietenberg II, în vreme ce fragmentele din pl. 19/6 și 44/14, 15 sînt atribuibile fazei a III-a. Din păcate, cea mai mare parte sînt descoperiri fortuite, așa că, în afara duratei în timp, este dificil de urmărit în așezarea de pe „Várdomb" evoluția ceramicii de tip Wietenberg.

Relativ puține sînt obiectele de metal și podoabele din alte materiale.

În ultimele capitole importante se discută probleme ale dezvoltării economice și sociale din epoca bronzului, în legătură cu așezarea de la Békés, nefiind ocolite nici problemele privitoare la istoria spirituală a comunității. O completare necesară a fost sintetizarea datelor care au tangență cu datarea tell-ului și cu paralelizările culturale pe care le oferă materialul ieșit aici. Trebuie să remarcăm, o dată cu autorul, că nici una din culturile străine nu a influențat în mod hotărîtor evoluția stațiunii de pe „Várdomb", toate rămînînd în stadiul de simple legături culturale.

Părții scrise de J. B. i se adaugă în chip fericit o anexă în care sînt analizate resturile de plante (Emöke Valkó) și animale (S. Bökönyi) descoperite în cursul săpării tell-ului.

Cea de-a doua secțiune a cărții a fost scrisă de I. B. și se ocupă de așezările din epoca bronzului care se găsesc în împrejurimile „Dealului Cetății". Scopul principal al acestei cercetări a fost, de fapt, căutarea cimitirului corespunzător așezării de pe tell; cu toate investigațiile făcute, necropola nu a putut fi deocamdată depistată. Cele douăsprezece secțiuni din jurul tell-ului și cele șase de pe „Kolbász Insel", precum și săpăturile din zona de la nordul actualului sat au scos la iveală doar așezări din epoca bronzului; prin „rezumarea" acestora s-a stabilit — în exteriorul tell-ului, dar contemporane cu acesta — existența a patru faze de dezvoltare

https://biblioteca-digitala.ro

corespunzînd unui număr de opt nivele stabilite. Importanţa deosebită a acestora constă în posibilităţile de clarificare a relaţiilor Hatvan-Otomani, precum şi cu vecinii lor: Vatina, Szôreg-Perjámos şi ceramica sud-pannonică. Interesantă este şi urmărirea sistemului de aşezări din împrejurimile „Dealului Cetăţii", putîndu-se afirma că, de ex., „Kolbász Insel" constituie o „suburbie" a aşezării principale.

La fel ca şi în cazul cimitirului de la Tápé, cele cîteva observaţii pe care încercăm să le facem nu afectează de loc fondul solid al lucrării, ci doar sugerează unele îmbunătăţiri de care s-ar putea, eventual, ţine cont la prelucrarea materialului. Nu ar fi fost, aşadar, neindicat ca vasele şi fragmentele ceramice să aibă profile, iar în cazul unora dintre cioburi să se realizeze chiar întregiri grafice. Nu mai trebuie subliniat că, fără aceste exactităţi de ordin tehnic, o analiză tipologică aprofundată este de neconceput. O serie de dificultăţi crează şi numerotarea separată a celor două grupuri de planşe, cu atît mai mult cu cît în partea scrisă de I. B. există iarăşi două rînduri de planşe numeroatate: primul cu cifre romane, iar al doilea cu cifre arabe.

Foarte utilă ni s-a părut şi extragerea ornamentelor ceramicii descoperite în tell. Credem totuşi că lucrul s-a făcut doar pe jumătate şi aceasta din două motive. Mai întîi, ar fi fost poate bine ca ornamentele să fie prezentate pe adîncimi şi în cadrul acestora să se încerce despărţirea (în limita posibilităţilor) pe culturi, în aşa fel încît să avem o imagine concretă a apariţiei, evoluţiei şi dispariţiei unor ornamente sau chiar genuri de ornamentare. Evident că acest tablou ar fi putut fi completat şi cu prezentarea similiară a dezvoltării formelor în aşezările de pe şi de lîngă „Várdomb".

În altă ordine de idei, trebuie amintit faptul că la profilul săpăturilor din 1959—60 (anexa V—VI) lipseşte scara, ceea ce îngreunează înţelegerea şi utilizarea profilului.

În încheiere, trebuie să subliniem încă o dată că micile scăpări menţionate mai sus sînt foarte departe de a scădea valoarea lucrării celor doi arheologi maghiari, care rămîne o importantă contribuţie la elucidarea problemelor epocii timpurii şi mijlocii a bronzului din bazinul Tisei mijlocii, cu posibilităţi de paralelizare pe spaţii mult mai întinse.

TUDOR SOROCEANU

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Paul MacKendrick, *The Dacian Stones Speak*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1975. Conține XXI p. (cuprins, lista ilustrațiilor, prefață etc.), 211 p. de text și 33 p. anexe în 8°, 161 fotografii, desene, planuri și hărți.

Cuprins p. VII—IX; Lista ilustrațiilor p. XI—XV; Prefață p. XVII—XVIII; Lista mulțumirilor autorului pentru obținerea ilustrațiilor p. XIX; Lista localităților antice din România și a denumirii lor actuale p. XXI; 1. — România în preistorie p. 3—20; 2. — Colonii grecești la Marea Neagră p. 21—42; 3. — Inima pămîntului dacic p. 45—70; 4. — Cucerirea romană: columnă și trofeu p. 71—105; 5. — Dacia sub cîrmuire romană: 106—271 e.n. p. 107—143; 6. Dobrogea: 125 î.e.n. — 275 e.n. p. 145—162; 7. — Dacia și Moesia în timpul Imperiului tîrziu p. 163—186; 8. — Religie, arte și meșteșuguri p. 187—211; Cronologie p. 215—222; Capitol bibliografic p. 223—233; Index alfabetic p. 235—248.

Cartea *Pietrele dacice vorbesc* a cunoscutului profesor american Paul MacKendrick — de care mă leagă plăcute amintiri privind „peregrinările" noastre pe la cîteva puncte arheologice ale Transilvaniei antice — constituie, fără modestie, cea de a șasea lucrare reușită a genului, după *Pietrele mute vorbesc* (1960), *Pietrele grecești vorbesc* (1962), *Pietrele iberice vorbesc* (1967), *Romanii pe Rin* (1969) și *Franța romană* (1972), toate încercări ale aceluiași autor, ce se înscriu în seria prezentării istoriei culturale a diferitelor civilizații.

Cu prilejul unei vizite de documentare făcută în România, în anul 1973, Paul MacKendrick a putut vedea și gîndi cu ochi de critic imparțial realitățile unor trecute timpuri preistorice și antice, care se întîlnesc la tot pasul în țara noastră. Dealtfel, după cum afirmă cercetătorul chiar din prefață, „studiul a fost scris cu plăcere" (p. XVII). Faptul de a prezenta obiectiv spre informarea străinătății „acel popor cu peste trei milenii de istorie", precizînd, totodată, că această istorie este „mai fascinată decît momentele privind pe Dracula și Madame Lupescu" (p. 3), mi se pare deosebit de meritoriu. Astfel, Paul MacKendrick și-a putut da seama, spre exemplu, „de competența sculpturilor și pictorilor din neolitic, de longevitatea coloniilor grecești de la Marea Neagră și de triumful arhitectural al cetăților dacice din inima ținutului transilvănean" (p. XVII); am citat cîteva mărturisiri de credință ale autorului.

După o scurtă descriere fizico-geografică a țării noastre, Paul MacKendrick intră direct în miezul investigației sale. Pentru început prezintă arta neolitică oglindită prin reprezentarea „Gînditorului" și a perechii sale, celebre statuete de lut descoperite la Cernavoda, altarul de la Trușești, sanctuarul modelat în ceramică de la Căscioarele, figurinele antropomorfe și zoomorfe de la Cucuteni, Oltenița, Pietrele și Sultana, splendidele picturi decorative ale vaselor din aria culturală Cucuteni, stațiunile de la Izvoare și Hăbășești. Epoca bronzului este punctată prin

https://biblioteca-digitala.ro

tezaurul de la Perşinari, aşezarea Monteoru şi necropola de la Cîrna, ilustrarea motivului spiralic ornamental al culturii Wietenberg. Capitolul de preistorie se încheie cu perioada timpurie a fierului în cadrul căreia cercetătorul se opreşte asupra mărturiilor de la Ferigile, Orşova, Rafaila etc. Aici se impun două mici observaţii de amănunt. Prima, se referă la regretul de a nu se fi pomenit nimic despre excepţionalele unicate scrise presumeriene — am numit tăbliţele provenite de la Tărtăria, iar cea de a doua, la depozitul de bronzuri de la Uioara de Sus. Această importantă descoperire transilvană, deşi bine încadrată cronologic, a fost greşit plasată din punctul de vedere al numelui epocii, în calcolitic. Paul MacKendrick, din motive care îmi sînt străine, confundă răstimpul de tranziţie de la epoca bronzului la cea a fierului cu calcoliticul, care, după cum se ştie, corespunde fazei vechi a perioadei cuprului, mai precis, eneoliticului.

Capitolul al doilea tratează colonizarea grecească în Marea Neagră. Se impun atenţiei cîteva momente semnificative ale istoriei vechi dobrogene, cum ar fi, de pildă, descrierea amplă a cetăţilor *Histria* (denumită „Pompeiul românesc", p. 21), *Tomis*, *Callatis*, cu tot fastul construcţiilor şi al monumentelor (templele şi sanctuarele, clădirile publice şi private, reţeaua de canalizare, necropolele ş.a), bogăţia artistică şi viaţa cotidiană, sub multiplele ei aspecte, ce pulsa în acele timpuri demult apuse: orînduirea statală sub forma puterii oligarhice şi apoi aceea a democraţiei, relaţiile dintre *polis*-uri şi autohtonii teritoriului înconjurător, „care au preluat de la greci tot se li s-a părut mai bun, fără a renunţa însă total la cultura lor" (p. 42), vechile tradiţii dorice şi ioniene, sistemul defensiv, educaţional etc. Tot în acest capitol îşi găseşte loc şi discutarea originii unor piese de valoare (obiectele mormîntului princiar de la Agighiol, coiful de aur de la Coţofeneşti, rhytonul de argint descoperit la Poroina, p. 27—29), care aparţin, după părerea cercetătorului, cercului artistico-stilistic al mediului elin.

Urmează, apoi, o importantă secţiune a cărţii (capitolul 3) care se ocupă de dacogeţi „cei mai viteji şi cei mai drepţi dintre traci" (p. 45), de istoria politică şi cultura lor materială. Nu sînt trecute cu vederea conflictul dintre Dromichaites şi Lysimach, rolul cetăţilor de la Zimnicea, Piscul Crăsanilor, Popeşti pe Argeş (considerată capitală timpurie a geţilor, p. 48), Cetăţeni, Tinosul, perioada infiltraţiei celtice (în care este încadrată necropola de la Apahida şi descoperirile de la Ciumeşti, printre care un loc de frunte îl joacă splendidul coif cu reprezentarea unei păsări), unificarea triburilor dacice sub Burebista, personalitatea acestui ilustru conducător, imixtiunea sa în conflictele fratricide care sfîşiau Roma le mijlocul secolului I î.e.n., procesul de strămutare a puterii statale geto-dace din cîmpia munteană în centrul Transilvaniei, apogeul civilizaţiei strămoşilor noştri în timpul domniei lui Decebal. Deosebit de importantă mi s-a părut partea capitolului unde se comentează despre sistemul oppidan de fortificare, neomiţîndu-se, totodată, şi principalele vestigii descoperite în cetăţile din Munţii Orăştiei (majoritatea ilustrate sugestiv prin frumoase fotografii şi planuri): Costeşti, Blidaru, Piatra Roşie, Feţele Albe, Sarmizegetusa Regia, cele din Transilvania sudică: Căpîlna, Băniţa, Tilişca, Piatra Craivii sau Moldova: Bîtca Doamnei, Cozla, Tiseşti şi Barboşi (păcat că au fost trecute cu vederea săpăturile fortificaţiei de la Cotnari). De asemenea, se fac elogioase aprecieri asupra culturii şi artei dacilor.

Cucerirea romană (capitolul 4) este prezentată, pentru început, sub forma unei speculaţii axată pe corelaţia ce există între aceasta şi cele două sculpturi comemoratoare a faptelor de arme: Columna traiană şi Triumfalul de la Adamclisi. Succint, sînt evocate motivele de natură economică, politică şi spirituală declanşatoare ale

https://biblioteca-digitala.ro

conflictelor daco-romane din anii 101—102 şi 105—106, *Tabula Traiana*, ş.a. Prin scene edificatoare, care împodobesc atît monumentul de la Roma, cît şi cel dobrogean (despre acesta profesorul american îşi pune întrebarea dacă el aminteşte de campaniile lui Domiţian în teritoriul get sau de faptele împăratului Traian, p. 95 şi nota 4), se punctează pregătirile de luptă, trecerea Dunării, bătălia de la *Tapae* din primul război, invazia romană în Dobrogea, construirea podului lui Apollodor din Damasc la *Drobeta*, evenimentele principale ale celui de al doilea război, asediul Sarmizegetusei, eroismul şi moartea lui Decebal, jaful cuceritorilor, situaţia de neinvidiat a învinşilor daci, instaurarea aşa-numitei *Pax Romana*. Aprecierile privind maniera şi valoarea artistică a celor două capodopere tridimensionale îl fac pe Paul MacKendrick să conchidă că ele „deşi converg spre acelaşi mesaj şi anume, că armele Romei sînt invincibile, nu trebuie însă trecut cu vederea eroismul dacilor, admirabil prin patetismul ursitei lor" (p. 105).

Capitolul următor se leagă organic de precedentul; analizează cu acribie perioada cîrmuirii romane în Dacia (106—271). Vorbind despre continuitatea populaţiei dacice în limitele noii orînduiri, cercetătorul arată cu justeţe dublul caracter al stăpînirii venită de la Tibru (considerată „imperialism") pe care o asemuieşte cu faţetele luminoase şi întunecoase ale unei picturi: procesul de romanizare este considerat un progres de necontestat în toate domeniile de activitate, fie ele economico-sociale, politice, fie cultural-spirituale, dar şi cruntă exploatare, cu tot cortegiul de suferinţe impus sclavilor şi populaţiei de rînd, băştinaşă. Capitolul, bogat ilustrat, se împarte în două părţi distincte. Prima, se ocupă de prezentarea culturală a importantelor oraşe şi aşezări din provincia nord-danubiană *(Ulpia Traiana, Drobeta, Sucidava, Romula, Apulum, Potaissa, Napoca, Porolissum, Dierna, Tibiscum* şi *Ampelum)* în strînsă dependenţă cu evenimentele de seamă ale epocii. Aici găsesc de cuviinţă şi îmi permit să fac o rectificare cu privire la „fermele" rurale. Conform unor recente ipoteze, se pare, că vestigiile descoperite, cîndva, la Aiton, Cinciş, Moreşti nu sînt *villae rusticae*, aşa cum le consideră Paul MacKendrick (p. 112, nota 2 şi planul 5.4), informaţii — este drept — preluate după cercetări mai vechi. Partea a doua a capitolului al cincilea este consacrată sistemului defensiv al Daciei romane (castre, limes, armată, căi de comunicaţii), defalcat pe unităţi teritoriale: campamentul de la Orăştioara de Sus, pentru supravegherea zonei Munţilor Orăştiei, ţărmul stîng al Dunării, castrele din Banat, frontirea de nord-vest de pe Meseş (specific greşeala de interpretare a fotografiei nr. 5.15, unde nu este vorba de turnul de pază (?) de la Buciumi, — de fapt, acolo a fiinţat un castru —, ci de cu totul altceva, a cărei identificare îmi scapă), limesul din nord-estul şi estul Daciei, fortificaţiile din Muntenia, *limes Alutanus*, cetăţile de apărare ale Olteniei, *limes Transalutanus* şi situaţia defensivă a regiunii aurifere din Munţii Apuseni. Privitor la „evacuarea" romană din anul 271 e. n., Paul MacKendrick se situează pe poziţiile unanim acceptate astăzi de istoricii marxişti, arătînd că retragerea aureliană a afectat doar administraţia şi armata cuceritoare, pe marii potentaţi ş. a., populaţia autohtonă, acum romanizată, rămînînd între vechiile fruntarii (p. 143). Astfel, continuitatea elementului dacoroman este pe deplin dovedită.

Cuprinsul capitolului 6 îl constituie Dobrogea anilor 125 î.e.n. — 275 e.n. El corelează fapte istorice, ca de pildă, relaţiile dintre oraşele Pontului Euxin şi Mithridates, pătrunderea romană în Dobrogea, strămutarea forţată a numeroşilor autohtoni dincolo de Danubiu, exilul nefericitului poet Ovidiu la *Tomis*, crearea provinciei Moesia în timpul împăratului Tiberius şi divizarea ei în două de către

https://biblioteca-digitala.ro

Domiţian, campania dobrogeană a lui Traian, ridicarea limesului dunărean, importanţa vizitei lui Hadrian pe aceste meleaguri, apogeul epocii antoniniene, *status quo*-ul perioadei Severilor, decadenţa şi anarhia militară, caracteristice secolului al III-lea, Dobrogea în cadrul Imperiului după retragerea aureliană.

Următoarea problemă pe care o discută cercetătorul în capitolul 7 al cărţii sale este situaţia teritoriului fostei provincii Dacia şi a Moesiei în timpul Imperiului roman tîrziu, cu limitele cronologice stabilite în veacul al VII-lea e.n. Se explică importanţa şi longevitatea existenţei unor aşezări: *Drobeta*, *Sucidava* şi Tîrgşor (pentru fosta Dacie), *Dinogetia*, *Capidava*, *Tropaeum Traiani*, *Ulmetum*, *Tomis*, *Callatis*, *Troesmis*, *Axiopolis*, *Histria* şi *Beroe* (pentru Moesia). Sînt, apoi, aprecieri, la cîteva interesante vestigii ale epocii, printre care, citez, clădirea fastuoasă şi basilica timpurie creştină de la Garvăn, basilica de „marmură" de la Adamclisi, mozaicul descoperit la Constanţa, basilica siriană de la Mangalia, iar pentru teritoriul din afara Dobrogei, tezaurul aflat la Pietroasa. În încheierea acestei părţi a cărţii, Paul MacKendrick explică concis, în cîteva fraze, persistenţa — „supravieţuirea", cum o numeşte — a limbii latine pe aceste meleaguri, considerată o componentă de preţ a continuităţii daco-romane în procesul istoric de formare al fiinţei noastre. Prin cîteva exemple el conclude că limba română posedă evidente „piese de rezistenţă" a căror structură este clar latină: conjugarea, declinarea, numeralele, pronumele personal, zilele săptămînii, numele părţilor anatomice, denumirea unor relaţii de rudenie etc., fără însă a nega şi influenţele slave din vorbirea modernă (p. 186).

Ultimul capitol (8) comentează pe larg religia, arta şi meşteşugurile din Dacia şi Dobrogea romană. Varietatea credinţelor este explicată prin prisma cunoscutei expresii *ex toto orbe Romano*. Sînt amintiţi zeii oficiali din pantheonul clasic, divinităţile de origine traco-moesică, celtică, germanică, orientală, cele locale, greu de depistat sub haina acelei *interpretatio Romana*, zorile creştinismului (exemplificate prin donariul de la Biertan). Cît priveşte viaţa artistică, ea este ilustrată prin remarcabile piese, fie de import, fie autohtone, care au lăsat o puternică amprentă originală în dezvoltarea cultural-provincială a vremii (de exemplu, stela lui Iulius Crescens de la Căşei sau monumentul funerar al gladiatorului Skirtos, provenit de la *Tomis*). Meşteşugurile sînt prezentate în corelaţia lor firească cu ocupaţiile cotidiene (agricultura, mineritul, prelucrarea ceramicii etc.).

Interesanta lucrare a profesorului Paul MacKendrick denotă sentimente de simpatie faţă de poporul român şi istoria lui multimilenară. Cît priveşte titlul studiului acesta este foarte sugestiv; se întrebuinţează o metaforă pe care o regăsim în final: „... atunci cînd *pietrele dacice vorbesc*, limba lor este greacă şi latină" (sublinierea noastră, p. 211).

Această carte, scrisă sub forma unui inteligent eseu istoric, avînd însă şi cîteva lacune inerente, este meritorie, în primul rînd, prin mesajul propus: informarea generală a marelui public de peste hotare, doritor de a cunoaşte faptele trecute ale unui popor cu vatră strămoşească şi existenţă în spaţiul carpato-dunărean. Ea se adresează în aceeaşi măsură, atît specialiştilor, cît şi celorlalţi cititori. Întrunind calităţi din punct de vedere ştiinţific şi al prezentării grafice, lucrarea *Pietrele dacice vorbesc* se recomandă de la sine, constituind o reuşită a profesorului Paul MacKendrick în dorinţa sa de a prezenta diferite aspecte din istoria culturală a lumii antice.

CONSTANTIN POP

https://biblioteca-digitala.ro

PÓLAY Elemér, *A dáciai viaszostáblák szerződései* (Die Verträge der Siebenbürgischen Wachstafeln). Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972, 320 S.; russiche Zusammenfassung S. 321—333, deutsche Zusammenfassung S. 335—347.*

Als epigraphische Dokumente von ausserordentlichem Wert in juridischem, sozial-historischem und wirtschaftlichem Bezug erweckten die Texte der wohlbekannten Wachstäfelchen von Alburnus Maior (die von illyrisch-dako-römischen Bergleuten zwischen 160—170 in den Goldgruben versteckt und im 18.—19. Jh. auf dem Gebiet der heutigen Ortschaft Roşia Montană, Kr. Alba entdeckt wurden) selbstverständlich grosses Interesse bei Juristen und Geschichtswissenschaftlern, die sich mit Rom und dem Provinzleben im Römerreich befassen. Die in den letzten eineinhalb Jahrhunderten veröffentlichte Literatur über die Täfelchen beeindruckt durch ihr Ausmass. Dazu gesellt sich jetzt die epigraphisch-juridische Monographie des hervorragenden Romanisten und Professors an der Universität von Szeged (Ungarn) Pólay E., der sich über ein Jahrzehnt mit diesen Dokumenten befasst; daraus wählte er diesmal nur die Verträge, die er einer mühevollen und vielseitigen Prüfung unterzieht, einer durchdringenden Analyse, zur Stützung seiner Theorie betreffend „die Überschneidung des offiziellen römischen Rechts mit dem der verschiedenen Stämme und Völkerschaften, der Peregrinen...". Noch bevor die juridisch-romanistische Theorie des Szegediner Verfassers analysiert wird, erweist sich eine genauere Betrachtung (nicht eine vollständige, erschöpfende Untersuchung) seiner neuesten Monographie als notwendig; der historisch-epigraphische Rahmen und die Art, wie das Dokumentenmaterial bezüglich der Geschichte und der sozial-ethnisch-wirtschaftlichen Struktur des römischen Dazien vor- und ausgelegt wird, gibt Anlass zu Bemerkungen mit Vorbehalten und Einwänden, macht zahlreiche Verbesserungen, Richtigstellungen und Ergänzungen nötig; Grund sind die Lücken und häufigen epigraphisch-historischen und anthroponymischen Fehler, die man darin antrifft und die unter vielerlei Aspekten dem Leser und Forscher eine recht unangenehme Überraschung bereiten.

Im Vorwort (S. 7—10) wird der juridische Ausgangspunkt umrissen, sowie der hauptsächliche Literaturnachweis („berühmtere" Autoren wie L. Mitteis, R. Taubenschlag, E. Schönbauer) über die Wechselbeziehungen der verschiedenen Rechtssysteme im Römerreich; auf S. 10 sollte der Titel einer eigenen Arbeit des Verfassers in *Acta Antiqua* (Budapest), X, 1962, S. 385—397, richtig *Sklaven-Kaufverträge* heissen (nicht „— kauferträge"). In den „wichtigeren Abkürzungen"

* Gekürzte Fassung der in *Transilvania* (Sibiu), IV 1975, 5, S. 53—56, in rumänischer Sprache erschienenen Besprechung. (Die dakischen Wachstafeln sind in unserem „corpus" *Inscriptiones Daciae Romanae*, I, Bucureşti, 1975, S. 165—256 neu herausgegeben.)

https://biblioteca-digitala.ro

(S. 11) schreibe „Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft", wie auf der betreffenden Veröffentlichung gedruckt steht (nicht mit drei Fehlern).

Kap. I „Entdeckung, Auslegung, Veröffentlichung, Zeit und Ort der Abfassung der Täfelchen" (S. 13—26) ist die interessante und nützliche Geschichte der Entdeckung und Wechselfälle, denen die berühmten römischen Wachstäfelchen begegneten (aufgrund der von Th. Mommsen, CIL, III, S. 921—959 gesammelten und zusammengestellten Informationen); die Zahl der in Roşia Montană gefundenen und gemeldeten Täfelchen war viel grösser (vielleicht sogar doppelt so gross) als die 25 ganz oder teilweise bekannten, CIL, III, S. 924—959, Nr. I—XXV; einige wurden durch Nachlässigkeit oder Unverständnis der Finder zerstört, andere waren — vielleicht schon von altersher oder durch die 16—17 Jahrhunderte, während der sie in der Feuchtigkeit unterhalb der Felsen von Alburnus versteckt lagen — sehr schlecht erhalten oder vollständig verdorben. P. E. stellt eine Liste der Veröffentlichungen, in denen die Texte der Wachstäfelchen erschienen, zusammen. Einige geringfügige Richtigstellungen zu diesem Kapitel: S. 17 „Letrone" ist Letronne; S. 18 in „Erdélyi Múzeum-Egylet" wird der Buchstabe *u* mit „Längezeichen" *ú* geschrieben (was sowohl Verfasser als auch Setzer wissen, trotzdem wiederholt sich der Fehler auf der nächsten Seite); 19 „Neugebaur" und „Archeol. Anzeige" sind oberflächlich von irgendwo kopiert, denn auf S. 314 wird der gleiche Verfasser richtig Neigebaur, d. h. J. F. Neigebaur, Archaeol. Anzeiger zitiert; „Archiviu pentru filologie şi istoria" heisst richtig Archivu (usw.). Auf S. 20 lesen wir „Carcopino — und Arangio-Ruiz — italienische Romanisten", was nach dem rein anthroponymen Klang richtig ist; doch eine kleine Richtigstellung erfordert: der Korse Jérôme Carcopino mit italienischem Familiennamen war ein berühmter Althistoriker, Professor und Akademiemitglied in Paris; er hielt sich für einen Franzosen und galt auch als solcher (ein kurzer biographischer Hinweis über ihn: *Studii Clasice*, XIV, 1972, S. 118). Auf S. 24 sind unter den dakisch-römischen Ortschaften auch *Immenosum Maius*, *Kartum*, *Deusara* und *Kavieretium* (S. 128 „Kavieretium in der Umgebung von Alburnus Maior") aufgezählt; doch bezeichnet, wie bereits 1957 aufgezeigt wurde, eine Gruppe von Orts- und Volksnamen (Demotika, Ethnika) der Illyrier aus dem dakisch-römischen Bergwerksgebiet, die in den Kontrakten der Täfelchen vorkommen, ihre Heimatorte in Dalmatien: *Kavieretium*, *Sclaietae*, *Marcinium*, *Tovetae*, *Geldone* etc. (*Cercetări de Lingvistică*, Cluj, II, 1957, S. 246—249 = *Revue de Linguistique*, Bucureşti, 1959, p. 161—168, dem Verfasser unbekannt). S. 26 „M. Amedeo Maiuri" ist einfach Amedeo Maiuri, Archäolog aus Neapel.

Kap. II „Geschichte des römischen Dazien, soziale und ökonomische Beziehungen" (S. 27—39) ist kurz, mit manchen Fehler; es sollen hier nur die ärgsten aufgezeigt und verbessert werden. Zuallererst ist der allgemeine Literaturnachweis zur römischen Organisation und Geschichte der Karpatenprovinz etwas veraltet, mehr aus dem 19. Jh.; z. B. werden grundlegende monographische Arbeiten völlig ausserachtgelassen, wie diejenige über hohe Magistratsbeamte und Legionskommandanten (A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944), über die Besatzungstruppen, Legionen (E. Ritterling, in *Real-Encyclopädie der class. Altert.*, XII, 1924), die Armeen in der Provinz (V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşi, 1937), die Hilfstruppen (W. Wagner, *Dislokation der Auxiliarformationen...*, Berlin, 1938) u. a. Für Daziens Geschichte bezieht sich Pólay auf den 5. Bd. der „Geschichte der Provinzen des römischen Reiches" von Th. Mommsen (1889; die stereotype Ausgabe von 1921) und auf... *Dacia provincia*

https://biblioteca-digitala.ro

augusti von Király Pál (1894); auch zitiert er aufs Geratewohl einige Artikel der Klausenburger Ferenczi I. und Bodor A. aus den 50-iger Jahren unseres Jahrhunderts, sowie die Monographie über die Sklaverei im römischen Dazien (1957) von D. Tudor. Die gesamte grosse Produktion (besonders in rumänischer Sprache) der letzten vier Jahrzehnte ist P. E. unbekannt, sie existiert überhaupt nicht für ihn; hingegen wird dauernd und im Überfluss das Personennamenbuch für das römische Dazien von Kerényi A., *A dáciai személynevek* (1941/2) verwendet; dieses aber strotzt von Fehlern, Verwechslungen, Lücken (wie teilweise im *Anuarul Institutului de Studii clasice*, Sibiu, IV, 1944, S. 186—233; V (Cluj) 1949, S. 282—296 aufgezeigt wurde).

Auf S. 29 wird behauptet: „in den Kämpfen kamen viele Daker um; andere verliessen die Provinz — wo die dakische Bevölkerung sehr dünn war, da dakische Personennamen nur selten in den Inschriften der Provinz erscheinen ———", eine bekannte historisch-politische These, deren letztere Behauptung hinsichtlich der getisch-dakischen Personennamen grösstenteils als gültig erscheint; doch wird heute die sogar dichte geto-dakische Bevölkerung im Innern der Provinz nicht durch die Personennamen in den „internen" Inschriften bewiesen, sondern durch die griechisch-römischen Schriftquellen, durch die Reliefs der Trajanssäule, durch die im Verlauf des 2. Jhs. aufgestellten Hilfstruppeneinheiten von Dakern und Geten im römichen Heer und die in Legionen und Auxilia (die in Dazien stationierten) eingetretenen Rekruten, durch römische Münzen (Medaillen) und den archäologischen und numismatischen Fundstoff aus der Karpatenprovinz usw. (vgl. die vorläufige Skizze „Daco-geţii în Dacia romană", in *Contribuţii la cunoaşterea regiunii Hunedoara [Sargetia]*, Deva, 1956, S. 39—56; D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia*, Bucureşti, 1966 u.a.). Die Einwanderung in die neue Provinz und ihre „Kolonisierung" im J. 106 und der Folgezeit war — wie allgemein bekannt — sehr intensiv. Es kamen die verschiedensten ethnischen Elemente, worunter die griechisch-östlichen, also „hellenistischen" (zumindest im Inschriftenmaterial) vorherrschen; von diesen behauptet Pólay, dass sie neben dem Bewusstsein ihrer höheren Kulturstufe auch ein eigenes Rechtssystem nach Dazien mitbrachten und es hier einbürgerten, Elemente des Privatrechts, die sich angeblich in den juridischen Dokumenten (Kontrakten) der Wachstäfelchen von Alburnus unmittelbar widerspiegeln. Auf S. 31 liest man mit Erstaunen: „die Stärkung der freien Dakerstämme im Norden brachte notwendigerweise eine Teilung der Dacia Superior (einer zu ausgedehnten militärisch-administrativen Einheit) in zwei kleinere Einheiten mit sich: Dacia Porolissensis (im Norden) und Dacia Apulensis (im Süden) zur Zeit des Antoninus Pius. Eine derartige, im J. 158 durchgeführte territorielle Teilung berührte das Gebiet der Dacia Inferior (die später Dacia Malvensis genannt wurde) nicht wesentlich". Dies über zehn Jahre nach Erscheinen und Veröffentlichung des Militärdiploms vom 2 Juli 133 (das 1960 in Gherla entdeckt wurde), wo die Dacia Porolissensis bereits erwähnt ist. Dieses Dokument wurde in etwa sieben Zeitschriften veröffentlicht (in erster Reihe: *Journal of Roman Studies*, London, LI 1961, S. 63—70; *Année Épigraphique*, Paris, 1962. 255; *Acta Musei Napocensis*, I, Cluj, 1964, S. 163—178), die in Ungarn hinreichend bekannt sind. Ebenfalls in Gherla wurde 1971 ein weiteres Militärdiplom entdeckt, das bereits für das J. 123 die Existenz der Dacia Porolissensis belegt; es wurde 1973 mit umfassendem epigraphischem und historischem Kommentar veröffentlicht (*Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din a. 123*, Bucureşti, Editura Academiei).

https://biblioteca-digitala.ro

Auf S. 32 die unrichtige Behauptung über die Verlegung zweier Legionen (XIII Gemina, V Macedonica) aus Dazien nach Poetovio in Pannonien unter Kaiser Gallienus (253—268). S. 33 bringt über die Hilfsarmee Daziens einen ärmlichen Beitrag, in dem kaum 2—3 Einheiten von den 40—50 (die in der Provinz stationiert waren) genannt werden: „eine Kohorte von Britten (Cohors I Britannica milliaria civium Romanorum) wurde ebenfalls hier in Largina [sic] festgestellt, die Cohors II Hispanorum und einige ihrer Kompagnien aber dienten in Ampelum [!]. An wichtigen Punkten lag die Verteidigung in Händen der Germanen, wie der Cohors I Batavorum milliaria"; für diese „Darlegung" wird das Buch von Király Pál, *Dacia provincia*, II (1894), S. 211 ff. zitiert. Hielten es denn die zwei „Lektoren", Dr. Borzsák I. und Dr. Világhy M. (S. 4) nicht für nützlich und notwendig, die Hilfe eines der in Ungarn zahlreichen guten Kenner der Geschichte Daziens (Fitz J., Mócsy A., Szilágyi J., Balla L., Soproni S. u.a.) in Anspruch zu nehmen? Ebendort wird auch die alte Theorie über das Fehlen oder die Geringfügigkeit des sozial-ethnischen italischen Elements wiederholt: „eine Bevölkerung italischen Ursprungs gab es — ausser den höchsten Beamten — in Dazien fast nicht", — eine falsche Behauptung, denn aus Italien waren viele Militärs in den Legionen (Soldaten, Unteroffiziere, nicht nur Tribuni), die Kommandanten der Hilfstruppen, Händler, Freigelassene, Sklaven, viele freie Männer und Eigentümer, Veteranen u.a., deren „Fehlen" in Dazien nicht aufgrund von Kaiser Trajans Verbot angenommen werden darf, das dahin lautete, Kolonisierungen in den Provinzen dürften nicht aus dem „Mutterland" (Italien) gemacht werden — ein Argument, auf das sich Pólay nach Király Pál und anderen stützt. Hier muss im Gegenteil eine auf Dokumenten beruhende epigraphische Untersuchung einsetzen, in der auch die zahlreichen altitalischen Personennamen („nichtkaiserliche", auch in Dazien häufige Gentilicia vom Typ *Antonius, Fabius, Valerius* usw.) miteinbezogen werden müssen. Auf S. 34 und S. 316 „Ponitianus librarius ab instrumentis censualibus in Sarmisegetusa (CIL, III, 1470)" heisst richtig *Potinianus* und der dakische Name der Hauptstadt Ulpia Traiana *Sarmizegetusa* wird mit *-z-*, nicht mit *-s-* geschrieben, wie es Pólay beharrlich tut. Auf S. 35 „wir kennen auch den Patronus von Porolissum, Quintilianus (CIL, III, 1486)", aufgrund der unrichtigen Lesung Th. Mommsens (1857) in CIL, III 1486 (bruchstückhafte Marmortafel, die sich damals im gräflichen Schloss von Zam, Kr. Hunedoara, befand) „... Qui]ntilian[o ... habe]nti eq(uum) p(ublicum) ..."; die richtige und vollständige Lesung der Inschrift (jetzt im Museum Deva) „[T(ito) Vare]n(io) T(iti) fil(io) Pap(iria tribu) / [Pude]nti eq(uo) p(ublico) a mil(itiis) / [dec(urioni)] et flam(ini) colo/[n(iae) Sa]r(mizegetusae) q(uin)q(uennali) / col(oniae) s(upra)s(criptae) dec(urioni) / [mu]nic(ipi) Apul(ensis) patro / [no m]unic(ipi) Porol(issensis) et / [colle]gior(um) itemque / [cau]sarum" verdanken wir dem polnischen Gelehrten J. Trynkowski (*Przeglad historycny*, Warschau, LVI, 1965, S. 382, nach N. Gostar, *Materiale şi cercetări arheologice*, Bucureşti, II, 1956, S. 627—635). S. 37 „procurator aurariarum war ausschliesslich Zivilbeamter, stand demnach in der Hierarchie des Imperiums auf einer niedrigeren Stufe. Einer von ihnen, Marcus Ulpius, war vermutlich ein Freigelassener des Kaisers Trajanus (CIL, III, 1312)"; es handelt sicht hier um die bekannte Inschrift von einem Cenotaph in Ampelum — Zlatna (der Text ist nur nach den Abschriften von Mezerzius und Opitius, 16., 17. Jh. bekannt) „D(is) M(anibus), M. Ulpio aug(usti) lib(erto) Hermiae proc(uratori) aurariarum cuius reliquiae ex indulgentia aug(usti) n(ostri) Romam latae sunt (etc.)"; aus diesem Text kopierte Pólay oder einer seiner Sekretäre nur die zwei ersten der drei Namen des *Marcus*

https://biblioteca-digitala.ro

Ulpius Hermias, Freigelassener des Kaisers Ulpius Traianus, welcher (oder sein Nachfolger Aelius Hadrianus) nach dem in Dazien erfolgten Tod des Hermias die Überführung seiner sterblichen Überreste nach Rom anordnete, wo der tugendhafte und ausgezeichnete kaiserliche Sklave — Freigelassene im Palast geboren wurde und wo er seine Tage verbracht hatte, bevor er als Prokurator der Goldgruben nach Dazien kam; er trägt ein griechisches Cognomen und ist „griechisch-östlicher" Abstammung; die von Pólay gemachte Verkürzung seines vollen Namens „Marcus Ulpius Hermias" zu „Marcus Ulpius" ist nicht gerade empfehlenswert in einer juridisch-romanistischen Monographie über Dazien, die zum Grossteil eben auf den Elementen der antiken und besonders der griechisch-römischen Namengebung beruht. „Der Piruste Planius Baezi (CIL, III, 1270)" ist eine falsche Abschrift mit irreführenden Folgen vom sozial-ethnischen und juridischen Standpunkt: „Planio Baezi qui et Magistro, vix(it) a(nnis) L" lautet der Text, in dem *Baezus* (typisch illyrisch) der Vatersname ist, während *Planius* der alleinige Eigenname (keinesfalls eine Art „Gentilicium" von römisch-italischem Typ, doch auch nicht illyrisch-pirustisch mit zwei Namen; S. 135) ist; dieser war vielleicht (wie der Verfasser etwas zögernd behauptet, S. 37) „Beamter der örtlichen Grubendirektion" in Alburnus. Die Bewachung des Grubengebietes in Dazien war Militäreinheiten anvertraut, kleinen Abteilungen der Legio XIII Gemina, die in Ampelum (Zlatna) stationierten, wo auch noch die Auxiliarformation *Numerus Maurorum H(isp.* ——— ?) belegt ist (*Acta Musei Napocensis*, V, 1968, S. 473; VI, 1969, S. 533 usw.), von der P. E. noch nicht gehört hat. Auf S. 38 und 319 wird der bekannte Bukarester Archäologe und Althistoriker D. Tudor in „A. Tudor, Istoria sclavajului in Dacia romana. Acad. R.P.R., Bucureşti, 1957" umgetauft.

Dieses kurze Kapitel der Geschichte des römischen Dazien erscheint als eine recht wenig geschickte Darlegung, mit „Kleinigkeiten", die aber besondere Folgen und Bedeutung haben können; ihre verzerrte Darstellung untergräbt wesentlich den Qualitätswert und den äusseren Aspekt der ganzen Monographie. Mit einer derartigen „Zusammenfassung" der römischen Geschichte Daziens wird denjenigen, welche die juridisch-romanistische Untersuchung der Dokumente von den Wachstäfelchen aus Alburnus — Roşia studieren, nicht geholfen. Die Geschichtsschreibung Daziens und der Provinzen aber gewinnt nichts aus Hirngespinsten (aus bequemen, schwerfälligen und oberflächlichen Kompilationen nach Király Pál, Táglás Gábor u.a.), deren noch dazu oft unrichtige Darstellung nicht einmal von einem Gelehrten erwartet werden konnte, der sich ausschliesslich als Jurist — Romanist betrachtet.

Der Hauptteil der Monographie ist der technisch-epigraphischen und sozial-romanistischen Analyse der juridischen Texte (Verträge) gewidmet, ihrer Auslegung vom Standpunkt des römischen Rechts in Funktion möglicher Elemente aus dem örtlichen, dem peregrinen, hellenistisch-östlichen Recht u.a. Diese Erwägungen rein juridischen Inhalts überlassen wir den Fachleuten; doch müssen die Fehler und Inkosequenzen des Verfassers hinsichtlich der Inschriften aus Dazien und der antiken Namenkunde h i e r aufgezeigt und verbessert werden. Auf S. 47 sind die „Tabulae ceretae" richtig *tabulae ceratae*. S 50 „ered ménye" ist im Ungarischen e i n Wort, das vom Drucker auseinandergerissen wurde. S. 51 „familae emptor" ist *familiae emptor* (S. 310). Auf S. 64—66 in Anm. 1 wird eine kurze Analyse der römischen Namengebung gemacht, der „tria nomina" und ihrer Bedeutung für den Stand des Individuums als römischer Bürger oder als Fremder (peregrinus); gewiss ein nützliches und interessantes Beginnen, wobei aber der

https://biblioteca-digitala.ro

Verfasser bezüglich der Einreihung jeder Person mit *nomen gentilicium* als „civis Romanus" nicht konsequent verfährt (z. B. *Claudius Philetus,* weiter unten, zu S. 72). Auf S. 67, 73, 238, 272, 284 und 307 liest man „Aelius Dionysus", doch ist es wohlbekannt, dass *Dionysos* (*-us*) der Name des thrakisch-griechischen Gottes, Beschützers der Pflanzenwelt und des Weinbaus ist; der von ihm durch Suffix abgeleitete (theophore) Personenname lautet *Dionysios* (wie man ihn in CIL, III, Indices und überall finden kann); auf der Wachstafel Nr. XXV steht der Name des als Zeuge mit „Stempel-Unterschrift" angeführten Bürgers im Genitiv, „Aeli Dionysi", muss also im Nominativ *Aelius Dionysius* lauten.

Auf S. 71 ist die Behauptung „der Name Bato ist ein bei den Peregrinen in der Bergwerksgegend gebräuchlicher Name (Kerényi, S. 269)" eines der vielen Beispiele für die falsche Ausdrucksweise des Verfassers, weil der Eindruck erweckt wird, die Peregrinen hätten bestimmte Eigennamen gehabt; *Bato* ist ein illyrischer Name (über illyrische Namengebung: I. I. Russu, *Illirii, istoria, limba şi onomastica, romanizarea,* Bucureşti, 1969, S. 162—266); wenn ein Mensch nur diesen einen individuellen (und vielleicht noch das Patronymikon), ohne *nomen gentilicium,* trägt, wird er als „Peregrin" angesehen, doch wenn er einen römischen Gentilnamen und dazu irgendein *cognomen* (römisch, griechisch, thrakisch, illyrisch usw., wie z.B. eben *Bato*) führt, handelt es sich um einen römischen B ü r g e r, natürlich illyrischer, griechischer, thrakischer Abstammung, je nach dem letzten Bestandteil im System der „tria nomina". Über diese Tatsache (oder dieses „Gesetz" der römischen Namengebung) ist P. E. scheinbar nicht recht im klaren, wenn er z. B. auf S. 72 unter den „Peregrinen griechischer Herkunft, die in den Wachstafeln erscheinen" auch den „Claudius Philetus, als Verkäufer in der Wachstafel XXV" aufzählt, mit dem Zusatz „doch lässt sich aus dem Namen erkennen, dass er bereits ein romanisierter Grieche war, da er nicht den Vatersnamen im Genitiv neben seinem hat". Wenn besagter Claudius Philetus bereits einen Gentilnamen (mit griechischem cognomen, das sein individueller Personenname vor der Einbürgerung und der Romanisierung war) trägt, ist nicht einzusehen, warum von ihm gesagt wird, er sei „bereits romanisiert" und nicht, dass er Bürger ist, genau wie Iulius Alexander, Aelius Dionysius und andere unzählige „Graeculi" mit ihm.

S. 75 „Alexander Antipatri (filius), Grieche aus den Canabae der legio XIII Gemina, schrieb vor der Einwanderung (Kolonisierung) gewiss seinen Namen in der Form Alexandros Antipatros"; doch ist dies nicht annehmbar, denn in dieser Form wäre der zweite Name kein Patronymikon mehr, da dieses im Genitiv stehen muss, demnach griech. *Antipatrou;* der Satz „von nichtgriechischer Abstammung, vermutlich Illyrier Titus Beusantis, qui et Bradua, Bergwerksbesitzer oder Pächter" zeigt, dass der Verfasser mit der balkan-illyrischen Namengebung nicht vertraut ist; *Beusas* ist sicher ein echt illyrischer Personenname, Titus entweder illyrisch oder römisch-italisch; doch das Patronymikon weist ihn als einen illyrischen „peregrinus" von Dalmatien aus, eben im Begriffe, sich zu romanisieren. Auf S. 77 ist die Behauptung „Massurius Messi (filius) decurio — mit einem Namen illyrischer Herkunft, wenn er auch romanisiert ist (Massurius)" zweideutig, doch sind beide Patronymika eher römisch, wenn auch ihr Träger echter, teilweise oder ganz romanisierter Illyrier ist.

Auf S. 89 die merkwürdige Behauptung und Logik des Verfassers in folgendem Syllogismus „Dazien war eben eine solche Provinz, wo sich der hellenistische Einfluss jedenfalls bemerkbar machte. War die Lage so, dann kann man

https://biblioteca-digitala.ro

behaupten, dass diejenigen Dokumente, welche — die Verpflichtung *sine verbis* mit inbegriffen, nicht unbekannt waren" (*Dácia olyan provincia volt, ahol a hellenistikus hatás feltétlenül érvényesült.* Ha pedig ez így van feltehető, hogy *nem voltak ismeretlenek azok az okiratok, amelyek* — eltérően a római felfogástól, amely csak a hellenistikus hatás alatt álló litteral-contractusnál elégedett meg az írásbeliséggel — *maguk keletkeztették a kötelmet 'sine verbis'*), — eine Ansicht, die vom epigraphischen und archäologisch-kulturellem Standpunkt für die Provinz Dazien nicht vertreten werden kann. Auf S. 100 „Lugduni Batavi" heisst richtig Lugdunum Batavorum (Leyden). S. 126 ΣΕΓΝΑΥΙ erscheint auf dem Täfelchen nur in der Form ΕΓΝΑΙ (wie auf S. 285), soll also nicht „segnavi" gelesen und verstanden werden, sondern als eine Vulgärform des lateinischen einfachen Perfektums *segnai*, wie das rumänische „semnai". S. 129 „Was das Täfelchen XXV betrifft (CIL, III, S. 959), ist von den zwei Kontraktanten der Käufer Claudius Iulianus als Soldat der Legio XIII Gemina römischer Bürger, während Claudius Philetus seiner Herkunft nach Grieche, also vermutlich peregrinus war"; dies ist, wie bereits hervorgehoben, eine Verwirrung oder „petitio principii" hinsichtlich der römischen Namengebung und Bürgerschaft (vgl. auch auf S. 135 betreffs L. Ulpius Valerius). S. 178 ein anderer Irrtum beim Kopieren der Inschriften „die Salzgruben des Thesauriats und die Wälder pachtete ein Mitglied der Familie Aelius aus Apulum, P. Aelius" (a kincstári sóbányákat és erdőket az Apulumból való Aeliuscsalád egyik tagja, P. Aelius (CIL, III, 1209. 1363) haszonbérelte...), — doch steht in der ersten Inschrift aus Apulum *P. Ael. P. f(ilius) Pap(iria tribu) Strenuus*, in der zweiten aus Micia (Veţel, Kr. Hunedoara) *P. Ael. Marius (Sargetia*, Deva, V, 1968, S. 91—92). S. 191 „G. Popa: Tablele cerata Transilvania, Bucureşti, 1890" heisst richtig *Tablele cerate din Transilvania*. S. 214 „Julius Hexander" ist Iulius Alexander. S. 216 „Lossa (möglich auch Cossa)" kann als Personenname nicht zweifelhaft sein, denn in Dazien gibt es noch einen *Lossa* in Gherla (*Acta Musei Napocensis*, I, 1964, S. 480), ein möglicherweise keltischer oder keltisch-illyrischer Name. S. 231 *J. Kucznynski*, ein polnischer Autor wird auf S. 313 Kuncznski geschrieben; welcher mag wohl richtig sein? Auf S. 239 „*Daicoviciu:* Neue Mitteiaus Dazien" kann ein Druckfehler statt „Neue Mitteilungen aus Dazien" (so richtig auf S. 30) sein; doch in diese Kategorie von Fehlern fallen wenige der „polygraphischen", in der Monographie aus dem J. 1972 über die Wachstafeln enthaltenen Irrtümer.

Auf S. 240 „Pirustae. RE. 40 k(ötet)" ein Missverständnis des Verfassers: 40 ist der Halbband, nicht der Band des Monumentalwerks „Real-Encyclopädie...". S. 241 zeigt die Ratlosigkeit des Verfassers klar seine Unsicherheit in der illyrischen Namengebung (hauptsächlich weil er den wirren Personennamen-Katalog der Provinz Dacien von Andreas Kerényi verwendet); Behauptungen wie „auch die Herkunft des Namens Epicadus ist problematisch — illyrische Abstammung ist zulässig; ... für den Namen Saturninus Scenobarbus ist die Herkunft nach Kerényi unsicher" können sehr leicht widerlegt werden: *Epicadus* ist ein sicher und ausschliesslich illyrischer Name. Nichts ist dabei „fraglich (kérdéses)" ausser anhaltender Arbeit und korrekter Dokumentierung vonseiten des Verfassers der Monographie aus dem J. 1972. S. 245 wird der bereits oben aufgezeigte Irrtum wiederholt und bestätigt: „im Kaufvertrag der Wachstafel Nr. XXV ist nur der Verkäufer (Claudius Philetus) ein peregrinus, der Käufer (Claudius Iulianus) hingegen ist römischer Bürger". S. 271 einmal „Balázs", zweimal „Balázsfalva" (Blaj). S. 272 „Masurius Messus" ist richtig Masurius Messi f(ilius); „Verso Beu-

https://biblioteca-digitala.ro

santis" ist *Verzo;* die Namenliste „Aelius Plator, Dasius Breucus, Plator Acceptianus, Saturninus Scenobarbus" ist von einem merkwürdigen Kommentar begleitet (S. 273) „die Namen der letzten vier Personen von illyrischer Abstammung werden nicht mehr à la grecque, sondern à la romaine gebraucht", was wiederum mangelnde Kenntnis verrät, denn: *Aelius Plator* ist ein Romano-Illyrier, nämlich der Illyrier Plator, römischer Bürger, wobei der Gentilname augenscheinlich nach dem Kaiser Aelius Hadrianus gewählt wurde; *Dassius Breucus* hat einen typisch illyrischen banalen Eigennamen mit dem Ethnikon „Breucus", nach dem illyrischen Stamm aus dem Süden von Pannonia Inferior, woher vermutlich dieser Dassius kam; *Plator Acceptianus* illyrischer Eigenname, vielleicht mit einem römischen cognomen oder Spitznamen „Acceptianus"; *Saturninus Scenobarbi* wurde bereits oben geklärt (zu S. 241, wo der Szegediner Autor die Funktion des illyrischen Vatersnamen im Genitiv *Scenobarbi* ebenfalls falsch auslegte); es ist aber klar, dass alle vier Personen Illyrier, auf verschiedenen Stufen der Romanisierung ihrer illyrisch-lateinischen Anthroponymie waren. S. 279 „nonas Maiaş" ist anstatt Maias verschrieben.

Der Literaturnachweis (S. 287—294) erscheint äusserst reichhaltig für den juridisch-romanistischen Teil, aber lückenhaft für die Geschichte und die Organisation der Provinz Dazien; es wäre vollkommen überflüssig, hier (ausser den zahlreichen schon angeführten Ergänzungen und Bemerkungen), noch die nötigen Richtigstellungen und Ergänzungen zu den historischen und epigraphischen Abschnitten zu machen. Kleine sogenannte „Druckfehler" könnten Schuld der Druckerei oder sogar der Maschinenabschrift sein; doch die Unrichtigkeit des Sinns und der Form müssen wohl der eiligen Abfassung und der Nachlässigkeit in der Dokumentation und der Arbeitsweise zugeschrieben werden; dies gilt auch für den Schlussteil (der für den Gebrauch jeder wissenschaftlichen Arbeit den wahren „Schlüssel" darstellt): der Namen- und Sachregister (S. 307—320), die in einer einzigen alphabetischen Reihenfolge (was ja nicht schlecht ist) durcheinander antike und moderne Namen und Dinge anführt, scheint auf den ersten Blick sehr gut zusammengestellt zu sein; doch bei aufmerksamerer Prüfung fallen zahlreiche Lücken auf; eine Menge Eigennamen (meist moderner Autoren) fehlen aus dem Register, wie z.B. Arndt zitiert auf S. 46, Barassi S. 161, Bartolucci S. 100, Beseler S. 184, Beusas S. 59, Bolle S. 168, Charbonnel S. 161, Degenkolb S. 168, Del Chiaro S. 223, Diósdi Gy. S. 9, Ferrini S. 191, Gneist S. 46, Longo S. 191, Maqueron S. 161, Martini S. 161, Masini G. S. 46, Santo Passarelli S. 161, Savigny S. 46, Scialoja S. 101, Senn F. S. 20, Shtehlo S. 250, Solazzi S. 101, Ştefan G. S. 243, Tomulescu C. St. S. 10, Trampedach S. 184, Vasalli S. 101 u.a. Auf S. 314 des Registers gibt es eine ganz und gar originelle bibliographische Neuheit: Kaiser *Marcus Aurelius Antoninus* und *Marcus Claudius Fronto* sind bei M verzeichnet, also bei Marcus [!], dem *praenomen* (wie es — seit CIL — bis heute niemand mehr machte, da es ausgefallen ist); doch fehlen diese beiden hochgestellten Persönlichkeiten (ein Kaiser und ein Armeegeneral) an der ihnen zukommenden Stelle im alphabetischen Sachregister der Monographie von Pólay, nämlich bei *A- Aurelius* und *C- Claudius* usw. Bei solch ungewöhnlicher Arbeitsweise sollte derjenige, welcher das Sachregister des Buches benützen möchte, doch lieber das ganze Buch, Seite für Seite und Zeile für Zeile, lesen oder achtsam durchblättern, um sicher zu gehen, dass er alles findet, was das Buch enthält.

Der wesentlich juridische Aspekt des Buches und Pólays schwierige Theorien müssten von einem kompetenten Juristen und Romanisten untersucht werden.

I. I. RUSSU

https://biblioteca-digitala.ro

Inscripţiile Daciei romane, vol. I: Introducere istorică şi epigrafică. Diplomele militare. Tăbliţele cerate. Adunate, însoţite de comentarii şi indice, traduse în româneşte de Ioan I. Russu. Ed. Academiei R. S. România, Bucureşti, 1975, 285 p., 124 fig. în text, 2 hărţi.

După mulţi ani de activitate a unui colectiv de istorici, epigrafişti şi arheologi clujeni în frunte cu dr. docent Ioan I. Russu, fost cercetător principal gr. II şi şef de secţie la Institutul de istorie şi arheologie din Cluj-Napoca, specialiştii pot saluta astăzi apariţia, sub semnătura conducătorului colectivului, a primului volum din ceea ce va deveni, cu vremea, un impunător *corpus* românesc al inscripţiilor din *Dacia* şi *Scythia Minor*. Împărţită în două serii, după cele două mari arii geografice menţionate, culegerea debutează cu cel dintîi volum al inscripţiilor Daciei romane, pe drept cuvînt consacrat unor documente istorice atît de importante ca *diplomele militare* şi *tăbliţele cerate*.

Este binecunoscută însemnătatea inscripţiilor pentru reconstituirea istoriei noastre antice în genere şi pentru reconstituirea trecutului nostru roman în special. Datorită documentelor epigrafice cunoaştem, de exemplu, anul transformării regatului lui Decebal într-o provincie a Romei, etapele diverse ale organizării Daciei traiane, numele multor guvernatori, procuratori financiari, comandanţi de legiuni şi de unităţi auxiliare, soldaţi şi veterani, cetăţeni romani şi peregrini, liberţi şi sclavi. Datorită, în primul rînd, inscripţiilor dispunem de date despre organizarea exploatării economice a provinciei Dacia, ca şi despre viaţa ei spirituală. Inscripţiile sînt, printre vestigiile lăsate de antichitate, cele care vorbesc mai grăitor despre caracterul roman occidental, adică latin, al vieţii din provincia cucerită şi întemeiată de Traian; ele sînt, prin numărul copleşitor al celor redactate în latineşte, cea mai puternică dovadă a romanizării Daciei.

Închinînd cîteva pagini de recenzie unei lucrări (mai bine zis începutului unei lucrări) de asemenea importanţă, se cuvine să ne amintim de aceia care, în frunte cu savantul Constantin Daicoviciu, au avut iniţiativa elaborării unui *corpus* de inscripţii, menit să continue, pentru Dacia şi Sciţia Mică, impunătoarele culegeri epigrafice ale înaintaşilor, de cei care, primii, au socotit că adunarea inscripţiilor într-un *corpus* este o datorie ştiinţifică şi patriotică în acelaşi timp[1].

Vorbind despre primul volum al *Inscripţiilor Daciei romane*, mă simt dator să subliniez că alegerea, drept conţinut al său, a diplomelor militare (a *tuturor* diplomelor militare privind Dacia, nu numai a celor descoperite pe teritoriul ei) şi a tăbliţelor cerate reprezintă un merit al lucrării. Este vorba, în adevăr, de documente de excepţională însemnătate, căci diplomele schiţează cadrul politico-militar al vieţii provinciei, iar tăbliţele furnizează date despre fenomenele economice. Este,

[1] Cf. Şt. Pascu, în *Precuvîntarea* la volumul recenzat aici, p. 5.

https://biblioteca-digitala.ro

deci, perfect justificată abandonarea principiului adoptat de editorii CIL şi inaugurarea întregii serii cu diplomele militare şi cu tăbliţele cerate.

Interesul intrinsec al volumului şi competenţa incontestabilă a autorului în domeniul epigrafiei latine mă fac să cred că lucrarea nu va cunoaşte numai o singură ediţie. Tocmai de aceea îmi îngădui să semnalez aici anumite erori sau inadvertenţe şi să sugerez unele îmbunătăţiri.

Recunoscînd utilitatea şi necesitatea unei introduceri istorice (Th. Mommsen însuşi a dat exemplu), îmi pun întrebarea dacă aceasta nu ocupă cumva un spaţiu prea mare în ansamblul volumului, mai ales că autorul o utilizează şi pentru susţinerea oarecum polemică a anumitor puncte de vedere[2]. Mult spaţiu ocupă la subsol şi bibliografia, ceea ce n-ar constitui o scădere *în sine*, dacă nu ar fi cîteodată relativ veche[3]. Exagerat mi se pare şi spaţiul acordat capitolului „Însemnătatea şi dezvoltarea epigrafiei în Dacia"[4] (p. 33—63), mai ales că acesta e departe de a fi complet: el se opreşte la Gr. Tocilescu şi V. Pârvan. Lipsa aceasta mi se pare cu atît mai gravă, cu cît autorul afirmă (p. 60) că n-a omis „persoane, materiale şi date esenţiale": de aici s-ar putea uşor trage concluzia că ştiinţa românească n-a mai contribuit cu nimic esenţial la epigrafia Daciei după anul 1927, anul morţii lui V. Pârvan. Este de prisos, cred, să precizez că nu acesta este adevărul şi că asemenea omisiuni nu anulează cîtuşi de puţin contribuţiile recunoscute ale unor specialişti printre care se numără Constantin Daicoviciu, Mihail Macrea şi alţii.

Lungimea acestor *prolegomena historica et epigraphica*, ca şi a introducerii privind tăbliţele cerate dacice, unde există cîteva pagini de consideraţii generale şi numeroase repetiţii[5], conferă volumului un caracter ambiguu: cititorul se poate întreba dacă are în faţă un *corpus* epigrafic sau un manual de istorie veche şi epigrafie.

O anumită ezitare şi chiar o anumită inconsecvenţă se simt şi în chestiuni de detaliu. Ar fi fost, poate, bine ca sigla „DiplD" („Diploma Daciae") să nu fi fost utilizată şi pentru diplomele militare privind trupele provinciei traiane, indiferent de locul de descoperire, şi pentru diplomele privind alte provincii, dar descoperite în Dacia. De asemenea, nu se înţelege de ce, în *addenda* de la p. 163—164, două fragmente de diplomă, ajunse mai tîrziu la dispoziţia editorului, au primit numerele XXX a şi b în loc de XXXI şi XXXII, cum ar fi fost firesc.

Inconsecvenţe şi neglijenţe se manifestă şi în publicarea, respectiv transcrierea diplomelor militare. Uneori (DiplD V, VII, XVIII) se dă traducerea românească a documentului, alteori nu, iar reproducerea tălmăcirilor româneşti aparţinînd unor autori diferiţi face ca aceiaşi termeni latineşti să apară în volum sub forme româneşti deosebite[6]. Prenumele personajelor sînt uneori întregite (ca la p. 71), alteori

---

[2] De exemplu, p. 14 cu nota 11.

[3] De exemplu bibliografia despre Traian (p. 9, nota 1) sau cea despre guvernarea şi administrarea provinciilor (p. 24, nota 38).

[4] Nici titlul capitolului nu mi se pare potrivit, căci epigrafia, definită de însuşi autorul ca „disciplina sau ştiinţa înscrisurilor (inscripţiilor)", nu s-a dezvoltat în Dacia, ci în ţările moderne, în cazul în speţă în România.

[5] În acest caz, discrepanţa dintre introducere şi repertoriul documentar este cu atît mai vădită, cu cît, după mărturisirea autorului (p. 183), publicarea tăbliţelor cerate are „un caracter în primul rînd pur informativ" (*sic*!).

[6] Astfel, termenul *Divus* apare tradus prin „cel trecut între zei" (p. 82), „răposat" (p. 89) şi „fericit" (p. 131); expresia *descriptum et recognitum* înseamnă uneori (p. 84) „scris şi cercetat", dar alteori se traduce prin „(acest text este) copia controlată" (p. 89) sau prin „(acest document-livret) este copia controlată" (p. 131); n-ar fi fost oare preferabil ca traducerile, indiferent cui aparţin, să fi fost unificate de editor?

https://biblioteca-digitala.ro

nu (de ex. la p. 77), iar unele forme sînt redate inconsecvent (de ex., la p. 109, *exgregale* şi *ex gregale*). Fotografiile sau desenele documentelor publicate nu se dau, din păcate, peste tot. Dacă diplomele militare sînt ordonate cronologic, acest principiu este abandonat în cazul tăbliţelor cerate. Dacă, în genere, formele aberante sînt cu acurateţe semnalate, aceasta nu se face în cazul anumitor forme din DiplD X.

Trebuie să recunosc că există o sensibilă diferenţă între modul de publicare a diplomelor militare, unde contribuţia autorului este certă şi, adeseori, preţioasă, şi publicarea tăbliţelor cerate, care constă, de cele mai multe ori, într-o simplă reproducere după CIL (însoţită, e drept, de traducere românească). Deosebirea este cu atît mai de neînţeles, cu cît editorul observă singur, în unele cazuri, că „o reexaminare foarte atentă şi competentă a originalului ar permite descifrarea mai multor cuvinte, eventual chiar recuperarea majorităţii textului" (TabCerD XVII, p. 247) sau că „reexaminarea mai atentă a originalului ar permite o lectură parţială" (TabCerD XIX, p. 249). E drept că este vorba de tăbliţe cerate păstrate la Muzeul Naţional din Budapesta, dar această împrejurare nu putea fi o piedică de netrecut în calea unei reexaminări atente şi competente chiar de către editor.

Se pot remarca pînă şi anumite erori sau omisiuni de natură epigrafică. Aş începe cu însăşi explicarea termenului „epigrafie", derivat (p. 33) dintr-un inexistent „termen grecesc antic" *epigraphikè*. Nu tocmai exactă mi se pare apoi afirmaţia *(ibid.)* că epigrafia „se ocupă cu totalitatea materialelor şi obiectelor *scrise* (resp. „imprimate", ştampile pe materii plastice, turnate în metal) ce s-au păstrat şi transmis — integral sau parţial, fragmentar — direct din vechime, în felul şi forma cum erau modelate de antici, fiind monumente, produse meşteşugăreşti, unelte de producţie, obiecte diverse etc., pe materie *dură* care a rezistat celor 15—16 veacuri de intemperii, coroziune, uzură, degradare..." Se pot găsi mai multe cusururi acestei definiţii, printre altele faptul că lasă să se înţeleagă că materialele şi obiectele erau scrise pe materie dură, nu textele, dar cel mai de seamă îl constituie ideea că epigrafia nu se ocupă de scriere, de texte, ci de materiale şi obiecte. Evident, suportul material al unei inscripţii antice nu scapă atenţiei epigrafistului, dar nu el reprezintă obiectul principal al cercetării.

Nu vreau să repet cele spuse mai sus cu privire la anumite inconsecvenţe şi neglijenţe de detaliu. Aş adăuga numai că nu mi se pare fericită scrierea cu literă mică a cuvintelor *Caesar* şi *Augustus*, care fac parte din însuşi numele oricărui împărat roman.

Am arătat mai sus că, după părerea mea, introducerea istorică ocupă prea mult spaţiu; ea ar putea fi mai redusă ca întindere şi într-o mai mare măsură limitată la esenţial. Privită însă în felul în care a fost concepută de autor, ea mai prezintă destule lipsuri: de vreme ce se expun o serie de amănunte privind campaniile lui Traian în Dacia, nu e îngăduit să se treacă cu vederea episodul capturării lui Longinus şi cu atît mai puţin contribuţia pe care stela funerară a lui Tib. Claudius Maximus de la Philippi a adus-o la lămurirea împrejurărilor morţii lui Decebal.

Pentru a nu lungi peste măsură această parte a recenziei, fac în continuare cîteva observaţii telegrafice, trimiţînd la pasajele respective din IDR I.

P. 13: este puţin probabil ca Traian să treacă Dunărea, în anul 101, prin două puncte: Lederata şi Dierna. C. Daicoviciu a arătat demult că drumul Dierna-Tibiscum era prea primejdios pentru o armată invadatoare[7].

[7] C. Daicoviciu, în *Steaua*, an. XX, 1969, nr. 11, p. 73—74.

https://biblioteca-digitala.ro

P.14: este lipsită de temei şi, în orice caz, neargumentată aici ideea că Traian lasă o garnizoană în cetatea de scaun a lui Decebal între 102—105[8]. La aceeaşi pagină, e de semnalat că nu se arată, deşi ar fi fost necesar, care este teritoriul dacic anexat Moesiei Inferioare şi nici nu se dovedeşte că o asemenea anexare a avut loc.

P.15: nu este clar ce este cu dacii care se supun lui Traian în *Moesia Superior*, adică într-o provincie romană.

P.17: problema apartenenţei Banatului şi a Olteniei vestice la provincia Dacia mi se pare pe deplin dovedită[9]. Cît priveşte aşa-numitul limes transalutan, dacă el este organizat încă sub Hadrianus nu poate fi vorba de o lărgire a hotarelor provinciei.

P.20: inscripţia CIL III 953 nu dovedeşte în mod peremptoriu că Hoghizul aparţinea Daciei Superioare; nu există, la drept vorbind, motive pentru care Hoghizul ar face excepţie de la situaţia celorlalte castre de pe Oltul transilvan, ocupate de trupe aparţinînd Daciei Inferioare. Tot aici (dar şi la p. 21 şi 62) se dă ca sigură identitatea Daciei Inferioare cu Dacia Malvensis (iar la p. 30—31 identitatea Romula-Malva), deşi chestiunea nu e încă tranşată.

P. 21: comandantul legiunii a V-a Macedonica nu este guvernator al Daciei Porolissensis.

P. 25: nu mi se pare deloc potrivită definirea unităţilor romane ecvestre *(alae)* ca „regimente-divizioane" de cavalerie şi cu atît mai puţin cea a cohortelor ca „regimente-batalioane" de infanterie. Cît despre *numeri*, nu sînt „miliţii etnice", această denumire potrivindu-se mai bine unor formaţiuni iregulare ca *Mauri gentiles*, *Suri sagittarii* etc.

P. 27: nu se înţelege de ce romanizarea illyrilor este o problemă a istoriei Daciei romane.

P. 30: e puţin probabil ca *limes Transalutanus* (denumire, de altminteri, improprie) să fi fost organizat abia sub Septimius Severus; la p. 17 se admisese că el a putut fi organizat de Hadrianus.

P. 62: este absolut inexactă afirmaţia că numai după Antoninus Pius, sigur sub Marcus Aurelius, *Dacia Inferior* s-a întins şi dincoace de Carpaţi, în Transilvania.

P. 77: mi se pare greu de crezut că abia după 17 februarie 110 e.n. intervine o stabilizare a situaţiei din provincia Dacia, cucerită încă în vara anului 106.

P. 84: se lasă să se înţeleagă — dintr-o simplă scăpare, desigur — că şi *Dacia Inferior* se constituie sub Iulius Severus, guvernatorul Daciei Superioare.

P. 107: nu e deloc mai verosimil ca soldatul Sepenestus (DiplD XI, anul 123 e.n.) să fie originar din Pannonia decît din Britannia; aceasta cu atît mai mult, cu cît la p. 126, în legătură cu o diplomă mai tîrzie (DiplD XVII), se spune că pentru cohortele de brittoni se făceau şi după anul 130 recrutări din ţara de origine.

P. 222: definirea canabelor drept „sat-orăşel sau tîrg" pare ciudată („sat-orăşel") şi nici nu dă o idee despre statutul acestor aşezări răsărite pe lîngă castre. Aceeaşi observaţie în legătură cu definirea canabelor drept „sat-orăşel-tîrg" (p. 226).

La lucrările lui I. I. Russu este binecunoscută acribia autorului, bogata informare bibliografică de care dispune, substanţialele note de subsol, străduinţa de a stabili cu cea mai mare precizie paternitatea fiecărei idei sau descoperiri. Aceste

[8] Cf. idem, *TransAnt*, p. 86—87; H. Daicoviciu, în *MemD*, p. 111—116.
[9] Cf. C. Daicoviciu şi H. Daicoviciu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 76—77 cu notele 9—10.

https://biblioteca-digitala.ro

calităţi nu lipsesc, bineînţeles, nici volumului recenzat, dar graba sau, poate, complexitatea lucrării au făcut să se strecoare cîteva omisiuni sau erori pe care autorul le va corecta, fără îndoială, la o viitoare ediţie.

Am arătat mai sus că bibliografia pentru Traian şi pentru sistemul roman de guvernare nu este tocmai la zi; aş adăuga că unele studii scrise de specialişti reputaţi nu sînt încadrate unde ar trebui: aşa se face, de exemplu, că în nota 5 de la p. 10 studiile lui R. Syme şi ale lui A. Bodor sînt definite ca „articole popularizatoare (dar cu ţinută ştiinţifică)".

Şi în note se întîlnesc inconsecvenţe: uneori numele autorilor citaţi este trecut, firesc, înaintea titlului contribuţiei respective sau al revistei unde aceasta a fost publicată, alteori după acesta, iar alteori deloc. Fără a fi grav, acest fapt îngreunează sarcina cititorului.

Trebuie corectată apoi şi inadvertenţa care-l face pe istoricul antic Cassius Dio (sec. III e.n.) să vorbească despre... *kilometri* (p. 30).

Este regretabil că autorul se foloseşte de reeditarea unor documente epigrafice pentru a polemiza cu alţi specialişti; într-un caz,el îl acuză pe unul din aceştia de rea-credinţă, folosind accente polemice cu atît mai nepotrivite, cu cît cel în cauză nu mai poate răspunde insinuărilor (p. 85—86).

Semnalez şi o inexactitate care s-a strecurat în tratarea problemei rangului şi atribuţiilor procuratorului Daciei Malvensis, considerat îndeobşte, pînă de curînd, procurator presidial. În 1973, Ion Piso[10] a arătat că, în realitate, este vorba despre un procurator financiar. Un an mai tîrziu, I. I. Russu găsea că aceasta era o „remarcă ingenioasă"[11], dar el se menţinea la părerea mai veche că Aurelius Cassianus era *praeses* al Daciei Malvensis[12]. Cu toate acestea, în volumul recenzat (p. 21), el acceptă fără rezerve ideea lui I. Piso, trimiţînd însă la propriul său studiu din *AIIA*, XVII, 1974, p. 43—45, unde nu o acceptase încă.

Remarc, în sfîrşit, că ar fi posibile unele îmbunătăţiri stilistice. Peste tot, abuzul de sinonime, de cuvinte între ghilimele, de repetări (mai ales la p. 166—169) îngreunează lectura. Un singur exemplu: autorul maghiar E. Pólay este definit succesiv ca „romanist maghiar" (p. 167, n. 4), „autor seghedinens" (p. 172, n. 16) şi „romanist maghiar din Szeged, Ungaria" (p. 185). Furat de avîntul condeiului, autorul vorbeşte odată despre „simplă necropolă ori cimitir" (p. 63), iar altă dată foloseşte expresia „relativ destul" (p. 254). Într-un loc (p. 126) se dă de înţeles că Dacia Porolissensis e atestată la 133 şi *apoi* la 123 e.n., iar în altul (p. 99) că publicarea unei diplome militare comportă întîi un „amplu comentar epigrafic şi istoric" şi abia după aceea „lectură şi întregiri".

Evident, observaţiile critice făcute aici nu pot pune sub semnul întrebării utilitatea şi importanţa considerabilă a primului volum din *Inscripţiile Daciei romane*. Aşa cum s-a arătat mai sus, singurul lor ţel este să sugereze autorului o seamă de remanieri şi de îmbunătăţiri care pot duce lucrarea mai aproape de valoarea la care competenţa şi experienţa acestuia ne dau dreptul să ne aşteptăm.

HADRIAN DAICOVICIU

[10] I. Piso, în *RevRHist*, XII, 1973, p. 1013.
[11] I. I. Russu, în *AIIA*, XVII, 1974, p. 44, n. 7.
[12] Idem, *op. cit.*, p. 44.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Géza Alföldy, *Noricum*, London-Boston, 1974, 413 p., 45 figuri în text, o hartă, 58 figuri pe planşe.

Cuprinsul, explicaţia figurilor şi planşelor, prefaţa, tabel cronologic: VII-XXIV; Cap. 1 (Cercetarea, izvoarele şi geografia): 1—13; Cap. 2 (Veneţi, iliri şi celţi): 14—27; Cap. 3 (Ridicarea *regnum Noricum-ului*): 28—38; Cap. 4 (*Regnum Noricum* în sec. I î.e.n.): 39—51; Cap. 5 (Anexarea romană): 52—61; Cap. 6 (Noricum sub Augustus şi Tiberius): 62—77; Cap. 7 (Reformele lui Claudius şi urmările lor): 78—105; Cap. 8 (Oraşul şi satul sub Flavii şi Antonini): 106—142; Cap. 9 (Frontiera norică şi războaiele marcomanice): 143—158; Cap. 10 (De la războaiele marcomanice la Diocleţian): 159—197; Cap. 11 (De la Diocleţian la Honorius): 198—212; Cap. 12 (Declinul stăpînirii romane): 213—227; Anexe nr. I—XVII: 229—281; Note: 283—348; Abrevieri: 349—351; Bibliografie selectivă: 352—381; Indici: 383—413.

Lucrarea profesorului şi învăţatului Géza Alföldy, care face parte din seria „The Provinces of the Roman Empire", este o monografie arheologică-epigrafică editată în condiţii grafice excelente, reprezentînd roadele unei cercetări migăloase în Austria. În dorinţa de a o face cunoscută, vom prezenta pe scurt unele din principalele rezultate ale autorului, care de cele mai multe ori rezumă, la modul exhaustiv şi critic în acelaşi timp, rezultatele cercetărilor mai vechi referitoare la istoria Austriei preromane şi romane.

Cap. 1 prezintă critic stadiul cercetării istoriei Noricului, despre care izvoarele antice nu fac referiri prea numeroase şi complete. Prima menţiune a locuitorilor aceste ţări alpine se referă la evenimente din anul 186 î.e.n., dar cel mai complet izvor este unul tîrziu, de secolul V e.n., anume aşa numita „Vita Sancti Severini" scrisă de Eugippius. Izvoarele epigrafice suplinesc în mare măsură caracterul lacunar al izvoarelor literare, prin cele aproximativ 2300 de inscripţii latine, la care se adaugă un număr infim de epigrafe greceşti. Este interesant că în Noricum este atestată şi o scriere venetă preromană. Cît priveşte geografia acestor ţinuturi, ea a fost cunoscută încă în antichitate ca specifică unei zone muntoase şi sălbatice, locuite de oameni cruzi şi războinici, prima menţiune a ţinutului Noricum aparţinînd lui Plinius cel Bătrîn.

Cap. 2 prilejuieşte autorului o investigaţie, bazată pe toate categoriile de izvoare, referitoare la populaţiile preromane din Noricum. După părerea lui Géza Alföldy veneţii ar constitui o populaţie prezentînd o componentă lingvistică indo-europeană independentă, deosebită de dialectul lor. Influenţa venetă se concretizează într-o serie de toponime, ca de ex. Carnuntum sau regiunea Carinthia. Cît priveşte pe iliri, aceştia îşi fac simţită prezenţa cu deosebire în sud şi sud-est, ei fiind de altfel şi făuritorii civilizaţiei de tip Hallstatt pe teritoriul Austriei, care va fi curmată, în jurul anului 400 î.e.n., de venirea celţilor. O dată cu ei se petrece un puternic feno-

https://biblioteca-digitala.ro

men de celtizare al ţinutului, dovadă cele peste 800 de antroponime celtice din inscripţii, dezvoltarea unei civilizaţii oppidane ca şi o serie de toponime ca de ex. Lauriacum, Juvavum, Ovilava, Virunum, Solva, Celeia etc. Începînd din sec. II î.e.n., datorită amestecului de populaţii, diferenţele etnice între precelţi şi celţi se şterg treptat, rezultînd o populaţie noricană designată în izvoare sub denumirea de taurisci şi norici, ultimii avîndu-şi centrul în Carinthia, în jurul Noreei.

Cap. 3 şi 4 prezintă istoria aşa numitului *regnum Noricum*, cu centrul în Carinthia cea bogată în minereu de fier, primele contacte cu romanii şi urmarea invaziilor cimbrilor şi mai ales a boilor. De la primul contact cu romanii în 186 î.e.n., soldat printr-o reacţie fermă a viitorilor întemeietori ai Aquileii, relaţiile ulterioare vor evolua tot mai favorabil, ajungînd să fie de bunăvoinţă reciprocă, regii norici manifestînd de obicei o politică pro-romană. Autorul, analizînd efectele invaziei boice din sec. I î.e.n., arată faptul că ea a determinat o mare mişcare de populaţii în urma căreia boii ajung pînă la Tisa, învecinîndu-se cu dacii. Este momentul cînd triburile boilor, conduse de Kritasiros, ajung în conflict armat cu Burebista, care îi distruge. Evenimentul are loc în jurul anului 60 î.e.n., dată acceptată de Géza Alföldy ca destul de nesigură, dar destul de aproape de adevăr, cum a demonstrat mai recent M. Macrea, într-un studiu ignorat de savantul german (*SCIV*, VII, 1—2, 1956, p. 119—134 şi *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 143—155). Expediţia contra boilor şi tauriscilor a avut loc cu certitudine *înainte* şi nu după atacul contra cetăţilor pontice, cum susţinea numismatul R. Paulsen şi apoi eruditul Andras Alföldy, a căror părere, ce este drept, nu este preluată de Géza Alföldy. Dispariţia lui Burebista a determinat o creştere firească a întinderii regatului noric pînă în nord-vestul Pannoniei şi pînă la Dunăre, teritoriu care va constitui în linii mari viitoarea provincie romană.

Cap. 5 începe tratarea istoriei romane a Noricului, arătîndu-se că, cu unele excepţii, anexarea s-a petrecut fără împotrivirea noricilor, şi ca urmare a politicii favorabile Romei dusă de regii norici. Data evenimentului este contraversată, autorul încercînd să rediscute toate ştirile literare şi să le interpreteze din nou, ajungînd la concluzia că anexarea s-a petrecut în cadrul ofensivei declanşate de Augustus în ţinuturile alpine şi dunărene în anii 16—15 î.e.n., sub conducerea lui Drusus şi Tiberius. Opoziţia ambizonţilor din vestul ţării faţă de violarea unui presupus tratat al Romei cu Noricum nu a reuşit să împiedice anexarea ţării, fapt care s-a petrecut evident „paşnic", în comparaţie cu Pannonia sau Dacia. Hotarele noii provincii corespund în general cu cele ale regatului şi ele vor fi destul de stabile, cu excepţia unei permutări teritoriale din anul 14 e.n. cînd este cedată Pannoniei o fîşie de teritoriu din estul provinciei, cu Savaria şi Carnuntum. Interesantă şi valabilă ni se pare şi părerea autorilor potrivit căreia oficinele de *terra sigillata* de la Westerndorf, deşi pe malul stîng al rîului Inn, se pare că aparţineau Noricului şi nu Raetiei.

Cap. 6 prezintă începuturile existenţei provinciei romane. Se apreciază că în vremea lui Augustus şi Tiberius provincia nu este pe deplin o unitate politico-administrativă, ea fiind condusă, fapt destul de ciudat, de descendenţi ai dinastiei regale noricane, învestiţi cu titlul de *praefecti*. Tot datorită lipsei unei împotriviri serioase la cucerire, crede autorul, în provincie au existat destul de puţine trupe, staţionate în interiorul provinciei şi nu pe linia Dunării, care încă nu constituia un limes propriu-zis. Cît priveşte romanizarea, autorul arată că acest proces a fost uşurat de atitudinea filo-romană a membrilor aristocraţiei norice. Sînt apoi prezentate acele *civitates*, ca reminiscenţă a epocii preromane, precum şi aşezarea de pe Magdalensberg, care înfloreşte în primii ani ai Imperiului.

https://biblioteca-digitala.ro

Cap. 7 este consacrat reformelor lui Claudius, care pun de fapt adevăratele baze ale organizării provinciei. Acum este abandonată așezarea de pe Magdalensberg, care nu mai corespundea politicii de urbanizare inițiată de Claudius, capitala mutîndu-se la Virunum (Zollfeld). Aici va fi sediul procuratorului presidial al provinciei, de rang ecvestru, care va guverna pînă în timpul lui Marcus Aurelius. În timpul lui Claudius vor lua ființă 5 *municipia*, anume Virunum, Celeia, Teurnia, Aguntum și Juvavum. Procesul de urbanizare va fi continuat de Vespasian, care va crea *municipium Flavium* (Flavia Solva), iar Hadrian va pune bazele municipiilor Ovilava și Cetium, pentru ca, în sfîrșit, Caracalla să fundeze orașul civil Lauriacum și să ridice Ovilava la rangul de colonie. Mai relativă ni se pare însă încercarea autorului de a stabili cu precizie *territoria* diferitelor orașe.

Cap. 8 este dedicat epocii înfloritoare a Flaviilor și Antoninilor. La sfîrșitul domniei lui Hadrian *exercitus Noricus* era constituit din 3 ale și cel puțin 5 cohorte, fapt documentat de diploma militară de la Mautern. Este epoca în care se constituie limesul în adevăratul sens al cuvîntului, cînd se reconstruiesc în piatră o serie de castre. Profesorul Géza Alföldy se dovedește un excelent cunoscător în probleme militare, pe care le analizează cu acribie pe baza izvoarelor epigrafice și arheologice.

Un loc central acordă autorul vieții economice și sociale a provinciei, preocupare care apare cu constanță în paginile acestei cărți. *Ferrum Noricum* a constituit un produs care a adus celebritate acestei provincii. Agricultura noricană cunoaște proprietatea mică și mijlocie, fiind întîlnit și aici sistemul de exploatare prin *villae rusticae*, care sînt prezentate după ultimele descoperiri arheologice. Problemele romanizării constituie de asemenea o preocupare a autorului, care acordă factorului italic un rol mare în cadrul acestui proces, apoi urbanizării și armatei. Limba inscripțiilor nu este „ciceroniană" remarcă el, ci latina vulgară, vorbită, cu accente mai barbarizante în mediul rural. Interesant este faptul că s-au păstrat unele cuvinte celtice, după cum limba greacă a fost aproape necunoscută. Limba autohtonilor a continuat să fie folosită mai ales în regiunile retrase, iar multe din *cognomina* romane, în majoritate absolută față de alte antroponime, sînt de fapt forme latinizate ale unor nume celtice.

Viața spirituală în Noricum este o îmbinare de tradiții romane și autohtone. Fenomenul de *interpretatio Romana* este prezent și sesizabil, spre deosebire de, să zicem Dacia romană, unde romanizarea a fost mult mai completă și mai „dură". O serie de temple sînt construite după planuri și tehnici autohtone, ca de ex. templele zeiței patroane a țării, Noreia, de pe Frauenberg sau Ulrichsberg. Autohtoni sînt și geniile *cucullati* care dispuneau de un sanctuar la Wabelsdorf. În schimb, alte elemente ale vieții culturale, ca arta mozaicului, unele aspecte ale sculpturii provinciale etc. sînt de influență italică. La Virunum functiona un centru de sculptori care au produs o serie de monumente specifice acestei zone, cu influență și în Pannonia vecină. În arta provincială se observă și elemente norice tradiționale, ca de ex. costumul noric și podoabele norice. În concluzie, deși este acceptată ideea unei puternice romanizări, totuși autorul nu este de acord cu părerea compatriotului nostru R. Vulpe (*EDR*, 3, 1925, p. 159), potrivit căreia Noricum a fost o „continuare a Italiei" peste Alpi.

Cap. 9 al lucrării tratează urmările războaielor marcomanice. Autorul este de părere că momentul de vîrf l-a constituit marele atac din 170 e.n. asupra Italiei, Pannoniei și, adăugăm noi și asupra Daciei (v. *Acta MN*, XII, 1975, p. 159—163). Invaziile au dus la străpungerea limesului în zona de vărsare a Ennsului în Dunăre, la distrugerea Lentiei și la alte distrugeri. În anul marelui atac din 170 este

https://biblioteca-digitala.ro

distrusă complet Solva, capitala Virunum scăpînd însă. Pentru a face față situației deosebit de grave, împăratul crease *praetentura Italiae et Alpium*, încredințîndu-i comanda lui Q. Antistius Adventus, avînd funcția extraordinară de *legatus Augusti at praetenturam Italiae et Alpium*. O altă măsură de întărire a apărării a constituit-o aducerea noii create legiuni a II-a Italica din Pannonia în Noricum, cantonată, se pare după 171, în castrul de la Ločica. Ea va fi transferată în 177 pe limes, în castrul de la Albing.

Consecințelor dezastruoase ale războiului dunărean al lui Marcus Aurelius li s-a adăugat teribila epidemie de ciumă din acei ani, care după spusele biografului din HA a decimat provinciile și Roma, determinînd o stare de spirit care, poate, i-a determinat pe locuitorii Ulpiei Traiane, din Dacia, să mulțumească împăratului pentru că i-a scăpat de un *anceps periculus*, în care poate trebuie să vedem războiul și ciuma (CIL, III, 7969). Dar războiul și aducerea legiunii a II-a Italica a însemnat și o schimbare în conducerea provinciei, încredințată de la această epocă unor legați imperiali din tagma senatorială și de rang pretorian.

Cap. 10 prilejuiește autorului o trecere în revistă a istoriei provinciei pînă la Dioclețian. Ea este condusă acum de un *legatus Augusti pro praetore provinciae Noricae*, din rîndul cărora sînt cunoscuți doar vreo 7 sau 8 pînă la 260 e.n., majoritatea proveniți din vestul imperiului. Este interesant „cazul" legatului Pollienus Sabinus, care datorită abuzurilor a fost reclamat de conciliul provinciei și aspru sancționat de împăratul Septimius Severus.

Limesul noric este puternic fortificat în continuare, iar legiunea a II-a este din nou și definitiv mutată în castrul de la Lauriacum. Se apreciază că în sec. III efectivele armatei provinciei se ridică la 12—14.000 de soldați. În timpul lui Valerian și Gallienus situația militară se înrăutățește, provincia fiind devastată în cîteva rînduri, pentru ca în timpul lui Aurelian alamanii și iuthungii să pustiască Lauriacum și termele de la Virunum, evenimente ce marchează începutul declinului puterii romane.

Analiza situației economice, care se redresează curînd după războaie relevă acum un nou impuls al producției ceramice. După războaie își începe producția centrul de ceramică *terra sigillata* de la Westerndorf, puțin înainte de anul 200, cu sucursala de la Pfaffenhofen, cele două oficine furnizînd sigilate cu deosebire castrelor de pe limesul pannonic și noric, așa cum a arătat H.-J. Kellner. În jurul datei de 240 însă cele două centre își încetează existența, după alte păreri însă (P. Karnitsch de ex.) cel puțin Westerndorf părînd a produce pînă în al treilea sfert al sec. al III-lea. Circulația monetară este în scădere, iar meșteșugurile își restrîng tot mai mult producția, o urmare a crizei generale din sec. III fiind și slăbirea legăturilor comerciale cu Italia. Pe plan social se accentuează procesul de sărăcire al păturilor mici și mijlocii, deși unele familii bogate, ca cea a Albiilor de la Teurnia, putea construi mithraeumul de la Moosham.

Cap. 11, penultimul, este dedicat perioadei Dioclețian-Honorius. Domnia lui Dioclețian, datorită reformelor sale, a dat un nou impuls vieții provinciale. Acum Noricum este divizat în două noi provincii, Noricum Ripense și Noricum Mediterraneum, împărțite pe „orizontală", granița constituind-o crestele munților Tauern. Ambele provincii fac parte din dioceza Illyricului. După Dioclețian, puterea civilă este separată de cea militară, astfel *praeses Norici Ripensis* fiind învestit cu funcții civile, avîndu-și sediul la Ovilava, comanda militară revenind unui *dux* din ordinul ecvestru.

https://biblioteca-digitala.ro

În sec. IV se înmulțesc atacurile pe limes, care rezistă pînă la Honorius, sub Valentinian fiind efectuate o serie de refaceri la fortificații. Însă datorită plății tot mai sporadice a soldelor și a întețirii atacurilor, fortificațiile romane fac față tot mai greu atacurilor.

Secolul al IV-lea a însemnat și o manifestare a creștinismului în Noricum, sub influența misionarilor de la Aquileia. Primele știri datează din perioada persecuțiilor diocleției, dar după acestea comunitățile de creștini se întăresc, sînt atestați o serie de episcopi și se manifestă chiar reacții împotriva păgînismului, cum a fost distrugerea unor statui la Virunum de către fanatici.

Ultimul capitol, al 12-lea, se bazează în principal pe „Viața Sfîntului Severinus", scrisă în 511 de discipolul său Eugippius și pe izvoarele arheologice. Este ultima perioadă de existență a provinciei, care suferă distrugeri în 407 din partea vizigoților lui Alaric, iar apoi în 451 de pe urma hunilor în drum spre Cîmpurile Catalaunice. La începutul sec. V orașele decad sau sînt distruse pe rînd de raidurile de jaf. Ovilava își pierde complet importanța, iar Lauriacum este pustiit de mai multe ori. Virunum, capitala provinciei sudice este abandonat de locuitori, administrația fiind strămutată la Teurnia, numită acum *metropolis Norici*. În timpul prezenței lui Severinus în Noricum, Noricum Ripense aparține Imperiului de Apus, iar după 476 regatului lui Odovacar, care în 488 ordonă definitiva retragere a „romanilor" din teritoriul dintre Alpi și Dunăre. Sudul va intra în componența regatului lui Teodoric, iar după 526 Iustinian va ceda mare parte din teritoriu barbarilor. Ultimele două citadele de viață romană, Celeia și Teurnia vor fi distruse la începutul sec. VII, punîndu-se capăt astfel existenței provinciei romane Noricum.

Este dificil de a scoate în evidență într-un spațiu restrîns calitățile și meritele lucrării lui Géza Alföldy, care reprezintă o fericită sinteză epigrafică și arheologică a istoriei unei provincii dunărene. Anexele cărții, care cuprind un onomasticon celtic, lista procuratorilor presidiali și ai legaților, situația beneficiarilor și a stațiunilor vamale, lista trupelor auxiliare etc., pe baza unei ample documentări epigrafice, reprezintă dovada erudiției autorului cărții „Noricum", care prin această excelentă monografie atinge gradul deplinei maturități științifice. Nu ne rămîne decît a încheia prin a remarca faptul că seria de monografii dedicate provinciilor romane pare a fi o deplină reușită, lucrarea „Noricum", în tălmăcirea engleză a lui A. Birley înlocuind sinteza mai veche a lui E. Polaschek dedicată istoriei acestei provincii (*RE*, XVII, 1936). Și o speranță, aceea potrivit căreia vom avea, nu în viitorul îndepărtat, și lucrarea „Dacia" în seria „The Provinces of the Roman Empire".

DAN ISAC

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

É. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567—829) in Hungary*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. Cuprinde 368 p. text cu desene și anexe și 37 planșe alb-negru.

Cercetarea vestigiilor culturii avare se bucură, în general, de un interes crescînd, explicabil prin faptul că diferitele descoperiri arheologice ale acestei epoci (mijlocul sec. VI e.n. — începutul secolului IX e.n.) servesc, prin factura lor caracteristică, drept puncte fixe de referință cronologică în jurul și cu ajutorul cărora se pot elucida diferitele aspecte mai puțin cunoscute ale istoriei teritoriilor ajunse în sfera de influență a populației avare.

Pe teritoriul Ungariei, cercetarea în domeniul mai sus amintit are o bogată tradiție și e de ajuns să amintim săpăturile executate în a doua jumătate a secolului trecut de către W. Lipp la Keszthely, faptul că s-a încetățenit denumirea de „cultură de tip Keszthely", apoi valoroasele contribuții ale lui J. Hampel, A. Alföldi, Gy. László, D. Csallány, N. Fettich etc. Vastul material al acestei culturi, nepublicat pînă acum sistematic, făcea totuși dificilă o privire de ansamblu asupra diverselor aspecte ale vestigiilor civilizației avare. Tocmai de aceea intenția publicării unui „corpus" în cinci volume a materialului avar din Ungaria, cuprinzînd studii despre perioada respectivă și cimitirele săpate, vine să umple un gol resimțit de specialiștii în acest domeniu, cărora de fapt li se adresează.

În bazinul mijlociu al Dunării, intervalul cronologic 567 e.n. — 829 e.n. este ilustrat prin mai mult de 2000 puncte arheologice înregistrate, cuprinzînd peste 15.000 de morminte.

Lucrarea de față reprezintă primul volum din seria „Cimitirele perioadei avare în Ungaria" și cuprinde studiul a douăsprezece cimitire din următoarele localități: Homokmégy-Halom, Szebény, Dévaványa, Szob, Tiszaderzs, Pilismarót, Kiskőrös Pohibuj-Mackó-dűlő, Kiskőrös Cebe-puszta, Kiskőrös Szűcsi-dűlő și Visznek. Majoritatea cimitirelor s-au descoperit în intervalul de timp situat între cele două războaie mondiale, dar numai cîteva au fost complet săpate. Criteriul de prezentare urmărește realizarea monografiei fiecărui cimitir, al cărui material arheologic se păstrează în Muzeul Național Maghiar.

Prezentul volum, întocmit de specialiști reputați în domeniul istoriei prefeudale, îl datorăm în principal cercetătoarei Ilona Kovrig (sub a cărei conducere este publicat), lui Gyula Török, apoi Évei Garam și lui Gyula Szabó. Meritul principal al lucrării rezidă în primul rînd din modul clar și sistematic de abordare a tuturor elementelor necesare studierii unei necropole, iar în al doilea rînd în faptul că „schema" și criteriile folosite la fiecare cimitir în parte se regăsesc, cu mici variații, în tratarea tuturor cimitirelor prezentate, fapt ce conferă lucrării un caracter unitar.

https://biblioteca-digitala.ro

Astfel, după un prim capitol restrîns, cuprinzînd locul și condițiile săpăturii, cu informații despre istoria locală, capitolul II prezintă catalogul cu descrierea mormintelor, însoțit de planșe cu ilustrarea completă a inventarelor funerare pentru ca în capitolul III, cel al „riturilor de înmormîntare", să se producă diversificarea care dă „personalitate" fiecărui cimitir, în funcție de caracteristicile specifice.

Punctele comune de studiu urmăresc: 1, tipurile gropilor de înmormîntare (cu tabele pe adîncimi, asocierea vîrstei celor inhumați cu adîncimea, corelația între adîncime și răvășiri); 2, poziția defunctului; 3, urme ale banchetului funerar și ofrande (cu tabele de distribuire procentuală a relației dintre sex, vîrstă și poziția ofrandelor față de schelete); 4, orientarea mormintelor; 5, morminte deranjate.

La acestea se adaugă, la aproape jumătate din numărul cimitirelor, studiul tipului de înmormîntare a cailor sau, mai rar, depunerea altor animale domestice, lipsa sau deplasarea unor cranii umane, mutilarea decedaților, fenomene cu caracter religios în ritualul de înmormîntare etc.

Capitolul IV al fiecărui cimitir, intitulat „Inventarul mormintelor", studiază în general: 1, îmbrăcămintea și podoabele personale; 2, uneltele și instrumentele; 3, armele; 4, piesele de harnașament și 5, ceramica. În cazul unora dintre cele douăsprezece cimitire se adaugă: analiza resturilor de textile și plante, a monedelor, a mormintelor de oameni cu cai sau numai a celor cuprinzînd obiecte din mormintele de cai.

Diferitele piese de inventar sînt analizate pe categorii și tipuri, încercîndu-se uneori și diferențieri cronologice mai sensibile, în ceea ce privește garniturile de centură compuse din catarame, limbi de centură, aplici și pandantive variate de centură, ca și piesele de harnașament (zăbale, scărițe și diverse podoabe). La fel se discută diferitele piese de podoabă vestimentară (cercei, mărgele, brățări, inele), precum și proporția dintre ceramica lucrată cu mîna față de cea lucrată la roată. Tabelele utile, cu asocieri ale pieselor de inventar, existente la sfîrșitul studiului fiecărui cimitir, urmăresc posibilitatea lămuririi direcției înmormîntărilor, deci a cronologiei orizontale în cadrul cimitirului. Rezumatul și concluziile la găsim în capitolul V, care încheie monografiile cimitirelor.

Ar fi fost poate utilă și o discuție a relației cronologice dintre cele douăsprezece cimitire, discuție care însă probabil va apare abia atunci cînd publicarea seriei cimitirelor se va fi epuizat. Oricum, din concluziile autorilor rezultă deocamdată că, în general, mormintele analizate se eșalonează din secolul VII e.n. pînă la începutul secolului IX e.n., cimitirul în care încep înmormîntările cel mai devreme fiind cel de la Visznek (prima jumătate a secolului VII e.n.), același cimitir marcînd, se pare, sfîrșitul înmormîntărilor populației avare, în prima treime a secolului al IX-lea e.n.

Încercarea de a stabili la Visznek, pe baza unui singur mormînt, a unei legături între sfîrșitul cimitirelor avare și începutul înmormîntărilor maghiare, nu este deocamdată concludentă, după cum întreaga problemă a presupusei „continuități" avaro-maghiare oglindită în necropolele secolului al IX-lea nu este lămurită.

În concluzie, trebuie să remarcăm încă o dată nivelul metodologic elevat al întocmirii lucrării, care se folosește de criterii actuale, moderne, în interpretarea cimitirelor, subînțelegîndu-se desigur că și aparatul științific folosit îndeplinește aceleași exigențe.

IOANA HICA-CÎMPEANU

https://biblioteca-digitala.ro

PUBLICAȚIILE MUZEULUI NAȚIONAL

În ultimii ani o nouă prezență editorială s-a făcut simțită în sfera literaturii arheologice și istorice prin cîteva volume de bun nivel științific și de remarcabilă execuție tehnică. Este vorba de publicațiile Muzeului de istorie al Republicii Socialiste România și îmi îndeplinesc o plăcută îndatorire morală — ca unul care am avut prilejul să particip la organizarea însăși a Muzeului — prezentîndu-le pe scurt în paginile *Actelor* napocense.

Inaugurat la 8 mai 1972, Muzeul național de istorie a pus, doi ani mai tîrziu, la îndemîna cititorilor, primul volum al publicației periodice care-l va reprezenta de acum înainte: *Muzeul Național*, volum masiv de 326 de pagini, cu o largă paletă tematică.

Volumul debutează cu un *Cuvînt înainte* al directorului Muzeului, prof. dr. Florian Georgescu, în care noua publicație științifică de istorie își definește scopurile și profilul. Sînt inserate apoi aspecte semnificative de la impresionanta festivitate de inaugurare a Muzeului, onorată de prezența tovarășului Nicolae Ceaușescu și a altor conducători de partid și de stat. O prezentare succintă, dar sugestivă, a Muzeului de istorie al R. S. România, datorată și ea directorului acestuia, încheie partea introductivă a volumului.

Publicația e structurată rațional, pe cîteva domenii de cercetare. O rubrică de *Studii* este urmată de cea de *Muzeologie* și apoi de *Note și comunicări*. Nu lipsește nici secțiunea *Documente*, volumul încheindu-se cu o *Cronică* (ea cuprinde săpăturile arheologice efectuate de muzeu și principalele achiziții ale acestuia), o trecere în revistă întitulată *Viața științifică și manifestări cultural-educative* și o rubrică de *Recenzii și prezentări*. După cum se poate vedea, sînt reprezentate în cel dintîi volum al *Muzeului Național* toate aspectele de căpetenie ale activității colaboratorilor săi.

Nu este cu putință să înfățișez aici cele aproape 40 de contribuții care constituie volumul. Amintesc, dintre studii, numai cîteva, pentru interesul pe care-l prezintă problemele abordate, dar — mărturisesc — și pentru legătura pe care o au cu propriile mele preocupări.

Continuîndu-și eforturile într-un domeniu încă prea puțin studiat sistematic, Lucia Țeposu-Marinescu inaugurează, cu un articol închinat ediculelor funerare din Dacia, un ciclu de contribuții interesante și originale la elucidarea problemelor de artă provincială romană (p. 13—22). Aproape aceeași epocă, dar într-un alt sector al spațiului geografic carpato-danubian, reține atenția lui Gh. Bichir, care semnează studiul *Dacii liberi din zona extracarpatică a României în secolele III-IV e.n.* (p. 23—34). Preocuparea pentru evoluția societății autohtone pe aceleași meleaguri l-a îndemnat pe Șt. Olteanu să abordeze problemele agriculturii la est și sud de Carpați în sec. IX—XIV (p. 35—55). și pe L. Chițescu să arunce o sintetică *Privire asupra fortificațiilor Moldovei în sec. XIV—XVI* (p. 63—80).

https://biblioteca-digitala.ro

N-au scăpat atenției nici problemele de istorie contemporană, în această direcție remarcîndu-se studiul lui G. Sarafolean, *Activitatea Regionalei P.C.R. Banat pentru organizarea mișcării de rezistență antifascistă, 1940—1944* (p. 121—127).

Din rubrica închinată muzeologiei, citez articolul Elenei Pălănceanu, *Steaguri din colecțiile Muzeului de istorie al Republicii Socialiste România* (p. 135—155), precum și încercarea lui V. Leahu (p. 173—181) de a degaja tot ceea ce este moștenire utilă și valoroasă din activitatea muzeografică a lui Al. Tzigara-Samurcaș.

La *Note și comunicări*, A. Ulanici reia problema întemeierii orașului Callatis (p. 191—196), propunînd cu persuasivă îndrăzneală o nouă ipoteză, deosebită de cea acceptată pînă acum de majoritatea cercetătorilor; după el, colonia heracleeană ar fi fost întemeiată abia pe la 390 î.e.n. O placă de centură de bronz (aplicată pe un miez de fier), descoperită în așezarea geto-dacică de la Chirnogi (jud. Ilfov), face obiectul unei note a lui G. Trohani, în timp ce K. Horedt, continuîndu-și seria de *Interpretări arheologice* (p. 201—205), se ocupă de faimoasa camee Orghidan și o socotește drept reprezentare a apoteozei lui Commodus.

Dintre contribuțiile la rubrica *Documente*, de cel mai mare interes mi s-a părut articolul *Țigle și cărămizi ștampilate din thermele de la Micia* (p. 247—258), semnat de C. Petolescu și L. Mărghitan.

*

Adresîndu-se mai ales marelui public, Muzeul de istorie al Republicii Socialiste România a editat, în anul 1975, un foarte frumos album cu ilustrații, color și în alb-negru, cuprinzînd piesele cele mai semnificative din toate secțiile expoziției de bază. Cuvîntul înainte, semnat de Florian Georgescu, este, de fapt, o scurtă prezentare a Muzeului însuși și a principiilor tematice care au guvernat alcătuirea expoziției. Locul este lăsat apoi imaginilor atît de grăitoare ale vestigiilor istorice, însoțite de lapidare și necesare explicații.

Bogăția ilustrației albumului nu se lasă cuprinsă în cuvinte, într-o expunere cu pretenția de a fi completă. De aceea, nici nu încerc să fiu complet și mă mulțumesc să semnalez cititorului cîteva din cele mai de seamă imagini pe care cartea i le oferă.

Arta preistorică impresionează și uimește. Pare de necrezut ca acum peste patru mii de ani cultivatorii de plante din neolitic să fi stăpînit atît de bine, deopotrivă, tehnica modelării și arderii vaselor de lut și măiestria artistică a împodobirii lor cromatice; dar mărturia despre toate acestea — un splendid vas tricrom din faza Cucuteni A — se află la p. 28 a albumului, învecinîndu-se cu celebrele statuete de teracotă, „Gînditorul" și „Femeie șezînd", care aparțin culturii Hamangia. O piesă de mare valoare, datînd cam din aceeași vreme cu vasul cucutenian, este modelul de lut ars al unui sanctuar, descoperit la Căscioarele (jud. Ilfov), în aria culturii eneolitice Gumelnița.

Mărturiile artei antice succed exemplelor artei străvechi. De la coiful celtic de la Ciumești (p. 41), împodobit cu emblema de bronz a unei păsări de pradă, privirea trece (p. 43) la statueta elenistică de tip Tanagra descoperită la Callatis, la fibulele de argint cu mască umană aflate la Coada Malului (p. 45) și la capul statuii de bronz a împăratului Traianus Decius pe care obștea Sarmizegetusei o ridicase la mijlocul secolului al III-lea e.n.

Vestigiile pe care albumul le înfățișează se adresează nu numai ochiului, ci și minții, căci multe din ele sînt importante documente istorice. Imaginea donariului de la Biertan (p. 52) amintește de începuturile creștinismului la autohtonii

https://biblioteca-digitala.ro

daco-romani; puțin mai departe (p. 60), stema Huniazilor de pe o arbaletă evocă evenimente din eroica luptă pentru neatîrnare a Țărilor române. Sînt înfățișate apoi și un document medieval domnesc, întărit cu 12 sigilii de boieri (p. 63), dar și o pagină din manuscrisul sibianului Conrad Hass (sec. XVI), a cărui minte cutezătoare imaginase principiile construirii rachetelor (p. 65).

Numeroase ilustrații evocă momentele culminante ale luptei seculare a poporului nostru pentru dreptate socială și libertate națională. Sînt reproduse portretele lui Horia, Cloșca și Crișan, conducătorii marii răscoale țărănești transilvănene din 1784, ieșite de sub penelul pictorului Anton Steinwald (p. 68—69). La p. 76 se pot vedea aspecte din sala „Unirea Principatelor Române 1859", iar la p. 78 o imagine din sala „Cucerirea independenței naționale a României, 1877—1878". Mai aproape de zilele noastre, microscopul savantului dr. Ioan Cantacuzino (p. 82) se învecinează cu drapelele unităților militare românești distinse în luptele de la Mărăști, Mărășești și Oituz. Imagini numeroase și sugestive amintesc apoi crearea Partidului Comunist Român (p. 86), eroicele lupte ale ceferiștilor și petroliștilor din ianuarie-februarie 1933 (p. 91), făurirea Frontului Unic Muncitoresc (p. 95) și insurecția națională armată antifascistă și antiimperialistă de la 23 August 1944 (p. 96). Imagini din anii construirii socialismului încheie în album — ca și în expoziția de bază a Muzeului — narațiunea istorică.

Albumul mai conține însă cîteva ilustrații din secțiile speciale ale Muzeului: monede și medalii, aspecte din lapidarul roman (inclusiv scene de pe Columna Traiană) și cîteva imagini din Tezaur, dintre care remarc coiful de aur de la Coțofenești (p. 132), tezaurul de la Pietroasa (p. 134—135), o ferecătură de aur pentru un tetraevangheliar lucrată de Sebastian Hann în 1709, din porunca voievodului Constantin Brîncoveanu (p. 138).

Albumul se recomandă atît prin conținutul său bogat și variat, cît și prin calitățile tehnice indiscutabile ale reproducerilor și ale tiparului.

*

În condițiile înmulțirii necontenite a șantierelor arheologice, problema informației de specialitate devine tot mai greu de rezolvat. Neîndoielnic utile, sesiunile anuale de rapoarte de săpături organizate de Institutul de arheologie din București se dovedesc insuficiente, deoarece nu pot realiza o adevărată participare generală și, mai ales, pentru că aceste sesiuni nu pot pune la îndemîna participanților ceea ce este esențial: materialul publicat. Apariția la intervale foarte mari a *Materialelor și cercetărilor arheologice* face ca timpul în care informația ajunge de la descoperitor la colegii de breaslă să fie mult prea lung, iar raportorii, obligați să concentreze în cîteva pagini rezultatele mai multor campanii, n-au posibilitatea să furnizeze decît date cu caracter destul de general.

Iată de ce merită să fie salutată apariția, în anul 1975, a primului volum din *Cercetări arheologice*, cu care Muzeul de istorie al Republicii Socialiste România inaugurează o nouă colecție editorială: *Biblioteca muzeologică*.

Așa cum se arată în introducerea semnată de directorul Muzeului, volumul înmănunchează rapoarte asupra unor cercetări în teren, efectuate între 1968 și 1974. Specialiștii pot lua astfel cunoștință de rezultatele săpăturilor în așezarea neolitică de la Șimnic *(Doina Galbenu)*, de locuirile Coțofeni și Glina de la Braneț *(A. Ulanici)*, de așezarea Glina de la Greci *(A. Ulanici* și *G. Trohani)*, de sondajul efectuat în așezarea Tei de la Izvoarele *(V. Leahu)* și de descoperirile Sighișoara—Wietenberg de la Cornești *(Vl. Protopopescu)*.

https://biblioteca-digitala.ro

Un mare interes îl prezintă săpăturile întreprinse de *G. Trohani* în aşezările geto-dacice de la Chirnogi şi Vlădicească, ale căror rezultate sînt publicate de autor în acest volum dintîi al *Cercetărilor arheologice;* raportul asupra ultimei aşezări e însoţit şi de un studiu al materialului faunistic descoperit *(Edith Ionescu).*

Epocii dacice îi aparţine şi aşezarea de la Ardeu, în ţinutul Hunedoarei, a cărei cercetare sumară, printr-un sondaj, e prezentată de *Larissa Nemoianu* şi de *Ion Andriţoiu.*

Arheologia romană provincială e prezentă în volum prin raportul asupra cercetărilor din necropola tumulară a Romulei *(V. Leahu)* şi prin cel închinat dezvelirii thermelor romane de la Micia *(Lucia Marinescu, L. Mărghitan* şi *C. Petolescu).* Rapoartele privind şantierele Tîrgşoru Vechi *(Anca Păunescu)* şi Curtea Domnească din Suceava *(L. Chiţescu)* se înscriu în epoca feudală.

Volumul se încheie cu o contribuţie valoroasă, de multă vreme aşteptată, a lui *D. V. Rosetti:* prima parte a publicării monografice a săpăturilor de la Cetăţeni (jud. Argeş). Se publică, deocamdată, istoricul cercetărilor de la Dimitrie Bolintineanu (1876, 1881) pînă la Ion Andrieşescu (1931); se poate spera însă că şi celelalte rezultate de aici, care privesc epoca dacică şi epoca medievală timpurie, vor fi puse fără zăbavă la dispoziţia specialiştilor.

Destinat, prin însuşi profilul său, mai ales arheologilor, primul volum al *Cercetărilor arheologice* prezintă un mare interes şi o incontestabilă utilitate.

HADRIAN DAICOVICIU

https://biblioteca-digitala.ro

MIHAIL P. DAN

(1911—1976)

Prin încetarea din viață, la 17 iulie 1976, a profesorului doctor docent Mihail P. Dan, istoriografia noastră marxistă a suferit o grea pierdere. A dispărut omul de știință versat ca nimeni altul în tainele istoriei popoarelor slave, ale legăturilor multiseculare pe care le-a avut poporul nostru cu slavii de apus, răsărit și sud; dascălul care, transmițînd cunoștințe temeinice, a știut, totodată, să-și aproprie sufletește multe generații de discipoli; cercetătorul neobosit a zeci de arhive din țară și străinătate; omul de mare omenie, care, plin de generozitate, nu și-a precupețit niciodată eforturile în a da ajutor, a îndruma, a împărtăși altora din bogata-i experiență.

Drumul său în știință fusese trasat încă din fragedă vîrstă; talentele, deosebitele sale calități, îngemănate cu puternice înclinații spre studiul istoriei, l-au adus pe băncile Facultății de litere a universității clujene, unde a devenit un remarcabil discipol al profesorului Silviu Dragomir, creatorul și conducătorul Seminarului de istorie sud-est-europeană. Licențiat *magna cum laude* în anul universitar 1936/37, Mihail P. Dan se specializează în continuare la Praga, sub îndrumarea renumitului învățat ceh Josef Macůrek. Devenit doctor în științe istorice, M. Dan își începe cariera universitară la aceeași *alma mater* unde s-a pregătit cu ani de zile înainte, și pe care nu o va mai părăsi, urcînd treptele ierarhiei didactice pînă la gradul de profesor. Dobîndirea titlului de doctor docent în istorie, a calității oficiale de conducător științific de doctoranzi, ampla și valoroasa activitate științifică și didactică pe care a desfășurat-o, l-au consacrat pe profesorul Mihail P. Dan drept specialist de seamă, bine cunoscut în țară și peste hotare.

Activitatea științifică a lui Mihail P. Dan s-a axat cu consecvență pe studierea, sub toate aspectele lor, a relațiilor dintre țara noastră și popoarele învecinate, precum și pe investigarea fenomenului istorico-politic, a evoluției social-economice în Europa centrală și sud-estică, de-a lungul veacurilor, din evul mediu și pînă în zilele noastre. Începînd cu monumentala lucrare „Cehi, slovaci și români în veacurile XIII—XVI" (Sibiu, 1944) și pînă la ultima sa carte, despre corespondența primită de Vincențiu Babeș (lucrare scrisă în colaborare) — carte pe care nu a mai

https://biblioteca-digitala.ro

ajuns să o vadă publicată —, omul de știință cu o specială pregătire în domeniul istoriei slavilor a cuprins în aria preocupărilor sale toată gama, în spațiu și timp, a acestei istorii. Problemele husitismului și ale ecoului său în istoria poporului nostru îi erau la fel de familiare ca și cercetarea bogatelor și neîntreruptelor legături economice între Cehia, Slovacia și Polonia, pe de o parte, și țara noastră, pe de alta. Firul luptei pentru păstrarea independenței, în contextul istoric central- și sud-est-european, l-a urmărit scriind despre stegarul luptei antiotomane care a fost Iancu de Hunedoara, tratînd aspecte legate de personalitatea și rolul lui Mihai Viteazul, dar și zugrăvind lupta pentru drepturi naționale a românilor în cadrul monarhiei austro-ungare, sau analizînd poziția opiniei publice din România față de acordul de la München. Și toate acestea, întemeiat pe o solidă și amplă documentare, ca excelent cunoscător al fondurilor arhivale și al literaturii de specialitate cehe, slovace, poloneze. Stilul său sobru țintea către esență; argumentația convingea prin bogăția și autenticitatea informației istorice; virtuți ce străbat și articolele sale publicate în anuarul nostru, al cărui statornic colaborator a fost.

Dar nedespărțite de marile virtuți ale savantului erau cele ale omului, ale omului social, care trăia din plin transformările epocii, participînd la opera de construire a unei științe și culturi socialiste (ajunge să cităm, în acest sens, dintre multele sale împliniri obștești, numai pe aceea în calitate de prorector al Universității populare clujene). Neuitate vor rămîne bunătatea sa sufletească, generozitatea cu care împărtășea celor mai tineri din vastele sale cunoștințe, scînteierea spiritului său prompt, viu și jovial.

Și dacă, pentru toate acestea, amintirea omului va sălășlui întotdeauna printre noi, savantul Mihail P. Dan ne va însoți, sfătui și îndruma fără încetare, chiar și după dispariția sa fizică, prin opera științifică de mare valoare pe care ne-o lasă moștenire.

FRANCISC PAP

https://biblioteca-digitala.ro

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE
ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

AAC	= Acta Archaeologica Carpathica. Kraków.
ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secţia pentru Transilvania. Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—38).
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) şi urm.
Acta ClassDebr	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen, 1965 şi urm.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj, I (1964) şi urm.
ActMed	= Din activitatea ştiinţifică a Muzeului Raional Mediaş. 1 (1953) — 3 (1956).
AEM	= Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877) — XX (1896).
AIIA	= Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj (continuare a publicaţiei AIIC).
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) şi urm.
AIIN	= Anuarul Institutului de Istorie Naţională. Cluj.
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949).
AnnalesESC	= Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. Paris.
AnnÉp	= Année Épigraphique. Paris.
Apulum	= Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939—1942), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (= Studii şi comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965), VI (1967), VII/1—2 (1968—1969), VIII (1970), IX (1971), X (1972), XI (1973), XII (1974), XIII (1975), XIV (1976).
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 şi urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) şi urm.
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények. Budapest, I (1859) — XII (1899).
ArhMold	= Arheologia Moldovei. Bucureşti, I (1961) şi urm.
ArhPregl	= Arheološki Pregled. Beograd.
AS	= Anatolian Studies. London.
AVSL	= Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BASPR	= Bulletin, American School of Prehistoric Research. Old Lyme, U.S.A.

https://biblioteca-digitala.ro

BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. Bucureşti, I (1908) — XXXVIII (1945).

BerRGK = Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a/M., I (1904) şi urm.

BJ = Bonner Jahrbücher. Bonn.

BKL = Bányászati és kohászati lapok. Budapest, 1871 — 1944.

BMI = Buletinul Monumentelor Istorice. Bucureşti, 1971 şi urm.

BSA = Annual of the British School at Athens. Atena.

BSNR = Buletinul Societăţii Numismatice Române. Bucureşti, I (1904) — XXXVI (1942).

CDGTr = I.H. Crişan, Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania. Bucureşti, 1969.

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.

Civiltà = Civiltà romana in Romania. Roma, 1970.

CMO = Centenar muzeal orădean. Oradea, 1972.

CNA = Cronica numismatică şi arheologică. Bucureşti, I (1920) şi urm.

Coh = Henry Cohen, Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain. Ed. II, Paris-Londres, I (1880) — VIII (1892).

DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, I—V (1877—1919).

Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Bucureşti, I (1924) — XII (1948); N.S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Bucureşti, I (1957) şi urm.

DACL = Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Cabrol — Leclerq). Paris.

DissPann = Dissertationes Pannonicae. Budapest.

Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Kolozsvár — Cluj, I (1910) — X (1919) (= DolgCluj).

DolgSzeged = Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) — XIX (1943).

Drevnosti = Drevnosti. Trudy Moskovskogo Arheologičeskogo Obščestva. Moskva.

EDR = Ephemeris Dacoromana. Roma, I (1923) — X (1945).

EmlKel = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Cluj, 1957.

Emlkk.SzNM = Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára (red. Csutak Vilmos). Sf. Gheorghe, 1929.

EphEp = Ephemeris Epigraphica. Berlin, I (1872) — IX (1913).

ErdM = Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860) — L (1945) (= Erd-Múz).

ErdMúzÉvk = Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve. Cluj, 1874—1914.

https://biblioteca-digitala.ro

ErdRep = Erdély régészeti repertóriuma. I. Őskor (Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum. Tom. I. Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.

ÉTTK = Értekezések a történeti tudományok köréből. Budapest.

FolArch = Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) şi urm.

GazTrans = Gazeta Transilvaniei. Braşov.

Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a/M., I (1917) şi urm.

GlasMKiM = Glasnik Muzej Kosovo i Metohija. Prština.

Glasnik = Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Bulletin du Musée de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine à Sarajevo, sér. archéologie. Sarajevo.

Gooss, *Chronik* = C. Gooss, Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens. Sibiu, AVSL, 1876.

Gr = H. A. Grueber, Coins of the Roman Republic in the British Museum. London, 1910.

Head = B. V. Head, Historia Numorum. Oxford, 1911.

ILS = Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau. Berlin, I (1892), II (1902), III (1916).

IPEK = Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst. Berlin.

IstRom = Istoria României. Bucureşti, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).

IzvestijaInstitut = Izvestija na Arheologičeskija Institut (Bulletin de l'Institut d'Archéologie). Sofia, I (1921) şi urm.

Jahrb.RGZM = Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz. Mainz, I (1954) şi urm.

JCC = Jahrbuch der k.k. Central-Comission. Viena, 1856—1861, 1903—1916.

JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts. Wien, I (1898) şi urm.

JRS = Journal of Roman Studies. London, I (1911) şi urm.

Közl = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Cluj, I (1940) — IV (1944) (= KözlCluj).

LexMyth = Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher). Leipzig, I (1884) — IV (1937).

LRBC = R. A. G. Carson — J. P. C. Kent, Late Roman Bronze Coinage. London, 1965.

M = A. Maier, Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrhachium, în NumZ, N.S., I, 1908.

Marţian, *Rep.* = I. Marţian, Repertoriu arheologic pentru Ardeal. Bistriţa, 1920.

Materiale = Materiale şi cercetări arheologice. Bucureşti, I (1953) şi urm.

MCC = Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Er-

https://biblioteca-digitala.ro

	forschung und Erhaltung der Baudenkmäler. Wien, I (1856) şi urm.
MIA	= Materialy i issledovanija po arheologii SSSR. Moskva—Leningrad.
MKÉ	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő. Budapest, I (1907) — XII (1918).
MuzIstTrans	= Muzeul de istorie al Transilvaniei (= MAC, MIC, MuzIstCluj).
NumK	= Numizmatikai Közlöny. Budapest, I (1902) şi urm.
NumZ	= Numismatische Zeitschrift. Wien.
OIP	= Oriental Institute Publications. Chicago.
OltR	= D. Tudor, Oltenia romană. Bucureşti, 1942; ed. II, 1958; ed. III, 1968 (= OR).
OmD	= Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. Bucureşti, 1960.
OTTÉ	= Orvos-Természettudományi Értesítő. Cluj.
ProblMuz	= Probleme de muzeografie. Cluj, 1960, [1964].
PZ	= Praehistorische Zeitschrift. Berlin-Leipzig, I (1909) şi urm.
RA	= Revue archéologique. Paris.
RadVojvMuz	= Rad Vojvodanskih Muzea. Novi Sad, I (1952) şi urm.
RE	= Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, I (1893) şi urm.
Rep. ms.	= Repertoriul arheologic al Transilvaniei. Manuscris, la Institutul de istorie şi arheologie Cluj.
RevMuz	= Revista Muzeelor. Bucureşti, I (1964) şi urm.
RevRHist	= Revue Roumaine d'Histoire. Bucureşti, I (1962) şi urm.
RIR	= Revista Istorică Română. Bucureşti, I (1931) — XVII (1947).
RLV	= Max Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte. Berlin, Leipzig, I (1924) — XV (1932).
RömRum	= Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.
Sargetia	= Sargetia, Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuţii la cunoaşterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) şi urm.
SCIA	= Studii şi cercetări de istoria artei. Bucureşti.
SCIV	= Studii şi cercetări de istorie veche. Bucureşti, I (1950) — 24 (1973). Vezi şi SCIVA.
SCIVA	= Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie. Bucureşti, 25 (1974) şi urm. Continuă publicaţia SCIV.
SCN	= Studii şi cercetări de numismatică. Bucureşti, I (1957) şi urm.
SCŞCluj	= Studii şi cercetări ştiinţifice. Cluj, I (1950) — VIII (1957).
SlovArch	= Slovenská Archeológia. Časopis slovenskej Akadémie vied. Bratislava, 1953 şi urm.

https://biblioteca-digitala.ro

Starinar = Starinar, organ srpskog arheološkog društva. Beograd, I (1884) şi urm.

StCl = Studii clasice. Bucureşti, I (1959) şi urm.

StCom = Muzeul Brukenthal. Studii şi comunicări. Sibiu.

Studia = Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Cluj.

Studii şi Comunicări = Studii şi Comunicări. Muzeul din Piteşti. Piteşti, I (1968, şi urm.

ŠZ AÚSAV = Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (= Študijné Zvesti). Nitra, 1952 şi urm.

T.I.R. = Tabula Imperii Romani. L, 34, Budapest, 1968; L, 35, Bucureşti, 1969.

TransAnt = C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. Bucureşti, ed. I (1938), ed. II (germ. şi ital., 1943), ed. III (1945).

Trudy = Trudy. Vserossijskih arheologičeskih svjezdov. St. Petersburg.

Wagner, *Dislokation* = W. Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. Berlin, 1938.

WPZ = Wiener Prähistorische Zeitschrift. Wien.

ZbornNM = Zbornik radova Narodnog Muzeja (= ZNM, Zbornik). Beograd, I (1956/57) şi urm.

https://biblioteca-digitala.ro

I. P. Cluj, municipiul Cluj-Napoca — 582/1976

https://biblioteca-digitala.ro

Lei 30

Index; 40 565

https://biblioteca-digitala.ro